

પ્રકાશકનું નિવેદન

શ્રી પૂનભાઈ જૈન ગ્રંથમાલામાં અગિયાર પ્રાચીન જૈન અગ્રંથોનો છાયાનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર નક્કી કર્યો, તે પ્રમાણે સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ એ બે જાણીતા અંગગ્રંથોનો અનુવાદ આ પુસ્તકમાં ભેગો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. હવે બાકી રહેતું દશમું પ્રશ્નવ્યાકરણાંગ પ્રસિદ્ધ થઈ જતાં, અંગગ્રંથોની આખી શ્રેણી આ માળામાં પૂરી થઈ રહેશે.

આ માળાના અનુવાદોમાં આજના વાચકવર્ગને સુગમ થાય તેવી છાયાનુવાદ શૈલી અપનાવવામાં આવી છે; અને જૈન-જૈનેતર વાચકોને તે હીકીક પસંદ પડી છે. આ બે અંગગ્રંથોમાં જૈન વસ્તુ-તત્ત્વની સખ્યાના ક્રમે ગણતરી જ રજૂ કરવામાં આવેલી હોઈ, તેનો સંક્ષેપ કરવાપણુ હતું નહીં પરંતુ તે વસ્તુ વિષયના ક્રમે ગોઠવીને રજૂ કરવાથી કંઈક સુવાચ્ય થઈ શકે તેથી આ બે ગ્રંથોના અનુવાદમાં નવા ક્રમે ગોઠવણીના અર્થમાં ‘રૂપાંતર’ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રાચીન સમયમાં સ્મૃતિને કસવાની દૃષ્ટિએ કે સમગ્ર જૈન તત્ત્વ સ્મૃતિ-મુલભ કરવાની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથો ઉપયોગી નીવડ્યા હશે. તેમનો તે જાતનો ઉપયોગ હવે છાપખાનાની શોધ પછી, મોટી — સંપૂર્ણ સૂચિ વડે સહેજે સરી શકે એટલે તે જાતની મોટી સૂચિ તૈયાર કરીને આ રૂપાંતરને છોડે જોડવામાં આવી છે તેની મદદથી આ ગ્રંથ એક જૈન તત્ત્વ-કોશની ગરજ સારી શકશે. સામાન્ય વાચકની જરૂરિયાત લક્ષમાં રાખીને, તથા એમ ને એમ પણ ગ્રંથ સુગમ અને તે માટે, ફેરફાર અર્થો, સમજૂતીઓ અને ટિપ્પણો આપેલાં છે. એટલે સાચા અર્થમાં આ ગ્રંથ જૈન ‘તત્ત્વાર્થ સંગ્રહ’ બની રહે છે.

પ્રાચીનકાળથી ચાલતા આવેલા ધર્મ કે પંથને પથોચિત સમજવા માટે તેને તેના મૂળ આગળ તપાસવો આવશ્યક અને છે. તે ઉપરાંત અનેક મત-મતાંતરવાળા ધર્મોના પરસ્પર સમભાવ-યુક્ત સહ-ભાવ માટે પણ એકબીજાના તત્ત્વને મૂળ-શુદ્ધ સ્વરૂપે સમજવું મદદરૂપ અને છે. તે વખતે આ બે ગ્રંથોનું આ રૂપાંતર પ્રાચીન જૈન ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વોના અભ્યાસમાં ઠીકઠીક ઉપયોગી નીવડશે, એવી આશા છે.

આ પુસ્તકનું સંપાદન શ્રી. દલસુખ માલવણિયાએ કર્યું છે. પંડિત બેચરદાસજી તથા પંડિત સુખલાલજીની દોરવણી હેઠળ તેમણે જૈન-બૌદ્ધ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હોઈ, બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં સીધા શિક્ષણ-કાર્યનો પણ તેમને અનુભવ છે. એટલે તેમનો આ અનુવાદ પ્રમાણભૂતતાની સાથેસાથે સુગમતાની રીતે પણ વાચકને ઉપયોગી થશે, એવી આશા છે.

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશકનું નિવેદન	.	/	૩
ઉપોદ્ધાત	૧૫

ખંડ ૧ લો

મોક્ષમાર્ગ

૧. સત્સંગમહિમા	૩
ટિપ્પણ ૪				
૨. શ્રવણમહિમા	૫
૩. ધર્મ	૮
૧ ધર્મમહિમા ૮, ૨. ધર્મપ્રાપ્તિ ૯; ૩. ધર્મના ભેદો ૧૨, ૪. ધર્મકથા ૧૮, ૫. વ્યવસાય ૧૯; ૬. કરણ ૨૦; ૭. ઉપક્રમ ૨૦. ટિપ્પણ ૨૧				
૪. આરાધના, વિરાધના આદિ	૨૨
૧. આરાધના ૨૨, ૨. વિરાધના ૨૩; ૩. સંકલેશ- અસંકલેશ ૨૩, ૪. અતિક્રમાદિ ૨૩.				
૫. હિત-અહિત	૨૪
ટિપ્પણ ૨૭				
૬. સુખ-દુઃખ	૧૮
ટિપ્પણ ૩૧				
૭. આવશ્યક કર્તવ્ય	૩૧
૮. સમાધિ-અસમાધિ	૩૨
ટિપ્પણ ૩૪				
૯. આત્મેવ	.	.		૩૫
૧. આત્મવશેદ ૩૫, ૨. મિથ્યાત્વ ૩૫; -અક્રિયા ૩૬, -અવિનય ૩૬, -અજ્ઞાન ૩૭; ૩ અમત ૩૭, -હિસા ૩૮, -મૃષા ૩૮, -મૈથુન ૪૦, ૪. પ્રમાદ ૪૨, ૫. કષાય ૪૫, ૬ યોગ ૪૮. ટિપ્પણ ૫૧				
૧૦. ખંધ	૫૩

૧૧. પુણ્ય-પાપ . . . ૫૪
દિપ્ત્યુ ૫૫

૧૨. કર્મ . . . ૫૬

૧. કર્મના ભેદો ૫૬ ૨ કર્મબધકો અને કર્મબધનુ
કારણ ૬૦, ૩. પ્રકૃતિબધ ૭૦ ૪ સ્થિતિબધ ૮૭, ૫ કર્મનો
અનુભાવ ૮૮, ૬. કર્મસત્તા અને વેદન ૮૮, ૭. કર્મક્ષય ૯૧

[દિપ્ત્યુ :- ૧. કર્મ વિષે બૌદ્ધ માન્યતા ૯૨, ૨. અલ્પ-
બહુત્વ ૯૩, ૩ અનુબધ અને વિપાક ૯૩, ૪. દ્વાન ૯૪,
૫. જ્ઞાનાવરણીયતા જે ભેદ ૯૪, ૬. આભિનિર્ભોધિક જ્ઞાનની
ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૯૫; ૭ અબાધા અને નિષેક ૯૬, ૮. અન્યતીર્થિકો
૯૭, ૯ ગુણસ્થાનો ૯૮

૧૩. સંવર . . . ૧૦૬

૧. વ્રત-વિરતિ ૧૦૭, ૨ વ્રતની ભાવના ૧૧૧, ૩. પ્રવચન-
માતા ૧૧૩, ૪ ઉપસર્ગ-પરીપહ ૧૧૪, ૫. પ્રત્યાખ્યાન-ત્યાગ ૧૧૮

[દિપ્ત્યુ :- ૧. સંવર ૧૨૧, ૨ સામાયિક ૧૨૧;
૩. અણુવ્રત ૧૨૨, ૪. સત્યના ઠરા પ્રકારો ૧૨૨; ૫. સત્ય-
વચનના અતિશય ૧૨૩, ૬-૭ દ્વિગબર મતભેદ ૧૨૪,
૮ પ્રવચનમાતા ૧૨૫, ૯ ઉપસર્ગ ૧૨૫

૧૪. નિર્જરા . . . ૧૨૬

૧. બાહ્ય તપ ૧૨૮, ૨ આભ્યંતર તપ ૧૨૯, ૩. પ્રાયશ્ચિત્ત
૧૨૯, ૪. આલોચના, પ્રતિક્રમણ, ગહર્ણ આદિ ૧૩૫, ૫. અનુદ્ધાતિમ
આદિ પ્રાયશ્ચિત્ત ૧૪૩, ૬ વિનય ૧૪૪, ૭. વૈયાવૃત્ય -સેવા
૧૪૬, ૮. સ્વાધ્યાય ૧૪૭, ૯ ધ્યાન ૧૫૦

[દિપ્ત્યુ :- ૧ પારાયિક ૧૫૩, ૨ અનવસ્થાપ્ય ૧૫૪

૧૫. મોક્ષમાર્ગ . . . ૧૫૫

૧. મુક્ત અને મુક્તિ ૧૫૫ દિપ્ત્યુ ૧૫૯

ખંડ ૨ જો

તત્ત્વજ્ઞાન

૧. દ્રવ્યાનુયોગ . . . ૧૬૩

૧. દ્રવ્યોનું વર્ગીકરણ ૧૬૩, ૨. અસ્તિકાય ૧૬૭; ૩. નવ
તત્ત્વ ૧૬૮, ૪. દ્રવ્યાનુયોગ ૧૬૯. દિપ્ત્યુ ૧૭૦

૨. જીવવિચાર ૧૭૧

૧. જીવલક્ષણ ૧૭૧, ૨. જીવભેદો, ૩. જીવવર્ગણા ૧૭૬;
૪. સિદ્ધવર્ગણા ૧૮૮; ૫. સસાર, ૬. સસારી જીવના ભેદો ૧૯૧,
૭ ભૂતઆમ ૧૯૨, ૮. જીવનિકામ ૧૯૩, -સ્થાવરકાયના ઉપભેદો
૧૯૫, -સૂક્ષ્મજીવો ૧૯૬, -ક્ષુદ્રપ્રાણી ૨૦૦; -તિર્થચના ઉપભેદો
૨૦૦, આશીવિધ ૨૦૧, -મનુષ્યના ભેદો ૨૦૨. દિગ્ધષ્ટ ૨૦૩

૩. જીવપરિણામો ... ૨૦૬

૧. ગતિ-પરિણામ ૨૦૭, ૨ ઇન્દ્રિય-પરિણામ ૨૦૯;
૩ ક્ષયા-પરિણામ ૨૧૧, ૪. લેશ્યા-પરિણામ ૨૧૩, ૫. યોગ-
પરિણામ ૨૧૬, ૬. ઉપયોગ-જ્ઞાન-પરિણામ ૨૧૬, -પ્રત્યક્ષ
-પરોક્ષ ૨૧૭; -મૂલજ્ઞાન ૨૨૦, -શ્રુતજ્ઞાન ૨૩૧, -બાર અગ
૨૩૧, -અગાદિ વિષે પરચૂરણ ૨૫૨; -લૌકિક શ્રુત ૨૬૩,
-નિર્લવ ૨૬૬; -અવધિજ્ઞાન ૨૬૭, -કેવળજ્ઞાન-છદ્મસ્થ અને
કેવળી ૨૭૨, ૭. પ્રેમાણુ-નય ૨૭૫, ૮. દર્શન-પરિણામ ૨૭૮,
૯. ચારિત્ર-પરિણામ ૨૮૦, -અગારધર્મ ૨૮૧, -નિર્ઞન્ય
૨૮૫, -મુંડ ૨૮૬, -આચાર ૨૯૦; -અણગારના ગુણદોષ
૩૦૦, -અણગારના આહાર-ઉપાશ્રય ૩૦૩, -અણગારનાં
વસ્ત્ર-પાત્ર-રત્નોહરણ ૩૧૦; -પ્રતિલેખના ૩૧૮, -વિહાર
૩૨૦, ૧૦. વેદ-પરિણામ ૩૨૨

દિગ્ધષ્ટ :- ૧. ચક્ષુ ૩૨૪; ૨. અનતાનુબધી ૩૨૪, ૩. યોગ
૩૨૪, ૪. પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ ૩૨૫, ૫. અવધિજ્ઞાન ૩૨૫, ૬. શ્રુતજ્ઞાન
૩૨૫, ૭. જ્ઞાન-દેષાત ૩૨૬; ૮. અતદ્દર્શા-અનુત્તરોપપાતિક દર્શા
૩૨૬, ૯. નિર્લવ ૩૨૭, ૧૦. બહુરત ૩૨૮, ૧૧. જીવ-પ્રાદેશિક
નિર્લવ ૩૩૦, ૧૨. અઅગ્રિક નિર્લવ ૩૩૧, ૧૩ સામુચ્છેદિક
નિર્લવ ૩૩૨, ૧૪. દ્વૈકિય નિર્લવ ૩૩૩; ૧૫ ત્રૈશિક નિર્લવ
૩૩૪, ૧૬. અઅર્ધિક નિર્લવ ૩૩૫, ૧૭. અર્ધિયાવાદી ૩૩૫,
૧૮. નય ૩૩૭, ૧૯. હ્રૂગમ-દોષો ૩૩૮, ૨૦. ઉત્પાદન-દોષો ૩૩૯;
૨૧. એષણાના દોષો ૩૪૦; ૨૨. સર્વતો-ભદ્રા-પ્રતિમા ૩૪૧;
૨૩. ભદ્રોત્તર-પ્રતિમા ૩૪૨, ૨૪. ભિક્ષુ-પ્રતિમા ૩૪૩, ૨૫. પરવેચા-
વત્ય-કર્મ-પ્રતિમા ૩૪૩; ૨૬. હર પ્રતિમા ૩૪૪

૪. જીવની સ્થિતિ ૩૪૫

૧. સ્થિતિના ભેદો ૩૪૫, ૨. સર્વ જીવોની સ્થિતિ ૩૪૬;
૩. નારકોની સ્થિતિ ૩૫૦, ૪. ભવનપતિની સ્થિતિ; ૫. સ્થાવર
કાયાદિની સ્થિતિ ૩૫૮, ૬. વૈમાનિકોની સ્થિતિ ૩૬૦

૫. જીવ વિષે વિવિધ (દૃઢક વિચાર) ૩૭૩

૧. શ્વાસોચ્વાસ-આહાર ૩૭૩; ૨. મરણ ૩૮૧; ૩. સમુદ્-
ધાત અને વિકૃત્વ ૩૮૮, ૪. યોગિન અને કુલ ૩૯૦; ૫. જન્મ
૩૯૪, ૬. ઉપપાત અને ઉદ્ધર્તના ૩૯૭, ૭. ઉપધિ, કર્મ અને
પરિગ્રહ ૩૯૮, ૮. શરીર ૩૯૯; -શરીરશત્પત્તિ અને નિવર્તન
૩૯૯; -ભેદો, સ્વામી, અને અવગાહના ૩૯૯; -શરીરના વર્ણાદિ
૪૦૬; -કેટલીક વિશેષ બાબતો ૪૦૭, ૯. સધયણ ૪૦૮;
૧૦. સંસ્થાન ૪૦૯; ૧૧. ક્રિયા ૪૧૦; ૧૨. સંજ્ઞા-અભિલાષ
૪૧૬, ૧૩. ગતિ-અગતિ ૪૧૭, ૧૪. આવાસ ૪૨૦; ૧૫. વિશેષ
પ્રકારે ભેદો ૪૨૬, ૧૬. કામ, પાપસ્થાન, દડપ્રયોગ અને કરણ
૪૨૯, ૧૭. પ્રણિધાન, ગુપ્તિ અને અગુપ્તિ ૪૩૧; ૧૮. ઋદ્ધિ
૪૩૩, ૧૯. પરચૂરણ ૪૩૭, -ભાવ ૪૩૭, -વેદનાદિ ૪૩૭, -વિગ્રહ
૪૩૮; -સમવસરણ ૪૩૯; -યુગ્મ ૪૩૯

ટિપ્પણ :- ૧. ૮૪ લાખ યોગિદ્વાર ૪૪૦; ૨. ઉપપાત અને
ઉદ્ધર્તના દડક ૪૪૧, ૩. અવગાહના ૪૪૧; ૪. વૈકિય શરીરને
લગતા પ્રભોત્તર ૪૪૨, ૫ સંસ્થાન ૪૪૨, ૬ તૈજસની અવગાહનાદિ
૪૪૩, ૭. આવાસ ૪૪૪; ૮ ક્રિયાવાદી વગેરે ૪૪૫,
૯. અક્રિયાવાદી ૪૪૮

૬. દેવનિકાય ૪૪૯

૧. સામાન્ય બાબતો ૪૪૮, ૨. ભેદો ૪૫૩; -ભવનપતિ
૪૫૩; -પરમાધાર્મિક ૪૫૪, -વાણવ્યંતર ૪૫૫; -ન્યથાતિષ્ઠ
૪૫૫; -ચંદ્ર-સૂર્ય ૪૫૬; -નક્ષત્રો ૪૬૩; -ગ્રહો ૪૬૭, -તારા
૪૬૮, -વૈમાત્રિક દેવો ૪૬૯, -વિમાનના પ્રસ્તર અને વિમાનોની
સખ્યા ૪૭૦; -લોકાતિક દેવ ૪૭૩, વિમાનોનું સ્વરૂપ ૪૭૫,
-વિમાન વિષે પરચૂરણ ૪૭૮, ૩. દેવેન્દ્રો ૪૭૯, ૪. લોકપાલો
૪૮૩, ૫. દેવોની મહારાણીઓ ૪૮૬; ૬. સામાનિક દેવો ૪૯૦;

૭. અનીક - દેવસૈન્ય ૪૯૧, ૮. ઉત્પાત - પર્વતો ૪૯૫, ૯. રાજધાનીમાંની સલાઓ વગેરે ૪૯૭

ટિપ્પણ્ય :- ૧. જ્યોતિષક ૫૦૧, ૨. દક્ષિણાર્ધ - ઉત્તરાર્ધના ચંદ્રો ૫૦૨, ૩. સૂર્યતાપના ૧૯૦૦ યોજન ૫૦૨, ૪. ચંદ્રની વધધટના ભાગ ૫૦૨, ૫. સૂર્યમહલ ૫૦૩, ૬. ૬૦ મુહૂર્ત ૫૦૪; ૭. સૂર્ય કોશો દ્વર દેખાય ૫૦૪, ૮. છાયાનું માપ ૫૦૫, ૯. મંડળની લબાઈ-પહોળાઈ, ૧૦. સર્વાભ્યંતર મહળે ઉદય ૫૦૫; ૧૧. ૧૮૨ મંડળ ૫૦૭, ૧૨. દિનમાન અને રાત્રિમાનની વધધટ ૫૦૭, ૧૩. ૫૬ નક્ષત્રો ૫૦૮; ૧૪. નક્ષત્ર અને ચંદ્રનો યોગ ૫૦૯, ૧૫. વૈમાનિક વિમાનના પ્રસ્તર ૫૧૦, ૧૬. સૌધર્મ અને ઈશાનના વિમાનો ૫૧૦, ૧૭. લોકાતિક દેવો ૫૧૨; ૧૮. દ્રૌણેન્દ્ર ૫૧૨, ૧૯ દેવોની સલાઓ ૫૧૩

૭. નરક અને નારક ... ૫૧૪

૮. અજવાસ્તિકાય ... ૫૧૮

૧. અજવના ભેદો ૫૧૮, ૨. અજવાસ્તિકાયનું સ્વરૂપ ૫૧૯; ૩. કાલ ૫૨૦, ૪ પુદ્ગલાસ્તિકાય ૫૩૧, -સ્વરૂપ ૫૩૧, -ભેદો ૫૩૧, -પરિણામો ૫૩૩, -ચલન-પ્રતિધાત ૫૩૫, -સંધાત અને ભેદ આદિ ૫૩૫, -પુદ્ગલવર્ગણાઓ ૫૩૬, -સાપ્તાહિ ૫૪૪

ટિપ્પણ્ય :- ૧. ધર્માસ્તિકાયના દેશપ્રદેશ ૫૪૮, ૨. અક્ષાંસમય ૫૪૮, ૩. સમયક્ષેત્ર ૫૪૯, ૪ અવમરાત્ર પર્વ ૫૪૯; ૫ અતિ-રાત્ર પર્વ ૫૪૯, ૬. ચંદ્રસ વત્સર ૫૪૯, ૭. યુગસ વત્સરના ભેદો ૫૫૦, ૮. બાહ્ય અને નોબાહ્ય પાશ્વરૃષ્ટ ૫૫૦

ખંડ ૩ નો

ગણિતાનુયોગ (ભૂગોળ)

૧. લોક-અલોક .. ૫૫૩

૧. લોક અને અલોકના પ્રકારો ૫૫૩, ૨. પરસ્પર વિરોધીનો સમાવેશ ૫૫૪, ૩. લોકની સ્થિતિ-અવસ્થા ૫૫૫; ૪. વિવિધ ૫૫૭

ટિપ્પણ્ય :- ૧. ચૌદરજાનુ પ્રમાણ લોક ૫૬૩; ૨. ધરતીક પ આબત બૌદ્ધ મન્યતા ૫૬૩

૨. દ્વીપસમુદ્રાધિકાર

.. ૫૬૪

૧. જાબુદ્વીપ ૫૬૪, -વૃક્ષ ૫૬૪, -જગતી ૫૬૫; -મેરુ પર્વત ૫૬૬, -જાબુદ્વીપના વર્ષો -ક્ષેત્રો ૫૭૦, -જાબુદ્વીપની કર્મ-અકર્મ ભૂમિ ૫૭૩; -ચક્રવર્તીના વિજયો ૫૭૫, -રાજધાનીઓ ૫૭૬ -જાબુદ્વીપના વર્ષધર પર્વતો ૫૭૭, -જાબુદ્વીપના વૈતાલ્ય પર્વતો ૫૮૦, -જાબુદ્વીપના વક્ષરકાર આદિ પર્વતો ૫૮૨; -જાબુદ્વીપમાનાં કૂટો ૫૮૬, -જાબુદ્વીપમાના ક્ષેત્રો ૫૮૭, -જાબુદ્વીપની નદીઓ ૫૮૭; -જાબુદ્વીપના પ્રકાશકો -સૂર્ય-ચંદ્રાદિ ૬૦૪, -જાબુદ્વીપમા કાળ, આયુ વગેરે ૬૦૭; -જાબુદ્વીપનાં તીર્થો ૬૦૯,

૨. લવણ સમુદ્ર ૬૦૯, -લવણ સમુદ્રનું માપ ૬૦૯; -લવણ સમુદ્રની જગતી ૬૧૦, -પાતાળકળરો ૬૧૧, -લેલધર દેવો અને આવાસ પર્વતો ૬૧૨, -અતરદ્વીપો ૬૧૫; -લવણસમુદ્રના સૂર્ય વગેરે ૬૧૭,

૩. ધાતકી, ખડ ૬૧૮, -માપ-વેદિકા ૬૧૮, -ધાતકી વૃક્ષ તથા મેરુ ૬૧૯, -ક્ષેત્રો, પર્વતો, નદીઓ વગેરે ૬૨૦, -ધાતકી-ખડમા જાબુદ્વીપ જેવું ૬૨૮,

૪ કાશીદ સમુદ્ર ૬૪૦. ૫. પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધ ૬૪૧, ૬ મનુષ્યક્ષેત્ર ૬૪૩; ૭. અઘી દ્વીપ બાહ્ય લોક ૬૪૫, -માનુષોત્તર પર્વત ૬૪૫, -નન્દીશ્વર વિષે વિચાર ૬૪૬ -રુચક દ્વીપ ૬૫૧; -માંડલિક પર્વતો ૬૫૩; -અસખ્યાતમો જાબુદ્વીપ ૬૫૪, -અરુણોદય સમુદ્ર ૬૫૪

ટિપ્પણ :- ૧. જાબુદ્વીપ ૬૫૫ ૨. જગતી ૬૫૫, ૩. કારૈનું અતર ૬૫૫; ૪. મેરુ પર્વત ૬૫૬, ૫ અભિષેકશિલાઓ ૬૫૭ ૬. જાબુદ્વીપના વર્ષો-ક્ષેત્રો ૬૫૭, ૭. ભરત અને ઔરવત ક્ષેત્રો ૬૫૮, ૮. હિમવત અને હિરણ્યવત ક્ષેત્રો ૬૫૮, ૯. હરિવર્ષ-રમ્યઅર્ષ ક્ષેત્રો ૬૫૮, ૧૦. વિદેહ ક્ષેત્ર ૬૫૯. ૧૧. દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ ૬૫૯, ૧૨. કર્મ-અકર્મભૂમિ ૬૬૦, ૧૩. ચક્રવર્તીવિજયો ૬૬૦. ૧૪. વર્ષધર પર્વત ૬૬૦; ૧૫. વૈતાલ્ય પર્વતો ૬૬૧, ૧૬. વક્ષરકાર પર્વતો ૬૬૨, ૧૭ મહાવિદેહના વક્ષરકાર પર્વતો ૬૬૨; ૧૮. જાબુદ્વીપનાં કૂટો ૬૬૩, ૧૯. જાબુદ્વીપના ક્ષેત્રો ૬૬૪; ૨૦. દેવકુરુ ઉત્તરકુરુના ક્ષેત્રો ૬૬૫; ૨૧. જાબુદ્વીપના

પ્રપાત હો ૬૬૫, ૨૨ જળદ્રીપની નદીઓ ૬૬૬, ૨૩. હોના દ્વારો અને નદીઓ ૬૬૭, ૨૪. નદીઓના વહન, નાળયાં અને ઊંડાઈ ૬૬૭, ૨૫. નદીઓ અને તીર્થ કર, ચક્રવર્તી વગેરે ૬૬૯, ૨૬. નદીઓને કિનારે આઠ આઠ ૬૬૯, ૨૭. લવણસમુદ્ર ૬૭૦, ૨૮. પાતાળકળશો '૬૭૧, ૨૯. વેલધર નાગરાજો ૬૭૧, ૩૦ અતરદ્વીપોના અતર ૬૭૨, ૩૧. ધાતકીખંડ ૬૭૨; ૩૨. ધાતકી વૃક્ષ તથા મેરુ ૬૭૪, ૩૩ પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધ ૬૭૪, ૩૪. મનુષ્યક્ષેત્ર ૬૭૫, ૩૫ અગ્નિ દ્વીપથી આઠ લોક ૬૭૬

ખંડ ૪ થો

મહાપુરુષો

૧. સામાન્ય આખતો

૬૭૯

૧. મહાપુરુષો ૬૭૯, ૨. અરિહંતનો જન્મ વગેરે ૬૮૧;

૩. તીર્થ કરના અતિશયો ૬૮૩, ૪ તીર્થ કરોનો ઉપદેશ ૬૮૫

૨ કુલકરો-લોકાન્યવસ્થાપકો .

૬૮૭

૧ ભરતવર્ષના ૬૮૭, ઐરવતમા ૬૮૯

ટિપ્પણ્યુ:- ૧. ચક્રવર્તી ૬૯૦, ૨. તીર્થ કરના અતિશયો

૬૩૦, ૩. કુલકરો ૬૯૨, ૪. આ અવસર્પિણીના કુલકર ૬૯૪

૩. તીર્થ કરો

...

૬૯૬

૧. ભરતવર્ષની વર્તમાન અવસર્પિણીના તીર્થ કરો ૬૯૬, -પૂર્વભવના નામ ૬૯૬, -તીર્થ કરના નામ ૬૯૬, -માતાનાં નામ ૬૯૬, -પિતાના નામ ૬૯૮, -નીક્ષાસ્થાન ૬૯૮, -પ્રથમ ભિક્ષા દેનાર ૬૯૮, -ચેત્ય વૃક્ષ ૭૦૦, -કલ્યાણકનાં નક્ષત્રો ૭૦૦, -પાલખી ૭૦૦; -પ્રથમ શિષ્ય ૭૦૨ -પ્રથમ શિષ્યા ૭૦૨; -કેટલા સાથે દીક્ષા ૭૦૨, -વર્ણ ૭૦૨, -ભિ આર્થ ૭૦૪, -ગૃહસ્થપર્યાય ૭૦૪, -સર્વાયુ ૭૦૫, -ગણ અને ગણધર ૭૦૫; -શ્રમણ-શ્રમણી-શ્રાવિકા ૭૦૭, -શ્રાવક-વાની-જિન ૭૦૮, -અવધિજ્ઞાની-મન પર્યાયી-ચતુર્વેદપૂર્વી ૭૧૦, -વેદુર્વિકો-અનુત્તરૌપપાતિક-અતર ૭૧૨

૨. તીર્થંકરો વિષે વધુ માહિતી ૭૧૪; -સામાન્ય ૭૧૪;
-મહાવીર ૭૧૬; -મહાવીરના ગણધરો ૭૨૩; -મહાવીરના સમ-
કાલીનો ૭૨૪,

૩. ભારતવર્ષની કલ્પર્ષિણીની ચોવીશી ૭૨૫; ૪. ભાવી
તીર્થંકર વિમલવાહન ૭૨૭

૫. ઐરવતવર્ષની ચોવીશી ૭૩૨

ટિપ્પણ :- ૧. તીર્થંકરો વિષેની બૌદ્ધ માન્યતા ૭૩૩,
૨. દિગંબર મતે માતાઓનાં નામમાં અત્યેહ ૭૩૪, ૩. કલ્યાણકની
નક્ષત્રો ૭૩૪, ૪. કુમારવાસના અર્થ વિષે અત્યેહ ૭૩૫; ૫.
મહિલ તીર્થંકર વિષે અત્યેહ ૭૩૮, ૬. મહાવીરના પ્રથમ ૭ ભવ
૭૩૮; ૭. મહાવીરના ગણધરો ૭૩૯; ૮. નવ જીવો ૭૪૦; ૯.
આઠ રાજાઓ ૭૪૨, ૧૦. આગામી કલ્પર્ષિણીના તીર્થંકર ૭૪૩

૪. ચક્રવર્તીઓ ૭૪૬

૧. ચક્રવર્તી વિષે સામાન્ય ૭૪૬, ૨. ચક્રવર્તીની શક્તિ ૭૪૬

૫. બળદેવ - વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ .. ૭૫૨

૧. ભરતવર્ષના આ અવસર્ષિણીના ૭૫૨; ૨. ભરતવર્ષના
ભાવી બળદેવાદિ ૭૫૭, ૩. ઐરવતના બળદેવાદિ ૭૫૮

ટિપ્પણ :- શકાકાપુરુષ ૭૫૮

૬. સામાન્ય મહાપુરુષો .. ૭૬૦

ખંડ ૫ મો

સંઘવ્યવસ્થા

૯. સંઘવ્યવસ્થા .. ૭૬૩

૧. સંઘ ૭૬૩; ૨. પ્રવ્રજ્યા ૭૫૩, ૩. આચાર્યોપાધ્યાય ૭૬૬,
૪. ગણી કેવા હોય? ૭૭૦; ૫ આચાર્યોપાધ્યાયના અતિશયો
૭૭૧; ૬ કલહનાં કારણો અને નિવારણ ૭૭૧; ૭. ગણ હોડવાનાં
કારણો ૭૭૩; ૮. શિષ્ય અને રજવિર ૭૭૪, ૯. અનુજ્ઞા વગેરે
૭૭૫, ૧૦. દુષ્ટ શિષ્યો ૭૭૬; ૧૧. વ્યવહાર ૭૭૬; ૧૨. કલ્પ
૭૭૭; ૧૩. સમાચારી ૭૭૯, ૧૪. સભોગવિસભોગ ૭૮૦; ૧૫.

નિર્ગન્થ-નિર્ગન્થીના નિયમો ૭૮૧; ૧૬. વાચના ૭૮૩; ૧૭. આશાતના ૭૮૪; ૧૮. વંદના ૭૮૬

ટિપ્પણ :- ૧. ચતુર્વિધ સંધે ૭૮૭; ૨. પ્રમત્ત્યા ૭૮૮; ૩. પડક-નપુ સંકાદિ ૭૮૯; ૪. પ્રમત્ત્યાના પ્રકારોનાં ઉદાહરણો ૭૯૯, ૫. ગણીની સંપત્તિના ભેદો ૭૯૫; ૬. વાચનાનો કાલક્રમ ૭૯૬; ૭. ગણ ઓડવાના કારણો ૭૯૬, ૮. પાંચ પ્રકારના વ્યવહાર ૭૯૭, ૯. કલ્પસ્થિતિના ભેદો ૭૯૭, ૧૦. જિનકલ્પ ૭૯૯; ૧૧. સ્થવિરકલ્પ ૮૦૪; ૧૨. સમાચારી ૮૦૪, ૧૩. સમાચારીના દશ ભેદો ૮૦૫, ૧૪. કાલવિષયક અનુયોગદ્વાર ૮૦૭, ૧૫. સભોગના બાર પ્રકાર ૮૦૮, ૧૬. કૃતિકર્મના બાર આવર્તો ૮૧૦

ખંડ ૬ હો

પુરુષપરીક્ષા

૧. પુરુષના પ્રકારો ... ૮૧૫

૧. બે ભેદ અને ત્રણ ભેદ-શુદ્ધ અને મૂઢ ૮૧૫, -ત્રણ ભેદ ૮૧૬; -પુરુષ ત્રિભગી ૮૧૭,

૨. પુરુષની ચતુર્ભંગીઓ ૮૧૮, -કિન્નત-પ્રાણત ૮૧૮, -શુદ્ધ અશુદ્ધ ૮૧૯, -સાચો-જૂઠો ૮૨૦, -ભદ્ર-અભદ્ર-દોષદર્શી આદિ ૮૨૧, -દીન અદીન ૮૨૪, -આર્થ અનાર્થ ૮૨૫, -કૃશ-દૃઢ ૮૨૬, -સ્વાર્થી પરાર્થી ૮૨૬, -દોષી ૮૨૮, -વિશ્વાસી અવિશ્વાસી ૮૨૮, -અતિસંયત્ન ૮૨૯, -સેવા કરનાર ૮૩૧; -સ્વાર્થી-પરાર્થી, સુગત-દુર્ગત આદિ ૮૩૨, -હ્રી સત્ત્વ આદિ ૮૩૫, -ધા કરનાર, શ્રેયસ્કર આદિ ૮૩૫, -નિકૃષ્ટ-અનિકૃષ્ટ, યુધ્ધ-અયુધ્ધ આદિ ૮૩૭; -મિત્ર-અમિત્ર, મુક્ત-અમુક્ત આદિ ૮૩૮,

૩. પ્રાય ભેદો ૮૩૯

ટિપ્પણ :- બીજાં પરપરા સાથે સરખામણી ૮૩૯

૨. પુરુષવિશેષના ભેદો ... ૮૪૪

ટિપ્પણ ૮૪૮

૩. પુરુષની ઉપમાઓ ... ૮૪૬

૧. વૃક્ષની તથા વૃક્ષ સંબંધીની ઉપમા ૮૪૬; ૨. વસ્ત્રની ઉપમા ૮૫૨, ૩. કુટુંબની ઉપમા ૮૫૪, ૪. રાખ, ધૂમશિખા

અને વનખંડ ૮૫૪; ૫. માર્ગ, ચાન યુગ્મ આદિ ૮૫૫; ૬. મેધ, દડો
 ૮૫૭; ૭. ઝવણ ૮૫૬; ૮. હાથી-સિંહ-પક્ષી ૮૬૦; ૯. સેના
 ૮૬૩; ૧૦. કંથક ૮૬૪; ૧૧. કુંભ ૮૬૬; ૧૨. પાણી; ૧૩. ઠટ,
 મણ ૮૬૮; ૧૪. આચાર્ય વગેરેની કૃપમા ૮૬૬

દિગ્વિષય :- બૌદ્ધ પરપરા સાથે સરખામણી ૮૭૨

ખંડ ૭ મો

વિવિધ

૧. વ્યાકરણ	૮૭૭
૨. સ્વરમંડલ	૮૭૯
૩. કળાઓ	૮૮૩
૪. સંખ્યાન	૮૮૬

દિગ્વિષય :- દ્રવ્ય વગેરે ૮૮૭

૫. શ્રેણી	૮૮૮
-----------	-----	-----	---	-----	-----

દિગ્વિષય :- શ્રેણીના ભેદો ૮૮૮

૬. પરચૂરણ	૮૯૦
-----------	---	----	----	-----	-----

૧. ઉત્પાદ વ્યય ૮૯૦; ૨. અલ્પવૃદ્ધિ-મહાવૃદ્ધિનાં કારણો
 ૮૯૦; ૩. આશ્ચર્ય ૮૯૧; ૪. સૂતેલો કેવી રીતે ભગે ૮૯૨; ૫.
 અંત-અનંત ૮૯૨, ૬. વૈદક યાજ્ઞ ૮૯૨; ૭. દડનીતિ વગેરે ૮૯૩

દિગ્વિષય :- ૧. આનંતર્યના ભેદો ૮૯૪; ૨. છેદનના ભેદો
 ૮૯૪; ૩. આશ્ચર્યના ભેદો ૮૯૪, ૪. અનંતકના ભેદો ૮૯૬

સૂચ	૮૯૯
-----	-----	-----	-----	-----	-----

ઉપોદ્ધાત

૧. પ્રાસ્તાવિક

उपक्रम - उपसहार : આજથી બાર-તેર વર્ષ પહેલાં સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ એ બે અંગ ગ્રન્થોનો અનુવાદ પૂર્ણભાર્તજન અન્થમાળામાં પ્રકાશિત કરવા માટે આપી રાખેલો; પણ લઙ્કાઈની મોંઘવારી અને કાગળની અછતને કારણે પડી રહેલ તે હવે પ્રકાશિત થાય છે એનો આનંદ મને છે. પૂ. પં બેચરદાસજીએ ઉક્ત માળા માટે જ્ઞાતાધર્મ-કથા અને ઉપાસકદશા એ બંને ગ્રન્થોના અનુવાદો કરી આપેલ તેમાં તેમણે શબ્દશઃ અનુવાદને બદલે સારાત્મક અનુવાદો કરવાની શૈલી સ્વીકારી હતી એ જ શૈલીનો વિકાસ શ્રી. ગોપાલદાસે તેમના અનુવાદોમાં કર્યો છે પણ સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ એ બે અંગ-ગ્રન્થો બધા અંગગ્રન્થોમાં ભાત પાડે તેવી અનેાખી શૈલીમાં રચાયા છે; તેથી સારાત્મક અનુવાદ શક્ય ન હતો. એ બંને ગ્રન્થોમાં તત્ત્વોનું નિરૂપણ વિવેચનાત્મક શૈલીમાં નહિ પણ પ્રતિપાદન વિષયની ગણતરી કરીને કરવામાં આવ્યું છે, એટલે કે, પ્રતિપાદન વિષયનું નિરૂપણ ભેદપ્રતિપાદન દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. આથી સાર આપવો શક્ય ન હતો; એકે પણ વસ્તુ છોડી શકાય તેમ ન હતી; એટલે મેં આમાં સ્વતંત્ર શૈલી અપનાવી છે.

સ્થાનાંગમાં એકવિધથી માંડીને દશવિધ સૂધીની વસ્તુઓની ગણતરીઓ ક્રમશઃ દશ સ્થાનો અથવા દશ અધ્યયનોમાં આપવામાં આવી છે. ત્યારે સમવાયાંગમાં દશથી આગળ પણ એવી ગણતરીને લઈ જવામાં આવી છે. આથી વિષયના પ્રતિપાદનમાં વસ્તુ-સંગતિના ક્રમને બદલે ભેદ-સંગતિના ક્રમને સ્વીકાર્યો છે. પરિણામે, જે કોઈ વસ્તુ એક હોય, તે એક સાથે ગણી દીધી છે; અને તે જ પ્રમાણે વિષયને બદલે સંખ્યાને મહત્ત્વ આપીને બંને ગ્રન્થોમાં પ્રતિપાદન થયું છે. પરિણામ

એ આબ્યું છે કે, જ્ય જોવી કોઈ પણ એક વસ્તુનું સમગ્રભાવે પ્રતિ-
 પાદન કેવું છે એ જાણવું અધરું થઈ પડે છે. એકેક કે બીજા કે દશ
 દશ કર્મ કર્મ વસ્તુઓ છે, તેમનું સંકલન કરીને મૂકવામાં સ્મૃતિને
 સરલતા પડે એ હેતુ હોય; પણ એથી સમગ્રભાવે કોઈ પણ એક
 વિષયનું સંકલન કાલુ થઈ પડે છે. સ્મૃતિજનીઓ માટે આ બન્ને
 ગ્રંથો ઉપકારક જરૂર થયા હશે; પણ આજે સ્મૃતિ ઉપર એવો
 અનાવશ્યક ભાર આપવાને કરું જ કારણ નથી. વળી એકથી દેશ
 મુધીની સંખ્યામાં સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગમાં ધણું જ સરખાપણું છે.
 એટલે એ બન્ને ગ્રંથોના પૃથક્ પૃથક્ અનુવાદોને બદલે મેં બન્ને
 ગ્રંથોનો અનુવાદ એકસાથે કરવાનું ઉચિત માન્યું અને સંખ્યાના
 પ્રાધાન્યને બદલે વિષયનું પ્રાધાન્ય સ્વીકાર્યું છે. એટલે કે આ અનુવાદમાં
 વિષયોનું વર્ગીકરણ કરીને તેમની ગોઠવણી કરી છે. અને જ્યાં સ્થાનાંગ
 અને સમવાયાંગનું પ્રતિપાદન સરખું છે, ત્યાં બન્ને ગ્રંથોના મૂલાંકો
 આપી દીધા છે; વસ્તુનું પુનરાવર્તન કર્યું નથી. વર્ગીકરણ કરવામાં
 ત્રુટિ રહેવાનો સંભવ છે; અને એવો પણ સંભવ છે કે અમુક વર્ગમાં
 મૂકેલી અમુક વસ્તુને બીજા વર્ગમાં મૂકી શકાય. પણ એકંદરે જે
 વર્ગીકરણ કર્યું છે, તે સંગત છે, એમ મને લાગે છે.

મૂળના શબ્દોની વ્યાખ્યા જ્યાં જરૂરી હતી ત્યાં આપેલો — દેશ
 કરીને અથવા કૌંસમાં આપી છે. જ્યાં જરા વધારે વિવરણની
 આવશ્યકતા હતી, ત્યાં તેવું વિવરણ કરીને પાનાની નીચે આપી દીધું
 છે. અને જ્યાં લાંબા વિવરણની આવશ્યકતા હતી, ત્યાં તેમ કર્યું છે.
 પણ તેવા લાંબા વિવરણને ‘ટિપ્પણ’ના નામે પ્રત્યેક પ્રકરણના અંતે
 આપ્યું છે. વળી આ ગ્રંથોમાં આવતા અનેક વિષયો જૈનાગમોમાં
 અન્યત્ર પણ મળી આવે છે તેની પણ નોંધ ટિપ્પણમાં લીધી છે.
 આ રીતે આ અનુવાદ માત્ર શુદ્ધ ગણતરીઓનો નથી રહ્યો.

બૌદ્ધ પિટકોમાં અંગુત્તરનિકાય અને પુગ્ગલ-પચ્ચમ્મિ એ બન્ને
 ગ્રંથો પણ આ અંગગ્રંથોની શૈલીમાં જ લખાયા છે; એટલું જ નહિ

પણ આ બંને ગ્રન્થોનું અને તેમનું વિષયસાદૃશ્ય પણ ધણે ઠેકાણે છે. એથી મેં ટિપ્પણમાં અને પાંનાની નીચે એ ગ્રન્થો સાથે તુલના પણ કરી છે.

આજથી બાર વર્ષ પહેલાંના મારા અનુવાદમાં એ જમયની મારા જ્ઞાનની મર્યાદા પ્રમાણે મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. આજે ફરી આ ગ્રન્થોનો અનુવાદ કરવાનો હોય, તો તેમાં ધણી નવી સામગ્રી ઉમેરવાને અવકાશ છે એમ મને આ અનુવાદ-ગ્રન્થનાં પ્રૂફ તપાસતાં જણાયું છે. પણ એ ઇચ્છાનું સંવરણ કર્યા વિના છૂટકો હતો નહિ. કારણ, તેમ કરવા જતાં બે ભાગ જેટલા દળમાં પ્રકાશિત થતા આ ગ્રન્થનું કદ કદાચ ચાર ભાગ જેટલું થઈ રહેત; અને એમ કરવું તે ગ્રન્થમાલાની મર્યાદાની બહાર થઈ જત. તેમાં પ્રકાશિત થયેલા બીજા ગ્રન્થોમાં અપનાવાયેલી મધ્યમમાર્ગી શૈલી—બહુ લાંબું નહિ તેમ બહુ ટૂંકું પણ નહિ—તો ભંગ થાત અને છપાતાં બીજા વધુ સમય સહેજે નીકળી જત. એટલે જે રૂપે તૈયાર હતો તે જ રૂપે તેને ધ્યાનમાં આવેલી બ્રાન્તિઓ દૂર કરીને છપાવી દીધો છે. આમાં બ્રાન્તિઓ નહિ જ રહી હોય એવો દાવો કરી શકતો નથી; વિદ્વાનો તે શોધે અને મને સૂચવે એવી વિનંતી છે.

આ અનુવાદ આગમોદય સમિતિની આવૃત્તિ ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને સૂત્રાંકો તેના જ રાખ્યા છે. પૂ. મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી આગમોનાં નવાં સંસ્કરણો તૈયાર કરે છે, એથી મૂળપાઠની શુદ્ધિ થવાનો ધણો સંભવ છે. પણ આ બંને ગ્રન્થો પૂરતું તો સામાન્યપણે કહી શકાય કે, ભાષાની દૃષ્ટિએ મહત્વનાં પાઠાંતરો મળી આવવા સંભવ છે, પણ વસ્તુની દૃષ્ટિએ વિશેષ ફેર પડવાનો ધણો જ ઓછો સંભવ છે. એટલે મવી આવૃત્તિની દૃષ્ટિએ પણ આ અનુવાદમાં વિશેષ ફેર પડે એમ મને લાગતું નથી. આગમોદય સમિતિની આવૃત્તિમાં કોઈ કારણે આધારભૂત પ્રતિમાં પાઠ છૂટી ગયાને કારણે જો ત્રુટિ રહી ગઈ હશે, તો તે અનુવાદમાં સુધારી લેવી પડશે.

સ્થા.

કરી, એમ માનવું રહ્યું. એટલું જ નહિ, પણ પરસ્પર વિસંગતિઓને ટાળવાતો પ્રયત્ન પણ તેમણે નથી કર્યો. એટલું જ તેમણે કયું છે કે તેમની સમક્ષ જે કંઈ ઉપસ્થિત હતું તેને તેમણે વ્યવસ્થિત કર્યું. આ અધી વસ્તુ ધ્યાનમાં લઈએ તો એમ કહી શકાય કે, આ ગ્રન્થની મૂળ સંકલના ગમે તેટલી જૂની હોય અને અંતિમ સંસ્કરણ વાલ્મી વાચનામાં થયું એમ મનાય છતાં આંતરિક પ્રમાણોને આધારે આની અંતિમ સંકલના વીર નિર્વાણ સંવત ૫૮૪ માં થઈ; અગર તો આ ગ્રન્થ જે રૂપે આપ્યારે મળે છે તેનું તેવું રૂપ તેને વીરનિર્વાણ સંવત ૫૮૪ માં મળ્યું. આનો અર્થ એટલો જ સમજવો જોઈએ કે તેમાં ૫૪૪ વીં નિં ૫૬૧ કશો જ ફેરફાર થયો નથી. તેની પ્રાથમિક સંકલના સુધર્મા સ્વામીએ કરી એ પરંપરાને ટીકાકાર નોંધે છે અને તેને અપ્રમાણિક માનવાને કશું જ કારણ નથી. અને તેમની મૂળ સંકલનામાં સમયે સમયે ઉમેરણ થઈને તેનું અંતિમરૂપ વીં નિં સંવત ૫૮૪ આસપાસ નિર્મિત થયું.

ગ્રન્થની શૈલી : સમવાયાંગમાં (સૂં ૧૩૮) બાર અંગનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં સ્થાનાંગનો જે પરિચય છે તે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સંગૃહીત છે જ (પૃં ૨૩૫); એટલે તે આખો અહીં ઉતારવાની આવશ્યકતા નથી. તેમાં રૂપજ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, 'તેમાં એકવિધ, દ્વિવિધ યાવત દશવિધ જીવ અને પુદ્ગલોનું વર્ણન છે અને લોકસ્થિતિનું પણ વર્ણન છે.' સમવાયાંગે સૂચવેલ શૈલી પ્રસ્તુત અંગગ્રન્થમાં આદિથી અંત સુધી બરાબર જળવાઈ રહી છે. એટલે કે સંખ્યાના ક્રમે એકથી દશવિધ વસ્તુઓને આમાં સંગ્રહવામાં આવી છે, આ અંગગ્રન્થમાં દશ અધ્યયનો છે અને તે બધાંને સ્થાન પણ કહેવામાં આવ્યાં છે. એકવિધથી દશવિધ વસ્તુઓનો સંગ્રહ હોવાથી સામાન્ય રીતે આ આખો ગ્રન્થ દશ પ્રકરણોમાં વહેંચાઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે. દશ અધ્યયનોમાંથી બીજાના ૪, ત્રીજાના ૪, ચોથાના ૪ અને પાંચમાના ૩ 'ઉદ્દેશ' નામે ઉપવિભાગો કરવામાં

આવ્યા છે. બાકીનાં અધ્યયનોના ઉપવિભાગો નથી. સ્થાનાંગનાં દશે અધ્યયનો મળીને એક શ્રુતસ્કંધ આચારાંગ કે સૂત્રકૃતાંગની જેમ છે, એમ સમવાયાંગમાં કહ્યું છે. એમાં એકાધિક શ્રુતસ્કંધ નથી. સમવાયાંગમાં સ્થાનાંગનાં પદોની સંખ્યા ૭૨૦૦૦ આવી છે; એટલે કે સૂત્રકૃતાંગથી બમણી. મુદ્રિત પ્રતિમાં અન્યાય ૩૭૦૦ છે એમ જણાવ્યું છે. પદ્ધતી શું વિવક્ષિત છે અને જેટલાં પદો સમવાયાંગમાં સ્થાનાંગાંતર્ગત બતાવ્યાં છે તે કેવી રીતે ગણવાં, તે વિષેનું સ્પષ્ટીકરણ સાધનોને અભાવે થઈ શકે તેમ નથી. પણ એટલું તો કહી શકાય છે કે, સમવાયાંગમાં અંગ-અન્થોનાં પદોની, આચારાંગનાં ૧૮૦૦૦ પદોથી ઉત્તરોત્તર બમણી બમણી સંખ્યા, સમવાયાંગ સુધીની આપવામાં આવી છે, તે વસ્તુ-સ્થિતિનું સામાન્ય સૂચન કર્યા પૂરતી પણ સત્ય હશે કે કેમ તે પણ સંદિગ્ધ છે.

સ્મરણ કરવું સરલ થઈ પડે એ દૃષ્ટિએ જેમ જૈન અંગઅન્થોમાં સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ જેવા અખંડ અન્થોની રચના કરવામાં આવી છે, તે જ પ્રમાણે બૌદ્ધત્રિપિટકમાં અંગુત્તર નિકાય અને પુજ્જલ-પગ્ગભત્તિની રચના કરવામાં આવી છે. તે બન્નેમાં પણ પ્રસ્તુત જૈન-અન્થોની જેમ સંખ્યાને મુખ્ય માનીને પ્રતિપાલ વિષયોનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. અંગુત્તરમાં (અંગોત્તર) એકનિપાત, દુકનિપાત એમ એકાદસકનિપાત એટલે કે એકથી માંડીને અગિયાર સુધીની સંખ્યામાં ક્રમશઃ વસ્તુઓની ગણતરીઓ આપવામાં આવી છે. જ્યારે પુજ્જલ-પગ્ગભત્તિમાં એકક-નિદેસથી માંડીને દસક-નિદેસ સુધી સ્થાનાંગની જેમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ અને ઉક્ત બન્ને બૌદ્ધ અન્થોમાં એવી ઘણી બાબતો છે જે સમાન છે. ખાસ કરીને પ્રસ્તુત અન્થમાં પુરુષ-પરીક્ષાને (પૃ. ૮૧૩) નામે મેં જે ખંડનું સંકલન કર્યું છે, એમાં આવતા વિષયોનું આશ્ચર્ય-જનક સામ્ય છે. અને સદસા એવું અનુમાન થઈ જાય છે કે કોઈ પણ એકે બીજામાંથી લીધું હશે. પુજ્જલ-પગ્ગભત્તિ અભિધર્મનો અન્થ

હોઈ, તેની સંકલના અંગુત્તર કરતાં જૂની ન લેખાય; અને તેમાંની ઘણી બાબતો અંગુત્તર જેવી જ છે. ખાસ કરીને પુરુષની લંગીઓ સ્થાનાંગ, અંગુત્તર અને પુગલ-પગ્ગત્તિમાં એક સરખી છે. મેં ઉક્ત ખંડનાં ટિપ્પણોમાં તુલના કરી છે એથી અહીં તે વિષે લખાણ કરવું બિનજરૂરી છે. રચનાપદ્ધતિમાં ઉક્ત જૈન-બૌદ્ધગ્રન્થોમાં જે ભેદ છે તે એ છે કે, જૈન ગ્રન્થો માત્ર ગણતરીઓ જ આપે છે; જ્યારે ઉક્ત બન્ને બૌદ્ધગ્રન્થો તેનું વિવરણ પણ કરે છે. એથી ઘણી એવી બાબતો છે જેનું સ્પષ્ટીકરણ જૈન ગ્રન્થમાં સુલભ નથી, તે બૌદ્ધગ્રન્થો વાંચતાં અત્યંત સ્પષ્ટ બની જાય છે. બન્ને પરંપરાના ગ્રન્થોનો વિષય શ્રમણ-પરંપરામાં સામાન્ય હોઈ, કોણે કોનામાંથી લીધું એ કહેવું કઠણ છે. અત્યારે એટલું જ કહી શકાય કે જૈન-બૌદ્ધ પરંપરા આ વિષયમાં સમાન છે અને એકબીજાના વિચારોના પડઘા એકબીજામાં પડીને બન્ને પરંપરા પરિનિષ્ઠિત બની છે.

દીધનિકાયતું સંગીતિ-પરિચાય-સુત્ત અને દસુત્તરસુત્ત, ખુદ્ધનિકાયનો ખુદ્ધકપાઠ (કુમારપગ્હ) આદિની રચના પણ^૧ સંખ્યાને પ્રાધાન્ય આપીને થઈ છે. એટલે એમ માની શકાય કે, બૌદ્ધગ્રન્થોમાં અંગુત્તર અને પુગલ-પગ્ગત્તિની જ એ શૈલી નથી; પણ એવાં અનેક પ્રકરણો છે જેમાં સ્મૃતિસૌકર્યની દૃષ્ટિએ સંખ્યાપ્રધાન રચના કરવામાં આવી છે. મહાભારતના^૨ વનપર્વમાં અધ્યાય ૧૩૪માં બંદી અને અણ્ણવકનો વાદ છે; તેમાં બન્ને ઉત્તરોત્તર એકથી માંડીને તેર સુધીની ગણનામાં આવતી વસ્તુઓનું પરિગણન કરે છે આ ઉપરથી જણાય છે કે, પ્રાચીન કાળમાં સ્મૃતિસૌકર્યની દૃષ્ટિએ સંખ્યાપ્રધાન રચનાઓ રચાતી હતી.

જૈન ગ્રન્થોમાં પણ સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ સિવાયના ગ્રન્થોમાં પણ કેટલાંક પ્રકરણોમાં આવી સંખ્યાપ્રધાન રચનાને અપનાવવામાં

૧. 'પાલિસાહિત્ય કા ઇતિહાસ'—ઉપાધ્યાય, પૃ. ૧૭૯.

૨. 'હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયન લેજિસલેશન'—પૃ. ૧૩.

આવી છે. જેમકે, ઉત્તરાધ્યયનનું ૩૧મું અધ્યયન ‘ચારિત્રવિધિ’ નામનું છે; તેમાં એકથી માંડીને ૩૩ સુધીની સંખ્યામાં ‘વસ્તુઓનું’ પરિગણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશવિધિમાં આવી પ્રક્રિયાને પણ સ્થાન હતું તે આ જ ગ્રંથમાં આવેલ વિમલવાહન નામના ભાવી તીર્થંકર (૫૭૭) ના ચરિત્ર ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. અને એથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે, ઉત્તરાધ્યયનમાં આવેલ સંખ્યા ૧ થી ૩૩ ની બાબતો અને વિમલવાહનના ચરિત્રમાં જણાવેલ ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશની તે જ બાબતો સમાન છે; એટલે એમ નિઃશંક કહી શકાય કે ભગવાનના ઉપદેશને સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સાંકળવાની પ્રવૃત્તિ ખુબ જ જૂના કાળથી પ્રચલિત છે. તેનું જ બૃહદ્વેદ સ્થાનાંગ અને સમવાયંગમાં જેવા મળે છે.

સ્થાનાંગમાં પરિવૃદ્ધિ - આ ગ્રંથની પદ્ધતિ જાણ્યા પછી એ જાણવું ખુબ સરલ થઈ પડે છે કે આમાં સમયે સમયે કેવી જાતના ઉમેરા થયા છે. જે ઉમેરા સંખ્યાની દૃષ્ટિએ થયા છે છતાં જેનો સંબંધ ઇતિહાસ સાથે પણ છે, તેવા ઉમેરાને તો તારવી શકાય છે અને એમને વિષે એમ કહેવાની શક્યતા છે કે અમુક સૂત્ર પાછળથી ઉમેરાયું જ હશે. આમાં નિહવ જેવાં સૂત્રોને સમાવેશ (૫૦ ૨૬૬) થાય છે. પણ જે સંખ્યાબદ્ધ સૂત્રોમાં ઇતિહાસ અથવા સમયની કોઈ સૂચના નથી, તે પાછળથી ઉમેરાયાં હોય છતાં આપણી સામે તેવાં સૂત્રો જુદાં તારવવાનું સાધન નથી.

પણ આ ગ્રંથમાં એવાં ઘણાં સૂત્રો છે જે સમગ્ર ગ્રંથની પદ્ધતિથી જુદાં પડે છે. તેમને વિષે નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય એમ છે કે, એ સૂત્રો આ ગ્રંથની પદ્ધતિને અનુરૂપ નથી અને ગમે ત્યારે પણ પાછળથી પ્રવિષ્ટ થઈ ગયાં છે.

સ્થાનાંગમાં ભાવી તીર્થંકર વિમલવાહનનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર આવે છે (૫૦ ૭૨૭). તે નિશ્ચિતરૂપે પાછળથી જ ઉમેરાયું છે તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. સંપૂર્ણ ગ્રંથની પદ્ધતિ એવી છે કે કશા પણ

વિવરણ વિના માત્ર ગણનાઓ આપી દેવી. પણ આમાં તો પ્રથમ સૂત્ર ૬૯૧માં જે જીવોએ ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં તીર્થંકર નામ ગોત્ર નિષ્પન્ન કર્યું તેવા નવનાં નામ ગણાવ્યાં છે. તેમાં ભાવી તીર્થંકર રાજા શ્રેણિકનું નામ પણ છે. સૂત્ર ૬૯૨માં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં ચાતુર્યામ ધર્મનો ઉપદેશ આપીને જે જીવો સિદ્ધ થશે તેવા નવનાં નામ ગણાવ્યાં છે. આમાં શ્રેણિક કે વિમલવાહનનું નામ નથી. અને ત્યાર પછી સૂત્ર ૬૯૩માં રાજા શ્રેણિકનો જીવ વિમલવાહન તીર્થંકર થઈને શું શું કરશે તે વર્ણવ્યું છે. આમ આ સૂત્ર અહીં અસંખ્ય રીતે ગોઠવી દેવામાં આવ્યું છે એટલું જ નહિ પણ તેની પદ્ધતિ પણ સમગ્ર ગ્રન્થની નિશ્ચિત પદ્ધતિથી જુદી જ પડે છે. તેમાં માત્ર વિમલવાહનનું ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે જે સમગ્ર ગ્રન્થથી જુદું તરી આવે છે. તેને પ્રસ્તુત નવની સંખ્યા સાથે કરશે જ સંબંધ નથી. આથી એમ કહી શકાય કે વિમલવાહનનું ચરિત્ર ગમે ત્યારે પણ કોઈએ સ્થાનાંગમાં ગોઠવી દીધું છે; તે પ્રાથમિક સંકલનાનું નથી.

આ જ પ્રમાણે સૂત્ર ૬૦૭માં (૫૦ ૬૪૬) નંદીશ્વરદ્વીપના અંચનક પર્વતોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. તે જોતાં પણ એમ લાગે છે કે સંખ્યા ચોરના ક્રમમાં ચાર અંચનક પર્વતોનાં નામ આવે તેમાં કર્શું જ અથોગ્ય નથી. પણ અહીં તો તે પર્વતોનું વિસ્તૃત વર્ણન પણ છે. તે ખતાવે છે કે એ વર્ણનનો ભાગ તો નિશ્ચિતરૂપે પાછળથી જ ઉમેરાયો છે.

આ જ વસ્તુ સૂત્ર ૧૩૫ (૫૦ ૮) જેમાં ત્રણનો પ્રત્યુપકાર દુષ્કર છે તે ખતાવવામાં આવ્યું છે, તેને પણ લાગુ પડે છે. તેમાં પણ માત્ર ગણતરી નથી પણ વિવરણ છે. આને મળતાં બીજાં સૂત્રો પણ છે જેમને વિષે નિશ્ચિતપણે કહી શકાય તેમ છે કે તે બધાનું વિવરણ પાછળથી જ ઉમેરાયું છે. જેમકે સુખશય્યા (૫૦ ૨૯), દુઃખશય્યા (૫૦ ૩૦), મોહનીય સ્થાનો (૫૦ ૬૪), માયાવી (૫૦ ૧૩૭), વિભંગજ્ઞાન (૫૦ ૨૬૯) આદિ.

બળદેવ-વાસુદેવનું. વર્ણન (૫૦ ૭૫૪) પણ પાછળથી જ ઉમેરાયું હોય તેમ તેનું વિવરણ જોનારને લાગશે જ.

વળી સ્વરમંડલ પ્રકરણ (૫૦ ૮૭૯)ના અંતમાં ‘આમ આ સ્વરમંડલ પૂરું થયું’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે સૂચવે છે કે એ આખું પ્રકરણ જ આમાં પાછળથી ગોઠવી દેવામાં આવ્યું છે. ટિપ્પણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એ આખું પ્રકરણ અનુયોગદ્વારમાં પણ છે. પણ વસ્તુતઃ એ સ્વતંત્ર નાનો પ્રકરણગ્રંથ હશે અગર કોઈ ખીજા મોટા ગ્રંથનું એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ માત્ર હશે. તેને એમ ને એમ આમાં સંપૂર્ણ ભાવે ગોઠવી દેવામાં આવ્યું હશે.

તૃતીયસ્થાનના ખીજા ઉદ્દેશને અંતે સૂત્ર ૧૬૬-૧૬૭ છે તેમાં ગૌતમાદિ શ્રમણો અને ભગવાન મહાવીર વચ્ચેનો સંવાદ આવે છે. આ પણ સમગ્ર ગ્રંથની શૈલીની દૃષ્ટિએ મેળ વિનાનું છે અને નિશ્ચિતરૂપે પાછળથી ઉમેરાયું છે. ટીકાકાર એ સૂત્રોની તૃતીય સ્થાનમાં સંગતિ ધટાવે છે, તે લૂલો બચાવ જણાય છે. (૫૦ ૨૯, ૧૬૭)

વિમાજનની સ્ત્રામી : આ ગ્રંથ મુખ્યત્વે વિભાગપરક છે. એટલે કે પ્રતિપાષ્ટ વિષયોના બેદોની ગણતરી આમાં આપવામાં આવી છે. સામાન્ય રીતે એ બેદો અગર વિભાગો તે તે વસ્તુને સંપૂર્ણ રીતે આવરી લે છે; પણ એવાં પણ કેટલાંક સ્થાનો છે જ્યાં વિભાગીકરણ ખામી ભરેલું જણાય છે. વસ્તુના બેદોમાં કાંતો બધા બેદોની ગણતરી નથી કરી અથવા તો અનાવશ્યક વિસ્તાર, નિશ્ચિત વિભાજક તત્વનો આશ્રય લીધા વિના કરવામાં આવ્યો છે. આવાં કેટલાંક સ્થળો માટે જુઓ ૫૦ ૧૯૮, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૮૪, ૩૯૯, ૫૭૩ આદિનાં ટિપ્પણો.

વીજા ગ્રંથો સાથે સંબંધ : આ ગ્રંથ કોઈ એક નિશ્ચિત વિષયનો નહિ હોવાથી આને સંગ્રહગ્રંથ જ કહેવો જોઈએ. ભગવાનના ઉપદેશની વસ્તુઓને આમાં લેવામાં આવી છે એ ખરું; પણ પ્રશ્ન એ છે કે તેમના સાક્ષાત્ ઉપદેશનો ભાગ આમાં કેટલો ? આનો જવાબ પરંપરા

પ્રમાણે એમ આપી શકાય કે આમાં જે કાંઈ છે તે ભગવાનનો સાક્ષાત્ ઉપદેશ જ છે; કારણ કે આ એક અંગ્રન્થ છે. પરંતુ અત્યાર સુધીની ચર્ચા ઉપરથી એ વાત ચોક્કસ થઈ છે કે આમાં નવા ઉમેરા પણ થયા છે એટલે ભગવાનના સાક્ષાત્ ઉપદેશ સિવાયનું પણ આમાં ધણું છે એમ માનવું જોઈએ.

સ્થાનાંગ સૂત્રમાં સમવાયાંગનું નામ આવે છે (સૂત્ર ૬૭૨). અર્થાદ્ય-વાસુદેવના પ્રકરણમાં વિસ્તાર સમવાયાંગમાં જોઈ લેવાનું કહ્યું છે. અર્થાત્ સમવાયાંગમાં એ જ સૂત્ર વિસ્તૃત રૂપે હોવાથી અહીં વિસ્તાર નથી કર્યો.

ભગવતીના નામ વિના પણ એવાં ઘણાં સૂત્રો આમાં છે જેમનો સંબંધ શબ્દશઃ ભગવતીનાં તે તે સૂત્રો સાથે છે. જેમકે ૫૦ ૭૯, ૨૦૧, ૨૦૨ આદિમાં આવેલ તે તે સૂત્રો ભગવતીમાં પણ છે. ભગવતી પણ એક સંગ્રહગ્રંથ છે એટલે એ કહેવું કહ્યું છે કે મૂળ વસ્તુઓ કયા ગ્રન્થમાં સંગ્રહીત થઈ. પણ સામાન્યપણે કહી શકાય છે કે. ભગવતીમાં પ્રત્યેક ઉદ્દેશના પ્રારંભમાં વિષયસૂચીનો સંગ્રહ કરતી ગાથાઓ આપવામાં આવી છે એટલે તેમાં નવું ઉમેરવાનો અવકાશ ઓછો છે; જ્યારે સ્થાનાંગમાં નવા ઉમેરણને રોકે એવું કોઈ તત્ત્વ નથી. એટલે સંભવ એવો છે કે ભગવતીની તે તે વસ્તુઓ સ્થાનાંગમાં સંગૃહીત કરવામાં આવી છે. સાધુસંઘના આચારને લગતાં ઘણાં સૂત્રો સ્થાનાંગમાં એવા છે જે શબ્દશઃ 'શ્રીન્ન' જૈનાચારપ્રતિપાદક આગમોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. ખાસ કરી વ્યવહારસૂત્ર (૫૦ ૭૭૧, ૭૭૪, ૭૭૫ આદિ), 'પૃથક્કૃત્સૂત્ર' (૫૦ ૭૭૮, ૭૮૨, ૭૮૩, ૭૮૪ આદિ), દશાશ્રુતસ્કંધ (૫૦ ૭૮૧), નિર્જીય (૫૦ ૭૮૦) આદિનાં કેટલાંક સૂત્રો શબ્દશઃ આમાં લેવામાં આવ્યાં છે. એમ માનવાને કારણ એ છે કે તે તે સૂત્રો તે તે ગ્રન્થમાં મુખ્યવસ્થિત છે, જ્યારે સ્થાનાંગમાં તો તેમનો સંગ્રહ માત્ર સંખ્યાને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવ્યો છે.

આવશ્યકનિર્ધુક્તિમાં આવતી કેટલીક ગાથાઓ સ્થાનાંગમાં પણ જોવા મળે છે (૫૦ ૭૫૫ આદિ). પરંતુ તે ગાથાઓ આવશ્યક-નિર્ધુક્તિમાંથી આમાં લેવામાં આવી છે એમ માનવાને બદલે એમ માનવું વધારે સંગત છે કે અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ તેવી ગાથાઓનો સંગ્રહ આવશ્યકનિર્ધુક્તિ અને સ્થાનાંગ બન્નેમાં થયો છે. આવશ્યકનિર્ધુક્તિની બધી ગાથાઓ આચાર્ય ભદ્રબાહુએ જ રચી હોય એવો સંભવ ઓછો છે. પ્રાચીન પરંપરામાંથી ઘણી ગાથાઓ તેમણે એમ ને એમ લઈને પોતાની નિર્ધુક્તિમાં સંગૃહીત કરી દીધી હોય એવો સંભવ વધારે છે. અને એથી જ મૂલાચાર અને આવશ્યકનિર્ધુક્તિમાં ઘણી ગાથાઓમાં સામ્ય આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

સ્થાનાંગમાં પ્રતિપાદિત એકેક વિષયનું મૂલ સ્થાન શોધવું આવશ્યક છે; એટલું જ નહિ પણ અન્ય આગમોમાં પણ કયાં કયાં તે તે વિષયો આવે છે તેની શોધ પણ કરવી આવશ્યક છે. અન્ય આગમો-માં આવતા સરખા વિષયોની સૂચના સહજજાવે શક્ય હતી તે મેં ટિપ્પણોમાં આપી છે, પણ તે અધૂરી જ છે. આને માટે આચાર્ય શ્રી આત્મારામજીના તત્ત્વાર્થ-જૈનાગમ-સમન્વયની શૈલીથી સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ-જૈનાગમ-સમન્વય જેવા એક સ્વતંત્ર ગ્રંથની આવશ્યકતા છે જ. અને તે કાર્ય ઉક્ત આચાર્યશ્રી બહુ સુંદર રીતે પાર પાડી શકે તેમ છે. એ ઉપરાંત જૈનેતર ગ્રંથોમાં પણ તે તે વિષયની શોધ કરવી આવશ્યક છે. મેં બૌદ્ધ મૂળ ત્રિપિટકમાં આવતા કેટલાક સમાન વિષયોની સૂચના ટિપ્પણોમાં આપી છે; પણ તે પણ અધૂરી જ છે. તેને પણ પૂરી કરવામાં બૌદ્ધ અહંકથાઓની તુલના કરવી આવશ્યક અને વૈદિકનાદ્યમયની તુલના પણ જરૂરી છે. આ મહાકાર્ય જે હતો. તો જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક પરંપરામાં સાંસ્કૃતિક ઐક્ય દેખાવ્યો છે. પ્રમાણમાં છે, તે આપણી સામે બહુ જ સુંદર રીતે ધ્રંગના પરિચય એમ છે.

ના, વિવિધ પદોને

૩. સમવાયાંગનો પરિચય

સંકલનકર્તા અને સમયમર્યાદા : સ્થાનાંગની જેમ આમાં પણ ‘સુયં મે આઉસતેણુ ભગવયા એવમકખાય’ છે એટલે આ પણ પરંપરા પ્રમાણે સુધર્માની સંકલનાન્તર્ગત મનાય છે પણ આમાં પણ ઉમેરણ થયું છે એટલે અમારે જે રૂપમાં છે તે રૂપે તે સંપૂર્ણ સુધર્માની કૃતિ છે એમ કહી શકાય નહિ. પણ આમાં સાતની ગણતરીમાં નિહ્નવનો ઉલ્લેખ નથી એને જો સૂચક માનીએ, તો એમ કહી શકાય કે આમાં સ્થાનાંગની જેમ લાંબા કાળ પર્યંત ઉમેરણ થયું નથી. વળી આમાં આવતી આગમોની ‘હકીકતોમાં વિદ્યમાન આગમો સાથે ક્યાઈકે ક્યાઈકે મેળ નથી ખાતો — તેથી પણ એમ કહી શકાય કે આમાં વાલ્મીવાચના સમયે નવી વસ્તુ ઉમેરવામાં નથી આવી. પણ આમાં આહારપદ, અવધિપદ (પ્રજ્ઞાપના) અને કલ્પનો નામતઃ ઉલ્લેખ છે. એ ઉપરથી કલ્પના કર્તા ભદ્રબાહુ અને પ્રજ્ઞાપનાના કર્તા શ્યામાચાર્યના સમય સુધી આમાં ઉમેરણ થયું છે એમ નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય. આચાર્ય ભદ્રબાહુ વીરનિર્વાણ પછી ૧૭૦ વર્ષે સ્વર્ગસ્થ થયા છે. અને આચાર્યશ્યામ વીરનિર્વાણ ૩૩૫-૩૭૬ સુધી યુગપ્રધાન હતા, એ જ કાળની રચના પ્રજ્ઞાપના હોઈ શકે; એટલે સામાન્ય રીતે વીરનિર્વાણ ૪૦૦ સુધીમાં સમવાયાંગને વિદ્યમાનરૂપ પ્રાપ્ત થયું હોય એમ માનીએ તો તેમાં અસંગતિનો સંભવ નથી.

સમવાયાંગની શૈલી : સમવાયાંગમાં સમવાયાંગનો જે પરિચય આપ્યો છે, તે પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં આપવામાં આવ્યો છે (પૃં ૨૩૫). એ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે આની શૈલી પણ સ્થાનાંગ જેમ સંખ્યાપ્રધાન છે. ભેદ પૃષ્ઠે કે સ્થાનાંગ દશ અધ્યયનોમાં વિભક્ત છે; જ્યારે સમવાયાંગમાં (પૃં એક જ અધ્યયન છે. અને તે સમગ્ર ગ્રન્થ એક શ્રુતસ્કંધ રૂપે લેવામાં જ એકવિધથી માંડી દશવિધ પદાર્થોનું વર્ણન કરે છે; ગ્રન્થમાં સુ. એ ક્રમ આગળ પણ લાંબાવવામાં આવ્યો છે મૂળ સંખ્યાને ધ્યાનની સૂચના છે (સૂત્ર ૧૩૯), એ ઉપરથી જણાય છે

કે એકથી માંડીને સોની સંખ્યા સુધીની ગણના આમાં આપવામાં આવી છે.

ત્યાં એકની ગણના આપવામાં આવી છે, ત્યાં એકની સાથે એક લાખ, એક પત્થ કે એક સાગર એ બધાને પણ, તે સૌમાં એકની સંખ્યા સામાન્ય હોવાથી ગણી લેવામાં આવ્યાં છે. આં જ પ્રમાણે આગળ દ્વિવિધ વગેરેમાં પણ છે. એટલે શતસ્થાનનો અર્થ માત્ર શત-સો લેવાનો નથી પણ શતનો ગુણાકાર થઈને જે સંખ્યા આવે તે પણ તેમાં આવી જાય છે. પરિણામે એક સાગરોપમ કોડકોડી અર્થાત્ ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ (=એક કરોડ x એક કરોડ) સંખ્યા પણ તેમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે.

એકથી માંડીને સો સુધીની સંખ્યા તો ક્રમશઃ આપવામાં આવી છે પણ સો પછી ૫૦૦ સુધીની સંખ્યા ૫૦-૫૦ ઉમેરીને છે. એટલે કે ૧૦૦ પછી ૧૦૧ નહિ પણ ૧૫૦-૨૦૦-૨૫૦ ઇત્યાદિ ક્રમે કરી ૫૦૦ સુધી છે. ત્યાર પછી ૧૦૦નો વધારો છે એટલે કે ૫૦૦, ૬૦૦, ૭૦૦ આદિ. તેમ ૧૧૦૦ સુધી ચાલે છે. પછી ૨૦૦૦ આપવામાં આવ્યા છે. ત્યાર પછી હજાર-હજારની શ્રદ્ધ કરી ૩૦૦૦, ૪૦૦૦ આદિથી કરીને દશ હજાર સુધી-ક્રમે છે. દશ હજાર (૧૦૦૦૦) પછી એક લાખ (૧૦૦૦૦૦), બે લાખ, ૩ લાખ, ચાર લાખ, પાંચ લાખ એમ ક્રમે ૯ લાખ સુધી ગણતરી છે. નવ લાખ પછી અચાનક નવ હજાર (કાંઈક અધિક સહિત) આવે છે, જે અસ્થાને છે. ટીકાકારને પણ આમાં સૂત્રની વિચિત્ર ગતિ અથવા લેખકદોષ જણાયો છે. પછી દશ લાખ, એક કરોડ અને એક કોડકોડી છે. અહીં સંખ્યાબદ્ધ સૂત્રોની સમાપ્તિ છે.

ખરી રીતે સમવાયાંગ ગ્રન્થ ત્યાં જ સમાપ્ત થવો જોઈતો હતો. પણ તેમાં ત્યાર પછી દ્વાદશાંગનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. જે નિશ્ચિતરૂપે પાછળથી ઉમેરાયો હોવો જોઈએ. ખાર અંગના પરિચય પછી જીવ અને અજીવનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ પ્રજ્ઞાપનાના વિવિધ પદોને

આધારે આપવામાં આવ્યું છે. પ્રજ્ઞાપનાના અવધિપદનો ઉલ્લેખ પણ છે. ત્યાર પછી કહ્યું છે આધારે સમવસરણું વર્ણન સમજી લેવાનું કહ્યું છે. અને પછી કુલકરાદિ, તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, અક્ષરેવ વાસુદેવ, ગણધર આદિ આ અવસર્પિણી અને આગામી અવસર્પિણીના મહા-પુરુષો સંબંધી હકીકતો આપવામાં આવી છે. આ પ્રકરણું પણ કેાઈ સ્વતંત્ર પ્રકરણું જણાય છે જે પાછળથી આમાં ઉમેરાયું છે. કારણ કે, એ પ્રકરણને અંતે इच्छेयं एवमाहिज्जति त जहा कुलगरवसेइ य एवंतित्ययर वंसेइ य” છત્યાદિ ઉપસંહાર આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રજ્ઞાપનામાંથી જે ભાગ છે અથવા તેા જે ભાગનો સંબંધ પ્રજ્ઞાપના સાથે છે, તેમાં ભગવાન અને ગૌતમનો સંવાદ છે. અન્યત્ર માત્ર ગણતરીઓ આપવામાં આવી છે.

સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગની ધણી બાબતો સમાન હોઈ, સ્થાનાંગ વિષેની વિચારણામાં સમવાયાંગને લગતું પણ ઘણું કહેવાઈ ગયું છે; તેથી તેનું પુનરાવર્તન અહીં જરૂરી નથી. ✓

૪. વિષયપરિચય

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગના વિષયો સમાન હોવાથી તે બંનેના વિષયનો પરિચય એકસાથે જ આપી દેવો યોગ્ય છે. પ્રસ્તુત અનુવાદમાં એ વિષયોને સાત ખંડમાં વહેંચી નાખ્યા છે. તે આ પ્રમાણે — ૧. મોક્ષમાર્ગ, ૨. તત્ત્વજ્ઞાન, ૩. ગણિતાનુયોગ, ૪. મહાપુરુષો, ૫. સંધવ્યવસ્થા, ૬. પુરુષપરીક્ષા અને ૭. વિવિધ.

પ્રથમ ખંડમાં જીવ અને અજીવના વિવરણને લગતી હકીકતો છોડી દઈને નવતત્ત્વ વિચારણામાં સામાન્ય રીતે જે સમાઈ શકે એવા બધા વિષયોનો સંગ્રહ કર્યો છે. જીવ સત્સંગને પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષે જાય એ દરમિયાનની સમસ્ત સાધનાને લગતી હકીકતો તારવીને આ ખંડનું નામ મોક્ષમાર્ગ રાખ્યું છે.

બીજા ખંડમાં ધ્યાનનુયોગને લગતી હકીકતો આપવામાં આવી છે તેથી તેનું નામ તત્ત્વજ્ઞાન રાખવામાં આવ્યું છે આમાં જીવ અને

અજીવ વિષેની બધી હકીકતો સંકલિત કરવામાં આવી છે. દેવ અને દેવલોક તથા નરક અને નારકોની હકીકતો પણ આમાં સમાવિષ્ટ કરી દીધી છે.

ખંડ ત્રીજો ગણિતાનુયોગ અથવા ભૂગોળને નામે છે. તેમાં લોક-અલોક અને લોકમાં સમાવિષ્ટ દ્વીપ-સમુદ્રો-નદીઓ વગેરેને લગતી હકીકતો હોવાથી અને પરંપરામાં ગણિતાનુયોગના નામે આ વિભાગ ઓળખાતો હોવાથી આનું નામ ગણિતાનુયોગ રાખ્યું છે.

ખંડ ચોથામાં કુલકરો, તીર્થંકરો, ચક્રવર્તીઓ, બળદેવો, વાસુદેવો, આદિ મહાપુરુષોની હકીકતોનો સંગ્રહ હોવાથી આ ખંડનું મથર્થનામ મહાપુરુષો રાખવામાં આવ્યું છે. પરંપરામાન્ય નામ શલાકાપુરુષો છે. પણ આમાં શલાકાપુરુષો સિવાયના પણ કેટલાક મહાપુરુષો જેવા કે ગણધર વગેરેની પણ હકીકતો હોઈ, આ ખંડને શલાકાપુરુષો એવું નામ આપ્યું નથી.

ખંડ પાંચમામાં ચતુર્વિધસંધને લગતી પણ અધિકાંશે સાધુ અને સાધ્વી સંધને લગતી હકીકતોનો સંગ્રહ છે તેથી તેનું નામ સંધવ્યવસ્થા આપ્યું છે.

છઠ્ઠો ખંડ પુરુષપરીક્ષાને નામે છે. તેમાં પુરુષ વિષે વિવિધ ભંગીઓ આપવામાં આવી છે. તે ભંગીઓનો મુખ્ય આધાર પુરુષના ગુણ-દોષો છે અને એવા ગુણ-દોષોને આધારે જ આપણે કેઈ પણ પુરુષનું મૂલ્ય આંકી શકીએ છીએ; તેથી આનું નામ મેં પુરુષપરીક્ષા રાખ્યું છે.

સાતમા ખંડમાં પરચૂરણ વિષયોનો સંગ્રહ હોવાથી તેને વિવિધ એવું નામ આપ્યું છે. આમાં વ્યાકરણ, સંગીત, કળા, વૈદ્યક, દંડનીતિ વગેરે અનેક પ્રકારના રોચક વિષયોનો સમાવેશ છે.

આ પ્રમાણે સમગ્ર ભાવે જોઈએ તો આમાં સંસારનાં લગભગ બધાં જ્ઞેય, હેય અને ઉપાદેય તત્ત્વો વિષે થોડીધણી હકીકતો આપવામાં

આવી છે; તેથી આ અન્યનું યથાર્થ નામ વિશ્વકોષ બની શકે છે. વિષય-સૂચિમાં નજર ફેરવીએ તો આ વસ્તુની સહજ પ્રતીતિ થઈ જાય છે.

આ અન્યની એવી કઈ વિશેષતા છે જે અન્ય જૈન અન્યમાં નથી? એ તો આપણે જોઈ ગયા છીએ કે આ એક સંગ્રહાન્ય છે; તેથી અન્યત્ર વિષયને મુખ્ય રાખીને નિરૂપાયેલી હકીકતો આમાં સંખ્યાને મુખ્ય માનીને નિરૂપાયેલી છે. એટલે એવી બધી હકીકતો અન્યત્ર જૈન આગમોમાં વિખરાયેલી મળી શકે છે. પણ આ અન્યમાં પુરુષપરીક્ષા આ નામે જે ખંડ સંકલિત કરવામાં આવ્યો છે, તે સ્થાનાંગમાંથી જ સંકલિત છે. અને એમ કહી શકાય કે સ્થાનાંગાતર્ગત એ ખંડની હકીકતમાંથી બહુ મોટો ભાગ એવો છે કે જે અન્યત્ર જૈન આગમમાં નહિ મળે. તે વિષય જૈનગ્રંથોમાં માત્ર સ્થાનાંગનો આગવો છે. એટલું જ નહિ પણ આ સમગ્ર ગ્રંથમાં તે ખંડની રોચકતા સર્વોપરી છે. ગણતરીના રણમાં જાણે શીતળ જળની વીરડી જેવું એ પ્રકરણ આપણને ઘડીભર વિવિધ મનોભાવોના જિંડા રહસ્યમાં વિચરણ કરાવે છે અને આપણા પોતાના મનોભાવોની પરીક્ષા કરવા પ્રેરે છે. એટલું જ નહિ પણ ઉન્નતિના માર્ગે જવા પણ હિત્સુક બનાવે છે/વાચકોને એમાંથી કાંઈક એવી પ્રેરણા મળશે તો મારો શ્રમ વ્યર્થ નહિ જાય.

સ્થાનાંગ-સમવાયંગ

ખંડ ૧ લો

મોક્ષમાર્ગ

સત્સંગમહિમા^૧

ગૌતમે ભગવાનને પૂછ્યું : ‘ ઉચિત સ્વભાવવાળા શ્રમણ-
બ્રાહ્મણની પયુપાસના-સેવાનું શું ફળ ? ’

ભગવાને જવાબ આપ્યો : “ શાસ્ત્ર-શ્રવણ. ”

ગૌતમ — ‘ હે ભગવન, શાસ્ત્ર-શ્રવણનું શું ફળ ? ’

ભગવાન — “ જ્ઞાન. ”

ગૌતમ — ‘ જ્ઞાનનું ફળ શું ? ’

ભગવાન — “ વિજ્ઞાન, અર્થાત્ સારાસારનો વિવેક. ”

ગૌતમ — ‘ વિજ્ઞાનનું ફળ શું ? ’

ભગવાન — “ પ્રતિજ્ઞા, અર્થાત્ હિંસાઆદિ પાપકર્મથી
નિવૃત્ત થવાનો સંકલ્પ. ”

ગૌતમ — ‘ પ્રતિજ્ઞાનું શું ફળ ? ’

ભગવાન — “ સંયમ. ”

ગૌતમ — ‘ સંયમનું શું ફળ ? ’

ભગવાન — “ સંયમથી પાપકર્મ અટકે. ”

ગૌતમ — ‘ પાપકર્મ અટકે તેથી શું થાય ? ’

ભગવાન — “ તપ થાય. ”

ગૌતમ — ‘ તપસ્યાનું શું ફળ ? ’^૨

ભગવાન — “ તપસ્યાથી જૂનાં કર્મો હણાય. ”

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

સામાન્યપણે એમ કહી શકાય કે, સર્વ દર્શનમાં બધાં અનિષ્ટોના કારણ રૂપે અજ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાનને વર્ણવ્યું છે અને સર્વપ્રથમ એ અજ્ઞાનનો જ નાશ કરવા સૌ કોઈ ઉપદેશ આપે છે.

ટિં ૨ : આ જ વસ્તુનો 'મહાવીર સિદ્ધાન્ત' તરીકેનો ઉદ્દેશ બૌદ્ધગ્રંથ અગુત્તરમાં છે. તેવી નિર્જંચનુ સાધન તપ નહિ પણ શીલસંપન્નતા, પ્રાતિભોક્ષ નામના ગ્રંથમાં વર્ણવેલા ભિક્ષુભિક્ષુણીના નિયમોનું આચરણ, આચાર અને ગોચર (ભિક્ષા)ના નિયમોનું પાલન, અને નાનામાં નાના દોષની પણ અવગણના ન કરવી—એવો બૌદ્ધ સિદ્ધાંત ત્યાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે.—અગુત્તર ૩.૭૪.

૨

શ્રવણમહિમા^૧

૧

ધર્મ એ વસ્તુ સ્વીકારવા યોગ્ય છે એમ સાંભળ્યું હોય, અને સમજ્યો હોય, તો આત્મા—

૧. કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મને સાંભળવા પામે.
૨. સાંભળીને સમ્યક્ત્વ-શ્રદ્ધાને પામે.
૩. શ્રદ્ધાળુ થઈ પ્રવ્રજ્યા લે.
૪. પ્રવ્રજ્યા લઈ પ્રહચય પાળે.
૫. પ્રહચારી થઈ શુદ્ધ સંયમી બને.
૬. શુદ્ધ સંયમવાળો થઈ સંવરવાળો^૨ થાય.

૧. પ્રસ્તુત વિષયનો સંકેત ભગવતી સૂત્રમાં છે. જુઓ આ માળાનું 'ભગવતીસાર' પૃ. ૧૬.

૨. જેનાથી આત્મામાં કર્મમળ આવતો બધ થાય તે તપ ચારિત્ર વગેરે. જુઓ આ માળાનું તત્વાર્થસૂત્ર. પા. ૩૪૫ ૬૦.

૭. સંવર વડે મતિજ્ઞાનને^૧ પામે.
૮. મતિજ્ઞાનથી શ્રુતજ્ઞાની થાય.
૯. પછી અવધિજ્ઞાની થાય.
૧૦. પછી મનઃપર્યાયજ્ઞાની થાય.
૧૧. અને કેવળજ્ઞાનને પણ પામે.

[—સ્થા ૦ ૬૬]

૨

જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનમોહનીય કર્મ^૨ જે ઉદયમાં આવ્યું હોય (એટલે કે કૃણ આપવા લાગ્યું હોય) તેનો ક્ષય, અને જે ઉદયમાં ન આવ્યું હોય તેનો ઉપશમ એમ ક્ષયોપશમ વડે આત્મા—

૧. કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મને સાંભળવા પામે.
૨. સાંભળીને શ્રદ્ધાળુ થાય.
- ૩-૧૦. ચાવત્^૩ મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળો થાય.૪

[—સ્થા ૦ ૬૮]

૧. મતિજ્ઞાન વગેરે પાંચ જ્ઞાનો વિષે આગળ વર્ણન આવેલું. જુઓ આ માળાનું 'તત્વાર્થસૂત્ર' પૃ. ૨૧ ઇ. સ્થૂલ રૂપે કહીએ તો, મતિજ્ઞાન એટલે ઇન્દ્રિય-મનની સહાયતાથી થતું જ્ઞાન. શ્રુતજ્ઞાન એટલે શાસ્ત્રજ્ઞાન. અવધિ અને મનઃપર્યાય જ્ઞાન એ બે જ્ઞાનો એક પ્રકારની વિશેષ શક્તિથી પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાનો છે, જેમાં ઇન્દ્રિયાદિની જરૂર નથી પડતી. કેવળજ્ઞાન એટલે તો શુદ્ધ આત્માને થતું સર્વવિષયક જ્ઞાન.

૨. જ્ઞાન, જ્ઞાની, અને જ્ઞાનના સાધનો પ્રત્યે દ્વેષ, ખીનને જ્ઞાન ન મળે એવું માત્સર્ય^૫, વગેરે દોષોને પરિણામે જ્ઞાનશક્તિ આવૃત્ત થઈ જાય છે. અને જ્ઞાની કે સતના, શાસ્ત્રના, કે ધર્મના અસત્ય દોષો પ્રગટ કર્યા કરવા વગેરે દોષોથી દર્શન — શ્રદ્ધાની બાબતમાં મૂઢતા પ્રાપ્ત થાય છે. એ બધાની વિગત માટે જુઓ આ માળાનું 'તત્વાર્થસૂત્ર' પૃ. ૨૬૮ ઇ.

૩. ચાવત્ એટલે — થી માડીને... સુધી. અર્થાત્ ઉપર આવેલા ૩થી ૧૦ સુધી.

૪. અહીં કેવળજ્ઞાન નથી ગણાવ્યું, કારણ કે તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના સંહતર ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં તો ક્ષયોપશમથી થતી લબ્ધિનો જ પ્રસંગ છે. વળી સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર પણ અહીં ક્ષાયોપશમિક જ સમજવાં જોઈએ.

૩

‘આરભ’ અને પરિગ્રહ—આ બેને અનર્થકારી જાણે, તો આત્મા—

૧. કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મને સાંભળવા પામે.
૨. સમ્યગ્દર્શન પામે.
- ૩-૧૧ યાવત્ કેવળજ્ઞાનને પામે.

[—સ્થા ૬૫]

તથા જિહ્વું જો આરભ અને પરિગ્રહને અનર્થકારી ન જાણે, તો આત્મા—

૧. કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મને સાંભળવા ન પામે.
૨. સમ્યગ્દર્શન ન પામે.
- ૩-૧૧. યાવત્ કેવળજ્ઞાન પણ ન પામે.^૨

[—સ્થા ૬૪]

૪

હું યામ^૩ ત્રણ છે—પ્રથમ, મધ્યમ અને અતિમ. —આ ત્રણે યામમાં આત્મા—

૧. કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મને સાંભળવા પામે.
૨. શ્રદ્ધાળુ બને.
- ૩-૧૧. યાવત્ કેવળી થાય.

હું વય ત્રણ છે—પ્રથમ, મધ્યમ અને અતિમ. —આ ત્રણે વયમાં આત્મા—

૧. હિસાદિ સાવધ અનુષ્ઠાન ‘આરભ’ કહેવાય છે.

૨. પ્રસ્તુત વિષયનું સમર્થન સૂત્રકૃતાંગ ૧-૧-૪-૩માં પણ છે. છત્રેનો આરભી તથા પરિગ્રહી અને અનારભી તથા અપરિગ્રહી એવો વિભાગ ભગવતી સૂત્ર ૫, ૭ માં છે. જૈન ભિક્ષુનું પ્રથમ કર્તવ્ય આરભ અને પરિગ્રહનો ત્યાગ જ છે.

૩. સામાન્ય રીતે દિવસ અને રાતને ચાર ચાર ‘યામ’ વિભાગમાં વહેવવામાં આવે છે.

૧. કેવળીએ નિરૂપેલ ધર્મને સાંભળવા પામે.
૨. શ્રદ્ધાળુ થાય.
- ૩-૧૧. યાવત્ કેવળી થાય.^૧

[—સ્થાન ૧૫૫]

૩

ધર્મ

૧. ધર્મમહિમા

હે ! આયુષ્યમાન શ્રમણ ! આ ત્રણેના ઉપકારનો બદલો
વાળવો (પ્રત્યુપકાર) દુષ્કર છે—

(૧) માતા-પિતા; (૨) ભર્તા—સ્વામી; (૩) ધર્મચાચ.^૧

૧. કોઈ પુરુષ સદૈવ સવારમાં શત-સહસ્ર પાકવાળાં
તેલથી પોતાનાં માતા-પિતાનાં શરીરને માલિશ કરી ન્યુગધી
પાણીથી નવરાવે, અને સર્વાલંકારથી તેમને વિભૂષિત કરે,
પછી ૧૮ પ્રકારનાં શુદ્ધ લોજન જમાડે અને જીવનપર્યંત
પોતાના બધા ઉપર ભિચકી ફેરવે—આટલું કરે છતાં તે પુરુષ
માતા-પિતાના ઉપકારનો બદલો વાળી શકતો નથી. તેથી
ભલદુઃ, જો તે તેમને કેવળીએ બતાવેલ ધર્મ સંભળાવે અને
તે ધર્મમાં તેમને સ્થિર કરે, તો તેમ કરી તે માતા-પિતાના
ઉપકારનો બદલો વાળવા સમર્થ થાય ખરો.^૨

૧. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, મનુષ્યની વય કે રાત-દિવસનો કોઈપણ
સમય જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં બાધક નથી.

૨. લગભગ આ જ શબ્દોમા ભગવાન બુદ્ધે માતાપિતાનો પ્રત્યુપકાર
દુર્લભ છે તે વર્ણવ્યું છે; તથા માતાપિતાને ધર્મમાં સ્થિર કરે તો બદલો વળે
ખરો, એ પણ કહ્યું છે. જુઓ અગુત્તર ૨-૪-૨.

૨. કોઈ ધનવાન કોઈ ગરીબને ધનની મદદ કરી વેપારે લગાડે, અને તેથી પરિણામે તે માણસ ગરીબ મટી ધનવાન બની જાય. સમય જતાં સંભવશાત્ પેલો ધનિક પુરુષ ગરીબ બની જાય અને પોતે કરેલી મદદથી ધનવાન બનેલા પેલા પુરુષ પાસે મદદ માગવા જાય ત્યારે તે માણસ પોતાનું સર્વસ્વ તેને આપી દે, તો પણ તે ઉપકારનો બદલો વાળવા સમર્થ ન થઈ શકે. પણ જો તે કેવળીએ બતાવેલ ધર્મ સંભળાવી તેમાં તેને સ્થિર કરી શકે, તો તે ઉપકારનો બદલો વાળવા સમર્થ થઈ શકે ખરો.

૩. કોઈ પુરુષ ધર્મચાતુર્ય માત્ર એક જ ધર્મવચન સાંભળી, બાધિલાલ કરી, યથાસમયે મૃત્યુ પામી, દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયો હોય અને પોતાની તે દેવચેત્તિને પ્રતાપે તે પોતાના ધર્મશુરુને દુષ્કાળવાળા દેશમાંથી ઉપાડી સુભિક્ષવાળા પ્રદેશમાં મૂકી દે; શુરુ જો જંગલમાં અટવાઈ ગયા હોય તો ત્યાંથી ઉપાડી વસ્તીમાં મૂકી દે; શુરુ રોગગ્રસ્ત હોય તો રોગમુક્ત કરે — આ બધું કરવા છતાં તે શુરુના ઉપકારનો બદલો વાળવા સમર્થ નથી. પણ જો પ્રસંગવશાત્ તે શુરુ ધર્મબ્રજ થતા હોય અને તે વખતે આવી તેમને જો તે ધર્મ-માર્ગમાં સ્થિર કરી શકે, તો તેમ કરી તેમના ઉપકારનો બદલો વાળવા સમર્થ થાય ખરો.

[—સ્થાન ૧૩૫]

૨. ધર્મપ્રાપ્તિ

જે વડે આત્મા કલેશને પામે છે, તે અધર્મપ્રતિમા એક છે.

જે વડે આત્મા જ્ઞાનાદિ વિશેષોને પામે છે, તે ધર્મપ્રતિમા એક છે.

[—સ્થાન ૩૬-૪૦]

§ બોધ - ધર્મપ્રાપ્તિ એ છે —

૧. જ્ઞાનબોધિ (જીવાદિ તત્ત્વોનું અગ્રયજ્ઞાન).
૨. દર્શનબોધિ — અગ્રયકલ્પ (પદ્ધતિઓને યથાથરૂપથી જાણવાની રુચિ).

§ તે જ પ્રમાણે બુદ્ધ પણ એ છે —

૧. જ્ઞાનબુદ્ધ; ૨. દર્શનબુદ્ધ
- § તે જ પ્રમાણે મોક્ષ અને મૂઢ વિગે સમજવું.
[—શ્લોક ૧૦૪]

§ બોધિ ત્રણ છે --

૧. જ્ઞાનબોધિ; ૨. દર્શનબોધિ; ૩. આરિત્રબોધિ.

§ બુદ્ધ પણ ત્રણ છે —

૧. જ્ઞાનબુદ્ધ; ૨. દર્શનબુદ્ધ. ૩. આરિત્રબુદ્ધ.
- § તે જ પ્રમાણે મોક્ષ અને મૂઢ વિગે સમજવું.
[—શ્લોક ૧૦૫]

૧. અરિહંતનો અવર્ણવાદ,^૧ ૨. ધર્મનો અવર્ણવાદ,
૩. આત્માર્થોપાધ્યાયનો અવર્ણવાદ, ૪. અધનો અવર્ણવાદ અને
૫. દેવોનો અવર્ણવાદ — આ પાંચ^૨ અવર્ણવાદ હોય, તો જીવ ધર્મને પામી શકતો નથી.
- અને તેથી બિલકુલ અરિહંત આદિની પ્રશંસા કરે. તો જીવને ધર્મપ્રાપ્તિ સુલભ બને છે.

[—શ્લોક ૧૦૬]

નિઃશીલ, નિર્વ્રત અને પ્રત્યાખ્યાન વિનાના પુરુષના આ ત્રણ બગડે છે —

૧. આ લોક; ૨. પરલોક; ૩. આન્તરિ-જન્મ.

— ૧. જોડી નિઃશ. ૨. જુઓ આ પ્રકરણને અતે દિગ્ધર્મ ન. ૧.

પણ સુશીલ, વ્રતવાન અને પ્રત્યાખ્યાનવાળા જીવનાં એ ત્રણેય સુધરે છે—

[—સ્થાં ૧૬૧]

ધર્મપ્રાપ્તિના ચાર ઉપાય છે —

૧. ક્ષમા; ૨. નિર્લોભતા; ૩. ઋણુતા; ૪. મૃદુતા.

[—સ્થાં ૩૭૨]

ધર્મરાધક (સાધક)ને નીચેની પાંચ બાબતો ઉપકારી હોઈ, આલંબનરૂપ છે. —

૧. જીવોના છ વર્ગો; ૨. ગણુ (—સમૂહ. એકાંતમાં રહી શરૂઆતમાં ધર્મરાધના મુશ્કેલ હોવાથી); ૩. રાજા (રક્ષા વડે); ૪. ગૃહસ્થ (અન્નવસ્ત્રાદિની મદદ વડે); ૫. શરીર.

[—સ્થાં ૪૪૭]

ત્રણને બોધિ દુર્લભ છે—

૧. દુષ્ટને; ૨. મૂઢને; ૩. કુપ્રવચન (કુશાસ્ત્ર)માં આગ્રહીને.

ત્રણને બોધિ સુલભ છે—

૧. અદુષ્ટને; ૨. અમૂઢને; ૩. કુપ્રવચનમાં અનાગ્રહીને.

[—સ્થાં ૨૦૩]

બધા જીવોને આ છ સ્થાન^૩ સુલભ નથી—

૧. વિચાર, વાણી અને વર્તનની એકતા તે આજીવ.

૨. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ, તથા હાલતા ચાલતા (ત્રીસ) જીવો. તેઓ વિવિધ રીતે જીવને ઉપકારક બને છે, એ તો સ્પષ્ટ છે.

૩. સરખાવો ઉત્તરાધ્યયન અં ૩, અને અં ૧૦. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યજન્મની દુર્લભતા અને તેમાં પણ ધર્માચરણની દુર્લભતાની વાત બુદ્ધે અગુત્તરં ૧-૧૬ માં લગભગ એ જ રીતે સમજાવી છે. તે ઉપરથી બુદ્ધ તથા મહાવીર બંનેની ધર્માચરણ તરફ રુચિ પેદા કરાવવા માટેની ઉપદેશ શ્રેણી કેવી એક જોવી જ હતી, તે જણાય છે.

૧. મનુષ્યભવ; ૨. આયુક્ષેત્રમાં જન્મ; ૩. સુકુલમાં જન્મ; ૪. કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મનું શ્રવણ; ૫. શ્રુત (શાસ્ત્ર)માં શ્રદ્ધા; ૬. શ્રદ્ધેલા, ગમેલા અને પ્રતીત ધર્મનું સમ્યગ્ આચરણ.

[—સ્થા૦ ૪૮૫]

૩. ધર્મના ભેદો

§ ધર્મ બે પ્રકારનો છે—

૧. શ્રુત (શાસ્ત્રને લગતો) ધર્મ (અર્થાત્ સ્વાધ્યાયાદિ).
૨. ચારિત્રધર્મ (આચાર).

§ શ્રુત ધર્મ બે પ્રકારનો છે—

૧. સૂત્ર શ્રુતધર્મ; ૨. અર્થ શ્રુતધર્મ.

[—સ્થા૦ ૭૨]

ધર્મ ત્રણ પ્રકારનો છે—

૧. શ્રુતધર્મ; ૨. ચારિત્રધર્મ; અસ્તિકાય ધર્મ.^૧

[—સ્થા૦ ૧૮૮]

ભગવાને ત્રણ પ્રકારનો ધર્મ કહ્યો છે—

સુઅધીત, સુધ્યાત અને સુતપસ્થિત. ધર્મ બે સુઅધીત (સારી રીતે ભણેલો—ભણેલો) હોય, તો જ સુધ્યાત (સારી રીતે તેના હિપર મનન—ચિન્તન) થઈ શકે. અને બે ધર્મ સુધ્યાત હોય, તો જ એ ધર્મને તપસ્યાનુષ્ઠાન વડે આચારમાં લાવી શકાય.^૨

[—સ્થા૦ ૨૧૭],

૧. જૈન પરિભાષામાં ગતિસહાયક એક વિશિષ્ટ દ્રવ્યને ‘ધર્મ’ અસ્તિકાય કહ્યું છે. તેની અપેક્ષાએ આહી ‘ધર્મ’ના ભેદ ત્રણ બતાવ્યા છે. ત્રીજો ભેદ ‘ધર્મ’ શબ્દને એ જુદા અર્થમાં ગણીને બતાવ્યો છે. સ્વાધ્યાય એ શ્રુતધર્મ છે. આચાર એ ચારિત્રધર્મ છે, એ બે ભાવધર્મ છે. પરંતુ અસ્તિકાય ધર્મ એ દ્રવ્યધર્મ છે.

૨. આહી સુ—અધીત અને સુધ્યાત એ શ્રુતધર્મ છે; અને સુતપસ્થિત એ ચારિત્રધર્મ છે.

ધર્મ દશ પ્રકારનો છે—

૧. ગ્રામ ધર્મ; ૨. નગર ધર્મ; ૩. રાષ્ટ્રધર્મ; ૪. પાખંડ ધર્મ; ૫ કુલધર્મ; ૬. ગણધર્મ; ૭. સંઘધર્મ; ૮. શ્રુતધર્મ; ૯. આરિત્ર ધર્મ; ૧૦ અસ્તિકાય ધર્મ.

[—સ્થાન ૭૬૦]

સ્થવિર દશ છે—

૧ ગ્રામ સ્થવિર; ૨. નગર સ્થવિર; ૩. રાષ્ટ્ર સ્થવિર; ૪. પ્રશસ્તા સ્થવિર; ૫. કુલ સ્થવિર; ૬. ગણ સ્થવિર; ૭ સંઘ સ્થવિર; ૮. જાતિ સ્થવિર; ૯. શ્રુત સ્થવિર; ૧૦. પર્યાય સ્થવિર

[—સ્થાન ૭૬૧]

શ્રમયુતા ધર્મ દશ છે—

૧ ક્ષમા; ૨ નિર્લોભતા; ૩. ઋણુતા; ૪. મૃદુતા; ૫. લઘુતા-નમ્રતા; ૬. સત્ય; ૭. સયમ; ૮ તપ; ૯. ત્યાગ; ૧૦. બ્રહ્મચર્ય.

[—સ્થાન ૭૧૨, સમ ૧૦]

શૌચ પાંચ પ્રકારનું છે—

૧. પૃથ્વીશૌચ; ૨. અપશૌચ; ૩. તેજસશૌચ; ૪. મન્ત્રશૌચ; ૫. બ્રહ્મશૌચ.^૨

[—સ્થાન ૪૪૬]

પાંચ આજ્ઞવ સ્થાન છે—

૧. સાધુ આજ્ઞવ; ૨. સાધુ માદ્ઞવ; ૩. સાધુ લાઘવ, ૪. સાધુ ક્ષમા; ૫. સાધુ મુક્તિ—નિર્લોભતા.

[—સ્થાન ૪૮૦]

૧. સરખાનો મહાભારત-શાંતિપર્વ ૩૧૩-૧૬-૨૦માં વર્ણવેલા સત્ત્વનાગુણ.

૨. માટી, પાણી, અગ્નિ, અને મન્ત્રથી શરીરશુદ્ધિ કરવી તે ચાર બાલ શૌચ છે. પરંતુ બ્રહ્મચર્યાદિ કુશલાનુષ્ઠાનથી જે શુદ્ધિ થાય તે આંતરિક શુદ્ધિ છે. બ્રહ્મશૌચમાં સત્યશૌચ, તપઃશૌચ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહશૌચ અને સર્વભૂતદયાશૌચ—એ ચાર પ્રસિદ્ધ શૌચ આવી જાય છે.

નીચે પંચપાંચનાં પંચકોમાં જણાવેલી બાબતોની ભગવાન મહાવીરે નિઝાન્યો માટે સદા પ્રશંસા કરી છે અને અનુજ્ઞા આપી છે —

- (૧) ૧. ક્ષમા; ૨. મુક્તિ; ૩. આજ્ઞવ; ૪. માદવ; ૫. લાઘવ.
- (૨) ૧. સત્ય; ૨. સચમ; ૩. તપ; ૪. ત્યાગ; ૫. પ્રહસ્યથા.
- (૩) ૧. ઉત્તિક્ષિપ્તચારી^૧ — સંધવાના પાત્રમાંથી જમવાના પાત્રમાં ગૃહસ્થે પોતાને ખાવા માટે કાઢ્યું હોય એવું જો તે આપે તો લેવું — એવો સંકલ્પ કરનાર;
૨. નિક્ષિપ્તચારી — સંધવાના વાસણમાંથી બહાર કાઢેલ હોય તેવું લેવાનો સંકલ્પ કરનાર;
૩. અંતચારી — ગૃહસ્થે ભોજન કરી ત્રીધા પછી વધેલું લેવાનો સંકલ્પ કરનાર;
૪. પ્રાન્તચારી — તુચ્છ આહારની ગવેષણા કરવાનો સંકલ્પ કરનાર;
૫. રૂક્ષચારી — લૂચું લેવાનો સંકલ્પ કરનાર.
- (૪) ૧. અજ્ઞાતચારી — સ્વભક્ત્યાદિ દર્શાવ્યા વિના ગવેષણા કરનાર;
૨. અન્યગ્દ્વાનચારી^૨ — ખીજા રોગી માટે ભિક્ષાચર્યા કરનાર;
૩. મૌનચારી — મૌનવ્રતધારી;
૪. સંયુજ્ઞ કલ્પક — ખરડેલ હાથે ખપતી ભિક્ષા આપે તો લેવી એવો સંકલ્પ કરનાર;

૧. અહીંથી લઈને રૂક્ષચારી સુધીની પાંચ બાબતો ભિક્ષુના ભોજન સંબંધી અવિગ્રહોને લગતી છે — જેની પ્રશંસા ભગવાને કરી છે.

૨. આ ગૃહસ્થ દીકરાર અનેક અર્થો જણાવે છે :—અન્ન વિના રોગી યનાર, ખીજા રોગી માટે ભિક્ષાચર્યા કરનાર; ભોજન કાલે ભિક્ષાચર્યા કરનાર ઇત્યાદિ.

૫. તબક્કાત સંસૃષ્ટ કલ્પક — સાધુને આપવા યોગ્ય દ્રવ્યથી ખરડાયેલ હાથે ભિક્ષા આપે તો લેવી એવો સંકલ્પ કરનાર.
- (૫) ૧. ઔપનિધિક — ગમે ત્યાંથી આવેલ હોય — એવું લેવાનો સંકલ્પ કરનાર;
૨. શુદ્ધૈષણિક — નિર્દોષ આહારની ગવેષણા કરનાર;
- ૩ સંજ્યાદૃષ્ટિક — આજે અમુક દિન^૧ લેવી છે એવું ધારીને એષણા કરનાર;
૪. દૃષ્ટલાભિક — જોયેલી વસ્તુ લેવાનો સંકલ્પ કરનાર;
૫. પૃષ્ટલાભિક — ‘આપને આપું?’ એમ પૂછી કોઈ આપે તો જ લેવું એવો સંકલ્પ કરનાર. અથવા ‘નિર્દોષ છે કે સંદોષ?’ એમ પૂછીને શ્રદ્ધા કરનાર.
- (૬) ૧ આચારિક — આચારિયો કરનાર.
- ૨ નિવિકૃતિક — ઘી આદિ વિકૃતિને છોડનાર.
૩. પુરિમાધિક — દિવસના પ્રથમ બે પહોર સુધી પ્રત્યાજ્ઞાન કરનાર.
૪. પરિમિત પિંડપાતિક — પરિમિત ભોજન લેનાર.
૫. ભિન્ન પિંડપાતિક — અખંડ નહિ પણ ટુકડા કરેલ પિંડને લેનાર.
- (૭) ૧. અરસાહારી; ૨. વિરસાહારી; ૩. અંતાહારી; ૪. પ્રાંતાહારી; ૫. રૂક્ષાહારી.
- (૮) ૧. અરસજીવી; ૨. વિરસજીવી; ૩. અંતજીવી; ૪. પ્રાંતજીવી; ૫. રૂક્ષજીવી.

૧. સાધુના પાત્રમાં પ્રવાહી દ્રવ્ય હોય તો ધાર તરૂચા વિના જોઈ પડે તે એક દિન અને પ્રવાહી ન હોય તો એક વારમાં જોઈ અપાય તે એક દિન.

૨. વી-દૂધ વગેરે રસ વિનાનું ભાત વગેરે અન્ન એક વાર ખાઈ, અને ગરમ પાણી પીઈ તે.

- (૯) ૧. સ્થાનાતિદ્વ^૧ - કાયોત્સર્ગ^૨ કરનાર.
 ૨. ઉત્કટુકાસનિક - ઉકડા આસનવાળો.
 ૩. પ્રતિમાસ્થાયી - એક રાત્રિની આદિ 'પ્રતિમાઓને'^૩
 ધારણ કરનાર.
 ૪. વીરાસનિક - વીરાસને બેસનાર.
 ૫. નૈષઘ્નિક - પલાંડી વાળી બેસનાર^૪.
 (૧૦) ૧. ઠંડાયતિક - લાકડીની જેમ પગ રાખી બેસનાર.
 ૨. લગ્નઝાયાથી - વાંકાચૂકા લાકડાની જેમ દ્રુટિયું વાળી
 સૂનાર.
 ૩. આતાપક - ગરમી અને ઠંડીની પીડા સહનાર.
 ૪. અપ્રાવૃતક - આવરણ વગરનો થઈ - નમ્મ થઈ પીડા
 સહન કરનાર
 ૫. અકંઠ્યક - ચળ આવે છતાં ખંજવાળે નહિ તેવો.
 [—સ્થા. ૩૬૬]

નિષદ્ધા — અર્થાત્ બેસવાના — પ્રકારો પાંચ છે.

૧. જેમાં એવી રીતે ઉલડક બેસવું કે માત્ર પગનાં તળિયાં જ જમીન પર અડે તે 'ઉત્કટુકા'.
૨. ગાય દોહતી વખતનું જે આસન હોય છે તે 'ગોદોહિકા'.
૩. જમીનને પગ અને પુત બન્ને અડે તેવું આસન તે 'સમપાદપુતા.'

૧. યૃહ્તકલ્પ લાખ્યા એનો અર્થ 'ઉત્વરથાનસ્થિત' એવો કર્યો છે. કાયોત્સર્ગ એટલે સ્થિર શરીરે ધ્યાન કરવું તે.

૨. ભોજનપ્રમાણની મર્યાદા, ઉપવાસ, શરીરને અમુક એક સ્થિતિમા રાખવું - વગેરે યુક્ત તપક્રિયાઓ. જ્યુઓ આ માળાનું 'પાપ પુણ્ય સમય' ૫. ૧૨૬-૧૨૭.

૩. અહીં જણાવેલાં આસનોનું વિસ્તૃત વર્ણન યૃહ્તકલ્પમાં છે. ત્યાં [૫. ૧૫૭૦] આ જ આસનોને નિર્ગ્રંથીઓ માટે નિષેધેલાં છે.

૪. પલાંડી — પન્નાસન તે ‘પય’કા’. અને,
 ૫. પગ ઉપર પગ ચડાવીને બેસવું તે ‘અધ’પય’કા.’
 [સ્થા. ૪૯૦]

યોગસંગ્રહ^૧ ૩૨ છે —

૧. આલોચના — ગુરુ પાસે પોતાનાં દોષોનું નિવેદન (આ શિષ્યનો ધર્મ છે); ૨. નિરપલાપ — શિષ્યના દોષો બીજાને ન કહેવા તે (આ ગુરુનો ધર્મ છે); ૩. આપત્તિમાં પણ ધર્મમાં, દૃઢ રહેવું; ૪. અનિશ્ચિતોપધાન — બીજાની સહાય વિના તપોનુષ્ઠાન; ૫. શિક્ષા — શાસ્ત્રનું પઠન-પાઠન; ૬. નિષ્પ્રતિક્રમતા — શરીરસંસ્કાર ન કરવા તે; ૭. અજ્ઞાતતા — પોતાનું તપ ગુપ્ત રાખવું; ૮. અલોભતા; ૯. તિતિક્ષા — પરીષદ્ભય; ૧૦. ઋણુભાવ; ૧૧. શુચિ — સત્ય અને સંયમ; ૧૨. સમ્યગ્દષ્ટિ; ૧૩. સમાધિ; ૧૪. આચાર; ૧૫. વિનય; ૧૬. ધૃતિમતિ — ધૈર્યપ્રધાન બુદ્ધિ; ૧૭. સંવેગ — સંસારભય; ૧૮. પ્રભુધિ — માયારહિત થવું; ૧૯. સુવિધિ — સદ્નુષ્ઠાન; ૨૦. સંવર; ૨૧. આત્મદોષોપસંહાર — પોતાના દોષનો નિરોધ; ૨૨. સર્વકામવિરતિ; ૨૩. પ્રત્યાખ્યાન (પંચ મહાવ્રતરૂપી મૂલગુણવિષયક) ૨૪. પ્રત્યાખ્યાન (સ્વાધ્યાયાદિ ઉત્તરગુણવિષયક); ૨૫. વ્યુત્સર્ગ^૨ (ત્યાગ); ૨૬. અપ્રમાદ; ૨૭. લવાલવ — પ્રત્યેક ક્ષણમાં સાધ્વાચારનું પાલન; ૨૭. ધ્યાન — સંવરયોગ; ૨૯. મારણાંતિક ઉદય — મરણ સમયે ક્ષોભ નહિ તે; ૩૦. સંગનો ત્યાગ; ૩૧. પ્રાયશ્ચિત્તકરણ; ૩૨. મારણાંતિક આરાધના — (શરીર અને કષાયો ક્ષીણ કરતા જવારૂંપી તપ)

[—સમ. ૩૨]

૧ મન-વચન-કાયાના વ્યાપારો યોગ કહેવાય છે. અહીં પ્રશસ્ત વ્યાપારો સમજવાના છે. વિરોધ માટે જુઓ આવશ્યક પૃષ્ઠદ્વત્તિ અ. ૪, ગા. ૭૩-૭.

સ્થા-૨

૪. ધર્મકથા^૧

ધર્મકથાના ચાર પ્રકાર —

૧. આક્ષેપણી — જેનાથી શ્રોતા તત્ત્વ પ્રત્યે આકર્ષાય તે કથા.

૨. વિક્ષેપણી — જેનાથી શ્રોતા વિદ્વિષ્ટ થઈ જાય અને સન્માર્ગમાંથી કુમાર્ગે કે કુમાર્ગમાંથી સન્માર્ગે ચૂકી જાય તે.

૩. સંવેદની — શ્રોતાને સંસારનો ભય થાય તેવી.

૪. નિવેદની — શ્રોતા સંસારથી વિરક્ત થાય તેવી.

(૧) આક્ષેપણી ધર્મકથાના ચાર ભેદ છે —

૧. આચાર^૨ — લોચ, અસ્નાન આદિ આચાર.

૨. વ્યવહાર — દોષશુદ્ધિ અથો પ્રાયશ્ચિત્ત વિષયક.

૩. પ્રજ્ઞપિત — સંશયિત શ્રોતાને મધુર વચનથી પ્રતિપાદન.

૪. દષ્ટિવાદ — શ્રોતાનુકૂલ નયવાદથી જીવાદિનુ પ્રતિપાદન.

૧. 'ધર્મકથાનુ કૃણુ' એવા પ્રશ્નના જવાબમાં ઉત્તરાધ્યયન અંરૂદ્ધ મા જણાવ્યું છે કે, તેથી પ્રવચન (શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંત)ની પ્રભાવના થાય છે, અને તેથી જીવ આગામી ભવમાં કલ્યાણ પામે છે. ભગવાન ધર્મકથા કૃત્વી કરતા તેનો નમૂનો ઔપપાતિક સૂત્રમાં છે. જ્ઞાતાધર્મકથાનો દ્વિતીય શ્રુતરૂઢ 'ધર્મકથા' કહેવાય છે. બૌદ્ધઅંથ અગ્રુતરં ૧૦,૬૯માં જણાવ્યું છે કે, અલ્પેચ્છકથા, સંતુષ્ટિકથા, પ્રવિવેકકથા, અસંસર્ગકથા, વીર્યારંભકથા, શીલકથા, સમાધિકથા, પ્રજ્ઞાકથા, વિમુક્તિકથા, વિમુક્તિજ્ઞાનદર્શનકથા, — એ દશ કથાઓ જ ભિક્ષુએ કરવી જોઈએ. અર્થાત્ એ અલ્પેચ્છા, સંતોષ આદિ દશ ગુણો વિષે જ કથા કરવી જોઈએ, બાકીની તજવી જોઈએ.

૨. કોઈને મતે આચારાદિ ચાર કથાઓથી તે તે નામનાં શાસ્ત્રોની કથા સમજવી.

(૨) વિશ્લેષણી કથાના ચાર ભેદો છે —

૧. સ્વસિદ્ધાન્ત બતાવીને પરસિદ્ધાન્ત બતાવે.
૨. પરસમય બતાવીને પોતાના સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કરે.
૩. સમ્યગ્વાદ કહીને મિથ્યાવાદ બતાવે.
૪. મિથ્યાવાદ કહીને સમ્યગ્વાદનું સ્થાપન કરે.

(૩) સંવેદની કથાના ચાર ભેદ છે —

૧. ઇહલોક સંવેદની
૨. પરલોક સંવેદની.
૩. સ્વશરીર સંવેદની.
૪. પરશરીર સંવેદની.

(૪) નિવેદની કથાના ચાર ભેદ છે —

૧. આ લોકમાં કરેલાં માઠાં કર્મોનું માહું ફળ અહીં જ મળે છે, એવી કથા.
૨. આ લોકમાં કરેલાં માઠાં કર્મોનું માહું ફળ પરલોકમાં મળે છે, એવી કથા.
૩. પરલોકમાં કરેલાં માઠાં કર્મોનું માહું ફળ આ લોકમાં મળે છે, એવી કથા.
૪. પરલોકમાં કરેલાં માઠાં કર્મોનું માહું ફળ પરલોકમાં મળે છે, એવી કથા.

§ ૧-૪. તેવી રીતે સત્કર્મનાં ફલની અતુલંગી સમજ લેવી

[—સ્થા. ૨૮૨]

૫. વ્યવસાય

૧. વ્યવસાય અર્થાત્ પુરુષાર્થસિદ્ધિ માટેના અનુષ્ઠાનના ત્રણ પ્રકાર છે:— ધાર્મિક, અધાર્મિક અને મિશ્ર.

૨. અથવા બીજી રીતે વ્યવસાય (અર્થાત્ નિર્ણય) ના પ્રકારો આ છે:— પ્રત્યક્ષ, પ્રાત્યયિક, આનુગામિક.

૩. એક ખીજી રીતે પણ વ્યવસાયના ત્રણ ભેદો છે :—
ઇહલૌકિક, પારલૌકિક અને ઉભય.

ઇહલૌકિક વ્યવસાયના ત્રણ ભેદ — લૌકિક, વૈદિક, સામયિક^૧.

લૌકિક વ્યવસાયના ત્રણ ભેદ — અર્થ, ધર્મ અને કામ.

વૈદિક વ્યવસાયના ત્રણ ભેદ — ઋગ્વૈદિક, સામવૈદિક, યજુર્વૈદિક.

સામયિકવ્યવસાયના ત્રણ ભેદ — જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર.

[—સ્થા. ૧૮૫]

વિનિશ્ચય ત્રણ છે :— ૧. (અર્થ બધી રીતે દુઃખદાયી છે એવો નિર્ણય કરવો તે) ‘અર્થવિનિશ્ચય.’ ૨. (ધર્મથી સર્વ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે માટે તે જ ઉપાદેય છે એવો નિર્ણય તે) ‘ધર્મવિનિશ્ચય.’ ૩. (કામથી તો દુઃખાંતિમાં જવું પડે છે એવો નિર્ણય તે) ‘કામવિનિશ્ચય’.

[—સ્થા. ૧૮૬]

૬. કરણ

કરણ — અનુજ્ઞાન ત્રણ છે :— ધામિક (શ્રમણનું), અધામિક (અસંયતનું) અને મિશ્ર (શ્રાવકનું).

[—સ્થા. ૨૧૬]

૭. ઉપક્રમ

૬ ઉપક્રમ (ઉપાયપૂર્વક આરંભ) ત્રણ છે :— ૧. (શ્રુત અને ચારિત્ર માટે પ્રયત્ન કરવો તે) ‘ધામિક ઉપક્રમ, ૨. (અધર્મકૃત્ય માટે—અસંયમ માટેનો આરંભ તે) ‘અધામિક ઉપક્રમ’, અને ૩. (શ્રાવકધર્મના અંગીકાર માટેનો આરંભ તે) ‘મિશ્ર ઉપક્રમ’.

૧. સમ્યક્ત્વવાળો — એટલે ચચાર્યાજ્ઞાનીએ ઉપદેશો હોય તે પ્રમાણેનો.

હું અથવા આત્મ, પર અને ઉભય એમ ત્રણ ભેદે પણ ઉપક્રમ છે.

[સ્થાન ૧૮૮]

ટિપ્પણ

૧. “આ જોનાના તીર્થ કર તો દેવકૃત સમવસરણ આદિની અનુમતિ આપે છે તે ઠીક નથી; તેઓ કેવળજ્ઞાનથી ભણે છે કે ભોમ દુઃખદાયી છે, છતાં શા માટે ભોગવે છે? વળી જો તે કંઈ તીર્થ કર થઈ શકે? આમની તો દેશના બહુ કઠોર આચરણની છે.” — ઇત્યાદિ કહ્યા કરવું તે તીર્થ કરનો અવર્ણવાદ છે. — જૃહત્કલ્પ ૦ ગા ૪૯૭૬.

ધર્મ છે — શ્રુત અને ચારિત્ર. “આ તો પ્રાકૃતભાષામાં છે — તેમાં તે વળી શું તત્ત્વ હોય; એમાં એક જ વસ્તુનું ચિદ્રૂપેષણ છે.” ઇત્યાદિ કહેવું તે શ્રુતધર્મનો અવર્ણવાદ. અને “ચારિત્ર પાળવું એ તો બહુ કઠણ કામ છે, માટે દાન દો અને પુણ્ય કમાઓ” ઇત્યાદિ કહ્યા કરવું, તે ચારિત્ર-ધર્મનો અવર્ણવાદ છે. — જૃહત્કલ્પ ૦ ગા ૪૯૭૮.

“આ આચાર્ય માત્ર સારો ઉપદેશ આપી ભણે છે — પોતે તો મુખશીલ છે; તેમને તો પોતાના પેટની જ પડી છે,” ઇત્યાદિ આચાર્યનો અવર્ણવાદ છે. — જૃહત્કલ્પ ગા ૪૯૮૦. તે જ પ્રમાણે ઉપાધ્યાય વિષે પણ સમજવું.

“આ તે કંઈ સધ કહેવાય? સધ તો પશુઓનો પણ હોય છે; હવે જોયો તમારો સધ — બધું ઠીક જ છે” — ઇત્યાદિ સધનો અવર્ણવાદ છે. — જૃહત્કલ્પ ૦ ગા ૪૯૭૮.

“દેવો છે જ નહિ; દેવો તો ખામાસક્ત છે — એ તે વળી શું ભણું કરવાના હતા” — ઇત્યાદિ દેવાવર્ણવાદ છે.

વળી જૃહત્કલ્પમાં, તીર્થ કર, પ્રવચન — સધ, શ્રુત, આચાર્ય, ગણધર અને મહર્ષિ — આ પ્રત્યેકની આશાતના કરે તો શું પ્રાચક્ષિત લાગે. તેનું વર્ણન કરતાં અવર્ણવાદના ભેદો ખીજી રીતે પણ ગણાવ્યા છે. — જૃહત્કલ્પ ૦ ગા ૪૯૭૫ થી.

આરાધના, વિરાધના આદિ

૧. આરાધના

આરાધના બે પ્રકારની છે :—

૧. ધાર્મિક પુરુષની આરાધના; ૨. કેવળીની આરાધના.

(૧) ધાર્મિક પુરુષની આરાધનાના બે ભેદ છે :—

૧. શ્રુતધર્મની આરાધના, ૨. ચારિત્રધર્મની આરાધના.

(૨) કેવળીની આરાધનાનાં બે રૂપ છે :—

૧. કાં તો જીવ અન્તકૃત (મોક્ષગામી) થાય, અથવા
૨. કલ્પવિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય.

[—સ્થા ૦ ૧૦૭]

હું જ્ઞાન — શ્રુતજ્ઞાનની આરાધનાના^૧ ત્રણ ભેદ છે :—

૧. જઘન્ય ૨. મધ્યમ ૩. ઉત્કૃષ્ટ.^૨

હું તે જ પ્રમાણે દર્શન અને ચારિત્રારાધનાના ભેદો પણ સમજવા.

[—સ્થા ૦ ૧૬૫]

૧. જ્ઞાનારાધના એટલે દોષ વગર સ્વાધ્યાયાદિ જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ કરવી તે. શ કાદિથી રહિત થઈ તે દર્શનારાધના, અને સત્ક્રિયા, નિગ્રહ વગેરેનું યથાવત્ પાલન તે ચારિત્રારાધના.

૨. આ ત્રણ ભેદોનું વિશેષ નિરૂપણ, તથા તેમનું ચક્રતાજિતરતી રૂપ વગેરે માટે જ્યોત્સના ભગવતીસૂત્ર શાં ૮, ઉં ૧૦.

૨. વિરાધના

(વિરાધના ત્રણ^૧ છે:— ૧. જ્ઞાનવિરાધના ૨. દર્શન-વિરાધના ૩. ચારિત્રવિરાધના.

[—સમ૦ ૩]

૩. સંકલેશ-અસંકલેશ ૨

હું જ્ઞાનસંકલેશના ત્રણ લેદ છે:— ૧. જઘન્ય, ૨. મધ્યમ, ૩. ઉત્કૃષ્ટ.

હું તે જ પ્રમાણે દર્શન અને ચારિત્ર્યના પણ સંકલેશના લેદો સમજવા.

હું તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના અસંકલેશના પણ જઘન્યાદિ લેદો સમજ લેવા.

૪. અતિકંમર્પાદિ

હું જ્ઞાનનો અતિકંમ, વ્યતિકંમ, અતિચાર અને અનાચાર^૩ એ પ્રત્યેકના ત્રણ લેદ છે —

૧. વિરાધના એટલે બાંધ. જ્ઞાનોત્પત્તિ માટે સ્વાધ્યાયાદિ જે નિયમો હોય, તેમનો બાંધ તે જ્ઞાનવિરાધના. “અમારે વધુ જ્ઞાનની શી જરૂર છે,” એવો ભાવ, તે પણ જ્ઞાનવિરાધના. શ્રદ્ધાને દૂષિત કરવી તે દર્શનવિરાધના, અને ચારિત્રને દૂષિત કરવું તે ચારિત્રવિરાધના.

૨. જ્ઞાનાદિ જેનાથી થટે તે જ્ઞાનાદિસંકલેશ; અને જ્ઞાનાદિ જેનાથી વિશુદ્ધ થાય તે જ્ઞાનાદિનો અસંકલેશ. સરખાવો અંગુત્તર૦ ૪. ૫૦:—

“જેમ સૂર્ય-ચંદ્રના ઉપકલેશો—વાદળાં, ધૂમસ, ધૂમરાણ, અને રાહુ એ ચાર છે, તેમ શ્રમણના ચાર કલેશો છે — માદકપીણાં, મૈથુન, પરિગ્રહ, મિથ્યાજીવિકા. તેથી તેઓ હંમેશાં પ્રકાશી શકતા નથી.”

૩. વ્યતિકંમ અને અતિચાર એ ઉમાસ્વાતિના મત પ્રમાણે (તત્ત્વાર્થ ૭-૧૮) પર્યાયવાચી છે. પણ શાસ્ત્રમાં તેમના અર્થમાં લેદ પાડવામાં આવ્યા છે, સ્વીકારેલ વ્રત જેનાથી મલિન — સદોષ થાય, તેવો દોષસેવનનો સંકલ્પ, તે અતિકંમ; દોષસેવનનાં સાધનો તરફ પ્રવૃત્તિ, તે વ્યતિકંમ; અને દોષસેવન તે અતિચાર. વ્રતભંગ તે અનાચાર.

૧. જ્ઞાન્ય અતિક્રમાદિ; ૨. મધ્યમ અતિક્રમાદિ;
૩. ઉલ્કૃષ્ટ અતિક્રમાદિ.

કુ તે જ પ્રમાણે દર્શન અને ચારિત્ર્યના અતિક્રમાદિ વિષે પણ સમજી લેવું.

કુ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર્યના અતિક્રમ થયો હોય, તો તેની ગુરુ સમક્ષ આલોચના કરવી જોઈએ, તેનું પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ, તેની નિંદા તથા ગર્હા કરવી જોઈએ, વિશેષદન કરવું જોઈએ, ફરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ અને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે તપ કરવું જોઈએ.

કુ તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિ સંબંધી વ્યતિક્રમ, અતિચાર અને અનાચાર થયો હોય તો પણ આલોચનાદિ કરવાં જોઈએ.

[—સ્થા. ૧૬૫]

૫

હિત-અહિત

અનાદિ સંસારને શ્રમણ પ્રાર કરી જાય તેનાં ત્રણ કારણ છે —

૧. અનિદાનતા — ધર્માચરણના ફળની અભિલાષા ન રાખવી તે; ૨. દૃષ્ટિસંપન્નતા — સમ્યક્દૃષ્ટિ હોવી તે;
૩. યોગવાહિતા — તપોનુષ્ઠાન કરવું તે.

[—સ્થા. ૧૩૬]

દશ કારણે જીવો ભદ્રકારક કર્મ કરે —

૧. આલોચના વિષે ભગવતીસૂત્રમાં વિસ્તૃત વિચારણા છે.
—શ. ૨૫, ઉ. ૭.

- ૧-૩. ઉપર પ્રમાણે; ૪. ક્ષાંતિ - ક્ષમા; ૫. જિતેન્દ્રિયતા;
૬. અમાયીપણું; ૭. અપાશ્વસ્થતા — અશિથિલાચારીપણું;
૮. સુશ્રામણ્યતા; ૯. પ્રવચનવાત્સલ્ય; ૧૦. પ્રવચનોક્ષાવના.
[—સ્થા ૭૫૮]

હું નિઞ્ચંથ કે નિઞ્ચંથીને આ ત્રણ અહિતકારી, અશુભકર્તા,
અક્ષમ્ય, અનિઃશ્રેયસકર્તા, તથા અશુભ બંધ કરનારાં છે—

૧. કૂળનતા (આત્મસ્વર);
૨. કકંણુતા (કકળાટ);
૩. અપધ્યાન.

હું અને ૧. અકૂળનતા; ૨. અકકંણુતા; ૩. અનપધ્યાન
—આ ત્રણ નિઞ્ચંથ કે નિઞ્ચંથીને હિતકારી છે યાવત્
શુભબંધી છે.

[—સ્થા ૧૮૨]

હું અવ્યવસિતને આ ત્રણ અહિતકારી યાવત્ અશુભ-
બંધી છે—

૧. ઘરબાર છોડીને પ્રવળ્યા લીધા પછી નિઞ્ચંથપ્રવચન-
માં શંકા, કાંક્ષા, અને વિચિકિત્સાદષ્ટિ રાખે અને હુવિધામાં
પડી, કેલેશયુક્ત થઈ, નિઞ્ચંથ પ્રવચનમાં શ્રદ્ધા રાખે નહીં,
રુચિ રાખે નહીં અને પરિષદને સમ્યક્પ્રકારે સહન કરે
નહીં પણ તેથી હારી જાય.

૨. તેવી જ રીતે પંચમહાવ્રતમાં અશ્રદ્ધાળુ થાય.

૩. તેવી જ રીતે જીવનિકાય વિષે અશ્રદ્ધાળુ થાય.

હું વ્યવસિતને આ ત્રણ હિતકારી યાવત્ શુભબંધી છે—

૧. ઘરબાર છોડીને પ્રવળ્યા લઈ નિઞ્ચંથપ્રવચનમાં
શંકા કરે નહીં, ખીજા પ્રવચનની કાંક્ષા ન કરે અને કળ
વિષે સંદેહ કરે નહીં; પણ નિઞ્ચંથપ્રવચનમાં સંપૂર્ણપણે

શ્રદ્ધા રાખે, રુચિ રાખે અને પરીષદને સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરે પણ તેથી હારી ન જાય.

૨. તેવી જ રીતે પાંચ મહાવ્રતમાં શ્રદ્ધાળુ થાય.

૩. તેવી જ રીતે છ જીવનિકાયમાં શ્રદ્ધા ધરાવે.

[—સ્થા. ૨૨૩]

હિ અનાત્મભાવવર્તી—બાહ્ય વસ્તુઓમાં રમનાર આત્માને આ છ અહિતકર્તા છે—

૧. પર્યાય—આયુ અથવા દીક્ષાકાલ; ૨. પરિવાર; ૩. શ્રુત; ૪. તપ; ૫. લાલ, ૬. પૂજા-સત્કાર.

હિ પણ જો આત્મા આત્મભાવવર્તી હોય, તો એ જ છ હિતકર્તા બની જાય છે.^૧

[—સ્થા. ૪૯૬]

હિ સદ્ગુણ નાશ પામે તેમાં આ ચાર કારણો છે—

૧. ક્રોધ; ૨. ઈર્ષ્યા; ૩. અકૃતજ્ઞતા; ૪. મિથ્યાભિનિવેશ.

હિ માણસ ચાર કારણો બીજાના ગુણોનું કથન કરે છે—

૧. અભ્યાસથી.

૨. બીજાની ઇચ્છાનું પાલન કરવા ખાતર.

૩. સામો માણસ પ્રસન્ન થઈ ભલું કરે તે ખાતર.

૪. બદલો વાળવા ખાતર.

[—સ્થા. ૭૭૦]

ઉન્માદ બે પ્રકારનો છે—૧. યક્ષાવેશજન્ય; ૨. મોહનીય કર્મના ઉદયજન્ય.

તેમાં જે યક્ષાવેશજન્ય હોય છે તે તો સુખવેદ છે અને જાય છે પણ જલદી. અને જે મોહનીય કર્મના ઉદયજન્ય હોય તે તો દુઃખવેદ છે અને જાય છે પણ દુઃખથી.

[—સ્થા. ૯૮]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

છ-સ્થાનથી આત્મા ઉન્નાદી * થાય :—

૧. અરિહંતનો અવલુવાદ કરે તો; ૨. ધર્મનો અવલુવાદ કરે તો; ૩. આચાર્યોપાધ્યાયનો અવલુવાદ કરે તો; ૪. ચતુર્વિધ સંધનો અવલુવાદ કરે તો; ૫. યજ્ઞાવેશથી; ૬. મોહકનીય કર્મના ઉદયથી.

[—સ્થાન ૫૦૧]

ટિપ્પણ

૧. આધ્યાત્મિક માર્ગ—સન્યાસ માર્ગ સ્વીકાર્યા પછી પણ જો વાસ્તવિક વૈરાગ્ય ન હોય, તો જ કંઈ કરે—પછી ભલે તે કંઈમાં કંઈ તપસ્યા પણ હોય—એ બધું અહિતકર્તા જ છે. અને જો એ બધું કરવા સાથે સાચી દૃષ્ટિ—સાચો વૈરાગ્ય તેનામાં વસી ગયો હોય, તો જ તે હિતકર્તા બને છે, એવો તાત્પર્ય છે. અહીં આચારંગનું (૧. ૪. ૬.) ભગવાન મહાવીરનું ‘જે આત્મા તે પરિત્વા’ એ વાક્ય સરખાવવા જેવું છે. એનો અર્થ એ છે કે, જે વસ્તુઓ અજ્ઞાનીને આત્મવરૂપ છે, એ જ વસ્તુઓ જ્ઞાનીને નિર્જરારૂપ છે. એક જ સ્ત્રીને જોઈને તેના રૂપમાં મોહિત થનાર અજ્ઞાની પાપમાં પડે છે; અને એ જ સ્ત્રીને જોવાથી વૈરાગ્ય પામીને જ્ઞાની પોતાનાં કર્મો ખપાવી શકે છે. અહીં ઉત્તરાધ્યયનનું ૧૫મું અધ્યયન ખાસ વાંચવા જેવું છે. તેમાં શબ્દ, રૂપ, રસ વગેરેમાં આસક્ત અને અનાસક્તને શું ફળ મળે છે, તે બહુ જ સુંદર રીતે વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે.

* સરખાવે, અંગુત્તર ૪, ૭૭ :—

“આ ચાર અચિન્તનીય છે; તેમની ચિંતા કરવાથી મનુષ્ય ઉન્નાદી થઈ જાય છે—

(૧) શુદ્ધ ભગવાનના જ્ઞાનનો વિષય; (૨) જ્ઞાનીના જ્ઞાનનો વિષય; (૩) કર્મવિપાક; (૪) લોકચિન્તા.” —અંગુ ૪, ૭૭.

જેનોમાં જોકે કર્મવિપાક ભાવના અને લોકભાવના ભાવવાનું કંઈ છે, ત્યારે અહીં તે બેને ઉન્નાદનાં કારણ બતાવ્યાં છે.

પરંતુ તે વિરોધ એ ભાવના અથવા ચિંતનના સિન્ન પ્રયોજન અને વિવિધ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ જ રહ્યો થયો હોવો જોઈએ.

અહીં મૂળમાં આત્મભાવ શબ્દ છે એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. જેઓના મત પ્રમાણે આત્મા હોય તેઓ જ આત્મભાવમાં રહી શકે. પણ ખૌદ્દો તો આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ માનતા જ નથી. તેમને મતે ચિત્ત જ છે. તે સ્વભાવે પ્રભાસવર છે; પણ મલ આગતુંક છે અને તેનો નાશ થઈ શકે છે — અંગુ ૧, ૬. અને ચિત્તની જ રક્ષા અને ભાવના કરવી જોઈએ, એવું વારવાર બુદ્ધભગવાને કહ્યું છે. — અંગુ ૧, ૩. ઇત્યાદિ. અને તેથી જ કોઈ પણ વસ્તુમાં જે આત્મભાવ ધારણ કરે છે, તે પૃથગ્જન છે — સાધારણ મનુષ્ય છે; પણ સમ્યક્દષ્ટિ છે તે કયાય આત્મભાવ ધારણ કરતો નથી, એમ અંગુત્તર ૦ (૧. ૧૫. ૩)માં કહ્યું છે.

શું બધાં શીલવ્રતો સર્વ છે? આ પ્રશ્નના જવાબમાં જણાવ્યું છે કે, જે વ્રતાચરણથી કુશલ ધર્મની વૃદ્ધિ અને અકુશલધર્મની હાનિ થાય, તે જ વ્રતાચરણ સર્વલ માનવું જોઈએ અને તેથી વિપરીત હોય તે નિરર્થક જ સમજવું જોઈએ. — અંગુત્તર ૦ ૩, ૭૮.

૬

સુખ - દુઃખ

સુખ * દશ છે —

૧. આરોગ્ય; ૨. દીર્ઘાયુ; ૩. ધનાઢ્યતા; ૪. કામ; ૫. લોભ; ૬. સંતોષ; ૭. અસ્તિ-જે વખતે જે જોઈએ તે વખતે તે હાજર હોય; ૮. શુભલોભ; ૯. નિષ્કંભણ — પ્રવજ્યા; ૧૦. અનાખાધ — અનન્તસુખ.

[—સ્થા ૦ ૭૩૭]

* ભગવાન શુદ્ધે પણ શ્રદ્ધાનું સુખ અને ત્યાગીનું સુખ એ એ વિભાગ કરીને સુખની વિવેચના કરી છે; પણ અગ્રસ્થાન તો ત્યાગીના સુખને જ આપ્યું છે. — અંગુત્તર ૦ ૨, ૭, ૪, ૬૨. અહીં પણ બધા સુખો સાથે ગણાવ્યાં છે. પણ જૈન દષ્ટિએ નિષ્કંભણ અને અનાખાધ એ એ સુખો જ વાસ્તવિક સુખ સમજવાં જોઈએ.

ચાર સુખશબ્દો છે—

૧. ધરખાર છોડીને નિર્ગન્થ પ્રવચનમાં શંકા કરે નહિ, ખીજા ધર્મની કાંક્ષા કરે નહિ, અને વિચિકિત્સા કરે નહિ; પણ જનપ્રવચનમાં દૃઢ શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ અને નિર્વિચિકિત્સા ધરાવે અને તેમ કરી મનને સ્થિર રાખે અને કલેશમુક્ત કરે, તે પ્રથમ સુખશબ્દો.

૨. તેવી જ રીતે અણુગાર થઈ પોતાને જે કાંઈ મળે તેથી સંતુષ્ટ થાય પણ ખીજા પાસેથી વધારેની આશા ન કરે, તે બીજી સુખશબ્દો.

૩. અણુગાર થઈ દિવ્ય કે સામુષિક કામલોગોનો આસ્વાદ પણ ન લે અને તેમને ઇચ્છે પણ નહિ, તે ત્રીજી સુખશબ્દો છે.

૪. અણુગાર થઈ એમ વિચારે કે આ સુંદર શરીરવાળા અરિહંત ભગવાનને કમનો ક્ષય કરનારાં તપઃકર્મ સ્વીકારે છે, તો હું પણ તેવી રીતે કેમ ન કરું? વળી જો હું આવાં કષ્ટો સહન નહિ કરું, તો મારાં કર્મોની કેવી રીતે નાશ થશે? તેમનો નાશ કરવાનો તો આ ઉપાય જ છે કે કષ્ટો સહન કરવાં—આ ચોથી સુખશબ્દો છે.

[—સ્થા. ૩૨૫]

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ગૌતમાદિ શ્રમણોને ઓલાવીને પૂછ્યું — ‘હે શ્રમણો! જીવોને શાનો ભય છે?’

શ્રમણો બોલ્યા — ‘ભગવન, અમે એ બાણતા નથી. જો આપને તસ્દી ન પડે, તો આપ જ અમને એ વાત સમજાવો.’

ભગવાને ઉત્તર દીધો — ‘હે શ્રમણો! જીવોને દુઃખનો ભય છે.’

શ્રમણો બોલ્યા — ‘હે ભગવન્ ! એ દુઃખ કેાણે કર્યું ?’

ભગવાન — ‘જીવે જ એ દુઃખ પોતાના પ્રમાદવશ

ઉત્પન્ન કર્યું છે’*

શ્રમણો — ‘હે ભગવન્ ! એ દુઃખને ભોગવવું કેવી રીતે ?’

ભગવાન — ‘અપ્રમત્ત થઈ એ દુઃખ ભોગવવું જોઈએ.’

[—સ્થા ૧૬૬]

ચાર દુઃખશય્યા છે —

૧. ઘરખાર છોડી અભુગાર થયા પછી પછી જિન-પ્રવચન વિષે શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા કરે અને જિનપ્રવચનમાં શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ અને રુચિહીન થાય એટલે તેનો ખુદ્ધિભદ્ધ થાય છે, આ પ્રથમ દુઃખશય્યા છે.

૨. ઘરખાર છોડી શ્રમણ તો થાય પણ પછી જે કાંઈ મળે તેથી સંતુષ્ટ ન થતાં બીજા પાસેથી વધારે પ્રાપ્તિની આશા રાખે છે અને તેથી તેની ખુદ્ધિ ઠેકાણે રહેતી નથી અને ધર્મબ્રજ થાય છે, આ બીજી દુઃખશય્યા છે.

૩. અભુગાર થયા પછી પણ માતૃષિક અને દૈવી કામલોગોનો આસ્વાદ લે અને વધારેની ઇચ્છા રાખે તથા આખરે ધર્મબ્રજ થાય, તે ત્રીજી દુઃખશય્યા છે.

૪. અભુગાર થયા પછી ગૃહસ્થજીવનમાં સ્નાન અને શરીરશુશ્રૂષા જે કરી હોય તેની યાદ લાવી મનમાં સંતાપ કરે કે, ‘આ સાધુ અવસ્થા તો કષ્ટદાયી છે જેમાં સ્નાન થાય

* સરખાવો, અંગુત્તર ૦ ૧, ૬, ૮-૯ — “પ્રમાદ જેવી બીજી કોઈ વસ્તુ હું નથી જોતો જે અનુત્પન્ન અકુશલને ઉત્પન્ન કરે અને ઉત્પન્ન કુશલધર્મોના નાશ કરે. પ્રમાદ જ એવો છે જે બધા અકુશલને ઉત્પન્ન કરે છે અને કુશલ ધર્મોના નાશ કરે છે.” ભગવાન બુદ્ધે આમ કહીને પછી અપ્રમાદને તેથી વિપરીત કહ્યો છે.

નહીં, શરીરે તેલ લગાવાય નહીં' વગેરે. આમ તે દુઃખી અને ધર્મબ્રજ થાય છે, આ યોથી દુઃખશય્યા છે.

[—સ્થા૦ ૩૨૫]

૮. પાણી

૧. “જેમ કોઈ ધનવાન મનુષ્ય નિશ્ચિત યર્થ સુખનિદ્રા લે છે, તેમ હું પણ સુખે સૂઈ છું. પણ જ્યારે એ ધનાઢ્યના રાગ દ્વેષ તથા મોહ ઉદયમાં આવે છે, ત્યારે તે સુખે સૂઈ રહતો નથી; પણ મારા વિષે તેમ નથી. મારા રાગદ્વેષ અને મોહ ક્ષીણ થયા છે તેથી મારી સુખનિદ્રામાં કદી બાધા આવતી જ નથી.”—આ પ્રમાણે ભગવાન બુદ્ધે રાગ દ્વેષ અને મોહના વિજયને જ સુખશય્યા કહી છે. —અંગુત્તર૦ ૩. ૩૪.

એક બીજે પ્રસંગે શય્યાના ચાર પ્રકાર બુદ્ધે વર્ણવ્યા છે—

૧. પ્રેતશય્યા, ૨. કામભોજીશય્યા, ૩. સિંહશય્યા, ૪. તથાગતશય્યા.
- અંગુત્તર૦ ૪, ૨૪૪.

૭

આવશ્યક કર્તવ્ય

આ આઠ બાબતોમાં સમ્યગ્યોગ આપવો, સમ્યક્ પ્રયત્ન કરવો, સમ્યક્ પરાક્રમ બતાવવું, અને જરાયે પ્રમાદ કરવો નહિ—

૧. અશ્રુતધર્મનું શ્રવણ;
૨. શ્રુતધર્મનું સમ્યક્ ગ્રહણ અને ધારણ;
૩. સંયમ સ્વીકારી પાપકારી કાર્યો ન કરવાનો નિયમ;
૪. તપસ્યાથી જૂનાં કર્મની નિર્જરા કરી વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી;
૫. આધાર વિનાના પરિજનને આશ્રય આપવો;
૬. શૈક્ષ-નવા સાધુને આચાર તથા ગોચરીના વિષયમાં મદદરૂપ થવું;

૭. રોગીની સેવા કરવા તત્પર રહેવું;
૮. સાધમિકોના કલેશને મધ્યસ્થ થઈ શાન્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો.

[—સ્થા. ૬૪૯]

૮

સમાધિ — અસમાધિ

૧

§ સમાધિ^૧ દશ છે —

૧. પ્રાણુતિપાતવિરમણ, ૨. મૃષાવાદવિરમણ, ૩. અદત્તાદાનવિરમણ, ૪. મૈથુનવિરમણ, ૫. પરિગ્રહવિરમણ, ૬. ઈર્થાસમિતિ—ચાલવામાં કાળજી, ૭. ભાષાસમિતિ—બોલવામાં કાળજી, ૮. એષણાસમિતિ—લિક્ષાચર્યામાં કાળજી, ૯. નિશ્લેષણાસમિતિ—પાત્રાદિના લેવા-મૂકવામાં કાળજી, ૧૦. પારિષ્કાપનિકા સમિતિ—મલમૂત્ર છાંડવામાં કાળજી.

§ દશ અસમાધિ ઉપરથી ઊલટી સમજવી.

[—સ્થા. ૭૧૧]

૨

‘ત્રિત્તમ્સમાધિસ્થાનો’^૨ દશ છે —

૧. પહેલાં નહિ અનુભવેલી એવી ધર્મચિંતા થાય, જેથી ધર્મસ્વસ્વ જાળુવાની ઇચ્છા જાગૃત થાય.
૨. એવું કોઈ અપૂર્વ સ્વપ્નદર્શન થાય, જેથી સ્વપ્ન-દર્શન ત્રાચું પડે.

૧. નુઓ પ્રકરણે અતે દિપ્પલ નં. ૧.

૨. દશાદુતરક્રમેમાં પાંચમા અધ્યયનમાં આ સમાધિસ્થાનોનું વર્ણન મળવાનું મહાવીરે કયું છે.

૩. એવું કોઈ અપૂર્વ સંજીજ્ઞાન થાય, જેથી પૂર્વભવનું સ્મરણ થઈ આવે.

૪. એવું કોઈ અપૂર્વ દેવદર્શન થાય, જેથી તે દેવની ઋદ્ધિ, છુતિ આદિ ભોઈ શકે.

૫. એવું કોઈ અપૂર્વ અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, જેથી લોકને બાણી શકે.

૬. એવું કોઈ અપૂર્વ અવધિદર્શન ઉત્પન્ન થાય, જેથી લોકને દેખે.

૭. એવું કોઈ અપૂર્વ મનઃપર્યાય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, જેથી મનેઃગત ભાવોને બાણી શકે.

૮. એવું કોઈ અપૂર્વ કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, જેથી સંપૂર્ણ લોકને બાણી.

૯. એવું કોઈ અપૂર્વ કેવલદર્શન ઉત્પન્ન થાય, જેથી સંપૂર્ણ લોકને દેખી શકે.

૧૦. કેવલીમરણે મરે જેથી સર્વ દુઃખથી મુક્ત થાય.

[સમ. ૧૦]

૩

અસમાધિનાં સ્થાન^૧ ૨૦ છે.

૧. ધમાધમ કરતો ચાલે, ૨. પ્રમાજન કર્યા વિના ચાલે, ૩. માઠી રીતે પ્રમાજન કરી ચાલે, ૪. પ્રમાણથી વધારે શય્યા, આસન વગેરે રાખે, ૫. રાત્રિનિક - આચાર્યાદિ જેઓ ગુણમાં ચડિયાતા હોય તેમની સામું બોલે - તેમનો પરાભવ કરે, ૬. સ્થવિરનો ઉપધાત કરે, ૭. પ્રાણીનો નાશ કરે, ૮. પ્રતિજ્ઞાણ રોષ કરે, ૯. કોપી હોય, ૧૦. ચાડિયો

૧. માનસિક અસ્વાસ્થ્ય તે અસમાધિ. આવી અસમાધિ જે કારણે કળાઈ જાય તે અસમાધિસ્થાન કહેવાય. દશાશ્રુત-સ્કંધના પ્રથમ અધ્યયનમાં આ ૨૦ અસમાધિસ્થાનોનું વર્ણન ભગવાને કર્યું છે.

હોય, ૧૧. વારે વારે ઘીઝના ગુણનો લોપ કરે અથવા પોતાની શક્તિ છુપાવે, ૧૨. નવા નવા કલહ ઊભા કરે, ૧૩. શમી ગયેલા કબ્રિયા ફરી પાછા ઉઠે, ૧૪. સચિત્ત રજવાળા હાથે અપાયેલ શિક્ષા લેનાર અથવા સ્થંડિલ જઈ આવી હાથપગ ધુએ નહિ તેવો, ૧૫. અકાળે સ્વાધ્યાય કરે, ૧૬. કલહ કરનાર, ૧૭. શબ્દ કરનાર, ૧૮. ગણુલેહ કરનાર, ૧૯. આખો દિવસ ખાખા કરે, ૨૦. એવણામાં અસમિત હોય.

[—સમ૦ ૨૦]

ટિપ્પણ

૧. દશવૈકલિકમાં (અ૦ ૯, ઉ૦ ૪) ચાર વિનયસમાધિઓ બતાવી છે:— વિનયસમાધિ, શ્રુતસમાધિ, તપઃસમાધિ અને આચારસમાધિ. અહીં ગણાવેલ દશ સમાધિનો સમાવેશ આચારસમાધિમાં થઈ શકે છે. આચારસમાધિની વ્યાખ્યા દશવૈકલિકમાં એમ કરી છે કે, આચારપાલન ન તો આ લોક માટે છે, ન પરલોક માટે છે, ન તો કીર્તિ માટે છે પણ પોતાના કર્મની નિર્જરા માટે જ આચારપાલન છે — આમ સમજવું એ જ આચારસમાધિ છે. સમાધિનો સામાન્ય અર્થ છે મનઃસ્વાસ્થ્ય. અહીં ગણાવેલી સમાધિઓનું વર્ણન સૂત્રકૃતાંગ (૧. ૧૦)ના સમાધિ નામના અધ્યયનમાં છે. નિયુક્તિકાર સંક્ષેપમા દર્શન, જ્ઞાન, તપ અને ચારિત્રસમાધિ જણાવે છે. —સૂત્રકૃં નિયુ૦ ગા૦ ૧૦૬; —ઉત્તરા૦ નિયુક્તિ ગા૦ ૩૮૪.

આત્મવ

૧. આત્મવલેદ

આત્મવ^૧ એક છે.

[—સ્થાન ૧૩, —સમ ૧]

આત્મવદ્વાર^૨ પાંચ છે—

૧. મિથ્યાત્વ—અશ્રદ્ધાન; ૨. અવિરતિ—અવ્રત; ૩. પ્રમાદ; ૪. કષાય—ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ; ૫. યોગ—મન, વચન અને કાંચનો વ્યાપાર.

[—સ્થાન ૪૧૮, —સમ ૫]

૨. મિથ્યાત્વ

મિથ્યાત્વ^૩ ત્રણ પ્રકારનું છે:—

૧. જે કારણે આત્મા સાથે કર્મનો બંધ થાય, તે આત્મવ કહેવાય છે. આત્મવના લેહો ૪૨ છે:—ઈદ્રિય પાંચ, ક્ષય ચાર, અવ્રત પાંચ, ક્રિયા ૨૫ અને યોગ ત્રણ. તે બધાનું સામાન્ય લક્ષણ તો ‘કર્મબંધમાં નિમિત્ત થવું’ તે છે. એટલે તે લક્ષણની અપેક્ષાએ અહીં આત્મવને એક કહ્યો છે.

બૌદ્ધમંથ અનુત્તરમાં (૩. ૫૮; ૬. ૧૩) આત્મવનું નિર્દાન—કારણ અવિદ્યાને બતાવી છે; અને અવિદ્યાનો નિરોધ એ જ આત્મવનિરોધ છે, એમ જણાવ્યું છે. ત્યાં કમાત્મવ, ક્ષવાત્મવ અને અવિદ્યાત્મવ એવા આત્મવના ત્રણ લેહો ગણાવ્યા છે.

૨. ઉપાસ્વાતિએ જેમને કર્મબંધના હેતુઓ કહ્યા છે, તેમને જ અહીં આત્મવદ્વારરૂપે ગણાવ્યા છે. —તત્ત્વાર્થ ૦ ૮. ૧.

૩. અહીં મિથ્યાત્વનો ‘અશ્રદ્ધા’ એવો ચાલુ અર્થ ન લેવો, પણ સામાન્યપણે અસમ્યક્તા કે વિપર્યાસ એવો અર્થ લેવો. તે જ્ઞાનનો હોય, આચારનો હોય કે દર્શનનો પણ હોય. એ ત્રણેનો સમાવેશ અહીં મિથ્યાત્વમાં અભિપ્રેત છે.

૧. અક્રિયા - દુષ્ટક્રિયા (મિથ્યાત્વી જીવનું મોક્ષવિરોધી અનુષ્ઠાન), ૨. અવિનય^૧, ૩. અજ્ઞાન - મિથ્યાજ્ઞાન.

(૧) અક્રિયા

અક્રિયા મિથ્યાત્વ ત્રણ પ્રકારનું છે —

૧. પ્રયોગક્રિયા^૨; ૨. સમુદ્ધાનક્રિયા;^૩ ૩. અજ્ઞાનક્રિયા - અજ્ઞાનજન્ય કર્મ^૪.

(ક) પ્રયોગક્રિયાના ત્રણ ભેદ છે :—

૧. મનપ્રયોગક્રિયા; ૨. વચનપ્રયોગક્રિયા; ૩. કાયાપ્રયોગક્રિયા.

(ઘ) સમુદ્ધાનક્રિયાના ત્રણ પ્રકાર છે :—

૧. અનન્તર સમુદ્ધાનક્રિયા - પ્રથમ સમયની; ૨. પરંપરા સમુદ્ધાનક્રિયા - દ્વિતીયાદિ સમયની; ૩. તદુભય સમુદ્ધાનક્રિયા - પ્રથમાપ્રથમ સમયની.

(ઙ) અજ્ઞાનક્રિયા ત્રણ પ્રકારની છે :—

૧. મતિ અજ્ઞાનક્રિયા, ૨. શ્રુત અજ્ઞાનક્રિયા; ૩. વિભંગજ્ઞાનક્રિયા - મિથ્યાઅવધિ.

(૨) અવિનય

અવિનય ત્રણ પ્રકારનો છે :—

૧. મિથ્યાત્વી જીવનાં વિનય કે જ્ઞાન મોક્ષે લઈ જવાને બદલે સંસાર વધારે છે, તેથી અવિનય તથા અજ્ઞાન કહેવાય છે.

૨. આત્માની વીર્યશક્તિનો વ્યાપાર તે પ્રયોગ. પ્રયોગનાં મન, વચન, કાયા એ ત્રણ આદંબર હોવાથી તેના ત્રણ ભેદ છે. મિથ્યાત્વી જીવનો તે પ્રયોગ અસમ્યગ્નૂપ હોવાથી તે અક્રિયા જ કહેવાય છે, અને તેથી તેને કર્મબંધ જ થાય છે.

૩. પ્રયોગક્રિયાથી જે કર્મરજ દાખલ થાય, તે કર્મરજ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, આયુષ્ય આદિ ભેદોદયે ગોઠવાવી તે સમુદ્ધાનક્રિયા.

૧. દેશત્યાગી - માતું લાગવાથી જન્મભૂમિ છોડીને જવું;
૨. નિરાલમ્બનતા - એકલા નીકળી પડવું; ૩. નાનાપ્રેમદ્વેષ.

(૩) અજ્ઞાન

અજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે.

૧. દેશઅજ્ઞાન; ૨. સર્વઅજ્ઞાન; ૩. ભાવઅજ્ઞાન - પર્યાયઅજ્ઞાન.

[—સ્થા૦ ૧૮૭]

મિશ્રિત્વ દશ પ્રકારનું છે:—

૧. અધર્મને ધર્મ માને; ૨. ધર્મને અધર્મ માને; ૩. કુમાર્ગને માર્ગ સમજે; ૪. માર્ગને ઉન્માર્ગ સમજે; ૫. અણ્વને અણ્વ સમજે; ૬. અણ્વને અણ્વ સમજે; ૭. અસાધુને સાધુ સમજે; ૮. સાધુને અસાધુ સમજે; ૯. અમૂતને મૂત માને; ૧૦. મૂતને અમૂત માને.

૩. અમૃત

પાંચ કારણે અમૃત કમરજ એકઠી કરે છે:—

૧. પ્રાણાતિપાત - હિંસા,
૨. મૃધાવાદ - અસત્ય,
૩. અદત્તાદાન - ચોરી,
૪. મૈથુન,
૫. પરિગ્રહ.

[—સ્થા૦ ૪૨૩]

૧. સામાન્ય રીતે એવો નિયમ છે કે આરાધ્યને જે પ્રિય હોય તેના પર જ આરાધકે પ્રેમ કરવો જોઈએ, અને તેનાથી વિપરીતમાં પ્રેમ ન રાખવો જોઈએ. આ નિયમથી વિપરીત ચાલનારની ક્રિયા 'નાનાપ્રેમદ્વેષક્રિયા' કહેવાય છે.

૨. જુઓ આ પ્રકરણને અતિ ટિપ્પણ નં. ૧.

(૧) હિંસા

હું આરંભ^૧ સાત પ્રકારનો છે —

૧. પૃથ્વીકાયનો આરંભ; ૨. અપકાયારંભ; ૩. તન્મસ્કા-
ચારંભ; ૪. વાયુકાયારંભ; ૫. વનસ્પતિકાયારંભ; ૬. ત્રસકા-
ચારંભ; ૭. અણુવકાયારંભ.

હું અનારંભ, સંરંભ, અસંરંભ, સમારંભ અને
અસમારંભના પાંચ ઉપર પ્રમાણે સાત સાત લેદ છે.

[—સ્થા૦ ૫૭૧]

શસ્ત્ર^૨ — જોનાથી હિંસા થાય તે — દશ છે —

૧. અગ્નિ; ૨. વિષ; ૩. લવણ; ૪. સ્નેહ — તેલ, ઘી,
આદિ; ૫. ક્ષાર; ૬. ખટાશ; ૭. હુઃપ્રયુક્તમન — અકુશલમન;
૮. હુઃપ્રયુક્તવચન — અકુશલવચન; ૯. હુઃપ્રયુક્તકાય
અકુશલકાય; ૧૦. અવિરતિ.

[—સ્થા૦ ૭૪૩]

(૨) મૃષા

મૃષાના ચાર પ્રકાર છે —

૧. કાય-અનૃજુકતા — ઠગારી કાયચેષ્ટા, ૨. ભાષા-
અનૃજુકતા — ઠગારું વચન, ૩. ભાવ-અનૃજુકતા — ઠગારું
ચિંતન, ૪. વિસંવાદના-ચોગ — કંઘા પ્રમાણે ન કરવું તે.

[—સ્થા૦ ૨૫૪]

હું મૃષાના દશ પ્રકાર છે —

૧. આરંભ એટલે ઉપદ્રવ; સમારંભ એટલે પરિતાપ આપવો તે; અને
સંરંભ તે હિંસાનો સંદેશ. કાયગુણિની સાધના માટે આ આરંભ વગેરે
ત્યાગ્ય છે. —ઉત્ત૦ ૨૪-૨૬.

૨. શસ્ત્ર જે પ્રકારનાં છે — દ્રવ્ય અને ભાવ. તેમાં અગ્નિથી ખટાશ
મુધીના દ્રવ્ય શસ્ત્ર છે અને હુઃપ્રયુક્ત મન વગેરે ભાવશસ્ત્ર છે.

૧. ક્રોધનિશ્ચિત - ક્રોધજન્ય; ૨. માનનિશ્ચિત; ૩. માયાનિશ્ચિત; ૪. લોભનિશ્ચિત; ૫. પ્રેમનિશ્ચિત; ૬. દ્વેષનિશ્ચિત; ૭ હાસ્યનિશ્ચિત; ૮. ભયનિશ્ચિત; ૯. આખ્યાયિકાનિશ્ચિત — વાતોનાં ગરખાં મારવા ખાતર; ૧૦. ઉપધાતનિશ્ચિત.

કૃ સત્ય-મૃષા - મિશ્રવચનના દશ લેહ છે :—

૧. ઉત્પન્ન મિશ્રક — સંખ્યાનો ઠીક નિશ્ચય હોય નહિ છતાં કોઈ એમ કહે કે આજે આ શહેરમાં દશ બાળકો ઉત્પન્ન થયાં - તો તે અર્ધ સત્ય કહેવાય. આવી કોઈ પણ બનેલી બાબત વિષેની વાત - તે ઉત્પન્નમિશ્રક.

૨. વિગતમિશ્રક - જન્મની જેમ મરણ અથવા નાશની વાત કહેવી તે વિગતમિશ્રક.

૩. ઉત્પન્ન-વિગતમિશ્રક — ઉત્પત્તિ અને નાશ બન્ને વિષે અર્ધસત્ય કહેવું તે.

૪. જીવમિશ્રક — જીવતા અને મૃત જીવોના સમૂહને જીવસમૂહ કહેવો તે.

૫. અજીવમિશ્રક - તે જ સમૂહને અજીવસમૂહ કહેવો તે.

૬. જીવાજીવમિશ્રક - તેવા જ સમૂહમાં અનિશ્ચય છતાં એમ કહેવું કે અમુક તો જીવે છે અને અમુક મરી ગયા છે તે.

૭. અનન્તમિશ્રક — પાંદડા સહિતના કંદમૂળને અનન્તકાય કહેવું તે - કારણ પાંદડાં તો અનન્તકાય નથી.

૮. પરીત્તમિશ્રક — અનન્તકાયસંયોગી દ્રવ્યને અનન્ત ન કહેવું તે.

૯. અદ્ધામિશ્રક — કાલ વિષે અર્ધસત્ય બોલવું તે. જેમકે પાંચ ન વાગ્યા હોય છતાં કોઈ ઉતાવળ ખાતર કહે કે, ‘ચાલો, ચાલો, હવે પાંચ વાગી ગયા.’

૧૦. અદ્ધાદ્ધામિશ્રક — અદ્ધાદ્ધા એટલે રાત્રિ કે દિવસનો એક ભાગ — તદ્ધાશ્રિત અર્ધસત્ય બોલવું તે. જેમકે, પહોર દિવસ ચડ્યો હોય છતાં કહેવું કે બપોર તો થઈ ગયા.

[—સ્થા. ૭૪૧]

(૩) મૈથુન

કુ મૈથુન ત્રણ પ્રકારનું છે:—

૧. દિવ્ય—દેવ સંબંધી; ૨. માનવ; ૩. તિય^૧ચયોનિક.

કુ દેવ, મનુષ્ય અને તિય^૧ચ એ ત્રણ વર્ગો મૈથુન સેવે છે.^૧

કુ સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક એ ત્રણ વર્ગો મૈથુન સેવે છે.^૧

[—સ્થા. ૧૨૩]

દેવો બીજા દેવો સાથે, બીજા દેવોની દેવીઓ સાથે, પોતાની દેવીઓ સાથે, કે પોતાના શરીરની વિકૃત્ત્વા કરીને (કેરકાર કરીને) પોતાની સાથે મૈથુન (પરિચારણા) કરે છે.

કેટલાક દેવો એ ચારે પ્રકારે પરિચારણા કરે છે. કેટલાક દેવો છેલ્લા બે પ્રકારે પરિચારણા કરે છે, અને કેટલાક છેલ્લા એક જ પ્રકારે પરિચારણા કરે છે.^૨

[—સ્થા. ૧૨૨]

સંવાસ (સ્ત્રી સાથે શયન) ચાર પ્રકારનો છે:—

૧. દિવ્ય, ૨. આસુર, ૩. રાક્ષસ, ૪. માનવ.

તેમાં નીચેનાં બેડકાં સંભવે છે:—

૧. દેવ-દેવી, દેવ-આસુરી, આસુર-દેવી, આસુર-આસુરી.

૨. દેવ-દેવી, દેવ-રાક્ષસી, રાક્ષસ-દેવી, રાક્ષસ-રાક્ષસી.

૩. દેવ-દેવી, દેવ-મનુષી, મનુષ્ય-દેવી, મનુષ્ય-મનુષી.

૧. એમ મૈથુન ત્રણ પ્રકારનું છે.

૨. એમ પરિચારણા ચાર પ્રકારની છે.

૪. અસુર-અસુરી, અસુર-રાક્ષસી, રાક્ષસ-અસુરી,
રાક્ષસ-રાક્ષસી.

૫. અસુર-અસુરી, અસુર-મનુષ્યી, મનુષ્ય-અસુરી,
મનુષ્ય-મનુષ્યી.

૬. રાક્ષસ-રાક્ષસી, રાક્ષસ-મનુષ્યી, મનુષ્ય-રાક્ષસી,
મનુષ્ય-મનુષ્યી.

[—સ્થાં ૩૫૩]

સંવાસ ચાર પ્રકારનો છે—

૧. કોઈ એક દેવ દેવી સાથે સંવાસ કરે.
૨. કોઈ એક દેવ છવિ સાથે સંવાસ કરે.
૩. કોઈ એક છવી દેવી સાથે સંવાસ કરે.
૪. કોઈ એક છવી છવી સાથે સંવાસ કરે.

[—સ્થાં ૨૪૮]

પરિચારણા પાંચ પ્રકારની છે—

સૌધમ* અને ઇશાનના દેવો કાયપરિચારક (દેવીઓના
શરીરસંબંધથી જ કામસુખ લોગવનારા) છે.

સનતકુમાર અને માહિન્દ્રના દેવો સ્પશપરિચારક
(દેવીઓના સ્પશથી જ કામસુખ લોગવનારા) છે.

બ્રહ્મલોક અને લાંતકના દેવો રૂપપરિચારક (દેવીઓનું
રૂપ નીરખવાથી જ કામતૃપ્તિ અનુભવનારા) છે.

મહાશુક અને સહસ્રારના દેવો શબ્દપરિચારક (દેવી-
ઓનો શબ્દ સાંભળવાથી જ કામતૃપ્તિ અનુભવનારા) છે.

૧. છવિ એટલે ચામડી. અને ચામડીવાળું પણ છવિ કહેવાય. એટલે
ઔદારિક (સ્થૂલ) શરીર પણ છવિ, અને ઔદારિક શરીરવાળા તિર્થંચ
અને મનુષ્ય—પણ તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ તે પણ છવિ કહેવાય. આ અર્થ
ડીકાકારે કર્યો છે. બૌદ્ધ ગ્રંથ અગુત્તરમાં તો છવ-છવીનો અર્થ દુરાચારી,
દુઃશીલ સ્ત્રી-પુરુષ એવો કરીને, તથા દેવ-દેવીનો અર્થ સુશીલ-સદાચારી
સ્ત્રી-પુરુષ એવો કરીને આ પ્રમાણે નોંધકાં બતાવ્યાં છે:— છવ-છવી;
છવ-દેવી; દેવ-છવી; અને દેવ-દેવી. (૪-૫૩, ૫૪)

પ્રાણુત અને અન્યુતના દેવો મનઃપરિચારક (દેવીઓનું મનથી ચિંતન કરવામાત્રથી કામતૃપ્તિ અનુભવનારા) છે.^૧

[—સ્થા૦ ૧૧૬]

બ્રહ્મચર્યની નવ અશુષ્કિત^૨ છે—

૧. સ્ત્રી, પશુ, પંડકથી સંસકૃત શય્યા અને આસનનો ઉપયોગ; ૨. સ્ત્રીકથા; ૩. સ્ત્રીગણનો સંસર્ગ; ૪. સ્ત્રીની મનોહર મનોરમ ઇન્દ્રિયોનું અવલોકન; ૫. પ્રણીત રસ-લોજન; ૬. પાન-લોજન અતિમાત્રામાં લેવું; ૭. સ્ત્રી સાથેની પૂર્વાકાળની મૈથુનક્રીડાનું સ્મરણ; ૮. શબ્દ, રૂપ, ગન્ધ, રસ, રૂપશ્ચ અને પ્રશંસાનું અનુસરણ; ૯. શાતા અને સુખ પાછળ પડવું.

[—સમ૦ ૬]

હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, મેમ, દ્વેષ, કલહ, અભ્યાખ્યાન, પૈશૂન્ય, પરપરિવાહ, રતિ-અરતિ, માયામૃષા, મિથ્યાદર્શન [આ અઠાર પાપસ્થાનો]^૩ એક એક છે.

[—સ્થા૦ ૪૮]

૪. પ્રમાદ

પ્રમાદના છ પ્રકાર છે —

૧. મદ્ય પ્રમાદ,
૨. નિદ્રાપ્રમાદ,

૧. જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૪, ૮-૧૦.

૨. બ્રહ્મચર્યનાં અસમાધિસ્થાનો કયાં અને સમાધિસ્થાનો કયાં એનું સુંદર વર્ણન ઉત્તરાધ્યયન અ૦ ૧૬માં છે. બૌદ્ધઅંથ અંગુત્તર૦ ૭-૪૭માં આને મળતું વર્ણન છે.

૩. સૂત્રકૃતાંગ - ૨, ૪, ૨. જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર દ્વાર ૨૩૭

૩. વિષયપ્રમાદ,
૪. કષાયપ્રમાદ,
૫. દ્વૃત્તપ્રમાદ,
૬. પ્રતિલેખના પ્રમાદ.^૧

[—સ્થાં ૫૦૨]

ત્રિવિધ કથા^૨ છે —

૧. અર્થ; ૨. ધર્મ; ૩. કામ.

[સ્થાં ૧૮૬]

વિકથા^૩ ચાર છે —

- (૧) સ્તોકથા (૨) ભક્તકથા — આહારકથા; (૩) દેશ-કથા (૪) રાજકથા.

[—સ્થાં ૨૮૨, —સમં ૪]

(૧). સ્તોકથાના ચાર ભેદ છે.

૧. સ્ત્રીની જાતિની કથા; ૨. સ્ત્રીના કુલની કથા; ૩. સ્ત્રીના રૂપની કથા; ૪. સ્ત્રીના નેપથ્ય — પોષાકની કથા.

૧. પ્રતિલેખના એટલે નિરીક્ષણ. વસ્ત્ર-પાત્રનું ચથાવત્ નિરીક્ષણ ન કરવું તે પ્રતિલેખનાપ્રમાદ. પ્રમાદત્યાગ વિશે ઉત્તરાધ્યયનનું સમય ગોચર મા પમાચરે પ્રસિદ્ધ છે. અં ૧૦.

મદ, વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિકથા આ પાંચ પ્રમાદ ગણવાની પરપરા છે. નિર્ધૃતિ-ઉત્તરાં ગાં ૧૮૦.

અજ્ઞાન, સંસાર, મિથ્યાજ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ, સ્મૃતિભ્રમ, ધર્મમાં અનાદર, યોગદુઃપ્રશ્નિધાન — પ્રવચન સારોદ્ધાર દ્વાર ૨૦૭.

૨. અર્થકથા અને કામકથા તે વિકથા સૂમજવી, અને એ જ આસવનું કારણ બને છે. ધર્મકથાથી તો નિર્જન થાય. વિકથા પણ પ્રમાદ તરીકે ગણવાની પરપરા છે. તેથી અહીં આસવપ્રસંગે વિકથાને સ્થાન આપ્યું છે.

૩. સચમબાધક કથા તે વિકથા. જુઓ આવશ્યક અં ૪. ભાષા-સમિતિની સાધના માટે વિકથાવર્જન જરૂરી છે. —ઉત્તં ૩૪, ૬.

(૨) ભક્તકથાના ચાર લેહ છે —

૧. ભક્તસંબંધી આવાપકથા (અર્થાત્ જમણમાં આટલું શાક અને આટલું ઘી વચુર્ એવી વાતો કરવી તે).

૨. ભક્ત સંબંધી નિર્વાપકથા (અર્થાત્ જમણમાં આટલાં પકવાન અને આટલું અપકવાન વચુર્ એવી વાતો કરવી તે).

૩. ભક્ત સંબંધી આરંભકથા (અમુક લોજનમાં આટલાં તેતર લેહ એ આવી વાતો કરવી તે).

૪. ભક્ત સંબંધી નિષ્ઠાન કથા (આ જમણમાં આટલું ધન ખર્ચાયું એવી વાતો કરવી તે).

(૩) દેશકથા ચાર પ્રકારની છે —

૧. દેશવિધિકથા — રીતભાતની વાત,

૨. દેશવિકલ્પ કથા — ધાન્ય વગેરેની કથા,

૩. દેશચ્છંદ કથા — સામાજિક રીતરિવાજની કથા,

૪. દેશનેપથ્યકથા — વસ્ત્રાભૂષણની કથા.

(૪) રાજકથા ચાર પ્રકારની છે —

૧. રાજના નગરપ્રવેશની કથા, ૨. રાજના નિગમનની કથા, ૩. રાજના સૈન્યની કથા, ૪. રાજની તિજોરી તથા ભંડારની કથા.

[—સ્થા. ૨૮૨]

વિકથા^૧ સાત પ્રકારની છે —

૧. શ્રીકથા, ૨. ભક્તકથા, ૩. દેશકથા, ૪. રાજકથા, ૫. મૃદુકારુણિકી કથા — હૃદયને કોમળ અને કરુણાળુ કરે

૧. બૌદ્ધગ્રંથ અંગુત્તરોમાં વિકથાને તિરચ્છાન કથા નામે ઓળખાવી છે અને તેના અનેક લેહ બતાવ્યા છે : જેમ કે — રાજકથા, ચોરકથા, મહામાત્યકથા, સેનાકથા, ભયકથા, યુદ્ધકથા, અન્નકથા, પાનકથા, વસ્ત્રકથા, શયનકથા, માલાકથા, ગંધકથા, જ્ઞાતિકથા, ચાનકથા, ગામકથા, નિગમકથા, નગરકથા, જનપદકથા, શ્રીકથા, ઇત્યાદિ. — અંગુ. ૧૦, ૬૯.

તેવા વિદ્યાપ, ૬. દશનભેદિની — શ્રદ્ધા મોળી પડે તેવી કથા,
૭. ચારિત્રભેદિની — ચારિત્ર મોળું પડે તેવી કથા.

[—સ્થાન ૫૬૯]

૫. કષાય

કષાય^૧ ચાર છે —

૧. ક્રોધ, ૨. માન, ૩. માયા, ૪. લોભ.

[—સમ ૪, —સ્થાન ૨૪૬]

આવત^૨ — ભમરી — ચાર છે —

૧. ખરાવત^૩ — અતિ વેગવાન વમળ (પાણીનું),

૨. ઉન્નતાવત^૪ — ઊંચી ભમરી (પવંતાદિ જેવી ઊંચી જાણના ચકાવો),

૩. ગૂઢાવત^૫ — વનસ્પતિમાંની ગાંઠ,

૪. આભિષાવત^૬ — સમળી વગેરે માંસ માટે ચક્કર ખાય છે તે.

ખરાવત^૩ જેવો ક્રોધ છે, ઉન્નતાવત^૪ જેવું માન છે, ગૂઢાવત^૫ જેવી માયા છે, અને આભિષાવત^૬ જેવો લોભ છે.

જો ખરાવત^૩ જેવા ક્રોધમાં હોય અને જીવ મૃત્યુ પામે, તેા નરકમાં જાય છે. તેવી જ રીતે બીજા માનાદિનું પણ સમજવું.

[—સ્થાન ૩૮૫]

૧. જીવસ્વભાવને કલુષિત-મલીન કરે તે કષાય. વિશેષસ્વરૂપ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગાથા ૧૨૨૬-૧૨૩૮; ૨૯૭૮-૨૯૮૨; આચારાગનિર્ધુક્તિ — ગા ૧૮૧થી; કર્મત્રય પ્રથમ, પૃ ૩૪; પ્રજ્ઞાપના પદ ૧૩. કષાય સદા ઉન્નતિમાં બાધક છે એમ નમિરાજે ધન્દ્રને કહ્યું છે. —ઉત્ત ૯.૫૪. ભાષાસમિતિની સાધના માટે પણ ક્રોધાદિ કષાયોનું વર્જન આવશ્યક છે. —ઉત્તરા ૨૪, ૬. કષાયના આ ચાર ભેદો માટે જુઓ ભગવતી સૂત્ર ૧૦ ૧૮, ઉ ૪, પૃ ૩૮૭. જેણે કષાયોનું વમન કર્યું હોય તે જ ખરે સિદ્ધ છે. —દશવૈ ૧૦, ૬.

ક્રોધ ચાર પ્રકારનો છે.^૧

૧. પર્વતરાજિ - રેખા જેવો; ૨. પૃથ્વીરાજિ જેવો;
૩. વાલુકારાજિ જેવો; ૪. ઉદ્ધકરાજિ જેવો;

પર્વતરાજિ જેવા ક્રોધમાં હોય અને જો જીવ મૃત્યુ પામે, તો નરકમાં જાય.

પૃથ્વીરાજિ જેવા ક્રોધમાં હોય અને મૃત્યુ પામે, તો તિયંચગતિમાં જાય.

વાલુકારાજિ જેવા ક્રોધમાં હોય અને મૃત્યુ પામે, તો મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય.

અને ઉદ્ધકરાજિ જેવા ક્રોધમાં હોય અને જો જીવ મૃત્યુ પામે, તો દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય.

[—સ્થા. ૩૧૧]

માન ચાર પ્રકારનું છે

૧. શૈલસ્તમ્ભ જેવું; ૨. અસ્થિસ્તમ્ભ જેવું; ૩. દારુસ્તમ્ભ જેવું; ૪. તિનિશલતાસ્તમ્ભ^૨ જેવું.

શૈલસ્તમ્ભ જેવું માન હોય અને જીવ મૃત્યુ પામે, તો નરકમાં જાય; તથા અસ્થિસ્તમ્ભ જેવું, દારુસ્તમ્ભ જેવું, અને તિનિશસ્તમ્ભ જેવું માન મૃત્યુ વખતે હોય, તો કંમશઃ જીવ તિયંચ, મનુષ્ય અને દેવમાં જાય.

[—સ્થા. ૨૬૩]

૧. ખોદ્ધમથ અગુતરમાં (૩. ૧૩૦) પણ મનુષ્યના ક્રોધને પાષાણ-રેખા, પૃથ્વીરેખા, અને ઉદ્ધકરેખાની ઉપમા આપી છે, અને તે પ્રમાણે મનુષ્યના ત્રણ ભેદ પાડ્યા છે. પથ્થરની રેખા જેમ અનેક વાલુ વાવા છતાં કે ઉપર થઈને ધણું પાણી વહેવા છતાં લાંબા કાળ સુધી જેવી ને તેવી રહે છે, તેમ જેનો ક્રોધ લાંબાકાળ સુધી ટકી રહે, તે પાષાણરેખાપ્રમુખ કહેવાય. એ પ્રમાણે જ ખીજ બે ભેદોનું પણ સમજવું. વળી આ ક્રોધના પ્રકારોને આશીવિષના દષ્ટાન્તથી પણ ત્યાં (૪, ૧૧૦) સમજાવ્યા છે.

૨. તિનિશ એ લતાવિશેષ છે. એ અત્યંત મૃદુ હોય છે.

ગૌરવ ત્રણ છે :—

૧. ઋદ્ધિ ગૌરવ; ૨. રસ ગૌરવ; ૩. સાતા ગૌરવ.

[—સ્થાન ૨૧૫, —સમ ૩]

હુ માયા ચાર પ્રકારની છે :—

૧. વાંસના મૂલ જેવી વક્ર; ૨. મેંઢાનાં શિંગડાં જેવી વક્ર; ૩. ગોમૂત્રિકા જેવી વક્ર; ૪. અવલેખનિકા — વાંસની ઉપલી છાલ જેવી વક્ર.

પ્રથમાદિ માયા જો મૃત્યુ વખતે હોય, તો ક્રમશઃ નારક, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવમાં જાય.

હુ લોભ ચાર પ્રકારનો છે :—

૧. કિરમજીથી રંગાયેલા વસ્ત્ર જેવો; ૨. કદમ — કાદવથી રંગાયેલા વસ્ત્ર જેવો; ૩. ખંજન — મશથી રંગાયેલા વસ્ત્ર જેવો; ૪. હુળદરથી રંગાયેલા વસ્ત્ર જેવો.

પ્રથમાદિ લોભ જો મૃત્યુ વખતે હોય, તો જીવ ક્રમશઃ નારક, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિમાં જાય.

[—સ્થાન ૨૬૩]

ક્રોધોત્પત્તિનાં દશ કારણ છે :—

૧. મનમાં ઝેવો લાવ આવે કે આ તો મારા મનોજ શબ્દ, ગન્ધ આદિ લઈ ગયો; ૨. —આ તો અમનોજ શબ્દાદિ સામે લાવ્યો; ૩. મનોજ શબ્દાદિ આ લઈ જાય છે; ૪. અમનોજ શબ્દાદિ સામે લાવે છે; ૫. મનોજ શબ્દાદિ લઈ જશે; ૬. અમનોજ શબ્દાદિ સામે લાવશે; ૭. મનોજ શબ્દાદિને લઈ ગયો, લઈ જાય છે, અને લઈ જશે; ૮.

અમનોજ્ઞ શબ્દાદિને સામે લાંબો, લાવે છે, અને લાવશે; ૯. મનોજ્ઞને તો લઈ ગયો, લઈ જાય છે, અને લઈ જશે તથા અમનોજ્ઞને સામે લાંબો, લાવે છે, અને લાવશે; ૧૦. હું તો આચાર્ય ઉપાધ્યાય સાથે સારી રીતે વતું છું; પણ મારી સાથે તેઓ ઘરાઘર વર્તતા નથી.^૧

[—સ્થા ૭૦૮]

૬. યોગ

અસંવર—આસ્ત્રવ પાંચ છે.

૧. શ્રોત્રેન્દ્રિય અસંવર, ૨. ઘ્રાણેન્દ્રિય અસંવર, ૩. રસનેન્દ્રિય અસંવર, ૪. ચક્ષુરિન્દ્રિય અસંવર, ૫. સ્પર્શનેન્દ્રિય અસંવર.

[—સ્થા ૪૨૭]

અસંવર છ પ્રકારનો છે —

૧-૫ ઉપર પ્રમાણે, ૬. નોન્દ્રિય — મન અસંવર.

[—સ્થા ૪૮૭]

અસંવર આઠ પ્રકારનો છે —

૧-૬. ઉપર પ્રમાણે, ૭. વચન અસંવર, ૮. કાય અસંવર.

[—સ્થા ૫૬૬]

પ્રયોગ ત્રણ છે —

૧. સમ્યગ્, ૨. મિથ્યા, ૩. મિશ્ર.

[—સ્થા ૧૮૪]

^૧ ભગવતીમા કોધની ઉત્પત્તિમાં—ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, શરીર, અને સાધન-સામગ્રીને કારણે તરીકે ગણાવ્યાં છે. તે જ પ્રમાણે માનઆદિનાં પણ. —શ્લોક ૧૮, ૬૦ ૪, ૫૦ ૩૮૭.

(આત્મા જેથી દંડાય, અર્થાત્ જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્યથી રહિત થઈ જાય તે) દંડ એક છે^૧—

[—સ્થા૦ ૩, —સમ૦ ૧]

દંડ એ છે —

૧. અર્થદંડ (સપ્રયોજન મન-વચન-કાયની પ્રવૃત્તિ),
 ૨. અનર્થ દંડ (નિષપ્રયોજન મન-વચન-કાયની પ્રવૃત્તિ).
- [—સમ૦ ૨, —સ્થા૦ ૧૯]

દંડ ત્રણ છે —

૧. મનોદંડ, ૨. વચનદંડ, ૩. કાયદંડ.

[—સમ૦ ૩, —સ્થા૦ ૧૨૧]

દંડ પાંચ છે^૨ —

૧. અર્થદંડ, ૨. અનર્થદંડ, ૩. હિંસાદંડ—(અમુકે મારા સ્વજનને માર્યો છે, હમણાં મને મારે છે, ભવિષ્યમાં પણ મારશે એમ માની હિંસામાં પ્રવૃત્ત થવું તે.) ૪. અકસ્માત દંડ (એકને મારવા પ્રયત્ન થાય, પરંતુ બીજે પણ વચ્ચે મરી જાય તે.) ૫. દૃષ્ટિવિપર્યાસ દંડ (મિત્રને

૧. દુષ્પ્રયુક્ત મન-વચન-કાયા એ ત્રણ દંડ છે, પણ અહીં સામાન્યપણે દંડ એક કહ્યો છે. જેનો જેને દંડ કહે છે, તેને બૌદ્ધો કમ' કહે છે. જેનો ત્રણેય દંડમાં કાયદંડને પાપબલ્લમા પ્રાધાન્ય આપે છે એમ બૌદ્ધો (મજ્ઞિમ્મનિકાય-ઉપાલિસુત્ત) કહે છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ તેવી નથી. બાહ્યારના બહુ સૂક્ષ્મ નિયમો બનાવવામાં જેનો ભિતરી પડતા હોવાથી એવો ભ્રમ થાય છે. બાકી જેનોએ પણ બૌદ્ધમતનો વિષયસિ કરીને તેમનું ખંડન કર્યું છે. જુઓ સૂત્રકૃતાંગ ૧. ૧. ૨. ૨૪-૩૨; ૨. ૬. ૨૬-૨૮. ખડુ જોતાં મનોદંડ મુખ્ય માનવાના મુદ્દા ઉપર બને એકમત જ છે.

૨. સૂત્રકૃતાંગ (૨. ૨)માં ક્રિયાસ્થાનોનું વર્ણન છે. તેમાંથી પ્રથમનાં પાંચ અહીં બતાવેલ પાંચ દંડ છે. આવશ્યક અ૦ ૪ માં પણ ક્રિયાસ્થાનોનું વર્ણન છે. આ પાંચે દંડસમાધાન નામે પ્રસિદ્ધ છે.

શત્રુ માનીને હણતાં, અને શત્રુને હણવા માટે પ્રવૃત્તિ કરતાં
મિત્રને પણ મારતાં જે ક્રિયા હોય તે.)

[—સ્થા૦ ૪૧૮]

તે તે સમયમાં દેવ, અસુર અને મનુષ્યને મનોયોગ
એક એક હોય છે.

[—સ્થા૦ ૪૧]

મન^૧ એક છે.

[—સ્થા૦ ૧૬]

મન ત્રણ છે —

૧. તદ્દમન — દેવદત્તાનુ^૨ અથવા ઘટ વિષયક મન; ૨.
તદન્યમન — દેવદત્તાથી અન્ય યશદત્તાનુ^૩ અથવા ઘટથી અન્ય
પટવિષયક; ૩ નો-અમન — સંખ્યાવિશેષથી રહિત મનોમાત્ર.

અમન^૨ ત્રણ છે —

૧. નો-તદ્દમન, ૨, નો-તદન્યમન, ૩. અમન.

[—સ્થા૦ ૧૭૫]

વાક્ય^૩ એક છે.

[—સ્થા૦ ૨૦]

વચન ત્રણ છે —

૧. તદ્વચન — તેનું વચન કે તે (વિષયનું) વચન, ૨.
તદન્યવચન — તેનાથી ભિન્નનું વચન કે ભિન્નવિષયક વચન,
૩. નો-અવચન — વચન માત્ર.

૧. મનના સ્વરૂપ માટે બુદ્ધિ ભગવતી શ૦ ૧૩, ઉ૦ ૭, પૃ૦ ૩૬૬.

૨. 'અમન'ના અભિધાનરાજેન્દ્રમાં અન્તઃપરિચ્છેદ — આંતરિક નિર્ણય,
અધિગમન તથા મનોવિદ્વેષી અર્થ — એમ અર્થો આપ્યા છે.

૩. વાક્ય એટલે શાખા. તેના સ્વરૂપ માટે બુદ્ધિ ભગવતી — શ૦ ૧૩,
ઉ૦ ૭, પૃ૦ ૩૬૨.

અવચન^૧ ત્રણ છે —

૧. નો તદ્વચન — ઘડાને કપડું કહેવું તે, ૨. નો તદ્વચન-વચન — ઘડાને ઘડો કહેવો તે, ૩. અવચન.

[—સ્થા૦ ૧૭૫]

વચનવિકલ્પ સાત છે —

૧. આલાપ — ઇષદ્ ભાષણ, ૨. અનાલાપ — કુત્સિત આલાપ, ૩ ઉલ્લાપ — પ્રશ્નગભિત વચન (કાક્વા વર્ણનમુલ્લાપ), ૪. અનુલ્લાપ^૨ — કુત્સિત ઉલ્લાપ, ૫. સલાપ — પરસ્પરની વાતચીત (સલાપો ભાષણ મિય), ૬. પ્રલાપ — નિરર્થક વચન (પ્રલાપોજ્જર્યક વચ), ૭. વિપ્રલાપ — વિવિધ પ્રલાપ.

[—સ્થા૦ ૫૮૪]

કાયવ્યાપાર^૩ એક છે.

[—સ્થા૦ ૨૧]

ટિપ્પણ

૧. સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં (આચારશ્રુતાધ્યયનમાં) 'શુ માનવું અને શુ ન માનવું' એની એક લાંબી તાલિકા આપી છે. તેથી જૈન દૃષ્ટિ શી છે તે જણાઈ આવે છે. સાથે સાથે શુ ન માનવું તે પણ ત્યાંથી જ જાણવા મળે છે. એ જૈનદૃષ્ટિથી વિપરીત માન્યતા ધરાવવી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ અગર મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. તેના અભિગૃહીત અને અનભિગૃહીત એવા બે જ ભેદ તત્વાર્થભાષ્યમાં (૮-૧) બતાવ્યા છે. ત્યારે તેના મુખ્ય ત્રણ ભેદો — ૧. સંશયિત, ૨. આભિગ્રહિક, અને ૩. અનાભિગ્રહિક છે — એમ આવશ્યક ચૂલ્કિં અ૦ ૬, ગાથા ૧૬૫૮, — મા જણાવ્યું છે; અને તેના કારણરૂપે અબોધ, અસદ્ભિનિવેશ કે સંશયને બતાવ્યો છે. આ જ ભેદોને વધારીને મિથ્યાત્વના

૧. ઉપરના ત્રણે વચનમાથી કોઈ એક ન હોય તે અવચન.

૨. કચાઈક અનુલાપ એવો પાઠ મળે છે; તેનો અર્થ પુનઃ પુનઃ ભાષણ થાય છે (અનુલાપો મુહુર્માપા).

૩. કાયના સ્વરૂપ વિષે જુઓ ભગવતી શ૦ ૧૩.૬૦ ૭, પૃ૦ ૩૬૬.

પાત્ર ભેદો પણ ગણાવવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમના ત્રણ ઉપર્યુક્ત, ૪. આભિનિવેશિક અને ૫. અનાભોગિક છે.

તત્ત્વની પરીક્ષા કર્યા વિના જ કોઈ એક સિદ્ધાંતને સ્વીકારીને બીજાનું ખંડન કરવું તે આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ છે. જન્મે જૈન હોય છતાં જો જૈન તત્ત્વની પરીક્ષા કર્યા વિના તે માનીને બીજાના મતનું ખંડન કરે, તે પણ આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વની સમજવો, એમ ધર્મસંગ્રહમાં (૫૦ ૪૦) જણાવ્યું છે. પરીક્ષા કરવામાં અસમર્થ હોય છતાં પરીક્ષકની આજ્ઞામાં રહી જો તત્ત્વનો સ્વીકાર કરે, તો તેવા માષ્ટુષાદિ જેવા લિક્ષુઓને આભિ-ગ્રહિક મિથ્યાત્વની ન ગણવા એમ પણ ત્યાં જ જણાવ્યું છે. શુલ્કોષની પરીક્ષા કર્યા વિના બધાં મંત્રોને સરખાં સમજવાં તે અનાભિગ્રહિક-મિથ્યાત્વ છે. આ મિથ્યાત્વ પરીક્ષા કરવામાં અસમર્થ એવા મદ્બુદ્ધિ છત્રોમાં હોય છે. આ મિથ્યાત્વ એટલા માટે છે કે તેવું જાણનાર કોઈ એક માર્ગમાં સ્થિર રહી શકતો નથી. કેવ, શુરુ અને ધર્મના સ્વરૂપમાં સંદેહ-બુદ્ધિ રાખવી તે સંશયિત મિથ્યાત્વ છે. શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદિત સૂક્ષ્મ વિષયો વિષે કેટલીક વખત મોટા મોટા સાધુઓને પણ સંશય હોય છે અને તે વિષે તેઓ નિર્ણય બાંધી શકતા નથી; પણ છેવટે તેઓ જિનભગવાને જો કંઈ છે તે સાચુ જ હોવું જોઈએ એમ માની સંશય દૂર કરે છે. એટલે સંશય થયો એટલા માત્રથી તેમને સંશયમિથ્યાત્વની ન કહી શકાય. પણ જેમને સંશય કાયમ ટકી રહે તેમને જ આ મિથ્યાત્વની કોટીમાં ગણવા જોઈએ. પોતાના પક્ષને અસત્ય જાણવા છતાં તેને વળગી રહેવું તે આભિ-નિવેશિક મિથ્યાત્વ છે. વિચાર અને વિરોધ જ્ઞાનનો અભાવ અર્થાત મોહની પ્રબલતમ અવસ્થા—એ અનાભોગિક મિથ્યાત્વ છે. આ એકેન્દ્રિયાદિ ક્ષુદ્રતમ જંતુઓમાં હોય છે. વિરોધ માટે જુઓ ધર્મસંગ્રહ ૫૦ ૪૦થી; કર્મત્રય ચોથો હિન્દી ૫૦ ૧૭૬; લોકપ્રકાશ સર્ગ ૩, ગા. ૬૮૯ થી.

અહીં ગણવેલા દશ ભેદો આભિગ્રહિકમાં સમાવિષ્ટ છે એમ સમજવું જોઈએ.

સ્થાનકવાસી પ્રતિક્રમણમાં એક પચીસ પ્રકારના મિથ્યાત્વનો પણ પાઠ છે. તેમાં શાસ્ત્રમાં પ્રસંગાનુસાર વર્ણવેલા બધી પ્રકારના મિથ્યાત્વનો સમા-વેશ કરી લેવામાં આવ્યો છે.

બૌદ્ધઅથ અગુતરમાં (૧, ૧૦થી)—જેઓ અધર્મને ધર્મ, ધર્મને અધર્મ, અવિનયને વિનય, અભાષિતને, ભાષિત, અનાચીણને આચીણ, આચીણને

અનાચીલ, અપ્રજ્ઞાતને પ્રજ્ઞા, અને પ્રજ્ઞાને અપ્રજ્ઞા કહે છે, તેઓ બહુજનને અહિતકર્તા, અસુખકર્તા, તથા બહુજનને અનર્થકારી બને છે અને પાપોનું ઉપાજન કરી સર્વર્થનો લોપ કરે છે — એમ જણાવ્યું છે. મિથ્યાદૃષ્ટિથી જીવ અકુશલ ધર્મનો સંચય કરે છે અને કુશલ ધર્મનો નાશ કરે છે, આ વસ્તુને વારંવાર અનેક રીતે બુદ્ધ ભગવાને સમજાવી છે અગુ-ત્તર ૧, ૧૭, ૧ ૧૮ ઇત્યાદિ.

૧૦

બંધ

બંધ^૧ એક છે.

[—સ્થાન ૯, —સમ ૧]

બંધ^૨ બે છે —

૧. રાગબંધ, ૨. દ્વેષબંધ.

[—સમ ૨, —સ્થાન ૯૬]

૧. કષાયને કારણે જીવ કર્મપુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે તે બંધ છે. જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૮.૨,૩. તેના પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, પ્રદેશબંધ અને અનુભાગબંધ એવા ચાર ભેદ છે. છતાં અહીં સમાન્યપણે એક કહ્યો છે. આ બંધ જીવને અનાદિ કાલથી છે. છતાં સાધનાથી જીવ તેમાંથી મુક્તી શકે છે.

૨. આ ભેદ માત્ર મોહનીયકર્મને લક્ષ્ય કરીને છે. તેમાં રાગમાં માયા અને લોભનો સમાવેશ સમજવો અને દ્વેષમાં ક્રોધ અને માનનો.

૧૧ પુણ્ય-પાપ^૧

૧

પુણ્ય^૨ એક છે.

[—સ્થા૦ ૧૧, સમ૦ ૧]

પુણ્ય નવ પ્રકારનું^૩ છે—

૧. અન્નપુણ્ય—અન્નદાનથી થતું પુણ્ય^૪, ૨ પાનપુણ્ય,
૩. વસ્ત્રપુણ્ય, ૪. લયન-ગૃહ પુણ્ય, ૫. શયનપુણ્ય,
૬. મનપુણ્ય—ગુણીજન એઈ મનમાં પ્રસન્નતા થવાથી
થાય તે, ૭. વચનપુણ્ય—ગુણીજનની વચનથી પ્રશંસા
કરવાથી થાય તે, ૮. કાયપુણ્ય—સેવા કરવાથી થતું પુણ્ય,
૯ નમસ્કારપુણ્ય.

[—સ્થા૦ ૬૭૬]

૨

પાપ એક છે

[—સ્થા૦ ૧૨, સમ૦ ૧]

પાપબંધનાં નવ કારણ છે—

૧. પ્રાણાતિપાત, ૨. મૃષાવાદ, ૩. ચોરી, ૪. અપ્રદાન,
૫. પરિગ્રહ, ૬. ક્રોધ, ૭. માન, ૮. માયા, ૯. લોભ.

[—સ્થા૦ ૬૭૭]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૩. અહીં ગણાવેલા પુણ્યના ભેદો એ વસ્તુતઃ પુણ્યબંધના કારણ છે.

૪. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩

- દિપણ

૧. શુભ કર્મપ્રકૃતિઓનો આસ્રવ તે પુણ્ય કહેવાય છે અને અશુભ કર્મપ્રકૃતિઓનો આસ્રવ તે પાપ કહેવાય છે. ઉમાસ્વાતિએ જૈનદર્શનનાં સાત તત્ત્વ ગણ્યાં છે અને પુણ્ય તથા પાપને આસ્રવના જ એ ભેદ તરીકે વર્ણવ્યાં છે. —તત્ત્વાર્થ ૦ ૬. ૩, ૪. કૃત્ત્વાક આચાર્યો પુણ્યપાપને પણ સ્વતંત્ર તત્ત્વ ગણી નવ તત્ત્વની સંખ્યા પૂરી કરે છે. જુઓ નવતત્ત્વ ૦ ગા ૧. વિશેષ વ્યાખ્યા માટે હરિભદ્રકૃત પુણ્યાષ્ટક ભેદું. પુણ્યપાપ માનવાની ભલામણ ભગવાને સૂત્રકૃતાંગ (૨. ૫. ૧૬) માં કરી છે.

૨. પુણ્યના ૪૨^૧ ભેદ છે અર્થાત્ શુભ પ્રકૃતિઓ ૪૨ છે — ૧. સાત-વેદનીય, ૨. ઉચ્ચગોત્ર, ૩. મનુષ્યગતિ, ૪. મનુષ્યાનુપૂર્વી, ૫. દેવગતિ, ૬. દેવાનુપૂર્વી, ૭. પંચેન્દ્રિયભતિ, ૮-૧૨. પાંચ શરીર, ૧૩-૧૫. ઔદારિક, વૈદિક અને આહારકનાં અંગોપાંગ, ૧૬. વર્ણભનારાય સંધ્યણુ, ૧૭. સમચતુરસસંસ્થાન, ૧૮. શુભ વર્ણ, ૧૯. શુભ ગંધ, ૨૦. શુભ રસ, ૨૧. શુભ રશ્મિ, ૨૨. અગ્રુલકુ, ૨૩. પરાધાત, ૨૪. શ્વાસોચ્છ્વાસ, ૨૫. આતપ, ૨૬. ઉદ્યોત, ૨૭. શુભવિહાયોગતિ, ૨૮. નિર્માણ, ૨૯-૩૮. ત્રસદશક, ૩૯. સુરાધુ, ૪૦. મનુષ્યાધુ, ૪૧. તિર્થયાધુ, ૪૨. તીર્થકરનામ. આ ૪૨માં સામાન્યપણે શુભતા હોવાથી તે અપેક્ષાએ પુણ્ય એક કહ્યું છે. — નવતત્ત્વ ૦ ગા ૧૦-૧૧. આ સિવાયની ૮૨ પ્રકૃતિઓ એ પાપપ્રકૃતિઓ છે. નવતત્ત્વ ૦ ગા ૧૩-૧૪. પુણ્યપ્રકૃતિની ગણતરીમાં મતભેદ પણ છે. જુઓ — તત્ત્વાર્થ ૦ ૮. ૨૬.

૩. અન્નપુણ્યની યાજ્ઞતમા સરખાવે બૌદ્ધ માન્યતા પણ : “જે માણસ ભોજન કે છે, તે લેનારને ચાર વસ્તુ આપે છે : વર્ણ, સુખ, બલ અને આયુ. તેનું કળ દાતાને એ છે કે દેવાયુ, દિવ્યવર્ણ, દિવ્યસુખ અને દિવ્યબલ.” — અંગુત્તર ૦ ૪. ૫૮.

૧૨

કર્મ^૧

૧. કર્મના ભેદ

કર્મ બે પ્રકારનું છે :—

૧. પ્રદેશકર્મ—જે કર્મનો રસ નાહ પામી તેના પુદ્ગલો વેદાય તે;
૨. અનુભાવકર્મ—જે કર્મનો રસ વેદાય તે.

[સ્થાન ૮૫]

કર્મ ચાર પ્રકારનું છે —

૧. પ્રકૃતિકર્મ—કર્મના વિશેષ સ્વભાવભેદો તે;
૨. સ્થિતિકર્મ—કર્મનું અમુક કાળ સુધી અવસ્થાન;

૧. જૈનદર્શનને મને કર્મ એ એક વિગિહ પ્રકારનું અણ્વ કવ્ય છે: અને તે ખરેખર જીવ હંપર બધાય છે—ચોટે છે. કર્મપુદ્ગલો જીવ દ્વારા ગ્રહણ થઈ કર્મરૂપે બધાય છે. એનો અર્થ એ છે કે, તે જ વખતે તે પુદ્ગલોમાં ચાર અરોનું નિર્માણ થાય છે; અને તે જ અર્થે બધાના પ્રકાર પણ હલેવાય છે— ૧. કર્મપુદ્ગલોમાં જ્ઞાનને આગ્રત કરવાનો; દર્શનને અટકાવવાનો, સુખદુઃખ અનુભવવાનો વગેરે સ્વભાવ બધાન, તે પ્રકૃતિબધ. ૨. તેની સાથે જ તે સ્વભાવથી અમુક વખત સુધી ચ્યુત ન થવાની જે કાલમર્યાદાનું નિર્માણ થાય, તે સ્થિતિબધ. ૩. સાથે સાથે તેમાં તીવ્રતા, મદતા, -આદિપણે ફલાનુભવ કરાવનારી જે વિશેષતાઓ બધાય તે અનુભાવબધ. ૪. તથા ગ્રહણ કરાઈ ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવમા પરિણામ પામતો તે કર્મરાશિ સ્વભાવ દીઠ અમુક અમુક પરિમાણમાં વહેચાઈ નય, તે પરિમાણવિભાગ તે પ્રદેશબધ. આ બધાનાં દ્રશ્ય સાથે વર્ણન માટે જીવો પ્રથમ કર્મરૂપ ગયા ૨. કર્મબાળત બૌદ્ધ માન્યતા વિષે જીવો આ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૩ અનુભાવકર્મ - કર્મનો તીવ્રાદિરૂપ વિપાક-રસ;

૪ પ્રદેશકર્મ - કર્મના પુદ્ગલો

[—સ્થા० ૩૬૨]

કર્મબંધના ચાર પ્રકાર છે—

૧. પ્રકૃતિબંધ; ૨ સ્થિતિબંધ; ૩. અનુભાવ-બંધ;

૪. પ્રદેશબંધ.

[—સ્થા० ૨૬૬, —સમ૦ ૪]

હું કર્મ-ઉપક્રમના^૧ ચાર પ્રકાર છે:—

૧. બંધનોપક્રમ (કર્મપુદ્ગલ અને જીવપ્રદેશનો પરસ્પર સંબંધ તે બંધન); ૨. ઉદ્દીરણોપક્રમ (ફલ દેવાનો સમય આવ્યો ન હોય તેવા કર્મનો ઉદ્ધવાવલિકામાં પ્રવેશ કરાવવો તે ઉદ્દીરણ); ૩. ઉપશમનોપક્રમ (કર્મને ઉદ્યમાં ન આવવા દેવું તે ઉપશમન); ૪ વિપરિણામનોપક્રમ (કર્મની સત્તા, ઉદ્ય, ઉપશમ, ક્ષય વગેરે વિવિધ અવસ્થાઓ કરવી તે વિપરિણામના).

(૧) બંધનોપક્રમ ચાર પ્રકારનો છે—

૧. પ્રકૃતિબંધનોપક્રમ (પ્રકૃતિબંધનું કારણ એવો જીવનો યોગરૂપ પરિણામ);

૨. સ્થિતિબંધનોપક્રમ (સ્થિતિબંધનો હેતુ જીવનો કષાયરૂપ પરિણામ);

૩. અનુભાવબંધનોપક્રમ (અનુભાવબંધનું કારણ પણ જીવનો કષાયરૂપ પરિણામ છે, માટે કષાય એ જ અનુભાવબંધનોપક્રમ છે);

૧. ઉપક્રમ એટલે આરભ. અથવા જેના વડે કર્મનું બંધન, ઉદ્દીરણ વગેરે થાય, તે ઉપક્રમ; અર્થાત્ જીવનો શક્તિવિશેષ જેને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં કરણ કહે છે.

૪. પ્રદેશબંધનોપક્રમ (પ્રદેશબંધનુ કારણ જીવનો યોગ એટલે કે મન-વાણી કાયાની પ્રવૃત્તિ રૂપ પરિણામ).

(૨) ઉદ્દીરણોપક્રમના ચાર પ્રકાર—

૧. પ્રકૃતિઉદ્દીરણોપક્રમ (ઉદ્દયકાળ ન હોવા છતાં વીર્યવિશેષથી ક્રમદલિકને ઉદ્દયાવલિકામાં પ્રવિષ્ટ કરી દેવા, તે પ્રકૃતિ ઉદ્દીરણ; અને તેવી ઉદ્દીરણ યોગરૂપ પરિણામથી થતી હોવાથી તે યોગ-પરિણામ. અથવા એવી ઉદ્દીરણનો આરંભ તે);
૨. સ્થિતિઉદ્દીરણોપક્રમ (જેનો ઉદ્દય નથી થયો તેવી સ્થિતિ વીર્યવિશેષથી ભોગવવી તે સ્થિત્યુદ્દીરણ; આવી ઉદ્દીરણ જીવના ક્ષાયરૂપ પરિણામથી થતી હોવાથી તે ક્ષાયપરિણામ; અથવા એવી ઉદ્દીરણનો આરંભ તે);
૩. અનુભાવઉદ્દીરણોપક્રમ (ઉપર મુજબ અનુભાવની બાબતમાં અર્થ ઘટાવવો);
૪. પ્રદેશઉદ્દીરણોપક્રમ (ઉપર મુજબ પ્રદેશની બાબતમાં).

(૩) ઉપશમનોપક્રમ ચાર પ્રકારનો છે—

૧. પ્રકૃતિઉપશમનોપક્રમ; ૨. સ્થિતિઉપશમનોપક્રમ; ૩. અનુભાવઉપશમનોપક્રમ; ૪. પ્રદેશ-ઉપશમનોપક્રમ. (આ ચારનો અર્થ પણ ઉદ્દીરણોપક્રમની પેઠે ઘટાવી લેવો)

(૪) વિપરિણામનોપક્રમ ચાર પ્રકારનો છે—

૧. પ્રકૃતિ વિપરિણામનોપક્રમ; ૨. સ્થિતિવિપરિણામનોપક્રમ; ૩. અનુભાવવિપરિણામનોપક્રમ;

૪. પ્રદેશ વિપરિણામનો પદ્ધતિ (અર્થ ઉપર મુજબ ઘટાવવો).

હ અલ્પબહુત્વ ચાર પ્રકારનું છે —

૧. પ્રકૃતિ અલ્પબહુત્વ; ૨. સ્થિતિ અલ્પબહુત્વ; ૩. અનુભાવ અલ્પબહુત્વ; ૪. પ્રદેશ અલ્પબહુત્વ

હ સંકેત ચાર પ્રકારનો છે —

૧. પ્રકૃતિસંકેત; ૨. સ્થિતિસંકેત; ૩. અનુભાવ-સંકેત; ૪. પ્રદેશસંકેત.

હ નિધત્ત ચાર પ્રકારનો છે —

૧. પ્રકૃતિનિધત્ત; ૨. સ્થિતિનિધત્ત; ૩. અનુભાવ-નિધત્ત; ૪. પ્રદેશનિધત્ત.

૧. પ્રકૃતિ આદિ બધા કોને અલ્પ છે, અને કોને બહુ છે, તેનો વિચાર. વિશેષ વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૨. એવો નિયમ છે કે, કર્મના સ્વભાવ પ્રમાણે કૃત્ય મળે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનને આવરવાના સ્વભાવવાળું કર્મ જ્ઞાનને આવરવાનું કામ કરે છે, પણ દર્શનશક્તિને આવરવાનું કે સુખદુઃખ અનુભવવાવાનું કાર્ય નથી કરતું. પરંતુ આ નિયમ કર્મની મૂળ પ્રકૃતિઓ (આઠ મુખ્ય વિભાગો) ને જ લાગુ પડે છે. તે આઠમાના દરેકના પેટાવિભાગો (ઉત્તરપ્રકૃતિઓ) તો પાછળથી અધ્યવસાયને બળે એકને બદલે બીજાં રૂપે બદલાઈ શકે છે. તે સંકેત કહેવાય છે. જોકે ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં પણ કેટલીક એવી છે કે જે સત્ત્વગુણોવા છતાં પરસ્પર સંકેત નથી પામતી. જેમકે, દર્શનમોહ આરિત્રમોહ રૂપે પરસ્પર સંકેત નથી પામતા. એ જ રીતે નારક આયુષ્ક તિર્યચ આયુષ્ક રૂપે, કે તે આયુષ્ક અન્ય કોઈ આયુષ્ક રૂપે સંકેત નથી પામતા.

પ્રકૃતિસંકેતની પેટે બધાકાલીન રસ (અનુભાવ), સ્થિતિ તેમજ પ્રદેશમાં પણ પાછળથી અધ્યવસાયને બળે ફેરફાર થાય છે.

૩. નિધત્ત એવી કર્મવસ્થા છે કે, જેમાં તે કર્મોની સ્થિતિ અને અનુભાવ અધ્યવસાયવિશેષથી હીન થઈ શકે, અથવા વધી શકે; પરંતુ તે સિવાય સંકેતમાં આદિ કોઈ થઈ ન શકે. જુઓ કર્મપ્રકૃતિ ગા. ૨.

ક્રિયાનિકાચિતના^૧ ચાર પ્રકાર છે —

૧ પ્રકૃતિનિકાચિત; ૨. સ્થિતિનિકાચિત; ૩ અનુ-
ભાવનિકાચિત; ૪ પ્રદેશનિકાચિત.

[—સ્થા૦ ૨૬૯]

કર્મ^૨ ચાર પ્રકારનું છે —

(૧) ૧. શુભ ને શુભાનુબંધી;^૨ ૨ શુભ ને
અશુભાનુબંધી; ૩. અશુભ ને અશુભાનુબંધી ૪.
અશુભ ને શુભાનુબંધી.

(૨) ૧ શુભ ને શુભવિપાકી^૩; ૨. શુભ ને અશુભ-
વિપાકી; ૩. અશુભ ને અશુભવિપાકી; ૪. અશુભ
ને શુભવિપાકી

[—સ્થા૦ ૩૬૨]

૨. કર્મબંધકો અને કર્મબંધનું કારણ

ક્રિયા જીવો ત્રસરૂપે રહીને અને સ્થાવર રૂપે રહીને પાપ-
કર્મનું ચયન કરે છે (પાપકર્મ એકઠાં કરે છે), — ભૂત-
કાળમાં ચયન કર્યું છે અને ભવિષ્યમાં કરશે.

ક્રિયા તેવી જ રીતે ત્રણે કાળ સંબંધી ઉપચયન (વૃદ્ધિ,
પુષ્ટિ), બંધ, ઉદ્ધરણા, વેદના, અને નિર્જરા વિષે પણ
સમજવું

[—સ્થા૦ ૧૧૭]

૧. નિકાચિત એ એવી કર્માવસ્થા છે કે, જેમાં ઓછુવત્તુ કરકું,
સક્રમ કરવો વગેરે કાર્થ ફેરફાર શક્ય જ નથી.

૨. શુભકર્મ એટલે પુણ્યકર્મ; તે જ્યારે ભોગવાણું હોય ત્યારે આત્મ-
પરિણામ એવા રહે કે પાછો શુભકર્મનો જ બંધ થાય. આને મળતી ઔર્ધ્વ
માન્યતા માટે જીવો પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૩. કોઈ કર્મનો શુભ બંધ પડ્યો હોય, અને તેનો વિપાક પણ શુભ
હોય. જેમકે, સાતાવેદનીય કર્મ બાંધ્યું હોય અને જ્યારે તે ઉદયમાં આવે
ત્યારે જો સુખ આવે તો તે શુભ અને શુભવિપાકી કહેવાય.

જીવોએ સીરૂપે, પુરુષરૂપે અને નપુંસકરૂપે પાપકર્મના પુદ્ગલોનું ચયન કયું છે, કરે છે અને કરશે. તેવી જ રીતે ઉપચયન, યાવત્ નિર્જરા વિષે પણ સમજવું.

[—સ્થા. ૨૩૩]

§ જીવો એ પ્રકારે પાપકર્મ બાંધે છે—

૧. રાગથી; ૨. દ્વેષથી.

§ જીવો એ પ્રકારે પાપકર્મની ઉદ્દીરણા કરે છે, અર્થાત્ સમય પહેલાં પ્રયત્નવિશેષથી કર્મફલનો અનુભવ કરી લે છે:—

૧. આશ્ચર્યપ્રમિત્રી વેદના વડે—પોતાની મેળે સ્વીકારેલી વેદના વડે.

૨. ઔપક્રમિકી—કર્મની ઉદ્દીરણાને કારણે આવી પડેલી વેદના વડે.

§ તે જ પ્રમાણે વેદના અને નિર્જરા વિષે સમજવું.

[—સ્થા. ૬૬]

§ જીવોએ ચાર સ્થાનથી આઠે કર્મપ્રકૃતિનું ચયન કયું છે, કરે છે અને કરશે:—

૧. ક્રોધથી; ૨. માનથી; ૩. માયાથી; ૪. લોભથી.

§ નારકથી માંડી વૈમાનિક સુધીનાર જીવોએ ઉપરનાં ચાર કારણથી આઠે કર્મનું ચયન કયું છે, કરે છે અને કરશે.

૧. અંગુત્તરમાં ત્રણ પ્રકારે કર્મસમુદય માન્યો છે—લોભજ, દોષજ—દ્વેષજ અને મોહજ. —૩, ૩૩. અને સર્વમા મોહજ વધારે દોષજનક છે એમ કહ્યું છે.—અંગુ. ૩. ૯૭; તથા ૬. ૩૯.

૨. (૧) નારક, (૨-૧૧) ભવનપતિ, (૧૨-૧૯) સ્થાવરકાય તથા દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, અને ચતુરિન્દ્રિય, (૨૦) તિર્થંચ પચેન્દ્રિય, (૨૧) મનુષ્ય, (૨૨-૨૪) વાણ્વ્ય તર, જ્યોતિષ્ક, અને વૈમાનિક.

હુ તેવી જ રીતે ઉપચયન, બાધ, ઉદ્ધીરણા, વેદના અને નિર્જરાના ત્રણ ત્રણ દંડકે કહેવા.

[—સ્થાં ૨૫૦]

હુ જીવોએ ચાર સ્થાનથી^૧ પાપકર્મના પુદ્ગલોનું ચયન કર્યું છે, કરે છે અને કરશે :—

૧. નારકરૂપે ૨. તિથ્યરૂપે; ૩ મનુષ્યરૂપે; ૪. દેવરૂપે.

હુ તેવી જ રીતે ઉપચયન, બાધ, ઉદ્ધીરણા, વેદના અને નિર્જરા વિષે પણ સમજવું.

[—સ્થાં ૩૮૭]

હુ જીવોએ પાંચ સ્થાનથી^૨ પાપકર્મનું ચયન કર્યું છે, કરે છે અને કરશે :—

૧. એકેન્દ્રિયરૂપે; ૨. બે-ઇન્દ્રિયરૂપે; ૩. ત્રીન્દ્રિયરૂપે; ૪. ચતુરિન્દ્રિયરૂપે; ૫. પાંચેન્દ્રિયરૂપે.

હુ તેવી જ રીતે ઉપચયન યાવત્ નિર્જરા વિષે પણ સમજવું.

[—સ્થાં ૪૭૪]

૧. આ ચારમાથી પછીના ત્રણમાં નર-માદા એ બે બે ભેદો ઉમેરી સાત સ્થાનક થાય છે. —સ્થાં ૫૬૨; અને ચારને પ્રથમ સમયના અને અપ્રથમસમયના એમ બે બે ભેદો લગાડવાથી આઠ સ્થાનક થાય છે. —સ્થાં ૬૬૦.

૨. આ પાંચમાં પણ દરેકમાં પ્રથમ સમયના અને અપ્રથમ સમયના એવા બે બે ભેદો ઉમેરતાં દસ સ્થાનક થાય. (—સ્થાં ૭૮૩); તથા એકેન્દ્રિયને બદલે પૃથ્વી, અગ્નિ, તેજસ્, વાયુ, અને વનસ્પતિ એ વિભાગો ઉમેરતાં નવ સ્થાનક થાય (—સ્થાં ૭૦૨).

કે જીવોએ છ સ્થાનથી પાપકર્મનું ચયન કર્યું છે, કરે છે અને કરશે:-

૧. પૃથ્વીકાયરૂપે; ૨ અપ્કાયરૂપે; ૩ તેજસ્કાયરૂપે;
૪. વાયુકાયરૂપે; ૫. વનસ્પતિકાયરૂપે; ૬. ત્રસકાયરૂપે.

કે તેવી જ રીતે ઉપચયન ચાવત નિર્જરા વિષે સમજી લેવું.

[- સ્થા ૦ ૫૪૦]

કે દાનના ૧ દશ ભેદ છે —

૧. અનુકંપાદાન (અનાથ કે પીડિતને કૃપાથી દેવાતું);
૨. સંત્રક્ષદાન (આપત્તિમાં કે અભ્યુદયમાં સહાય કરવી તે);
૩. ભયદાન (ડરીને જે કંઈ રાખ કે પોલીસને દેવું તે);
૪. કારુણ્યદાન (શોક અર્થાત્ પુત્રાદિ વિયોગને કારણે તેની પાછળ કાંઈ દેવું તે);
૫. લજ્જાદાન (ધંધા ન હોવા છતાં પાંચ માણસ વચ્ચે બેઠો હોય અને આપે તે);
૬. ગૌરવદાન (પોતાના યશ માટે ગવથી દેવું તે);
૭. અધર્મદાન (અધર્મી પુરુષને દાન);
૮. ધર્મદાન (સુપાત્રને દાન);
૯. આશાદાન (સુકળની આશાથી દીધેલું દાન);
૧૦. પ્રત્યુપકાર દાન (કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવા કરાતું દાન).

૧. દાન સાતાવેદનીયના બંધના કારણરૂપ હોવાથી અહીં કર્મ-બંધના નિમિત્તના પ્રકરણમાં ગોઠવ્યું છે. જુઓ તત્વાર્થ ૦ ૬, ૧૩. વિશેષ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે દિપ્તિ નં. ૪.

મોહનીય કર્મનાં ત્રીસ નિમિત્તો^૧ છે —

૧. ત્રસ જીવોને પાણીમાં નાખી પગથી કચરી મારી નાખે.

૨. કોઈના માથાને ચામડાથી વીંટી મારી નાખે

૩. કોઈને મોઢે ઢૂંચે દઈ મારી નાખે.

૪. બંધ ઘરમાં ખૂબ અગ્નિ સળગાવી તેના ધૂમાડાથી જીવોની હત્યા કરે.

૫. સંકલિષ્ટ ચિંત્તથી કોઈના માથાને ધડથી કાપી નાખી પછી ધડને પણુ વિદ્યારે તે.

૬. કોઈને ઠગીને (વિષયુક્ત) ફળથી અથવા લાકડીથી હત્યા કરતાં કરતાં પણુ તેની પાછી મળક કરે.

૭. પોતાના કપટ વડે બીજા કપટને ઢાંકી દે (ગૂઢાચારી), પોતાના દોષનો અપલાપ કરે, તથા અસત્ય બોલે.

૮. પોતાના અપકૃત્યનો ભાર બીજાને માથે નાખી દે અથવા બીજાની સામે કોઈના દોષો ઉઘાડા પાડી દે અને તેને 'હાં કે તે' આ ક્યું' છે વગેરે.

૯. અસત્ય બોલવા છતાં સાચું-જૂઠું પરિષદમાં બોલ્યા કરે અને કલહ કરાવે.

૧૦. રાજાનો અમાત્ય હોય છતાં પ્રજામાં વિદ્રોહ જગવી તેની આવકના માર્ગો બંધ કરે અથવા રાણીને મારી નાખાવે અને રાજાને બહાર કઢાવી મૂકે.

૧. આ જ મોહનીયસ્થાનોનું વર્ણન ભગવાને દશશ્તુતરકથા અં ૯-માં ક્યું છે. દીકાકાર જણાવે છે કે, અહીં મોહનીય શબ્દથી સામાન્ય રીતે આઠે કર્મ સમજવાં ભેઈએ અને વિશેષ રીતે જ મોહનીય કે જે ચોથું કર્મ છે, તે સમજવું. આવશ્યક સૂત્રમાં (અં ૪) પણ આ મહા-મોહનીય સ્થાનનો ઉલ્લેખ છે.

૧૧. કોઈ દીન વાણીથી દયાની માગણી કરતો હોય છતાં તેના જવાબ તિરસ્કારભરી વાણીમાં આપે અને તેના લોભોનો નાશ કરે.

૧૨. સ્ત્રીમાં લોલુપ હોય અને પોતે બાલપ્રહારી ન હોવા છતાં બાલપ્રહારી છે, એવું કહ્યા કરે. પોતે અપ્રહારી છતાં પ્રહારી છે તેમ કહ્યા કરે. આવું કહેનાર ગાયોની વચ્ચે ગધેડાની જેમ ભૂંકનાર જ છે. ફક્ત સ્ત્રીમાં પોતાની ગૃહિણે લઈને આવો મનુષ્ય પોતાનું જ અહિત કરે છે અને બહુ જ માયાથી બૂકું બોલે છે.

૧૩. આ તો અમુક રાજાનો આશ્રિત છે એવી પ્રસિદ્ધિ થવાથી લોકોમાં ધન વગેરે મળે છે એમ ધારી, જે રાજ્યાશ્રય સ્વીકારે.

૧૪. સાવ દરિદ્ર હોય પણ ગામનો રાજા કે ગામ મળીને તે દરિદ્રને રાજા બનાવે અને તેથી તેને બહુ જ ધન મળે; પછી ધર્ષાળુ થઈ, સંકલ્પ ચિત્તવાળો થઈ, તે બીજાની જીવિકાનો નાશ કરે.

૧૫. જેમ નાગણ પોતાનાં બચ્ચાંને જ મારે છે, તેમ કોઈ પોતાના માલિક સેનાપતિ કે શાસ્તાને મારી નાખે.

૧૬. રાષ્ટ્રના નાયકને કે નિગમના નેતાને કે યશસ્વી શેઠને મારી નાખે.

૧૭. અનેક જીવોના નેતાને અને પ્રાણીઓને - દરિયામાં જેમ ભેટ તેમ - શરણ આપનારને મારી નાખે.

૧૮. જે સચમ માટે તત્પર હોય, કે સચમી હોય, કે તપસ્વી હોય તેવાને ધમથી બ્રજ કરે.

૧૯. અનંતજ્ઞાની અને શ્રેષ્ઠદર્શનવાળા પુરુષની નિંદા કરે.

૨૦. ન્યાયમાર્ગનો દ્વેષી થઈ તેની નિંદા કરી અપકાર કરે.

૨૧. આચાર્ય-ઉપાધ્યાય પાસેથી શ્રુત શીખીને તેમની જ નિન્દા કરવા મંડી જાય.

૨૨. જેની પાસેથી શ્રુત લીધું હોય તેનો અહંભાવથી પ્રત્યુપકાર ન કરે.

૨૩. બહુશ્રુત ન હોય પણ બહુશ્રુત હોવાનો ઢાંગ કરી યશ કમાય અને પોતે વિશુદ્ધ સ્વાધ્યાય કરે છે એવું ધીજીને ઠસાવે.

૨૪. તપસ્વી ન હોય છતાં તપસ્વી હોવાનો આઠંબર કરે. આ લોકમાં સૌથી મોટો ચોર તે છે.

૨૫. ‘આ તે મારું શું ભલું કરવાનો હતો’ એવા ભાવથી, સાધારણ મહદ્ ભાગનાર કોઈ જ્ઞાનને, સમર્થ હોવા છતાં મહદ્ ન કરે. આવો મનુષ્ય શઠ છે, માયાવી છે અને ક્લિષ્ટ ચિત્તવાળો છે, તથા પોતાની બાધિને તે પોતે જ દુર્લભ બનાવે છે.

૨૬. જે સવધર્મતીર્થનો નાશ કરનારી કથા કરે અને કલહ કરે.

૨૭. જે વશીકરણાદિ અધાર્મિક યોગોનું આચરણ પ્રશંસા માટે કરે.

૨૮. આ લોકના કે પરલોકના કામલોગોને અતૃપ્ત થઈ સદા લોગવે.

૨૯. દેવોની ઋદ્ધિ, દ્યુતિ, યશ, વર્ણ, બલ, વીર્ય એ બધાની નિન્દા કરે.

૩૦. મને કોઈ જિન માની પૂજે એવી યશની આકાંક્ષા રાખી પોતે દેવ, યક્ષ, ગુહ્યકને ન દેખતો હોય, અજ્ઞાની હોય, છતાં કહે કે હું તો તે બધાને જાણું છું.

હુ ચારિત્રનો નાશ ચાર પ્રકારે^૧ છે :

૧. આસુર (ભવનપતિ વગેરે દેવો અસુર કહેવાય છે. તેમને યોગ્ય ભાવના તે આસુરી ભાવના. આ ભાવનાજન્ય ચારિત્રનાશ).

૨. આલિયોગ (દેવોમાં નોકરચાકરનું કામ કરનારા આલિયોગિક દેવ કહેવાય છે. તેમને યોગ્ય ભાવના તે આલિયોગિકી. એવી ભાવનાથી થતો ચારિત્રનાશ.)

૩. સાંભોહ (મૂઢબલિના દેવોને યોગ્ય ભાવના તે સાંભોહી. આ ભાવનાથી થતો ચારિત્રનાશ.)

૪. દૈવ કિલ્લિખ (ચાંડાલ જેવી દેવોની અદ્ભૂતબલિ તે દૈવકિલ્લિખ. તેમને યોગ્ય ભાવનાથી થતો ચારિત્રનાશ.)

હુ ચાર કારણે જીવો અસુરયોગ્ય કર્મ કરે છે :

૧. કૌપરીલતાથી;

૨. કલહરીલતાથી;

૩. સંસક્ત તપઃકર્મથી - આહારાદિની આશાએ કરાયલા તપકર્મથી.

૪. નિમિત્તોપજીવનથી - નિમિત્તાદિ વિદ્યાઓના આશ્રયે જીવનનિર્વાહ કરવાથી.

હુ ચાર કારણે જીવો આલિયોગ્યને લાયક કર્મ કરે છે :

૧. આત્મોત્કર્ષ - ખોટી આપળસાધથી.

૨. પરપરિતાપ - બીજાને પીડા આપવાથી.

૧. જૂહતકદપમાં (ગા. ૧૨૬૩ - ૧૩૨૭) પાંચ અપ્રશસ્ત ભાવનાઓ ગણાવી છે. ૧. કાન્દર્પ, ૨. દૈવકિલ્લિખી, ૩. આલિયોગી, ૪. આસુરી અને ૫. સાંભોહી. આ પાંચ ભાવનાથી થતો ચારિત્રનાશ પણ તે તે નામે ઓળખાય છે. તે તે ભાવનાથી જીવો તે તે પ્રકારના હલકા દેવોરૂપે અવતરે છે.

૩. ભૂતિકર્મ - દોરાધાગા કરી રોગ મટાડવાની વિદ્યાના પ્રયોગથી.

૪. કૌતુકકરણ - સૌભાગ્યાદિ કાંક્ષીઓને માટે સ્નાન હોમ આદિ કરવાથી.

કુ ચાર કારણે જીવો સંમોહ યોગ્ય કર્મ કરે છે—

૧. ઉન્માગ^૧ દેશનાથી; ૨. માર્ગાન્તરાયથી; ૩. કામાભિલાષથી; ૪. લોભપૂર્વક નિદાનથી.

કુ ચાર કારણે જીવો કિલ્લિખી દેવ યોગ્ય કર્મ કરે છે—

૧. અરિહંતના અવલુ^૨વાદ (નિંદા) થી, ૨. અરિહંતે ઉપદેશેલા ધર્મના અવલુ^૨વાદથી, ૩. આચાર્યોપાધ્યાયના અવલુ^૨વાદથી, ૪. ચતુર્વિધ સંઘના અવલુ^૨વાદથી.

[—સ્થા० ૩૫૪]

કુ નારક યોગ્ય કર્મખંધનાં^૩ ચાર કારણ છે —

૧. મહારમ્ભ (પ્રાણીઓને દુઃખ થાય તેવી કષાય પૂર્વક પ્રવૃત્તિ); ૨. મહાપરિઅહ; ૩. પંચેન્દ્રિય-વધ; ૪. કુણિમાહાર — માંસભોજન.

કુ તિય^૪યયોગ્ય કર્મખંધનાં^૩ ચાર કારણ છે :—

૧. માયાવીપણું; ૨. નિકૃતિભાવ — ઠગવા માટે કાયિક ઉપચાર; ૩. અલીકવચન; ૪. ખોટાં તોલ-માપ.

કુ મનુષ્યયોગ્ય કર્મખંધનાં^૩ ચાર કારણ છે —

૧. ભદ્રપ્રકૃતિ; ૨. વિનયશીલતા; ૩. સાનુકોશતા-સદયતા ૪. અમતસરિતા..

૧. કર્મઅથ, પ્રથમ, ગા० ૫૬; તત્વાર્થ^૦ ૬-૧૬.

૨. „ ગા० ૫૭; „ ૬-૧૭.

૩. „ ગા० ૫૭, „ ૬-૧૮.

કેવયોગ્ય કર્મબંધનાં^૧ ચાર કારણ છે—

૧. સરાગ સંયમ (સંયમ લીધા છતાં કષાયના કાંઈકે અંશે બાકી રહેવા); ૨. સંયમાસંયમ (હિંસાવિરતિ આદિ વ્રતો અદ્વંદ્યો લેવાં); ૩. બાલતપઃકર્મ (વિવેક વિના અગ્નિપ્રવેશ, અનશન આદિ દેહદમન); ૪. અકામનિર્જરા (પરાધીનપણે અથવા અનુકરણે ખાતર અહિતકર પ્રવૃત્તિ કે આહારાદિનો ત્યાગ).

[—સ્થા० ૩૭૩]

પાણી ચાર પ્રકારનાં છે :—

૧. કાદવનું; ૨. કીચડનું; ૩. રેતીનું; ૪. પર્વતનું.

જીવના પરિણામ પણુ એ પાણી જેવા છે. કાદવના પાણી જેવા પરિણામથી જીવ નારકીમાં જાય છે. કીચડના પાણી જેવા પરિણામથી જીવ તિથ્યરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. રેતીના પાણી જેવા પરિણામથી જીવ મનુષ્ય થાય છે. અને પર્વતના પાણી જેવા પરિણામથી જીવ દેવ થાય છે.

[—સ્થા० ૩૧૧]

કે અદ્વિપાયુ કર્મબંધનાં ત્રણ કારણો છે :—

૧. પ્રાણાતિપાત (હિંસા); ૨. મૃષાવાદ (અસત્ય); ૩. તથારૂપ શ્રમણને અયોગ્ય લોજનાદિ આપવાં તે.

કે દ્વીર્ધાયુ કર્મબંધનાં ત્રણ કારણો :—

૧. પ્રાણાતિપાત ન કરે; ૨. મૃષા ન બોલે; ૩. તથારૂપ શ્રમણને યોગ્ય આહારાદિનું દાન કરે.

કે અશુભ દ્વીર્ધાયુબંધનાં ત્રણ કારણો :—

૧. પ્રાણાતિપાત; ૨. મૃષાવાદ; ૩. શ્રમણની નિંદા આદિ કરે અને તેમને અયોગ્ય આહારાદિનું દાન આપે,

૧. કર્મગ્રંથ, પ્રથમ, ગા० ૫૮; તત્ત્વાર્થ ૦ ૧-૨૦.

કૃ શુભ દીર્ઘાયુષધનાં ત્રણ કારણો :—

૧. પ્રાણુતિપાત ન કરે; ૨. મૃષા ન ખોલે; ૩. શ્રમણનો સત્કાર વગેરે કરે અને આદરપૂર્વક યોગ્ય આહારાદિનું દાન કરે.^૧

[—સ્થા. ૧૨૫]

૩. પ્રકૃતિયધર

૧

કૃ જીવોએ કર્મની આઠ પ્રકૃતિઓનું ચયન કયું છે, કરે છે અને કરશે—

૧. જ્ઞાનાવરણ (જેના વડે જ્ઞાન—વિશેષબોધ આવરાય તે);
 ૨. દર્શનાવરણ (જેના વડે દર્શન—સામાન્યબોધ આવરાય તે);
 ૩. બેદનીય (જેથી સુખદુઃખ અનુભવાય તે);
 ૪. મોહનીય (જેના વડે આત્મા મોહ પામે તે);
 ૫. આયુ (જેથી ભવધારણ થાય તે);
 ૬. નામ (જેથી વિશિષ્ટ ગતિ-અતિઆદિ પ્રાપ્ત થાય તે);
 ૭. ગોત્ર (જેથી ઉચ્ચપણું કે નીચપણું પમાય તે);
 ૮. અંતરાય (જેથી દેવા-લેવામાં વિઘ્ન આવે તે);
- કૃ નારકથી માંડી વૈમાનિક સુધીના જીવોએ આ આઠ કર્મપ્રકૃતિનું ચયન કયું છે, કરે છે અને કરશે.

૧. અદ્યાયુષધ અને દીર્ઘાયુષધનાં કારણોની જિજ્ઞાસાને શમાવવા ગૌતમને ભગવાને જે ભગવતીમાં ઉત્તર આપ્યો છે, તે જ અહીં રાખ્દશઃ જિતારી લીધેલ છે— ભગવતી શં ૫, ઉં ૬, પૂં ૫૨.

૨. કર્મની મૂળ તથા ઉત્તર પ્રકૃતિઓના વિવેચન માટે જીવો પ્રથમ કર્મત્રય જાં ૩-૫ અને તત્વાર્થં ૮, ૫-૧૪. ભગવતી સુત્રમાં ૮ મૂળ પ્રકૃતિઓ ગણાવી છે—શં ૬, ઉ. ૬, પૂં ૪૫૩.

હું તેવી જ રીતે ઉપચયન, બાંધ, ઉદ્ધરણા, વેદના અને
[તજ્જરા વિષે પણ સમજી લેવું.

[—સ્થાં ૫૬૬]

૨ .

જ્ઞાનાવરણીયની ૫, મોહનીયની ૨૮, ગોત્રની ૨,
આયુની ૪, એમ આ ચાર ક્રમની ઉત્તરપ્રકૃતિ (પેટા-
વિભાગ) ૩૯ છે.^૧

[—સમં ૩૯]

દશનાવરણીયની ૯, અને નામક્રમની ૪૨ એમ એ બેની
ઉત્તરપ્રકૃતિઓ ૫૧ છે.

[—સમં ૫૧]

જ્ઞાનાવરણીયની ૫, નામક્રમની ૪૨, અને અંતરાયની ૫
એમ એ ત્રણની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ ૫૨ છે.

[—સમં ૫૨]

દશનાવરણીયની ૯, નામની ૪૨, અને આયુની ૪
એમ એ ત્રણની ૫૫ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ છે.

[—સમં ૫૫]

જ્ઞાનાવરણીયની ૫, વેદનીયની ૨, આયુની ૪, નામની ૪૨
અને અંતરાયની ૫ એમ એ પાંચની ૫૮ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ છે.

[—સમં ૫૮]

મોહનીયને છોડીને બાકીનાં ક્રમની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ
૬૯ છે. (૯૭ - ૨૮ = ૬૯)

[—સમં ૬૯]

જ્ઞાનાવરણીય અને અંતરાય વિનાનાં બાકીનાં છ ક્રમની
ઉત્તરપ્રકૃતિ ૮૭ છે.

[—સમં ૮૭]

૧. વિગતો માટે જુઓ ઉત્તરાર્થ ૮, ૬-૧૪.

આથુ અને ગોત્ર વિનાનાં ષાકીનાં ૬ કમની ૯૧ ઉત્તરપ્રકૃતિ છે.

[—સમ૦ ૯૧]

આઠે કમની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ ૯૭ છે.

[—સમ૦ ૯૭]

૩

(૧) જ્ઞાનાવરણીયના બે લેહ છે—

૧. દેશજ્ઞાનાવરણીય — મત્યાદિ ચાર;
૨. સર્વજ્ઞાનાવરણીય — કેવલજ્ઞાનાવરણ.

૨. દર્શનાવરણીયના બે લેહ છે—

૧. દેશદર્શનાવરણીય — ચક્ષુરાદિ ત્રણ દર્શનાવરણ;
૨. સર્વદર્શનાવરણીય — કેવલદર્શનાવરણ અને નિદ્રાપચક.^૨

(૩) વેદનીય કમના બે લેહ છે—

૧. સાતાવેદનીય (જેના ઉદયથી પ્રાણીને સુખનો અનુભવ થાય તે);
૨. અસાતાવેદનીય (જેનાથી દુઃખનો અનુભવ થાય તે);

(૪) મોહનીયના લેહ બે છે—

૧. દર્શનમોહનીય (જેના ઉદયથી તત્ત્વોના યથાર્થ સ્વરૂપની રુચિ થતી અટકે તે);
૨. ચારિત્રમોહનીય.

૧. સમભૂતિને માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૨. જુઓ વિગત માટે તત્ત્વાર્થ^૦ ૮, ૬-૧૪.

(૫) આયુક્રમના બે લેહ છે —

૧. અદ્વાયું (પ્રસ્તુત ભવ પૂરો થયા પછી તરત જ ફરીથી તેવો જ મળે તેવું આયુ; જેમ કે મનુષ્ય અને તિર્યચ્યનુ.)
૨. ભવાયુ—(પ્રસ્તુત ભવ પૂરો થયા પછી તરત જ ફરીથી તેવો જ ભવ ન મળે તેવું આયુ; જેમકે દેવ, નારકીનું)

(૬) નામક્રમના બે લેહ છે.—

૧. શુભનામ — તીર્થ કરનામાદિ;
૨. અશુભનામ — અનાદેય નામાદિ.

(૭) ગોત્રક્રમના બે લેહ છે —

૧. જિય ગોત્ર; ૨. નીચ ગોત્ર;

(૮) અન્તરાયક્રમના બે લેહ છે —

૧. પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી (વર્તમાન વસ્તુના લોગને રોકનાર);
૨. આગામીનો નિરોધ કરનાર.

[—સ્થા૦ ૧૦૫]

૪

જ્ઞાનાવરણીય ક્રમ પાંચ* પ્રકારનું છે.—

૧. આભિનિષેધિકજ્ઞાનાવરણીય; ૨. શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય;
૩. અવધિજ્ઞાનાવરણીય; ૪. મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણીય;
૫. કેવલજ્ઞાનાવરણીય.

[—સ્થા૦ ૪૬૪]

* આ બધી ઉત્તર પ્રકૃતિઓની સમજણ માટે જુઓ આ મોળાનું 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' પુસ્તક, સૂત્ર, ૮, ૬-૧૪.

૫

દર્શનાવરણીયકર્મની ૯ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ છે —

૧. નિદ્રા (જેનાથી સુખપૂર્વકે જાગી શકાય તેવી નિદ્રા આવે તે);
૨. પ્રચલા (જેનાથી બેઠા બેઠા કે ઊભા ઊભા જીવ આવે તે);
૩. નિદ્રા-નિદ્રા, (જેનાથી નિદ્રામાંથી જાગવું વધારે મુશ્કેલ બને તે);
૪. પ્રચલાપ્રચલા (જેનાથી ચાલતાં ચાલતાં પણ નિદ્રા આવે તે);
૫. સ્થાનદ્વિ (જગૃતમાં ચિત્તવેલ કાર્યો નિદ્રાવસ્થામાં સાધવાતું જેનાથી બળ આવે તે);
૬. ચક્ષુદર્શનાવરણ;
૭. અચક્ષુદર્શનાવરણ;
૮. અર્વાધિદર્શનાવરણ;
૯. કેવલદર્શનાવરણ.

[—સમ૦ ૯, —સ્થા૦ ૧૧૮]

૬

સાત (સુખ)ના છ પ્રકાર છે —

૧. શ્રોત્રેન્દ્રિયસાતા; ૨. શ્રાણેન્દ્રિયસાતા; ૩. રસનેન્દ્રિય સાતા; ૪. ચક્ષુરિન્દ્રિય સાતા; ૫. સ્પર્શનેન્દ્રિય સાતા ૬. નોઘન્દ્રિય (મન) સાતા.

અસાતાના છ પ્રકાર છે —

- (૧-૬) શ્રોત્રેન્દ્રિય અસાતાથી માડીને નોઘન્દ્રિય અસાતા સુધી.

[—સ્થા૦ ૪૮૮]

મોહનીય ક્રમનાં બાવન નામ^૧ છે —

૧. ક્રોધ-જેથી કૃત્યાકૃત્યનું ભાન ન રહે તે;
૨. ક્રોધ-જેથી સ્વભાવથી ચલિત થવાય તે;
૩. રોષ-ક્રોધની પરંપરા;
૪. દ્રેષ-પોતાને કે પરને દૂષણ જેથી અપાય;
૫. અક્ષમા-અસહનશીલતા;
૬. સાંજૂવલન-વારંવાર ક્રોધથી બળવું તે;
૭. કલહ-મોટેથી ખૂમ પાડી બોલવું તે;
૮. ચાંડિક્ય-રૌદ્રાકાર;
૯. ભંડન-લાકડીથી લડવું તે;
૧૦. વિવાદ-વિરોધથી પક્ષ-પ્રતિપક્ષભાવ ઓછી બોલવું તે;
૧૧. માન-અભિમાન; ૧૨. મદ-મૂઢતા; ૧૩. દૃપ્-અહંકાર; ૧૪. સ્તાંભ-અનમન; ૧૫. આત્મોત્સર્ષ-પોતાની બડાઈ; ૧૬. ગર્વ-અનુશય; ૧૭. પર-પરિવાદ-બીજાની નિંદા; ૧૮. આક્રોશ-તિરસ્કાર; ૧૯. અપકર્ષ [પરિભવ]-અભિમાનથી પોતાના અથવા પરના કૌઈ કાચથી વિરત થવું; ૨૦. ઉન્નય-અભિમાનથી નીતિનો ત્યાગ; ૨૧. ઉન્નામ-અભિમાનથી પ્રતિનમન ન કરવું;

૧. અહીં ગણાવેલ બાવન નામ મુખ્યપણે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ તથા તેમના વિશેષો છે. ૧-૧૦ ક્રોધ અને તેના વિશેષો છે. ૧૧-૨૧ માન અને તેના વિશેષો છે. ૨૨-૩૮ માયા અને તેના વિશેષો છે; અને ૩૯-૫૨ લોભ અને તેના વિશેષો છે. આ ૪ ભેદોને લઈને મોહનીયના વર્ણાદિનો વિચાર લગવતીમાં છે : શતક ૧૫, ઢ. ૫. દોષોની ગણના માટે જુઓ વિસુદ્ધિમગ્ન ૭, ૫૬.

૨૨. માયા-કપટ;

૨૩. ઉપધિ-ઠગવા માટે વંચક ભાવ ધારણ કરવો તે;

૨૪. નિકૃતિ-આદરથી ધીજનની વંચના;

૨૫. વલય-વક્ર સ્વભાવ;

૨૬. ગહન-ન સમજાય તેવી વચનબાણ;

૨૭. નૃમ-ઠગવા માટે નીચતાનો આશ્રય;

૨૮. કલ્ક-હિંસાદિનિમિત્તે ધીજનને છેતરવાનો અભિપ્રાય,

૨૯. કુરુક (કુરુપ) ભૂંડા ચાળા;

૩૦. દંભ-ઠાઠખાઈ;

૩૧. કૂટ-કપટબાલ;

૩૨. જૈહ્વા-વંચના માટે મંદતા;

૩૩. કિલ્બિષ-કિલ્બિષ યોગ્ય માયા;

૩૪. અનાચરણતા-વંચના માટેનું આચરણ;

૩૫. ગૂહનતા-સ્વરૂપ છુપાવવું તે;

૩૬. વંચનતા-છેતરપિંડી;

૩૭. પ્રતિકુચનતા-છલ;

૩૮. સાતિયોગ-ઉત્તમની સાથે હલકાની મિલાવટ;

૩૯. લોભ-તૃષ્ણા;

૪૦. ઇચ્છા-અભિલાષા;

૪૧. મૂચ્છા-મોહ;

૪૨. કાંક્ષા-અપ્રાપ્ત પદાર્થની ઇચ્છા;

૪૩. ગૃહ્ણિ-પ્રાપ્ત અર્થમાં આસક્તિ;

૪૪. તૃષ્ણા-પ્રાપ્તપદાર્થનો વ્યય ન થાય તેવી ઇચ્છા;

૪૫. ભિક્ષ્યા-વિષયયોનું ધ્યાન;

૪૬. અભિધ્યા-ચિત્તની ચલાયમાન સ્થિતિ;

૪૭. કામાશા-ઇષ્ટ શબ્દાદિની આશા;

૪૮. લોગાશા-ઇષ્ટ ગદ્યાદિની આશા;

૪૯. જીવિતાશા - જીવવાની આશા;
૫૦. મરણાશા - મરણની ઇચ્છા;
૫૧. નન્દી - સમૃદ્ધિમાં આનંદ;
૫૨. રાગ - રોષ;

મહસ્થાન^૧ આઠ છે :-

૧. જાતિમહ; ૨. કુલમહ; ૩. બલમહ; ૪. રૂપમહ;
૫. તપોમહ; ૬. શ્રુતમહ; ૭. લાભમહ; ૮. ઐશ્વર્યમહ.

[સ્થાન ૬૦૬, -સમ ૮]

દશ કારણે અહંભાવ આણી મદ કરે છે —

૧. જાતિમદથી; ૨. કુલમદથી; ૩. બલમદથી; ૪. રૂપમદથી; ૫. શ્રુતમદથી; ૬. તપમદથી; ૭. લાભમદથી; ૮. ઐશ્વર્યમદથી; ૯. નાગકુમારે કે સુપલ્લુકુમારે મારી પાસે શીઘ્ર આવે છે એમ માની; ૧૦. બીજા પુરુષોને ન થાય તેવું શ્રેષ્ઠ અવધિજ્ઞાન મને થયું છે એમ માની.

[સ્થાન ૭૧૦]

મૂર્છા (મોહ) બે પ્રકારની છે —

૧. પ્રેમ પ્રત્યયા; ૨. દ્રેષ પ્રત્યયા;
(૧) પ્રેમ પ્રત્યયા મૂર્છા બે પ્રકારની છે —

૧. સૂત્રકૃતાંગ (૧. ૨. ૨. ૧-૨)માં કહ્યું છે કે, જે અહંકાર કરી બીજાની અવજ્ઞા કરે છે તેનું કળ તેને એ મળે છે કે, તેને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે; માટે મદ ન કરવો. અહિં નિયુક્તિકાર પ્રસંગ નોઈ આઠે મદ કરવાનો નિષેધ કરે છે (નિં ૪૪). આવશ્યક સૂત્ર અં ૪માં પણ આઠ મહસ્થાનથી નિવૃત્ત થવાનું કહ્યું છે. દશ વ્રેં (૮. ૩૦)માં પણ બીજાનો પરાભવ અને આત્મોત્કર્ષ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. અંગુતર૦માં ત્રણ પ્રકારના મદ ગણાવ્યા છે:- ચૌવન, આરોગ્ય અને જીવિતમદ. આ ત્રણે મદથી મનુષ્ય દુરાચારી બને છે.—અંગુતર૦ ૩. ૩૯.

૧. માયા; ૨. લોભ.

(૨) દ્વેષ પ્રત્યયા મૂર્છા એ પ્રકારની છે—

૧. ક્રોધ; ૨. માન.

[—સ્થા૦ ૧૦૬]

આશસાપ્રયોગ^૧ દશ પ્રકારનો. —

૧. ઇહલોક આ૦; ૨. પરલોક આ૦; ૩. ઉભયલોક આ૦; ૪. જીવિતાશસાપ્રયોગ; ૫. મરણાશ૦; ૬. કામાશ૦; ૭. લોભાશ૦; ૮. લાભાશ૦; ૯. પૂજાશ૦; ૧૦. સત્કારાશ૦.

[—સ્થા૦ ૭૫૯]

દર્શન^૨ ત્રણ છે. —

૧. સમ્યદર્શન; ૨. મિથ્યાદર્શન; ૩. સમ્યગ્મિથ્યાદર્શન.

[—સ્થા૦ ૧૮૪]

રુચિ^૩ પણ ત્રણ છે. —

૧. સમ્યગ્રુચિ; ૨. મિથ્યારુચિ; ૩. સમ્યગ્મિથ્યારુચિ.

[—સ્થા૦ ૧૮૪]

૧. શુભરાત્રીમાં જન્મે નિચાણું કહે છે તે આશસાપ્રયોગ કહેવાય છે. કોઈ પણ સદ્ગુણના પાછળનો મોક્ષ સિવાયનો હેતુ તે નિચાણું કહેવાય છે. અમણે નિદાન નિચાણરહિત થવું જોઈએ તેમ આવશ્યક (અ૦૬) માં કહ્યું છે. મોહનીયનાં બાવન નામો ગણાવ્યાં તેમાં લોભના વિશેષમાં આ આશસાના અમુક ભેદો આવે છે. સુત્રકૃતાગમાં (૨.૧.૧૫) આશસા વિના પૌતાનાં બધા સદ્ગુણ કરે એમ કહ્યું છે.

૨. મિથ્યાત્વમોહનીયના શુદ્ધ દલિક તે સમ્યદર્શન, અશુદ્ધદલિક તે મિથ્યાદર્શન અને મિશ્રદલિક તે સમ્યગ્મિથ્યાદર્શન—વિશેષ માટે જુઓ કર્મગ્રન્થ, પ્રથમ, ગા૦ ૧૪-૧૬.

૩. સમ્યક્ત્વમોહનીયના ક્ષયોપશમાદિથી તત્ત્વનું શ્રદ્ધાન-યાત્ર તે રુચિ. આ રુચિના દશ ભેદ ઉત્તરાધ્યયન અ૦ ૨૮, ૧૬-૨૭માં વર્ણવ્યા છે.

કષાય સોળ છે^૧ —

(૧-૪) અનન્તાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ;
(૫-૮) અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ;
(૯-૧૨) પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ, માન, માયા, અને
લોભ.

(૧૩-૧૬) સંજ્વલન ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ.

[—સમ ૧૬]

નોકષાયવેદનીય^૨ ક્રમના નવ પ્રકાર છે —

૧. સ્ત્રીવેદ; ૨. પુરુષવેદ; ૩. નપુંસકવેદ; ૪. હાસ્ય;
૫. રતિ; ૬. અરતિ; ૭. ભય; ૮. શોક; ૯. ગુણુષ્ણા.

[—સ્થા ૭૦૦]

આયુબંધ^૩ છ પ્રકારનો છે :—

૧. (એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય આદિ પાંચ જાતિ છે અને એ
જાતિઓ નામક્રમની ઉત્તરપ્રકૃતિ છે. એ જાતિ નામક્રમની

૧. ક્રોધાદિ ચાર કષાયોની તીવ્રતાના ચાર પ્રકાર બતાવાય છે. જે ક્રોધાદિ એટલા બધા તીવ્ર હોય કે, જેથી જીવને અનંતકાળ સંસારમાં ભટકવું પડે, તે ‘અનન્તાનુબંધી’ કહેવાય. જે ક્રોધાદિ વિરતિ (ત્યાગવૃત્તિ) નો પ્રતિબંધ કરવા પૂરતા જ તીવ્ર હોય, તે ‘અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય’ કહેવાય છે. જે ક્રોધાદિ અમુક અંશે વિરતિ થવા દે, માત્ર સર્વવિરતિ ન થવા દે, તે ‘પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય’; અને જે ક્રોધાદિની તીવ્રતા સર્વવિરતિનો પ્રતિબંધ કરવા જેટલી નહીં, પણ તેમાં રખલન અને માલિન્ય કરવા જેટલી જ હોય, તે ‘સંજ્વલન’ કહેવાય.

૨. આગળ જણાવેલા ૧૬ કષાયના સહચારી તથા ઉદ્દીપક એવા આ નવ નોકષાય કહેવાય છે. એ પચીસ મળીને ચારિત્રમેહનીયના ૨૫ પ્રકાર થાય છે.

૩. આ જ છ પ્રકારના બંધ ભગવતીમાં પણ બતાવવામાં આવ્યા છે.

—શ્લોક ૬, ઉ૦ ૮, પૃ. ૪૭૩.

સાથે પ્રતિસમય લોગવવા માટે આયુકર્મના દ્વલિકોની નિષેક નામની રચના તે) ‘જાતિનામ નિધતાયુ’.

૨. (ગતિ નામકર્મ ચાર પ્રકારનું છે — નરક, દેવ, તિયંચ અને મનુષ્ય. એ ગતિ નામકર્મ સાથે પ્રતિસમય લોગવવા માટે આયુકર્મના દ્વલિકોની નિષેકરચના કરવી તે) ‘ગતિનામ નિધતાયુ’.

૩. (સ્થિતિની અપેક્ષાએ નિષેકરચના કરવી તે) ‘સ્થિતિનામ નિધતાયુ’.

૪. (જેની અંદર આત્મા રહે તે અવગાહના એટલે કે ઔદ્ધારિકાદિ શરીર — તે શરીર નામકર્મ સાથે પૂર્વોક્ત રચના કરવી તે) ‘અવગાહનાનામ નિધતાયુ’.

૫. (પ્રદેશરૂપ નામકર્મની સાથે પૂર્વોક્ત રચના કરવી તે) ‘પ્રદેશનામ નિધતાયુ’.

૬. (અનુભાવ — વિપાકરૂપ નામકર્મ સાથે પૂર્વોક્ત રચના કરવી તે) ‘અનુભાવનામ નિધતાયુ’.

નારકથી માંડીને વૈમાનિક સુધીના જીવોને આ છથે આયુબંધ હોય છે.

નારકો, છ માસ આયુ બાકી હોય ત્યારે આગામી ભવના આયુનો બંધ કરે છે.

ભવનપતિ પણ તે જ પ્રમાણે.

અસંખ્યાત વર્ષાયુવાળા સંશી પંચેન્દ્રિય તિયંચ પણ તે જ પ્રમાણે.

અસંખ્યાત વર્ષાયુષી સંશી મનુષ્ય પણ તે જ પ્રમાણે, વાણવ્યંતર જ્યોતિષક અને વૈમાનિક પણ.

[—સમ ૧૫૪, —સ્થા ૫૩૬]

ગૌં હે ભગવન! નારકો જાતિનામ નિધતાયુબંધાદિ છ બંધોને કેટલા હુપ્તામાં બાંધે છે?

મં હે ગૌતમ! એકથી માંડી આઠ હજારમાં^૧ આંધી લે છે. નવ હજાર થતા નથી.

બાકીના વૈમાનિક સુધીના જીવોની બાબતમાં પણ તે જ પ્રમાણે સમજવું.

[—સમ ૧૫૪]

આયુષરિણામ—સ્વભાવ—શક્તિ—ધર્મ નવવિધ કહેા છે.—

૧. જીવની નિયત થયેલી ગતિને આયુકર્મ જે શક્તિ વડે પ્રાપ્ત કરાવે તે ‘ગતિ પરિણામ’.

૨. (આયુકર્મના જે સ્વભાવ વડે અમુક જ ગતિનો બંધ થાય — જેમકે નરકાયુનો સ્વભાવ એવો છે કે તેથી મનુષ્યગતિ કે તિથચગતિ નામકર્મ તો બંધાય, પણ દેવગતિ કે નરકગતિ નામકર્મ નથી બંધાતું — તે) ‘ગતિબંધનપરિણામ.’

૩ (આયુની જે અન્તમુદ્ધૂતથી માંડીને ૩૩ સાગરોપમ સુધીની સ્થિતિ છે તે) ‘સ્થિતિપરિણામ’.

૪. (પૂર્વના આયુકર્મના જે સ્વભાવ વડે અમુક જ પ્રમાણમાં ભાવી આયુસ્થિતિનો બંધ પડે છે — જેમકે — તિથચ આયુ જે ભોગવતો હોય તો ભાવી દેવાયુનો ઉત્કૃષ્ટ બંધ ૧૮ જ સાગરોપમ પડે છે — તે) ‘સ્થિતિબંધનપરિણામ.’

૫. (આયુના જે સ્વભાવથી જીવ ઊર્ધ્વગમનની શક્તિ પામે છે તે) ‘ઊર્ધ્વગૌરવરૂપરિણામ.’

૧ જે આયુબંધક પરિણામ તીવ્ર હોય તો એક સાથે જ આયુકર્મના બધા દલિલોને ગ્રહણ કરી લે છે, અને પરિણામની જેમ મંદતા તે પ્રમાણે જે વખતમાં કે ત્રણ વખતમાં એમ વધારેમાં વધારે આઠ વારમાં બધા આયુના દલિલોને ગ્રહણ કરી જ લે છે.

૨. અહીં ગૌરવનો અર્થ ગમન સમજવો. આગળનાં ગૌરવ પણ આ જ રીતે સમજી લેવાં.

૬. અધોગૌરવપરિણામ.
૭. તિયગૌરવપરિણામ.
૮. દ્વીઘગૌરવપરિણામ.
૯. હ્રસ્વગૌરવપરિણામ.

[સ્થા. ૬૮૬]

નામક્રમં ૪૨ પ્રકારં છે :—

૧. ગતિનામ (દેવાદિ ચાર ગતિઓ પ્રાપ્ત કરાવનાર ક્રમં); [સમાન પરિણામ અનુભવાવનાર];
૨. ભ્રાતિનામ (એકેન્દ્રિયત્વથી લઈ પચેન્દ્રિયત્વ સુધી
૩. શરીરનામ;
૪. શરીરંગોપાંગ નામ;
૫. શરીર બંધન નામ (પ્રથમ ગૃહીત ઔદારિકાદિ પુદ્ગલો સાથે નવાં અહણ કરતાં તેવાં પુદ્ગલોનો સંબંધ કરી આપનાર);
૬. શરીર સંઘાતન નામ (બદ્ધ પુદ્ગલોને તે તે શરીરના આકારમાં ગોઠવી આપનાર);
૭. સંહનન નામ (હાડબંધની વિશિષ્ટ રચનાઓનું નિમિત્ત);
૮. સંસ્થાન નામ (શરીરની વિવિધ આકૃતિઓનું નિમિત્ત);
૯. વણુંનામ;
૧૦. ગંધનામ;
૧૨. રૂપશનામ;
૧૩. અગ્રુલુલ્લુનામ (નહીં ભારે, નહીં હલકું એવા શરીરનું નિમિત્ત);
૧૪. ઉપઘાત નામ (પડજીભ, ચોરફાંત, રસોળી વગેરે અવયવો પ્રાપ્ત કરાવનાર);

૧૫. પરાધાત નામ (દર્શન કે વાણીથી બીજાને આંત્ર નાખે તેવી દશા પ્રાપ્ત કરાવનાર);
૧૬. આનુપૂર્વી નામ. (જન્મોંતર જતા જીવને આકાશ-પ્રદેશની શ્રેણી અનુસાર ગમન કરાવનાર);
૧૭. ઉચ્છ્વાસનામ (શ્વાસોચ્છ્વાસની શક્તિનું નિયામક);
૧૮. આતપનામ (અનુષ્ઠ શરીરમાં ઉષ્ણપ્રકાશનું નિયામક);
૧૯. ઉદ્યોતનામ (શીતપ્રકાશનું નિયામક);
૨૦. વિહંગગતિનામ (પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત ચાલનું નિયામક);
૨૧. ત્રસનામ (સ્વતંત્રપણે ગમન કરવાની શક્તિનું નિયામક);
૨૨. સ્થાવરનામ (ઉપરથી ઊલટું);
૨૩. સૂક્ષ્મનામ (અમંચક્ષુને અગોર શરીરની પ્રાપ્તિનું નિયામક);
૨૪. બાહરનામ (ઉપરથી ઊલટું);
૨૫. પર્યાપ્તનામ (શરીરને યોગ્ય ઇંદ્રિયાદિની પર્યાપ્ત પૂરી કરાવનાર);
૨૬. અપર્યાપ્ત નામ (તેથી ઊલટું);
૨૭. સાધારણશરીર નામ (અનંત જીવો વચ્ચે એક સાધારણ શરીર પ્રાપ્ત કરાવનાર);
૨૮. પ્રત્યેકશરીર નામ (જીવદીઠ લિન્ન લિન્ન શરીર પ્રાપ્ત કરાવનાર);
૨૯. સ્થિરનામ (હાડકાં, દાંત આદિ સ્થિર અવયવો પ્રાપ્ત કરાવનાર);
૩૦. અસ્થિરનામ (જીભ આદિ અસ્થિર અવયવો પ્રાપ્ત કરાવનાર);

૩૧. શુભનામ (નાભિની ઉપરના અવયવો પ્રશસ્ત ગણાવનાર);
૩૨. અશુભનામ (નાભિની નીચેના અવયવો અપ્રશસ્ત ગણાવનાર);
૩૩. સુભગનામ (ઉપકાર નહીં કરવા છતાં સર્વને પ્રિય બનાવનાર);
૩૪. દુર્ભગનામ (ઉપકાર કરવા છતાં સર્વને પ્રિય ન બનાવનાર);
૩૫. સુસ્વરનામ;
૩૬. દુઃસ્વરનામ;
૩૭. આદેયનામ (બોદ્ય બહુ માન્ય કરાવનાર);
૩૮. અનાદેયનામ (એથી બિલકુલ);
૩૯. યથોક્તિનામ;
૪૦. અયથોક્તિનામ;
૪૧. નિર્માણનામ (શરીરનાં અંગપ્રત્યંગ યથોચિત ગોઠવનાર);
૪૨. તીર્થકરનામ (ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવવાની શક્તિ અપનાર).

[—સમ ૪૨]

મિથ્યાદૃષ્ટિ અપર્યાપ્ત વિકલ્પેન્દ્રિય^૧ સંકલ્પ પરિણુમ-
વાળો થઈ નામકર્મની ૨૫ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ બાંધે —

૧. ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, અને ચતુરિન્દ્રિયમાંનો કોઈ વિકલ્પેન્દ્રિય મિથ્યાદૃષ્ટિ જવ ત્યારે વિકલ્પેન્દ્રિય પ્રાયોજ્ય નામકર્મ બાંધતો હોય, અને તે પણ અપર્યાપ્ત વિકલ્પેન્દ્રિય પ્રાયોજ્ય નામકર્મ બાંધતો હોય, ત્યારે અહીં ગણાવેલી ૨૫ અપ્રશસ્ત નામકર્મની પ્રકૃતિઓ બાંધે છે, અન્યથા નહીં. જ્યુઓ છઠ્ઠો કર્મત્રય, (મ ૦ દીકા) ૫૦ ૧૭૭.

૧ તિથ્યગતિનામ; ૨ વિકલેન્દ્રિય જાતિનામ;^૧ ૩ ઔદારિક શરીરનામ;^૨ ૪. તૈજસ શરીરનામ; ૫. કાર્મણુ શરીરનામ; ૬. હુંડક સંસ્થાનનામ;^૩ ૭. ઔદારિક શરીરોગોપાંગનામ; ૮. સેવાત્ સંહનનામ;^૪ ૯. વર્ણનામ; ૧૦; ગંધનામ; ૧૧. રસનામ; ૧૨. સ્પર્શનામ; ૧૩ તિથ્યઆનુપૂર્વીનામ; ૧૪. અગુરુલઘુનામ; ૧૫. ઉપધાતનામ; ૧૬. ત્રસનામ; ૧૭. બાહરનામ; ૧૮. અપર્યાપ્ત નામ; ૧૯. પ્રત્યેક-શરીરનામ; ૨૦. અસ્થિરનામ; ૨૧ અશુભનામ; ૨૨. દુર્ભાગનામ; ૨૩. અનાદેયનામ; ૨૪. અયશઃકીર્તિનામ; ૨૫. નિર્માણુનામ.

[—સમ ૨૫]

જીવ જ્યારે દેવગતિનો બંધ કરે છે^૫ ત્યારે નામકર્મની ૨૮ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ બાંધે છે —

૧. વિકલેન્દ્રિય જાતિનામ ત્રણ પ્રકારનું છે: ક્ષોન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, અને ચતુરિન્દ્રિય. તેમાંનું કોઈ પણ એક બાંધે; ત્રણે નહીં. એટલે તે મુજબ ત્રણ પ્રકાર સમજવા.

૨. શરીરના પાંચ પ્રકાર માન્યા છે: ઔદારિક, વૈકિય, આહારક, તૈજસ, અને કાર્મણુ. ઔદારિક એટલે સ્થૂલ શરીર. વૈકિય અને આહારક શરીરો ખાસ સિદ્ધિ-શક્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે. બાંધેલા આહાર આદિને પચાવવામાં અને તૃપ્તિમાં કારણભૂત શરીર તે તૈજસ, અને કર્મસમૂહ એ જ કાર્મણુશરીર.

૩. શરીરની વિવિધ આકૃતિઓનું નિમિત્ત તે સંસ્થાનનામકર્મ કહેવાય.

૪. હાડબાંધની વિશિષ્ટ રચનાનું નિમિત્ત તે સંહનનામકર્મ કહેવાય.

૫. મિથ્યાદૃષ્ટિ, સાસ્ત્રાદ્ધન, મિશ્ર, અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ, દેશવિરત, અને સર્વવિરત એ છે ગુણસ્થાનમાંથી કોઈ પણ ગુણસ્થાનવાળો જીવ આ દેવગતિપ્રાપ્તિ ૨૮ પ્રકૃતિઓ બાંધે છે. જુઓ છઠ્ઠો કર્મઅથ, (મ. ટીકા) પૃ. ૧૭૬. ગુણસ્થાનોની સમજૂતી માટે જુઓ આ પ્રકરણનો વિભાગ ૭, કર્મદ્વય.

૧. દેવગતિનામ; ૨. પ ગેન્દ્રિયભતિનામ; ૩. વૈક્રિયશરીર-
નામ; ૪. તૈજસશરીરનામ; ૫. કામ^૧ભુશરીરનામ; ૬. સમ-
ચતુરસ્રસંસ્થાનનામ; ૭. વૈક્રિયશરીરિંગોપાંગનામ; ૮. વર્ણનામ;
૯. ગંધનામ; ૧૦. રસનામ; ૧૧. સ્પર્શનામ; ૧૨. દેવાનુ-
પૂર્વીનામ; ૧૩. અગુરુલક્ષ્મનામ; ૧૪. ઉપધાતનામ; ૧૫.
પરાધાતનામ; ૧૬. ઉચ્છ્વાસનામ; ૧૭. પ્રશસ્તવિક્ષાયોગતિ-
નામ; ૧૮. ત્રસનામ; ૧૯. બાહરનામ; ૨૦. પર્યાપ્તનામ;
૨૧. પ્રત્યેકશરીરનામ; ૨૨. સ્થિર-અસ્થિર એ બેમાંથી એક;
૨૩. શુભ-અશુભમાંથી એક; ૨૪. આદેય-અનાદેયમાંથી એક^૨
૨૫. યશઃકીર્તિનામ; ૨૬. નિર્માણનામ; ૨૭. સુભગનામ,^૨
૨૮. દુસ્વરનામ.

[—સમ૦ ૨૮]

નરકગતિનો બંધ જ્યારે જીવ કરે, ત્યારે નામકર્મની
અઠ્ઠાવીશ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ બાંધે :—

૧. નરકગતિ; ૨-૫. દેવગતિ પ્રમાણે; ૬. હુંડકસંસ્થાન;
૭-૧૧. દેવગતિ પ્રમાણે; ૧૨. નરકાનુપૂર્વી; ૧૩-૧૬. દેવગતિ
પ્રમાણે; ૧૭. અપ્રશસ્ત વિક્ષાયોગતિ; ૧૮-૨૧. દેવગતિ પ્રમાણે;
૨૨, અસ્થિરનામ; ૨૩. અશુભનામ; ૨૪. અનાદેયનામ;
૨૫. અયશઃકીર્તિ; ૨૬. નિર્માણનામ; ૨૭. દુર્ભાગનામ;
૨૮. દુસ્વર.

[—સમ૦ ૨૮]

૧. છઠ્ઠા કર્મત્રયમાં આદેય-અનાદેયનો વિકલ્પ નહિ પણ યશઃકીર્તિ
—અયશઃકીર્તિનો વિકલ્પ છે. જુઓ પૃ૦ ૧૭૯.

૨. હાપેલ પ્રતમા આ બે અંતિમ નામ બૂલથી છપાવા રહી ગયા છે.

૩. અહીં મિત્યાદષ્ટિ જીવ સમજવો. જુઓ છઠ્ઠો કર્મત્રય, પૃ. ૧૭૯.
નારકયોગ્ય અપ્રશસ્ત જ હોય છે, એટલે શુભાશુભાદિના દેવપ્રાયોગ્ય જેમ
વિકલ્પ નથી.

પ્રશસ્ત અધ્યવસાયવાળો ભવ્ય સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ જે વૈમાનિકમાં ઉત્પન્ન થવાનો હોય અને તેણે તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું હોય, તો તે મળી નામકર્મની કુલ ૨૬ ઉત્તર-પ્રકૃતિઓ બાંધે.^૧

[—સમ૦ ૨૯]

૪. સ્થિતિબંધ^૨

આભિનિબોધિક જ્ઞાનની ઉલ્કૃષ્ટસ્થિતિ ૬૬ સાગરોપમ છે.^૩

[—સમ૦ ૧૧]

મોહનીયકર્મની ૭૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ સ્થિતિમાંથી અબાધાકાળ જતાં જે કર્મસ્થિતિ બાકી રહે છે, તેમાં તેનો કર્મનિષેક છે.^૪

[—સમ૦ ૭૦]

નપુંસકવૈદનીય કર્મનો બંધ થાય ત્યારથી તેના તે બંધની સ્થિતિ ૨૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૨૦]

ફિ પુરુષવૈદનીય કર્મની બંધસ્થિતિ જઘન્યથી ૮ વર્ષ છે.

ફિ યશઃક્રીતિનામકર્મની જઘન્યથી ૮ મુહૂર્ત બંધસ્થિતિ છે. જાંચ ગોત્રની પણ તે જ પ્રમાણે.

[—સ્થા૦ ૬૫૮]

૧ અહીં ૨૬ પ્રકૃતિઓ જણાવતાં દીક્ષકારે આદેય-અનાદેય અને યશઃક્રીતિ-અયશઃક્રીતિ બન્નેના વિકલ્પો ગણાવ્યા છે. પણ છઠ્ઠા કર્મગ્રન્થમાં આદેય-અનાદેયનો વિકલ્પ નથી — પૃ૦ ૧૭૬. અહીં બાકીની ૨૮ તો દેવ-પ્રાયોગ્ય પ્રમાણે પૂર્વવત્ સમજવાની છે અને આના અધિકારી અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. પ્રથમના ત્રણ ગુણસ્થાન વાળા નહિ

૨. કર્મોની સ્થિતિ માટે જુઓ તત્વાર્થ૦ ૮, ૧૫-૨૧; પંચમ કર્મ-ગ્રન્થ ગા૦ ૨૬-૬૨.

૩. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૬.

૪. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૭.

૫. કર્મનો અનુભાવ

ક્રિયાસાત્વેદનીય કર્મનો અનુભાવ સાત પ્રકારનો છે :—

૧. મનોજ્ઞ શબ્દ; ૨. મનોજ્ઞ રૂપ; ૩. મનોજ્ઞ રસ; ૪. મનોજ્ઞ ગંધ; ૫. મનોજ્ઞ સ્પર્શ; ૬. મનઃશુભતા ૭. વચઃશુભતા.

ક્રિયાસાત્વેદનીય કર્મનો અનુભાવ સાત પ્રકારનો છે —

- ૧-૭. અમનોજ્ઞ શબ્દથી વચનદુઃખતા સુધી.

ક્રિયાસ્થોત્પત્તિનાં ચાર કારણ છે :

૧. દેખવાથી; ૨. યોદ્ધવાથી; ૩. સાંભળવાથી ૪. ચાહ કરવાથી.

[—સ્થાં ૨૬૬]

૬. કર્મસત્તા અને વેદન^૧

અલબ્ધ જીવને મોહનીય કર્મની ૨૬ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે.^૨

૧. મિથ્યાત્વ મોહનીય^૩; ૨-૧૭. સોળ કષાય; ૧૮-૨૬. નવનોકષાય.

[—સમં ૨૬]

વેદક સમ્યક્ત્વના^૪ બાધથી વિરત થયેલા જીવને મોહનીય કર્મની ૨૭ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે.

[—સમં ૨૭]

૧. ગુણસ્થાનાશ્રયી કર્મસત્તા માટે જીવો દ્વિતીય કર્મત્રય, ગાં ૨૫-૩૪, અને કર્મોદય-વેદન માટે ગાં ૧૩-૨૩.

૨. મોહનીયનાં સત્તાસ્થાનો માટે જીવો છઠ્ઠો કર્મત્રય, ગાં ૧૨-૩.

૩. અલબ્ધ જીવ મિથ્યાત્વ મોહનીયના ત્રણ પુંજ નથી કરતો તેથી તેને દર્શનમોહનીયની માત્ર એક જ મિથ્યાત્વમોહનીય હોય છે.

૪. ક્ષાયોપશામિક સમ્યક્ત્વને વેદકસમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. તેમાં સમ્યક્ત્વ મોહનીયના પુદ્ગલનું વેદન હોવાથી તે વેદક સમ્યક્ત્વ કહેવાય

લભ્ય જીવોમાંથી કેટલાકને^૧ મોહનીય કર્મની ૨૮ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે—

૧. સમ્યક્ત્વ વેદનીય; ૨. મિથ્યાત્વ વેદનીય; ૩. સમ્યક્મિથ્યાત્વ વેદનીય; ૪-૧૬. સોળ કષાય; ૨૦-૨૮. નવ નોકષાય.

[—સમ૦ ૨૮]

જેણે મોહનીયની સાત પ્રકૃતિનો તો ક્ષય કરી નાખ્યો! હોય તેવા - નિવૃત્તિબાહરસ્થાનવર્તી^૨ જીવને મોહનીયની ૨૧ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે.

૧. અપ્રત્યાજ્યાન કષાય ક્રોધ; ૨. અપ્રત્યાખ્યાન કષાય માન; ૩. અપ્રત્યાજ્યાન કષાય માયા; ૪. અપ્રત્યાજ્યાન કષાય લોભ; ૫-૮. પ્રત્યાજ્યાનાવરણ કષાય ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ; ૯-૧૨. સંજવલન કષાય ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ; ૧૩-૨૧. નવ નોકષાય.

[—સમ૦ ૨૧]

છન્નસ્થવીતરાગ^૨ મોહનીય વિનાની સાત કર્મપ્રકૃતિઓને વેદે છે—

૧. જ્ઞાનાવરણ; ૨. દર્શનાવરણ; ૩. વેદનીય; ૪. આયુ; ૫. નામ; ૬. ગોત્ર; ૭. અન્તરાય.

[—સ્થા૦ ૫૬૬]

છ. તે સમ્યક્ત્વના વેદન વખતે જે મિથ્યાત્વ મોહનીયના પુદ્ગલો ઉદયમાં આવ્યાં હોય તેમનો ક્ષય અને અનુદીર્ણનો ઉપશમ હોય છે. જુઓ અતુથ^૩ કર્મગ્રંથ, ગાઠ ૧૩.

૧. જે લભ્યે મિથ્યામોહનીયના ત્રિપુંજ કયાં હોય અને તેમાંથી એકેયનું ઉદ્વલન ન થઈ હોય, તેની અપેક્ષાએ આ સમજવું.

૨ ઉપશાંત મોહગુણસ્થાનવર્તી અથવા ક્ષીણમોહગુણસ્થાનવર્તી જીવ.

જે દેવો લિધ્વંકદ્વપમાં વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જે આરોપપન્ન (ગતિવાળાં વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા) છે, જે આરસ્થિતિક (સ્થિર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા) છે અને જે ગતિરતિક છે, તે દેવો જે હંમેશાં પાપકર્મ ખાંધે છે, તેને કોઈ તો ત્યાં જ લોગવે છે અને કોઈ અન્યત્ર લોગવે છે.

(૧) નારક જે હંમેશાં પાપકર્મ ખાંધે છે તેમને પણ કોઈને ત્યાં લોગવવું પડે છે અને કોઈને અન્યત્ર લોગવવું પડે છે.

(૨-૧૧) ભવનપતિમાં પણ તે જ પ્રમાણે.

(૧૨-૧૬) સ્થાવરકાય તથા કીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને પણ તે જ પ્રમાણે.

(૨૦) તિયંચપચેન્દ્રિયને પણ તે જ પ્રમાણે.

(૨૧) મનુષ્ય તો^૧ કોઈ અહીં જ લોગવે છે અને ખીજા કોઈ અન્યત્ર લોગવે છે.

(૨૨-૨૪) વાણવ્યંતર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક નારક જેમ.

[—સ્થા. ૭૭]

“હે ભદ્રન્ત અન્યતીર્થિક૨ કયાં કર્મ લોગવવાં પડે છે

૧. મનુષ્ય સિવાયના દરકોમાં ‘ત્યાં જ અને અન્યત્ર’ એમ છે. જ્યારે સૂત્રકાર^૧ પોતે મનુષ્ય હોવાથી પ્રયોગમાં પ્રત્યક્ષતા લાવવા ખાતર કહ્યું કે, ‘અહીં જ અને અન્યત્ર’. વળી અહીં બધા દરકોમાં, ‘પોતાના વર્તમાન-ભવમાં’ અને ‘પરભવમાં’ લોગવે છે — એમ બે વિકલ્પ લીધા છે. પણ ખરી રીતે વિકલ્પો ચાર છે. — ૧. તે જ ભવમાં, ૨. અન્ય ભવમાં, ૩. બંને ભવમાં અને ૪. કયાંય નહીં. કારણ કે કેટલાંક કર્મનો વિપાકોદય થતો નથી. અહીં અતિમ બે વિકલ્પો દ્વિસ્થાનાધિકાર હોવાથી સૂત્રકારે ગણાવ્યા નથી, એમ ગણવું બેઠકો.

૨. તાપસો કે વિભગજ્ઞાનીઓ અમ્યતીર્થિક શબ્દથી લેવા એમ ટીકાકાર જણાવે છે. પણ ખોટનો આ મત હોય તેમ જણાય છે. કારણ

એ વિષે વારંવાર અમારી સાથે વિવાદ કરે છે. ‘કરેલાં કર્મ’ લોગવવાં પડે છે’—આ વિષે તેમને પ્રશ્ન નથી. ‘કરેલાં કર્મ’ હોય છતાં લોગવવાં ન પણ પડે’—આ વિષે પણ તેમને પ્રશ્ન નથી. ‘નહિં કરેલાં કર્મ’ નથી લોગવવાં પડતાં’—આમાં પણ તેમને વિવાદ નથી. પરંતુ તેઓ કહે છે કે—‘નહિં કરેલાં પણ કર્મ’ લોગવવાં પડે છે—જીવે દુઃખદાયક કર્મ ન કર્યું હોય અને ન કરતો હોય છતાં દુઃખ તો લોગવવું પડે છે.’ તેઓ કહે છે કે, આ વાતને તમે નિશ્ચયે શા માટે નથી માનતા?”

ભગવાન બોલ્યા—“હે શ્રમણ નિશ્ચયે! જો આમ કહે છે તેઓ મિથ્યા કહે છે. મારી પ્રજ્ઞા તો આવી છે—દુઃખદાયક કર્મ જે જીવેએ કર્યું હોય કે કરતા હોય, તે જીવેને જ દુઃખની વેદના થાય છે, બીજાને નહિ.’

[—સ્થા ૧૬૭]

૭ કર્મક્ષય

કર્મવિશુદ્ધિમાર્ગણી અપેક્ષાથી જીવનાં ૧૪ સ્થાનો છે. —

- ૧ મિથ્યાદૃષ્ટિ; ૨ આસ્વાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ; ૩ સમ્યગ્-મિથ્યાદૃષ્ટિ; ૪. અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ; ૫. વિરતાવિરત; ૬. પ્રમત્તસયત; ૭. અપ્રમત્તસયત; ૮. નિવૃત્તિબાહર;

કે, સંતાનનો નિરન્વય નાશ થવાથી ઉત્તરકાલમા સંતાનમાં જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પૂર્વનું ફળ જ છે એમ નહીં કહી શકાય. જીવેએ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૮ પણ.

૧. આ ચૌદ ગુણસ્થાનોની વિસ્તૃત સમજૂતી માટે જીવેએ પ્રકરણને અને ટિપ્પણ નં. ૯.

૯. અનિવૃત્તિગ્રાહર; ૧૦. સૂક્ષ્મસંપરાય ઉપશમક અથવા ક્ષપક; ૧૧ ઉપશાંતમોહ; ૧૨ ક્ષીણમોહ; ૧૩. સયોગી કેવલી; ૧૪. અયોગીકેવલી.

[—સમ૦ ૧૪]

ક્ષીણમોહ અહંત્વને ત્રણ કર્માંશો યુગપદ્ ક્ષય પામે —

૧. જ્ઞાનાવરણીય; ૨. દર્શનાવરણીય; ૩. અન્તરાય.

[—સ્થા૦ ૨૨૬]

હું પ્રથમ સમયના જિનને ચાર કર્માંશો ક્ષીણ હોય —

૧. જ્ઞાનાવરણીય; ૨. દર્શનાવરણીય; ૩. મોહનીય;

૪. અન્તરાય.

હું જેને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થયું છે તેવા અહંત્વ જિન, કેવળી ચાર કર્માં વેદે —

૧. વેદનીય; ૨. આયુ; ૩ નામ; ૪; ગોત્ર.

હું પ્રથમ સમયના સિદ્ધના ચાર કર્માંશો યુગપદ્ ક્ષય પામે છે —

૧. વેદનીય; ૨. આયુ; ૩. નામ; ૪. ગોત્ર.

[—સ્થા૦ ૨૬૮]

ટિપ્પણ

૧. કર્મ વિષે બાહ્ય માન્યતા —

અંગુત્તરમાં કહ્યું છે કે ચેતના એ જ કર્મ છે. અને ચેતનાથી — મન, વચન, અને કાયાથી કર્મ કરે છે. સ્પર્શ (ઇન્દ્રિય-વિષય-સંનિકર્ષ) એ કર્મનું કારણ છે. કોઈ કર્મ નરકમાં, કોઈ સ્વર્ગમાં, કોઈ તિર્થંચમાં, તો કોઈ કર્મ મનુષ્યમાં જન્મી ભોગવર્ણ પડે છે. કોઈ કર્મનું ફળ આ જ ભવમાં મળે છે, તો કોઈ કર્મનું ફળ પરભવમાં પણ મળે છે. સ્પર્શનિરોધથી કર્મનિરોધ થાય છે. આર્યઅષ્ટાંગિક માર્ગ એ કર્મનિરોધનો માર્ગ છે.

[—અંગુ૦ ૬. ૬૩.]

૨. અદ્યપબહુત્વ વિષે —

જે માત્ર વેદનીય બાંધતો હોય તેવો ઉપશાંતમોહી જીવ અદ્યપબધી કહેવાય; છ કર્મ બાંધનાર સૂક્ષ્મસાપરાયી જીવ હોય તે બહુબંધી કહેવાય — તેમ સાત તથા આઠ બાંધનાર બહુતર અને બહુતમ બંધી કહેવાય. આ પ્રકૃતિબધની અપેક્ષાએ અદ્યપબહુત્વનો વિચાર છે. સ્થિતિની અપેક્ષાએ તે જ પ્રમાણે અદ્યપબહુત્વનો વિચાર જેમકે — સંયત પુરુષને સ્થિતિબધ સૌથી થોડો પડે અને એકેદ્રિય બાહરખ્યાપ્ત જીવને તેથી અસખ્ય ગણી જવન્ય સ્થિતિબધ પડે — આમ સ્થિતિની અપેક્ષાએ અદ્યપબહુત્વનો વિચાર કરવો તે. આ જ પ્રમાણે અનુભાવ વિષે સમજવું. જેમ કે કોઈ કર્મનો અનન્તગુણ, વૃદ્ધિસ્થાનયુક્ત રસ સૌથી થોડો હોય, તો તેનાથી પાછા અસખ્યાતગુણ વૃદ્ધિસ્થાનકયુક્ત રસ બહુ ગણાય. આમ વધતા જવું. પ્રદેશની અપેક્ષાએ અદ્યપબહુત્વનો વિચાર જેમકે — એક સમયપ્રબલ કર્મ-પુદ્ગલોમાથી સૌથી થોડાં પુદ્ગલો આયુકર્મને ભાગે બંધ છે; પણ તેથી કાર્ષક વધારે પુદ્ગલો નામ અને ગોત્રને સરખે ભાગે બંધ છે, આવો વિચાર તે.

૩. અનુબંધ અને વિપાક —

આને લગતી નીચેની બૌદ્ધ માન્યતા સરખાવવા જેવી છે :—

૧. કોઈ કર્મ એવું છે જે કૃષ્ણ હોય અને કૃષ્ણવિપાકી હોય.
૨. કોઈ કર્મ એવું છે જે શુક્લ હોય અને શુક્લવિપાકી હોય.
૩. કોઈ કર્મ એવું હોય છે જે કૃષ્ણશુક્લમિશ્ર હોય છે અને તેવા જ વિપાકવાણુ હોય છે.
૪. કોઈ એવું હોય છે જે અકૃષ્ણશુક્લ હોય છે અને અકૃષ્ણશુક્લ-વિપાકી હોય છે.

જે સાવધ કર્મ કરે છે અને પછી નરકમા જઈ તદ્દનુક્લ વેદના ભોગવે છે, તે પ્રથમ પ્રકારનું કર્મ છે. જે અનવધ કર્મ કરે છે તે દેવ-લોકમાં જઈ અનવધવિપાક પામે છે — તે બીજા પ્રકારનું કર્મ છે. મિશ્રકર્મવાળા જીવો તદ્દનુક્લ સુખદુ અને મનુષ્યભવમાં અને હલકા દેવ-લોકમા ભોગવે છે. અને પ્રથમનાં ત્રણે કર્મને વિદ્યારવાની ચેતના તે સૌથી પ્રકારનું કર્મ છે; તે કર્મનો ક્ષયને કરે છે. — અશુભરૂ ૪.૨૩૨, ૨૩૩ દત્તાદિ.

૪. જ્ઞાન વિષે —

‘જે જ્ઞાનને પ્રશંસે છે તે આત્મવધનો લાગી થાય છે ને જે નિષેધે છે તે ખીભની જીવિકાનો છેદ કરે છે; માટે જ્ઞાનના વિધિનિષેધથી દૂર રહેવું’ — આ સૂત્રકૃતાંગનાં (૧. ૧૧. ૨૦) વાક્યોનો તાત્પર્યાર્થ હરિભદ્રના ઉપદેશપદને અનુસરીને યશોવિજયજી તેમની પ્રથમ બત્રીશીમાં અને ઉપદેશ-રહસ્યમાં (ગા. ૧૬૮) આમ જણાવે છે. — જે આગમમાં વિહિત હોય તેવા જ્ઞાનની પ્રશંસામાં અને જે આગમમાં નિષિદ્ધ હોય તેવા જ્ઞાનના નિષેધમાં સાધુ દોષભાગી નથી થતો. જે સામાન્ય બધા જ્ઞાનનો વિધિ-નિષેધ સદોષ ગણાવે છે, તો તો પછી શાસ્ત્રમાં પાત્રાપાત્રનો વિવેક વગેરે જે બતાવ્યું છે, તે નકામું જાય છે. સૌ જ્ઞાનોમાં અલયજ્ઞાનને કેદ ગણાવ્યું છે. જીઓ — સૂત્રકૃતાંગ ૧.૬.૨૩. જ્ઞાનના સ્વરૂપ વિષે જીઓ તત્વાર્થ ૦ ૭.૩૩, ૩૪.

ભગવાન બુદ્ધે-આમિષજ્ઞાન (ઇન્દ્રિયના વિષયોનું જ્ઞાન) અને ધર્મજ્ઞાન — એવા જ્ઞાનના બે ભેદ પાડ્યા છે. અને ધર્મજ્ઞાનને મુખ્ય ગણ્યું છે — અંગુ. ૨, ૧૩.

સિંહસેનાપતિના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન બુદ્ધે જ્ઞાનથી આ લોકમાં જ ચાર લાભો થાય છે તે ગણાવ્યા છે :—

૧. કાતા બહુજનને પ્રિય થાય છે, ૨. સત્યરૂપનો સર્ગ થાય છે, ૩. કલ્યાણકારી કીર્તિ વધે છે, ૪. કોઈ પણ સભામાં વિશારદની જેમ જઈ શકે છે. અને પરલોકમાં સ્વર્ગમાં જાય છે તે અદૃષ્ટ લાભ છે. અંગુ. ૫. ૩૪.

વળી કાલજ્ઞાનના ચાર ભેદ બતાવ્યા છે. — ૧. આગત્તુકને, ૨. જનારને, ૩. જ્ઞાનને, ૪. દુર્લ્લેખમાં — અંગુ. ૫, ૩૬.

અંગુત્તરમાં જ્ઞાનના આઠ ભેદ પણ બતાવ્યા છે જે અહીં ગણાવેલ દશ ભેદ સાથે ધણું સામ્ય ધરાવે છે — અંગુ. ૮, ૩૧, ૩૨.

૫. જ્ઞાનાવરણીયના બે ભેદ —

જ્ઞાનાવરણની સર્વધાતી અને દેશધાતી એમ બે જાતની પ્રકૃતિઓ છે. જે પ્રકૃતિ સ્વનાત્ય જ્ઞાન ગુણનો સંપૂર્ણપણે ધાત કરે, તે સર્વધાતી જ્ઞાનાવરણીય કહેવાય છે. કેવલજ્ઞાનાવરણ સર્વધાતી કહેવાય છે. અને જે સ્વધાત્ય ગુણ જ્ઞાનનો આશિક ધાત કરે, તે દેશધાતીજ્ઞાનાવરણીય કહેવાય છે. મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ અને મન પર્યાયજ્ઞાનાવરણ આ ચાર પ્રકૃતિઓ દેશધાતી જ્ઞાનાવરણીય કહેવાય છે.

કેવલજ્ઞાનાવરણ સર્વધાતી કહેવાય છે પણ તે આત્માના જ્ઞાનગુણને સર્વથા આવૃત કરી શકતું નથી; કારણ, જો તેમ બને તો તો જીવ અને અજીવ વચ્ચે જરાપણ ભેદ ને રહે. નિગોહના જીવ જેને કલ્ક જ્ઞાનાવરણ મનાય છે, તેમને પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ અવ્યક્ત જ્ઞાનમાત્રા છે જ, એટલે કેવલજ્ઞાનાવરણને સર્વધાતી કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રબલ આવરણની દૃષ્ટિએ. જેમ ધનધોર વાદળોથી સૂર્ય કે ચંદ્ર ઢંકાઈ જાય છે, છતાં દિવસ અને રાત્રીનો વિભાગ થઈ શકે એવો તેમનો પ્રકાશ તો અનાવૃત રહે જ છે; તે જ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનાવરણથી આત્માનો કેવલજ્ઞાનગુણ ગમે તેટલો પ્રબલપણે આવૃત થઈ જાય, છતાં કેવલજ્ઞાનનો અનંતમો ભાગ અનાવૃત જ રહે છે.

સૂર્યના ગાદો વાદળોના આવરણને પણ ભેદીને જો પ્રકાશ આવે છે, તે પણ પાછો આપણા ધરમા — જો તેનું છાપરુ ઘાસનું બનેલું હોય તો મદ આવે છે, જો નળિયાં માળેલું હોય તો મદતર આવે છે અને જો પતરાથી અગર સીમેન્ટથી માળેલું હોય તો મદતમ આવે છે — એમ એ અનાવૃત પ્રકાશ પણ તેના બીજા આવરણોને લઈને અનેક ભેદે દેખાય છે. તેવી જ રીતે કેવલજ્ઞાનાવરણથી જેટલો અશ અનાવૃત રહી જાય છે — તેટલો ભાગને પણ આવરનારા જુદી જુદી શક્તિ ધરાવનારા મતિજ્ઞાનાવરણાદિ બીજા ચાર આવરણો છે — જે અશને આવરણ કરતા હોવાથી દેશાવરણ કહેવાય છે.

આ જ આયે દર્શનાવરણના દેશનાની અને સર્વધાતી વિષે સમજ લેવું.

૬. આલિનિબોધિકજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ —

મતિજ્ઞાન — આલિનિબોધિકજ્ઞાન જે પ્રકારનું છે — ઉપયોગરૂપ અને લબ્ધિરૂપ. મતિજ્ઞાન જન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત રહે છે; કારણ અન્તર્મુહૂર્ત પછી નિશ્ચયરૂપે ઉપયોગાન્તરની પ્રવૃત્તિ થાય છે. લબ્ધિરૂપ મતિજ્ઞાન મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ છે. અને તે જ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આલિનિબોધિકજ્ઞાન પદથી સમજવાનું છે. તેની જવન્યસ્થિતિ તો અન્તર્મુહૂર્ત જ છે, અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ ૬૬ સાગરોપમથી અધિક છે. અધિકની વિવક્ષા કર્યા વગર સામાન્યપણે અહીં ૬૬ સાગરોપમ કહ્યા છે તેમ સમજવું.

કોઈ એક સાધુનો જીવ મત્યાદિ જ્ઞાનવાળો હોય; તે પૂર્વકોટિમાં કાંઈક ઓછું સાધુપણ પાળી વિવચાદિ ચાર અનુતરમાથી કોઈ એકમા ઉત્પન્ન થઈ

ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર આયુ ભોગવે — અને તે દમિયાન તે સમ્યદૃષ્ટિ હોવાથી તેનું લબ્ધિરૂપ મતિજ્ઞાન કાયમ રહે છે. ત્યાંથી આયુપૂર્ણ થયે વળી પાછો મનુષ્યમાં આવે અને દીક્ષા લે. ત્યાં પણ તેનું લબ્ધિરૂપ મતિજ્ઞાન કાયમ રહે. અને તે જ અવસ્થામાં પૂર્વકોટિ આયુ ભોગવી વળી પાછો કોઈ પણ અનુત્તરમાં ૩૩ સાગર આયુ ભોગવે. તે દરમિયાન પણ સમ્યદૃષ્ટિ હોવાથી મતિજ્ઞાન કાયમ રહે. ત્યાંથી આયુ પૂર્ણ થયે વળી પાછો મનુષ્ય થાય, ત્યાં પણ તેનું મતિજ્ઞાન કાયમ રહે — અને સાધુપણુ પાળી પૂર્વ-કોટિનું આયુ પૂર્ણ કરી સિદ્ધ થાય. આ રીતે એ જીવની અપેક્ષાએ અનુત્તરના બે ભવના ૬૬ સાગરોપમ અને મનુષ્યના ત્રણ ભવના ત્રણ પૂર્વકોટિ — અધિક — એટલો ઉત્કૃષ્ટ સમય મતિજ્ઞાન કાયમ રહે છે.

અથવા તેવો જ કોઈ જીવ અનુત્તરના બદલે અચ્યુત દેવલોકમાં — જેનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૨૨ સાગર છે તેમાં ત્રણ વાર ઉત્પન્ન થાય અને મનુષ્યના ચાર ભવ કરે તો — તેની અપેક્ષાએ પણ ૬૬ સાગરોપમ અને ચારપૂર્વ-કોટિ સમય પર્યન્ત મતિજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. — જુઓ વિશેષાવશ્યક શાષ્ઠ ગાં ૪૩૪-૪૩૬.

૭. અબાધા અને નિષેક —

સામાન્ય નિયમ એવો છે કે કર્મબન્ધ થયા પછી તરત જ તે તે કર્મ પૌતાનો વિપાક દેવાનું શરૂ કરતા નથી; પણ અબાધાકાળ વ્યતીત થયા પછી જ વિપાક શરૂ થાય છે. તેથી જેટલા સમયમા તે બાધા મથી આપતા, તેટલા સમયને અબાધાકાળ કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યેક કર્મની જઘન્ય બધસ્થિતિનો જઘન્ય અબાધાકાળ અત્યુર્હત છે. પણ આયુકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ માટે પણ અબાધાકાળ અત્યુર્હત જ છે. આયુ સિવાયના કર્મના ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબધ માટે અબાધાકાળનો એવો નિયમ છે કે, જેની જેટલી કોટકોટી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય, તેટલા સો વર્ષનો તેનો ઉત્કૃષ્ટ અબાધાકાળ સમજવો. અબાધાકાળ પૂરો થયા પછી કર્મદલિકોની નિષેકરચના થાય છે અને તે રચનાને ક્રમે દલિકો વિપાક આપવાનું શરૂ કરે છે. નિષેક-રચનાનો ક્રમ એવો છે કે પ્રથમ સમયમા વિપાક આપનારા દલિકો ઝાઝા ગોઠવાય છે અને પછીના સમયમા વિપાક આપનારા દલિકો ક્રમશઃ ન્યૂન ન્યૂન હોય છે. આ પ્રમાણે સપૂર્ણ અબાધારહિત સ્થિતિમા કર્મદલિકો ગોઠવાઈ ભય છે તે નિષેકરચના કહેવાય છે. વિશેષ માટે જુઓ પાંચમો કર્મત્રય, દીકા ગાં ૨૭-૩૯.

૮. અન્યતીર્થિકો —

ભગવાન બુદ્ધે અંગુત્તરનિકાયમાં, વર્તમાનમાં જે કાંઈ સુખદુઃખનું સંવેદન છે — તે પૂર્વકૃત કર્મજન્ય જ છે, ઈશ્વરહેતુક જ છે, અને નિર્દોષક જ છે — આવા ત્રણે પક્ષોનું ખંડન કર્યું છે, તેમાનો પ્રથમ પક્ષ જૈનોનો છે. આ મતનું ખંડન કરતી વખતે તેમણે કહ્યું છે કે, જો તેમ જ હોય તો પછી અત્યારે કોઈ પાપ કરે તે પણ પૂર્વકૃતનું ફળ માનવું જોઈએ; અને જે કાંઈ સુકૃત્ય — વિરતિ — વગેરે કરે તે પણ પૂર્વકૃતનું ફળ જ માનવું જોઈએ. એવી અવસ્થામાં પુરુષની સ્વતંત્ર ઇચ્છા - પરાક્રમ - વ્યાયામ ઇત્યાદિને કાંઈ અવકાશ રહેતો જ નથી અને તે અક્રિયાવાદમાં પરિણમે છે. માટે એવો નિયમ ન કરવો જોઈએ કે, જે કોઈ સુખાદિનું સંવેદન છે તે પૂર્વકૃત જ હોય અને અકૃત ન હોય. — અંગુત્તર ૩, ૬૧. મજ્ઞિમનિકાયમાં તો વૃણી આ જ વસ્તુને ભય કરી રીતે મૂકી છે અને છેવટે કહ્યું છે કે, જો એમ જ છે તો પછી નિર્ગ્રન્થ સંપ્રદાયમાં જે લોકો ભણે છે તે બધા પૂર્વભવમાં મહાપાપીઓ જ હોવા જોઈએ; કારણ, તેઓ આ જન્મમાં આકરી તપસ્યા કરી અત્યંત દુઃખ પામે છે. — જુઓ મજ્ઞિમ ૦ સુત ૧૦૧. જૈન કર્મવાદનું આ ખંડન માત્ર સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશનું ફળ છે, એમ કોઈ પણ જૈન કર્મશાસ્ત્રનો મર્મજ્ઞ કહી શકે તેમ છે.

અંગુત્તર નિકાયમાં (૪.૧૯૫) એક વપ્ર નામના નિર્ગ્રન્થ શ્રાવક અને મહામૌદ્ગલ્લાયન બૌદ્ધ શિક્ષુનો આ જ વિષયમાં વિવાદ ટાક્યો છે. ત્યાં નિર્ગ્રન્થ શ્રાવકને મૌદ્ગલ્લાયન એમ કહે છે કે, જે મનુષ્ય કાય, વચન અને મનથી સવૃત હોય, તેને પછી દુઃખનું કારણ કાંઈ રહેતું નથી; એટલે એને દુઃખ આવવાનો સભવ નથી. આ સાંભળી તે શ્રાવકે ઉત્તર આપ્યો કે, વસ્તુતઃ એમ નથી. એવો પણ કોઈ મનુષ્ય હોય જે સવૃત હોય છતાં તેના પૂર્વકૃત કર્મોનો વિપાક જો બાકી હોય, તો તેને દુઃખ ભોગવું પડે છે. અહીં નિર્ગ્રન્થ શ્રાવકે જે જવાબ આપ્યો છે, તે બરાબર જૈનશાસ્ત્રસંમત જ છે. પણ જ્યારે આ વાત ભગવાન બુદ્ધે સાંભળી, ત્યારે તેમણે તે શ્રાવકને પોતાનો સિદ્ધાંત સમજાવ્યો અને કહ્યું કે, જે સવૃત હોય તેને પછી દુઃખવેદના હોતી નથી. કારણ, તેને કાયસમારબળન્ય જે દુઃખનો સભવ હોતો, તે તો કાયસમારબલ બધા થવાથી ન જ થાય અને જે પૂર્વકૃત કર્મ હોય, તે પણ માત્ર સ્પર્શ કરીને ખરી પડે છે, એટલે એની પણ ખાસ દુઃખદાયક વેદના એને ન થાય. આ જ પ્રમાણે માનસિક

અને વાચિક કર્મ વિષે પણ તેમણે સમજૂત આપી, અને સંવૃત હોવાથી લવિષ્યમાં પણ દુઃખનો સંભવ જ નથી, એ પણ સમજાવ્યું.

આ પ્રમાણે પૂર્વકર્મની પણ સંવૃત મનુષ્યને દુઃખદાયક વેદના યોગવળી નથી પડતી, તે બૌદ્ધ સિદ્ધાંત તેમણે તે નિર્ગન્થના મનમાં કસાવ્યો અને તેને પૌતાનો અનુયાયી બનાવ્યો.

અહીં એક જ વાત સ્પષ્ટ કરવાની છે કે, જેને બુદ્ધ ભગવાન સંવૃત કહે છે, તે જો આપણે સાતાવેદનીયના ઉદયવાળો સયોગી કેવળી માનીએ, તો પછી બન્ને વચ્ચે કાંઈ ખાસ ઝઘડો રહે નહીં.

અને જો અસાતાના ઉદયવાળો ક્ષીણમોહાદિ કોઈ પણ માનીએ, તો એમ કહેવું જોઈએ કે, દુઃખનો ઉદય તો હોય પણ તેમની સહનશક્તિ અદ્ભુત હોવાથી તે દુઃખ તેમને દુઃખરૂપે પરિણમતું નથી. તેઓ દુઃખને દુઃખ માનતા જ નથી. સમજાવી છે, તેથી દુઃખોદય પણ નિષ્ફળ જ છે. પણ અહીં એ ધ્યાનમાં રહે કે, બુદ્ધને નિર્જરા માટે તપસ્થા અનાવશ્યક ગણવી હતી માટે તેમણે સંવૃતને દુઃખ જ નથી એમ માનીને પતાવ્યું.

૬. ગુણસ્થાનો —

દિગંબર સાહિત્યમાં ગુણસ્થાનોને સંક્ષેપ, ઓવ, સામાન્ય અને જીવસમાસ—એ નામથી પણ જણાવવામાં આવે છે. ગુણ—અર્થાત્ આત્મશક્તિનાં સ્થાનો અર્થાત્ વિકાસની ક્રમિક અવસ્થાઓ ગુણસ્થાન કહેવાય છે. આ ગુણસ્થાનોનું વર્ણન ખીબ હિન્દી કર્મશ્રંધમાં અને ચોથા હિન્દી કર્મશ્રંધમાં બહુ જ સુંદર રીતે પંડિતશ્રી સુખલાલજીએ કર્યું છે, તે ઉપરથી જ તેના સાર અગર અનુવાદરૂપે અહીં પ્રત્યેક ગુણસ્થાનની વ્યાખ્યા મોંઘવામાં આવી છે—

(૧) મિથ્યાદષ્ટિ :—આત્માનું વસ્તવિક સ્વરૂપ શુદ્ધ ચેતના અને પૂર્ણાનંદ છે. પણ જ્યાં સુધી તેના પર તીવ્ર આવરણોની ઘટા હોય ત્યાં સુધી તેના અસહી સ્વરૂપનું દર્શન નથી થતું. જ્યારે આવરણોની તીવ્રતા અતિમ હૈની હોય, સૌથી વધારે હોય, ત્યારે તેની તે અવસ્થા મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાન નામે ઓળખાય છે. આ અવસ્થામાં આત્મા સર્વથા અવિકસિત તથા અધઃપતિત હોય છે. આ દશામાં સ્વપરના અર્થાત્ દર્શનને રોકનાર દર્શનમોહ તથા સ્વરૂપમાં સ્થિર ન થવા દેનાર ચારિત્રમોહ આ બન્ને પ્રકારના મોહ પ્રબલરૂપે હોય છે. તેથી આત્મા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તદ્દન હીન અવસ્થામાં જ વિદ્યમાન હોય છે. આ ભૂમિકાનો આત્મા આધિભૌતિક

ઉત્કર્ષ તો ગમે તેટલો સાધી લે, પણ તેની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ અંતિમ ધ્યેય મોક્ષની દિશાથી વિપરીત જ હોય છે. જેમ દિગ્ગમવાળો મનુષ્ય પૂર્વને પશ્ચિમ માનીને ચાલ્યા જ કરે, પણ તે પોતાના ઇષ્ટ સ્થાનને પ્રાપ્ત નથી કરતો — એવી સ્થિતિ આ મિથ્યાદૃષ્ટિની છે.

(૨) સારવાદનસમ્યગ્દૃષ્ટિ :— આ ગુણસ્થાનમા પ્રથમ ગુણસ્થાન કરતા આત્મશુદ્ધિ થોડી વધારે છે તેથી જ તેને ગુણસ્થાનક્રમમા પીઠ્ઠુ ગણવામાં આવે છે, પણ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, આ ઉત્કૃષ્ટિસ્થાન નથી. કારણ, આત્મા જ્યારે ઉત્કૃષ્ટિ કરતો હોય, — વિકાસોન્મુખ હોય — ત્યારે આ ગુણસ્થાનમાં આવતો નથી; પણ જ્યારે આત્મા વિકાસના રાજમાર્ગથી એટલે કે ચતુર્થ આદિ ગુણસ્થાનથી ચ્યુત થાય છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિ જેવી તત્ત્વજ્ઞાનથી શૂન્ય દશામાં જવા માટે અધ પતન કરતો હોય છે, ત્યારે તેની જે સમ્યગ્દર્શન અને મિથ્યાદર્શનની વચ્ચેની સ્થિતિ હોય છે, તે જ સારવાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે આ ગુણસ્થાનને પ્રથમ ગુણસ્થાનથી વિકાસોન્મુખ આત્મા નહીં પણ અન્ય ગુણસ્થાનોથી ભ્રષ્ટ થતો આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી આને ઉત્કૃષ્ટિસ્થાન ન જ કહી શકાય. અધઃપતન મોહના ઉદ્રેકથી થાય છે એટલે આ ગુણસ્થાન વંખતે મોહની તીવ્ર કાપાયિક શક્તિનો આવિર્ભાવ હોય છે. ખીર જેવું મીઠું ભોજન કર્યા પછી જ્યારે વમન થઈ તે બહાર નીકળી જાય છે, ત્યારે મોહમા એક પ્રકારનો વિલક્ષણ સ્વાદ એટલે કે ન તો અતિ મધુર અને ન તો અતિ ખોટો — હોય છે, તે પ્રમાણે જ્યારે આત્મા ન તો તત્ત્વજ્ઞાનની નિશ્ચિત ભૂમિકા ઉપર હોય અને ન તો તત્ત્વજ્ઞાનશૂન્ય ભૂમિકા ઉપર હોય, ત્યારે જે એક વિલક્ષણ અવસ્થા હોય છે, તે જ આ સારવાદન ગુણસ્થાન કહેવાય છે. આવી સ્થિતિ ઓછામાઓછી એક સમયની અને વધારેમા વધારે આવલિકા (શ્વાસોચ્છ્વાસનો એક અંશ) પર્યંત સમજવી. ત્યાર પછી અવશ્ય મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ જાય છે.

(૩) સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ : સમ્યગ્દર્શન અને મિથ્યાદર્શનની મિશ્રિત અવસ્થામા જ્યારે આત્મા વિદ્યમાન હોય, ત્યારે સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે. આ અવસ્થામા જીવ ન તો એકાંત સમ્યક્ત્વી અને ન તો એકાન્ત મિથ્યાત્વી હોય છે; પણ દોષાયમાન સ્થિતિમાં હોય છે. તેથી સદેહદશા બની રહે છે. આ ત્રીજું ગુણસ્થાન ઉત્કૃષ્ટિસ્થાન પણ છે અને અપકૃષ્ટિનું સ્થાન પણ છે. કોઈ આત્મા મિથ્યાદર્શન છોડી સીધો આ અવસ્થામાં

આવે, ત્યારે તેની અપેક્ષાએ ઉત્કાન્તિસ્થાન કહેવાય; પણ જો કોઈ આત્મા અધઃપતનોન્મુખ હોય અને ચોથા ગુણસ્થાનથી આ અવસ્થાને પામે, તો તેની અપેક્ષાએ અપકાન્તિસ્થાન પણ છે. સાસ્વાદન અને આ મિશ્રનો મુખ્ય ભેદ પણ એ જ છે કે, બીજું ગુણસ્થાન અપકાન્તિનું જ સ્થાન છે; ત્યારે આ ત્રીજું અપકાન્તિ તેમજ ઉત્કાન્તિ બન્નેનું સ્થાન છે. આવી અવસ્થા માત્ર અત્યુદ્ધત પ્રમાણ જ આત્માને રહે છે તેથી વધારે નહિ.

(૪) અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ : શારીરિક અને માનસિક દુઃખો ભોગવતાં ભોગવતાં અજ્ઞાતરૂપે ગિરિ-નદી-પાણી-ન્યાયે જ્યારે આત્માનું આવરણ કાંઈક શિથિલ થઈ જાય છે અને તેથી જ્યારે તેના અનુભવની અને વીર્યોદ્ધાસની માત્રા વધે છે, ત્યારે તેવા વિકાસગામી આત્માનાં પરિણામોની શુદ્ધિ કાંઈક વધતી જાય છે અને તેથી જ તે પોતાના તીવ્ર રાગ અને દ્વેષનાં બંધનોની ગાંઠને છોડવાની ધણે અરે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે. આવી-અજ્ઞાનપૂર્વક માત્ર દુઃખને ભોગવતા ભોગવતાં-જે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે, તેને જૈનશાસ્ત્રમાં ‘યથાપ્રવૃત્તિકરણ’ કહેવામાં આવે છે. ત્યાર પછી આત્મશુદ્ધિ જ્યારે વધે છે અને વીર્યોદ્ધાસની માત્રા પણ જ્યારે વધે છે, ત્યારે તે આત્મા રાગદ્વેષના તીવ્ર બંધનની ગાંઠને છોડી નાખે છે. આવી અધીભેદન યોગ્ય શુદ્ધિને ‘અપૂર્વકરણ’ કહેવામાં આવે છે. આવી યોગ્યતા છબોમાં અપૂર્વ-પ્રથમ જ આવતી હોવાથી અપૂર્વકરણ કહેવાય છે. આટલું થયા પછી વળી પાછી આત્મશુદ્ધિ અને વીર્યોદ્ધાસની માત્રા વધે છે ત્યારે આત્મા મોહની પ્રધાનશક્તિ દર્શનમોહને અવશ્ય પરાજિત કરે છે. આવી દર્શનમોહને પરાજિત કરનાર આત્મશુદ્ધિ ‘અનિવૃત્તિકરણ’ કહેવાય છે. તે એટલા માટે કે, આ શક્તિ જ્યારે મળે છે ત્યારે આત્મા અવશ્ય દર્શનમોહ પર વિજયલાભ કરે છે. પાછો નથી વળતો—નિવૃત્ત નથી થતો. આ ત્રણે કરણમાં અપૂર્વકરણ જ સૌથી દુર્લભ છે. કારણ, રાગદ્વેષના તીવ્રતમ વેગને રોકવાનું અત્યંત કષ્ટ કામ આ શક્તિથી જ થાય છે. આવી શક્તિ મળ્યા પછી વિકાસગામી આત્મા લક્ષે પડે-આપડે, પણ છેવટે તો તે પોતાના લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવાનો જ.

દર્શનમોહને પરાજય આપનાર આત્મા પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે એટલે તેની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે. અને તેથી જ તેનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન તેને લક્ષ્ય તરફ લઈ જાય છે. અત્યાર સુધી તેની ગતિ ભ્રમણી હતી તે હવે સીધી થાય છે. તે વિવેકી બની કર્તવ્યકર્તવ્યનો વિવેક કરતાં શીખે છે.

આ દશાને સમ્યક્દષ્ટિ ગુણસ્થાન કહેવામાં આવે છે. તે એટલા માટે કે, તેની દષ્ટિ આ અવસ્થામાં વિપર્યાસથી મુક્ત થઈને સમ્યક્ બની ગઈ હોય છે. આ અવસ્થામાં દ્વિશાસ્ત્રમ જ ફર થાય, પણ હજી સ્વરૂપ-સ્થિતિમાં બાધક ચારિત્રમોહનો પરાજય કરવો બાકી રહે છે. તે કામ જ્યારે તે કરે છે, ત્યારે આથી આગળની ભૂમિકા કહેવાય છે. અને તેથી જ આ ગુણસ્થાનને અવિરત સમ્યક્દષ્ટિ એવું સાર્થક નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ ગુણસ્થાનવર્તી જીવ કોઈ પણ પ્રકારનું ચારિત્ર ધારણ કરી શકતો નથી; કોઈ પણ પ્રકારના વ્રત-નિયમ ધારણ કરી શકતો નથી.

2239

આવા અવિરત સમ્યક્દષ્ટિ જીવો પણ ત્રણ પ્રકારના છે-૧. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વી-અર્થાત્ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના વિપાકોદય અને પ્રદેશોદયનો જ્યારે અભાવ હોય, પણ મિથ્યાત્વમોહનીય સંતામાં તો હોય જ, તે વખતે જે આત્માનો સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રકટ થાય છે, તે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે; અને તેવી અવસ્થાવાળા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વી કહેવાય છે. ૨. ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વી-મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના વિશુદ્ધ દલિલો જ્યારે ઉદયમા હોય ત્યારે આત્માનો સમ્યક્ત્વ ગુણનો ધાત નથી થનો; પણ તે વખતે જે સમ્યક્ત્વ હોય છે તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે; અને તેવું સમ્યક્ત્વ ધરાવનાર આત્મા ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વી કહેવાય છે. ૩. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી-મિથ્યાત્વમોહનો સદંતર નાશ થવાથી આત્માનો જે સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રકટ થાય છે, તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે, અને તે જેને હોય તે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વી કહેવાય છે.

(૫) વિરતાવિરત :- મોહની પ્રધાનરાક્તિ દર્શનમોહને શિથિલ કર્યો હોય તેથી સમ્યક્દર્શન-વિવેકપ્રાપ્તિ તો થાય છે, પણ જ્યાં સુધી મોહની ચારિત્રમોહ શકિતને શિથિલ ન કરવામાં આવે, ત્યાં સુધી સ્વરૂપમાં સ્થિતિ નથી થઈ શકતી. એટલે વિકાસગામી આત્મા વિવેક-લાભ કર્યા પછી ચારિત્રમોહને શિથિલ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. જ્યારે આ પ્રયાસમાં તે અશત. સફળ થાય છે, ત્યારે તે-વિરતાવિરત શ્રાવક-દેશવિરતને નામે ઓળખાય છે. આ દશામાં તેને પ્રથમ કરતાં અધિક આત્મિક શાંતિનો અનુભવ થાય છે. આ અવસ્થામાં તે સપૂર્ણ પાપહારી ક્રિયાઓથી અલગ નથી થઈ શકતો; એટલે જ આ અવસ્થામાં આવેલ આત્માઓ તેમના ત્યાગની અપેક્ષાએ અનેક પ્રકારના હોય છે.

કોઈ એકાદ વ્રત લઈ શકે છે તો કોઈ બે કે તેથી વધારે. વળી કોઈ તો પાપકાર્યમા માત્ર અનુમતિની જ છૂટ વાળા હોય છે; પૌતે જાતે પાપકાર્યો કરતા નથી, તેમ જ બીજા પાસે કરાવતા પણ નથી. અતઃ જેઓ આ દેશવિરત અવસ્થામા હોય, તે સૌમાં આવી અનુમતિની છૂટવાળા સૌથી અગ્રગામી ગણાય છે. સર્વ પાપકાર્યોથી આવી અનુમતિ પણ ત્યાગવામાં આવે, તો તો આ અવસ્થાથી આગળની સર્વવિરતિને નામે ઓળખાતી દશાનો લાભ કરે છે; પણ આ અવસ્થામાં એ શક્ય ન હોવાથી તેઓ દેશવિરત જ કહેવાય છે.

(૬) અપ્રમત્તસંયત :—દેશવિરત આત્માને એવી અદ્યવિરતિથી પણ જે આત્મિક શાંતિનો લાભ થાય છે, તેથી તે વિચારે છે કે આવી અદ્યવિરતિમાં પણ જે આ પ્રકારની શાંતિ અને સ્વસ્થતા હોય, તો પછી જે સર્વપાપજનક પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થાઉં તો તો કેવી પરમ શાંતિને પ્રાપ્તું ? આ વિચારમાંથી ચારિત્રમોહને નિર્જળ કરવાની તેની પ્રવૃત્તિ વેગવતી બને છે અને તે ચારિત્રમોહની શક્તિને અધિકાશમાં નિર્જળ બનાવી દે છે. પરિણામ એ આવે છે કે, તે સર્વ સાવધ યોગથી નિવૃત્ત થાય છે. આ અવસ્થામાં પૈદ્દગલિક લાભો જે સ્વથી લિન્ન છે, તેમની આસક્તિનો અભાવ થઈ જાય છે. આ અવસ્થામાં પણ તે સદૈવ પૌતાના હીધેલ વ્રતમાં જાગૃત નથી રહી શકે. અને પરિણામે શોડોધણા પ્રમાદ પણ ક્યારેક આવી જાય છે, તેથી જ આ અવસ્થાને અપ્રમત્તસંયત એવું સાર્થક નામ મળ્યું છે.

(૭) અપ્રમત્તસંયત :—સર્વ સાવધ યોગ વિરત થયા છતાં જ્યારે આત્મા પ્રમાદવશ થાય છે, ત્યારે પૌતાની શાંતિમાં બાધાનો અનુભવ કરે છે તેથી નિરાકુલ શાંતિનો અનુભવ કરવાની લાલસા સેવે છે. આ લાલસામાથી જ નિદ્રા, વિષય, કષાય અને વિકલ્પા—હત્યાદિ પ્રમાદોમાંથી પૌતાને બચાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ પ્રયત્નમાં જ્યારે તે સફળ થાય છે, ત્યારે પ્રમાદો પર વિજયલાભ કરી અપ્રમત્તસંયત અવસ્થાને પામે છે. પણ આ અવસ્થામાં પણ એક તરફ અપ્રમાદજન્ય ઉત્કંઠ સુખનો અનુભવ થતો હોવાથી તે જ સ્થિતિમાં ટકી રહેવાનો સતત પ્રયત્ન આત્મા કરતો હોય છે, અને બીજી તરફ પ્રમાદજન્ય પૂર્વાનુભૂત વાસનાઓ તેને પૌતાના તરફ ખેંચે છે. આ ખેંચાતાણુમા વિકાસોન્મુખ આત્મા પણ ક્યારેક પ્રમાદની તન્દ્રામાં અને ક્યારેક અપ્રમાદની જગૃતિમા ડોહા ખાય

છે. એટલે કે તે અનેક વાર પ્રમત્તસંચિતાવસ્થામાં અને અનેકવાર અપ્રમત્તસંચિત અવસ્થામાં આવાગમન કર્યા કરે છે. જેમ પાણીની હમરી આ વાતબ્રમીમાં પડેલું તણખડું આમતેમ ચલાયમાન હોય છે, તે જ પ્રમાણે આ છઠ્ઠા અને સાતમા ગુણસ્થાનના સમયમાં વિકાસગામી આત્માની સ્થિતિ ડોલાયમાન થાય છે.

(૮) નિવૃત્તિબાહર : — અપ્રમાદ અવસ્થાની એવી સ્થિતિ કે જે સ્થિતિ આવે એટલે પ્રમાદ અવસ્થામાં જવાનું ન બને — પણ વિકાસ તરફ આત્મા પ્રયાણ કરવા સમર્થ થાય, તે નિવૃત્તિબાહર અવસ્થા કહેવાય છે. આ અવસ્થામાં આત્મા વિશેષ પ્રકારે મોહને દબાવવા અગર નિર્મૂલ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આને અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાન એવા બીજા નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે; કારણ આ ગુણસ્થાનમાં સ્થિતિવાત, રસધાત, ગુણશ્રેણી, ગુણસંક્રમણ અને અપૂર્વસ્થિતિબદ્ધ એ પાંચ બાબતો જીવનમાં પ્રથમ જ કરે છે, એટલે પ્રથમ ના અનુભવાયલી અપૂર્વ જ આત્મશુદ્ધિનો લાભ આ ગુણસ્થાને આત્મા કરે છે.

(૯) અનિવૃત્તિબાહર : — આઠમી નિવૃત્તિબાહર અને આ નવમી અનિવૃત્તિબાહર અવસ્થામાં મુખ્ય ભેદ એ છે કે, આઠમી અવસ્થામાં સમસમયે વર્તમાન જીવોની શુદ્ધિની તરતમતાને આશ્રી તેમના અસંખ્યાત ભેદ થઈ શકે છે; પણ નવમી અવસ્થામાં તેમ નથી. તેમાં સમસમયમાં વર્તમાન સકલ જીવોની શુદ્ધિ એકસરખી માનવામાં આવી છે. નિવૃત્તિ એટલે ભિન્નતા અને બાહર એટલે સ્થૂલ. સ્થૂલ કષાયની તરતમતાને આશ્રીને ત્યારે જીવોની ભિન્નતા સ્પષ્ટપણે કરી શકાય તે અવસ્થા નિવૃત્તિબાહર ગુણસ્થાન, અને જે અવસ્થામાં સ્થૂલ કષાયાશ્રયી જીવોની ભિન્નતા ન કરી શકાય, તે અનિવૃત્તિબાહર ગુણસ્થાન. આમ બનવાનું કારણ એ છે કે, જેમ જેમ કષાયની મંદતા થતી જાય છે, તેમ અધ્યવસાયસ્થાનો ઓછાં થતાં જાય છે, અને વિશુદ્ધિ વધતી જાય છે. આઠમા ગુણસ્થાન કરતાં નવમામાં વિશુદ્ધિ અધિક છે જ તેથી અધ્યવસાયસ્થાન ઓછાં થાય છે. અને ઓછાં થવાને લીધે સમકાલીન જીવોના અધ્યવસાયસ્થાન એક જેવાં પ્રાપ્ત થાય છે.

આ નવમા ગુણસ્થાનમાં જીવો સ્પષ્ટપણે બે શ્રેણીમાં વિભક્ત થઈ જાય છે. એક શ્રેણીવાળા તો એવા હોય છે કે જે મોહને દબાવતા જાય

છે પણ સર્વથા નિર્મૂલ નથી કરી શકતા; એટલે જ જેમ કોઈ વાસણમાં ભરેલી વરાળ જ્યાં સુધી દબાઈ રહે ત્યાં સુધી તો ઠીક, પણ જ્યારે તેનો વેગ વધી જાય છે ત્યારે તે વાસણને પણ ઊડાડી મૂકે છે; અથવા જેમ રાખની નીચે ઠંડાયેલો અગ્નિ જરા હવા ચાલે કે પ્રકટ થઈ પોતાનું પોતા પ્રકાશે છે; અથવા પાણીની નીચે બેઠેલો કાદવ જરાક ફોલ થતાં તરત જ ઉપર આવી જાય છે; તેમ દબાયેલ મોહ પણ જ્યારે એ આધ્યાત્મિક યુક્તિનો થોડો જરા થાક ખાવા બેસે છે, ત્યારે તેને પોતાના વેગથી હરાવી દે છે. આવી હાર એ મોહના ઉપશામકને અગિયારમા ગુણસ્થાને મળે છે.

બીજી શ્રેણીવાળા જીવો એવા હોય છે જેઓ મોહને દબાવતા નથી પણ નિર્મૂળ કરતા જાય છે; તેથી આ શ્રેણીના જીવોને પતનનો અવકાશ નથી. તેઓ મોહનો સંપૂર્ણ નાશ જ્યાં કરે છે તે બારમું ગુણસ્થાન છે. પ્રથમ શ્રેણીવાળા કરતાં આ જીવોમાં આત્મશુદ્ધિ વિશેષ છે જેને કારણે તેઓ ઉપશામ નહિ પણ ક્ષય કરે છે.

(૧૦) સૂક્ષ્મસંપ્રાય ઉપશમક અથવા ક્ષયક :—આ ગુણસ્થાનમાં ઉપશુદ્ધિ બળે શ્રેણીવાળા, થોડી વધારે આત્મશુદ્ધિ થાય અને તેથી જ્યારે ઉપશમન અને ક્ષયણની થોડી વધારે શક્તિ વધે છે ત્યારે આવે છે. આ અવસ્થામાં સ્થૂલ કષાયોનો તો તદ્દન ઉપશમ થા ક્ષય જ થઈ ગયો હોય છે. માત્ર સૂક્ષ્મસંપ્રાય-લોભકષાય ઉદ્ભવમાં હોય છે. તેથી જેઓ મોહનો ઉપશમ કરનાર હોય છે, તે આ અવસ્થામાં સૂક્ષ્મસંપ્રાય ઉપશમક અને જેઓ મોહનો ક્ષય કરનારા હોય છે તેઓ સૂક્ષ્મસંપ્રાય ક્ષયક કહેવાય છે.

(૧૧) ઉપશાંતમોહ :—દશમા ગુણસ્થાનમાં જેઓ કષાયોનો ઉપશમ કરતા હતા, તેઓ કંમલ વિશુદ્ધિ વધવાથી સંપૂર્ણ મોહને, અર્થાત્ શેષ રહેલ લોભના સૂટમાંસને પણ દબાવી દે છે અને તેથી આ અવસ્થા ઉપશાંતમોહ કહેવાય છે. દશમામા જેઓ કષાયોનો ક્ષય કરતા હતા, તેઓ આ ઉપશાંતમોહાવસ્થાને નહિ પણ ક્ષીણમોહાવસ્થાને બારમી છે તેને પામે છે. આ ઉપશાંતમોહ અવસ્થામાં આવેલ જીવ અવશ્ય પતનને પામે છે. કારણ, મોહને દબાવવાની અંતિમ સીમા સુધી એ પહોંચી ગયો; એટલે પછી દબાયેલા મોહનો વારો આવે છે. અને જ્યન્ય એક સમય અને

ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુદ્ધર્ત પ્રમાણ કાળ સુધી તે આત્મા વીતરાગાવસ્થામાં રહે છે. પણ પછી તો અવશ્ય મોહનું સામ્રાજ્ય નમે છે દબાયલા મોહ-દાહના ઢગલામાં આગની કણી લાગવાથી ભડાકો થાય તેમ એકદમ ફૂટી નીકળે છે અને આત્માને વળી પાછો અધોગામી બનાવે છે. તે વખતે જે તેનું આયુ પૂરુ થયું હોય, તો તે જીવ મરીને અનુત્તરમાં દેવરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને સમ્યગ્દષ્ટિ નામની ચોથી અવસ્થાને પામે છે. અને જે આયુ પૂરુ ન થયું હોય, તો જે કર્મે તેણે આરોહણ કર્યું હોય છે તે જ કર્મે પતન શરૂ થાય છે. અર્થાત્ આરોહણ વખતે જે જે ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત કરી કર્મની જે જે પ્રકૃતિઓના બંધ, ઉદય અને ઉદીરણનો વિચ્છેદ કર્યો હોય, પતન વખતે તે તે ગુણસ્થાનને કર્મશ પ્રાપ્ત કરીને ફરી તે તે કર્મની પ્રકૃતિઓનાં બંધ, ઉદય અને ઉદીરણને શરૂ કરે છે અને તે પ્રમાણે પતનોન્મુખ આત્મામાંથી કોઈ છઠ્ઠામાં, તો કોઈ પાંચમામાં તો કોઈ ચોથામાં અને કોઈ તો બીજામાં પણ આવી જાય છે.

(૧૨) ક્ષીણમોહઃ : જેમ અગિયારમું ગુણસ્થાન દશમામાંથી ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ થયેલો આત્મા પામે અને મોહનો તદ્દન ઉપશમ હોવાથી ઉપશાંત-મોહ કહેવાય છે, તેમ દશમામાં રહેલો સૂક્ષ્મસપરાયક્ષપદ જ્યારે એ લાક્ષના સૂક્ષ્મ અશનો પણ ક્ષય કરે છે, ત્યારે સીધો આ અવસ્થામાં આવે છે અને તે ક્ષીણમોહ કહેવાય છે. જેમ ઉપશાંતમોહ અવસ્થા માત્ર ઉપશમકરેજ આવે છે, તેમ આ ક્ષીણમોહ અવસ્થા માત્ર ક્ષપદ દ્રણીવાળા જીવોને જ આવે છે. ઉપશાંત મોહાવસ્થામાંથી અવશ્ય પતન છે, જ્યારે આ ક્ષીણમોહાવસ્થામાં પતનને અવકાશ જ નથી. તે કર્મશઃ સિદ્ધગતિને જ પામે છે. આ ક્ષીણમોહાવસ્થામાં અંતર્મુદ્ધર્ત કાળ રહીને આત્મા આગળના ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે.

(૧૩) સચોગી કેવલિઃ : આત્માના વિકાસને રોધક જે મોટું સૈન્ય છે તેમાં મોહ એ સેનાપતિ છે. સેનાપતિ મોહ જ્યારે નાશ પામ્યો, ત્યારે તેના નાના મોટા સૈનિકોની દુરવસ્થા થાય છે. મોહના નાશ થવાથી બીજા જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ અને અતરાય એ ત્રણ ધાતીકર્મની શક્તિ પણ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને અંતર્મુદ્ધર્ત પછી એ ત્રણે ધાતી કર્મનો નાશ થઈ જાય છે; અને આત્મા નિરતિશય જ્ઞાન આદિ ગુણોને પ્રાપ્ત કરે છે. એ સમયમાં મન, વચન અને કાય યોગની પ્રવૃત્તિ બધા ન હોવાથી તે અવસ્થાને સચોગી કેવળી અવસ્થા કહે છે.

(૧૪) અયોગી કેવલી : એ અવસ્થા જ્યારે સર્વ યોગોના પણ નિરોધ થઈ જાય છે અને આત્મા અધાતી કર્મનો પણ નાશ કરવા તત્પર થઈ જાય છે તે અયોગી કેવલી ગુણસ્થાન કહેવાય છે. સંસારી-આત્માનું આ અંતિમ ગુણસ્થાન છે. આને વડાવી જીવ સિદ્ધ થાય છે.

૧૩ .

સંવર

સવર^૧ એક છે.

[—સ્થા૦ ૧૪, —સમ૦ ૧]

અક્રિયા એક છે, અદંડ એક છે.

[—સમ૦ ૧]

સંવરદ્વાર પાંચ છે^૨.

(૧) સમ્યક્ત્વ; (૨) વિરતિ; (૩) અપ્રમત્તાતા; (૪) અકષાય; (૫) અયોગતા.

[—સમ૦ ૫]

સંવર પાંચ છે—

(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયસંવર; (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય સંવર; (૩)

૧. આસ્રવનો નિરોધ તે સંવર. ભગવતી૦મા આત્મા જ સવર છે એમ કહ્યું છે. —શ. ૧, ૬ દ.

સવરના ૫૭ ભેદ છે :— ૫ સમિતિ, ૩ ગુપ્તિ, ૨૨ પરીપહ, ૧૦ ચતિધર્મ, ૧૨ ભાવના, અને ચારિત્ર. (જુઓ તત્વાર્થ૦ અ૦ ૬ તથા નવતત્ત્વ ગા૦ ૨૦) છતાં સામાન્યપણે આઠી સંવરને ૧ કહે છે.

પ્રશ્નવ્યાકરણ (૬-૧૦)માં પાંચ વ્રતોને સવર તરીકે ગણાવ્યાં છે. સંવર વિષે ખૌદ્ધ માન્યતા માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. પાંચ આસ્રવદ્વારથી વિપરીત પાંચ સવરદ્વાર છે.

દ્રાણેન્દ્રિય સંવર; (૪) રસનેન્દ્રિય સંવર; (૫) સ્પર્શનેન્દ્રિય સંવર.

[—સ્થાન ૪૨૭]

સંવર આઠ છે—

(૧-૫) ઉપર પ્રમાણે; (૬) મનઃસંવર; (૭) વચન-સંવર; (૮) કાયસંવર.

[—સ્થાન ૫૬૮]

૧. વ્રત - વિરતિ

૧

૧. પ્રાણાતિપાતવિરમણ એક છે.^૧
૨. મૃષાવિરમણ એક છે.
૩. અદૃષ્ટાદાનવિરમણ એક છે.
૪. અપ્રહ્મવિરમણ એક છે.
૫. પરિશ્રુતવિરમણ એક છે
૬. ક્રોધવિવેક એક છે.
૭. માનવિવેક એક છે.
૮. માયાવિવેક એક છે.
૯. લોભવિવેક એક છે.
૧૦. પ્રેમત્યાગ એક છે.
૧૧. દ્વેષવિવેક એક છે.
૧૨. કલહવિવેક એક છે.
૧૩. અભ્યાસયાનવિવેક એક છે
૧૪. પૈશૂન્યવિવેક એક છે.
૧૫. પરપરિવાદવિવેક એક છે.

૧. અહિં અદાર પાપરથાનથી વિરતિ ગણાવેલી છે.

૧૬. રત્યરતિત્યાગ એક છે.

૧૭. માયામૃષાત્યાગ એક છે.

૧૮. મિથ્યાદર્શનવિવેક એક છે

[—સ્થા૦ ૪૮]

પાંચ મહાવ્રત^૧ છે —

(૧) સર્વ પ્રાણુતિપાતથી વિરમણ; (૨) સર્વ મૃષાવાદથી વિરમણ; (૩) સર્વ અહતાદાનથી વિરમણ; (૪) સર્વ મૈથુનથી વિરમણ; (૫) સર્વ પરિગ્રહથી વિરમણ.

[—સ્થા૦ ૩૮૯, —સમ૦ ૫]

સામાયિક^૨ બે પ્રકારનું છે—

(૧) અગાર સામાયિક; (૨) અણુગાર સામાયિક.

[—સ્થા૦ ૮૪]

અણુવ્રત^૩ પાંચ છે —

(૧) સ્થૂલ પ્રાણુતિપાતવિરમણ; (૨) સ્થૂલ મૃષાવાદ-વિરમણ; (૩) સ્થૂલ અહતાદાનવિરમણ; (૪) સ્વદાર સંતોષ; (૫) ઇચ્છા પરિમાણ.

[—સ્થા૦ ૩૮૯]

૧. પાંચ મહાવ્રતના વિવરણ માટે જુઓ પ્રમવ્યાકરણ ૬-૧૦; દર્શવૈકલિક—અ૦ ૪, અને તત્ત્વાર્થ અ૦ ૭. લગવતી૦માં પ્રત્યાખ્યાનની સમજમાં પાંચ મહાવ્રતોનો ઉલ્લેખ છે.—શ૦ ૭, ઉ૦ ૨, પૃ. ૧૩૫.

૨. જેનાથી સમત્વની પ્રાપ્તિ થાય, તે સામાયિક. આ વ્રતમાં સાધુને સર્વ સાવધ (દોષિત) વ્યાપારનો જીવનપર્યંત અને ગૃહસ્થને નક્કી કરેલ કાલ સુધી ત્યાગ કરવાનો હોય છે. વધુ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૩. બૌદ્ધવ્રતની સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૨

ભાષાના^૧ ચાર પ્રકાર^૨ છે —

૧. સત્યભાષા; ૨. મૃષાભાષા; ૩. સત્યમૃષા—અર્ધસત્ય;
 ૪. અસત્ય-મૃષા—ન સત્ય ન મૃષા જેમકે, ‘આપો’;
 ‘હ્યો’ એવી વ્યવહારની ભાષા —

[—સ્થાન ૨૩૮]

સત્ય ચાર છે —

- (૧) ૧. કાયઋણુતા — કાયની અવિસંવાદી પ્રવૃત્તિ;
 ૨. ભાષા-ઋણુતા — વચનની અવિસંવાદી પ્રવૃત્તિ;
 ૩. ભાવ-ઋણુતા — મનની અવિસંવાદી પ્રવૃત્તિ;
 ૪. અવિસંવાદ — કહે તેજ કરે તે.

[—સ્થાન ૨૫૪]

- (૨) ૧. નામસત્ય — (સત્ય એવું નામ);
 ૨. સ્થાપનાસત્ય — (સત્યની સ્થાપના - પ્રતિમા);
 ૩. દ્રવ્યસત્ય — (સત્યમાં અનુપયોગી જીવનું સત્ય);
 ૪. ભાવસત્ય — (સત્યમાં ઉપયોગવાળા જીવનું સત્ય).

[—સ્થાન ૩૦૮]

૧. ભાષાના વિશેષ સ્વરૂપ માટે જુઓ પ્રજ્ઞાપનાપદ ૧૧. ભાષાશુદ્ધિ માટે આચારાંગ મુત ૨માં ૪થું ભાષાધ્યયન છે; અને દશત્રૈકાલિકમાં સાતમું સુવાક્યશુદ્ધિ નામનું અધ્યયન છે. સાધુએ મૃષા અને સત્યમૃષા ભાષા ત્યાગવી જોઈએ.

૨. આવશ્યક નિર્ચુકિતમાં આ ચાર ભેદ જણાવ્યા છે. ભાષ્યકારે ત્યા તે ચારેની વ્યાખ્યા આપ કરી છે. મુનિ, ગુણ કે પદાર્થ એ ‘સન’ કહેવાય. તેમને હિતકારી તે સત્ય, અને અહિતકારી તે અસત્ય. તદુભય-સ્વભાવી તે મિત્ર; અને તે ત્રણેથી ભિન્ન — આજ્ઞાપની આદિ—તે અસત્ય-મૃષા. વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ગાં ૩૭૫-૩૭૭ વિશેષ માટે જુઓ દશત્રૈકાલિક નિર્ચુકિતનું સાતમું અધ્યયન. સાધુએ સત્યભાષામાં પણ જે ખીજને ખીડાકારી ન હોય, તે જ ઉત્તમ ભાષા છે. સૂત્રરૂપાગ ૧.૬.૨૩

સત્ય દશ પ્રકારતું છે^૧ —

૧. જનપદસત્ય; ૨. સમ્મતસત્ય; ૩. સ્થાપનાસત્ય;
૪. નામસત્ય; ૫. રૂપસત્ય. ૬. પ્રતીત્યસત્ય; ૭. વ્યવહારસત્ય;
૮. ભાવસત્ય; ૯. યોગસત્ય; ૧૦. ઉપમાસત્ય;

[—સ્થા૦ ૭૪૧]

સત્ય વચનના અતિશય^૨ ૩૫ છે.

[—સમ૦ ૩૫]

૩

બ્રહ્મચર્યશુદ્ધિ નવ છે —

૧. વિવિક્ત શયનાસન વાપરવાં અને સ્ત્રી, પશુ અને પંડકના સંસર્ગવાળાં શયનાસન વાપરવાં નહિ.

૨. સ્ત્રીકથા કરવી નહિ,

૩. સ્ત્રી જ્યાં રહેતી હોય ત્યાં રહેવું નહિ.

૪. સ્ત્રીની મનોહર ઇન્દ્રિયોત્તુ^૩ દર્શન તથા ધ્યાન કરવું નહિ.

૫. પ્રણીત રસવાળું લોબન કરવું નહિ.

૬. આહારપાણી વધારે પડતાં લેવાં નહિ.

૭. પૂર્વકાળમાં સેવેલ મૈથુનતું સ્મરણ કરવું નહિ.

૮. શબ્દ, રૂપ, અને પ્રશંસાતુ અનુસરણ કરવું નહિ.

૯. શાતા અને મુખમાં આસક્તિ રાખવી નહિ.

[—સ્થા૦ ૬૬૩]

બ્રહ્મચર્યની શુદ્ધિ નવ છે —

૧-૨. ઉપરપ્રમાણે

૩. સ્ત્રીગણ સાથે રહેવું નહિ.

૧. આના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪.

૨. વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૪-૭. ઉપર પ્રમાણે.

૮. શબ્દ, રૂપ, ગન્ધ, રસ, સ્પર્શ અને પ્રશંસાનું
અનુસરણ કરવું નહિ.

૯. ઉપર પ્રમાણે.

[—સમ૦ ૬]

૨. વ્રતની ભાવના

પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ કરના પાંચ યામની રૂપ
ભાવનાઓ છે^૧ —

(૧) ૧. ધર્યાસમિતિ — સ્વપરને કલેશ ન થાય તે રીતે
યતનાપૂર્વક ગમનાગમન કરવું તે ધર્યાસમિતિ.

૨. મનોશુષ્કિત — મનને અશુભધ્યાનમાંથી શુભ ધ્યાન-
માં પ્રવૃત્ત કરવું તે.

૩. વચનશુષ્કિત^૨ — સત્ય અને હિતકારી બોલવું તે.

૪. આલોકભાજનભોજન — પાત્રમાં^૩ ભોજન ભેળવે
કરવું તે.

૧. પ્રાણાતિપાત વિરમણાદિ પાંચ વ્રતો છે. તેમના સરક્ષણ માટે
જેનો અભ્યાસ આવશ્યક છે, તે ભાવનાઓ કહેવાય છે. આ ભાવનાથી
વ્રતો દૃઢ બને છે. પ્રથમ અને અંતિમ સિવાયના વચલા ૨૩ તીર્થ કરેના
સમયમાં યામ પાંચ નહીં પણ ચાર હોય છે અર્થાત્ પ્રાણાતિપાતવિરમણ,
મૃધાવાદવિરમણ, અત્તાદાનવિરમણ; અને પરિચ્છવિરમણ; આ માટે જુઓ
ઉત્તરાયન : કેળીગૌતમ સંવાદ. અ. ૨૩. ૧૨. ભાવનાઓ માટે જુઓ
તત્ત્વાર્થ^૦ ૭,૩; અને પ્રશ્નવ્યાકરણ ૬૧૦

૨. અર્હિસાવ્રતની ભાવનામાં ઉમાસ્વાતિ બાપ્યમાં આને નથી ગણતા
પણ એપશાસમિતિને ગણે છે. સર્વાર્થસિદ્ધિનો મૂળસૂત્રપાઠ સમવાચાંગસૂત્રને
અનુસરે છે, તે નોધપાત્ર છે. પ્રશ્નવ્યાકરણમાં એપશાસમિતિને પણ અર્હિસાની
ભાવના તરીકે ગણાવી છે.

૩. તત્ત્વાર્થમાં ‘આલોકિત પાનભોજન’ એવો પાઠ છે, અને પ્રસિદ્ધ
પણ એ જ છે.

૫. આદાન નિશ્ચેપણ સમિતિ — પાત્રાદિ વસ્તુને લેવા કે મૂકવામાં અવલોકન અને પ્રમાણતથી ચતના રાખવી તે.

(૨) ૬. અનુવીચિલાપણ — વિચારપૂર્વક બોલવું તે.

૭. ક્રોધવિવેક — ક્રોધપ્રત્યાખ્યાન.

૮. લોભવિવેક.

૯. ભયવિવેક.

૧૦. હાસ્યવિવેક.

(૩) ૧૧. અવગ્રહાનુશાપના^૧ — અવગ્રહ એટલે નિવાસ-સ્થાન તેની આજ્ઞા લેવી તે.^૨

૧૨. અવગ્રહસીમા પરિજ્ઞાન — નિવાસસ્થાનની સીમા જાણી લેવી તે.

૧૩. સ્વયં અવગ્રહનો સ્વીકાર — અર્થાત્ તેમાં રહેવું તે.^૩

૧૪. સાધમિ^૪ક પાસેથી અવગ્રહયાચન — કોઈ ભિક્ષુએ નિવાસસ્થાન માગ્યું હોય — તે તેની અનુમતિ લઈ તે સ્થાનમાં રહેવું તે.

૧૫. સાધારણ ભોજનને આચાર્યને ખતાવીને ખાવું તે.^૪

(૪) ૧૬. સ્ત્રી, પશુ અથવા નપુંસક દ્વારા સેવેલ શયનાસનનું વર્જન.

૧૭. સ્ત્રીકથા વર્જન.

૧૮ સ્ત્રીઓની મનોહર ઇંદ્રિયોના અવલોકનનું વર્જન.

૧૯ પૂર્વે ભોગવેલ રતિવિલાસનું સ્મરણ ન કરવું.

૧. તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં અનુવીચિ-અવગ્રહ-યાચન એમ પાઠ છે.

૨. દિગંબર મતસેદ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬-૭.

૩. તત્ત્વાર્થમાં આને બદલે અલીક્ષણ-અવગ્રહ-યાચન છે. અર્થાત્ સમયમર્યાદા પૂરી થયે નિવાસ-સ્થાન વારવાર માગવું તે.

૪. તત્ત્વાર્થમાં મા માત્ર અનુદ્ધાપિત — પાન — ભોજન એવો પાઠ છે. -

૨૦. પ્રણીત આહારનું વર્જન.
 (૫) ૨૧. શ્રોત્રેન્દ્રિયરાગોપરતિ.^૧
 ૨૨. ચક્ષુરિન્દ્રિય રાગોપરતિ.
 ૨૩. ઘ્રાણેન્દ્રિય રાગોપરતિ.
 ૨૪. જિહ્વેન્દ્રિય રાગોપરતિ.
 ૨૫. સ્પર્શેન્દ્રિય રાગોપરતિ.

[—સમ૦ ૨૫]

૩. પ્રવચનમાતા^૨

આઠ પ્રવચનમાતા છે —

૧. ઈર્થાસમિતિ (કોઈ પણ જીવને કલેશ ન થાય તે રીતે સાવધાનતાથી ચાલવું તે);
૨. ભાષાસમિતિ (સત્ય, હિતકારી, અને પરિમિત તથા સંશયજનક ન બને તેવું બોલવું તે);
૩. એષણુસમિતિ (જીવનયાત્રામાં આવશ્યક સાધનો મેળવવામાં સાવધાનતાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ);
૪. આહાર - ભાંડ - માત્ર - નિષ્કેષણ - સમિતિ (પાત્રાદિ વસ્તુમાત્રને લેતાં-મૂકતાં સાવધાની);
૫. ઉચ્ચાર - પ્રશ્નવણુ - ખેલ - જલ્લ - સિંઘાણુ - પારિષા - પનિકા સમિતિ (મળ, મૂત્ર, શ્લેષ્મ, શરીરનો મેલ, નાકનો મેલ વગેરે પરઠવવામાં સાવધાની);
૬. મનોગુપ્તિ (દુષ્ટ સંકલ્પનો ત્યાગ અને પ્રશસ્ત સંકલ્પનો સ્વીકાર);
૭. વચનગુપ્તિ (અસત્ય, અહિતકર, અને અપરિમિત

૧. તત્ત્વાર્થમાં આ પાંચને ગદ્યે આમ કહ્યું છે:—પાચે ઇન્દ્રિયોના મનોહ વિષયમાં રાગ ન કરવો અને અમનોહમાં ક્રેપ ન કરવો.

૨. જૈન શાસ્ત્ર કે આચારનો આધાર—સારખત તત્વ. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૮.

સ્થા-૮

વચનનો ત્યાગ; અને સત્ય, હિતકર, અને પરિમિત વચનનો સ્વીકાર અથવા પ્રસંગે મૌનાવલંબન);

૮. કાયશુભિ (અકુશલ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ અને કુશલ પ્રવૃત્તિનો સ્વીકાર.)

[—સમ૦ ૮,]

ધર્યાસમિતિ આદિ પાંચ સમિતિઓ છે.

[—સ્થા૦ ૪૫૭;—સમ૦ ૫]

ધર્યાસમિતિ આદિ પાંચ સમિતિ અને મનશુભિ આદિ ત્રણ શુભિ એ આઠ સમિતિ કહેવાય છે.^૧

[—સ્થા૦ ૧૦૩]

મનોશુભિ, વચનશુભિ અને કાયશુભિ આ ત્રણ શુભિઓ છે અને તે સંયત મનુષ્યને હોય છે.

[—સ્થા૦ ૧૨૬;—સમ૦ ૩].

૪. ઉપસર્ગ-પરીપહ

૧

ઉપસર્ગ (વિદ્ધ) ચાર છે^૨—

૧. દિવ્ય; ૨. માનુષ; ૩. તિથ્ય સંબંધી; ૪. સ્વયંકૃત.

(૧) દિવ્ય ઉપસર્ગના ચાર પ્રકાર છે—

૧. હાસ્ય ખાતર—કોઈ માત્ર ગમ્મત ખાતર સાધુને પીડા દે તે.

૨. પ્રદેષથી—જેમ સંગમે ભગવાન મહાવીરને પીડા દીધી.

૧. સમિતિમાં અસપ્રવૃત્તિનું શેષું તો છે જ, પણ પ્રધાનપણે સત્યાં પ્રવૃત્તિ છે; અને શુભિમાં પ્રધાનપણે અસત્યની નિવૃત્તિ છે. જુઓ તત્વાર્થ ૦ ૯. ૪-૫.

૨. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૯.

૩. વિમર્ષથી—સાધુ વિષે સંશય હોય તો દેવ પરીક્ષા ખાતર જે પીડા આપે તે.

૪. પૃથગ્વિમાત્રા—જેમાં હાસ્યાદિ અનેક કારણો સાથે હોય.

(૨) માનુષ ઉપસર્ગના ચાર પ્રકાર છે—

૧-૩. દિવ્ય પ્રમાણે.

૪. કુશીલપ્રતિસેવના—કુશીલ એટલે અપ્રહ્મ—તેના સેવન માટે આમંત્રણ—આ પ્રહ્મચારીને પીડાકર થઈ પડે.

(૩) તિથિય સંબંધી ઉપસર્ગો ચાર છે—

૧. ભયથી — કેટલાક કૂતરાઓ વગેરે પ્રાણીઓ ભયથી કરડે છે.

૨. દ્વેષથી—ચંડકૌશિક સાથે ભગવાન મહાવીરને કરડ્યો તે.

૩. આહારને કારણે—સિંહ, વાઘ, વગેરે આહાર માટે મારી નાખે છે તે.

૪. સંતતિરક્ષા માટે—જેમ બિલાડી કે કૂતરી પોતાનાં બચ્ચાંની રક્ષા માટે કરડે છે તે.

(૪) સ્વયંકૃત ઉપસર્ગના ચાર પ્રકાર છે—

૧. ચોળવાથી—જેમ કે આંખમાં કણું પડ્યું હોય તો આંખને ચોળીને જે પરાણે પીડા ઊભી કરવી તે;

૨. પડવાથી;

૩. સ્તબ્ધતાથી—એક ઠેકાણે ઊભા રહેવાથી હાથ-પગમાં ખાલી ચડી જાય છે તેવું;

૪. આકુચનથી—હાથપગ સંકોચીને બેઠા હોઈએ અને ખાલી ચડી જાય—તેવું;

૨

પરીષદ^૧ બાવીસ^૨ છે —

૧. ક્ષુધા.	૧૨. આક્રોશ.
૨. પિપાસા.	૧૩. વધ.
૩. શીત.	૧૪. યાચના.
૪. ઉષ્ણ.	૧૫. અલાભ.
૫. હંશ-મશક	૧૬. રોગ.
૬. અચેત્.	૧૭. તૃણસ્પર્શ ^૩ .
૭. અરતિ.	૧૮. જલ્દ - શરીર અને
૮. સ્ત્રી.	વસ્ત્રનો મેલ.
૯. ચર્ચા.	૧૯. સત્કારપુરસ્કાર.
૧૦. નિષદ્યા - સ્વા-	૨૦. પ્રજ્ઞા.
ધ્યાયભૂમિ	૨૧. અજ્ઞાન.
૧૧. શય્યા.	૨૨. દર્શન - સમ્યગ્દર્શન.

[—સમ૦ ૨૨]

આવેલા પરીષદોને તથા ઉપસર્ગોને છદ્મસ્થ સમ્યક્ પ્રકારે સંહન કરે તેનાં કારણો પાંચ^૪ છે —

૧. માર્ગપર દૃઢ રહેવા અને નિર્જન માટે જે સહન કરવું આવશ્યક છે, તે પરીષદ કહેવાય. ઉપસર્ગ તો આવી પડે છે, પણ પરીષદ તો સ્વયં સ્વીકારેલા હોય છે.

૨. વિસ્તાર માટે ભગવતી^૦ (શ૦ ૮૦. ૬૦ ૮, પૃ૦ ૧૬૧) અને ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અ૦ ૨ બુદ્ધો. નિયુક્તિકાર પરીષદાધ્યયનને કર્મપ્રવાહનામના પૂર્વના ૧૭મા પ્રાકૃતમાંથી નીકળેલું જણાવે છે. અહીં ભગવતીસૂત્ર, તત્ત્વાર્થસૂત્ર (૯. ૮-૧૭) અને પ્રસ્તુત અધ્યયનની નિયુક્તિ વિષય-વિવેચનની દૃષ્ટિએ સરખાવવાં જેવાં છે.

૩. આ સાથે ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં ક્ષમાનો પ્રકાર જે વર્ણવે છે તે સરખાવવા જેવો છે તત્ત્વાર્થ^૦ ૯-૬.

૧. આ પરીષદ તથા ઉપસર્ગ કરનારો જીવ પોતાના કર્મના ઉદ્ધયને વશ થઈને ઉન્નત થયેલો છે અને તેથી જ મને વઢે છે, મારી મશ્કરી કરે છે, મને બાંધે છે કે મારી ચામડી ઉતારે છે અને મારાં વસ્ત્રો વગેરે લઈ જાય છે, ફાડી નાખે છે અને ટુકડા કરી નાખે છે, — એમ વિચારીને.

૨. આ તો યક્ષાવિષ્ટ છે અને તેથી જ મને વઢે છે ઇત્યાદિ વિચારે.

૩. મારા જ કોઈ પૂર્વકર્મનો ઉદ્ધય થયો હશે તેથી મને આ વઢે છે ઇત્યાદિ વિચારે.

૪. આ હુઃખને જો હું સમ્યક્ નહિ સહન કરું, ક્ષમા નહિં ધરું, તો મને જ નવાં પાપકર્મ બધાંશે એમ વિચારે.

૫. અને જો હું સમ્યક્ સહન કરીશ તો મારા જ કર્મની નિજરા થશે એમ વિચારે.

[—સ્થા ૪૦૯]

કેવલી આવેલા ઉપસર્ગ અને પરીષદને સમ્યક્ રીતે સહે છે તેનાં પાંચ કારણો છે —

૧. આનુ તો ચિત્ત જ ઠેકાણું નથી તેથી મારા પર આક્રોશ કરે છે, ઇત્યાદિ વિચારે.

૨. આનુ ચિત્ત જ ઉન્નત છે તેથી આક્રોશ કરે છે ઇત્યાદિ વિચારે.

૩. આ પુરુષ યક્ષાવિષ્ટ છે તેથી આક્રોશ આદિ કરે છે એમ વિચારે.

૪. મારા પૂર્વલવના કર્મનો ઉદ્ધય છે જેથી કરીને આ માણસ મારા પર આક્રોશ કરે છે ઇત્યાદિ વિચારે.

૫. મને આવી રીતે સમ્યક્ પ્રકારે ઉપસર્ગ અને પરીષદને સહન કરતો જોઈને બીજા શ્રમણ-નિશ્ચન્થો પણ

મારી દેખાદેખી કરીને ગ્રમ્યક રીતે તેમને સહન કરશે એમ વિચારે.

[—સ્થા ૪૦૬]

૫. પ્રત્યાખ્યાન — ત્યાગ

પ્રત્યાખ્યાન^૧ બે પ્રકારનું છે—

- (૧) ૧. કોઈ મનથી પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
૨. કોઈ વચનથી પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
- (૨) ૧. કોઈ લાંબા કાળનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે.
૨. કોઈ ટૂંકા કાળનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે.

[—સ્થા ૧૨]

પ્રત્યાખ્યાન ત્રણ પ્રકારનું છે —

- (૧) ૧. કોઈ મનથી પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
૨. કોઈ વચનથી પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
૩. કોઈ કાયાથી પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
- (૨) ૧. કોઈ દીર્ઘકાલનું પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
૨. કોઈ અદ્યક્ષકાલનું પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
૩. કોઈ કાચને રોકવાનું પ્રત્યાખ્યાન લે છે.

[—સ્થા ૧૨૭]

૧. ઉપરાધ્યન આ. ૨૬. ૪. ૧૩ના જવાબમાં ભગવાને જણાવ્યું છે કે, પ્રત્યાખ્યાનથી આસ્રવહાર બંધ થાય છે અને દૃષ્ટાનો નિરોધ થાય છે. આનિરોધ થવાથી જીવ વિનૃપ્ત થઈ શાંતપણે વિચરે છે. ભગવતી ૭ શ. ૨, ૩. ૫ માં જણાવ્યું છે કે, પ્રત્યાખ્યાનનું ફળ સંયમ છે, અને સંયમથી કનકોત્તર કર્મદાય થઈ મોક્ષ મળે છે. પ્રત્યાખ્યાન માટે વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ આવરંશકસૂત્ર ચા. ૧ અને તેની નિર્ણયિ: તથા ભગવતી ૭ શ. ૭, ૮. ૨; ૧. ૮, ૩. ૫. દુરિભદ્રે પ્રત્યાખ્યાનશ્લક લખ્યું છે.

પ્રત્યાખ્યાન પાંચ^૧ પ્રકારનું છે —

૧. શ્રદ્ધાનશુદ્ધ (સર્વજ્ઞ પ્રત્યાખ્યાન જે પ્રમાણે લેવાનું કથું હોય તે પ્રમાણે શ્રદ્ધાપૂર્વક લીધેલું);

૨. વિનયશુદ્ધ (ગુરુને વિધિપૂર્વક વંદન કરી, મન-વચન-કાયથી ગુપ્ત થઈને લીધેલું);

૩ અનુભાષણ-શુદ્ધ (ગુરુ જે શબ્દોમાં લેવરાવે તે શબ્દોની આવૃત્તિપૂર્વક લેવાયેલું);

૪. અનુપાલના-શુદ્ધ (લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું પૂરેપૂરું પાલન જેમાં થાય તે);

૫. ભાવશુદ્ધ (પોતાની પ્રતિજ્ઞાને આ લોક કે અરસોકાદિની અભિલાષથી, રાગ કે દ્વેષથી દૂષિત ન કરે તે).

[સ્થા ૦ ૪૧૧]

પ્રત્યાખ્યાન દશ પ્રકારનું છે^૨ —

૧. અનાગતપ્રત્યાખ્યાન (ભવિષ્યમાં તપઃક્રમ^૩ આદિમાં બાધા આવશે એમ ધારી પ્રથમથી જ કરી લેવાતું);

૨. અતિક્રાન્ત પ્રત્યાખ્યાન (વર્તમાન તપઃક્રમ^૩ આદિ ન કરી શકાયું હોય તો તેને બદલે પાછળથી કરાતું);

૩. કૌટીસહિત પ્રત્યાખ્યાન (એક પ્રત્યાખ્યાન જે વખતે પૂરું થતું હોય ત્યાંથી જ બીજાની શરૂઆત કરવામાં આવે તે);

૪. નિયન્ત્રિત પ્રત્યાખ્યાન (દરેક માસના અમુક દિવસે કરવાના તપની પ્રતિજ્ઞા)^૩;

૧. એક છઠ્ઠું જ્ઞાનશુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાન પણ છે. પણ તેને શ્રદ્ધાનશુદ્ધમાં સમજી લેવું.

૨. આ દશ ભેદ ભગવતી શતક ૭, ભેદ ૦ ૨૭; પૃ. ૧૩૬માં ગણાવ્યા છે.

૩. આ પ્રતિજ્ઞા રોગોત્પત્તિ કે એવું બીજું કારણ આવી પડે તો પણ નભાવવી પડે છે. આ કાલમાં આવી પ્રતિજ્ઞા વિચ્છિન્ન થઈ ગઈ છે—એટલે કે કોઈ આચર્ય શકતું નથી.

૫. સાગાર પ્રત્યાખ્યાન (મર્યાદાઓ કે અનલુતાં ભંગ થાય, રાજાશા થાય, રોગી થાઉં - ઇત્યાદિ અગારો - અપવાદો સાથે લેવાતું);

૬. અનાગાર પ્રત્યાખ્યાન (ઉપરથી ઊલટું અપવાદો સિવાયનું^૧);

૭. પરિમાણકૃત પ્રત્યાખ્યાન (જે પ્રતિજ્ઞામાં દત્તિ, ભિક્ષા ભાગવાનાં ઘર, ભિક્ષા ભાગવાનું દ્રવ્ય ઇત્યાદિનું પરિમાણ નક્કી કરી લેવામાં આવે તે);

૮. નિરવશેષ પ્રત્યાખ્યાન (સર્વ પ્રકારનાં અશનાદિનો ત્યાગ);

૯. સંકેતક પ્રત્યાખ્યાન (કાંઈકે નિશાન રાખી કરાયેલું પ્રત્યાખ્યાન);

૧૦. અદ્ધા પ્રત્યાખ્યાન (કાળની અપેક્ષાથી કરાયેલું પ્રત્યાખ્યાન).

[—સ્થા૦ ૭૪૮]

હિ વ્યાવૃત્તિ - નિવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારે છે.—

૧. જ્ઞાનપૂર્વક; ૨. અજ્ઞાનપૂર્વક, ૩. સંશયપૂર્વક.

હિ આસક્તિ અને આસેવાના પણ તે જ રીતે ત્રણ ભેદ છે.

[—સ્થા૦ ૨૧૮]

ત્યાગ ચાર પ્રકારનો છે—

૧. મનથી ત્યાગ અથવા મનનો ત્યાગ.

૨. વચનથી ત્યાગ અથવા વચનનો ત્યાગ.

૩. કાયથી ત્યાગ અથવા કાયાનો ત્યાગ.

૪. ઉપકરણનો ત્યાગ.

અકિંચનતાના પણ તે જ ચાર ભેદ છે.

[—સ્થા૦ ૩૧૦]

૧. આમાં અનલુતાં તથા સહસાકારની છટ હોય છે.

ટિપ્પણ

૧. સંવર :—

ભગવાન બુદ્ધે અંગુતર નિકાયમાં આસ્રવનો નિરોધ માત્ર સંવરથી જ થતો નથી બતાવ્યો પણ વિભાગ કરીને નીચે પ્રમાણે બતાવ્યો છે :—

(૧) સંવરથી—ઇન્દ્રિયો મોકળી હોય તો ઇન્દ્રિયોનો સવર કરવાથી—ગુપ્તેન્દ્રિય થવાથી તત્ત્વજ્ઞ આસ્રવ નથી થતો.

(૨) પ્રતિસેવનાથી—પાન-ભોજન, વસ્ત્ર, ચિકિત્સા આદિ—આ બધું જો ન કરવામાં આવે તો ઊલટું મન પ્રસન્ન નથી રહેતું અને કર્મ-બંધ થાય છે. માટે મનને સ્વસ્થ રાખવા ખાતર આ બધી ચીજોનો ઉપયોગ કરવાથી આસ્રવનિરોધ થાય છે. પણ એ પાન-ભોજન વગેરે શોખ ખાતર ભોગવવામાં આવે, તો આસ્રવનું જ કારણ બને છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

(૩) અધિવાસનાથી—સહન કરવાથી—કોઈને શારીરિક કષ્ટ સહન કરવું પસંદ હોય તો પછી તેને શરીરસુખ મળે તેવી અવસ્થા પસંદ આવે જ નહિ; એટલે તેને તો કષ્ટસહનથી જ આસ્રવનિરોધ થાય.

(૪) પરિવર્જનથી—ત્યાગથી—ચંડ એવા હાથી, અશ્વ, વગેરે જાનવરો તથા સર્પ, વીંછી જેવા જંતુઓ, ખાડો, કાંઠાવાળું સ્થાન, પાપમિત્ર એ બધાં દુઃખદાયક છે તેથી તેમને ત્યાગવાથી તત્ત્વજ્ઞ આસ્રવનો નિરોધ થાય છે.

(૫) વિનોદનાથી—હાણી કાઢવાથી—હિંસાવિતર્ક, પાપવિતર્ક કામવિતર્ક આદિ બધક વિતર્કોની ભજના ન કરવાથી તત્ત્વજ્ઞ આસ્રવનો નિરોધ થાય છે.

(૬) ભાવનાથી—શુભ ભાવનાથી પણ આસ્રવનિરોધ થાય છે. જો એ શુભ ભાવનાઓ ન ભાવીએ તો ઊલટો કર્મબંધ થાય છે. માટે તે રોકવા ભાવના ભાવવી જોઈએ.

—અંગુતર ૦ ૬. ૫૮.

વળી અવિદ્યાનિરોધ એ જ આસ્રવનિરોધ છે એમ પણ કહ્યું છે.
—અંગુતર ૦ ૬. ૬૩.

૨. સામાયિક :—

સામાયિક એ જ આત્મા છે—આવું પ્રથમ નહિ સાંભળેલું મનુષ્ય સામગીને, અને તેને સમજીને પાર્શ્વના અનુયાયો કાલસ્યવેદિપુત્રે મહાવીરનો ૫૫ મહાવ્રતનો ધર્મ અંગીકાર કર્યાની વાત ભગવતીમાં (શં ૧, ઉ ૯, પ. ૫૦ ૫૬૧) છે. એ બતાવે છે કે ભગવાન મહાવીરે સામાયિક વિષે કેટલાંક

નવાં મન્તવ્યો રહ્યું કર્યા હતાં. જૈન સધમા સામાયિકને બહુ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. એકલા સામાયિક આવશ્યક ઉપર જ જિનભદ્રે વિશેષાવશ્યક જેવો મહાન અથ રચ્યો છે.

૩. આણુમત :—

બૌદ્ધ ધર્મમાં ઉપાસક થવાની પ્રથમ શરત એ છે કે તેણે બુદ્ધ, ધર્મ અને સધના શરણને સ્વીકારવું જોઈએ. તે જ પ્રમાણે જૈન ઉપાસક માટે ત્રિશરણ છે જ. વળી જૈન જૈન ઉપાસકનાં પાંચ આણુમત છે, તેમ બૌદ્ધ ઉપાસકનાં પણ પાંચ શીલ છે — તે આ :—

(૧) પ્રાણાતિપાત-વિરમણ (૨) અહતાદાન-વિરમણ; (૩) કામ-ભોગમાં મિથ્યાચારથી વિરમણ (૪) મૃધાવાદ-વિરમણ; (૫) સુરા, મેરચ, મદ્ય અને પ્રમાદસ્થાનથી વિરમણ. — જુઓ અંગુ ૮, ૨૫.

જન આણુમતના ઉલ્લેખ માટે જુઓ ભગવતી (શં ૭, ઉ, ૨, ૫૦ ૧૩૫.) વિવરણ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થ ૭, ૧૫.

૪. સત્યના દશ પ્રકારો :—

(૧) એક દેશમાં જે અર્થમાં એક શબ્દ વપરાતો હોય તે જ અર્થમાં બીજા દેશમાં પણ એ શબ્દ વપરાતો હોય તો તે અર્થનો બોધ કરવા માટે એ શબ્દનો પ્રયોગ તે જનપદ-સત્ય — અર્થાત્ દેશની અપેક્ષાએ સત્ય.

(૨) શબ્દનો વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ ગમે તે થતો હોય પણ જે અર્થમાં સૌ સંમત હોય તે જ અર્થબોધ માટે તેનો પ્રયોગ કરવો તે સંમત-સત્ય. જેમકે પંકમાંથી તો કમળ વગેરે ધણી ચીજો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ પંકજ-શબ્દનો કમળના જ અર્થમાં પ્રયોગ કરવો તે સમત-સત્ય.

(૩) સ્થાપના — પ્રતિમા એ કાંઈ જિન ન કહેવાય છતાં પ્રતિમાને જોઈને વ્યવહાર થાય છે કે ‘આ જિન છે.’ આ વ્યવહાર તે સ્થાપના-સત્ય.

(૪) કોઈનું વર્ધમાન એવું નામ હોય પછી લાલે તે કશાનીય વૃદ્ધિ ન કરતો હોય પણ તે વર્ધમાન જ કહેવાય છે. આ ‘નામ-સત્ય’ કહેવાય.

(૫) રૂપની અપેક્ષાએ સત્ય તે રૂપસત્ય. જેમ કોઈએ ચતિનો માત્ર કપટથી વેશ પહેર્યો હોય અને એનું એવું બાહ્યરૂપ જોઈને (આ ચતિ છે) એવો વ્યવહાર થાય છે તે રૂપ-સત્ય.

(૬) પ્રતીત્ય-સત્ય એટલે આપેક્ષિક સત્ય. જેમકે આમણું મોટું પણ કહેવાય અને નાનું પણ; જોરની અપેક્ષાએ મોટું અને કૂરીની અપેક્ષાએ નાનું.

(૭) વ્યવહારની અપેક્ષાએ સત્ય-જેમકે પર્વત પરનાં બાડ બળી રહ્યાં હોય છતાં આપણે કહીએ છીએ કે પર્વત બળે છે, ગોળામાનું પાણી અમતુ હોય છે પણ આપણે કહી છીએ કે ગોળો અમે છે. આવા ઔપચારિક પ્રયોગો તે વ્યવહાર-સત્ય છે.

(૮) ભાવ એટલે પર્યાય. કોઈ એક પર્યાયનો મુખ્યતાથી પ્રયોગ કરવો તે ભાવ-સત્ય. જેમ બગલામાં બીજા વર્ણ હોય પણ કહેવું કે બગલો થોળો છે તે; અર્થાત્ તેમાં બીજા વર્ણ છતાં શુક્લનું બાહુલ્ય છે-તેથી તેને શુક્લ કહ્યો.

(૯) યોગ એટલે સંબંધ. સંબંધથી સત્ય તે-જેમકે માણસના હાથમાં ફંડ હોય તો તે ફંડી કહેવાય તે, યોગ-સત્ય.

(૧૦) કોઈનું પરાક્રમ જોઈ તેને સિંહ કહેવો તે ઉપમા-સત્ય; અર્થાત્ તેનું પરાક્રમ સિંહ જેવું છે.

૫. સત્યવચનના અતિશય :-

ટીકાકાર કહે છે કે આ અતિશય આગમશાસ્ત્રમાં જોવામાં નથી આવ્યા પણ બીજા ગ્રંથોમાં જે જોયા છે તે આ હશે એમ ધારી તે જ અહીં ગણાવી દઉં છું. તે આ પ્રમાણે:- ૧. સંસ્કારી, ૨. ઉદાત્ત-બીચો-શુક્લંદ અવાજ; ૩. ઉપચારોપેત-સાવ ગ્રામ્ય નહિ તેવું; ૪. ગણીર-મેવની જેમ; ૫. અનુનાદિતા-પડધો પડે તેવું; ૬. ફક્ષિણત્વ-સરક્ષતા; ૭. ઉપનીત રાગત્વ-માલકોશાદિ રાગયુક્ત. આ સાત અતિશયો શબ્દાશ્રયો છે. અને બાકીના અર્થાશ્રયો છે. તે આ પ્રમાણે :- ૮. મહાર્થતા; ૯. આવ્યાહતપૌર્વાર્થ-પર્વાપરનો વિશેષ નહિ; ૧૦. સિદ્ધતા-સ્વસિદ્ધાન્ત જે હોય તે કહેવો અથવા બોલનારની સહ્યતાસુચક વાણી; ૧૧. અસદ્વિધત્વ-સાંભળનારને સંશય ન ઊપજે તેવું; ૧૨. અપહૃતાન્યોત્તરત્વ-બીજો જેમા દ્રવ્ય ન હોઈ શકે તેવું; ૧૩. હૃદયગ્રાહિત્વ-શ્રોતાના મનને હરી લે તેવું; ૧૪. દેશકાલાભ્ય-તીતત્વ-પ્રસંગોચિત; ૧૫. તત્વાનુરૂપત્વ-જે કહેવાની વસ્તુ હોય તદનુકૂળ, ૧૬. અપ્રકીર્ણપ્રસૂતત્વ-વિસ્તાર થાય પણ સંબંધ રીતે અર્થાત્ અસંબંધ નહિ તેવું અથવા અનધિકૃત અને અતિવિસ્તૃત ન હોય તેવું, ૧૭. અન્યોન્યપ્રગૃહીતત્વ-વાક્યો અને પદોની પરસ્પર સાપેક્ષતા, ૧૮. અભિનતત્વ-વક્તા અથવા શ્રોતાની ભૂમિકાને અનુસરનારું; ૧૯. અતિ-સ્નિગ્ધ અને મધુર; ૨૦. અપરમર્મવિધિત્વ-બીજાનાં મર્મસ્થાનને ઉઘાટી ન પાડે તેવું; ૨૧. અર્થધર્માભિયાસાનપેતત્વ-અર્થ ધર્મ અને અભ્યાસ

પાણુ : ૨૨. દેહાન્ : ૨૩. ખીન્નની નિન્નપુન્ન નહિ અને આત્મકન્ધં પુન્ન નહિ; ૨૪. ઉપગતપ્રજ્ઞાત્વ - ઉપરના ગુણોને લઈને જેની પ્રજ્ઞા થાય તેણે : ૨૫. અનપનીતત્વ - કાચ, કારક, વચન, લિંગાદિનો વ્યત્યય જેમાં ન હોય તેણે; ૨૬. ઉત્પાદિનાગ્નિજ્વલકૌતુહલત્વ - વિષયમાં શ્રોતાને બરાબર એકધારું કૌતુહલ પેદા કરે તેણે : ૨૭. અપભુતત્વ; ૨૮. અનતિવિલંબ; ૨૯. વિગ્રમ - વિદ્યોષ - ક્લિષ્કિચિતાદિ રહિત - વિગ્રમ એટલે વક્તાના મનની ભાન્નિ, વિદ્યોષ એટલે અભિધેયાર્થ વિષે મનની અનાસક્તિ, ક્લિષ્કિચિત એટલે ક્રોધ, ભય, અભિલાષ આદિ ભાવોને એક સાથે કે એકેકે કરવાતે, આદિશબ્દથી ખીન્ન માનસિક દોષોનું ગ્રહણ છે - આ બધા દોષોથી રહિત એવું વચન; ૩૦. અનેકભૂતિ અર્થાન્ વિષયના ભેદો, તેમનો આશ્રય લેવાથી વિચિત્ર લાગે તેણે; ૩૧. આહિતવિશેષત્વ - ખીન્ન વચનો કરતાં કાંઈક વિશેષતા યુક્ત; ૩૨. સાકારત્વ - વર્ણ, રૂપ, વાંક્યો બધા અણગ અણગ હોવાથી આકારવાળું બનેલું; ૩૩. સ્વપરિગ્રહીતત્વ - સાદસ્યયુક્ત; ૩૪. અપરિબદ્ધિતત્વ - બોલતાં બોલતાં થાક ન ચડે તેણે; ૩૫. અપ્રચ્છેદિત્વ - કહેવા ધાર્યું હોય તે કહેવાઈ રહે ત્યાં સુધી એકધારું બોલતું તે. બગવાન મંદાવીરને આ ૩૫ અતિગયોથી યુક્ત ઔપપાતિક ગુણમાં કહ્યા છે.

૧-૭. દિગંબર મતભેદ :-

(૧) અસ્તાદાનની પાંચ ભાવનાઓમાં સર્વાર્થસિદ્ધિ મળ નવાર્થ-ગુણપાત્રમાં મૌલિક મતભેદ છે. દિગંબર અને મ્નેતાગબરના જીવનવ્યવહારમાં જે મૌલિક મતભેદ છે તે સ્થાન પરત્વેની આ પાંચ ભાવનાઓમાં વ્યક્ત થાય છે. સં સિં પ્રમાણે પાંચ ભાવનાઓ આ પ્રમાણે છે - (૧) ગત્યામાર જેના કે પર્વતની ગુફા, ઝાટની બપોલ આદિ જેનો કોઈ રૂવામી ન હોય તેમાં નિવાસ, (૨) વિમોચિતાવાસ - પરી ભાંગેલ આમમાં ખાલી પડેલ ખનિ-કલ મકાનોમાં નિવાસ - (૩) પરોપરોધાકરણ - ખીન્ન પર બસાકાર ન કરવા - તે, (૪) બેઠકશુદ્ધિ, (૫) સ્વર્ગાવિસર્ગવાદ - ખીન્ન બિંદુ સર્ગ તાડુ-આડું કરી કાઢે ન કરવા તે.

(૨) સર્વાર્થસિદ્ધિમાં - (૭, ૭) અવચર્યની ભાવના આ પ્રમાણે છે -

(૧) મોચકકામ્યવ્યાપાર, (૨) સીના મનોહરંગના નિરીકાદિનો ત્યાગ, (૩) પર્વ નિવિહારના રમવાનો ત્યાગ, (૪) તુલ્યજન્યાગ - કન્ન્યાદય રૂપીનો ત્યાગ, (૫) રીરસરસારનો ત્યાગ.

૮ પ્રવચનમાતા :-

‘પ્રવચનમાતા’ નો ઉલ્લેખ ભગવતી (શં ૨૫, ઉં ૬, પૂં ૭૨) માં પણ છે. ઉત્તરાધ્યયનમાં તો ‘પ્રવચનમાતા’ એ નામનું ૨૪ મું અધ્યયન જ છે. ‘પવચણમાય’ એવા પ્રાકૃત શબ્દનાં સંસ્કૃત રૂપો બે સંભવે છે— પ્રવચનમાત અને પ્રવચનમાતૃ. તેમાં ઉત્તરાધ્યયનની નિર્ધુક્તિમાં પ્રથમ ૩૫ સ્વીકારીને એવો અર્થ કર્યો છે કે, જેમાં સપૂર્ણ દ્વાદશાંગ સમાઈ જાય છે તે પ્રવચનમાતા. પણ દીકાકાર શાંત્યાચાર્યે એક બીજી ગાથા પણ ટાંકી છે જેમાં પ્રવચનમાતૃ૩૫ જણ માનવામાં આવ્યું છે; અને અર્થ કર્યો છે કે, આ પ્રવચનમાતૃ એટલા માટે કહેવાય છે કે સપૂર્ણ દ્વાદશાંગનો પ્રસવ એમાંથી જ છે. પ્રથમ અર્થ કરતાં આ બીજા અર્થવાળા પ્રવચનમાતૃ શબ્દનો જ જૈન સાહિત્યમાં વધારે પ્રચાર છે. સાર એ છે કે, જૈનશાસ્ત્ર કહો કે આચાર કહો તે સૌનો આધાર—સૌનું સારભૂત તત્ત્વ તે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ જ છે, જે પ્રવચનમાતા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ઉત્તરના પ્રવચનમાતૃ અધ્યયનને અતે કહ્યું છે કે, આ પ્રવચનમાતાનું જે યથાયોગ્ય પાલન કરે, તે સર્વકર્મનો ક્ષય કરી શીઘ્ર મોક્ષે જાય છે.

૯. ઉપસર્ગ :-

સૂત્રકૃતાંગના તૃતીય અધ્યયનનું નામ ઉપસર્ગાધ્યયન છે. તેની નિર્ધુક્તિમાં કહ્યું છે કે, દ્રવ્યઉપસર્ગ એતનકૃત અને અએતનકૃત એમ બે પ્રકારના છે; અને જે આંગતુક હોય તથા પીડાકારી હોય તે ઉપસર્ગ કહેવાય છે. કર્મનો ઉદય તે ભાવઉપસર્ગ કહેવાય છે. વળી સર્વ ઉપસર્ગના ઔદિક અને ઔપક્રમિક એવા બે ભેદ છે. ઔદિક તો તે છે જે સામાન્યપણે કર્મ-પ્રકૃતિના ઉદયજનિત હોય છે; પણ દુઃખાત આદિ જે વડે અસાતાનેદનીય નો ઉદય થાય છે અને જેને લઈને અદ્યપવીર્ય લિક્ષુના સયમનો ઉપચાર થાય છે, તે ઔપક્રમિક ઉપસર્ગ છે. અહીં જે ચાર ભેદ દિવ્યાદિ ગણાવ્યા છે, તે આ ઔપક્રમિક ઉપસર્ગના સમજવાના છે. અહીં ગણાવેલા ઉપભેદો પણ નિર્ધુક્તિકારે ગણાવ્યા છે. એ ઉપસર્ગો કેટલીક વખત અનુકૂલ હોય છે અને કેટલીક વખત પ્રતિકૂલ હોય છે. અનુકૂલનું તથા પ્રતિકૂલનું વર્ણન સૂત્રકૃતાંગમાં તે જ અધ્યયનના ક્રમશઃ પ્રથમ—દ્વિતીય ઉદ્દેશમાં કર્યું છે.

૧૪ નિર્જરા

નિર્જરા એક છે.

[-શ્લોક ૧૯; -અંક ૧]

નિર્જરાસ્થાન પાંચ છે —

૧. પ્રાણાતિપાનથી વિરભાગ; ૨. મૃપાવાદથી વિરભાગ;
૩. અદ્વૈતાદ્વૈતાથી વિરભાગ; ૪. મેથુનથી વિરભાગ; ૫. પરિ-
શદ્ધી વિરભાગ.

[-અંક ૫]

પાંચ કાળો જીવો (કર્મ) રજને વમે છે —

(૧-૫) ઉપર પ્રમાણે.

[-શ્લોક ૪૨૯]

પરિજા પાંચ છે —

૧. ઉપધિ (વસ્ત્રાદિઉપકરણ) પરિજા; ૨. ઉપાશ્રય પરિજા;
૩. યાગપરિજા; ૪. યોગપરિજા; ૫. ભક્તપાનપરિજા.

[-શ્લોક ૪૩૦]

હું તમને કહ્યું છે કે મહાનિર્જરા અને મહા-
પરિવરન પાંચ —

૧. હાસ્ય, ૨. ચૌદુષ્ટાદ્ય, ૩. ભાગીશ;

૨. કચારે એકલવિહારી થઈ વિચરીશ;

૩. કચારે હું મરણ વખતે સંલેખના વ્રત સ્વીકારીશ —
આમ આ ત્રણે ભાવના મનમાં કરે; વચનથી બોલે અને
કાચથી આદરે તો.

હું ત્રણ કારણે શ્રમણોપાસક મહાનિર્જરા અને મહાપથ-
વસાનને પામે —

૧. કચારે હું થોડો કે ઓછો પરિશ્રમ છોડીશ;

૨. કચારે હું આ ઘર છોડીને દીક્ષા લઈ વિહરીશ;

૩. કચારે હું મરણ વખતે સંલેખના વ્રત લઈશ —
આમ આ ત્રણે ભાવના મનમાં કરે, વચનમાં ઉતારે
અને કાચથી આદરે તો.

[—સ્થા ૨૧૦]

શ્રમણનિશ્ચય મહાનિર્જરા અને મહાપથવસાન પામે
તેનાં પાંચ કારણો —

- (૧) ૧. જ્ઞાન વિના આચાર્યની સેવા કરે.
૨. તેવી જ રીતે ઉપાધ્યાયની સેવા કરે.
૩. તેવી જ રીતે સ્થાવરની સેવા કરે.
૪. તેવી જ રીતે તપસ્વીની સેવા કરે.
૫. જ્ઞાનની પણ સેવા તેવી જ રીતે કરે.

- (૨) ૧. જ્ઞાન વિના નવા સાધુની સેવા કરે.
૨. જ્ઞાન વિના કુલની સેવા કરે.
૩. જ્ઞાન વિના ગણની સેવા કરે.
૪. જ્ઞાન વિના સંઘની સેવા કરે
૫. જ્ઞાન વિના સાધમિકની સેવા કરે

[—સ્થા ૨૧૭]

૧. બાહ્યતપ^૧

‘આજીવિકર^૨નું તપ ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે —

(૧) ઉત્તપ; (૨) ઘોરતપ; (૩) રસપરિત્યાગ; (૪) જિજ્ઞેન્દ્રિય પ્રતિસંદીનતા.

[—સ્થા૦ ૩૦૯]

બાહ્ય તપ છ પ્રકારનું છે —

- (૧) અનશન;
- (૨) ‘અવમોહ્ય’^૩— ઊણોદરિકા;
- (૩) સિદ્ધાચર્યા (ગોચરી જતી વખતે અમુક અભિગ્રહ ધરીને જવું તે — તેનું બીજું નામ વૃત્તિસંક્ષેપ પણ છે);
- (૪) રસપરિત્યાગ;
- (૫) કાયકલેશ;
- (૬) પ્રતિસંદીનતા (ઇન્દ્રિય, કષાય, અને યોગનો જય, અથવા વિવિક્તશયનાસનનું સેવન).

[—સ્થા૦ ૫૧૧]

બાહ્યતપ છ પ્રકારનું છે —

- (૧) અનશન; (૨) ઊણોદરિકા; (૩) વૃત્તિસંક્ષેપ; (૪) રસપરિત્યાગ; (૫) કાયકલેશ; (૬) સંદીનતા — ઇન્દ્રિયજય આદિ.

[—સમ૦ ૬]

દુ અવમોહ્ય^૪ ત્રણ પ્રકારનું છે —

- (૧) ઉપકરણ વિષયક; (૨) ભક્તપાન વિષયક; (૩) ભાવવિષયક — ક્રોધાદિ કષાયો ન્યૂન કરવા તે.

૧. તપ વિષે જુઓ ભગવતીસુત્ર ૧૦ ૨૫, ઉદે૦ ૭, ૫૦ ૧૪૬; ઉત્તરાધ્યન, અ૦ ૩૦; તત્ત્વાર્થ ૯; ૧૯-૪૬.

૨. ગોલાશક મતના અનુયાયીઓ.

કે ઉપકરણ અવમોહ્ય ત્રણ પ્રકારનું છે—

(૧) એક વસ્ત્ર; (૨) એક પાત્ર; (૩) સંયમીસંમત ઉપધિધારણ.

[—સ્થાન ૧૮૨]

કાયકલેશ^૧ સાત પ્રકારનો છે—

(૧) સ્થાનાયતિક; ૨. ઉત્કલકાસનિક; ૩. પ્રતિમા-સ્થાયી; ૪. વીરાસનિક; ૫. નૈષધિક; ૬. દંડાયતિક; ૭. લગંડશાયી.

[—સ્થાન ૫૫૪]

૨. આભ્યંતર તપ

આભ્યંતર તપ છ છે—

૧. પ્રાયશ્ચિત્ત; ૨. વિનય; (જ્ઞાન આદિ સદ્ગુણો વિષે બહુમાન); ૩. વૈયાવૃત્ત્ય (સેવાશુશ્રૂષા); ૪. સ્વાધ્યાય (વિવિધ અભ્યાસ); ૫. ધ્યાન; ૬. બ્યુત્સર્ગ (ચિત્તના વિક્ષેપોનો ત્યાગ).

[—સ્થાન ૫૧૧; —સમ ૬]

૩. પ્રાયશ્ચિત્ત

પ્રાયશ્ચિત્ત એટલે દોષશુદ્ધિ માટેનું અનુષ્ઠાન ત્રણ પ્રકારનું છે—

(૧) ૧. જ્ઞાનપ્રાયશ્ચિત્ત (જ્ઞાનના અતિચાર લાગ્યા હોય તેની શુદ્ધિ માટે આલોચનાદિ અનુષ્ઠાન કરવું તે);
૨. દર્શન પ્રાયશ્ચિત્ત;
૩. ચારિત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત.

૧. વ્યાખ્યા માટે જુઓ પૃ ૧૬.

(૨) ૧. આલોચનાહં; ૨. પ્રતિક્રમણાહં; ૩. તદ્દુભયાહં.

[—સ્થા. ૨૦૧, ૧૬૬]

પ્રાયશ્ચિત્ત ચાર પ્રકારનું છે—

૧-૩. ઉપયુક્ત જ્ઞાનાદિ;

૪. વ્યક્તકૃત્ય પ્રાયશ્ચિત્ત^૨ (વિવેકાહં).

પ્રાયશ્ચિત્ત ચાર પ્રકારનું છે:—૩

૧. પરિસેવના પ્રાયશ્ચિત્ત;

[પ્રતિસેવના એટલે અકૃત્ય-અપકૃત્ય-કરવું તે. એ પ્રતિસેવનના બે ભેદ છે. ૧. પરિણામની અપેક્ષાએ — અર્થાત્ અકૃત્યકરણ વખતે જેવા મનના ભાવો હોય તદ્દનુસારી; અને ૨. અકૃત્યાનુસારી. પરિણામના બે ભેદ છે — કુશલ અને અકુશલ. જે કુશલ પરિણામથી અકૃત્ય કરાયું હોય તે તે કલ્પમાં ગણાય છે પણ જે અકુશલભાવથી અકૃત્ય કરાયું

૧. આ ભેદો પ્રાયશ્ચિત્તના અનુષ્ઠાનને લક્ષીને કરવામાં આવ્યા છે. પ્રથમના ત્રણ ભેદો જે કારણે — જે દોષે પ્રાયશ્ચિત્ત આવે તેને લક્ષીને છે. ગુરુ સમક્ષ નિખાલસ ભાવે પોતાની ભૂલ પ્રગટ કરવી તે આલોચન, અને યથેલ ભૂલનો અનુતાપ કરી તેથી નિવૃત્તિ થવું અને નવી ભૂલ ન કરવા સાવધાન થવું, તે પ્રતિક્રમણ.

૨. ‘વ્યક્ત’ એટલે આચાર્ય — તેનું પ્રત્યેક કૃત્ય વિવેકપૂર્વક હોવાથી પાપવિરોધક જ અને છે. અથવા વ્યક્ત એટલે સ્પષ્ટ એવાં શાસ્ત્રો — તેમાં ભુદાંભુદાં દોષો માટે કહેલાં આલોચનાદિ કૃત્યો તે — અર્થાત્ શાસ્ત્રપ્રકૃત પ્રાયશ્ચિત્ત. અથવા પ્રાકૃત વિચિત્ત શબ્દમાંથી સંસ્કૃત વિહિત શબ્દ ઉપભવીને અર્થ કરીએ, તો શાસ્ત્રમાં વિહિત ન હોવા છતાં આચાર્યે અવસ્થા વગેરે જોઈને આપેલું કૃત્ય — અનુષ્ઠાનરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત. પ્રાકૃત ‘વિચિત્ત’ એવો પાકાનંતર લઈએ તો તેનો અર્થ ‘આચાર્યને પ્રીતિ ઉપભવે તેવું વૈશાલ્યસાદિ કાર્ય’ થાય. તે પણ પાપવિરોધક હોઈ, પ્રાયશ્ચિત્ત ગણાય.

૩. ભુદો વ્યવહારભાષ્ય ગા. ૩૬.

હોય તો તે દૃષ્ટ — અર્થાત્ અહંકારથી કરાયલું ગણાય છે, અને તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત જરૂરી છે. અકૃત્યાનુસારી પ્રતિ-સેવનાના મૂલશુભસંબંધી અને ઉત્તરશુભસંબંધી એમ બે ભેદ છે. મૂલશુભપ્રતિસેવના પાંચ પ્રકારની, પાંચ મહાવ્રત-સંબંધી; અને ઉત્તરશુભપ્રતિસેવના પિંડવિશુદ્ધિ આદિસંબંધી અનેક ભેદ છે. — આ બન્ને પ્રકારની પ્રતિસેવનામાં ૧૦ પ્રકારનાં આલોચનાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત છે જેની વિગત આગળ આવશે.]

૨. સંયોજના પ્રાયશ્ચિત્ત;

[સંયોજના એટલે એક જ ભતિના અતિચાર ઉપરા-ઉપરી કરવા તે; એવી સંયોજનામાં જે પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાય તે. જેમકે, લિક્ષાયર્યાના અનેક અતિચાર એક પછી એક કરવા — પ્રથમ તો શબ્દાતરનો પિંડ ન લેવો જોઈએ તે લે, વળી તે પછી બીજાને ત્યાંથી સાધુ માટે લાવેલું ન હોય તો જ લેવું જોઈએ છતાં તેવું લે. — આ સંયોજનાને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત તે સંયોજના પ્રા૦.]

૩. આરોપણ પ્રાયશ્ચિત્ત;

[આરોપણ — એટલે ઉમેરવું — એક અપરાધ માટેનું પ્રાયશ્ચિત્તાનુષ્ઠાન ચાલતું હોય તે દરમિયાન ફરી પાછો તેવો જ અપરાધ કરે, તો પ્રાયશ્ચિત્તમાં વધારો કરવો તે. જેમકે, પાંચ દિવસના ઉપવાસયોગ્ય અપરાધ માટે પાંચ ઉપવાસનું પ્રાયશ્ચિત્ત ચાલતું હોય તે જ વખતે ફરી તે દોષ કરે તો દશ ઉપવાસનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય. વળી ફરી કરે તો ૧૫નું થાય; એમ ઉત્તરોત્તર વધતું જતું ઉલ્લેખ છ માસનું પ્રાયશ્ચિત્ત આરોપણ પ્રા૦ કહેવાય.]

૪. પરિકુચના પ્રાયશ્ચિત્ત;

[અપરાધ કૃવો, કયા, પ્રસંગે કરેલો વગેરે અપરાધ સંબંધી હકીકતોને વિપરીત બતાવી ઠગે તે પરિકુચના; આ દોષને માટે દેવાતું પ્રાયશ્ચિત્ત તે પરિકુચના પ્રાં કહેવાય.]

પ્રતિષેવણા^૧ દશ પ્રકારે છે —

૧. દર્પપ્રતિસેવના [અહંકારપૂર્વક અકૃત્યસેવન];

૨. પ્રમાદપ્રતિસેવના;

૩. અનોભોગ પ્રાં [વિસ્મૃતિપૂર્વક પ્રાં];

૪. આતુર પ્રાં [રોગી અવસ્થામાં પ્રાં];

૫. આપત્તિ પ્રાં [દુર્ભિક્ષ વગેરે કારણે પ્રાં];

૬. શક્તિ પ્રાં;

૭. સહસાકાર પ્રાં [અકસ્માત પ્રાં];

૮. ભય પ્રાં;

૯. પ્રદ્રેષ પ્રાં;

૧૦. વિમર્શ પ્રાં [શિષ્યની પરીક્ષાથે પ્રાં].

[—સ્થાં ૭૩૩]

પ્રાયશ્ચિત્તના છ પ્રકાર છે — ૨

૧. આલોચનાહં;

૨. પ્રતિકંભણાહં;

૧ પ્રતિસેવના — પાપપ્રવૃત્તિ બે પ્રકારે છે:—દર્પિકા અને કલ્પિકા. જો રાગદ્વેષદંશ કરવામાં આવે છે તે દર્પિકા છે. એથી જીવ વિરાધક બને છે. ખણ રાગદ્વેષ રહિત થઈ કોઈ કહેવાતી પાપપ્રવૃત્તિ કરી હોય તો તે કલ્પિકા કહેવાય છે. આ જીવ આરાધક છે. —ગૃહ્યસૂત્ર ગાં ૪૯૪૩. જુઓ ભગવતીં ૧૦ ૨૫, લ. ૪.

૨. પ્રાયશ્ચિત્તના ભેદ તો દશ છે. ખણ અહીં અને આગળ તે તે સ્થાનને લક્ષીને તેટલેટલા ભેદ કહ્યા છે. દશ ભેદ માટે જુઓ ભગવતીં ૧૦ ૨૫, લં ૭.

૩. તદ્દલયાહં [ઉપરનાં બંને આવશ્યક હોય તે];
 ૪. વિવેકાહં [માત્ર દોષવાળી ચીજે પરહવી દેવાથી દોષશુદ્ધિ થાય તે];
 ૫. વ્યુત્સર્ગાહં [કાયની ચેષ્ટાનો નિરોધ કરવાથી (કાયોત્સર્ગ કરવાથી) જે દોષની શુદ્ધિ થાય તે];
 ૬. તપોહં [તપોનુષ્ઠાનથી જે દોષની શુદ્ધિ થાય તે].
- [—સ્થાં ૪૮૯]

કલ્પ—સાધ્વાચાર—સંબંધી પ્રાયશ્ચિત્તના છ પ્રસ્તાર છે^૧—

૧. પ્રાણાતિપાતનું વચન બોલનાર વિષેનો (મોટા સાધુએ દેડકો માર્યો ન હોવા છતાં, તેમના પગ પાસે મરેલો દેડકો જોઈ નાનો સાધુએ આળ દેવું કે તમે માર્યો છો);

૨. મૃષાવાદનું વચન બોલનાર વિષેનો (મોટા સાધુએ અમુક વાત ન કહી હોવા છતાં, તેમણે તેવી કહી છે એવું નાનો સાધુ કહે છે);

૩. અદત્તાદાન વિષે વચન બોલનાર વિષેનો (અમુક ચીજ મોટા સાધુએ ચોરીને ન આણી હોવા છતાં, નાનો સાધુ કહે કે તેમણે ચોરી લીધી છે);

૪. અચિરતિનું વચન બોલનાર વિષેનો (ઉપર પ્રમાણે અપ્રત્યય^૨ વિષે કહે);

૫. અપુરુષવાદ કરનાર વિષેનો (તે પ્રમાણે, પુરુષ હોવા છતાં અમુક નપુંસક છે, એવું તેને દીક્ષા દેનાર આચાર્ય પાસે કહેવું);

૬. દાસવાદ બોલનાર વિષેનો (કોઈને વિષે દાસ—હલકો હોવાનો આશ્લેષ કરવો).

૧. પ્રસ્તાર એટલે પ્રાયશ્ચિત્તની રચનાવિશેષ. બૃહત્કલ્પના છઠ્ઠાં કોશનાં બીજાં ચત્ર આર્ય જ છે. વિસ્તાર માટે તે સ્થાને જોવું.

આ છયે પ્રસ્તારમાંથી જેને જે પ્રાપ્ત હોય અને તની સમ્યક્ રીતે પૂર્તિ ન કરે, તે તેને તે જ પ્રસ્તારસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે.

[—સ્થા. ૫૨૮]

પ્રાયશ્ચિત્તના આઠ પ્રકાર છે —

૧. આલોચનાહં,
૨. પ્રતિક્ષ્મણાહં,
૩. તદુભયાહં,
૪. વિવેકાહં,
૫. વ્યુત્સર્ગાહં,
૬. તપોહં,
૭. છેદ્દાહં (પૂર્વ પર્યાયને છેદી મહાવ્રતના આરોપણરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તથી જે દોષની શુદ્ધિ થાય તે),
૮. મૂલાહં (મૂલવ્રતનું ફરી આરોપણ કરવારૂપ પ્રાયશ્ચિત્તથી જે દોષની શુદ્ધિ થાય તે).

[—સ્થા. ૬૦૫]

પ્રાયશ્ચિત્તના નવ પ્રકાર છે —

- ૧-૮. ઉપર પ્રમાણે,
૯. અનવસ્થાપ્યાહં (જે દોષની શુદ્ધિ સાધુને અમુક સમય સુધી વ્રત વિનાનો રાખી ફરી પાછું વ્રતનું આરોપણ કરવારૂપ પ્રાયશ્ચિત્તથી થાય તે.)

[—સ્થા. ૬૮૮]

પ્રાયશ્ચિત્ત દશ^૧ પ્રકારનું છે —

- ૧-૯. ઉપર પ્રમાણે;
૧૦. પારાચિકાહં (ગૃહસ્થનાં કપડાં પહેરાવી જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં છે તે).

[—સ્થા. ૭૩૩]

શ્રમણનિગ્ધન્યને પાંચ કારણે પારાચિત આપે છતાં
(આચાર્ય) અતિક્રમણ નથી કરતો —

૧. જો કોઈ કુલ-ગચ્છમાં રહીને પરસ્પર કલહ કરાવતો હોય,
૨. જો કોઈ ગણમાં કલહ કરાવવા ગણમાં રહેતો હોય,
૩. હિંસાપ્રેક્ષી હોય,
૪. છિદ્રપ્રેક્ષી હોય,
૫. પ્રશ્નશાસ્ત્રના વારંવાર પ્રયોગ કરતો હોય.

[—સ્થા. ૩૬૮]

૪. આલોચના, પ્રતિક્રમણ, ગર્હા આદિ

હું ત્રણ કારણે માયાવી માયા કરીને તેની આલોચના, પ્રતિક્રમણ, નિંદા, ગર્હા, વિત્રોટન, અને વિશેષધન કરતો નથી; તથા ફરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા નથી કરતો; અને પ્રાયશ્ચિત્ત નથી લેતો —

- (૧) ૧. મેં કયું છે એવું અભિમાન હોય;
૨. હજી પણ કહું છું એવું અભિમાન હોય;
૩. ફરી પણ કરીશ એવું અભિમાન હોય.
- (૨) ૧. અકીર્તિ થશે એમ માને;
૨. અવર્ણવાદ થશે એમ માને;
૩. મારો અવિનય થશે એમ માને.
- (૩) ૧. મારી કીર્તિ ઘટશે એમ માને;
૨. યશ ઘટશે એમ માને;
૩. પૂજા-સત્કાર ઘટી જશે એમ માને.

૧. મંત્રવિધાવિશેષ, જેમાં દર્પણમાં દેવનું આહ્વાન કરવામાં આવે છે, અને શુભાશુભ ફળ બતાવવામાં આવે છે.

૨. ઉપપાત નિન્દિત બને છે,
૩. આજ્ઞાતિ-જન્મ નિન્દિત બને છે,
૪. એક વખત માયા કરી આલોચના ન કરે તો આરાધક નથી થઈ શકતો,
૫. એક વખત માયા કરી આલોચના કરે તો આરાધક બને છે,
૬. બહુ વખત માયા કરી આલોચના કરે તો આરાધક નથી બનતો,
૭. બહુ વખત માયા કરીને આલોચના કરે તો આરાધક બને છે,

૮. મારા આચાર્ય કે ઉપાધ્યાયને અતિશયિત જ્ઞાન દર્શન થાય તો તેમને જણાઈ આવે કે ‘આ તો માયાવી છે.’

જેમ નાના પ્રકારની લક્ષીઓનો અગ્નિ અંદર ને અંદર ખૂબ બળ્યા કરે છે, તેમ માયાવી માયા કરીને પોતાના હૃદયમાં જ અંદર ને અંદર બળ્યા કરે છે અને તેને મનમાં એમ થયા કરે છે કે આ બધા મારા પર શંકાની નજરે જુઓ છે.

માયાવી માયા કરીને તેની આલોચના જો નથી કરતો તો કોઈ પણ દેવલોકમાં તો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે પણ તે મહદ્ધિક્કદેવોમાં યાવત્ સૌધર્માંદિમાં ઉત્પન્ન થતો નથી, ચિરકાલીન સ્થિતિવાળા દેવોમાં ઉત્પન્ન થતો નથી, અને તેને બ્રાહ્મ કે આલ્યંતર પરિષદ મળી હોય છે પણ તેના દેવો પણ તેનો આદર કરતા નથી, તેનો સમાદર કરતા નથી, તેને આસન આપતા નથી. બિલકું તે કાંઈ બોલવા જાય છે તો ચારપાંચ દેવો તેની સામે આવીને તેનું અપમાન કરે છે અને કહે છે કે બહુ બોલો મા; બહુ થયું આદિ.

ત્યાંથી આશુ પૂરું થયે ચ્યવીને આ મનુષ્યલોકમાં જે હલકાં કુલો છે તેમાં તે પુરુષ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કે:- અંતકુલ, પ્રાંતકુલ, તુચ્છકુલ, દરિદ્રકુલ, ભિક્ષુકુલ, કૃપણકુલ આદિ. અને તેમાં પણ તે દૂરેપ, દુર્વૃણ, દુર્ગન્ધવાળો, દુઃસવાળો, દુઃસ્પર્શવાળો, અનિષ્ટ, અકાંત, અપ્રિય, અમનોજ્ઞ, હીનસ્વર, દીનસ્વર, અનિષ્ટસ્વર, અકાંતસ્વર, અપ્રિયસ્વર, અમનોજ્ઞસ્વર, અમનામન્સ્વર, અનાદેયવચન, એવો તે થાય છે અને તેની આસપાસના લોકો પણ તેનો આદર કરતા નથી. તે કાંઈ બોલવા જાય છે તો બીજા ચાર પાંચ જણા તેને રોકે છે અને કહે છે કે બહુ બોલો નહિ.

પણ માયાવી માયા કરીને જો આલોચના કરે, તો મરણ પામીને તે ઋદ્ધિવાળો દેવ થાય છે, ચિરકાલીન સ્થિતિવાળો દેવ થાય છે, હારથી તેની છાતી શોભાયમાન હોય છે, તેના હાથમાં કટકાદિ આભૂષણો શોભી રહે છે, વિવિધ મુકુટ વગેરે આભૂષણથી તે શોભાયમાન બને છે, કલ્યાણકારી વસ્ત્રો વગેરેથી શોભિત બને છે, સુંદર શરીર દિવ્યવર્ણાદિવાળો બને છે, તે પાવન દિવ્ય ભોગોપભોગ ભોગવે છે, તે કાંઈ બોલવા માગે છે ત્યારે બીજા ચારપાંચ દેવો આગળ આવી તેને ખૂબ બોલો એમ કહી ઉત્સાહી બનાવે છે.

તે દેવ દેવલોકમાંથી ચ્યવી આ મનુષ્ય લોકમાં જિંચા કુલમાં જન્મ લે છે, અને સુંદર શરીરવાળો થાય છે. તેની આસપાસના લોકો તેનો આદર કરે છે. તે બોલવા આહે છે તો તેની આસપાસના લોકો બહુ બોલવા માટે તેને આગ્રહ કરે છે.

શબ્દ^૧ ત્રણ છે —

૧. માયાશબ્દ; ૨. નિહાનશબ્દ; ૩. મિથ્યાદર્શનશબ્દ.

[—સ્થાન ૧૮૨; —સમ ૩]

દશ સ્થાન^૨ યુક્ત સાધુ પોતાના દોષની આલોચના કરે —

૧. જાતિસંપન્ન; ૨. કુલસંપન્ન; ૩. વિનયસંપન્ન;
૪. જ્ઞાનસંપન્ન; ૫. દર્શનસંપન્ન; ૬. ચારિત્રસંપન્ન;
૭. ક્ષમાશીલ; ૮. હમનશીલ; ૯. અમાયી; ૧૦.
અપશ્ચાત્તાપી (આલોચના લીધા પછી પસ્તાવો
ન કરે તેવો)

[—સ્થાન ૭૩૩]

આઠ સ્થાન સંપન્ન અલુગાર (સાધુ) આલોચના લેવા યોગ્ય છે —

૧-૮. ઉપર પ્રમાણે.

[—સ્થાન ૬૦૪]

દશ સ્થાન^૩ સંપન્ન સાધુ આલોચના સાંભળવા યોગ્ય છે —

૧. આચારવાળો; ૨. અવધારણુવાળો; ૩. વ્યવહાર
વાળો; ૪. આલોચકની શરમ ટાળે તેવો; ૫.
શુદ્ધિ કરવામાં સમર્થ; ૬. આલોચકની શક્તિ જોઈ
પ્રાયશ્ચિત્ત દેનાર; ૭. આલોચકના દોષો બીજાને

૧. મોક્ષમાર્ગમાં કટાક્ષ હોવાથી આ ત્રણ શબ્દ કહેવાય છે. આલો-
ચનાનું ફલ આ શબ્દનો ઉદ્ધાર છે. જુઓ — ઉત્તરાધ્યયન, અં ૨૯, પ્રમ ૫.
આલોચના વિષે વધુ માટે જુઓ — જોષનિયુક્તિ, ગાં ૧૩-૨૯.

૨. જુઓ ભગવતી. શતકં ૨૫, હં ૭, પૂં ૧૪૩.

૩. ભગવતીમાં દર્શને બદલે અંતનાં જો છોડીને આઠ ગણાવ્યાં છે.

૪. વ્યવહાર થાય પ્રકારનો છે : આગમ, શ્રુત, આજ્ઞા, ધારણા, અને
છત — જુઓ વ્યવહાર લાખ્ય, ગાં ૨૦૦.

ન કહે તેવો; ૮. દોષસેવનથી અનિષ્ટ થાય છે
એમ સમજાવી શકનાર; ૯. પ્રિયધર્મ; ૧૦. દૃઢધર્મ.

[—સ્થા ૭૩૩]

આઠ સ્થાન સંપન્ન ગણુગાર આલોચના સાંભળવા
યોગ્ય છે—

૧-૮. ઉપર પ્રમાણે.

[—સ્થા ૧૦૪]

હું આલોચનાના દશ દોષો છે —

૧. અનુકંપા ઉત્પન્ન કરીને આલોચના કરે. [આલો-
ચના લીધા પહેલાં ગુરુની સેવા કરે તે એમ માનીને કે
આ સેવાથી પ્રસન્ન થઈને ગુરુ અનુકંપાથી આપ્ત પ્રાય-
શ્ચિત્ત આપશે.]

૨. અનુમાન કરીને આલોચના કરે. [આ મૂઠું ઢંડ
ફેનાર છે કે કઠોર એમ અનુમાનથી બાણીને પછી મૂઠું ઢંડ
મળે એવી આશાથી આલોચના કરે.]

૩. દેખી લીધું છે, એમ ધારી આલોચના કરે.
[આચાર્યે મારો અપરાધ જોઈ તો લીધો જ છે, હવે છુપા-
વ્યે શું કાયદો? તેમની પાસે જઈને નિવેદન કરીશ તો
આચાર્ય ખુશ થશે—એમ ધારી આલોચના કરે. પણ જો
એને એમ લાગે કે કોઈએ જોયું નથી, તો આમ વિચાર-
નાર આલોચના નથી કરતો માટે આ દોષ ગણાય છે.]

૪. સ્થૂલ દોષની આલોચના કરે. [‘પોતાના મોટા
દોષની આલોચના કરે છે માટે આ કેવો સાચા બોલો છે’,
આવી પ્રતીતિ કરાવવા ખાતર મોટા દોષની આલોચના કરે.]

૫. સૂક્ષ્મદોષની આલોચના કરે. [‘અહો આ તો આવા
ઝીણા ઝીણા દોષની પણ આલોચના કરે છે તો સ્થૂલદોષની

તા કરે જ', એવી પ્રતીતિ કરાવવા ખાતર સૂક્ષ્મદોષની આલોચના કરે.]

૬. પ્રચ્છન્નપણે આલોચના કરે. [આલોચના કરી પણ કહેવાય અને આચાર્ય સાંભળી શકે પણ નહિ તેમ તદ્દન નીચા સ્વરે આલોચના કરવી તે.]

૭. મોટેથી બોલીને આલોચના કરે. [આલોચના માત્ર ગીતાથ^૧ સાધુને જ સંભળાવવી જોઈએ; પણ મોટેથી બોલીને અગીતાથ^૨ને પણ સંભળાવે.]

૮. અનેક જણ પાસે આલોચના કરે. [દોષની આલોચના એક પાસે જ કરવી જોઈએ; પણ તે ન તે દોષની અનેક જણ પાસે આલોચના લે.]

૯. અગીતાથ^૩ પાસે આલોચના કરે. [આલોચના ગીતાથ^૪ પાસે જ લેવી જોઈએ; તેમ ન કરતાં અગીતાથ^૫ પાસે લે.]

૧૦. દોષસેવી પાસે આલોચના કરે. [મારો જે અપરાધ છે તે શુરુનો પણ છે જ, એટલે મને તે હલકું પ્રાયશ્ચિત્ત આપશે એમ ધારી આલોચના કરે.]

§ પ્રતિક્રમણ^૧ પાંચ પ્રકારનું છે—

૧. આસ્રવદ્ધારનું પ્રતિક્રમણ (પ્રાણાતિપાતાદિ આસ્રવદ્ધારથી પાછા ફરવું—ફરી હિંસાદિ ન કરવાં તે);

૨. મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમણ;

૩. કષાયનું પ્રતિક્રમણ;

૧. પ્રતિક્રમણ એટલે પાછા ફરવું. શુભ યોગમાંથી અશુભ યોગમાં જવાયુ હોય, તો પાછા શુભયોગમાં આવવું તે; સ્વસ્થાનમાંથી પ્રમાદને કારણે પરસ્થાનમાં જવાયું હોય, તો પાછું સ્વસ્થાને જવું તે. તે 'મોડું' દુષ્ટત મિથ્યા થાઓ' એમ કહેવાદ્રષ્ટ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પણ અહીં તેનો વિષય બતાવ્યો છે.

૪. યોગનું પ્રતિક્રમણ;
 ૫. ભાવનું પ્રતિક્રમણ (ઉપયુક્ત વિશેષોની વિવક્ષા
 વિનાનું સામાન્ય પ્રતિક્રમણ).

[—સ્થા૦ ૪૧૭]

પ્રતિક્રમણ^૧ છ પ્રકારનું છે—

૧. ઉચ્ચાર પ્રતિક્રમણ (મલ પરઠવીને પાછા ફરી રસ્તે ચાલતાં લાગેલા ઢોષોનું પ્રતિક્રમણ કરવું તે),
૨. પ્રશ્રવણ પ્રતિક્રમણ (ઉપર પ્રમાણે મૂત્ર સંબંધી),
૩. ઇત્વરિક પ્રતિક્રમણ (થોડા કાળ સંબંધી જેમકે રાત્રીનું, દિવસનું આદિ),
૪. જલવજીવ પ્રતિક્રમણ (મહાવ્રત કે ભક્તપરિણાના સ્વીકારરૂપ),
૫. જે કોઈ મિથ્યા થયું હોય તેનું પ્રતિક્રમણ,
૬. સ્વાપ્નાન્તિક પ્રતિક્રમણ (સ્વપ્નવિષયક પ્રતિક્રમણ).

[—સ્થા૦ ૫૩૮]

— ગહાં એ પ્રકારની છે —

- (૧) ૧. કોઈ મનથી ગહાં કરે છે,
 ૨. કોઈ વચનથી ગહાં કરે છે.
- (૨) ૧. કોઈ દીર્ઘ કાળ પચાંત ગહાં કરે છે,
 ૨. કોઈ અલ્પ કાળ પચાંત કરે છે.

[—સ્થા૦ ૬૧]

પાપકર્મ નહિ કરવા માટે ગહાં ત્રણ પ્રકારની છે:—

- (૧) ૧. કોઈ મનથી ગહાં કરે છે,
 ૨. કોઈ વચનથી ગહાં કરે છે,
 ૩. કોઈ કાયાથી ગહાં કરે છે.

૧. પ્રાયશ્ચિત્તનો ખીલો ભેદ માત્ર દુષ્ટ મિથ્યા થાઓ એમ કહેવારૂપ.

- (૨) ૧. કોઈ દીધકાલ પચત ગહા કરે છે,
 ૨. કોઈ અલ્પકાલ પચત ગહા કરે છે,
 ૩. કોઈ શરીરને રોકે છે.

[—સ્થા ૧૨૭]

ગહા ચાર પ્રકારની છે—

૧. સ્વીકારું છું;

[‘હવે હું મારા દુશ્વરિતનું નિવેદન કરવા માટે શુરુનો આશ્રય લઉં’ અથવા ‘હવે હું ઉચિત પ્રાયશ્ચિત્ત લઉં’ આવો આત્મપરિણામ થવો તે.^૧]

૨. નિરાકરણ કરું છું;

[‘સેવેલ પાપનું હું નિરાકરણ કરું’ :—આ આત્મ-પરિણામ પણ ઉક્ત પ્રકારે ગહા છે.]

૩. મેં જે કાંઈ કયું છે તે ખોટું કયું છે;^૨

૪. ‘મેં આવું કયું’ આમ સ્વદોષનો સ્વીકાર.

[—સ્થા ૧૨૮]

૫. અનુદ્ધાતિમ આદિ પ્રાયશ્ચિત્ત^૩

હું અનુદ્ધાતિક પ્રાયશ્ચિત્ત યોગ્ય ત્રણ છે—

૧. આ આત્મપરિણામ પોતે ગહાંરૂપ નથી; પણ એ પરિણામ હોય તો શુરુ સમક્ષ જઈ અથવા પોતાની મેળે દુશ્વરિતની નિંદા કરે માટે આ આત્મપરિણામને પણ ઉપચારથી ગહાં કહ્યો છે. અહીં કલ્પનો કારણમાં ઉપચાર છે. ભગવતીસૂત્રમાં એક પ્રસંગે આવી આત્મપરિણામરૂપ ગહાં કરનારને આરાધક કહ્યો છે.

૨. આ ગહાંનું સ્વરૂપ છે.

૩. અનુદ્ધાતિક એટલે જેમાંથી ઓછું ન થઈ શકે તેવું શુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત. પ્રસ્તુત સૂત્રની નિર્ધુક્તિના ભાષ્યમાં હસ્તકર્માદિ દોષો સેવનાર અને તેને તે અંગે વિવિધ પ્રકારે સલાહ આપનારને કેવાં કેવાં શુરુ માસતપ વગેરે પ્રાયશ્ચિત્તો આવે તેનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. આ સૂત્ર બૃહત્કલ્પમાં પણ છે, ઉ. ૪, સ્ક. ૧.

૧. હસ્તકર્મકરનાર,
૨. મૈથુન સેવનાર^૧,
૩. રાત્રિભોજન સેવનાર.

કુ પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત (એટલે ઉપાશ્રય, આમ, દેશ આદિમાંથી બહિષ્કાર^૨) યોગ્ય ત્રણ છે —

૧. દુષ્ટપારાંચિક,
૨. પ્રમત્તપારાંચિક,
૩. અન્યોન્ય મૈથુનસેવી પારાંચિક.

કુ ત્રણ અનવસ્થાપ્ય પ્રાયશ્ચિત્તયોગ્ય છે^૩ —

૧. સાધર્મિકની ચોરી કરનાર,
૨. અન્યધર્મીની ચોરી કરનાર,
૩. હાથથી કોઈને મારનાર.^૪

૬. વિનય^૫

કુ વિનય સાત પ્રકારનો છે —

૧. જ્ઞાનવિનય (જ્ઞાન પ્રત્યે ભક્તિ, બહુમાન; અર્થાત્ વિધિપૂર્વક જ્ઞાનનું ગ્રહણ અને અભ્યાસ; જ્ઞાનીનો પણ વિનય),
૨. દર્શનવિનય (સમ્યગદર્શની પુરુષની સેવા),

૧. બધી બાબતોમાં અપવાદ હોય છે, પણ મૈથુન વિષે નથી. કારણ, મૈથુન રાગદ્વેષને અભાવે ચતુર્થ નથી. જુઓ બૃહત્કદંપ લાખ ગા. ૪૯૪૪થી.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૪. બૃહત્કદંપના ટીકાકાર અહીં 'હત્યાલબ' એવો પાઠ નોંધે છે — અને અર્થ કરે છે કે અશિવાદિના શમન માટે અભિચારકર્મત્રનો પ્રયોગ કરનાર. વળી 'અત્યાદાલ્' એવો પાઠ પણ નોંધે છે અને અષ્ટાંગ નિમિત્તનો પ્રયોગ કરનાર એવો અર્થ કરે છે.

૫. જુઓ લગવતી ૦ ૧૦ ૨૫, ઉ ૭; દર્શવૈકલિક નવમું અં; ઉત્તરાંચ ૧.

૩. ચારિત્રવિનય (ચારિત્રની શ્રદ્ધા, અંગીકાર અને ખીજને ઉપદેશ),
૪. મનોવિનય (આદર્યોગ્ય આચાર્યાદિ વિષે અકુશલ માનસિક-વ્યાપારોનો નિરોધ અને કુશલ વ્યાપારોની પ્રવૃત્તિ),
૫. વચનવિનય,
૬. કાયવિનય,
૭. લોકોપચારવિનય (લોકવ્યવહારાનુકૂલ વર્તન).

હું પ્રશસ્ત મનોવિનયના સાત પ્રકાર છે—

૧. અપાપક—શુભ ચિંતા રૂપ,
૨. અસાવધ—ચૈત્યાદિ નિન્દિત કર્મવિષયક મનની અપ્રવૃત્તિ,
૩. અક્રિય—કાયિકીઆદિ ક્રિયાથી રહિત,
૪. નિરુપકલેશ—શોકાદિ બાધાવર્જિત,
૫. અનાસ્રવકર—કર્મનો આસ્રવ ન થાય તેવું,
૬. અક્ષયિકર—પ્રાણીને વ્યથા ન કરે તેવું,
૭. અભયકર.

હું અપ્રશસ્ત મનોવિનયના સાત પ્રકાર છે—

૧. પાપક; ૨. સાવધ; ૩. સક્રિય; ૪. ઉપકલેશકર; ૫. આસ્રવકર; ૬. ક્ષયિકર; ૭. ભયકર.

હું પ્રશસ્તવચનવિનય અને અપ્રશસ્તવચનવિનયના ઉપર પ્રમાણે સાત સાત લેદ છે.

હું પ્રશસ્ત કાયવિનય સાત પ્રકારનો છે—

૧. આયુક્ત ગમન—ઉપયોગપૂર્વક ગમન;
૨. આયુક્ત સ્થિતિ;
૩. આયુક્ત નિષદન—બેસવું;

૪. આયુક્ત શયન;
૫. આયુક્ત ઉલ્લંઘન-કૂદીને ઓળંગવું;
૬. આયુક્ત પ્રલંઘન-ઓળંગવું;
૭. આયુક્ત સર્વેન્દ્રિયયોગયુક્તતા.

હું અપ્રશસ્ત કાયવિનય સાત પ્રકારનો છે —

૧-૭. અનાયુક્ત ગમન યાવત્ અનાયુક્ત સર્વેન્દ્રિય-યોગ યુક્તતા.

હું લોકોપચાર વિનય સાત પ્રકારનો છે —

૧. નજીક રહેવું-જેથી બોલનારને તકલીફ ન પડે;
૨. પરાભિપ્રાયનું અનુસરણ;
૩. કાયદેતુ-જેમકે આમણે મને શ્રુત આપ્યું તે તે કહે તે મારે કરવું જોઈએ એમ સમજી;
૪. કૃતપ્રતિકૃતિતા-આમનું કાંઈક કામ કરું તે મારા પર ઉપકાર કરશે એમ સમજી;
૫. આતંગવેષણ-રોગીને શોધીને તેની હવા કરવી તે;
૬. દેશકાલજ્ઞતા;
૭. સેવાથર્માં અનુકૂલતા.

[—સ્થાં ૫૮૫]

૭. વૈયાવૃત્ય - સેવા

હું વૈયાવૃત્ય^૧ ત્રણ પ્રકારનું છે —

- (૧) ૧. ધામિક વૈં;
૨. અધામિક વૈં;
૩. ઉભય વૈં.

૧. ભોજનાદિ વડે સેવા-ઉપકાર કરવો તે. ભગવતી સૂત્રમાં વૈયાવૃત્યના આચાર્યાદિ અધિકારી બેઠે દસ ભેદ ગણાવ્યા છે-૫૦ ૧૫૦.

(૨) ૧. આત્મ વૈયાવૃત્ત્ય^૧;

૨. પર વૈયાવૃત્ત્ય^૨;

૩. ઉભય વૈયાવૃત્ત્ય.

કુ તેવી જ રીતે અનુશ્રદ્ધ, અનુશાસન, ઉપાલંભના પણ આલાપકો સમજી લેવા.

[—સ્થા ૧૮૮]

૮. સ્વાધ્યાય^૩

સ્વાધ્યાય પાંચ પ્રકારનો છે —

૧. વાચન :—(જેમાં શિષ્ય ભણે છે અને શુરુ ભણાવે છે);

૨. પ્રચ્છના :—(ભણવામાં આવ્યું તેમાં જે વિષયમાં શંકા રહી ગઈ હોય તે વિષે પૂછવું તે);

૩. પરિવર્તના :—(નિઃશંક થયા પછી ભણેલ મૂળપાઠની વારંવાર આવૃત્તિ કરવી તે);

૪. અનુપ્રેક્ષા :—(સૂત્રની જેમ અર્થ વિષે પણ વારંવાર ચિંતન-મનન કરવું તે);

૫. ધર્મકથા :—(સૂત્રાર્થનો અભ્યાસ થયા પછી ધર્મ વિષે કથા — વ્યાખ્યાન — કરવું તે).

[—સ્થા ૪૬૫]

૧. માત્ર પોતા જ માટે જોજન લાવવું તે — આમ જે સાધુ ગચ્છમાંથી નીકળી ગયો હોય તે કરે.

૨. ગચ્છમાં રહેલા રાગી વગેરેની સેવા.

૩. ભગવતી પૃ ૦ ૧૫૦. સ્વાધ્યાયનું ફક્ત જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય છે. — ઉત્તરાધ્યાયન અ ૦ ૨૬, પ્રશ્ન ૧૮.

પ્રશ્ન^૧ છ પ્રકારે થાય છે —

૧. સંશય પ્રશ્ન (કોઈ વિષયમાં સંશય થવાથી);
૨. મિથ્યાભિનિવેશ પ્રશ્ન (પર પક્ષમાં દૂષણ દેવા માટે);
૩. અનુયોગી પ્રશ્ન (જે વસ્તુનું વ્યાખ્યાન કરવું હોય તે જ વિષયમાં શુરુ પોતે પ્રશ્ન ઉપાડી વ્યાખ્યા કરે તે);
૪. અનુલોભ પ્રશ્ન (સાંભળનારને અનુકૂલ બનાવવા માટે કુશળપ્રશ્ન વગેરે પૂછવા તે);
૫. જાણીને કરાયેલા પ્રશ્ન (જેમ શાસ્ત્રમાં ગૌતમ પૂછે છે);
૬. ન જાણતા હોવાથી કરાયેલો પ્રશ્ન.

[—સ્થા. ૫૩૪]

હ આ ચાર મોટી એકમોએ નિઞ્ચંથ કે નિઞ્ચંથીને સ્વાધ્યાય^૨ કરવો કદ્યે નહિ —

૧. આષાડી એકમ (વદની),
૨. આસોની એકમ (વદની),

૧. પ્રશ્નોનું વિવેચન કરતાં ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું છે કે, કોઈ પ્રશ્ન એવો હોય છે જેના એક અંશનો ઉત્તર આપવો ભેઈએ; કોઈ પ્રશ્ન એવો હોય છે જેનો સામો પ્રશ્ન કરીને ઉત્તર આપવો ભેઈએ; કોઈ પ્રશ્ન એવો હોય છે જેનો ઉત્તર આપવો જ નહિ; કોઈ એવો હોય છે જેનો વિભાગ કરીને ઉત્તર આપવો ભેઈએ. — અંગુત્તર ૦ ૪-૪૨.

પ્રશ્નનાં અહીં જણાવેલ કારણો જેવાં જ અંગુત્તર ૦ માં પણ બતાવ્યાં છે. ૫-૧૬૫.

૨. અહીં સ્વાધ્યાય શબ્દથી નંદી આદિ સૂત્રની વાચનાદિનો નિષેધ સમજવો. અનુપ્રેક્ષા કરવાની છૂટ છે. આ દિવસો મહોત્સવના હોવાથી તે દિવસે સ્વાધ્યાય કરવાથી લોકવિરુદ્ધ આચરણ કયું કહેવાય, માટે નિષેધ કર્યો છે.

૩. કાતિકી એકમ (વહની),

૪. ચૈત્રી એકમ (વહની).

હું આ ચાર સંધ્યાએ નિર્ગ્ન થ કે નિર્ગ્ન થીને સ્વાધ્યાય કરવો ન કહ્યે —

૧. પ્રથમ (સૂર્યોદય પૂર્વે),

૨. પશ્ચિમ (સૂર્યાસ્ત સમયે),

૩. મધ્યાહ્ન,

૪. અધરાત્રિ.

હું આ ચાર કાળમાં નિર્ગ્ન થ કે નિર્ગ્ન થીને સ્વાધ્યાય કરવો કહ્યે —

૧. પૂર્વાહ્ન - દિવસનો પહેલો પહોર,

૨. અપરાહ્ન - દિવસનો અંતિમ પહોર,

૩. પ્રહોષ - રાત્રિનો પહેલો પહોર,

૪. પ્રત્યુષ - રાત્રિનો અંતિમ પહોર.

[—સ્થા. ૨૮૫]

હું આંતરિક્ષ - આકાશસંબંધી અસ્વાધ્યાય દશ કારણે છે —

૧. ઉલ્કાપાત - તારાનું પડવું વગેરે,

૨. દિગ્દાહ - દિશાઓ બળતી દેખાય તે,

૩. ગર્જિત - મેઘગર્જના,

૪. વિદ્યુત્,

૫. નિર્ધાત્ - વ્યંતરકૃત ગર્જના,

૬. યુગપદ્ - સંધ્યાની અને ચંદ્રની પ્રભાનું મિલન,

૭. યક્ષાદીપ્ત - ભૂતપિશાચકૃત પ્રકાશ,

૮. ધૂમિકા - ધૂમસ,

૯. મહિકા - ઝાકળ,

૧૦. રજઉદ્ઘાત - ધૂળ ઊડતી હોય તે.
 ડૉ ઔદ્ધારિક અસ્વાધ્યાય દશ કારણે છે —

૧. અસ્થિ,
 ૨. માંસ,
 ૩. શોષિત,
 ૪. નજીકમાં અશુચિ હોય,
 ૫. સ્મશાન નજીક,
 ૬. ચંદ્રોપરાગ - ચંદ્રઅહણ,
 ૭. સૂર્યોપરાગ - સૂર્યઅહણ,
 ૮. પતન - મોટા પુરુષનું મરણ,
 ૯. રાજસંગ્રામ,
 ૧૦. ઉપાશ્રયમાં સૂત ઔદ્ધારિક શરીર પડ્યું હોય.
- [—સ્થાં ૭૧૪]

૯. ધ્યાન^૧

ધ્યાન ચાર છે —

૧. આત્મધ્યાન; ૨. રૌદ્રધ્યાન; ૩. ધર્મધ્યાન. ૪. શુકલધ્યાન.

[—સમં ૪, —સ્થાં ૨૪૭]

(૧) આત્મધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે —

૧. અણુગમતી વસ્તુના વિયોગનો વિચાર,
૨. મનગમતી વસ્તુનો વિયોગ ન થાય તેવો વિચાર,
૩. આવી પડેલ રોગથી મુક્ત થવાનો વિચાર,
૪. ક્ષીણ થઈ ગયો હોય છતાં કામલોગ ન ત્યાગવાનો વિચાર.

૧. ભગવતી પૃં ૧૫૦, શતક ૨૫, ઉં ૭; અને તત્ત્વાર્થ અં ૯, ૨૭થી; લોક-પ્રકાશ સર્ગ ૩૦, શ્લોક ૧૧થી.

આત્મધ્યાનનાં ચાર લક્ષણો છે —

૧. કન્દન, ૨. શોક, ૩. તેપનતા - અશ્રુવિમોચન,
 ૪. પરિદેવના - વારે વારે કલેશ ઉપજાવે તેવી .
- ભાષાનો પ્રયોગ

(૨) રૌદ્રધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે —

૧. હિંસાનુબંધી,
૨. મુષાનુબંધી,
૩. સ્તેયાનુબંધી,
૪. સંરક્ષણાનુબંધી - વિષયસંરક્ષણના ઉપાયનું ચિંતન.

રૌદ્રધ્યાનનાં ચાર લક્ષણો —

૧. ઓસન્નદોષ - પ્રવૃત્તિની બહુલતારૂપ દોષ,
૨. બહુદોષ - હિંસાદિ અનેક દોષ,
૩. અજ્ઞાનદોષ - અજ્ઞાનથી હિંસાદિમાં પ્રવૃત્તિ તે,
૪. આમરણાંત દોષ - મરણપથ તનો હિંસાદિ દોષ.

(૩) ધર્મધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે —

૧. આજ્ઞાવિચય - પ્રવચનની પચાસોચના,
૨. અપાચવિચય - રાગાદિજન્ય દોષોની પચાસોચના,
૩. વિપાકવિચય - કમંદુલનું ચિંતન,
૪. સંસ્થાનવિચય - જીવ લોક આદિના સંસ્થાનનો વિચાર.

ધર્મધ્યાનનાં ચાર લક્ષણ છે —

૧. આજ્ઞારુચિ, - પ્રવચન વ્યાખ્યાનમાં શ્રદ્ધા,
૨. નિસર્ગારુચિ - ઉપદેશ વિના શ્રદ્ધા થવી તે,
૩. સૂત્રરુચિ - આગમમાં શ્રદ્ધા,
૪. અવગાઢરુચિ - આગમના વિસ્તૃત અધ્યયનથી શ્રદ્ધા.

ધર્મધ્યાનનાં ચાર આલંબન છે —

૧. વાચના (શાસ્ત્રનો પાઠ લેવો),
૨. પ્રતિપૃચ્છા (શંકા દૂર કરવા પડપૂછ),
૩. પરિવર્તના (શીખેલાનું પુનરાવર્તન),
૪. અનુપ્રેક્ષા (શીખેલાનું જિંડું ચિંતન).

ધર્મધ્યાનની ચાર અનુપ્રેક્ષા છે —

૧. એકાનુપ્રેક્ષા (હું એકલો છું, એવી વિચારણા),
૨. અનિત્યાનુપ્રેક્ષા,
૩. અશરણાનુપ્રેક્ષા,
૪. સંસારાનુપ્રેક્ષા.

(૪) શુક્લધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે —

૧. પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચારી [એક દ્રવ્યના નાના પ્રકારના પર્ચાંચોને પૂર્વગત શ્રુત(શાસ્ત્ર)ને અનુસરીને અનેક નયો વડે લિન્નલિન્ન રીતે વિચારવા તે];

૨. એકત્વ વિતર્કઅવિચારી [એક દ્રવ્યના અનેક પર્ચાંચોના અલેહનું શ્રુતાનુસારી ચિંતન — જેમાં અર્થનું ચિંતન ચાલતું હોય તો વ્યંજનમાં વિચરણ નથી થતું અને મન, વચન કે કાચના કોઈ પણ એક યોગમાંથી બીજા યોગમાં વિચરણ નથી થતું];

૩. સૂક્ષ્મક્રિયા અનિવૃત્તિ [નિર્વાણગમન પૂર્વે કેવળીએ મન અને વચનની પ્રવૃત્તિ તો રોકી હોય છે પણ કાચની સૂક્ષ્મ ઉચ્છ્વાસાદિ અમુક પ્રવૃત્તિ નથી રોકી હોતી — એ વખતનું ધ્યાન];

૪. સમુચ્છિન્નક્રિયા અપ્રતિપાતી. [શૈલેશીકરણમાં યોગનો નિરોધ થવાથી બધી ક્રિયા ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય છે તે વખતનું અનુપરતિ સ્વસ્થાવવાળું ધ્યાન].

શુકલ ધ્યાનનાં ચાર લક્ષણ છે —

૧. અવ્યથા — ભયનો અભાવ,
૨. અસંમોહ,
૩. વિવેક — શરીરાત્મનો વિવેક,
૪. વ્યુત્સર્ગ — અસંગતા.

શુકલ ધ્યાનનાં ચાર આલંબન —

૧. ક્ષમા,
૨. મુક્તિ,
૩. મૃદુતા,
૪. ઋણુતા.

શુકલ ધ્યાનની ચાર અનુપ્રેક્ષા —

૧. અનન્તવૃત્તિતાનુપ્રેક્ષા (સંસાર અનંત છે એવી ભાવના);
૨. વિપરિણુમાનુપ્રેક્ષા (સંસારની પ્રત્યેક વસ્તુ પરિણુમનશીલ છે એવી ભાવના);
૩. અશુભાનુપ્રેક્ષા (સંસારની અશુભતાની ભાવના);
૪. અપાયાનુપ્રેક્ષા (રાગ દ્વેષાદિ દોષોનો વિચાર);

[—સ્થાન ૨૪૭]

ટિપ્પણ

૧. પારાંચિક :

પ્રસ્તુત સૂત્ર માટે જુઓ જૃહત્કલ્પ ઉ. ૪, સૂ. ૨. એના ભાષ્યમાં બહુ વિસ્તારથી કેવા કેવા અપરાધમાં ક્યું ક્યું પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે તે વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે — જૃહત્કલ્પ ભાષ્ય ગા. ૪૬૭૧ થી. પારાંચિકનો સામાન્ય અર્થ બહિષ્કાર એવો છે. તેના ઉપાશ્રય, ગ્રામ, દેશ આદિ ભેદે અનેક ભેદ છે. જેમકે કોઈનો ઉપાશ્રવમાંથી બહિષ્કાર કરે, કોઈનો ગ્રામમાંથી બહિષ્કાર કરે — આદિ. વળી કુલ, ગણ, સંઘ એ સમૂહની આપેક્ષાએ પણ

બહિષ્કારના પ્રકારો છે. વળી કોઈને લિંગ-બહિષ્કૃત કરે એટલે કે તેનો વેશ લઈ લેવામાં આવે. વળી છ માસથી માડીને બાર વર્ષ પર્વન્તનો બહિષ્કાર હોય છે તેથી કાલભેદે પણ તેના અનેક ભેદો થાય છે. વળી કોઈ તપ પારાયિક પણ હોય છે. આમ વિવિધ અપરાધો માટેનાં વિવિધ પારાયિક છે. વિસ્તરાથીએ જૃં બાપ્ય જોણુ જોઈએ. તેના મુખ્ય બે ભેદ છે - ૧. આશાતના પારાયિક-તીર્થંકર અને સધની એકસાથે આશા-તના કરે કે ગણ્ધરની એકલાની આશાતના કરે તો પારાયિક પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે; અને ૨. પ્રતિસેવના પારાયિક-એના ત્રણ ભેદ છે જે અહીં પ્રસ્તુત સૂત્રમાં બતાવ્યા છે. દુષ્ટ, પ્રમત અને જ્ઞાન્યોન્મકારી.

(૧) દુષ્ટના બે ભેદ છે : કષાયદુષ્ટ અને વિષયદુષ્ટ. અત્યંત લોભાદિ કષાય યુક્ત જે હોય તે કષાયદુષ્ટ પારાયિક કહેવાય - આવા જીવો પૌતાનો વિપક્ષી મરી ગયો હોય તો તેના મડદા પર પણ પૌતાનો રોષ કાઢવે છે - આને માટે બાપ્યમાં એવા સાધુનાં દ્રવ્યન્તો આપ્યાં છે જેમણે પૌતાના ગુણના મડદા પર પણ રોષ કાઢવ્યો છે. આવા કષાયદુષ્ટોને લિંગપારાયિકની સજા છે. -બાપ્ય ગાં ૪૯૮૬ થી. આ ગુરુ શિષ્ય બન્ને સાધુ હોવાથી પરપક્ષકષાયદુષ્ટ કહેવાય છે. જેઓ પરપક્ષ અર્થાત્ સાધુ સિવાયના ખીલ રાખ, અમાત્ય વગેરેનો વધ કરવાનું વિચારતા હોય કે જેણે કયોઈ હોય તેવા પરપક્ષકષાયદુષ્ટને પણ લિંગપારાયિક છે. -ગાં ૪૯૯૪ થી.

જે સાધુ સાધ્વીના વિષે કે ગૃહસ્થની પુત્રી કે પત્ની વિષે કે અન્ય-તીર્થિકની સાધ્વી વિષે આસક્ત હોય તે વિષયદુષ્ટ કહેવાય. આવા દુષ્ટને દ્વેષપારાયિક આદિ પારાયિકો દેવા. આવા સાધુ સકલ આર્થસંધનું અપ-માન કરનાર ગણાય છે અને તે સૌથી ખાપી લેખાય છે. તેવાને ફરી તેવું ન કરે માટે દૂર કરવો જોઈએ - ગાં ૫૦૦૬ થી.

(૨) કષાય, લિક્ષ્યા આદિ ખાય પ્રમાદોમાથી નિદ્રા પ્રમાદ અહીં પ્રસ્તુત છે. તેમાં પણ સ્થાનદ્વિં નિદ્રા પ્રસ્તુત છે. આ નિદ્રા હોય તેને લિંગપારાયિક છે. -ગાં ૫૦૧૬ થી.

(૩) સાધુ જે પરસ્પર ગુણથી કે મુખથી કુચ્છે કરે તો તેમને લિંગ પારાયિક છે. -ગાં ૫૦૨૬ થી.

૨. અનવસ્થાપ્ય :

આ સૂત્ર જૃહત્કંઠમાં (૪. ૩.) છે. ૫૦ ૧૩૪૯. અહીં બતાવેલા અપરાધો માટે જેટલેટલા સમય માટેનું અનવસ્થાપ્ય હોય તે પુરુ ન

ચાચ ત્યાં સુધી ભલે તે દોષયુક્ત થઈ ગયો હોય છતાં તેને ત્રવ આરોપવામાં નથી આવતાં. તેણે જિનકલ્પીની જેમ ઉગ્ર તપસ્યાપૂર્વક રહેવાનું હોય છે અને તેને સૌ નાના-મોટાને વંદન કરવું પડે છે તથા કોઈની સાથે વાર્તાલાપ વગેરેનો સબધ રાખવાની મનાઈ છે. આનો અધિકારી વજ્રબલ-નારાયણધર્યાણી હોય છે અને તે ઉપાધ્યાય હોય છે. જુઓ ગાં ૫૦૫૮ થી.

૧૫

મોક્ષમાર્ગ

વિદ્યા અને ચારિત્ર^૧ આ બે હોય તો સાધુ અનાદિ એવા હીઘંકાલીન ચાર ગતિવાળા સંસારને તરી જાય છે.

[—સ્થાં ૬૩]

એક^૨ જ્ઞાન, એક દર્શન, એક ચારિત્ર (આ મોક્ષ-માર્ગ છે).

[—સ્થાં ૪૩]

જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ સમ્યક્ છે અને એ ત્રણની શાસ્ત્રમાં પ્રજ્ઞાપના — લેહનિરૂપણ છે.

[—સ્થાં ૧૯૪]

મુક્ત અને મુક્તિ

૧

મોક્ષ એક છે.

[—સ્થાં ૧૦; —સમં ૧]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. આ ત્રણ સમ્યક્ હોય તો જ મોક્ષમાર્ગ છે. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ પ્રત્યેકના લેહો તો ઘણા છે, પણ તેમને સામાન્યદષ્ટિએ અહીં એક એમ કહ્યાં છે.

સિદ્ધિ એક છે, સિદ્ધ એક છે, પરિનિર્વાણ એક છે,
પરિનિવૃત્ત એક છે.

[—સ્થા. ૪૬]

સંશુદ્ધ યથાભૂત પાત્ર એક છે.

[—સ્થા. ૩૭]

૨

સિદ્ધોને પ્રથમ સમયમાં^૧ એકત્રીસ ગુણ હોય છે—

૧. આભિનિષેધિક્ષાનાવરણનો ક્ષય,
૨. શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય,
૩. અવધિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય,
૪. મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય,
૫. કેવલજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય,
૬. ચક્ષુદર્શનાવરણનો ક્ષય,
૭. અચક્ષુદર્શનાવરણનો ક્ષય,
૮. અવધિદર્શનાવરણનો ક્ષય,
૯. કેવલદર્શનાવરણનો ક્ષય,
૧૦. નિદ્રાનો ક્ષય,
૧૧. નિદ્રાનિદ્રાનો ક્ષય,
૧૨. પ્રચલાનો ક્ષય,
૧૩. પ્રચલાપ્રચલાનો ક્ષય,
૧૪. સ્ત્યાનર્દિનો ક્ષય,
૧૫. સાતાવેદનીયનો ક્ષય,
૧૬. અસાતાવેદનીયનો ક્ષય,
૧૭. દર્શનમોહનીયનો ક્ષય,

૧. દીક્ષાકારના કથન પ્રમાણે ‘પ્રથમ સમયમાં’ એવો અર્થ કર્યો છે.
અરી રીતે એમ કહેવું જોઈએ કે, સિદ્ધોને આ બધા ગુણો છે.

૧૮. ચારિત્રમોહનીયનો ક્ષય,
૧૯. નરકાયુનો ક્ષય,
૨૦. તિયંગાયુનો ક્ષય,
૨૧. મનુષ્યાયુનો ક્ષય,
૨૨. દેવાયુનો ક્ષય,
૨૩. ઉચ્ચગોત્રનો ક્ષય,
૨૪. નીચચોત્રનો ક્ષય,
૨૫. શુભનામનો ક્ષય,
૨૬. અશુભનામનો ક્ષય,
૨૭. દાનાંતરાયનો ક્ષય,
૨૮. લાભાંતરાયનો ક્ષય,
૨૯. ભોગ્યાન્તરાયનો ક્ષય,
૩૦. ઉપભોગ્યાન્તરાયનો ક્ષય,
૩૧. વીર્યાન્તરાયનો ક્ષય.

[—સમ૦ ૩૧]

જીવોની સાથે એકત્વ સાધનારને એક ભવનું હુઃખ હોય છે.

[—સ્થા૦ ૩૮]

કોઈ એવા ભવ્ય જીવો હોય છે જેઓ એક ભવ ગ્રહણ કરીને સિદ્ધ થશે, પુદ્ગલ થશે, મુક્ત થશે, પરિનિર્વાણ પામશે અને સર્વ હુઃખોનો અંત કરશે.

[—સમ૦ ૧]

ભવ્ય જીવોમાંના કોઈ બે ભવ ગ્રહણ કરી, કોઈ ત્રણ ભવ ગ્રહણ કરી, કોઈ ચાર ભવ ગ્રહણ કરી, કોઈ પાંચ ભવ ગ્રહણ કરી, કોઈ છ ભવ ગ્રહણ કરી, કોઈ સાત ભવ, કોઈ આઠ ભવ, કોઈ નવ ભવ, કોઈ દશ, કોઈ અગિયાર, કોઈ બાર, કોઈ તેર, કોઈ ચૌદ, કોઈ પંદર, કોઈ સોળ, કોઈ

સત્તર, કોઈ અઠાર, કોઈ ઝોગણીસ, કોઈ વીસ, કોઈ એકવીસ, કોઈ બાવીસ, કોઈ તેવીસ, કોઈ ચોવીસ, કોઈ પચીસ, કોઈ છવીસ, કોઈ સત્તાવીસ, કોઈ અઠાવીસ, કોઈ ઝોગણત્રીસ, કોઈ ત્રીસ, કોઈ એકત્રીસ, કોઈ બત્રીસ, કોઈ તેત્રીસ ભવ ગ્રહણ કરી મુક્ત થશે.

[—સમ૦ ૨-૩૩]

ધર્મપ્રાગભારા પૃથ્વીનાં બાર નામો છે —

૧. ધર્મત્; ૨. ધર્મપ્રાગભારા; ૩. તનુ; ૪. તનુકંતર;
૫. સિદ્ધિ; ૬. સિદ્ધાલય; ૭ મુક્તિ; ૮. મુક્તાલય;
૯. પ્રહ્મ; ૧૦. પ્રહ્માવતાંસક; ૧૧. લોકપ્રતિપૂરણ;
૧૨. લોકાગ્રચૂલિકા.

[—સમ૦ ૧૨]

ધર્મપ્રાગભારા પૃથ્વીનો આયામ—વિષ્કંભ ૪૫ લાખ ચોજન છે

[—સમ૦ ૪૫]

સિદ્ધગતિમાં ઉપપાત વિરહકાળ^૧ ઉલ્લૃષ્ટ છ માસ છે.

[—સ્થા૦ ૫૩૫]

જે જીવનુ ચરમશરીર ૫૦૦ ધનુષ્ય પ્રમાણ હોય છે, તે જીવ જ્યારે સિદ્ધગતિમાં જાય ત્યારે ત્યાં તેના જીવપ્રદેશની અવગાહના ૩૦૦ ધનુષ્યથી કાંઈક વધારે હોય છે.

[—સમ૦ ૧૦૪]

૧ એક જીવ સિદ્ધ થયા પછી વધારેમાં વધારે છ મહિના સુધી કોઈ પણ જીવ સિદ્ધ ન થાય એવું બને.

ટિપ્પણ

૧. જે કાંઈ જ્ઞાન છે તેનો સાર તો ચારિત્ર છે. અને ચારિત્રનો સાર નિર્વાણ છે. આવશ્યક નિયુક્તિ (ગાં ૯૧) માં ભદ્રબાહુએ જ્યારે આ સિદ્ધાન્ત મૂક્યો ત્યારે તેમના મનમાં મોક્ષમાર્ગ તરીકે ગમે તે ગણાવીએ પણ તે સોમાં ચારિત્ર જ સાક્ષાત્ કારણ - મુખ્ય છે, એમ હતું. જ્ઞાન ગમે તેટલું હોય પણ જો સમુદ્રમાં હાથપગ ન હલાવીએ તો અતે તો ફળવાતું જ છે (ગાં ૯૫). નિપુણ જ્ઞાનરૂપ નાવિક મળ્યો હોય પણ વાયુરૂપ ચારિત્ર ન હોય તો આપણુ જીવરૂપી વહાણ કાંઈ સિદ્ધગતિએ પહોંચે નહિ (ગાં ૯૪). જીવને કેવળજ્ઞાન થાય છતાં તરત જ મોક્ષ મળી થતો, જ્યારે સંપૂર્ણ યોગનિરોધરૂપ ચારિત્ર આવે છે ત્યારે જ મોક્ષ મળે છે. એટલે મોક્ષનું એક કારણ કહેવું હોય તો ચારિત્રને ગણાવી શકાય. પણ આગળ ચાલીને એ જ આત્માર્થ સાક્ષાત્ અને પરંપરાથી મોક્ષના કારણોને વિચાર કરતાં અધ-પગુ ન્યાયે જ્ઞાન અને ચારિત્રક્રિયા એ બન્નેને મોક્ષમાર્ગના ઉપાય તરીકે સ્થાપે છે (ગાં ૯૬ થી); અને છેવટે વળી પાછા મોક્ષના કારણરૂપ ચારિત્રના પણ બે ભેદ કરી ત્રણ કારણ ગણાવે છે, અને કહે છે કે જ્ઞાન એ પ્રકાશક છે, તપ એ રોધક છે અર્થાત્ કર્મની વિજરા કરી આત્માની શુદ્ધિ કરે છે, અને સંયમથી ગુપ્તિ થાય છે - અર્થાત્ નવાં કર્મનો બધ થતો નથી. - આ ત્રણનો યોગ એ મોક્ષ છે (ગાં ૧૦૧). આ જ વસ્તુને બિનભદ્રે વિસ્તારથી દાખલા-દલીલથી સમજાવી છે.

ઉત્તરાધ્યયનના ૨૮મા અધ્યયનમાં વળી તેથી પણ આગળ જઈને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપને મોક્ષમાર્ગ તરીકે વર્ણવ્યાં છે. આમાં વિશેષતા એ છે કે જીવ જે કારણે દિશામૂલને છાડી ઠીક માર્ગે આવ્યો અને જે વિના તેની દિશામૂલ ભાગે નહિ તે સમ્યક્દર્શન - શ્રદ્ધાનને પણ ગણાવ્યું છે.

ઉપાસ્વાદિએ તપનો સમાવેશ ચારિત્રમાં જ કરી દઈને કહ્યું કે -

‘સમ્યક્જ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’

જેઓ દર્શનને પૃથક્ નથી ગણાવતા તેમને મતે પણ તેનો સમાવેશ જ્ઞાનમાં સમજી લેવો જોઈએ; કારણ અવાચક મતિજ્ઞાનનો રુચિ અંશ જ સમ્યક્દર્શન છે, તેથી તેનો સમાવેશ જ્ઞાનમાં થઈ જાય છે.

દ્રવ્યાનુયોગ

૧. દ્રવ્યોનું વર્ગીકરણ

દ્રવ્યો^૧ એ પ્રકારનાં છે —

(૧) ૧. પરિણુત (પરિણામી - જીવ અને પુદ્ગલ);

૨. અપરિણુત (અપરિણામી - આકાશ, ધર્મ^૨ અને અધર્મ^૩)^૨.

(૨) ૧. ગતિસમાપન્ન (ગમનશીલ; જીવ અને પુદ્ગલ);

૨. અગતિસમાપન્ન (જીવ અને પુદ્ગલ સિવાયનાં).

(૩) ૧. અનન્તરાવગાઢ (વર્તમાનકાળે જ જે કોઈ

પણુ આકાશપ્રદેશમાં, અથવા ક્ષેત્રની અપેક્ષા

લઈએ તો કોઈ પણ એક આકાશપ્રદેશથી

અવ્યવહિત પ્રદેશમાં આશ્રિત હોય તે);

૨. પરપરાવગાઢ (ઉપરથી ઊલટા તે).

[—સ્થાં ૭૩]

૧. સત્ કહો, વસ્તુ કહો, પદાર્થ કહો કે દ્રવ્ય કહો; એ બધા શબ્દો સમાનાર્થક છે. જીવ, અજીવ-પુદ્ગલ, આકાશ, ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ પાંચ દ્રવ્યો છે. કાલને પણ જુદું દ્રવ્ય ગણીએ તો કુલ છ દ્રવ્ય થાય. (વિગત માટે જુઓ આ માળાનું તત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૫, સ્ક. ૨૬૦.

૨. જૈન મતે પરિણામી નહીં એટલું કોઈ દ્રવ્ય નથી. છતાં અહીં જે ભેદ પાડ્યા છે તેના મુ. ૧ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે દિપ્તિ ૧.

રાશિ^૧ એ છે —

૧. જીવરાશિ,

૨. અજીવરાશિ.

[—સ્થાન ૯૫; —સમં ૨, ૧૪૯.]

સમય^૨, આવલિકા (=અસંખ્યાત સમય; અથવા એક શ્વાસોચ્છ્વાસનો સંખ્યાતમો ભાગ), આનપ્રાણ (=સંખ્યાત આવલિકા; હૃષ્ટ અને નીરોગી પુરુષના ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસમાં જેટલો વખત લાગે તે), સ્તોક (=૭ શ્વાસોચ્છ્વાસ), ક્ષણ (=સંખ્યાતા શ્વાસોચ્છ્વાસ), લવ (=૭ સ્તોક), મુહૂર્ત (=૭૭ લવ અથવા એ ઘડી, અથવા ૩૭૭૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ જેટલો કાળ), અહોરાત્ર (=૩૦ મુહૂર્ત), પક્ષ (=૧૫ અહોરાત્ર), માસ (=એ પક્ષ), ઋતુ (=એ માસ), અયન (=૩ ઋતુ), સંવત્સર (=૨ અયન), યુગ (=૫ વર્ષ), ૧૦૦ વર્ષ, ૧૦૦૦ વર્ષ, લાખ વર્ષ, કરોડ વર્ષ, પૂર્વાંગ (=૮૪ લાખ વર્ષ), પૂર્વ (=૮૪ લાખ પૂર્વાંગ=૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ), ત્રુટિતાંગ (=૮૪ લાખ પૂર્વ), ત્રુટિત (=૮૪ લાખ ત્રુટિતાંગ), અટટાંગ;—

૧. સમવાયાંગના—૧૪૯મા સૂત્રમાં જીવ અને અજીવ રાશિની તેના ભેદો-પ્રભેદો સાથે પૂરી પ્રરૂપણા સમજ લેવાની સૂચના છે. દીકાકાર કહે છે કે, આ પ્રરૂપણા શબ્દશઃ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર પ્રમાણે સમજ લેવી. પ્રજ્ઞાપનાનો અનુવાદ આ માળામાં થવાનો જ છે એટલે અહીં તે ઉતારી નથી.

૨. કાળનો સૌથી સૂક્ષ્મ ભેદ. તેનો આગળ ભેદ ચર્ચ શકે નહીં. તેનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે આપવામાં આવે છે: સો કમલપત્ર ઉપરાઉપર રાખ્યા હોય, તેમને કોઈ બળશાળી યુવક લાલાની અણીથી વીધે, ત્યારે એક પત્રમાંથી બીજા પત્રમાં જતાં લાલાને જેટલો વખત લાગે, તે કાળનું માપ પણ સમય ન કહેવાય. તેટલામાં તો અસંખ્યાત સમય લાગે. આને મળતું વસ્ત્રછેદનનું પણ દૃષ્ટાંત છે. જુઓ અનુયોગદ્વાર, -પૃ. ૧૭૫.

(અહીંથી શીષ'પ્રહેલિકા સુધીના બધા વિભાગો પૂર્વ પૂર્વથી ઉત્તરોત્તર ૮૪ લાખ ગણા વધારે સમજવા) અટટ, અવવાંગ, અવવ, હૂહૂકાંગ, હૂહૂક, ઉત્પલાંગ, ઉત્પલ, પક્ષાંગ, પક્ષ, નલિનાંગ, નલિન, અક્ષનિકુશંગ, અક્ષનિકુર, અચુતાંગ, અચુત, નચુતાંગ, નચુત, પ્રચુતાંગ, પ્રચુત, ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, શીષ'પ્રહેલિકાંગ, શીષ'પ્રહેલિકા;—

(અહીં સુધી વ્યાવહારિક કાલ છે. અને તેને સંખ્યાત કાળ કહેવાય છે. કારણ કે તે આપણાથી બરાબર ગણી શકાય છે. આ પછીનું જે કાલમાન છે, તે પણ સંખ્યાત તો છે જ, પણ તે અતિશયવાળા જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ. સામાન્ય માણસ તે કાળને ઉપમાથી જ સમજી શકે.) પદ્યોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી — આ બધા કાલવિશેષો જીવ પણ છે અને અજીવ પણ છે.^૧

[—સ્થા. ૯૫]

ગ્રામ (જેમાં કર લેવાતો હોય તેવી વસ્તી), નગર (જેમાં કર ન લેવાય તે=નકર), નિગમ (વાણિયાનું રહેઠાણ), રાજધાની (જેમાં રાજાનો અભિષેક થતો હોય), ખેટ (જેના ફરતી ધૂળની દીવાલ હોય તે), કખટ (હલકું નગર—જેમાં હલકા લોકો રહેતા હોય), મડમ (જેની ચારે બાજુએ અડધા યોજનમાં કોઈ ગ્રામ ન હોય તે), દ્રોણમુખ (જેમાં જવાનો જલમાર્ગ અને સ્થલમાર્ગ—બન્ને હોય), પત્તન (મોટું શહેર), આકર (લોહ વગેરે ધાતુની ખાણ), આશ્રમ (તીર્થસ્થાન), સંભાધ (પર્વત આદિ વિષમ ભૂમિમાં ધાન્ય સંઘરવાનું સ્થાન), સંનિવેશ

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે દ્રિપ્પણ ૨.

(સાથવાહના મોટા સાથને જિતરવાનું સ્થાન), ઘોષ (ગોકુલ; ગાયોને રહેવાનું સ્થાન), આરામ (ઉપવન, સ્ત્રીપુરુષોને આરામ લેવાનો મંડપ), ઉદ્યાન (જિભાણી કરવા જેવો બગીચો), વન (જેમાં એક જ જાતનાં ઝાડો મોટા પ્રમાણમાં હોય), વનખંડ (જેમાં અનેક જાતનાં વૃક્ષો હોય તેવું જંગલ), વાપી (વાવ — તે ચોખંડી હોય છે), પુષ્કરિણી (ગેળાકાર જળાશય જેમાં પુષ્કર-કમળ થતાં હોય), સરોવર, સરોવરની હાર, ક્વા, તળાવ, કૂંડ, નદી, પૃથ્વી, ઉદ્ધિ-ધનોદ્ધિ, વાતસ્કંધ (ધનવાત, તનુવાત), આકાશાન્તર (વાતસ્કંધની નીચેનું), વલય (પૃથ્વીને વીંટાઈને રહેલા ધનોદ્ધિ આદિ), વિશ્વ (લોકનાડીના વાંક), દ્વીપ, સમુદ્ર, વેદા (સમુદ્રની ભરતી), વેદિકા (ઝોટલો), દ્વાર (વિજ્યાદિ), તોરણ (એ વિજ્યાદિ દ્વારનાં), નૈરયિક, નૈરયિકાવાસ, ચાવત^૧ વૈમાનિક અને વૈમાનિકાવાસ, કલ્પ અને કલ્પવિમાના-વાસ, વર્ષ (ભરતાદિ), વર્ષધર પવંત, કૂટ (હિમવત કૂટાદિ), કૂટાગાર (કૂટમાંનાં ભવનો), વિજય (ચક્રવર્તી જેને, જીતે છે તે), રાજધાની,—આ બધું જીવ પણ છે અને અજીવ પણ છે.^૨

છાયા, આત્મ, જ્યોત્સ્ના, અંધકાર, ઉન્માન, અવમાન, અતિયાનગૃહ (નગરમાં પ્રવેશતાં જે ઘર ફેખાઈ આવે),

૧. અહીં ૨૪ પ્રકારના જીવોના ૨૪ દંડક સમજ લેવાના છે.

૨. આમાં ગ્રામ વગેરે અચેતન જણાય છે; પણ ત્યાં ગ્રામ આદિનો અર્થ તે તે પ્રદેશ અને તેમાં વસનારા જીવો એવો કરવાથી તેઓ જીવ પણ કહેવાય અને અજીવ પણ કહેવાય.

ઉદાનગૃહ, અવલિખ^૧, સંલિખવાય^૨ આ બધું પણ જીવ
અને અજીવ છે.^૨

[—સ્થા ૬૫]

૨. અસ્તિકાય

અસ્તિકાય^૩ પાંચ છે —

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. આકાશા-
સ્તિકાય; ૪. જીવાસ્તિકાય; ૫. પુદ્ગલાસ્તિકાય.

[—સ્થા ૪૪૧; —સમ ૫]

હું ચાર અસ્તિકાય અજીવકાય છે —

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. આકાશાસ્તિકાય;
૪. પુદ્ગલાસ્તિકાય.

હું ચાર અસ્તિકાય અરૂપીકાય છે —

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. આકાશા-
સ્તિકાય; ૪. જીવાસ્તિકાય.

[—સ્થા ૨૫૨]

૧. ટીકાકાર આનો અર્થ જણાવતા નથી. કદિથી બાણી લેવાની
સલામત છે.

૨. આ બધું અજીવ હોવા છતાં જીવથી વ્યાપ્ત હોવાથી જીવ પણ
કહેવાય.

૩. અસખ્ય કે અનન્તપ્રદેશનો સમૂહ જેને હોય તે અસ્તિકાય
કહેવાય. કાલને તેનો સમૂહ નથી તેથી તેને અહીં નથી ગણ્યો. આ અસ્તિ-
કાયો વિષે મદ્રુક આવકનો અન્યતીર્થિક સાથે વાદ થયો હતો. તેણે પ્રતિ-
પાદન કર્યું કે, તેમાંનાં બધા ભલે આપણે ચર્ચાશુભ્યે ન જોઈ શકીએ
છતાં તે માનવા તો જોઈએ, કારણ, જે આપણે ન જોઈએ શકીએ તે ન
હોય, તો તો આપણે ધણું નથી જોઈ શકતા પણ તે બધું હોય તો છે જ
કલ્યાદિ. —ભગવતી ૧૦ ૧૮, ઉ. ૭, પૃ ૨૩૭. અહીં જે વર્ણન છે, તેનું
વર્ણન પણ ભગવતીમાં મળે છે. — ભગવતી ૨. ૧૦, પૃ ૫૨૩. અસ્તિકાયોના
પર્યાયો માટે જુઓ ભગવતી ૨૦, ૨. પૃ ૫૩૩.

આ ચારના પ્રદેશો સરખા છે એટલે કે અસંખ્યાત પ્રદેશો છે—

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. લોકાકાશ;
૪. એક જીવ.

[—સ્થાન ૩૩૪]

આ ચારને આઠ મધ્યપ્રદેશ છે—

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. આકાશ-
સ્તિકાય; ૪. જીવ.

[—સ્થાન ૧૨૪]

૩. નવતત્ત્વ

સદ્ભાવપદ્ધતિ નવ છે—

૧. જીવ; ૨. અજીવ; ૩. પુણ્ય; ૪. પાપ; ૫. આસ્રવ;
૬. સંવર; ૭. નિર્જરા; ૮. બન્ધ; ૯. મોક્ષ.

[—સ્થાન ૧૧૫]

૧. ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણે દ્રવ્યના મેરુની મધ્યમાં રહેલા આઠ પ્રદેશોને ત્ર્યંકપ્રદેશો કહે છે. આ ત્ર્યંકપ્રદેશથી દિશાની શરૂઆત થાય છે. જીવ જ્યારે કેવલિસમુદ્ધાતની અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તેના જે આઠ પ્રદેશો ત્ર્યંકસ્થ હોય તે ત્ર્યંક કહેવાય છે; અને કેવલિસમુદ્ધાતાવસ્થામાં ન હોય, ત્યારે આઠ અવિચલ એવા મધ્યમાં રહેલા પ્રદેશો અહીં સમજવાના છે.

૨. મુખ્યપણે તો જીવ અને અજીવ એવા પરમાર્થરૂપ બે જ પદાર્થ છે, છતાં આ એ બે દ્રવ્યનો જ વિસ્તાર કરીને નવ એટલા આદે કલા છે કે તેમનો મોક્ષશાસ્ત્રમાં ઉપયોગ છે. આ નવ તત્ત્વની ચથાર્થ શ્રદ્ધા એ જ સમ્યક્દર્શન છે. અને તે જ મોક્ષમાર્ગોપયોગી છે. ઉપસ્થાપિત પુણ્યપાપને જુદા નથી ગણતા. ઉત્તરાધ્યયનમાં આ નવની ગણતરી છે. ૨૮ ૧૪.

૪. દ્રવ્યાનુયોગ

દ્રવ્યાનુયોગ^૧ દશ પ્રકારનો છે —

૧. દ્રવ્યાનુયોગ (જીવાદિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય કેવી રીતે છે તેની સમજ);

૨. માતૃકાનુયોગ (પ્રવચનના ઉદ્ભવસ્થાન જેવી ત્રિપદી — ઉત્પાદ, વ્યય અને ક્રૌંચ વિષે સમજ);

૩. એકાર્થિકાનુયોગ (એક અર્થ માટે અનેક વાચક શબ્દોની સમજ);

૪. કરણાનુયોગ (કાર્ધ પણ દ્રવ્યની ક્રિયામાં કરણ — સાધકતમ શું છે તેની સમજ);

૫. અપિતાનપિતાનુયોગ (દ્રવ્યોનો ગૌણ મુખ્યપણે વિચાર);

૬. ભાવિતાભાવિતાનુ (દ્રવ્યાન્તરના સંસર્ગથી ભાવિત — વાસિત, કે તેમ ન થાય ત્યારે અવાસિત દ્રવ્ય કેવી રીતે થાય છે તેની સમજ);

૭. બાહ્યાબાહ્યાનુ (દ્રવ્યોના બાહ્યાબાહ્યનો વિચાર);

૮. શાશ્વતાશાશ્વતાનુ (દ્રવ્યોની નિત્યતા અનિત્યતા વિષે સમજ);

૯. તથ્યજ્ઞાનાનુ (પદાર્થ જેવો હોય તેવું જ જ્ઞાન કરવું તે);

૧૦. અતથ્યજ્ઞાનાનુ મિથ્યાજ્ઞાન શું કહેવાય તેની સમજ).

[—સ્થાન ૭૨૭]

૧. અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન, સ્પષ્ટીકરણ. વિષયભેદથી તેના ચાર ભેદ છે:— (૧) ચરણકરણાનુયોગ (મૂલ અને ઉત્તર ગુણોનું વ્યાખ્યાન), (૨) ધર્મકથાનુયોગ (ચરિત્રોનું વર્ણન), (૩) ગણિતાનુયોગ (લોકને વિષે આવેલા પદાર્થોના પરિમાણની સમજ), (૪) દ્રવ્યાનુયોગ (જીવાદિ દ્રવ્યની સમજ).

સર્વ આર છે —

૧. નામસર્વ (સર્વ એવું જેનું નામ હોય),
૨. સ્થાપનાસર્વ (કોઈ વસ્તુ વિષે એમ સમજવું કે તેમાં બધું આવી ગયું તે),
૩. આદેશસર્વ (કંઈક ન્યૂન હોય તો પણ વ્યવહારથી કે ઉપયોગથી તેને સંપૂર્ણ કહેવું તે),
૪. નિરવશેષ સર્વ (સંપૂર્ણને લક્ષીને જે વ્યવહાર થાય તે).

[- સ્થા. ૨૬૯]

દ્વિપણ

૧. બધાં દ્રવ્યો પરિણમનશીલ છે. અર્થાત્ તે કૃત્ર્ય નિત્ય પણ નથી અને નિરન્વયવિનાશી પણ નથી. પણ પરિણામી નિત્ય — નિત્યાનિત્ય છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યના બે અંશ છે — દ્રુવાંશ અને અદ્રુવાંશ. દ્રુવાંશ ત્રણે કાળમાં અનુવૃત્ત હોવાથી શાશ્વત છે અને તેને લઈને વસ્તુની નિત્યતાનો વ્યવહાર થાય છે. આ દ્રુવાંશ તે દ્રવ્યાંશ. અદ્રુવાંશ એ પૈયાંશ છે અને તેને લઈને વસ્તુમાં ઉત્પત્તિ અને વ્યયનું જ્ઞાન થાય છે. તે અશાશ્વત હોવાથી તેને લઈને વસ્તુમાં અનિત્યતાનો વ્યવહાર થાય છે.

જેન મતે કોઈ પણ એવું દ્રવ્ય નથી જે પરિણામી ન હોય; પરંતુ આ સૂત્રમાં દ્રવ્યોને પરિણત અને અપરિણત એવા બે ભાગમાં વહેંચ્યા છે. એટલે પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું કોઈ એવું દ્રવ્ય છે જે પરિણામી ન પણ હોય? અહીં ટીકાકારે પરિણત દ્રવ્યોમાં જીવ અને પુદ્ગલનો સમાવેશ કર્યો છે અને બાકીનાં અપરિણતમાં સમજી લેવાં જોઈએ એમ ક્ષિત થાય છે. આ ખુલાસાનું સમાધાન એમ જણાય છે કે, આકાશ, ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયમાં વિસદૃશ પરિણમન નહિ થતું હોવાથી તેમને ટીકાકારે અપરિણતમાં ગણાવ્યાં હશે. ત્યારે જીવ અને પુદ્ગલમાં સદૃશ અને વિસદૃશ બન્ને જાતનાં પરિણામો સ્પષ્ટપણે જણાય છે તેથી તેમને પરિણતમાં ગણાવ્યાં છે.

૧. જેમકે પાટ્ટડીમાં થોડું ધી હોય છતાં કોઈ કહે કે બધું ધી ખલાસ થઈ ગયું.

ઉક્ત પ્રશ્નોના પુલાસો આ પ્રમાણે પણ થઈ શકે કે, પ્રત્યેક વસ્તુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તો અપરિણત છે અને પર્યાયની અપેક્ષાએ પરિણત છે તેથી તેમના પરિણત અને અપરિણત એવા બે ભેદ થઈ શકે છે.

૨. કાલને બે બિન્ન દ્રવ્ય ન માનવામાં આવે તો તે જીવ અને અજીવના પર્યાયરૂપ ગણાય. પર્યાય અને પર્યાયવાનનો ભેદ પણ છે અને અભેદ પણ છે. અહીં પર્યાય અને પર્યાયીના અભેદની અપેક્ષાએ જીવના તથા અજીવના કાલરૂપ પર્યાયને જીવ અને અજીવ કહ્યા છે. જૈનાચાર્યોમાં કાલ વિષે બે પરંપરા છે. એકને મતે કાલ એ સ્વતંત્ર દ્રવ્યરૂપ છે. ત્યારે બીજાને મતે કાલ એ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નહિ, પણ જીવ અને અજીવ દ્રવ્યના પર્યાયરૂપ છે. આ સૂત્ર બીજા મતની અપેક્ષાએ છે એમ સમજવું. વિશેષ માટે જુઓ ચતુર્થ દિવ્દી કર્મ અન્ય પૃ. ૧૫૭.

૨

જીવવિચાર

૧. જીવલક્ષણ

જીવાસ્તિકાય અવર્ણુ, અગંધ, અરસ, અરુપશી, અરૂપી, શાશ્વત, અવસ્થિત લોક દ્રવ્ય છે.

૧. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જીવાસ્તિકાય અનંત, અરૂપી શાશ્વત જીવદ્રવ્યો રૂપ છે.

૨. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આખા લોકમાં જીવદ્રવ્યો છે.

૩. કાલની અપેક્ષાએ જીવદ્રવ્ય ત્રિકાળમાં સ્થિતિવાળું, ધ્રુવ, નિત્ય, શાશ્વત, અક્ષત, અવ્યય અને અવસ્થિત છે.

૪. ભાવથી જીવદ્રવ્ય, અગંધ, અવર્ણુ, અરસ, અરુપશી અને અરૂપી છે.

૫. ગુણથી જીવદ્રવ્ય ઉપયોગગુણવાળું દ્રવ્ય છે.

આ પાંચ પ્રકારે તે સમજવું જોઈએ.

[—સ્થાન ૪૪૧]

૨. જીવભેદો

આત્મા એક^૧ છે.

[—સમ ૧, —સ્થાન ૧]

વિદ્વાન એક છે.

[—સ્થાન ૩૨]

સર્વ જીવના બે પ્રકારો^૨ —

(૧) ૧. સિદ્ધ; ૨. અસિદ્ધ—સંસારી.

(૨) ૧. સેન્દ્રિય; ૨. અનિન્દ્રિય (અપર્યાપ્ત જીવો, ઇન્દ્રિયોપયોગશૂન્ય કેવલી, અને સિદ્ધ).

(૩) ૧. સકાયિક; ૨. અકાયિક—સિદ્ધ.

(૪) ૧. સયોગી; ૨. અયોગી (ચૈદમ્મા શુણ્ણસ્થાનવતી^૩ અયોગી કેવલી અને સિદ્ધ).

(૫) ૧. સર્વેદ; ૨. અર્વેદ (અનિવૃત્તિભાદરાદિ છ શુણ્ણસ્થાનવતી^૩ જીવો અને સિદ્ધ).

૧. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક છે અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનેક છે. કારણ આત્માના પ્રદેશો અસંખ્ય છે. અથવા બિન્ન બિન્ન પદાર્થોની અપેક્ષાએ આત્મા અનેક હોવા છતાં પ્રવૃત્તિ ચેતનદ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક છે; કારણ તે ચેતના સ્થિર છે—નિત્ય છે. નિત્ય હોવાથી એક છે. અને મનુષ્યાદિ આત્માનાં પદાર્થો અસ્થિર—અનિત્ય હોવાથી અનેક છે—એટલે તે પદાર્થોની અપેક્ષાએ આત્મા અનેક છે. અથવા સામાન્યની અપેક્ષાએ એટલે કે બધા આત્મામાં ચેતન્યરૂપ ધર્મ સમાન છે તેની અપેક્ષાએ અનન્ત આત્માને એક કહી શકાય, અને જ્યાં બધી આત્મવ્યક્તિઓ જુદી જુદી છે એટલે—એ વિશેષોની અપેક્ષાએ—આત્મા અનેક પણ કહી શકાય.

૨. આહી ગણાવેલા જીવના ભેદોનો પ્રકાર લગવતીમાં પણ છે. ૫-૩૩૬. આજ ભેદોને લઈને ત્યાં જ્ઞાનનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

- (૬) ૧. સકષાય; ૨. અકષાય (ઉપશાંતમોક્ષાદિ ચાર ગુણસ્થાનવર્તી જીવો અને સિદ્ધ).
 (૭) ૧. સલેશ્ય; ૨. અલેશ્ય (ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી અયોગી કેવલી અને સિદ્ધ).
 (૮) ૧ જ્ઞાની (સમ્યગ્દર્શિ, કારણ તેનું જ્ઞાન જ જ્ઞાન કહેવાય છે); ૨. અજ્ઞાની.
 (૯) ૧. સાકારોપયુક્ત (જ્ઞાનોપયોગવાળા); ૨. અનાકારોપયુક્ત (દર્શનોપયોગવાળા).
 (૧૦) ૧. આહારક; ૨. અનાહારક (વિશ્વહૃતિસમાપન્ન જીવ, સમુદ્રઘાત દશામાં રહેલ કેવળી, અયોગી, અને સિદ્ધ).
 (૧૧) ૧. ભાષક; ૨. અભાષક (અયોગી અને સિદ્ધ).
 (૧૨) ૧. ચરમ ૨. અચરમ.^૧
 (૧૩) સશરીરી; ૨. અશરીરી—સિદ્ધ.

[—સ્થાન ૧૦૧]

સર્વ જીવના ત્રણ પ્રકારો—

- (૧) ૧. સમ્યગ્દર્શિ, ૨. મિથ્યાદર્શિ, ૩. સમ્યગ્મિથ્યાદર્શિ (ત્રીજો ગુણસ્થાને રહેલો જીવ).
 (૨) ૧. પર્યાપ્તક^૨ ૨. અપર્યાપ્તક, ૩. નોપર્યાપ્તક—નોઅપર્યાપ્તક—સિદ્ધ.
 (૩) ૧. પરિત્ત (પ્રત્યેકશરીરી), ૨. અપરિત્ત (સાધારણ શરીરી), ૩. નોઅપરિત્ત (સિદ્ધ).

૧. ટીકાકારને મતે ચરમ એટલે જેનો અતિમ ભવ થવાનો હોય તેવા; અને અચરમ એટલે ભવ્ય (મોક્ષના અધિકારી) હોવા છતાં જેમનો અતિમ ભવ થવાનો ન હોય તેવા. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ૧.

૨. જેણે આહારાદિ ખ્યાસિ બાંધી પૂરી કરી છે તેવા જીવ તે પર્યાપ્ત.

- (૪) ૧. સૂક્ષ્મ, ૨. બાહર, ૩. નોસૂક્ષ્મ-નોબાહર (સિદ્ધ).
 (૫) ૧. સંજી, ૨. અસંજી, ૩. નોસંજી-નોઅસંજી (સિદ્ધ).
 (૬) ૧. ભવ્ય, ૨. અભવ્ય, ૩. નોભવ્ય-નોઅભવ્ય (સિદ્ધ).

[—સ્થા૦ ૧૬૨]

સર્વ જીવના ચાર પ્રકારો —

- (૧) ૧. મનોયોગી,^૧ ૨. વચનયોગી^૨, ૩. કાયયોગી,^૩
 ૪. અયોગી (નિરુદ્ધ યોગવાળા કેવળી અને સિદ્ધ).
 (૨) ૧. સ્ત્રીવેદક, ૨. પુરુષવેદક, ૩. નપુંસકવેદક,
 ૪. અવેદક (અનિવૃત્તિબાહરાદિ છ ગુણુસ્થાનવર્તી જીવો અને સિદ્ધ).
 (૩) ૧. અક્ષુદ્દશની—ચતુરિન્દ્રિયાદિ, ૨. અચક્ષુદ્દશની—
 એકેન્દ્રિયાદિ, ૩. અવધિદશની, ૪. કેવલદશની.
 (૪) ૧. સંયત—સર્વવિરતિવાળો સાધુ, ૨. અસંયત—
 અવિરત, ૩. સંયતાસંયત—દેશવિરત ઉપાસક,
 ૪. નોસંયત—નોઅસંયત—સિદ્ધ.

[—સ્થા૦ ૩૬૫]

સર્વ જીવના પાંચ પ્રકારો —

- (૧) ૧. ક્રોધક્રપાથી, ૨. માનક્રપાથી, ૩. મોયાક્રપાથી, ૪.
 લોભક્રપાથી, ૫. અક્રપાથી (ઉપશાંતમોહાદિ ચાર
 ગુણુસ્થાનવર્તી જીવો અને સિદ્ધ).

૧. જેને મનોયોગ હોય તેને બીજા બે વચન— અને કાયયોગ હોય છે પણ અહીં મનની પ્રધાનતા ગણી તેવા જીવોને મનોયોગી કહ્યા છે— સંજી યચેન્દ્રિય.

૨. વચનયોગવાળાને પણ કાયયોગ હોય છે પણ એ બે યોગમાં વચનની મુખ્યતા છે, માટે તેવા જીવો કાયયોગી ગણાય છે—દ્વીન્દ્રિયાદિ
 ૩. કાયયોગી જેને માત્ર કાયયોગ હોય તેવા—એકેન્દ્રિય જીવો.

- (૨) ૧. નૈરતિક, ૨. તિર્થંચ, ૩. મનુષ્ય, ૪. દેવ, ૫. સિદ્ધ.
[—સ્થાં ૪૫૮].

સર્વ જીવના છ પ્રકારો —

(૧) ૧. આભિનિષેધિકજ્ઞાની, ૨. શ્રુતજ્ઞાની, ૩. અવધિજ્ઞાની ૪. મનઃપચયજ્ઞાની, ૫. કેવલજ્ઞાની, ૬. અજ્ઞાની (મતિઅજ્ઞાની, શ્રુતઅજ્ઞાની અને વિભંગજ્ઞાની).

(૨) ૧. એકેન્દ્રિય, ૨. દ્વીન્દ્રિય, ૩. ત્રીન્દ્રિય, ૪. ચતુરિન્દ્રિય, ૫. પંચેન્દ્રિય, ૬. અનિન્દ્રિય (અપર્યાપ્ત જીવો, ઇન્દ્રિયોગશૂન્ય કેવલી અને સિદ્ધ).

(૩) ૧. ઔદારિક શરીરી — તિર્થંચ અને મનુષ્ય, ૨. વૈકિંચશરીરી — નારક અને દેવ, ૩. આહારક શરીરી — વિશિષ્ટ સંયત, ૪. તૈજસ શરીરી,^૧ ૫. કાર્મણ શરીરી, ૬. અશરીરી — સિદ્ધ.

[—સ્થાં ૪૮૩].

સર્વ જીવના સાત પ્રકાર —

(૧) ૧. પૃથ્વીકાયિક, ૨. આબ્ધકાયિક, ૩. તેજસ્કાયિક, ૪. વાયુકાયિક, ૫. વનસ્પતિકાયિક, ૬. ત્રસકાયિક, ૭. અકાયિક — સિદ્ધ.

(૨) ૧. કૃષ્ણલેશ્મી,^૨ ૨. નીલલેશ્મી, ૩. કાપોતલેશ્મી, ૪. તેજલેશ્મી, ૫. પક્ષલેશ્મી, ૬. શુકલલેશ્મી, ૭. અલેશ્મી-અયોગી કેવળી અને સિદ્ધ.

[—સ્થાં ૫૬૨]

૧. એકલુ તેજસશરીર કોઈ જીવને હોતું નથી. તેમ એકલું કાર્મણ શરીર પણ કોઈ જીવને હોતું નથી. પણ જીવ જ્યારે એક શરીર છોડી મરણ વખતે બીજું શરીર ગ્રહણ કરવા ભય છે, તે દરમિયાનમાં અંતર-ગતિમાં તેજસ અને કાર્મણ એ બન્ને શરીરો હોય છે. એ બેમાંથી કોઈ એકને પ્રધાન ગણી તેજસશરીર કાર્મણશરીર જીવને કહેવાય.

૨. લેશ્યાની સમન્વિત માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

સર્વ જીવના આઠ પ્રકારો —

(૧) ૧. નૈરયિક, ૨. તિય^૧ચ, ૩. તિય^૨ચી, ૪. મનુષ્ય, ૫. મનુષ્યી, ૬. દેવ, ૭. દેવી, ૮. સિદ્ધ.

(૨) ૧. આભિનિષેધિકજ્ઞાની, ૨. આભિનિષેધિક-અજ્ઞાની,^૧ ૩. શ્રુત જ્ઞાની, ૪. શ્રુત અજ્ઞાની, ૫. અવધિજ્ઞાની, ૬. વિભંગજ્ઞાની, ૭. મનઃપયયજ્ઞાની, ૮. કેવલજ્ઞાની.

[—સ્થાન ૬૪૬]

સર્વ જીવના દશ પ્રકારો —

(૧) ૧-૫. પૃથ્વીકાયિક ચાવત્ વનસ્પતિકાયિક, ૬. દ્વિ-ઇન્દ્રિય, ૭. ત્રીન્દ્રિય, ૮. ચતુરિન્દ્રિય, ૯. પંચેન્દ્રિય, ૧૦. અનિન્દ્રિય (અપર્યાપ્ત, ઇન્દ્રિયોપયોગશૂન્ય કેવળી, અને સિદ્ધ).

(૨) ૧. પ્રથમસમય નૈરયિક (નારકરૂપે જેને એક જ સમય થયો હોય તેવા નારક), ૨. અપ્રથમસમય નૈરયિક, ૩. પ્રથમસમય તિય^૧ચ, ૪. અપ્રથમસમય તિય^૨ચ, ૫. પ્રથમસમય મનુષ્ય, ૬. અપ્રથમસમય મનુષ્ય, ૭. પ્રથમસમય દેવ, ૮. અપ્રથમસમય દેવ, ૯. પ્રથમસમય સિદ્ધ, ૧૦. અપ્રથમસમય સિદ્ધ.

[—સ્થાન ૭૭૧]

૩. જીવવર્ગજ્ઞા

§ સંસારી જીવવર્ગજ્ઞા —

[દ'૩૬ ૧] નરકના જીવોની એક વર્ગજ્ઞા.

૧. સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષનાં મતિ શ્રુત, અવધિ એ જ્ઞાનો જ્ઞાન કહેવાય છે, પણ મિથ્યાદષ્ટિપુરુષનાં એ ત્રણે જ્ઞાનો અજ્ઞાન કહેવાય છે. અવધિઅજ્ઞાન એટલે જ વિભંગજ્ઞાન.

(દશ ભવનપતિ)

- [૬૦ ૨] અસુરકુમારની એક વગણા,
 [૬૦ ૩] નાગકુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૪] સુવણ્કુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૫] વિદ્યુત્કુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૬] અગ્નિકુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૭] દ્વીપકુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૮] ઉદ્ધધિકુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૯] દિક્કુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૧૦] પવનકુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૧૧] સ્તનિતકુમારની ,, ,

(પાંચ સ્થાવર કાય)

- [૬૦ ૧૨] પૃથ્વીકાયની એક વગણા,
 [૬૦ ૧૩] અપકાયની ,, ,,
 [૬૦ ૧૪] તેજસ્કાયની ,, ,,
 [૬૦ ૧૫] વાયુકાયની ,, ,,
 [૬૦ ૧૬] વનસ્પતિકાયની ,, ,

(ત્રસકાય)

- [૬૦ ૧૭] દ્વીન્દ્રિયની એક વગણા,
 [૬૦ ૧૮] ત્રીન્દ્રિયની ,, ,,
 [૬૦ ૧૯] ચતુરિન્દ્રિયની ,, ,,
 [૬૦ ૨૦] પચેન્દ્રિયની ,, ,
 [૬૦ ૨૧] મનુષ્યની ,, ,

(દેવ)

- [૬૦ ૨૨] વ્યન્તરની એક વગણા,
 [૬૦ ૨૩] જ્યોતિષીની એક વગણા,

[દં ૦ ૨૪] વૈમાનિકની એક વર્ગણા.

આ ૨૪ જીવદંડકની ૨૪ વર્ગણા છે.

કૃ લબ્ય-અલબ્ય વર્ગણા^૧ —

૧. એક લબ્ય જીવોની વર્ગણા,

૨. એક અલબ્યજીવોની વર્ગણા.

[દં. ૧] ૧. એક લબ્ય નારકની વર્ગણા,

૨. એક અલબ્ય નારકની વર્ગણા.

[દં. ૨-૨૪] ૧-૨ અસુરકુમારાદિ બાકીના જીવના ૨૩ દંડકમાં
લબ્ય વર્ગણા અને અલબ્ય વર્ગણા સમજી લેવી.

કૃ દષ્ટિવર્ગણા —

૧. એક સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોની વર્ગણા^૨,

૨. એક મિથ્યાદષ્ટિ (મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદયથી
જેમની દષ્ટિ વિપરીત થઈ ગઈ હોય તેવા બધા)
જીવોની વર્ગણા,

૩. એક સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ જીવોની વર્ગણા^૩.

[દં ૦ ૧] ૧. સમ્યગ્દષ્ટિ નારકની વર્ગણા,

૧. જેમની મુક્તિ થવાની છે તેવા જીવો તે લબ્ય. જેમની મુક્તિ નથી
થવાની તેવા જીવો તે અલબ્ય. લબ્ય અને અલબ્ય જીવરૂપે તો સમાન છે
પણ બનેલા ભેદ સ્વભાવકૃત છે. જેમ જીવ અને આકાશ બંને દ્રવ્યરૂપે
સમાન હોવા છતાં તેમનો ભેદ સ્વભાવથી છે.

૨. આમાં ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો, ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો
અને ઔપશમિક સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોનો યથાયોગ્ય સમાવેશ છે.

૩. મિથ્યાદષ્ટિવાળા જીવો જિનોપદેશ પ્રત્યે ઉદાસીન હોય છે. મિથ્યા-
ત્વમોહનીયકર્મદલિકોના ત્રણ ભાગ હોય છે. :- અશુદ્ધ, અર્ધવિશુદ્ધ, અને
વિશુદ્ધ. તેમાં જ્યારે અર્ધવિશુદ્ધ દલિકોનો ઉદય હોય છે, ત્યારે જીવ મિથ્યા-
દષ્ટિવાળો થાય છે. આવી સ્થિતિ માત્ર અંતર્મુદ્ધત્વ સુધી ટકે છે. ત્યાર
પછી કાં તો મિથ્યાદષ્ટિ થઈ જાય છે અથવા સમ્યગ્દષ્ટિ.

૨. મિથ્યાદષ્ટિનારકની વર્ગણા,

૩. સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ નારકની વર્ગણા.

[દં ૦ ૨-૧૧] ૧-૩. દશ ભવનપતિની પણ નારક જેમ ત્રણ ત્રણ વર્ગણા.

[દં ૦ ૧૨] ૧. મિથ્યાદષ્ટિ પૃથ્વીકાયની^૧ એક વર્ગણા.

[દં ૦ ૧૩-૧૬] ૧. અપકાયાદિ ચાર સ્થાવરની પણ એક એક વર્ગણા પૃથ્વીકાયની જેમ.

[દં ૧ ૭] ૧. સમ્યગ્દષ્ટિ દીન્દ્રિયની એક વર્ગણા,

૨. મિથ્યાદષ્ટિ દીન્દ્રિયની એક વર્ગણા.

[દં ૦ ૧૮-૧૯] ૧-૨. ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની પણ બપ્પે વર્ગણા દીન્દ્રિય જેમ.

[દં ૦ ૨૦-૨૪] ૧-૩. પંચેન્દ્રિય તિય^૨ચથી વૈમાનિક સુધીના જીવોની ત્રણ ત્રણ વર્ગણાઓ નારક જીવો જેવી જ છે.

કૃષ્ણ અને શુક્લપાક્ષિક જીવોની વર્ગણા^૨ —

૧. કૃષ્ણપાક્ષિક જીવોની એક વર્ગણા,

૨. શુક્લપાક્ષિક જીવોની એક વર્ગણા.

[દં ૦ ૧] ૧. કૃષ્ણપાક્ષિક નારકની એક વર્ગણા,

૨. શુક્લપાક્ષિક નારકની એક વર્ગણા.

[દં ૦ ૨-૨૪] ૧-૨. અસુરકુમારાંદિ બાકીના ૨૩ જીવદંડકમાં પણ નારક જેમ બપ્પે વર્ગણા છે.

૧. પૃથ્વીકાયિક સર્વ જીવો મિથ્યાદષ્ટિ જ હોય છે. તેથી તેમની અહીં એક જ વર્ગણા ગણી છે. આ જ પ્રમાણે જે દંડકમાં ત્રણમાંથી બેટલી દષ્ટિ સંભવે છે, તે દંડકમાં તેટલી જ વર્ગણા બતાવી છે.

૨. જેમનો અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તથી બોછો સંસાર બાકી હોય તે શુક્લપાક્ષિક, અને જેમનો તેથી વધારે બાકી હોય તે કૃષ્ણપાક્ષિક.

§ લેશ્યા વર્ગણા^૧ —

૧. કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા ભવોની એક વર્ગણા,
૨. નીલ લેશ્યાવાળા ભવોની એક વર્ગણા,
૩. કાપોત લેશ્યાવાળા ભવોની એક વર્ગણા,
૪. તેજોલેશ્યાવાળા ભવોની એક વર્ગણા,
૫. પદ્મ લેશ્યાવાળા ભવોની એક વર્ગણા,
૬. શુકલ લેશ્યાવાળા ભવોની એક વર્ગણા.

- [દં ૦ ૧] ૧. કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા નારકની એક વર્ગણા,
 ૨. નીલ લેશ્યાવાળા નારકની એક વર્ગણા,
 ૩. કાપોત લેશ્યાવાળા નારકની એક વર્ગણા.
- [દં ૦ ૨-૧૧] ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ભવનપતિની દશ વર્ગણા,
 ૨. નીલ લેશ્યાવાળા ભવનપતિની દશ વર્ગણા,
 ૩. કાપોત લેશ્યાવાળા ભવનપતિની દશ વર્ગણા,
 ૪. તેજોલેશ્યાવાળા ભવનપતિની દશ વર્ગણા.
- [દં ૦ ૧૨-૧૩] ૧-૪. પૃથ્વી અને આકાશની ચાર ચાર વર્ગણા ભવનપતિની જેમ જ છે.
- [દં ૦ ૧૪-૧૫] ૧-૩. તેજસ્ અને વાયુ કાશની ત્રણ ત્રણ વર્ગણા નારકની જેમ છે.
- [દં ૦ ૧૬] ૧-૪. વનસ્પતિકાશની ચાર વર્ગણા ભવનપતિની જેમ છે.
- [દં ૦ ૧૭-૧૯] ૧-૩. ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની ત્રણ ત્રણ વર્ગણા નારકની જેમ છે.
- [દં ૦ ૨૦, ૨૧] ૧-૬. પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ અને મનુષ્યની છ લેશ્યાની છ છ વર્ગણા છે.
- [દં ૦ ૨૨] ૧-૪. વ્યન્તરની ભવનપતિ જેમ ચાર વર્ગણા.

૧. લેશ્યાની માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણને અતિ ટિપ્પણ ૨.

- [દં ૨૩] ૪. તેજોલેશ્યાવાળા જ્યોતિષીની એક વગણા.
[દં ૨૪] ૪. તેજોલેશ્યાવાળા વૈમાનિકોની એક વગણા.
૫. પદ્મલેશ્યાવાળા વૈમાનિકોની એક વગણા.
૬. શુકલ લેશ્યાવાળા વૈમાનિકોની એક વગણા.

§ ભવ્યાભવ્ય અને લેશ્યા સંયોગી વર્ગણ—

- (જ) ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની એક વર્ગભૂ,
૨ નીલ લેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની એક વર્ગભૂ,
૩. કાપોતલેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની વર્ગભૂ,
૪. તેજલેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની વર્ગભૂ,
૫. પદ્મલેશ્યાવાળા' ભવ્ય જીવોની વર્ગભૂ,
૬. શુક્લલેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની વર્ગભૂ.
- (ઝા) ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા અભવ્ય જીવોની એક વર્ગભૂ.
૨. નીલલેશ્યાવાળા " "
૩. કાપોતલેશ્યાવાળા " "
૪. તેજલેશ્યાવાળા " "
૫. પદ્મલેશ્યાવાળા " "
૬. શુક્લલેશ્યાવાળા " "
- [૬૦૧] ઙ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ભવ્ય નારકની એક વર્ગભૂ,
૨. નીલલેશ્યાવાળા ભવ્ય નારકની એક વર્ગભૂ,
૩. કાપોતલેશ્યાવાળા ભવ્ય નારકની એક વર્ગભૂ
ઞા. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા અભવ્ય નારકની એક વર્ગભૂ,
૨. નીલલેશ્યાવાળા અભવ્ય નારકની વર્ગભૂ,
૩. કાપોતલેશ્યાવાળા અભવ્ય નારકની એક વર્ગભૂ

૧. આની સાથે અંશુતર નિકાયમાં (૬.૫૭) વણવેલી પૂરણ કથાની છ અભિનયિતિઓ સરખાવવા જેની છે. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ ૩.

[૬૦ ૨-૧૧] અ. ૧-૩. દશ ભવનપતિની નારક પ્રમાણે.

૪. તેજોલેશ્યાવાળા ભવ્ય ભવનપતિની દશ વર્ગણા.

અ. ૧.-૩. દશ ભવનપતિની નારક પ્રમાણે.

૪. તેજોલેશ્યાવાળા અભવ્યભવનપતિની દશ વર્ગણા.

[૬૦ ૧૨-૧૩] અ., આ. ૧-૪. પૃથ્વી અને અધકાયની ભવનપતિ જેમ.

[૬૦ ૧૪-૧૫] અ., આ. ૧-૩. તેજસ અને વાયુકાયની નારકની જેમ.

[૬૦ ૧૬] અ., આ. ૧-૪. વનસ્પતિકાયની ભવનપતિ જેમ.

[૬૦ ૧૭-૧૯] અ., આ. ૧-૩. દિર્ઘન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની નારક જેમ.

[૬૦ ૨૦-૨૧] પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ અને મનુષ્યમાં—

અ. ૧-૪. ભવનપતિ જેમ.

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા ભવ્યની વર્ગણા.

૬. શુક્લ લેશ્યાવાળા ભવ્યની વર્ગણા.

આ. ૧-૪. ભવનપતિ જેમ.

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા અભવ્યની વર્ગણા.

૬. શુક્લલેશ્યાવાળા અભવ્યની વર્ગણા.

[૬૦ ૨૨] અ., આ. ૧-૪. વ્યન્તરની ભવનપતિ જેમ.

[૬૦ ૨૩] અ. ૪. તેજોલેશ્યાવાળા ભવ્ય જ્યોતિષીની એક વર્ગણા.

આ. ૪. તેજોલેશ્યાવાળા અભવ્ય જ્યોતિષીની એક વર્ગણા.

[૬૦ ૨૪] અ. ૪. તેજોલેશ્યાવાળા ભવ્ય વૈમાનિકોની એક વર્ગણા.

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા ભવ્ય વૈમાનિકોની એક વર્ગણા.

૬. શુક્લલેશ્યાવાળા

”

”

આ. ૪. તેજોલેશ્યાવાળા અલંબ્ય વૈમાનિકાની એક વર્ગણા.

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા " "

૬. શુકલલેશ્યાવાળા " "

કૃ લેશ્યા અને દૃષ્ટિચોગી વર્ગણા—

અ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિની એક વર્ગણા.

૨. નીલલેશ્યાવાળા " "

૩. કાપોતલેશ્યાવાળા " "

૪. તેજોલેશ્યાવાળા " "

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા " "

૬. શુકલલેશ્યાવાળા " "

આ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિની એક વર્ગણા.

૨. નીલલેશ્યાવાળા " "

૩. કાપોતલેશ્યાવાળા " "

૪. તેજોલેશ્યાવાળા " "

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા " "

૬. શુકલલેશ્યાવાળા " "

ઇ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિ-શ્રવેની એક વર્ગણા.

૨. નીલલેશ્યાવાળા સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિની એક વર્ગણા.

૩. કાપોતલેશ્યાવાળા " "

૪. તેજોલેશ્યાવાળા " "

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા " "

૬. શુકલલેશ્યાવાળા " "

[૬૦૧] અ ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ નારકની એક વર્ગણા.

૨. નીલલેશ્યાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ નારકની એક વર્ગણા.

૩. કાપોતલેશ્યાવાળા " "

- આ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ નારકની એક વર્ગભૂા.
 ૨. નીલલેશ્યાવાળા " "
 ૩. કાપોતલેશ્યાવાળા " "
- ઇ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ નારકની એક વર્ગભૂા.
 ૨. નીલલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ નારકની એક વર્ગભૂા.
 ૩. કાપોતલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ નારકની એક વર્ગભૂા.

[૬૦ ૨-૧૧] અ. ૧-૩. નારક જેમ.

૪. તેજલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ ભવનપતિની વર્ગભૂા.

આ. ૧-૩. નારક જેમ.

૪. તેજલેશ્યાવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ ભવનપતિની વર્ગભૂા.

ઇ. ૧-૩. નારક જેમ.

૪. તેજલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ ભવનપતિની વર્ગભૂા.

[૬૦ ૧૨] આ. ૧-૪. પૃથ્વીકાયની ભવનપતિ જેમ વર્ગભૂા.

[૬૦ ૧૩] આ. ૧-૪. અગ્નિકાયની ભવનપતિ જેમ વર્ગભૂા.

[૬૦ ૧૪] આ. ૧-૩. તેજસ્કાયની નારક જેમ વર્ગભૂા.

[૬૦ ૧૫] આ. ૧-૩. વાયુકાયની નારક જેમ વર્ગભૂા.

[૬૦ ૧૬] આ. ૧-૪. વનસ્પતિકાયની ભવનપતિ જેમ વર્ગભૂા.

[૬૦ ૧૭] અ. ૧-૩. ક્ષિપ્રેન્દ્રિયની નારક જેમ વર્ગભૂા.

આ. ૧-૩. ક્ષિપ્રેન્દ્રિયની નારક જેમ વર્ગભૂા.

[૬૦ ૧૮] અ. આ. ૧-૩. ત્રીન્દ્રિયની નારક જેમ.

[૬૦ ૧૯] અ. આ. ૧-૩. ચતુરિન્દ્રિયની નારક જેમ.

[૬૦૨૦] અ. ૧-૪. પચ્ચેન્દ્રિયતિય્યની ભવનપતિ જેમ.

પ. પદ્મલેશ્યાવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ પચ્ચેન્દ્રિય-
તિય્યની એક વગણા.

૬. શુક્લલેશ્યાવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ પચ્ચેન્દ્રિય-
તિય્યની એક વગણા.

આ. ૧-૪. ભવનપતિ જેમ.

પ. પદ્મલેશ્યાવાળા મિથ્યાદષ્ટિ તિય્ય પચ્ચેન્દ્રિ-
યની એક વગણા.

૬. શુક્લલેશ્યાવાળા મિથ્યાદષ્ટિ તિય્ય પચ્ચેન્દ્રિ-
યની એક વગણા.

૬. ૧-૪. ભવનપતિ જેમ.

પ. પદ્મલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ તિય્ય
પચ્ચેન્દ્રિયની એક વગણા.

૬. શુક્લલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ તિય્ય
પચ્ચેન્દ્રિયની એક વગણા.

[૬૦૨૧] અ. આ. ૬. ૧-૬. મનુષ્યની પચ્ચેન્દ્રિય તિય્ય જેમ.

[૬૦૨૨] અ. આ. ૬. ૧-૪. વ્યન્તરની ભવનપતિ જેમ.

[૬૦૨૩] અ. ૪. તેજલેશ્યાવાળા સમ્યગ્દષ્ટિ જ્યોતિષ્કની
એક વગણા.

આ. ૪. તેજલેશ્યાવાળા મિથ્યાદષ્ટિ જ્યોતિષ્કની એક
વગણા.

૬. ૪. તેજલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ જ્યોતિષ્ક-
ની એક વગણા.

[૬૦૨૪] અ. આ. ૬. ૪-૬. વૈમાનિકની તિય્ય પચ્ચેન્દ્રિયની
જેમ.

હુ લેશ્યા અને પાક્ષિકસંયોગી વગણા—

અ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા કૃષ્ણ પાક્ષિક જીવોની એક વગણા.

૨. નીલલેશ્યાવાળા.

[૬૦ ૧૨-૧૩] કં. આ. ૧-૪. પૃથ્વીકાય અને અપકાયની
ભવનપતિ જેમ વર્ગાણા.

[૬૦ ૧૪-૧૫] ક. આ. ૧-૩. તેજસ્ અને વાયુકાયની વર્ગાણા
નારક જેમ.

[૬૦ ૧૬] ક. આ. ૧-૪. વનસ્પતિકાયની વર્ગાણા ભવન-
પતિની જેમ.

[૬૦ ૧૭-૧૯] ક. આ. ૧-૩. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને
ચતુરિન્દ્રિયની વર્ગાણા નારક જેમ.

[૬૦ ૨૦] ક. ૧-૪. પંચેન્દ્રિય તિયંચની વર્ગાણા ભવનપતિ જેમ.
પ. પદ્મલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક પંચેન્દ્રિય
તિયંચની એક વર્ગાણા.

૬. શુક્લલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક પંચેન્દ્રિય
તિયંચની એક વર્ગાણા.

આ. ૧-૪. પંચેન્દ્રિય તિયંચની ભવનપતિ જેમ.

પ. પદ્મલેશ્યાવાળા શુક્લપાક્ષિક પંચેન્દ્રિય
તિયંચની એક વર્ગાણા.

૬. શુક્લલેશ્યાવાળા શુક્લપાક્ષિક પંચેન્દ્રિય
તિયંચની એક વર્ગાણા.

[૬૦ ૨૧] ક. આ. ૧-૬. મનુષ્યની વર્ગાણા તિયંચ જેમ.

[૬૦ ૨૨] ૧-૪. વ્યંતરની વર્ગાણા ભવનપતિ જેમ.

[૬૦ ૨૩] ક. ૪. તેજસ્લેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક બ્યોતિષ્કની
એક વર્ગાણા.

આ. ૪. તેજસ્લેશ્યાવાળા શુક્લપાક્ષિક બ્યોતિષ્કની
એક વર્ગાણા.

[૬૦ ૨૪] ક. ૪ તેજસ્લેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક વૈમાનિકની
એક વર્ગાણા.

૬. પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધોની એક વર્ગણા (ગુરુના ઉપદેશ વિના પણ કેઈ બાહ્ય નિમિત્ત મળતાં જેને બોધિલાભ થાય છે).

૭. બુદ્ધબોધિત સિદ્ધોની એક વર્ગણા (આચાર્યના ઉપદેશથી બોધ પામેલા જે સિદ્ધ થયા હોય તે).

૮. સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધોની એક વર્ગણા.

૯. પુરુષલિંગ સિદ્ધોની એક વર્ગણા.

૧૦. નપુંસકલિંગ સિદ્ધોની એક વર્ગણા.

૧૧. સ્વલિંગસિદ્ધોની એક વર્ગણા (જૈનના લિંગે સિદ્ધ થયેલા).

૧૨. અન્યલિંગસિદ્ધોની એક વર્ગણા (અજૈન પરિવાજકાદિના લિંગે સિદ્ધ થયેલા).

૧૩. ગૃહલિંગસિદ્ધોની એક વર્ગણા (ગૃહસ્થનાં કપડાં પહેર્યાં હોય અને સિદ્ધ થયેલા—મરુદેવી જેવાઓ).

૧૪. એકસિદ્ધ સિદ્ધોની એક વર્ગણા (એક સમયમાં એક જ સિદ્ધ થયેલા હોય તેવાઓની).

૧૫. અનેકસિદ્ધ સિદ્ધોની એક વર્ગણા (એક જ સમયમાં બેથી માંડીને ૧૦૮ સુધી સિદ્ધ થયેલાઓની).

કુ પરપરાસિદ્ધની વર્ગણા—

૧. અપ્રથમસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.^૨

૨. દ્વિસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.^૩

૩. ત્રિસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.

૪. ચતુઃસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.

૧. સિદ્ધ થયાને જોમને એકથી વધારે સમય થયા હોય તેવા.

૨. સિદ્ધ દશાનો બીજો સમય ચાલતો હોય તેવા.

૩. સિદ્ધ દશાનો ત્રીજો સમય ચાલતો હોય તેવા, આમ આગળના વિષે પણ એક એક સમય વધારીને સમજવું.

૫. પંચસમયસિદ્ધોની એક વર્ગ^૧ણા.
૬. ષટ્સમયસિદ્ધોની એક વર્ગ^૧ણા.
૭. સપ્તસમયસિદ્ધોની એક વર્ગ^૧ણા.
૮. અષ્ટસમયસિદ્ધોની એક વર્ગ^૧ણા.
૯. નવસમયસિદ્ધોની એક વર્ગ^૧ણા.
૧૦. દશસમયસિદ્ધોની એક વર્ગ^૧ણા.
૧૧. સંખ્યાતસમયસિદ્ધોની એક વર્ગ^૧ણા.
૧૨. અસંખ્યાતસમયસિદ્ધોની એક વર્ગ^૧ણા.
૧૩. અનન્તસમયસિદ્ધોની એક વર્ગ^૧ણા.

[—સ્થા૦ ૫૧]

૫. સંસાર^૧

કુ સંસાર ચાર પ્રકારનો છે —

(૧) ૧. દ્રવ્ય સંસાર (સંસારના અર્થને જાણતો, પણ તેમાં ઉપયોગશૂન્ય રહેતો જીવ; અથવા જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યનું યથાયોગ્ય પરિભ્રમણ);

૨. ક્ષેત્રસંસાર (જીવ અને પુદ્ગલનું ચૌદ રાજલોકમાં પરિભ્રમણ; અથવા જે ક્ષેત્રમાં સંસારની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તે ક્ષેત્ર પણ ઉપચારથી);

૩. કાલસંસાર (દિવસ, માસ, વર્ષ^૨ આદિ કાલાપેક્ષાએ જીવનું ચારે ગતિમાં પરિભ્રમણ; અથવા જે કાલમાં સંસારની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તે કાલ પણ ઉપચારથી.)

૪. ભાવસંસાર (સંસારના અર્થને જાણનાર અને તેમાં ઉપયોગવાળો જીવ; અથવા જીવ અને પુદ્ગલદ્રવ્યનું સંસરણમાત્ર; અથવા ચૌદયિક આદિભાવોનું કે વર્ણાદિભાવોનું સંસરણ).

[—સ્થા૦ ૨૬૧]

- (૨) ૧. નૈરયિકસંસાર^૧;
૨. તિયગ્સંસાર;
૩. મનુષ્યસંસાર;
૪. દેવસંસાર.

ફિ ભવ^૨ તથા આયુના^૩ પણ ઉપર પ્રમાણે ચાર ભેદ છે.
[—સ્થાન ૨૬૪]

૬. સંસારી જીવના ભેદો

સંસારી જીવનાં બે ભેદ છે —

૧. ત્રસ; ૨. સ્થાવર.

[—સ્થાન ૧૦૧]

સંસારી જીવો ત્રણ પ્રકારના છે —

૧. સ્ત્રી; ૨. પુરુષ; ૩. નપુંસક.

[—સ્થાન ૧૬૨]

સંસારી જીવો ચાર પ્રકારના છે —

૧. નૈરયિક; ૨. તિયગ્; ૩. મનુષ્ય; ૪. દેવ.

[—સ્થાન ૩૬૫]

સંસારી જીવો પાંચ પ્રકારના છે —

૧. એકેન્દ્રિય; ૨. દ્વીન્દ્રિય; ૩. ત્રીન્દ્રિય; ૪. ચતુરિન્દ્રિય;
૫. પચ્ચેન્દ્રિય.

[—સ્થાન ૪૫૮]

૧. નારકયોગ્ય આયુ, નામ અને ગોત્રાદિ કર્મના ઉદ્ભવથી નારકપર્યાય-
ધારણ કરવો તે નૈરયિકસંસાર.

૨. ભવ એટલે ઉત્પત્તિ. નરકમાં ઉત્પત્તિ તે નરકભવ ઇ.

૩. આયુ એટલે આયુષ્કર્મ. એ કર્મના પ્રભાવથી નરકાદિ ભવમાં
જીવ રિયર રહે છે.

સંસારી જીવોના છ લેહ —

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩. વાયુકાય; ૪. તેજસ્કાય;
૫. વન્સ્પતિકાય; ૬. ત્રસકાય.

[—સ્થા૦ ૪૮૨]

સંસારી જીવના સાત લેહ —

૧. નૈરયિક; ૨. તિય^૧ચ; ૩. તિય^૨ચી; ૪. મનુષ્ય;
૫. મનુષ્વી; ૬. દેવ; ૭. દેવી.

[—સ્થા૦ ૫૬૦]

સંસારી જીવના આઠ લેહ —

૧. પ્રથમ સમય નૈરયિક; ૨. અપ્રથમ સમય નૈરયિક;
૩. પ્રથમ સમય તિય^૧ચ; ૪. અપ્રથમ સમય તિય^૨ચ;
૫. પ્રથમ સમય મનુષ્ય; ૬. અપ્રથમ સમય મનુષ્ય;
૭. પ્રથમ સમય દેવ; ૮. અપ્રથમ સમય દેવ.

[—સ્થા૦ ૬૪૬]

સંસારી જીવના દશ લેહ —

૧. પ્રથમ સમય એકેન્દ્રિય; ૨. અપ્રથમ સમય એકેન્દ્રિય;
૩. પ્રથમ સમય દ્વીન્દ્રિય; ૪. અપ્રથમ સમય દ્વીન્દ્રિય;
૫. પ્રથમ સમય ત્રીન્દ્રિય; ૬. અપ્રથમ સમય ત્રીન્દ્રિય;
૭. પ્રથમ સમય ચતુરિન્દ્રિય; ૮. અપ્રથમ સમય ચતુરિન્દ્રિય
૯. પ્રથમ સમય પચ્ચેન્દ્રિય; ૧૦. અપ્રથમ સમય પચ્ચેન્દ્રિય.

[—સ્થા૦ ૭૭૧]

૭. ભૂતગ્રામ

ભૂતગ્રામ^૧ ૧૪ છે —

૧. સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્ત,^૨

૧. ભૂત અટલે જીવ અને ગ્રામ એટલે સમૂહ, અર્થાત્ જીવોના સમૂહ.

૨. પ્રથમના ચાર એકેન્દ્રિય જીવોના અવાન્તર લેહો છે.

૨. સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત,
૩. બાહર અપર્યાપ્ત,
૪. બાહર પર્યાપ્ત,
૫. દ્વીન્દ્રિય અપર્યાપ્ત,
૬. દ્વીન્દ્રિય પર્યાપ્ત,
૭. ત્રીન્દ્રિય અપર્યાપ્ત,
- ૮ ત્રીન્દ્રિય પર્યાપ્ત,
- ૯ ચતુરિન્દ્રિય અપર્યાપ્ત,
- ૧૦ ચતુરિન્દ્રિય પર્યાપ્ત,
- ૧૧ પંચેન્દ્રિય અસંશી અપર્યાપ્ત,
- ૧૨ પંચેન્દ્રિય અસંશી પર્યાપ્ત,
- ૧૩ પંચેન્દ્રિય સંશી અપર્યાપ્ત,
- ૧૪ પંચેન્દ્રિય સંશી પર્યાપ્ત.

[—સમ૦ ૧૪]

૮. જીવનિકાય

કૃ કાયના જે પ્રકાર છે—

૧. ત્રસકાય; ૨. સ્થાવરકાય.

કૃ ત્રસકાયના જે પ્રકાર છે.

૧. ભવસિદ્ધિક - ભવ્ય; ૨. અભવસિદ્ધિક.

કૃ સ્થાવરકાયના પણ તે જ જે લેહ છે.

[—સ્થા૦ ૭૫]

૧. આ લેહો ભગવતીમાં પણ છે. —શ૦ ૨૫, લ૦ ૧, પૃ૦ ૩૫૪.
સ્થા-૧૩

ત્રસ ત્રણ છે—

૧. તેજસ્કાય; ૨. વાયુકાય; ૩. સ્થૂલ ત્રસ પ્રાણી.

[—સ્થા૦ ૧૬૪]

સ્થાવર ત્રણ છે—

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩. વનસ્પતિ કાય.

[—સ્થા૦ ૧૬૪]

કુ સ્થાવરકાય^૩ પાંચ છે—

૧. ઇન્દ્ર સ્થાવરકાય^૪; ૨. બ્રહ્મ સ્થાવરકાય; ૩. શિલ્પ સ્થાવરકાય; ૪. સમ્મતિ સ્થાવરકાય; ૫. પ્રાજાપત્ય સ્થાવરકાય.

કુ સ્થાવરકાયના પાંચ અધિપતિ છે—

૧. ઇન્દ્ર; ૨. બ્રહ્મ; ૩. શિલ્પ; ૪. સમ્મતિ; ૫. પ્રાજાપતિ.

[—સ્થા૦ ૩૬૩]

૧. તેજસ્કાય અને વાયુકાયની કર્માનુસારી કાય સ્થાવર કાય છે કારણ, તેમને સ્થાવર નામકર્મનો ઉદય હોય છે. પણ અહીં તેમને ત્રસ ગણવાનું કારણ તેમાં ગતિ હોવાય છે તે છે. ભગવતીમાં બધા એકેન્દ્રિય સ્થાવર ગણ્યા છે. ૭, ૪, ૫૦ ૩૩૮. તત્વાર્થમાં પણ તેજ, વાયુને ત્રસ કહ્યા છે ૨-૧૪.

૨. કર્માનુસારી કાયની અપેક્ષાએ સ્થાવર પાંચ છે. ઉપરના ત્રણ અને વાયુ તથા અગ્નિ. પણ વાયુ તથા અગ્નિમાં બાહ્ય ગતિ હોવાય છે એટલે તેમને ત્રસમાં ગણતાં સ્થાવર ત્રણ અહીં ગણ્યા છે.

૩. સ્થાવર જીવોનો કાય સમૂહ તે. અથવા સ્થાવર—સ્થિતિશીલ છે કાય—શરીર જેનું તે. આ બધા જીવોને સ્થાવર નામકર્મનો ઉદય હોય છે.

૪. ઉદ્દ સંબંધી સ્થાવરકાય તે—પૃથ્વીકાય. તે જ રીતે ક્રમશઃ અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, અને વનસ્પતિકાય સમજ લેવા.

જીવનિકાય છ છે^૧—

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩. તેજસ્કાય; ૪. વાયુકાય;
૫. વનસ્પતિકાય. ૬. ત્રસકાય.

[—સ્થા ૪૮૦; સમ ૬]

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, અને
વનસ્પતિકાય એ પ્રત્યેકના એ ભેદો છે^૨—

- (૧) સૂક્ષ્મ અને બાહર^૩;
- (૨) પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત^૪;
- (૩) પરિણત અને અપરિણત;
- (૪) ગતિ સમાપન્ન અને અગતિસમાપન્ન;
- (૫) અનંતરાવગાદ અને પરંપરાવગાદ.

[—સ્થા ૭૩]

(૧) સ્થાવરકાયના ઉપભેદો—

ચાર મેઘ છે—

૧. પુષ્કલસંવર્ત^૧,
૨. પ્રદ્યુમ્ન,
૩. જીમૂત,
૪. જિહ્વા.

૧. આ વિભાગ ભગવતીમાં છે.—૭, ૪, પૃ ૩૩૮.

૨. આ પ્રકારના ભેદો ભગવતીમાં પણ છે. પૃ. ૩૩૮.

૩. સૂક્ષ્મ નામકર્મનો જેને ઉદય છે તથા જે સર્વ લોકમાં વ્યાપ્ત છે, તે સૂક્ષ્મ; અને બાહર નામકર્મના ઉદયવાળા તથા જે અમુક નિયત સ્થળે છે તે બાહર.

૪. આ ૨-૩-૪-૫ વર્ગોની સમન્વતી માટે જીવો પ્રકરણને અતિ ટિપ્પણ ૪.

(૧) પુષ્કલ સંવત્ મહામેઘ એક વખત વરસે તો દશ હજાર વર્ષ સુધી જમીન પાક આપ્યા કરે.

(૨) પ્રવુર્ગ્મ મહામેઘ એક વખત વરસે તો ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી જમીન પાક આપ્યા કરે.

(૩) જમૂત મહામેઘ એક વખત વરસે તો દશ વર્ષ સુધી જમીન પાક આપ્યા કરે.

(૪) અને જિહ્વા મહામેઘ અનેક વાર વરસે તો પણ એક જ વર્ષ જમીન પાક આપે અને કદાચ ન પણ આપે.

[—સ્થા. ૩૪૭]

તમસ્કાયનાં^૧ ચાર નામ છે.

(૧) ૧. તમ; ૨. તમસ્કાય; ૩. અધંકાર; ૪. મહાધંકાર.

(૨) ૧. લોકાધંકાર; ૨. લોકતમ; ૩. દેવાધંકાર; ૪. દેવતમ.

(૩) ૧. વાતપરિધ — વાયુને માટે પરિધ—આગળિયા જેવું;
૨. વાતપરિધક્ષેણ (પાકાંતર ‘વાત પરિક્ષેણ’
દેવપરિક્ષેણ);

૩. દેવારણ્ય;

૪. દેવવ્યૂહ.

હું એ તમસ્કાય ચાર કદપને આવરીને રહે છે —

૧. સૌધર્મ, ૨. ઇશાન, ૩. સનત્કુમાર, ૪. માહેન્દ્ર.

[—સ્થા. ૨૯૧]

૧. ભગવતીમાં લગવાન મહાવીરે આ તમસ્કાયને અપકાય ગણાવ્યો છે. તમસ્કાય એટલે અધારનો રાશિ. તેના વિશેષ વર્ણન માટે જિહ્વાસુએ ભગવતી જેવું જોઈએ. શા. ૬, ઉ. ૫, પૃ. ૬૧૧.

બાહર તેજસ્કાયના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. અંગાર - અંગારો,
૨. જ્વાલા - અગ્નિશિખા,
૩. મુમુર - ભારેલો અગ્નિ,
૪. અચિ - કિરણ,
૫. અલાત - ઊંખાડિયું.

[—સ્થા. ૪૪૪]

બાહર વાયુકાયના સાત ભેદ છે —

- ૧-૪. પૂર્વાદિચાર દિશાના,
૫. ઊર્ધ્વવાયુ,
૬. અધોવાયુ,
૭. વિદિગ્ધવાયુ - ચાર ખૂણાના વાયુ.

[—સ્થા. ૪૪૭]

કુ બાહર વાયુકાયના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. પૂર્વવાયુ; ૨. પશ્ચિમવાયુ; ૩. દક્ષિણવાયુ;
૪. ઉત્તરવાયુ; ૫. વિદિગ્ધવાયુ.

કુ પાંચ પ્રકારના અચિત્ત^૧વાયુ છે —

૧. આકાન્ત વાયુ - દબાયેલો વાયુ,
૨. ધ્રુવાત વાયુ - ધ્રુવોનો વાયુ,
૩. પીડિત વાયુ - ભીનું વસ્ત્ર નીચોવતાં જે વાયુ નીકળે તે,
૪. શરીરાનુગત વાયુ - શ્વાસોચ્છવાસ.
૫. સંમૂર્ચિત વાયુ - પંખો વીંઝવાથી થતો વાયુ.

[—સ્થા. ૪૪૪]

૧. આ બધા પ્રથમ અચિત્ત હોય પણ પછી સચિત્ત પણ થઈ શકે છે.

તૃણ વનસ્પતિના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. સંખ્યાત જીવવાળી (નાલિકાબદ્ધ કુસુમાદિ),
૨. અસંખ્યાત જીવવાળી (લીંબડો વગેરે વૃક્ષ),
૩. અનન્તજીવવાળી (લીલ, ફૂગ વગેરે).

[—સ્થાન ૧૪૧]

તૃણવનસ્પતિના ૨ ચાર પ્રકાર છે —

૧. અગ્રબીજ (જેના અગ્રભાગ બીજરૂપ હોય, તે ડાંગર આદિ; અથવા જેના અગ્રભાગમાં બીજ હોય તે કોરંટકાદિ);

૨. મૂલબીજ (જેનું મૂળિયું જ બીજ રૂપ હોય, તે બાઈ વગેરે);

૩. પર્વબીજ (પિરાઈમાં જે ગાંઠ હોય તે જ બીજરૂપ જેને હોય તે શેરડી વગેરે);

૪. સ્કંધબીજ (થડ એ જ બીજરૂપ જેને હોય તે મોગરો આદિ).

[—સ્થાન ૨૪૪]

તૃણવનસ્પતિના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. અગ્રબીજ,

૨. મૂલબીજ,

૩. પર્વબીજ,

૪. સ્કંધબીજ,

૫. બીજરૂઢ (બીજ વાવવાથી ઊગે તેવી વનસ્પતિ વડ આદિ).

[—સ્થાન ૪૩૧]

૧ આ બાદર વનસ્પતિ સમજવી.

૨. આ બાદર વનસ્પતિ સમજવી. વળી આ સૂત્રને અન્યથ્યવચ્છેદપરક ન સમજવું. કારણ, અહીં ગણાવેલ સિવાયની પણ તૃણવનસ્પતિ છે.

તૃણવનસ્પતિના^૧ છ પ્રકાર છે —

૧-૫. અગ્રબીજાદિ;

૬. સંમૂલિષ્ઠમ (દગ્ધભૂમિમાં વિના બીજ વાળે જે તૃણ વગેરે ઊગી બાય તે).

[—સ્થાં ૪૮૪]

તૃણવનસ્પતિના^૨ આઠ પ્રકાર છે —

૧. મૂલ; ૨. કંઠ-થડની નીચેનો ભાગ; ૩. સ્કંધ-થડ; ૪. ત્વચા-છાલ; ૫. શાખા; ૬. પ્રવાલ-અંકુર; ૭. પત્ર; ૮. પુષ્પ.

[—સ્થાં ૧૧૩]

તૃણવનસ્પતિના^૩ દશ પ્રકાર —

૧-૮. મૂલાદિ; ૯. ફૂલ; ૧૦. બીજ.

[—સ્થાં ૧૭૭૩]

(૨) સૂક્ષ્મ જીવો—

સૂક્ષ્મ^૨ આઠ છે.

૧. પ્રાણસૂક્ષ્મ - કંઠવા વગેરે,

૨. પનકસૂક્ષ્મ - લીલ ફૂલ,

૩. બીજસૂક્ષ્મ - બીજમાંની ઝીણી કણી,

૪. હરિતસૂક્ષ્મ - લીલી વનસ્પતિ;

૫. પુષ્પસૂક્ષ્મ,

૬. અંડસૂક્ષ્મ - ઝીણું ઈંડું,

૭. લયનસૂક્ષ્મ - કીડીયારું આદિ,

૮. સ્નેહસૂક્ષ્મ - હિમ, ઝાકળ વગેરે.

[—સ્થાં ૬૧૫]

૧ આ બાહર વનસ્પતિના બેઠે સમજવા.

૨ આ બધા અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે. બ્યાનપૂર્વક જોવાથી જ જણાય છે.

સૂક્ષ્મ દર્શ છે —

૧. પ્રાણસૂક્ષ્મ; ૨. પનકસૂક્ષ્મ; ૩. ણીજસૂક્ષ્મ;
૪. હરિતસૂક્ષ્મ; ૫. પુષ્પસૂક્ષ્મ; ૬. અંડસૂક્ષ્મ. ૭. લયનસૂક્ષ્મ;
૮. સ્નેહસૂક્ષ્મ; ૯. ગણિતસૂક્ષ્મ^૧ ૧૦. ભાગસૂક્ષ્મ.^૨

[—સ્થાં ૭૧૬]

(૩) ક્ષુદ્રપ્રાણી—

ચાર ક્ષુદ્રપ્રાણી^૩ છે.—

૧. ક્ષીન્દ્રિય; ૨. ત્રીન્દ્રિય; ૩. ચતુરિન્દ્રિય; ૪. સંમૂર્ચિષ્ઠમ
- પચ્ચેન્દ્રિયતિય^૪ચ.

[—સ્થાં ૩૫૦]

ક્ષુદ્રપ્રાણીના છ પ્રકાર —

૧. ક્ષીન્દ્રિય; ૨. ત્રીન્દ્રિય; ૩. ચતુરિન્દ્રિય; ૪. સંમૂર્ચિષ્ઠમ
- પચ્ચેન્દ્રિયતિય^૫ચ; ૫. તેજસ્કાય; ૬. વાયુકાય.

[—સ્થાં ૫૧૩]

(૪) તિય^૬ચના ઉપલેક્ષ—

ચતુષ્પદના ચાર લેહ—

૧. એક ખરી વાળા — ઘોડા વગેરે,
૨. બે ખરી વાળા — ગાય વગેરે,
૩. ગંડીપદ — હાથી વગેરે,
૪. સનખપદ — સિંહ વગેરે.

[—સ્થાં ૩૫૦]

૧. આ શબ્દનો લેહ નથી. પણ સૂક્ષ્મના પ્રસંગથી ગણાવેલ છે. ગણિત એ સૂક્ષ્મ વિષય છે જ.

૨. ભંજ એટલે વિકલ્પો. અનેક વસ્તુ વિષયક ભગો કાઢવા હોય છે ત્યારે તે પણ ગણિત જેમ સૂક્ષ્મ બની જાય છે—અર્થાત્ કલણ બની જાય છે. આ પણ શબ્દ—નથી—સૂક્ષ્મ પ્રસંગે ગણાવ્યું છે.

૩. હલકા છત્રો—એટલા માટે કે તેઓ તે જ ભવમાં કે ત્યારપછીના જ ભવમાં મોક્ષે નથી જતા.

જખૂદ્દીપના ભોરત વષમાં નવચોજન લાંબા મત્સ્યો પ્રવેશ્યા હતા, પ્રવેશે છે અને પ્રવેશ કરશે.

[—સ્થા. ૬૭૧; —સમ. ૬]

પક્ષીના ચાર પ્રકાર છે —

૧. (જેમની પાંખ ચામડાની હોય તેવા વાગોળ વગેરે) ચમપક્ષી;

૨. (જેમની પાંખ ફવાડાની હોય છે તેવાં ચકલાં પારેવાં વગેરે) લોમપક્ષી;

૩. સમુદ્ગકપક્ષી (સમુદ્ગક એટલે દાબડા — દાબડા જેવી બિડાયલી પાંખવાળાં પક્ષોઓ — આવાં પક્ષી અઢીઢીપની બહાર છે);

૪. (પહોળી પાંખવાળાં) વિતતપક્ષી.

[—સ્થા. ૩૫૦]

(૫) આશીવિષ—

ચાર ભતિ આશીવિષ છે—

૧. વીંછી; ૨. મંડુક; ૩. સપાં; ૪. મનુષ્ય.

મન હે ભગવાન્ વીંછીનું ઝેર કેવડા મોટા શરીરને બ્યાપી શકે?

હિં અધર્ભારત જેવડા શરીરને વીંછીનું ઝેર બ્યાપી શકે છે. આ તો તેની શક્તિ સમજવી. ત્રણે કાળમાં આમ કદી બનવું અસંભવ છે.

૧. આ જ પ્રશ્નોત્તર ભગવતીમાં છે— શ. ૮, ઉ. ૨, પૃ. ૬૪૧.

અહીં ૧. આગતવિષ પણ ઘોરવિષ નહિ, ૨. ઘોરવિષ પણ આગતવિષ નહિ, ૩. આગતવિષ અને ઘોરવિષ, ૪. આગતવિષ પણ નહિ અને ઘોરવિષ પણ નહિ—આ આશીવિષની ચતુર્થાં ગી જે અંતરમાં છે, તે સરખાવવા જેવી છે. (૪, ૧૧૦)

તેવી જ રીતે બાકીના વિષે પ્રશ્નોત્તરો સમજી લેવા.
કમશઃ તેમની શક્તિ આ પ્રમાણે છે—

- મંદુક—આખા ભારતવર્ષ જેવડા શરીરને;
ઉરગ—આખા જંબૂદ્વીપ જેવડા શરીરને;
૧. મનુષ્ય—આખા સમયક્ષેત્ર જેવડા શરીરને.

[—સ્થા. ૩૪૧]

(૬) મનુષ્યના લેહો—

મનુષ્યના છ પ્રકારો છે —

- (૧) ૧. જંબૂદ્વીપના,
૨. ધાતકી ખંડ દ્વીપના પૂર્વાધના,
૩. ધાતકી ખંડ દ્વીપના પશ્ચિમાધના,
૪. પુષ્કરવરદ્વીપના પૂર્વાધના,
૫. પુષ્કરવરદ્વીપના પશ્ચિમાધના,
૬. અન્તર્દ્વીપના.

(૨) ૧. સમ્ભૂષિમ મનુષ્યના ત્રણ લેહ^૧—

- (૧) કમભૂમિના,
(૨) અકમભૂમિના,
(૩) અન્તર્દ્વીપના.

૨. ગર્ભજ મનુષ્યના ત્રણ લેહ —

- (૧) કમભૂમિના,
(૨) અકમભૂમિના,
(૩) અન્તર્દ્વીપના.

[—સ્થા. ૪૬૦]

૧. આ લેહો ભગવતીમાં છે. પૃ. ૩૪૧.

ઋદ્ધિવાળા મનુષ્યના છ ભેદ^૧—

૧. અરિહંત; ૨. ચક્રવર્તી; ૩. બલદેવ; ૪. વાસુદેવ;
૫. ચારણ-જંઘાચારણ અને વિદ્યાચારણ-સાધુ; ૬.
વિપ્રાધર.

ઋદ્ધિ વિનાના મનુષ્યના છ ભેદ^૨—

૧. હિમવન્તના; ૨. હિરણ્યવંતના; ૩. હરિવંશના;
૪. રમ્યકવશના; ૫. કુરુના; ૬. અન્તર્દીપના.

[—સ્થા ૪૯૧]

(૮૨) પાણી

૧. ટીકાકાર ચરમ અચરમનો જે અર્થ કરે છે, તેથી સ્પષ્ટ નથી થતું કે સિદ્ધનો સમાવેશ સામાં થાય. અચરમમાં ઘર્ષ ન રહે; કારણ ટીકાકાર કહે છે તેમ અચરમ એટલે તો ભવ્ય છતાં જેને ચરમ ભવ નથી થવાનો તેવા.—પરંતુ સિદ્ધને તો ભવ્ય તો ન કહી શકાય. હવે જે ચરમનો અર્થ એવો કરીએ કે જેનો ચરમ ભવ થવાનો છે તે અથવા તો જેણે ચરમ ભવ કરી નાખ્યો છે તેવા છવે.—તો આમાં ભવ્ય અને સિદ્ધ બંને આવી જાય. અને જે અચરમનો અર્થ એવો કરીએ કે જેને ચરમ ભવ થવાનો નથી તેવા અર્થાત્ ભવ્ય કે અભવ્ય ગમે તે છવે.—તો આ વર્ગીકરણ સર્વ છવેાનું થયું કહેવાય.

૨. લેશ્યા એ યોગનો એક પરિણામવિશેષ છે કારણ કેવળી જ્યાં સુધી સયોગી હોય છે ત્યાં સુધી શુદ્ધ લેશ્યાવાળા પણ હોય છે અને જ્યારે અંતર્મુદ્ધર્ત શેષ રહે છે ત્યારે તેઓ યોગનો નિરોધ કરે છે એટલે તે અયોગી અને અલેશ્ય બની જાય છે. એ યોગ તે બીજે કોઈ નહિ પણ શરીર નામકર્મની પરિણિતિવિશેષ સમજવો. એટલે કે ઔદારિકાદિ શરીર વડે આત્મા ચૈતાના વીચને પરિણામાવે છે તે કાચયોગ કહેવાય છે—અને કાચયોગનો પરિણામવિશેષ તે લેશ્યા.—લેશ્યા સબંધી બીજી

૧. આ ભેદો ભગવતીમાં છે. પૃ. ૩૪૨.

૨. ઋદ્ધિવિનાના ૬ ભેદો આથી બુદ્ધી ભગવતીમાં છે—લેનાય વગેરે. પૃ. ૩૪૨.

આચાર્યોનું કહેવું છે કે કર્મનું ચોટવું તે લેશ્યા છે. અને તેના દ્રવ્યલેશ્યા અને ભાવલેશ્યા એમ બે ભેદ છે. દ્રવ્યલેશ્યા તે કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યનો સંબંધ સમજાવે. પણ ભાવલેશ્યા એટલે તે તે દ્રવ્યોને લઈને જીવનો પરિણામ-વિશેષ થાય તે. આ વિશેષ પરિણામો સમજવા માટે ભંજુકળ ખાનારા છ પુરુષોનું દેશાન્ત પ્રસિદ્ધ છે. વિશેષ માટે જુઓ હિન્દી ચોથો કર્મગ્રન્થ પૃ. ૩૩.

૩. અંગુતર નિકાયમાં (૬. ૫૭) પૂરણ કર્યપ છ અભિનતિ માને છે તેનો ઉલ્લેખ છે—તે આ પ્રમાણે છે :—

૧. કૃષ્ણાભિનતિ. ઘેટાં સૂકર, પક્ષી આદિ પશુપક્ષી પર ચોતાની આજીવિકા ચલાવનારા કૂર મનુષ્યો કૃષ્ણાભિનતિક કહેવાય છે.

૨. નીલાભિનતિ—કંટકવૃત્તિ બિહુઓ નીલાભિનતિક છે. (જે બિહુઓ ચાર પ્રત્યયોમાં કાંટા નાખીને વાપરે તે કંટકવૃત્તિ બિહુ છે. ૧. ચીવર-વજ્ર, ૨. પિંડપાત-સોજન, ૩. રાયનાસન, ૪. ઝાન પ્રત્યય લેખજય-ધી, માખણ, તેલ, મધુ આદિ—એ ચાર પ્રત્યય કહેવાય છે.)

૩. લોહિતાભિનતિ—એક વજ્રધારી નિર્ગન્થો આ ભતિના છે.

૪. હરિદ્રાભિનતિ—સ્વચ્છ વજ્રધારી અચ્છેલકના આવકો.

૫. શુકલાભિનતિ—આજીવકો અને આજીવિકિણીઓ.

૬. પરમશુકલાભિનતિ—નન્દ વત્સ, કૃષ્ણ સાંકૃત્ય, અને મંખલી ગોશાલક આ ભતિના છે.

મંખલી ગોશાલક પણ આ જ ભતની છ અભિનતિઓ માને છે—જુઓ દીધનિકાય—મુત ૨.

પણ ભગવાન બુદ્ધને આ વર્ગીકરણ પસંદ નથી. તેમનું વર્ગીકરણ આ પ્રમાણે છે—

૧. કોઈ કૃષ્ણાભિનતિક હોય—નીચ કુલમાં જનર્યો હોય અને કૃષ્ણધર્મિક બને—યાપકાર્યો કરે.

૨. કોઈ કૃષ્ણાભિનતિક હોય પણ શુકલધર્મિક બને—મન વચન કાયાથી મુચરિત હોય.

૩. કોઈ કૃષ્ણાભિનતિક હોય પણ અકૃષ્ણ—અશુકલ એવા નિર્વાણને પામે.

૪. કોઈ શુકલાભિનતિક હોય—ભિચારકુલમાં જનર્યો હોય પણ કૃષ્ણધર્મિક હોય.

૫. કોઈ શુકલાભિન્નતિક હોય અને શુકલધર્મિક હોય.

૬. કોઈ શુકલાભિન્નતિક હોય અને અને અશુકલ-અકૃષ્ણ એવા નિર્વાણને પામે. — અગુત્તર, ૬ પૃ. અને દીધનિકાય-સુત ૩૩.

૪. જે પોતાની ચાર પર્યાપ્તિઓને પૂર્ણ કરે છે તેવા પર્યાપ્ત નામ-કર્મના ઉદયવાળા જીવો તે પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયિકાદિ પાંચ — અને જેઓ એ ચાર પર્યાપ્તિઓને પણ નથી પૂરી કરતા તેવા અપર્યાપ્ત નામ-કર્મોદયવાળા પૃથ્વીકાયિકાદિ પાંચ તે અપર્યાપ્ત. — આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય અને આસોચવાસ આ ચાર પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિયને હોય છે.

સ્થાવરકાયના જીવોનું મૃત્યુ સ્વકાયિક જીવોથી થાય છે કે અન્યકાયિક જીવોથી — એટલે પૃથ્વીકાયિકાદિનું ધાતકશત્ર પૃથ્વીકાય પણ હોય અને અન્ય અપકાયિકાદિ, આમ પૃથ્વીકાયિકાદિ સ્વકાયિક શત્રુ વડે કે અન્યકાયિક શત્રુ વડે પરિણામાન્તરને — એટલે સચિત્ત હોય તે અચિત્ત થઈ જાય તે — પામે તે પરિણત કહેવાય. અને આવી રીતે અચિત્ત થયું ન હોય તે અપરિણત કહેવાય. આમ ચેતન ન હોય છતાં તે અચેતન પૃથ્વીને પણ પૃથ્વીકાય કહી શકાય.

પૃથ્વીકાયિકાદિ આયુકર્મના ઉદય થવાથી જીવ પૃથ્વીકાયિકાદિ કહેવાય. તેવો જીવ જ્યારે વિગ્રહગતિથી ઉત્પત્તિસ્થાનમાં જતો હોય ત્યારે ગતિસમાપન્ન કહેવાય. ઉત્પન્ન થયા પછી સ્થિર થાય તે અગતિસમાપન્ન.

જે પૃથ્વીકાયિકાદિ હમણાં જ કોઈ એક આકાશદેશમાં આવીને રહ્યા હોય તે અનન્તરાવગાદ; અને આવીને રહ્યા પછી એકથી વધારે સમય થઈ ગયો હોય તેવા પરંપરાવગાદ.

જીવપરિણામો

જીવના પરિણામના^૧ દશ પ્રકાર છે—

૧. ગતિ પરિણામ (— નારક, મનુષ્ય ઇં);
૨. ઇન્દ્રિય પરિણામ (— એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય ઇં);
૩. કષાય પરિણામ (રાગદ્વેષ રૂપ);
૪. લેશ્યા પરિણામ^૨ (કષાયોદય રજિત પરિણામ);
૫. યોગ પરિણામ (માનસિક—વાચિક—કાયિક ક્રિયા);
૬. ઉપયોગ પરિણામ (બોધરૂપ વ્યાપાર);
૭. જ્ઞાન પરિણામ;
૮. દર્શન પરિણામ (શ્રદ્ધાન);
૯. ચારિત્ર પરિણામ;
૧૦. વેદ પરિણામ.^૩

[—સ્થાં ૭૧૩]

૧. દ્રવ્યનયની અપેક્ષાએ વસ્તુ અર્થાન્તરને પામે એ પરિણામ કહેવાય. તે વખતે તેનો અત્યંત નાશ નથી થઈ જતો; તેમ જ તે સર્વથા અવિકલ^૪ પણ નથી. પર્યાયનયની અપેક્ષાએ પરિણામ એટલે વસ્તુના વિદ્યમાન પર્યાયનો નાશ, અને નવીન પર્યાયની ઉત્પત્તિ. અહીં બતાવેલા જીવના પરિણામો સંસારાવસ્થાના છે એટલે કે કર્મસંયુક્ત જીવદ્રવ્યના છે. આ દસ પરિણામ ભગવતીં ૨૦ ૧૪, ઉં ૪, પૂં ૩૧૨માં આવે છે.

૨. કષાય હોય તો લેશ્યા હોય જ; પણ લેશ્યા હોય તો કષાય હોય જ એવો નિયમ નથી. કારણ કે ક્ષીણ કષાયને પણ શુક્લલેશ્યા હોય છે.

૩. વેદ હોય તો ચારિત્ર હોય; પણ ચારિત્રપરિણતિ પછી વેદ હોવાનો નિયમ નથી. કારણ, યથાખ્યાતચારિત્રોને વેદ નથી હોતા.

૧. ગતિપરિણામ

ગતિ^૧ પાંચ પ્રકારની છે—

૧. નરકગતિ,
૨. તિથિ^૨ગતિ,
૩. મનુષ્યગતિ,
૪. દેવગતિ,
૫. સિદ્ધગતિ.^૨

[—સ્થા૦ ૪૪૨]

ગતિ^૩ આઠ પ્રકારની છે—

- ૧-૫. નરકગતિ આદિ ઉપર પ્રમાણે;
૬. ગુરુગતિ (ભિચુ^૪, નીચુ^૫ અને તીરસ્થુ^૬ ગમન કરવા-રૂપ સ્વભાવ—ગુરુ—તે વડે ગમન જેમકે, પરમાણુ આદિનું);
૭. પ્રણોદનગતિ (પ્રેરણાથી બાણુ આદિની);
૮. પ્રાગ્ભાસગતિ (ભારથી હબાયેલી વસ્તુની જેમકે નાવની દૂબવારૂપી ગતિ).

[—સ્થા૦ ૬૨૮]

૧. નરકાદિમાં જવું—ગમન તે ગતિ; અથવા જ્યાં જવામાં આવે તે નરકાદિ ક્ષેત્ર તે ગતિ; અથવા ગતિનામ એ નામકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિ કે જેને કારણે ગમન થાય તે પણ ગતિ; અથવા ગતિનામ કર્મકૃત જીવની નારકાદિ અવસ્થા એ પણ ગતિ કહેવાય.

૨. ઉપરની નોંધમાં જણાવેલા ચાર અર્થ નરકાદિ ચાર ગતિને લાગુ પડે છે. પણ સિદ્ધગતિમાં વિશેષ એટલો છે કે, તેમાં નામકર્મની પ્રકૃતિ કારણ હોતી નથી; કારણ તેવી કોઈ પ્રકૃતિ છે જ નહિ.

૩. અહીં ગતિનો સામાન્ય અર્થ—ગમન—સમજાવો.

ગતિ દશ પ્રકારની છે—

૧. નરકગતિ; ૨. નારક વિગ્રહગતિ^૧; ૩. તિથ્યગતિ;
૪. તિથ્ય વિગ્રહગતિ; ૫. મનુષ્યગતિ; ૬. મનુષ્ય વિગ્રહ-
ગતિ; ૭. દેવગતિ; ૮. દેવ વિગ્રહગતિ; ૯. સિદ્ધિગતિ;
૧૦. સિદ્ધિ વિગ્રહગતિ.^૨

[—સ્થાં ૭૪૫]

કુ દુર્ગતિ ત્રણ છે —

૧. નરકદુર્ગતિ; ૨. તિથ્યદુર્ગતિ; ૩. મનુષ્યદુર્ગતિ.^૩

કુ દુર્ગત ત્રણ છે — ઉપર પ્રમાણે.

કુ સુગતિ ત્રણ છે —

૧. સિદ્ધિસુગતિ; ૨. દેવસુગતિ; ૩. મનુષ્યસુગતિ.

કુ સુગત^૪ ત્રણ છે — ઉપર પ્રમાણે.

[—સ્થાં ૧૮૧]

કુ ચાર દુર્ગતિ અને દુર્ગત છે —

- ૧ નરક; ૨. તિથ્ય; ૩. મનુષ્ય^૫; ૪. દેવ^૬.

૧ નારક જીવ જ્યારે નરકમાં જતો હોય ત્યારે વાંક ખાઈને જાય તે. તિથ્ય, મનુષ્ય અને દેવની વિગ્રહગતિ પણ તે પ્રમાણે સમજવી. વિગ્રહગતિની સમજ માટે જુઓ તત્વાર્થ^૦ ૨, ૨૬-૩૧.

૨. સિદ્ધોને તેા વિગ્રહગતિ હોતી નથી. એટલે અહીં વિગ્રહગતિનો અર્થ આકાશવિલાસનું અતિક્રમણ કરીને ગતિ એવો ક્ષેવો જોઈએ.

૩. મનુષ્યગતિ એ સુગતિ પણ છે અને દુર્ગતિ પણ છે. સુગતિ એટલા માટે કે, ત્યાંથી જીવ સીધો મુક્તિમાં પણ જઈ શકે છે; અને દુર્ગતિ એટલા માટે કે, ત્યાં રહ્યો જીવ સાતમી નરકમાં પણ જઈ શકે છે. અથવા મનુષ્યસવમાં આવી તેની ખરાબ હાલત થાય તે પણ મનુષ્યદુર્ગતિ કહેવાય.

૪. જેણે રાગ, દ્વેષ અને મોહનો નાશ કર્યો છે તે સુગત છે — અંગુત્તર^૦ ૩, ૭૨.

૫. નિન્દિત મનુષ્યની અપેક્ષાથી.

૬. કિલ્લિવધિકાદિ નિન્દિત દેવની અપેક્ષાથી.

હું ચાર સુગતિ અને સુગત છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. દેવ; ૩. મનુષ્ય; ૪. સુકલજન્મ.

[—સ્થા૦ ૨૬૭]

હું પાંચ કારણે જીવો^૧ દુર્ગતિમાં જાય છે —

૧. હિંસા^૨; ૨. અસત્ય; ૩. ચોરી; ૪. મૈથુન;
૫. પરિગ્રહ.

હું પાંચ કારણે જીવ સદ્ગતિમાં જાય છે —

૧. અહિંસા; ૨. સત્ય; ૩. અચોર્ય; ૪. બ્રહ્મચર્ય;
૫. અપરિગ્રહ.

[—સ્થા૦ ૩૬૧]

૨. ઇન્દ્રિયપરિણામ

ચક્ષુરેના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. એકચક્ષુ (જેમકે, છન્દસ્થ મનુષ્યને^૪);
૨. દ્વિચક્ષુ (જેમકે, દેવને^૫);

૧ અકુશલ કાયકર્મ, અકુશલ વાક્કર્મ, અકુશલ મનઃકર્મ — આ ત્રણ અકુશલથી નરકમાં જાય છે. તે જ પ્રમાણે સાવધનતાથી કર્મથી પણ. —અનુત્તર૦ ૩, ૩૪૧ થી. તે જ પ્રમાણે સ્વર્ગમાં તેથી વિપરીત કર્મ કરે તો જાય છે એ પણ ત્યાં જણાવ્યું છે.

૨. હિંસા કરવી, કરાવવી અને અનુમોદવી એ ત્રણ કારણે નરકમાં જાય છે. —અંશુ૦ ૩, ૧૫૩. તે જ પ્રમાણે મૃણાવાદ, અણ્ણ — કામાસક્તિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ ઇં દોષોને પણ નરકના કારણરૂપે બતાવ્યા છે; અને તેથી વિપરીત અહિંસા વગેરેને સ્વર્ગના કારણો બતાવ્યાં છે. —અંશુ૦ ૩, ૧૫૩-૧૬૨.

૩. ચક્ષુ શુદ્ધિના બે અર્થ થાય છે:— દ્રવ્યચક્ષુ એટલે આંખ અને ભાવચક્ષુ એટલે જ્ઞાન. બુદ્ધિ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૪. કેવળજ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધીના બધા છન્દસ્થ કહેવાય; પણ અહીં અતિશયવાળા જ્ઞાનથી રહિત છન્દસ્થ સમજવા.

૫. આંખ અને અવધિજ્ઞાન.

૩. ત્રિચક્ષુ (જેમકે, જ્ઞાન-દર્શનવાળા^૧ શ્રમણ વા બ્રાહ્મણને).

[—સ્થાન ૨૧૨]

ઇન્દ્રિયના વિષય પાંચ છે^૨ —

૧. શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય — શબ્દ;
૨. ચક્ષુરિન્દ્રિયનો વિષય — રૂપ;
૩. શ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય — ગંધ;
૪. બિહ્વેન્દ્રિયનો વિષય — રસ;
૫. સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વિષય — સ્પર્શ.

[—સ્થાન ૪૪૩]

ઇન્દ્રિયના વિષય છ છે —

- ૧-૫. ઉપર પ્રમાણે;
૬. નોઇન્દ્રિયનો વિષય — જીવ.

[—સ્થાન ૪૮૬]

ઇન્દ્રિયના અતીત વિષય દશ છે, વર્તમાન વિષય દશ છે અને અનાગત વિષય દશ છે.

પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય ૧. દેશથી અને ૨. સ્વથી — જેમ બે પ્રકારે વિષય ગ્રહણ કરે છે. એટલે દશ ભેદ અતીતના, દશ ભેદ વર્તમાનના અને દશ ભેદ અનાગતના થાય.

[—સ્થાન ૭૦૬]

૧. આંખ, કેવળજ્ઞાન અને દર્શન એ ત્રણની અપેક્ષાએ અહીં કેવળી પણ ત્રિચક્ષુ કહી શકાય. પણ તેઓ આક્રુષ્ટપયોગશૂન્ય હોવાથી તેમની આંખ નહિવત્ ગણવી ભેઈએ. એટલે ત્રિચક્ષુ શબ્દથી કેવળી નહીં સમજવા-પણ આંખ, પરમશ્રુતજ્ઞાન અને દર્શન — અવધિદર્શનવાળા કોઈ પણ જાતના સમજવા ભેઈએ.

૨. ઇન્દ્રિયો અને તેમના વિષય વિષે જુઓ ભગવતી ૦ પૃ. ૩૫૬.

કુ પ્રતિસંલીન^૧ પાંચ છે—

૧-૫. શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રતિસંલીન યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિય પ્રતિસંલીન.

કુ અપ્રતિસંલીન પણ તે જ છે.

કુ સંવર પણ તે જ છે.

કુ અસંવર પણ તે જ છે.

[—સ્થા૦ ૪૨૭]

૩. કષાયપરિણામ

કુ કષાય^૨ના ચાર લેહ છે—

૧. ક્રોધ કષાય (ક્રોધમોહનીય કર્મના ઉદયથી થતો જીવનો પરિણામવિશેષ);

૨. માનકષાય;

૩. માયાકષાય;

૪. લોભકષાય.

[દં ૧-૨૪] નારકથી વૈમાનિક સુધીના ૨૪ દંડકમાં આ ચારેય કષાય હોય છે.

કુ ક્રોધકષાય આદિ ચારે કષાયના ચાર ચાર લેહ છે —

૧-૪. અનન્તાનુબંધી ક્રોધાદિ (અનંત ભવને, વધારનાર તે^૩);

૫-૮. અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધાદિ (જેના હોવાથી કોઈ પણ જાતનું પ્રત્યાખ્યાન ન થાય શકે તે. તેથી દેશવિરતિ ન થાય);

૧. સંયત - વિજયી.

૨. જીવને જે કલુષિત બનાવો તે તે કષાય. કર્મરૂપી ક્ષેત્રને સુખ દુઃખરૂપ ક્ષણ આપે એવું ખેડીને તૈયાર કરે તે કષાય.

૩. આની વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૬-૧૨. પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધાદિ (જેના હોવાથી સર્વાવિરતિ રૂપ પ્રત્યાખ્યાન જીવ ન ધારી શકે તે);

૧૩-૧૬. સંજવલન ક્રોધાદિ (સર્વાવિરતિ હોવા છતાં ઇન્દ્રિય-વિષય યોગ થતાં સહજ ચંચલ થઈ જવામાં કારણભૂત થાય તે. યથાખ્યાત ચારિત્ર ન થવા દે.).

[૬૦ ૧-૨૪] આ ૧૬ કષાય નરકથી વૈમાનિક સુધીના ૨૪ દંડકમાં હોય છે.

હું ક્રોધ કષાય આદિ ચારે કષાયના ચાર ચાર ભેદ છે —

૧-૪. બાણીને કરાયલાં ક્રોધાદિ (ક્રોધાદિનું રૂપ બાણુતો હોવા છતાં કરેલા);

૫-૮. અબાણુતાં કરાયલા ક્રોધાદિ;

૯-૧૨. ઉપશાંત ક્રોધાદિ (ઉદયમાં ન હોય તેવા);

૧૩-૧૬. અનુપશાન્ત ક્રોધાદિ (ઉદયમાં હોય તેવા).

[૬૦ ૧-૨૪] આ સોળેય કષાય નારકથી વૈમાનિક સુધીના ૨૪ દંડકમાં હોય છે.^૧

હું ક્રોધાદિ ચારેય કષાયના ચાર વિષય છે —

૧. યોતે; ૨. અન્ય; ૩. યોતે અને અન્ય બન્ને; ૪. કોઈ નહિ-અપ્રતિષ્ઠિત (કોઈ કારણ ન મળ્યું હોય છતાં ક્રોધ આદિ વેદનીય કર્મના ઉદયથી થાય તે).

[૬૦ ૧-૨૪] નારકાદિ ૨૪ દંડકમાં બધા જીવોના કષાય પંચ એ ચાર વિષયમાં હોય છે.

હું ચાર કારણે ક્રોધાદિની ઉત્પત્તિ થાય —

૧. ક્ષેત્રને કારણે — એટલે ઉત્પત્તિસ્થાન નરકાદિને કારણે;

૧. એકેન્દ્રિયાદિ અસંજી જીવોમાં પ્રથમ ચાર ભેદ પૂર્વ સંજી સવની અપેક્ષાએ સમજવા.

૨. વસ્તુને કારણે અથવા વાસ્તુને કારણે અર્થાત્ ગૃહને કારણે;

૩. શરીરને કારણે;

૪. ઉપધિને કારણે - ઉપકરણને કારણે.

[દં ૧-૨૪] નારકાદિ બધા જીવોમાં આ ચાર કારણે કષાય ઉત્પન્ન થાય છે.^૧

[—સ્થા ૨૪૯]

પ્રતિસંદ્ધીન (નિરોધવાળા) પુરુષો ચાર છે —

(૧) ૧. ક્રોધપ્રતિસંદ્ધીન; ૨. માનપ્રતિસંદ્ધીન; ૩. માયાપ્રતિસંદ્ધીન; ૪. લોભપ્રતિસંદ્ધીન.

(૨) ૧. મનઃપ્રતિસંદ્ધીન; ૨. વચનપ્રતિસંદ્ધીન; ૩. કાયપ્રતિસંદ્ધીન; ૪. ઇન્દ્રિયપ્રતિસંદ્ધીન.

અપ્રતિસંદ્ધીન (નિરોધ વિનાના) પુરુષો ચાર છે —

(૧) ૧. ક્રોધઅપ્રતિસંદ્ધીન; ૨. માનઅપ્રતિસંદ્ધીન; ૩. માયાઅપ્રતિસંદ્ધીન; ૪. લોભઅપ્રતિસંદ્ધીન.

(૨) ૧. મનઅપ્રતિસંદ્ધીન; ૨. વચનઅપ્રતિસંદ્ધીન; ૩. કાયઅપ્રતિસંદ્ધીન; ૪. ઇન્દ્રિયઅપ્રતિસંદ્ધીન;

[—સ્થા ૨૭૮]

૪. લેશ્યાપરિણામ-

લેશ્યા^૨ છ છે —

૧. કૃષ્ણલેશ્યા; ૨. નીલલેશ્યા; ૩. કાપોતલેશ્યા; ૪. તેજલેશ્યા; ૫. પદ્મલેશ્યા; ૬. શુક્લલેશ્યા.

[—સમ ૬; —સ્થા ૫૦૪]

૧. એકેન્દ્રિયાદિને પૂર્વ સંજ્ઞા ભવની અપેક્ષાએ સમજવા.

૨. લેશ્યા એટલે કર્મેના સાન્નિધ્યથી આત્મામાં થતા વૃત્તિઓનો ફેરફાર અથવા વિશિષ્ટ વૃત્તિ; અને બીજું, તે ફેરફાર કે વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરનાર

ગૌં — હે! ભગવન્! લેશ્યા કેટલી છે ?

ભં — હે! ગૌતમ! લેશ્યા છ છે — કૃષ્ણ ચાવત શુક્લ.

અહિં ' પ્રજાપના 'નું^૧ લેશ્યાપદ (૧૭) ઉત્તરવું.

[—સમ૦ ૧૫૩]

(૧) ત્રણ લેશ્યા દુર્ગન્ધવાળી છે —

૧. કૃષ્ણ લેશ્યા; ૨. નીલ લેશ્યા; ૩. કાપોત લેશ્યા.

આ ત્રણે દુર્ગતિમાં લઈ જનારી, સંકિલ્પ, અમનોશ, અવિશુદ્ધ, અપ્રશસ્ત અને શીતરુક્ષ પણ કહેવાય છે,

(૨) ત્રણ લેશ્યા સુગન્ધવાળી છે —

૧. તેજલેશ્યા, ૨. પદ્મલેશ્યા; ૩. શુક્લ લેશ્યા.

આ ત્રણે લેશ્યા સુગતિમાં લઈ જનારી, અસંકિલ્પ, મનોશ, વિશુદ્ધ, પ્રશસ્ત અને સ્નિગ્ધઉષ્ણ પણ કહેવાય છે.

[—સ્થા૦ ૨૨૧]

[દં૦ ૧] નારકને ત્રણ લેશ્યા છે: ૧. કૃષ્ણ, ૨. નીલ, ૩. કાપોત.

દ્રવ્ય—પદાર્થ. પહેલી ભાવલેશ્યા છે, અને બીજી દ્રવ્યલેશ્યા. દ્રવ્યલેશ્યાની બાબતમાં ભિન્ન ભિન્ન મત છે. કેટલાકને મતે લેશ્યાદ્રવ્ય કર્મપરમાણુનું બનેલું હોય છે; જો કે આઠ કર્મચણુઓથી તે ભિન્ન હોય છે. બીજાને મતે લેશ્યાદ્રવ્ય અધ્યમાન કર્મપ્રવાહરૂપ જ છે. ત્રીજા તેને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માને છે.

વિશેષ માટે જુઓ ઉત્તરાધ્યયન૦ લેશ્યાધ્યયન ૩૪મું; તથા હિંદી કર્મત્રય ૪થો પૃ૦ ૩૩; તથા ભગવતી૦ પૃ૦ ૩૯૩.

૧. પ્રજાપનાનો અનુવાદ આ માળામાં થવાનો હોઈ, તે પદ અહીં ઉત્તરુ^૧ નથી.

[૬૦ ૨-૧૧] ભવનપતિને પણ ત્રણ લેશ્યા છે; પણ તે સંકિલ્પ સમજવી.

[૬૦ ૧૨, ૧૩] પૃથ્વી અને અપ્કાયની ઉપર પ્રમાણે.

[૬૦ ૧૪, ૧૫] તેજ અને વાયુકાયની નારક જેમ.

[૬૦ ૧૬] વનસ્પતિકાયની ભવનપતિ જેમ.

[૬૦ ૧૭-૧૯] ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને નારકની જેમ.

[૬૦ ૨૦, ૨૧] પચેન્દ્રિયતિય^૧ચ અને મનુષ્યને — ત્રણ સંકિલ્પ — કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત; અને ત્રણ અસંકિલ્પ — તેજ, પદ્મ અને શુક્લ.

[૬૦ ૨૨] વ્યંતરને ભવનપતિની જેમ.

[૬૦ ૨૪] વૈમાનિકને ત્રણ લેશ્યા : તેજ, પદ્મ, શુક્લ.

[—સ્થા૦ ૧૩૨]

સૌધમ^૨ અને ઈશાન વિમાનમાં તેજલેશ્યા છે.

[—સ્થા૦ ૧૧૫]

પચેન્દ્રિય તિય^૩ચ અને મનુષ્યદેવને છ લેશ્યા છે : કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લ.

[—સ્થા૦ ૫૦૪]

§ અસુરકુમારને ચાર લેશ્યા છે.

૧. કૃષ્ણ૦, ૨. નીલ૦, ૩. કાપોત૦, ૪. તેજ૦.

§ બાકીના ભવનપતિને પણ તે જ છે

§ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, વનસ્પતિકાય અને વાણ્યવ્યંતરને પણ તે જ ચાર લેશ્યા છે.

[—સ્થા૦ ૩૧૯]

૧. સંકિલ્પ વિશેષણ એટલા માટે કે ચોથી તેજલેશ્યા — અસંકિલ્પ પણ અસુરકુમાર આદિને હોય છે.

૫. યોગપરિણામ^૧

કુ યોગ ત્રણ છે—

૧. મનોયોગ, ૨. વચનયોગ, ૩. કાયયોગ.

[૬૦ ૧-૧૧] નારક તથા ભવનપતિને આ ત્રણે યોગ છે.

[૬૦ ૨૦-૨૪] તિર્થંચ પચેન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના

જીવોમાં પણ એ ત્રણે યોગ હોય છે.

કુ પ્રયોગ અને કરણ વિષે પણ ઉપર પ્રમાણે જ વ્યવસ્થા છે.

[—સ્થાન ૧૨૪]

૬. ઉપયોગ-જ્ઞાન-પરિણામ^૨

દેશથી અને સર્વથી આત્મા જાણે છે, પ્રભાસે છે, વિક્રિયા કરે છે, મૈથુન કરે છે, ઘોલે છે, આહાર કરે છે, પરિણામે છે, વેદે છે અને નિર્જરા કરે છે.

[—સ્થાન ૮૦]

શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શનું જ્ઞાન આત્મા સર્વથી કે દેશથી કરે છે.

[—સ્થાન ૮૦]

અધોલોક, તિર્યગ્લોક, બિધ્વલોક અને સ્પૃશ્ણલોકને આત્મા સમુદ્ઘાત કરીને અને કર્યા વિના એમ બે પ્રકારે અવધિથી જાણે હેજે છે.

અધોલોકાદિ ચારેયને વૈકિયશરીર કરીને અને કર્યા વગર આત્મા જાણે હેજે છે.

[—સ્થાન ૮૦]

૧. પ્રકરણને અંતે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. જ્ઞાન વિષે વ્યવસ્થિત વિચાર નન્દીસૂત્રમાં છે; અને તેનો જ વિસ્તાર કરીને વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં જિનભદ્રે જ્ઞાનપંચકાષ્ઠિકાર લખ્યો છે. તત્ત્વાર્થના પ્રથમ અધ્યાયમાં હમાસ્વાતિએ સંક્ષેપમાં આ અંગે નિરૂપણ કર્યું છે.

જ્ઞાન પાંચ^૧ છે —

આલિનિબોધિક, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન.

[—સ્થા ૦ ૪૬૩],

(૧) પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ

જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

૧. પ્રત્યક્ષ અને ૨. પરોક્ષ.^૨

(૧) પ્રત્યક્ષજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

૧. કેવલજ્ઞાન અને ૨. નોકેવલજ્ઞાન.

૧. કેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

ભવસ્થ કેવલજ્ઞાન અને સિદ્ધ કેવલજ્ઞાન.

૬. ભવસ્થકેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન, અને અયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન.

સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

પ્રથમ સમય-સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન, અને અપ્રથમ સમય-સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન.

અથવા

સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે:—અપ્રથમ-સમય-સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન, અને અપ્રથમ-સમય-સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન.

૧. વસ્તુના વિશેષ બોધને જ્ઞાન કહે છે, અને સામાન્ય બોધને દર્શન કહે છે. ઇન્દ્રિયો અને મનથી થતું જ્ઞાન તે આલિનિબોધિક; શાસ્ત્રજ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન; ઇન્દ્રિય અને મનની મદદ વિના જે રૂપી પદાર્થનું જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન; મનોદ્રવ્યનું તથા તે દ્વારા ચિત્તિત પદાર્થનું ઇન્દ્રિય-મનની સહાય વિના થતું જ્ઞાન તે મનઃપર્યાય; અને સુક્લવસ્તુનો આત્મજન્ય સાક્ષાત્કાર તે કેવલજ્ઞાન. આ પાંચ જ્ઞાનની સામાન્ય વ્યાખ્યા છે. આ પાંચજ્ઞાનનો ૨ ભગવતી (૮. ૨. ૫૦ ૩૨૦)માં છે.

૨. બુદ્ધિ પ્રકરણને અતિ ટિપ્પણ નં. ૪.

અયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાનના પણ પ્રકારો સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાનના જેવા જ છે. ।

૬ સિદ્ધકેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

અનન્તરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન, અને પરંપરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન.

અનન્તરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

એકાનન્તરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન, અને અનેકાનન્તરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન.

પરંપરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

એકપરંપરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન અને અનેકપરંપરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન.

૨. નોકેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

અવધિ, અને મનઃપયથ.

૬ અવધિજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

ભવપ્રત્યય, અને ક્ષાયોપશમિક.^૧

ભવપ્રત્યયઅવધિ બેને હોય છે—

હેવ અને નારકને.

ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન બેને હોય છે—

મનુષ્ય અને પંચેન્દ્રિયતિથિયને.

૬ મનઃપયથજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

ઋણુમતિ અને વિપુલમતિ.^૨

૧. બુદ્ધો પ્રકરણને અતિ ટિપ્પણ નં. ૫.

૨. ઋણુમતિ મનઃપયથ સામાન્યવિષયક છે; ત્યારે વિપુલમતિ મનઃપયથ વિશેષ વિષયક છે. પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું કે મન ક્ષાય વિગતિત વસ્તુમાંના જ સામાન્ય અને વિશેષ વિષય બને છે.

(૨) પરોક્ષજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

૧. આભિનિર્મોધિક, અને ૨. શ્રુતજ્ઞાન.

૧. આભિનિર્મોધિક બે પ્રકારનું છે—

શ્રુતનિશ્ચિત, અને અશ્રુતનિશ્ચિત.^૧

ફ શ્રુતનિશ્ચિત બે પ્રકારનું છે—

અર્થાવગ્રહ, અને વ્યંજનાવગ્રહ.^૨

ફ અશ્રુતનિશ્ચિતના પાંચ તે જ બે ભેદ છે.

૨. શ્રુતજ્ઞાન^૩ બે પ્રકારનું છે—

અંગપ્રવિષ્ટ, અને અંગબાહ્ય.

અંગબાહ્ય બે પ્રકારનું છે—

આવશ્યક, અને આવશ્યક વ્યતિરિક્ત.

આવશ્યક વ્યતિરિક્ત બે પ્રકારનું છે—

કાલિક, અને ઉત્કાલિક.

[—સ્થા. ૭૧]

૧. પૂર્વમાં અભ્યસ્ત શ્રુતના સંસ્કારના આધારે જે અવગ્રહાર્થ મતિ. થાય તે શ્રુતનિશ્ચિત આભિનિર્મોધિક કહેવાય, અને પૂર્વના શ્રુતસંસ્કાર વિના જ જે મતિ. થાય તે અશ્રુતનિશ્ચિત-ઔત્પત્તિકી આદિ બુદ્ધિરૂપ.

૨. અર્થ અને ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ થવાથી જે અવ્યક્ત જ્ઞાન થાય છે, તે વ્યંજનાવગ્રહ. એની પછી સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે તે અર્થાવગ્રહ. મન અને ચક્ષુ અર્થની સાથે સંયુક્ત થતાં નથી, તેથી તેમને વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી. તે સિવાયની સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોથી પ્રથમ વ્યંજનાવગ્રહ અને પછી અર્થાવગ્રહ થાય છે, કારણ કે એમાં ઇન્દ્રિય અને અર્થના સંયોગને અવકાશ છે.

૩. શ્રુતજ્ઞાનના આ બધા ભેદો માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૬.

(૨) મતિજ્ઞાન

(૧)

મતિજ્ઞાન એક છે.

[—સ્થા ૦ ૩૧.]

§ મતિના ચાર^૧ ભેદ છે.

અવગ્રહ, ઇહા, અવાય અને ધારણા.

અથવા

૧. કુંભોદક સમાન (હોય પણ અદ્ય અને ટકે પણ અદ્યકાલ);

૨. વીરહના પાણી સમાન (અદ્ય હોવા છતાં થોડું નવું નવું વધતું હોવાથી વધુ ટકે છે);

૩. તળાવના પાણી સમાન (વિપુલ હોય છે અને ઘણાને ઉપકારી થાય છે તથા ટકી પણ વધુ રહે છે.);

૪. સાગરના પાણી સમાન (સામાન્ય રીતે સકલ પદાર્થને વિષય કરે છે તેથી વિપુલ તથા અક્ષય હોય છે).

§ બુદ્ધિ (અશ્વત્તનિશ્ચિતમતિ)ના ચાર ભેદ છે—

૧. ઔત્પત્તિકી (પહેલાં જેના વિષે સાંભળ્યું કે વિચાર્યું ન હોય તે વિષયની તત્કાળે સૂઝ જે પ્રકે તે);

૨. વૈનયિકી (શુરુશુશ્રૂષા કરવાથી કાળક્રમે ધર્મ, અર્થ અને કામ વિષયક જ્ઞાન થાય તે);

૩. કામિકી (કોઈ પણ કર્મનો અભ્યાસ તથા તદ્વિષયક વિચારથી તે કર્મની બાબતમાં આવતી નિપુણતા);

૧. સામાન્યલેખન તે અવગ્રહ; સામાન્યલેખોદય થયા પછી તેના વિશેષોની પરીક્ષા કરવી તે ઇહા; વિશેષનો નિશ્ચય તે અવાય; અને તે નિશ્ચયને દૃઢ કરી ટકાવી રાખવો તે ધારણા.

૪. પારિણામિકી. (દીર્ઘકાલીન નિરીક્ષણ તથા પરીક્ષણજન્ય યુક્તિ).

[—સ્થા૦ ૩૬૪]

આભિનિબોધિકજ્ઞાન અઠાવીશ પ્રકારનું છે —

૧-૬. શ્રોત્રેન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ, ચક્ષુરિન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ, ઘ્રાણેન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ, જિહ્વેન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ, સ્પર્શનેન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ, નોઠેન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ;

૭-૧૦. શ્રોત્રેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ, ઘ્રાણેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ, જિહ્વેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ, સ્પર્શનેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ;

૧૧-૧૬. શ્રોત્રેન્દ્રિયઘટ્ટા, ચક્ષુરિન્દ્રિયઘટ્ટા, ઘ્રાણેન્દ્રિયઘટ્ટા, જિહ્વેન્દ્રિયઘટ્ટા, સ્પર્શનેન્દ્રિયઘટ્ટા, નોઠેન્દ્રિયઘટ્ટા;

૧૭-૨૨. શ્રોત્રેન્દ્રિયઅવાય, ચક્ષુરિન્દ્રિયઅવાય, ઘ્રાણેન્દ્રિયઅવાય, જિહ્વેન્દ્રિયઅવાય, સ્પર્શનેન્દ્રિયઅવાય, નોઠેન્દ્રિયઅવાય;

૨૩-૨૮. શ્રોત્રેન્દ્રિયધારણા, ચક્ષુરિન્દ્રિયધારણા, ઘ્રાણેન્દ્રિયધારણા, જિહ્વેન્દ્રિયધારણા, સ્પર્શનેન્દ્રિયધારણા, નોઠેન્દ્રિયધારણા.

[—સમ૦ ૬, ૨૮; —સ્થા૦ ૫૨૫]

ચાર ઇન્દ્રિય-વિષયનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિય સાથેના તેના સંસર્ગ^૧ પછી જ થાય છે. તે આ પ્રમાણે —

શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય, ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય, જિહ્વેન્દ્રિયનો વિષય, અને સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વિષય.

[—સ્થા૦ ૩૩૬]

૧. અને તેથી જ પ્રથમ વ્યંજનાવગ્રહ ચાર જ ગણાવ્યા છે. મન અને ચક્ષુનો વ્યંજનાવગ્રહ નથી; કારણ તેમાં વિષયના સંસર્ગ વિના આત્મા ઇન્દ્રિય વડે વિષયને જાણે છે.

(૨)

અવગ્રહમતિના છ પ્રકાર છે —

શીઘ્ર અવગ્રહ થાય તે, બહુનો અવગ્રહ થાય તે,
બહુવિધનો અવગ્રહ થાય તે, ધ્રુવનો અવગ્રહ થાય તે,
અનિશ્ચિતનો અવગ્રહ થાય તે, અસંદિગ્ધનો અવગ્રહ થાય તે.

ઈહામતિ છ પ્રકારની છે —

શીઘ્ર ઈહા થાય તે યાવત્ અસંદિગ્ધની ઈહા થાય તે.
અવાયમતિ છ પ્રકારની છે —

શીઘ્ર અવાય થાય તે યાવત્ અસંદિગ્ધનો અવાય થાય તે.

ધારણામતિના છ ભેદ છે —

બહુને ધારણ કરી રાખે તે, બહુવિધને ધારણ કરી રાખે તે, બૂનાને ધારણ કરી રાખે તે, ગહનને ધારણ કરી રાખે તે, અનિશ્ચિતને ધારણ કરી રાખે તે, અસંદિગ્ધને ધારણ કરી રાખે તે.

[—સ્થા० ૫૧૦]

(૩)

સંસાર એક છે.

[—સ્થા० ૩૦]

તત્કાર એક છે.

[—સ્થા० ૨૬]

૧. વ્યંજનાવગ્રહ પછી થનાર મતિવિશેષ તે સજ્ઞા તત્વાર્થમાં મતિનું જ બીજું નામ સજ્ઞા આપ્યું છે.

૨. ઈહા અને અવાયની વચ્ચે થનાર જ્ઞાન તે તત્કાર અર્થાત્ વિમર્શ. અવાય કોઈ પણ વસ્તુ વિષયક નિશ્ચય છે. જેમકે ‘આ માણસ જ છે’—

(૪)

જ્ઞાત^૧ (દૃષ્ટાન્ત) ચાર પ્રકારનાં છે —

૧. આહરણુ (અપ્રતીત અથ' જે વડે પ્રતીત કરવામાં આવે તે. આમાં દ્વર્ષાન્તિક-અથ' સાથે સંપૂર્ણ' સાધમ્ય' હોય છે);

૨. આહરણુતદ્દેશ (એકદેશી આહરણુ; દ્વર્ષાન્તિકના અમુક ધર્મોત્ત' જ સાધમ્ય' સમજવાનું હોય છે);

૩. આહરણુતદ્દોષ (સાધ્ય, સાધન કે ઉભય જે દૃષ્ટાંતમાં ન હોય એવા સાધ્યવિકલાદિ દોષોથી^૨ યુક્ત દૃષ્ટાંત);

૪. ઉપન્યાસોપનય (વાદીએ પોતાના ઇચ્છિત અર્થને સિદ્ધ કરવા જે અનુમાન મૂક્યું હોય તેનું' ખંડન કરવા તેથી વિપરીત પ્રતિપાદન કરવું તે).^૩

(૧) આહરણુના ચાર પ્રકાર છે —

૧. અપાય (કોઈ વસ્તુની અનર્થતા અથવા હેયતા જે' દૃષ્ટાન્તથી દેખાડવામાં આવે તે);

એ નિશ્ચયે પહોંચવા માટે 'આ માણસ હોવો જોઈએ' એવું ઈલાજીય જ્ઞાન પ્રથમ થાય છે. અને પછી 'આ વસ્તુમાં તો માણસમાં જ મળી શકે તેવી ક્રિયા (હાથ-પગ હલાવવાં, માથું ખજવાળવું આદિ) દેખાય છે.' આવો વિમર્શ થાય છે, તે તર્ક છે. અને આ તર્ક પછી જ 'આ માણસ જ છે' એવો નિશ્ચય થાય છે, તે અવાય.

૧. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૭.

૨. જુઓ ન્યાયાવતાર, કાં ૨૪, ૨૫.

૩. આને સાક્ષાત્ દૃષ્ટાન્ત તો ન કહી શકાય; પણ દૃષ્ટાન્તનો અર્થ ઉપપત્તિ છે, તેને આધારે આ ભેદ ગણાય. જેમકે, કોઈ કહે કે, આત્મા અકર્તા છે, અમૂર્ત હોવાથી આકાશની જેમ. ત્યારે તેનો જવાબ આપે કે, તો તો આકાશની જેમ આત્મા અલોકતા પણ થઈ જશે ઇ.

૨ ઉપાય (વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટેના ઉપાયનું અસ્તિત્વ કે ઉપાદેયતા ના વડે સિદ્ધ કરવામાં આવે તે);

૩. સ્થાપનાક્રમ* (જે દૃષ્ટાન્ત વડે પરમતને દ્વિધિત કરીને, કે સ્વમતમાં આપેલું દ્વિધિ હર કરીને સ્વમતને સ્થિર કરવામાં આવે તે);

૪. પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી (તત્કાલે આવી પડેલા દોષના વિનાશ માટે જે આપવામાં આવે તે).

(૨) આહરણુતદ્દેશના ચાર પ્રકાર છે —

૧. અનુશાસ્તિ (બીજાના સદ્ગુણની પ્રશંસા કરવી જોઈએ એવો ઉપદેશ—બોધ, શિખામણ જેથી મળે તે);

૨. ઉપાલમ્ભ (દુગુણ માટે કપકો મળવો જોઈએ એવો બોધ જેથી મળે તે);

૩. પૃચ્છા (નિષ્કૃય માટે સદૈવ જ્ઞાનીનું શરણુ લઈ તેમને પૂછવું જોઈએ એવો બોધ જેથી મળે તે);

૪. નિશ્રાવચન (બોધ બીજાને આપવો હોય છતાં કોઈ શ્રદ્ધાળુ ને સરળને સામે રાખી તેને ઉદ્દેશી કહેવું, જેથી તે સાંભળી બીજા પણ પોતાને માર્ગે ચડાવે — આ વસ્તુ જે ઉદ્ધારણુથી સમજાય તે).

(૩) આહરણુતદ્દોષના ચાર પ્રકાર છે —

૧. અધમચુક્રત (જેથી સાંભળનારની અધમબુદ્ધિ વધે);

૨. પ્રતિહોમ (જેથી પ્રતિકૂલ આચરણની શિક્ષા મળે);

૩. આત્મોપનીત (જેથી સ્વમતનો જ ઘાત થાય);

૪. દુરુપનીત (એવું અપ્રસ્તુત ઉદ્ધારણુ જેથી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ થવાને બદલે તેમાં દ્વિધિ જ આવે).

* ૧. આ ઉદ્ધારણુનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ.

(૪) ઉપન્યાસોપનયના^૧ ચાર ભેદ છે —

૧. તદ્વસ્તુક (ખીનએ રજૂ કરેલ સાધનને પોતાનો હેતુ બનાવી ઉત્તર આપવો તે^૨);

૨. તદન્યવસ્તુક (ખીનએ રજૂ કરેલ સાધનથી જે સિદ્ધ થતું હોય, તેથી વિપરીત સિદ્ધ કરવું તે);^૩

૩. પ્રતિનિલ (જેવાને તેવો જવાબ આપવો તે^૪);

૪. હેતુ (કોઈ પૂછે તેનો જવાબ હેતુ દર્શાવીને આપવો તે)^૫.

[—સ્થા. ૩૩૮]

૧. આ બધા કઈ માત્ર ઉદાહરણના ભેદો નથી, પણ ખીનની વાતને કેવી રીતે તોડી નાખવી—એની રીત શીખવે છે.

૨. “અમૂત” હોવાથી જીવ નિત્ય છે, આકાશની જેમ.” એના ઉત્તરમાં કહેવું કે, “અમૂત” હોવાથી જીવ અનિત્ય છે, કર્મની જેમ.”

૩. કોઈ કહે કે સમુદ્રના કિનારાનાં વૃક્ષનાં જે પાન સ્થળમાં પડે છે તેના સ્થલચર પ્રાણી થાય છે, અને જળમાં પડે તેમાંથી જળચર પ્રાણી થાય છે; તેના જવાબમાં કહેવું કે, તો પછી જે પાંદડાં માણસ કે જનવર ખાઈ ભય છે તેમનું શું થાય છે? કશું નહીં, માટે પેલી વાત પણ ખોટી છે.

૪. કોઈ કહે કે મને નવી વાત સંભળાવનારને લાખ રૂપિયા ઈનામ આપુ. પછી દરેક વાતને તે સાલળેલી કહેતો હોય, તો તેને કહેવું કે, તારા બાપ પાસે મારા બાપ લાખ રૂપિયા માગે છે. જો આ વાત પણ પોતે સાંભળેલી છે એમ પેલી કહે, તો તેણે બાપનું દેવું ભરપાઈ કરવું જોઈએ; અને નથી સાંભળી એમ કહે, તો તેણે ઈનામ આપી દેવું જોઈએ.

૫. કોઈ પૂછે, ‘બ્રહ્મચર્ય’ કેમ પાળો છો?’ તો જવાબમાં જણાવે કે, ન પાળીએ તો નરકમાં વધુ મોટી વેદના ભોગવવી પડે.

(૫)

હેતુ^૧ ચાર છે —

(૧) ૧. ચાપક (અનેક વિશેષણો ઇં વાળો એવો હેતુ કે જેને સમજતાં તથા જવાબ આપતાં વાર લાગે);

૨. સ્થાપક (પ્રસિદ્ધ વ્યાપ્તિવાળો, જેથી તરત સાધ્ય-સિદ્ધિ થાય);

૩. વ્યંસક (બીજાને બ્રાંતિમાં નાખી દે તેવો^૨);

૪. લૂપક (વ્યંસકે હેતુનો જવાબ^૩).

(૨) ૧. પ્રત્યક્ષ^૪,

૨. અનુમાન,

૩. ઉપમાન,

૪. આગમ.

(૩) ૧. અસ્તિ અને અસ્તિસાધક (ધૂમાડાનું અસ્તિત્વ જેમ અગ્નિના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરે છે);

૨. અસ્તિ અને નિષેધસાધક (અગ્નિનું અસ્તિત્વ શીતળતાનો નિષેધ દર્શાવે છે);

૧. સાધ્ય વિના જે કદી ન હોય તે હેતુ. આહરણ્ય ભેદોમાં જે હેતુ શબ્દ છે, તે તો પ્રત્યુત્તર કે ઉપપત્તિરૂપ સમજવો; પણ આને સાધ્યસાધક સમજવો. વિસ્તૃત વિવેચન માટે જુઓ દશવૈકલિકં ચૂર્ણિ^૫ પૃ. ૫૫ થી.

૨. જેમકે, ‘ઘટ પણ અસ્તિ છે, અને જીવ પણ અસ્તિ છે, માટે ઘટ અને જીવ બંને એક છે.’

૩. જેમકે વ્યંસકના જવાબમાં કહે કે, “તો પછી ઘોડો પણ અસ્તિ છે, ગાય પણ અસ્તિ છે, બધા પદાર્થો પણ અસ્તિ છે, માટે ઘોડો, ગાય તથા બધા પદાર્થો અને આત્મા એક જ છે !”

૪. આ વિભાગમાં હેતુનો અર્થ પ્રમેયજ્ઞાપ્તિમાં હેતુ-કારણ અર્થાત્ પ્રમાણ્ય એવો લેવો.

૩. નાસ્તિ અને અસ્તિસાધક (અગ્નિનું નાસ્તિત્વ શીતળતાનું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે);

૪. નાસ્તિ અને નિર્વેધસાધક (આ પીપળો નથી, કારણ-કે આ ઝાડ નથી).

[—સ્થા. ૩૩૮]

(૧) હેતુ પાંચ છે^૧ —

હેતુને જાણે નહિ;^૨ દેખે નહિ; શ્રદ્ધે નહિ; પ્રાપ્ત કરે નહિ; અને અજ્ઞાનમરણે મરે છે.

(૨) હેતુ પાંચ છે^૧ —

હેતુથી જાણતો નથી યાવત્ હેતુથી અજ્ઞાનમરણે મરે છે.

(૩) હેતુ પાંચ છે^૩ —

હેતુને જાણે છે યાવત્ છદ્મસ્થ મરણે મરે છે.

(૪) હેતુ પાંચ છે —

હેતુથી જાણે છે યાવત્ હેતુથી છદ્મસ્થ મરણે મરે છે.

(૫) અહેતુ^૪ પાંચ છે —

અહેતુને નથી જાણતો યાવત્ અહેતુરૂપ છદ્મસ્થમરણે મરે છે.

૧. આ સૂત્રની ટીકા ભગવતી સૂત્રની ચૂલ્હિ^૧ને આધારે કરી છે, એમ ટીકાકાર જણાવે છે. હેતુનો અર્થ^૨ તેમણે ક્ષિગ કર્યો છે; અને પછી હેતુને જાણે-દેખે તે પણ હેતુ કહેવાય એમ અર્થ^૩ કર્યો છે. આ અર્થ^૪ હેતુના આગમ ભાવ નિર્લેપને આધારે પણ થઈ શકે છે.

૨. અર્થોત્ અસમ્યગ્ રીતે જાણે; છેક ન જાણે એમ નહીં.

૩. આ સમ્યગ્દષ્ટિ વિષે છે. તે અનુમાતા હોવાથી કેવળો તો કહેવાય નહીં; માટે તે છદ્મસ્થ મરણે મરે છે એમ કહ્યું છે.

૪. સર્વજ્ઞને અનુમાન-પ્રમાણથી જાણવું પડતું ન હોવાથી તેને બધા હેતુઓ અહેતુ છે. તેમને તો બધું પ્રત્યક્ષ છે. આ અહેતુને સમ્યગ્દષ્ટિ છદ્મસ્થ સર્વથા અહેતુરૂપે નથી જાણતા, પણ કથયિત્ અહેતુરૂપે જાણે છે, ધં એર્થ^૫ કરવો.

(૬) અહેતુ^૧ પાંચ છે —

અહેતુથી જાણતો નથી યાવત્ અહેતુથી હ્રસ્વ મરણે મરે છે.

(૭) અહેતુ^૨ પાંચ છે —

અહેતુને જાણે છે યાવત્ અહેતુરૂપ કેવલીમરણે મરે છે.

(૮) અહેતુ^૩ પાંચ છે —

અહેતુથી જાણે છે યાવત્ અહેતુથી કેવલીમરણે મરે છે.^૪

[—સ્થા. ૪૧૦]

(૬)

વિવાહ છ પ્રકારનો છે —

૧. પાછો પડીને (જરા ઢીલું મૂકીને કાલહરણ કરે પછી ઠીક મોકાે બેઠને પ્રતિવાદી પર આક્ષેપો કરવા માંડે);

૨. પાછો પાડીને (ગમે તે બહાનું કાઢીને પ્રતિવાદી પાસે વિવાહ બંધ કરાવે અને પછી અવસર મેળવી ફરી શરૂ કરે);

૩. અનુકૂલ કરીને (સભ્ય અને સભાપતિને પોતાના પક્ષમાં લઈ વિવાહ કરે તે);

૪. પ્રતિકૂલ કરીને (સભ્ય, સભાપતિને વિરોધી કરી વિવાહ કરે તે. આમ ત્યારે જ કરે જ્યારે 'પોતે સમથ' હોય);

૧. અહેતુનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે કરવો; પણ અહેતુથી કથયિત જાણે છે, સર્વથા નથી જાણતો હો અર્થ કરવો.

૨-૩. આ પાંચ કેવલીને આશ્રયીને સમજવા.

૪. આ હેતુસૂત્રની ટીકા મેં કરી છે પણ તેનું રહસ્ય તો સર્વજ્ઞ જાણે. — કાકર

૫. ભાગલા પડાવીને (સભ્યોમાં જ પરસ્પર વિવાદ થાય તેવી સ્થિતિ ઊભી કરે);

૬. મેળવી લઈને (અમુક સભ્યોને પોતાના પક્ષકારો સાથે મેળવી લઈને).

[—સ્થા. ૫૧૨]

(વાદના^૧) દોષ દર્શાવે છે.

૧. તબ્બાતદોષ (પ્રતિવાદીના ભતિ-કુલને દોષ દેવો તે);

૨. મતિભંગદોષ (વિસ્મરણ);

૩. પ્રશાસ્તૃદોષ (સભાપતિ કે સભ્ય નિષ્પક્ષ ન રહે તે);

૪. પરિહરણદોષ (સામાજી આપેલો દોષ ધરાબર દૂર ન કરવો તે);

૫. સ્વલક્ષણદોષ (પોતે કરેલું લક્ષણ દોષિત હોય);

૬. કારણદોષ (સાધ્ય સાથે સાધનનો વ્યભિચાર);

૭. હેતુરદોષ (હેતુમાં દોષ હોય);

૮. સંક્રામણદોષ (પ્રસ્તુતમાં અપ્રસ્તુત શુસાઈ કેરું, અથવા પ્રતિવાદીના મતનો સ્વીકાર);

૯. નિગ્રહદોષ (પ્રતિજ્ઞાહાનિ આદિ નિગ્રહસ્થાન મળતું તે);

૧૦. વસ્તુદોષ (પક્ષમાં દોષ).

૧. અહીં વાદ એટલે વાદી-પ્રતિવાદી વચ્ચે જ્યહાસ માટે થતો વિવાદ; અથવા ગુરુશિષ્ય વચ્ચે થતી વાતચીત.—ટીકાકાર.

૨. હેતુ અને કારણમાં તફાવત આ પ્રમાણે સમજવો : જે સાધનમાં દષ્ટાંત મળી શકતું ન હોય તે કારણ; અને જે સાધનમાં દષ્ટાંત મળી શકતું હોય તે હેતુ.

વિશેષો^૨ પણ દશ છે.—

૧. વસ્તુદોષ^૨;

૨. તત્ત્વજાતદોષ^૨;

૩. દોષ (ઉપરના બે સિવાયના મતિભંગાદિ આઠ જે ઉપર છે તેના વિશેષ ભેદ);

૪. એકાર્થિક (એક જ અર્થવાળો શબ્દ અથવા એક જ અર્થવાળા અનેક શબ્દો);

૫. કારણદોષ (કારણના ભેદો—વિશેષો, પરિણામ, નિમિત્ત ઇત્યાદિ);

૬. પ્રત્યુત્પન્નદોષ (વસ્તુના સ્વરૂપને સવંથા નિત્ય કે એક વગેરે માનવાથી જે દોષ પ્રત્યક્ષ સામે જ નજરે આવે તે);

૭. નિત્યદોષ (અભવ્યને મિથ્યાત્વાદિ જે દોષ હોય છે તે, અથવા વસ્તુને નિત્ય માનવાથી જે આવે તે);

૮. અધિકદોષ (જેટલાથી પ્રતીતિ થઈ શકે તેથી અધિકતું વચન);

૯. સ્વકૃતદોષ;

૧૦. ઉપનીત (પરકૃત) દોષ.

[—સ્થા. ૭૪૩]

૧. ઉપર જે દોષો ગણાવ્યા છે તેમાંના કેટલાકને સામાન્યરૂપે એ સૂત્રમાં સમજવા અને એ જ વિશેષ રૂપે આ સૂત્રમાં; ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક વિશેષો—ભેદો આ સૂત્રમાં કલા છે.

૨. આ બંને ઉપરના સૂત્રમાં સામાન્ય સમજવા અને અહીં તેમના વિશેષ ભેદ સમજવા.

વસ્તુ — પક્ષદોષના ભેદો—૧. પ્રત્યક્ષનિરાકૃત (જેમકે, અગ્નિ ઠંડો છે); ૨. અનુમાનનિરાકૃત (જેમકે શબ્દ નિત્ય છે); ૩. સ્વવચનનિરાકૃત (જેમકે મારી માતા વધ્યા છે).

તે જ પ્રમાણે તત્ત્વજાત દોષના વિરોધ ભેદો—ભૂતિ, મર્મ અને કર્માદિ આગળ કરી દોષ દેવો તે ઇ. ૦.

(૩) શ્રુતજ્ઞાન

આ લોકને વિષે શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરે બાર અંગવાળું ગણિપિટક^૧ કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે—

આચાર, સૂત્રકૃત્, સ્થાન, સમવાય, વ્યાખ્યા-
પ્રસન્નિ, શાતૃધર્મકથા, ઉપાસકદશા અતકૃતદશા,
અનુત્તરોપપાતિકદશા, પ્રક્ષવ્યાકરણ, વિપાકશ્રુત, દષ્ટિવાદ.

[—સમ૦ ૧]

અ. બાર અંગો

ગણિપિટકનાં બાર અંગો છે —

આચાર યાવત્ દષ્ટિવાદ.

૧

ફૂં આચારાંગમાં^૨ શું છે ?

શ્રમણુનિશ્ચયોના આચાર (જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર —

જ્ઞાનાદિ કેમ શ્રદ્ધા કરવાં એના વિધિનિયમો);

જોત્યરી (ભિક્ષાચર્યા વિષેના નિયમો);

વિનય (જ્ઞાનવિનય આદિ);

વૈનયિક (વિનયનું ફળ કર્મક્ષય વગેરે);

સ્થાન (કાર્યોત્સર્ગ, ઉપવેશન—બેસવું, શયન એ

ત્રણ ભેદો છે તેમના નિયમો);

ગમન (વિહાર કરવા સંબંધી નિયમો);

ચક્રમણુ (ઉપાશ્રયમાં આમતેમ ફરવાના નિયમો);

પ્રમાણુ (લોજન, પાત્ર, વસ્ત્ર વગેરેનું માપ);

૧. જુઓ ભગવતી૦ શ૦ ૨૫, ઉ૦ ૪, પૃ. ૧૬૪.

૨. આ માળામાં 'મહાવીરસ્વામીનો આચારશ્રમ' એ નામે તેનો અચાલુવાદ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

યોગયોજન (સ્વાધ્યાય, પડિસેહણુ આદિ કાર્યોમાં
બીજને જોડવા સંબંધી નિયમો);

ભાષા;

સમિતિ;

શુદ્ધિ;

શય્યા (રહેવાનું સ્થાન - વસતિ);

ઉપધિ (વસ્ત્રપાત્રાદિ);

ભક્તપાન;

ઉદ્ગમ (સાધુ માટે આહાર તૈયાર કરતાં જે દોષો
ગૃહસ્થને લાગે છે તે);

ઉત્પાદન (ભિક્ષા લેનાર સાધુને અસાવધાનતાથી
લાગતા દોષો);

ઔષણ (ભિક્ષા લેનાર અને દેનાર બંનેને લાગતા
દોષો);

દોષોની વિશુદ્ધિ;

શુદ્ધાશુદ્ધ ગ્રહણ;

સુપ્રશસ્ત્રત, (પાંચ મહામતરૂપ મૂલ ગુણો);

નિયમ;

તપોપધાન.

§ જે આચારનું આ શાસ્ત્રમાં વર્ણન છે, તે આચાર પાંચ
પ્રકારનો છે —

જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપ-આચાર,
વીર્યાચાર.

§ આચારશાસ્ત્રની — વાચના^૧ સંખ્યેય છે, અનુયોગદ્વાર^૨

૧. ગુરુ શિષ્યને મૂળ સૂત્ર તથા તેના અર્થ શીખવે તે — પાઠ.

૨. ઉપક્રમાંદિ વ્યાખ્યાનપ્રકારો.

સંજયેય છે, પ્રતિપત્તિ^૧ સંજયેય છે, વેદો-વેદકો^૨ સંજયેય છે, શ્લોકો સંજયેય છે, નિયુક્તિઓ^૩ સંજયેય છે.

હું આચારશાસ્ત્ર ખધાં અંગોમાં પ્રથમ^૪ છે; તેના બે શ્વતરકંધ^૫ છે; ૨૫ અધ્યયન છે; ૮૫ ઉદ્દેશનકાલ^૬ છે; સમુદ્દેશનકાલ^૭ પણ ૮૫ છે; ૧૮૦૦૦ પદો^૮ છે; સંખ્યાત અક્ષરો છે; અનન્ત ગમો^૯ છે; અનન્ત પર્યાયો છે; તેમાં સંજયેય ત્રસ વિષે અને અનન્ત સ્થાવર વિષે, જે શાશ્વત છે, કૃત છે, નિબદ્ધ છે, નિકાચિત છે - ઇત્યાદિ જિનપ્રસન્ન ભાવોને વિષે કહેવામાં આન્ય છે.

[-સમ ૧૩૧]

૧. વસ્તુવિષયક સિદ્ધાંતો - મતો.

૨. જીવવિશેષ. કોઈને મતે એક વસ્તુની પ્રતિપાદક સંકલ્પના.

૩. મૂળ-સૂત્રને સ્પષ્ટ કરનાર યુક્તિઓ. — ટીકા.

૪. રચનાના ક્રમની દૃષ્ટિએ નહીં, પણ રચના પછી ગોઠવણી વખતના સ્થાનની દૃષ્ટિએ. સૌથી પ્રથમ રચના તો 'પૂર્વ' નામના દૃષ્ટિવાદના એક અંશરૂપ શાસ્ત્રની ચર્ચ છે.

૫. અમુક અધ્યયનો મળીને એક શ્વતરકંધ - ખંડ થાય છે. પ્રથમ ખંડમાં ૯ અને બીજામાં ૧૬ અધ્યયન છે. આમ, નિશીથ સિવાયનાં કુલ ૨૫ અધ્યયનો છે.

૬. ઉદ્દેશન એટલે ભાણાવણું તે; તેનો સમય એટલે કેટલા પાઠમાં આખું શાસ્ત્ર પૂરું કરવું તે. અધ્યયનના આઠઠા સાથે તેના પાઠની સંખ્યા બતાવીને કહીએ તો — અ. ૧-૭, ૨-૬, ૩-૪, ૪-૪, ૫-૬, ૬-૫, ૭-૮, ૮-૭, ૯-૪, ૧૦-૧૧, ૧૧-૩, ૧૨-૩, ૧૩-૨, ૧૪-૨, ૧૫-૨, ૧૬-૨; અને બાકીનાં ૯ અધ્યયનોના નવ ઉદ્દેશનકાલ ઉમેરતાં કુલ ૮૫ થાય.

૭. વિશેષ વ્યાખ્યા કરી સમજાવણું તે - વાચના આપવી તે.

૮. આ અને આગળ બીજા શાસ્ત્રોનાં પદોની જે ગણતરી આપી છે, તે અત્યારે મળતા તે તે શાસ્ત્રો સાથે સંગત નથી, તે ધ્યાનમાં રાખવું. ૯. અર્થપરિચ્છેદ.

૨

‘સૂત્રકૃતશાસ્ત્રમાં શું છે ?’

સૂત્રકૃતશાસ્ત્રમાં સ્વસમય, પરસમય, અને સ્વપરસમયની સૂચના છે; તથા જીવ, અજીવ, જીવાજીવ, લોક, અલોકની સૂચના છે; જીવાદિ નવ પદ્ધતિ - તત્ત્વની સૂચના છે; નવા શ્રમણોની, કુસિદ્ધાન્તથી જેમની મતિમાં વ્યામોહ થયો છે તેવા શ્રમણોની, અને જેઓ સંશયશીલ છે તેમની, — પાપકારી મલિન બુદ્ધિને વિશુદ્ધ કરવા માટે ૧૮૦ ક્રિયાવાદીનો, ૮૪ અક્રિયાવાદીનો, ૬૭ અજ્ઞાનવાદીનો અને ૩૨ વિનયવાદીનો એમ કુલ ૩૬૩ અન્યદેષ્ટિનો નિરાસ કરવામાં આવ્યો છે, જેથી શ્રમણો સ્વસમયમાં સ્થિર થાય.

સૂત્રકૃતનાં સૂત્રો અને તેનો અર્થ એવો છે કે જે અનેક પ્રકારનાં દેષાન્તો વડે પરમતની નિસ્સારતા બતાવે છે, વિવિધ પ્રકારે વિસ્તાર કરીને શાસ્ત્રના સદ્બૂત પદ્ધતિનું વ્યાખ્યાન કરે છે, મોક્ષમાર્ગ તરફ લઈ જાય છે, ઉદ્ધાર છે, અજ્ઞાનાંધકારથી ઘેરાયેલા જીવો માટે દીપકનું કામ આપે છે, સિદ્ધિમાં લઈ જનાર નિસરણી જેવાં છે, અને ક્ષોભ અને કંપ વિનાનાં છે.

સૂત્રકૃત શાસ્ત્રની વાચના સંખ્યાત છે. યાવત્ સંખ્યાત નિશ્ચુકિત છે.

બાર અંગમાં સૂત્રકૃત બીજું અંગ છે. તેના બે શ્રુતસ્કંધ છે અને ૨૩ અધ્યયન છે; તેના ૩૩ ઉદ્દેશનકાલ^૩

૧. આ માળામાં ‘લગવાન મહાવીરનો સંયમધર્મ’ એ નામે તેનો છાયાતુલાક પ્રસિદ્ધ થયો છે.

૨. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધનાં ૧૬, અને બીજાનાં ૭.

૩. અં ૧-૪, ૨-૩, ૩-૪, ૪-૨, ૫-૨, અને બાકીનાનો એક એક.

છે, ૩૩ સમુદ્દેશનકાલ છે; ૩૬૦૦૦ પદો છે; યાવત્ જિન-પ્રજ્ઞસભાવોને તેમાં કહેવામાં આવ્યા છે.

[—સમ૦ ૧૩૭]

૩

સ્થાનાંગશાસ્ત્ર^૧માં શું છે ?

સ્થાનાંગમાં સ્વસમય, પરસમય યાવત્ લોકાલોકની સ્થાપના છે. તેમાં પદાર્થોની વ્યાખ્યા — દ્રવ્ય, ગુણ, ક્ષેત્ર કાલ અને પર્યાય દૃષ્ટિએ કરવામાં આવી છે. તેમાં પર્વત, પાણી, સમુદ્ર, સુરભવન, સુરવિમાન, આકર-ખાણ, નિધિ-ભંડાર, ઉત્તમપુરુષો, સ્વર, ગોત્ર, જ્યોતિષનું ચલન એ બધાનું વર્ણન છે. તેમાં એકવિધ દ્વિવિધ યાવત્ દશવિધ જીવ અને પુદ્ગલોનું વર્ણન છે. લોકસ્થિતિનું પણ વર્ણન છે.

તેની વાચના સંખ્યેય છે યાવત્ સંખ્યાત ૨લોકો છે, સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે. બાર અંગમાં સ્થાનાંગ એ ત્રીજું અંગ છે. તેનો એક શ્રુતસ્કંધ અને દશ અધ્યયનો છે. ૨૧ ઉદ્દેશન^૨કાલ છે. ૭૨૦૦૦ પદ છે. સંખ્યાત અક્ષર છે યાવત્ જિનપ્રજ્ઞ પદાર્થોનું તેમાં વર્ણન છે.

[—સમ૦ ૧૩૮]

૪

સમવાયાંગ^૩માં શું છે ?

સમવાયાંગમાં સ્વસિદ્ધાન્તનું વર્ણન છે યાવત્ લોકાલોકનું સમ્યક્ રીતે જ્ઞાન કરાવવામાં આવ્યું છે. તેમાં એકથી માંડી

૧. આ ગ્રંથમાં તેનો પણ અનુવાદ છે.

૨. ૧-૧, ૨-૪, ૩-૪, ૪-૪, ૫-૩. બાકીનાના એક એક.

૩. આ ગ્રંથમાં તેનો પણ અનુવાદ છે.

ઉત્તરોત્તર યે ત્રણ એમ સંખ્યાક્રમે પદ્યથોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી બાર અંગરૂપ શ્રુતજ્ઞાનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

તે શાસ્ત્રમાં નાના પ્રકારના અણુવનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. અને બીજા પણુ ઘણા વિશેષો તેમાં વર્ણિત છે. જેમકે નારક, તિથ્ય, મનુષ્ય અને દેવસમૂહના આહાર, ઉચ્છ્વાસ, લેશ્યા, આવાસની સંખ્યા અને આવાસનું પ્રમાણ; ઉપપાત, અવન, અવગાહના, અવધિ, વેદના, લેદો, ઉપયોગ, યોગ, ઇન્દ્રિય અને કષાયનું વર્ણન છે. જીવોની વિવિધ યોનિ; મંદરાદિપર્વતોનો વિસ્તાર, જિંઘાઈ, પરિધિનું પ્રમાણ, તથા તેના લેદો; તથા કુલકર, તીથકર, ગણધર, સમસ્ત ભરતના અધિપતિ ચક્રવર્તી, ચક્રધર અને હલધરના લેદો પણ વર્ણવવામાં આવ્યા છે; તથા વર્ષ - ભરતાદિક્ષેત્રોના નિર્ગમન, આ અને આના જેવા બીજા પદ્યથોનું પણ આ સમવાયાંગમાં વર્ણન છે.

સમવાયાંગની સંખ્યેય વાચના છે યાવત્ તે બાર અંગમાં ચોથું અંગ છે. તેનું એક અધ્યયન છે, એક શ્રુતસ્કંધ છે, એક ઉદ્દેશનકાલ છે. ૧૪૦૦૦૦ પદો છે. સંખ્યાત અક્ષરો છે યાવત્ જિનપ્રજ્ઞ સ્થાવરો તેમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે.

[—સમ ૧૩૬]

૫

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞસિમાં શું છે ?

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞસિમાં સ્વસમયની પ્રરૂપણ છે યાવત્ લોકલોકનું વ્યાખ્યાન છે.

૧. આ માળામાં ‘લગવતીસાર’ નામે તેનો છાયાતુવાદ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

વ્યાખ્યાપ્રશ્નિમાં નાના પ્રકારના દેવ, નરેન્દ્ર અને રાજપિંચાએ સંશયાળુ થઈને પૂછેલા ૩૬૦૦૦ પ્રશ્નના ભગવાન મહાવીરે વિસ્તારથી ઉત્તરો આપ્યા છે. તે ઉત્તરોમાં દ્રવ્ય, ગુણ, ક્ષેત્ર, કાલ, પર્યાય, પ્રદેશ, પરિણામ યથાવસ્થિતભાવ, અનુગમ, નિક્ષેપ, નય, પ્રમાણ, સુનિપુણ ઉપક્રમ ઇત્યાદિનું વિવિધ પ્રકારે પ્રકાશન છે. તેમાં લોક અને અલોક સંબંધી માહિતી છે. એ ઉત્તરો સંસારસમુદ્રને તરવા માટે સાધન બને તેવા તે છે. એમની ઇન્દ્રોએ પણ પ્રશંસા કરી છે; ભવ્યજનોએ તેમનું અભિનંદન કર્યું છે. અધકારની રજને નાશ કરનારા તે જ્ઞાનરૂપ દીવા જેવા છે અને ઈહા, બુદ્ધિ અને મતિની વૃદ્ધિ કરનારા છે; વળી તે સૂત્રાથને વિવિધ રીતે સમજાવનારા છે તથા મહામૂલ્યવાન અને શિષ્યને હિતકર છે.

વ્યાખ્યાપ્રશ્નિમાં સંખ્યાત વાચના છે—યાવત્ સંખ્યાત નિયુક્તિઓ છે. તે બાર અંગમાં પાંચમું છે. શ્રુતસ્કંધ એક છે. સો અધ્યયન^૧ છે; તેના દશ હજાર ઉદ્દેશો^૨ છે, દશ હજાર સમુદ્દેશો છે. ૩૬૦૦૦ પ્રશ્નોના ઉત્તરો છે. ૮૪૦૦૦ પદો છે. સંખ્યાત અક્ષરો છે યાવત્ જિનપ્રજ્ઞાત ભાવોનું પ્રરૂપણ છે.

[—સમ૦ ૧૪૦]

૬

જ્ઞાતૃધર્મકથામાં^૩ શું છે ?

જ્ઞાતૃધર્મકથામાં દર્શાવેલા આપવામાં આવ્યાં છે. દર્શાવેલમાં

૧. ભગવતીનાં શતક એ જ અધ્યયન કહેવાય છે.
૨. દીકાકારે ઉદ્દેશોને કેવી રીતે દશ હજાર બણવા તે જણાવ્યું નથી.
૩. ‘ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ’ નામે તેનો છાયાનુવાદ આ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

આવતા — નગર, ઉદ્યાન, ચૈત્ય, બગીચા, રાજ, માતા-પિતા, સમવસરણ, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક તેમ જ પરલોકની ઋદ્ધિ, ભોગનો પરિત્યાગ, પ્રવ્રજ્યા, શ્રુતાભ્યાસ, તપોપધાન, દીક્ષાપર્યાય, સંલેખના, ભોજનનો ત્યાગ, પાદપોષગમન, દેવલોકગમન, સુકુલમાં જન્મ, ફરી ધર્મપ્રાપ્તિ, અને મોક્ષ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે.

યાવત્ આ કથાઓમાં સાધુઓના વિનય વિષે, તીર્થકરના શાસનમાં દીક્ષા લઈને તેના પાલનમાં મંદ બુદ્ધિવાળા વિષે, કઠણ તપસ્યાથી હારી ગયેલા વિષે, ભયંકર પરીષદોથી હારેલાઓ વિષે, મોક્ષમાર્ગમાં આગળ વધતાં અટકી જનારા વિષે, વિષયસુખની આશામાં મૂઢ બનેલાઓ વિષે; જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપને દૂષિત કરીને નકામા થયેલાઓ વિષે, તથા તેથી કરીને તેમની સંસારમાં થયેલી દુર્ગતિ અને દુઃખપરંપરા વિષે — વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે.

વળી, જેમણે પરીષદ અને કષાયના સૈન્યને જીતી લીધું છે, ધૈર્ય જ જેમનું ધન છે અને સંયમમાં જેઓ ઉત્સાહપૂર્વક નિશ્ચયવાળા છે તેવા ધીરપુરુષો વિષે; જેઓ નિઃશલ્ય થઈ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, યોગના આરાધક હોવાથી સિદ્ધિમાર્ગમાં પ્રયાણ કરી રહ્યા છે તેમના વિષે; જેઓ દેવના અનુપમ કામભોગ ભોગવી ત્યાંથી યથાકાળે રચ્યુત થઈ મનુષ્ય-લોકમાં ઉત્પન્ન થઈ ફરી પાછા પ્રવ્રજ્યા લઈ સુકૃતપથના પ્રવાસી થઈ મોક્ષે ગયા છે તેમના વિષે — વિસ્તૃત વર્ણન છે.

વળી, જેઓ માર્ગમાં ચલાયમાન થયા હોય તેમને મનુષ્ય અને દેવો ઉપદેશ આપી, સારાસારના શુભદોષ બતાવી કેવી રીતે સન્માર્ગમાં લાવે છે તેના વિષે આમાં કહેવામાં આવ્યું છે. અને દૃષ્ટાન્તો અને પ્રતીતિકર વચનો

સાંભળીને બ્રહ્મ મનુષ્યો કેવી રીતે સન્માગમાં આવી જન્મ-મરણનો નાશક સંયમ પાળી, દેવલોકમાં જઈ, પાછા અયવી, સર્વ દુઃખરહિત શાશ્વત કલ્યાણકારી મોક્ષમાં જાય છે તે પણ કહેવામાં આવ્યું છે.

આ અને આના જેવું બીજું પણ ઘણું વિસ્તારથી જ્ઞાતૃધર્મકથાઓમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

જ્ઞાતૃધર્મકથાની સંખ્યાત વાચના છે, સંખ્યાત અનુયોગ-દ્વાર છે, સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે; તે છઠ્ઠું અંગ છે. તેના બે સ્ત્રુતસ્કંધ છે. અને પ્રથમ સ્ત્રુતનાં ઓગણીસ અધ્યયન છે.

તેમાંની કથાઓ બે પ્રકારની છે — એક બનેલી અને બીજી કલ્પિત. [બીજા સ્ત્રુતની] બધી ધર્મકથાઓને દશ વર્ગમાં^૧ વહેંચી નાખવામાં આવી છે. એકએક ધર્મકથામાં પાંચસો પાંચસો અખ્યાયિકાઓ છે. એકએક આખ્યાયિકામાં પાંચસો-પાંચસો ઉપાખ્યાયિકાઓ છે. અને પ્રત્યેક ઉપાખ્યાયિકામાં ૫૦૦ અખ્યાયિકા-ઉપાખ્યાયિકાઓ છે. એમ બધી મળી સાડાત્રણ કરોડ કથાઓ થાય છે. તેના ૨૯ ઉદ્દેશનકાલ છે. સમુદ્દેશનકાલ પણ તેટલા જ છે. સંખ્યાત હજાર પહો છે. ચાલત જિનપ્રજ્ઞસભાવોનું વર્ણન છે.

[—સમ૦ ૧૪૧]

૭

ઉપાસકદશામાં શું છે ?

ઉપાસકદશામાં ઉપાસક-શ્રાવકોનાં નગર, ઉદ્યાન, ચૈત્ય, વનખંડ, રાજા અને માતા-પિતાનું વર્ણન છે; તથા

૧. વર્ગનો અર્થ અધ્યયન સમજવો.

૨. કારણ કે, બે સ્ત્રુતસ્કંધના મળી ૨૯ અધ્યયનો છે.

૩. ‘સગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો’ એ નામે તેનો છાયાનુવાદ આ માળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

સમવસરણુ, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક અને પરલોકની ઋદ્ધિનું વર્ણન છે. ઉપાસકનાં શીલવ્રત, ગુણવ્રત, પૌષધ, ઉપવાસનું વર્ણન છે. તેમનો શ્રુતાધ્યાસ, તપોપધાન, પ્રતિમા, ઉપસર્ગ, સંલેખના, ભક્તપ્રત્યાખ્યાન, તથા પાદપોષગમનનું વર્ણન છે. મૃત્યુ પછી તેમની દેવલોકમાં ઉત્પત્તિ, ત્યાંથી અ્યવન કરી સુકુલમાં જન્મ અને ફરી ધર્મપ્રાપ્તિ કરી શ્રોક્ષગમન એ બધું તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

વળી ઉપાસકદશામાં શ્રાવકોની ઋદ્ધિ, તેમનો પરિવાર, તેમનું ધર્મશ્રવણુ, તેમની ધર્મપ્રાપ્તિ અને તેમના સમ્યક્ત્વની સ્થિરતા અને વિશુદ્ધિ, તેમના મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણ તથા તેમના અતિચાર, તેમની ઉપાસકપણાની કાલમર્યાદા, અને અનેક પ્રકારે તેમણે જે અભિગ્રહો ધારણ કર્યા, પ્રતિમાઓ સ્વીકારી, ઉપસર્ગો-સંકટો સહન કર્યા તેનું; તથા જેમને ઉપસર્ગ નથી આવ્યા તેમનું; તેમણે જે અનેક પ્રકારનું તપ આચર્યું અને શીલવ્રત તથા ગુણવ્રત અને પૌષધોપવાસ સ્વીકાર્યા તેનું અને છેવટે સંલેખનાવ્રત લઈ અનેક દિવસ સુધી અન્નપાન વગર રહી આત્માને શુદ્ધ કરી તેઓ કદપોષપત્ર દેવપ્રણે ઉત્પન્ન થયા તેનું; અને તે દેવલોકની સંપત્તિનું જે અનુપમ સુખ તેમણે ભોગવ્યું તેનું, અને ત્યાંથી ચથાકાળે વ્યુત થઈ મનુષ્ય રૂપે જન્મી ફરી પાછી જિનધર્મની પ્રાપ્તિ કરી, ઉત્તમ સચંમ પાળી, કર્મરજને છાંડી કેવી રીતે તેઓ મુક્ત થશે તેનું; આ બધાનું અને આના જેવું બીજું ઘણું વર્ણન તેમાં કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપાસકદશાની સંખ્યાત વાચના છે, સંખ્યાત અનુયોગ-દ્વાર છે, યાવત્ સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ^૧ છે. તે સાતમું અંગ

છે. તેનો એક શ્રુતસ્કંધ છે અને દશ અધ્યયન છે. દશ ઉદ્દેશન- અને સમુદ્દેશન- કાલ છે. સંખ્યાત હજાર પદ છે. યાવત્ તેમાં જિનપ્રજ્ઞા લાવેનું નિરૂપણ છે.

[—સમ૦૧૪૨]

અન્તકૃદ્દશા^૧માં શું છે?

અન્તકૃદ્દશામાં જેઓ મોક્ષે ગયા છે તેમના સંબંધી — નગર, ઉદ્યાન, ચૈત્ય, વન, રાજા અને માતા-પિતાનું વર્ણન છે. તથા સમવસરણુ, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક અને પરલોકની ઋદ્ધિનું વર્ણન છે. તથા મોક્ષે જનાર જીવોએ કેવી રીતે ભોગોનો ત્યાગ કર્યો અને દીક્ષા લીધી, તેમનો શ્રુતાભ્યાસ, તેમની તપસ્યા, તેમની પ્રતિમા; તેમની વિવિધ પ્રકારની ક્ષમા, આજીવતા, મૃદુતા, શૌચ અને સત્ય; તેમનો સત્તર પ્રકારનો સંયમ, તેમનું ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય, તેમની નિઘ્નરિશ્વરતા, તેમનું તપ અને ત્યાગ, તેમની સમિતિ અને શુભિ, તેમનો અપ્રમત્તભાવ, તેમના સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનનું સ્વરૂપ, તેઓ કેવા ઉત્તમ સંયમને પામ્યા છે તે, તેમણે કેવા પરીષદો જીત્યા છે તે, અને ચાર ક્રમના ક્ષયથી તેમણે કેવી રીતે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે, તેમનો દીક્ષાપર્યાય, અને તેમના પાદપોષગમનનો કાલ અને છેવટે સર્વક્રમથી મુક્ત થઈ તેઓ કેવી રીતે મોક્ષે ગયા તે — આ અને આના જેવા બીજા ઘણા ભાવોનું વર્ણન અન્તકૃદ્દશામાં કરવામાં આવ્યું છે.

અન્તકૃદ્દશાની સંખ્યાત વાચના છે. સંખ્યાતે અનુયોગદ્વાર છે. યાવત્ તેની સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે. યાવત્ તે આઠમું

૧. આ ગાળામાં ‘પાપ, પુણ્ય અને સયમ’ નામના મહાકામાં તેનો ઇલાનુવાદ આવે છે.

અંગ છે. તેનો શ્રુતરકંધ એક છે, અધ્યયન દશ છે. વર્ગ સાત છે.^૧ દશ ઉદ્દેશન- અને સમુદ્દેશન- કાલ છે. સંખ્યાત હજાર પદ છે. યાવત્ તેમાં જિનપ્રજ્ઞ સ્થાવરોને કહેવામાં આવ્યા છે.

[—સમ ૧૪૩]

૯

અનુત્તરોપપાતિકદશામાં^૨ શું છે ?

અનુત્તરોપપાતિકદશામાં અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનાર સાધુઓના નગર, ઉદ્યાન, ચૈત્ય યાવત્ ‘માતા-પિતાનું’ વણું છે. તેવા સાધુ સંબંધી સમવસરણ, ધર્મચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક અને પરલોકની ઋદ્ધિનું વણું છે. તેમણે કરેલ ભોગોનો ત્યાગ, લીધેલ દીક્ષા, કરેલ શ્રુતાભ્યાસ, આચરેલ તપોપધાન, તેમનો દીક્ષાપચાંચ, તેમની પ્રતિમા, સંલેખના, ભક્તપ્રત્યાખ્યાન, પાદપોષગમન અને છેવટે અનુત્તરમાં ઉપપાત એ વણુંવવામાં આવ્યું છે.

વળી દેવલોકમાંથી ચલવી તેઓ સત્કુલમાં ઉત્પન્ન થયા, ફરી ધર્મપ્રાપ્ત કર્યો, અને છેવટે મોક્ષને પામ્યા તે પણ વણુંવવામાં આવ્યું છે.

અનુત્તરોપપાતિકદશામાં—તીર્થંકરના સમવસરણનું, તીર્થંકરના અતિશયનું, અને પરીપહને છતી ચશસ્ત્રી બનેલા, તપોભળ વડે દેહીપ્યમાન, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રવાળા

૧. વર્ગ આઠ છે, પણ સાત કહ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે, પ્રથમ દશ અધ્યયન રૂપ વર્ગને નથી ગણ્યો. —ટીકાકાર.

૨. આ માળાના ‘પાપ, પુણ્ય અને સંયમ’ પુસ્તકમાં એનો અર્થાનુવાદ આવે છે.

- અને વિવિધ ગુણના ભંડાર એવા તીર્થ કરના શિષ્યોનું, અણુગારમહર્ષિઓનું, વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓનું, તથા તેમના ગુણનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

વળી ભગવાનનું શાસન કેવી રીતે જીવને હિતકારી છે, દેવાસુરમનુષ્યોની ઋદ્ધિ કેટલી છે, તીર્થ કરની પાસે લોકો કેવી રીતે આવે છે, તેમની સેવા કેવી રીતે કરે છે, તીર્થ કર કેવી રીતે દેવ અને મનુષ્યને ધર્મોપદેશ કરે છે, તેમનો ઉપદેશ સાંભળી બધા કામભોગોને છોડીને લોકો કેવી રીતે સંયમ, તપ અને બીજા આચાર સ્વીકારે છે; અને ઘણા વર્ષની પ્રવ્રજ્યા પાળીને, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધના કરીને, જિનવચનમાં દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા થઈને, હૃદયથી જિનવચનની અનુમોદના કરીને, જેને જોટલા ઉપવાસ પ્રાપ્ત થાય તે કરીને, લોકો કેવી રીતે ધ્યાનવાળા થઈ સમાધિમરણે મરી અનુત્તરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને અનુત્તરમાં અનુપમ દેવસુખ ભોગવી યથાકાલે ત્યાંથી અવલી યાવત્ સંયમ પાળી કેવી રીતે મોક્ષે જાય છે તે બધું—અને તે સિવાય બીજું ઘણું અનુત્તરોપપાતિકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

અનુત્તરોપપાતિકની સંખ્યાત વાચના છે, સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર છે, સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે, તે નવસુ અંગ છે, તેનો શ્વેતસ્કંધ એક છે, દશ અધ્યયન છે, ત્રણ વર્ગ છે, ઉદ્દેશન અને સમુદ્દેશનના કાલ દશ છે. સંખ્યાત હજાર પદો છે, યાવત્ જિનપ્રજ્ઞત ભાવોને તેમાં પ્રરૂપવામાં આવ્યા છે.

પ્રશ્નવ્યાકરણમાં શું છે ?

પ્રશ્નવ્યાકરણમાં એકસો આઠ^૧ પ્રશ્નો છે, ૧૦૮ અપ્રશ્નો છે, અને ૧૦૮ પ્રશ્નાપ્રશ્નો છે. વિદ્યાતિશયોતું વણું ન છે. સાધકોના નાગ અને સુપણું સાથે દિવ્ય સંવાદોતું વણું ન છે.

પ્રશ્નવ્યાકરણમાં — આદર્શ, અંગુષ્ઠ, બાહુ, અસિ, મણિ વસ્ત્ર અને આદિત્ય વિષયક પ્રશ્નોના; વિવિધમહાપ્રશ્નવિદ્યા, મનઃપ્રશ્નવિદ્યા, અને દેવતા જેમાં કામ કરી આપે છે તેવી વિવિધ વિદ્યાઓના પ્રશ્નોના; લોકોને વિરમય પમાડે તેવા મહાપ્રભાવિક પ્રશ્નોના, જે પ્રશ્નો સાંભળીલોકોને બહુ પૂર્વ કાળે ક્રોધ ઉત્તમ ક્રમી તીથકર થયા હશે તેવી પાકી શ્રદ્ધા થાય તેવા પ્રશ્નોના, સમજવા કઠણ પડે તેવા પ્રશ્નોના, જે સર્વસર્વસમ્મત હોય તેવા પ્રશ્નોના, અબુધજન પણ જેમાં વિશ્વાસ કરવા લાગી જાય તેવા પ્રત્યક્ષમાં વિશ્વાસ ઉપજાવે તેવા પ્રશ્નોના;—સ્વસમય અને પરસમયનું નિરૂપણ કરવામાં કુશલ પ્રત્યેકબુદ્ધોએ વિવિધ અર્થવાળી ભાષામાં આપેલા અને મહાવીર ભગવાને વિવિધ રીતે વિસ્તારથી જગતનું હિત સધાય તે રીતે આપેલા — જવાબોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે.

પ્રશ્નવ્યાકરણમાં સંખ્યાતવાચના છે, સંખ્યાત અનુયોગ-દ્વાર છે; યાવત્ સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે. બાર અંગોમાં પ્રશ્નવ્યાકરણ એ દશમું અંગ છે. તેનો એક શ્લોકસ્કંધ છે, ૪૫

૧. અંગુષ્ઠ, બાહુપ્રસ્થાદિ મત્રવિદ્યાઓના બળે પૂછેલા પ્રશ્નોના જવાબ હઈ દેવા તે પ્રશ્ન; પૂછવામાં ન આવેછતા જે વિદ્યાથી માત્ર મત્રના બળથી શુભાશુભ કળ બતાવી આપે, તે અપ્રશ્ન; અને જેમાં બને હોય તે પ્રશ્નાપ્રશ્ન.

ઉદ્દેશન.^૧ અને સમુદ્દેશન- કાલ છે. સંજ્યાત હજાર પદો છે.
યાવત્ જિનપ્રજ્ઞસ ભાવોનુ વર્ણન છે.

[—સમ૦ ૧૪૫]

૧૧

વિપાકશ્રુતમાં^૨ શું છે ?

સારાં અને માઠાં કર્મના વિપાક તેમાં કહેવામાં આવ્યાં છે. આ શ્રુતને બે ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. એક સુખવિપાક અને બીજું દુઃખવિપાક. દશ દુઃખવિપાક અને દશ સુખવિપાક છે.

દુઃખવિપાકમાં જેમને દુઃખ ભોગવવું પડે છે, તેમના નગર યાવત્ માતાપિતાનું વર્ણન છે. તથા સમવસરણુ, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, ગૌતમનું નગરમાં જવું, અને સંસારની દુખપરંપરા—આ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે.

સુખવિપાકમાં જેને સુખ ભોગવવું પડે છે તેમના નગરાદિનું વર્ણન છે. તથા સમવસરણુ, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક અને પરલોકની ઋદ્ધિઓ, ભોગનો પરિત્યાગ, દીક્ષા, શ્રુતાભ્યાસ, તપોપધાન, દીક્ષાપર્ણાય, પ્રતિમા,

૧. “આ અંગનાં દશ જ અધ્યયનો છે. તેથી ઉદ્દેશનકાલ દશ જ સભવે; પણ સભવ છે કે બીજી કોઈ વાચના પ્રમાણે ૪૫ અધ્યયનો હોય” — એમ દીકાકાર જણાવે છે. વળી અત્યારે મળી આવતા પ્રમવ્યાકરણમાં અહીં ગણાવેલ વિષયનું નામનિશાન પણ નથી, એ વિષે દીકાકાર અહીં મૌન સેવે છે. પણ જ્યારે પોતે પ્રમવ્યાકરણની દીકા લખે છે ત્યારે જણાવે છે કે પૂર્વ કાળમાં આ બધી વિદ્યાઓ આ શાસ્ત્રમાં હતી, પણ અત્યારે તો આમાં માત્ર પાંચ આસ્રવ અને પાંચ સવરનું જ વર્ણન છે.

૨. આ માળાના ‘પાપ, પુણ્ય અને સયમ’ ગ્રંથમાં એનો છાયાનુવાદ આવે છે.

સંલેખના, ભક્તપ્રત્યાજ્ઞાન, પાદપોષગમન, દેવલોકમાં ગમન, સુકુલોત્પત્તિ, ફરી ધમ્મપ્રાપ્તિ, અને મોક્ષ—આ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે.

દુઃખવિપાકમાં—હિંસા, ભૂઠ, ચોરી, પરચી સાથે મૈથુન અને પરિશ્રદ્ધથી સંચિત પાપકર્મનો, તથા તીવ્રકષાય, ઈન્દ્રિય, પ્રમાદ, પાપપ્રવૃત્તિ, અને અશુભાધ્યવસાયથી સંચિત પાપકર્મનો વિપાક (ફલ) વર્ણવવામાં આવ્યો છે. જેમકે, કોઈ નરક અથવા તિથ્ય યોનિમાં ઉત્પન્ન થઈ અનેક પ્રકારનાં દુઃખોથી ઘેરાય છે; મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ પાપકર્મનાં ફળ ભોગવે છે: જેમકે, કોઈનો વધ કરવામાં આવે છે, કોઈનું વૃષણ કાપી નાખવામાં આવે છે, વળી કોઈનાં નાક, કાન આદિ કાપી નાખવામાં આવે છે, કોઈના હાથ, પગ કે જીભ કાપી નાખવામાં આવે છે, કોઈને આંખમાં ગરમ સળી નાખવામાં આવે છે, કોઈને બાળી નાખવામાં આવે છે, કોઈને ચીરી નાખવામાં આવે છે, કોઈને બાંધવામાં આવે છે, કોઈને સૂળ લોંકીને તો કોઈને લાકડી મારીને બેહોલ કરી નાખવામાં આવે છે, ગરમ સીસું કોઈના પર રેડવામાં આવે છે, ગરમ તેલ કોઈના પર રેડવામાં આવે છે, કોઈને કુમ્ભીમાં પકાવવામાં આવે છે, કોઈને શીતલતાથી કંપાવવામાં આવે છે, કોઈને કાયમ બાંધી રાખવામાં આવે છે, કોઈને ભાલાથી વીંધવામાં આવે છે, કોઈની ચામડી ઉતારી લેવામાં આવે છે, કોઈને હાથમાં તેલવાળાં કપડાં વીંટી ભયંકર રીતે બાળવામાં આવે છે—આવાં આવાં ભયંકર દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. કારણ, પૂર્વ સમયમાં કરેલાં કર્મોની પરંપરા તેને આવાં ભયંકર ફળ આપ્યા વિના મૂકતી નથી. પણ તેનો છૂટકારો તપમાં જો

ધેયપૂર્વક લાગી જાય તો થવા સંભવ ખરો — આ બધું દુઃખવિપાકમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

ત્યાર પછી સુખવિપાકમાં, શીલવંત, સંયમી, ગુણવાન, તપસ્વી સાધુને અનુકંપાભાવથી તથા હમેશાં મનની પ્રસન્નતાથી શુભ ભાવનાવાળા થઈને જેઓ શુદ્ધ નિર્દોષ આહાર આપે છે, તેઓ ભાવશુદ્ધ કરી કેવી રીતે ધર્મપ્રાપ્તિ કરે છે અને કેવી રીતે — જેમાં અનેક નરકાદિભાવ અને દુઃખ, ભય, વિષાદ, શોક અને મિથ્યાત્વના ડુંગરો છે, જેમાં બધેય અજ્ઞાનાંધકારરૂપ કીચડ હોવાથી પાર થવાનો રસ્તો મળવો મુશ્કેલ છે, જેમાં જરા, મરણ અને જન્મની ક્ષુબ્ધ ભમરીઓ છે, સોળ કષાયરૂપી હિંસક પ્રાણીઓ હોવાથી જે ભયંકર છે એવા — અનાદિ-અનંત સંસારને દૂર કરે છે, અને કેવી રીતે તેઓ દેવાયુ બાંધે છે અને દેવના કામભોગો ભોગવી યથાકાલે મ્યુત થઈ કેવી રીતે આ નરલોકમાં આવી મુકુલમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને આયુષ્યમાન, દીર્ઘશરીરવાળા, રૂપવાન, યાવત્ આરોગ્ય અને બુદ્ધિવાળા થાય છે અને તેમને મિત્રો મળે છે, સ્વજન મળે છે, યાવત્ બધી પ્રકારની સમૃદ્ધિ મળે છે, અને તેમને વિવિધ પ્રકારના કામભોગથી કેવું સુખ મળે છે તેનું વર્ણન છે.

આવી રીતે અનાદિકાળથી ચાલી આવતી પરંપરાથી બાંધેલાં શુભ અને અશુભ બન્ને કર્મોના વિપાકો કેવી રીતે સુખ અને દુઃખ આપે છે, તે વિપાકશ્રુતમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. આ બધું એટલા માટે બતાવવામાં આવ્યું છે કે, જો તે વિચારી સંવેગવાળા થાય. આ સિવાય પણ બીજું કંઈ તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

વિપાકશ્રુતની સંખ્યાત વાચના છે, સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર છે, યાવત્ સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે. આ સૂત્ર અંગોમાં

અગિયારમું અંગ છે. તેનાં વીશ અધ્યયનો છે અને ઉદ્દેશન-
અને સમુદ્દેશન-કાલ પણ વીશ છે. તેનાં સંખ્યાત હજાર પદો
છે, સંખ્યાત અક્ષરો છે, યાવત્ જિનપ્રશ્ન ભાવેનું તેમાં
વર્ણન છે.

[સમ૦ ૧૪૬]

૧૨

દૃષ્ટિવાદમાં શું છે ?

દૃષ્ટિવાદમાં બધા ભાવની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે.
તેના મુખ્ય પાંચ વિભાગ છે—

૧. પરિક્રમ, ૨. સૂત્રો, ૩. પૂર્વગત, ૪. અનુયોગ
અને ૫. ચૂલિકા.

(૧) પરિક્રમના પાછા સાત વિભાગ છે—સિદ્ધશ્રેણિકા,
મનુષ્યશ્રેણિકા, સ્પૃષ્ટશ્રેણિકા અવગાહનાશ્રેણિકા, ઉપસંપદા-
શ્રેણિકા, વિપ્રજહતશ્રેણિકા, ચ્યુતાચ્યુતશ્રેણિકા.

સિદ્ધશ્રેણિકા પરિક્રમના પાછા ચૌદ વિભાગ છે—

માતૃકાપદ, એકાર્થિકપદ, પાદોષ્ઠપદ, આકાશપદ, કેતુભૂત,
રાશિબદ્ધ, એકગુણ, દ્વિગુણ, ત્રિગુણ, કેતુભૂત, પ્રતિગ્રહ,
સંસાર-પ્રતિગ્રહ, નન્દાવત, સિદ્ધબદ્ધ.

મનુષ્યશ્રેણિકા પરિક્રમના પણ ઉપર પ્રમાણે ચૌદ
લેદો છે. અને બાકીના સ્પૃષ્ટશ્રેણિકાદિ પાંચ પરિક્રમના
અગિયાર લેદો છે.

સ્વસમયની અપેક્ષાએ પરિક્રમ છ જ છે. પણ સાતમો
પરિક્રમ આજીવિક મતાનુસારી છે. એમ સાતપરિક્રમ થાય.

૧. દૃષ્ટિવાદના દિગમ્યર સમત વર્ણન માટે તથા જન્મે થરપરાની
તે વિષે તુલના માટે જુઓ પટ્ટણઠાગમ બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના.

પ્રથમના છ પરિકર્મો સ્વસામયિક હોવાથી તેમાં ચાર નય વડે વિચાર કરવામાં આવે છે. પણ ત્રૈરાશિકની દૃષ્ટિએ તે સાતે પરિકર્મમાં ત્રણ નયથી વિચાર કરવામાં આવે છે.

(૨) સૂત્ર અઠ્યાસી છે—

ઋણુગ, પરિણુતાપરિણુત, બહુભાજ્ઞિક, વિપ્રત્યયિક, અનન્તર, પરંપરા, સમાન, સંયૂથ, સંલિન્ન, યથાત્યાગ, સૌવસ્તિક, નંદાવત, બહુલ, સ્પૃષ્ટાસ્પૃષ્ટ, વ્યાવત, એવંભૂત, દ્વિકાવત, વતમાનોત્પાદ, સમભિરુદ્ધ, સર્વતોભદ્ર, પ્રણુમા અને દ્વિપ્રતિબદ્ધ; આ બાવીશે સૂત્રનો સ્વસિદ્ધાન્ત અનુસારે સ્વતંત્રભાવે વિચાર થાય છે એ બાવીશે સૂત્રનો પરતન્ત્રપણે ગોશાલક મતાનુસારે વિચાર થાય છે; એ બાવીશે સૂત્રનો ત્રણુનયથી વિચાર કરનારા ત્રૈરાશિકની દૃષ્ટિએ વિચાર થાય છે; એ બાવીશે સૂત્રનો સ્વસમયપ્રમાણે ચારે નયોની દૃષ્ટિએ વિચાર થાય છે. એમ એ બાવીશમાંના પ્રત્યેકનો ચાર પ્રકારે વિચાર થાય છે એટલે કુલ અઠ્યાસી સૂત્ર ગણવામાં આવે છે.

(૩) પૂર્વગતમાં ૧૪ પૂર્વ છે. તે આ પ્રમાણે—

ઉત્પાદપૂર્વ, આગ્રાયણી, વીર્ય, અસ્તિનાસ્તિપ્રવાદ, જ્ઞાન-પ્રવાદ, સત્યપ્રવાદ, આત્મપ્રવાદ, કર્મપ્રવાદ, પ્રત્યાજ્ઞ્યાનપ્રવાદ, વિદ્યાનુપ્રવાદ, અવન્ધ્યપ્રવાદ, પ્રાણાયુપ્રવાદ, ક્રિયાવિશાલ-પ્રવાદ અને લોકબિન્દુસાર. પ્રત્યેક પ્રવાદની વસ્તુ તથા ચૂલિકાવસ્તુ નીચે પ્રમાણે છે—

પ્રવાદ	વસ્તુ	ચૂલિકાવસ્તુ
૧	૧૦	૪
૨	૧૪	૧૨
૩	૮	૮

૪	૧૮	૧૦
૫	૧૨	×
૬	૨	×
૭	૧૬	×
૮	૩૦	×
૯	૨૦	×
૧૦	૧૫	×
૧૧	૧૨	×
૧૨	૧૩	×
૧૩	૩૦	×
૧૪	૨૫	×

(૪) અનુયોગના બે ભાગ છે—

મૂલ પ્રથમાનુયોગ અને ગંડિકાનુયોગ.

મૂલપ્રથમાનુયોગમાં ભગવાન અરિહંતોના પૂર્વભવ, દેવલોકગમન, આયુ, અયવન, જન્મ, અભિષેક, રાજ્યલક્ષ્મી, પાલખી, પ્રવ્રજ્યા, તપસ્યા, આહાર, કેવલજ્ઞાન, તીર્થપ્રવર્તન, સંઘયણુ, સંસ્થાન, ઊંચાઈ, આયુ, શિષ્ય, ગણુ, ગણુધર, આર્યા, પ્રવર્તિની, ચતુર્વિધ સંઘનું પરિમાણુ, કેવળી, મનઃપર્યાયજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, સમ્યક્ત્વી, શ્રુતજ્ઞાની, જેઓ અનુત્તરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જેઓ સિદ્ધ થાય છે, જેઓ પાદપોષગમન કરે છે, જે ઉત્તમ મુનિવરો કમરજ છાંડી નેટલા ઉપવાસ કરી મોક્ષે જાય છે,—આ અને આવી બીજી બાબતો તીર્થકર સંબંધી કહેવામાં આવે છે.

ગંડિકાનુયોગ અનેક પ્રકારનો છે—જેમકે, કુલકર-ગંડિકા, તીર્થકરગં, ગણુધરગં, ચક્રધરગં, દશારગં, અલદેવગં, વાસુદેવગં, હરિવંશગં, ભદ્રબાહુગં,

તપકમંગ્લં, ચિત્રાંતરંગં, ઉત્સર્પિણીગં, અવસર્પિણીગં, અને દેવ, નરક, તિર્યચગતિમાં જે વિવિધ જન્મો થાય છે તેનું વ્યાખ્યાન, આદિઆદિ ગણિકાઓ-છે.

(૫) ચૂલિકા એ આદિના ચાર પૂર્વની સમજવાની છે. આકીનાં પૂર્વને ચૂલિકા નથી. વિગત માટે ઉપર પૂર્વનું વર્ણન જુઓ.

દૃષ્ટિવાદની વાચના સંખ્યાત છે, સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર છે, ચાવત્ સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે, તે બારમું અંગ છે, તેનો શ્રુતસ્કંધ એક છે, ૧૪ પૂર્વ છે, સંખ્યાત વસ્તુ છે, સંખ્યાત ચૂલવત્યુ છે, સંખ્યાત પ્રાણી છે, સંખ્યાત પ્રાણી-પ્રભત છે, સંખ્યાત પ્રાણીતકાઓ છે, સંખ્યાત પ્રાણીપ્રાણીતકા છે, સંખ્યાત-હૃદયર પદો છે, ચાવત્ તેમાં જિનપ્રજાત ભાવોને કહેવામાં આવ્યા છે.

[—સમ ૧૪૭]

આ બાર અંગ રૂપ ગણિપિટકની વિરાધના કરીને અતીત કાલમાં અનંત, વર્તમાનકાળમાં અસંખ્યાત અને ભવિષ્યકાળમાં અનંત જીવો સંસારમાં ભસ્યા, ભમે છે, અને ભમશે.

તેથી જિલદું, તેની આરાધના કરીને અતીત કાળમાં, વર્તમાન કાળમાં અને ભવિષ્યમાં અનંત જીવો સંસારને તરી મેલે ગયા છે, ભય છે અને જશે.

એ દ્વાદશાંગ જૂતકાળમાં હતું, વર્તમાનમાં છે અને ભવિષ્યમાં હશે. તે ધ્રુવ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, અક્ષય છે, અવ્યય છે, નિત્ય છે.

જેમ પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ અસ્તિકાય શાશ્વત છે, તેમ આ ગણિપિટકમાં અનંત ભાવ, અનંત અભાવ, અનંત હેતુ, અનંત અહેતુ, અનંત કારણ, અનંત અકારણ, અનંત

જીવ, અનન્ત અજીવ, અનન્ત લઘ્ય, અનન્ત અલઘ્ય,
અનન્ત સિદ્ધ, અનન્ત અસિદ્ધ, વિષે કહેવામાં આવ્યું છે.

[—સમ૦ ૧૪૮]

અ. અંગાદિ વિષે પરચૂરણ

બ્રહ્મચર્ય* (અધ્યયનો) નવ^૧ છે—

૧. શસ્ત્રપરિણા,
૨. લોકવિજય,
૩. શીતોષ્ણીય,
૪. સમ્યક્ત્વ,
૫. આવન્તિ,
૬. ધૂત,
૭. વિમોહ,
૮. ઉપધાનશ્રુત,
- ૯ મહાપરિણા.

[—સમ૦ ૯, —સ્થા૦ ૧૬૨]

આચારપ્રકરણ^૨ પાંચ પ્રકારનો છે—

૧. બ્રહ્મચર્યનું પ્રતિષ્ઠાન કરતાં હોવાથી આ બ્રહ્મચર્યાધ્યયનો કહેવાય છે. તે આચારાંગસૂત્રના પ્રથમ શ્રુતરક ધાતર્ગત છે.
૨. આચારાંગ સૂત્રની પાંચમી ચૂલિકા જે નિશીથ અધ્યયન કહેવાય છે, તેનું ખીન્દું નામ આચારપ્રકરણ પણ છે. સાધુઓના આચાર સબધી વિશેષ કદપ, એટલે કે પ્રાયશ્ચિત્તોનું તેમાં વર્ણન હોવાથી—અને તે પ્રાયશ્ચિત્તો મુખ્યપણે પાંચ હોવાથી અહીં તે આચારપ્રકરણના પાંચ ભેદ વર્ણવ્યા છે. અત્યારે ઉપલબ્ધ આચારાંગમાંથી આ નિશીથ અધ્યયનને બાદ કરવામાં આવ્યું છે, અને તે એક સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે ઉપલબ્ધ થાય છે. તેના પર જિનદાસ મહત્તરે ચૂલ્લી^૩ લખી છે જે હજી છપાઈ નથી. આ આચારકદપ નામના નિશીથ અધ્યયનનું મૂળ પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વ નામના નવમા પૂર્વની તૃતીય વસ્તુના આચાર નામના વીરામા પ્રાસૂતમાં છે—એટલે તેને આધારે આ નિશીથાધ્યયનની રચના કરવામાં આવી છે.

૧. માસિક ઉદ્ધાતિક;

[લઘુમાસની તપસ્યા તે માસિકઉદ્ધાતિક કહેવાય છે. ઉદ્ધાત એટલે ભાગપાત—અર્થાત્ ઓછું કરવું. જે માસિક તપસ્યારૂપ પ્રાયશ્ચિત્તમાંથી અમુક અંશ ઓછો કરવામાં આવે તે માસિક ઉદ્ધાતિક કહેવાય છે. પ્રાયશ્ચિત્ત તો એક માસનું કહેવાય, પણ તપસ્યા ત્રીસ દિવસની નહિ પણ રણા દિવસની કરવાથી એક માસનું પ્રાયશ્ચિત્ત માની લેવામાં આવે છે; તેથી તે લઘુમાસ કહેવાય છે.]

૨. માસિક અનુદ્ધાતિક;

[જે માસિક તપસ્યામાંથી ભાગપાત કરવામાં ન આવે તે માસિક અનુદ્ધાતિક અથવા ગુરુમાસ કહેવાય છે.]

૩. ચાતુર્માસિક ઉદ્ધાતિક;

૪. ચાતુર્માસિક અનુદ્ધાતિક;

૫. આરોપણા.

[કૌર્ભિણ દોષ થયો હોય અને તેની આલોચના ગુરુ પાસે કરે, ત્યારે ગુરુ તે દોષને અનુકૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે. પણ જો દોષ થાય છતાં આલોચના ન કરે, તો દોષને અનુકૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત તો મળે જ તદ્દપરાંત તેણે તે છૂપાવ્યું તે માટે બીજા માયારૂપ દોષનું પણ મળે. આ આરોપણા કહેવાય છે.]

આરોપણાના પાંચ પ્રકાર છે—

૧. પ્રસ્થાપિતા—

[ઉપર જણાવેલ આરોપણા થયા પછી ગુરુમાસાદિ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ જે તપસ્યા શરૂ કરાય તે;]

૨. સ્થાપિતા—

[ગુરુ વૈયાવૃત્ય કે એવા કોઈ બીજા કારણે આરોપિત .
પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું આગળના સમય ઉપર મુલતવી રાખે છે તે;],

૩. કૃત્સ્ના—

[આ પ્રવર્તમાન શાસનમાં તપસ્યાની હદ છ માસ
પર્યંત છે. એથી વધુ પ્રાયશ્ચિત્ત જો કેઈને પ્રાપ્ત ન થયું
હોય તો તે કૃત્સ્ના;]

૪. અકૃત્સ્ના—

[છ માસની મર્યાદાને ઝાળંગીને પણ કોઈને પ્રાયશ્ચિત્ત
પ્રાપ્ત થયું હોય તો તે કરવાનું નથી, પણ કરવાનું તો છ
માસ જ છે, તેથી તેવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત અકૃત્સ્ના;]

૫. હાડહાડા—

[લઘુમાસાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાપ્ત થયું હોય તેને ઝટપટ
હઈ દેવામાં આવે, તે].

[—સ્થા° ૪૩૩]

આચારપ્રકરપ^૧ ૨૮ પ્રકારે છે—

- ૧-૨. માસિકી આરોપણા,
- ૩-૪. સપ્તચરાત્ર માસિકી આરોપણા,
- ૫-૬. સદશરાત્ર માસિકી આરોપણા,
- ૭-૧૨. તેવી જ રીતે છ લેહ-
દ્વિમાસિકી આરોપણાના,
- ૧૩-૧૮. ત્રૈમાસિકી આરોપણાના,
- ૧૯-૨૪. ચાતુર્માસિકી આરોપણાના,

૧. આચારાંગના નિશીયાધ્યયનમાં પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવેલાં છે તેના
આધારે આ લેહ છે. આના વિવેચન માટે નિશીયાધ્યયનનો ૨૦મો ઉદ્દેશ
જેવાની ભલામણ દીકાકાર કરે છે. નિશીય હજી છપાયું નથી. માત્ર લીચોમાં
ઉપલબ્ધ છે. અને તે પણ અમુક સાધુઓને જ.

૨૫. ઉપધાતિકા આરોપણા
૨૬. અનુપધાતિકા આરોપણા,
૨૭. કૃત્સ્ના આરોપણા,
૨૮. અકૃત્સ્ના આરોપણા.

[—સમ૦ ૨૮]

આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ અને સ્થાનાંગ એ ત્રણ ગણિપટકનાં—
આચારાંગની ચૂલિકાને ન ગણીએ તો — કુલ ૫૭
અધ્યયનો^૧ થાય છે.

[—સમ૦ ૫૭]

૬ દશ અધ્યયનવાળાં શાસ્ત્રો દશ છે —

૧. કમ'વિપાકદશા (વિપાક નામનું ૧૧મું અંગ);
૨. ઉપાસકદશા (સાતમું અંગ);

૧. આચારાંગનાં ૨૪ (૯+૧૫ કારણ સોળમું વિમુક્તિ૦ બાદ દેવાનું કહ્યું છે)+૧૩ (સૂત્રકૃતાંગના ૧૬+૭)+૧૦ (સ્થાનાંગના) = ૫૭. પણ એક પ્રશ્ન રહે જ છે કે, મૂળમાં ચૂલિકા સપ્તમી વિમુક્તિ નામનું જ અધ્યયન લેવાનું દીકાકાર જણાવે છે, તેનો આધાર શુ? આચારાંગની બધી મળી પાંચ ચૂલિકા છે. નિર્ધુક્તિ (આચારાંગ નિર્ધુક્તિ-આ૦૧૧)ની દીકા કરતાં આચાર્ય શીલાક જણાવે છે કે, દ્વિતીયશ્લોકધના પ્રથમ ૭ અધ્યયન એ પ્રથમ ચૂલા, બીજા (૮-૧૪) સાત એ બીજી ચૂલા, ભાવના નામનું ૧૫મું અધ્યયન ત્રીજી ચૂલા, વિમુક્તિ નામનું ૧૬મું અધ્યયન એ ચોથી ચૂલા અને નિશીથાધ્યયન ૧૭મું એ પાંચમી ચૂલા. દીકાકાર અભયદેવ કહે છે કે, નિશીથાધ્યયન એ તો પ્રસ્થાનાંતર હોવાથી ન ગણવું; અર્થાત્ ચોથી ચૂલા જ અતમા રહે છે તે બાદ કરવી જોઈએ.

પણ આ પ્રસ્તુત સમવાયાંગ સૂત્રનો આધાર કોઈ બીજો જ વાચના હોય જેમાં અત્યારે તે તે સૂત્રોમાં મળતાં અધ્યયનોથી વિપરીત સપ્તશકમ્ હોય. કારણ, મૂળમાં એક જ ચૂલિકાનું વર્ણન નથી કર્યું; પણ ચૂલિકા-માત્રનું કર્યું છે.

૩. અંતકૃદશા (આઠમું અંગ) ૧;
૪. અનુત્તરૌપયાતિકે દશા (નવમું અંગ) ૨;
૫. આચારદશા (દશાશ્રુતસ્કંધ);
૬. પ્રશ્નવ્યાકરણદશા ૩;
૭. બન્ધદશા ૪;
૮. દિગૃદ્ધિદશા;
૯. દીર્ઘદશા;
૧૦. સંક્ષેપિત દશા.

(૧) કર્મવિપાકદશાનાં દશ અધ્યયનો છે, તે આ પ્રમાણે—

૧. મૃગાપુત્ર ૨. ગોત્રાસ ૩. અંક ૪. શકટ,
૫. પ્રાદાણ, ૬. નન્દીવેણુ ૭. શૌચ ૮. ઉદુમ્બર, ૯. સહસોદાહ આમરક, ૧૦. કુમારલિપ્સુ ૧૦.

૧. વર્તમાનમાં આ અંગમાં દશ અધ્યયનો નથી; પણ પ્રથમ વર્ગનાં દશ અધ્યયનો છે, તેને આશ્રીને આ કથન છે, એમ દીકાકાર ખુલાસો કરે છે. પણ ખરી રીતે અત્યારના ઉપલબ્ધ અંગનો પાઠ જુદો જ છે એમ ગણવું જોઈએ.

૨. આ અંગમાં પણ હાલ દશ અધ્યયન નથી, પણ ત્રણ વર્ગ છે, જેમાં પ્રથમ અને તૃતીય વર્ગમાં દશ, દશ, અને દ્વિતીયમાં ૧૩ અધ્યયન છે.

૩. આના પાઠકૅર વિષે પાછળ નોંધ જુઓ. પૃ. ૨૪૫.

૪. બન્ધદશાદિ ૪ ક્યાં શાસ્ત્રો છે, તે અમે જાણતા નથી—એમ દીકાકાર જણાવે છે.

૫. વર્તમાન વિપાકશ્રુતમાં તેનું નામ ઉન્નિતક છે.

૬. વર્તમાનમાં અભગ્નસેન.

૭. વર્તમાનમાં નન્દિવર્ધન.

૮. વર્તમાનમાં તેનો ક્રમ આઠમો છે, અહીં તેને ૭મું ગણ્યુ છે.

૯. વર્તમાનમાં દેવદત્તા.

૧૦. વર્તમાનમાં અન્ન.

(૨) ઉપાસકદશાનાં દશ અધ્યયનો છે—આનંદ, કામદેવ, ચૂલણિપિતા, સુરાદેવ, ચુલ્લશતક, કુણ્ડકૌલિક, શકડાલપુત્ર, મહાશતક, નંદિનીપિતા, સાયેપિકાપિતા.

(૩) અન્તકૃદશાનાં દશ અધ્યયનો છે^૧—નમી, માતંગ, સોમિલ, રામગુપ્ત, સુદર્શન, જમાલી, ભગાલી, કિંકમ, પદ્મતેતિય, કાલ અંબડપુત્ર.

(૪) અનુત્તરોપપાતિકદશાનાં^૨ દશ અધ્યયનો આ છે—ઋષિદાસ, ધન્ય, સુનક્ષત્ર, કાર્ત્તિક,^૩ સસ્થાન, શાલિભદ્ર,^૪ આનંદ, તેતલી,^૫ દશાલ્ભદ્ર,^૬ અતિમુક્ત.^૭

(૫) આચારદશાનાં દશ અધ્યયનો આ છે—

૧. વીસ અસમાધિસ્થાન, ૨. એકવીસ શબલ, ૩. તેત્રીસ આશાતના, ૪. અષ્ટવિધ ગણિસંપત, ૫. દશ ચિત્ત સમાધિસ્થાન, ૬. અગિયાર ઉપાસકપ્રતિમા, ૭. બાર ભિક્ષુ-પ્રતિમા, ૮. પચુષણ કલ્પ, ૯. ત્રીસ મોહનીયનાં સ્થાન, ૧૦. આબ્જતિ-સ્થાન.

૧. વર્તમાન અતકૃદશા અને અનુત્તરોમાં અહીં કહેલ કરતાં જે ફેરફાર છે તે માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૮.

૨. ભગવતીમાં જણાવેલા કાર્ત્તિકથી આને જુદો ગણાવો; કારણ તે તો શક થયેલો છે.

૩. પ્રસિદ્ધ શાલિભદ્ર પણ આ હોય; પણ વર્તમાન અનુત્તરોમાં શાલિભદ્રનું અધ્યયન નથી.

૪. જ્ઞાતાસૂત્રમાં આવતા તેતલીથી આ જુદો ગણવો; કારણ તે તો મોક્ષે ગયો છે એમ જ્ઞાતામાં કહ્યું છે.

૫. જેનું ઈર્દ પોતાની સમૃદ્ધિ દાખવીને માન ગાળી નાખ્યું તે દશાલ્ભદ્ર જ આ હોય; પણ ઉપલબ્ધ અનુત્તરોમાં તેને વિષે અધ્યયન નથી. વળી એ દશાલ્ભદ્ર મોક્ષે ગયો એમ પણ કોઈકોઈ દેકાણે મળે છે.

૬. એક અતિમુક્તકનું અધ્યયન અતકૃદશામાં આવે છે તેનાથી આ જુદો હોવો જોઈએ, કારણ તે તો મોક્ષે ગયો છે.

(૬) પ્રશ્નવ્યાકરણ^૧દશાનાં દશ અધ્યયનો આ છે —
ઉપમા, સખ્યા, ઋષિભાષિત, આચાર્યભાષિત, મહાવીર-
ભાષિત, ક્ષોભકપ્રશ્ન, કૌમલપ્રશ્ન, અદાગપ્રશ્ન, અંગુષ્ઠપ્રશ્ન,
બાહુપ્રશ્ન.

(૭) બધદશાનાં^૨ દશ અધ્યયનો —

બધ, મોક્ષ, દેવધિ^૩, દશારમંડલ, આચાર્ય વિપ્રતિવતી^૪,
ઉપાધ્યાય વિપ્રતિવતી^૫, ભાવના, વિમુક્તિ, શાતા, કમ^૬.

(૮) દ્વિગૃહ્ણિદશાનાં^૭ દશ અધ્યયનો —

વાહ, વિવાહ, ઉપપાત, સુક્ષેત્રકૃત્સ્ન, ૪૨ સ્વપ્ન, ત્રીસ
મહોસ્વપ્ન, ૭૨ સર્વ^૮ સ્વપ્ન, હાર, રામ, ગુપ્ત.

(૯) દ્વીધદશાનાં^૯ દશ અધ્યયન —

ચંદ્ર, સૂર્ય^{૧૦}, શુક્ર, શ્રીદેવી, પ્રભાવતી, દ્વીપસમુદ્રોપપત્તિ,
બહુપુત્રિકા, મંદર, સ્થવિર સંભૂતિવિજય, સ્થાવર પદ્મ,
ઉચ્છૈસ-નિશ્વાસ.

(૧૦) સંક્ષેપિતદશાનાં^{૧૧} દશ અધ્યયન —

ક્ષુદ્રિકા વિમાનવિભક્તિ, મહતી વિમાનવિભક્તિ,
અંગચૂલિકા, વર્ગચૂલિકા, વ્યાખ્યાચૂલિકા, અરુણોપપાત,
વરુણોપપાત, ગરુડોપપાત, વેલંધરોપપાત, વૈશ્રમણોપપાત.

[—સ્થાન ૭૫૫]

૧. ઉપલબ્ધ પ્રશ્નમાં તો પાંચ આસ્રવ અને પાંચ સંવરનાં દશ
અધ્યયનો. જ છે.

૨. આ હાલ મળતું નથી, પણ અધ્યયનોના નામ ઉપરથી વિષય
કળી શકાય છે.

૩. દીકાકાર કહે છે કે આતું તો સ્વરૂપ પણ નથી સમજાતું.

૪. દીકાકાર કહે છે કે, આતું સ્વરૂપ પણ અજ્ઞાત છે. પણ તેનાં
અધ્યયનોમાંના કેટલાક નિરચાવલિમાં મળે છે. અહીં મૂળ પાઠમાં પણ
બ્રાન્તિ છે. દશને બદલે અગિયાર ગણાવ્યાં છે.

૫. આતું સ્વરૂપ અજ્ઞાત છે એમ દીકાકાર જણાવે છે.

આચારાંગનાં ચૂલિકાસહિતં બધાં મળી ૧૮૦૦૦ પદો છે.

[—સમ૦ ૧૮]

આચારાંગનાં ચૂલિકા સહિત ૨૫ અધ્યયન છે—

શસ્ત્રપરિણા, લોકવિજય, શીતોષ્ણિક, સમ્યક્ત્વ, આવન્તી, પૂત, વિમોહ, ઉપધાનશ્રુત, મહાપરિણા, પિણ્ડૈષણા, શમ્યા, ઈયાં, ભાષાધ્યયન, વસ્ત્ર, પાત્ર, ઉપગ્રહપ્રતિમા, સાત સપ્તૈકકં,^૧ ભાવના, વિમુક્તિ.

[—સમ૦ ૨૫]

ચૂલિકા સહિત આચારાંગના ૮૫ ઉદ્દેશન કાલ છે.

[—સમ૦ ૮૫]

નવ બ્રહ્મચર્યના ૫૧ ઉદ્દેશન કાલ છે.

[—સમ૦ ૫૧]

સાત સપ્તૈકકં^૨ છે.

[—સ્થા૦ ૫૪૫]

સૂત્રકૃતાંગના અધ્યયનો ૨૩ છે—

સમય, વૈતાલિક, ઉપસર્ગપરિણા, સ્ત્રીપરિણા, નરક-વિભક્તિ, મહાવીરસ્તુતિ, કુશીલ પરિભાષા, વીર્ય, ધર્મ, સમાધિ, માર્ગ, સમવસરણુ, યાત્રાતથ્ય, ગ્રન્થ, જમઠિએ, (આયાણિય), ગાથા, પુરુરિક, ક્રિયાસ્થાન, આહાર-પરિણા, અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા, અણુગારશ્રુત (આચારશ્રુત), આદ્રંકીય, નાલંદીય.

[—સમ૦ ૧૩]

૧. ઉદ્દેશક વિનાનાં આ સાત અધ્યયનો ગણવાં. તેમાંનું પ્રત્યેક પણ સપ્તૈકક કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે: સ્થાન, નૈષધિયી, ઉચ્ચાર-પ્રસવણવિધિ, શબ્દ, રૂપ, પરક્રિયા અને અન્યોન્યક્રિયા. વળી અહીં ચૂલિકામા નિશીઘને ન ગણ્યું.

ગાથા^૧ જેમાં સોળમું છે તેવાં ૧૬ અધ્યયનો છે—
સમય યાવત્ ગાથા.

[—સમ૦ ૧૬]

સાત મહાઅધ્યયનો^૨ કહ્યાં છે.

[—સ્થા૦ ૫૪૫]

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞસિમાં ૮૧ મહાયુગ્મ^૩ શત^૪ છે.

[—સમ૦ ૮૧]

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞસિ—ભગવતીનાં બધાં મળી ૮૪૦૦૦ પદો છે.

[—સમ૦ ૮૪]

૧૬ અધ્યયનો (જ્ઞાતાનાં) છે—

ઉત્ક્રિષ્ટજ્ઞાત, સંઘાટક, અંડ, કુમ્ભ, શેલક, તુમ્બ, રોહિણી, મલ્લી, માગદ્વી, ચંદ્રમા, દ્વવદ્વ, ઉદ્દકજ્ઞાત, માંડુકચ, તેતલી, નન્દીકૃણ, અપરકંકા, આકીલ્, સુસેમા, પુણ્ડરિકજ્ઞાત.

[—સમ૦ ૧૯]

કર્મવિપાકનાં^૫ ૪૩ અધ્યયનો છે.

[—સમ૦ ૪૩]

દૃષ્ટિવાદનાં દશ નામ છે.

દૃષ્ટિવાદ, હેતુવાદ, ભૂતવાદ, તથ્યવાદ, સમ્યગ્વાદ, ધર્મવાદ, ભાષાવિચય, પૂર્વગત, અનુયોગગત, સર્વજ્ઞેવોને સુખાવહ.

[—સ્થા૦ ૭૪૨]

૧. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં.

૨. દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધમાં.

૩. મહાયુગ્મ એટલે રાશિવિરોધ. એ એક પ્રકારની સંખ્યા છે. તેનો જેમાં વિચાર કરવામાં આવે તે પણ મહાયુગ્મ કહેવાય.

૪. અધ્યયન.

૫. સૂત્રકૃતાંગનાં ૨૩ અને વિપાકનાં ૨૦ મળી ૪૩ થાય એવી સંભાવના છે, એમ ટીકાકાર જણાવે છે. પણ એને વાચનાભેદ જ ગણી દાઢવો બેઠેએ.

દૃષ્ટિવાદના ચાર વિભાગ છે—

પરિક્રમ, સૂત્ર, પૂર્વગત, અનુયોગ.

[—સ્થા० ૨૬૨]

દૃષ્ટિવાદનાં ૪૬ માતૃકાપદો^૧ છે.

[—સમ० ૪૬]

દૃષ્ટિવાદનાં બાવીશે સૂત્રનો સ્વસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સ્વતન્ત્રભાવે વિચાર થાય છે. એ બાવીશે સૂત્રનો ત્રણ નયથી વિચાર કરનારા ત્રૈરાશિકની દૃષ્ટિએ વિચાર થાય છે. એ બાવીસે સૂત્રનો સ્વસમય પ્રમાણે ચાર નયોની દૃષ્ટિએ વિચાર થાય છે.

[—સમ० ૨૨]

દૃષ્ટિવાદનાં ૮૮ સૂત્રો છે—

ઋણુશ્રુત, પરિણુતાપરિણુત યાવત્ અઠ્ઠાસી સૂત્રો નન્દીસૂત્ર પ્રમાણે કહેવાં. (બુએ આગળ પાન ૨૪૬)

[—સમ० ૮૮]

પૂર્વ ૧૪ છે—ઉત્પાદ યાવત્ બિન્દુસાર.

[—સમ० ૧૪]

હું પૂર્વોની વસ્તુ નીચે પ્રમાણે છે—

પૂર્વ	વસ્તુ	સ્થળ
ઉત્પાદ	ચાર ચૂલ વસ્તુ ^૨	સ્થા० ૩૭૮
”	૧૦	” ૭૩૨
આગ્રાયણી	૧૪	સમ० ૧૪
વીર્યપ્રવાહ	૮	સ્થા० ૬૨૭

૧ સકળ વાઙ્મયના જેમ અ, આ ઇત્યાદિ અક્ષરો માતૃકાપદ કહેવાય છે, તેમ દૃષ્ટવાદન હતા દ, બ્યય, ક્રોચ એ માતૃકાપદો છે. તેમના જ કોઈ વશે થોની અપેક્ષાએ ૪૬ ભેદ હશે એવી સલાવના ટીકાકાર કરે છે.

૩. અ । અને આગળ આવતી ચૂલ કે ચૂલિકા વસ્તુનો નિર્દેશ દિગંબર-પરપરામાં નથી.

વીર્યપ્રવાહ	૮ ચૂલિકા વસ્તુ	સ્થાં ૬૨૭
”	૭૧ પાહૂક	સમં ૭૧
અસ્તિનાસ્તિપ્રવાહ	૧૮	સમં ૧૮
”	ચૂલ ૧૦	સ્થાં ૭૩૨
સત્યપ્રવાહ	૨	સ્થાં ૧૦૬
આત્મપ્રવાહ	૧૬	સમં ૧૬
પ્રત્યાખ્યાન	૨૦	સમં ૨૦
વિદ્યાનુપ્રવાહ	૧૫	સમં ૧૫
પાણ્ડુગ્રી	૧૩	સમં ૧૩
લોકાગ્નિન્દુસાર	૨૫	સમં ૨૫

૬ ક્ષુદ્રિકા વિમાનવિભક્તિના પ્રથમ વર્ગના ૩૭ ઉદ્દેશનકાલ છે. બીજા વર્ગના ૩૮ ઉદ્દેશનકાલ છે. ત્રીજા વર્ગના ૪૦ ઉદ્દેશનકાલ છે.

[—સમં ૩૭, ૩૮, ૪૦]

મહાવિમાન વિભક્તિના પ્રથમવર્ગના ૪૧ ઉદ્દેશનકાલ છે, બીજા વર્ગના ૪૨ ઉદ્દેશનકાલ છે, ત્રીજાવર્ગના ૪૩ ઉદ્દેશનકાલ છે, ચોથાવર્ગના ૪૪ ઉદ્દેશનકાલ છે, પાંચમા વર્ગના ૪૫ ઉદ્દેશન કાલ છે.

[—સમં ૪૧-૪૫]

દેવલોકથી ચ્યુત થયેલ જીવોએ કહેલાં ઋષિભાષિત ૪૪ અધ્યયન છે.

[—સમં ૪૪]

ઉત્તરાધ્યયન ૩૬ છે—

વિનયશ્રુત, પરીપહ, ચતુરંગ, અસંસ્કૃત, અકામભરણ, પુરુષવિદ્યા, ઉરજીય, કાપિલીય, નમિપ્રવજ્યા, દુમપત્ર, બહુશ્રુતપૂજા, હરિકેશી, ચિત્રસંભૂત, ઇષૂકારીય, સલિહુ,

સમાધિસ્થાન, પાપશ્રમભુક, સંજય, મૃગચારિકા, અનાથ-
પ્રવ્રજ્યા, સમુદ્રપાલિત, રથનેમી, ગૌતમ-કેશી, સમિતિ,
યશીય, સામાચારી, ખલુંકીય, મોક્ષમાર્ગગતિ, અપ્રમાદ,
તપોમાર્ગ, ચરણવિધિ, પ્રમાદસ્થાન, કમપ્રકૃતિ, લેશ્યાધ્યયન,
અણુગારમાર્ગ, જીવાજીવવિભક્તિ.

[—સમ૧ ૩૬]

દશા-કલ્પ-વ્યવહારના ૨૬ ઉદ્દેશનકાલ છે—

દશાના દશ, કલ્પના છ અને વ્યવહારના ૧૦
ઉદ્દેશનકાલ છે.

[—સમ૦ ૨૬]

ચાર પ્રજ્ઞસિદ્ધિઓ અંગબાદ છે—

ચંદ્રપ્રજ્ઞસિ, સૂર્યપ્રજ્ઞસિ, જ્વલ્મદીપપ્રજ્ઞસિ, દીપસાગર-
પ્રજ્ઞસિ.

[—સ્થા૦ ૨૭૭]

ત્રણ પ્રજ્ઞસિદ્ધિઓ કાલમાં લાણાય છે—

ચંદ્રપ્રજ્ઞસિ, સૂર્યપ્રજ્ઞસિ, દીપસાગરપ્રજ્ઞસિ.

[—સ્થા૦ ૧૫૨]

૬. લૌકિક શ્રુત

કાવ્યના ચાર પ્રકાર છે—

૧. ગદ્ય,
૨. પદ્ય,
૩. કથ્ય^૧,
૪. ગેય^૨.

[—સ્થા૦ ૩૭૬]

૧. કથાત્મક.

૨. કથા ગદ્યમાં અને ગેય પદ્યમાં સમાવી શકાય; પણ અહીં કથા
અને ગાનને જુદા ગણ્યા છે.

આયુર્વેદ આઠ પ્રકારનો છે—

૧. કુમારભૃત્ય — બાળચિકિત્સાશાસ્ત્ર;
૨. કાયચિકિત્સા — શરીરચિકિત્સાશાસ્ત્ર;
૩. શાલાક્ય^૧:- ગળાથી ઉપરના ભાગની ચિકિત્સાનું શાસ્ત્ર;
૪. શલ્યકૃત્ય — શરીરમાં કાંટો વગેરે પેસી ગયાં હોય તેની ચિકિત્સા;
૫. જંગોદી — વિષવિદ્યાત તન્ત્ર — અગતન્ત્ર;
૬. ભૂતવિદ્યા — ભૂત-પિશાચાદિના શમનનું શાસ્ત્ર;
૭. ક્ષારતન્ત્ર^૨ — વીર્યપાત થતો હોય તેની ચિકિત્સા;
૮. રસાયન.

[—સ્થા. ૬૧૧]

નવ પ્રકારે પાપશ્રુત પ્રસંગ^૩—

૧. ઉત્પાત (સોહીનો વરસાદ આદિ કુદરતી ઉત્પાતો શાથી થાય છે, અને તેમનું શું ક્ષણ તે બતાવનાર);
૨. નિમિત્ત (અતીત વર્તમાન, અને ભવિષ્યકાળની વાત બાણવાનો ઉપાય દર્શાવનાર);
૩. મન્ત્ર (મંત્રવિદ્યાનું પ્રતિપાદન કરનાર);
૪. આખ્યાયક (માતંગવિદ્યાનું શાસ્ત્ર, જેથી શુભાશુભ કહી શકાય);
૫. ચિકિત્સા (આયુર્વેદ);

૧. સળાથી જે ચિકિત્સા કરવાની હોય.

૨. સુશ્રુતમાં આને વાલ્કરણ કહે છે. દુર્બલ મનુષ્યને ઘોડા જેવો કરનાર ચિકિત્સા.

૩. જે શ્રુતશાસ્ત્રની આરાધના-આસેવા પાપનું નિમિત્ત અને તેવાં શાસ્ત્રો. પણ જે સંઘર્ષ અસાધારણ સંજોગમાં એમનો અભ્યાસ કરે તો તે પાપશ્રુત નથી.

૬. કલા (લેખ વગેરે ૭૨ કળા સંબંધી);
૭. આવરણ (જેનાથી આકાશ ઢંકાય તે મહેલ, મકાન વગેરે સંબંધી શાસ્ત્ર-વાસ્તુવિદ્યા);
૮. અજ્ઞાન (ભૌતિક શ્રુત-મહાભારત, કાવ્ય નાટક ઇત્યાદિ);
૯. મિથ્યાપ્રવચન (બૌદ્ધ શાસ્ત્ર ઇત્યાદિ).

[—સ્થાન ૬૭૮]

૨૬ પ્રકારે પાપશ્રુત પ્રસંગ—

૧. ભૌમ (ભૂમિસંબંધી થતા વિકારોનું કૃણ બતાવનાર);
૨. ઉત્પાત;
૩. સ્વપ્ન (સ્વપ્નનું કૃણ બતાવનાર);
૪. અંતરિક્ષ (આકાશમાં ગ્રહોની ગતિ વગેરેનું કૃણ બતાવનાર);
૫. અંગ (શરીરનાં અંગ ફરકવાં આદિનું કૃણ બતાવનાર);
- ૬ સ્વર (અવાજો ઉપરથી શુભાશુભ કૃણ બતાવનાર);
૭. વ્યંજન (શરીરનાં મંથા, તલ વગેરે ચિહ્નો ઉપરથી શુભાશુભ કૃણ બતાવનાર);
૮. લક્ષણ (સ્વસ્તિક વગેરે શરીરગત શુભાશુભ લક્ષણોનું કૃણ બતાવનાર);

— આ આઠ શાસ્ત્રના સૂત્ર^૧, વૃત્તિ, અને વાર્તિક એમ ત્રણ ત્રણ ભેદ છે, તેથી કુલ ૨૪; અને વિકથાનુયોગ^૨,

૧. અગશાસ્ત્ર સિવાય બાકીનાં શાસ્ત્રોની સખ્યા હજાર હજાર છે; અને તેમની વૃત્તિ લાખ સ્થાન પ્રમાણ છે, અને વાર્તિક (વૃત્તિનું વ્યાખ્યાન) કરોડ સ્થાન પ્રમાણ છે. અને અગશાસ્ત્રના સૂત્રોનું પ્રમાણ લાખ, વૃત્તિનું કરોડ, અને વાર્તિકનું અપરિમિત છે, એમ દીકાકાર જણાવે છે.

૨ અર્થ અને કામનું નિરૂપણ કરનાર શાસ્ત્ર-કામસૂત્ર ઇત્યાદિ.

વિદ્યાનુયોગ^૧, મન્ત્રાનુયોગ, યોગાનુયોગ^૨, તથા અન્યતીર્થિક પ્રવૃત્તાનુયોગ આ પાંચ મળી રહ થાય છે.

[—સમ૦ ૨૯]

મહાનિમિત્તના^૩ આઠ લેહ—

૧-૮. ભૌમ યાવત્ વ્યંજન.

[—સ્થા૦ ૧૦૮]

૬. નિહનવો

ભગવાન મહાવીરના તીર્થમાં સાત પ્રવચનનિર્ણવ^૪ થયા—

નામ	ધર્માચાર્ય	નગર
૧. બહુરત ^૫	જમાલી	શ્રાવસ્તી
૨. જીવપ્રાદેશિક ^૬	તિષ્યગુપ્ત	ઋષભપુર
૩. અવ્યક્તિક ^૭	આપાઠ	શ્રવેતવિકા
૪. સામુચ્છેદિક ^૮	અશ્વમિત્ર	મિથિલા
૫. દ્વૈકિય ^૯	ગંગ	ઉલ્લુકાતીર

૧. શૌહિણી વિગેરે વિદ્યાઓની સાધના કેમ કરવી તે બતાવનાર શાસ્ત્ર.

૨. વશીકરણાદિ યોગને વર્ણવનાર શાસ્ત્ર.

૩. અતીત અનાગત, અને વર્તમાનના અતીન્દ્રિય પદાર્થોના જ્ઞાનમાં હેતુભૂત મોટાં શાસ્ત્ર.

૪. નિહનવ એટલે આગમપ્રતિપ્રાદિત તત્ત્વનો અભિનિવેશને કારણે અપહાપ કરવો, પોતાને અનુકૂળ એવો પરંપરાવિરુદ્ધ અર્થ કરવો, અને ખીલ પક્ષને યેન કેન પ્રકારે જોટો સિદ્ધ કરવો તે. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૯.

૫. વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૦.

૬. વિશેષ માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૧.

૭. વિશેષ માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૨.

૮. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૩.

૯. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૪.

૬ ત્રૈશિક^૧

૭ અબદ્ધિક^૨

૫ડુલૂક

ગોષ્ઠામાહિત

અન્તરજીકા

દશપુર^૩

[—સ્થાન ૫૮૭]

અક્રિયાવાદી^૪ આઠ છે —

૧. એકવાદી,
૨. અનેકવાદી,
૩. મિત્રવાદી,
૪. નિમિત્તવાદી,
૫. સાતવાદી,
૬. સમુચ્છેદવાદી,
- ૭ નિયતવાદી,
૮. પરલોક નથી એમ કહેનારા.

[—સ્થાન ૧૦૭]

(૪) અવધિજ્ઞાન

પ્રમ અવધિ કેટલા પ્રકારનું છે ?

ઉત્તર અવધિ બે પ્રકારનું છે : — (૧) ભવપ્રત્યય, અને

(૨) ક્ષાયોપશમિક.

એમ અહીંયાં આખું અવધિપદ^૪ કહેવું.

[—સમ ૧૫૩]

અવધિજ્ઞાન છ પ્રકારનું^૫ છે :—

૧. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૫.

૨. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૬.

૩. અક્રિયાવાદી અને તેમના ભેદની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૭.

૪. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર પદ ૩૩.

૫. આ ભેદો ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાનના અથવા શુદ્ધપ્રત્યય અવધિના સમજવા લેઈએ.

(૧) આનુગમિક [અવધિજ્ઞાનીનું અનુગમન કરે તેવું જ્ઞાન. એટલે કે, અવધિજ્ઞાની એક સ્થાન છોડી બીજે સ્થાને જાય છતાં તેનું જ્ઞાન તેની સાથે જ રહે];

(૨) અનાનુગમિક [આ અવધિ એવું હોય છે કે જે પુરુષનું અનુગમન નથી કરતું. કારણ, તેની ઉત્પત્તિમાં તે જે દેશમાં ઉત્પન્ન થયું હોય છે તે દેશ પશુ નિમિત્ત હોય છે. એટલે દેશાન્તરમાં પુરુષ હોય ત્યારે તે જ્ઞાન ઉપયોગી નથી — જેમ સુધરાઈનું જ્ઞાનસ જ્યાં હોય ત્યાં ઊભા રહેનારને જ ઉપયોગી બને છે બીજાને નહિ તેમ];

(૩) વર્ધમાન [જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને પામે];

(૪) હીયમાન [જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ક્રમશઃ હાનિને પામે અને છેવટે અંગુલના અસંખ્યેય ભાગની મર્યાદાવાળું થઈ રહે];

(૫) પ્રતિપાતી [ઉત્પન્ન થયા પછી તદ્દન આદ્યું જાય તેવું];^૧

(૬) અપ્રતિપાતી [ઉત્પન્ન થયા પછી આદ્યું ન જાય તેવું].

[—સ્થા. ૫૨૬]

વિભંગજ્ઞાન^૨ સાત પ્રકારનું છે —

૧. એક દિશામાં લોકાભિગમ;

૧. ઉત્કૃષ્ટ લોકમાત્ર મર્યાદાવાળું જ્ઞાન પ્રતિપાતી હોય છે. પણ જે જ્ઞાન અલોકમાં એક પ્રદેશને પણ જોવાની શક્તિ ધરાવે છે, તે કંદી પ્રતિપાતી હોતું નથી.

૨. સમ્યક્ત્વયુક્ત અવધિ હોય તે અવધિ કહેવાય; અને સિધ્ધાન્તી જીવને થયેલું અવધિ વિભંગજ્ઞાન કહેવાય. (વિ = વિપરીત; ભંગ = વસ્તુ-વિકલ્પ.) ભગવેતીમાં વિભંગજ્ઞાન વિષયમર્યાદાને લઈને અનેક પ્રકારનું કહ્યું છે. જુઓ પૃ. ૩૨૬, શ્લોક ૮, ૯૦ ૨.

૨. પાંચ દિશામાં લોકાભિગમ;
૩. ક્રિયાવરણુ જીવ;
૪. મુદ્ધ જીવ;
૫. અમુદ્ધ જીવ;
૬. રૂપી જીવ;
૭. સર્વકાંઈ જીવ.

(૧) કોઈ શ્રમણુ-પ્રાહ્મણુને એક દિશામાં લોકાભિગમ વિભાગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે તેને પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર કે દક્ષિણમાં અથવા જાંચે યાવત્ સૌધર્મ સુધી લોકનું જ્ઞાન થાય છે; ત્યારે તેણે જે દિશામાં લોક જોયો હોય તે જ દિશામાં લોક છે અને બીજી નથી એવી પ્રતીતિ તેને થાય છે અને તે માનવા લાગે છે કે મને જ અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. તથા તે બીજાને એમ કહેવા લાગે છે કે જે લોકો પાંચે દિશામાં લોક છે એમ કહે છે, તે તો મિથ્યા બોલે છે:

(૨) કોઈ શ્રમણુ-પ્રાહ્મણુને પાંચે દિશામાં લોકાભિગમ વિભાગ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે તેને પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ તથા જાંચે યાવત્ સૌધર્મવિમાન સુધી લોક દેખાય છે; તેથી તે એમ સમજે છે કે લોક તો પાંચ જ દિશામાં છે; તથા મને જ અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. અને તે એમ કહેવા લાગે છે કે જે લોકો એક જ દિશામાં લોક છે એમ બોલે છે, તેઓ મિથ્યા બોલે છે.

(૩) કોઈ શ્રમણુ-પ્રાહ્મણુને ક્રિયાવરણુ-જીવ નામનું વિભાગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે તે જીવોને હિંસા કરતા જુએ છે, ખૂડું બોલતા જુએ છે, ચોરી કરતાં જુએ છે, મૈથુન કરતાં જુએ છે, પરિશ્રદ્ધમાં રચ્યાપચ્યા જુએ છે, અને રાત્રિભોજન કરતા જુએ છે; પણ આ બધાં કૃત્યોથી જીવોને પાપકર્મ બંધાય છે તે એ નથી જોઈ શકતો.

તે એમ સમજે છે કે મને જ અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે; અને તે માનવા લાગે છે કે જીવને આવરણ તો ક્રિયા-રૂપ જ છે; ક્રિયાથી લિન્ન એવું કમરૂપ આવરણ તો છે જ નહિ. અને તે કહેવા લાગે છે કે જે શ્રમણપ્રાદ્ધણ 'જીવને ક્રિયાનું આવરણ નથી' એમ બોલે છે, તે તો મિથ્યા બોલે છે.

(૪) કોઈ શ્રમણ-પ્રાદ્ધણને મુદ્ધ વિભંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે તે બાહ્ય અને આભ્યંતર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને તેનો નાના પ્રકારે સ્પર્શ કરીને વૈક્રિયશરીરની વિકુર્વણ કરતા દેવોને જીએ છે. તેને લાગે છે કે મને જ અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, તેથી હું જોઈ શકું છું કે જીવ મુદ્ધ-અર્થાત્ બાહ્ય અને આભ્યંતર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી શરીરરચના કરનાર છે. જે લોકો જીવને અમુદ્ધ કહે છે, તે તો મિથ્યા કહે છે, એમ તે બોલવા લાગે છે.

(૫) કોઈ શ્રમણ-પ્રાદ્ધણને અમુદ્ધ વિભંગજ્ઞાન થાય છે. એટલે તે દેવોને જ આભ્યંતર અને બાહ્ય પુદ્ગલોના ગ્રહણ વિના વિકુર્વણ કરતા જીએ છે. ત્યારે તેને લાગે છે કે, મને અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે જેથી હું જોઈ શકું છું કે જીવો અમુદ્ધ છે. અને તે એમ કહેવા લાગે છે કે જે લોકો જીવને મુદ્ધ સમજે છે તેઓ મિથ્યાવાદી છે.

(૬) રૂપીજીવનામનું વિભંગ જ્ઞાન બ્યારે કોઈ શ્રમણ-પ્રાદ્ધણને ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે વડે તે દેવોને જ બાહ્ય-આભ્યંતર પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરીને અને ગ્રહણ કર્યા વગર વિકુર્વણ કરતા જીએ છે. તેને એમ થાય છે કે, મને અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે; અને તે માનવા લાગે

છે કે, જીવ તો રૂપી છે. પછી તે, જે લોકો જીવને અરૂપી કહેતા હોય છે, તેમને મિથ્યાવાદી કહેવા મંદી જાય છે.

(૭) ‘સર્વકાંઈજીવ’ વિભંગ જ્ઞાન જ્યારે કોઈ શ્રમણ-ગ્રાહણને થાય છે, ત્યારે તે વાયુ વડે આમથી તેમ હાલતાં-ચાલતાં, કંપતાં, ઘીઝાં પુદ્ગલ સાથે અથડાતાં પુદ્ગલોને જુએ છે અને તેને એમ થાય છે કે મને અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. તે એમ માનવા લાગે છે કે લોકમાં જે કાંઈ છે, તે બધું જીવ જ છે. પછી તે, જે લોકો લોકમાં જીવ અને અજીવ બન્ને માને છે; તેમને મિથ્યાવાદી કહેવા લાગી જાય છે.

આ વિભંગજ્ઞાનીને—પૃથ્વી વાયુ અને તેજસ્કાયનું ખરું જ્ઞાન હોતું જ નથી. તેથી તે વિષયમાં તે મિથ્યાભ્રમમાં પડ્યો હોય છે.

[—સ્થા. ૫૪૨]

અભિસમાગમ^૧ ત્રણ પ્રકારે છે :—

(૧) ભિક્ષ્વ^૨, (૨) અધઃ, (૩) અને તિયગ્ન^૩.

જ્યારે કોઈ શ્રમણ-ગ્રાહણને અતિશયવાળું જ્ઞાન-દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે સાથી પહેલાં ભીંચે ભેઈંજાણી શકે છે. ત્યાર પછી તેનો ઉપયોગ તિયગ્નદિશામાં પ્રવર્તે છે અને ત્યાર પછી જ અધોલોકમાં તેનો ઉપયોગ પ્રવૃત્ત થાય છે. કારણ, અધોલોક સૌથી દુરભિગમ મનાય છે.

[—સ્થા. ૨૧૩]

૧. મર્યાદાપૂર્વક સમ્યજ્ઞાન—આ પરમાવધિ વિષે કહેવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે; કારણ, તેને અતિશયવાળું કહેવામાં આવ્યું છે. અને તે કેવલજ્ઞાન તો હોઈ શકે નહિ; કારણ તેને દેશથી ક્રમિક ઉપયોગવાળું કહ્યું છે.

(૫) કેવળજ્ઞાન — છકાસ્થ અને કેવળી

નિશ્ચંથ અને નિશ્ચંથીઓ ઇચ્છે તો પણ આ સમયમાં ચાર કારણે અતિશેષ (કેવલ) જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થાય નહિ —

(૧) વારંવાર તેઓ સીકથા, ભક્ત(ભોજન)કથા, દેશકથા અને રાજકથા આ ચાર વકથા કરતાં હોય છે;

(૨) વિવેક અને વ્યુત્સર્ગ^૧ વડે આત્માને તેઓ સમ્યક્ પ્રકારે પવિત્ર કરતાં નથી;

(૩) રાત્રિના પૂર્વ અને ઉત્તર ભાગમાં ધર્મધ્યાન કરતાં નથી;

(૪) નિર્દોષ અન્નની ગવેષણા કરતાં નથી.

આથી જિલ્દું વર્તન હોય તો નિશ્ચંથ અને નિશ્ચંથીઓને કેવળજ્ઞાન તેઓ ઇચ્છે તો ઉત્પન્ન થાય.

[—સ્થા૦ ૨૮૪]

કેવલીને પાંચ અનુત્તર (શ્રેષ્ઠ) છે—

૧. અનુત્તર જ્ઞાન;
૨. અનુત્તર દર્શન;
૩. અનુત્તર ચારિત્ર;
૪. અનુત્તર તપ;
૫. અનુત્તર વીર્ય.

[—સ્થા૦ ૪૧૦]

કેવલીને દશ અનુત્તર છે :— અનુત્તર- જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય, ક્ષમા, મુક્તિ (નિર્લોભતા,) ઝગ્નતા, મૃદ્ધતા, લઘુતા (નમ્રતા).

[—સ્થા૦ ૭૬૩]

૧. અશુદ્ધાદિનો ત્યાગ તે વિવેક; અને ચોકાગ્રતાપૂર્વક શરીર અને વચનના વ્યાપારનો ત્યાગ તે વ્યુત્સર્ગ.

કુ છન્નસ્થને ઝોળખવાનાં સાત સ્થાન :—

૧. જીવની હિંસા કરનાર હોય;

૨. જૂઠું બોલનાર હોય;

૩ ચોરી કરનાર હોય;

૪. વિષયમાં આસક્ત હોય;

૫. પૂજાસત્કારમાં રાચતો હોય;

૬. આ 'પાપકાય' છે એમ ખીખને કહે છતાં પોતે તે જ કરતો હોય;

૭ બોલ્યા પ્રમાણે વર્તનાર ન હોય.

કુ આથી ઊલટું કેવળીને ઝોળખવાનાં સાત સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે :—

૧. અહિંસક હોય.

૨-૭. ચાવત્ જેવું બોલે તેવું વર્તન પણ રાખે.

[—સ્થા ૫૫૦]

કુ અવધિજ્ઞાની પ્રથમ અવધિહિપયોગની પ્રવૃત્તિ વખતે

પાંચ કારણે ચલિત—ક્ષુબ્ધ થાય :—

૧. પૃથ્વીને અલ્પ જોઈને;

૨. સૂક્ષ્મજંતુના ઢગલારૂપ પૃથ્વીને જોઈને;

૩. મહાન અજગરનું શરીર જોઈને;

૪. અત્યંત સુખી અને મહત્તી ઋદ્ધિવાળા દેવને જોઈને;

૫. અને ગ્રામનગરાદિમાં જેની કોઈને જાણ નથી તેવા દટાયેલા ખજાના જોઈને.

કુ પણ કેવળજ્ઞાની આ બધું જોઈને જરાય ચલિત—ક્ષુબ્ધ થતા નથી.

[—સ્થા ૩૬૪]

કુ છન્નસ્થ સર્વ પ્રકારે આ પાંચને જાણે દેખે નહિ—

૧. ધર્માસ્તિકાયને,

૨. અધર્માસ્તિકાયને,
૩. આકાશાસ્તિકાયને,
- ૪ શરીરરહિત જીવને,
૫. પુદ્ગલ પરમાણુને.

હું જેને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થયું છે તેવા જિન, અરિહંત, કેવળી એ પાંચેને સર્વ પ્રકારે જાણું છે.

[—સ્થાન ૪૫૦]

હું છને છઠ્ઠસ્થ સર્વ પ્રકારે જાણું દેખે નહિ :—

- ૧-૫. ધર્માસ્તિકાય, યાવત્ પુદ્ગલ પરમાણુને,
૬. શબ્દને.

હું જેને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થયું છે તે જિન, અરિહંત, કેવળી એ છયેને સર્વ પ્રકારે જાણું દેખે છે.

[—સ્થાન ૪૭૮]

હું સાતને છઠ્ઠસ્થ સર્વ પ્રકારે જાણું દેખે નહિ :—

- ૧-૬. ધર્માસ્તિકાયાદિ યાવત્ શબ્દને,
૭. ગન્ધને.

હું એ સાતેયને કેવળી સંપૂર્ણપણે જાણું.

[—સ્થાન ૫૬૭]

તેવી જ રીતે ઉપરના સાતમાં વાયુ ઉમેરીને આઠને અને તે આઠમાં ૧. આ જિન થશે કે નહિ અને ૨. આ સર્વદુઃખનો અંત કરશે કે નહિ — આ બે બાબતો ઉમેરીને દર્શને છઠ્ઠસ્થ સર્વ પ્રકારે નથી જાણુતા અને કેવળી જાણું છે તેમ સમજવું.

[—સ્થાન ૬૧૦, ૭૫૪]

૬. પ્રમાણ - નય

પ્રમાણ^૧ ચાર છે : —

(૧) દ્રવ્યપ્રમાણ; [દ્રવ્ય અર્થાત્ વસ્તુરૂપ પ્રમાણ; જેમકે ગજ જેવા દ્રવ્ય-વસ્તુ વડે શરીર વગેરેનું માપ કાઢવું, અથવા દ્રવ્યમાં કેટલા પર્યાયો છે તે જાણવા. દ્રવ્યપ્રમાણના બે ભેદ છે :— (૧) પ્રદેશનિષ્પન્ન, (૨) વિભાગનિષ્પન્ન. પ્રદેશનિષ્પન્નના એક પ્રદેશથી માંડી અનંત પ્રદેશ સુધીના અનંત ભેદ છે. ત્યારે વિભાગનિષ્પન્નના પાંચ ભેદ છે :— ૧. માન — ધાન્ય વગેરે માપવાનું સાધન; ૨. ઉન્માન — તોળવાનાં સાધનો; ૩. અવમાન — કાપડ વગેરેને ભરવાનું સાધન ૪. ગણિત — એક, બે, ત્રણ વગેરે; ૫. પ્રતિમાન — જેનાથી સોના ચાંદીનો તોલ થાય છે તે; અથવા પૈસા વગેરે બીજી વસ્તુમાં એક વસ્તુની કિંમત આંકવી તે];

(૨) ક્ષેત્રપ્રમાણ :— [ક્ષેત્ર એટલે આકાશનું પ્રમાણ તે. તેના પણ બે ભેદ છે :— ૧. પ્રદેશનિષ્પન્ન અને ૨. વિભાગનિષ્પન્ન. પ્રદેશનિષ્પન્નના એક પ્રદેશથી માંડી અસંખ્યાત પ્રદેશ સુધીના ભેદો છે. અને વિભાગનિષ્પન્નના ભેદો આંગળ, હાથ, વગેરે];

(૩) કાલપ્રમાણ :— [કાલપ્રમાણના પણ બે ભેદ છે :— પ્રદેશનિષ્પન્ન અને વિભાગનિષ્પન્ન. પ્રદેશનિષ્પન્નના એક સમયની સ્થિતિથી માંડી અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિ સુધીના ભેદો છે; અને વિભાગનિષ્પન્નના સમય, આવલિકા ક્ષણ, લવ, મહૂર્તાદિ];

૧. જેનાથી કોઈપણ વસ્તુનું વિશેષ જ્ઞાન થાય તે પ્રમાણ; અને પ્રમાણિત — વસ્તુજ્ઞાન, માપ તે પણ પ્રમાણ. ઉપર જણાવેલ ચાર ભેદ અનુયોગમાં છે, સૂ. ૧૩૨. તેનો વિસ્તાર આગળનાં સૂત્રોમાં છે.,

[ક્ષેત્ર અને કાલનો પણ દ્રવ્યપ્રમાણમાં સમાવેશ થાય છે પણ-તે દ્રવ્યના પર્યાયરૂપ પણ છે તેથી દ્રવ્યથી જુદાં ગણાય છે.]

૪. ભાવપ્રમાણ : — [ભાવરૂપ પ્રમાણ કે ભાવોનું પ્રમાણ. તેના ત્રણ ભેદ છે : — ગુણ, નય, અને સંખ્યા. જીવના ગુણ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે; તેમાં જ્ઞાનના ચાર ભેદ-પ્રત્યક્ષ, અનુમાન ઉપમાન, આગમ એ જ્ઞાનરૂપ પ્રમાણ છે. નયો નૈગમાદિ પ્રસિદ્ધ છે. અને સંખ્યા એક છે વગેરે].

[—સ્થા. ૨૫૮]

સાત મૂલનયો છે :—

૧. નેગમ : — [લૌકિક રૂઢિ અનુસાર શબ્દ અને અર્થનો વિચાર તે નેગમ નય. જેમકે, કોઈ રોટલી માટે લોટ બાંધતું હોય અને આપણે પૂછીએ કે શું કરો છો ? તે જવાબ આપશે કે ‘રોટલી કરું છું’ — આ જવાબને શ્રોતા અને વક્તા બન્ને સાચો માને છે. તેમાં લોકરૂઢિ જ મુખ્ય કારણ છે];

૨. સંશ્રદ્ધ : — [અનેક વસ્તુ કે વ્યક્તિઓમાં કોઈ એક સામાન્ય તત્ત્વ જોઈને તે સૌની એકતા — અભિન્નતા સ્થાપવી તે સંશ્રદ્ધનય. જેમકે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી ઇત્યાદિ સકલ વ્યક્તિરૂપે જુદા છતાં જીવરૂપે એ બધાને એક કહી દેવા; તે જ પ્રમાણે ચેતન અને અચેતન એ સકલ વસ્તુને સત્ રૂપે એક કહી દેવી];

૩. વ્યવહાર : — [સામાન્ય તત્ત્વથી સંકલિત થયેલી વસ્તુમાં ત્રયોજનાનુસાર વિભાગ પાડવા — તેના ભેદોપભેદોને]

૧. એક જ વસ્તુને જોવાની વિચારવાની જે વિવિધ દૃષ્ટિઓ તે નય છે. વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૮.

વિચાર કરવો તે વ્યવહારનય. જેમકે, સત્તા બે લેદ છે — જીવ અને અજીવ; અજીવના બે લેદ છે — સિદ્ધ અને સંસારી; સંસારીના બે લેદ છે — ત્રસ અને સ્થાવર];

૪. ઋગ્નુસૂત્ર : — [વસ્તુ ત્રૈકાલિક છતાં તેની વર્તમાન-સ્થિતિનો જ પ્રધાનતયા વિચાર કરવો તે ઋગ્નુસૂત્ર નય. જેમકે, સુવર્ણ ત્રૈકાલિક છે છતાં ઋગ્નુસૂત્રનયવાદી તેના કોઈ પણ એક મોજૂદ વીંટી જેવા ઘાટનો જ વિચાર કરીને કહે કે આ વીંટી છે];

૫. શબ્દ : — [શબ્દોના અર્થનો વિચાર કરતી વખતે જે તેના કાલ, વંચન, લિંગ ઇત્યાદિ લેદોને ધ્યાનમાં રાખીને અર્થલેદ કરે તે — શબ્દનય. જેમકે, આ નયને મતે આજનો ઘટ એ ગઈ કાલના ઘટ કરતાં બુદ્ધો છે];

૬. સમલિરૂઢ : — [પર્યાયલેદો અર્થનો લેદ કરે તે સમલિરૂઢનય. આ નયને મતે રાજા, નૃપતિ ઇત્યાદિ પર્યાય-વાચી શબ્દોનો અર્થ બુદ્ધો છે. જેમકે, જે શોભે તે રાજા; જે મનુષ્યોને રક્ષે તે નૃપ, ઇત્યાદિ];

૭. એવંભૂત : — [શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ જ્યારે વિદ્યમાન હોય ત્યારે જ તે શબ્દથી તે અર્થને વાચ્ય માને, અન્યથા નહિ, તે એવંભૂત નય. સમલિરૂઢને મતે રાજા શબ્દનો વાચ્ય એટલે કે રાજા તરીકે ઓળખાતો માનવી શોભતો ન હોય અર્થાત્ સામાન્ય વસ્ત્ર પહેરીને બેઠો હોય ત્યારે પણ રાજા કહેવાય; પણ એવંભૂતનયને મતે તો જ્યારે તે રાજાચિહ્નને ધારણ કરીને સિંહાસન પર બેઠો હોય અને શોભતો હોય, ત્યારે જ રાજા કહેવાય, અન્યથા નહિ].

૭. દર્શનપરિણામ

દર્શન બે પ્રકારનું છે :—

૧. સમ્યગ્દર્શન અને ૨. મિથ્યાદર્શન.

(૧) સમ્યગ્દર્શન બે પ્રકારનું છે :—

નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન (ઉપદેશ વિના પ્રાપ્ત થતું); અને
અભિગમસમ્યગ્દર્શન (બીજાના ઉપદેશથી થતું).

હું નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન બે પ્રકારનું છે :—

પ્રતિપાતી (આદ્યું જનારું)^૧; અને અપ્રતિપાતી (ન
આદ્યું જનારું.)

હું અભિગમસમ્યગ્દર્શનના પણ તે જ બે પ્રકારો છે.

(૨) મિથ્યાદર્શન બે પ્રકારનું છે :—

આભિગ્રહિક (જેન તત્ત્વ સિવાયનાં બીજાં મિથ્યા
તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધારૂપ); અને અનાભિગ્રહિક (તેથી બિલકું).

હું આભિગ્રહિકમિથ્યાદર્શન બે પ્રકારનું છે—

સપયંવસિત (સમ્યગ્દર્શન થતાં આદ્યું જનારું) અને
અપયંવસિત (અભવ્યને હોતું, જેનો કદી અંત નથી).

હું અનાભિગ્રહિકના પણ તે જ બે ભેદો છે.

[—સ્થા. ૭૦]

દર્શન^૨ સાત છે—

૧. સમ્યગ્દર્શન; ૨. મિથ્યાદર્શન; ૩. સમ્યાગ્મિથ્યાદર્શન;

૧. દર્શનમોહનીયતા ક્ષયોપશમ અથવા ઉપશમથી થયું હોય તે
દર્શનમોહનીયતા ઉદયથી પાછું પણ આદ્યું ભય; અને દર્શનમોહના ક્ષયથી
થયેલું તે કદી આદ્યું ન ભય.

૨. અહીંયાં દર્શન શબ્દનો પ્રયોગ શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શન અને સામાન્યાવ-
ગ્રાધરૂપ દર્શન બે બંને અર્થમાં છે.

૪. ચક્ષુર્દર્શન; ૫. અચક્ષુર્દર્શન; ૬. અવધિદર્શન;
૭. કૈવલદર્શન.

[—સ્થાન ૫૬૫]

દર્શન આઠ છે —

૧-૭. ઉપર પ્રમાણે;

૮. સ્વપ્નદર્શન^૧.

[—સ્થાન ૬૧૮]

સરાગ સમ્યક્દર્શન^૨ દર્શ પ્રકારનું છે :—

૧. નિસર્ગરુચિ :—[ત્રિનોપદિષ્ટ ભાવોને ધીજના ઉપદેશ વિના જ પોતાની મતિથી શ્રદ્ધે];

૨. ઉપદેશરુચિ :—[ધીજના ઉપદેશથી શ્રદ્ધાળુ થાય];

૩. આજ્ઞારુચિ :—[માત્ર આચાર્ય કે કૌઈ ગુરુના શબ્દને યથાવત્ પ્રમાણ મानी શ્રદ્ધાળુ થાય];

૪. સૂત્રરુચિ :—[જે સૂત્ર-શાસ્ત્ર વાંચીને શ્રદ્ધાળુ થાય];

૫. ધીજરુચિ :—[જે એકાદ જીવાદિ વિષે સાંભળી ધીજ તત્ત્વને પણ સમજીને શ્રદ્ધી લે];

૬. અભિગમરુચિ :—[જે શાસ્ત્રને અર્થપૂર્વક જાણે];

૭. વિસ્તારરુચિ :—[દ્રવ્યોને તથા તેમના પર્યાયોને પ્રમાણ અને નય વડે વિસ્તારથી જાણે];

૮. ક્રિયારુચિ :—[જેને આચરણમાં રુચિ હોય];

૯. સંક્ષેપરુચિ :—[જેને ધીજ દર્શનનું જ્ઞાન ન હોય અને જૈન દર્શનનું પણ બહુ જ થોડું જ્ઞાન હોય];

૧. આ દર્શન એ અચક્ષુર્દર્શનના વિરોધ બેદરૂપ જ સમજવું; કારણ, તેમાં મનોબ્યાપાર શુભ્ય છે.

૨. આ દર્શન રુચિરૂપ છે. જેનું મોહનીય કર્મ ઉપસાંત નથી થયું અથવા ક્ષય પણ નથી પામ્યું, તેને તે હોય છે અર્થાત્ તે દર્શનમોહના ક્ષયોપશમજન્ય છે. જુઓ ઉત્તરાં અં ૮, ગા. ૧૬.

૧૦. ધર્મ^૧રુચિ :— [જેને શ્રુતધર્મ^૨, ચારિત્રધર્મ^૩ અને અસ્તિકાય ધર્મ^૪માં શ્રદ્ધા હોય].

[—સ્થાન ૭૫૧]

દં ૦ ૧. નારક ત્રણ છે :—

સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ અને સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ.

દં ૦ ૨-૧૧. ભવનપતિ ત્રણ છે નારક જેમ.

દં ૦ ૨૦-૨૪. ૧૫^૫એન્દ્રિયતિય^૬ચથી વૈમાનિક સુધીના જીવો પણ ત્રણ પ્રકારે છે નારક જેમ.

[—સ્થાન ૧૮૧]

૮. ચારિત્રપરિણામ

ચારિત્રધર્મ^૧ બે પ્રકારનો છે :—

૧. અગાર^૨ ચારિત્રધર્મ^૩;

૨. અણુગાર^૪ ચારિત્રધર્મ^૫.

[—સ્થાન ૭૨]

કુ કુલના ચાર પ્રકાર છે :—

૧. ભિન્ન — ફૂટેલો;

૨. જજ^૬રિત — તિરાડ પડી હોય તેવો;

૧. અહીં એકેન્દ્રિયના પાંચ દડક તથા દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયના દડકો વર્ણિત કર્યા છે, કારણ, એકેન્દ્રિયોમાં માત્ર મિથ્યા-દષ્ટિ જ હોય છે, અને દ્વીન્દ્રિયાદિ સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ હોતા નથી.

૨. અગાર એટલે ધર. ધરભારવાળાનો ચારિત્રધર્મ સમ્યક્ત્વ અને પાંચ અણુવ્રત આદિ રૂપ છે.

૩. ધર વિનાના તે અણુગાર—તેમનો ચારિત્રધર્મ મૂલગુણરૂપ અને ઉત્તરગુણરૂપ છે. મૂલગુણમાં પાંચ મહાવ્રતનું પાલન અને ઉત્તરગુણમાં પિડવિશુદ્ધિ આદિ સમાવિષ્ટ છે.

૩. પરિસ્ત્રાવી — ખરાખર પકળ્યો ન હોય તેથી પાણી
ઝરી જાય તેવો;

૪. અપરિસ્ત્રાવી — પાણી ન ઝરે તેવો.

હું ચારિત્ર^૧ પણ તે જ રીતે ચાર પ્રકારનું છે [—સ્થાન ૩૬૦]

(૧) અગારધર્મ^૨

ચાર શ્રમણોપાસક કહ્યા છે —

(૧) ૧. માતાપિતા સમાન :— [ઉપચાર ખાતર નહીં પણ
ખરા દિલથી સાધુ પ્રત્યે સ્નેહ રાખનાર, અને
તેમને કદી માઠું ન લગાડનાર];

૨. બ્રાતૃ સમાન :— [પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તો બે
કડવાં વચન પણ કહે તેવા];

૩. મિત્ર સમાન :— [કુદરતી સ્નેહવાળા નહીં, પણ
ઔપચારિક સ્નેહવાળા];

૪. સપત્ની સમાન :— [શોકની જેમ હંમેશા સાધુનાં
દુષણ જ ઇર્ષ્યાથી બેનારા];

(૨) ૧. આદર્શ જેવા :— [ઝરીસાની પેઠે સાધુના ઉપ-
દેશને યથાવત્ શ્રદ્ધા કરી ચલિત ન થનારા];

૨. પતાકા જેવા :— [પતાકાની પેઠે ચલિત ચિત્ત-
વાળા];

૧. બે મૂલ્યુલ સંબંધી પ્રાયશ્ચિત લાગ્યું હોય તો ચારિત્ર બિન્ન
કહેવાય; પર્યાયછેદન પ્રાયશ્ચિત આવ્યું હોય તો ચારિત્ર જર્જરિત કહેવાય;
સૂક્ષ્મ અતિચાર થયો હોય તો પરિસ્ત્રાવી અને નિરતિચાર હોય તો અપરિ-
સ્ત્રાવી ચારિત્ર કહેવાય.

૨. તેમના અણુવ્રત વિષે સંવરમા કહેવામાં આવ્યું છે બૌદ્ધ શાસ્ત્રમાં
પણ સાવધ વ્યાપાર કરવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે—(૧) શસ્ત્રવાણિજ્ય,
(૨) જીવનો વ્યાપાર, (૩) માંસવ્યાપાર, (૪) મદ્યવ્યાપાર, (૫) વિષ-
વ્યાપાર—આ નિષિદ્ધ ગણાય છે. — અંગુત્તર૦ - ૫. ૧૭૮.

૩. સ્થાણુ સમાન : — [શૂણ્કું જેમ કદી ચલિત થાય નહીં તેમ સાધુ સમજાવે તોપણ સમજે નહીં તેવા];

૪. ખર કંટક સમાન : — [પોતાના હઠાગ્રહમાંથી ચલિત પણ ન થાય અને સામેથી કઠોર કાંટાની જેમ સાધુને વચનથી વીધે તેવા].

[—સ્થા. ૩૨૧]

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના શ્રમણોપાસકની સૌધર્મ-કલ્પના અરુણાભ વિમાનમાં ચાર પદ્યોપમ સ્થાતિ કહી છે^૧

[—સ્થા. ૩૨૨]

હું ભારવાહકના ચાર વિસામા છે —

૧. એક ખંભાથી ખીજા ખંભા પર ભાર બદલે ત્યારે;
૨. જ્યારે શારીરિક હાજતે બચે ત્યારે;
૩. કયાંક નાગકુમાર કે સુવર્ણકુમારના મંદિરમાં વિશ્રામ કરે ત્યારે;
૪. જ્યાં જીવનભર વસે છે તે પણ એક વિસામા છે.

હું તેવી જ રીતે શ્રમણોપાસકના પણ ચાર વિસામાર છે : —

૧. જ્યારે શીલવ્રત અને ગુણવ્રત અંગીકાર કરે છે અને પૌષ્ઠીપચાર આદરે છે ત્યારે;
૨. જ્યારે સામાયિક કે દેશાવકાશિક વ્રતનું ભલી રીતે પાલન કરે છે ત્યારે;

૧. આ વાત ઉપાસકદશાસત્રમાં વર્ણિત આનંદાદિ દશ આવકો વિષે સમજવી.

૨. સરખાવો શુદ્ધશ્રાવકની પ્રસન્નતા. — અગ્રતર ૩. ૪૨.

૩. જ્યારે આઠમ, ચૌદશ કે એકમે પૌષધોપવાસ^૧ આદરે ત્યારે;

૪. જ્યારે અંતિમ મારણાન્તિક સંલેખના લઈ ભાત-પાણી છોડી દઈ પાદપોષગમન સ્વીકારે અને મૃત્યુની આકાંક્ષા વિના દિવસો વિતાવે ત્યારે.

[—સ્થા૦ ૩૧૪]

ઉપાસકની પ્રતિમા^૨ અગિયાર છે :—

૧. દશ^૩નશ્રાવક [શંકાદિથી રહિત સમ્યગ્દશનનો સ્વીકાર કરનાર];

૨. કૃતવ્રતકર્મ^૪ [સમ્યગ્દશન પછી અણુવ્રતી બને અને શુભવ્રતો પણ ધારણ કરે તે];

૩. કૃતસામાયિક [સાવધયોગથી વિરતિ અને નિરવધ યોગની ભજના તે સામાયિક;^૫ આર્ત પૌષધોપવાસ વિનાનું સામાયિક હંમેશાં સવાર અને સાંજે ત્રણ માંહના સુધી કરે તે];

૪. પૌષધોપવાસનિરત [જેથી કુશલધર્મની પુષ્ટિ થાય તેવું આહારત્યાગાદિરૂપ અનુષ્ઠાન—તે પૌષધ; તેવા અનુષ્ઠાન સહિત દિવસ અને રાત સુધી રહેવું તે પૌષધોપવાસ. અથવા પૌષધ એટલે આઠમ વગેરે પર્વના દિવસો; તેમાં ઉપવાસ કરવો તે પૌષધોપવાસ. વ્યવહારમાં તો આહાર, શરીરસત્કાર, અપ્રહસ્ય^૬ અને સાવધવ્યાપારનો પરિત્યાગ તે

૧. જૈનમતના પૌષધની મરકરી ભગવાન જીદે કરી છે અને પ્રસંગે આર્યોપોસથ વર્ણવ્યા છે. — અગુત્તર૦ ૩. ૭૦.

૨. પ્રતિમા એટલે પ્રતિજ્ઞા—અભિગ્રહ. આ સૂત્રમાં પ્રતિમા અને પ્રતિમાવાનનો અલેદ કરી, પ્રતિમાને બદલે પ્રતિમાવાનનો નિર્દેશ છે, એમ સમજવું.

૩. સાધુને સર્વત્ર અને શ્રાવકને આંશિક ગણવું.

પૌષધોપવાસ ગણાય છે; એવા પૌષધોપવાસમાં નિરત — આસક્ત હોય તે]^૧;

૫. દિવસમાં બ્રહ્મચારી અને રાત્રીમાં પરિભ્રાણુવાળો [પૂર્વોક્ત ચાર પ્રતિમાયુક્ત હોય અને ઉપરાંત દિવસના ભાગમાં બ્રહ્મચર્ય પાળે અને રાત્રિના ભાગમાં સ્ત્રીનું અથવા સ્ત્રી સંબંધી લોગનું પરિભ્રાણ બાંધે, સ્નાન કરે નહીં, કછેટી મારે નહિં; આર્બુ, અનુષ્ઠાન પાંચ માસ સુધી કરનારો]^૨;

૬. દિવસ અને રાત્રીમાં બ્રહ્મચારી, સ્નાન ન કરનાર, દિવસે જમી લેનાર અને કચ્છ ન બાંધનાર [પૂર્વોક્ત પાંચ પ્રતિમાધારી હોય અને ઉપરાંત બ્રહ્મચર્ય પાળે—આમ છ માસ સુધી અનુષ્ઠાન કરનારો];

૭. સચિત્તાહારનો ત્યાગી [પૂર્વોક્ત છ પ્રતિમાધારી હોય અને સચિત્તાહારનો ત્યાગ કરે—આર્બુ અનુષ્ઠાન ૭ માસ સુધી કરનારો];

૮. આરંભનો ત્યાગી [પૂર્વોક્ત સાત પ્રતિમાયુક્ત હોય અને પૃથ્વીઆદિના જીવનો આરંભ — હિંસા ત્યાગે, આર્બુ અનુષ્ઠાન ૮ માસ સુધી કરનાર];

૯. પ્રેમ્યપરિત્યાગી [પૂર્વોક્ત આઠ પ્રતિમાધારી હોય ઉપરાંત પોતાના નોકર—ચાકર કે બીજા કોઈ પાસે પણ આરંભ ન કરાવે, આર્બુ અનુષ્ઠાન ૯ માસ પર્યન્ત કરનાર];

૧. આ ચોથી પ્રતિમા જ્યારે ધારવી હોય ત્યારે પૂર્વની ત્રણ પ્રતિમા તો હોતી જ નેઈએ અને ૪ મહિના સુધી બે આઠમ, બે ચૌદશ, અમાસ અને પૂનમના રોજ એમ પ્રત્યેક સાસમા છ વાર પૌષધોપવાસ કરે ત્યારે આ ચોથી પૌષધોપવાસ પ્રતિમા થઈ ગણાય છે.

૨. આ ઉપરાંત દશાશ્રુતમા એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે પાંચમી પ્રતિમાધારી આવક પર્વેને દિવસે એકરાત્રિકપ્રતિમા પણ ધારણ કરે. એકરાત્રિક પ્રતિમામાં આખી રાત સુધી નિર્દોષ ધ્યાનનું વિધાન છે.

૧૦. ઉદ્દિષ્ટભક્તત્યાગી [પૂર્વોક્ત નવ પ્રતિભાયુક્ત હોય અને પોતાના માટે રાંધેલા ભોજનનો પણ ત્યાગ કરે અને માથે મુંડન કરાવે અથવા ચોટલી માત્ર રાખે, ઘરની બાબતમાં કંઈ કંઈ પૂછે તો માત્ર હા-ના નો ઉત્તર આપે — આલું અનુષ્ઠાન દશ માસ સુધી કરનારો];

૧૧. શ્રમણભૂત — સાધુ જેવો [પૂર્વોક્ત દશ પ્રતિમાધારી હોય અને મુંડન કરાવે કે લોચ કરે, સાધુવેશ સ્વીકારે, ઇર્થીસમિતિ આદિ સાધુનો આચાર પાળે, ભિક્ષા માટે ગૃહસ્થના ઘેર જાય અને કહે કે, ‘પ્રતિમાધારી શ્રાવકને ભિક્ષા આપો’; કંઈ પૂછે કે તમે કોણ છો? તો ‘પ્રતિમાધારી શ્રાવક છું’ તેવો જવાબ આપે — આલું અનુષ્ઠાન અગિયાર માસ પર્યન્ત કરનારો]^૧.

[—સમ૦ ૧૧]

(૨) નિર્ગ્રન્થ

કુ નિર્ગ્રન્થ ચાર પ્રકારના છે : —

૧. રાત્નિક^૨ હોય પણ ભારેકમી^૩ હોઈ ધર્મનો અનારાધક હોય;

૧. દીકાકાર જણાવે છે કે આ પ્રતિમા વિષે પાઠાન્તર પણ છે અને તેનું ક્રમમાં પણ સહેજ ફરક છે.

દિગ્ગણર પર પરામા — ૧. દર્શનપ્રતિમા, ૨. મત, ૩. સામાયિક, ૪. ધૌર્ધ્યોપવાસ, ૫. સચિત્તત્યાગ, ૬. રાત્રિભુક્તિ અથવા દિવામૈથુનત્યાગ, ૭. બ્રહ્મચર્ય, ૮. ચારભત્યાગ, ૯. પરિગ્રહત્યાગ, ૧૦. અનુમતિત્યાગ, ૧૧. ઉદ્દિષ્ટત્યાગ — આ નામો પ્રચલિત છે. જૈનસિદ્ધાન્ત સંગ્રહ પૃ. ૨૨.

૨. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ રત્ન છે — તેનાથી જ જેનો વ્યવહાર ચાલેતો હોય તે રાત્નિક કહેવાય. આદિ રાત્નિકનો અર્થ ‘પર્યાય-જ્યેષ્ઠ સાધુ લેવો — એટલે કે જેને ખીન્ન કરતા સાધુપણુ લીધે વધારે વર્ષ થયા હોય તેવો.

૨. રાત્રિક હોય અને હળુકમી હોઈ ધમનો આરાધક હોય;

૩. અવમરાત્રિક હોય અને ભારેકમી હોઈ ધમનો અનારાધક હોય;

૪. અવમરાત્રિક હોય પણ હળુકમી હોઈ ધમનો આરાધક હોય.

. હું નિર્ઞન્થી, શ્રમણોપાસક અને શ્રમણોપાસિકા એ પણ નિર્ઞન્થ જેમ ચાર પ્રકારનાં છે.

[સ્થા. ૩૨૦]

નિર્ઞન્થ^૨ પાંચ છે : —

૧. પુલાક, [ચોખ્ખા કાઢી લેતાં પાછળ રહેતાં ડાંગરનાં નિઃસાર ફેતરાં જેવા સંયમના સારથી શૂન્ય નિર્ઞન્થો. આવી નિર્ઞન્થ જિનોક્ત પદાર્થોમાં તો પાકો શ્રદ્ધાળુ હોય, પોતાની સમજ પ્રમાણે ક્રિયાનુષ્ઠાન પણ કરતો હોય, પણ તપ અને શ્રુતના પ્રભાવથી જે કાંઈ લઘિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તેનો ઉપયોગ કરતો હોય છે, અને જ્ઞાનમાં અતિચાર લાગે તેવું વર્તન રાખતો હોય છે];

૨. બકુશ [પોતાના શરીર અને ઉપકરણના ઠાઠમાં જ રાચીને પોતાના ચારિત્રને મલીન બનાવી મૂકનાર, ઋદ્ધિ અને યશની કામના રાખનાર, સુખશીલ, માથાના વાળ કાતરથી કાપી પટિયાં પાડનાર, અને દીક્ષાપર્યાય ટુંકાવવો પડે એવા અતિચાર કરનાર. એમના ભેદ બે છે :—શરીરબકુશ અને ઉપકરણબકુશ];

૧. પર્યાયલક્ષ — સાધુ અવસ્થા દ્વંડી હોય તે અવમરાત્રિક.

૨. જેને ધનાદિ બાહ્ય અને મિથ્યાત્વ, હિંસા આદિ આતરિક ગાંઠ—બંધન ન હોય તે, વિશેષ આટલું જુઓ તત્વાર્થ. ૦ ૯. ૪૮થી. નિર્ઞન્થોનું સ્વપવર્ણન ભગવતી (૧૦ ૨૫, ૬૦ ૫, ૫૦ ૫૫) માં છે.

૩. કુશીલ [જેનું શીલ ઉત્તરગુણમાં ખામી આવવાથી અથવા સંજ્વલનકષાયથી કુત્સિત થયું હોય તે. કુશીલ એ પ્રકારના છે :— પ્રતિસેવનાકુશીલ અને કષાયકુશીલ. જેઓ નિઝાંત્ર થવાની અભિલાષા તો રાખે છે, પણ ઇન્દ્રિયના સંયમ વિનાના હોવાથી કોઈ કોઈ વખત પિડવિશુદ્ધિ, સમિતિ, ભાવના, તપ, આદિ ઉત્તરગુણ વિષેની સર્વજ્ઞની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી બેસે છે, તેઓ પ્રતિસેવનાકુશીલ; અને જેઓ સંયત છતાં કોઈ કોઈ વખત સંજ્વલનકષાયી બની જાય છે તેઓ કષાયકુશીલ];

૪. નિઝાંત્ર [જેના કષાય ક્ષય પામી ગયા છે તેવો ક્ષીણકષાય અથવા જેનો મોહ ઉપશાંત થઈ ગયો છે તેવો ઉપશાંતમોહ નિઝાંત્ર];

૫. સ્નાતક [જેણે પોતાનાં બધાં ધાર્મિકમને ધોઈને સાફ કરી નાખ્યાં છે તે. તે સયોગી અથવા અયોગી કેવળી હોય].

(૧) પુલાકનિઝાંત્રના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. જ્ઞાનપુલાક : — [જ્ઞાન સંબંધી અતિચાર લાગવાથી જ્ઞાનની અપેક્ષાએ આત્માને નિઃસાર કરનાર];

૨. દર્શનપુલાક : — [કુદૃષ્ટિની પ્રશંસા ઇંથી સમ્યગ્-દર્શનને મલિન કરનાર];

૩. ચારિત્રપુલાક : — [મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણ સંબંધી અતિચારવાળા];

૪. લિંગપુલાક : — [વસ્ત્ર-પાત્રની મર્યાદા ઝોળંગનાર];

૫. યથાસૂક્ષ્મપુલાક : — [પ્રમાદથી અકલ્પ્ય વસ્તુ સ્વીકારનાર].

(૨) બકુશનિર્ગ્ન્ય^૧ પાંચ પ્રકારના છે : —

૧. આલોગ બકુશ — જાણી જોઈ ને કરનાર;
૨. અનાલોગ બકુશ — સહસાકારી;
૩. સંવૃત બકુશ — પ્રચ્છન્નકારી;
૪. અસંવૃત બકુશ — પ્રકટપણે કરનાર;
૫. યથાસૂક્ષ્મ બકુશ — પ્રમાદવશ કરનાર.

(૩) કુશીલ નિર્ગ્ન્યના પાંચ પ્રકાર છે.

૧-૫. પુલાકની જેમ.

(૪) નિર્ગ્ન્યના પાંચ પ્રકાર છે : —

૧. પ્રથમસમય નિર્ગ્ન્ય : — [નિર્ગ્ન્ય થયાનો — ઉપશાંતભોહ કે ક્ષીણભોહ થયાનો પ્રથમ સમય જેમને હોય તેવા];

૨. અપ્રથમસમય નિર્ગ્ન્ય;

૩. ચરમસમય નિર્ગ્ન્ય : — [ઉપશાંતભોહ કે ક્ષીણભોહના અંતિમ સમયમાં વર્તમાન];

૪. અચરમસમય નિર્ગ્ન્ય;

૧. શરીરબકુશ અને ઉપકરણબકુશ એ પ્રત્યેકના આ પાંચ ભેદ સમજવા.

૨. પ્રતિસેવનાકુશીલ અને કષાયકુશીલ એ પ્રત્યેકના આ પાંચ ભેદ સમજવા. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-લિંગની અપેક્ષાએ અકૃત્યકરણ કરે તે જ્ઞાન-કુશીલાદિ; અને કોઈ પ્રશ્ન સા કરે ત્યારે કુલાર્થ જાય તે યથાસૂક્ષ્મકુશીલ.

કોષાદિ કષાયવાળો થઈ જ્ઞાન, દર્શનનો પ્રયોગ કરે, ચારિત્રબળ વડે શાપ આપે, લિંગાતર કરે, અને મનથી કષાય કરે — તે જ્ઞાનકુશીલાદિ કષાયકુશીલ સમજવા.

ચૂર્ણિ કરને મતે જ્ઞાનાદિની સમ્યગારાધના નહીં પણ વિરાધના કરનાર તે પ્રતિસેવનાકુશીલ; અને જ્ઞાનાદિ પાચની કષાય વડે વિરાધના કરનાર તે કષાયકુશીલ.

૫. યથાસૂક્ષ્મ નિર્ગન્થ : — [બધા નિર્ગન્થ યથાસૂક્ષ્મ-
(નિર્ગન્થ કહેવાય].

(૫) સ્નાતક નિર્ગન્થના પાંચ પ્રકાર છે : —

૧. અશરીરી (અચ્છવી);
૨. અશબલ — અતિચારરહિત હોવાથી;
૩. અકર્મશી;
૪. સંશુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનધર અહંત જિન કેવલી;
૫. અપરિસ્ત્રાવી — અયોગી.

[—સ્થા૦ ૪૪૫]

કુ ત્રણ નિર્ગન્થને સંજ્ઞામાં ઉપયોગ નથી : —

૧. પુલાક; ૨. નિર્ગન્થ; ૩. સ્નાતક.

કુ ત્રણ નિર્ગન્થ સંજ્ઞાપયોગ સહિત અને રહિત છે : —

૧. બકુશ; ૨. પ્રતિસેવનાકુશીલ; ૩. કષાયકુશીલ.

[—સ્થા૦ ૧૫૮]

(૩) મુંડ

મુંડ^૨ પાંચ છે : —

(૧) ૧. શ્રોત્રેન્દ્રિય મુંડ, ૨. ચક્ષુરિન્દ્રિય મુંડ, ૩. શ્રાણુ-
ન્દ્રિય મુંડ, ૪. જિહ્વેન્દ્રિય મુંડ, ૫. સ્પર્શેન્દ્રિય મુંડ.

(૨) ૧. ક્રોધમુંડ, ૨. માનમુંડ, ૩. માયામુંડ,
૪. લોભ મુંડ, ૫. શિરોમુંડ.

[—સ્થા૦ ૪૪૩]

૧. સજ્ઞા — આહારાદિ સંજ્ઞા.

૧. મુંડન — અપનયન. તેના બે ભેદ છે — દ્રવ્યથી અને ભાવથી. દ્રવ્યથી મુંડન તે માયાના વાળ કાઢી નાખવા તે; અને ભાવથી મુંડન તે રાગ અને દ્વેષનું અપનયન. શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિના વિષયમાં આસક્તિ કે દ્વેષ ન કરવો તે શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિ મુંડ. તેવી જ રીતે ક્રોધાદિ મુંડ સમજવા.

મુ'ંડ દશ છે : —

ઉપરના બંને વર્ગોના પાંચ પાંચ મળીને.

[—સ્થા. ૭૪૬]

(૪) આચાર

આચાર બે પ્રકારનો છે :—

૧. જ્ઞાનાચાર,
૨. નોજ્ઞાનાચાર.

નોજ્ઞાનાચાર બે પ્રકારનો છે :—

૧. દર્શનાચાર,
૨. નોદર્શનાચાર.

નોદર્શનાચાર બે પ્રકારનો છે :—

૧. ચારિત્રાચાર,
૨. નોચારિત્રાચાર.

નોચારિત્રાચાર બે પ્રકારનો છે :—

૧. તપઆચાર,
૨. વીર્યાચાર.

[—સ્થા. ૮૪]

આચાર પાંચ પ્રકારનો છે —

૧. જ્ઞાનાચાર [યોગ્યકાળમાં સ્વાધ્યાયાદિ કરવાં તે];
૨. દર્શનાચાર [શાસ્ત્રમાં શંકાકાંક્ષાદિ ન કરવાં તે];
૩. ચારિત્રાચાર [સામતિશુભિરૂપ];
૪. તપઆચાર [બાહ્ય અનશનાદિ અને આશ્વતર

વિનયાદિ તપનું અનુષ્ઠાન;]

૫. વીર્યાચાર [પોતાની શક્તિ છુપાવ્યા વિના જ્ઞાનાદિ આચારનું પાલન].

[—સ્થા. ૪૩૨]

(૫) સંયમ-અસંયમ

કૃ સૂતેલા સંયતના પાંચ જાત છે — અર્થાત્ સંયમી એ પ્રમાદી હોય તો આ પાંચ કર્મબંધના નિમિત્ત બને છે : —

૧. શબ્દ, ૨. રૂપ, ૩. રસ, ૪. ગંધ, ૫. સ્પર્શ.

કૃ પણ જાગતા સંયતના એ જ પાંચ સૂતેલા છે — અર્થાત્ અપ્રમાદી સંયતને એ પાંચ કર્મબંધનું નિમિત્ત થતા નથી :

કૃ અસંયત સૂતો હોય કે જાગતો હોય પણ તેના એ પાંચ જાગતા જ હોય છે; અર્થાત્ અસંયત પુરુષને કર્મબંધ સદા એ પાંચના નિમિત્તે થતો જ રહે છે.

[— સ્થા. ૪૨૨]

એકેન્દ્રિયજીવનો વધ ન કરે તો પાંચ પ્રકારનો સંયમ થાય : —

૧. પૃથ્વીકાયિક સંયમ,
૨. અપ્કાયિક સંયમ,
૩. તેજસ્કાયિક સંયમ,
૪. વાયુકાયિક સંયમ,
૫. વન્સ્પતિકાયિક સંયમ.

[— સ્થા. ૪૨૬]

દ્વિ-ઈન્દ્રિયજીવોનો વધ ન કરે તો ચાર પ્રકારનો સંયમ થાય : —

૧. જીભનું સુખ જાણ નહિ,
૨. જીભનું દુઃખ આવે નહિ,
૩. સ્પર્શનું સુખ જાણ નહિ,
૪. સ્પર્શનું દુઃખ આવે નહિ.

[— સ્થા. ૩૬૮]

ત્રીન્દ્રિય જીવોનો વધ ન કરે તો છ સંયમ થાય : —

- ૧-૪. ઉપર પ્રમાણે,
૫. ગંધનું સુખ જાય નહિ,
૬. ગંધનું દુઃખ આવે નહિ.

[—સ્થાન ૫૨૧]

ચતુરિન્દ્રિયનો વધ ન કરે તો આઠ સંયમ થાય : —

- ૧-૬. ઉપર પ્રમાણે,
૭. નેત્રસુખ જાય નહિ,
૮. નેત્રદુઃખ આવે નહિ.

[—સ્થાન ૬૧૪]

પચ્ચેન્દ્રિય જીવોનો વધ ન કરે તે દશ સંયમ થાય : —

- ૧-૮. ઉપર પ્રમાણે,
૯. કણ્ઠસુખ જાય નહિ,
૧૦. કણ્ઠદુઃખ આવે નહિ.

[—સ્થાન ૭૧૫]

હિ પચ્ચેન્દ્રિય જીવોનો વધ ન કરે તો પાંચ સંયમ થાય : —

૧. કણ્ઠસંયમ, ૨. નેત્રસંયમ, ૩. ઘ્રાણસંયમ, ૪. જિહ્વાસંયમ, ૫. સ્પર્શસંયમ.

હિ સર્વ જીવોનો વધ ન કરે તો પાંચ સંયમ થાય : —

- ૧-૫. ઐકેન્દ્રિયસંયમ થાવત્ પચ્ચેન્દ્રિયસંયમ.

[—સ્થાન ૪૩૦]

સંયમ બે પ્રકારનો છે —

૧. સરાગસંયમ (રાગયુક્ત સંયમ અથવા રાગી પુરુષનો સંયમ) અને ૨. વીતરાગસંયમ.

(૧) સરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે —

સૂક્ષ્મસંપરાય-૧સરાગસંયમ (મોહનીયનું ઉપશમન કે ક્ષય કરનારને, દશમા ગુણસ્થાન વખતે હોતો;) અને બાહર-

૧. સૂક્ષ્મસંપરાય એટલે સૂક્ષ્મ લોભ; અને બાહર એટલે સ્પૃહ.

સંપરાય-સરાગસંયમ (દશમા ગુણસ્થાન પહેલાંનાં ગુણ-સ્થાનોમાં હોતો.)

§ સૂક્ષ્મસંપરાય-સરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે —

પ્રથમસમયસૂક્ષ્મ સં૦ અને અપ્રથમસમયસૂક્ષ્મ સં૦,
અથવા — ચરમસમયસૂક્ષ્મ સં૦ અને અચરમસમયસૂક્ષ્મ સં૦,
અથવા — સંકિલ્પ્યમાનસૂક્ષ્મ સં૦ અને વિશુદ્ધ્યમાનસૂક્ષ્મ સં૦^૧.

§ બાહરસંપરાયસરાગ સંયમ બે પ્રકારનો છે —

પ્રથમસમયબાહર સં૦ અને અપ્રથમસમયબાહર સં૦,
અથવા — ચરમસમયબાહર સં૦ અને અચરમસમયબાહર સં૦,
અથવા — પ્રતિપાતીબાહર સં૦ અને અપ્રતિપાતીબાહર સં૦^૨.

(૨) વીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે —

ઉપશાંતકષાયવીતરાગસં૦ અને ક્ષીણકષાય વીત૦.

§ ઉપશાંતકષાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે —

પ્રથમસમયઉપશાંત૦ અને અપ્રથમસમય ઉપશાંત૦,
અથવા ચરમસમયઉપશાંત૦ અને અચરમસમયઉપશાંત૦.

§ ક્ષીણકષાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે —

અ. છદ્મસ્થક્ષીણકષાય૦ અને જા. કેવળીક્ષીણકષાય૦.

૧. દશમા સૂક્ષ્મસ ૫૦ ગુણસ્થાનમાં આવ્યાના પ્રથમ સમયે અને પછીના સમયે હોતા તે પ્રથમ૦ અને અપ્રથમ૦; સૂક્ષ્મસ ૫૦ના અતિમ સમયે અને શેષ સમયે હોતા તે ચરમ૦ અને અચરમ૦; તથા ઉપશાંતકેવળીથી યદનારને હોય તે સંકિલ્પ્ય૦ અને કેવળીથી યદનારને હોય તે વિશુદ્ધ્યમાન સંયમ સમજવો.

૨. પ્રથમ૦ અને અપ્રથમ૦ આ બંને સમય સ્વીકારે તે સમયે અને ત્યાર પછીના શેષ સમયના કંમશઃ સમજવા; અતિમ બે ભેદો બાકી અસંયમાવસ્થા અને ક્ષપકની અપેક્ષાએ સમજવા.

૩. આ બે ભેદો કંમશઃ અગિયારમા અને બારમા ગુણસ્થાનના સમજવા.

(અ) છંદસ્થક્ષીણુકપાયવીતરાગસંયમ યે પ્રકારનો છે—

સ્વયંબુદ્ધછંદસ્થક્ષીણુ અને બુદ્ધબોધિતછંદસ્થં.

સ્વયંબુદ્ધછંદસ્થક્ષીણુકપાયવીતરાગસંયમ યે પ્રકારનો છે —

પ્રથમ સમયસ્વયં અને અપ્રથમસમયસ્વયં; અથવા
ચરમસમયસ્વયં અને અચરમસમયસ્વયં.

બુદ્ધબોધિતછંદસ્થક્ષીણુકપાયવીતરાગસંયમ યે પ્રકારનો
છે —

પ્રથમસમયબુદ્ધબોધિત અને અપ્રથમસમય, અથવા
ચરમસમયબુદ્ધ અને અચરમસમય.

(આ) કેવળીક્ષીણુકપાયવીતરાગસંયમ યે પ્રકારનો છે—

સંલેગીકેવળી અને અલેગીકેવળી.

સંલેગીકેવળીક્ષીણુકપાયવીતરાગસંયમ યે પ્રકારનો છે—

પ્રથમસમયસંલેગી અને અપ્રથમસમયસંલેગી;
અથવા ચરમસમયસંલેગી અને અચરમસમયસંલેગી.

અલેગીકેવળીક્ષીણુકપાયવીતરાગસંયમ યે પ્રકારનો છે—

પ્રથમસમયઅલેગી અને અપ્રથમસમયઅલેગી,
અથવા ચરમસમયઅલેગી અને અચરમસમયઅલેગી.

[—સ્થા ૭૨]

હું સંયમ ચાર પ્રકારનો છે —

૧. મનઃસંયમ;

૨. વચનસંયમ;

૩. કાયસંયમ;

૪. ઉપકરણસંયમ.

હું આ જ ચાર પ્રકારે ત્યાગ અને અકિંચનતા પણ છે.

[—સ્થા ૩૧૦]

સંયમ પાંચ પ્રકારનો છે^૧ —

૧. સામાયિક સંયમ : — [સમભાવમાં રહેવા બધી અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો તે. તેના બે લેહ છે : ૧. ઇત્વરકાલિક અર્થાત્ જ્યાં સુધી પાંચ મહાવ્રતોનું આરોપણ ન કર્યું હોય ત્યાં સુધીનો, અને ૨. ચાવજીવિક અર્થાત્ જીવન દરેકે ત્યાં સુધીનો.^૨]

૨. ઉદોપસ્થાપ્ય સંયમ : — [પૂર્વ દીક્ષાપર્યાયનો છે કરીને ફરી મહાવ્રતનું આરોપણ — ઉપસ્થાપન જે ચારિત્રમાં કરાય તે. તેના બે લેહ છે : ૧. ઇત્વરસામાયિકવાળા શૈક્ષને અને ચતુર્થામ તથા પંચયામમાં આવતા પાશ્વનાથના સાધુને જે પાંચ મહાવ્રતનું આરોપણ થાય તે નિરતિચાર૦; અને ૨. મૂલવ્રત અંગીકાર કર્યા બાદ પ્રાયશ્ચિત્ત આવવાથી પૂર્વ પર્યાય છેદી, મહાવ્રતનું નવેસર આરોપણ કરાય તે સાતિચાર૦]

૩. પરિહારવિશુદ્ધિ સંયમ : — [વિશેષ પ્રકારનું તપ તે પરિહાર; તેનાથી શુદ્ધ થયેલ ચારિત્ર];

૪. સૂક્ષ્મસંપરાય સંયમ : — [સૂક્ષ્મ લોભરૂપ કષાય જ જેમાં શેષ હોય તેવાનું ચારિત્ર. તેના બે લેહ છે : ૧. શ્રેણી પર ચઢતાને હોતું તે વિશુદ્ધચમાન; અને ૨. ઉપશમ-શ્રેણીથી પડતાને હોતું તે સંકલિતચમાન.];

૧. આનું વર્ણન ભગવતી૦ શ૦ ૨૫, ઉ૦ ૭, પૃ૦ ૫૮માં છે.

૨. સામાયિકના ધણા અર્થ કરાય છે : જેમકે, ‘સમ’-રાગાદિથી રહિત થવાની પ્રવૃત્તિ; અથવા ‘સમ’ એવાં જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો લાભ જેથી થાય તે; અથવા રાગાદિ રહિત પુરુષ-‘સમ’ને જેથી ગુણનો લાભ થાય તે; અથવા ‘સમ’ એટલે મૈત્રી, તેનો લાભ જેથી થાય તે.

૩. ઇત્વરકાલિક૦ પ્રથમ અને અતિમ તીર્થ કરના સમયમાં હોય છે, અને ચાવજીવિક૦ વચલા બાવીસ અને વિઠેહવાસના તીર્થ કરના તીર્થમાં હોય છે.

૫. યથાજ્યાતચારિત્ર સંયમ :—[ઉપશાંતભોહ અને ક્ષીણભોહ છદ્મસ્થને તથા સયોગી અને અયોગી કેવળીને હોતો — કષાય વિનાનો યથાશુદ્ધ સંયમ].

[—સ્થા૦ ૪૨૮]

હું સંયમ સાત પ્રકારનો છે —

૧. પૃથ્વીકાયિકસંયમ;
૨. અપ્કાયિકસંયમ;
૩. તેજસ્કાયિકસંયમ;
૪. વાયુકાયિકસંયમ;
૫. વનસ્પતિકાયિકસંયમ;
૬. ત્રસકાયિકસંયમ;
૭. અણુવકાયિકસંયમ.

હું તેવી જ રીતે એ સાતેનો અસંયમ, આરંભ^૧, અનારંભ, સંરંભ, અસંરંભ, સમારંભ અને અસમારંભ પણ છે.

[—સ્થા૦ ૫૭૧]

સંયમ આઠ પ્રકારનો છે —

૧. પ્રથમસમય-સૂક્ષ્મસંપરાય-સરાગસંયમ;
૨. અપ્રથમસમય-સૂક્ષ્મસંપરાય-સરાગસંયમ;
૩. પ્રથમસમય-બાહરસંપરાય-સરાગસંયમ;
૪. અપ્રથમસમય-બાહરસંપરાય-સરાગસંયમ;
૫. પ્રથમસમય-ઉપશાંતકષાય-વીતરાગસંયમ;

૧. આરંભ એટલે પ્રાણને પીડા આપવી તે. અણુવને તો પ્રાણ હોય નહીં, પણ અણુવાગ્રિત જે પ્રાણ હોય તેમને પીડા આપવી તે અણુવ-કાયિક આરંભનો અર્થ થાય. આરંભ એટલે ઉપદ્રવ કરવો; સંરંભ એટલે હિંસનો સંકલ્પ; સમારંભ એટલે પરિતાપ પહોંચાડવો તે. તેથી બધા તે અનારંભ આદિ સમજવા.

૬. અપ્રથમસમય-ઉપશાંતકષાય-વીતરાગસંયમ;
૭. પ્રથમસમય-ક્ષીણકષાય-વીતરાગસંયમ;
૮. અપ્રથમસમય-ક્ષીણકષાય-વીતરાગસંયમ.

[—સ્થાન ૬૪૭]

હું સંયમ કશ પ્રકારનો છે —

૧. પૃથ્વીકાયિકસંયમ, ૨. આપ્તકાયિકસંયમ, ૩. તેજકાયિકસંયમ, ૪. વાયુકાયિકસંયમ, ૫. વનસ્પતિકાયિકસંયમ, ૬. ક્ષીન્દ્રિયસંયમ, ૭. ત્રીન્દ્રિયસંયમ, ૮. ચતુરિન્દ્રિયસંયમ, ૯. પંચેન્દ્રિયસંયમ, ૧૦. અજીવકાયિકસંયમ.
- હું અસંયમ પણ ઉપર પ્રમાણે કશ પ્રકારનો છે.

[—સ્થાન ૭૦૬]

સંયમ ૧૭ પ્રકારનો છે —

- ૧-૧૦. પૃથ્વીકાયિકસંયમ યાવત્ અજીવકાયિક સંયમ.
૧૧. પ્રેક્ષાસંયમ — વિધિપૂર્વક નિરીક્ષણ;
૧૨. ઉપેક્ષાસંયમ — શુભયોગમાં પ્રવૃત્તિ અને અશુભ યોગમાં નિવૃત્તિ;
૧૩. અપહૃત્યસંયમ — વિધિપૂર્વક મહત્ત્યાગ;
૧૪. પ્રમાજનાસંયમ;
૧૫. મનઃસંયમ;
૧૬. વચનસંયમ;
૧૭. કાયસંયમ.

[—સમ ૧૭]

અસંયમ સાત પ્રકારનો છે —

- ૧-૬. પૃથ્વીકાયિક યાવત્ ત્રસકાયિક;
૭. અજીવકાયિક અસંયમ.

[—સ્થાન ૫૭૧]

અસંયમ સત્તર પ્રકારનો છે.—

- ૧-૫. પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ સ્થાવરકાય સંબંધી;
- ૬-૯. દ્વિ-ઇન્દ્રિયઅસંયમ યાવત્ પચૈન્દ્રિય અસંયમ;
૧૦. અણુવકાયિક અસંયમ;
૧૧. પ્રેક્ષા અસંયમ — ઉપકરણાદિને ધરાબર ધ્યાન-પૂર્વક ન નિહાળવાથી થતો અસંયમ;
૧૨. ઉપેક્ષા — સંયમ રાખવો જોઈએ ત્યાં ન રાખે અને અસંયમમાં પ્રવૃત્તિ;
૧૩. અપહૃત્ય — મલ-મૂત્ર અવિધિએ નાખવાથી થતો અસંયમ;
૧૪. અપ્રમાજન-અસંયમ;
૧૫. મન અસંયમ;
૧૬. વચન અસંયમ;
૧૭. કાય અસંયમ.

[—સમ૦ ૧૭]

એકેન્દ્રિયજીવની હિંસા કરનારને પાંચ અસંયમ લાગે છે—

૧. પૃથ્વીકાયિક અસંયમ,
૨. આજ્કાયિક અસંયમ,
૩. તેજસ્કાયિક અસંયમ,
૪. વાયુકાયિક અસંયમ,
૫. વનસ્પતિકાયિક અસંયમ.

[—સ્થા૦ ૪૨૯]

દ્વિ-ઇન્દ્રિયજીવનો વધ કરે તો ચાર અસંયમ થાય છે—

૧. જીભનું સુખ ચાહ્યું જાય,
૨. જીભનું દુઃખ આવે,
૩. સ્પર્શનું સુખ ચાહ્યું જાય,
૪. સ્પર્શન દુઃખ આવે.

[—સ્થા૦ ૩૬૮]

ત્રિ-ઇન્દ્રિયજીવનો વધ કરે તો ૭ અસંયમ થાય —

- ૧-૪. ઉપયુક્ત,
૫. ગંધનું સુખ ચાહ્યું જાય,
૬. ગંધનું દુઃખ આવે.

[—સ્થાન ૫૨૧]

ચતુરિન્દ્રિય જીવનો વધ કરે તો ૮ અસંયમ થાય છે—

- ૧-૬. ઉપયુક્ત,
૭. નેત્રસુખ જાય,
૮. નેત્રદુઃખ આવે.

[—સ્થાન ૬૧૪]

પંચેન્દ્રિય જીવનો વધ કરે તો ૧૦ પ્રકારનો અસંયમ થાય છે —

- ૧-૮. ઉપર પ્રમાણે,
૯. કાનનું સુખ ચાહ્યું જાય,
૧૦. કાનનું દુઃખ આવે.

[—સ્થાન ૭૧૫]

પંચેન્દ્રિયજીવનો વધ કરનાર પાંચ પ્રકારનો અસંયમ કરે છે —

૧. શ્રોત્રેન્દ્રિય અસંયમ, ૨. ઘ્રાણેન્દ્રિય અસંયમ, ૩. રસનેન્દ્રિય અસંયમ, ૪. ચક્ષુરિન્દ્રિય અસંયમ, ૫. સ્પર્શનેન્દ્રિય અસંયમ.

[—સ્થાન ૪૩૦]

સર્વ પ્રાણુતોનો વધ કરનાર પાંચ પ્રકારનો અસંયમ કરે છે —

૧. ઐકેન્દ્રિય અસંયમ, ૨. દ્વીન્દ્રિય અસંયમ, ૩. ત્રીન્દ્રિય અસંયમ, ૪. ચતુરિન્દ્રિય અસંયમ, ૫. પંચેન્દ્રિય અસંયમ.

[—સ્થાન ૪૩૦]

(૬) અભુગારના ગુણદોષ

અભુગારના ૨૭ ગુણ છે^૧ —

૧. પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ; ૨. મૃષાવાદથી વિરમણ; ૩. અહતાદાનથી વિરમણ; ૪. મૈથુનથી વિરમણ; ૫. પરિ-
ગ્રંહથી વિરમણ; ૬. શ્રોત્રેન્દ્રિયનિગ્રહ; ૭. ચક્ષુરિન્દ્રિય-
નિગ્રહ; ૮. શ્રાણુન્દ્રિયનિગ્રહ; ૯. જિહ્વેન્દ્રિયનિગ્રહ; ૧૦.
રૂપશેન્દ્રિયનિગ્રહ; ૧૧. ક્રીધવિવેક; ૧૨. માનવિવેક; ૧૩.
માયાવિવેક; ૧૪. લોભવિવેક; ૧૫. લાવસત્ય; ૧૬. કરણ-
સત્ય; ૧૭. યોગસત્ય; ૧૮. ક્ષમા; ૧૯. વીતરાગતા; ૨૦.
મનઃસમન્વાહાર-મનની એકાગ્રતા; ૨૧. વચનસમન્વાહાર
-વચનની એકાગ્રતા; ૨૨. કાય સમન્વાહાર-કાયની
-એકાગ્રતા; ૨૩. જ્ઞાનસંપન્નતા; ૨૪. દર્શનસંપન્નતા; ૨૫.
ચારિત્રસંપન્નતા; ૨૬. વેદનાની સહનશીલતા; ૨૭. મારણા-
તિક સહનશીલતા.

[- સમં ૨૭]

શબલ^૨ એકવીશ છે —

૧. હસ્તકમંકરનાર [અને કરાવનાર];
૨. મૈથુનસેવનાર;
૩. રાત્રિભોજન કરનાર;
૪. આધાકમી^૩ ભોજન કરનાર (સાધુને માટે બનાવેલ
ભોજન કરનાર);
૫. સામાજિક ભોજન કરનાર (સ્થાન - આશ્રય આપ-
નારના ઘરનું ભોજન કરનાર);
૬. ખરીદીને દીધેલું ખાય તે;

૧. જુઓ આવશ્યક ૦ અધ્યયન ૪૫.

૨. શબલ એટલે કાળરચીતરું. અર્થાત્ જેનું ચારિત્ર શબલ - મેલું
થઈ ગયું હોય તે. આનું વર્ણન દશાશ્વતરક ધર્મા છે.

૭. જેની બાધા લીધી હોય તે ખાનાર;
૮. છ માસમાં એક ગણુમાંથી બીજા ગણુમાં ચાલી જનાર;
૯. એક માસની અંદર પાણીમાં ત્રણ વખત અવગાહન કરે તે;
૧૦. એક માસમાં ત્રણ માયાસ્થાન સેવનાર;
૧૧. રાજપિંડ ખાનાર;
૧૨. બાણી જોઈને હિંસા કરનાર;
૧૩. બાણી જોઈને જાડું બોલનાર;
૧૪. બાણી જોઈને ચોરી કરનાર;
૧૫. બાણી જોઈને સચિત્ત પૃથ્વી ઉપર બેસે, સૂએ કે સ્વાધ્યાય કરે;
૧૬. બાણી જોઈને સજલ પૃથ્વી કે સચિત્તશિલા વા જીવજંતુવાળો જગ્યામાં બેસે, સૂએ કે સ્વાધ્યાય કરે;
૧૭. સચિત્ત જલમાં સ્થાન, શય્યા કે સ્વાધ્યાય કરનાર;
૧૮. બાણી જોઈને મૂળ, કંદ, ત્વચા, પ્રવાલ, પુષ્પ, ફલ, હરિત એ બધાનું લોજન કરનાર;
૧૯. વર્ષમાં દશ વખત જલાવગાહન કરનાર;
૨૦. વર્ષમાં દશ માયાસ્થાન સેવનાર;
૨૧. વારંવાર બીના હાથવાળા પાસેથી અશનાદિ લઈ ખાનાર.

[—સમ ૨૧]

નિર્અન્ધ કે નિર્અન્ધીને આ છ કુવચનનો વ્યવહાર કેદપે નહીં —

૧. અલીકવચન : — [જેમકે, દિવસે કોઈ સાધુ ઝોઝાં

૧. અગ્રતરમા મુલાષિત ભાષાનાં પાંચ લક્ષણ બતાવ્યાં છે : ૧. કાળ જોઈને બોલાય, ૨. સત્ય હોય, ૩. સ્નેહ યુક્ત હોય, ૪. અર્થ સહિત હોય, ૫. મૈત્રી ચિત્તથી બોલાય. અંગુ ૫, ૧૯૮.

ખાતો હોય પણ તેને કોઈ પૂછે ત્યારે ‘હું નથી ઝોકાં ખાતો’ એમ કહે;]

૨. હીલિતવચન : — [ગણ કે આચાર્યની ઈર્ષા થતી હોય એટલે તેમને જોઈ મોટેથી બોલે કે ‘પધારો, પધારો ગણિવર’ — આ સાચું તો છે પણ ગણીને આથી પોતાનું અપમાન જણાય છે];

૩. ખિંસિતવચન — મમલેદીવચન : — [જેમકે — ‘ઠીક, છે તો આખરે નીચ જાતનાને’];

૪. પરુષવચન — કઠોરવચન;

૫. ગૃહસ્થવચન : — [ગૃહસ્થો જેમ સગાઈસૂચક શબ્દો વાપરે છે તેવા શબ્દો — ‘આવો ભાઈ,’ ‘કેમ છે મામા,’ ઇત્યાદિ. સાધુ તો સર્વસગત્યાગી એટલે ભાઈ, મામા, ભાણેજ જેવું તેને કોઈ હોય જ નહિ];

૬. ઉપશમિતની ઉદ્દીરણા કરી બોલવું તે : — [એક-બીજાએ પરસ્પર ખમાવી લીધું હોય અને વાતને ખતમ કરી હોય છતાં ફરી પ્રસંગ આવ્યે એ ને એ વાત કરવી — કે, ‘તે’ તો આમ કયું હતું’ ઇત્યાદિ].

[—સ્થા० ૫૨૭]

હું સંકલેશ^૧ દશ પ્રકારનો છે —

૧. ઉપધિ^૨ સંકલેશ; ૨. ઉપાશ્રય સંકલેશ; ૩. કષાય-સંકલેશ; ૪. ભક્તપાનસંકલેશ; ૫. મનઃસંકલેશ; ૬. વચનસંકલેશ; ૭. કાયસંકલેશ; ૮. જ્ઞાનસંકલેશ; ૯. દર્શન-સંકલેશ; ૧૦. ચારિત્રસંકલેશ.

હું અસંકલેશ પણ દશ છે — તે જ પ્રમાણે

[—સ્થા० ૭૩૯]

૧. સંકલેશ એટલે અસમાધિ.

૨. સંબંધમાં ઉપકારી હોય તે ઉપધિ, વચ્ચે વગેરે.

(૭) અભ્યુદયના આહાર-ઉપાગ્રય

હું છ કારણે શ્રમભુનિર્ગ્રન્થ આહાર લે તો અતિક્રમણ નથી કરતો^૧ —

૧. ભૂખના ઉપશમન માટે;
૨. વૈયાવૃત્ય માટે — સેવા માટે;
૩. ઈર્ષ્યાવિશુદ્ધિ માટે;
૪. સંયમમાર્થે;
૫. પ્રાણધારણ માટે;
૬. ધર્મચિંતાર્થે.

હું છ કારણે આહાર છોડે તો શ્રમભુનિર્ગ્રન્થ અતિક્રમણ નથી કરતો —

૧. આતંક; ૨. ઉપસર્ગ; ૩. બ્રહ્મચર્યના રક્ષણ માટે;
૪. પ્રાણીક્રિયાર્થે; ૫. તપ માટે; ૬. શરીરત્યાગાર્થે.

[—સ્થા. ૫૦૦]

ગોચરચર્યા^૨ છ પ્રકારની છે:—

૧. પેટા [ચેખાંડી લાકડાની પેટીની જેમ ચારે દિશામાં ગોચરી કરવાનો નિયમ];

૨. અર્ધપેટા [ચાર દિશાનું અડધું — અર્થાત્ બે દિશા નક્કી કરી તેમાં ગોચરી કરવાનો નિયમ];

૩. ગોમૂત્રિકા [ચાલતી ગાય બેંધાછતા ત્રિકોણોની પરંપરા થાય તેમ મૂત્રોત્સર્ગ કરે છે; તેમ સામસામી આવેલાં ઘરોની બે હારોમાં એક ઘર આ હારમાંથી અને

૧. અગ્રુતર (૪. ૧૫૬)માં આનંદે એક બિશુણુને આવા જ પ્રકારનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

૨. ગાય કે બળદ જેમ બેંધા કે હલકા ધાસનો બેઠે કર્યા વિના ચરે છે, તેમ સાધુએ અનાસક્તિશાલે બિચ્છીય કુલમાં બિહ્વા માટે ફરવું તે.

ખીનું ઘર સામેની હારમાંથી — એમ ગોચરી માટે કરવાનો નિયમ];

૪. પતંગવીથિકા [પતંગિયાની ચેઠે કંઈ નિયમ વિના ફાવે તેમ ગોચરી માટે કરવાનો નિયમ];

૫. સંખુલ્લવૃત્તા [શંખનાં કુંડાળાં એકની અંદર ખીનું એમ આવેલાં હોય છે; તેમ ગામનાં ઘરોનાં કુંડાળાં કલ્પી ગોચરી કરવાનો નિયમ. તેના બે પ્રકાર છે: કુંડાળાના મધ્ય ભાગમાંથી બહાર આવવું તે બહિઃ સંખુળ; અને બહારથી મધ્યભાગમાં જવું તે આભ્યંતર સંખુળ];

૬. ગત્વાપ્રત્યાગતા [એક હારમાં છેડા સુધી જઈ, પાછા ફરતાં ખીણ હારમાં ગોચરી કરવાનો નિયમ].

[—સ્થાન ૫૧૪]

પિઠૈષણા [લોજનગ્રહણ કરવાના પ્રકાર] સાત છે—

૧. અસંસૃષ્ટ — જેમાં હાથ કે પાત્ર ન ખરડાય તેવી ભિક્ષા લેવી તે; ૨. સંસૃષ્ટ — જેમાં હાથ અને પાત્ર બન્ને ખરડાય તેવી ભિક્ષા લેવી તે; ૩. ઉદ્ધતા — ગૃહસ્થે પોતાના માટે રાંધવાના વાસણમાંથી ખીન વાસણમાં કાઢ્યું હોય તેવું લેવું તે; આમાં હાથ કે પાત્ર ખરડાય તો પણ ચાલે; ૪. અલ્પલેપા — નિર્લેપા — જેનાથી પાત્ર ન ખરડાય તેવા ચણા-વટાણા વગેરે લેવાં તે; ૫. અવગૃહીતા — પીરસેલું લોજન ચત્નાપૂર્વક લેવું તે; ૬. પ્રગૃહીતા — પીરસવા માટે હાથમાં લેવાયું હોય તેવું અથવા ખાવા માટે હાથમાં લેવાયું હોય તેવું જે ગૃહસ્થ આપે તો લેવું તે; ૭. ઉન્નિગતધર્મા — ફેંકવા યોગ્ય — જેને ગૃહસ્થ ફેંકી દેવાનો હોય અને ખીનું કંઈ લેનાર ન હોય તેવી ભિક્ષા લેવી તે.

હું પાનૈષથા સાત છે. [તેના સાત લેહ ઉપર પ્રમાણે સમજવા.]

હું અવશરૂપે પ્રતિમા [અર્થાત્ આવાસ, નિવાસસ્થાન; તત્સંબંધી પ્રતિજ્ઞા] સાત છે —

૧. “મારે અમુક જ ઉપાશ્રય જોઈએ” એમ નક્કી કરીને આજ્ઞા માગે તે; ૨. એમ નક્કી કરે કે હું આ મારા સાથી સાધુઓના માટે ઉપાશ્રય યાચીશ અને તેમને જો મળશે તો તેમાં રહીશ; ૩. એમ નક્કી કરે કે ખીજ સાધુ માટે સ્થાન માગીશ પણ તેમાં હું રહીશ નહિ; ૪. એમ નક્કી કરે કે હું ખીજ માટે ઉપાશ્રય યાચીશ નહિ પણ ખીજએ દીધેલમાં રહીશ; ૫. એમ નક્કી કરે કે, હું મારા એકલાને માટે જ ઉપાશ્રયની યાચના કરીશ પણ ખીજ કોઈ માટે ઉપાશ્રયની યાચના કરીશ નહિ; ૬. એમ નક્કી કરે કે, જેના ઘરમાં હું રહીશ એની જ પથારી પણ જો મળે તો જ લઈશ અન્યથા પથારી વિના જ રાત વિતાવીશ; ૭. એવો નિયમ કરે કે, જેના ઘરમાં રહીશ ત્યાં જો પથારી પહેલેથી પાથરેલી હશે તો જ ઉપયોગ કરીશ.

[—સ્થા° ૫૪૫]

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે શ્રમણનિશ્ચયો માટે નવ કોટિથી પરિશુદ્ધ ભિક્ષા લેવાનું કહ્યું છે —

૧. હણે નહિ; ૨. હણાવે નહિ; ૩. હણતાને અનુમતિ ન આપે; ૪. રાંધે નહિ; ૫. રાંધાવે નહિ; ૬. રાંધતાને અનુમતિ આપે નહિ; ૭. ખરીદે નહીં; ૮. ખરીદાવે નહીં; ૯. ખરીદતાને અનુમતિ ન આપે.

[—સ્થા° ૬૮૧]

ગ્લાન નિર્જન્યને અચિત્ત જલની ત્રણ દત્તિ — ધાર
કદ્યે —

૧. ઉત્કૃષ્ટ [આખો દિવસ ચાલી શકે તેટલું; અથવા
કમોદની કાંજ, દ્રાક્ષનું પીણું, શરબત વગેરે];

૨. મધ્યમ [આખો દિવસ ચાલે તેથી થોડું પાણી
અથવા હલકી જાતના ચોખાની કાંજ];

૩. જઘન્ય [તત્કાલ પૂરતી તરસ છીંચે તેટલું પાણી,
અથવા તૃણની કાંજ જેવું હલકું પીણું].

[—સ્થા. ૧૭૨]

કુ એક ઉપવાસવાળા લિશ્તુને ત્રણ પાનક લેવાં કદ્યે —

૧. ઉત્સ્વેદિમ — જ્યાં ડાંગર આદિને પીસી હોય તેનું
ધોવણ;

૨. સંસેકિમ — લાલને ઉકાળી જે પાણીથી સીંચવામાં
આવે છે તે;

૩. આવલનું ધોવણ.

કુ બે ઉપવાસવાળા લિશ્તુને ત્રણ પાનક લેવાં કદ્યે —

૧. તિલોદક — તલનું ધોવણ;

૨. તુષોદક — ડાંગરનું ધોવણ;

૩. યવોદક — જવનું ધોવણ.

કુ ત્રણ ઉપવાસવાળા લિશ્તુને ત્રણ પાનક કદ્યે —

૧. આયામક — ઝોસામણ (અવશ્રાવણ);

૨. સોવીરક — કાંજ;

૩. ગરમ પાણી.

[—સ્થા. ૧૮૨]

કુ ઉપઘાત [જેથી પિંડ-લોજન અકલ્પ્ય-અસ્વીકાર્ય બની
જાય છે તેવા દોષ] ત્રણ પ્રકારના છે —

૧. ઉદ્ભવોપધાત^૧ [પિંડ-લોજનની ઉત્પત્તિ સંબંધી - દ્વાતાને કારણે થતા દોષ];

૨. ઉત્પાદનોપધાત [શ્રાવક - દ્વાતા પાસેથી પિંડ મેળવવામાં સાધુને લાગતા દોષ];^૨

૩. એષણોપધાત [ગવેષણા-અન્વેષણ-અહણ - તેને લાગતા દોષો - દ્વાતા અને સાધુ બંનેને લાગતા].^૩

કુ વિશુદ્ધિ પણ ત્રણ પ્રકારની છે —

૧. ઉદ્ભવવિશુદ્ધિ;

૨. ઉત્પાદવિશુદ્ધિ;

૩. એષણવિશુદ્ધિ.

[—સ્થા૦ ૧૯૪]

કુ ઉપધાત પાંચ છે —

૧-૩ ઉપર કહેલા;

૪. પરિકર્મોપધાત [પરિકર્મ એટલે સંસ્કાર — વસ્ત્ર-પાત્રના સંસ્કાર સંબંધી લાગતા દોષો; જેમકે વસ્ત્રને ત્રણ થીગડાં જ ઉપરાઉપરી દેવાય, વધારે નહિ; વસ્ત્રને અમુક રીતે જ ફડાય, પાત્રને બંધાય નહિ એવા એવા નિયમોનો ભંગ કરવાથી લાગતા દોષો];

૫. પરિહરણોપધાત [પરિહરણ - પહેરવું - વાપરવું તે. નિયમ એવો છે કે, એકલા વિચરનાર - ગચ્છબ્રહ્મ સાધુએ જે ઉપકરણવસ્ત્રપાત્રાદિનો ઉપયોગ કર્યો હોય તેમનો ઉપયોગ બીજાથી ન કરી શકાય. આ નિયમનો ભંગ કરવાથી પરિહરણોપધાત થાય. પણ એ ગચ્છબ્રહ્મ સાધુ જો ગચ્છ

૧. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૯.

૨. વિગત માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૨૦.

૩. વિગત માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૨૧.

બહાર જઈને પણ દૂધ દહીં વગેરે પદાર્થોમાં આસક્તિવાળો ન થઈ ગયો હોય, તો તેના ઉપકરણોના ઉપયોગ કરવાથી દોષ લાગતો નથી. વસતિ સંબંધી નિયમ એવો છે કે શેષ-કાળમાં જ્યાં રહ્યા ત્યાં પાછા બે માસ પહેલાં ન અવાય; અને જ્યાં ચતુર્માસ રહ્યા હોય ત્યાં બે ચતુર્માસ સુધી ન અવાય. આ નિયમનો ભંગ કરે તો પણ વસતિપરિહરણોપ-ધાત દોષ લાગે].

કુ વિશુદ્ધિ પણ પાંચ છે —

૧-૫. ઉપર પ્રમાણે.

[—સ્થા૦ ૪૨૫]

કુ ઉપધાતના દશ ભેદ છે —

૧-૫. પાંચમ સ્થાન પ્રમાણે (ઉપર પ્રમાણે)

૬. જ્ઞાનોપધાત (પ્રમાદ આદિથી);

૭. દશનોપધાત (શંકાદિથી);

૮. ચારિત્રોપધાત (સમિતિભંગ આદિથી);

૯. અપ્રીતિકોપધાત (શુરુ પર સ્નેહ ન રાખવાથી વિનયભંગ થાય તે);

૧૦. સંરક્ષણોપધાત (શરીર પર મૂર્ખા થવાથી).

કુ વિશુદ્ધિના પણ તેજ દશ ભેદ છે.

[—સ્થા૦ ૭૩૮]

કુ ઉપહૃત (ઐટલે કે લોજનસ્થાનમાં લવાયેલ લોજન) ત્રણ પ્રકારનું છે —

૧. ક્લિકોપહૃત [લહાણુની વસ્તુ લોજન માટે લવાય તે]^૧

૧. સાધુને તે સ્વીકાર્ય છે. આ અવશ્યહીતા નામની પાંચમી પિઠૈયણ સબધી છે.

૨. શુદ્ધોપહૃત [અલિપ્ત અથવા શુદ્ધ ભોજન લાવવામાં આવે તે]^૧;

૩. સંસૃષ્ઠોપહૃત [ખાવાની ઇચ્છાથી ગૃહસ્થે જેમાં હાથ નાખ્યો હોય તેવું લિપ્ત કે અલિપ્ત]^૨.

૬ અવગૃહીત (એટલે કોઈ પણ પ્રકારે કરી દાયકે લીધેલું એવું ભોજન) ત્રણ પ્રકારનું છે —

૧. અવગૃહીત — હાથથી પીરસાતું [પીરસનાર વાસણમાંથી લઈને પીરસવા ભય, પણ જમનાર લેવાની ના કહે, અને તે જ વખતે કોઈ સાધુ આવી ચડે. એટલે જમનારે સાધુને કહે કે પાત્ર ખુલ્લાં કરો, અને સાધુ બ્યારે ખુલ્લાં કરે ત્યારે પીરસનાર તે વહોરાવી દે. આમાં પીરસનારને થીજી કોઈ ક્રિયા કરવી નથી પડી, માત્ર હાથ^૩ ગૃહસ્થની થાળીને બદલે પાત્ર તરફ વાળવો પડ્યો છે];

૨. ભાણામાં પીરસાયેલું [જો પીરસનાર અવિચલ રહીને જમનારના ભાણામાંથી જે પહેલાં પીરસાયું હોય તે આપે, તો આ થીજી પ્રકારનું અવગૃહીત ગણાય];

૩. મોઢામાંથી આપે [ખાતાં વધેલું પાછું પાટિયાના મોઢામાં નાખતાં નાખતાં જે દેવામાં આવે તે]^૪

[—સ્થા. ૧૮૨]

૧. આ અલ્પલેષા નામની ચોથી પિરૈષણા સંબંધી સમજવું.

૨. જો અલિપ્ત હોય તો ચોથી પિરૈષણા સંબંધી સમજવું.

૩. આ છઠ્ઠી પ્રગૃહીતા પિરૈષણા સંબંધી છે. પણ એ જથ્થાનું પ્રકારની કહેવાય; કારણ, હજી પીરસાયું ન હતું, પીરસવા માટે પ્રસ્તુત હતું.

૪. આ ત્રીજા પ્રકારનું અવગૃહીત. અહીં મોઢામાં એવા સામાન્ય શબ્દનો પાટિયાના મોઢામાં એવો અર્થ ભુગુપ્તના ન થાય માટે કર્યો છે — એમ વૃદ્ધવ્યાખ્યા છે.

(૮) અણુગારનાં વસ્ત્ર-પાત્ર-રજોહરણ

અચેલક પાંચ કારણે પ્રશસ્ત કહેવાય —

૧. તેને પ્રત્યુપેક્ષા (પડિલેહણ) અદ્ય કરવી પડે છે;^૧
૨. લઘુતા પ્રશસ્ત છે માટે;^૨
૩. રૂપ વૈશ્વાસિક હોય છે;^૩
૪. અનુજ્ઞાત^૪ તપનું અનુષ્ઠાન સહેજે થાય માટે;
૫. વિપુલ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ થાય માટે.

[—સ્થા. ૪૫૫]

ત્રણ કારણે વસ્ત્ર ધારણ કરે —

૧. લીજ્જા;
૨. બ્રુગુપ્ત્સા — (વિકૃતાંગ જોઈને રખે કોઈ પ્રવચનની ધૂણા કરે);
૩. પરીષદ (શીતોષ્ણ, દંશમશકાદિ).

[—સ્થા. ૧૭૧]

નિગ્રન્થ અને નિગ્રન્થિનીએ ત્રણ પ્રકારનાં વસ્ત્રો રાખવાં અને વાપરવાં કદપે —

૧. જાંગમિક — ત્રસજીવના અવયવથી ઉત્પન્ન થયેલ — જીનનાં;
૨. જાંગિક — અતસી નામની વનસ્પતિનાં;
૩. સુતરાઉ.

[—સ્થા. ૧૭૦]

૧. પડિલેહણમાં ઓછા સમય જવાથી એટલો સમય સ્વાધ્યાયમાં વધારે આપી શકે, તે કારણ છે.

૨. લઘુતા એટલે હલકાપણું. કપડાં ન હોય તો દ્રવ્યથી ભાર ઓછા. વળી કપડાં પરનો રાગદ્રેષ પણ ન હોય તે ભાવથી ભાર હલકો.

૩. કપડાં ન પહેર્યાં હોય એટલે અલિપ્ત સમભય અને તેના પર બધા વિશ્વાસ મૂકે.

૪. ઉપકંચસંલીનતા નામનું તપ જે ભગવાને કહ્યું છે તે.

નિઞ્ઞનિનીઓએ ચાર સંઘાટિકા - પછેડી - સાડી રાખવી અને વાપરવી કહ્યે —

૧. એક યે હાથની^૧;
- ૨-૩. યે ત્રણ હાથની^૨;
૪. એક ચાર હાથની^૩.

[—સ્થાં ૨૪૬]

નિઞ્ઞનિ કે નિઞ્ઞનિનીએ પાંચ પ્રકારનાં વસ્ત્ર રાખવો અને વાપરવો કહ્યે^૪ —

૧. જાગમિક — ઊનનું; ૨. ભાંગિક — અતસી નામની વનસ્પતિનું; ૩. શણનું; ૪. સુતરાઉ; ૫. ગાડની છાલનું.

[—સ્થાં ૪૪૬]

નિઞ્ઞનિ કે નિઞ્ઞનિનીને પાંચ પ્રકારનાં રજોહરણ રાખવો અને વાપરવો કહ્યે^૫ —

૧. ઊનનું; ૨. ઊંટના વાળનું; ૩. શણનું; ૪. બદલજ (તુણવિશેષ)નું; ૫. મુંજનું.

[—સ્થાં ૪૪૬]

નિઞ્ઞનિ કે નિઞ્ઞનિનીને ત્રણ પ્રકારનાં પાત્ર રાખવો અને વાપરવો કહ્યે —

૧. તુંબડાનું; ૨. લોકડાનું; ૩. માટીનું.

[—સ્થાં ૧૭૦]

૧. આ ઉપાશ્રયમાં ઓઢવી.

૨. આમાંથી એક સિદ્ધાંત વખતે અને બીજી જગલ જતી વખતે ઓઢવી.

૩. સમવસરણ વખતે ઓઢવાની.

૪. આ સૂત્ર બૃહત્કલ્પમાં છે; ઉદે ૩, સૂ. ૨૪.

૫. આ સૂત્ર બૃહત્કલ્પમાં છે; ઉદે ૩, સૂ. ૨૫.

(૯) લિશ્તુપ્રતિમા

પ્રતિમા બે છે —

(૧) ૧. સમાધિપ્રતિમા — [તેના બે લેદ છે : ૧. શ્વત-
સમાધિ પ્ર૦; ૨. ચારિત્રસમાધિ પ્ર૦];

૨. ઉપધાનપ્રતિમા — [ઉપધાન એટલે તપ. આમાં
લિશ્તુની પ્રસિદ્ધ બાર પ્રતિમા અને શ્રાવકની
અગિયાર પ્રતિમાનો સમાવેશ થાય છે].

(૨) ૧. વિવેકપ્રતિમા — [આંતરિક કષાયો અને બાહ્ય ગણ,
શરીર, લેજનાદિના ત્યાગની પ્રતિમા];

૨. વ્યુત્સર્ગપ્રતિમા — [વ્યુત્સર્ગ એટલે કાયોત્સર્ગ].

(૩) ૧. ભદ્રા — [પૂર્વાદિ ચારે દિશામાં વારાફરતી ચાર
પહોર સુધી કાયોત્સર્ગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા — આમ
બે દિવસરાત સુધી કરવાનું હોય];

૨. સુભદ્રા — [ટીકાકાર આના ઠીક અર્થ વિષેની
બધુ નથી એમ જણાવી કહે છે કે, ભદ્રા જેવી જ
આ પણ હશે].

(૪) ૧. મહાભદ્રા — [આમાં પણ ભદ્રા જેમ કાયોત્સર્ગ
કરવાનો હોય છે પણ તેની અવધિ આખા દિવસ-
રાતની અને તેવી રીતે ચાર અહોરાત્ર પથંજી
કરવાનું];

૨. સર્વતોભદ્રા — [દશે દિશામાં આખા દિવસ-રાતનો
કાયોત્સર્ગ દશ અહોરાત્ર સુધી કરવાની પ્રતિજ્ઞા].

(૫) ૧. ક્ષુદ્રિકા મોકપ્રતિમા — [મોકપ્રતિમા એટલે પેશાબ
વિષયક પ્રતિમા; તેના કાલાપેક્ષાએ બે લેદ છે :
ક્ષુદ્રિકા-નાની, મહતી-મોટી. મોકપ્રતિમા ક્ષેત્રની
અપેક્ષાએ ગામની બહાર, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ
પેશાબવિષયક, અને કાલની અપેક્ષાએ શિયાળામાં

કે ઉનાળામાં સ્વીકારવામાં આવે છે. તેમાંથી ક્ષુદ્રિકા મોકપ્રતિમા બે ખાઈને સ્વીકારી હોય તો છ ઉપવાસ પછી પૂરી થાય છે અને ખાધા વિના સ્વીકારી હોય તો સાત ઉપવાસ પછી પૂરી થાય છે];

૨. મહતી મોકપ્રતિમા [આ પ્રતિમા બે ખાઈને સ્વીકારી હોય તો સાત ઉપવાસે અને ખાધા વિના સ્વીકારી હોય તો ૮ ઉપવાસે પૂરી થાય છે];
— બન્નેમાં ભાવથી દિવ્ય વગેરે ઉપસર્ગો સહન કરવાના હોય છે.

(૬) ૧. ચવમધ્યચંદ્રપ્રતિમા — [ચવની પેઠે મધ્યભાગમાં પુષ્ટ અને ચંદ્રની જેમ હાનિ-વૃદ્ધિવાળી તે ચવમધ્યચંદ્રપ્રતિમા. જેમકે કોઈ સાધુ સુદ્ધિ એકમે એક કૌણિયો અનાજ ખાય અને પ્રતિ-દિન એક એક કૌણિયો વધારી પૂનમે ૧૫ કૌણિયા લે અને પછી વદ્ધિ એકમે પણ પંદર લે અને ત્યાર પછી બીજથી ક્રમશઃ એકેક ઘટાડી અમાસે એક કૌણિયો લે. આમ એક મહિનામાં આ પ્રતિમા પૂરી થાય];

૨. વજ્રમધ્યચંદ્રપ્રતિમા — [વજ્રની જેમ મધ્યમાં પાતળી અને ચંદ્રની જેમ હાનિ-વૃદ્ધિ યુક્ત — તે વજ્રમધ્યચંદ્રપ્રતિમા. આ પ્રતિમા વદ્ધિ એકમથી પંદર કૌણિયા ખાઈ શરૂ કરવામાં આવે છે. પછી એક એક ઘટાડી અમાસે અને સુદ્ધિ એકમે એકેક કૌણિયો ખાઈ વળી પાછું બીજથી એક એક વધારી પૂનમે પંદર કૌણિયા લઈ પૂરી કરવામાં આવે છે].

પ્રતિમા ચાર છે —

(૧) ૧-૪ ઉપરમાંથી પ્રથમની ચાર.

(૨) ૧-૪ „ બીજી ચાર.

(૩) ૧-૪ „ ત્રીજી ચાર.

[—સ્થા० ૨૫૧]

પ્રતિમા પાંચ છે —

૧. ભદ્રા; ૨. સુભદ્રા; ૩. મહાભદ્રા; સર્વતોભદ્રા;^૧ ૫. ભદ્રોત્તરપ્રતિમા.^૨

[—સ્થા० ૩૬૧]

લિક્ષુપ્રતિમા^૩ બાર છે —

૧. એક માસની; ૨. બે માસની; ૩. ત્રણ માસની; ૪. ચાર માસની; ૫. પાંચ માસની; ૬. છ માસની; ૭. સાત માસની; ૮. પ્રથમ સાત રાત્રિદિવસની; ૯. દ્વિતીય સાત રાત્રિદિવસની; ૧૦. તૃતીય સાત રાત્રિદિવસની; ૧૧. અહોરાત્રિની; ૧૨. એક રાત્રિની.

[—સમ० ૧૨]

પરવૈયાવૃત્ત્યકર્મપ્રતિમા [એટલે કે બીજાની સેવા કરવાનો અભિશ્રદ્ધ કે પ્રતિજ્ઞા] ૯૧ કહી^૪ છે.

[—સમ० ૯૧]

પ્રતિમા ૯૨ છે.^૫

[—સમ० ૯૨]

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨૨.

૨. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨૩.

૩. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨૪.

૪. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨૫.

૫. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨૬.

હું પ્રતિભાધારી સાધુએ ત્રણ ઉપાશ્રયનું પ્રતિલેખન (નિરીક્ષણ) કરવું જોઈએ —

૧. આગમનગૃહ — મુસાફરખાનું-ધર્મશાળા;

૨. વિવૃતગૃહ [ચારે દિશાએ કે એક, એ કે ત્રણ દિશાએ ખુલ્લું હોય અને છાપરા વિનાનું હોય તેવું ઘર];

૩. વૃક્ષમૂળ.

હું એ ત્રણનું અનુજ્ઞાપન (અર્થાત્ રજા માગવી તે) તથા ઉપાદાન પણ કહ્યે.

હું તેવી જ રીતે પ્રતિલેખન, અનુજ્ઞાપન અને ઉપાદાન આ ત્રણ સંસ્થાનું પણ સમજવું —

૧. પૃથ્વીશિલા,

૨. કાષ્ઠશિલા,

૩. યથાસંસ્તૃત — જેવું પાથરેલું મળે તેવું.

[—સ્થા. ૧૬૧]

પ્રતિભાધારી સાધુને ચાર પ્રકારની ભાષા કહ્યે —

૧. યાચની [શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે કોઈ ચીજ માગવી તે];

૨. પૃચ્છની [કોઈ બાબત પૂછવા માટે વાપરવી પડે તે];

૩. અનુજ્ઞાપની [પારકી ચીજ વાપરવાની રજા માગવા માટે];

૪. પૂછે તેના ઉત્તરવાણી.

[—સ્થા. ૨૩૭]

ત્રણ માસની ભિક્ષુપ્રતિમા જેણે સ્વીકારી હોય તેવા શ્રમણનિર્ગન્થને ત્રણ દત્ત ભોજનની અને ત્રણ દત્ત પાનની કહ્યે.

[—સ્થા. ૧૮૨]

તેવી જ રીતે પાંચ માસની લિક્ષુપ્રતિમાવાળાને પાંચ દત્તિ લોજનની અને પાંચ દત્તિ પાનની સ્વીકારવી કલ્પે.

[—સ્થા૦ ૪૨૪]

હું એક રાત્રિની લિક્ષુપ્રતિમાનું સમ્યક્ પ્રકારે પાલન ન કરનાર પ્રતિમાધારી નિઝાન્યને અહિતકર્તા યાવત્ અશુભબંધી ત્રણ બાબતો છે —

૧. ઉન્માદી થઈ જાય, કે
૨. હીઘંકાલિક રોગાતંકને પામે, કે
૩. કેવલીપ્રજ્ઞાત ધર્મથી બ્રજ થાય.

હું પણ જો સમ્યક્ પાલન કરે તો આ ત્રણ બાબતો હિતકારી યાવત્ શુભ નીવડે છે —

૧. અવધિજ્ઞાન પામે, કે
૨. મનઃપયઃજ્ઞાન પામે, કે
૩. કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય.

[—સ્થા૦ ૧૮૨]

સપ્તસપ્તમિકા^૧ લિક્ષુપ્રતિમાની યથાસૂત્રાથ^૨ આરાધના ૪૯ રાત્રિદિવસ અને તેમાં ૧૯૬ લિક્ષાથી થાય છે.

[—સ્થા૦ ૫૪૫, —સમ૦ ૪૯]

અષ્ટઅષ્ટમિકા^૨ લિક્ષુપ્રતિમાની યથાસૂત્રાથ^૨ આરાધના ૬૪ રાત્રિદિવસ અને તેમાં ૨૮૮ લિક્ષાથી થાય છે.

[—સ્થા૦ ૬૪૫, —સમ૦ ૬૪]

૧. સાત સપ્તકો એટલે કે ૪૯ દિવસ. દરેક સપ્તકમાં દત્તિઓ વધતી જાય. જેમકે પ્રથમ સપ્તકમાં દરેક દિવસે એક જ દત્તિ, એમ સાતમામાં દરેક દિવસે સાત દત્તિ. બધી મળી (૭+૧૪+૨૧+૨૮+૩૫+૪૨+૪૯) ૧૯૬ દત્તિ.

૨. આઠ દિવસનું એક એવાં આઠ જૂથ. દત્તિનો નિયમ ઉપર પ્રમાણે. કુલ ૨૮૮ દત્તિ થાય.

નવનવમિકા^૧ લિક્ષુપ્રતિભાની યથાસ્તૂત્રાર્થ^૨ સમ્યક્ આરાધના ૮૧ દિવસ અને તેમાં ૪૦૫ લિક્ષાથી થાય છે.

[—સમ૦ ૮૧, —સ્થા૦ ૬૮૭]

દશદશમિકા^૨ લિક્ષુપ્રતિભાની યથાસ્તૂત્રાર્થ^૨ સમ્યક્ આરાધના ૧૦૦ દિવસ અને ૫૫૦ લિક્ષાથી થાય છે.

[—સમ૦ ૧૦૦, —સ્થા૦ ૭૭૦]

એકલવિહારપ્રતિમા સ્વીકારનાર અણુગ્રામમાં આઠ ગુણુ હોવા આવશ્યક છે—

૧. શ્રદ્ધા; ૨. સત્ય; ૩. મેધા; ૪. બહુશ્રુતતા; ૫. શક્તિ;
૬. અદ્વિપાધિકરણતા — કલહરહિતતા; ૭. ધૃતિ; ૮. વીર્ય.

[—સ્થા૦ ૫૬૪]

કુ શય્યાપ્રતિમા (શય્યા વિષેના નિયમ) ચાર છે—

૧. પાટ વગેરે જે ઉદ્દિષ્ટ છે તેમાંનું કોઈ પણ એક લેવું;
૨. પ્રથમથી નક્કી કરી રાખવું કે અસુક લઈશ અને પછી જો તે જોવામાં આવે તો જ લેવું, ખીનું ન લેવું;
૩. તે પણ જો આશ્રય ડેનારનું હોય તો જ લેવું, ખીનું લાવીને આપે તો ન લેવું.
૪. તે પણ જો પાથરેલ હોય તો જ લેવું.

કુ વસ્ત્રપ્રતિમા ચાર છે—

૧. સુતરાઉ વગેરે જે ઉદ્દિષ્ટ છે તે યાચીશ;
૨. નજરે ચડેલું યાચીશ;
૩. આશ્રય આપનાર ગૃહસ્થનું વાપરેલ વસ્ત્ર યાચીશ;
૪. તેનું જ તેણે તણ દીધેલું યાચીશ.

૧. એમ નવ દિવસનું એક એવાં ૯ ભૂયનું. કુલ દત્તિ ૪૦૫.

૨. દશ દિવસનું એક એવાં દશ ભૂય. કુલ ૫૫૦ દત્તિ.

કૃ પાત્રપ્રતિમા ચાર છે —

૧. દારુપાત્રાદિ જે ઉદ્દિષ્ટ છે તે માગીશ;
૨. નજરે ચડેલ પાત્ર યાચીશ.
૩. દાતાએ ઘણીવાર વાપયું હોય તેવું અથવા તેની પાસે બે ત્રણ પાત્રો હોય અને તેમાંથી વાર ફરતી તે વાપરતો હોય — તેમાંથી એક માગીશ;
૪. તેણે તણ દીધેલું પાત્ર યાચીશ.

કૃ સ્થાન (એટલે કે કાર્યોત્સર્ગ કરવા માટેનું સ્થાન — આશ્રય — માગવા સંબંધી) પ્રતિમા ચાર છે —

૧. અચિત્ત સ્થાનમાં રહીને આકુંચન પ્રસારણા વગેરે ક્રિયા કરીશ, અને અચિત્ત ભીંત વગેરેનો આશ્રય લઈશ અને તેટલામાં જ હરીશ — ફરીશ;
૨. હરવા-ફરવા સિવાયની ઉપરની બંને ક્રિયાની છૂટ વાળી;
૩. માત્ર આકુંચન — પ્રસારણની છૂટવાળી;
૪. ત્રણે ક્રિયાની છૂટ નહીં તેવી.

[—સ્થાન ૩૩૧]

(૧૦) પ્રતિલેખના

કૃ પ્રમાદ-પ્રતિલેખના^૧ છ પ્રકારની છે —

૧. આરેષ્ટા — ઉતાવળી — પૂરું બેલું ન બેલું તે;

૧. પ્રતિલેખના એટલે નિરીક્ષણ, તપાસ. એના ચાર ભેદ છે :— દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ. (૧) વસ્ત્ર, પાત્ર, આદિ ધાર્મિક ઉપકરણોનું તથા આહારાદિનું નિરીક્ષણ કરવું તે દ્રવ્ય-પ્રતિલેખના, (૨) કાર્યોત્સર્ગની, ખેસવાની, સૂવાની, જગ્યાનું તથા સ્થ ડિલભૂમિ, માગ^૨ અને વિહારક્ષેત્રનું નિરીક્ષણ કરવું તે ક્ષેત્ર-પ્રતિલેખના (૩) યોગ્ય કાલે યોગ્ય કાર્ય કરવાનો વિચાર કરવો તે કાલ-પ્રતિલેખન અને (૪) ‘અહો મેં શું કર્યું ? મારે શું કરવું બેઠ્યું ? તપસ્યા જે કરવી બેઠ્યું તે હું કરતો નથી’ — એવું ધર્મ ભંગરણ — તે ભાવ-પ્રતિલેખનાં.

પ્રતિલેખનામાં પ્રમાદ કરવો — શૈથિલ્ય કરવું તે પ્રમાદ-પ્રતિલેખના.

૨. સંમર્દા — મસળીને પ્રતિલેખન કરવું તે — ઘડ કાયમ રાખી પ્રતિલેખન કરવું તે;
 ૩. મોસલી — સાંબેલા જેમ વસ્ત્રના છેડાને જલદી ઊંચાનીચા કરવા તે;
 ૪. પ્રસ્ફોટના — વસ્ત્રને આટકવું તે;
 ૫. વિક્ષિપ્તા — જોયેલા વસ્ત્રને વગર જોયેલામાં ફેંકવું તે,
 ૬. વેદિકા — પ્રતિલેખના વખતે યથાયોગ્ય ન બેસવું તે.
- ફ અપ્રમાદ-પ્રતિલેખના છ પ્રકારની છે :—
૧. અનર્તિત [પ્રતિલેખન વખતે વસ્ત્રને, કે પોતાને, કે બંનેને ન નચાવવાં તે];
 ૨. અવલિત [હિપર મુજબ વસ્ત્રને કે પોતાને ન વાળવું તે];
 ૩. અનાનુબંધી — ઉતાવળ કે આટક વિનાની;
 ૪. અમોસલી — વસ્ત્રના છેડાને સાંબેલાની જેમ ઊંચા-નીચા ન કરવા તે;
 ૫. છ પુરિમાવાળી^૧ અને નવ ખોટકવાળી;^૨

૧. પુરિમા એટલે પ્રસ્ફોટન — જરીક આટકવું તે. તેનો નિયમ એવો છે કે વસ્ત્રને પહેાળું કરી સામેનો ભાગ બરાબર જોઈને તેને ત્રણ વખત સહજ આટકવું — આ ત્રણ પુરિમા. પછી તેને ફેરવી બરાબર જોઈને વળી પાછું ત્રણ વખત સહજ આટકવું — આમ બધા મળી છ પુરિમા થાય.

૨. ખોટક એટલે પણ પ્રસ્ફોટન — સહજ આટકવું તે. તેનો પણ એવો નિયમ છે કે વસ્ત્રપર કોઈ જીવજંતુ દેખાય એટલે પહેલા ત્રણ વખત ખોટક કરવા પછી ત્રણ વખત પ્રમાજન, વળી ત્રણ વખત ખોટક અને ત્રણ વખત પ્રમાજન, વળી ત્રણ વખત ખોટક અને ત્રણ વખત પ્રમાજન — આમ નવ ખોટક થાય. ખોટકમાં પ્રમાજનનાં અંતર રહે છે અને પુરિમામાં નિરીક્ષણનું — એવો આ બંનેમાં ફરક સમજવો જોઈએ.

૬. હાથમાં પ્રાણવિશોધના [અર્થાત્ હાથ ઉપરના જીવોનું પ્રતિલેખન કરવું જોઈએ તેના માટે ઉપર જણાવેલ નવ ખોટક કરવા તે].

[—સ્થા. ૫૦૩]

(૧૧) વિહાર

હું નિઝાન્થ કે નિઝાન્થિનાને એક માસમાં બે વાર કે ત્રણ વાર આ પાંચ નદીઓ ઊતરવી કે તરવી કહ્યે નહિ^૧ —

૧. ગંગા; ૨. જમુના; ૩. સરયૂ; ૪. ઈરાવતી; ૫. મહી.

હું પણ નીચેના પાંચ કારણે ઊતરવી કે તરવી કહ્યે —

૧. ભય — રાજાનો કે શત્રુનો;

૨. દુષ્કાળ;

૩. કેઈ શત્રુ નદીમાં વહાવી દે;

૪. સામું પૂર આવી પડે;

૫. અનાયોગી આવી ચડે.

[—સ્થા. ૪૧૨]

હું પ્રથમ^૨ પ્રાવૃડ્ (ચોમાસું) થયા પછી નિઝાન્થ-નિઝાન્થિનીને

૧. જૃષ્ટત્કલ્પમાં ઉં. ૪ સુ. ૩૨માં પણ આ જ નિયમ લગાદિના અપવાદ વિના બતાવ્યો છે, પણ ત્યાં ઈરાવતીને બદલે કોશિકાનો ઉલ્લેખ છે. વળી અપવાદમાં એમ કહ્યું છે કે, ઈરાવતી નદી જેનું કુણાલ નગરી પાસે અડધી ભંધ સુધી પાણી રહે છે તેને પાર કરવાની હ્રટ છે.

અહીં મહી નદીના નામનો નિર્દેશ માત્ર ઉપલક્ષ્ય છે. તેવી બધી મોટી નદીઓ જેમને પાર ઊતરવી કહ્યું છે, તે સૌ સમજ લેવી.

૨. અષાઢ અને શ્રાવણ એ બે માસ પ્રાવૃડ્ ગણાય છે. તેમાંના પ્રથમમાસ તે પ્રથમપ્રાવૃડ. અથવા પ્રાવૃડ ચોમાસું ચાર માસનું ગણાય છે તેમાંના છેલ્લા ૭૦ દિવસ એ બીજું પ્રાવૃડ ગણાય છે. તે દિવસોમાં તો વિહાર કરાય જ નહિ. અને ત્યાર પહેલાંના દિવસોમાં — પ્રથમ પ્રાવૃડમાં પણ ૫૦ દિવસ કે ૨૦ દિવસ પણ વિહાર કહ્યે નહીં.

એક ગામથી બીજો ગામ વિહાર કદમે નહિ; પણ આ પાંચ કારણે કદમે —

૧-૫. ઉપર પ્રમાણે.

હું વર્ષાવાસનો પયુષણકદ્ય સ્વીકાર્યા પછી નિઃશ્ચય કે નિઃશ્ચિન્તીને આમાનુષ્ઠાન વિહાર કદમે નહિ; પણ જો આ પાંચ કારણ હોય તો વિહાર કરે —

૧. જ્ઞાન; ૨. દર્શન; ૩. આરિત્ર; ૪. આચાર્ય કે ઉપાધ્યાય મૃત્યુ પામે; ૫. આચાર્ય કે ઉપાધ્યાયની સેવા.

[—સ્થા. ૪૧૩]

આ પાંચ કારણે શ્રમણ નિઃશ્ચય રાજ-અંતઃપુરમાં પ્રવેશે તો અતિક્રમણ નથી —

૧. નગરના દરવાજા ચારે તરફથી બંધ કરવામાં આવ્યા હોય અને તેથી શ્રમણ-પ્રાણીઓ ભિક્ષા અથવા બહાર ન જઈ શકતા હોય અને બહારના અંદર ન આવી શકતા હોય, તો તેમને રસ્તો કરી અપાવવા જો રાજ-અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરે;

૨. પીઠકલકાદિ પાછાં આપવા માટે રાજ-અંતઃપુરમાં પ્રવેશે;

૩. હુષ્ટ અથવા કે ગજથી ડરીને જો રાજ-અંતઃપુરમાં પ્રવેશે;

૪. બીજો કોઈ બળપૂર્વક સાહસ કરી રાજ-અંતઃપુરમાં હાથ પકડી લઈ જાય;

૫. બહારના આરામ કે ઉદ્યાનમાં ગયેલા રાજ-અંતઃપુરના લોકો તેને ઘેરીને અંતઃપુરમાં લઈ જાય.

[—સ્થા. ૪૧૫]

૬. વેદપરિણામ

ગૌતમ — હે ભગવાન ! વેદ કેટલા પ્રકારનો છે ?

ભગવાન — હે ગૌતમ ! વેદના ત્રણ પ્રકાર છે —
ઋગ્વેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ.

૧. ગૌતમ — હે ભગવાન ! નારકને કયો વેદ હોય ?

ભગવાન — હે ગૌતમ ! નારકને ઋગ્વેદ અને પુરુષ-
વેદ નથી. નારકો નપુંસક હોય છે.

૨-૧૧. ભવનપતિને ઋગ્વેદ અને પુરુષવેદ હોય છે.
નપુંસકવેદ નથી.

૧૨-૧૬. પાંચ સ્થાવર અને દ્વીન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય પથ્યન્ત
નપુંસક જ હોય છે.

૨૦ મ. સંમૂર્ચ્છિમ તિયંચ પંચેન્દ્રિય પણ નપુંસક જ
હોય છે;

મા. ગર્ભજ તિયંચ પંચેન્દ્રિયને ત્રણે વેદ હોય છે.

૨૧ મ. સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય નપુંસક જ હોય.

મા. ગર્ભજ મનુષ્યને ત્રણ વેદ હોય.

૨૨-૨૪. વ્યન્તર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિકને ઋગ્વેદ અને
પુરુષવેદ જ હોય છે.

[—સમ૦ ૧૫૬]

મત્સ્ય ત્રણ પ્રકારના છે —

૧. અંડજ — ઈંડામાંથી થયેલા;

૨. પોતજ — ઝીણી ચાંમડીથી વીંટળાયેલ હોય અને
પછી તે લેદીને નીકળનારા;

૩. સંમૂર્ચ્છિમ — માતાપિતાનાં સંસર્ગ વિના ઉત્પન્ન
થનારા.

(૧) અંડજ મત્સ્યના ત્રણ લેદ —

૧. ઋગ્વેદ; ૨. પુરુષ; ૩. નપુંસક.

(૨) પોતજના મત્સ્યના તે જ ત્રણ લેદ છે.

[—સ્થા૦ ૧૨૬]

કુ પક્ષી ત્રણ પ્રકારનાં છે —

૧. અંડજ; ૨. પૌત્રજ; ૩. સંમૂર્ચિતમ.

(૧) અંડજ પક્ષીના ત્રણ લેહ છે —

૧. સ્ત્રી; ૨. પુરુષ; ૩. નપુંસક.

(૨) પૌત્રજ પક્ષી ઉપર પ્રમાણે ત્રણ ત્રણ લેહ છે.

કુ તે જ પ્રમાણે ઉરપરિણમ^૧ અને ભુજપરિણમના^૨ લેહો સમજી લેવા.

[—સ્થા ૧૨૬]

કુ સ્ત્રી ત્રણ પ્રકારની છે —

૧. તિયંચ સ્ત્રી; ૨. મનુષ્ય સ્ત્રી; ૩. દેવ સ્ત્રી.

(૧) તિયંચ સ્ત્રીના ત્રણ લેહ છે —

૧. જલચરી; ૨. સ્થલચરી; ૩. ખેચરી.

(૨) મનુષ્ય સ્ત્રીના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. કમંભૂમિજ; ૨. અકમંભૂમિક; ૩. અન્તદીપક.

કુ પુરુષના લેહોપલેહો પક્ષ ઉપર પ્રમાણે.

કુ નપુંસકના ત્રણ લેહ છે —

૧. નારક નપુંસક; ૨. તિયંચ નપુંસક; ૩. મનુષ્ય નપુંસક.

(૨) તિયંચ નપુંસક ત્રણ પ્રકારનો છે —

૧. જલચર; ૨. સ્થલચર; ૩. ખેચર.

(૩) મનુષ્ય નપુંસકના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. કમંભૂમિજ; ૨. અકમંભૂમિક; ૩. અન્તદીપક.

[—સ્થા ૧૩૦]

તિયંચયોનિ જીવના ત્રણ લેહ છે —

૧. સ્ત્રી, ૨. પુરુષ, ૩. નપુંસક.

[—સ્થા ૧૩૧]

૧. જેઓ પેટે ચાલે છે તેવા — સર્પ વગેરે.

૨. જેઓ હાથથી ચાલે છે તેવા નાગિયા વગેરે.

ટિપ્પણ

૩. એક્યુ :-

અધ, એક્યક્ષુ વગેરે અહીં જણાવેલા ભોગોની સાથે બીજા અંશુતર નિકાયમા જણાવેલા અધ, એક્યક્ષુ અને દ્વિચક્ષુ—એવા પુરુષના ત્રણ ભોગો સરખાવવા જેવા છે. અધ તો એ છે કે જે આ સંસારના ભોગોને ઇચ્છવા છતાં મેળવવા અને ભોગવવા સમર્થ નથી થતો, અને જે પુણ્ય-પાપના વિવેકને પણ નથી જાણતો. એક્યક્ષુ તે છે જે સાંસારિક ભોગો ને હિસાઆદિ થાપ કાર્યો કરીને પણ મેળવે છે, પણ કુશલાકુશલનો વિવેક નથી કરી શકે. દ્વિચક્ષુ તે છે જે માત્ર ધર્મભાગે મળેલા જ ભોગોને ભોગવે છે, અને કુશલાકુશલનો વિવેક પણ કરી શકે છે. એ પુરુષ એક કહેવાય છે. —અંશુતર૦ ૩. ૨૬.

૪. અનન્તાનુબધી :-

અનન્તમનને વધારનાર તે અનન્તાનુબધી કહેવાય. આ કષાય હોય ત્યાં મુધી સમ્યક્દર્શનના સહલાવી ક્ષમાદિ ધર્મો થતા નથી. સમ્યક્દર્શન નથી થતું તેનું કારણ આ કષાયોદય નહિ, પણ દર્શનમોહનીય છે. પણ જે એમ કહેવાય છે કે અનન્તાનુબધીના ક્ષયોપશમથી સમ્યક્ત્વલાભ થાય છે, એનો અર્થ એવો છે કે જ્યારે આનો ક્ષયોપશમ થાય છે ત્યારે જ મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ થઈ તેનાથી સમ્યક્ત્વલાભ થાય છે. એટલે કે જ્યાં મુધી અનન્તાનુબધીનો ઉદય હોય, ત્યાં મુધી મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ થતો જ નથી. એટલે સમ્યક્ત્વલાભનું ખરું કારણ અનન્તાનુબધીનો ક્ષયોપશમ નહિ પણ મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ અને પરંપરાએ અનન્તાનુબધીનો ક્ષયોપશમ.

૩. યોગ :-

વીર્યાન્તરાયકર્મના ક્ષયોપશમવિશેષજન્ય આત્માની શક્તિ જે કર્મબંધમાં કારણ છે, તે યોગ. એ શક્તિના વ્યાપારનાં આલબન ત્રણ હોવાથી તેના ત્રણ ભેદ છે — મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ. યોગ, વીર્ય, બલ, ઉત્સાહ, પરાક્રમ, ચેષ્ટા, શક્તિ, સામર્થ્ય એ બધાં એકાર્થક છે. વસ્તુતઃ કાયયોગ જ મુખ્ય છે; મન અને વચનયોગ તો કાયયોગના વિશેષો છે. કારણ, કાયયોગ સર્વત્ર અનુગત જ છે. જીવ જે કાયયોગ વડે મનોદ્રવ્ય અને લાષાદ્રવ્યનું ઉપાદાન કરતો હોય તે અગર બીજી ચેષ્ટા કરતો હોય તે કાયયોગ કહેવાય છે. અને જે કાયયોગથી એ લાષાદ્રવ્યના પુદ્ગલોને છોડે છે તે

વચનયોગ કહેવાય છે, અને જે કાયયોગ વડે મનોદ્રવ્યને ચિત્તનમાં જોડે છે તે મનોયોગ કહેવાય છે. આમ એક કાયનો વ્યાપાર વિષયલેદે ત્રણ નામ પામે છે જીવનની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ, પછી તે વાચિક હોય કે માનસિક, એવી નથી જેમા કાયયોગ ન હોય. જ્યાં મુધી યોગ છે. ત્યાં મુધી અવર્ણ્ય કાયયોગ તો રહેવાનો જ. એવડે સિદ્ધઅવસ્થામાં જ્યારે જીવ અયોગી હોય છે, ત્યારે જ કાયયોગ શૂન્ય થાય છે. એટલે જ્યારે યોગલેતા હોય કે ચિત્તન કરતો હોય ત્યારે પણ કાયયોગ તો હોય જ છે. આ પ્રમાણે ત્રણે યોગમા મુખ્ય તો કાયયોગ જ છે અને બાકીના બે તો તેના જ વિશેષો છે. — વિશેષાવશ્યક ગાં ૩૫૮ થી.

અને જે એ ત્રણે યોગને સ્વતંત્ર માનવા હોય તો તેમની વ્યાખ્યા આમ કરવી જોઈએ:—જીવનો કાયિક વ્યાપાર તે કાયયોગ. કાયિક વ્યાપારથી અહણ કરેલા લાભાદ્રવ્યનો સહકાર મેળવીને જીવ તેને હાડવાનો જે વ્યાપાર કરે છે તે વચનયોગ. અને કાયિકવ્યાપારથી અહણ કરેલા મનોદ્રવ્યનો સહકાર મેળવી જીવ જે ચિત્તનરૂપ વ્યાપાર કરે છે તે મનોયોગ. આમ બાકીના બેમાં કાયયોગ ગૌણ બની જાય છે. — વિશેષાવશ્યક ગાં ૩૬૩-૩૬૪.

૪. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ જ્ઞાન :-

પાંચ જ્ઞાનને અહીં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષમાં વહેંચી નાખ્યાં છે. પ્રત્યક્ષ તે કહેવાય જે માત્ર આત્મસાપેક્ષ હોય; એટલે કે જેમા હિન્દ્રિય અને મનની જરૂર ન પડે. પરોક્ષ તે છે જે ઉદ્દિય અને મનની મદદ વડે પેદા થાય છે. કેવળજ્ઞાનના જે લેદો છે તે સ્વામીકૃત છે. અન્યત્ર નહીંમાં જે હિન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહ્યું છે તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ સમજવું જોઈએ; પારમાર્થિક નહિ. — વિશેષાં ગાં ૯૫.

૫. અવધિજ્ઞાન :-

અવધિના બે પ્રકારોમાં જે સવપ્રત્યય છે તેમાં દેવ અને નારકરૂપ સવ જ કારણ છે. જોકે ત્યાં પણ ક્ષયોપશમ તો છે જ; પણ તે ક્ષયોપશમનું પણ નિમિત્ત સવ જ છે. તેથી તે અપેક્ષાએ તે સવપ્રત્યય કહેવાય છે. અને બીજું અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી થાય છે. તેમાં ક્ષયોપશમનું કારણ તપસ્યાદિ છે, તેથી તેને ગુણપ્રત્યય પણ કહેવામાં આવે છે.

૬. શ્રુતજ્ઞાન :-

ગણધર કૃત શ્રુત-શાસ્ત્ર તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત. તે આચારાંગઆદિ બાર છે. અને ગણધર સિવાયના બીજા સ્થવિરોએ રચેલ શાસ્ત્ર તે અંગબાહ્ય. તે

સામાયિકાદિ બહુવિધ આવશ્યક છે. જેનો દિવસ અને રાત્રીની પ્રથમ અને અંતિમ પોરસીમાં જ સ્વાધ્યાય થાય તે કાલિક; અને જેને કાલનો કાંઈ નિયમ નથી તે ઉત્કાલિક કહેવાય. ઉત્તરાધ્યયન એ કાલિક છે અને દશ-વૈકાલિક એ ઉત્કાલિક છે.

૭. જ્ઞાત-દૃષ્ટાન્ત :-

જેના હોવાથી દાર્ષાન્ટિક અર્થ સમજાય તે જ્ઞાત એટલે કે દૃષ્ટાન્ત. હેતુનો સાધ્યસહચાર અને સાધ્યના અલાવમાં હેતુનો પણ અલાવ જ્યાં નિશ્ચિત હોય તે દૃષ્ટાન્ત. તેના બળથી સાધન વડે સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે. આ દૃષ્ટાન્તના બે ભેદ છે : સાધ્યમ્ અને વૈધ્યમ્. રસોઈધરમાં અગ્નિ સાથે ધૂમનો સહચાર નિશ્ચિત છે: તેથી જે અનુમાનમાં ધૂમથી અગ્નિ પર્વતાદિમાં સિદ્ધ કરવાનો હોય, ત્યાં રસોડું એ સાધ્યમ્ દૃષ્ટાન્ત છે. અને જલાશયમાં અગ્નિ નથી તેથી ધૂમ પણ નથી માટે તે જ અનુમાનમાં જલાશય એ વૈધ્યમ્ દૃષ્ટાન્ત કહેવાય. જ્ઞાત શબ્દના બીજા પણ અર્થો છે અને તેમાં બધામાં સામાન્ય અર્થ એટલો રહેલો છે જ કે જે સાધ્ય-પ્રત્યાયક હોય. જેમકે, આખ્યાન - કથા એ પણ જ્ઞાત કહેવાય. તેના બે ભેદ છે : સત્ય અને કલ્પિત. ઉપમાન પણ જ્ઞાત કહેવાય છે. ઉપપત્તિ પણ જ્ઞાત કહેવાય. જ્ઞાતના ઉપાધિભેદથી આ સૂત્રમાં ચાર ભેદ બતાવ્યા છે. અહીં બતાવેલ જ્ઞાતત્ત્વ વિવેચન દશવૈકાલિક નિર્ચુકિતમાં છે; ગાં ૫૨થી જુઓ.

૮. અંતઃકૃદશા અને અનુત્તરૌપપાતિક :-

અંતઃકૃદશાના આઠ વર્ગ છે, તેમાંના પ્રથમ વર્ગનાં આ દશ અધ્યયનોનાં નામ છે, એમ ટીકાકાર જણાવે છે, એને ઉમેરે છે કે, ‘અહીં જણાવેલ અંતઃકૃત્સાધુનાં નામો વર્તમાન અંતઃકૃદશામાં મળતાં નથી; પણ આ દશ મળે છે — ગૌતમ, સમુદ્ર, સાગર, ગલીર, સ્તિમિત, અચલ, કાંપિલ્ય, અક્ષોભ્ય, પ્રસેનજિત, વિષ્ણુ. એટલે અમને જણાય છે કે આ કોઈ અન્ય વાચનાનુસારી વચન છે. વળી તે નામો જન્માન્તરનાં કેમ ન હોય એવી શંકા પણ ન કરવી; કારણ આ સૂત્રમાં જન્માન્તર કહેવાનો પ્રસંગ જ નથી.’

વર્તમાન અનુત્તરૌપપાતિકમાં ત્રણ વર્ગો છે, તેમાં ત્રીજા વર્ગમાં જે અધ્યયનો છે તેમાંનાં કેટલાંક નામો અહીં જણાવેલ નામો સાથે મળે છે. એ ત્રીજા વર્ગનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે — ધન્ય, સુનક્ષત્ર, ઋષિદાસ, પેલ્લક, રામપુત્ર, ચદ્રમા, પ્રોષ્ઠક, પૈઠાલપુત્ર, પૌદ્વિલ, વિહલ્લ. એટલે

અહીં પણ બીજી વાચના પ્રમાણે અધ્યયનવિભાગ છે એમ સમજવું; ઉપલબ્ધ વાચનાનુસારી નથી.

૬. નિહ્નવ :-

સૂત્રોક્ત અર્થાત્ આગમપ્રતિપાદિત તત્વનો અભિનિવેશને કારણે અપક્ષાપ કરવો, પરપરાવિદુષ્ઠ પૌતાને અનુકૂલ અર્થ કરવો અને બીજા પક્ષને થેનકેન પ્રકારેષુ જોટો સિદ્ધ કરવો—એ નિહ્નવ છે. નિહ્નવ એ મિથ્યાદૃષ્ટિનો જ એક પ્રકાર છે. અભિનિવેશ વિના જો કોઈ પણ સૂત્રના અર્થમાં વિવાદ થાય, તો તે નિહ્નવ નથી ગણાતો. એટલે જ જિનસદ્ર અને સિદ્ધસેન જેવા આચાર્યોને કેવલજ્ઞાન અને દર્શન લિન્નકાળે છે કે નહિ અને જુદાં છે કે એક જ છે એ વિષે મતભેદ હોવા છતાં તેમને નિહ્નવ ગણવામાં નથી આવ્યા. કારણ, તેમના એ મતભેદોના મૂળમાં સત્યગવેષણા માનવામાં આવી છે. ત્યારે જમાતિ આદિ જે નિહ્નવો પ્રસિદ્ધ છે, તેમને વિષે જૈન સ્માચાર્યો એણું નથી માનતા; પણ એવો અભિપ્રાય આપે છે કે તેમણે ભગવાન મહાવીરનાં વચનોના અભિપ્રાયને નાણીભેઈને ઉઘાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને એ જ તેમની નિહ્નવતાનું કારણ છે. બીજા મિથ્યાત્વીઓ અને નિહ્નવમાં તફાવત એ જ છે કે બીજા મિથ્યાત્વીઓ સમગ્ર જિનપ્રવચનને જ નથી માનતા અગર મિથ્યા માને છે; પણ નિહ્નવની બાબતમાં તેમ નથી; તેઓ તો તેની કોઈ એક બાબતમાં મિથ્યાઅભિનિવેશી હોય છે.

જૈન પરપરા પ્રમાણે આવા નિહ્નવો ભગવાનમહાવીરના શાસનમાં જ ઉત્પન્ન થયા છે; બીજા કોઈ તીર્થંકરના શાસનમાં આવું નથી બન્યું.

આ નિહ્નવકારીઓ પણ જૈનલિંગ જ ધારણ કરી રાખતા હતા, એવો ઉલ્લેખ છે. આથી માનવાને કારણ મળે છે કે, વસ્તુતઃ જૈનપરપરામાં તે તે વખતના નાના મોટા મતભેદોને કારણે જે કોઈ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ પૌતાના અનુયાયીઓને સાથે મેળવીને મોટા સમૂહથી અલગ થઈ જતો, તેને નિહ્નવ કહેવાનો રિવાજ થઈ ગયો હતો. એટલે કે આ નિહ્નવોને જૈનપરપરાના તે તે વખતના નાના મોટા સંપ્રદાયો જ ગણવા ભેઈએ. આના પુરાવા તરીકે, જિનસદ્ર અગર બીજા કોઈ તેવા સમર્થ આચાર્યો દિગંબરને પણ પ્રાચીન નિહ્નવો સાથે ગણાવી દીધા અને નિહ્નવની સખ્યા સાતમાથી આઠની કરી—તે વસ્તુ મૂઢી શકાય એમ છે.

નિહ્નવોનું વર્ણન આવશ્યક નિયુક્તિ(ગા૦૭૭૮થી)માં તથા ઉત્તરાધ્યયન નિયુક્તિ(ગા૦ ૧૬૪થી)માં તેના મૂળ રૂપમાં મળી આવે છે. એ વર્ણનનો

થોડો વિસ્તાર આવશ્યક સૂત્રના અગર તેની નિયુક્તિના મૂલભાષ્યમાં થયેલા જણાય છે. મૂળ નિયુક્તિમાં 'તો એ નિહ્નવોની સખ્યા સાત જ વર્ણવેલી છે, એમાં તો સદેહને સ્થાન જ નથી. ઉપયુક્ત સ્થળો વાંચવાથી કોઈ પણ એ નિર્ણય પર આવી શકે તેમ છે. પણ મૂલભાષ્યકારે એ નિહ્નવોની સખ્યામાં યોગિક - દિગ્બરનો ઉમેરો કરી સાતમાંથી આઠ કરી છે; અને નિયુક્તિની ગાથાઓનો થોડો ખુલાસો પણ કર્યો છે. જન-ભદ્રે તો નિયુક્તિ અને એ મૂલભાષ્ય ઉપર પોતાનું ભાષ્ય કયું છે, અને પ્રત્યેક નિહ્નવનો રાસ્ટ્રાથ' પણ રચી કાઢ્યો છે, અને તેમની કથાને પણ સંગ્રહી લીધી છે. આવશ્યક-ચૂર્ણીકારે એ બધી વસ્તુ પર પોતાની ચૂર્ણીનું મઠાણ કયું હોવાથી તેમાં વળી તેથી પણ વિસ્તૃત ચર્ચા હોય તે સ્વાભાવિક છે.

સ્થાનાંગ સૂત્રમાં એ આઠમાંથી સાત જ નોંધાયેલા છે. અત્યારે એ કહેવું કહણ છે કે સ્થાનાંગની સ કલના પર નિયુક્તિની અસર છે કે નહિ. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે જ કે સ્થાનાંગમાં તેમના વિષે જે માહિતી છે તેથી નિયુક્તિમાં વધારે જ માહિતી છે. છતાં સ્થાનાંગનું આ સૂત્ર એટલું પુરવાર કરી શકે જ છે કે અગસૂત્રોમાં પણ કાળે કાળે મુધારા-વધારા થતા રહ્યા છે. અને એનું પરિણામ એ આવ્યું કે, તેમાં ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૫૪૪ વર્ષે થયેલ સાતમા નિહ્નવની પણ હકીકતનો સમાવેશ થઈ ગયો છે.

વીરનિર્વાણ પછી ૬૦૯ વર્ષે થનાર અતિમ આઠમા નિહ્નવનો આમાં સમાવેશ નથી કરવામાં આવ્યો એ ઉપરથી જણાય છે કે, મૂલભાષ્ય-કારના સમયમાં ચેતાબર દિગ્બરના વિરોધે જે રૂપ લીધું હતું તે વાલ્મીકીરાયના જે વીરનિર્વાણ સવત ૯૮૦ અથવા ૯૯૩માં થઈ છે, તે વખતે ન હતું.

૧૦. બહુરત :-

બહુરત મતનો પ્રરૂપક ક્ષત્રિયકુમાર જમાલિ હતો. સંસારથી વૈરાગ્ય લેખજ્યો એટલે તેણે ભગવાન મહાવીર પાસે ૫૦૦ પુરુષો સાથે દીક્ષા લીધી અને તે ૫૦૦ જણાનો આચાર્ય થયો. આવસ્તીના તેન્દુક ચૈત્યમાં રહેતો હતો તે વખતે તેને કોઈ કારણે રોગ થઈ આવ્યો. એટલે તેણે એક શિષ્યને પથારી પાથરવા કહ્યું. થોડી વારે તેણે તે શિષ્યને પૂછ્યું 'પથારી થઈ ગઈ?' પેલાએ પાથરતા પાથરતા જ જવાબ આપ્યો

— ‘થઈ ગઈ છે.’ એટલે તે સૂઈ જવા માટે જિભો થયો. પણ જઈ જુએ છે તો પથારી હજી પથરાતી જ હતી. એ જ વખતે તેને વિચાર આવ્યો કે, ભગવાન જે એમ કહે છે કે, ‘કરાતું તે કરાયેલું સમજો’ (ક્રિયમાણ કૃતમ્) એ તો ખોટું છે. જો ખરેખર એમ હોય તો આ પથરાતી પથારીમાં હું સૂઈ શકત, પણ સૂઈ તો શકતો નથી. મારે હજી પાથરવાની ક્રિયા પૂરી થઈ રહે ત્યાં સુધી રાંહ જોવી પડશે અને ત્યાર પછી જ ‘પથરાઈ’ એમ માની હું સૂઈ શકીશ. ‘માટે ભગવાને ‘કરાતું, તે કરાયેલું સમજો’ એવો જે સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત કર્યો છે. તે ખોટો છે. બીજા શિષ્યોએ તેને ભગવાનના સિદ્ધાન્તનું રહસ્ય સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે સમજ્યો નહિ, અને તેણે પોતાના વાત પકડી રાખી. પછી તે પોતાના વિરોધી સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યો આ મત બહુરત એટલા માટે, કહેવાય છે કે, કોઈ પણ ક્રિયા એક સમયમા નહિ પણ બહુ સમયથી સાધ્ય છે. એમ તે માને છે; એટલે બહુમાં રત — આસક્તિ ધરાવનાર હોવાથી તે બહુરત કહેવાય છે. આ ધટના ભગવાન મહાવીરને કેવળજ્ઞાન થયા પછી ૧૪ વર્ષે શ્રાવસ્તીમા બની.

ભગવતી સૂત્રમાં જમાલિની કથા અત્યંત વિસ્તારથી આપવામાં આવી છે. તેમાં તેની ભગવાન મહાવીર સાથેની સમાધાનો કાંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી. તેને આઠ રાણીઓ હતી એમ જણાવ્યું છે, પણ તેમાની એક ભગવાન મહાવીરની પુત્રી પ્રિયદર્શના હતી કે નહિ, તે વિષે સૂત્રમાં કાંઈ કહ્યું નથી. તે માત્ર ક્ષત્રિયકુમાર હતો એ જણાવ્યું છે; પણ તે ભગવાન મહાવીરની બેન સુદર્શનાનો પુત્ર હતો તે વિષે સૂત્રમાં કશું કહેવામાં આવ્યું નથી. તેણે ૫૦૦ પુરુષો સાથે દીક્ષા લીધી એમ તો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે; પણ તેની પત્ની પ્રિયદર્શનાએ પણ દીક્ષા લીધી હતી એમ ત્યાં જણાવ્યું નથી. — આથી બહુ નિયુક્તિના મૂલબાજીમાં એક ગાથા (નં. ૧૨૫) છે, જેમાં સુદર્શનાનું નામ આવે છે પણ ત્યાં પણ્તે કોણ હતી એ જણાવ્યું નથી. એટલું જ નહિ પણ તે સુદર્શના — એ તે ભગવાન મહાવીરની બહેન કે તેમની પુત્રી — એ વિષે પણ એ ગાથાના દીકાકારે મતભેદ ટાંક્યો છે.

પણ પછીની ચૂર્ણાંગત કથાઓમાં તો સ્પષ્ટપણે કહી દીધું છે કે, જમાલિ એ ભગવાન મહાવીરની મોટી બહેન સુદર્શનાનો પુત્ર અને તેમની અનવધાગી પુત્રી પ્રિયદર્શનાનો પતિ હતો. એટલે કે બાણેજ પણ હતો અને જમાઈ પણ હતો. અચાનક આ બધો સબધ કેવી રીતે ગોઠવાઈ ગયો તે શોધનો વિષય છે.

સ્થાનાંગસૂત્ર — (સૂત્ર ૪૭૧) માં પાંચ તીર્થ કરોને કુમારપ્રવ્રજિત કહ્યા છે, જેમાં એક ભગવાન મહાવીર પણ છે. અને સમવાયાંગમાં ૧૯ તીર્થ કરે ગૃહસ્થવાસ યોગવી દીક્ષા લીધી તેમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે (સૂત્ર ૧૯), પણ નામ જણાવ્યાં નથી. આ બંને સૂત્રને સાથે રાખીને અર્થ કરીએ તો કહેવું પડે કે, ભગવાન મહાવીરે વિવાહ કર્યો ન હતો, એમ આ સૂત્રોમાં સ્પષ્ટપણે પરપરા સચવાઈ રહી છે, ભગવાન મહાવીરના વિવાહની વાત સર્વ પ્રથમ કલ્પસૂત્રમાં જ જોવા મળે છે; અને એથી એ તેમની વિવાહવિષયક બીજી પરપરાની સૂચના આપે છે, એમ માનવું જોઈએ. એટલે ભગવતીનું જન્માલિ અધ્યયન, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ એ બધું તેમના વિવાહના નિષેધની પરપરામાં મૂકવું જોઈએ. અને કલ્પસૂત્ર, આવશ્યક નિર્ણયિત તથા મૂલ-ભાષ્યથી માંડીને ચૂણી સુધીના તેમના વિવાહના ઉદ્દેશો સ્પષ્ટપણે બીજી પરપરામાં મૂકવા જોઈએ. ભગવાન મહાવીરનો વિવાહ થયો હતો તેમ અત્યારે શ્વેતાંબર પરપરામાં માન્યતા રહે થઈ છે; ત્યારે દિગંબરોને ત્યાં તો તે અવિવાહિત હોવાની વાત રહે છે.

આ જન્માલિની કથા સાથે ભગવાન બુદ્ધના જ કુટુંબી દેવદત્તની કથા, જેણે બુદ્ધસંઘમાં ભાગલા પાડ્યા — તે સરખાવવા જેવી છે. — વિનય ૦ પૃ ૦ ૪૭૭. ૧૧. જીવપ્રાદેશિક નિહનવ :-

જીવપ્રાદેશિક મતનો પ્રરૂપક વસુ નામના ચૌદપૂર્વી આચાર્યનો શિષ્ય તિષ્ઠગુપ્ત હતો. તે જ્યારે રાજગૃહમાં^૧ હતો ત્યારે આત્મપ્રવાદ નામના પૂર્વના “‘હે ભગવાન જીવનો એક પ્રદેશ જીવ કહેવાય ?’” ના, એમ નથી; તેવી જ રીતે બે, ત્રણ, સંખ્યાત કે અસંખ્યાત તો શું પણ જીવના જે અસંખ્યાત પ્રદેશો છે તેમાથી એક પ્રદેશ પણ ઓછા હોય ત્યાં સુધી તેને જીવ ન કહેવાય; કારણ લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા જ પ્રદેશયુક્ત સંપૂર્ણ પ્રતિપૂર્ણ પ્રદેશો હોય ત્યારે જ જીવ કહેવાય છે,” આ ગૌતમ અને ભગવાન મહાવીરના સંવાદ ઉપરથી તેને એક નવો જ તર્ક બિપન્ન્યો: તેણે પૌતાના ગુરુને કહ્યું, ‘જો એમ જ છે તો પછી જે એક પ્રદેશ વિના તે જીવ નથી કહેવાતો અને જે એક પ્રદેશથી તે જીવ કહેવાય છે, તે ચરમ પ્રદેશને જ જીવ કાં ન માનવો ? બીજા તે સિવાયના પ્રદેશો તો તેના વિના અજીવ જ

૧. મૂળમાં ઋષભપુર છે; પણ દીકાકારે રાજગૃહ લખ્યું છે, તે મૂલભાષ્ય ગા ૦ ૧૬૮ને અનુસરીને સમજવું.

છે — તેનાથી જ તે બધા જીવત્વને પામે છે.’ ગુરુએ તેને ઘણું સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેણે તો પોતાનો મત જ પકડી રાખ્યો. અને એ જ પ્રમાણે તે બીજાને સમજાવવા લાગ્યો. એટલે ગુરુએ તેને સઘથી બહિષ્કૃત કર્યો. જીવના પ્રદેશને જીવરૂપ માનતો હોવાથી તે જીવપ્રાદેશિક કહેવાય છે.

એક વખત અમલકદયા નામની નગરીમાં મિત્રશ્રી નામના શ્રમણોપાસકે અનેકવિધ દ્રવ્યોના થોડા થોડા અંશને તિષ્ઠગુપ્તના પાત્રમાં આપ્યા અને પછી તેમના પગમાં પડી કહેવા લાગ્યો, ‘હું આજે ધન્ય થયો છું કે મેં આપ જેવા સાધુને આટલાં બધાં દ્રવ્યો આપ્યાં’. આ સાંભળી તે ખાદ્યો, ‘તમે તો આમ કરી મારું અપમાન કર્યું છે !’ — એટલે મિત્રશ્રીએ દુરત જવાબ આપ્યો — ‘માફ કરો, મેં આપને આપના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જ્ઞાન હીધું છે. ભગવાન મહાવીરના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે નહિ.’ — આ સાંભળી તિષ્ઠગુપ્તને પોતાના ખોટા સિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન થયું અને તેણે પોતાના મિથ્યા-ભિનિવેશની આલોચના કરી દોષશુદ્ધિ કરી.

ભગવાન મહાવીરને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ૧૬મે વર્ષે આ નિહ્નવની ધરના બની હતી.

૧૨. અવ્યક્તિકે નિહ્નવ :-

અવ્યક્ત એટલે અસ્પષ્ટ — કોઈ પણ વસ્તુ વિષે ખાસ કરી સાધુના વિષે નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થઈ શકતું નથી — એમ માનનાર તે અવ્યક્તિક. આ મતની ઉત્પત્તિ આવી રીતે બતાવવામાં આવે છે :- ‘આચાર્ય’ આચાર્ય અચાનક રાતમાં મરીને દેવ થયા. તેમને પોતાના યોગવહન કરતા શિષ્યોની દયા આવી; એટલે તે પાછા પોતાના યોગિયામાં આવીને રહ્યા અને પૂર્વવત્ શિષ્યોને તેમના ‘આચાર્ય’માં પ્રવર્તાવ્યા. ત્યારે યોગસમાપ્તિ થઈ ત્યારે શિષ્યોને વહીને તેમણે કહ્યું — ‘હે ભદ્રન્તો ! મને ક્ષમા કરજો કે મેં તમારી પાસે અત્યાર સુધી વહન કરાવ્યું.’^૧ પછી પોતાનું શરીર છોડી તે દેવલોકમાં આદ્યા ગયા આ બનાવ પરથી તેમના શિષ્યોને ભારે પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો કે, ‘અહો આટલી બધી વાર આપણે અસંયતને વહન કર્યું.’^૨ છેવટે તેમને લાગ્યું કે ખરી વાત તો એમ છે કે, આપણે કોઈને વિષે નિશ્ચયપૂર્વક કહી જ ન શકીએ કે આ સાધુ છે કે દેવ — એટલે કોઈને નમન કરવું જ નહીં, કારણ જો નમન કરીએ અને તે વ્યક્તિ સાધુને બદલે દેવ હોય, તો અસંયત-નમનનું પાપ લાગે; અને વળી જો એમ કહીએ કે આ

૧. સાધુ અસંયતને વહન ન કરી શકે. દેવ તો અસંયત જ હોય.

સાધુ નથી, તો પણ કદાચ સાધુ જ હોય તો મૂષાવાદ કહેવાય; માટે સાધુ-તાનો નિશ્ચય થઈ શકે જ નહિ. બીજી સ્થવિરોએ તેમને સમજાવ્યું કે જેમ દેવના વચન પર વિશ્વાસ મૂકી તમે તેને દેવ માન્યો અને સાધુ ન માન્યો, તેમ બીજો ટેકાણે પણ કોઈના વચન પર વિશ્વાસ મૂકી પછી સાધુતા, — અસાધુતાનો નિશ્ચય થઈ શકે છે. પણ તેઓ તો માન્યા જ નહિ, અને સધબહિષ્કૃત થઈ અવ્યક્તમતનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. એક વખત રાજ-શુદ્ધમાં બલભદ્ર રાજાએ ‘તેમને મારી નાખો’ એવો આદેશ કર્યો; એટલે તેમણે રાજાને કહ્યું કે અમે તો ચતિઓ છીએ; તુ આવક થઈને અમને કેમ મરાવી શકે? એટલે રાજાએ કહ્યું — ‘વાત તો બરાબર છે; પણ હું જાણું કેવી રીતે કે તમે ચોર છો કે ચતિ?’ આ સાંભળી તેમનો પોતાના સિદ્ધાન્ત વિષેનો ભ્રમ દૂર થયો. આ મતનો ધર્માચાર્ય આપાદને બતાવ્યો છે, તે તેના પ્ર૩પક તરીકે નહીં, પણ તેમા તે નિમિત્ત બન્યો માટે.

આ ધટના ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૧૪ વર્ષે બની છે.

૧૩. સામુચ્છેદિકે નિહ્નવ :-

જન્મ પછી તરત અત્યંત નાશ તે સંમુચ્છેદ; આવા સંમુચ્છેદને માને તે સામુચ્છેદિક કહેવાય. અર્થાત્ વસ્તુને ક્ષણિકથી માનનાર. આ મતની ઉત્પત્તિ આવી રીતે બતાવવામાં આવી છે — મહાગિરિનો પ્રશિષ્ય અને કોણિકાન્યનો શિષ્ય અશ્વમિત્ર અનુપ્રવાદ પૂર્વેનો અભ્યાસ કરતો હતો. તેમાં “વર્તમાન સમયના નારકો વિચ્છિન્ન થઈ જશે ચાવત્ વર્તમાન સમયના વૈમાનિકો વિચ્છિન્ન થઈ જશે, એવી જ રીતે દ્વિતીયાદિ સમયના નારકો ચાવત્ વૈમાનિકો વિચ્છિન્ન થઈ જશે” એવો આશ્વાસ આપ્યો. તે સાંભળતાં જ તેને થયું કે જો આમ ઉત્પન્ન થતાં વેત જ છવ નષ્ટ થઈ જતો હોય, તો પછી તે કર્મનું વેદન ક્યારે કરે? છવને કર્મકળ વેદવાનો અવસર જ જ નથી આવતો. જ્યારે ગુરુએ તેનો આ વિચાર બણ્યો ત્યારે તેને ‘કહ્યું કે, અહીં જે વિચ્છેદની વાત કહેવામાં આવી છે તે ન્યાયિત છે. પર્યાયરૂપે નારકાદિ નષ્ટ થવા છતાં દ્રવ્યરૂપે તો વિદ્યમાન રહેવાના જ; અને તેથી પોતાના કર્મનું સુખદુઃખરૂપ કષ્ટ અવશ્ય ભોગવવાના જ. એટલે આત્મિક નાશમાં આ સૂત્રનું તાત્પર્ય નથી. — આમ સમજાવવા છતાં તેણે એકાત સમુચ્છેદનું જ સમર્થન કરવા માંડ્યું. એટલે ગુરુએ તેને સધબહિષ્કૃત કર્યો.

એક વખત તે વિહાર કરતાં કરતાં કાપિલ્યમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં શ્રાવકોએ તેને મારવા માંડ્યો. એટલે તેણે કહ્યું — ‘મેં તો બણ્યું છે

કે તમે તો આવકો છો; તો પછી સાધુને કેમ મારો છો?' એટલે આવકોએ કહ્યું કે, તમારા જ મત પ્રમાણે જેણે દીક્ષા લીધી હતી તે અશ્વમિત્ર અને જેઓ આવક બનેલા તે—એ સૌ તો કચારના નષ્ટ થઈ ચૂક્યા; તમે અને અમે અત્યારે અન્ય જ છીએ. આ સાંભળી તેને પોતાના સિદ્ધાંતમાં રહેલી શ્રાંતિ સમજાઈ અને તે ફરી સમ્યક્ત્વી થયો.

આ ધટના ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૩૦ વર્ષે બની છે.

૧૪. દ્વૈકિય નિહ્નવ :-

એક જ સમયમાં બે ક્રિયાનો અનુભવ થઈ શકે છે એવું માનનારા દ્વૈકિય કહેવાય છે. આ મતની ઉત્પત્તિ આમ બતાવવામાં આવે છે —

આચાર્ય મહાગિરિનો પ્રશિષ્ય અને ધનગુપ્તનો શિષ્ય ગ્રમ એક વખત ઉલ્લુકાતીર નામના નગરથી પોતાના આચાર્યને વેદન કરવા માટે શરદ મૃતુમા નીકળ્યો. વચ્ચે ઉલ્લુકા નદીમાં ચાલતાં માથાની તાલ પર સૂર્યના કિરણથી થતી ગરમી અને નીચે પગમાં પાણીથી થતી શીતળતાનો અનુભવ કરતાં કરતાં તેને વિચાર થયો—‘સૂત્રમાં તો કહ્યું છે કે એક જ જાતની વેદના એક સમયમાં થાય છે—પછી તે શીત હો કે ઉષ્ણ. પણ એ તો પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ છે; કારણ હું શીત અને ઉષ્ણ બન્ને પ્રકારની વેદના એક જ સમયમાં વેહું છું.’ આ વિચાર તેણે પોતાના ગુરુને જણાવ્યો. ગુરુએ કહ્યું—‘વાત એમ છે કે સમય અને મન એટલાં સૂક્ષ્મ છે કે તમે એક નથી કરી શકતા. ખરી રીતે વેદનાનો અનુભવ કેમકે જ થતો હોય છે.’ પણ ગંગને ગુરુની આ વાત રુચી નહિ, તેથી એતે ગુરુએ તેને બહિષ્કૃત કર્યો.

એક વખત રાજગૃહમાં મણિનાગ નામના નાગના ચૈત્યમાં એ પોતાનો સિદ્ધાંત સમજાવતો હતો; તેવામાં એ નાગે આવીને કહ્યું—“હે દુષ્ટ, તું શું સમજે છે? ભગવાન મહાવીરે અહીં જ ‘એક સમયમાં બે ક્રિયાનું વેદન નથી થતું’ એ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું; અને તું અહીં જ એનું ઉત્થાપન કરવા બેઠો છું? શું તું ભગવાનથી પણ હોશિયાર છે? છાંડી દે તારા આ વાદને નહિતર હમણાં મારી નાખુ છું.” આ સાંભળી ગંગે ભયશીત થઈ ગયો અને પોતાની વાતને જતી કરી પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.

આ ધટના ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૨૮ વર્ષે બની છે.

१५. त्रैरागिः निरुतवः-

છત્ર, મોજા અને મોજા એવી ત્રણ રાશિને માનનારા તે ત્રેરશિક.
આ મનની ઉત્પત્તિ આમ બતાવવામાં આવી છે:— દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ,
સમાજ, નિરોધ અને સમવાય આ છ પદાર્થોની પ્રકૃષ્ટા કરનારો, અને
મોજાથી કીર્તિ-કલ્પક હોવાથી પદ્મક કહેવાતો પણ જેનું ખરું નામ
મોજાનું જ છે આ મનનો પ્રકૃષ્ટ મનાય છે. એક વખત એ અતરછા:
નામની નમરીમાં ભૂતગૃહા નામના વ્યંતરાયતનમાં રહેતા પોતાના ગુરુ
શીખરને વંદના બીજા ગામથી આવતો હતો. રસ્તામાં તેણે પ્રવાદીએને
છત્રી ત્રીપા અને આ બધી વાન પોતાના ગુરુને કરી. વળી પાછો માયૂરી
ગાદિ વિદ્યાને લઈ તે ગામના રાજા બલશ્રીની સામે પોદ્ધરાજ નામના
પરિવારની માલિકાનામાં ગિર્યો. પોદ્ધરાજે છત્ર અને અછત્ર એવી બે
ગિરિની આપના કરી, ત્યાં તેની પ્રતિમાને ગોળું ખવરાવવા પોને એક
બીજા નોજા રાશિની પણ સ્થાપના કરી અને તે પરિવારની બીજી
વિદ્યાને પોતાની માયૂરી ગાદિ વિદ્યાથી પરાજય આપ્યો. આમ કરી
તે પોદ્ધરાજને છત્રી પોતાના ગુરુની પાસે આવ્યો અને વાદની બધી હકીકત
તેને કરી. તેને ગુરુએ આદેશ ત્રીપા કે પાછો જ અને રાજસભામાં જઈ
જેવું છે — “ગિરિનામે સિદ્ધાંત એ સિદ્ધાંત નહિ પણ અપસિદ્ધાંત
જે, જે મન રાશિના પરમજ માટે જ એ રાશિવચના સિદ્ધાંતની
માના ગિરિને સ્થાપના કરી છે.” પણ એ તો અભિમાનમાં આવી ગયો,
અને તેને ગુરુ કે જે અપસિદ્ધાંત નહિ પણ સાચો સિદ્ધાંત છે; છત્રો
તે. ગિરિને સંસારી માટે, અછત્ર પણ પ્રાદિ પ્રસિદ્ધ છે, અને નોજાની
ભિન્ન પદાર્થો છે જે. જેમ દેવતા આદિ, મંથ અને અંત જેમ
પણ છે, તેનું અર્થ મનોના પણ છત્ર, અછત્ર અને નોજા કેવો
પણ છે, તેને જ અમનજ્યા પણ એ માન્યો જ નહિ. એટલે
જે જેમ છે તેને જ્યાં અને રાજની સમસા કૃતિકાપદમાર્ગી
તેમજે છત્ર, અછત્ર કરી કેટલે છત્ર અછત્ર; અછત્રની સાચના કરી
જેવું છે તેને જ નોજાની સાચના કર્યા છતાં તેનું મન્યુ નહિ.
જેવું છે તેને જ નોજાની પદાર્થો અછત્ર અછત્ર મનો. એટલે જ વૈદિક
ગ્રંથોમાં જે જે નોજાની પદાર્થો છે

૩૬. અબલિકં તિહ્નવ :-

જીવ અને કર્મનો બંધ નહિ, પણ સ્પર્શ માત્ર થાય છે એવું માનનારા આ મતની ક્ષતિ આમ બતાવી છે:—દશપુર નગરમાં જ્યારે આચારક્ષિતનું મૃત્યુ થયું અને આચાર્ય શ્રી દુર્ગલિકા પુષ્પમિત્ર ગણનું પરિપાલન કરતા હતા, તે વખતે તે ગણમાં ગોષ્ઠાભાહિલ નામનો એક સાધુ પણ હતો. એક વખત આચાર્ય વિન્ધ્ય નામના સાધુને કર્મપ્રવાહ નામના પૂર્વનો કર્મબન્ધાધિકાર લાણાવતા હતા. તેમાં એવી વાત આવી કે કોઈ કર્મ માત્ર જીવને સ્પર્શ જ કરી ખરી પડે છે; તેની સ્થિતિ વધારે કાળની નથી હોતી; જેમ કોઈ સૂકી ભીંત પર ફેરી ભૂકી લાલરાવીએ ને તુરત ખરી નથ તેમ; કોઈ કર્મ બધાય છે અને સ્પર્શ પણ પામે છે ને તત્કાલ નહિ પણ કાલાન્તરે ખરી નથ છે—ભીની ગારવાળી ભીતમાં જેમ ચૂનાનું પાણી; કોઈ કર્મ બહુ હોય છે, સ્પૃષ્ટ હોય છે અને નિકાશિત હોય છે તે જીવની સાથે એકત્વને પામી જઈ કાલાન્તરમાં વેદાય છે; જેમ લોઢાના સળિયા ગરમ કરી દીપવામાં આવે તો એકરૂપ થાય તેમ. આ સાંભળીને તુરત ગોષ્ઠાભાહિલ બોલ્યો—“જે એમ જ હોય તો પછી જીવ અને કર્મ કદી જુદાં ન પડવાં જોઈએ, કારણ તેઓ એકરૂપ થઈ ગયેલાં હોય છે. અને જે આમ થાય તો કર્મબંધવાળાનો કદી મોક્ષ થવો ન જોઈએ. એટલે ખરી રીતે જીવ અને કર્મનો બંધ જ ન માનવો જોઈએ; પણ જીવ અને કર્મનો માત્ર સ્પર્શ જ માનવો જોઈએ.” આચાર્ય તેને સમજાવ્યો પણ તે સમજે જ નહિ, એટલે તેને સંબોધાર કર્યો.

આ ધટનત-પટ્ટ વીરનિર્વાણમાં બની છે.

૩૭. અક્રિયાવાદી :-

પ્રસ્તુતમાં જૈનદર્શિને ન માનનારા તે અક્રિયાવાદી કહેવાય છે. પણ તેનો સામાન્ય અર્થ જે ધૌર્જશાસ્ત્રમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે તે એ છે કે જેને મતે પુણ્ય-પાપની તથા બંધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા ન હોય તે અક્રિયાવાદી કહેવાય છે. નારિક એ સખ્ત પણ અક્રિયાવાદીને સૂચવે છે. ભગવાન જીદ્ધે અપેક્ષા-વિશેષથી ચેતાને ક્રિયાવાદી તેમ જ અક્રિયાવાદી કહ્યા છે.—અંશુતર ૨.૪.૩. વિશેષ વિવરણ માટે જીઓ સૂત્રકૃતાંગ ૧. ૧૨; ભગવતી શં ૩૦, ૬. ૧, પૃ. ૫૭૦.

(૧) એકવાદી : જેઓ અદ્વૈતને માને છે પછી તે બ્રહ્માદૈત હોય કે આત્માદૈત—તે એકવાદી કહેવાય છે. આગળ ઉપર તો આવા અદ્વૈતો

૩૬. અભણિકા નિહનવ :-

જીવ અને કર્મનો બંધ નહિ, પણ સ્પર્શ માત્ર થાય છે એવું માનનારા આ મતની હત્પત્તિ આમ બતાવી છે:—દરપુર નગરમાં જ્યારે આચારક્ષિતનું મૃત્યુ થયું અને આચાર્ય શ્રી દુર્ગાલિકા પુષ્પમિત્ર ગણનું પરિપાલન કરતા હતા, તે વખતે તે ગણમાં ગોષ્ઠામાહિલ નામનો એક સાધુ પણ હતો. એક વખત આચાર્ય વિનય નામના સાધુને કર્મપ્રવાહ નામના પૂર્વનો કર્મબન્ધાધિકાર કાણાવતા હતા. તેમાં એવી વાત આવી કે કોઈ કર્મ માત્ર જીવને સ્પર્શ જ કરી ખરી પડે છે; તેની સ્થિતિ વધારે કાંઈ નથી હોતી; જેમ કોઈ સૂઈ લીંત પર કોરી બૂટી લાલરાવીએ ને તુરત ખરી જાય તેમ; કોઈ કર્મ બધાય છે અને સ્પર્શ પણ પામે છે ને તત્કાલ નહિ પણ કાલાન્તરે ખરી જાય છે—લીની ગારવાળી લીંતમાં જેમ ચૂનાનું પાણી; કોઈ કર્મ બદ્ધ હોય છે, સ્પૃશ્ન હોય છે અને નિકાચિત્ત હોય છે તે જીવની સાથે એકત્વને પામી જઈ કાલાન્તરમાં વેદાય છે; જેમ લોહાના સળિયા ગરમ કરી ટીપવામાં આવે તો એકરૂપ થાય તેમ. આ સાંભળીને તુરત ગોષ્ઠામાહિલ બોલ્યા—“જે એમ જ હોય તો પછી જીવ અને કર્મ કદી જુદાં ન પડવાં જોઈએ, કારણ તેઓ એકરૂપ થઈ ગયેલાં હોય છે. અને જે આમ થાય તો કર્મબધવાળાનો કદી મોક્ષ થવો ન જોઈએ. એટલે ખરી રીતે જીવ અને કર્મનો બંધ જ ન માનવો જોઈએ; પણ જીવ અને કર્મનો માત્ર સ્પર્શ જ માનવો જોઈએ.” આચાર્યે તેને સમજાવ્યા પણ તે સમજે જ નહિ, એટલે તેને સંબબહાર કર્યા.

આ ધટના પટ્ટ વીરનિર્વાણમાં બની છે.

૩૭. અક્રિયાવાદી :-

પ્રસ્તુતમાં જૈનદર્શિને ન માનનારા તે અક્રિયાવાદી કહેવાય છે. પણ તેનો સામાન્ય અર્થ જે બૌદ્ધશાસ્ત્રમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે તે એ છે કે જેને મતે પુણ્ય-પાપની તથા બંધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા ન હોય તે અક્રિયાવાદી કહેવાય છે. નાસ્તિક એ સખ્દ પણ અક્રિયાવાદીને સૂચવે છે. ભગવાન શુદ્ધે અપેક્ષા-વિરોધથી પોતાને ક્રિયાવાદી તેમ જ અક્રિયાવાદી કહ્યા છે.—અગુત્તર ૦ ૨.૪.૩. વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ સૂત્રકૃતાંગ ૧. ૧૨; ભગવતી ૨૦ ૩૦, ૬. ૧, ૫૦ ૫૭૦.

(૧) એકવાદી : જેઓ અદ્વૈતને માને છે પછી તે બ્રહ્માદૈત્ત હોય કે આત્માદૈત્ત—તે એકવાદી કહેવાય છે. આગળ ઉપર તો આવા અદ્વૈતો

ધણા થયા છે. જેમકે, શબ્દાદિત એ વૈયાકરણનો મત છે; વિજ્ઞાનાદિત તથા ચિનાદિત એ બૌદ્ધમત છે. આ અક્રિયાવાદ એટલા માટે છે કે આત્માદિ સિવાય પણ જડ વગેરે બીજા વસ્તુઓ જે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે તેમનો તે નિષેધ કરે છે. જૈન મતે સકલ વસ્તુ સામાન્ય દૃષ્ટિએ એક છે અને વિશેષદૃષ્ટિએ અનેક છે.

(૨) અનેકવાદી : વસ્તુમાત્ર સામાન્યની અપેક્ષાએ એક છતાં માત્ર વિશેષની અપેક્ષાએ જેઓ તેને અનેકજી કહે છે, તે અનેકવાદી. આ મત બૌદ્ધોનો કહી શકાય, જે સકલ વસ્તુને પરસ્પર વિલક્ષણ જ માને છે અને એકતા માનતા જ નથી. દાર્શનિક સૂત્રકાળમાં વૈશેષિક નૈયાયિકાદિ પણ અનેકવાદી છે. છતાં તેમને અક્રિયાવાદી ન કહી શકાય.

(૩) મિતવાદી : જેઓ એમ માને છે કે જીવ અનન્ત નથી પણ પરિમિત છે; એટલે કોઈ સમય એવો આવશે જ્યારે 'સકલ જીવો મોક્ષે ગયા હશે અને આ સ સાર જીવશૂન્ય હશે. આ મિતવાદી કહેવાય. આ મત કોનો છે તે બધામાં નથી. અથવા જેઓ જીવને અણુરૂપ માને છે તેઓ પણ મિતવાદી કહેવાય. આ મત વલ્લભાચાર્ય સમત વેદાન્તમાં પ્રસિદ્ધ છે પણ તેનું મૂળ તો ઉપનિષદ જેટલું જ ભૂનું છે.

(૪) નિર્મિતવાદી : જે લોકો આ જગતને ઈશ્વર, બ્રહ્મ કે અંદ ઇત્યાદિથી નિર્મિત થયેલું માને છે તે બધા નિર્મિતવાદી કહેવાય. આ મતો બહુ ભૂતા છે અને તેમનો ઉદ્દ્યેષ સૂત્રકૃતાંગમાં આવે છે.

(૫) સાતવાદી : જેઓ એમ કહે છે કે જીવનમાં મુખ્ય જ ભોગવીને આનંદ કરવો; આધ્યાત્મિક વસ્તુની પાછળ પડીને આ ભૌતિક જીવનને ફના ન કરવું, તે સાતવાદી કહેવાય. આ મત ચાર્વાકનો છે. પણ ટીકાકાર આ મતને બૌદ્ધ જણાવે છે અને કહે છે કે, જે લોકો એમ કહે છે કે તપસ્યા કરી શા માટે શરીરને કલેશ આપવો, મધ્યમ માર્ગ ચાલીને જ સાધના કરવી જોઈએ, એઓ સાતવાદી છે. પણ સ્વયં બુદ્ધની મધ્યમ પ્રતિપદાને ધ્યાનમાં રાખીએ તો આ સાતવાદી તરીકે બૌદ્ધને ન ગણાવી શકાય. કારણ તેમણે તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, એક તરફ આ આવાકો છે, જેમને ઇન્દ્રિયની લાલસા પૂરી કરવામાં અને ભૌતિક આનંદ પ્રાપ્ત કરવામાં જ મંત્ર આવે છે; જેઓ આધ્યાત્મિક સાધના માટે પોતાના ઇન્દ્રિયોના કામભોગોને અશરૂપે પણ જતા કરવા તૈયાર નથી. અને બીજા તરફ આ લોકો છે જેઓ શરીરની જરા મજા કિમત ન સમજતા માત્ર તેને ગળાવી નાખવા માટે વિવિધ તપસ્યાઓમાં જ રત છે. (જૈનોની કઠોર દિનચર્યાનું

વર્ણન' લગવાન છુદ્ધે ક્યું છે — જુઓ અગુત્તર ૩. ૧૫૧.) પણ માર્ગ આ બન્નેની મધ્યમા છે. શરીરને એટલું બધું ન તપવડું જેથી ધ્યાનમાં બાધા આવે; તેમ શરીરના ભોગો પાછળ એટલા બધા ઘેલા ન થવું કે બીજી સૂત્રે જ નહીં. જુઓ વિનય ૦ પૃ ૮૦; અગુત્તર ૩. ૧૫૧. આ માર્ગને સાતવાદી તો ન જ કહી શકાય. પણ પાછળની બૌદ્ધસંઘની શિથિલતા જોઈને જ દીકાકારે તેમને સાતવાદી કહ્યા હોય તો યોગ્ય જ છે.

(૬) સમુચ્છેદવાદી : જેઓ પ્રતિક્ષણ વસ્તુને નિરવય વિનાશવાળી માને છે તે બૌદ્ધો સમુચ્છેદવાદી કહેવાય છે.

(૭) નિયતવાદી : નિયતવાદી તરીકે દીકાકાર નિત્યવાદીને ગણાવે છે અને સાખ્યનો એ મત છે એમ જણાવતા હોય તેણે લાગે છે. પણ આ મત આજીવકનો પ્રસિદ્ધ જ છે; એટલે નિયતનો અર્થ નિત્ય કરીને, જેઓ લોકને શાશ્વત માનતા હોય તેવા નિત્યવાદીનો આ મત છે તેમ કહેવું ખરાબર લાગતું નથી.

(૮) પરલોક નથી એમ કહેનારા : આ મત ચાર્વાકનો છે તે પ્રસિદ્ધ જ છે

૧૮. નય :—

જૈનશાસ્ત્રોમાંની પ્રત્યેક વસ્તુનો વિચાર નયથી કરવામાં આવે છે. એવો કોઈ શબ્દ કે અર્થ નથી જેનો વિચાર કરતી વખતે નયનો ઉપયોગ ન હોય ખાસ કરી દૃષ્ટિવાદ નામના બારમા અગ્રમાં તો આ પદ્ધતિ રહી. પણ પછી શિષ્યોની મદ્યુર્જિ કલ્યાદિ કારણે સર્વ માટે નયવિચાર બંધ કરવામાં આવ્યો છે. પણ જો કોઈ યોગ્ય હોય તો નયવિચારણા કરવાની છૂટ પણ છે. ખાસ કરીને કાલિકશ્રુત અને દૃષ્ટિવાદના પ્રત્યેક પદના નયવિચારની પદ્ધતિ જ્ઞાના કાળમાં પ્રચલિત હતી; અને જ્યાં સુધી સમગ્ર શ્રુતને નવેસર દ્રવ્યાનુયોગ આદિ ચાર અનુયોગમાં વહેંચવામાં આવ્યું ન હતું ત્યાં સુધી તેમાં નયવિચારણા અવશ્ય કરવી જોઈએ એવી પદ્ધતિ રહી. પણ શિષ્યોની મદ્યુર્જિ વગેરે કારણોને લઈને આય'વજ પછી આય' આય'રક્ષિતે સમગ્ર શ્રુતને જુદા જુદા ચાર વિભાગ — દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ચરણ-કરણાનુયોગ, ધર્મ'કથાનુયોગ — માં વહેંચી નાખ્યું. અને ત્યાર પછી પ્રત્યેક શબ્દ અને અર્થમાં નયવિચારણા કરવી જ જોઈએ એવો નિયમ નથી રહ્યો. પણ જ્યાં શ્રોતા અને વક્તા યોગ્ય હોય ત્યાં પૌતાની યોગ્યતા પ્રમાણે નયની વિચારણા કરે. અને જો બન્ને અયોગ્ય હોય તો માત્ર સૂત્ર અને

તેના અર્થથી કામ ચલાવે, નયવિચારણા ન કરે.—જુઓ—આવશ્યક નિર્ધુક્તિ મં ૦ ગાં ૭૬૦ થી. વિરોધાવશ્યક ગાં ૨૨૭૫થી.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સાત મૂલનયો ગણાવ્યા છે. આવી રીતે સાત મૂલનયો ગણાવવાની પરપરા અનુયોગદ્વારમાં (૫૦ ૨૬૪) અને તદ્દનુસારી આવશ્યક નિર્ધુક્તિ (ગાં ૭૫૪) વગેરે ગ્રન્થોમાં પણ છે. પણ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિ પાંચ મૂલનયો ગણાવે છે. તેમને મને અતિમ ત્રણ નય શબ્દનયમાં સામાવિષ્ટ છે. તત્ત્વાર્થના દ્વિગબ્ધર સૂત્રપાઠ પ્રમાણે મૂલ સાત નયો જ મનાયા છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. અને તદ્દનુસારી સંકલ દ્વિગબ્ધર પરંપરામાં સાતને જ મૂલનયો માનવાની પરપરા ચાલુ છે. આચાર્ય સિદ્ધસેન વળી એક ત્રીજી પરંપરા પાડે છે—તેમના મતે નૈગમ એ જુદો નથી પણ સંગ્રહ અને વ્યવહારમાં સમાવિષ્ટ છે.

જેન આગમોમાં જૂના કાળથી દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક, વ્યવહાર-નિશ્ચય, જ્ઞાન-ક્રિયા ઇત્યાદિ રૂપે નયવિભાગ કરવાની પરપરા પણ રહી છે. અને તે તે નયોમાં આ સાતેનો સમાવેશ કરવાની પરંપરા પણ પ્રાચીન જ છે.

સાપેક્ષ નયવિચાર તે સત્તનય છે. પણ બીજી દૃષ્ટિથી નિરપેક્ષ થઈને એકાંતથી વિચાર કરવો તે નયાભાસ છે. સંકલ નયોના સમૂહરૂપ અનેકાતવાદ છે. એ જ સ્વાદ્વાદ પણ કહેવાય છે. અહીં ગણાવેલા સાતે નયોના સ્વરૂપ વિશે જુઓ—તત્ત્વાર્થનું વિવેચન. ૧, ૩૪, ૩૫.

૧૬. ઉદ્દગમ દોષો:—

ઉદ્દગમ એટલે પિડ-ભોજનની ઉત્પત્તિ. તત્સંગધી આધાકર્મ વગેરે ૧૬ દોષો. આ દોષો શ્રાવકથી થાય છે, જેથી સાધુને આહાર અકલ્પ્ય બની જાય છે:—

૧. આધાકર્મ—સાધુ માટે સંધવું—અગર કાંઈ સચિત્ત હોય તેને અચિત્ત કરવું તે.

૨. ઔદશિક—મુનિને આપવું છે એવા અભિપ્રાયથી તૈયાર ભોજનને સંસ્કાર આપે તે.

૩. પૂતિકર્મ—શુદ્ધ આહારમાં આધાકર્મ દોષયુક્ત આહાર ભોજનને સાધુને આપવો—તેથી લાગતો દોષ. અથવા આધાકર્મી આહારથી ખરડાયેલી કડબીથી શુદ્ધ આહાર વહોરાવે તો પણ આ દોષ લાગે.

૪. મિશ્રભવ — બનાવતી વખતે સાધુ અને પોતા — બન્ને માટે સાથે બનાવવાથી લાગતો દોષ.

૫. સ્થાપના — સાધુને માટે બનાવ્યું હોય પણ પોતાનાં ખાવાનાં વાસણમાં રાખી મૂકે અને પછી વહોરાવે તો.

૬. પ્રાભૂતિકા — સાધુને મહેમાન તરીકે ગણી તેમને આહાર આપવાથી લાગતો દોષ.

૭. પ્રાદુષકચ્છ — દીવાનો પ્રકાશ કરી સાધુને વહોરાવવાથી લાગતો દોષ.

૮. કીત — સાધુ માટે ખરીદીને વસ્તુ આપે.

૯. પ્રામિત્ય — સાધુ માટે ઉધારે લાવીને આપે.

૧૦. પરિવર્તિત — સાધુને આપવા માટે કોઈ સાથે અદ્વૈતબદ્ધો કરીને વસ્તુ લાવવાથી લાગતો દોષ.

૧૧. અભ્યાહુત — સાધુના સામે જઈ આપવાથી લાગતો દોષ. કારણ, નિયમ પ્રમાણે સાધુ ધરધર ગોચરી કરવા નીકળે ત્યારે ધરે આપવું નેઈએ.

૧૨. ઉદ્દમિત — છાંદેલી, ઢાંદેલી કે બંધ કરેલી વસ્તુને છાંદણ તોડી, ઉધારીને આપવાથી લાગતો દોષ.

૧૩. માલોપહુત — મેડી, ભોંયરું કે શીકું — એમાંથી લાવીને સાધુને આપવાથી લાગતો દોષ.

૧૪. આચ્છિદ્ધ — કોઈ પાસેથી આંચકીને સાધુને આપવાથી લાગતો દોષ.

૧૫. અનિસૃજ — પોતે એકલો માલિક ન હોય તેવી વસ્તુ બીજાને પૂછ્યા વિના આપવાથી લાગતો દોષ.

૧૬. અધ્યવપૂરક — સાધુનું આવડું સાંભળી, રસોઈમાં વધારો કરવાથી લાગતો દોષ.

૨૦ : ઉત્પાદન દોષો :—

ઉત્પાદન — સંપાદન — શ્રાવક પાસેથી મેળવવું — તેથી સાધુને લાગતા દોષો — એ પણ સોળ છે :—

૧. ધાત્રી — બાળકને ધવરાવનાર, સ્નાન કરાવનાર, વસ્ત્ર પહેરાવનાર, રમાડનાર અને બોળામાં બેસાડનાર — આ પાંચ પ્રકારની ધાવમાતા જેવું કામ કરીને બિંદા લેવાથી લાગતો દોષ.

૨. દ્વિતિ — દ્વિતકર્મ કરી આહાર લેવાથી લાગતો દોષ.

૩. નિમિત્ત—નિમિત્ત જોઈને—શૂદ્ર, વર્તમાન અને હવિષ્યનું ફળ કહીને શિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૪. આશ્ચર્ય—પોતાની ભત્તિ, ક્રુદ્ધ, ગચ્છ વગેરેની તારીફ કરી શિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૫. વનીપક—શિખારીની જેમ દીનપણું ઠાળવી શિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૬. ચિકિત્સા—ચિકિત્સા કરી શિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૭. ક્રોધ, ૮. માન, ૯. માયા, ૧૦. લોભ—આ ચારપૂર્વક શિક્ષા લેવાથી લાગતા દોષો.

૧૧. પૂર્વપશ્ચાત્સસ્તવ—પહેલાં અને પછી દાતાનાં વખાણ કરવાથી લાગતો દોષ.

૧૨. વિદ્યા—શિક્ષા માટે વિદ્યાનો ઉપયોગ કરવાથી લાગતો દોષ.

૧૩. મન્ત્ર—મન્ત્રનો પ્રયોગ કરવાથી લાગતો દોષ.

૧૪. ગૂર્ણ—નેત્રાબ્જન આદિ લગાવી શિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૧૫. યોગ—પાદલેપ આદિ યોગનો ઉપયોગ કરી લેવાથી લાગતો દોષ.

૧૬. મૂલકર્મ—શિક્ષા માટે ગર્ભનું સ્તંભન, રક્ષણ, પતન વગેરે કરવાથી—તથા રક્ષાબંધન કરવાથી લાગતો દોષ.

૨૧. એષણાના દોષો :—

એષણા—ગવેષણા—અન્વેષણા—અહણ—તત્સબધી દોષ. આ દોષો દાતા અને સાધુ બન્નેથી થાય છે. તે દશ છે :—

૧. શકિત—આધાકર્માદિ દોષની ઉભય પક્ષે કે બેમાંથી કોઈને શકા હોય છતાં લેવો—દેવો.

૨. મુક્ષિત—સચિત્ત પૃથ્વી આદિથી ખરડાયેલ આહાર અથવા જેની બાધા હોય એવા અચિત્ત આહારથી ખરડાયેલ આહાર લેતાં—દેતાં લાગતો દોષ.

૩. નિક્ષિપ્ત—સચિત્ત પર રાખેલ વસ્તુ દેતાં-લેતાં લાગતો દોષ.

૪. પિહિત—સચિત્તથી ઢાકેલ વસ્તુ દેતાં-લેતાં લાગતો દોષ.

૫. સહુત—આપવાના પાત્રમાં અકદંબ્ય વસ્તુ હોય તેને બાબુએ સચિત્ત કે મિશ્ર પર મૂકી દેતાં-લેતાં લાગતો દોષ.

૬. દ્વયક—દાતા જે છ કાયનો વિરાધક હોય—અર્થાત્ દેતી વખતે ઉપયોગવાળો ન થઈ શકે તેવા હોય, ગર્ભિણી સ્ત્રી હોય, છાકડુ તેડેલું હોય,

છાકડું ધાવતું હોય — આવા દાતા પાસેથી લેનાથી લાગતો દોષ. આવા દાતાએ દેહું પણ ન જોઈએ, તેથી દેનારને પણ આ દાયક દોષ લાગે.

૭. ઉન્નિમિશ્ર — સચિત્તથી મિશ્રિત અચિત્ત દેતાં-લેતાં લાગતો દોષ.

૮. અપરિણિત — અપક્વ વસ્તુ દેતાં-લેતાં લાગતો દોષ.

૯. લિપ્ત — ન ખરે તેવી વસ્તુથી લેપાયલાં પાત્ર કે હાથથી લેતાં-લેતાં લાગતો દોષ.

૧૦. છદ્વિત — ભલદી કરેલા પુરુષથી લેતાં-લેતાં લાગતો દોષ.

૨૨. સર્વતોભદ્રા પ્રતિમા : —

સર્વતોભદ્રા પ્રતિમા એક બીજી રીતે પણ સ્વીકારવામાં આવે છે. તે બે પ્રકારની છે — ૧. ક્ષુદ્રિકા સર્વતોભદ્રા, ૨. મહતી સર્વતોભદ્રા.

(૧) ક્ષુદ્રિકામાં નીચે પ્રમાણે એક ઉપવાસથી માંડી પાંચ સુધીના કરવાના હોય છે. પારણાના દિવસો ૨૫ અને તપસ્યાના — ઉપવાસના ૭૫ એમ કુલ ૧૦૦ દિવસમાં એ પૂરી થાય છે :

૧	૨	૩	૪	૫
૩	૪	૫	૧	૨
૫	૧	૨	૩	૪
૨	૩	૪	૫	૧
૪	૫	૧	૨	૩

આ કોષ્ટકનો નિયમ એવો છે કે પહેલી હારમાં ૧ થી પાંચ ક્રમશઃ માડવા અને પછીની હારમાં તેનો વચલો અક પ્રથમ માંડી ચથાચોગ્ય માંડતા જવું. તે જ પ્રમાણે ત્રીજીમાં બીજીના વચલા અકથી, ચોથીમાં ત્રીજીના વચલા અકથી અને પાંચમીમાં ચોથીના વચલા અકથી શરૂઆત કરવી.

કોષ્ટકમાં અક ઉપવાસના દિવસો સૂચવે છે. એ ઉપવાસ પૂરા થાય એટલે એક પારણાનો દિવસ અને ફરી તેના પછીનો અક હોય તેટલા ઉપવાસ. જેમકે શરૂઆત એક ઉપવાસ — બીજો દિવસો પારણું અને પછી બે ઉપવાસ; પછી એક દિવસ પારણું અને પછી ત્રણ ઉપવાસ — એમ આગળ વધતા જવું.

[illegible]

Don't let your business go down the drain.

मम विद्ययां ते श्रेष्ठः शम्भुः ॥ १ ॥

4	1	0	1	1	1	1
6	2	10	11	12	13	14
22	4	1	10	11	12	13
10	6	6	12	13	14	15
20	11	4	1	10	11	12
1	10	6	11	12	13	14
6	20	11	4	10	11	12

२४. विष्णुभक्तिः—

આ પ્રતિભા વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિને અને સુભાષી શિક્ષણને આજ
કરવાની છે. ખોટી એક માસની, તેમાં આજને અને પ્રાણીની, એક
હતિ સ્વીકારે; બીજી એક માસની, તેમાં આજે, હતિ એ એક
સાતમી પ્રતિભા સાત માસની, તેમાં સાત હતિ એ, આજની પ્રતિભા સાત
અઢોરાસ સુધીની છે; તેમાં એક માસની આજને અને
ઉતાનાહિ અને તે આજને પરી ઉતાનાહિ
પ્રમાણે, પણ આજને એક માસની આજને
પણ આજને એક માસને આજને આજને
એ ઉપનાસ એક એ એક એક એક
ઉપનાસ એક એક એક એક એક એક
નહેલું હશે

આ વિનય-વૈયાવૃત્ત્યના ભેદો હોવાનો સભવ ખરો. તે આ પ્રમાણે :—

દર્શનગુણાધિકને વિષે દશ પ્રકારનો વિનય :— ૧. સત્કાર, ૨. અભ્યુ-
ત્યાન ૩. સન્માન, ૪. આસનાભિગ્રહ, ૫. આસનાનુપ્રદાન, ૬. વદન, ૭.
અભિગ્રહ, ૮. આવતા હોય તો અનુગમન, ૯. ઊભા હોય તો પધુપાસના,
૧૦. જતા હોય તો અનુવળન. — આ દશ શુશ્રૂષાવિનય કહેવાય છે.

સાક પ્રકારનો અનાશાતના વિનય છે. તે આ પ્રમાણે :— ૧. તીર્થંકર,
૨. ધર્મ, ૩. આચાર્ય, ૪. વાચક, ૫. સ્થવિર, ૬. કુલ, ૭. ગણ, ૮. સધ,
૯. સંભોગિક, ૧૦. ક્રિયા, ૧૧. મતિજ્ઞાન, ૧૨. શ્રુતજ્ઞાન, ૧૩. અવધિ-
જ્ઞાન, ૧૪. મન પર્યાય, ૧૫. કેવળજ્ઞાન — આ પદ્ધતિમાના પ્રત્યેકનાં— ૧.
અનાશાતના, ૨. ભક્તિ, ૩. બહુમાન, ૪. વર્ણવાદ — આ ચાર કરવાથી
[૧૫×૪] ૬૦ પ્રકારનો અનાશાતના વિનય કહેવાય છે.

ઔપચારિકવિનય સાત પ્રકારનો છે :— ૧. અભ્યાસાસન—નજીક બેસવું,
૨. છદોતુવર્તન—છત્તાનું અનુસરણ, ૩. કૃતપ્રતિકૃતિ—આચાર્યનું ભોજન
વગેરે લાવીશ તો પ્રસન્ન થઈ મને લણાવશે એવી બુદ્ધિથી આહારાદિ દાન
કરવું તે, ૪. કારિત નિમિત્તકરણ—ચોતાને એક જ પદ સમ્પન્ન રીતે લણાવ્યું
હોય તો તેના તરફ વિનય રાખવો અને એમનું કામ કરી આપવું તે,
૫. દુઃખાર્તાની ગવેશણ, ૬. દેશકાલજ્ઞતા, ૭. બધી બાબતમાં અનુમતિ.

વૈયાવૃત્ત્યના અધિકારીભેદે દશ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે— ૧. આચાર્ય,
૨. ઉપાધ્યાય, ૩. સ્થવિર, ૪. તપસ્વી, ૫. જ્ઞાન, ૬. શૈક્ષ, ૭. સાધર્મિક,
૮. કુલ, ૯. ગણ, ૧૦. સધ.

ઉપરના બધા મળી ૮૭ ભેદ થાય છે; પણ આચાર્યના પાંચ ભેદ છે—
૧. પ્રત્રાજના, ૨. દિગ્, ૩. ઉદ્દેશ, ૪. સમુદ્દેશ, ૫. વાચના—થી. એટલે
દશને બદલે વૈયાવૃત્ત્યના ૧૪ ભેદ ગણીએ તો ૯૧ પ્રકારના વિનય-વૈયા-
વૃત્ત્યની પ્રતિમા—થઈ જાય.

૨૬. પ્રતિમા ૯૨ :—

આ ૯૨ની ગણતરી ટીકાકાર દશાશ્રતરકંઘની નિયુક્તિના આધારે
આપે છે, તે આ પ્રમાણે :—

૬૭ પ્રકારની સમાધિપ્રતિમા તે આ પ્રમાણે :—સમાધિપ્રતિમાના
મૂળભેદ બે—શ્રુતસમાધિ અને ચારિત્રસમાધિ. તેમાં શ્રુતસમાધિના ૬૨
ભેદ—તે આ પ્રમાણે :—આચારાંગ સૂત્રના પ્રથમ સ્કંધની પાંચ અને

બીજીની ૩૭, સ્થાનાંશની ૧૬, અને વ્યવહારસૂત્રની ૪—બધી મળી ૬૨ થઈ; અને સામાયિકાદિ પાંચ ચારિત્રની પાંચ સમાધિ—એમ ૬૭ સમાધિપ્રતિમા.

૨૩ પ્રકારની ઉપધાન પ્રતિમા—તે ૧૨ ભિક્ષુ અને ૧૧ શ્રાવકની મળી ૨૩ થઈ.

એક વિવેકપ્રતિમા. વિવેકપ્રતિમા કોઘાદિ ભેદે અનેક છતાં સામાન્ય દૃષ્ટિએ એક જ ગણી છે.

એક પ્રતિસંલીનતા. તે પણ ઇન્દ્રિયાદિના ભેદે અનેક છતાં સામાન્ય રીતે એક કહેવાય.

આમ કુલ ૯૨.

મૂળ પ્રતિમાના પાંચ ભેદોમાં પાંચમી એકલી વિહારપ્રતિમા પણ ગણાય છે; પણ તેનો અહીં ભિક્ષુપ્રતિમા—જે ઉપધાનાંતર્ગત છે—તેમાં સમાવેશ સમજવો.

૪

જીવની સ્થિતિ

૧. સ્થિતિના ભેદો

કુ સ્થિતિ બે પ્રકારની છે—

૧. કાયસ્થિતિ; [મરી-મરીને ફરી-ફરી તે જ કાય-નિકાયમાં જન્મ થાય તે પ્રકારની^૧];

૨. ભવસ્થિતિ [જન્મથી મરણપર્યંતની સ્થિતિ].

(૧) કાયસ્થિતિ^૨ બેને છે—

૧. આ સ્થિતિ દેવ અને નારકને ન હોય; કારણ કે, દેવ મરીને ફરી દેવ થતો નથી, અને નારક મરીને ફરી નારક થતો નથી. એકની એક કાયસ્થિતિમાં સાત-આઠ ભવ થઈ શકે.

૨. આ સૂત્ર અયોગવ્યવચ્છેદપરક સમજવું. અર્થાત્ અહીં બતાવેલ બેમાં કાયસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ બીજા પૃથ્વીકાય આદિ વિકલેપિયમાં તેનો નિષેધ કરવાનું સૂત્રનું તાત્પર્ય નથી.

૧. મનુષ્ય; ૨. તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય.

(૨) ભવસ્થિતિ^૧ બેને છે —

૧. દેવ; ૨. નારક.

ક આયુ બે પ્રકારનું છે —

૧. અદ્ધાયુ [અર્થાત્ ભવ ચાલ્યો જાય છતાં જે ટકી રહે તેવું આયુ;^૨]

૨. ભવાયુ^૩ [અર્થાત્ ભવ પૂરો થતાં પૂરું થઈ જતું].

(૧) અદ્ધાયુ બેને છે —

૧. મનુષ્ય; ૨. પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ.

(૨) ભવાયુ બેને છે —

૧. દેવ; ૨. નારક.

ક બેઠ યથાયુનું પાલન કરે છે —

૧. દેવ; ૨. નારક.

૧. આ સૂત્ર પણ ઉપર જેવું જ સમજવું. બીજા મનુષ્ય વગેરેની ભવસ્થિતિનો નિષેધ કરવાનું અહીં તાત્પર્ય નથી. પછીનાં અદ્ધાયુ અને ભવાયુની બાબતમાં પણ તેમ જ સર્જજવું.

૨. જેમકે, એક મનુષ્યભવ પૂરો થાય ત્યાર પછી ફરી મનુષ્ય થવાનો હોય તો તેનું મનુષ્યાયુ પૂરું નથી થતું. આની સરખામણી કાયસ્થિતિ સાથે કરી શકાય.

૩. જેમકે, દેવભવમાં દેવાયુ ભોગવવાનું હોય, તે દેવભવ પૂરો થતાં પૂરું થઈ જાય. તે જીવ તરત ફરી દેવ થતો ન હોવાથી દેવાયુ ભવાન્તરમાં ચાલુ રહેતું નથી.

૪. અહીં માત્ર દેવનારકને જ ગણાવ્યા છે; કારણ કે આ બીજા સ્થાનનું સૂત્ર છે, એમ ટીકાકાર ખુલાસો કરે છે. બાકી તો એ બે સિવાયનાને પણ આહું આયુ-પાલન હોય છે. જેમકે, અસંખ્ય વર્ષાયુવાળા તિર્થંચ અને મનુષ્ય, ઉત્તમ પુરુષો અને ચરમશરીરી.

૬ યેનું આયુ સોપકમ^૧ છે —

૧. મનુષ્ય; ૨. તિય^૨ચપંચેન્દ્રિય.

[—સ્થા. ૮૫]

૬ ત્રણ^૨ યથાચુ લોગવે —

અરિહંત, ચક્રવર્તી^૧ અને બળદેવ-વાસુદેવ.

૬ ત્રણ મધ્યમ^૩ આયુ લોગવે છે —

અરિહંત, ચક્રવર્તી^૧, અને બળદેવ-વાસુદેવ.

[—સ્થા. ૧૪૩]

આયુ સાત કારણે તૂટે —

૧. અધ્યવસાય — રાગદ્વેષ અને ભયરૂપ — તેનાથી;

૨. નિમિત્ત — હંડ, શસ્ત્ર વગેરેથી;

૩. આહારથી;

૪. વેદના — આંખ વગેરેની પીડા — થી;

૫. પરાધાત — કૂવામાં પડવાથી કે એવા કારણે

થતા આધાતથી;

૬. દૃષ્ટિ — સાપ, વીંછી વગેરેના ડંખથી;

૭. શ્વાસોચ્છવાસ — નો નિરોધ કરવામાં આવે તેથી.

[—સ્થા. ૫૬૧]

૧. આયુષનો કાળ પૂરો થયા પહેલાં કોઈ હપકમ-અકસ્માત વગેરેથી થોડા સમયમાં લોગવાઈ ભય તેણું અર્થાત્ નિયત અવધિ પહેલાં મૃત્યુ થઈ ભય તેણું આયુષ્ય.

૨. અહીં બતાવેલા ત્રણ સિવાયના નારક અને દેવનો વ્યવચ્છેદ ન સમજવો.

૩. મધ્યમ આયુ એટલા માટે કે તેમને ઘડપણ નથી.

સો વર્ષના^૧ આયુવાળા પુરુષની દશ દશા^૨ છે —

૧. બાલ — [આ અવસ્થામાં યુગદુઃખનું જીવને બહુ જાન પોતું નથી];

૨. કીડા — [આમાં માત્ર કીડાપ્રધાન જીવન હોય છે — કામભોગમાં તીવ્રાભિલાષ હોતો નથી];

૩. મન્દા — [આમાં ભોગોપાર્જનમાં અસમર્થ પણ ભોગ ભોગવવામાં સમર્થ હોય છે];

૪. બલ્લા — [આમાં ઉપદ્રવ ન હોય તો પોતાનું સામર્થ્ય બતાવે છે];

૫. પ્રજા — [આમાં ઇન્દ્રિયાશ્રંતી પ્રાપ્તિના ઉપાયનું ચિંતન અને કુટુંબની અભિવૃદ્ધિનું ચિંતન હોય છે];

૬. કાયની — [આમાં કામભોગથી વિરક્ત થાય છે અને ઇન્દ્રિયો કીણ થાય છે];

૭. પ્રપંચા — [આ દશામાં ખાંસી અને શ્વેત્ત્વનો પ્રપંચ વધે છે];

૮. પ્રાગ્ભારા — [અમાં વાંકા વર્ગી જાય છે];

૯. સુદસુખી — [આમાં જીવન પણ અકારું થઈ જાય છે — મરણને ઈચ્છે છે];

૧૦. શાપની — [આમાં છેક પથારીવશ થઈ જાય છે].

[—સ્થાન ૭૭૨]

૧. એ વર્ષ અગત્યની સમજમાં લેઈએ. કારણ, પવકાદિવર્ષાય પુરુષને ૫૫ વર્ષની જરૂર નો સૂચ જ છે, તે તેને તેના આયુષ્ય ૨૫ માં જે.

૨. ૬૨ વર્ષને ૬૦ ને કહ્યા.

૨. સર્વ જીવોની સ્થિતિ

ક્રં ૦ ૧

ગૌં — નારકોની સ્થિતિ કેટલી ?

ભં — જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ
૩૩ સાગર.

ગૌં — અપર્યાપ્ત નારકની સ્થિતિ કેટલી ?

ભં — જઘન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ
અંતમુહૂર્ત.

ગૌં — પર્યાપ્ત નારકની સ્થિતિ કેટલી ?

ભં — જઘન્યથી અંતમુહૂર્તન્યૂન દશહજાર
વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંતમુહૂર્તન્યૂન
૩૩ સાગર.

ક્રં ૦ ૨-૨૪. આમ ગૌતમે રત્નપ્રભાથી માંડી સાતે નારક
વિષે પૂછ્યું અને તેનો ભગવાને જવાબ
આપ્યો. ત્યાર પછી ક્રમશઃ ભવનપતિ વગેરે
દંડક વિષે પૂછ્યું અને ભગવાને જવાબ
આપ્યો.^૧ યાવત્ —

ગૌં — હે ભગવાન ! વિજય, વૈજયંત,
જયંત, અપરાજિતની કેટલી સ્થિતિ ?

ભં — હે ગૌતમ ! જઘન્યથી ૩૨ સાગર^૨
અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર.

ગૌં — સર્વાર્થસિદ્ધિની સ્થિતિ કેટલી ?

ભં — અજઘન્યોત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર સ્થિતિ છે.

૧. આ આખું પ્રકરણ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર અનુસાર સમજી લેવાનું છે.

૨. ગદ્યહરિવંશાદ્ય પણ તેમજ જણાવે છે, પરંતુ પ્રજ્ઞાપનામાં
જઘન્યથી ૩૧ સાગર હતા છે.

૩. નારકૈની સ્થિતિ (દં ૧)

સ્થિતિ જપ્ત્ય ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ

૧. રત્નપ્રભાના કેટલાક

	નારકૈની ૧ પદ્ય	સમ૦ ૧
૨.	,, ના નારકની	૧ સાગર સમ૦ ૧
૩.	,, કેટલાક નારકની ૨ પદ્ય	સમ૦ ૨
૪.	,, ,, ૩ પદ્ય	સમ૦ ૩
૫.	,, ,, ૪ પદ્ય	સમ૦ ૪
૬.	,, ,, ૫ પદ્ય	સમ૦ ૫
૭.	,, ,, ૬ પદ્ય	સમ૦ ૬
૮.	,, ,, ૭ પદ્ય	સમ૦ ૭
૯.	,, ,, ૮ પદ્ય	સમ૦ ૮
૧૦.	,, ,, ૯ પદ્ય	સમ૦ ૯
૧૧.	,, ,, ૧૦ પદ્ય	સમ૦ ૧૦
૧૨.	,, ,, ૧૧ પદ્ય	સમ૦ ૧૧
૧૩.	,, ,, ૧૨ પદ્ય	સમ૦ ૧૨
૧૪.	,, ,, ૧૩ પદ્ય	સમ૦ ૧૩
૧૫.	,, ,, ૧૪ પદ્ય	સમ૦. ૧૪
૧૬.	,, ,, ૧૫ પદ્ય	સમ૦ ૧૫
૧૭.	,, ,, ૧૬ પદ્ય	સમ૦ ૧૬
૧૮.	,, ,, ૧૭ પદ્ય	સમ૦ ૧૭
૧૯.	,, ,, ૧૮ પદ્ય ^૧	સમ૦ ૧૮
૨૦.	,, ,, ૧૯ ,,	સમ૦ ૧૯
૨૧.	,, ,, ૨૦ ,,	સમ૦ ૨૦
૨૨.	,, ,, ૨૧ ,,	સમ૦ ૨૧

૧. મૂળમાં અહીં પાઠ પડી ગયો છે તેની જોન ધ. પ્ર. સલાની આવૃત્તિમાં પૂર્તિ કરવામાં આવી છે.

૪. જીવની નિથિતિ

૩૫૬

૨૩. રત્નપ્રભાના કૈટલાક

૨૪. "	"	૨૩	"	સમ૦ ૨૨
૨૫. "	"	૨૪	"	સમ૦ ૨૩.
૨૬. "	"	૨૫	"	સમ૦ ૨૪
૨૭. "	"	૨૬	"	સમ૦ ૨૫
૨૮. "	"	૨૭	"	સમ૦ ૨૬
૨૯. "	"	૨૮	"	સમ૦ ૨૭
૩૦. "	"	૨૯	"	સમ૦ ૨૮
૩૧. "	"	૩૦	"	સમ૦ ૨૯
૩૨. "	"	૩૧	"	સમ૦ ૩૦
૩૩. "	"	૩૨	"	સમ૦ ૩૧
૩૪. "	"	૩૩	"	સમ૦ ૩૨
૩૫. "	"	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	સમ૦ ૩૩

૧. બીજી શકેશપ્રભાના

૨. બીજી નારકેની શકેશોમાં ૧ સાગર સમ૦ ૧

૩. કૈટલાકેની ૨ પદ્ય સમ૦ ૨

૪. બીજી શકેશોમાં ૨ સાગર સમ૦ ૨

૫. બીજી શકેશોમાં ૩ સાગર સમ૦ ૩

૧. ત્રીજી વાલુકાપ્રભા નરકમાં ૩ સાગર ... સમ૦ ૩

૨. કૈટલાકેની ચાર સાગર ... સ્થા૦ ૧૪૬

૩. " પાંચ સાગર સમ૦ ૪

૪. " ૬ સાગર સમ૦ ૫

૫. " ૭ સાગર સમ૦ ૬

૫. ત્રીજી વાલુકામાં ૭ સાગર સમ૦ ૭
સ્થા૦ ૫૭૩

૧. ચોથી પ'કપ્રભા
નરકમાં ... ૭ સાગર ... સમ૦ ૭
સ્થા૦ ૫૭૩

૨. ,, કેટલાકની ૮ સાગર ... સમ૦ ૮

૩. ,, ,, ૯ સાગર ... સમ૦ ૯

૪. ,, ,, ... ૧૦ સાગર સમ૦ ૧૦

૫. ચોથી પ'કપ્રભામાં ... ૧૦ સાગર સ્થા૦ ૭૫૭

૧. પાંચમી ધૂમપ્રભા
નરકમાં કેટલાકની ૧૦ સાગર ... સમ૦ ૧૦
સ્થા૦ ૭૫૭

૨. ,, ,, ૧૧ સાગર સમ૦ ૧૧

૩. ,, ,, ૧૨ સાગર સમ૦ ૧૨

૪. ,, ,, ૧૩ સાગર સમ૦ ૧૩

૫. ,, ,, ૧૪ સાગર સમ૦ ૧૪

૬. ,, ,, ૧૫ સાગર ... સમ૦ ૧૫

૭. ,, ,, ૧૬ સાગર સમ૦ ૧૬

૮. ,, ,, ... ૧૭ સાગર સમ૦ ૧૭

૧. છઠ્ઠી નરકમાં કેટલાકની ... ૧૭ સાગર ... સમ૦ ૧૭

૨. ,, ,, ૧૮ સાગર ... સમ૦ ૧૮

૩. ,, ,, ૧૯ સાગર ... સમ૦ ૧૯

૪. ,, ,, ૨૦ સાગર ... સમ૦ ૨૦

૫. ,, ,, ૨૧ સાગર ... સમ૦ ૨૧

	સ્થિતિ	બધન્ય	કલ્ક	પ્રમાણ
૬. છઠ્ઠી	નરકમાં			
	કેટલાકની	૨૨ સાગર	સમ૦ ૨૨
૧. સાતમી	નરકમાં			
	કેટલાકની ...	૨૨ સાગર	...	સમ૦ ૨૨
૨. ”	”	૨૩ સાગર	...	સમ૦ ૨૩
૩. ”	”	૨૪ સાગર	...	સમ૦ ૨૪
૪. ”	”	૨૫ સાગર	...	સમ૦ ૨૫
૫. ”	”	૨૬ સાગર	...	સમ૦ ૨૬
૬. ”	”	૨૭ સાગર	...	સમ૦ ૨૭
૭. ”	”	૨૮ સાગર	...	સમ૦ ૨૮
૮. ”	”	૨૯ સાગર	...	સમ૦ ૨૯
૯. ”	”	૩૦ સાગર	...	સમ૦ ૩૦
૧૦. ”	”	૩૧ સાગર	...	સમ૦ ૩૧
૧૧. ”	”	૩૨ સાગર	...	સમ૦ ૩૨
૧૨. સાતમી નરકમાં કાલ,				
	મહાકાલ, રૌરવ મહા-			
	રૌરવમાં	૩૩ સાગર	સમ૦ ૩૩
૧૩. અપ્રતિષ્ઠાનમાં	અબધન્ય-અનુલુપ્ત	૩૩ સાગર	...	સમ૦ ૩૩

૪. ભવનપતિની સ્થિતિ (૬૦ ૨-૧૧)

(૧) અસુરકુમારની

૧. અસુરકુમારની	૧૦ હજારવધ	...	સ્થા૦ ૭૫૭
૨. અસુરકુમારમાં				
	કેટલાક દેવોની ૧ પદ્ય	...	સમ૦ ૧	
૩. ”	દેવોની	૧ સાગરથી	સમ૦ ૧
			કાંઈક વધારે	

		સ્થિતિ	જયન્થ	કલ્કેષ્ટ	પ્રમાણ
૪.	”	કેટલાક દેવેાની	૨ પદ્ય	...	સમ૦ ૨
૫.	”	”	૩ પદ્ય	સમ૦ ૩
૬.	”	”	૪ પદ્ય	સમ૦ ૪
૭.	”	”	૫ પદ્ય	સમ૦ ૫
૮.	”	”	૬ પદ્ય	સમ૦ ૬
૯.	”	”	૭ પદ્ય	...	સમ૦ ૭
૧૦.	”	”	૮ પદ્ય	સમ૦ ૮
૧૧.	”	”	૯ પદ્ય	...	સમ૦ ૯
૧૨.	”	”	... ૧૦ હંબરવર્ષ	...	સમ૦ ૧૦
૧૩.	”	”	૧૦ પદ્ય	...	સમ૦ ૧૦
૧૪.	”	”	૧૧ પદ્ય	...	સમ૦ ૧૧
૧૫.	”	”	૧૨ પદ્ય	...	સમ૦ ૧૨
૧૬.	”	”	૧૩ પદ્ય	...	સમ૦ ૧૩
૧૭.	”	”	૧૪ પદ્ય	સમ૦ ૧૪
૧૮.	”	”	૧૫ પદ્ય	સમ૦ ૧૫
૧૯.	”	”	૧૬ પદ્ય	સમ૦ ૧૬
૨૦.	”	”	૧૭ પદ્ય	સમ૦ ૧૭
૨૧.	”	”	૧૮ પદ્ય	...	સમ૦ ૧૮
૨૨.	”	”	૧૯ પદ્ય	...	સમ૦ ૧૯
૨૩.	”	”	૨૦ પદ્ય	...	સમ૦ ૨૦
૨૪.	”	”	૨૧ પદ્ય	સમ૦ ૨૧
૨૫.	”	”	૨૨ પદ્ય	સમ૦ ૨૨
૨૬.	”	”	૨૩ પદ્ય	સમ૦ ૨૩
૨૭.	”	”	૨૪ પદ્ય	સમ૦ ૨૪
૨૮.	”	”	૨૫ પદ્ય	સમ૦ ૨૫
૨૯.	”	”	૨૬ પદ્ય	સમ૦ ૨૬
૩૦.	”	”	૨૭ પદ્ય	સમ૦ ૨૭

૪. જીવની દિશ્વતિ

૩૫૫

		સ્થિતિ	જયન્ત્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૩૧.	,,	,,	૨૮ પદ્ય	સમ૦ ૨૮
૩૨.	,,	,,	૨૯ પદ્ય	સમ૦ ૨૯
૩૩.	,,	,,	૩૦ પદ્ય	સમ૦ ૩૦
૩૪.	,,	,,	૩૧ પદ્ય	સમ૦ ૩૧
૩૫.	,,	,,	૩૨ પદ્ય	...	સમ૦ ૩૨
૩૬.	,,	,,	૩૩ પદ્ય	...	સમ૦ ૩૩

૩૭. અસુરકુમારની

દેવોની દેશજિન ... સ્થા૦ ૧૧૩
બે પદ્ય

(૨) નાગકુમારની

૧. નાગકુમારમાં

કેટલાક દેવોની ૧ પદ્ય ... સમ૦ ૧

૨. ,, દેવોની ... દેશજિન સમ૦ ૨
૨ પદ્ય

૩. ,, કેટલાક દેવોની ... ૧૦ હજારવર્ષ ... સમ૦ ૧૦

૪. નાગકુમાર દેવની દેશજિન ... સ્થા૦ ૧૧૩
બે પદ્ય

૫. નાગકુમારની ... ૧૦,૦૦૦ વર્ષ ... સ્થા૦ ૭૫૭

(૩) વિદ્યુત્કુમારની

૧. વિદ્યુત્કુમારમાં

કેટલાક દેવોની ૧ પદ્ય ... સમ૦ ૧

૨. ,, દેવોની ... દેશજિન સમ૦ ૨
બે પદ્ય

૩. ,, કેટલાકની ... ૧૦,૦૦૦ વર્ષ ... સમ૦ ૧૦

૪. ,, દેવોની દેશજિન ... સ્થા૦ ૧૧૩
બે પદ્ય

	સ્થિતિ	જથ્થા	કેટલા પ્રમાણ
૫. વિદ્યુતકુમારની	...	૧૦,૦૦૦	... સ્થા.૦૭૫૭
		વર્ષ	

(૪) સુપર્ણકુમારની

૧. સુપર્ણકુમારમાં			
કેટલાક દેવોની	૧ પદ્ય સમ. ૧
૨. સુપર્ણકુમાર દેવોની	દેશજિન સમ. ૨
			બે પદ્ય
૩. સુપર્ણમાં કેટલાક દેવોની	...	૧૦,૦૦૦	... સમ. ૧૦
૪. ,, દેવોની	દેશજિન સ્થા.૦૧૧૩
			બે પદ્ય
૫. સુપર્ણકુમારની	...	૧૦,૦૦૦	... સ્થા.૦૭૫૭

(૫) અગ્નિકુમારની

૧. અગ્નિમાં કેટલાક દેવોની	૧ પદ્ય સમ. ૧
૨. ,, દેવોની	દેશજિન સમ. ૨
			બે પદ્ય
૩. ,, કેટલાક દેવોની	...	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	... સમ. ૧૦
૪. ,, દેવોની	દેશજિન સ્થા.૦૧૧૩
			બે પદ્ય
૫. અગ્નિકુમારની	...	૧૦,૦૦૦	... સ્થા.૦૭૫૭

(૬) વાયુકુમારની

૧. વાયુમાં કેટલાક દેવોની	૧ પદ્ય સમ. ૧
૨. ,, દેવોની	દેશજિન સમ. ૨
			બે પદ્ય
૩. ,, કેટલાક દેવોની	...	૧૦,૦૦૦	... સમ. ૧૦

	સ્થિતિ	અધ્યત્મ	કલ્પ	પ્રનાથ
૪. ” દેવોની	દેશજિન	સ્થા ૦૧૧૩
	બે પદ્ય			
૫. વાયુકુમારની	...	૧૦,૦૦૦	...	સ્થા ૦૭૫૭

(૭) સ્તનિતકુમારની

૧. સ્તનિતકુમારમાં				
	કેટલાક દેવોની	૧ પદ્ય	...	સમ ૦ ૧
૨. ” દેવોની	દેશજિન સમ ૦ ૨	બે પદ્ય
૩. ” કેટલાક દેવોની	...	૧૦,૦૦૦	...	સમ ૦ ૧૦
૪. ” દેવોની	દેશજિન	સ્થા ૦ ૧૧૩
	બે પદ્ય			
૫. સ્તનિતકુમારની	...	૧૦,૦૦૦	...	સ્થા ૦ ૭૫૭

(૮) ઉદ્ધધિકુમારની

૧. ઉદ્ધધિકુમારમાં				
	કેટલાક દેવોની	૧ પદ્ય	...	સમ ૦ ૧
૨. ” દેવોની	દેશજિન સમ ૦ ૨	બે પદ્ય
૩. ” કેટલાક દેવોની	...	૧૦,૦૦૦	...	સમ ૦ ૧૦
૪. ” દેવોની	દેશજિન	સ્થા ૦ ૧૧૩
	બે પદ્ય			
૫. ઉદ્ધધિકુમારની	...	૧૦,૦૦૦	...	સ્થા ૦ ૭૫૭

(૯) દ્વીપકુમારની

૧. દ્વીપકુમારમાં				
	કેટલાક દેવોની	૧ પદ્ય	...	સમ ૦ ૧
૨. ” દેવોની	દેશજિન સમ ૦ ૨	બે પદ્ય

	સ્થિતિ	જમન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૩. ,, કેટલાક દેવોની	...	૧૦,૦૦૦	...	સમ૦ ૧૦
૪. ,, દેવોની	દેશગિન	સ્થા૦ ૧૧૩
	બે પદ્ય			
૫. દ્વીપકુમારની	...	૧૦,૦૦૦	...	સ્થા૦ ૭૫૭

(૧૦) દ્વિકુમારની

૧. દ્વિક૦માં કેટલાક દેવોની	૧ પદ્ય	સમ૦ ૧
૨. ,, દેવોની	દેશગિન	સમ૦ ૨
			બે પદ્ય	
૩. ,, કેટલાક દેવોની	...	૧૦,૦૦૦	...	સમ૦ ૧૦
૪. ,, દેવોની	દેશગિન	સ્થા૦ ૧૧૩
	બે પદ્ય			
૫. દ્વિકુમારની	...	૧૦,૦૦૦	...	સ્થા૦ ૭૫૭

૫. સ્થાવરકાયાદિની સ્થિતિ (દં૦ ૧૨-૨૩)

બાહર અપકાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૭૦૦૦ વર્ષ છે.

[—સ્થા૦ ૫૭૩]

હુ બાહર તેજસ્કાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ રાત્રિ દિવસ છે.

હુ બાહર વાયુકાયની ,, ,, ત્રણ હજાર વર્ષ છે.

[—સ્થા૦ ૧૪૪]

બાહર વનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૦,૦૦૦ વર્ષ છે.

[—સમ૦ ૧૦; —સ્થા૦ ૭૫૭]

ત્રીન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૪૯ રાત્રિ-દિવસ છે.

[—સ્થા૦ ૪૯]

સંમૂર્ષિમ ભુજપરિસર્પની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૪૨ હજાર વર્ષ છે.

[—સમ૦ ૪૨]

સંમૂર્ધિમ ઉરપરિસપ્તની ઉલ્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૫૩,૦૦૦ વર્ષ છે.

[—સમ૦ ૪૯]

સંમૂર્ધિમ ખેચર પંચેન્દ્રિય તિયંચની ઉલ્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૭૨,૦૦૦ વર્ષ છે.

[—સમ૦ ૭૨]

અસંખ્યાત વર્ષાયુષી સંગ્રી પંચેન્દ્રિય તિયંચમાં કેટલાંકની એક પદ્ય અને કેટલાંકની બે પદ્ય સ્થિતિ છે.

[—સમ૦ ૧,૨]

અસંખ્યાત વર્ષાયુષી સંગ્રી પંચેન્દ્રિય તિયંચની ઉલ્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩ પદ્ય છે.

[—સમ૦ ૩]

અસંખ્યવર્ષાયુ ગર્ભજ મનુષ્યમાં કેટલાંકની ૧ પદ્ય અને કેટલાંકની બે પદ્ય સ્થિતિ છે, તથા તેમની ઉલ્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પદ્ય છે.

[—સમ૦ ૧, ૨, ૩]

જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવતવર્ષની અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમા સુષમા આરામાં મનુષ્યોનું પરમાયુ ત્રણ પદ્ય હતું. આ અવસર્પિણીમાં તથા આગામી અવસર્પિણીમાં પણ તે જ પ્રમાણે છે.

[—સ્થા૦ ૧૪૩]

ફ જંબૂદ્વીપના દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુના મનુષ્યો ત્રણ પદ્ય પરમાયુ ભોગવે છે.

ફ પુષ્કરવર દ્વીપના પશ્ચિમાર્ધના મનુષ્યો પણ તેટલું જ ત્રણ પદ્ય પરમાયુ ભોગવે છે.

[—સ્થા૦ ૧૪૩]

	જયન્ત્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૧. વાણવ્યંતરની સ્થિતિ ...	૧ પદ્ય	સમ૦ ૧	
૨. „ માં કેટલાક			
હેવોની „	૧૦,૦૦૦ ...	સમ૦ ૧૦	
૩. વાણવ્યંતરની „	૧૦,૦૦૦ ...	સ્થા.૦૭૫૭	
૪. જ્યોતિષ્કની „	... ૧ પદ્ય અને	સમ૦ ૧	
	૧ લાખ વર્ષ		

૬. વૈમાનિકોની સ્થિતિ (૬૦ ૨૪)

(૧) સૌધર્મકદપની

	સ્થિતિ	જયન્ત્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૧. સૌધર્મકદપના				
હેવોની	... ૧ પદ્ય	... સમ૦ ૧		
૨. „ કેટલાક હેવોની	૧ સાગર સમ૦ ૧		
૩. „ „	૨ પદ્ય સમ૦ ૨		
૪. „ „ એ સમ૦ ૨		
		સાગરથી		
		કંઈકે વધારે		
૫. „ „	૩ પદ્ય સમ૦ ૩		
૬. „ „	૪ „ સમ૦ ૪		
૭. „ „	૫ „ સમ૦ ૫		
૮. „ „	૬ „ સમ૦ ૬		
૯. „ „	૭ „ સમ૦ ૭		
૧૦. „ „	૮ „ સમ૦ ૮		
૧૧. „ „	૯ „ સમ૦ ૯		

૧. આ દેવશબ્દથી દેવીનું પણ અર્થ સમજવું; કારણ સૌધર્મમાં પદ્યથી બોધી સ્થિતિ કોઈની છે નહિ.

૪. અવધી સ્થિતિ

૩૬૯

		સ્થિતિ	વધન	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૧૨.	"	"	૧૦ પદ્ય સમ૦ ૧૦
૧૩.	"	"	૧૧ " સમ૦ ૧૧
૧૪.	"	"	૧૨ " સમ૦ ૧૨
૧૫.	"	"	૧૩ " સમ૦ ૧૩
૧૬.	"	"	૧૪ " સમ૦ ૧૪
૧૭.	"	"	૧૫ " સમ૦ ૧૫
૧૮.	"	"	૧૬ " સમ૦ ૧૬
૧૯.	"	"	૧૭ " સમ૦ ૧૭
૨૦.	"	"	૧૮ " સમ૦ ૧૮
૨૧.	"	"	૧૯ " સમ૦ ૧૯
૨૨.	"	"	૨૦ " સમ૦ ૨૦
૨૩.	"	"	૨૧ " સમ૦ ૨૧
૨૪.	"	"	૨૨ " સમ૦ ૨૨
૨૫.	"	"	૨૩ " સમ૦ ૨૩
૨૬.	"	"	૨૪ " સમ૦ ૨૪
૨૭.	"	"	૨૫ " સમ૦ ૨૫
૨૮.	"	"	૨૬ " સમ૦ ૨૬
૨૯.	"	"	૨૭ " સમ૦ ૨૭
૩૦.	"	"	૨૮ " સમ૦ ૨૮
૩૧.	"	"	૨૯ " સમ૦ ૨૯
૩૨.	"	"	૩૦ " સમ૦ ૩૦
૩૩.	"	"	૩૧ " સમ૦ ૩૧
૩૪.	"	"	૩૨ " સમ૦ ૩૨
૩૫.	"	"	૩૩ " સમ૦ ૩૩
૩૬.	"	દેવોની	૨ સ્થાનસ્થા ૦૧૧૩

૧. મૂળ સુત્રમાં આ ઉપક્રીકત નથી; પણ ક્રમ પ્રમાણે આવવી જોઈએ, તેથી કીસમાં મૂકી છે.

દેવરાજ દેવેન્દ્ર શકેની બાહ્ય પરિષદના દેવોની સ્થિતિ ત્રણ પદ્ય છે. અને અંદરની પરિષદની દેવીઓની સ્થિતિ ત્રણ પદ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૨૦૦]

શકેન્દ્રની મધ્યમ પરિષદના દેવોની સ્થિતિ ચાર પદ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૨૧૦]

શકેન્દ્રની આભ્યંતર પરિષદના દેવોની સ્થિતિ પાંચ પદ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૪૦૫]

શકેન્દ્રની અગ્રમાહિષી દેવીઓની સ્થિતિ સાત પદ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૫૭૫]

સૌધમ* કદપની પરિગૃહીત દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાત પદ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૫૭૫]

(૨) ઇશાનકદપની

	સ્થિતિ	જન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૧. ઇશાનકદપના દેવોની ^૧	...	૧ પદ્યથી	...	સમ૦ ૧
			વધારે	
૨. „ કેટલાક દેવોની	૧ સાગર	સમ૦ ૧.
૩. „ „	૨ પદ્ય	સમ૦ ૨;
૪. „ „	એ સમ૦ ૨
			સાગરથી	
			કાંઈક	
			વધારે	સ્થા૦ ૧૧૩
૫. „ „	૩ પદ્ય	સમ૦ ૩
૬. „ „	૪ „	સમ૦ ૪
૭. „ „	૫ „	સમ૦ ૫

૧. આ દેવમુખથી દેવ દેવી અને સમજવાં.

			સ્થિતિ	જનન	ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ
૮.	"	"	૬ પદ્ય	...	સમ૦ ૬
૯.	"	"	૭ "	...	સમ૦ ૭
૧૦.	"	"	૮ "	...	સમ૦ ૮
૧૧.	"	"	૯ "	...	સમ૦ ૯
૧૨.	"	"	૧૦ "	...	સમ૦ ૧૦
૧૩.	"	"	૧૧ "	...	સમ૦ ૧૧
૧૪.	"	"	૧૨ "	...	સમ૦ ૧૨
૧૫.	"	"	૧૩ "	...	સમ૦ ૧૩
૧૬.	"	"	૧૪ "	...	સમ૦ ૧૪
૧૭.	"	"	૧૫ "	...	સમ૦ ૧૫
૧૮.	"	"	૧૬ "	...	સમ૦ ૧૬
૧૯.	"	"	૧૭ "	...	સમ૦ ૧૭
૨૦.	"	"	૧૮ "	...	સમ૦ ૧૮
૨૧.	"	"	૧૯ "	...	સમ૦ ૧૯
૨૨.	"	"	૨૦ "	...	સમ૦ ૨૦
૨૩.	"	"	૨૧ "	...	સમ૦ ૨૧
૨૪.	"	"	૨૨ "	...	સમ૦ ૨૨
૨૫.	"	"	૨૩ "	...	સમ૦ ૨૩
૨૬.	"	"	૨૪ "	...	સમ૦ ૨૪
૨૭.	"	"	૨૫ "	...	સમ૦ ૨૫
૨૮.	"	"	૨૬ "	...	સમ૦ ૨૬
૨૯.	"	"	૨૭ "	...	સમ૦ ૨૭
૩૦.	"	"	૨૮ "	...	સમ૦ ૨૮
૩૧.	"	"	૨૯ "	...	સમ૦ ૨૯
૩૨.	"	"	૩૦ "	...	સમ૦ ૩૦

૧. મૂળમાં આ ઉક્તિ નથી પણ ક્રમવાચક આવળી ભેદો; તેથી કોઈ સમાં મૂકી છે.

		સ્થિતિ	અન્ય	ઉલ્લેખ	પ્રમાણ
૩૩.	,,	,,	૩૧	પદ્ય ...	સમ૦ ૩૧
૩૪.	,,	,,	૩૨	,, ...	સમ૦ ૩૨
૩૫.	,,	,,	૩૩	,, ...	સમ૦ ૩૩
૩૬.	ઈશાનકંઠપની	૬ પદ્ય	સ્થા૦ ૬૮૩

દેવીઓની

ઈશાનના દેવેન્દ્રની બાહ્ય પરિષદની દેવીઓની સ્થિતિ ત્રણ પદ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૨૦૦]

ઈશાન દેવેન્દ્રની મધ્યમ પરિષદની દેવીઓની સ્થિતિ ચાર પદ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૨૬૦]

ઈશાન દેવેન્દ્રની આભ્યંતરપરિષદની દેવીઓની સ્થિતિ પાંચ પદ્યોપમ છે.

[—સ્થા૦ ૪૦૫]

ઈશાન દેવેન્દ્રની મધ્યમ પરિષદના દેવોની સ્થિતિ છ પદ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૫૦૬]

ઈશાન દેવેન્દ્રની આભ્યંતર પરિષદના દેવોની સ્થિતિ સાત પદ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૫૭૫]

ઈશાન દેવેન્દ્રની અગ્રમહિષીઓની સ્થિતિ ૬ પદ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૬૮૩]

(૩) સનતકુમારની

૧. સનતકુમારમાં ... ૨ સાગર ... સમ૦ ૨;

સ્થા૦ ૧૧૩

૨. ,, કેટલાક દેવોની ૩ સાગર ... સમ૦ ૩

			સ્થિતિ	જીવન્ય	કલ્પ પ્રમાણ
૩.	„	„	૪ સાગર	...	સમ૦ ૪
૪.	„	„	૫ સાગર	...	સમ૦ ૫
૫.	„	„	૬ સાગર	...	સમ૦ ૬
૬.	„	„	૭ સાગર સમ૦ ૭
૭.	સનકુમારમાં		૭ સાગર સ્થા૦ ૫૭૭

(૪) માહેન્દ્રની

૧.	માહેન્દ્રમાં	...	ઐ સાગરથી	...	સમ૦ ૨;
			વધારે	સ્થા૦	૧૧૩
૨.	„ કેટલાક દેવોની	૩ સાગર	સમ૦ ૩
૩.	„	„ ૪ સાગર	સમ૦ ૪
૪.	„	„ ૫ સાગર	સમ૦ ૫
૫.	„	„ ૬ સાગર	સમ૦ ૬
૬.	„ દેવોની	૭ સાગર સમ૦ ૭;	
			થી વધારે સ્થા૦	૫૭૭	

(૫) અક્ષલોકની

૧.	અક્ષલોકમાં કેટલાક	૭ થી વધારે	સમ૦ ૭
	દેવોની	સાગર			
૨.	„	„ ૮ સાગર	સમ૦ ૮
૩.	„	„ ૯ સાગર	સમ૦ ૯
૪.	„ દેવોની	૧૦ સાગર સમ૦ ૧૦	
				સ્થા૦ ૭૫૭	
૫.	„	„	...	૭ સાગર	સ્થા૦ ૫૭૭

(૬) લાંતકની

૧.	લાંતકમાં કેટલાક				
	દેવોની	...	૧૦ સાગર	...	સમ૦ ૧૦

		સ્થિતિ	જયન્ત્ય	ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ
૨.	”	”	૧૧ સાગર સમ૦ ૧૧
૩.	”	”	૧૨ સાગર સમ૦ ૧૨
૪.	”	”	૧૩ સાગર સમ૦ ૧૩
૫.	”	”	૧૪ સાગર સમ૦ ૧૪
૬.	લાંતકમાં દેવોની	...	૧૦ સાગર	... સ્થા૦ ૭૫૭

(૭) મહાશુક - સહસ્રારની

૧.	મહાશુકમાં કેટલાક દેવોની	...	૧૪ સાગર	... સમ૦ ૧૪
૨.	”	”	૧૫ સાગર સમ૦ ૧૫
૪.	”	”	૧૬ સાગર સમ૦ ૧૬
૫.	સહસ્રાર કલ્પના દેવોની	૧૭ સમ૦ ૧૭ સાગર
૬.	”	”૧૮સાગરસમ૦ ૧૮

(૮) આણુત - પ્રાણુતની

૧.	આણુત કલ્પના કેટલાક દેવોની	...	૧૮ સાગર	... સમ૦ ૧૮
૨.	”	”૧૯સાગરસમ૦ ૧૯
૩.	પ્રાણુત	”	૧૯ સાગર	... સમ૦ ૧૯
૪.	” દેવોની૨૦સાગર	સમ૦ ૨૦

(૯) આરણુ-અમ્યુતની

		જયન્ત્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૧.	આરણુકલ્પમાં દેવોની	૨૦ સાગર	...	સમ૦ ૨૦
૨.	”	”	...	૨૧ સાગર સમ૦ ૨૧
૩.	અમ્યુત	”	૨૧ સાગર	... સમ૦ ૨૧
૪.	”	”	...	૨૨ સાગર સમ૦ ૨૨

(૧૦) ઐવેયકની^૧

જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ

૧. નીચલાના નીચેના ૨૨ સાગર ૨૩ સાગર સમ૦ ૨૨, ૨૩,
ઐવેયકની
૨. નીચલા મધ્ય ,, ૨૩ સાગર ૨૪ સાગર સમ૦ ૨૩, ૨૪
૩. નીચલાના ઉપરના ,, ૨૪ સાગર ૨૫ સાગર સમ૦ ૨૪, ૨૫
૪. મધ્યમના નીચેના ,, ૨૫ ,, ૨૬ ,, સમ૦ ૨૫, ૨૬
૫. મધ્યમના મધ્ય ,, ૨૬ ,, ૨૭ ,, સમ૦ ૨૬, ૨૭
૬. મધ્યમના ઉપરના ,, ૨૭ ,, ૨૮ ,, સમ૦ ૨૭, ૨૮
૭. ઉપલાના નીચેના ,, ૨૮ ,, ૨૯ ,, સમ૦ ૨૮, ૨૯
૮. ઉપલાના મધ્યના ,, ૨૯ ,, ૩૦ ,, સમ૦ ૨૯, ૩૦
૯. ઉપલાના ઉપરના ,, ૩૦ ,, ૩૧ ,, સમ૦ ૩૦, ૩૧

(૧૧) અનુત્તરવિમાનની

(પ્રજય, વૈજયંત, જયન્ત, અપરાજિત આ અનુત્તર-વાસી દેવોની જઘન્યથી ૩૧ સાગરોપમ સ્થિતિ છે. અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર છે અને તેમાં કૈટલાકની ૩૨ સાગર-સ્થિતિ છે.

[—સમ૦ ૩૧, ૩૨, ૩૩]

સર્વાર્થસિદ્ધિવિમાનના દેવોની અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર સ્થિતિ છે.

[—સમ૦ ૩૩]

(૧૨) કિલ્બિષિકની

કિલ્બિષિક દેવ ત્રણ પ્રકારના છે —

૧. કુલ ઐવેયક નવ છે. તેમનું ત્રણ ત્રણનું જૂમણું છે. અને તે નીચલા, મધ્યમ અને ઉપલા કહેવાય છે કારણ કે તે ઉપર નીચે આવેલા છે. સૌથી નીચેના ત્રણ તે નીચલા, મધ્યના ત્રણ મધ્યમાં અને ઉપરના ત્રણ તે ઉપલા

૧. ત્રણ પદ્યોપમ સ્થિતિવાળા, જેઓ જ્યોતિષક અને સૌધર્મવિમાનની વચ્ચે રહે છે.

૨. ત્રણ સાગરોપમ સ્થિતિવાળા, જેઓ સૌધર્મ-ઋશાન અને સનત્કુમાર-માહેન્દ્ર વિમાનોની વચ્ચે રહે છે.

૩. તેર સાગરોપમ સ્થિતિવાળા, જેઓ પ્રહલોક અને ક્ષાંતકવિમાનની વચ્ચે રહે છે.

[—સ્થા० ૧૯૯]

(૧૩) કેટલાંક વૈમાનિકોની

દેવોમાં કેટલાંકની સ્થિતિ બે પદ્ય છે.

[—સમ० ૨]

જે દેવો સાગર^૧, સુસાગર, સાગરકાંત, ભવ, મતુ, માતુષોત્તર, અને લોકહિત વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક સાગરોપમ છે.

[—સમ० ૧]

જે દેવો શુભ, શુભકાંત, શુભવર્ણ, શુભગન્ધ, શુભ-લેશ્ય, શુભસ્પર્શ અને સુધર્માવતંસક વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ બે સાગર સ્થિતિ છે.

[—સમ० ૨]

જે દેવો આભાંકર, પ્રભાંકર, આભાંકર-પ્રભાંકર, ચન્દ્ર, ચંદ્રાવતં, ચંદ્રપ્રભ, ચંદ્રકાન્ત, ચંદ્રવર્ણ, ચંદ્રલેશ્ય, ચંદ્ર-સ્વજ, ચંદ્રશૃંગ, ચંદ્રસૃષ્ટ, ચંદ્રકૂટ, ચંદ્રોત્તરાવતંસક—આ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩ સાગરોપમ છે.

[—સમ० ૩]

૧. આ સાગરાદિ વિમાનો સાતમા પાથકામાં—પદ્યમાં—છે.

જે દેવો કૃષ્ટિ, સુકૃષ્ટિ, કૃષ્ટિ-આવતં કૃષ્ટિપ્રભ, કૃષ્ટિયુક્ત, કૃષ્ટિવર્ણ, કૃષ્ટિલેશ્ય, કૃષ્ટિધ્વજ, કૃષ્ટિશૃંગ, કૃષ્ટિસૃષ્ટ, કૃષ્ટિકૂટ, કૃષ્ટયોત્તરાવતંસક - આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ચાર સાગર છે.

[—સમ૦ ૪]

જે દેવો વાત, સુવાત, વાતાવતં, વાતપ્રભ, વાતકાંત, વાતવર્ણ, વાતલેશ્ય, વાતધ્વજ, વાતશૃંગ, વાતસૃષ્ટ, વાતકૂટ, વાતોત્તરાવતંસક; સૂર, સુસૂર, સૂરાવતં, સૂરપ્રભ, સૂરકાંત સૂરવર્ણ, સૂરલેશ્ય, સૂરધ્વજ, સૂરશૃંગ, સૂરસૃષ્ટ, સૂરકૂટ, સૂરોત્તરાવતંસક - આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પાંચ સાગર છે.

[—સમ૦ ૫]

જે દેવો સ્વયંભૂ, સ્વયંભૂરમણ, ઘોષ, સુઘોષ, મહાઘોષ, કૃષ્ટિઘોષ, વીર, સુવીર, વીરગત, વીરઐશ્વિક, વીરાવતં, વીરપ્રભ, વીરકાંત, વીરવર્ણ, વીરલેશ્ય, વીરધ્વજ, વીરશૃંગ, વીરસૃષ્ટ, વીરકૂટ, વીરોત્તરાવતંસક - આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છ સાગર છે.

[—સમ૦ ૬]

જે દેવો સમ, સમપ્રભ, મહાપ્રભ, પ્રભાસ, ભાસુર, વિમલ, કાંચનકૂટ, સનત્કુમારાવતંસક - આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાત સાગર છે.

[—સમ૦ ૭]

જે દેવો અગ્નિ, અગ્નિમાલિ, વૈરોચન, પલંકર, ચંદ્રાલ, સૂરાલ, સુપ્રતિષ્ઠાલ, અગ્ન્યર્ચાલ, રિષાલ, અરુણાલ, અરુણોત્તરાવતંસક - આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આઠ સાગર છે.

[—સમ૦ ૮]

જે દેવો પદ્મ, સુપદ્મ, પદ્માવતી, પદ્મપ્રભ, પદ્મકાંત, પદ્મવર્ણ,
પદ્મલેશ્ય, પદ્મધ્વજ, પદ્મશૃંગ, પદ્મસૃષ્ટ, પદ્મકૂટ, પદ્મોત્તરા-
વતંસક; સૂર્ય, સુસૂર્ય, સૂર્યાવતી, સૂર્યપ્રભ, સૂર્યકાંત, સૂર્યવર્ણ,
સૂર્યલેશ્ય, સૂર્યધ્વજ, સૂર્યશૃંગ, સૂર્યસૃષ્ટ, સૂર્યકૂટ, સૂર્યોત્તરાવ-
તંસક; રુચિર, રુચિરાવતી, રુચિરપ્રભ, રુચિરકાંત, રુચિરવર્ણ,
રુચિરલેશ્ય, રુચિરધ્વજ, રુચિરશૃંગ, રુચિરસૃષ્ટ, રુચિરકૂટ,
રુચિરોત્તરાવતંસક - આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે
દેવોની સ્થિતિ નવ સાગર છે.

[- સમ૦ ૯]

જે દેવો ઘોષ, સુઘોષ, મહાઘોષ, નન્દિઘોષ, સુસ્વર,
મનોરમ, રમ્ય, રમ્યક, રમણીય, મંગલાવતી, પ્રહલોક્ષાવ-
તંસક - આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે દેવોની ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિ દશ સાગરોપમ છે.

[- સમ૦ ૧૦]

જે દેવો પ્રહ્લ, સુપ્રહ્લ, પ્રહ્લાવતી, પ્રહ્લપ્રભ, પ્રહ્લકાંત,
પ્રહ્લવર્ણ, પ્રહ્લલેશ્ય, પ્રહ્લધ્વજ, પ્રહ્લશૃંગ, પ્રહ્લસૃષ્ટ, પ્રહ્લકૂટ,
પ્રહ્લોત્તરાવતંસક - આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની
અગિયાર સાગરોપમ સ્થિતિ છે.

[- સમ૦ ૧૧]

જે દેવો માહેન્દ્ર, માહેન્દ્રધ્વજ, કંબુ, કંબુશીવ, પુખ્ત,
સુપુખ્ત, પુક, સુપુક, મહાપુક, નરેન્દ્ર, નરેન્દ્રકાંત, નરેન્દ્રોત્તરા-
વતંસક - આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિ બાર સાગરોપમ છે.

[- સમ૦ ૧૨]

જે દેવો વજ્ર, સુવજ્ર, વજ્રવતી, વજ્રકાંત, વજ્રવર્ણ,
વજ્રલેશ્ય, વજ્રરૂપ, વજ્રશૃંગ, વજ્રસૃષ્ટ, વજ્રકૂટ, વજ્રોત્તરા-

વતંસક; વધરિ, વધરાવતં, વધરિપ્રભ, વધરિકાંત, વધરિવણું,
વધરિલેશ્ય, વધરિરૂપ, વધરિશૃંગ, વધરિસૃષ્ટ, વધરિકૂટ, વધરિત્ત-
રાવતંસક; લોક, લોકાવતં, લોકપ્રભ, લોકકાંત, લોકવણું,
લોકલેશ્ય, લોકરૂપ, લોકશૃંગ, લોકસૃષ્ટ, લોકકૂટ, લોકાત્તરા-
વતંસક—આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિ તેર સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૧૩]

જે દેવો શ્રીકાંત, શ્રીમહિત, શ્રીસૌમનસ, લાંતક,
કાપિષ્ઠ, માહેન્દ્રકાંત, માહેન્દ્રીત્તરાવતંસક—આ વિમાનોમાં
ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ચૌદ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૧૪]

જે દેવો નંદ, સુનંદ, નંદાવતં, નંદપ્રભ, નંદકાંત, નંદ-
વણું, નંદલેશ્ય, નંદવજ, નંદશૃંગ, નંદસૃષ્ટ, નંદકૂટ, નંદો-
ત્તરાવતંસક,—આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની
ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૫ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૧૫]

જે દેવો આવતં, વ્યાવતં, નંદિ-આવતં, મહાનંદિ-
આવતં, અંકુશ, અંકુશપ્રલંબ, ભદ્ર, સુભદ્ર, મહાભદ્ર, સર્વતો-
ભદ્ર, ભદ્રીત્તરાવતંસક—આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે,
તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૬ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૧૬]

જે દેવો સામાન, સુસામાન, મહાસામાન, પદ્મ, મહા-
પદ્મ, કુમુદ, મહાકુમુદ, નલિન, મહાનલિન, પુણ્ડરિક, મહા-
પુણ્ડરિક, શુક, મહાશુક, સિંહ, સિંહકાંત, સિંહવીત, ભાવિત,
—આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
૧૭ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૧૭]

જે દેવો કાલ, સુકાલ, મહાકાલ, અંબન, રિષ્ટ, શાલ, સમાન, દ્રુમ, મહાદ્રુમ, વિશાલ, સુશાલ પદ્મ, પદ્મશુદ્ધ, કુમુદ, કુમુદશુદ્ધ, નલિન, નલિનશુદ્ધ, પુંડરિક, પુંડરિકશુદ્ધ, સહસ્રારાવતંસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે દેવોની ૧૮ સાગરોપમ સ્થિતિ છે.

[—સમ૦ ૧૮]

જે દેવો આણુત, પ્રાણુત, નત, વિનત, ધન, સુધિર, ઇન્દ્ર, ઇન્દ્રકાંત, ઇન્દ્રોત્તરાવતંસક, — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૯ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૧૯]

જે દેવો સાત, વિસાત, સુવિસાત, સિદ્ધાથ, ઉત્પલ, ભિત્તિલ, તિગિચ્છ, દ્વિશાસૌવસ્તિક, પ્રલંબ, રુચિર, પુષ્પ, સુપુષ્પ, પુષ્પાવતં, પુષ્પપ્રલ, પુષ્પકાંત, પુષ્પવર્ણ, પુષ્પલેશ્ય, પુષ્પધ્વજ, પુષ્પશૃંગ, પુષ્પસિદ્ધ, પુષ્પોત્તરાવતંસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૦ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૨૦]

જે દેવો શ્રીવત્સ, શ્રીદામગંડ, માલ્ય, કૃષ્ણ, આપોક્ષત, આરણ્યાવતંસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની સ્થિતિ ૨૧ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૨૧]

જે દેવો મહિત, વિશ્રુત, વિમલ, પ્રભાસ, વનમાલ, અચ્યુતાવતંસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૨ સાગર છે.

[—સમ૦ ૨૨]

જીવ વિષે વિવિધ

[૬૬૬ વિચાર]

૧. શ્વાસોચ્છવાસ-આહાર

જે દેવો સાગરાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે દેવો, તેમની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ એક સાગર હોવાથી, અર્ધ-માસને અંતે શ્વાસોચ્છવાસ લે છે. અને તેમને એક હજાર વર્ષને અંતે આહારની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે.

[—સમ૦ ૧]

જે દેવો શુભાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનારા છે અને જેઓ બે સાગરોપમ આયુવાળા છે, તેઓ ૧ મહિના પછી ઉચ્છવાસ-નિશ્વાસ લે છે અને તેમને બે હજાર વર્ષ પછી આહાર લેવાની ઇચ્છા થાય છે.

[—સમ૦ ૨]

જે આંબકર આદિ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારા ત્રણ સાગર આયુવાળા દેવો હોઈ માસમાં એક વખત શ્વાસોચ્છવાસ લે છે. તે દેવોને ૩ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે.

[—સમ૦ ૩]

જે દેવો કૃષ્ણ આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમનું આયુ ઉત્કૃષ્ટ ચાર સાગર છે, તેઓ બે મહિને શ્વાસોચ્છવાસ લે છે, અને ૪ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૪]

જે દેવો વાત આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની ઉત્કૃષ્ટ પાંચ સાગર સ્થિતિ છે, તેઓ ૨૧ મહિને

શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૫ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૫]

જે દેવો સ્વયંભૂ આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છ સાગર છે, તેઓ ૩ માસ પછી શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૬ હજાર વર્ષ પછી આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૬]

જે દેવો સમ આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની સ્થિતિ ૭ સાગર છે, તેઓ ૩૫ માસને અંતે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૭ હજાર વર્ષ પછી આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૭]

જે દેવો અચિં આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની આયુસ્થિતિ આઠ સાગર છે, તેઓ ૪ માસને અંતે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને આઠ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૮]

જે દેવો પક્ષ આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની ૬ સાગર સ્થિતિ છે, તેઓ ૪૫ મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૬ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૯]

જે દેવો ષોષાદિ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ દશ સાગર છે, તેઓ દશ માસ પછી શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને દશ હજાર વર્ષ પછી આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૦]

જે દેવો બ્રહ્મોત્તરાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની સ્થિતિ ૧૧ સાગર છે તે દેવો ૫૦ મહિને શ્વાસોચ્છવાસ લે છે અને અગિયાર હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[-સમ૦ ૧૧]

જે દેવો માહેન્દ્રાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૨ સાગર છે, તેઓ ૬ માસે શ્વાસોચ્છવાસ લે છે અને ૧૨ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[-સમ૦ ૧૨]

જે દેવો વજ્રાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ ૧૩ સાગર છે, તેઓ ૬૦ માસે શ્વાસોચ્છવાસ લે છે અને તે ૨ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[-સમ૦ ૧૩]

શ્રીકાંતાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનારા ૧૪ સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૭ માસે શ્વાસોચ્છવાસ લે છે અને ૧૪ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[-સમ૦ ૧૪]

નન્દાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનારા ૧૫ સાગરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો સાડાસાત માસે શ્વાસોચ્છવાસ લે છે અને ૧૫ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[-સમ૦ ૧૫]

આવત' આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૧૬ સાગરો-યમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૮ મહિને શ્વાસોચ્છવાસ લે છે અને ૧૬ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[-સમ૦ ૧૬]

સામાનાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૧૭ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૮૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૧૭ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૭]

ઠાલાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૧૮ સાગરોપમ આયુવાળા દેવો ૯ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૧૮ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૮]

આણુતાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૧૯ સાગરોપમ સ્થિતિવાળા દેવો ૯૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૧૯ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૯]

સાતાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૦ સાગરોપમ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૦ મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૦ હજાર વર્ષે આહાર ઇચ્છે છે.

[—સમ૦ ૨૦]

શ્રીવત્સાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૧ સાગર સ્થિતિવાળા દેવો ૧૦૫ મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૧ હજાર વર્ષે આહારને ઇચ્છે છે.

[—સમ૦ ૨૧]

મહિતાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૨ સાગર સ્થિતિવાળા દેવો ૧૧ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૨ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૨]

નીચલા ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૩ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૧૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૩ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૩]

નીચલા ઐવેયકમાંના મધ્ય ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૪ સાગર સ્થિતિવાળા દેવો ૧૨ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૪ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૪].

નીચલા ઐવેયકમાંના ઉપરના ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૫ સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૨૫ મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૫ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૫].

મધ્યમ ઐવેયકમાંના સૌથી નીચેના ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૬ સાગરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૩ માસે શ્વાસો-લે છે અને ૨૬ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૬].

— મધ્યમ ઐવેયકમાંના વચલા ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનારા ૨૭ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૩૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૭ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૭].

મધ્યમાંના ઉપરના ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનારા ૨૮ સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૪ મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૮ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૮].

ઉપલામાંના નીચેના ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૯ સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૪૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૯ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૯].

ઉપલામાંના મધ્યના ઐવેયકના ૩૦ સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૩૦ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૩૦].

ઉપલામાંના ઉપરના ગૈવેયકના ૩૧ સાગરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૫૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૩૧ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૩૧]

ઋયંતાદિ અનુત્તરવાસી ૩૨ સાગર સ્થિતિવાળા ૧૬ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૩૨ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૩૨]

સર્વાર્થસિદ્ધિના દેવો ૧૬૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૩૩ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૩૩]

આહાર ચાર પ્રકારનો છે :

- (૧) ૧. અશન (ખાવાની વસ્તુ);
૨. પાન (પીવાની વસ્તુ);
૩. આદિમ (જૂખના ઉપશમન માટે નહિ પણ માત્ર ખાવા માટે ખાવાની વસ્તુ કૃણકૃણાદિ);
૪. સ્વાદિમ (સ્વાદાર્થે જ જે ખવાય-પાનપટ્ટી સોપારી વગેરે).

(૨) ૧. વધારેલું;

૨. વિના વધારેલું;

૩. શંક્યા વિના સ્વભાવથી પકવ-દ્રાક્ષ વગેરે;

૪. રાતેવાસી રાખવાથી નીપજેલ-દહીં વગેરે.

[—સ્થા૦ ૨૬૫]

આહાર આઠ પ્રકારનો છે —

૧. મનોજ્ઞ અશન; ૨. મનોજ્ઞ પાન; ૩. મનોજ્ઞ આદિમ; ૪. મનોજ્ઞ સ્વાદિમ; ૫. અમનોજ્ઞ અશન; ૬. અમનોજ્ઞ પાન; ૭. અમનોજ્ઞ આદિમ; ૮. અમનોજ્ઞ સ્વાદિમ.

[—સ્થા૦ ૧૨૨]

વિકૃતિ નવ છે —

૧. દ્વંધ; ૨. દ્વિધ; ૩. નવનીત-માખણ; ૪. ઘી; ૫. તેલ; ૬. ગોળ; ૭. મધ; ૮. મઘ; ૯. માંસ.

[—સ્થા ૧૭૮]

કુ ગોરસ વિકૃતિ ચાર છે —

૧. દ્વંધ; ૨. દ્વિધ; ૩. ઘી; ૪. માખણ.

કુ સ્નેહવિકૃતિ ચાર છે —

૧. તેલ; ૨. ઘૃત; ૩. વસા-ચરણી; ૪. માખણ.

કુ મહાવિકૃતિ ચાર છે —

૧. મધુ; ૨. માંસ; ૩. મઘ; ૪. નવનીત-માખણ.

[—સ્થા ૨૭૪]

કુ લોભનનો પરિણામ (સ્વભાવ) છ પ્રકારનો છે —

૧. મનોહ—મનને ગમે તેવું—અભિલષણીય;
૨. રસિક—માધુર્યાદિથી યુક્ત;
૩. પ્રીણીય—તૃપ્ત કરે તેવું, શરીરના રસોમાં સમતા લાવે તેવું;
૪. બૃંહણીય—શરીરને વધારે તેવું;
૫. હીપનીય—જઠરાગ્નિ તેજ કરે તેવું;
૬. મહનીય—માદક.

કુ વિષપરિણામ છ^૧ પ્રકારનો છે —

૧. દષ્ટ—સાપ વગેરેના ડંખનું;
૨. ભુક્ત—ખાધેલું;
૩. નિપતિત—શરીર પર પડેલું, અથવા દર્શિવિષ;
૪. માંસાનુસારી;

૧. પ્રથમના ત્રણ ભેદો સ્વપ્રકૃત છે. અને અંતિમ ત્રણ કાર્યકૃત છે.

૫. શોણિતાનુસારી;

૬. અસ્થિમજ્જાનુસારી.

[—સ્થા. ૫૩૩]

કુ નારકનો આહાર ચાર પ્રકારનો છે —

૧. અંગારોપમ^૧—ખાધા પછી થોડો વખત દાહ કરે તેવો;

૨. મુમુરોપમ—તણખા જેવો—લાંખા કાળ સુધી દાહ કરે તેવો;

૩. શીતલ;

૪. હિમશીતલ.

કુ તિયનનો આહાર ચાર પ્રકારનો છે —

૧. કંકોપમ—કંકનામના પક્ષીને જેમ બધું સુખલક્ષ્ય અને સુખ્ય, તેમ;

૨. બિલોપમ—રસાસ્વાદ વિનાનું જલદી ગળે ઉતારવું પડે તેવો;

૩. પાણુમાંસોપમ—ચડાળના માંસ જેમ ઘૃણિત;

૪. પુત્રમાંસોપમ—જેમ પુત્ર પર સ્નેહ હોવાથી તેનું માંસ દુઃખાલુ બને છે તેમ.

કુ મનુષ્યના આહારના ચાર પ્રકાર છે —

૧. અશન; ૨. પાન; ૩. ખાદિમ; ૪. સ્વાદિમ.

કુ દેવના આહારના ચાર લેહ છે —

૧. વણુવાન; ૨. ગંધવાન; ૩. રસવાન; ૪. સ્પર્શવાન.

[—સ્થા. ૩૪૦]

૧. આ જ ક્રમે નીચે નીચે હોય છે.

દં ૧. ગી૦—હે ભગવન્, નારકો શું ઉત્પત્તિના ક્ષેત્રમાં આવતાંવેત જ આહાર લે છે, લઈને શરીરરૂપે પરિણમાવે છે, પછી ચારે તરફથી લે છે, પછી વિષયરૂપે પરિણમાવે છે અને પછી વિકૃત્વણા કરે છે ?

ભ૦—હા ગૌતમ એમ જ છે.

દં ૨-૨૪. અહીં બાકીનું આહારપદ^૧ પ્રમાણે સમજી લેવું જોઈએ.

[—સમ૦ ૧૫૩]

૨. મરણ

જીવને નીકળવાના પાંચ રસ્તા છે—

૧. પગમાંથી; ૨. સાથળમાંથી; ૩. છાતીમાંથી; ૪. માથામાંથી; ૫. સર્વાંગમાંથી.

પગમાંથી નીકળે તો નરકમાં જાય, સાથળમાંથી નીકળે તો તિયગગતિમાં જાય, છાતીમાંથી નીકળે તો દેવગતિમાં જાય અને સર્વાંગમાંથી નીકળે તો સિદ્ધગતિમાં જાય.

[—સ્થા૦ ૪૧૧]

મરણ વખતે આત્મા શરીરને અલ્પાંશે કે સર્વાંશે — સ્પર્શ કરીને, સ્ફુર્તિ આપીને, સ્ફુટ કરીને, સંકોચ કરીને, પૃથક્ કરીને—નીકળી જાય.

[—સ્થા૦ ૯૭]

ચરમશરીરી જીવોને મરણ એક છે.

[—સ્થા૦ ૩૬]

૧. પ્રજાપતાનું આ આહારપદ અહીં જાણી જોઈને નથી ઉતાલ્યું; કારણ, આ માળામાં તેનો અનુવાદ થવાનો છે.

અવન^૧ એક છે —

[—સ્થા. ૨૭].

કુ અવન બેને છે —

૧. જ્યોતિષકને; ૨. વૈમાનિકને.

કુ ઉદ્ધતના^૨ બેને છે —

૧. નારકને; ૨. ભવનવાસીને.

કુ મરણ બેને છે —

૧. મતુષ્યને; ૨. તિથિઅપચેન્દ્રિયને.

[—સ્થા. ૮૫].

કુ બે મરણ એવાં છે જેમની શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે કદી પ્રશંસા નથી કરી, કીર્તિ નથી કરી અને અનુમતિ નથી દીધી —

(૧) ૧. પરિષદથી પરાજિત થઈને વ્રતભંગ થઈ જે મરણ થાય (વલ્લભરણ);

૨. ઈન્દ્રિયને વશ થઈને જે મરણ થાય (વશાત્ મરણ).

(૨) ૧. નિહાનમરણ (ઋદ્ધિ આદિની ઇચ્છા કરી મરવું તે);

૨. તદ્દભવ મરણ (કરી તે જ ભવમાં આવવું પડે તેવું મરણ).

(૩) ૧. ગરિપતન; ૨. તરુપતન.

(૪) ૧. જલપ્રવેશ; ૨. અગ્નિપ્રવેશ.

(૫) ૧. વિષભક્ષણ; ૨. પોતાની મેળે શસ્ત્રનો ઘા ખાઈ મરવું તે.

કુ બે મરણ એવાં છે જેમની પ્રશંસા યાવત્ અનુમતિ ભગવાને નથી દીધી પણ કારણ હોય તો રજા આપી છે —

૧. દેવમરણ અવન કહેવાય છે.

૨. નારક અને ભવનવાસીના મરણને ઉદ્ધતના કહે છે.

૧. આડ પર લટકીને મરી જવું (વૈહાયસ);
૨. ગીધ જેવા જીવોને પોતાનું શરીર અપાળું કરવું.
(ગૃધ્રપૃષ્ઠ^૧).

‘હું પણ બે મરણ એવાં છે જેમની શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે હોમેશાં પ્રશંસા કરી છે અને સાધુઓને અનુમતિ પણ દીધી છે —

૧. પાદપોષગમન (છિન્ન વૃક્ષ જેમ અત્યંત નિશ્ચેષ્ટ હોય છે, તેમ નિશ્ચેષ્ટ રહીને તે જ અવસ્થામાં સમાધિપૂર્વક મરવું તે);

૨. ભક્તપ્રત્યાખ્યાન (ભોજનનો ત્યાગ પણ શારિરીક એજાનો ત્યાગ નહીં — એવા પ્રકારે સમાધિપૂર્વક મરવું તે).

(૧) પાદપોષગમન બે પ્રકારનું છે —

૧. નિહારિમ^૨; ૨. અનિહારિમ^૩.

આ બંને પાદપોષગમનમાં શરીરસેવા કરવાની જ નથી.

(૨) ભક્તપ્રત્યાખ્યાનના બે ભેદ છે —

૧. નિહારિમ અને ૨. અનિહારિમ.

આ બંનેમાં શરીરસેવાની છૂટ છે

[—સ્થાન ૧૦૨].

૧. હાથી, કે હાથીનું બચ્ચું વગેરે મોટા પ્રાણીઓના મૃત શરીરને ગીધ ખાય છે તેવાઓના શરીરમાં પ્રવેશ કરવો, જેથી ગીધ તે પશુશરીર સાથે તેના શરીરને પણ ખાઈ જાય.

૨. આ વિધિ વસતિના એવા દેરામાં થાય છે, જ્યાંથી મૃત શરીરને બહાર લઈ જવું પડે.

૩. ગિરિકંદરા વગેરેમાં ચતો વિધિ, જેથી ત્યાંથી પછી મૃત શરીરને બહાર કાઢવાનું રહે નહીં.

મરણ ત્રણ પ્રકારનું છે —

૧. બાલ મરણ — અસંયત — અસનું મરણ;
૨. પંડિત મરણ — સંયત — સુસનું મરણ;
૩. બાલપંડિત મરણ — સંયતાસંયતનું, મરણ.

(૧) બાલ મરણના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. સ્થિતલેશ્ય (મરતી વખતે જે લેશ્યા હોય — જેમકે કૃષ્ણ, તે જ લેશ્યા મરીને પણ — જેમકે નરકમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે રહે, તેવું);
૨. સંકિલ્પલેશ્ય (મરતી વખતે જે લેશ્યા હોય — જેમકે નીલ, તેનાથી વધુ સંકિલ્પ — જેમકે કૃષ્ણ લેશ્યા મરીને પ્રાપ્ત થાય તેવું);
૩. પર્યવન્નતલેશ્ય (મરતી વખતે કરતાં મર્યા પછી વિશુદ્ધ લેશ્યા પ્રાપ્ત થાય તેવું).

(૨) પંડિત મરણના ત્રણ^૧ પ્રકાર છે — ।

૧. સ્થિતલેશ્ય;
૨. અસંકિલ્પ લેશ્ય;
૩. પર્યવન્નત લેશ્ય.

(૩) બાલપંડિત મરણના^૨ ત્રણ ભેદ છે —

૧. સ્થિતલેશ્ય;
૨. અસંકિલ્પ લેશ્ય;
૩. અપર્યવન્નત લેશ્ય.

[—સ્થા. ૨૨૨]

૧. અહીં ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે; પણ વસ્તુતઃ તે જ કહેવા નોઈએ. કારણ સંકલેશનો નિષેધ કરવાથી કાંતો સ્થિતલેશ્ય હોય અથવા પર્યવન્નત-લેશ્ય હોય.

૨. અહીં ત્રણ બતાવ્યા છે પણ એક જ ભેદ નોઈએ. કારણ સંકલેશ અને વિશુદ્ધિનો નિષેધ થતાં સ્થિતલેશ્ય બાકી રહે.

ચાર અન્તક્રિયા^૧ છે —

૧. કોઈ જીવ અદ્વકમ^૨વાળો હોય છે તે ઘર છોડીને સ્થાયમ સ્વીકારે છે અને પછી સ્થાયમ, સંવર અને સમાધિની વૃદ્ધિ કરે છે; તે સ્વેક્ષ હોય છે, સંસારને પાર કરવાની તેનામાં ઇચ્છા હોય છે, તે ઉપધાન કરે છે, દુઃખનો ક્ષય કરે છે, તપસ્વી હોય છે; પણ કંઠણ તપસ્યા કે કંઠણ વેદનામાં તે નથી પડતો; એટલે તે દીર્ઘકાળના દીક્ષાપર્યાય પછી જ સર્વદુઃખનો અંત કરી મોક્ષે જાય છે. આ અન્તક્રિયાના ઉદ્ધા-હરણરૂપ^૩ રસરતયકવતી^૪ છે.

૨. કોઈ જીવ ઘણાં કર્મો લઈને આ મનુષ્યલવમાં આવ્યો હોય અને પછી ઘર છોડી દીક્ષા લે છે ચાવત્ તે તપસ્વી હોય છે, પણ તે એવી આકરી તપસ્યા અને વેદના સ્વીકારે છે કે જેથી થોડા સમયમાં જ તે સર્વદુઃખનો અંત કરી મોક્ષ પામે છે. આ ધીજા પ્રકારની અન્તક્રિયા કરનાર ગજસુકુમાર^૫ અણુગાર થઈ ગયા છે.

૧. એકું મરણ જેથી કૃથી જન્મ-મરણ રહે નહિ.

૨. પ્રથમ તીર્થ કર ઋષભદેવનો સૌથી મોટો પુત્ર. એ પૂર્વલવમાં જ હજુકર્મી થઈ સર્વાયસિદ્ધિ વિમાનમાં હત્યન્ન થયો હતો અને ત્યાંથી મનુષ્યલોકમાં ઋષભપુત્ર થઈ ચકવતી^૧ થયો. એક વખત અરીસામાં પોતાને માથે ઘોળો વાળ જોઈ, તેને વેરાગ્ય હત્યન્ન થયો, અને ગૃહસ્થાવસ્થામાં જ કેવળજ્ઞાન પામ્યો. પછી દીક્ષા લઈ પૂર્વ લાખ વર્ષ સુધી પ્રવ્રજ્યા પાળી મોક્ષે ગયો.

૩. કૃષ્ણના નાનાભાઈ. તેમણે અરિષ્ટનેમિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી, અને મસાણમાં કાયોત્સર્ગ કરી જિજ્ઞાસુ હતા; તેવામાં તેમના પૂર્વના વૈરીએ તેમના માથામાં અંગારા ભર્યા. તેનું દુઃખ સમ્યક્ સહન કરી, તે મોક્ષે ગયા.

૩. ઉપર પ્રમાણે જ બધી સામગ્રી હોય તો પણ કેટલાક બહુ લાંબા કાળે સર્વ દુઃખનો નાશ કરી મોક્ષ પામે છે. આ પ્રકારની અંતક્રિયા કરનાર સનત્કુમાર^૧ ચક્રવર્તી થઈ ગયા છે.

૪. પ્રથમ અંતક્રિયા કરનારની જેમ અલ્પકર્મવાળો જીવ હોય; તે દીક્ષા લઈ બહુ તપસ્યામાં પડે નહિ અને વેદના સહન કરે નહિ. છતાં અલ્પકાળમાં સર્વદુઃખનો નાશ કરી મોક્ષે જાય છે, જેમ ભગવતી મરુદેવીએ^૨ કયું.

[—સ્થા ૦ ૨૩૫];

મરણના ૧૭ પ્રકાર છે —

૧. આવીચિમરણ (જ્યારથી નવો ભવ શરૂ થાય ત્યારથી તે ભવના આયુકર્મના પ્રત્યેક ક્ષણે અપચય થતો હોય છે, એ અપચય);

૨. અવધિમરણ (એકવાર એક ભવના આયુષ્યના કર્મફલિકાને ભોગવી મરી જાય; અને ફરી પાછો તે જ ભવના આયુષ્યકર્મના ફલિકાને ભોગવી મરવાનો હોય, તો પ્રથમનું મરણ તે અવધિમરણ);

૧. ચોથા ચક્રવર્તી. એમણે દીક્ષા લીધી હતી; અને તે મહા તપસ્વી હતા. પણ નેમને ભવાન્તરમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાની હોવાથી બહુ લાંબા કાળે સિદ્ધિયાચ કહેવાય.

૨. ઋષભદેવનાં માતા. તેમનાં કર્મ ક્ષીણપ્રાય હતાં એટલે તપસ્યા પણ કરી ન હોવા છતાં હાથીના હોદા ઉપર બેઠાં બેઠાં આયુષ્ય પૂરું થતાં સિદ્ધ થઈ ગયાં.

૩. આત્યન્તિક મરણ (જે ભવના આયુષ્યક્રમને લોગબ્ધુ હોય અને મર્યા હોય; ત્યાર પછી એ ભવના આયુષ્યક્રમને લોગવવાનો ન જ હોય તેવું);

૪. વલ્લભમરણ (બુઝો પૃં ૩૮૨);

૫. વશાત્મમરણ (, ,);

૬. અન્તઃશલ્યમરણ (અપરાધો શલ્યની જેમ ખૂંચતા હોય, પણ લલ્લ કે અભિમાનથી આલોચના વગેરે ન થઈ હોય અને મરણ થાય તે);

૭. તદ્ભવમરણ (બુઝો પૃં ૩૮૨);

૮. બાલમરણ (પૃં ૩૮૪);

૯. પંડિતમરણ (, ,);

૧૦. બાલપંડિત મરણ (, ,);

૧૧. છન્નસ્થ મરણ - કેવલી થયા વિના મરે તે;

૧૨. કેવલીમરણ;

૧૩. વૈહાયસ મરણ (બુઝો પૃં ૩૮૩);

૧૪. ગૃધ્રસ્પૃષ્ઠ મરણ (, ,);

૧૫. ભક્તપ્રત્યાખ્યાન મરણ (, ,);

૧૬. ઈંગિનીમરણ (અમુક નિયત પ્રદેશમાં શરીર-ચેષ્ટાની છૂટ રાખી, શરીરસેવાનો ત્યાગ કરી, મરતા સુધી ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરી મરણ સ્વીકારે તે);

૧૭. પાદપોષગમન મરણ (પૃં ૩૮૩).

૩. સમુદ્ધાત અને વિકૃત્વણી

સમુદ્ધાત^૧ સાત છે —

વેદનાસમુ^{૦,૨}, કષાયસમુ^{૦,૩} મારણાંતિક^{૦,૪}, વૈકિંચ^{૦,૫},
તૈજસ^૦, આહારક^૦, અને કેવલી^૧ સમુદ્ધાત.

દં^૦ ૨૧. મનુષ્યોને આ સાતે સમુદ્ધાત હોય છે.

[—સ્થા^૦ ૫૮૬, —સમ^૦ ૭]

વેદના, કષાય, મારણાંતિક, વૈકિંચ, તૈજસ, અને
આહારક, આ છ છાન્નસ્થિક સમુદ્ધાત છે.

[—સમ^૦ ૬]

કેવલીસમુદ્ધાતને આઠ સમય લાગે છે.—

પ્રથમ સમયમાં દંડ^૭ કરે છે. પીળ સમયમાં કપાટ

૧. તે તે વેદનીયાદિના અનુભવ પરિણામો સાથે આત્માને
એકીભાવ — અર્થાત્ તદિતર પરિણામોમાં આત્મા ઉપયોગશૂન્ય થઈ, તે
તે વેદનીયાદિ કર્મના ઘણા પ્રદેશોને ઉદ્દીરણ વડે ઉદ્ધતમાં લાવી,
લોગની, આત્માથી ખંખેરી નાખે તે.

૨. વેદનીય કર્મના અશાતાવેદનીયનો. ૩. મોહનીય કર્મના
ચારિત્રકર્માશનો. ૪. અંતર્મુહૂર્ત રોષ રહેલા આયુષ્યકર્મનો.

૫. વૈકિંચ, તૈજસ અને આહારક એ શરીરનામકર્માશ્રયી સમજવા.

જ્યારે આત્માને વૈકિંચ સમુદ્ધાત કરવાનો હોય છે ત્યારે તે શરીર-
પ્રમાણ સંખ્યાત યોજન લાંગ્રા દડાકારે આત્મપ્રદેશોને બહાર કાઢે છે
અને પછી પૂર્વબદ્ધ વૈકિંચ નામકર્મના પુદ્ગલોનું વિસર્જન કરે છે.
આ જ પ્રમાણે તૈજસ અને આહારકનું પણ, સમજવું.

૬. સાતા-અસાતા વેદનીય, શુભાશુભ નામ અને ગોત્રકર્માશ્રયી
આ કેવલીસમુદ્ધાત સમજવો. તેમાં આઠ સમય લાગે; બાકીનાને
અસંખ્યાત સમય લાગે છે.

૭. પોતાના દેહ જેટલા વિસ્તારવાળો અને જાણે તથા નીચે લોકાન્ત-
ને સ્પર્શે તેવો જીવપ્રદેશોનો દંડ. એ દંડને પીળ સમયમાં પૂર્વ અને
પશ્ચિમ દિશામાં લોકાન્ત સુત્રી વિસ્તારે તે કપાટ. ત્રીજ સમયમાં તે

કરે છે. ત્રીજા સમયમાં મન્યાન કરે છે. ચોથા સમયમાં મન્યાન કર્યા પછી ખાલી લોકને ભરી દે છે. પાંચમા સમયમાં છેવટે જે ખાકીના લોકને ભર્યો હતો તે પાછો ખાલી કરે છે. છઠ્ઠામાં મન્યાનને સંકેતે છે. સાતમામાં કપાટને સંકેતે છે અને આઠમા સમયમાં ઢંડુંને સંકેતે છે.

[—સ્થા૦ ૬૫૨,—સમ૦ ૮]

ઈ૦ ૧. નારકને ચાર સમુદ્ધાત કહ્યા છે —

૧. વેદનાસમુદ્ધાત; ૨. કપાયસમુદ્ધાત; ૩. મારણાન્તિકસમુદ્ધાત; ૪. વૈકિંચસમુદ્ધાત.

ઈ૦ ૧૫. વાયુકાયને પણ તે જ ચાર સમુદ્ધાત કહ્યા છે.

[—સ્થા૦ ૩૮૦]

બાહ્ય^૧ પુદ્ગલોના અહણુ વિના થતી જીવોની વિકૃત્વાણુ^૨ ઝોક છે.

[—સ્થા૦ ૧૮]

વિકૃત્વાણુ ત્રણ કહી છે —

- (૧) ૧. બાહ્ય પુદ્ગલના અહણુ સ્પૃહિત;
૨. બાહ્ય પુદ્ગલના અહણુ રહિત;
૩. બાહ્ય પુદ્ગલના અહણુ સ્પૃહિત અને રહિત.૩

કપાટને ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફ લોકાન્ત મુખી વિસ્તારે એટલે મન્યાન નવૈયાનો આકાર થાય.

પ્રથમ અને અષ્ટમ સમયે આત્મા ઔદારિક યોગ યુક્ત હોય. ૨-૬-૭ એ ત્રણમા ઔદારિક મિત્ર યોગ હોય; ૩-૪-૫મા કાર્મણો યોગ હોય અને આહારક હોય. આઠમાં મન અને વચન યોગનો પ્રયોગ ન હોય.

૧. ભવધારણીય શરીરથી અવગાહિત પ્રદેશ ન હોય, તે બાહ્ય કહેવાય. તે બાહ્ય પ્રદેશવર્તી પુદ્ગલો પણ બાહ્ય કહેવાય.

૨. આ ભવધારણીય વૈકિંચ શરીરની રચના વિષે સમજવું. કારણ, ઉત્તર વૈકિંચ શરીરની બાહ્ય પુદ્ગલોના અહણુ પૂર્વક હોય.

૩. ભવધારણીય શરીરમાં જ્યારે વિશેષતા લાવવી હોય, ત્યારે.

- (૨) ૧. આભ્યન્તર^૧ પુદ્ગલના અહણ સહિત; ,
 ૨. આભ્યન્તર પુદ્ગલના અહણ રહિત;
 ૩. આભ્યન્તર પુદ્ગલના અહણ સહિત અને રહિત.
 (૩) ૧. બાહ્યાભ્યન્તર પુદ્ગલના અહણ સહિત;
 ૨. બાહ્યાભ્યન્તર પુદ્ગલના અહણ રહિત;
 ૩. બાહ્યાભ્યન્તર પુદ્ગલના અહણ સહિત અને રહિત. .
 [-સ્થા० ૧૨૦]

વૃક્ષવિકુર્વણ^૨ ચાર છે —

૧. પ્રવાહ; ૨. પત્ર; ૩. પુષ્પ; ૪. ફળ.

[-સ્થા० ૩૪૪]

૪. યોનિ અને કુલ

(૧) યોનિ (જીવોનું ઉત્પત્તિસ્થાન)ના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. શીતા, ૨. ઉષ્ણા; ૩. શીતોષ્ણા.

આ ત્રણ પ્રકારની યોનિ તેજસ્કાયને છોડીને બાકીના સ્થાવરજીવોને, ક્ષીન્દ્રિયજીવોને, ત્રીન્દ્રિયજીવોને, ચતુર્ન્દ્રિયજીવોને, સંમૂર્છમયેન્દ્રિયતિય^૩ તથા સંમૂર્ચ્છમ મનુષ્યને હોય છે.^૪

(૨) યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે —

૧. ભવધારણીય કે ઔદારિક શરીરથી નેહલા ક્ષેત્રનું અવગાહન કર્યું હોય, તેમાં રહેલા પ્રદેશો આભ્યન્તર કહેવાય છે.

૨. દીકાકાર કહે છે કે તથાવિધ લબ્ધિમાન પુરુષ લબ્ધિના બળે વૃક્ષ જે પેદા કરે તે ને રીતે કરે તે આમાં બતાવ્યું છે. પણ વિક્રિયાનો પારિભાષિક અર્થ ન લેતાં વિકાર એવો અર્થ લઈએ, તો દીકાકારે જે પ્રકારે આ સૂત્રનો અર્થ કર્યો છે તેમ કરવાની આવશ્યકતા નથી રહેતી.

૩. નારકને શીતા અને ઉષ્ણા બે છે; બધા દેવો, ગર્ભજ મનુષ્ય તથા ગર્ભજતિય^૩ પચેન્દ્રિયને શીતોષ્ણા એક જ છે. તેજસ્કાયની યોનિ ઉષ્ણા છે.

૧. સચિત્તા, ૨. અચિત્તા, ૩. મિશ્રા.

આ ત્રણ પ્રકારની યોનિ એકેન્દ્રિયજીવોને, વિક્સેન્દ્રિયજીવોને, સંમૂઝિમ તિય^૧ય પચેન્દ્રિય તથા સંમૂઝિમ મનુષ્યને હોય છે.^૨

(૩) યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે —

૧. સંવૃતા-ઢંકાયેલ, ૨. વિવૃતા-ઉઘાડી, ૩. સંવૃત-વિવૃતા.^૩

(૪) યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે —

૧. કૂર્મોન્નતા-કાચળાના જેવી ઉન્નત; ૨. શંખાવર્તા-શંખ જેમ જમી વાળી; ૩. વંશીપત્રિકા-વાસની પાતરી જેવી.

કૂર્મોન્નતા યોનિ ઉત્તમ પુરુષોની માતાઓને હોય છે. કૂર્મોન્નતા યોનિમાં ત્રણ પ્રકારના ઉત્તમ પુરુષો ગર્ભમાં આવે છે —

૧. અરિહંત; ૨. ચક્રવર્તી; ૩. બલદેવ વાસુદેવ.

સ્ત્રીસ્તનને શંખાવર્તા યોનિ હોય છે. તે યોનિમાં અનેક જીવો અને પુદ્ગલો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે; પણ કોઈ એ યોનિમાંથી નિષ્પન્ન થતાં નથી.

વંશીપત્રિકા સામાન્ય જીવોને હોય છે. તેમાં સામાન્ય જીવો ગર્ભધારણ કરે છે.

[—સ્થા ૧૪૦]

યોનિસંગ્રહ^૪ સાત છે —

૧. નારકને તથા દેવને અચિત્ત, ગર્ભજમનુષ્ય તથા તિય^૧યને મિશ્રા.

૨. એકેન્દ્રિય નારક અને દેવને સંવૃતા; વિક્સેન્દ્રિયને વિવૃતા, અને સંવૃત-વિવૃતા ગર્ભજને.

૩. યોનિસેદ્ધી જીવોના શેદ.

૧. અંડજ — પક્ષી, માછલાં, સાપ વગેરે — ઈંડામાંથી થનારા;

૨. પોતજ — હાથી, વાગોળ વગેરે આમહાથી વીંટાઈને ઉત્પન્ન થનારા;

૩. જરાયુજ — મનુષ્ય, ગાય વગેરે પશુ આદિ આર સાથે જન્મ પામનાર;

૪. રસજ — રસમાં થનારા જંતુ;

૫. સંસ્વેદજ — પરસેવામાં થનારા જંતુ જૂ વગેરે;

૬. સંમૂર્છિમ — માતા-પિતાના સંયોગ વિના ઉત્પન્ન થનારા જીવો — કૃમિ વગેરે;

૭. ઉદ્ભિજ્જ — જમીનલોદીને ઉત્પન્ન થનારા ખંજનકે આદિ.

[—સ્થા. ૫૪૩]

યોનિસંગ્રહ આઠ છે —

૧-૭. ઉપર પ્રમાણે;

૮. ઔપપાતિક — કેવ અને નારક ઔપપાતિક કહેવાય છે.

[—સ્થા. ૫૬૫]

જીવનાં યોનિરૂપ દ્વારો ૮૪ લાખ^૧ છે.

[—સમ. ૮૪]

દ્વીન્દ્રિય જાતિની યોનિમાં થનાર કુલકોટિ^૨ સાત લાખ કહી છે.

[—સ્થા. ૫૬૧]

૧. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. યોનિ એટલે ઉત્પત્તિસ્થાન; પણ કુલ તો યોનિમાં થનાર જીવની વિચિત્રતાને લીધે કહેવાય છે. છાણ એ જેમ વીંછીની યોનિ છે; પણ છાણમાં વીંછી, કૃમિ બીજા જીવજંતુ એમ અનેક પ્રકારનાં જીવકુલો ઉત્પન્ન થાય છે. વીંછીઓમા પણ જુદા જુદા રંગ આદિને લઈને અનેક કુલ હોઈ શકે. દ્વિ-ઇન્દ્રિયની યોનિ જે લાખ અને કુલકોટિ સાત લાખ સમજવી. આઠ જ પ્રમાણે આગળ બીજા જીવોની યોનિ અને કુલ વિશે સમજવું.

ત્રીન્દ્રિય ભતિની યોનિમાં થનારી કુલકોટિ આઠ લાખ કહી છે.

[—સ્થા૦ ૬૫૬].

ચતુરિન્દ્રિય ભતિની યોનિમાં થનારી ૯ લાખ કુલકોટિ છે. બુદ્ધપરિસપ્ અને સ્થલચર તિયૈચપચેન્દ્રિયની પણ ૯ લાખ કુલકોટિ છે.

[—સ્થા૦ ૭૦૧].

જલચર પચેન્દ્રિયતિયૈચની યોનિમાં થનાર કુલકોટિ સાડાબાર લાખ છે.

[—સમ૦ ૧૩].

ચારપગાં સ્થળચર તિયૈચપચેન્દ્રિયની યોનિમાં થનારી કુલકોટિ દશ લાખ છે. તે જ પ્રમાણે ઉરથી ચાલનાર સ્થલચરની પણ સમજવી.

[—સ્થા૦ ૭૮૨].

પન્નગ ૮૪ હબાર છે.

[—સમ૦ ૮૪].

ગૌ—હે ભગવન્ ! શાલી, ત્રીહી, ઘઉં, જવ અને જવજવ એ બધાં ધાન્યો કાઠામાં હોય, વાંસના પાલામાં હોય, માંચામાં હોય, માળમાં હોય, છાંદીને રાખ્યાં હોય, લાંપીને રાખ્યાં હોય, માટી વગેરેથી સુદ્રિત કર્યાં હોય, બંધ કર્યાં હોય; તે તેમની યોનિ—અંકુરોત્પાદક શક્તિ—કેટલો કાળ કાયમ રહે ?

ભ૦ — હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુદ્ધર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ વર્ષ યોનિ કાયમ રહે છે. ત્યાર પછી તેમની યોનિ મ્હાન થાય છે, પ્રતિધ્વંસ પામે છે અને પછી તે બીજ અ-બીજ થઈ જાય છે અને યોનિવિચ્છેદ થાય છે.

[—સ્થા૦ ૧૪૫].

પુરુષના સંસર્ગ વિના પણ સ્ત્રીને પાંચ કારણે ગર્ભ રહે છે —

૧. યોનિપ્રવેશને બરાબર ઢાંક્યો ન હોય અને શુક્રવાળી જગાએ એવી રીતે બેઠી હોય કે જેથી શુક્રના અણુઓ યોનિમાં પ્રવેશી જાય તો;

૨. યોનિમાં શુક્રથી ખરડાયેલ વસ્ત્ર નાંખે તો;

૩. બાણી બેઠીને શુક્રના અણુઓને યોનિમાં દાખલ કરે તો;

૪. ખીબના જુહેવાથી શુક્રના અણુઓ દાખલ કરે તો;

૫. નદી નાળાના શીતલ જલનું આચમન કરવા બદલ ત્યારે કોઈના શુક્રવાળું તે જળ યોનિમાં પ્રવેશી જાય તો..

પુરુષની સાથે સંસર્ગમાં આવે છતાં સ્ત્રીને ગર્ભ ન રહે તેનાં પાંચ કારણો છે —

(૧) ૧. યૌવન ન ખીલ્યું હોય;

૨. યૌવન ચાલ્યું ગયું હોય;

૩. જન્મથી જ વધ્ય હોય;

૪. રોગી હોય;

૫. દૌર્ભાગ્યવાળી હોય.

(૨) ૧. નિત્ય ઋતુસ્રાવ થતો હોય;

૨. જેને કદી ઋતુસ્રાવ થતો ન હોય;

૩. જેના ગર્ભાશયનું શ્રોત-છિદ્ર રોગથી નષ્ટ થઈ ગયું હોય;

૪. જેના ગર્ભાશયનું શ્રોત રોગવાળું હોય;

૫. જે હૃદયથી વધારે મૈથુનમાં રક્ત હોય.

(૩) ૧. ઋતુકાલમાં જો યોગ્ય રીતે મૈથુનસિવી ન બને;

૨. શુક્રના અણુઓ નષ્ટ થઈ જાય તો;

૩. જો લોહી ઉત્કટ અને પિત્તપ્રધાન હોય;
૪. ગર્ભધારણ થાય ત્યાર પહેલા કોઈ દેવ શક્તિનો નાશ કરી નાખે તો;
૫. લાગ્યમાં જ સંતાન ન હોય તો.

[—સ્થા. ૪૧૬]

૬. ઉપપાત^૧ અને ઉદ્વર્તના^૨

ગૌ—હે ભગવન્! નરકગતિમાં ઉપપાતનો વિરહકાલ કેટલો?

ભ૦—હે ગૌતમ! જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ બાર^૩ મુહૂર્ત^૪. મનુષ્યગતિ, તિર્યચગતિ અને દેવગતિનું પણ એમ જ સમજવું.

ગૌ—સિદ્ધગતિનો વિરહકાલ કેટલો?

ભ૦—જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસ.

કુ ઉદ્વર્તના^૫ પણ સિદ્ધિગતિને^૬ છોડીને તેવી જ રીતે કહેવી.

કુ અહીં ઉપપાત દંડક^૭ અને ઉદ્વર્તના દંડક^૮ પૂરે કહેવો.

[—સમ. ૧૫૪]

સાતમી નરકમાં ઉપપાતવિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટ છ માસ છે.

[—સ્થા. ૫૩૫]

૧. આવર્ત—ઉત્પન્ન થવું તે.

૨. મરણ.

૩. રત્નપ્રભા વગેરેમાં ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુહૂર્તોદિ વિરહકાલ છે તથાપિ સામાન્યરૂપે અહીં બાર કહ્યા છે એમ સમજવું. દેવગતિ વિષે પણ-તેમ જ સમજવું. પણ મનુષ્ય અને તિર્યચગતિમાં બાર કહ્યા તે ગર્ભજ વિષે સમજવું.

૪. સિદ્ધિગતિમાં ઉદ્વર્તના જ નથી; કારણ ત્યાંથી મરીને કોઈ બહાર જવું જ નથી.

૫. ૬. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૭. ઉપાધે, કર્મ અને પરિશ્રદ્ધ

(૧) ઉપાધિ (જીવનું જોથી પોષણ થાય તે)ના ત્રણ પ્રકાર છે—

૧. કર્મોપાધિ; ૨. શરીરોપાધિ; ૩. બાહ્ય ભાંડમાત્રોપાધિ.

દં ૦ ૨-૧૧. ભવનપતિને^૧ આ ત્રણે ઉપાધિ હોય છે.

દં ૦ ૧૭-૨૪. દ્વીન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના બધા જીવોમાં
આ ત્રણે ઉપાધિ હોય છે.

(૨) ઉપાધિના ત્રણ પ્રકાર —

૧. સચિત્ત. ૨. અચિત્ત. ૩. મિશ્ર.

દં ૦ ૧-૨૪. બધા જીવોમાં આ ત્રણેય ઉપાધિ હોય છે.

હું પરિશ્રદ્ધના પણ ઉપર પ્રમાણે બે રીતે ત્રણ ભેદો તથા
સ્વામીઓ સમજવાના છે.

[—સ્થા ૦ ૧૩૮]

જીવો આઠ કર્મપ્રકૃતિનું ચયન કરે છે, તેમણે કયું
છે અને કરશે —

૧. જ્ઞાનાવરણીય; ૨. ક્ષયનાવરણીય; ૩. વેદનીય; ૪.
મોહનીય; ૫. આયુ; ૬. નામ; ૭. ગોત્ર; ૮. અન્તરાય.

(૧) દં ૦ ૧-૨૪. નારકથી વૈમાનિક સુધીના બધા જીવો એ
જ આઠ કર્મનું ચયન કરે છે, તેમણે કયું
છે અને કરશે.

(૨-૬) દં ૦ ૧-૨૪. તેવી જ રીતે ઉપચયન, બધ, ઉદ્ધીરણ,
વેદના, નિર્જરા આ પાંચ વિષે પણ ત્રણે
કાળમાં સમજવું.

[—સ્થા ૦ ૫૬૬]

૧. નારક અને એકેન્દ્રિયને બાહ્ય ભાંડ વગેરે ઉપકરણ હોતાં નથી
તેથી અહીં નથી ગણ્યાં.

૮. શરીર

(૧) શરીરોત્પત્તિ અને નિર્વર્તન^૧

દં ૦ ૧-૨૪. નારક વગેરે ૨૪ દંડકમાં બધા જીવોના શરીરની ઉત્પત્તિ એ કારણે છે —

૧. રાગ; ૨. દ્વેષ.

હું તે જ એ કારણે ૨૪ દંડકમાં નિર્વર્તન પણ સમજવું.

[—સ્થા ૦ ૭૫].

દં ૦ ૧. નારકોની ચાર કારણે શરીરોત્પત્તિ છે —

૧. ક્રોધ; ૨. માન; ૩. માયા; ૪. લોભ.

દં ૦ ૨-૨૪. બાકીના દંડકોમાં પણ તે જ ચાર કારણે શરીરોત્પત્તિ છે.

હું શરીરનું નિર્વર્તન પણ ૨૪ દંડકમાં એ જ ચાર કારણે છે.

[—સ્થા ૦ ૩૭૧].

(૨) ભેદો, સ્વામી, અને અવગાહના

દં ૦ ૧. નારકને એ શરીર છે —

૧. આક્યન્તર એટલે કે કાર્મણ;^૨

૨. બાહ્ય એટલે કે વૈક્રિય.

દં ૦ ૨-૧૧. ભવનપતિને પણ તે જ પ્રમાણે.

દં ૦ ૧૨-૧૬. સ્થાવરકાયને એ શરીર છે —

૧. આક્યન્તર એટલે કે કાર્મણ;^૨

૨. બાહ્ય એટલે કે ઔદારિક.

૧. શરીરનો આરભ તે ઉત્પત્તિ અને પૂરું થઈ રહે તે નિર્વર્તન.

૨. કાર્મણસહચારી તેજસ પણ અહીં સમજવું.

દં ૧૭-૧૯. કીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને બે શરીર છે —

૧. આભ્યન્તર એટલે કે કાર્મણ;

૨. બાહ્ય એટલે કે અસ્થિ, માંસ અને શોણિતથી બદ્ધ ઔદારિક.

દં ૨૦, ૨૧. પંચેન્દ્રિય તિયંચ અને મનુષ્યને બે શરીર છે —

૧. આભ્યન્તર એટલે કે કાર્મણ;

૨. બાહ્ય એટલે કે અસ્થિ, માંસ, શોણિત, સ્નાયુ અને શિરાથી બદ્ધ ઔદારિક.

દં ૨૨-૨૪. વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકને નારક જેમ.

[- સ્થા ૭૫]

દં ૧. વિગ્રહગતિસમાપન્ન^૧ નારકને બે શરીર હોય છે —

૧. તૈજસ; ૨. કાર્મણ.

દં ૨-૨૪. બાકીના દંડકૈમાં પણ તે જ પ્રમાણે.

[- સ્થા ૭૫]

બધા દેવો બે પ્રકારના છે —

૧. એક શરીરી અને ૨. બે શરીરી.

મરુત, કિન્નર, કિંપુરુષ, ગંધર્વ, નાગકુમાર, સુપણ્ડ-કુમાર, અગ્નિકુમાર અને વાયુકુમાર આ બધા દેવોના બે છે.

૧. એકશરીરી^૨; ૨. બેશરીરી.^૩

[- સ્થા ૮૦]

૧. જ્યનું ઉત્પત્તિસ્થાન વિગ્રેણિમાં હોય ત્યારે જ્યની ગતિ સીધી — અવિગ્રહા નથી હોતી. પણ સવિગ્રહા-વાંછી હોય છે. તે વખતે આ બે શરીર હોય છે.

૨. સવધારણીયની અપેક્ષાએ.

૩. હ્રત્તર વૈક્રિય કરે છે તેની અપેક્ષાએ.

- દં ૧. નારકને ત્રણ શરીર છે —
 ૧. વૈકિય; ૨. તૈજસ; ૩. કાર્મણ.
 દં ૨-૧૧. ભવનપતિને પણ તે જ ત્રણ શરીર છે.
 દં ૧૨. પૃથ્વીકાયને ત્રણ શરીર છે —
 ૧. ઔદારિક; ૨. તૈજસ; ૩. કાર્મણ.
 દં ૧૩. જલકાયિક જીવને ઉપર પ્રમાણે.
 દં ૧૪. તેજસ્કાયને પણ ઉપર પ્રમાણે.^૧
 દં ૧૬. વનસ્પતિને પણ તે જ.
 દં ૧૭, ૧૮, ૧૯. દિનિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને
 પણ તે જ ત્રણ શરીર.^૨
 દં ૨૨-૨૪. વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકને પણ તે જ ત્રણ.
 [-સ્થા ૨૦૭]

ગૌ — હે ભગવન, શરીર કેટલા પ્રકારનાં છે ?

ભ — હે ગૌતમ, શરીરના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. ઔદારિક, ૨. વૈકિય, ૩. આહારક, ૪. તૈજસ,
 ૫. કાર્મણ.

ગૌ — ઔદારિક શરીરના કેટલા ભેદ છે ?

ભ — ઔદારિક શરીરના ભેદ પાંચ છે —

એકેન્દ્રિય જીવોનું ઔદારિક શરીર ચાવત્ ગર્ભજ
 મનુષ્ય પચેન્દ્રિયનું ઔદારિક શરીર.

ગૌ — ઔદારિક શરીરની અવગાહના કેટલી છે ?

ભ — જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ
 એક હજાર યોજનથી કાંઈક વધારે. (અહીં સર્વ

૧. વાયુકાયને આહારક સિવાયનાં ચારે હોય છે માટે અહીં નથી
 ગણ્યું.

૨. તિયેષ્વચેન્દ્રિયને પણ આહારક સિવાયનાં ચાર હોય છે એટલે
 અહીં નથી ગણ્યા. મનુષ્યને પાંચે હોય છે એટલે અહીં નથી ગણ્યા.

જીવોની અવગાહના અવગાહના-સંસ્થાન^૧ પ્રમાણે સમજી લેવી યાવત્ મનુષ્યના ઔદારિક શરીરની અવગાહના ઉલ્કૃષ્ટ ત્રણ ગાઉ છે.)

ગૌં — વૈક્રિય શરીરના કેટલા ભેદ છે ?

જાં — બે. એક એકેન્દ્રિયનું^૨ વૈક્રિય શરીર અને એક પંચેન્દ્રિયનું^૩ વૈક્રિય શરીર. (અહીં બાકીના પ્રશ્નોત્તરો સમજી લેવાના છે.^૪ અને અવગાહનાનું પણ યાવત્ સનતકુમારથી માંડીને અનુત્તર સુધીના ભવધારણીયની એક એક હાથ ઝાણી અવગાહના થાય છે એ બધું પણ અહીં સમજી લેવું.^૫)

ગૌં — આહારક શરીરના કેટલા ભેદ છે ?

જાં — આહારક શરીર એક જ છે.

ગૌં — તો શું તે મનુષ્યને હોય છે કે અમનુષ્યને ?

જાં — મનુષ્યને હોય છે; બીજાને નથી હોતું.

ગૌં — મનુષ્યમાં પણ ગર્ભને હોય છે કે સંભૂતિ^૬ મને ?

જાં — ગર્ભજ મનુષ્યને હોય છે; બીજાને નહિ.

ગૌં — તો શું તે કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને હોય છે કે અકર્મભૂમિનાને પણ ?

જાં — કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યને હોય છે; બીજાને નહિ.

ગૌં — શું સંજ્યાતવર્ષાયુષી કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને હોય છે કે અસંજ્યાતવર્ષાને પણ ?

જાં — સંજ્યાતવર્ષાયુષી કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યને હોય છે; બીજાને નહિ.

૧. જુઓ પ્રકરણને અતિ ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. જુઓ પ્રકરણને અતિ ટિપ્પણ નં. ૪.

૩. જુઓ પ્રકરણને અતિ ટિપ્પણ નં. ૫.

ગૌ૦ — તેમાં પણ પર્યાપ્તને હોય છે કે અપર્યાપ્તને .
પણ ?

ભ૦ — માત્ર પર્યાપ્તને જ હોય છે.

ગૌ૦ — પર્યાપ્તમાં પણ શું સમ્યગ્દષ્ટિ, સમ્યગ્મિથ્યા-
દષ્ટિ કે મિથ્યાદષ્ટિને તે હોય છે ?

ભ૦ — સમ્યગ્દષ્ટિ સંખ્યાતવર્ણયુષી કર્મભૂમિજ ગર્ભજ
મનુષ્યને હોય છે; બીજાને નથી હોતું.

ગૌ૦ — સમ્યગ્દષ્ટિમાં પણ સંયત, અસંયત કે સંયતા-
સંયતને હોય છે ?

ભ૦ — સંયતને જ હોય છે; બીજાને નથી હોતું.

ગૌ૦ — સંયતમાં પણ શું પ્રમત્તને હોય છે કે અપ્રમત્ત
સંયતને ?

ભ૦ — પ્રમત્તસંયતને હોય છે.

ગૌ૦ — પ્રમત્ત સંયતમાં પણ ઋદ્ધિવાળા કે ઋદ્ધિવિના-
નાને હોય છે ?

ભ૦ — ઋદ્ધિવાળાને હોય છે; બીજાને નહિ.

એમ વાચના બહીં સમજવાની છે. આહારક શરીર
સમયતુરસ્થાનવાળું છે.

ગૌ૦ — આહારક શરીરની અવગાહના શી છે ?

ભ૦ — જઘન્યથી એક હાથથી કાંઈક ઝાણું અને
ઉઠ્ઠ પૂરે હાથ.

ગૌ૦ — તેજસ શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ?

ભ૦ — પાંચ પ્રકારનું છે — એકેન્દ્રિયનું ચાવત પચે-
ન્દ્રિયનું.

અહીં તૈજસની અવગાહનાનું^૧ વર્ણન પણ સમજી લેવું.^૨
ગૌ. — ઐવેયકનો દેવ મારણાન્તિક સમુદ્ધાત કરે ત્યારે
તેના તૈજસ શરીરની કેટલી અવગાહના હોય ?

ભ. — પહોળાઈ અને જડાઈની અપેક્ષાએ શરીર પ્રમાણ
હોય છે; પણ આયામ (લંબાઈ)ની અપેક્ષાએ જઘન્યથી
અધોલોકમાં વિદાધરશ્રણી સુધી અને ઉદ્ધૃષ્ટ અધોલોકના
ગ્રામો સુધી, તથા ઊધ્વલોકમાં પોતાના વિમાન સુધી, અને
તિથર્ગદ્વિશામાં મનુષ્યક્ષેત્ર સુધીની અવગાહના છે. અનુત્તરૌપ-
પાતિક દેવો વિષે પણ ઐવેયક જેમ જ સમજી લેવું.

કામણ વિષે પણ તૈજસ જેમ જ સમજી લેવું.

[— સમ. ૧૫૨]

(૧) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવત વર્ષની અતીત ઉત્સર્પિણી,
વર્તમાન અવસર્પિણી અને આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમ-
સુષમા આરામાં મનુષ્યોની અવગાહના ત્રણ ગાઉ અને
આયુ ત્રણ પદ્ય છે.

(૨) તે જ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપના દેવકુરુ અને ઉત્તર-
કુરુના મનુષ્યો વિષે.

(૩) તે જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના મનુષ્યો વિષે.

(૪) તે જ પ્રમાણે પુષ્કરાર્ધના મનુષ્યો વિષે.

[— સ્થા. ૧૪૩]

(૧) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવત વર્ષની અતીત ઉત્સર્પિણી,
વર્તમાન અવસર્પિણી અને આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમ-
સુષમા આરામાં મનુષ્યોની ૬૦૦૦ ધનુષ ઊંચાઈ અને આયુ
૬ અડધા પદ્ય (ત્રણ પદ્ય) સમજવું.

૧. નિયમ એવો છે કે જેવડું ઔદારિક કે વૈક્રિય હોય, તેવડું જ
તૈજસ અને કામણ હોય.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬.

(૨) તે જ પ્રમાણે દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના મનુષ્યો વિષે.

(૩) તે જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના મનુષ્યો વિષે.

(૪) તે જ પ્રમાણે પુષ્કરાધના મનુષ્યો વિષે.

[—સ્થાન ૪૯૩]

બાહ્યવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર થોજનશરીરા-
વગાહના કહી છે.

જલચર પચેન્દ્રિયતિયની પણ તેટલી જ છે.

ઉપરિસપ્ પચેન્દ્રિયતિયની પણ તેટલી જ છે.

[—સ્થાન ૭૨૯]

બ્રહ્મલોક અને લાંતક કલ્પના દેવોના ભવધારણીય
શરીર ઉત્કૃષ્ટ પાંચ હાથ ભિન્નાં કહ્યાં છે.

[—સ્થાન ૪૬૯]

મહાશુક અને સહસ્રાર કલ્પના દેવોના ભવધારણીય
શરીરની ભિન્નાઈ ઉત્કૃષ્ટ ચાર હાથ કહી છે.

[—સ્થાન ૩૭૫]

સનતકુમાર-માહેન્દ્ર કલ્પના દેવોના ભવધારણીય શરીરની
ભિન્નાઈ ઉત્કૃષ્ટ ૬ હાથ છે.

[—સ્થાન ૫૩૨]

આણ્વત, પ્રાણ્વત, આરણ્વ અને અચ્યુત કલ્પના દેવોના
ભવધારણીય શરીરની ભિન્નાઈ ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ હાથ છે.

[—સ્થાન ૧૫૧]

એવેયકના દેવો ઉત્કૃષ્ટ બે હાથ ભિન્ના છે.

[—સ્થાન ૯૪]

અનુત્તરવાસી દેવોની ભિન્નાઈ એક હાથ છે.

[—સ્થાન ૫૪]

સવનવાસી, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મ અને ઇશાનના દેવોના સવધારણીય શરીરની ઊંચાઈ ૭ હાથ છે.

[—સ્થા૦ ૫૭૬]

અવગાહના^૧ ચાર છે —

૧. દ્રવ્ય અવગાહના^૨; ૨. ક્ષેત્ર અવગાહના^૩; ૩. કાલ અવગાહના^૪; ૫. ભાવ અવગાહના^૫.

[—સ્થા૦ ૨૭૬]

(૩) શરીરનાં વર્ણાદિ

શરીર પાંચ છે —

૧. આહારિક; ૨. વૈક્રિય; ૩. આહારક; ૪. તૈજસ; ૫. કામણુ.

એ પાંચે શરીરમાં પાંચ વર્ણ અને પાંચ રસ છે.

અર્ધા સ્થૂલ આકારવાળાં શરીરોમાં પાંચ વર્ણ, પાંચ રસ, બે ગંધ અને આઠ રૂપશ્ હોય છે.

[—સ્થા૦ ૩૬૫]

દં ૧. નારકનાં શરીર (અ) પાંચ વર્ણવાળાં અને (આ) પાંચ રસવાળાં છે.

(અ) ૧. કૃષ્ણ; ૨. નીલ; ૩. લોહિત; ૪. હરિદ્ર; ૫. શુકલ.

(આ) ૧. મધુર; ૨. તિક્ત; ૩. કટુક; ૪. કષાય; ૫. અમ્લ.

૧. અવગાહના એટલે શરીર — જેમાં છવ અવગાહીને રહે છે.

૨. દ્રવ્યથી અનંતદ્રવ્યો હોય છે.

૩. ક્ષેત્રથી અસંખ્યપ્રદેશમાં અવગાહીને રહે છે.

૪. અસંખ્યેય સમયની સ્થિતિ છે.

૫. ભાવ — એટલે વર્ણ વગેરે પદાર્થો. વર્ણાદિ અનંત પદાર્થો હોય છે.

દં ૦ ૨-૨૪. બાકીના હંડકોમાં પણ શરીરના વર્ણ-રસ તે જ પ્રમાણે છે.

[—સ્થા ૦ ૩૬૫]

દં ૦ ૧. નારકોએ પાંચ વર્ણ અને પાંચ રસ યુક્ત પુદ્ગલો બાંધ્યાં છે, બાંધે છે અને બાંધશે, તે આ પ્રમાણે —

૧-૫. કૃષ્ણ યાવત્ હરિદ્ર.

૧-૫. મધુર યાવત્ અમ્લ.

દં ૦ ૨-૨૪. તે પ્રમાણે બાકીના હંડકોમાં સમજી લેવું.

[—સ્થા ૦ ૪૧૬]

(૪) કેટલીક વિશેષ બાબતો

પ્રત્યેક શરીરમાં જીવ એક છે.

[—સ્થા ૦ ૧૭]

મૃતજીવનું શરીર એક છે.

[—સ્થા ૦ ૨૪]

શરીરમાંથી નવ છિદ્ર વાટે મળી નીકળે છે —

બે કાન, બે આંખ, બે નસકોરાં, મોઢું, ઉપરથી, અને અપાન.

[—સ્થા ૦ ૧૭૫]

ચાર શરીરો જીવરૂપે છે^૧ —

૧. વૈકિંચ, ૨. આહારક, ૩. તૈજસ, ૪. કામજી.

ચાર શરીર કામજીન્મિશ્ર છે —

૧. ઔદારિક, ૨. વૈકિંચ, ૩. આહારક ૪. તૈજસ.

[—સ્થા ૦ ૩૩૨]

૧. આમાં ઔદારિક એટલા માટે નથી ગણ્યું કે તે મૃત્યુ પછી જીવથી રૂપે નથી હોતું. ત્યારે તે સિવાયનાં ચાર તો જીવ વિના કદી સંભવિત જ નથી.

ચારનું એક શરીર સુપ્રસ્ય નહિ—

૧. પૃથ્વી, ૨. અપ્, ૩. તેજસ, ૪. વનસ્પતિકાય.

[—સ્થા. ૩૩૫]

૯. સંઘયણુ

ગૌં — હે ભગવન્ ! સંઘયણુ કેટલાં છે ?

ભં — હે ગૌતમ ! સંઘયણુ છ છે —

૧. વજ્રઋષભનારાય સંઃ; ૨. ઋષભનારાય સંઃ; ૩. નારાય સંઃ; ૪. અર્ધનારાય સંઃ; ૫. કીલિકા સંઃ; ૬. સેવાર્ત સંઃ

ઈં ૧. ગૌં — હે ભગવન્ ! નારકોને કયું સંઘયણુ હોય છે ?

ભં — હે ગૌતમ ! નારકો અસંઘયણી^૧ છે. તેમના શરીરમાં અસ્થિ, શિરા, સ્નાયુ એ હોતાં નથી. માત્ર તેમને અનિષ્ટ અને અશુભ પુદ્ગલો અસંઘયણુરૂપે પરિણમે છે.

ઈં ૨. ગૌં — અસુરકુમારને કયું સંઘયણુ છે ?

ભં — અસુરકુમારને સંઘયણુ હોતું નથી. ઇષ્ટ અને શુભ પુદ્ગલો અસંઘયણુરૂપે પરિણમે છે.

ઈં ૩-૧૧. બાકીના ભવનપતિ વિષે પણ ઉપર પ્રમાણે.

ઈં ૧૨. પૃથ્વીકાયિક જીવોને સેવાર્ત સંઘયણુ છે.

ઈં ૧૩-૧૬. બાકીના સ્થાવરકાયને પણ તે જ.

ઈં ૧૭-૧૯. દ્વિ-ઇન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને પણ તે જ.

૧. સંઘયણુ એકલે સંગઠન—અસ્થિબંધ, નારક અને દેવને અસ્થિ જ હોતાં નથી તેથી તેમને અસ્થિબંધનો પ્રમ જ નથી.

દં ૦ ૨૦ (જ) સંમૂઁહિમ તિયંચ પચેન્દ્રિયને પણ તે જ.
(ઝા) ગભંજ તિયંચ પચેન્દ્રિયને છયે સંઘયણ છે.

દં ૦ ૨૧ (જ) સંમૂઁહિમ મનુષ્યને સેવાતં સંઃ;
(ઝા) ગભંજ મનુષ્યને છયે સંઘયણ.

દં ૦ ૨૨-૨૪. અસુરકુમાર જેમ અસંઘયણી.

[—સમ ૧૫૫; —સ્થા ૪૬૪]

૧૦. સંસ્થાન

ગૌ ૦ — હે ભગવન, સંસ્થાન કેટલાં છે ?

ભ ૦ — હે ગૌતમ ! સંસ્થાન છ પ્રકારનાં છે —

૧. સમયતુરક્ષ; ૨. ન્યગ્રોધપરિમંડલ; ૩. સાદ્ધિ સંસ્થાન; ૪. વામન સંઃ; ૫. કુળ્લ સંઃ; ૬. હુંડ સંસ્થાન.

દં ૦ ૧. ગૌ ૦ — નારકને કયું સંસ્થાન છે ?

ભ ૦ — નારકને હુંડ સંસ્થાન છે.

દં ૦ ૨. ગૌ ૦ — અસુરકુમારને કયું સંસ્થાન છે ?

ભ ૦ — અસુરકુમારને સમયતુરક્ષ સંસ્થાન છે.

દં ૦ ૩-૧૧. બાકીના ભવનપતિને પણ તે જ.

દં ૦ ૧૨. પૃથ્વીનું મસુર સંસ્થાન છે.

દં ૦ ૧૩. આપનું સ્તિબુક સંસ્થાન છે.

દં ૦ ૧૪. તેજનું સૂચિકલાપ સંસ્થાન છે.

દં ૦ ૧૫. વાયુનું સંસ્થાન પતાકા છે.

દં ૦ ૧૬. વનસ્પતિ નાના પ્રકારના સંસ્થાનવાળી છે.

દં ૦ ૧૭-૧૯. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયનું હુંડ સંસ્થાન છે.

દં ૦ ૨૦ (જ) સંમૂઁહિમ તિયંચ પચેન્દ્રિયનું હુંડ સંસ્થાન.

(ઝા) ગભંજ તિયંચ પચેન્દ્રિયને છયે સંસ્થાન હોય છે.

દં ૦ ૨૧(જ) સંમૂચ્છિમ મનુષ્યને હુક સં ૦.

(ઝા) ગર્ભજ મનુષ્યને છયે સંસ્થાન.

દં ૦ ૨૨-૨૪. વ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિકો અસુરકુમાર
જેમ સમચતુરસ્ર સંસ્થાનવાળા છે.

[—સમ ૦ ૧૫૫; —સ્થા ૦ ૪૬૫]

૧૧. ક્રિયા

ક્રિયા^૧ એક છે.

[—સ્થા ૦ ૪; સમ ૦ ૧]

ક્રિયા બે પ્રકારની છે—

(૧) ૧. જીવક્રિયા (જીવનો વ્યાપાર); ૨. અજીવક્રિયા.

કુ જીવક્રિયા બે પ્રકારની છે—

૧. સમ્યક્ત્વ (સમઝઠ્ઠાનરૂપ જીવનો વ્યાપાર; અથવા
સમ્યઝઠ્ઠાનવાળા જીવનો વ્યાપાર); ૨. મિથ્યાત્વ
(તત્ત્વની અશ્રદ્ધારૂપ વ્યાપાર અથવા મિથ્યાત્વી
જીવનો વ્યાપાર).

કુ અજીવક્રિયા^૨ બે પ્રકારની છે—

૧. ઐર્થાપયિકી;^૩ ૨. સાંપરાયિકી.^૪

૧. કરણ, વ્યાપાર અને ક્રિયા એકાર્થક છે.

૨. અજીવ પુદ્ગલોનું કર્મરૂપે પરિણમન કરવું તે.

૩. હિપસાંતમોહાદિ ત્રણ ગુણસ્થાનવર્તી જીવ માત્ર યોગના કારણે
પુદ્ગલોને સાતાવેહનીય કર્મરૂપે પરિણમાવે છે તે ઐર્થાપયિકી; અથવા
એ કર્મનું પણ નામ છે. જે કર્મ પ્રથમ સમયે બદ્ધ થાય અને
બીજા સમયે વેદાર્થ ખરી બને છે તે પણ ઐર્થાપયિકી કહેવાય છે. આ ક્રિયાનો
કર્તા તો જીવ છે, પણ આમાં પરિણમન અજીવનું કર્મરૂપે થતું હોવાથી
અજીવક્રિયા કહેવાય.

૪. તે જ પ્રમાણે સંપરાય એટલે કષાય; તત્કાલ વ્યાપાર તે
સાંપરાયિકી.

(૨) ૧. કાયિકી (શરીરથી થતી); ૨. આધિકરણિકી.^૧

કુ કાયિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે —

૧. અનુપરતકાયિક્રિયા (અવિરત પુરુષ—મિથ્યાદષ્ટિ કે વ્રત ન સ્વીકારનાર—તેની કાયાથી કરેલી;)

૨. દુઃપ્રયુક્તકાયિક્રિયા (પ્રમત્તસંયતની મન-વચન-કાયાના દુષ્ટ પ્રયોગપૂર્વકની).

કુ આધિકરણિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે —

૧. સંયોજનાધિકરણિકી (જુદા જુદા ભાગો — ખડ્ગ તેનો હાથો વગેરે જુદા હોય તેમને—જોડવા તે;)

૨. નિર્વર્તનાધિકરણિકી (ખડ્ગાદી અધિકરણનું ઉત્પાદન કરવું તે.)

(૩) ૧. પ્રાદેષિકી—મત્સરપૂર્વકની ક્રિયા; ૨. પારિતાપનિકી —પ્રાણીઓને પીડવાની ક્રિયા.

કુ પ્રાદેષિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે —

૧. જીવવિષયક પ્રાદેષિકી; ૨. અજીવવિષયક પ્રાદેષિકી.

કુ પારિતાપનિકી બે પ્રકારની છે —

૧. સ્વહસ્તપારિતાપનિકી; ૨. પરહસ્તપારિતાપનિકી.

(૪) ૧. પ્રાણાતિપાતક્રિયા—હિંસાકર્મ; ૨. અપ્રત્યાખ્યાન-ક્રિયા—અવ્રતીની ક્રિયા;

કુ પ્રાણાતિપાત ક્રિયા બે પ્રકારની છે —

૧. સ્વહસ્તપ્રાણાતિપાત; ૨. પરહસ્તપ્રાણાતિપાત.

કુ અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા બે પ્રકારની છે —

૧. જીવવિષયકઅપ્રત્યાખ્યાન; ૨. અજીવવિષયકઅપ્ર૦

૧. જેનાથી આત્મા નરકમાં જાય તે અધિકરણ — અનુષ્ઠાન; અથવા કોઈ બાહ્ય ખડ્ગ વગેરે વસ્તુ પણ અધિકરણ કહેવાય. તેનાથી થતી.

(૫) ૧. આરંભિકી; ૨. પારિગ્રહિકી - પરિગ્રહસંબંધી.

કુ આરંભિકી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવઆરંભિકી; ૨. અજીવઆરંભિકી.

કુ પારિગ્રહિકી બે પ્રકારની છે. —

૧. જીવપારિગ્રહિકી; ૨. અજીવપારિગ્રહિકી.

(૬) ૧. માયાપ્રત્યયા; ૨. મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા.

કુ માયાપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૧. આત્મભાવવંકનતા (પોતે હલકો હોય છતાં ઉમઠા છે તેવું બતાવવું);

૨. પરભાવવંકનતા (કૂટલેખ આદિ કરીને ઘીબને કંગલું તે).

કુ મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૧. ઊનાતિરિક્તમિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા^૧;

૨. તદ્રચતિરિક્તમિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા^૨.

(૭) ૧. દૃષ્ટિની ક્રિયા (દર્શનને કારણે થયેલી); ૨. પૃષ્ટિની ક્રિયા (પ્રશ્ન નિમિત્તક ક્રિયા)

કુ દૃષ્ટિની બે પ્રકારની છે —

૧. જીવદૃષ્ટિની; ૨. અજીવદૃષ્ટિની.

કુ પૃષ્ટિની બે પ્રકારની છે —

૧. જીવપૃષ્ટિની; ૨. અજીવપૃષ્ટિની.

(૮) ૧. પ્રાતીત્યિકી (બાહ્ય વસ્તુના નિમિત્તે થતી); ૨. સામન્તોપનિપાતિકી (લોકો લેગા મળી વાહવાહ કરે તે સાંભળી થતી).

૧. આત્મા અંગુષ્ઠપ્રમાણ છે તેવું ન્યૂન દર્શન; અને આત્મા વ્યાપક છે તેવું અધિક દર્શન. આ બંને મિથ્યાદર્શનનિમિત્તક ક્રિયા તે.

૨. ઉપર સિવાયની, આત્મા છે જ નહિ એવી માન્યતાઓથી લાગતી.

કુ પ્રાતીત્યિકી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવપ્રાતીત્યિકી; ૨. અજીવપ્રાતીત્યિકી.

કુ સામન્તોપનિપાતિકી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવસામન્તોપનિપાતિકી; (કૈઈને ઘેર ઘોડો વગેરે સારો હોય તેની પ્રશંસા સાંભળી હર્ષ થવાથી થતી);

૨. અજીવસામન્તોપનિપાતિકી. (સ્થ વગેરે અજીવની પ્રશંસા સાંભળી હર્ષ થવાથી થતી).

(૯) ૧. સ્વાહસ્તિકી — પોતાના હાથથી થયેલ; ૨. નૈસૃષ્ટિકી — ક્ષેપણ — ફેંકવાથી થયેલ.

કુ સ્વાહસ્તિકી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવસ્વાહસ્તિકી; ૨. અજીવસ્વાહસ્તિકી.

કુ નૈસૃષ્ટિકી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવનૈસૃષ્ટિકી; ૨. અજીવનૈસૃષ્ટિકી.

(૧૦) ૧. આજ્ઞાપની — આજ્ઞા કરવાથી થતી; ૨. વૈદ્યારિણી — વિદ્યારણ કરવાથી થતી.

કુ આજ્ઞાપની બે પ્રકારની છે —

૧. જીવઆજ્ઞાપની; ૨. અજીવઆજ્ઞાપની.

કુ વૈદ્યારિણી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવવૈદ્યારિણી; ૨. અજીવવૈદ્યારિણી.

(૧૧) ૧. અનાલોગપ્રત્યયા — પ્રમાદથી — ઉપયોગ વિના થયેલી;

૨. અનવર્કાક્ષાપ્રત્યયા — શરીર તરફ બેપરવા થઈ વર્તેલું તે.

કુ અનાલોગપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૧. અનાયુક્તાદ્વનતા — ઉપયોગશૂન્ય થઈ લેલું તે;

૨. અનાયુક્તપ્રમાદના — ઉપયોગશૂન્ય થઈ પ્રમાદલું તે.

કુ અનવકાંક્ષાપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૧. આત્મશરીરાનવકાંક્ષાપ્રત્યયા;

૨. પરશરીરાનવકાંક્ષાપ્રત્યયા.

(૧૨) ૧. પ્રેમપ્રત્યયા; ૨. દ્વેષપ્રત્યયા.

કુ પ્રેમપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૧. માયાપ્રત્યયા; ૨. લોભપ્રત્યયા. /

કુ દ્વેષપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૨. ક્રોધપ્રત્યયા; ૨. માનપ્રત્યયા.

[—સ્થા. ૧૦.]

દં. ૧. સમ્યગ્દૃષ્ટિનારકને ચાર ક્રિયા છે —

૧. આરંભિકા; ૨. પારિશ્રુતિકા; ૩. માયા-
વૃત્તિકા; ૪. અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા.

દં. ૨. સમ્યગ્દૃષ્ટિ અસરકુમારને પણ તે જ ચાર ક્રિયા
હોય છે.

દં. ૨૦-૨૪. તિયંચપચેન્દ્રિયથી માંડી વૈમાનિક સુધીના
દંડકોમાં પણ તેવી ક્રિયાઓ હોય છે.

[—સ્થા. ૩૧૬.]

કુ પાંચ ક્રિયા આરંભિકી છે —

૧. આરંભિકા; ૨. પારિશ્રુતિકા; ૩. માયાવૃત્તિકા;
૪. અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા; ૫. મિથ્યાદર્શનવૃત્તિકા.

દં. ૧. મિથ્યાદૃષ્ટિનારકને આ પાંચે ક્રિયા હોય છે.

દં. ૨-૧૧. મિથ્યાદૃષ્ટિભવનપતિને પાંચે ક્રિયા હોય છે.

દં. ૧૨-૧૬. વિકલેન્દ્રિયને પાંચે ક્રિયા હોય છે.

દં. ૨૦-૨૪. મિથ્યાદૃષ્ટિ તિયંચપચેન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના
દંડકોમાં એ પાંચે ક્રિયા હોય છે.

ક્રિયા પાંચ છે —

- (૧) ૧. કાયિકી; ૨. અધિકરણિકા; ૩. પ્રાદેષિકા; ૪. પારિ-
તાપનિકા; ૫. પ્રાણાતિપાતક્રિયા.
- (૨) ૧-૫. આરંભિકા યાવત્ મિથ્યાદર્શનવૃત્તિકા.
- (૩) ૧. દર્શનપ્રત્યયા; ૨. પ્રશ્નપ્રત્યયા; ૩. પ્રતીત્ય-બાહ્ય
નિમિત્તે થતી; ૪. સામન્તોપનિકા; ૫. સ્વહસ્તિકા.
- (૪) ૧. નિસૃજિકા-નિક્ષેપણન્યકર્મબંધ;
૨. આનાયનિકા-મંગાવવાથી થતી;
૩. વૈદારણિકા;
૪. અનાલોગવૃત્તિકા;
૫. અનવકાંક્ષવૃત્તિકા.

દં ૦ ૧-૨૪. આ ચારે પ્રકારે ગણાવેલી પાંચે ક્રિયાઓ બધા
દંડકમાં હોય છે.

ક્રિયા પાંચ છે —

૧. પ્રેમપ્રત્યયા; ૨. દ્રેષપ્રત્યયા; ૩. પ્રયોગક્રિયા; ૪.
સમુદાનક્રિયા-કર્મોપાદાનરૂપ; ૫. ઇર્ષ્યાપથિકી.

દં ૦ ૨૧. આ પાંચક્રિયા મનુષ્યદંડકમાં જ સંભવે.

[—સ્થા ૦ ૪૧૬]

ક્રિયાસ્થાન^૧ તેર છે —

૧. અર્થદંડ-પ્રયોજન પ્રયુક્ત હિંસા; ૨. અનર્થદંડ-
નિર્થર્ક હિંસા; ૩. હિંસાદંડ; ૪. અકસ્માતદંડ; ૫. દેષ્ટિ-
વિપર્યાસદંડ; ૬. મૃષાવાદપ્રત્યય; ૭. અદત્તાદાનપ્રત્યય; ૮.
આધ્યાત્મિક-આભ્યંતર; ૯. માનપ્રત્યય; ૧૦. મિત્રદ્રેષ-
પ્રત્યય; ૧૧. માયાપ્રત્યય; ૧૨. લોભપ્રત્યય; ૧૩. ઇર્ષ્યાપથ.

[—સમ ૦ ૧૩]

૧. ક્રિયા — કર્મબંધમાં નિમિત્ત એવી ચેષ્ટા-તેના ભેદો.

૧૨. સંજ્ઞા — અભિલાષ

સંજ્ઞા એક છે —

[— સ્થાન ૩૦]

સંજ્ઞા ચાર છે —

૧. આહારસંજ્ઞા; ૨. ભયસંજ્ઞા; ૩. મૈથુનસંજ્ઞા;
૪. પરિગ્રહસંજ્ઞા.

[— સમ ૪; — સ્થાન ૩૫૬]

ચાર કારણે આહારસંજ્ઞા ઊપજે —

૧. પેટ ખાલી હોય તો;
૧. ક્ષુધાવેદનીયના ઉદયથી;
૩. મતિથી — આહારકથા સાંભળી ખાવાનું મન થઈ
આવવાથી;

૪. ખાવાનું સતત ધ્યાન હોય તો.

ભયસંજ્ઞા ચાર કારણે ઊપજે —

૧. હીનસત્ત્વથી; ૨. ભયવેદનીયના ઉદયથી; ૩. મતિથી;
૪. ભયની સતત ચિંતાથી.

મૈથુનસંજ્ઞા ચાર કારણે ઉપજે —

૧. માંસ અને લોહીની ખટુલતાથી; ૨. ભ્રાહ્મણીય
કર્મના ઉદયથી; ૩. મતિથી; ૪. મૈથુનની સતત ચિંતાથી.
— પરિગ્રહસંજ્ઞા ચાર કારણે ઊપજે —

૧. અવિમુક્તિથી; ૨. લોભવેદનીયના ઉદયથી; ૩.
મતિથી; ૪. પરિગ્રહની સતત ચિંતાથી.

[— સ્થાન ૩૫૬]

સંજ્ઞા દશ છે. —

- ૧-૪. આહાર ચાવત્ પરિગ્રહ; ૫. ક્રોધસંજ્ઞા; ૬. માન-
સંજ્ઞા; ૭. માયાસંજ્ઞા ૮. લોભસંજ્ઞા; ૯. લોકસંજ્ઞા-જ્ઞાનોપયોગ;

૧૦. ઓઘસંજ્ઞા - દર્શનોપયોગ.

ઈં૦ ૧. નારકને આ દશ સંજ્ઞા હોય છે.

ઈં૦૨-૨૩. બાકીના ઈંડકોમાં પણ આ દશ સંજ્ઞા હોય છે.

[—સ્થાં ૭૫૨]

ભયસ્થાન^૧ સાત છે —

૧. ઇંદ્રલોકભય; ૨. પરલોકભય; ૩. આદાનભય; ૪. અકરમાત્ભય; ૫. વેદનભય; ૬. મરણભય; ૭. અશ્વલોકભય

[—સ્થાં ૫૪૬]

ભયસ્થાન સાત છે —

૧-૪. ઉપરપ્રમાણ; ૫. આજીવિકાભય; ૬-૭. ઉપરપ્રમાણ.

[—સમં ૭]

૧૩. ગતિ - આગતિ^૨

ગતિ એક છે. આગતિ એક છે.

[—સ્થાં ૨૫, ૨૬]

ઈં૦ ૧. નારકની ગતિ છે અને આગતિ પણ છે —

૧. મનુષ્ય; ૨. પંચેન્દ્રિયતિય^૩.

ઈં૦ ૨-૧૧. ભવનપતિની પણ તે જ.

ઈં૦ ૧૨. પૃથ્વીકાયની ગતિ છે અને આગતિ છે —

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. નોપૃથ્વીકાય^૩.

૧. અંશુતરમાં ભતિ-જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મરણ, અગ્નિ, ઉદ્ધક, રાજ, ચોર, આત્માનુવાદ-પોતાના દુઃશ્રવિતનો વિચાર, પરાનુવાદભય-બીજો મને દુઃશ્રવિત કહેશે એવો ભય, ઈંડ, દુર્ગતિ; ઇત્યાદિ ભયોના ભેદો અતાવ્યા છે. ૪. ૧૧૯ થી; ૫ ૭૭ થી.

૨. જીવ મરીને જ્યાં જાય તે ગતિ અને જ્યાંથી મરીને આવે તે આગતિ.

૩. નોપૃથ્વીકાયનો અર્થ જલકાયાદિ કરવો; અને ગતિમાં દેવનારક વળી અપકાયાદિ એવો તથા આગતિમાં નારક વળીને અપકાયાદિ અર્થ કરવો.

દં ૦ ૧૩-૧૬. બાકીના સ્થાવર વિષે પણ યથાયોગ્ય ઉપર પ્રમાણે
દં ૦ ૧૭-૨૧. ક્ષીન્દ્રિયંથી મનુષ્યના દંડક સુધી પણ ઉપર
પ્રમાણે.

દં ૦ ૨૨-૨૪. આ ત્રણ દેવદંડકમાં નરકની જેમ.

[—સ્થા ૭૮]

પંચેન્દ્રિયતિથિયની ગતિ, ચાર અને આગતિ પણ ચાર છે —

૧. નારક; ૨. દેવ; ૩. મનુષ્ય; ૪. તિથિય.

મનુષ્યની પણ એ જ ચાર ગતિ—આગતિ છે.

[—સ્થા ૩૧૭]

એકેન્દ્રિયની પાંચ ગતિ અને પાંચ આગતિ છે —

૧. એકેન્દ્રિય; ૨. ક્ષીન્દ્રિય; ૩. ત્રીન્દ્રિય; ૪. ચતુરિન્દ્રિય;
પંચેન્દ્રિય.

ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય વિષે
પણ તે જ પ્રમાણે.

[—સ્થા ૪૫૮]

પૃથ્વીકાયની છ ગતિ અને છ આગતિ છે —

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩. તેજસ્કાય; ૪. વાયુ-
કાય; ૫. વનસ્પતિકાય; ૬. ત્રસકાય.

અપ્કાય, વાયુકાય, તેજસ્કાય, વનસ્પતિકાય, અને
ત્રસકાય વિષે પણ ઉપર પ્રમાણે

[—સ્થા ૪૮૨]

અંડજની ગતિ સાત છે અને આગતિ પણ સાત છે —

૧. અંડજ; ૨. પોતજ; ૩. જરાયુજ; ૪. રસજ; ૫.
સંસ્વેદજ; ૬. સંમૂર્ચિમ; ૭. ઉદ્ધિજ.

પોતજ, જરાયુજ, સંસ્વેદજ, સંમૂર્ચિમ અને
ઉદ્ધિજની પણ ઉપર પ્રમાણે ગતિ—આગતિ સાત છે.

[—સ્થા ૫૪૩]

અંડજની આઠ ગતિ અને આઠ આગતિ છે—

૧-૭. અંડજથી ઉદ્ભિજ; ૮. ઔપપાતિક.

પોતજ અને જરાયુજની પણ આઠ ગતિ-આગતિ સુમજવી; ધીજની નહિ.

[—સ્થા૦ ૫૬૫]

પૃથ્વીકાયની ૬ ગતિ અને ૬ આગતિ છે—

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપૃકાય; ૩. તેજસકાય; ૪. વાયુકાય; ૫. વનસ્પતિકાય; ૬. દ્રીન્દ્રિય; ૭. ત્રીન્દ્રિય; ૮. ચતુરિન્દ્રિય; ૯. પંચેન્દ્રિય.

અપૃકાયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોની પણ ગતિ-આગતિ ઉપર પ્રભાજ છે.

[—સ્થા૦ ૬૬૬]

દિશા ત્રણ છે—

૧. ઉર્ધ્વ; ૨. અધો; ૩. તિથક્.

આ ત્રણે દિશામાં જીવોની ગતિ થાય છે, આગતિ થાય છે; વ્યુત્કાંતિ—ઉત્પત્તિ, આહાર, વૃદ્ધિ, હાનિ, ગતિપર્યાય, સમુદ્ઘાત, કાલસંયોગ, દર્શનાભિગમ, જ્ઞાનાભિગમ, જીવાભિગમ અને અજીવાભિગમ થાય છે.

૬૦ ૨૦, ૨૧. પંચેન્દ્રિયતિથક્ અને મનુષ્યનાં ઉપર ગણાવેલ ગતિ વગેરે ત્રણે દિશામાં થાય છે.

[—સ્થા૦ ૧૬૩]

દિશા છ છે—

૧. પૂર્વ; ૨. પશ્ચિમ; ૩. દક્ષિણ; ૪. ઉત્તર ૫. ઉર્ધ્વ; ૬. અધઃ.

આ છયે દિશામાં જીવની ગતિ આદિ થાય છે.

દં ૨૦, ૨૧. તિય^૧ચપચેન્દ્રિય અને મનુષ્યની જ ગતિ આદિ
છયે દિશામાં થાય છે.

[—સ્થા. ૪૯૯]

૧૪. આવાસ^૧

દં ૧. ગૌ — હે ભગવન્ ! આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીનું કેટલું
ક્ષેત્ર અવગાહીને નરકના કેટલા આવાસ છે ?

ભ૦ — હે ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભાપૃથ્વી એક લાખ ૮૦
હજાર યોજન પ્રમાણ જાડી છે. ઉપર તથા નીચે એકેક
હજાર યોજન બાદ કરીને વચ્ચેના ૧ લાખ ૭૮ હજાર
યોજનપ્રમાણ ભાગમાં ૩૦ લાખ નરકાવાસ છે.

તે નરકાવાસો અંદરથી ગોળ છે અને બહારથી ચાર-
ખૂણિયા છે. યાવત્ તેમાં અશુભ નારકો છે અને તેમની
અશુભ વેદના છે.

બાકીનાં ૬ નરકોના આવાસો નીચે પ્રમાણે —

	જડાર્દનું પ્રમાણ	યોજન	આવાસ
૨	૧૩૨૦૦૦	”	૨૫૦૦૦૦૦
૩	૧૨૮૦૦૦	”	૧૫૦૦૦૦૦
૪	૧૨૦૦૦૦	”	૧૦૦૦૦૦૦
૫	૧૧૮૦૦૦	”	૩૦૦૦૦૦
૬	૧૧૬૦૦૦	”	૯૯,૯૯૫
૭	૧૦૮૦૦૦	”	૫

બધાં નરકોના આવાસો ઉપર નીચે એકેક હજાર
યોજન છોડી દઈને મધ્ય ભાગમાં હોય છે પણ સાતમા

૧. અંગુત્તર૦માં આવતી વિગતોની સરખામણી માટે જુઓ
પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૭. ,

નરકમાં ૧૦૮૦૦૦ યોજનપ્રમાણુ જડાઈમાં ઉપરથી પરા હજાર યોજન બાદ કરી અને નીચેથી 'પણ પરા હજાર યોજન બાદ કરી બાકીના મધ્યભાગના ત્રણ હજાર યોજન-પ્રમાણુમાં માત્ર પાંચ અનુત્તર મહાન નરકવાસો છે. તેમનાં નામ - કાલ, મહાકાલ, રૌરવ, મહારૌરવ અને અપ્રતિષ્ઠાન છે. તેમાં રૌરવ ગોળ છે અને બાકીના ત્રિકોણ આકારના તથા નીચે છુરપ્રસંસ્થાનવાળા છે.

દં ૦	૨ અસુરકુમારના	આવાસ	૬૪૦૦૦૦૦
દં ૦	૩ નાગકુમારના	„	૮૪૦૦૦૦૦
દં ૦	૪ સુપણ્ડુકુમારના	„	૭૨૦૦૦૦૦
દં ૦	૫ વાયુકુમારના	„	૬૬૦૦૦૦૦
દં ૦	૬ ક્રીપકુમાર યુગલના	„	૭૬૦૦૦૦૦ ^૧
દં ૦	૭ દિક્કુમાર	„	„
દં ૦	૮ ઉદ્ધિકુમાર	„	„
દં ૦	૯ વિદ્યુતકુમાર	„	„
દં ૦	૧૦ અગ્નિકુમાર	„	„
દં ૦	૧૧ સ્તનિતકુમાર	„	„

રત્નપ્રભાની જડાઈ ૧૮૦૦૦૦ છે. તેમાંથી ઉપર અને નીચેથી એકેક હજાર બાદ કરતાં મધ્યના ૧૭૮૦૦૦ યોજન-પ્રમાણુ ભાગમાં અસુરકુમારના ૬૪ લાખ આવાસો છે. તેમનાં ભવનો બહારથી ગોળ છે, અંદરથી ચારખૂણિયાં છે, તથા તળિયામાં પુષ્કરકર્ણિકાના આકારવાળાં છે. એક ભવનને બીજા ભવનથી છૂટું પાડવા માટે વચ્ચે બિંદી બાઈ બોદી પાળ બાંધી દેવામાં આવી છે. આવાસોમાં અટ્ટાલિકા,

૧. સમવાયાંગી મુદ્રિત પ્રતિમાં 'વાવત્તરિનો' એવો પાઠ છે પણ અન્યત્ર ૭૬નો ઉલ્લેખ છે તેથી અહીં ૭૬ લખ્યા છે.

ચારિકા, ગોપુરદ્વાર, દરવાજા, તોરણ, પ્રતિદ્વાર એ બધું તે તે સ્થાનોમાં આવ્યું છે. તથા તે ભવનોમાં ચારે તરફ ચન્દ્ર, સુશળ, મુસુંદી અને શતધની ગોઠવવામાં આવ્યાં છે. તેમાં ૪૮ કોઠાની રચના કરવામાં આવી છે. તેમાં ૪૮ જુદા જુદા વનખંડોની રચના કરવામાં આવી છે. તેની જમીનને તથા દીવાલોને લીંપીગૂંપી સુંદર બનાવવામાં આવી છે. તેમાં ગોરીશ્યાંદન અને રક્તચંદનના થાપા સીડી પર દેવામાં આવ્યા છે. તેમાં કાલાચુરુ, શ્રેષ્ઠ કુંદુરુક્ક, તથા તુરુષ્કના ધૂપથી ચારે તરફ વાતાવરણ મહેકી ઊઠેલ હોય છે તે એટલાં બધાં સુગંધી દ્રવ્યોથી વ્યાપ્ત છે કે જાણે કોઈ ઘનીભૂત સુગંધી દ્રવ્ય જ સ્વયં હોય તેવાં થઈ ગયા છે. તે બધાં ભવનો સ્વચ્છ છે, સ્લક્ષ્ણુ છે, સ્નિગ્ધ છે, ધૃષ્ટ છે, મૃષ્ટ છે, નીરજ છે, નિમંલ છે, વિતિમિર છે, વિશુદ્ધ છે, પ્રભાવાળાં છે, રશ્મિવાળાં છે, પ્રકાશવાળાં છે, પ્રસાદ કરે તેવાં છે, દર્શનિય છે, અભિરૂપ છે, રમણીય છે, પ્રતિરૂપ છે.

બાકીના નાગકુમાર વગેરેનાં ભવનોનું પણ આ જ પ્રમાણે વર્ણન સમજવું. તેમની સંખ્યા ઉપર બતાવી જ છે. હં ૦ ૧૨-૧૬. સ્થાવરકાયના અસંખ્યાત આવાસ છે.

હં ૦ ૧૭-૧૯. ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયનાં પણ અસંખ્યાત આવાસ છે.

હં ૦ ૨૦-૨૧. તિયંચપંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યનાં પણ અસંખ્યાત આવાસ છે.

હં ૦ ૨૨. ગૌં — વાણવ્યંતરના આવાસ કેટલા છે ?

ભ૦ — હે ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના રત્નમય કાંડની પ્રથમ એક હજાર યોજનની જે જડાઈ છે, તેમાંથી ઉપર અને નીચેના એકેક સો યોજન જતાં વચ્ચેના ૮૦૦ યોજનપ્રમાણુ ભાગમાં તિરછી દિશામાં વ્યંતરના લૌભિય

નગર અને આવાસો અસંખ્યાત લાખ પ્રમાણ છે. તેમનાં તે નગરો અંદરથી ચારખૂણ્યાં અને બહારથી ગોળ હોય છે. બાકીનું વણું લવનપતિના આવાસ જેવું સમજ લેવું. વધારામાં તેઓમાં ધબ-પતાકાની હારો હોય છે. તે સુરમ્ય હોય છે. તિલકો તથા બારણા આગળ રત્નજડિત અર્ધ-ચંદ્રાકાર એ બધું તેમને વિચિત્ર કરી મૂકે છે. અંદરથી અને બહારથી તે સ્તિગ્ધ છે. તેમનું તળિયું સુવર્ણની વાળુકાથી ઢાંકી દેવામાં આવ્યું હોય છે, તેમનો સ્પર્શ સુંવાળો હોય છે, તે સુંદર છે, ચાવત્ પ્રસાદ આપનાર દર્શનીય અને પ્રતિરૂપ છે.

દં ૨૪. આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીથી ઊંચે જ્યોતિષ્કનાં વિમાનોની પણ ઉપર બહુ યોજન, અનેક સો યોજન, અનેક સહસ્રયોજન, અનેક લાખ યોજન, અનેક કરોડ યોજન, અનેક કૌટાકૌટિ યોજન, અસંખ્ય કૌટાકૌટિયોજનથી પણ ઊંચે દૂર વૈમાનિકોનાં — સૌધર્મ, ઇશાન, સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, પ્રહ્લ, લાંતક, શુક, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણુત, આરણુ અને અચ્યુતમાં, તથા ગ્રેવેયક અને અતુત્તરમાં બધાં મળી ૮૪૬૭૦૨૩ વિમાનો આવેલાં છે. ચાવત્ દર્શનીય હોય છે.

દં ૨૩. આ રમણીય રત્નપ્રભાપૃથ્વીથી ૭૬૦ યોજનની ઊંચાઈ પછીની ૧૧૦ યોજન પ્રમાણ ઊંચાઈ સુધીમાં તિયંગ્લોકમાં જ્યોતિષ્કદેવોના અસંખ્યાત વિમાનાવાસો છે. તે જ્યોતિષ્કવિમાનાવાસોની પ્રભા ચારે તરફ ફેલાયલી હોવાથી તે શુકલ દેખાય છે. તેઓમાં વિવિધ મણિઓ તથા રત્નો હોવાથી તે ચિત્રવિચિત્ર દેખાય છે; તેમના ઉપર વાયુથી સિન્ધ્યપતાકા ઊડે છે અને તેઓમાં ઉપરાઉપર છત્રો પણ આવેલાં છે; તે બહુ ઊંચાં છે, તેમને ગગનચૂળી શિખરો છે; પાંજરામાંથી જેમ કોઈ વસ્તુનો ભાગ નીકળી આવી દેખાય તેમ તેમનાં જાળિયાંમાં રાખેલા રત્નો શોભા આપે છે. તેઓમાં મણિ

અને કનકના સ્તૂપ છે. તેઓમાં વિકસિત કમળ, તિલક અને રત્નમય અર્ધચંદ્રનાં ચિતરામણ છે; અંદર અને બહાર તેઓ સુકોમલ છે; તેઓમાં સુવર્ણ પાથરેલી છે; તેઓ સુખરૂપશાળા છે, શોભાયમાન છે, પ્રસાદ ઉપજાવે તેવા છે, દર્શનીય છે, સુંદર છે, પ્રતિરૂપ છે.

પ્રત્યેક દેવલોકના કેટકેટલા વિમાનાવાસ છે તે નીચે પ્રમાણે—

સૌધર્મ	૩૨૦૦૦૦૦
ઈશાન	૨૮૦૦૦૦૦
સનકુમાર	૧૨૦૦૦૦૦
માહેન્દ્ર	૮૦૦૦૦૦
બ્રહ્મલોક	૪૦૦૦૦૦
લાંતક	૫૦૦૦૦
શુક	૪૦૦૦૦
સેહેસાર	૬૦૦૦
આનત-પ્રાણુત	૪૦૦
આરણ્ય-અચ્યુત	૩૦૦
અધોવતી ત્રણ ઐવેયકના	૧૧૭
મધ્યના ત્રણ ઐવેયકના	૧૦૭
ઉર્ધ્વના ત્રણ ઐવેયકના	૧૦૦
અનુતરના	૫

[—સમ૦ ૧૦, ૨૫, ૬૪, ૭૨, ૮૪, ૯૬,
૧૪૬, ૧૫૦; —સ્થા૦ ૧૪૭, ૭૫૭]

અમરના ૩૪૦૦૦૦૦ લવનાવાસ છે.

[—સમ૦ ૩૪]

ધરણીના ૪૪૦૦૦૦૦૦ ભવનાવાસ છે.

[—સમ૦ ૪૪]

ભૂતાનદેશના ૪૦ લાખ ભવનાવાસ છે.

[—સમ૦ ૪૦]

વાયુકુમારના ઇન્દ્ર પ્રભંજનના ૪૬ લાખ ભવનાવાસ છે.

[—સમ૦ ૪૬]

પહેલા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા નરકના ૩૪ લાખ નરકાવાસ છે.

[—સમ૦ ૩૪]

બીજા અને ચોથા નરકના ૩૫ લાખ નરકાવાસ છે.

[—સમ૦ ૩૫]

બીજા, ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા નરકના નરકાવાસ ૩૬ લાખ છે.

[—સમ૦ ૩૬]

રત્નપ્રભા, પંકપ્રભા, તમ અને તમસ્તમાના નરકાવાસ ૪૧ લાખ છે.

[—સમ૦ ૪૧]

પહેલા, ચોથા અને પાંચમા નરકના ૫૫ લાખ નરકાવાસ છે.

[—સમ૦ ૫૫]

પહેલા, બીજા અને પાંચમા નરકના ૫૮ લાખ નરકાવાસ છે.

[—સમ૦ ૫૮]

ચોથા સિવાયનાં બાકીનાં છ નરકોના નરકાવાસ ૭૪ લાખ છે.

[—સમ૦ ૭૪]

નરકાવાસ ૮૪ લાખ છે.

[—સમ૦ ૮૪]

૧૫. વિશેષ પ્રકારે લેદો

દં ૦ ૧. નારક જીવોના બે લેદો છે —

(૧) ભવ્ય અને અભવ્ય.

(૨) અનન્તરોપપન્ન (કાલ કે દેશની અપેક્ષાએ વ્યવધાન રહિત ઉત્પન્ન થયેલા) અને પરંપરોપપન્ન (વ્યવધાનસહિત ઉત્પન્ન થયેલા).

(૩) ગતિસમાપન્ન અને અગતિસમાપન્ન.^૧

(૪) પ્રથમસમયોપપન્ન (ઉત્પન્ન થયાં એક જ સમય થયો હોય તે) અને અપ્રથમસમયોપપન્ન.

(૫) આહારક અને અનાહારક. (વિગ્રહગતિ હોય ત્યારે એક કે બે સમય અનાહારક રહે તે અનાહારક; અને ત્યાર પછી સદૈવ આહાર લે તે આહારક.)

(૬) ઉચ્છ્વાસક (ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્ત પૂરી કરનાર) અને નોચ્છ્વાસક.

(૭) સેન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ પૂરી કરનાર) અને અનિન્દ્રિય.

(૮) પર્યાપ્ત (પર્યાપ્ત નામકમનો ઉદ્ધય હોય તે) અને અપર્યાપ્ત.

દં ૦ ૨-૨૪. આ આઠે રીતે બપ્પે લેદો બાકીના દંડકોમાં પણ સમાન છે.

દં ૦ ૧. નારકના બે લેદ —

(૯) ૧. સંજ્ઞા (મનપર્યાપ્તિ પૂરી કરનાર) અને ૨. અસંજ્ઞા.

૧. નરકગતિમાં જતા હોય તે ગતિસમાપન્ન; અને ત્યાં પહોંચી ગયેલા તે અગતિસમાપન્ન; અથવા નારકરૂપ બની ગયેલા તે ગતિસમાપન્ન અને દ્રવ્યનારક તે અગતિઃ; અથવા ચાલતા તે ગતિઃ, અને સ્થિર તે અગતિઃ.

દં ૦ ૨-૧૧. ભવનપતિના પણુ તે જ બે લેદ.

દં ૦ ૨૦-૨૪ તિયંચપંચેન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના દંડકોમાં
પણુ આ બંને લેદે જીવો છે.

દં ૦ ૧. નારકના બે લેદ છે —

(૧૦) ૧. ભાષક અને ૨. અભાષક.

દં ૦ ૨-૧૧. ભવનપતિના પણુ તે જ બે લેદો છે.

દં ૦ ૧૭-૨૪. ૧દ્વીન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના દંડકના જીવોના
પણુ તે જ બે લેદ છે.

દં ૦ ૧. નારકના બે લેદ —

(૧૧) ૧. સમ્યગ્દષ્ટિ અને ૨. મિથ્યાદષ્ટિ.

દં ૦ ૨-૧૧. ભવનપતિના પણુ આ બે લેદ છે.

દં ૦ ૧૭-૨૪. ૨દ્વીન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના દંડકના જીવોના
પણુ આ બે લેદ છે.

દં ૦ ૧. નારકના બે લેદ —

(૧૨) ૧. પરિત્તસંસારી (જેણે પોતાનો સંસાર
ટૂંકાવી નાખ્યો છે) અને ૨. અપરિત્તસંસારી.

દં ૦ ૨-૨૪. બાકીના દંડકમાં પણુ આ બે લેદો છે.

દં ૦ ૧. નારકના બે લેદ —

(૧૩) ૧. સંખ્યાતકાલસ્થિતિક અને ૨. અસંખ્યા-
તકાલસ્થિતિક.^૩

૧. એકેન્દ્રિયને ભાષાપ્રયોગિત હોતી જ નથી તેથી તેમને બાદ કર્યા છે.

૨. એકેન્દ્રિયને સમ્યક્ત્વ હોતું જ નથી.

૩. દર હજાર વર્ષાદિ સ્થિતિવાળા તે સંખ્યાતકાલ; અને પદ્મ વગેરે
અસંખ્ય પ્રમાણુ વર્ષ જીવનાર તે અસંખ્યાતકાલ.

દં ૦ ૨૦-૨૨. ૧તિયંચપંચેન્દ્રિયથી વાણવ્યંતર સુધીના
દંડકૌમાં આ બે લેદે જીવો છે.^૨

દં ૦ ૧. નારકના બે લેદ —

(૧૪) ૧. સુલલબોધિ અને ૨. દુલલબોધિ.

(૧૫) ૧. કૃષ્ણપાક્ષિક અને ૨. શુકલપાક્ષિક.

(૧૬) ૧. ચરિમ (અર્થાત્ જેનો પ્રસ્તુત નારક
ભવ અંતિમ છે તે) અને ૨. અચરિમ.

દં ૦ ૨-૨૪. બાકીના દંડકૌમાં પણ આ જ રીતે બપજે
લેદો છે.

[—સ્થા ૦ ૭૯; —સમ ૦ ૧૪૯]

દં ૦ ૧. એક સમયમાં ઉત્પન્ન થનારા નારકો —
કતિસંચિત (સંખ્યાત), અકતિસંચિત (અસં-
ખ્યાત અથવા અનન્ત), અને અવકતવ્યક-
સંચિત (એક) હોય છે.

૨-૧૧. ભવનપતિ પણ તેટલા જ.^૩

૧૭-૨૪. દ્વિ-ઇન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના ત્રણ પ્રકારના
નારક જેમ.

[—સ્થા ૦ ૧૨૧]

દં ૦ ૧. નારકના દશ પ્રકાર છે —

૧. અનન્તરોપપન્ન; } (કાલકૃત લેદ)
૨. પરપરોપપન્ન; }
૩. અનન્તરાવગાહ; } (દેશકૃત લેદ)
૪. પરપરાવગાહ; }

૧. આહી એકેન્દ્રિય તથા વિકલેન્દ્રિયનું વર્જન છે કારણ કે
તે સંખ્યાતસ્થિતિક જ હોય છે.

૨. જ્યોતિષક અને વૈમાનિક અસંખ્યાતસ્થિતિક જ છે.

૩. પાંચ સ્થાવર—એકેન્દ્રિયનું વર્જન છે; કારણ, તે એક સમયમાં
અસંખ્યાત કે અનંત બપજે છે પણ એક નહીં.

૫. અનન્તરાહારક^૧;

૬. પરંપરાહારક;

૭. અનન્તરપર્યાપ્તક (પ્રથમ સમય પર્યાપ્ત)

૮. પરંપરપર્યાપ્તક (અપ્રથમ સમય);

૯. ચરમ;

૧૦. અચરમ.

ક્રં ૨-૨૪. બાકીના કંડકમાં પણ આ જ દશ લેહો સમજી લેવા.

[—સ્થા ૭૫૭]

૧૬. કામ, પાપસ્થાન, કંડપ્રયોગ અને કરુણ

કામ ચાર છે —

૧. શૃંગાર; ૨. ક્રુણ; ૩. બીભત્સ; ૪. રૌદ્ર.

શૃંગાર કામ દેવીમાં, ક્રુણ કામ મનુષ્યમાં, બીભત્સ કામ તિર્યચમાં અને રૌદ્ર કામ નારકમાં હોય છે.

[—સ્થા ૩૫૭]

ક્રોધ બે પ્રકારનો છે —

૧. આત્મસ્થિત; ૨. પરસ્થિત.

ક્રં ૧-૨૪. બધા નારકાદિ કંડકોમાં એ બે પ્રકારે ક્રોધ હોય.

બાકીનાં માનાદિ ચાવત્ મિથ્યાદર્શન શત્ય સુધીનાં ૧૪ પાપસ્થાનો વિષે પણ તે જ સમજવું.

[—સ્થા ૧૦૦]

કંડ બે પ્રકારનાં છે —

૧. અર્થકંડ; ૨. અનર્થકંડ.

૧. અવ્યવહિત પુદ્ગલનો આહાર કરનાર તે અથવા પ્રથમ સમયમાં આહારક તે અનતરા; બાકીના પરંપરા.

દં ૧-૨૪. નારકથી વૈમાનિક સુધીના બધા જીવોને આ બંને દંડ હોય છે.

[—સ્થા ૬૬]

દંડ ત્રણ છે —

૧. મનોદંડ; ૨. વચનદંડ; ૩. કાયદંડ.

દં ૧. નારકને ઉપરના ત્રણે દંડ હોય છે.

દં ૨-૧૧. ભવનપતિને પણ તે ત્રણેય દંડ હોય છે.

દં ૨૦-૨૪. તિર્થંચપચેન્દ્રિયથી માંડી વૈમાનિક સુધીના જીવોને પણ ત્રણેય દંડ છે.

[—સ્થા ૧૨૬]

ગર્ભ તિર્થંચપચેન્દ્રિયને તેર પ્રકારનો પ્રયોગ છે —

૧. સત્ય મનઃપ્રયોગ;
૨. મૃષા મનઃપ્રયોગ;
૩. સત્યમૃષા મનઃપ્રયોગ;
૪. અસત્યમૃષા મનઃપ્રયોગ;
૫. સત્ય વચન પ્રયોગ;
૬. મૃષા વચન પ્રયોગ;
૭. સત્યમૃષા વચનપ્રયોગ;
૮. અસત્યમૃષા વચનપ્રયોગ;
૯. ઔદારિકશરીર કાયપ્રયોગ;
૧૦. ઔદારિકમિશ્રશરીર કાયપ્રયોગ;
૧૧. વૈક્રિયશરીર કાયપ્રયોગ;
૧૨. વૈક્રિયમિશ્રશરીર કાયપ્રયોગ;
૧૩. કમશરીર કાયપ્રયોગ.

[—સમ ૧૩]

૧. એકેન્દ્રિયાદિકંતું વર્ગન એટલા માટે કે તેમને મન-વચન હોતાં નથી.

મનુષ્યને પંદર પ્રકારનાં પ્રયોગ છે—

૧-૧૩. ગર્ભજાતિયચપચેન્દ્રિય પ્રમાણે;

૧૪. આહારકશરીર કાયપ્રયોગ;

૧૫. આહારકમિશ્ર કાયપ્રયોગ.

[—સમ૦ ૧૫].

કરણ ત્રણ છે—

૧. આરંભકરણ; ૨. સરંભકરણ; ૩. સમારંભકરણ.

દં૦ ૧-૨૪. નારકથી વૈમાનિક સુધીના બધા જીવોમાં આ કરણ હોય છે.

[—સ્થા૦ ૧૨૪].

૧૭. પ્રણિધાન, ગુપ્તિ અને અગુપ્તિ

પ્રણિધાન ત્રણ છે—

૧. મનપ્રણિધાન; ૨. વચનપ્રણિધાન; ૩. કાયપ્રણિધાન.

દં૦ ૧-૧૧. નારક અને ભવનપતિને એ ત્રણે પ્રણિધાન હોય છે.

દં૦ ૨૦-૨૪. તિયચપચેન્દ્રિયથી માંડી વૈમાનિકને એ ત્રણે પ્રણિધાન હોય છે.

દુષ્પ્રણિધાન વિષે પણ એ જ પ્રમાણે સમજવું.

સુપ્રણિધાન ત્રણ છે—

૧. મનઃસુપ્રણિધાન; ૨. વચનસુપ્રણિધાન; ૩. કાયસુપ્રણિધાન.

દં૦ ૨૧. સંયત મનુષ્યને જ ત્રણ સુપ્રણિધાન હોય છે.

[—સ્થા૦ ૧૩૬]

પ્રણિધાન ચાર પ્રકારનું છે—

૧. મનઃપ્રણિધાન; ૨. વચનપ્રણિધાન; ૩. કાયપ્રણિધાન; ૪. ઉપકરણપ્રણિધાન.

દં ૧-૧૧. નારક અને ભવનપતિને એ ચારેય પ્રભિધાન હોય છે.

દં ૨૦-૨૪. તિયયપચેન્દ્રિયથી માંડી વૈમાનિકને એ ચારેય પ્રભિધાન હોય છે.

દુષ્પ્રભિધાન વિષે પણ ઉપર પ્રમાણે જ છે.

સુપ્રભિધાનના ચાર ભેદ—

૧. મનઃસુપ્રભિધાન; ૨. વચનસુપ્રભિધાન; ૩. કાય-સુપ્રભિધાન; ૪. ઉપકરણસુપ્રભિધાન.

દં ૨૧. સંયત મનુષ્યને જ આ ચાર સુપ્રભિધાન હોય છે.

[—સ્થા ૦ ૧૫૪]

હિ શુષ્કિત્રણ છે—

૧. મનોશુષ્કિત્ર; ૨. વચનશુષ્કિત્ર; ૩. કાયશુષ્કિત્ર.

દં ૨૧. આ ત્રણ શુષ્કિત્ર ક્રક્ત સંયત મનુષ્યને હોય છે.

હિ અશુષ્કિત્રણ છે—

૧. મનની અશુષ્કિત્ર; ૨. વચનની અશુષ્કિત્ર; ૩. કાયની અશુષ્કિત્ર.

દં ૧-૧૧. નારક અને ભવનપતિને આ ત્રણે અશુષ્કિત્ર હોય છે.

૨૦. પચેન્દ્રિય તિયયને આ ત્રણે અશુષ્કિત્ર હોય છે.

૨૧. અસંયત મનુષ્યને આ ત્રણે અશુષ્કિત્ર હોય છે.

૨૨-૨૪. વ્યંતર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિકને પણ આ ત્રણે અશુષ્કિત્ર હોય છે.

[—સ્થા ૦ ૧૨૬]

૧૮. ઋદ્ધિ

ઋદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની છે—

૧. દેવદ્ધિ; ૨. રાજદ્ધિ; ૩. ગણિની ઋદ્ધિ.

૧. દેવદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની છે—

(૧) ૧. વિમાનઋદ્ધિ; ૨. વિકુર્વણઋદ્ધિ; ૩. પરિચારણા-ઋદ્ધિ (મૈથુનવિષયક).

(૨) ૧. સચિત્ત; ૨. અચિત્ત; ૩. મિશ્ર.

૨. રાજઋદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની છે—

(૧) ૧. નગર પ્રવેશની ઋદ્ધિ; ૨. નગરનિષ્ક્રમણ ઋદ્ધિ; ૩. સૈન્ય, વાહન, કૌષ, કૌઠારની ઋદ્ધિ.

(૨) ૧. સચિત્ત; ૨. અચિત્ત; ૩. મિશ્ર.

૩. ગણિની ઋદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની છે—

(૧) ૧. જ્ઞાનઋદ્ધિ; ૨. દર્શન ઋદ્ધિ; ૩. આરિત્ર ઋદ્ધિ.

(૨) ૧. સચિત્ત; ૨. અચિત્ત; ૩. મિશ્ર.

[—સ્થા. ૨૧૪]

દશ સ્થાને તૈજસલેશ્યાથી ભસ્મ થઈ જાય છે—

૧. કોઈ તૈજસલેશ્યાલબ્ધિયુક્ત શ્રમણ-પ્રાદ્ધણની અતિ આશાતના કરે તેથી કુપિત થઈને તે શ્રમણ-પ્રાદ્ધણ તે આશાતના કરનાર પર તૈજસલેશ્યા મૂકે અને તેથી તે પીડિત થઈને પછી ભસ્મ થઈ જાય.

૨. તેવી જ રીતે શ્રમણ-પ્રાદ્ધણની આશાતના થતી જોઈ કોઈ દેવ તૈજસલેશ્યા મૂકે અને ભસ્મ કરે.

૩. તેવી જ રીતે દેવ અને શ્રમણ-પ્રાદ્ધણ એ બંને એક સાથે તૈજસલેશ્યા મૂકે અને ભસ્મ કરે.

૪. તેવી જ રીતે શ્રમણુ-ગ્રાહણુ લેશ્યા મૂકે ત્યારે પહેલાં તે હાલથી શરીરમાં ફેાડલા પડે, પછી એ ફેાડલા ફૂટી જાય, અને પછી તે ભસ્મ થઈ જાય.
૫. તેવી જ રીતે દેવ લેશ્યા મૂકે અને તેવી જ સ્થિતિ થાય.
૬. દેવ અને શ્રમણુ-ગ્રાહણુ બન્ને એક સાથે લેશ્યા મૂકે અને તેવી જ સ્થિતિ થાય.
૭. તેવી જ રીતે શ્રમણુ-ગ્રાહણુ લેશ્યા મૂકે અને મોટા ફેાડલા ઊપસી આવે અને ફૂટી જાય. વળી પાછા નાના ફેાડલા ઊપસી આવે અને તે પણુ ફૂટી જાય અને ત્યાર પછી ભસ્મ થઈ જાય.
૮. દેવ લેશ્યા મૂકે અને તેવી જ સ્થિતિ થાય.
૯. બન્ને લેશ્યા મૂકે અને તેવી જ સ્થિતિ થાય.
૧૦. કોઈ તૈજસ લેશ્યાવાળો કોઈ શ્રમણુની આશાતના કરવા ખાતર તેના પર તૈજસલેશ્યા મૂકે તો તે તૈજસ લેશ્યા કશું કરવા સમર્થ થતી નથી. તે આમથી તેમ ઊંચી-નીચી થાય છે અને તે શ્રમણુની આસપાસ આંટો મારી પછી આકાશમાં ઊછળે છે. ઊછળીને છોડનારના જ શરીર તરફ પાછી વળી તેના શરીરને જ બાળીને ભસ્મ કરે છે. જેમ ગોશાલકની તપોલેશ્યા વિષે બન્યું છે તેમ.

[—સ્થાન ૭૭૬]

ત્રણ કારણે શ્રમણુનિગ્રન્થ સંક્ષિપ્ત વિપુલ તેજો-લેશ્યાવાળો થાય.

૧. આત્માપના; ૨. ક્ષાંતિ-ક્ષમા; ૩. અપાનક તપઃકર્મ.
[—સ્થા૦ ૧૮૨]

નૈપુણ્ય નવ બાબતનું છે —

૧. સંજ્ઞ્યાન — ગણિત; ૨. નિમિત્ત — નિમિત્તશાસ્ત્ર;
૩. કાયિક — શારીરિક નૈપુણ્ય (નાડીઓપર કાબૂ હોવા આદિ);
૪. પુરાણશાસ્ત્ર; ૫. સમયસૂચકતા; ૬. પરપડિત (બહુશા-
સ્ત્ર); ૭. વાદવિદ્યા; ૮. ભૂતકર્મ-ભૂતિદાન; ૯. ચિકિત્સા,
[—સ્થા૦ ૬૭૬]

નિધિ પાંચ છે —

૧. પુત્ર; ૨. મિત્ર; ૩. શિષ્ય; ૪. ધન; ૫. ધાન્ય.
[—સ્થા૦ ૪૪૮]

રાજચિત્ત પાંચ છે —

૧. ખડ્ગ; ૨. છત્ર; ૩. મુકુટ; ૪. ઉપાનહ; ૫. આમર.
[—સ્થા૦ ૪૦૮]

બલ દશ પ્રકારનું છે.^૧ —

૧. ઓત્તેન્દ્રિયબલ; ૨. ચક્ષુરિન્દ્રિયબલ; ૩. શ્રોત્રેન્દ્રિયબલ;
૪. રસેન્દ્રિયબલ; ૫. સ્પર્શેન્દ્રિયબલ; ૬. જ્ઞાનબલ; ૭. દર્શન-
બલ; ૮. ચારિત્રબલ; ૯. તપોબલ; ૧૦. વીર્યબલ.
[—સ્થા૦ ૭૪૦]

૧. અંગુતરમાં પાંચ બલ — ૧. શ્રદ્ધાબલ, ૨. હીમબલ, ૩. અપત્રાપ્ય
બલ, ૪. વીર્યબલ, ૫. પ્રજ્ઞાબલ. (૫-૧, ૬૯૫૬). અને દીપનિકાયમાં સાત
બલ ગણાવ્યાં છે પૂર્વેકા પાંચ અને સ્મૃતિબલ તથા સમાધિબલ. (દીપ૦
૩૩૩ સુત). અંગુતરમાં તે જ સાત પણ બતાવ્યાં છે — ૭. ૩. તથાગતનાં
પણ ઉપર્યુક્ત પાંચ બલ છે જેથી એ સિંહનાદ કરી બ્રહ્મચર્યનું પ્રવર્તન
કરે છે — અંગુ ૭ ૧૧. પણ તે સર્વબલમાં પ્રજ્ઞાબલ શ્રેષ્ઠ છે. — અંગુ ૦
૭. ૧૨, ૧૬.

તે તે સમયમાં ઉત્થાન, કર્મ, બલ, વીર્ય, પુરુષકાર અને પરાક્રમ એ દેવ, અસુર અને મનુષ્યને હોય છે.^૧

[—સ્થા. ૪૨]

છ કારણે જીવને ઋદ્ધિ, છુતિ, યશ, બલ, વીર્ય, પુરુષકાર મળે નહિ. તે આ—

૧. જીવને અજીવ કરવા ઇચ્છે તો;

૨. અજીવને જીવ કરવા ઇચ્છે તો;

૩. એક જ વખતે સાચું અને ખૂટું બોલવા ઇચ્છે તો;

૪. સ્વકૃતકર્મ વેદાય પણ ખરું અને ન પણ વેદાય એમ માને તો;

૫. પરમાણુને છેદવા અથવા ભેદવા ઇચ્છે અથવા અગ્નિથી બાળવા ઇચ્છે તો;

૬. લોકની બહાર જવા ઇચ્છે તો.

[—સ્થા. ૪૧૬]

[જેન શાસ્ત્રમાં જે વસ્તુ નિશ્ચિતરૂપે જણાવી છે તેમાં જો સંદેહ હોય તો જ ઉપયુક્ત કરવાનું મન થાય; એટલે જ એવા સંદેહવાળા ન થવું એવું તાત્પર્ય છે.]

૧. ઉત્થાન એટલે ચેષ્ટાવિરોધ, ભ્રમણાદિ ક્રિયા તે કર્મ, શરીરસામર્થ્ય તે બલ, જીવથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિવિરોધ તે વીર્ય, અભિમાન તે પુરુષકાર અને જે વિષે અભિમાન હોય તે પૂર્ણ થાય ત્યારે પરાક્રમ કહેવાય. આ ઉત્થાનાદિ બધાં વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષય અને ક્ષયોપગ્રમથી થતાં જીવનાં વિવિધ પરિણામે છે.

૧૯. પરચૂરાણુ.

(૧) ભાવ

ભાવ^૧ છ પ્રકારના છે —

૧. ઔદયિક; ૨. ઔપશમિક; ૩. ક્ષાયિક; ૪. ક્ષાયો-
પશમિક; ૫. પારિણામિક; ૬. સાન્નિપાતિક.

[—સ્થા० ૫૩૭]

(૨) વેદનાદિ

વેદન એક છે.

છેદન એક છે.

લેદન એક છે.

[—સ્થા० ૩૩-૩૫]

વેદના એક છે.

[—સ્થા० ૧૫-સમ० ૧]

ઈં ૧. ગૌં — હે ભગવન્ ! નારકો શીત વેદના વેદ છે,
ઉષ્ણવેદના વેદ છે કે શીતોષ્ણ વેદના વેદ છે ?

ભાં — હે ગૌતમ ! નારકો તે ત્રણે પ્રકારની વેદના વેદ છે.
ઈં ૨-૨૪. અહીં વેદના પદ^૨ પ્રમાણે કહેવું.

[—સમ० ૧૫૩]

૧. વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ તત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય ૨. તેમાં પ્રથમના
પાંચ વિષે વિસ્તારથી વર્ણન છે. પ્રથમ પાચનું ચયાયોગ્ય મિશ્રણ તે —
સાથે રહેલું તે — સાન્નિપાતિક ભાવ. બેમકે ચારે ગતિમાં આ સાન્નિ-
પાતિક ભાવ હોય છે. નરકમાં નારકી જીવનું નારકત્વ તે ઔદયિક; ઇન્દ્રિયો
તે ક્ષાયોપશમિક; અને જીવત્વ તે પારિણામિક. આમ બીજી ગતિઓમાં
યજ્ઞ ચયાયોગ્ય તે ત્રણ ભાવોનું મિશ્રણ હોય છે.

૨. પ્રજ્ઞાપનાનું ડપમું વેદનાપદ.

કં ૧. નારકને આ.દશ પ્રકારની વેદના હોય છે —

૧. શીત; ૨. ઉષ્ણ; ૩. ક્ષુધા; ૪. પિપાસા; ૫. કષ્ટ; ૬. પરતન્ત્રતા. ૭. ભય; ૮. શોક; ૯. જરા; ૧૦ વ્યાધિ.
[સ્થા ૭૫૩]

પ્રતિધાત પાંચ પ્રકારનો છે—

૧. ગતિ;^૧ ૨. સ્થિતિ;^૨ ૩. બંધન;^૩ ૪. ભોગ;^૪
૫. બલવીર્ય,^૫ પુરુષકાર, પરાક્રમનો પ્રતિધાત.^૫
[સ્થા ૪૦૬]

(૩) વિચ્છેદ

કં ૧. નારકને જન્માન્તરમાં ઉત્પન્ન થતાં ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સમય લેનારા વિચ્છેદ કરવા પડે છે.

કં ૨-૧૧. ભવનપતિને પણ તેમ જ.

કં ૧૭-૨૪. ઈન્દ્રિયથી માંડી વૈમાનિક જીવોને પણ તે જ પ્રમાણે.

[—સ્થા ૨૨૫]

૧. સદ્ગતિ યોગ્ય આચાર હોય પણ કોઈ એવું કૃત્ય થઈ નય જેથી સદ્ગતિને બદલે દુર્ગતિ મળે, તે ગતિપ્રતિધાત કહેવાય.

૨. દીર્ઘકાલિક આયુરિયતિ બાધી હોય પણ એવા કોઈ અધ્યવસાય વડે એ સ્થિતિ ધરી નય તે.

૩. બંધન નામકમ—એ ઔદારિકાદિ પાંચ ભેદ છે તે પ્રશસ્ત બાંધું હોય અને તથાવિધ અધ્યવસાયથી અપ્રશસ્ત બની નય તે.

૪. દેવગતિ વગેરેમાં પ્રશસ્ત ભોગો ભોગવવાને યોગ્ય હોય પણ દેવગતિનો બંધ ન થતાં બે દુર્ગતિનો થાય તો તેને ભોગ અપ્રશસ્ત મળે તે.

૫. ભોગ જેમ જ બલવીર્યાદિ વિષે સમજવું.

૬. એકેન્દ્રિયનું વર્જન સમજવું. કારણ, તે ત્રસ નાડીની બહાર જાય છે ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ પાંચ સમય લે એવો સંભવ છે; પણ આવું બનતું નથી. ભગવતીમાં તે ઉત્કૃષ્ટ ચાર સમય લે છે તેમ કહ્યું છે. ઉમાસ્વાતિના મતે ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ જ સમય થાય છે.

(૪) સમવસરણ

વાદીસમવસરણ^૧ ચાર છે —

૧. ક્રિયાવાદી; ૨. અક્રિયાવાદી; ૩. અજ્ઞાનવાદી; ૪. વિનયવાદી.

દં ૧. નારકમાં આ ચારેય સમવસરણ છે.

દં ૨-૧૧. ભવનપતિમાં આ ચારેય સમવસરણ છે.

દં ૨૦-૨૪. તિય^૨અપચેન્દ્રિયથી^૨ માંડી વૈમાનિક સુધીના દંડકોમાં પણ આ ચારેય સમવસરણ છે.

[—સ્થાન ૩૪૫]

અક્રિયાવાદી^૩ આઠ છે —

૧. એકવાદી; ૨. અનેકવાદી; ૩. મિતવાદી; ૪. નિમિત્તવાદી; ૫. સાતવાદી; ૬. સમુચ્છેદવાદી; ૭. નિયતવાદી; ૮. પરલોક નથી એમ કહેનાર (નાસ્તિક).

[—સ્થાન ૬૦૭]

(૫) યુગ્મ

યુગ્મ^૪ ચાર છે —

૧. કૃત યુગ્મ; ૨. ત્ર્યોજ યુગ્મ; ૩. દ્વાપર યુગ્મ; ૪. કલ્પોજ.

૧. એકઠા થવાની જગા તે સમવસરણ. ક્રિયાવાદી વગેરેના ભેદની વિગતો માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૮.

૨. એકેન્દ્રિયાદિને મન નથી હોતું એટલે આવા વાદોના તેઓમાં સંભવ નથી.

૩. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૬.

૪. ભગવતીસાર પૃ. ૬૫૮. જે રાશિમાંથી ચાર ચાર કાઢતાં છેવટે ચાર બાકી રહે તે કૃતયુગ્મ રાશિ કહેવાય. જે રાશિમાંથી ચાર કાઢતાં ત્રણ બાકી રહે તે ત્ર્યોજ રાશિ. અને બે બાકી રહે તે દ્વાપરયુગ્મરાશિ

૬૦ ૧-૨૪. નારકથી માંડીને વૈમાનિક સુધીના જીવોને
આ ચાર યુગ્મ હોય છે.

[—સ્થા. ૩૧૬]

ટિપ્પણ

૧. ૮૪ લાખ યોનિદ્વાર :—

અદ્યપિ યોનિ—જીવોત્પત્તિસ્થાન અસંખ્ય છે, પણ સમાન વર્ણ ગંધાદિ
હોય તેવા સ્થાનને એક જ ગણીએ તો આની ૮૪ લાખ સંખ્યા થાય છે.
તેની ગણતરી આ પ્રમાણે છે—પૃથ્વીકાયના મૂળ ભેદ ૩૫૦ છે, તેને
પાંચ વર્ણે ગુણતાં ૧૭૫૦ થાય; તેને બે ગણે ગુણતાં ૩૫૦૦ થાય; તેને
પાંચ રસે ગુણતાં ૧૭૫૦૦ થાય; તેને આઠ સ્પર્શે ગુણતાં ૧,૪૦,૦૦૦
થાય; તેને પાંચ સંસ્થાને ગુણતાં ૭ લાખ ભેદ પૃથ્વીકાયની યોનિના
થાય. પૃથ્વીકાયની જેમ અપ્કાય તેજકાય અને વાયુ એ પ્રત્યેકના
મૂળભેદ પણ ૩૫૦ જ છે; એટલે એ બધાંની યોનિઓ પણ સાત સાત
લાખ સમજવી. પ્રત્યેક વનસ્પતિના મૂળ ભેદ ૫૦૦, સાધારણ વનસ્પતિ-
કાયના મૂળ ભેદ ૭૦૦, ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયના મૂળ ભેદ
સો સો છે. દેવ, તિથ્ય ચપચેન્દ્રિય અને નારક એ પ્રત્યેકના મૂળ ભેદ
૨૦૦ અને મનુષ્યના મૂળ ભેદ ૭૦૦ છે. આ બધાનો પૃથ્વીની જેમ
ગુણાકાર કરવાથી તેમની યોનિ આ પ્રમાણે આવશે—૧૦ લાખ
પ્રત્યેક વનસ્પતિની, ૧૪ લાખ સાધારણ વનસ્પતિની, બે લાખ ક્ષીન્દ્રિયની,
બે લાખ ત્રીન્દ્રિયની, બે લાખ ચતુરિન્દ્રિયની, દેવ, તિથ્ય ચપચેન્દ્રિય

અને એક બાકી રહે તે કલ્પ્યોજ્ય કહેવાય. ગણિત-પરિભાષામાં સમસારી
યુગ્મ કહેવાય અને વિષમ તે જોજ્ય કહેવાય.

અહીં યુગ્મ શબ્દ સામાન્ય રાશિના અર્થમાં લેવો જોઈએ; કારણ
રાશિના મૂળ બે ભેદ છે જોજ્ય અને યુગ્મ. જોજ્યના બે ભેદ, જ્યોજ્ય અને
કલ્પ્યોજ્ય તથા યુગ્મના બે ભેદ કૃતયુગ્મ અને ક્ષાપરયુગ્મ. જુઓ—
ષટ્પંડાગમ પુસ્તક ૩, પૃ. ૨૪૯. અહીં આપેલ ચારેયની વ્યાખ્યા
પણ ષટ્પંડાગમની ધવલામાં આપી છે.

અને નારકની ચાર-ચાર લાખ, અને ૧૪ લાખ મનુષ્ય પચેન્દ્રિયની થોડાં છે. આ બધી મળી ૮૪ લાખ જીવોની સમજવી.

૨. ઉપપાત અને ઉદ્વર્તના કંડક :—

(કં ૦ ૧) રત્નપ્રભામાં જન્મ્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુદ્ગર્ત; બાકીનાં છયે નરકમાં જન્મ્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ૭ રાત્રિદિવસ, અર્ધમાસ, માસ, બે માસ, ચાર માસ અને છ માસ ક્રમશઃ સમજવા. (કં ૦ ૨-૧૧) અસુરકુમારથી માડી સ્તનિતકુમાર મુખીના દસે ભવન-પતિમા જન્મ્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુદ્ગર્ત. (કં ૦ ૧૨-૧૬) પૃથ્વીકાયથી વનસ્પતિ મુખીના એકેન્દ્રિય જીવોને ઉપપાત વિરહકાલ છે જ નહિ. (કં ૦ ૧૭-૧૯) ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયમાં જન્મ્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અત્યુદ્ગર્ત. (કં ૦ ૨૦) સમૂચ્છિમ તિથિ'ચ-પચેન્દ્રિયનો ક્ષીન્દ્રિયાદિ જેમ, અને ગર્ભજને ૧૨ મુદ્ગર્ત ઉત્કૃષ્ટ સમજવા. (કં ૦ ૨૧) ગર્ભજ મનુષ્યનો ગર્ભજ તિથિ'ચ જેમ અને સમૂચ્છિમ મનુષ્યનો ૨૪ મુદ્ગર્ત વિરહકાલ છે. (કં ૦ ૨૨-૨૩) વ્યંતર અને જ્યોતિષીનો જન્મ્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુદ્ગર્ત છે. (કં ૦ ૨૪) સૌધર્મ અને ઈશાનનો વ્યંતર પ્રમાણે. પણ સ્તનકુમારનો ઉત્કૃષ્ટ નવ દિવસ અને ૨૦ મુદ્ગર્ત; માહેન્દ્રનો કિં ૧૨, મું ૧૦; બ્રહ્મચોકનો કિં ૨૨; લાતકનો કિં ૪૫; મહાશુકનો કિં ૮૦; સહસ્રારનો કિં ૧૦૦; આનતનો સંખ્યાત માસ; પ્રાણતનો પણ તે જ; આરણને સંખ્યાત વર્ષ; અચ્યુતનો પણ તે જ; ઐવેચકના ત્રણે પ્રસ્તારમા ક્રમશઃ સંખ્યાત સો વર્ષો, સંખ્યાત હજાર વર્ષ, સંખ્યાત લાખ વર્ષ; અનુત્તર વિજ્યાદિમાં અસંખ્યાત કાલ; અને સર્વાર્થસિદ્ધમાં પદ્યોપમનો અસંખ્યાત ભાગ.

ઉદ્વર્તના-કંડક પણ ઉપપાત-કંડક પ્રમાણે જ સમજ લેવો.

૩. અવગાહના :—

પ્રજ્ઞાપનાના ૨૧ મા પદમા જીવની અવગાહના અને સંસ્થાન કહ્યાં છે, તેમાંથી અવગાહના વિષે અહીં સમજ લેવું. વિસ્તારથી જલવા માટે ત્યાં જોઈ લેવું; પણ સક્ષેપ આ પ્રમાણે સમજવો — બધા એકેન્દ્રિય જીવોનું આગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું શરીર જન્મ્યથી તથા ઉત્કૃષ્ટથી છે; પણ તેમા પ્રત્યેક વનસ્પતિનું ઉત્કૃષ્ટ હજાર થોજનથી કાંઈક વધારી શરીર સમજવું. બાકીના જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન નીચે પ્રમાણે —

દ્વિ-ઇન્દ્રિયનું શરીર બાર યોજન, ત્રીન્દ્રિયનું ત્રણ ગાઉ, ચતુરિન્દ્રિયનું ચાર ગાઉ છે; સાતમા નરકમાં ૫૦૦ ધનુષ છે અને બાકીનાં છૂટાથી પહેલા સુધીનાં નરકમાં ક્રમશઃ ઉત્તરોત્તર અડધુ અડધુ સમજવું—એટલે કે ૨૫૦, ૧૨૫, ૬૨૫, ૩૧૨, ૧૫૬ ધનુષ અને બાર આગળ, અને ૭૫૫ ધનુષ અને ૭ આગળ, ગર્ભજ મત્સ્ય અને ઉરપરિસર્પનું હબર યોજન, ગર્ભજ પંક્તીનું બે થી નવ ધનુષ પ્રમાણ, કુજપરિસર્પનું બે થી નવ ગાઉ, ગર્ભજ સ્થલચર ચોપગાનું ૭ ગાઉ, સંમૂર્ચિત જલચરનું ૧૦૦૦ યોજન, સંમૂર્ચિત ચોપગા સ્થલચરનું ૨ થી ૬ ગાઉ, સંમૂર્ચિત ઉરપરિસર્પનું તેટલા જ યોજન, અને સંમૂર્ચિત કુજપરિસર્પ તથા ખેચરનું તેટલા જ ધનુષ સમજવું. ગર્ભજ મનુષ્યનું ત્રણ ગાઉ, સંમૂર્ચિત મનુષ્યનું આંગળના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલું; કુવનપતિનું સાત હાથ; વ્યંતરનું, જ્યોતિષીનું અને મુક્ષમ્ અને ઈશાનવાસી દેવોનું પણ સાત હાથ; સનત્કુમાર અને માહેન્દ્રના દેવોનું ૭ હાથ, બ્રહ્મલોક અને લાંતકના દેવોનું પાંચ હાથ, મહાશુક અને સહસ્રારના દેવોનું ચાર હાથ, આનત અને પ્રાણતના દેવોનું ત્રણ હાથ, આરણ્ય-અચ્યુતના દેવોનું પણ ત્રણ હાથ, ઐવેયકના દેવનું બે હાથ અને અનુત્તરના દેવોનું શરીર એક હાથ છે.

૪. વૈકિય શરીરને લગતા પ્રશ્નોત્તર :—

જેમ કે પ્ર૦—શુ એકેન્દ્રિયમાં વાયુકાયને છે કે અવાયુકાયને પણ ?
 જ૦—વાયુકાયને છે. તેવી જ રીતે વાયુમાં પણ બાહરને જ છે, તેમાં પણ પર્યાપ્તને જ છે, તેના પ્રસોત્તરો ચચાયોચ સમજ લેવા. તે જ પ્રમાણે પચેન્દ્રિયમાં પ્રસોત્તરો સમજવા. સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે છે—

અપર્યાપ્ત કે પર્યાપ્ત બન્ને નારકને, ગર્ભજ તિથંચ પચેન્દ્રિયને, તેમાં પણ સખ્યાત વર્ષાધૃષી પર્યાપ્ત તિથંચને જ, સખ્યાત વર્ષાધૃષી પર્યાપ્ત કર્મભૂમિજ મનુષ્યને, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત દેવોને એ વૈકિય શરીર હોય છે.

૫. સંસ્થાન :—

અવગાહનાની સાથે સાથે સંસ્થાન વર્ણન પણ સમજવાનું છે તે આ પ્રમાણે—વૈકિય શરીરનું સંસ્થાન નાના પ્રકારે છે. વાયુનું પતાકા જેવું, નારકોનું ઢુંડ સંસ્થાન છે, પચેન્દ્રિય તિથંચ અને મનુષ્યના વૈકિયનો

આકાર વિવિધ પ્રકારે છે. દેવોના ભવધારણીય વૈકિંચનો આકાર સમ-ચતુરસ્ર છે અને ઉત્તર વૈકિંચનો નાના પ્રકારે છે.

વૈકિંચની અવગાહના આ પ્રમાણે — જ્ઞાન્યથી આંગળનો અસં-ખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ઠથી એક લાખ યોજનથી વધારે. તેમાં વાધુના વૈકિંચની અવગાહના જ્ઞાન્ય અને ઉત્કૃષ્ઠ આંગળનો અસંખ્યાત ભાગ જ છે. નારકના ભવધારણીયની જ્ઞાન્ય આંગળનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ઠથી આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે. તેમના ઉત્તર વૈકિંચની જ્ઞાન્યથી આંગળનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ઠથી પોતપોતાના ભવધારણીયથી બમણી. પચૈન્દ્રિય તિર્થંચના વૈકિંચની ઉત્કૃષ્ઠ ૯૦૦ યોજન, મનુષ્યની એક લાખ યોજનથી વધારે અને દેવોનું ઉત્તર વૈકિંચ એક લાખ યોજન ઉત્કૃષ્ઠ છે, અને ભવધારણીય આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે.

૬. તૈજસની અવગાહના ઇંઃ—

અહીંયાં અવગાહનાના સામાન્ય પ્રસૂતરો પછી એકેન્દ્રિયાદિ બધા જીવોની મારણાતિક સમુદ્ધાત વખતની તૈજસ શરીરની અવગાહના પણ સમજ લેવાની છે; તે આ પ્રમાણે:—એકેન્દ્રિયની નડાઈ અને પહોળાઈમાં તો સ્વશરીરપ્રમાણ અને લબાઈમાં જ્ઞાન્ય આંગળનો અસંખ્યાત ભાગ અને ઉત્કૃષ્ઠ જો એ અને નીચે લોકાન્ત સુધીની. આ ઉત્કૃષ્ઠ અવગાહનાં જે જીવ લોકના એક છેડે હોય અને બીજા છેડે ઉત્પન્ન થવાનો હોય તેની અપેક્ષાએ સમજવી. દ્વિ-ઇન્દ્રિયાદિ જીવોની લબાઈમાં તિર્થંચોક્તિ માંડી લોકાન્ત સુધીની છે, કારણ સામાન્ય રીતે દ્વિ-ઇન્દ્રિયાદિ જીવો તીરછા લોકમાં જ હોય છે, અને ત્યાં રહ્યા મારણાતિક સમુદ્ધાત કરે છે. નારકની જ્ઞાન્યથી હજાર યોજન લાંબી છે; કારણ જે નારક પાતાલકલશની હજાર યોજન દિવાલ ભેદીને તેમાં માછલાદિ ઉત્પન્ન થવાનો હોય, તો તેને તૈજસ શરીરની અવગાહના હજાર યોજન જેવડી લાંબી કરવી પડે છે. અને નારકની ઉત્કૃષ્ઠ અવગાહનાની લબાઈ નીચે સાતમા નરક સુધી, જેને સાતમા નરકમાંથી સમુદ્રમાં મછલારુપે ઉત્પન્ન થવાનો હોય; અને તીરછી દિશામાં સ્વયંબૂરમણ સુધી, જે તે ત્યાં માછલાદિ થવાનો હોય તો, અને જોઈ દિશામાં પડકવન અને પુષ્કરણી સુધીની છે, કારણ નારક તેમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યની મારણાતિક તૈજસ અવગાહના લોકાન્ત સુધીની છે. ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી

અને સુધર્મ અને ઈશાનના દેવોની મારણાન્તિક તૈજસ અવગાહનાની લાંબાઈ જન્મ્યથી આંગળનો અસખ્યાતમો ભાગ, જે તેઓ સ્વસ્થાને જ પૃથ્વીઆદિરૂપે ઉત્પન્ન થવાના હોય; અને ઉત્કૃષ્ઠથી નીચી દિશામાં ત્રીજ નરક સુધી, તીરછી દિશામાં સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની બહારની વેદિકા સુધી, અને જો એ ઇષત્પ્રાગ્ભારા પૃથ્વી સુધી—કારણ ત્યાં તેઓ પૃથ્વીકાયાદિમાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય છે. સનત્કુમારથી સહસ્રાર સુધીના વૈમાનિક દેવોની—જન્મ્યથી આંગળનો અસખ્યાતમો ભાગ—જે તેઓ પુષ્કરિણીમાં સ્નાન કરવા પડ્યા હોય અને મરીને તેમાં જ માછલા રૂપે થાય તો; ઉત્કૃષ્ઠથી નીચી દિશામાં મહાપાતાલના કલશ સુધીની, તીરછી દિશામાં સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધીની, અને જો નીચી દિશામાં અચ્યુત દેવલોક સુધીની છે. આરણ્યથી અચ્યુત સુધીના દેવોની મારણાન્તિક તૈજસ અવગાહના—જન્મ્યથી આંગળનો અસખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ઠથી નીચી દિશામાં અધોલોકના ગ્રામો સુધી, તીરછી દિશામાં મનુષ્યક્ષેત્ર પ્રમાણ અને જો નીચી દિશામાં અચ્યુત સુધીની.

૭. આવાસ વિષે :—

અંગુતર નિકાયમાં નવ સત્વાવાસ માન્યા છે અને તેમાં સર્વ જીવોને વિલક્ષ્ત કરી દીધા છે.

૧. પ્રથમ સત્વાવાસમાં નાના પ્રકારની કાય અને સંજ્ઞાવાળા—કેટલાક મનુષ્યો, કેટલાક દેવો અને કેટલાક વિનિપાતિકોનો સમાવેશ છે.

૨. બીજા આવાસમાં નાના પ્રકારની કાયવાળા પણ સરખી સંજ્ઞાવાળા બ્રહ્મકાયિક દેવો છે.

૩. ત્રીજા આવાસમાં સરખી કાયવાળા પણ નાના પ્રકારની સંજ્ઞાવાળા આભાસ્વર દેવો છે.

૪. ચોથા આવાસમાં એક જોવી કાય અને સંજ્ઞાવાળા શુભકૃષ્ણ દેવો છે.

૫. પાંચમા આવાસમાં અસંજ્ઞી અને અપ્રતિસંવેદી એવા અસંજ્ઞ-સત્ત્વ દેવો છે.

૬. છઠ્ઠા આવાસમાં રૂપસંજ્ઞા, પટિધસંજ્ઞા, અને નાનાત્મસંજ્ઞાથી આગળ સૂત્રીને જેઓ ‘આકાશ અનંત’ છે એવા આકાશાનંયાયતનને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તેવા સત્ત્વો છે.

૭. સાતમા આવાસમાં તે સત્વો છે જે આકાશાનંયાયતનને પણ અતિક્રમીને ‘અનંત વિજ્ઞાન છે’ એવા વિન્નાણાનંયાયતનને પ્રાપ્ત થયા છે.

૮. આઠમા આવાસમાં તે સત્વો છે જેઓ ‘કોઈ પણ નથી’ એવા અકિંચાયતનને પ્રાપ્ત છે.

૯. નવમા આવાસમાં તે સત્વો છે જે નેવન્નાનાસન્નાયતનને પ્રાપ્ત છે.

૮. ક્રિયાવાદી વગેરે:—

ક્રિયાવાદીના ૧૮૦ લોક છે, અક્રિયાવાદીના ૮૪ છે, અજ્ઞાનવાદીના ૬૭ અને વૈનયિકના ૩૨ છે—આ બધા મળી ૩૬૩ લોકો છે.

ક્રિયાવાદીના ૧૮૦ લોક આ પ્રમાણે મણવામાં આવે છે—

૧. જીવ, ૨. અજીવ, ૩. આશ્રવ, ૪. સંવર, ૫. બન્ધ, ૬. નિર્બંધ, ૭. પુણ્ય, ૮. પાપ, અને ૯. મોક્ષ. આ નવે પદાર્થોનું અસ્તિત્વ સ્વતઃ કે પરતઃ એવા બે વિકલ્પે તથા તે નવે પદાર્થોનું અસ્તિત્વ નિત્યરૂપે કે અનિત્યરૂપે એવા બે વિકલ્પે સંભવે; ‘પણ’ એ નવે પદાર્થોનું અસ્તિત્વ કાલ, ઈશ્વર, આત્મ, નિયતિ અને સ્વભાવ એવા પાંચ કારણોના વિકલ્પે સંભવે—આ બધા વિકલ્પોની પરસ્પર યોજના કરતાં ૬×૨×૨×૫= ૧૮૦ લોકો મળી આવે છે. કોઈ જીવ વિષે આમ કહે કે—

૧. જીવ સ્વતઃ નિત્ય કાલને કારણે છે—આનો અર્થ એ થાય કે જીવ છે તો એક સ્વતત્ર પદાર્થ; તે હૂસ્વ કે દીર્ઘ જેમ સાપેક્ષ નથી; એટલે કે દીર્ઘ’ ભોલું હોય તો જ બીજાને હૂસ્વ કહી શકાય છે તેમ જીવેતર ભોલું હોય તો જ જીવનું બાન થઈ શકે અન્યથા નહીં—એમ માનવાને કારણ નથી. વળી તે નિત્ય છે. કાલવાદીને મતે બધું કાલાશ્રયી હોવાથી જીવ પણ કાલને કારણે જ અસ્તિ કહી શકાય. આ મત્તાબ્ધ કાલવાદીનું છે.

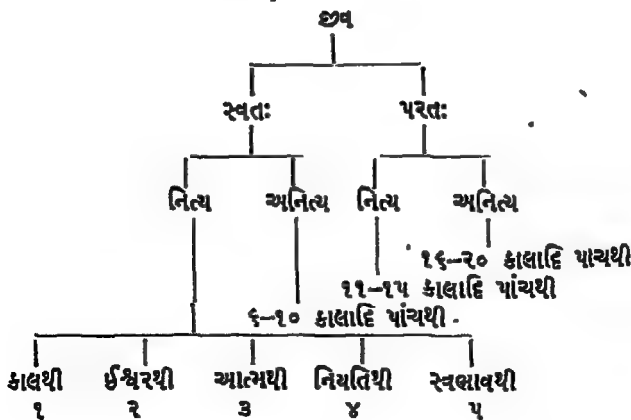
૨. પણ તેમાં જ ફેરફાર કરીને ઈશ્વરવાદી હશે તે આ પ્રમાણે કહેશે—જીવ સ્વતઃ નિત્ય છે ઈશ્વરને કારણે, ઈશ્વરવાદી કાલ નહિ માનતા ઈશ્વરને જ બધી વસ્તુના અસ્તિત્વમાં કારણ માને છે.

૩-૫. તે જ પ્રમાણે ઈશ્વર નહિ, પણ પુરુષ જ જગતમાં મુખ્ય કારણ છે એવું માનનાર આત્માનું અસ્તિત્વ પુરુષને કારણે અને નિયતિવાદી નિયતિને કારણે તથા સ્વભાવવાદી સ્વભાવને કારણે માને, એટલે બીજા ત્રણ વિકલ્પ બને.

૬-૧૦. તેવી જ રીતે સ્વતઃ શબ્દ વળી દર્ઠ પરતઃ શબ્દ મૂકી દેવાથી બીજા પાંચ વિકલ્પ બની આવે. પ્રથમમાં આત્માદિ પદાર્થનું સ્વતઃ — સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ માનવામાં આવ્યું હતું; ત્યારે આ પાંચમાં પ્રત્યેક પદાર્થનું અસ્તિત્વ પરસ્પરે માનવામાં આવે છે. એટલે કે જીવનો બોધ ધટ્ટાદિનો બોધ થયા વિના શક્ય જ નથી, એમ આ વિકલ્પોથી ફલિત થાય — એટલે કે જીવની સિદ્ધિ કરવી હોય તો ધટ્ટાદિથી બિન્ન રૂપે જ કરવી જોઈએ, સ્વતંત્રપણે નહિ.

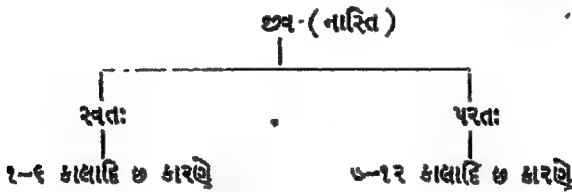
૧૧-૨૦. ઉપરના દશે વિકલ્પોમાં જીવને નિત્ય માન્યો છે પણ જો નિત્ય ન માનતાં અનિત્ય માનવામાં આવે તો આ બીજા દસ વિકલ્પો બની જાય.

૨૧-૧૮૦. આ જ પ્રમાણે અજીવાદિ બાકીના ૮ પદાર્થના ૨૦-૧૦ લેફ ગણતાં બીજાં ૧૬૦ લેફ મળી આવે — એમ બધા મળી ૧૮૦ થાય. નકરો કરવો હોય તો આ પ્રમાણે થાય —

આ જ નકશા પ્રમાણે અજીવ વગેરે બાકીના ૮ ના ૨૦-૨૦ લેફ સમજ લેવા.

અક્રિયાવાદીના ૮૪ ભેદો આ પ્રમાણે સમજવા — અક્રિયાવાદી જીવાદિ પદાર્થોને માનતા નથી, એટલે તેમને મતે અસ્તિ નહિ પણ, નાસ્તિ બધું છે. વળી જો એ બધું છે જ નહિ તો નિત્યાનિત્યનો પ્રશ્ન પણ રહેતો નથી; અને તેમાં કાલાદિ પાંચ કારણમાં એક ચદન્નજી છૂટું કારણ ઉમેરવાનું છે. એટલે વિકલ્પો આવા બને — ૧. જીવ સ્વતઃ કાલથી નથી; ૨. જીવ સ્વતઃ ઈશ્વરથી નથી — આદિ. ૮૪ ની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે — તત્ત્વની સંખ્યા ૬ ને બદલે ૭ ગણવી, પુણ્યપાપને બાદ કરવા, એટલે ૭ (તત્ત્વ) \times ૨ (સ્વતઃ અને પરતઃ) \times ૬ (કાલાદિ) = ૮૪. આ જ વસ્તુને નકશાથી કહેવી હોય તો આ પ્રમાણે કહેવાય —

આમ જીવ જેમ બાકીના અજીવાદિ ૬ ના પણ બાર-બાર ભેદ ગણતાં $૧૨ \times ૭ = ૮૪$ ભેદ થાય.

અજ્ઞાનવાદીના ૬૭ ભેદ છે તે આ પ્રમાણે સમજવા — અજ્ઞાનવાદીઓ જીવાદિ પદાર્થ વિષે કહે છે કે જીવાદિ સત્ છે કે અસત્ છે, કે સદસત્ છે, કે અવાચ્ય છે, કે સદવાચ્ય છે, કે અસદવાચ્ય છે, કે સદસદવાચ્ય છે એ કાંઈ જાણી શકાતું નથી. આમ પ્રત્યેક જીવાદિ પદાર્થ વિષે સાત સાત વિકલ્પો છે; એટલે $૬ \times ૭ = ૬૩$ ભેદ તે થાય — અને નવ તત્ત્વ સિવાય ઉત્પત્તિના વિષે પણ પૌતાનું અજ્ઞાન બહાર કરે છે પણ તેના વિકલ્પ પ્રથમના ચાર જ છે એટલે $૬૩ + ૪ = ૬૭$ એમ બધા મળી ભેદો અજ્ઞાનવાદીના થાય.

વૈનશિકંકના ૩૨ ભેદ છે તે આ પ્રમાણે —

૧. દેવ, ૨. રાજા, ૩. યતિ, ૪. જ્ઞાતિ, ૫. સ્થવિર, ૬. અધમ, ૭. માતા, ૮. પિતા, આ આઠ જાતની ૧. મનથી, ૨. વચનથી, ૩. કામથી અને ૪. જ્ઞાનથી સેવા-વિનય કરવો એવું મન્ત્રબ્ય વૈનશિકવાદીઓનું છે. એટલે દેવાદિ ૮ \times મનાદિ ૪ = ૩૨ બગો થાય.

ક્રિયાવાદિ આદિ ચારેય વિષે જુઓ આ માળાનું ‘સંયમધર્મ’
પૃ૦ ૨૩ થી, અને પૃ૦ ૧૩૪ થી.

૬. અક્રિયાવાદી :—

અદ્વૈત બ્રહ્મવાદી તે એકવાદી. અને શબ્દાદ્વૈતવાદી પણ એકવાદી
કહેવાય. જગતમાં બધું વિલક્ષણ છે તેમાં સામાન્ય બેવું કાંઈ તત્ત્વ નથી
એવું માનનારા અનેકવાદી છે. જીવોને અનન્ત નહિ પણ પરિમિત
માની એક વખત જગતમાંના બધા જીવો મોઢે ચાલ્યા જશે એવું
માનનાર તે મિતવાદી અથવા આત્માને અંગુષ્ઠવર્ત માત્ર કે ચોખાના
દાણા બેવડો પરિમિત માનનાર પણ મિતવાદી કહેવાય. અથવા લોકને
માત્ર સાત દ્વીપ-સમુદ્રપ્રમાણ માનવો તે પણ મિતવાદિતા છે. આ
જગત ઈશ્વરે નિર્મિત કયું છે, બ્રહ્મમાથી બન્યું છે કે કોઈ પુરુષે રચ્યું
છે એમ માનનાર તે નિર્મિતવાદી. સંસારત્યાગ કરી તથોમાર્ગ બેવો કષ્ટ-
દાયક માર્ગ સ્વીકારવાથી મોક્ષ મળી શકે નહિ, તપસ્યાબળ્ય દુઃખથી
સુખ કેવી રીતે મળે, સુખ તો સુખબળ્ય જ હોઈ શકે માટે દેહદમન
નહિ કરતાં સુખપૂર્વક રહેવું જેથી ભવિષ્યમાં પણ સુખ મળે—આણું
માનનાર તે સાતવાદી. પ્રતિક્ષણે વસ્તુ નારા પામે છે, સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક
છે—એમ માનનાર ક્ષણિકવાદી તે સમુચ્છેદવાદી છે. જગતમાં
સર્વ નિયત જ છે—નિત્ય જ છે એવું માનનાર તે—સાંખ્ય—
નિયતવાદી છે. ચાર્વાક—નાસ્તિકો પરલોક નથી એમ કહે છે.

દેવનિકાય

.૧. સામાન્ય બાબતો

દેવસ્થિતિ^૧ ચાર પ્રકારની છે —

૧. કોઈ સામાન્ય દેવ હોય;
૨. કોઈ સ્નાતક દેવ હોય;
૩. કોઈ દેવ પુરોહિત હોય;
૪. કોઈ પ્રજ્વલન દેવ હોય.^૨

[—સ્થા. ૧૪૮]

દેશથી અને સર્વથી દેવો શબ્દ સાંભળે છે, રૂપદર્શન કરે છે, સુગંધ લે છે, રસાસ્વાદ લે છે, સ્પર્શ કરે છે, અવભાસે છે, પ્રભાસે છે, વિકુર્વણા કરે છે, પરિચારણા કરે છે, યોલો છે, આહાર લે છે, તેને પરિણુમાવે છે, વેદે છે અને નિજરા કરે છે.

[—સ્થા. ૮૦]

હિ સમુદ્ધાત કરીને અને કયાં વિના એમ બે પ્રકારે આત્મા (દેવાત્મા) અવધિ જ્ઞાન-દર્શનથી —

૧. અધોલોક જાણે-દેખે છે;
૨. તિર્યંગલોક જાણે-દેખે છે;
૩. ઉર્ધ્વલોક જાણે-દેખે છે;
૪. સંપૂર્ણલોક જાણે-દેખે છે.

૧. સ્થિતિ એટલે મર્યાદા. જેમ મનુષ્યોમાં કોઈ રાત્ર, કોઈ અમાત્ય એમ ભેદો હોય છે, તેમ દેવમાં પણ છે.

૨. મનુષ્યોમાં ખીલના યજ્ઞગાન ગાનારા ભાટ-ચારણો હોય છે, તેવી દેવભતિ — તે પ્રજ્વલન દેવ કહેવાય.

§ તે જ પ્રમાણે વિકુર્વાણા કરીને અને કયાં વિના,
અવધિજ્ઞાન-દર્શનથી —

૧-૪. અધોલોકાદિને જાણી-દેખે છે.

[—સ્થા૦ ૮૦]

§ દેવો ત્રણ વખતે વિદ્યુત્ કરે છે —

૧. વિકુર્વાણા કરતી વખતે;

૨. પરિચારણા (મૈથુન) વખતે;

૩. કૌઈ શ્રમણુ-પ્રાહ્મણુને પોતાની ઋદ્ધિ, યશ, ખલ,
વીર્યાદિનું દર્શન કરાવવું હોય ત્યારે.

§ ત્રણ કારણે દેવો મેઘગર્જના કરે છે —

૧-૩. ઉપર પ્રમાણે.

[—સ્થા૦ ૧૩૩]

§ દેવલોકમાં નવો ઉત્પન્ન થયેલો દેવ ઇચ્છે તો ત્રણ
મનુષ્યલોકમાં શીઘ્ર આવી શકે નહિ તેનાં ત્રણ
કારણો છે —

૧. દેવોના કામલોગમાં મૂર્છિત થઈ જાય છે;

૨. મનુષ્યલોકનો સ્નેહ તૂટી જાય છે અને દેવલોકનો
પ્રેમ બંધાઈ જાય છે.

૩. તે એવો તો દેવના કામલોગમાં ફસાઈ જાય છે કે
હંમેશાં વિચાર કર્યા કરે છે કે આજે જઈશ,
કાલે જઈશ; એમ કરતાં કરતાં જેમને માટે તે
જવાનો હોય, તે લોકો તો મરી જૂટે છે એટલે
તેને જવાપણું રહેતું નથી.

§ દેવ ઇચ્છે તો મનુષ્યલોકમાં આવી શકે તેનાં ત્રણ
કારણો —

૧. દેવોના કામલોગમાં જલદી ફસાઈ ન જાય અને
તેને એમ થાય કે મનુષ્યલોકમાં મારા ધર્માચાર

ઉપાધ્યાય, ગણી વગેરે છે જેમના પ્રભાવથી મને
આવી દેવદ્વિ મળી છે; તો હવે તેમની પાસે જઈ
તેમને નમસ્કાર કરું, તેમની સેવા કરું;

૨. મનુષ્યોમાં તો જ્ઞાની, તપસ્વી અને અતિ દુષ્કર
કૃત્યોને પણ કરનારા પડ્યા છે; તો હું તેમની
પાસે જઈ તેમને નમસ્કાર કરું, તેમની સેવા કરું;

૩. મનુષ્યોમાં મારાં માતા, પિતા, ભીઈ વગેરે
સગાંસંબંધીઓ છે; તો તેમની પાસે જઈને
હાજર થાઉં, જેથી મને મળેલી દેવશક્તિને તેઓ
ભેઈ શકે.

[—સ્થાન ૧૭૭]

હું દેવ ચાહું તો પણ ચાર કારણે મનુષ્યલોકમાં શીઘ્ર
આવી શકું નહિ —

૧-૩. ઉપર પ્રમાણે;

૪. મનુષ્યલોકની ગંધ દેવોને ગમતી નથી. કારણ,
મનુષ્યલોકની ગંધ ૪૦૫ યોજન સુધી ઊંચે
ફેલાય છે. અને તે દેવોને અણગમતી છે.

હું ચાર કારણે ધારે તો દેવ મનુષ્યલોકમાં આવી શકું —

૧-૩. પ્રથમ જેમ;

૪. મનુષ્યલોકમાં મારા મિત્રો, સંબંધીઓ છે
જેમની સાથે એમ મેં નહીં કરેલું કે જે કોઈ
પહેલું મરી દેવલોકમાં જાય, તેણે ત્યાંથી આવી
ખીજને ઘોઘ આપવો.

[—સ્થાન ૩૨૩]

ચાર પ્રસર્પક (એકે જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ ફરનારાં) છે —

૧. અનુત્પન્ન ભોગોના નિપ્પાદન માટે;

૨. પૂર્વોત્પન્ન ભોગો આલ્યા ન જાય તે માટે;

૩. અનુરૂપન્ન સુખના નિષ્પાદન માટે;
 ૪. આવેલ સુખ ચાલ્યું ન જાય તે માટે.

[—સ્થા. ૩૩૬]

કુ દેવો પોતાનું ચ્યવન ત્રણ કારણે જાણે છે —

૧. વિમાનાભરણ નિષ્પ્રભ થઈ જાય તો;
૨. કલ્પવૃક્ષો મ્હાન થાય તો;
૩. પોતાની તેજોલેશ્યા હીન થાય તો.

કુ દેવોને ઉદ્દેગ થવાનાં ત્રણ સ્થાન છે —

૧. અહો ! આ લગ્નિ છોડી મરવું પડશે;
૨. મારે માતાના ઉદરમાં માતાનું ઓજ અને પિતાનું વીર્ય એ બન્નેના મિશ્રણનો આહાર કરવો પડશે;
૩. અહો ! અશુચિ ગર્ભમાં રહેવું પડશે.

[—સ્થા. ૧૭૬]

કુ ત્રણની દેવો સ્પૃહા કરે છે —

૧. મનુષ્યભવ;
૨. આયક્ષેત્રમાં જન્મ;
૩. સુકલમાં જન્મ.

કુ દેવોને શોક ત્રણ કારણે થાય છે —

૧. શક્તિ હોવા છતાં શ્રુત ભણ્યો નહિ;
૨. ઇહલોકના કામભોગમાં આસક્ત થઈ લાંબા કાળ સુધી દીક્ષા પાળી નહિ;
૩. વિશુદ્ધ ચાત્રિ પાળ્યું નહિ.

આમ વિચારી તે પરિતાપ કરે છે.

[—સ્થા. ૧૭૮]

૬. દેવનિકાય

૨. ભેદો

૪૫૩

દેવ પાંચ પ્રકારના છે —

૧. ભવ્ય દ્રવ્યદેવ (દેવ થવા યોગ્ય);
૨. નરદેવ — ચક્રવર્તી;
૩. ધર્મદેવ — આચાર્યાદિ;
૪. દેવાધિદેવ — અરિહંત;
૫. ભાવદેવ — વૈમાનિક વગેરે.

દેવ ચાર પ્રકારના છે —

[—સ્થા. ૪૦૧]

૧. ભવનવાસી; ૨. વાનવ્યંતર; ૩. જ્યોતિષ્ક; ૪. વિમાનવાસી

(૧) ભવનપતિ

[—સ્થા. ૨૫૭]

૧. અમુરકુમાર; ૨. નાગકુમાર; ૩. સુપથકુમાર; ૪. વિદ્યુતકુમાર, ૫. અગ્નિકુમાર; ૬. દ્વીપકુમાર, ૭ ઉદ્ધિકુમાર;
૮. દિશાકુમાર; ૯. વાયુકુમાર; ૧૦. સ્તનિતકુમાર.

[—સ્થા. ૭૩૬]

દશ ભવનપતિ દેવોનાં દશ ચૈત્યવૃક્ષ છે —

૧. અશ્વત્થ; ૨. શકિતપથ્થ; ૩. શાલ્મલી; ૪. ઉંખર;
૫. શિરીષ; ૬. દધિવૃક્ષ; ૭. વંબુલ; ૮. પલાશ; ૯. વપ્ર;
૧૦. કલ્પિતકાર.

[—સ્થા. ૭૩૬]

૧. જે જીવે મરીને દેવ થવાના હોય તે.

૨. આ ભેદો ભાવદેવના સમજવા. અશુભ નિકાયમાં દેવના ભેદો આ પ્રમાણે નોંધ્યા છે — ૧. શાતુરમહારાજિક, ૨. વાવતિસ, ૩. ચામ, ૪. તુસિત, ૫ નિગમાનરતિ, ૬. પરનિમિત્તવસવતિ, ૭. અશ્વકાયિક ૮. તતુતરિ. — અશુભ ૧૧. ૧૨.

વિદ્યુત્કુમારીમાં ચાર મહત્તરિકા (પ્રધાને) છે —

૧. ચિત્રા; ૨. ચિત્રકનકા; ૩. શતેરા; ૪. સૌદામિની.

[—સ્થાં ૨૫૯]

વિદ્યુત્કુમારીમાં ૬ પ્રધાન છે —

૧. આલા; ૨. શકા; ૩. શતેરા; ૪. સૌદામિની; ૫. ઇન્દ્રા; ૬. ઘનવિદ્યુતા.

[—સ્થાં ૫૦૭]

દ્વિશાકુમારીઓમાં ચાર પ્રધાન છે —

૧. રૂપ; ૨ રૂપાંશા; ૩. સુરૂપા; ૪. રૂપવતી.

[—સ્થાં ૨૫૯]

દ્વિશાકુમારીઓઓમાં છ પ્રધાન છે —

૧. રૂપા; ૨. રૂપાંશા; ૩. સુરૂપા; ૪. રૂપવતી, ૫. રૂપકાંતા; ૬. રૂપપ્રભા.

[—સ્થાં ૫૦૭]

વાયુકુમારના ચાર લેહ છે —

૧. કાલ; ૨. મહાકાલ; ૩. વેલગ્ન; પ્રભંગન.

[—સ્થાં ૨૫૬]

અસુરકુમારના પ્રાસાદો અદીસો યોજન ઊંચા છે.

[—સમં ૧૦૩]

(૨) પરમાધાર્મિક

§ પરમાધાર્મિક^૧ પંદર છે —

૧. અંબ; ૨. અંબરિષ, ૩. શ્યામ; ૪. સખલ, ૫. રુદ્ર, ૬. ઉપરુદ્ર, ૭. કાલ; ૮. મહાકાલ; ૯; અસિપત્ર; ૧૦.

૧. પરમાધાર્મિકને લવનપતિયાં જ ગણવા જોઈએ.

ધનુ; ૧૧. કુંભ; ૧૨. વાલુક; ૧૩. વૈતરણી; ૧૪. ખરસ્વર;
૧૫. મહાઘોષ.

[—સમ૦ ૧૫]

(૩) વાલુવ્યંતર

કૃ વાલુવ્યંતરના આઠ પ્રકાર છે —

૧. પિશાચો; ૨. ભૂતો; ૩. યક્ષો; ૪. રાક્ષસો; ૫. કિન્નરો;
૬. કિંપુરુષો; ૭. મહોરગો; ૮. ગંધર્વો.

કૃ આ આઠ વાલુવ્યંતરનાં આઠ ઐત્યવૃક્ષો છે તે નીચે
પ્રમાણે —

૧. પિશાચોનું કંઠંબ, ૨. યક્ષોનું વડ; ૩. ભૂતોનું
તુલસીવૃક્ષ; ૪. રાક્ષસોનું કંટક; ૫. કિન્નરોનું અશોક;
૬. કિંપુરુષોનું ચંપક; ૭. ભુજંગો(મહોરગ)નું નાગવૃક્ષ;
૮. ગંધર્વોનું તેન્દુક.

[—સ્થા૦ ૬૫૪]

વાલુવ્યંતરનાં ઐત્યવૃક્ષો આઠ યોજન ઊંચાં છે.

[—સમ૦ ૮]

વાલુવ્યંતર દેવોની સુધર્મા સલા નવ યોજન ઊંચી છે.

[—સમ૦ ૯]

(૪) જ્યોતિષ્ક^૧

લોકાર્કત (સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની જગતી જ્યાં લોક પૂરો
થાય છે અને અલોક શરૂ થાય છે) અને જ્યોતિષ્કનું અંતર
૧૧૧૧ યોજન છે, અને (લોકમધ્યના) મેરુથી જ્યોતિ-
ષ્કનું અંતર ૧૧૨૧ યોજન છે.

[—સમ૦ ૧૧]

૧. જ્યોતિષ્ક પ્રકરણને અતે દ્વિપણ નં. ૧.

જ્યોતિષી દેવો પાંચ પ્રકારના છે —

ચંદ્રો; ૨. સૂર્યો; ૩. ગ્રહો; ૪. નક્ષત્રો; ૫. તારાઓ.^૧

[—સ્થાં ૪૦૧]

ક ચંદ્ર-સૂર્ય

મનુષ્યક્ષેત્રમાં દક્ષિણાધ^૨ ભાગમાં^૨ ૬૬ ચંદ્રની પ્રભા છે, હતી, અને હશે; તથા ૬૬ સૂર્ય તપે છે, તપ્યા છે, અને તપશે.

[—સમં ૬૬]

કાલોદ સમુદ્રમાં ૪૨ ચંદ્ર અને ૪૨ સૂર્ય હતા, છે, અને હશે.

[—સમં ૪૨]

પુષ્કરાધ^૩માં ૭૨ સૂર્ય અને ૭૨ ચંદ્રનું અસ્તિત્વ હતું, છે, અને હશે.

[—સમં ૪૨] .

ચંદ્ર તેમ જ સૂર્યને ૮૮ ગ્રહનો^૪ પરિવાર છે.

[—સમં ૮૮]

આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીના સમતળથી ૮૦૦ યોજન ઊંચે સૂર્ય બ્રમણ કરે છે.

[—સમં ૧૧૧; —સ્થાં ૬૫૫]

૧. અહીં જણાવેલા ક્રમ પ્રમાણે જ આ પાંચે પ્રકારના દેવોની ગતિનું પ્રમાણ કિતરૈકિતર વધારે સમજવું અને તેમની ઋક્ષિત્વ પ્રમાણ ક્રમશઃ ધત્તું સમજવું. આખા જ્યોતિષિકમાં સૂર્ય સિવાયના બેટલા જ્યોતિષી છે, તે બધા ચંદ્રનો જ પરિવાર ગણાય છે. ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બે જ્યોતિષીના ઇદ્રો છે. તેમાં પણ મુખ્ય ચંદ્ર હોવાથી બાકીનો બધો પરિવાર તેનો જ ગણાય છે. એટલે ગ્રહો ૮૮, ૨૮ નક્ષત્રો, અને ૬૬લગ્ન કોટાકોટી તારા આ બધા એકલા ચંદ્રના આશ્રાનુવર્તી મનાયા છે. ગોણપણે એ સૂર્યનો પણ પરિવાર ગણાય.

૨. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૩. નામ માટે જુઓ આગળ ખં ૩, વિં ૨-૧૪.

જાનુદીપમાં અધોલોક અને ઊર્ધ્વલોકમાં મળીને સૂર્યો ૧૬૦૦ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને તપાવે છે.

[—સમ૦ ૧૯]

શુક્લપક્ષનો ચંદ્ર પ્રતિદિન ૬૨ ભાગ^૨ જેટલો વધે છે અને કૃષ્ણપક્ષનો ચંદ્ર તેટલો જ પ્રતિદિન ઘટે છે.

[—સમ૦ ૧૨]

ધ્રુવ રાહુ કૃષ્ણપક્ષના પડવાથી માંડીને અમાસ સુધી પ્રતિદિન ચંદ્રની લેજ્યાના પંદરમા ભાગને ઢાંકતો જાય છે—જેમકે પડવાને દિવસે રૂઢ ભાગને, બીજને દિવસે તેટલા જ બીજા ભાગને—એમ કરતાં કરતાં અમાસને રોજ સંપૂર્ણ ચંદ્રને ઢાંકી દે છે.^૩

[—સમ૦ ૧૫]

જાનુદીપમાં સૂર્યમંડલોની સંખ્યા ૬૫ છે.^૪

[—સમ૦ ૧૫]

નિષધ પર્વતમાં ૬૩ સૂર્યમંડલ^૫ છે. નીલવંત પર્વતમાં પણ તેટલાં જ છે.

[—સમ૦ ૧૩]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. જુઓ વિગત માટે પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪.

૩. અહીં ચંદ્રના ૧૫ ભાગ કદપવા એટલે પ્રત્યેક ભાગને રાહુ પ્રત્યેક દિવસે આવરતો જાય તો પંદર દિવસે જ્યારે અમાસ આવે ત્યારે પંદર ભાગ આવરાર્થ જાય; તેથી તે દિવસે સંપૂર્ણ ચંદ્ર ઢાંકાઈ જાય. જુઓ 'ભગવતી સાર' પૃ. ૬૦૮.

૪. મંડળની સમજ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૫. નિષધ પર્વત મેરુની દક્ષિણમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ જાનુદીપની જગતી સુધી લખાયેલો છે. એટલે જાનુદીપમાંના ૬૫ મંડળોમાંથી બે મંડળો કે જે જગતી ઉપર આવે છે, તે સિવાયનાં બાકીનાં ૬૩ મંડળ નિષધપર્વત ઉપર આવે. તે જ પ્રમાણે નીલવંતનું પણ સમજવું.

સૂર્યમંડલને! વિષ્કંભ ૪૬ યોજન^૧ પ્રમાણ છે.

[—સમ૦ ૪૮]

સૂર્યમંડલ એક યોજનમાં ૧૬ યોજન ભાગ જેટલું
ઓછું છે.^૨

[—સમ૦ ૧૩]

સૂર્ય પ્રત્યેક મંડળને ૬૦ મુહૂર્તમાં પૂરું કરે છે.^૩

[—સમ૦ ૬૦]

જ્યારે સૂર્ય સર્વાળાદ્ય મંડળમાં ભ્રમણ કરે છે, ત્યારે
અહીંના મનુષ્યને ૩૧૮૩૧૬૦ યોજન પ્રમાણ દૂર રહ્યો
દેખાય છે.^૪

[—સમ૦ ૩૧]

જ્યારે સૂર્ય સર્વાળાદ્ય મંડળથી ત્રીજા મંડળમાં ભ્રમણ
કરતો હોય છે, ત્યારે અહીં રહેલા મનુષ્યને ૩૩ હજાર
યોજનથી કંઈક ઓછો દૂર રહ્યો દેખાય છે.^૫

[—સમ૦ ૩૩]

૧. સૂર્ય વિમાન જેટલું પહોળું તેટલો જ મંડળનો વિષ્કંભ—પહોળાઈ
છે. સૂર્ય વિમાન જેટલું ક્ષેત્ર શેષીને ભ્રમણ કરે છે તેટલો મંડળનો વિષ્કંભ
કહેવાય.

૨. એક યોજનના ૧૧ ભાગ કરીએ, તેમાંથી ૪૮ ભાગ જેટલો મંડળનો
વિષ્કંભ બાકી જતાં બાકી ૧૩ એકસઠિયા ભાગ વધે. તેટલું મંડળનું પ્રમાણ
યોજનથી ઓછું ગણાય.

૩. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૬.

૪. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૭.

૫. જ્યુલિયનપ્રજ્ઞાપિતમાં ૩૨૦૦૧ ૪૬ અને યોજનના સાઠિયા
ભાગના ૬૧ ભાગ કરી તેમાં ૨૩ ભાગ—આટલું બતાવ્યું છે. માટે કિંચિત્
ન્યૂનનો અર્થ એક હજાર યોજન જેટલું ન્યૂન સમજવું.

જ્યારે સૂર્ય સર્વાભ્યંતર મંડળમાં ભ્રમણ કરે છે ત્યારે અહીં રહેલા મનુષ્યને ૪૭૨૬૩૬૩ યોજન દૂર રહ્યો દેખાય છે.

[—સમ૦ ૪૭]

આભ્યંતર મંડલમાં (સૂર્ય જ્યારે ભ્રમણ કરતો હોય ત્યારે) આદિ મુહૂર્તમાં ૯૬ આંગળ પૌરુષી છાયા હોય છે.^૧

[—સમ૦ ૯૬]

ઉત્તરનું (સર્વાભ્યંતર) પ્રથમ સૂર્યમંડળ ૯૯ હજાર યોજનથી વધારે લાંબું-પહોળું છે. દ્વિતીય અને તૃતીય મંડળ પણ ૯૯ હજાર યોજનથી વધારે લાંબું-પહોળું છે.^૨

[—સમ૦ ૯૯]

ઉત્તરાયણગત (સર્વાભ્યંતર મંડલમાં પ્રવેશેલો) સૂર્ય ૨૪ આંગળ^૩ પૌરુષી છાયા કરીને પાછા વાળે છે.

[—સમ૦ ૨૪]

આવણ શુક્રલા સાતમે^૪ સૂર્ય ૨૭ આંગળ પૌરુષી છાયા કરીને દિવસના ક્ષેત્રને ઓછું કરતો રાત્રીક્ષેત્રને વધારે છે; અર્થાત્ ત્યાર પછી દિવસ ટૂંકો થાય છે અને રાત્રી વધે છે.

[—સમ૦ ૨૭]

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૮.

૨. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૯.

૩. અહીં શંક્રને એક હાથનું રાખવું, એમ ટીકાકાર કહે છે. એવા શંકુની જ્યારે ૨૪ અંગુલ છાયા પડે, ત્યારે સમજવું કે સૂર્ય હવે સર્વાભ્યંતર મંડળમાંથી પાછો વળીને દ્વિતીયમાં પ્રવેશે છે.

૪. આષાઢ પૂર્ણિમાએ રથૂલ ગણતરીએ છાયા ૨૪ આંગળ હોય, સાત દિવસમાં લગભગ એક આંગળ ભેટલી છાયા વધે, જેથી આવણ સુદ ૭મે ૨૧ દિવસમાં ૩ આંગળ વધવાથી ૨૭ આંગળ થાય. પણ નિશ્ચિત ગણતરી કરતા તો કક્ષકાંતિથી ૨૧મા દિવસ ઉપર ચોક્કસ વધારે થાય ત્યારે ૨૭ આંગળ છાયા થાય.

ચૈત્ર અને આસો માસમાં સૂર્ય એક વખત^૧ ૩૬ આંગળ પૌરુષી છાયા કરે છે

[—સમ૦ ૩૬]

કાર્તિક (વૈશાખ) કૃષ્ણા સાતમે^૨ સૂર્ય ૩૭ આંગળ પૌરુષી છાયા કરે છે.

[—સમ૦ ૩૭]

કાર્તિક અને કાગણીની^૩ પૂનમે સૂર્ય ૪૦ આંગળ પૌરુષી છાયા કરે છે.

[—સમ૦ ૪૦]

જંબુદ્વીપનો સૂર્ય જંબુદ્વીપમાં ૧૮૦ યોજન અવગાહીને સર્વાભ્યંતર મંડળે ઉદયને પામે છે.^૪

[—સમ૦ ૮૦]

પ્રવેશતી અને નીકળતી વખતે એમ વાર સૂર્યને ભ્રમણ કરવું પડે એવાં ૧૮૨ મંડળો જંબુદ્વીપમાં છે.^૫

[—સમ૦ ૮૨]

૧. આ દિવસ તે યને માસની પૂર્ણિમા. વાસ્તવમાં તો મેષ સંક્રાંતિ અને વૃષભ સંક્રાંતિ દિવસે ૩૬ આંગળ છાયા હોય.

૨. છાપેલ પુસ્તકમાં કાર્તિક માસ સપ્ત છે. પણ ત્યાં દીકાનુસાર અને વાસ્તવમાં પણ વૈશાખ ભેઈએ. કારણ, જો ચૈત્રની પૂર્ણિમામાં ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખાનુસાર ૩૬ આંગળ હોય, તો સાત દિવસમાં એક આંગળ વધતાં વૈશાખ સુદ ૭ મે ૩૭ આંગળ થાય.

૩. દીકાકાર કહે છે કે, વૈશાખ પૂર્ણિમા એવો પાઠ યોટો સમજવો, યોષ પૂર્ણિમાએ ૪૮ આંગળ છાયા હોવાનું સૂત્રો જણાવે છે. ત્યાર પછી માંધમાં ૪ અને કાગણીમાં ૪ એમ આઠ આંગળ યોછા થાય. એટલે કાગણીની પૂનમે ૭ આંગળ રહે. વળી ઉપર કહ્યા મુજબ આસોની પૂનમે ૩૬ આંગળ છાયા હોય તો તેમાં ચાર આંગળ ઉમેરતાં કાર્તિક પૂનમે ૪૦ આંગળ મળી રહે.

૪. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૦.

૫. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૧.

ચોથા ચંદ્ર સંવત્સરની હેમંતઋતુના ૭૧ દિવસ વીત્યે સૂર્ય સર્વાબાહ્યમંડળથી આવૃત્તિ શરૂ કરે છે; અર્થાત્ દક્ષિણાયનથી નિવૃત્ત થઈ ઉત્તરાયણમાં વિચરે છે.^૧

[—સમ૦ ૭૧]

૬ ઉત્તરાયણથી નિવૃત્ત થયેલો સૂર્ય દક્ષિણાયનના પ્રથમ મંડલથી લઈને ૩૯મા મંડલે ૬૬ મુહૂર્ત જેટલું દિવસક્ષેત્ર ઓછું કરી તેટલું જ રાત્રીક્ષેત્ર વધારે છે.^૨

૬ તે જ પ્રમાણે દક્ષિણાયનથી નિવૃત્ત થયેલ સૂર્ય પ્રથમ મંડલથી લઈને ૩૯મે મંડલે તેટલું જ રાત્રીક્ષેત્ર ઓછું કરે છે અને તેટલું જ દિનક્ષેત્ર વધારે છે.

[—સમ૦ ૭૮]

પ્રથમના છ માસમાં સર્વાબ્યંતર મંડલથી બાહ્યમંડલોમાં (દક્ષિણાયન) ગતિ કરતો સૂર્ય ૪૪મા મંડલે પહોંચે છે, ત્યારે

૧. પાંચ વર્ષના એક ચક્રયુગ. તેમાં પ્રથમનાં બે વર્ષ ચંદ્રસંવત્સર છે. ત્રીજું અભિવર્ધિત સંવત્સર છે, ચોથું ચંદ્રસંવત્સર છે. અને પાંચમું અભિવર્ધિત સંવત્સર છે. અહીં ચોથું ચંદ્રસંવત્સર પ્રસ્તુત છે. તેની હેમંતઋતુ માગસરથી શરૂ થાય. (પૂર્ણિમાના મહિના હોવાથી માગસર કૃષ્ણપ્રતિપદાથી મહિનો બેસે) અને એક ચક્રમાસના ૨૯ દિવસ ગણતાં તેના ૭૨ દિવસ માહ માસની કૃષ્ણ તેરશે પૂરા થાય અને તે જ દિવસે તે ઉત્તરાયણ શરૂ કરે છે.

૨. સમન્વૃત માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૨.

૩. વર્ષની શરૂઆત દક્ષિણાયનથી થાય છે એટલે પ્રથમના છ માસ દક્ષિણાયનના અને બીજા છ માસ ઉત્તરાયણના ગણવા. પ્રત્યેક દિવસે પ્રત્યેક મંડલે દક્ષિણાયન વળતે ૬૬ મુહૂર્ત જેટલું દિનમાન ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણ દિનમાનમાથી ઘટલું હોવાથી ૪૪મા મંડલે $૪૪ \times ૨ = ૮૮$ એટલે ૬૬ મુહૂર્ત જેટલું દિનમાન ધરશે અને તેટલી જ રાત્રી વધશે. બીજા છ માસ પ્રમાણ ઉત્તરાયણમાં તે જ દિસાબે દિનમાન વધે છે અને રાત્રીમાન ઘટે છે.

ત્યાં દિવસના ભાગને ફક્ક મુહૂર્ત જેટલો ઓછો કરી રાત્રીને તેટલી જ લાંબી કરતો બ્રમણ કરે છે.

બીજા છ માસમાં જ્યારે સર્વબાહ્યમંડલથી સર્વાભ્યંતર મંડલ તરફ (ઉત્તરાયણ) ગતિ કરતો હોય છે ત્યારે ૪૪ મે મંડલે રાત્રીના ભાગને ફક્ક મુહૂર્ત જેટલું ઓછું કરી દિવસનો ભાગ તેટલો જ વધારતો બ્રમણ કરે છે.

[—સમ૦ ૮૮]

સૂર્ય સર્વબાહ્ય મંડલ તરફ જતો હોય કે સર્વાભ્યંતર મંડલ તરફ આવતો હોય, ત્યારે ૯૩ મા મંડલમાં સમાન એવાં દિવસ રાત્રીને વિષમ બનાવે છે.^૧

[—સમ૦ ૯૩]

પ્રથમના છ માસમાં જ્યારે સૂર્ય દક્ષિણાયન ગતિ કરતો હોય છે, ત્યારે ૪૯મા મંડલમાં ફક્ક મુહૂર્તપ્રમાણ^૨ જેટલું દિનમાન ઘટાડી રાત્રિમાન તેટલું જ વધારે છે. અને બીજા છ માસમાં જ્યારે તે ઉત્તરાયણ ગતિ કરતો હોય છે ત્યારે ૪૯મા મંડલે તેટલું જ રાત્રિમાન ઘટાડી તેટલું જ દિનમાન વધારે છે.

[—સમ૦ ૯૮]

૧. અહીં ૯૩મું મંડલ કહ્યું છે તે સર્વાભ્યંતર મંડલને દક્ષિણાયનનું પ્રથમ તથા સર્વબાહ્યને ઉત્તરાયણનું પ્રથમ મંડલ ગણીને કહ્યું છે. અન્યથા દક્ષિણાયન તથા ઉત્તરાયણ સર્વબાહ્ય તથા સર્વાભ્યંતર મંડલને વળીને ગણાતાં હોવાથી એ ૯૩મું નહિ પણ ૯૨મું મંડલ કહેવાય છે. એ ૯૨મા મંડલના અર્ધભાગે સૂર્ય હોય છે ત્યારે રાત્ર અને દિવસ સરખાં એટલે કે ૧૫-૧૫ મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય છે.

૨. પ્રત્યેક મંડલે ફક્ક મુહૂર્તપ્રમાણ વધ-ઘટ થતી હોવાથી ૪૯મા મંડલે $૪૯ \times ૨ = ૯૮$ એટલે ફક્ક મુહૂર્તપ્રમાણ ઘટ વધ થાય.

સૂર્યમંડલને યોજનના એકસઠિયા ભાગમાં^૧ વિભાજિત કરીએ તો સમાંશ છે. તે જ પ્રમાણે ચંદ્ર મંડળ વિશે.^૨

[—સમ ૬૧]

જ. નક્ષત્રો

જંબુદ્વીપમાં ૫૬ નક્ષત્રો^૩ ચંદ્રના યોગમાં પ્રકાશે છે.

[—સમ ૫૬]

કૃત્તિકા નક્ષત્ર ચંદ્રના સર્વબાહ્ય મંડલથી ગણવાં દશમા ચંદ્રમંડલમાં ભ્રમણ કરે છે. અને આભ્યંતર ચંદ્રમંડલથી ગણવાં દશમા ચંદ્રમંડલમાં અનુરાધા ભ્રમણ કરે છે

[—સ્થા ૭૮૦]

અભિજિતને છોડીને બાકીનાં ૨૭ નક્ષત્રોથી જંબુદ્વીપમાં બ્યવહાર આણે છે,^૪

[—સમ ૨૭]

૧. યોજનના એકસઠ ભાગ કરીએ તો તેના ૪૮ એકસઠિયા ભાગ (૪૮) બરાબર તે સૂર્યમંડલનો વિષ્કંભ હોવાથી તે સમાપ્ત કહેવાય છે. વિષમંશ નથી.

૨. ચંદ્રમંડલનો વિષ્કંભ ૧૬૬ યોજન હોવાથી તે પણ સમાંશ છે. અહીં એ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે સૂર્યની ભ્રમ બધા ૧૮૪ મંડળો ચંદ્રને નથી પણ માત્ર ૧૫ છે. બનેલું ચારક્ષેત્ર તો ૫૧૦ યોજન પ્રમાણ સુરણુ જ છે. સૂર્યના જંબુદ્વીપમાં ૬૫ મંડળો અને બાકીનાં લવણસુમુદ્રમાં છે. પરંતુ ચંદ્રનાં માત્ર પાંચ જ મંડળ જંબુમાં અને દશ લવણમાં છે. સૂર્યમંડલના અંતરાતું માપ એ શોધન છે, ભવારે ચંદ્રમંડળના અંતરાતું માપ ૩૫૬૬ થી કાંઈ વધારે છે.

૩. બુધો પ્રકસ્યને અતે ઠિખણ ૧. ૧૩.

૪. ચંદ્ર મંડળની સાથે અભિજિત નક્ષત્રો યોગ ૨૨૬૫૬૧લીન હોવાથી બ્યવહારમાં તેની ગણતરી નથી કરાતી. આ વાત જંબુદ્વીપ પૂરતી જ સમજવી; ધાતકીખંડમાં તેમ નથી.

અભિજિત નક્ષત્ર ૯ મુહૂર્તથી કાંઈક વધારે^૧ ચંદ્ર સાથે યોગમાં રહે છે.

[—સ્થાન ૬૬૯,—સમ ૯]

અર્ધા નક્ષત્રોના ચંદ્ર સાથેના યોગનું ક્ષેત્ર સહસ્રક્રિયા ભાગ કરીએ તો સમાંશે છે.^૨

[—સમ ૧૭]

કુ. જ્યોતિષકેન્દ્ર ચંદ્ર સાથે અગ્રભાગમાં સંપૂર્ણક્ષેત્રે ૩૦—૩૦ મુહૂર્તનો યોગ નીચેનાં નક્ષત્રોને છે —

૧. પૂર્વાભાદ્રપદા; ૨. કૃત્તિકા; ૩. મઘા; ૪. પૂર્વાશ્લેષુની;
૫. મૂલ; ૬. પૂર્વાષાઢા.

૬ અને રાત્રીના ભાગમાં અર્ધક્ષેત્રમાં ૧૫—૧૫ મુહૂર્તનો યોગ નીચેનાં છે —

૧. શતભિષક; ૨. ભરણી; ૩. આર્દ્રા; ૪. અશ્લેષા;
૫. સ્વાતી; ૬. જ્યેષ્ઠા.

કુ અને આ નીચેનાં નક્ષત્રોને અથ્ર અને પશ્ચાત્ અર્ધ ભાગે ૪૫ મુહૂર્ત સુધી દોઢા ક્ષેત્રમાં ચંદ્ર સાથે યોગ છે —

૧. રોહિણી; ૨. પુનવસુ; ૩. ઉત્તરાશ્લેષુની; ૪. વિશાખા; ૫. ઉત્તરાષાઢા; ૬. ઉત્તરાભાદ્રપદા.

[—સ્થાન ૫૧૭; —સમ ૪૫; —સમ ૧૫]

૧. ઠીક ગણતરી પ્રમાણે ૯૨૬૬ મુહૂર્ત અને મુહૂર્તના ૬૬ ભાગના (બાસક્રિયા ભાગના) ૬૭ ભાગ કરીએ તો તેમાંના ૫૬ ભાગ=૯૨૭ મુહૂર્ત.

૨. સમતુલી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૪.

આ અભિજિતાદિ^૧ સાત નક્ષત્રો પૂર્વદારિક છે —

૧. અભિજિત; ૨. શ્રવણ; ૩. ધનિષ્ઠા; ૪. શતભિષક; ૫. પૂર્વાભાદ્રપદા; ૬. ઉત્તરાભાદ્રપદા; ૭. રેવતી.

[—સ્થાન ૫૮૬]

કૃત્તિકા^૨ આદિ સાત નક્ષત્રો પૂર્વદારિક છે.

[—સમ ૭]

અશ્વિની^૧ આદિ સાત નક્ષત્રો દક્ષિણદારિક છે —

૧. અશ્વિની; ૨. ભરણી; ૩. કૃત્તિકા; ૪. રોહિણી; ૫. મૃગશીર્ષ; ૬. આર્દ્રા; ૭. પુનર્વસુ.

[—સ્થાન ૫૮૬]

મઘા^૨ આદિ સાત નક્ષત્રો દક્ષિણદારિક છે.

[—સમ ૭]

પુષ્યાદિ^૧ સાત નક્ષત્રો પશ્ચિમદારિક છે —

૧. પુષ્ય; ૨. અશ્લેષા; ૩. મઘા; ૪. પૂર્વાશ્લેષા; ૫. ઉત્તરાશ્લેષા; ૬. હસ્તા; ૭. ચિત્રા.

[—સ્થાન ૫૮૬]

અનુરાધા^૨ આદિ સાત નક્ષત્રો પશ્ચિમદારિક છે.

[—સમ ૭]

સ્વાતી^૧ આદિ સાત નક્ષત્રો ઉત્તરદારિક છે —

૧. સ્વાતી; ૨. વિશાખા; ૩. અનુરાધા; ૪. જ્યેષ્ઠા; ૫. મૂલ; ૬. પૂર્વાષાઢા; ૭. ઉત્તરાષાઢા.

[—સ્થાન ૫૮૬]

ધનિષ્ઠા^૨ આદિ સાત નક્ષત્રો ઉત્તરદારિક છે.

[—સમ ૭]

૧. ક્યું નક્ષત્ર કયા કારનું છે તેમાં ૭ મતભેદો છે; અને તે ચંદ્ર-પ્રજ્ઞપ્તિમાં બતાવ્યા છે. ત્યાં જે મત છે તે અહીંના જેવો જ છે.

૨. ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિમાં મતાતર તરીકે વર્ણવેલા સમવાયાંગના આ મતને રીકાકાર અભયદેવ લૌકિક મત હોવાનું જણાવે છે.

આ આઠ નક્ષત્રો ચંદ્રને સ્પર્શે છે^૧—

૧. કૃત્તિકા; ૨. રોહિણી; ૩. પુનર્વસુ; ૪. મઘા; ૫. ચિત્રા; ૬. વિશાખા; ૭. અનુરાધા; ૮. જ્યેષ્ઠા.

[—સ્થાન ૬૫૬; —સમ ૮]

આ નવ નક્ષત્રોનો યોગ ચંદ્રનાર પશ્ચાદ્ભાગમાં થાય છે —

૧. અભિજિત; ૨. શ્રવણ; ૩. ધનિષ્ઠા; ૪. રેવતી; ૫. અશ્વિની; ૬. મૃગશીર્ષ; ૭. પુષ્ય; ૮. હસ્ત; ૯. ચિત્રા.

[—સ્થાન ૬૬૪]

અભિજિતાદિ નવ નક્ષત્રો ઉત્તરમાં રહ્યાં રહ્યાં દક્ષિણમાં રહેલા ચંદ્ર સાથે યોગમાં આવે છે —

૧. અભિજિત; ૨. શ્રવણ; ૩. ધનિષ્ઠા; ૪. શર્તાભષક; ૫. પૂર્વાભાદ્રપદા; ૬. ઉત્તરાભાદ્રપદા; ૭. રેવતી; ૮. અશ્વિની; ૯. ભરણી.

[—સમ ૯; —સ્થાન ૬૬૯]

દશ નક્ષત્ર જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરે છે —

૧. મૃગશીર્ષ; ૨. આર્દ્રા; ૩. પુષ્ય; ૪. પૂર્વાભાદ્રપદા; ૫. પૂર્વાશ્લેષુની; ૬. પૂર્વાષાઢા; ૭. મૂલ; ૮. અશ્લેષા; ૯. હસ્ત; ૧૦. ચિત્રા.

[—સ્થાન ૭૮૧; —સમ ૧૦]

૧. અર્થાત્ ચંદ્ર તેમની વચ્ચે થઈને નીકળે છે અને તેમનો ચંદ્ર ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં પણ યોગ છે.
ખાસ. ચંદ્ર આગળ નીકળી જાય એટલે તેના પાછળના ભાગે યોગ થાય છે.^૨ પણ એક મતાંતર દીકાકાર ટાંકે છે જેમાં પ્રસ્તુત નવ નક્ષત્રોના પાંચ ર. સં. છે.

ગ. ગ્રહો

[ગ્રહો ૮૮ છે; પણ જંબુદ્વીપમાં ચંદ્ર એ હોઈ પ્રત્યેકને ૮૮-૮૮ હોવાથી બધા મળી જંબુદ્વીપમાં ૧૭૬ ગ્રહો છે. સમભૂતળથી ૮૮૮ યોજન ઊંચે ગ્રહો છે અને ત્યાંથી ઊંચે ૧૨ યોજન પર્યંત આવેલા છે.]

શુક્ર મહાગ્રહ પશ્ચિમમાં ઉદય પામે છે અને ૧૯ નક્ષત્રો સાથે ભ્રમણ કરીને પાછો પશ્ચિમમાં જ અસ્ત થાય છે.

[—સમ૦ ૧૬]

શુક્ર મહાગ્રહની નવ વીથિઓ — ક્ષેત્રવિભાગો^૧ છે —

૧. હયવીથિ; ૨. ગજવીથિ; ૩. નાગવીથિ; ૪. વૃષભવીથિ; ૫. ગોવીથિ; ૬. ઉરગવીથિ; ૭. અજવીથિ; ૮. મૃગવીથિ; ૯. વૈશ્વાનરવીથિ.

[—સ્થા૦ ૧૯૯]

તારક ગ્રહ છ છે^૨ —

૧. શુક્ર ગ્રહના ભ્રમણક્ષેત્રના નવ ભાગ કદપીને તેમને વ્યવહાર ખાતર જુદા જુદાં નામ આપ્યાં છે. તે પ્રત્યેક વિભાગે સામાન્ય રીતે ત્રણ ત્રણ નક્ષત્રો હોય છે. અન્યાંતરમાં હયવીથિનું નામાંતર ઐરાવતવીથિ પણ છે. જ્યારે શુક્ર ગ્રહ પ્રથમની ત્રણ વીથિમાં વિચરતો હોય છે, ત્યારે વૃષ્ટિ બહુ જ થાય છે અને ઔષધિઓ સુવલ થાય છે તથા ધનની વૃદ્ધિ થાય છે. બીજી ત્રણ પશુસંહક વીથિઓમાં જ્યારે શુક્ર ગ્રહ વિચરતો હોય છે ત્યારે ધાન્યાદિ મધ્યમ પ્રમાણમાં થાય. અને અંતિમ ત્રણમાં વિચરતો હોય, ત્યારે લોકને પીડાકારી બને છે.

૨. તારા જેવા આકારના ગ્રહો તે તારક ગ્રહો. દીકાકાર જણાવે છે કે લોકે લોકમાં ચંદ્ર સૂર્ય અને રાહુ આદિ ૯ ગ્રહ જણાય છે પણ ચંદ્રાદિ ત્રણ તારા જેવા આકારના ન હોવાથી તે સિવાયના બાકીના છ ગ્રહો તારક ગ્રહ બતાવ્યા છે.

૧. શુક્ર; ૨. બુધ; ૩. બૃહસ્પતિ; ૪. અંગારક (મંગળ);
૫. શનૈશ્વર; ૬. કેતુ.

[—સ્થાન ૪૮૧]

ઘ. તારા

નક્ષત્રોના તારા નીચે પ્રમાણે છે —

નક્ષત્ર	તારા	સ્થળ
અભિજિત	૩	સમ૦ ૩, સ્થાન ૨૨૭
શ્રવણ	૩	સમ૦ ૩, સ્થાન ૨૨૭
ધનિષ્ઠા	૫	સમ૦ ૫, સ્થાન ૪૭૩
શતાભિષેક	૧૦૦	સમ૦ ૧૦૦
પૂર્વાભાદ્રપદા	૨	સમ૦ ૨, સ્થાન ૧૧૦
ઉત્તરાભાદ્રપદા	૨	સમ૦ ૨, સ્થાન ૧૧૦
રેવતી	૩૨	સમ૦ ૩૨
અશ્વિની	૩	સમ૦ ૩, સ્થાન ૨૨૭
ભરણી	૩	સમ૦ ૩, સ્થાન ૨૨૭
કૃત્તિકા	૬	સમ૦ ૬, સ્થાન ૫૩૬
રોહિણી	૫	સમ૦ ૫, સ્થાન ૪૭૩
મૃગશિરઃ	૩	સમ૦ ૩, સ્થાન ૨૨૭
આર્દ્રા	૧	સમ૦ ૧, સ્થાન ૫૫
પુનર્વસુ	૫	સમ૦ ૫, સ્થાન ૪૭૩
પુષ્ય	૩	સમ૦ ૩, સ્થાન ૨૨૭
અશ્લેષા	૬	સમ૦ ૬, સ્થાન ૫૩૬
મઘા	૭	સમ૦ ૭, સ્થાન ૫૮૬
પૂર્વાશ્લેષુની	૨	સમ૦ ૨, સ્થાન ૧૧૦
ઉત્તરાશ્લેષુની	૨	સમ૦ ૨, સ્થાન ૧૧૦
હસ્તા	૫	સમ૦ ૫, સ્થાન ૪૭૩

ચિત્રા	૧	સમ૦ ૧, સ્થા૦ ૫૫
સ્વાતિ	૧	સમ૦ ૧, સ્થા૦ ૫૫
વિશાખા	૫	સમ૦ ૫, સ્થા૦ ૪૭૩
અનુરાધા	૪	સમ૦ ૪, સ્થા૦ ૩૮૬
જ્યેષ્ઠા	૩	સમ૦ ૩, સ્થા૦ ૨૨૭
મૂલ	૧૧	સમ૦ ૧૧
પૂર્વાષાઢા	૪	સમ૦ ૪, સ્થા૦ ૩૮૬
ઉત્તરાષાઢા	૪	સમ૦ ૪, સ્થા૦ ૩૮૬

રેવતીથી જ્યેષ્ઠા સુધીનાં નક્ષત્રોના તારા ૯૮ છે.^૧

[—સમ૦ ૯૮]

રત્નપ્રભા પૃથ્વીના સમતળથી ૯૦૦ યોજન ઊંચે તારા બ્રમણ કરે છે.

[—સમ૦ ૬; —સ્થા૦ ૬૭૦; —સમ૦ ૧૧૨]

ત્રણ કારણે તારા સ્વસ્થાનથી ચલિત થાય —

૧. વિક્રિયા વખતે;
૨. મૈથુન માટે;
૩. એક સ્થાનથી બીજે જવા માટે.

[—સ્થા૦ ૧૩૩]

(૫) વૈમાનિક દેવો

[વૈમાનિક દેવોના મુખ્ય બે ભેદ છે:— સૌધર્માદિ બાર કલ્પમાં ઉત્પન્ન થનારા કલ્પોપપન્ન; અને એ બાર દેવલોકની ઉપરનાં ૯ ઐવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાનોમાં

૧. ૯૮ કલા છે પણ ગણતાં ૯૭ થાય છે.

ઉત્પન્ન થનારા તે કલ્પાતીત. કલ્પના દેવોમાં નાના-મોટાનો ભાવ હોય છે તથા તેઓ અમુક કારણે મનુષ્યલોકમાં પણ આવે છે; જ્યારે કલ્પાતીતના બધા દેવો અહમ્મેન્દ્ર છે. તેઓને કોઈની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનું હોતું નથી. તેઓ મનુષ્યલોકમાં મૃત્યુ પહેલાં કદી આવતા જ નથી. વિશેષ માટે જુઓ તત્વાર્થસૂત્ર ૪.૧૭-૨૮]

જ. વિમાનના પ્રસ્તર અને વિમાનોની સંખ્યા

કુ આ ચાર નીચલા કલ્પ અર્ધચંદ્રાકારે છે —

૧. સૌધર્મ; ૨. ઇશાન; ૩. સનત્કુમાર; ૪. માહેન્દ્ર.

કુ આ વચલા ચાર કલ્પ પૂર્ણ ચંદ્રાકારે છે —

૧. બ્રહ્મલોક; ૨. લોક; ૩. મહાશુક; ૪. સહસાર.

કુ આ ઉપલા ચાર કલ્પ અર્ધચંદ્રાકારે છે.

૧. આનત; ૨. પ્રાણત; ૩. આરણ; ૪. અચ્યુત.

[—સ્થાં ૩૮૩]

કુ વૈમાનિકે દેવોના વિમાનના બધા મળી ૬૨ પ્રસ્તર છે.^૧

કુ સૌધર્મ અને ઇશાનના પ્રથમ પ્રસ્તરે આવલિકામાં પ્રત્યેક દિશામાં ૬૨ વિમાનો છે.^૨

[—સમં ૬૨]

સૌધર્મ અને ઇશાનના બધા મળી ૧૩ પ્રસ્તર છે.

[—સમં ૧૩]

બ્રહ્મલોક કલ્પના છ પ્રસ્તરો છે.

[—સ્થાં ૫૧૬]

૧. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૫.

૨. "

"

નં. ૧૬.

ઐવેયક વિમાનના^૧ પ્રસ્તર ત્રણ છે —

૧. નીચલા ઐવેયકનો પ્રસ્તર;
૨. મધ્યમ ઐવેયકનો પ્રસ્તર;
૩. ઉપરના ઐવેયકનો પ્રસ્તર.

(૧) નીચલા ઐવેયક પ્રસ્તરના ત્રણ લેદ —

૧. સૌથી નીચેનાં વિમાનોનો પ્રસ્તર;
૨. મધ્યનાં વિમાનોનો પ્રસ્તર;
૩. ઉપરનાં વિમાનોનો પ્રસ્તર.

(૨) મધ્યમ ઐવેયક પ્રસ્તરના ત્રણ લેદ —

૧. સૌથી નીચેનો પ્રસ્તર;
૨. મધ્યનો પ્રસ્તર;
૩. ઉપરનો પ્રસ્તર.

(૩) ઉપરના ઐવેયકના પ્રસ્તરના ત્રણ લેદ —

૧. સૌથી નીચેનો પ્રસ્તર;
૨. મધ્યનો પ્રસ્તર;
૩. ઉપરનો પ્રસ્તર.

[—સ્થા० ૨૩૨]

ઐવેયકના પ્રસ્તર નવ છે.

[—સ્થા० ૧૮૫]

ખાધાં મળી વિમાનો ૮૪૬૭૦૨૩ છે.

[—સમ० ૮૪]

૧. પુરુષાક્ષર લોકના શ્રીનાસ્થાને હોવાથી નવ વિમાનો ઐવેયક કહેવાય છે તે આ —

(૧) સુદર્શન, ૨. સુપ્રતિબદ્ધ, ૩. મનોરમ, ૪. સર્વભદ્ર, ૫. સુવિશાલ, ૬. સુખનસ, ૭. સૌમનસ, ૮. પ્રિયંકર, ૯. આદિત્ય. આ નવ ઐવેયકને ત્રણ ત્રિકામાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે—અધસ્તન, મધ્યમ અને ઉપરિતન, એ ત્રિકાને લક્ષીને અહીં પ્રતરોનો વિભાગ વર્ણવ્યો છે.

[તે આ પ્રમાણે —]

સૌધર્મનાં ૩૨ લાખ વિમાનો છે.	સમ૦ ૩૨
ઈશાનનાં ૨૮ લાખ વિમાનો છે.	સમ૦ ૨૮
માહેન્દ્રકલ્પનાં ૮ લાખ વિમાનો છે.	સમ૦ ૧૩૧
લાંતકનાં ૫૦ હજાર વિમાનો છે.	સમ૦ ૫૦
મહાશુકનાં ૪૦ હજાર વિમાનો છે.	સમ૦ ૪૦
સહસ્રાર કલ્પનાં ૬ હજાર વિમાનો છે.	સમ૦ ૧૧૬
આરણ્ય કલ્પનાં ૧૫૦ વિમાનો છે.	
અચ્યુત કલ્પનાં ૧૫૦ વિમાનો છે.	સમ૦ ૧૦૧
આણુત-પ્રાણુતનાં ૪૦૦ વિમાનો છે.	સમ૦ ૧૦૬
નીચલા ઐવેયકનાં ૧૧૧ વિમાનો છે.	સમ૦ ૧૧

બ્રહ્મલોકમાં ૫ અનુત્તર વિમાનો છે તે આ —

૧. વિજય; ૨. વૈજયંત; ૩. જયંત; ૪. અપરાજિત;
૫. સર્વાર્થસિદ્ધિ.

[—સ્થા૦ ૪૫૧]

સૌધર્મ (૩૨ લાખ), ઈશાન (૨૮ લાખ), અને બ્રહ્મલોક (૪ લાખ) નાં સર્વ મળી ૬૪ લાખ વિમાનો છે.

[—સમ૦ ૬૪]

સૌધર્મ (૩૨ લાખ) અને ઈશાન (૨૮ લાખ) નાં સર્વ મળી વિમાનો ૬૦ લાખ છે.

[—સમ૦ ૬૦]

શકાદિ આઠ દેવેન્દ્રોને ફરવા માટેનાં પારિથાનિક આ આઠ વિમાનો છે—

૧. અહીં સૂત્રમાં જોવાની સંખ્યા જતાવી છે, તેનો સંગ્રહ એક-સાથે કર્યો છે. જેના વિષે સૂત્રમાં નથી તે દેવલોકનાં વિમાનોની સંખ્યા માટે જુઓ ટિપ્પણ ૧૬ માં.

૧. પાલક; ૨. પુષ્પક; ૩. સૌમનસ; ૪. શ્રીવત્સ;
૫. નન્દાવત; ૬. કામક્રમ; ૭. પ્રીતિમના; ૮. વિમલ.
[—સ્થા° ૬૪૪]

શકાદિ દશ ઇન્દ્રોનાં કરવા માટેનાં આ દશ પારિચાનિક
વિમાન છે —

૧-૮. પાલક યાવત્ વિમલ; ૯. મનોરમ; ૧૦.
સર્વતોલક્ર.

[—સ્થા° ૭૬૯]

સૌધર્માવતંસક^૧ વિમાનની હુરએક દિશામાં ૬૫
ભૌમ^૨ છે.

[—સમ° ૬૫]

આ. લોકાંતિક દેવ^૩

સનત્કુમાર અને માહેન્દ્રકલ્પની ઉપર આવેલા
પ્રહ્લલોક વિમાનના રિષ્ટ વિમાનના પ્રસ્તરની નીચે અખાડા
જેમ સમયોરસ^૪ આકારની આઠ કૃષ્ણરાજિ^૫ છે. તેમાંની
બે પૂર્વમાં, બે દક્ષિણમાં, બે પશ્ચિમમાં અને બે ઉત્તરમાં છે.

૧. આ વિમાન ઇંદ્રના નિવાસ માટેનું છે અને તે સૌધર્મ દેવલોકના
૧૩ મા પ્રતરમાં દક્ષિણ દિશાની મધ્યમાં આવેલું છે.

૨. નગરાકારનાં વિશેષ સ્થાનો.

૩. તેમની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૭.

૪. અહીં આઠેને સમયોરસ કહી છે તેનો અર્થ માત્ર એટલો જ
સમજવો કે તે ગોળ નથી. કારણ આગળના પાઠ પરથી સમયોરસ માત્ર
આભ્યંતર ચાર જ રાજિ હોવાનું જણાવ્યું છે; અને બે ષટ્કોણ તથા
બીજા બે ત્રિકોણ હોવાનું જણાવ્યું છે.

૫. ક્ષીપ સમુદ્રોના કંમમાં અસખ્યાતમા એવા અરુણવર સમુદ્રમાંથી
બીજે આકાશમાં તમસ્કાય ફેલાય છે. એ તમસ્કાયમાં આ આઠ રાજિઓ
છે. એટલે કે તે તે આકાશનો કૃષ્ણ પ્રદેશ છે.

તેમાં પૂર્વની આભ્યંતર રાજિ દક્ષિણની બાહ્ય રાજિને, દક્ષિણની આભ્યંતર રાજિ પશ્ચિમની બાહ્ય રાજિને, પશ્ચિમની આભ્યંતર રાજિ ઉત્તરની બાહ્યને, અને ઉત્તરની આભ્યંતર રાજિ પૂર્વની બાહ્યને અડેલી છે.

તેમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની બાહ્ય રાજિઓ પટકોણ તથા ઉત્તર અને દક્ષિણની બાહ્ય રાજિઓ ત્રિકોણ છે; અને આકીની ચારે આભ્યંતર રાજિઓ ચતુષ્કોણ છે.

એ આઠ કૃષ્ણરાજિઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે —

૧. કૃષ્ણરાજિ; ૨. મેઘરાજિ; ૩. મધારાજિ; ૪. માઘવતી; ૫. વાતપરિધા; ૬. વાતપરિક્ષોભ; ૭. દેવપરિધા; ૮. દેવપરિક્ષોભ.

એ આઠ રાજિઓની વચ્ચેના બાહી ભાગમાં આઠ લોકાન્તિક દેવાનાં વિમાનો છે, તે નીચે પ્રમાણે —

૧. અચિ^૧; ૨. અચિ^૧ભાલિ; ૩. વૈરોચન; ૪. પ્રભાંકર; ૫. ચંદ્રાભ; ૬. સૂર્યાભ; ૭. સુપ્રતિષ્ઠાભ; ૮. અગ્ન્યચ^૨ાભ.

એ આઠ લોકાન્તિક વિમાનોમાં આઠ પ્રકારના દેવો છે —

૧. સારસ્વત; ૨. આદિત્ય; ૩. વહ્નિ; ૪. વરુણ^૧; ૫. ગર્હતોય; ૬. તુષિત; ૭. અવ્યાબાધ; ૮. અગ્ન્યચ^૨.

એ દેવોની સ્થિતિ આઠ સાગરોપમ છે

[—સ્થાન ૬૨૩]

૧. તત્ત્વાર્થોમાં એને બદલે અરુણ નામ છે.

૨. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આઠ લોકાન્તિક દેવ બતાવ્ય છે. પણ નવમસ્થાનમાં આમાં એક રિષ્ટ હમેરીને નવ લોકાન્તિક બતાવ્યા છે. તત્ત્વાર્થોમાં રિષ્ટને સ્થાને કવચિત્ અરિષ્ટ એવો પાઠ પણ મળે છે. વળી અગ્ન્યચના સ્થાનમાં મરુત્ એવો પાઠ જ મળે છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ક્યારે અગ્ન્યચ^૨નું નામ જ નથી. કોઈ તત્ત્વાર્થસૂત્રપાઠમાં મરુત્ વર્ણને માત્ર આઠ જ લોકાન્તિક ગણાવ્યા છે.

દેવનિકાય નવ છે —

૧-૮. સારસ્વત યાવત્ અન્યથા^૧;

૯. રિષ્ટ.

અન્યાબાધ દેવો નવ છે અને ૯૦૦ દેવો તેમના પરિવારભૂત છે.

અન્ય^૧ દેવો નવ છે અને તેમના પરિવારભૂત દેવ ૯૦૦ છે.

રિષ્ટ દેવ ૯ છે અને તેમના પરિવારના દેવો ૯૦૦ છે.

[—સ્થાન ૬૮૪]

સારસ્વતના દેવો સાત છે અને પરિવારના ૭૦૦ દેવો છે.

આદિત્ય દેવ સાત છે અને તેમના પરિવારના દેવો ૭૦૦ છે.

[—સ્થાન ૫૭૬]

ગર્હતીયના દેવ સાત અને પરિવારના દેવ ૭૦૦૦ છે.

તુષિતના દેવ સાત અને પરિવારના ૭૦૦૦ દેવો છે.

[—સમન ૫૭૬]

ગર્હતીય અને તુષિતનો પરિવાર ૭૭૦૦૦ દેવોનો છે.^૨

[—સમન ૭૭]

૬. વિમાનોનું સ્વરૂપ

વિમાનો^૨ ત્રણ આકારનાં છે —

૧. ગોળાકાર; ૨. ત્રિકોણાકાર; ૩. ચોરસાકાર.^૧

(૧) તેમાં જે ગોળ વિમાનો છે, તે પોખરાબની કણી જેવા આકારે હોય છે; તેમને ફરતો કિલ્લો હોય છે અને પ્રવેશ માટે એક દાર હોય છે.

૧. ગર્હતીય અને તુષિતના પરિવારનો સરવાળો તે આ ૭૭૦૦૦ છે, એમ દીકાકાર ખુલાસો કરે છે; પણ તેમ કરતાં પણ જે સંખ્યા ઉપર સ્થાનાંગમાં બતાવી છે, તેની સાથે આનો મેળ નથી.

૨. આવલિકાબદ્ધ વિમાનો.

(૨) ત્રિકૌણ વિમાનો શિંગોડાના આકારનાં હોય છે. તેમને બે બાજુએ કિલ્લો હોય છે, તથા એક બાજુ એક વેદિકા છે. અને પ્રવેશદ્વાર તેમની ત્રણે બાજુમાં હોવાથી ત્રણ છે.

(૩) ચોરસ વિમાનો અખાડા જેવાં ચોખંડાં હોય છે. તેમની ચારે બાજુએ વેદિકા અને ચાર દરવાજા છે.

[—સ્થા. ૧૮૦]

વિમાનો ત્રણ પ્રકારનાં છે —

૧. અવસ્થિત (શાશ્વત);
૨. વૈક્રિય (પ્રયોજનવશ વિકુર્વાણુ કરીને નિપજાવેલ);
૩. પારિયાનિક^૧ (મનુષ્યલોકમાં આવવા માટેનાં અશાશ્વત).

[—સ્થા. ૧૮૦]

સૌધર્મ અને ઇશાન કલ્પનાં વિમાનો પાંચ વર્ણનાં અને ૫૦૦ યોજન ઊંચાં છે.

[—સ્થા. ૪૧૯; —સમ. ૧૦૮]

સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પનાં વિમાનો નીલ, લોહિત, હરિદ્ર અને શુકલ વર્ણનાં છે.

[—સ્થા. ૩૭૫]

બ્રહ્મલોક અને લાંતકનાં વિમાનો કૃષ્ણ, નીલ અને લોહિત વર્ણનાં છે.

[—સ્થા. ૧૫૧]

મહાશુક અને સહસ્રાર કલ્પનાં વિમાનો હરિદ્ર અને શુકલ વર્ણનાં છે.

[—સ્થા. ૯૪]

૧. આમનાં નામ માટે જુઓ પા. ૪૭૨-૩.

[ખાકી બધાં વિમાનોનો વર્ણુ શ્વેત છે.]

સનત્કુમાર^૧ અને માહેન્દ્રનાં વિમાનો ૬૦૦ યોજન, ઊંચાં છે; બ્રહ્મલોક અને લાંતકનાં વિમાનો ૭૦૦ યોજન ઊંચાં છે; મહાશુક અને સહસ્રારનાં વિમાનો ૮૦૦ યોજન ઊંચાં છે; આનત-પ્રાણુત, આરણુ-અચ્યુતનાં વિમાનો ૯૦૦ યોજન ઊંચાં છે. બધાં એવેયક વિમાનો ૧૦૦૦ યોજન ઊંચાં છે અને અનુત્તરૌપપાતિક દેવોના વિમાનો ૧૧૦૦ યોજન ઊંચાં છે.

[—સ્થા ૫૩૨, ૫૭૮, ૬૫૦, ૬૬૫, ૭૭૫; —સમ ૧૦૬, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪]

સૌધર્માવતંસક^૨ અને ઈશાનાવતંસક વિમાનો વિષ્કંભ (લાંબુ-પહોણું) ૧૨૫ હજાર યોજન છે.

[—સમ ૧૩]

પાલક વિમાન એક લાખ યોજન લાંબુ-પહોણું છે. સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાન એક લાખ યોજન લાંબુ-પહોણું છે.

[—સમ ૧]

ઉડુ^૩ વિમાનો વિષ્કંભ ૪૫ લાખ યોજન છે.

[—સમ ૪૫]

૧. સૌધર્મ—ઈશાનના વિમાનોની ઊંચાઈ ઉપર (પા. ૪૭૬) ૫૦૦ યોજન બતાવાઈ ગઈ છે.

૨. પ્રત્યેક દેવલોકના છેલ્લા સૌથી ઉપરના પ્રતરમાં તે તે દેવલોકના નામવાળા અવતંસક વિમાનો હોય છે; તેમાં તે તે દેવલોકના અધિપતિ ઇન્દ્ર રહે છે. તે અવતંસક વિમાનોની ચારે બાજુએ લોકપાલનાં વિમાનો હોય છે.

૩. સૌધર્મ-રૂપના પ્રથમ પ્રતરમાં આવલિકાબદ્ધ વિમાનોની મધ્યમાં આવેલ ઇન્દ્રક વિમાનનું નામ ઉડુ વિમાન છે.

વૈમાનિક દેવોનાં વિમાનોના કિલ્લાની ઉંચાઈ ૩૦૦ યોજન છે.

[—સમ૦ ૧૦૪]

વિજય-વૈજયંત, -જયંત અને અપરાજિતની રાજ-ધાનીઓમાં કૈાટની ઊંચાઈ ૩૭ યોજન છે.

[—સમ૦ ૩૭]

સૌધર્મ અને ઈશાન કલ્પનો પૃથ્વીપિંડ^૧ ૨૭૦૦ યોજન જાડો છે.

[—સમ૦ ૨૭]

(૬) વિમાન વિષે પરચૂરણ
આ બે કલ્પમાં સ્ત્રીઓ (દેવીઓ) હોય છે—

૧. સૌધર્મ; ૨. ઈશાન.

[—સ્થા૦ ૧૧૪]

આ ચાર કલ્પ આવરીને તમસ્કાય^૨ રહે છે—

૧. બાકીના દેવલોકના પૃથ્વીપિંડની જાડાઈ નીચે પ્રમાણે— સનલ્ક-માર અને માહેન્દ્રની ૨૬૦૦ યોજન, બ્રહ્મા અને લાંતકની ૨૫૦૦, શુક અને સ્વહસારની ૨૪૦૦, આનત અને પ્રાણતની ૨૩૦૦, આરણ અને અચ્યુતની ૨૩૦૦, હૈવેયકની ૨૨૦૦, અને પાંચ અનુત્તર વિમાનની ૨૧૦૦ યોજન.

૨. દ્વીપ-સમુદ્રીમાં અસંખ્યાતમો દ્વીપ અરુણવર આવે છે અને તેના ફરતો વલયાકારે અરુણવર સમુદ્ર છે. અરુણવર દ્વીપની જગતીથી સમુદ્રમાં ૪૨ હજાર યોજન જઈએ એટલે ત્યાં પાણીની હિપરથી આકાર તરફ તમસ્કાય જે અધકારના પુહ્નલરૂપ છે, તે જાયે જાયે ફેલાય છે. જેમ હિપર જાય છે તેમ તેમ તે તમસ્કાયનો વિસ્તાર વધતો જાય છે. અને એમ કરતાં કરતાં તે અસંખ્યાત યોજન જાયે જાયે છે એટલે તે પ્રથમના ચાર દેવલોકને આવરી લે છે. અને તેનો છેડો બ્રહ્મલોકના ત્રીજા વિશ્વ પ્રતરે છે, જ્યાં તેમાંથી આઠ કૃષ્ણરાજીઓ બધાય છે, જેમાં લોકાંતિકોનો નિવાસ છે.

૧. સૌધર્મ; ૨. ઇશાન; ૩. સનતકુમાર; ૫. માહેન્દ્ર.
[—સ્થાન ૨૯૧]

વિમાનો આ ત્રણ પર પ્રતિષ્ઠિત છે —

૧. ધનોદધિ; ૨. ધનવાત; ૩. આકાશ.
[—સ્થાન ૧૮૦]

તથા મરીને ઉત્પન્ન થઈ શકે તેવા આઠ કલ્પ છે —

૧. સૌધર્મ; ૨. ઇશાન; ૩. સનતકુમાર; ૪. માહેન્દ્ર;
૫. બ્રહ્મલોક; ૬. લાંતક; ૭. શુક. ૮. સહસ્રાર.
[—સ્થાન ૧૪૪]

દશ કલ્પમાં ઇન્દ્ર રહે છે —

૧-૮. સૌધર્મ—સહસ્રાર; ૯. પ્રાણત; ૧૦. અચ્યુત.
[—સ્થાન ૭૧૬]

૩. દેવેન્દ્રો

ઇન્દ્ર ત્રણ છે —

(૧) ૧. નામ-ઇન્દ્ર (સામર્થ્ય કે સત્તા વિના માત્ર નામથી;

૧. જેમ મનુષ્યમાં સ્વામી—સેવક ઇત્યાદિ ભાવો હોય છે, તેમ દેવમાં પણ હોવાથી દેવલોકમાં પણ દેવોની ભિન્ન ભિન્ન ભતિઓ કલ્પના કરવામાં આવી છે. દેવોમાં આવી દશ ભતિઓ છે— ૧. ઇન્દ્ર (સ્વામી), ૨. સામાનિક, (ઇન્દ્રસમાન), ૩. ત્રાયજિશ (મત્રી પુરોહિત), ૪. પારિયથ (મિત્ર), ૫. આત્મરક્ષ, ૬. લોકપાલ, ૭. અનીક, (સૈનિક) ૮. પ્રકીર્ણક (નગરવાસી), ૯. આભિયોગ્ય, (દાસ), ૧૦. કિલ્લિયિક (અત્યજ વૈમાનિક અને ભવનપતિમાં આ દશે ભતિઓ છે. પણ વ્યંતર અને જ્યોતિષોમાં લોકપાલ અને ત્રાયજિશ આ બે એક નથી; બાકી બધા છે. જુઓ તત્વાર્થ ૦ ૪. ૪, ૫.

૨. સ્થાપના - ઇન્દ્ર (ચિત્ર કે મૂર્તિ);

૩. દ્રવ્યેન્દ્ર^૧.

(૨) ૧. જ્ઞાનેન્દ્ર^૨ - કેવલજ્ઞાની અથવા શ્રુતકેવલી;

૨. દર્શનેન્દ્ર - ક્ષાયિક સમ્યક્દર્શની;

૩. ચારિત્રેન્દ્ર - યથાખ્યાત ચરિત્રવાળો.

(૩) ૧. દેવેન્દ્ર^૩ - જ્યોતિષી અને વૈમાનિકના ઇન્દ્ર;

૨. અસુરેન્દ્ર - ભવનપાત અને વ્યંતરના ઇન્દ્ર;

૩. મનુષ્યેન્દ્ર - ચક્રવર્તી^૪.

[-સ્થા ૦ ૧૧૬]

૨૪ દેવસ્થાનો^૫ સેન્દ્ર છે. અને બાકીનાં દેવસ્થાનો અહમ્બેન્દ્રોનાં છે. તેમાં ન તો ઇન્દ્રો છે અને ન તો પુરોહિતો.

[-સમ ૦ ૨૪]

દેવેન્દ્ર ૩૨ છે^૬ —

૧. અર્થ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૮.

૨. આ ત્રણ ભાવેન્દ્ર પણ કહી શકાય. કારણ પારમાર્થિક ઐશ્વર્ય તેઓમાં રહેલું છે.

૩. આ ત્રણ ભેદો બાહ્યલૌકિક ઐશ્વર્યના આધારે ભાવેન્દ્રના સમજવા.

૪. તે ૨૪ દેવસ્થાનો તે આ પ્રમાણે - દશ ભવનપતિનાં દશ, આઠ વ્યંતરનાં આઠ, પાંચ જ્યોતિષીઓનાં પાંચ અને સૌધર્માદિકદેવોનું એક એમ $10 + 8 + 5 + 1 = 24$ સ્થાનો ઇન્દ્રાધિષ્ઠિત છે. એટલે કે તે દેવસ્થાનોમાં નિવાસી બીજા દેવોની ઉપર સત્તાધીશ ઇન્દ્ર હોય છે. અને બાકીનાં ગ્રેવેયક અને અનુતર દેવસ્થાનમાં દેવો પોતા જ ઇન્દ્ર છે એટલે કોઈને કોઈની આજ્ઞા માનવાપણું નથી; તેથી ત્યાંના દેવો અહમ્બેન્દ્ર કહેવાય છે.

૫. અહીં વ્યંતરના ૧૬ તથા અણ્પણ્ણાદિ ત્રિશેષ જાતિના વ્યંતરના ૧૬ એ ઇન્દ્રોને અદ્યપન્નદ્વિવાળા હોવાથી ગણતરીમાં લીધા નથી. વળી ચંદ્ર અને સૂર્ય અસખ્યાત હોવાથી તે અસખ્યાત ઇન્દ્રો છે પણ તેમનો સામાન્ય રીતે ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બેમાં સમાવેશ ગણવો.

[ભવનપતિના] ૧. ચમર, ૨. બલિ, ૩. ધરણ, ૪. ભૂતાનંદ, ૫. વેણુદેવ, ૬. વેણુદારી, ૭. હરિકાંત, ૮. હરિ-સહ, ૯. અગ્નિશિખ, ૧૦. અગ્નિમાણુવ, ૧૧. પૂર્ણ, ૧૨. વાસિષ્ઠ, ૧૩. જલકાંત, ૧૪. જલપ્રલ, ૧૫. અમિતગતિ, ૧૬. અમિતવાહન, ૧૭. વેલંબ, ૧૮. પ્રભંજન, ૧૯. ઘોષ, ૨૦. મહાઘોષ,

[જ્યોતિષકેન્દ્ર] ૨૧. ચંદ્ર, ૨૨. સૂર્ય,

[વૈમાનિકેના] ૨૩. શક, ૨૪. ઇશાન, ૨૫. સનતકુમાર, ૨૬. માહેન્દ્ર, ૨૭. બ્રહ્મ, ૨૮. લાંતક, ૨૯. મહાશુક (કે શુક), ૩૦ સહસ્રાર, ૩૧. પ્રાણુત, ૩૨. અન્યુત.

[—સમ ૦ ૩૨]

[ભવનપતિના ધંદ્રો

૧, ૨. ચમર^૧ અને બલિ આ બે અસુરકુમારેન્દ્ર છે.
૩, ૪ ધરણ અને ભૂતાનંદ આ બે નાગકુમારેન્દ્ર છે.
૫, ૬. વેણુદેવ અને વેણુદારી આ બે સુપણકુમારેન્દ્ર છે.
૭, ૮. હરિ અને હરિસહ આ બે વૃણકુમારેન્દ્ર છે.
૯, ૧૦. અગ્નિશિખ અને અગ્નિમાણુવ આ બે અગ્નિકુમારેન્દ્ર છે.

૧૧, ૧૨. પૂર્ણ અને વાસિષ્ઠ આ બે દ્વીપકુમારેન્દ્ર છે.
૧૩, ૧૪. જલકાંત અને જલપ્રલ આ બે ઉદધિ-કુમારેન્દ્ર છે.

૧૫, ૧૬. અમિતગતિ અને અમિતવાહન આ બે દિશાકુમારેન્દ્ર છે.

૧ આમાં અને આગળના બધામાં પ્રથમ નામ દક્ષિણાર્ધના અધિ-પતિનું અને બીજું નામ ઉત્તરાર્ધના અધિપતિનું જણવું.

૧૭, ૧૮. વેલમ્બ અને પ્રભાજન આ બે વાતકુમારેન્દ્ર છે.

૧૯, ૨૦. ઘોષ અને મહાઘોષ આ બે સ્તનિતકુમારેન્દ્ર છે.

[-સ્થાન ૯૪]

[વ્યંતસ્ત્રા]

૧, ૨. કાલ અને મહાકાલ આ બે પિશાચેન્દ્ર છે.

૩, ૪. સુત્વપ અને પ્રતિરૂપ આ બે ભૂતેન્દ્ર છે.

૫, ૬. પૂર્ણભદ્ર અને માણિભદ્ર આ બે ચક્ષેન્દ્ર છે.

૭, ૮. ભીમ અને મહાભીમ આ બે રાક્ષસેન્દ્ર છે.

૯, ૧૦. કિન્નર અને કિંપુરુષ આ બે કિન્નરેન્દ્ર છે.

૧૧, ૧૨. સ્તપુરુષ અને મહાપુરુષ આ બે કિંપુરુષેન્દ્ર છે.

૧૩, ૧૪. અતિકાય અને મહાકાય આ બે મહોરગેન્દ્ર છે.

૧૫, ૧૬. ગીતરતિ અને ગીતયશઃ આ બે ગન્ધર્વેન્દ્ર છે.

[-સ્થાન ૯૪]

[વ્યંતરવિરોધના]

૧, ૨. સંનિહિત અને સામાન્ય આ બે અણુપણ્ણેન્દ્ર છે

૩, ૪. ઘાત અને વિહાત આ બે પણુપણ્ણેન્દ્ર છે.

૫, ૬. ઋષિ અને ઋષિપાલક આ બે ઋષિવાદીન્દ્ર છે.

૭, ૮. ઇશ્વર અને મહેશ્વર આ બે ભૂતવાદીન્દ્ર છે.

૯, ૧૦. સુવત્સ અને વિશાલ આ બે કેન્દ્રિતેન્દ્ર છે.

૧૧, ૧૨. હાસ્ય અને હાસ્યરતિ આ બે મહાકેન્દ્રિતેન્દ્ર છે.

૧૩, ૧૪. શ્વેત અને મહાશ્વેત આ બે કુલાંકેન્દ્ર છે

૧૫, ૧૬. પતય અને પતયપતિ આ બે પતયેન્દ્ર છે.

[-સ્થાન ૯૪]

[વ્યોતિષીના]

૧, ૨. ચંદ્ર અને સૂર્ય આ બે વ્યોતિષકેન્દ્ર છે.

[-સ્થાન ૯૪]

[વેમાનિકાના]

૧. સૌધર્મકલ્પનો શક ઇન્દ્ર છે.
૨. ઇશાનકલ્પનો ઇશાન ઇન્દ્ર છે.
૩. સનત્કુમારનો સનત્કુમાર ઇન્દ્ર છે.
૪. માહેન્દ્રનો માહેન્દ્ર ઇન્દ્ર છે.
૫. બ્રહ્મલોકનો બ્રહ્મલોક ઇન્દ્ર છે.
૬. લાંતકનો લાંતક ઇન્દ્ર છે.
૭. મહાશુકનો ઇન્દ્ર મહાશુક છે.
૮. સહસ્રારનો ઇન્દ્ર સહસ્રાર છે.
૯. આણુત અને પ્રાણુતનો એક ઇન્દ્ર પ્રાણુત છે.
૧૦. અારણુ અને અચ્યુતનો એક ઇન્દ્ર અચ્યુત છે.

[—સ્થા ૯૪, ૧૪૪; ૭૬૯]

૪. લોકપાલો^૧

(૧) લવનપતિના

૧. અસુરેન્દ્ર ચમરના ચાર લોકપાલ છે — (૧) સોમ, (૨) યમ, (૩) વરુણ, (૪) વૈશ્રમણ.
૨. અસુરેન્દ્ર બલિના ચાર — (૧) સોમ, (૨) યમ, (૩) વૈશ્રમણ, (૪) વરુણ.
૩. અસુરેન્દ્ર ધરણના ચાર — (૧) કાલપાલ, (૨) કૌલપાલ, (૩) શૈલપાલ, (૪) શંખપાલ

૧. દેવલોકના ઇન્દ્રના વિમાનની રક્ષા માટે તેની ચારે દિશાએ લોકપાલો હોય છે. અહીં ગણવેલા નામના ક્રમ પ્રમાણે પ્રથમનો લોકપાલ પૂર્વદિશામાં, દ્વિતીય દક્ષિણ દિશામાં, તૃતીય પશ્ચિમમાં અને ચતુર્થ ઉત્તરમાં રહે છે. જેમ કે ચમરના ચાર લોકપાલોમાં સોમ પૂર્વમાં, યમ દક્ષિણમાં વરુણ પશ્ચિમમાં અને વૈશ્રમણ ઉત્તરમાં છે. તે જ પ્રમાણે બાકીના ઇન્દ્રોના લોકપાલોની દિશાની વ્યવસ્થા કરી લેવી.

૪. ભૂતાનંદના ચાર — (૧) કાલપાલ, (૨) કૌલપાલ, (૩) શાખપાલ, (૪) શૈલપાલ.
૫. વેણુદેવના ચાર — (૧) ચિત્ર, (૨) વિચિત્ર, (૩) ચિત્રપક્ષ, (૪) વિચિત્રપક્ષ.
૬. વેણુદારીના ચાર — (૧) ચિત્ર, (૨) વિચિત્ર, (૩) વિચિત્રપક્ષ, (૪) ચિત્રપક્ષ.
૭. હરિકાંતના ચાર — (૧) પ્રભ, (૨) સુપ્રભ, (૩) પ્રભકાંત, (૪) સુપ્રભકાંત.
૮. હરિસહના ચાર — (૧) પ્રભ, (૨) સુપ્રભ, (૩) સુપ્રભકાંત, (૪) પ્રભકાંત.
૯. અગ્નિશિખના ચાર — (૧) તેજ, (૨) તેજઃશિખ, (૩) તેજસ્કાંત, (૪) તેજસ્પ્રભ.
૧૦. અગ્નિમાણુવના ચાર — (૧) તેજ, (૨) તેજઃશિખ, (૩) તેજસ્પ્રભ, (૪) તેજસ્કાંત.
૧૧. પૂણ્ડ્રના ચાર — (૧) રૂપ, (૨) રૂપાંશ, (૩) રૂતકાંત, (૪) રૂતપ્રભ.
૧૨. વાસિષ્ઠના ચાર — (૧) રૂપ, (૨) રૂપાંશ, (૩) રૂતપ્રભ, (૪) રૂતકાંત.
૧૩. જલકાંતના ચાર — (૧) જલ, (૨) જલરત, (૩) જલકાંત, (૪) જલપ્રભ.
૧૪. જલપ્રભના ચાર — (૧) જલ, (૨) જલરત, (૩) જલપ્રભ, (૪) જલકાંત.
૧૫. અમિતગતિના ચાર — (૧) ત્વરિતગતિ, (૨) ક્ષિપ્રગતિ, (૩) સિંહગતિ, (૪) સિંહવિક્રમગતિ.

- ૧૬ અમિતવાહનના ચાર — (૧) ત્વરિતગતિ, (૨) ક્ષિપ્રગતિ, (૩) સિંહવિક્રમગતિ, (૪) સિંહગતિ.
૧૭. વેલંબના ચાર — (૧) કાલ, (૨) મહાકાલ, (૩) અંબન, (૪) રિષ.
૧૮. પ્રલંબનના ચાર — (૧) કાલ, (૨) મહાકાલ, (૩) રિષ, (૪) અંબન.
૧૯. ઘોષના ચાર — (૧) આવત, (૨) વ્યાવત, (૩) નંદિતાવત, (૪) મહાનંદિતાવત.
૨૦. મહાઘોષના ચાર — (૧) આવત, (૨) વ્યાવત, (૩) મહાનંદિતાવત, (૪) નંદિતાવત.

(૨) વૈમાનિકાનાં^૧

૧. શકના ચાર — (૧) સોમ, (૨) યમ, (૩) વરુણ, (૪) વૈશ્રમણ.
૨. ઈશાનના ચાર — (૧) સોમ, (૨) યમ, (૩) વૈશ્રમણ, (૪) વરુણ.
- ૩-૬. સનતકુમાર, પ્રહ્લલોક, શુક અને પ્રાણુતના લોકપાલો શકની જેમ સમજવા.
- ૭-૧૦. માહેન્દ્ર, લાંતક, સહસ્રાર અને અચ્યુતના લોકપાલો ઈશાનની જેમ સમજવા.

[—સ્થા. ૨૫૬]

શકનો વૈશ્રમણ નામનો ઉત્તરદિશાવર્તી લોકપાલ સુવર્ણકુમાર અને ક્ષીપકુમારના ૭૮ લાખ ભવનાવાસોનો

૧. વ્યતર અને જ્યોતિષો નિકાયના દેવોમાં લોકપાલ નામની દેવજાતિ હોતી જ નથી, તેથી તેમના ઇંદ્રોના લોકપાલો પણ નથી. જુઓ તત્વાર્થ ૦ ૪ પ.

અધિપતિ છે, અગ્રગામી છે, સ્વામી, ભર્તા, મહારાજ અને સેનાનાયક છે.^૧

[—સમ૦ ૭૮]

૫. દેવોની મહારાણીઓ

(૧) ભવનવાસી ઇન્દ્રોની

૧. અસુરેન્દ્ર ચમરની પાંચ મહારાણીઓ છે — (૧) કાલા, (૨) રાજિ, (૩) રત્ની, (૪) વિદ્યુત, (૫) મેઘા.

૨. અસુરેન્દ્ર બલિની પાંચ મહારાણીઓ છે —

(૧) શુભા, (૨) નિઃશુભા, (૩) રંભા, (૪) નિરંભા, (૫) મહના.

૩ નાગકુમારેન્દ્ર ધરણીની છ મહારાણીઓ છે —

(૧) આલા, (૨) શકા, (૩) સતેરા, (૪) સૌહાર્મિની, (૫) ઇન્દ્રા; (૬) ધર્માવિદ્યુતા.

૪. નાગકુમારેન્દ્ર ભૂતાનંદની છ મહારાણીઓ છે —

(૧) રૂપા, (૨) રૂપાંશા, (૩) સુરૂપા, (૪) રૂપવતી, (૫) રૂપકાંતા, (૬) રૂપપ્રભા.

૫-૨૦. ભવનાવાસના દક્ષિણાર્ધના બાકીના ઇન્દ્રોની ધરણી જેમ અને ઉત્તરાર્ધના ઇન્દ્રોની ભૂતાનંદ જેમ છ-છ મહારાણીઓ સમજી લેવી.

[—સ્થા૦ ૪૦૩, ૫૦૮]

૧. સુવર્ણકુમારના દક્ષિણ દિશામાં ૩૮ લાખ ભવનાવાસો છે અને દ્વીપકુમારના ૪૦ લાખ છે તે બંને મળી ૭૮ લાખ ભવનાવાસનો અધિપતિ વૈશ્રમણ્ય લોકપાલ છે. શકના બીજા લોકપાલનું આધિપત્ય કોના ઉપર છે તેનું વર્ણન ભગવતીસૂત્રમાં છે. તેણે ત્યાં વૈશ્રમણ્યને દ્વીપકુમારનો અધિપતિ નથી જણાવ્યો. જુઓ શતક ૩, ૬. ૭. ભગવતીસાર પૃ. ૭૨૧માં વૈશ્રમણ્યને સુવર્ણનો પણ અધિપતિ નથી બતાવ્યો.

(૨) ભવનવાસી લોકપાલોની

૧ અસુરેન્દ્ર ચમરના સોમ નામના લોકપાલની ચાર મહારાણીઓ છે — (૧) કનકા, (૨) કનકલતા, (૩) ચિત્રગુપ્તા, (૪) વસુધરા.

૨-૪ તે જ પ્રમાણે ચમરના ચમ, વરુણ અને શ્રમણ લોકપાલોની મહારાણીઓનાં નામ છે

૫-૮. ઉત્તર દિશાના અસુર-ઇન્દ્ર પલિના સોમ, ચમ, વૈશ્રમણ અને વરુણ નામના લોકપાલોની ચાર-ચાર મહારાણીઓ છે — (૧) મિતગા, (૨) સુભદ્રા, (૩) વિદ્યતા, (૪) અશની.

૯-૧૨. નાગકુમારેન્દ્ર ધરણના કાલપાલ આદિ ચાર લોકપાલની — (૧) અશોકા, (૨) વિમલા, (૩) સુપ્રભા, (૪) સુદર્શના — આ ચાર ચાર મહારાણીઓ છે.

૧૩-૧૬. નાગકુમારેન્દ્ર ભૂતાનંદના કાલપાલ આદિ ચાર લોકપાલોની — (૧) સુનન્દા, (૨) સુભદ્રા, (૩) સુબલતા, (૪) સુમના — આ ચાર ચાર મહારાણીઓ છે.

૧૭-૮૦. આ જ પ્રમાણે બાકીના ભવનવાસીઓમાં દક્ષિણાર્ધના ઇન્દ્રના લોકપાલોની ધરણની જેમ અને ઉત્તરાર્ધના લોકપાલોની ભૂતાનંદની જેમ ચાર ચાર મહારાણીઓ બાણી લેવી.

[—સ્થા ૦ ૨૭૩]

(૩) વ્યન્તરની

૧. પિશાચરાજ પિશાચેન્દ્ર કાલની ચાર મહારાણીઓ છે — (૧) કમલા, (૨) કમલપ્રભા, (૩) ઉત્પલા, (૪) સુદર્શના.

૨. મહાકાલની પણ તે જ નામવાળી ચાર છે.

૩. ભૂતેન્દ્ર સુરૂપની — (૧) રૂપવતી, (૨) બહુરૂપા,
(૩) સુરૂપા, (૪) સુભગા.

૪. પ્રતિરૂપની પણ તે જ નામની ચાર છે.

૫. યદ્દેન્દ્ર પૂર્ણભદ્રની — (૧) પુત્રા, (૨) બહુપુત્રિકા,
(૩) ઉત્તમા, (૪) તારકા.

૬. માણિભદ્રની પણ તે જ નામની છે.

૭. રાક્ષસેન્દ્ર ભીમની — (૧) પદ્મા, (૨) વસુમતી,
(૩) કનકા, (૪) રત્નપ્રભા.

૮. મહાભીમની પણ તે જ નામની છે.

૯. કિન્નરેન્દ્ર કિન્નરની — (૧) વહેંશા, (૨) કેતુમતી,
(૩) રતિસેના, (૪) રતિપ્રભા.

૧૦. કિંપુરુષની પણ તે જ નામની ચાર છે.

૧૧. કિંપુરુષેન્દ્ર સત્પુરુષની — (૧) શેહિણી, (૨)
નવમિતા, (૩) હ્રી, (૪) પુષ્પવતી.

૧૨. મહાપુરુષની પણ તે જ નામની ચાર છે.

૧૩. મહોરગેન્દ્ર અતિકાયની — (૧) ભુજગા, (૨)
ભુજગવતી, (૩) મહાકચ્છા, (૪) સ્ફુટા.

૧૪. મહાકાયની પણ તે જ નામની છે.

૧૫. ગન્ધર્વેન્દ્ર ગીતરતિની — (૧) સુદ્યોષા, (૨)
વિમલા, (૩) સુસ્વરા, (૪) સરસ્વતી.

૧૬. ગીતયશઃની પણ તે જ નામની ચાર મહા-
રાણીઓ છે.

[—સ્થાન ૨૭૩]

(૪) જ્યોતિષ્કની

૧. જ્યોતિષ્કના ઇન્દ્ર ચન્દ્રની ચાર મહારાણીઓ છે—
(૧) ચન્દ્રપ્રભા, (૨) દ્યોઃષ્યાભા, (૩) અચિંમાલી, (૪) પ્રભંકરા.

૨. સૂર્ય નામના જ્યોતિષકેન્દ્રની — (૧) સૂર્યપ્રભા,
(૨) દ્યોષ્ણુભા, (૩) અરિમાલી (૪) પ્રભંકરા.

૩. ઈગાલ મહાગ્રહની ચાર — (૧) વિજયા, (૨)
વૈજયંતી, (૩) જયંતી, (૪) અપરાજિતા.

૪-૬૦. તેવી જ રીતે એ જ નામની ભાવકેતુ પર્યંત^૧
બધા મહાગ્રહોની મહારાણીઓ સમજ લેવી.

[—સ્થા ૦ ૨૭૩]

(૫) વૈમાનિકેન્દ્ર અને લોકપાલની^૨

(૧) ૧. દેવેન્દ્ર શકની આઠ મહારાણીઓ છે —

૧. પદ્મા, ૨. શિવા, ૩. સતી, ૪. અંબૂ, ૫.
અમલા, ૬. અપ્સરા, ૭. નવમિતા, ૮. રોહિણી.

૨. ઈશાન દેવેન્દ્રની આઠ મહારાણીઓ છે —

૧. કૃષ્ણા, ૨. કૃષ્ણરાજિ, ૩. રામા, ૪. રામ-
રક્ષિતા, ૫. વસુ, ૬. વસુગાત્રા, ૭. વસુમિત્રા, ૮.
વસુધરા.

(૨) ૧-૪. (અ) શકના સોમ આદિ ચાર લોકપાલોની
ચાર-ચાર મહારાણીઓ છે — ૧. રોહિણી,
૨. મહના, ૩. ચિત્રા, ૪. સોમા.

(આ) શકના સોમ તથા યમ નામના લોકપાલની છ
મહારાણીઓ છે.

(ઇ) શકના વરુણ નામના લોકપાલની સાત મહા-
રાણીઓ છે.

(ઈ) શકના સોમ નામના લોકપાલની આઠ મહા-
રાણીઓ છે.

૧. મહાગ્રહો ૮૮ છે. નામ માટે બૃહત્ સગ્રહણીસૂત્ર-મુનિશ્રી ચરો-
વિજયજી કૃત અનુવાદ પૃ ૦ ૧૪૩

૨. દેવીઓની કલ્પત્તિ ઈશાન મુધી જ છે. તેથી આગળના દેવલોકમાં
મહારાણીઓનો સંખ્ય ન હોવાથી અહીં તે બેના ઇન્દ્રો તથા લોકપાલોની
મહારાણીઓની ગણતરી છે.

- ૫-૮. (જ) ઇશાનના સોમ આદિ ચાર લોકપાલની ચારચાર મહારાણીઓ છે — ૧. પૃથ્વી, ૨. રાજિ, ૩. રત્ની, ૪. વિદ્યુત્.
- (ઞ) ઇશાનના સોમ અને ચમ નામના લોકપાલની સાત મહારાણીઓ છે.
- (ટ) ઇશાનના વૈશ્રમણ્ય લોકપાલની આઠ મહારાણીઓ છે.
- (ઠ) ઇશાનના વરુણ નામના લોકપાલની નવ મહારાણીઓ છે.

[—સ્થા. ૨૭૩, ૫૦૫, ૫૭૪, ૬૧૨, ૬૮૨]

૬. સામાનિક દેવો^૧

(૧) ભવનપતિના ઇન્દ્રોના

૧. ચમરના ૬૪,૦૦૦ સામાનિક દેવો છે.
૨. બલિના ૬૦,૦૦૦ સામાનિક છે
૩. ધરણના ૬,૦૦૦ સામાનિક છે.
- ૪-૨૦ ભૂતાનંદથી મહાઘોષ સુધીના બાકીના ભવન પતિના ઇન્દ્રોના પણ છ છ હજાર સામાનિક સમજવા.^૨

[—સમ. ૬૪,૬૦, —સ્થા. ૫૦૯]

(૨) વૈમાનિકેન્દ્રોના^૩

૧. શકેના ૮૪,૦૦૦ સામાનિક છે.

૧. સમૃદ્ધિમાં ઇન્દ્ર સમાન પણ ઇન્દ્રત્વશૂન્ય દેવો તે સામાનિક કહેવાય છે.

૨. વ્યન્તરના બધા ઇન્દ્રોને ૪૦૦૦-૪૦૦૦ સામાનિકો છે. અને જ્યોતિષકેન્દ્રોમાં-ચંદ્રને ૪ હજાર અને સૂર્યને પણ ચાર હજાર સામાનિકો છે.

૩. જે વૈમાનિક-ઇન્દ્રોના સામાનિકની સંખ્યા નથી બતાવી, તે આ પ્રમાણે — સનત્કુમારના ૭૨ હજાર, લાંતકના ૫૦ હજાર, મહાશુકના ૪૦ હજાર, અને અપ્સ્યુતના ૧૦ હજાર સામાનિક દેવો છે.

૨. ઇશાનના ૮૦,૦૦૦ સામાનિક છે.
૩. માહેન્દ્રના ૭૦,૦૦૦ સામાનિક છે.
૪. બ્રહ્મના ૬૦,૦૦૦ સામાનિક છે.
૫. સહસ્રાર ૫૦,૦૦૦ સામાનિક છે.
૬. પ્રાણુતના ૨૦,૦૦૦ સામાનિક છે.

[સમ ૮૪,૮૦,૭૦,૬૦,૩૦,૨૦]

૭. અનીક - દેવસૈન્ય^૧

(૧) ભવનેન્દ્રોનાં

૧. ચમરનાં પાંચ લડાયક^૨ સૈન્ય છે, અને તેના પાંચ સેનાપતિ છે —

(૧) સૈન્ય :— ૧. પાયદળ; ૨. હયાનીક; ૩. ગભાનીક; ૪. મહિષાનીક; ૫. રથાનીક.

(૨) સેનાપતિ :— ૧. દ્રુમ; ૨. સૌદામી; ૩. કુંથુ; ૪. લોહિતાક્ષ; ૫. કિન્નર.

૨. બલિનાં પાંચ લડાયક સૈન્ય ચમર જેમ બાણુવાં; પણ તેના સેનાપતિનાં નામ આ પ્રમાણે —

૧. મહાદ્રુમ, ૨. મહાસૌદામ, ૩. માલંકાર, ૪. મહા-લોહિતાક્ષ, ૫. કિંપુરુષ.

૩. ધરણુનાં પાંચ લડાયક સૈન્ય ચમર જેમ બાણુવાં; પણ તેના પાંચ અધિપતિ આ પ્રમાણે —

૧. ઇન્દ્રને ગ્યારે સૈન્યની જરૂર પડે ત્યારે સાતે પ્રકારનું સૈન્ય વિકૃત્તિને તૈયાર કરી આપનાર દેવો તે અનીક ભતિના કહેવાય છે.

૨. સૈન્યના આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ભેદ સાત છે, પણ નાટ્યાનીક અને ગધર્વાનીકનો ઉપયોગ લડાઈમાં નથી પણ એરા-આરામમાં છે, તેથી તે સિવાયનાં પાંચ સૈન્યને લડાયક સૈન્ય ગણાવ્યા છે.

૧. રુદ્રસેન; ૨. યશોધર; ૩. સુદર્શન; ૪. નીલકંઠ;
૫. આનંદ.

૪. ભૂતાનંદનાં પાંચ લડાયક સૈન્ય ચમર જેમ જ બાણવાં;
પણ તેના સેનાપતિનાં નામ નીચે પ્રમાણે —

૧. દક્ષ; ૨. સુગ્રીવ; ૩. સુવિક્રમ; ૪. શ્રવેતકંઠ; ૫.
નંદોત્તર.

૫. વેણુદેવનું લડાયક સૈન્ય ચમર જેમ અને સેનાપતિઓ
ધરણની જેમ બાણવા.

૬. વેણુદારીના સેનાપતિનાં નામો ભૂતાનંદની જેમ.

૭-૨૦. બાકીના બધા દક્ષિણાર્ધના ઇન્દ્રોના સેનાપતિનાં
નામો ધરણ જેમ અને ઉત્તરાર્ધના ઇન્દ્રોના
સેનાપતિનાં નામો ભૂતાનંદ જેમ સમણ લેવાં.

[—સ્થા ૦ ૪૦૪]

૧. ચમરનાં સાત સૈન્ય છે અને તેના સેનાપતિ સાત
છે તે આ પ્રમાણે —

(૧) સૈન્ય :— ૧-૫. પાચદળથી રથાનીક; ૬. નાટ્ય
સૈન્ય; ૭. ગાંધર્વ સૈન્ય.

(૨) સેનાપતિ :— ૧-૫. દ્રુમ યાવત્ કિન્નર; ૬. રિષ્ટ;
૭. ગીતરતિ.

૨. બલિનું સૈન્ય ઉપર પ્રમાણે; સેનાપતિનાં નામ આ
પ્રમાણે —

૧-૫. મહાદ્રુમ યાવત્ કિંપુરુષ; ૬. મહારિષ્ટ; ૭.
ગીતયશ.

૩. ધરણનાં સૈન્ય તે જ પ્રમાણે અને સેનાપતિનાં નામ
આ પ્રમાણે —

૧-૫. રુદ્રસેનથી આનંદ; ૬. નંદન; ૭. તેયલી.

૪. ભૂતાનંદનું સૈન્ય તે જ પ્રમાણે અને સેનાપતિનાં નામ નીચે પ્રમાણે —

૧-૫. દક્ષિણી નંદોત્તર; ૬. રતિ; ૭. માનસ.

૫-૨૦. ધરણી જેમ બાકીના દક્ષિણાર્ધના ઇન્દ્રનું સૈન્ય અને સેનાપતિ; તથા ભૂતાનંદની જેમ બાકીના ઉત્તરાર્ધ ઇન્દ્રનું સૈન્ય અને સેનાપતિ સમજ લેવા.
[—સ્થા ૫૮૨]

૧. ચમરના પાયદળના સેનાપતિ દ્રુમના સાત કચ્છ છે:—
પ્રથમ કચ્છમાં ૬૪,૦૦૦ હેવો છે; ત્યાર પછીના કચ્છોમાં ઉત્તરોત્તર બમણા હેવો સમજ લેવા.

૨. બલિના પાયદળના સેનાપતિ મહાદ્રુમના પશુ સાત કચ્છ છે:—
પ્રથમ કચ્છમાં ૬૦,૦૦૦ હેવો છે. ત્યાર પછીના કચ્છોમાં ઉત્તરોત્તર બમણા બમણા હેવો સમજ લેવા.

૩. ધરણીના પશુ પાયદળના સેનાપતિ રુદ્રસેનના કચ્છ સાત છે અને તેના પ્રથમ કચ્છના હેવો-૨૮,૦૦૦ છે અને બાકીના કચ્છોમાં ઉત્તરોત્તર બમણા સમજ લેવા.

૪-૨૦. બાકીના સેનાપતિઓના કચ્છોની વિગત પણ ધરણી જેમ સમજ લેવી.

[—સ્થા ૫૮૩]

(૨) વૈમાનિકેન્દ્રોનાં^૧

૧. શકદેવેન્દ્રનાં પાંચ લઘાયક સૈન્ય તથા તેના પાંચ સેનાપતિઓ છે. તે આ પ્રમાણે:—

૧. વ્યતર નિકાયમાં પણ ઇન્દ્રોને સાત પ્રકારનું સૈન્ય છે. અને યથોત્તિથીના ઇન્દ્રોને પણ સૈન્ય તો છે પણ તેમને છ પ્રકારના સૈન્ય છે. વૃષભ અથવા મહિષાનીક યથોત્તિથી નિકાયમાં નથી એ વિશેષમાં સમજવું.

(૧) સૈન્ય : — ૧. પાયદળ; ૨. હયાનીક; ૩. ગજાનીક;
૪. ઋષભાનીક; ૫. રથાનીક.

(૨) સેનાપતિઓ — ૧. હરિણૈગમેષી; ૨. વાયુ; ૩.
ઐરાવણ; ૪. દામઢ્ઢી; ૫. માઠર.

૨. ઇશાનનાં પણ પાંચ સૈન્ય તે જ છે પણ સેનાપતિનાં
નામ આ પ્રમાણે. —

૧. લઘુપરાક્રમ, ૨. મહાવાયુ, ૩. પુષ્પદંત, ૪. મહા-
દામઢ્ઢી, ૫. મહામાઠર.

૩-૨૦. આરણ પર્થત દક્ષિણાર્ધનાં વિમાનોના ઇન્દ્રોનાં
સૈન્યો તથા સેનાપતિઓ શક જેમ અને અચ્યુત
પર્થતના ઉત્તરાર્ધનાં વિમાનોના ઇન્દ્રોનાં સૈન્યો તથા
સેનાપતિઓ ઇશાનની જેમ સમજવાં.

[—સ્થા ૪૦૪]

૧. શકનાં સૈન્ય સાત છે અને તેના સાત સેનાપતિ છે;
તે આ પ્રમાણે :—

(૧) સૈન્ય :—૧. પાયદળ; ૨. હયાનીક; ૩. ગજાનીક;
૪. વૃષભાનીક; ૫. રથાનીક; ૬. નાટ્યાનીક; ૭.
ગંધર્વાનીક.

(૨) સેનાપતિ :—૧. હરિણૈગમેષી; ૨. વાયુ; ૩.
ઐરાવણ; ૪. દામઢ્ઢી; ૫. માઠર; ૬. શ્વેત; ૭. તુષુર.

૨. ઇશાનનાં સાત સૈન્ય એ જ; પણ સેનાપતિનાં નામ
આ પ્રમાણે :—

૧. લઘુપરાક્રમ, ૨. મહાવાયુ, ૩. પુષ્પદંત, ૪. મહા-
દામઢ્ઢી, ૫. મહામાઠર, ૬. મહાશ્વેત, ૭. રત.

૩-૧૦. આરણપર્થત દક્ષિણાર્ધના ઇન્દ્રોનાં સૈન્યો તથા
સેનાપતિઓ શક જેમ જાણવાં અને ઉત્તરાર્ધના ઇન્દ્રોનાં
સૈન્યો તથા સેનાપતિઓ ઇશાનની જેમ જાણવાં.

[—સ્થા ૫૮૨]

૧. શકુના હરિભૈરવમેષી પાયદળના સેનાપતિના સૈન્યના સાત કચ્છ-સમૂહો છે. તેમાં પ્રથમ કચ્છના દેવો ૮૪,૦૦૦ છે. અને બાકીનાના ઉત્તરોત્તર બમણા સમજવા.

૨-૧૦. ઇશાનથી અચ્યુતપર્વતના દેવેન્દ્રોના પાય-દળના પણ સાત સાત કચ્છ છે; તે પણ ઉપર પ્રમાણે પ્રથમથી બમણા બમણા દેવોના બનેલા છે. તેમના પ્રથમ કચ્છના દેવોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે. તે બહુયા પછી બાકીના કચ્છોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર બમણી કરી લેવી.

(૨) ઇશાનની ૮૦,૦૦૦; (૩) સનતકુમારની ૭૨,૦૦૦; (૪) માહેન્દ્રની ૭૦,૦૦૦; (૫) બ્રહ્માની ૬૦,૦૦૦; (૬) લાંતકની ૫૦,૦૦૦; (૭) શુક્રની ૪૦,૦૦૦; (૮) સહસ્રારની ૩૦,૦૦૦; (૯) પ્રાણુતની ૨૦,૦૦૦; (૧૦) અચ્યુતની ૧૦,૦૦૦.

[—સ્થાન ૫૮૩]

૮. ઉત્પાતપર્વતો^૧

૧. ભવનપતિના^૨

૧. ચમરનો તિગિચ્છકૂટ^૩ નામનો ઉત્પાતપર્વત મૂળમાં ૧૦૨૨ યોજન વિસ્તારવાળો છે.

૧. તિર્થંચોકમાં આવવા સારુ ચમર વગેરે દેવો જ્યાંથી ઉત્પત્તન—ભર્વગમન કરે તે ઉત્પાત પર્વત કહેવાય છે.

૨ અમુરકુમાર, નાગકુમાર અને હ્રદધિકુમારના આવાસો અરુણોદ સમુદ્રમાં હોવાથી તેમના ઇન્દ્ર વગેરેના ઉત્પાતપર્વતો પણ તેમાં જ છે. દ્રીપ, દિશા, અગ્નિ અને સ્તનિતકુમારના આવાસો અરુણવર દ્રીપમાં હોવાથી તેમના ઇન્દ્ર વગેરેના ઉત્પાતપર્વત પણ ત્યાં જ છે.

૩. આ ઉત્પાતપર્વત અસંખ્યાતમા અરુણોદ સમુદ્રમાં આવેલો છે. તેની જ ચાર્દ ૧૭૨૨ યોજન છે. વિશેષ માટે ‘ભગવતીસાર’ પૃ. ૭૧૬ જુઓ.

૨-૫. ચમરના લોકપાલ સોમનો સોમપ્રભ, ચમનો ચમપ્રભ, વરુણનો વરુણપ્રભ અને વૈશ્રમણનો વૈશ્રમણપ્રભ—એ ચારે ઉત્પાત પર્વતો હજાર યોજન ઊંચા, હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડા અને મૂળમાં હજાર યોજન વિસ્તૃત છે.

૬. ખલિનો રુચકેન્દ્ર ઉત્પાતપર્વત મૂળમાં ૧૦૨૨ યોજન લાંબો-પહોળો છે.

૭-૧૦. ખલિના લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતોનું માપ ચમરના લોકપાલના ઉત્પાતપર્વતોની જેમ સમજવું.

૧૧. ધરણનો ધરણપ્રભ ઉત્પાતપર્વત હજાર યોજન ઊંચો, હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડો અને મૂળમાં હજાર યોજન લાંબો-પહોળો છે.

૧૨. ધરણના લોકપાલ કલપાલના મહાકાલપ્રભ ઉત્પાત-પર્વતનું માપ ધરણપ્રભ ઉત્પાતપર્વત જેમ સમજવું.

૧૩-૧૫. બાકીના ધરણના લોકપાલના ઉત્પાતપર્વતોનું માપ પણ ધરણપ્રભ જેમ સમજ લેવું.

૧૬-૧૦૦. બાકીના ભૂતાનંદાદિ ઇન્દ્રો અને તેમના ચાર ચાર લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતોનું માપ પણ ધરણના ધરણપ્રભ ઉત્પાતપર્વત જેમ સમજ લેવું. જે જે ઉત્પાતપર્વતોનાં નામ નથી જણાવ્યાં, તે તે ઉત્પાતપર્વતોનાં નામ તે તે ઇન્દ્ર અને લોકપાલનાં નામ આગળ ‘પ્રભ’ શબ્દ લગાડી જાણી લેવાં.

(૨) વૈમાનિકોના

૧. શકનો શકપ્રભ નામનો ઉત્પાતપર્વત દશ હજાર યોજન ઊંચો છે, દશ હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડો છે અને મૂળમાં દશ હજાર યોજન પહોળો છે.

૨-૫. શકના સોમ આદિ ચાર લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતો^૧ પણ શકપ્રભ જેવડા છે.

૬-૫૦. બાકીના વૈમાનિકેન્દ્રો અને તેમના ચાર-ચાર લોકપાલોના પર્વતો તેમનાં નામ આગળ 'પ્રભ' શબ્દ યોજી બનાવી લેવા અને તેમનું માપ શકપ્રભ જેમ બાણુરૂ.

[—સ્થા ૦ ૭૨૮]

૬. રાજધાનીમાંની સભાઓ વગેરે

(૧) રાજધાનીઓ

૧. ચમરચંચા^૨ રાજધાનીમાં પાંચ સભાઓ^૩ છે —

૧. સુધર્માસભા^૪ — શર્યાસ્થાન;

૨. ઉપપાતસભા — જન્મસ્થાન;

૧. કુડલવરદ્રીપમા દક્ષિણાર્ધમાં શકના લોકપાલોના અને ઉત્તરાર્ધમાં ઈશાનના લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતો છે.

૨. રત્નપ્રભા પૃથ્વીના મધ્યભાગમા જ્યાં અસુરોના નિવાસો આવેલા છે, ત્યાં દક્ષિણાર્ધમાં તેમના અધિપતિ ચમરેન્દ્રની ચમરચંચા નામની રાજધાની છે. — 'ભગવતીસાર' પૃ ૦ ૭૧૬. ચમરચંચાના અધિપતિ ચમરે એક વખત ભગવાન મહાવીરનું શરણ લઈ શકને હકૂતવાની કાશીશ કરી હતી, તેની કથા માટે જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ ૦ ૨૦૦ થી આગળ.

૩. સભા અને આગળ આવનાર પરિવહનો અર્થ એક નથી. સભા સ્થાનનું નામ છે, જ્યારે પરિવહનો અર્થ પરિવાર એવો થાય છે.

૪. દેવોના જન્મસ્થાન વગેરેની આ સભાઓની વિશેષ વિગતો માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ન. ૧૬.

૩. અભિષેકસભા - સ્નાનાગાર;

૪. અલંકારસભા - વસ્ત્રાગાર;

૫. વ્યવસાયસભા - પુસ્તકાલય.

બધાં ઇન્દ્રસ્થાનોમાં આ જ પ્રમાણે પાંચ-પાંચ સભાઓ હોય છે.

[—સ્થાં ૪૭૨]

૨. ચમરચંચા રાજધાની ઇન્દ્રના ઉપપાત (જન્મ) વિના ઉત્કૃષ્ટ છ માસ રહી શકે.

તે જ પ્રમાણે પ્રત્યેક ઇન્દ્રસ્થાન ઇન્દ્રીપપાત વિના છ માસ રહી શકે.

[—સ્થાં ૫૩૫]

૩. ચમરચંચા રાજધાનીની પ્રત્યેક દિશામાં ૩૩-૩૩ ભૌમ છે.

[—સમં ૩૩]

૪. ચમરની સુધર્માસભામાં ૫૧૦૦ થાંભલા લાગેલા છે. બલિની સભામાં ૫૯૫ તેટલા જ છે.

[—સમં ૫૧]

૫. અસુરેન્દ્ર ચમરની સુધર્માસભા ૩૬ યોજન ઊંચી છે.

[—સમં ૩૬]

૬. સૌધર્મકલ્પની સુધર્માસભાના માણુવક નામના ચૈત્ય-સ્તંભનો ઉપરનીચેનો ૧૨૫-૧૨૫ યોજન ભાગ છેડીને બાકીના ૩૫ યોજન જેટલા ભાગમાં વજ્રમય ગોળ વાસણમાં તીર્થ કરનાં હાડકાં છે.

[—સમં ૩૫]

૭. ચમર અને બલિનાં આવતારિક લયન ૧૬ હજાર યોજન લાંબાં-પહોળાં છે.

[—સમં ૧૬]

(૨) પરિષદો

ક. ભવનવાસીની —

(૧) ૧. ચમરની પરિષદો ત્રણ છે, તે આ પ્રમાણે :—

૧. સમિતા નામની આશ્વતર; ૨. ચંડા નામની મધ્ય; ૩. જાતા નામની બાહ્ય.

૨-૩. ચમરના સામાનિક અને ત્રાયસ્ત્રિંશત દેવોને પણ તે જ પ્રકારે ત્રણ પરિષદો છે.

૪-૫. ચમરના લોકપાલની તથા અગ્રમહિષીની પણ ત્રણ પરિષદો હોય છે, તે આ :—

૧. તુમ્બા; ૨. તુડિકા; ૩. પર્વા.

(૨) ૧-૫. બલિની તથા બલિ સંબંધી સામાનિકથી માંડી મહારાણીની પરિષદોનું વર્ણન ચમર જેમ.

(૩) ૧-૩. ધરણુ તથા તેના સામાનિક અને ત્રાયસ્ત્રિંશતની પરિષદો ચમર જેમ.

૪-૫. ધરણુના લોકપાલ અને મહારાણીઓની પરિષદો આ પ્રમાણે :— ૧. ઇષા; ૨. તુટિકા; ૩. દ્વદરથા.

૧. આ પરિષદોના ત્રણ ભેદ કરવામાં આવ્યા છે તે સબધભેદથી સમજવા. આશ્વતર પરિવારના દેવો ઇન્દ્રને કાંઈ પ્રયોજન હોય અને તે બોલાવે તો જ આવે છે. જે બોલાવ્યે કે વગર બોલાવ્યે પણ આવે તે મધ્યમ પરિષદના દેવો, અને જે બોલાવ્યા વગર જ હમેશા આજ્ઞા ઉઠાવવા હાજર હોય તે બાહ્ય પરિષદના દેવો સમજવા. ઇન્દ્ર સૌથી પ્રથમ જેમની સાથે કાર્યાકાર્યનો વિચાર કરે તે આશ્વતર, અને તેના વિષે પ્રથમ આશ્વતર પર્ષદા સાથે વિચાર કર્યા પછી જેમની સાથે વિરોધ વિચાર કરે તે મધ્યમ; અને જેમને માત્ર નિર્ણય સમજાવી જ દે, તે બાહ્ય-પરિવારના દેવો સમજવા.

(૪-૨૦) બાકીના લવનવાસીની પરિષદોનું વર્ણન ધરણ જેમ જાણી લેવું.

આ. વ્યન્તરની —

(૧) ૧. પિશાચેન્દ્ર કાલની આ ત્રણ પરિષદો છે. ૧. ઇષા;
૨. તુટિકા; ૩. દ્વરથા.

૨-૩. પિશાચેન્દ્ર કાલના સામાનિક અને મહારાણીઓની પણ કાલ જેમ.

(૨-૧૬) બાકીના વ્યંતરો વિષે પણ કાલ જેમ સમજી લેવું.

દ. જ્યોતિષીની —

(૧) ૧. જ્યોતિષીના ઇન્દ્ર ચંદ્રની ત્રણ પરિષદો છે:—

૧. તુંગા; ૨. તુટિકા; ૩. પર્વા.

૨-૩. ચંદ્રના સામાનિક અને મહારાણીઓની પણ તે જ પ્રમાણે.

(૨) સૂર્ય વિષે ચંદ્ર જેમ સમજી લેવું.

ઈ. વૈમાનિકોની —

(૧) ૧. દેવેન્દ્ર શકની ત્રણ પરિષદ છે તે આ:—

૧. સમિતા; ૨. ચંડા; ૩. જાતા.

૨-૫. શકના ત્રાયસ્ત્રિંશત, સામાનિક, લોકપાલ અને તેની મહારાણીઓની પરિષદો પણ શક જેમ.

(૨-૧૦) બાકીના વૈમાનિકોની પરિષદો પણ ઉપર પ્રમાણે.
ત્રીજા દેવલોકથી મહારાણીઓ ન હોવાથી તેમની પરિષદો ન ગણવી.

ટિપ્પણુ

૧. જ્યોતિષક :—

જ્યોતિષી દેવોનું સ્થાન તિર્થચોકમાં છે. સમભૂતલાથી પૃથ્વીથી ૬૦૦ યોજન ઊંચે અને ૬૦૦ યોજન નીચે એમ ૧૮૦૦ યોજનનો તીરછા લોક છે. તેમાં સમભૂતલાથી ૭૬૦ યોજન ઊંચે જ્યોતિષી દેવોનું સ્થાન રાડ થાય છે અને ત્યાંથી બાકીના ૧૧૦ યોજનમા જ્યોતિષી દેવોનું સ્થાન પૂરુ થાય છે. તે આ પ્રમાણે—

૧.	સમભૂતલાથી ૭૬૦ યોજન ઊંચે	તારામંડલ
૨	„ ૮૦૦ „	સૂર્ય
૩.	„ ૮૮૦ „	ચંદ્ર
૪.	„ ૮૮૪ „	નક્ષત્રમંડલ
૫.	„ ૮૮૮ „	બુધાદિ ગ્રહો
૬.	„ ૮૯૧ „	શુક્રાદિ ગ્રહો
૭.	„ ૮૯૪ „	બૃહસ્પતિ આદિ ગ્રહો
૮.	„ ૮૯૭ „	મંગલાદિ ગ્રહો
૯.	„ ૯૦૦ „	શનિશ્વરાદિ ગ્રહો

આનો અર્થ એ છે કે લોકને વિષે સમભૂતલાથી જ્યોતિષક ૭૬૦ યોજન ઊંચુ છે. મેરુ કે જે જલુદ્રોપની મધ્યમાં આવેલો છે, ત્યાંથી ૧૧૨૧ યોજન દૂરથી તેની ચારે બાજુએ જ્યોતિષક રાડ થઈને એમ ને એમ ઠેક લોકાંત તરફ આગળ વધેલ છે, અને તે એટલે સુધી કે જ્યોતિષક અને લોકાંતને માત્ર ૧૧૨૧ યોજનનું છેદ રહી જાય છે.

જ્યોતિષી દેવોના મુખ્ય બે ભેદ છે—સ્થિર અને ચલન સ્વભાવવાળા. મનુષ્યલોકમાં ચંદ્રાદિ પાંચે પ્રકારના જ્યોતિષી દેવો ચલન સ્વભાવવાળા છે. તે સદેવ ભ્રમણ કર્યા કરે છે. ત્યારે મનુષ્યલોકની બહારના જ્યોતિષી દેવો સ્થિર છે. તે ભ્રમણ કરનારા નથી. અહીં જે દેવો ભ્રમણ કરનારા છે એમ કહ્યું તેનો ભાવાર્થ એ છે કે, તેમનાં વિમાનો હંમેશા ગતિમાન હોય છે. વાનિવાસી દેવો તો તેની અદર સ્થિર પણ હોઈ શકે.

૨. દક્ષિણાર્ધ-ઉત્તરાર્ધના ચંદ્ર:—

મનુષ્યક્ષેત્ર જે ૪૫ લાખ ચોજન પ્રમાણ છે, તેમાં બધા મળી ચંદ્ર ૧૩૨ અને સૂર્ય પણ ૧૩૨ છે. તે આ પ્રમાણે—

જ્યુદ્ધીપમાં	૨ ચંદ્ર અને ૨ સૂર્ય
લવણસમુદ્રમાં	૪ ચંદ્ર અને ૪ સૂર્ય
ધાતકીપડમાં	૧૨ ચંદ્ર અને ૧૨ સૂર્ય
કાલોદસમુદ્રમાં	૪૨ ચંદ્ર અને ૪૨ સૂર્ય
પુષ્કરાર્ધમાં	૭૨ ચંદ્ર અને ૭૨ સૂર્ય

૧૩૨

૧૩૨

એટલે મનુષ્યક્ષેત્રના દક્ષિણાર્ધમાં તેના અડધા ૬૬ ચંદ્ર અને ૬૬ સૂર્ય છે. અને તેટલા જ મનુષ્યક્ષેત્રના ઉત્તરાર્ધમાં છે. જ્યારે ઉત્તરાર્ધના દક્ષિણાર્ધમાં આવે છે, ત્યારે દક્ષિણાર્ધના ઉત્તરાર્ધમાં જાય છે; એટલે હંમેશાં બન્ને ભાગોમાં ૬૬ ચંદ્ર અને તેટલા જ સૂર્યનો યોગ રહે છે.

૩. સૂર્યતાપના ૧૯૦૦ ચોજન:—

આ ૧૯૦૦ ચોજન આ પ્રમાણે.—સૂર્ય સ્વસ્થાનથી ઉપર એકસો ચોજન પ્રકાશ ફેલાવી શકે છે અને સ્વસ્થાનથી નીચે ૧૮૦૦ ચોજન. સમભૂતલા અને સૂર્યનું અંતર ૮૦૦ ચોજન થાય છે, એટલે એ ૮૦૦ ગણિતાં બાકીના એક હજાર ચોજન પશ્ચિમ મહાવિદેહની જગતીની પાસેના દેશની અપેક્ષાએ સમજવા જોઈએ. કારણ, જ્યુદ્ધીપમાં પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં વિજયદ્વાર તરફ જમીન ક્રમશઃ નીચી થતી જાય છે અને લવણસમુદ્ર પાસે છેક તેનું નીચાણ એક હજાર ચોજન થઈ જાય છે. એટલે તે ભૂમિની અપેક્ષાએ સૂર્યપ્રકાશ સર્વ મળી ૧૯૦૦ ચોજન પ્રમાણ ફેલાય છે. જ્યુદ્ધીપ સિવાયના બીજા દ્વીપોમાં સૂર્ય સ્વસ્થાનથી ઉપર ૧૦૦ ચોજન અને સ્વસ્થાનથી નીચે ૮૦૦ ચોજન પ્રકાશ આપે છે; કારણ, બીજા દ્વીપોમાં જમીન સમ રહે છે, નીચી-જિચી થતી નથી.

૪. ચંદ્રની વધધટના ભાગ:—

ચંદ્રની નીચે કૃષ્ણ રાહુ વિમાન આવેલું છે. એનો યોગ ચંદ્ર સાથે નિરંતર હોય છે. તેને અને ચંદ્રને માત્ર ચાર આંગળનું અંતર રહે છે. આ રાહુ વિમાન ચંદ્રના અમુક ભાગને કૃષ્ણ પક્ષમાં પ્રતિદિન આવે છે

અને શુકલપક્ષમાં પ્રતિદિન કમરા. આવરણ છોડવું નય છે. આ પ્રમાણે ચંદ્રની હાનિ અને વૃદ્ધિ થતી રહે છે.

ચંદ્રના ૯૩૧ ભાગ કદપતાં તેમાંથી એક ભાગનું તો કદી આવરણ થવું જ નથી. બાકીના ૯૩૦ ભાગમાંથી કમરા: પ્રતિદિન ૬૨-૬૨ ભાગનું કૃષ્ણપક્ષમાં રાહુના વિમાનથી આવરણ થાય છે. આ પ્રમાણે $૧૫ દિવસમાં ૬૨ \times ૧૫ = ૯૩૦$ ભાગને આવરિત કરી લે છે ત્યારે અમાસ થાય છે. પછી કમરા. ૬૨-૬૨ ભાગનું શુકલપક્ષમાં આવરણ હોય છે. આ રીતે ૧૫ દિવસમાં બધા ભાગનું આવરણ દૂર થઈ પૂર્ણિમાના દિવસે ચંદ્ર નિરાવરણ થઈ પૂર્ણ પ્રકાશે છે.

૫. સૂર્યમંડલ :—

જ્યોત્સ્નીપમા મેરુ પર્વતની પશ્ચિમે ૪૪,૮૨૦ યોજન દૂર એક સૂર્ય છે જે ભરતસૂર્ય કહેવાય છે, અને તેટલે જ દૂર પૂર્વમાં પણ બીજો સૂર્ય છે જે ઔરવત સૂર્ય કહેવાય છે. બન્ને સૂર્યો મેરુથી થોડું-થોડું અંતર વધારતાં મેરુની પ્રદક્ષિણા કરે છે. તે એવી રીતે કે ભરતસૂર્ય દક્ષિણ દિશામાં થઈ પશ્ચિમે નય છે અને ઔરવતસૂર્ય પશ્ચિમથી ઉત્તરમાં થઈ પૂર્વમાં નય છે. આ પ્રમાણે બન્ને સૂર્યની અર્ધપ્રદક્ષિણાથી જે લગભગ ગોળાકાર રેખા થાય, તે એક મંડલ કહેવાય. ત્યાર પછી બન્ને સૂર્ય બીજા મંડલની રચના કરે છે. તે એવી રીતે કે ભરત સૂર્ય (જેને હવે ઔરવત સૂર્ય કહેવો બેઠો છે, કારણ તેનો ઉદય ઔરવતમાં હોય છે) પશ્ચિમથી ઉત્તરમાં થઈ પૂર્વમાં આવે છે અને ઔરવત સૂર્ય (જેને હવે ભરતમાં ઉદયને કારણે ભરત સૂર્ય કહેવો) પૂર્વમાંથી દક્ષિણમાં થઈને પશ્ચિમે આવે છે. આ જ પ્રમાણે બન્ને સૂર્યો મેરુથી ઉત્તરોત્તર અંતર વધારતા વધારતાં બધા મળી ૧૮૪ મંડળો કરે છે. આમ ૧૮૪ મુ મંડલ ત્યારે પૂરું થાય છે, ત્યારે તેમનું મેરુથી $૪૫૩૩૦\frac{૧૬}{૬૬}$ યોજન અંતર થાય છે. એટલે તેમનું સર્વ મળી $(૪૫૩૩૦\frac{૧૬}{૬૬} - ૪૪૮૨૦ = ૫૧૦\frac{૧૬}{૬૬})$ ૫૧૦ $\frac{૧૬}{૬૬}$ યોજન પ્રમાણ ભ્રમણક્ષેત્ર છે. તેમાંથી માત્ર ૧૮૦ યોજન પ્રમાણ જ્યોત્સ્નીપમા છે અને બાકીના ૩૩૦ $\frac{૧૬}{૬૬}$ લવણસમુદ્રમાં છે. જ્યોત્સ્નીપના ૧૮૦ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં માત્ર ૬૫ સૂર્યમંડલો થાય છે, અને બાકીનાં ૧૧૯ મંડલો લવણસમુદ્રમાં થાય છે.

એક વખત ઉપર પ્રમાણે ૧૮૪ મંડલ કરીને પાછા બંને સૂર્યો ને ક્રમે મેરુથી અતરક્ષિત વધાર્યું હતું તે જ ક્રમે અતર ઘટાડતા ઘટાડતા સ્વસ્થાને તે જ પ્રમાણે ૧૮૪ મંડલ કરીને પહોંચી જાય છે. સર્વાલ્યંતર મંડલથી જ્યારે સૂર્યો સર્વબાહ્ય મંડલ તરફ ગતિ કરતા હોય, ત્યારે દક્ષિણાયન કહેવાય છે. અને સર્વબાહ્યમંડલથી સર્વાલ્યંતર મંડલમાં ગતિ કરતા હોય છે, ત્યારે ઉત્તરાયણ કહેવાય છે. ૬ માસમાં ઉત્તરાયણ અને ૬ માસમાં દક્ષિણાયન પૂરું થાય છે. આ પ્રમાણે એક વર્ષમાં સૂર્યો અદ્વરથી બહાર અને બહારથી અદ્વર પાછા સ્વસ્થાને આવી જાય છે. દક્ષિણાયન વખતે દિનમાન ઘટે છે અને રાત્રીઓ લાંબી થતી જાય છે. ઉત્તરાયણમાં તેથી ઊલટું છે.

૬. ૧૦ મુહૂર્ત :—

જ બ્રહ્મીપમાં બે સૂર્ય છે. તેમાંના પ્રત્યેક વારાક્રમી ભરતમાં ઉદય પામે છે. પ્રથમ દિવસે ભરતમાં બે જ સૂર્યનો ઉદય હોય છે, તેનો જ બીજો દિવસે ઉદય નથી હોતો પણ બીજા જ સૂર્યનો ઉદય હોય છે. અને ત્રીજો દિવસે પાછો જ નો ન થતા પ્રથમના જ નો થાય છે. ઔરવત વિષે પણ આ જ વ્યવસ્થા છે. આનું કારણ એ છે કે, મેરુની સપૃશ્ણ પ્રદક્ષિણા કરતાં, જેને મંડલ કહેવામાં આવે છે, પછી તે નાનું હોય કે મોટું, ૬૦ મુહૂર્ત (૪૮ કલાક) લાગે છે. એટલે પ્રત્યેક સૂર્ય સ્વસ્થાને ત્રીજો દિવસે પહોંચે છે. તેથી વચલા દિવસમાં બીજા સૂર્યનો ઉદય થાય છે.

૭. સૂર્ય કેટલો દૂર દેખાય :—

સર્વ બાહ્યમંડલ લવણસમુદ્રમાં છે. એ મંડલની પરિધિ ૩૧૮૩૧૫ યોજન પ્રમાણ છે. એટલે ૬૦ મુહૂર્તમાં સૂર્ય આટલા યોજન પ્રમાણ પરિભ્રમણ કરે છે. જ્યારે સૂર્ય સર્વબાહ્ય મંડલમાં પરિભ્રમણ કરતો હોય, ત્યારે દિનમાન બાર મુહૂર્ત હોય છે. નિયમ એવો છે કે સૂર્ય દિવસમાં (ઉદયથી—અસ્ત સુધીમાં) જેટલા યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં ભ્રમણ કરતો હોય, તેનાથી અર્ધા યોજન પ્રમાણ દૂર હોય તો તે દેખાય છે. એટલે પ્રથમ એ પ્રમાણ કાઢવું જોઈએ કે તે એક મુહૂર્તમાં કેટલા યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં ભ્રમણ કરે. ૬૦ મુહૂર્તમાં તે ૩૧૮૩૧૫ યોજન પ્રમાણ ભ્રમણ કરે, તો એક મુહૂર્તમાં $\frac{૩૧૮૩૧૫}{૬૦}$ યોજન પ્રમાણ ભ્રમણ કરે. હવે જો તે એક મુહૂર્તમાં $\frac{૩૧૮૩૧૫}{૬૦}$ યોજન પ્રમાણ

બ્રમણ કરતો હોય, તો બાર મુહૂર્ત પ્રમાણ દિવસના અર્ધા ૬ મુહૂર્તમાં ૩૧૮૩૧૩૦૦ યોજન પ્રમાણ બ્રમણ કરી શકે. નિયમ પ્રમાણે આ જ દષ્ટિપથની મર્યાદા પણ છે.

૮. છાયાનું માપ:-

છાયાનું માપ કાઢવાની આ રીત છે — જે દિવસમા તે માપ કાઢવું હોય, તેના મુહૂર્તને — ૨૬ જેની છાયા કાઢવાની છે તેનું માપ બાર આંગળ હોવાથી — બારે ગુણવા; તેનું અર્ધ કરવું; અને પછી પાછાં બાર આંગળ બાદ કરવાં. એટલે જે ૨૬મ બાકી રહે, તે તે દિવસનું છાયાનું આંગળ પ્રમાણ સમજવું. પ્રસ્તુતમાં આશ્વતર મંડલમાં જ્યારે સૂર્ય હોય છે, ત્યારે દિનમાન ૧૮ મુહૂર્ત છે. તેને બાર આંગળે ગણતા $૧૮ \times ૧૨ = ૨૧૬$ આવે. તેના અર્ધ ૧૦૮ થાય. તેમાંથી બાર બાદ કરતાં $૧૦૮ - ૧૨ = ૯૬$ આંગળ — આ તે દિવસની પૌરુષી છાયાનું માપ સમજવું.

૯. મંડળની લંબાઈ પહોળાઈ:-

જ્યૌદ્ધીપમાં પછી બાબુ અતિમ ૧૮૦ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં સૂર્યના મંડલો આવેલાં છે. એટલે જ્યાં પ્રથમ મંડલ શરૂ થાય, ત્યાં એ મંડલની વચ્ચે જ્યૌદ્ધીપની જેટલી લંબાઈ પહોળાઈ હોય, તેટલી જ તે મંડળની લંબાઈ પહોળાઈ ગણવી જોઈએ. આથી જ્યૌદ્ધીપના એક લાખ યોજનમાથી ૩૬૦ (૧૮૦×૨) યોજન બાદ કરીએ એટલે ૯૯૬૪૦ યોજન લાંબુ-પહોળુ પ્રથમ મંડલ છે. આમા પ્રથમ અને બીજા મંડલનું અંતર બે યોજન તથા મંડલ વચ્ચે ૪૮૬ યોજન — આનું બમણું પડે પડે યોજન પ્રમાણ ઉમેરીએ એટલે $૯૯૬૪૦ + ૪૮૬ = ૯૯૬૪૪૮૬$ યોજન દ્વિતીયમંડળ લાંબુ પહોળુ છે. આ જ પ્રમાણે તૃતીય મંડળની લંબાઈ-પહોળાઈ કાઢવા માટે પણ દ્વિતીયના ૯૯૬૪૪૮૬ યોજનમાં પૂરેપૂરું યોજન ઉમેરીએ એટલે ૯૯૬૫૧૬૬ યોજન તૃતીય મંડળની લંબાઈ-પહોળાઈ સમજવી. આ જ પ્રમાણે ઉત્તરેતર મંડળની લંબાઈ-પહોળાઈ કાઢવા માટે પડે પડે યોજન પૂર્વપૂર્વ યોજનપ્રમાણમા ઉમેરતા છઠ્ઠા યોજનપ્રમાણ મળી આવે છે.

૧૦ સર્વાલિયંતર મંડલે ઉદય:-

જ્યૌદ્ધીપમાં બે સૂર્ય છે. તેમનું સર્વાલિયંતર પ્રથમ મંડલ લવણ-સમુદ્રથી માડીને જ્યૌદ્ધીપમાં પ્રવેશીએ તો ૧૮૦મે યોજને પડે છે. તેથી

કહેવામાં આવ્યું છે, કે ૧૮૦ યોજન અવગાહીને સૂર્યનો સર્વાભ્યંતર મંડલે ઉદય થાય છે. પ્રથમ મંડલ એ પ્રથમ ઉદયસ્થાન પણ કહેવાય. એમ જ બુદ્ધીપમાં એક સૂર્યનાં ઉદયસ્થાન-૧૮૪ છે. કારણ, મંડલની સંખ્યા ૧૮૪ છે.

જે સૂર્ય ભરતમાં ઉદય પામે તે ભરતસૂર્ય. એ સૂર્ય નિષ્ક્રમ પર્વત ઉપર દક્ષિણ-પૂર્વ દિશામાં જ બુદ્ધીપની જગતીથી ૧૮૦ યોજન દૂર પ્રથમ ઉદિત થાય છે. બરાબર તે જ વખતે ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશામાં નીલવંત પર્વત પર જ બુદ્ધીપની ૧૮૦ યોજન દૂર પીળે સૂર્ય પ્રથમ ઉદય પામે છે, જે ઐરવતમાં પ્રકાશ કરતો હોવાથી ઐરવત સૂર્ય કહેવાય છે. પછી એ બન્ને સૂર્ય એકસરખી ગતિ શરૂ કરે છે. ભરતસૂર્ય ગતિ કરતો કરતો સપૂર્ણ ભરતને પ્રકાશિત કરીને બરાબર દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં આવે છે, ત્યારે તેનો ઉદય પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં થયો ગણાય છે. તે જ પ્રમાણે ઐરવત સૂર્ય ગતિ કરતો કરતો સપૂર્ણ ઐરવત દેશને પ્રકાશીને ન્યારે ઠીક ઉત્તર-પૂર્વમાં આવી પહોંચે છે, ત્યારે તેનો ઉદય પૂર્વમહાવિદેહમાં થયો ગણાય છે. અહીં એ ધ્યાન રાખવું કે, બન્નેની ગતિ સરખી હોવાથી ન્યારે ભરતસૂર્યનો ઉદય પશ્ચિમ વિદેહમાં થાય છે. તે જ વખતે ઐરવતસૂર્યનો ઉદય પૂર્વવિદેહમાં થાય છે. ત્યાર પછી સપૂર્ણ મહાવિદેહને પ્રકાશ કરતા-કરતાં તેમની દ્વિતીય મહાભિમુખ ગતિ થાય છે. એટલે કે દ્વિતીય ઉદયસ્થાનમાં તેઓ બન્ને એકસાથે પહોંચી નય છે. તેથી પશ્ચિમ વિદેહમાં ઉદયને પામેલો ભરતસૂર્ય સપૂર્ણ દક્ષિણાર્ધમંડલ તથા પૂર્વ-મહાવિદેહમાં ઉદયને પામેલો ઐરવત સૂર્ય સપૂર્ણ ઉત્તરાર્ધ મંડલ એક સાથે જ પૂરું કરે છે. અને પાછા બન્ને એક સાથે જ દ્વિતીય મંડલમાં ભ્રમણ શરૂ કરે છે. એ જ પ્રમાણે આગળના મંડલો વિષે પણ સમજી લેવાનું છે. અંતિમ મંડલ પૂરું કર્યા પછી બન્ને પાછા જે ગતિએ આવ્યા હતા, તે જ ગતિએ પાછા આભ્યંતર મંડલમાં નય છે.

ન્યારે સૂર્યો પ્રથમ મંડલમાં ભ્રમણ કરતા હોય છે, ત્યારે દિવસ સપૂર્ણ પ્રમાણનો ગણાય છે. એટલે કે, તે વખતે સૌથી મોટા દિવસ ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય છે. અને રાત્રિ સૌથી નાની એટલે કે ૧૨ મુહૂર્ત હોય છે. ત્યાર બાદ દિનમાન પ્રતિ મંડળે ૬ માસ સુધી રૂઢ મુહૂર્ત બેઠક થતું નય છે અને તેટલી જ રાત વધતી નય છે. એટલામાં દક્ષિણાયન

પૂરુ થાય છે. પછી ઉત્તરાયણ શરૂ થાય છે. તેમાં રાત કંમશ. તેટલા જ પ્રમાણમાં ઘંટે છે અને દિવસ તેટલા જ પ્રમાણમાં કંમશ વધે છે.

સમગ્ર સર્વાલ્યતર મહલના આપણે ઉપર જોયું તે પ્રમાણે જે ભાગ પડી જાય છે દક્ષિણાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ. એક સૂર્યને આ બંને ભાગ પૂરા કરવા માટે જે દિવસ (જે અહોરાત્ર) એટલે કે ૬૦ મુહૂર્ત લાગે છે. પણ સમગ્ર એક મહળ બંને મળીને કરતા હોવાથી એક દિવસમાં પૂરુ કરી લે છે. બંને સૂર્યો એક દિવસમાં (૩૦ મુહૂર્તમાં) એક એક અર્ધ ભાગને પૂરા કરી બીજા દિવસે જ્યારે બીજા અર્ધ ભાગને ૩૦ મુહૂર્તમાં પૂરા કરે, ત્યારે બંનેને સર્વાલ્યતર સમગ્ર પ્રથમ મહળ પૂરુ થાય છે. અને આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર બીજું ત્રીજું આદિ મહળો બખ્ખે દિવસમાં (૬૦ મુહૂર્તમાં) પ્રત્યેક સૂર્ય પૂરાં કરે છે. પણ પ્રત્યેક મહળની અગ્રેક્ષાએ બંને મળીને એક દિવસમાં જ પૂરુ કરી લે છે તે ભૂલણું ન જોઈએ.

૧૧. ૧૮૨ મહલ :-

યથા, જ બુદ્ધીપમા તો સૂર્યનાં મહલો માત્ર ૬૫ જ છે, છતાં જ બુદ્ધીપમા સૂર્ય સંબંધી મહલો વિષે હકીકત કહેવાની હોવાથી તે મહલોને જ બુદ્ધીપમા છે એમ કહી છે.

સૂર્યના બધા મળા ૧૮૪ મહલો છે, તેમાંથી પ્રથમ-સર્વાલ્યતર અને અંતિમ-સર્વ બાહ્ય એ મહલોને છોડીને બાકીનાં ૧૮૨માં સૂર્યનું જામણ જે વાર થાય છે. એક વખત સર્વબાહ્ય મહલ તરફ જતી વખતે અને બીજું સર્વબાહ્યથી પાછા સર્વાલ્યતરમાં આવતી વખતે.

સર્વ પ્રથમ આલ્યતર મહલ બંને સૂર્ય મળીને એક દિવસમાં પૂરુ કરે છે. તે જ પ્રમાણે સર્વબાહ્ય મહલ પણ બંને મળીને એક દિવસમાં પૂરુ કરે છે. બાકીનાં ૧૮૨ મહલોમાં સૂર્ય બખ્ખે વખત જામણ કરતા હોવાથી, એ પ્રત્યેક મહલના જે દિવસ ગણવા જોઈએ, એટલે $182 \times 2 = 364$ દિવસ. તે અને સર્વાલ્યતર અને સર્વબાહ્ય મહલના જે દિવસ એમ ૩૬૬ દિવસનું એક વર્ષ થાય છે. આ સૂર્ય-સવત્સર કહેવાય છે.

૧૨. દિનમાન અને રાત્રિમાનની વધેઘટ :-

સર્વાલ્યતર મહલ તો ઉત્તરાયણનું અંતિમ અહોરાત્ર ગણાવુ હોવાથી અહીં પ્રથમ મહલ એટલે સર્વાલ્યતરથી બીજું ગણવુ જોઈએ. અને એ જ દક્ષિણાયનનું પ્રથમ મહલ ગણાય છે. સૂર્ય સર્વાલ્યતર મહલે હોય

છે, ત્યારે દિવસ ૧૮ મુહૂર્ત અને રાત્રિ ૧૨ મુહૂર્ત હોય છે. ૫૫૧ તે દક્ષિણાયન ગતિ કરે છે ત્યારે પ્રત્યેક મહાલે ૬૬ મુહૂર્ત પ્રમાણ દિનમાન થયે છે અને તેટલું જ રાત્રિપ્રમાણ વધે છે. એટલે જ્યારે તે ૩૬ મા મહાલમાં ભ્રમણ કરતો હોય, ત્યારે $૨ \times ૩૬ = ૭૨$ થવાથી ૭૨ મુહૂર્ત પ્રમાણ દિવસ ઓછા થશે અને તેટલી જ રાત્રિ વધશે.

તે જ પ્રમાણે તેથી ઊલટું દક્ષિણાયનથી નિવૃત્ત થયેલા સૂર્ય વિષે ૩૬ મા મહાલે સમજવું.

૧૩. ૫૬ નક્ષત્રો :-

જ બ્રહ્મીપમાં ચંદ્ર જે હોવાથી પ્રત્યેક ચંદ્રના ૨૮ લેખે જે ચંદ્રના ૫૬ નક્ષત્રો થાય. ૧. અશ્વિજિત, ૨. શ્રવણ, ૩. ધનિષ્ઠા, ૪. શતભિષદ, ૫. પૂર્વા ભાદ્રપદા, ૬. ઉત્તરા ભાદ્રપદા, ૭. રેવતી, ૮. અશ્વિની, ૯. ભરણી, ૧૦. કૃત્તિકા, ૧૧. રોહિણી, ૧૨. મૃગશીર્ષ, ૧૩. આર્દ્રા, ૧૪. પુનર્વસુ, ૧૫. પુષ્ય, ૧૬. આર્ધ્રા ૧૭. મધા, ૧૮. પૂર્વાફાલ્ગુની, ૧૯. ઉત્તરાફાલ્ગુની, ૨૦. હસ્તા, ૨૧. ચિત્રા, ૨૨. સ્વાતી, ૨૩. વિશાખા, ૨૪. અનુરાધા, ૨૫. જ્યેષ્ઠા, ૨૬. મૂળ, ૨૭. પૂર્વાષાઢા, ૨૮. ઉત્તરાષાઢા. આ પ્રત્યેક બપોળે ગણવાથી ૫૬ થાય.

સૂર્ય-ચંદ્રની જેમ નક્ષત્ર મહાલો અનવસ્થિત નથી પણ અવસ્થિત છે. તેથી નક્ષત્રોને પોત-પોતાના નિયત મહાલથી મહાલાંતરે જવાનું બનવું નથી. પણ સ્વ-સ્વ મહાલમાં જ રહી તેઓ દક્ષિણાયનો મેરુની પ્રદક્ષિણા કર્યા કરે છે. આ ૫૬ નક્ષત્રોને ભ્રમણ માટે માત્ર ૮ મહાલ છે. અને તે ઠીક ચંદ્રમહાલની ઉપર ચાર યોજન જેવે કોઈ ને કોઈ ચંદ્રમહાલની સમશ્રેણીએ આવેલાં છે. નક્ષત્રોનું પ્રથમ મહાલ ચંદ્ર-સૂર્ય મહાલના સર્વાભ્યંતર મહાલ પર આવેલું છે. તેમાં અશ્વિજિત, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતતારા, પૂર્વાભાદ્રપદા, ઉત્તરાભાદ્રપદા, રેવતી, અશ્વિની, ભરણી, પૂર્વાફાલ્ગુની, ઉત્તરાફાલ્ગુની અને સ્વાતી — આ બાર નક્ષત્રો જ્યારે મહાલના દક્ષિણાર્ધમાં હોય, ત્યારે તે જ નામના બીજા બાર ઉત્તરાર્ધમાં ભ્રમણ કરતાં હોય છે. નક્ષત્રોનું બીજું મહાલ ચંદ્રના ત્રીજા મહાલ ઉપર આવેલું છે. તેમાં જે પુનર્વસુ અને જે મધા એ નક્ષત્રોનું ભ્રમણ થાય છે. નક્ષત્રોનું ત્રીજું મહાલ લવણસમુદ્રમાં ચંદ્રના છઠ્ઠા મહાલ ઉપર આવેલું છે. તેમાં માત્ર જે કૃત્તિકાનું જ ભ્રમણ થાય છે. નક્ષત્રોનું ચોથું મહાલ ચંદ્રના સાતમા મહાલ ઉપર છે અને તેમાં

ચિત્રા અને રોહિણી એ બન્ને નક્ષત્રોનું ભ્રમણ છે. નક્ષત્રોનું પાંચમું મહલ ચંદ્રના આઠમા મહલ ઉપર છે અને તેમા બે વિશાખાનું ભ્રમણ છે નક્ષત્રોનું છઠું મહલ દશમા ચંદ્ર મહલ પર છે અને તેમા બે અનુરાધાનું ભ્રમણ થાય છે. સાતમું નક્ષત્રમહલ ૧૧ મા ચંદ્રમહલ ઉપર છે અને તેમાં બે જ્યેષ્ઠાનું ભ્રમણ થાય છે અને છેલ્લું આઠમું નક્ષત્રમહલ ચંદ્રના છેલ્લા ૧૫મા મહલ ઉપર આવેલું છે અને તેમા આર્દ્રા, મૃગશીર્ષ, પુષ્ય, આશ્લેષા, મૂળ, હસ્ત, પૂર્વાષાઢા અને ઉત્તરાષાઢા આટલાં નક્ષત્રો બન્નેની સંખ્યામાં ભ્રમણ કરે છે.

આ રીતે બેતાં ચંદ્રના ૨૦, ૪થા, ૫મા, ૯મા, ૧૨મા, ૧૩મા, અને ૧૪મા મહલમાં નક્ષત્રોનો યોગ નથી. અને બાકીનાં આઠ અક-મહલમાં નક્ષત્રોનો યોગ છે.

૧૪. નક્ષત્ર અને ચંદ્રનો યોગ :—

નક્ષત્ર એક અહોરાત્રમા (૩૦ મુહૂર્તમા) બેટલું ક્ષેત્ર ચાલે છે, તેમાં તે કેટલા ક્ષેત્રપ્રમાણમાં ચંદ્ર સાથેના યોગમા રહે છે તે જાણવા માટે બે સંપૂર્ણ ક્ષેત્રના ૬૭ ભાગ કરીએ, તો સમ અશ મળે; અન્યથા વિષમ અશ મળે. જેમ કે ૩૦ મુહૂર્તમા અભિજિત્ નક્ષત્ર બેટલું ક્ષેત્ર ભ્રમણ કરે છે, તેના ૬૭ ભાગ કરીએ તો ૨૧ પૂરા સડસડિયા ભાગ ક્ષેત્રમા તેનો ચંદ્ર સાથે યોગ રહે છે તેમ સમજવું. પણ બે બીજી કોઈ ભાગ્યક સંખ્યા રાખીએ, તો અશ સમ ન આવતા વિષમ આવે હવે એટલા ક્ષેત્રમા એટલે કે $\frac{૨૧}{૬૭}$ ભાગ બેટલા ક્ષેત્રમા તેને ચંદ્ર સાથે કેટલાં મુહૂર્ત યોગ રહ્યો તે કાઢવું હોય, તો ત્રિરાશિ કરવી બેઈએ કે સંપૂર્ણ અર્થાત્ ૧ ક્ષેત્રમાં ૩૦ મુહૂર્ત લાગે, તો $\frac{૨૧}{૬૭}$ બેટલા ક્ષેત્રમા કેટલાં મુહૂર્ત લાગે? તો જવાબ આવે કે $\frac{૬૩૦}{૬૭}$ મુહૂર્ત અર્થાત્ ૯ $\frac{૨૭}{૬૭}$ મુહૂર્ત. આટલો કાળ તે અભિજિત્ નક્ષત્ર ચંદ્રના યોગમા રહે છે તેમ સમજવું. બાકીના શતભિષક આદિની ક્ષેત્રસીમા અને કાળસીમા નીચે પ્રમાણે છે —

	ક્ષેત્રસીમા	કાળસીમા
શતભિષક, ભરણી, આર્દ્રા, આશ્લેષા, સ્વાતી, જ્યેષ્ઠા	$\frac{૩૩}{૬૭} + \frac{૧૩}{૬૭}$	૧૫ મુહૂર્ત
ઉત્તરા ભાદ્રપદા, ઉત્તરા ફાલગુની, ઉત્તરાષાઢા, પુનર્વસુ, રોહિણી, વિશાખા	$\frac{૧૦૦}{૬૭} + \frac{૧૩}{૬૭}$	૪૫ મુહૂર્ત
બાકીનાં બધા ૧૫ નક્ષત્રો	$\frac{૬૭}{૬૭} = ૧$ સંપૂર્ણ ક્ષેત્ર ૩૦ મુહૂર્ત	

૧૫. વૈમાનિક વિમાનના પ્રસ્તર :—

વૈમાનિક દેવાનાં વિમાનો મોટા મકાનના માળની જેમ ઉપરાઉપર આવેલાં છે. એટલે એ વિમાનોની ઉપરાઉપર આવેલી શ્રેણીઓનો વિભાગ કરનાર તળિયા તે પ્રસ્તર કહેવાય છે. સર્વ મળી આવા ૬૨ પ્રસ્તરોમાં બધાં વિમાનો વહેચાઈ જાય છે.

સૌધર્મ અને ઈશાન એ બન્ને કદયો અર્ધચંદ્રાકારે સામસામે હોવાથી બન્ને મળી પૂર્ણ ચંદ્રાકાર થાય છે. સૌધર્મ દક્ષિણાર્ધમાં અને ઈશાન ઉત્તરાર્ધમાં છે. બન્નેના અર્ધવલયાકારે તેર-તેર પાથડા-પ્રસ્તર છે. બન્ને મળી સપૂર્ણ વલયાકારે તેર પાથડા થાય. તે જ પ્રમાણે સનત્કુમારના દક્ષિણાર્ધમાં અને મહેન્દ્રના ઉત્તરાર્ધમાં અર્ધ અર્ધવલયાકાર ૧૨ પાથડા છે—બન્નેના મળીને પૂર્ણ વલયાકારે બાર પાથડા થાય છે. એની ઉપર બ્રહ્મલોક સપૂર્ણ વલયાકારે હોવાથી તેના છ પાથડા આવેલા છે. તે જ પ્રમાણે લાતકના ૫, શુક્રના ૪ અને સહસ્રારના ચાર પાથડા સપૂર્ણ વલયાકારે જાણવા. ત્યાર પછી આનત અને પ્રાણત સૌધર્મૈશાનની જેમ અર્ધ-અર્ધ વલયાકારે હોવાથી એ બન્નેના મળીને સપૂર્ણ વલયાકારે ચાર પ્રસ્તર છે. અને તેની ઉપર તે જ પ્રમાણે આણત-પ્રાણતના બન્નેના મળીને સપૂર્ણ વલયાકારે ચાર પ્રસ્તર આવેલા છે. આ પ્રમાણે બાર દેવલોકના બધા મળી ૫૨ પ્રસ્તર થાય છે. ત્યાર પછી પ્રત્યેક ઐવેચકનો એક્રોક તથા પાંચ અનુત્તરનો એક પ્રસ્તર હોવાથી—૧૦ પ્રસ્તર આવે છે. આમ સર્વ મળી ૬૨ પ્રસ્તરમાં સપૂર્ણ વૈમાનિક દેવાનાં વિમાનો આવી જાય છે.

૧૬. સૌધર્મ અને ઈશાનનાં વિમાનો :—

પ્રત્યેક પ્રસ્તરમાં ચારે દિશામાં વિમાનોની પક્તિઓ છે, જે આવલિકા કહેવાય છે. અમુક વિમાનો એવાં છે જેમનો આકાર નિચત છે. એટલે કે ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ અને ગોળ—આ ત્રણ આકારવાળાં વિમાનો આ ચારે દિશાની આવલિકાઓમાં રહેતાં હોવાથી આવલિકાબદ્ધ કહેવાય છે. તે સિવાયનાં બીજા અનિચતાકાર વિમાનો છે જેમને કોઈ નિશ્ચિત આકાર નથી. તે બધાં એ ચારે પક્તિઓના આવલિકાઓના આંતરામાં વિખરાયલાં ફૂલની જેમ અહીંતહીં રહેતાં હોવાથી પુષ્પાવધીર્ણ વિમાનો કહેવાય છે. આવલિકાબદ્ધ વિમાનોની પ્રત્યેક પ્રસ્તરે સખ્યા નિશ્ચિત

છ. તે સિવાયનાં અમુક નિશ્ચિત સખ્યામાં તે તે પ્રસ્તરમાં પુષ્પા-
વક્રીણું વિમાનો હોય છે. આવલિકાખર્ચ વિમાનોમા પણ ક્રમ એવો છે
કે વચ્ચે ઇન્દ્રવિમાન હોય છે ત્યાંથી ચારે દિશામાં આવલિ શરૂ થાય છે.
તેમાં પ્રથમ ત્રિકોણ, પછી ચતુષ્કોણ અને પછી ગોળ — આ ૪ ક્રમે
આવલિ પૂરી થાય છે

સૌધર્મશાનના ૧૩ પ્રસ્તરમાના પ્રથમ પ્રસ્તરની ચારે આવલિકામાં
૬૨-૬૨ વિમાનો છે. ઉત્તરેતર પ્રસ્તરની આવલિકાઓમાં એક-એક સખ્યા
ઓછી કરવી એટલે બીજા પ્રસ્તરમાં પ્રત્યેક આવલિમાં ૬૧ વિમાનો રહેશે
અને છેવટે ચારેબાજુ એકેક વિમાન રહે છે. છેલ્લો પ્રસ્તર અનુત્તર વિમાનોનો
છે. તેમા એક વચ્ચે છે અને તેની ચારે દિશાએ ચાર આવેલાં છે.
પક્તિખર્ચ વિમાનો સિવાયનાં પુષ્પાવક્રીણું વિમાનો પણ પ્રત્યેક પ્રસ્તરે
ચારે દિશાઓના આંતરામાં આવેલા છે. પુષ્પાવક્રીણુંની પ્રત્યેક પ્રસ્તરમાં
સખ્યા અનિચત છે પણ પ્રત્યેક દેવલોકના પ્રસ્તરમાં તે નિચત છે.
દેવલોકમાં આવલિગત તથા પુષ્પાવક્રીણું વિમાનોની સખ્યા નીચે પ્રમાણે —

દેવલોક	પ્રસ્તર	આવલિકાગત	પુષ્પાવક્રીણું	સર્વ વિમાન
૧ સૌધર્મ	૧૩ અર્ધ	૧૭૦૭	૩૧૯૮૨૬૩	૩૨૦૦૦૦૦
૨ ઈશાન	૧૩ અર્ધ	૧૨૧૮	૨૭૬૮૭૮૨	૨૮૦૦૦૦૦
બન્ને મળી	૧૩	૨૯૨૫	૫૯૬૭૦૭૫	૬૦૦૦૦૦૦
૩ સનત્કુમાર	૧૨ અર્ધ	૧૨૨૬	૧૧૯૮૭૭૪	૧૨૦૦૦૦૦
૪ માહેન્દ્ર	૧૨ અર્ધ	૮૭૪	૭૯૬૧૨૬	૮૦૦૦૦૦
બન્ને મળી	૧૨	૨૧૦૦	૧૯૮૭૯૦૦	૨૦૦૦૦૦૦
૫ બ્રહ્મલોક	૬	૮૩૪	૩૬૬૧૬૬	૪૦૦૦૦૦
૬ લાતક	૫	૫૮૫	૪૬૪૧૫	૫૦૦૦૦
૭ મહાશુક	૪	૩૬૬	૩૬૬૦૪	૪૦૦૦૦
૮ સહસ્ત્રાર	૪	૩૩૨	૫૬૬૮	૬૦૦૦
૯-૧૦ આણ્વત				
પ્રાણ્વત	૪	૨૬૮	૧૩૨	૪૦૦
૧૧-૧૨ આરણ-				
અચ્યુત	૪	૨૦૪	૯૬	૩૦૦

૧૩-૧૫ અધસ્ત-

૧૩-૧૫ અધસ્ત-	૧૧૧	૦	૧૧૧
--------------	-----	---	-----

૧૬-૧૮ મધ્યમ

૧૬-૧૮ મધ્યમ	૭૫	૩૨	૧૦૭
-------------	----	----	-----

૧૯-૨૧ ઉપરિતન

૧૯-૨૧ ઉપરિતન	૩૬	૬૧	૧૦૦
--------------	----	----	-----

૨૨-૨૬ પાંચ

અનુત્તર ૧	૫	૦	૫
૬૨	૭૮૭૪	૮૪૮૯૧૪૯	૮૪૯૭૦૨૩

૧૭. લોકાન્તિક દેવો :-

લોકાન્તિક દેવો વિષયરતિથી રહિત છે, તેથી દેવર્ષિ કહેવાય છે. તે દેવોમાં નાના-મોટાનો વ્યવહાર નથી તેથી સર્વે અહમેન્દ્ર છે. તેઓનો આચાર એ છે કે જ્યારે તીર્થ કરે શુદ્ધત્યાગ કરતા હોય ત્યારે તેમની પાસે આવી તેઓ આ પ્રમાણે ધોધ આપે છે — “જય જય નંદા, જય જય શદા, જય જય મુણિવરવસલા, યુજગ્રાહિ ભગવં, લોગનાહા, પવત્સેહિ ભયવ । ધરમતિત્ય, હિયમુહનિરસેયકર જ્વાણમેયં ભવિરસઘ.” — આ પ્રમાણે ધોધ આપી વંદના નમસ્કાર કરી તેઓ ચાલ્યા જાય છે. આવશ્યક નિં ૦ ગાં ૨૩૪-૭ તથા ભાષ્ય ગાં ૮૬-૮૮.

વિનય પિટકમાં કહ્યું છે કે ભગવાન યુદ્ધે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પાદ ઉપદેશ આપવામાથી વિમુખ થવાનો વિચાર કર્યો, ત્યારે સહપતિ બ્રહ્મા આવીને તેમને કહે છે કે, “ભગવાન, સંસારમાં ભવ્ય જવો ધણા છે, માટે ઉપદેશ આપો” એથી તેમનો ઉદ્ધાર થાય. — વિનય ૦ - પૃ. ૭૮.

૧૮. દ્રવ્યેન્દ્ર :-

દ્રવ્યેન્દ્રના બે ભેદ છે. આગમથી દ્રવ્યેન્દ્ર અને નોઆગમથી દ્રવ્યેન્દ્ર. જે પુરુષ આગમે કરી ઇન્દ્ર શબ્દ વિષે જાણ્યો હોય પણ તે વિષે ઉપયોગશૂન્ય હોય તો તે દ્રવ્યેન્દ્ર આગમથી કહેવાયે. નોઆગમથી દ્રવ્યેન્દ્ર ત્રણ છે — ઇન્દ્ર શબ્દના જ્ઞાતાનું મૃત શરીર અને બાહ્યકનું શરીર જે હવે પછી ઇન્દ્ર શબ્દને જાણવાનું છે. અને જ્યારે ઇન્દ્ર શાસનકાર્ય ન કરતો હોય ત્યારે તે પણ દ્રવ્યેન્દ્ર કહેવાય. અથવા જે પુરુષલો ઇન્દ્રના

શરીર રૂપે પરિણમવાના હોય તે પુરુષલો અથવા જે આત્મા ઇન્દ્ર થવાનો હોય તે આત્મા પણ દ્રવ્યેન્દ્ર કહેવાય છે. વળી ઐશ્વર્ય એ પણ દેવેન્દ્રોનું અસ્થાથી હોવાથી અને માત્ર તીર્થ કરાદિ જેવા મહાપુરુષોનું જ ઐશ્વર્ય સ્થાથી હોવાથી તેની અપેક્ષાએ દેવેન્દ્ર શક વગેરે પણ દ્રવ્યેન્દ્ર જ કહેવાય. ઇન્દ્રનો ચોથો ભેદ ભાવેન્દ્ર છે પણ અહીં તે જણાવ્યો નથી; ત્રિસ્થાનકગત સૂત્ર હોવાથી. ભાવેન્દ્રના જે ભેદ છે—આગમભાવેન્દ્ર અને નોઆગમ ભાવેન્દ્ર. ઇન્દ્રશબ્દના જ્ઞાનવાળો તથા તેમાં ઉપયોગવાળો જીવ તે ભાવેન્દ્ર કહેવાય. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે જ્ઞાન અને જ્ઞાનીનો અભેદ હોવાથી જે જીવને ઇન્દ્રજ્ઞાન હોય તે જીવ પણ ઇન્દ્ર કહેવાય. નોઆગમ ભાવેન્દ્ર એ જીવ કહેવાય છે જેને ઇન્દ્ર એવું નામ અને ગોત્રકર્મનું વેદન હોય અર્થાત્ જે દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થઈને ઇન્દ્ર કહેવાતો હોય અને સૌ તેની આજ્ઞા ઉઠાવતા હોય—તેનું ઐશ્વર્ય સ્વીકારતા હોય.

તીર્થ કરને પણ ભાવેન્દ્ર કહી શકાય કારણ તેમનું ઐશ્વર્ય સ્થાથી છે.

૧૯. દેવોની સભાઓ :—

દેવોનો જન્મ મનુષ્ય વગેરે ઇતર જીવોની જેમ ગર્ભમાંથી નથી થતો. પણ દેવસ્થાનમાં તેમના જન્મસ્થાનમા—જે ઉપપાત સભા કહેવાય છે—એક વજ્ર ઢાંકેલી દેવશય્યા હોય છે તેમાં આવીને તે ઉત્પન્ન થાય છે. એક અંતર્યુક્તમાં તો તેઓ બધી પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી લે છે અને તરુણ જેવા બની જાય છે. ત્યાર પછી દેવો તેમને સ્નાન કરાવવા માટે સ્નાનાગારમાં લઈ જાય છે, તે અભિષેક સભા કહેવાય છે. સ્નાન કર્યા પછી દેવો તેમને વજ્ર અને ધરેણીથી શણગારવા માટે અક્ષ કારસભામાં લઈ જાય છે. ત્યાંનું કાર્ય પૂર્ણ થાય પછી વ્યવસાયસભામાં લઈ જાય છે; ત્યાં પુસ્તક રાખવામાં આવેલું હોય છે જે વાંચીને દેવને અનુકૂળ પરપરાથી તે અભિજ્ઞ બને છે અને કાર્યકાર્યનો નિર્ણય કરે છે. ત્યાર પછી તે સુધર્મા સભામાં જ્યાં તેના ભોગોપભોગ માટેની સપૂર્ણ સામગ્રી ઉપસ્થિત હોય છે, ત્યાં જાય છે અને ત્યાં જ રહી દેવના કામભોગોમાં રત થઈ જીવન વ્યતીત કરે છે.

નરક અને નારક

નરક ત્રણ પર પ્રતિષ્ઠિત છે:—

૧. પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિત; ૨. આકાશપ્રતિષ્ઠિત; ૩. આત્મ-પ્રતિષ્ઠિત.

નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહારનયથી નરક પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિત છે. ઋણુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ નરક આકાશપ્રતિષ્ઠિત છે; અને બાકીના ત્રણ શબ્દનયની અપેક્ષાએ નરક આત્મ-પ્રતિષ્ઠિત છે.

[—સ્થા. ૧૮૬]

અધોલોકમાં સાત પૃથ્વી, સાત ઘનોદધિ, સાત ઘનવાત, સાત તનુવાત, અને સાત આકાશ-આંતરા છે. એ સાત આકાશઆંતરામાં સાત તનુવાત છે; એ સાત તનુવાતમાં સાત ઘનવાત છે; એ સાત ઘનવાતમાં સાત ઘનોદધિ છે; એ સાત ઘનોદધિમાં પટલાકારની સાત પૃથ્વી આવેલી છે. તેમનાં નામ અને ગોત્ર ક્રમશઃ નીચે પ્રમાણે છે —

પૃથ્વી	નામ	ગોત્ર
પહેલી	ધર્મા	રત્નપ્રભા
બીજી	વંશા	શર્કરાપ્રભા
ત્રીજી	શૈલા	વાલુકાપ્રભા
ચોથી	અંબના	પંકપ્રભા
પાંચમી	રિશ્ત	ધૂમપ્રભા

છઠ્ઠી	મઘા	તમસ્
સાતમી	માઘવતી	તમસ્તમસ્
[—સ્થા૦ ૫૪૬]		

નરકમાં તુરતનો ઉત્પન્ન થયેલો નારક મનુષ્યલોકમાં આવવાની ઇચ્છા કરે તેનાં ચાર કારણો છે:—

૧. નરકમાંની વેદના જોઈને;
 ૨. નરકપાલોથી પીડાઈને;
 ૩. નરકમાં ભોગવવાનું કર્મ નિર્જરી ન ગયું હોય છતાં જવા ઇચ્છે;
 ૪. નરકાયુનો ક્ષય ન થયો હોય છતાં જવા ઇચ્છે.
- પણ મનુષ્યમાં તે જઈ શકતો નથી.

[—સ્થા૦ ૨૪૫]

પ્રથમ, બીજી અને ત્રીજી નરકમાં ઉષ્ણ વેદના છે. ત્યાંના નારકો તે ઉષ્ણ વેદનાને વેદે છે.

[—સ્થા૦ ૧૪૭]

રત્નપ્રભા પૃથ્વીનું —

૧. રત્નકાંડ	૧૦૦૦	યોજન	વિસ્તૃત છે.
૨. વજ્રકાંડ	”	”	”
૩. વૈદૂર્યકાંડ	”	”	”
૪. લોહિતાક્ષકાંડ	”	”	”
૫. મસારગદ્ધકાંડ	”	”	”
૬. હંસગર્ભકાંડ	”	”	”
૭. પુલકકાંડ	”	”	”
૮. સૌગન્ધિકકાંડ	”	”	”
૯. જ્યોતિરસકાંડ	”	”	”

૧૦. અંજનકાંડ	”	”	”	”
૧૧. અંજનપુલકકાંડ	”	”	”	”
૧૨. રજતકાંડ	”	”	”	”
૧૩. જાતરૂપકાંડ	”	”	”	”
૧૪. અંકકાંડ	”	”	”	”
૧૫. પરીઘ કાંડ	”	”	”	”
૧૬. રિશ્તકાંડ	”	”	”	”

[—સ્થાન ૭૭૮]

રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પ્રજાકાંડના ઉપરના છેડાથી લોહિ-
તાક્ષકાંડના નીચલા છેડા સુધીનું અંતર ૩૦૦૦ યોજન છે.

[—સમ ૧૧૬]

રત્નપ્રભાનું જલખહુલકાંડ ૮૦ હજાર યોજન વિસ્તૃત છે.

[—સમ ૮૦]

રત્નપ્રભાના રત્નકાંડના ઉપરના છેડાથી પુલકકાંડના
નીચલા છેડા સુધીનું અંતર ૭૦૦૦ યોજન છે.

[—સમ ૧૨૦]

નિષધ વર્ષધર પર્વતના ઊંચા શિખરના તળથી
રત્નપ્રભાના પ્રથમકાંડના મધ્યભાગ સુધીનું અંતર ૬૦૦
યોજન છે. નીલવંતવર્ષધર વિષે પણ તેમજ છે.

[—સમ ૧૧૨]

ખીજી નરકના મધ્યભાગથી ખીજા ઘનોદધિના નીચલા
છેડા સુધીનું અંતર ૮૬ હજાર યોજન છે.

[—સમ ૮૬]

આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પ્રથમ કાંડના ૮૦૦ યોજનમાં
વાણવ્યંતરના ભૌમેયવિહારો છે.

[—સમ ૧૧૧]

રત્નપ્રભાના અંજનકાંડના નીચલા છેડાથી વાણુવ્યંતરના
ભૌમેય વિહાર સુધીનું અંતર ૯૯૦૦ યોજન છે.

[—સમ૦ ૬૯]

પંકજહુલ કાંડના ઉપરના છેડાથી નીચલા છેડા સુધીનું
અંતર ૮૪ લાખ યોજન છે.

[—સમ૦ ૮૪]

વડવાસુખ પાતાલના નીચલા છેડાથી રત્નપ્રભાના
નીચલા છેડા સુધીનું અંતર ૭૯ હજાર યોજન છે.

[—સમ૦ ૭૯]

રત્નપ્રભા પૃથ્વીથી ૧૭ હજાર યોજન ઊંચે જઈને
પછી ચારણુ દેવેાની તિરછી ગતિ પ્રવર્તે છે.

[—સમ૦ ૧૭]

સીમન્તક નરકનો વિસ્તાર ૪૫ લાખ યોજન છે.

[—સમ૦ ૪૫]

અપ્રતિષ્ઠાન નરક એક લાખ યોજન વિસ્તૃત છે.

[—સમ૦ ૧]

ધૂમપ્રભા પૃથ્વી એક લાખ અઢાર હજાર યોજન
વિસ્તૃત છે.

[—સમ૦ ૧૮]

અજીવાસ્તિકાય

૧. અજીવના ભેદો

અનાત્મા એક^૧ છે.

[—સમ૦ ૧]

અજીવ રાશિ^૨ બે પ્રકારની છે:—

૧. રૂપી અજીવરાશિ; ૨. અરૂપી અજીવરાશિ.

અરૂપી અજીવરાશિના દશ ભેદ છે:—

૧. ધર્માસ્તિકાય;^૩ ૨. ધર્માસ્તિકાયનો હેશ; ૩. ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ; ૪. અધર્માસ્તિકાય; ૫. અધર્માસ્તિકાયનો હેશ; ૬. અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ; ૭. આકાશાસ્તિકાય; ૮. આકાશાસ્તિકાયનો હેશ; ૯. આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ; ૧૦. અઘ્ન સમય^૪.

૧. આત્મા-જીવ નહિ તે અનાત્મા. જીવ સિવાયના અધર્માસ્તિકાયાદિ અજીવકાયોનો અનાત્મામા સમાવેશ છે. અજીવાસ્તિકાયો છે તો અનેક, પણ બધાનું અનાત્મરૂપ સામાન્ય લક્ષણ એક હોવાથી એક પણ કહેવાય.

૨. અહીં પ્રજ્ઞાપનાનું પ્રથમ પ્રજ્ઞાપનાપદ સંપૂર્ણ અક્ષરશઃ સમજ લેવાનું છે. ફેર એટલો કે ત્યાં ‘પ્રજ્ઞાપના’ શબ્દથી વ્યવહાર છે, જ્યારે અહીં પ્રજ્ઞાપનાને બદલે ‘રાશિ’ શબ્દનો પ્રયોગ છે. આ અજીવરાશિની વિશેષ સમજ માટે જુઓ ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ અધ્યાય પાંચમો અને ‘ભગવતીસાર’ પૃ૦ ૫૨૦.

૩. ધર્માસ્તિકાયના હેશ-પ્રદેશની સમજ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૪. વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૩૫ી અજવ^૧ રાશિ અનેક પ્રકારની છે.

[—સમ૦ ૧૪૯]

૨. અજવાસ્તિકાયનું સ્વરૂપ

ચાર અસ્તિકાય અજવકાય છે —

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. આકાશાસ્તિકાય; ૪. પુદ્ગલાસ્તિકાય.

[—સ્થા૦ ૧૫૨]

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના મધ્યપ્રદેશો આઠ છે.^૨

[—સ્થા૦ ૧૨૪]

ધર્મ^૩ એક છે.

[—સ્થા૦ ૭, —સમ૦ ૧]

ધર્માસ્તિકાયમાં^૩ વર્ણ^૪, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ^૫ નથી. તે શાશ્વત અવસ્થિત લોકદ્રવ્ય છે.

ધર્માસ્તિકાયના સંક્ષેપથી પાંચ ભેદ છે:—

૧. દ્રવ્યથી; ૨. ક્ષેત્રથી; ૩. કાલથી; ૪. ભાવથી; ૫. ગુણથી.

(૧) દ્રવ્યથી ધર્માસ્તિકાય એક છે.

(૨) ક્ષેત્રથી લોકપ્રમાણુ ધર્માસ્તિકાય છે.

(૩) કાલથી ત્રણે કાલમાં તેનું અસ્તિત્વ છે. તે ધ્રુવ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, અક્ષય છે. અવ્યય છે, અને અવસ્થિત છે.

૧. ૩૫ી અજવરાશિ પુદ્ગલાસ્તિકાય જ છે. તેના પ્રથમ ચાર ભેદ છે: સ્કન્ધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ. તે પ્રત્યેક પાછા વર્ણ^૪, ગન્ધ, રસ, સ્પર્શ^૫ અને સ્થાનના ભેદે અનેક પ્રકારે છે.

૨. જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૫૩૩.

૩. 'ભગવતીસાર' પૃ. ૫૨૩થી આદીને ધર્માસ્તિકાયાદિના સ્વરૂપનો વિચાર અહીં જોવો જ છે.

(૪) ભાવથી ધર્માસ્તિકાય વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ વિનાનું છે.

(૫) ગુણથી ગમનગુણવાળું છે.

[—સ્થા૦ ૪૪૧]

અધર્મ એક છે.

[—સ્થા૦ ૮; —સમ૦ ૧]

અધર્માસ્તિકાય પણ વર્ણ વિનાનું છે યાવત્ અર્ધ ધર્માસ્તિકાય જેમ સમજી લેવું; પણ ગુણથી સ્થાનગુણવાળું છે, એમ સમજવું.

[—સ્થા૦ ૪૪૨]

આકાશાસ્તિકાય પણ ધર્માસ્તિકાય જેવું જ છે. પણ ક્ષેત્રથી લોક-અલોક પ્રમાણ સમજવું અને ગુણથી અવગાહનાગુણવાળું સમજવું.

[—સ્થા૦ ૪૪૨]

આકાશ બે પ્રકારનું છે^૧ :—

૧. લોકાકાશ; ૨. અલોકાકાશ.

[—સ્થા૦ ૭૪]

૩. કાલ

સમયક્ષેત્રનો^૨ આયામ-વિષ્કંભ પિસ્તાળીસ લાખ ચોજન પ્રમાણ છે.

[—સમ૦ ૪૫]

કાલ ત્રણ પ્રકારનો છે —

૧. અતીત; ૨. વર્તમાન; ૩. અનાગત.

૧. આ બે ભેદ કલ્પિત છે. આકાશ એક અખંડ દ્રવ્યરૂઢ છે. પણ જેઠલા આકાશભાગમાં ધર્માસ્તિકાયાદિ અસ્તિકાયા છે, તેટલા ભાગને લોકાકાશ કહે છે; અને બાકીનાને અલોકાકાશ.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

સમય પણ ત્રણ પ્રકારનો છે —

૧. અતીત; ૨. વર્તમાન. ૩. અનાગત.

આવલિકા, આનપ્રાણ, સ્તોક, લવ, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર
યાવત્ વર્ષ, શતવર્ષ, સહસ્રવર્ષ, પૂર્વાંગ, પૂર્વ, યાવત્ અવ-
સર્પિણી અને પુદ્ગલપરાવર્ત એ બધાં પણ સમયની જેમ
ત્રણ પ્રકારનાં છે.

[—સ્થા૦ ૧૬૨]

સમા-કાલ બે છે —

૧. અવસર્પિણી સમા; ૨. ઉત્સર્પિણી સમા.

[—સ્થા૦ ૧૭]

કાલના પણ ઉપર પ્રમાણે બે ભેદ છે.

[—સ્થા૦ ૭૪]

કાલના ચાર^૧ પ્રકાર છે —

૧. પ્રમાણકાલ — દિવસ અને રાત્રિરૂપ;

૨. યથાયુર્નિર્વૃત્તિકાલ — જેટલું જીવે આયુષ્ય બાંધ્યું
હોય તેટલું ભોગવવું તે;

૩. મરણકાલ — જીવ અને શરીરનો વિયોગ;

૪. અદ્ધાકાલ — સમય-આવલિકાદ્વિરૂપ.

[—સ્થા૦ ૨૬૪]

અવસર્પિણી એક છે.^૨

(૧) સુષમસુષમા એક છે.

(૨) સુષમા એક છે.

(૩) સુષમદુઃષમા એક છે.

(૪) દુઃષમસુષમા એક છે.

૧. ‘ભગવતીસાર’ પૃ. ૨૧૨ થર આ ચારે ભેદનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.
જિજ્ઞાસુએ ત્યાં જોઈ લેવું.

૨. ખુલાસા માટે જુઓ ‘ભગવતીસાર’ પૃ. ૭૫.

- (૫) દુઃષમા એક છે.
 (૬) દુઃષમદુઃષમા એક છે.

ઉત્સર્પિણી એક છે.

- (૧) દુઃષમદુઃષમા એક છે.
 (૨) દુઃષમા એક છે.
 (૩) દુઃષમસુષમા એક છે.
 (૪) સુષમદુઃષમા એક છે.
 (૫) સુષમા એક છે.
 (૬) સુષમસુષમા એક છે.

[—સ્થા० ૫૦]

અવસર્પિણીના છ પ્રકાર છે — સુષમસુષમા આદિ.
 ઉત્સર્પિણીના છ પ્રકાર છે — દુઃષમદુઃષમાઆદિ.

[—સ્થા० ૪૬૨]

અવસર્પિણીના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. ઉત્કૃષ્ટા; ૨. મધ્યમા; ૩. જઘન્યા.

અવસર્પિણીના છયે સમાના પણ તે જ પ્રમાણે ત્રણ ભેદો સમજી લેવા.

ઉત્સર્પિણી તથા તેના છયે સમાના પણ ત્રણ ભેદો છે તે ઉપર પ્રમાણે છે.

[—સ્થા० ૧૩૭]

૧. જુઓ 'લગવતીસાર' પૃ० ૫૩૫.

અવસર્પિણી પ્રથમ આરામાં ઉત્કૃષ્ટ ગણાય. વચલા ચાર આરામાં મધ્યમ ગણાય અને અંતિમ આરામાં જઘન્ય ગણાય. તે જ પ્રમાણે આરો ન્યારે શરૂ થાય ત્યાર તેની શરૂઆતમાં ઉત્કૃષ્ટ, વચલાં વર્ષોમાં મધ્યમ અને અંતિમ વર્ષોમાં જઘન્ય ગણાય. તે જ પ્રમાણે ઉત્સર્પિણી વિષે તેથી ભલું સમજી લેવું.

ઉત્સર્પિણીમાં દશ સાગરોપમ કોટાકોટિ કાલ છે.
અવસર્પિણીમાં દશ સાગરોપમ કોટાકોટિ કાલ છે.

[—સ્થા૦ ૭૫૬]

ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી મંડલમાં ૨૦ સાગરો-
પમ કોટાકોટિકાલ છે.

[—સમ૦ ૨૦]

પ્રત્યેક અવસર્પિણીના પાંચમા સમા દુઃષમા અને
છઠ્ઠા સમા દુઃષમદુઃષમાનો કાલ એકવીશ એકવીશ હજાર
વર્ષ છે.

પ્રત્યેક ઉત્સર્પિણીના પ્રથમ સમા દુઃષમદુઃષમા અને
બીજા સમા દુઃષમાનો કાલ એકવીસ-એકવીસ હજાર વર્ષ છે.

[—સમ૦ ૨૧]

પ્રત્યેક અવસર્પિણીના પાંચમા અને છઠ્ઠા સમા એ
બન્નેનો મળી ૪૨૦૦૦ વર્ષ કાલ છે; અને ઉત્સર્પિણીના
પ્રથમ અને દ્વિતીય સમાનો મળી ૪૨૦૦૦ વર્ષ કાલ છે.

[—સમ૦ ૪૨]

દુઃષમાનાં સાત લક્ષણો છે —

૧. અકાલવર્ષા;
૨. કાલમાં વર્ષા નહિ;
૩. અસાધુ પૂજાય છે;
૪. સાધુ પૂજતા નથી;
૫. ગુરુ પ્રત્યે લોકો મિથ્યાભાવવાળા હોય છે;
૬. મનોદુઃખતા;
૭. વચનદુઃખતા.

સુષમાનાં સાત લક્ષણ છે —

૧. અકાલમાં વર્ષા નહિ;
૨. કાલમાં વર્ષા;

૩. અસાધુ પૂજતા નથી;
૪. સાધુ પૂજાય છે;
૫. ગુરુ પ્રત્યે લોકો સમ્યક્ભાવવાળા હોય છે;
૬. મનોસુખતા;
૭. વચનસુખતા.

[—સ્થાં ૫૫૯]

દુઃખમાનાં દશ લક્ષણો છે.

- ૧-૫. ઉપર પ્રમાણે અકાલે વર્ષા આદિ;
૬. અમનોજ શબ્દ;
૭. અમનોજરૂપ;
૮. અમનોજરસ;
૯. અમનોજગંધ;
૧૦. અમનોજસ્પર્શ.

સુખમાનાં દશ લક્ષણ —

- ૧-૫. ઉપર પ્રમાણે અકાલે વર્ષા નહિ, આદિ;
૬. મનોજ શબ્દ;
૭. મનોજરૂપ;
૮. મનોજરસ;
૯. મનોજગંધ;
૧૦. મનોજસ્પર્શ.

[—સ્થાં ૭૬૫]

સુષમસુષમા સમામાં દશ પ્રકારનાં વૃક્ષો ઉપલોગમાં આવે છે —

૧. મત્તાંગદવૃક્ષો — મદિરા દેનાર વૃક્ષો;
૨. ભૃતાંગવૃક્ષો — ભાજન દેનાર વૃક્ષો;
૩. ત્રુટિતાંગવૃક્ષો — વાદ્ય દેનાર વૃક્ષો;

૪. દીપાંગવૃક્ષો — દીપ દેનાર વૃક્ષો;
૫. જ્યોતિરંગવૃક્ષો — અગ્નિ દેનાર વૃક્ષો;
૬. ચિત્રાંગવૃક્ષો — વિવિધ પુષ્પ દેનાર વૃક્ષો;
૭. ચિત્રરસવૃક્ષો — વિવિધ સોજન દેનાર વૃક્ષો;
૮. મહ્યંગવૃક્ષો — આભરણ દેનાર વૃક્ષો;
૯. ગેહાકારવૃક્ષો — ઘરનું કામ આપનાર વૃક્ષો;
૧૦. વસ્ત્રદાથીવૃક્ષો.

[—સ્થા ૭૬૬]

સમય એક છે.

[—સ્થા ૪૦]

પ્રત્યેક મુહૂર્તમાં ૭૭ લવ છે.

[—સમ ૭૭]

દિવસ અને રાત્રિનાં બધાં મળી ૩૦ મુહૂર્તો છે —

૧. રૌદ્ર; ૨. સક્રત (૧ સપર્ષ); ૩. મિત્ર; ૪. વાયુ; ૫. સુપ્રીત; ૬. અભિચન્દ્ર; ૭. માહેન્દ્ર; ૮. પ્રલંબ; ૯. પ્રહ્લ; ૧૦. સત્ય; ૧૧. આનંદ; ૧૨. વિજય; ૧૩. વિષ્વક્સેન; ૧૪. પ્રાજ્ઞપત્ય; ૧૫. ઉપશમ; ૧૬. ઇશાન; ૧૭. ત્વષ્ટા; ૧૮. ભાવિતાત્મ; ૧૯. વૈશ્રમણ; ૨૦. વરુણ; ૨૧. સતરિસમ; ૨૨. ગન્ધર્વ; ૨૩. અગ્નિવૈશ્રમણ; ૨૪. આતપ; ૨૫. આવર્ત; ૨૬. ત્વષ્ટૃપ; ૨૭. ભૂમધ; ૨૮. ઋષભ; ૨૯. સર્વાર્થસિદ્ધ; ૩૦. રાક્ષસ.^૧

[—સમ ૩૦]

અવમરાત્ર—દિનક્ષયવાળાં છ છે^૨—

૧. તૃતીયપર્વ, ૨. સપ્તમપર્વ, ૩. અગિયારમું પર્વ, ૪. પંદરમું પર્વ, ૫. ઓગણીસમું પર્વ, ૬. તેવીસમું પર્વ.

૧. 'મુહૂર્તચિતામણિ' માં (૬. ૫૨-૫૩) મુહૂર્તોના સ્વામી જે ૩૦ ગણાવ્યા છે તેમની આ સાથે સરખામણી કરવી જોઈએ.

૨. અવમરાત્રપર્વની વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૪.

૨. અતિરાત્ર-દિનવૃદ્ધિવાળાં છ છે^૧—

૧. ચતુર્થપર્વ, ૨. આઠમું પર્વ ૩. બારમું પર્વ, ૪. સોળમું પર્વ ૫. વીસમું પર્વ, ૬. ચોવીસમું પર્વ.

[—સ્થા. ૫૨૪]

સૌથી નાની રાત્રિ બાર મુહૂર્તની હોય છે.^૨

સૌથી નાનો દિવસ પણ બાર મુહૂર્તનો હોય છે.

[—સમ. ૧૨]

ચૈત્ર અને આસોમાસમાં દિવસ પંદર મુહૂર્તનો હોય છે. રાત્રિ પણ તેવડી જ હોય છે.^૩

[—સમ. ૧૫]

કોઈ એક વખતે પોષ માસમાં સૌથી મોટી રાત્રી ૧૮ મુહૂર્તની અને અષાઢમાં દિવસ પણ તેવડો હોય છે.^૪

[—સમ. ૧૮]

ચન્દ્ર-દિવસમાં ૨૯ થી કાંઈક વધારે મુહૂર્તો છે.

[—સમ. ૨૬]

આષાઢ, ભાદરવો, કાર્તિક, પોષ, ફાગણ અને વૈશાખ એ પ્રત્યેકમાં બધા મળી રાત્રિ-દિવસ ૨૯ હોય છે.

[—સમ. ૨૬]

અભિવર્ધિતમાસના બધા મળી ૩૧ થી કાંઈક વધારે રાત્રિ-દિવસો હોય છે.^૫

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૨. આષાઢપૂર્ણિમાએ સૌથી નાની રાત્રિ, અને પોષપૂર્ણિમાએ સૌથી નાનો દિવસ હોય છે. ‘ભગવતીસાર’, પૃ. ૨૧૩.

૩. ‘ભગવતીસાર’ પૃ. ૨૧૩.

૪. ‘ભગવતીસાર’ પૃ. ૨૧૩.

૫. અધિકમાસવાળો સવત્સર તે અભિવર્ધિત સવત્સર કહેવાય છે. અને તેનો પ્રત્યેક માસ અભિવર્ધિતમાસ કહેવાય. તેના કુલ દિવસ ૩૮૩ $\frac{૧}{૨}$ છે. ચંદ્રમાસ ગણીએ તો ૧૩ માસ ગણાય એટલે દિવસોને ૧૩ થી ભાગતાં ૨૯ $\frac{૩}{૪}$ દિવસ એક માસમાં આવે.

આદિત્યમાસના બધા મળી કાંઈકે ઓછા એવા ૩૧ રાત્રિ-દિવસો હોય છે.^૧

[—સમ૦ ૩૧]

પાંચ સંવત્સરના એક યુગમાં^૨ ખાસકં પૂનમ અને ખાસકં અમાસ હોય છે.

[—સમ૦ ૬૨]

પાંચ સંવત્સરના એક યુગના નક્ષત્રમાસ^૩ ગણીએ તો ૬૭ નક્ષત્રમાસ થાય.

[—સમ૦ ૬૭]

(બે માસની એક ઋતુ)

ઋતુ છ છે^૪—

૧. પ્રાવૃદ્ — આષાઠ — શ્રાવણ;
૨. વર્ષારક્ત — ભાદરવો — આસો;
૩. શરદ — કાર્તિક — માગસર;
૪. હેમંત — પોષ — મહા;
૫. વસન્ત — ફાગણ — ચૈત્ર;
૬. ગ્રીષ્મ — વૈશાખ — જ્યેષ્ઠ.

[—સ્થા૦ ૫૨૩]

૧. કાંઈકે ઓછા એટલે અર્ધો દિવસ ગણાતાં ૩૦૧ દિવસ થાય.

૨. એક યુગમાં ત્રણ ચંદ્રવર્ષ હોય છે અને બે અભિવર્ધિતસંવત્સર — એટલે કે અધિકમાસવાળા વર્ષ — હોય છે. ત્રણ ચંદ્રસંવત્સરમાં ૩૬ (૧૨×૩=૩૬) પૂનમ હોય છે અને બે અભિવર્ધિતસંવત્સરમાં ૨૬ (૧૩×૨=૨૬) પૂનમ હોય છે. બધી મળી ૬૨ પૂનમ થાય. અમાસ વિધેનો હિસાબ થયે તે જ પ્રમાણે સમજવો.

૩. એક યુગમાં ૧૮૩૦ દિવસ હોય છે. જેટલા કાળમાં ચંદ્ર નક્ષત્ર-મંડળ પૂરું કરે તેટલા કાળને નક્ષત્ર માસ કહે છે. નક્ષત્ર માસનું પ્રમાણ ૨૭ $\frac{૧}{૩}$ રાત્રિ-દિવસ છે. ૧૮૩૦-૨૭ $\frac{૧}{૩}$ = ૬૭ નક્ષત્રમાસ થાય.

૪. ટીકાકાર જણાવે છે કે લૌકિક વ્યવહારમાં ઋતુઓનો ક્રમ આ મુજબ છે — વર્ષા, શરદ, હેમંત, શિશિર, વસંત, અને ગ્રીષ્મ.

ચંદ્રસંવત્સરની^૧ પ્રત્યેક ઋતુ ૫૯ રાત્રિદિવસની હોય છે.

[—સમ૦ ૫૬]

પાંચ સંવત્સરના એક યુગના ઋતુ^૨માસ ગણીએ તો ૬૧ ઋતુમાસ થાય—

[—સમ૦ ૬૧]

સંવત્સર પાંચ છે—

૧. નક્ષત્ર સંવત્સર (ચંદ્ર નક્ષત્રમંડલને જેટલો સમય ભોગવે તે ૨૭ $\frac{૧}{૨}$ રાત્રિદિવસનો એક નક્ષત્રમાસ; અને તેવા ૧૨ માસનો = ૩૨૭ $\frac{૧}{૨}$ રાત્રિદિવસનો એક નક્ષત્ર સંવત્સર);

૨. યુગસંવત્સર (પાંચ સંવત્સર મળીને થતો);

૩. પ્રમાણ સંવત્સર (દિવસોના પ્રમાણ પરથી જેનું નામ પડે છે તે);

૪. લક્ષણ સંવત્સર (અમુક ચિહ્નો ઉપરથી જેનું નામ અપાય તે);

૫. શનૈશ્વર સંવત્સર (જેટલા સમયમાં શનૈશ્વર એક નક્ષત્ર અથવા બારે રાશિને ભોગવે તે).

યુગસંવત્સરના પાંચ ભેદ છે—

૧. ચંદ્ર; ૨. ચંદ્ર; ૩. અભિવર્ધિત; ૪. ચંદ્ર; ૫. અભિવર્ધિત.

૧. ચંદ્ર સંવત્સરની વિશેષ સમજૂત માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬.

૨. એક યુગમાં ચંદ્રસંવત્સર ૩ અને અભિવર્ધિતસંવત્સર ૨ હોય. એક ચંદ્રસંવત્સરના દિવસ ૩૫૪ $\frac{૧}{૨}$ અને એક અભિવર્ધિતસંવત્સરના દિવસ ૩૮૩ $\frac{૧}{૨}$ છે. એટલે યુગના દિવસ ૧૮૩૦ થાય. એક ઋતુમાસ ૩૦ અહોરાત્રનો ગણાય છે એટલે ૧૮૩૦ - ૩૦ = ૬૧ ઋતુમાસ થાય.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૭.

પ્રમાણસંવત્સરના પાંચ ભેદ છે —

૧. નક્ષત્ર (વ્યાખ્યા ઉપર પ્રમાણે);
૨. ચંદ્ર (વ્યાખ્યા ઉપર પ્રમાણે);
૩. ઋતુ (૩૦ અહોરાત્રનો ૧ ઋતુમાસ; તેવા ૧૨ ઋતુમાસ = ૩૬૦ દિવસનો ઋતુસંવત્સર);
૪. આદિત્ય (૩૦ $\frac{1}{2}$ દિવસનો ૧ આદિત્યમાસ; તેવા ૧૨ માસ મળી ૩૬૬ દિવસનો આદિત્ય સંવત્સર);
૫. અભિવર્ધિત (વ્યાખ્યા ઉપર પ્રમાણે).

લક્ષણ સંવત્સરના પાંચ ભેદ છે —

૧. જે તિથિએ જે નક્ષત્રનો યોગ કર્યો હોય, તે તિથિમાં ધરાબર તેનો યોગ થાય,^૧ જેમાં ઋતુનો પરિણામ ધરાબર ક્રમશઃ થતો રહે, જેમાં શીત અને ઉષ્ણનું માપ ધરાબર જળવાય, અને જેમાં પાણી પુષ્કળ વરસે, તે નક્ષત્ર સંવત્સર કહેવાય.

૨. જેમાં ચંદ્રનો સકલ પૂનમ સાથે યોગ રહે, જેમાં નક્ષત્રો વિષમચારી બને, જે કટુક હોય અને જેમાં પાણી પુષ્કળ હોય, તેને ચંદ્ર સંવત્સર કહે છે.

૩. જેમાં વૃક્ષો યથાસમય પરિણમે નહિ, અને ઋતુ વિનાનાં ફળ આવવા લાગે, વર્ષા ઠીક વરસે નહિ, તેને કાર્મણ સંવત્સર કહે છે (ઋતુસંવત્સર).

૪. જેમાં પૃથ્વી, પાણી, પુષ્પ અને ફળને સૂર્ય રસ

^૧ જેમકે, કાર્તિકમા કૃત્તિકા, માગસરમાં આર્દ્રા, પોષમાં પુષ્ય, મહામા મધ્ય, ફાગણમા ફાલ્ગુની, ચૈત્રમાં ચિત્રા, વૈશાખમાં વિશાખા, જેઠમાં મૂળ, અષાઢમાં આષાઢા, શ્રાવણમા ધનિષ્ઠા, ભાદરવામા ભાદ્રપદા, આસોમાં અશ્વિની.

આપે છે અને થોડા પણ વરસાદથી સમ્યક્ પાક થઈ જાય છે, તેને આદિત્ય સંવત્સર કહે છે.

૫. જેમાં ક્ષણ, લવ, દિવસ, અને ઋતુ સૂર્યના તાપથી તપ્ત રહે છે, જેમાં બધી જગ્યાઓ ધૂળથી ભરાઈ જાય છે, તેને અભિવર્ધિત સંવત્સર કહે છે.

[—સ્થા. ૪૬૦]

ઔપમિક કાલ બે છે—

૧. પલ્યોપમ; ૨. સાગરોપમ.

૧. કોઈ એક યોજન વિસ્તારવાળો કૂવો એક દિવસથી માંડી સાત દિવસ સુધીમાં ઊગેલા વાળના કોટી અગ્રભાગથી ખૂબ કૂટીકૂટી ભરવામાં આવે, અને પછી સો સો વર્ષ પછી તેમાંથી એક વાળ કાઢવામાં આવે — એમ કરતાં જેટલા કાળે તે કૂવો ખલાસ થાય, તેને પલ્યોપમકાળ કહેવામાં આવે છે.

૨. એ પલ્યોપમકાળની કોટાકોટિને દશે ગુણીએ ને જે સંખ્યા આવે, તે એક સાગરોપમનું પરિમાણ સમજવું.

(કરોડ પલ્ય \times કરોડ પલ્ય = કોટાકોટી પલ્ય;

કોટાકોટી પલ્ય $\times ૧૦$ = સાગરોપમ.)

[—સ્થા. ૯૯]

ઔપમિક કાળ આઠ છે —

૧. પલ્યોપમ; ૨. સાગરોપમ; ૩. ઉત્સર્પિણી;^૨ ૪. અવસર્પિણી; ૫. પુદ્ગલપરાવર્ત;^૩ ૬. અતીતાન્દા; ૭. અનાગતાન્દા; ૮. સર્વાન્દા.

[—સ્થા. ૧૧૯]

૧. ભુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૨૧૪.

૨. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી તથા પુદ્ગલપરાવર્તનું માપ પણ સાગરોપમથી થતું હોવાથી તે પણ ઔપમિક કાળ કહેવાય.

૩. ભુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૫૧૪.

૪. પુદ્ગલાસ્તિકાય

(૧) સ્વરૂપ

પુદ્ગલાસ્તિકાય પાંચ વર્ણવાળું, પાંચ રસવાળું, બે ગંધવાળું, આઠ સ્પર્શવાળું, રૂપી, અણુવ, શાશ્વત, અવસ્થિત લોકદ્રવ્ય છે.

તેના સંક્ષેપથી પાંચ લેહ છે —

૧. દ્રવ્યથી; ૨. ક્ષેત્રથી; ૩. કાલથી; ૪. ભાવથી;
૫. ગુણથી.

૧. દ્રવ્યથી પુદ્ગલાસ્તિકાયનાં અનંત દ્રવ્ય છે;

૨. ક્ષેત્રથી લોકપ્રમાણ છે;

૩. કાલથી ત્રણે કાળમાં વિદ્યમાન છે;

૪. ભાવથી વર્ણવાન, ગંધવાન, રસ અને સ્પર્શવાન છે;

૫. ગુણથી ગ્રહણ^૧ ગુણવાળું છે.

[—સ્થા૦ ૪૪૧]

(૨) ભેદ

પુદ્ગલ બે પ્રકારના છે —

૧. સિન્ન અને અસિન્ન;^૨

૨. નાશવંત અને અવિનાશી;^૩

૩. પરમાણુ અને નોપરમાણુ — સ્કંધ;

૪. સૂક્ષ્મ અને બાદર — સ્થૂલ;

૧. જ્ય તને ઓદારિકશરીરરૂપે ગ્રહણ કરી શકે છે, માટે તે ગ્રહણ ગુણવાળું કહેવાય. ઇન્દ્રિય દ્વારા ગ્રહણ થોવાથી પુદ્ગલોનો પરસ્પર સંયોગ થવાની શક્યતા હોવાથી પણ તેને ગ્રહણ ગુણવાળું કહી શકાય.

૨. સ્કંધથી અલગ થયેલા તે સિન્ન; અને અલગ નહીં થયેલાં તે અસિન્ન.

૩. પર્યાયની અપેક્ષાએ નાશવંત, અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અવિનાશી.

૫. બદ્ધપાશ્વસ્પૃષ્ઠ અને નોબદ્ધપાશ્વસ્પૃષ્ઠ;^૧
૬. પર્યાયાતીત અને અપર્યાયાતીત;^૨
૭. આત્ત અને અનાત્ત (જીવે જેમનો પરિગ્રહરૂપે કે શરીરરૂપે સ્વીકાર કર્યો હોય તે આત્ત; અને બાકીના અનાત્ત) -
૮. ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ;
૯. કાન્ત અને અકાન્ત;
૧૦. પ્રિય અને અપ્રિય;
૧૧. મનોજ્ઞ અને અમનોજ્ઞ^૩
૧૨. મનઆમ અને અમનઆમ.^૪

[—સ્થા ૦ ૮૨]

પુદ્ગલ ત્રણ પ્રકારનાં^૪ છે —

૧. પ્રયોગપરિણુત (જીવવ્યાપારથી તથાવિધ પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલ — જેમકે સૂતરમાંથી બનેલ કપડું);
૨. મિશ્રપરિણુત (જીવવ્યાપાર વિના તથાવિધ પરિણામને પ્રાપ્ત તે વિસસા કે સ્વભાવ પરિણુત કહેવાય — જેમકે આકાશનાં વાદળ તથા ઇંદ્રધનુ વગેરે વગેરે. જેમાં

૧. સમભૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૮.

૨. દીકાકાર પરિવાહ્ય એવું પ્રતીક લઈ તેનાં જે સંસ્કૃતરૂપ નિષ્પન્ન કરે છે — પર્યાયાતીત અને અપર્યાયાતીત. વિવક્ષિત પર્યાય પૂરે કર્યો હોય — વદાબ્ધો હોય, તે અપર્યાયાતીત; અને ન વદાબ્ધો હોય તે અપર્યાયાતીત. તથા જે સપૂર્ણપણે એકમેક થઈ ગયાં હોય તે પર્યાયાતીત; જેમકે કર્મપુદ્ગલો આત્મા સાથે એકમેક થઈ જાય છે; અને તે સિવાયના તે અપર્યાયાતીત.

૩. દીકાકાર મનોજ્ઞ અને અમનઆમમા એવો ભેદ કરે છે કે, જેને વિષેની વાત પણ મનોરમ હોય તે મનોજ્ઞ, અને જેના વિષેનું ચિંતન પણ મનોરમ હોય તે અમનઆમ.

૪. વિશેષ માટે જુઓ ભગવતીસાર પૃ. ૫૧૭.

પ્રયોગ અને વિસ્તારા બંને નિમિત્ત હોય તે મિશ્રપરિણત.
જેમકે સૂતરમાંથી બનેલ કપડું વગર વાપર્યે જીનું થાય તે);

૩. વિસ્તારપરિણત.

[—સ્થાન ૧૮૬]

(૩) પરિણામો

પુદ્ગલપરિણામ ચાર પ્રકારનો છે^૧—

૧. વર્ણપરિણામ; ૨. ગંધપરિણામ; ૩. રસપરિણામ;
૪. સ્પર્શપરિણામ.

[—સ્થાન ૨૬૫]

અજવ (પુદ્ગલ)પરિણામ દશ છે —

૧. બંધનપરિણામ — પુદ્ગલોનો પરસ્પર સં^૨લેષ;^૨
૨. ગતિપરિણામ;
૩. સંસ્થાનપરિણામ — આકૃતિ;
૪. ભેદપરિણામ — છટાં પડવું તે;
૫. વર્ણપરિણામ;
૬. રસપરિણામ;
૭. ગંધપરિણામ;
૮. સ્પર્શપરિણામ;
૯. અગુરુલઘુપરિણામ;^૩
૧૦. શબ્દપરિણામ.

[—સ્થાન ૭૧૩]

૧. જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૪૯૫.

૨. જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૪૮૪

૩. અહીં ગુરુલઘુ પરિણામ પણ સમજ લેવો. જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૪૮૩. વ્યવહારદૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો પુદ્ગલના ચાર પરિણામ છે — ગુરુ, લઘુ, ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ.

પુદ્ગલના પરિણામ બાવીસ પ્રકારના છે —

વર્ણપરિણામ

૧. કૃષ્ણવર્ણ પરિણામ; ૨. નીલવર્ણ પરિણામ;
૩. લોહિતવર્ણ પરિણામ; ૪. હરિદ્રાવર્ણ પરિણામ;
૫. શુકલવર્ણ પરિણામ;

ગંધપરિણામ

૬. સુરભિગન્ધ પરિણામ; ૭. દુરભિગન્ધ પરિણામ;

રસપરિણામ

૮. તિક્તરસ પરિણામ; ૯. કટુકરસ પરિણામ;
૧૦. કષાયરસ પરિણામ; ૧૧. અમ્લરસ પરિણામ;
૧૨. મધુરરસ પરિણામ;

સ્પર્શપરિણામ^૧

૧૩. કઠિનસ્પર્શ પરિણામ; ૧૪. મૃદુસ્પર્શ પરિણામ;
૧૫. ગુરુસ્પર્શ પરિણામ; ૧૬. લઘુસ્પર્શ પરિણામ; ૧૭. શીતસ્પર્શ પરિણામ; ૧૮. ઉષ્ણસ્પર્શ પરિણામ; ૧૯. સ્નિગ્ધસ્પર્શ પરિણામ; ૨૦. ત્વક્ષસ્પર્શ પરિણામ;
૨૧. અગુરુલઘુસ્પર્શ પરિણામ; ૨૨. ગુરુલઘુસ્પર્શ પરિણામ.

—[સમ ૨૨]

, સંસ્થાન સાત છે^૨—

૧. દીર્ઘ; ૨. હ્રસ્વ; ૩. વૃત્ત (ગોળ રૂપિયા જેવો);

૧. અહીં અગુરુલઘુ સ્પર્શપરિણામ અને ગુરુલઘુ એ બંનેમાં સ્પર્શપરિણામ એવો શબ્દ છે છતાં સ્પર્શપરિણામ આઠલા જ ગણાય છે, તેથી તેમનો અહીં સમાવેશ નથી કર્યો.

૨. આ સંસ્થાનો પુદ્ગલના સમજવાં. પુદ્ગલના સંસ્થાનપરિણામ ‘લગવતીસાર’માં પાંચ અને છ પ્રકારનાં ઉપલેદો સાથે બતાવ્યાં છે. જુઓ | પૃ ૪૯૬.

૪. ત્ર્યંશ (ત્રિકોણ); ૫. ચતુરસ્ર (ચોખ્ખણ); ૬. પૃથુલ;
૭. પરિમંડલ (કડા જેવું ગોળ).

[—સ્થાન ૫૪૮]

(૪) ચલન-પ્રતિઘાત

અચિન્ન^૧ પુદ્ગલ ત્રણ કારણે ચલિત થાય —

૧. આહારમાં લેવાય તો;
૨. વૈક્રિયમાં લેવામાં આવે તો;
૩. એકસ્થાનથી બીજે સ્થાને સંક્રમણ થાય તો.

[—સ્થાન ૧૩૮]

અચિન્ન પુદ્ગલ દશ કારણે ચલિત થાય —

૧. આહારમાં લેવાય તો; ૨. પરિણુમન થાય તો;
૩. ઉચ્છ્વાસ વખતે; ૪. નિઃશ્વાસ વખતે; ૫. વેદના વખતે;
૬. નિર્જરા વખતે; ૭. વૈક્રિય વખતે; ૮. પરિચારણા વખતે;
૯. ચક્ષાવિષ્ટ થઈ; ૧૦. વાયુપ્રેરિત થઈ.

[—સ્થાન ૭૦૭]

પુદ્ગલપ્રતિઘાત ત્રણ પ્રકારનો છે —

૧. પરમાણુ પુદ્ગલ સાથે બીજે પુદ્ગલ ભટકાઈ જાય તો પ્રતિઘાત પામે;
૨. સ્પર્શતાને કારણે પ્રતિઘાત પામે;
૩. લોકાન્તે પહોંચી પ્રતિઘાત પામે.

[—સ્થાન ૨૧૧]

(૫) સંઘાત અને લેહ આદિ

બે પ્રકારે પુદ્ગલો સંઘાતને પામે —

૧. સ્વયં સંઘાતને પામે છે;
૨. પરથી સંઘાતને પામે છે.

૧. ચિન્ન — ખડગાદિથી છદાયેલો તો સ્વસ્થાનથી ચલિત થાય જ છે, પણ અહીં નહીં છદાયેલા વિષેની વાત છે.

ઁ પ્રકારે પુદ્ગલ લેદને પામે છે—

૧. સ્વયં પુદ્ગલો લેદાય છે; ૨. પરથી પુદ્ગલો લેદાય છે.

તેવી જ રીતે પરિશાટન, પરિપતન અને વિર્ક્ષસને પણ ઁ રીતે જ પામે છે.

[—સ્થા૦ ૮૨]

પ્રદેશ^૧ એક છે; પરમાણુ એક છે.

[—સ્થા૦ ૪૫]

ત્રણ અચ્છેદ છે —

૧. સમય; ૨. પ્રદેશ; ૩. પરમાણુ.

તેવી જ રીતે ઁ ત્રણે અલેદ, અદાદ, અગ્રાદ, અનર્ધ, અમધ્ય, અપ્રદેશી, અને અવિલાબ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૧૬૫]

(૬) પુદ્ગલ વર્ગણાઓ^૨

૧

[૧. દ્રવ્ય]

૧. પરમાણુ પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે;
૨. દ્વિપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૩. ત્રિપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૪. ચતુઃપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે.
૫. પંચપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૬. ષટ્પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;

૧. આ પુદ્ગલનો જ હેતુ એમ નથી, પણ પ્રસંગથી અહીં પરમાણુ સાથે મૂક્યો છે.

૨. ‘ભગવતીસાર’ પૃ. ૫૦૬.

૭. સપ્તપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૮. અષ્ટપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૯. નવપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૧૦. દશ પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૧૧. સંખ્યાત પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૧૨. અસંખ્યાત પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૧૩. અનન્ત પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે.

[૨. ક્ષેત્ર]

૧. એક પ્રદેશમાં રહેલા પુદ્ગલની વર્ગણા^૧ એક છે;
- ૨-૧૨. બે પ્રદેશમાં રહેલા યાવત્ અસંખ્યાત પ્રદેશ-માં રહેલા પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે.^૨

[૩. કાલ]

૧. એક સમયની સ્થિતિવાળાં પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે.
- ૨-૧૨. બે સમયની સ્થિતિવાળાં યાવત્ અસંખ્યાત-સમયની સ્થિતિવાળાં પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે.^૩

૧. અહીં ઉપર્યુક્ત પરમાણુ પુદ્ગલથી માંડી અનન્ત પ્રદેશી પુદ્ગલની તેરે પ્રકારની વર્ગણા સમજવી. પુદ્ગલનો એવો સ્વભાવ છે કે તેનો અનન્ત-પ્રદેશી સ્કંધ હોય તો પણ તે એક પ્રદેશમાં સમાઈ શકે.

૨ અનન્ત પ્રદેશો લોકાકાશમાં સભવતા જ નથી. પુદ્ગલો ધર્માસ્તિકાય વિના ગતિ કરી શકતા નથી; અને ધર્માસ્તિકાય માત્ર લોકાકાશમાં જ છે, તેથી તેની અવગાહના લોકાકાશમાં જ સંભવે; એટલે અનન્ત-પ્રદેશમાં રહેલા પુદ્ગલોની વર્ગણાનું વર્જન છે.

૩. અહીં પુદ્ગલો પરમાણુરૂપે કે એકથી અસંખ્યાત સુધી પ્રદેશમાં સ્થિતિ કરનારૂંપે કે એક ગુણ કાળા આદિ રૂપે જોટલો સમય રહી શકે, તેના વિકલ્પો ગણાવ્યા છે. અનન્ત સમય સુધી ઉપર્યુક્ત રૂપે પુદ્ગલને રહેવાનો સંભવ જ નથી, માટે તે વિકલ્પ નથી ગણ્યો.

[૪. ભાવ]

૧. એક ગુણ કૃષ્ણ પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે.

૨-૧૩. બેગુણ કૃષ્ણ યાવત્ અનંત ગુણ કૃષ્ણ પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે.

તેવી રીતે બાકીના વર્ણુ તથા ગંધ, રસ, સ્પર્શ વિષેની અનન્ત ગુણ સુધીની વર્ગણાઓ પણ સમજી લેવી.

[વર્ણુ ૫+ગંધ+૨+રસ ૫+સ્પર્શ ૮=૨૦;
૨૦×૧૩ કૃષ્ણાવર્ણાદિ એક એકની=૨૬૦.]

૨

[૧ ક્રમ]

૧. જઘન્યપ્રદેશી સ્કંધની એક વર્ગણા;
૨. ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધની એક વર્ગણા;
૩. અજઘન્યોત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધની એક વર્ગણા.

[૨. ક્ષેત્ર]

૧. જઘન્ય પ્રદેશાવગાહી સ્કંધની એક વર્ગણા;
૨. ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશાવગાહી સ્કંધની એક વર્ગણા;
૩. અજઘન્યોત્કૃષ્ટ પ્રદેશાવગાહી સ્કંધની એક વર્ગણા.

[૩. કાચ]

૧. જઘન્યસ્થિતિવાળા સ્કંધની એક વર્ગણા;
૨. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા સ્કંધની એક વર્ગણા;
૩. અજઘન્યોત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા સ્કંધની એક વર્ગણા.

[૪. ભાવ]

૧. જઘન્યગુણ કૃષ્ણ સ્કંધની એક વર્ગણા;
૨. ઉત્કૃષ્ટ ગુણ કૃષ્ણ સ્કંધની એક વર્ગણા;
૩. અજઘન્યોત્કૃષ્ટ ગુણ કૃષ્ણ સ્કંધની એક વર્ગણા.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ ૪, ગંધ ૨, રસ ૫,
તથા સ્પર્શ ૮ વિષે પણ સમજી લેવું
[કૃષ્ણાદિ ૨૦ x ૩ વર્ગણા = ૬૦.]

૩

[૧. ક્ષેત્ર]

૧. એક પ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલો અનંત છે.

[૨. કાલ]

૨. એક સમય સ્થિતિવાળા પુદ્ગલો અનંત છે.

[૩. ભાવ]

૩-૨૨. એક ગુણ કૃષ્ણ પુદ્ગલો અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે પણ સમજી લેવું.

[સ્થા. ૫૬]

૪

[૧. દ્રવ્ય]

૧. દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[૨. ક્ષેત્ર]

૨. દ્વિપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[૩. કાલ]

૩. દ્વિસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[૪. ભાવ]

૪-૨૩. દ્વિગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શનું
સમજી લેવું.

[સ્થા. ૧૧૮]

૫

[દ્રવ્ય]

૧. ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. ત્રિપ્રદેશાવંગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. ત્રિસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. ત્રિગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણુ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ
વિષે પણ સમજી લેવું.

[—સ્થા૦ ૨૩૪]

૬

[દ્રવ્ય]

૧. ચતુઃપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. ચતુઃપ્રદેશાવંગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. ચતુઃસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. ચતુર્ગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણુ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[—સ્થા૦ ૩૮૮]

૭

[શ્રવ્ય]

૧. પંચપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. પંચપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. પંચસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. પંચગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[—સ્થાન ૪૭૪]

૮

[શ્રવ્ય]

૧. ષટ્પ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. ષટ્પ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. ષટ્સમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. ષટ્ગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[—સ્થાન ૫૪૦]

૯

[દ્રવ્ય]

૧. સપ્તપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. સપ્તપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. સપ્તસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. સપ્તગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[—સ્થાન ૫૯૩]

૧૦

[દ્રવ્ય]

૧. અષ્ટપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. અષ્ટપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. અષ્ટસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. અષ્ટગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[—સ્થાન ૬૬૦]

૧૧

[દ્રવ્ય]

૧. નવપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. નવપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. નવસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. નવગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[—સ્થા ૭૦૩ |

૧૨

[દ્રવ્ય]

૧. દશપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. દશપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. દશસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. દશગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[—સ્થા ૭૮૩ |

(૭) શબ્દાદિ

શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ;
 શુભશબ્દ, અશુભશબ્દ;
 સુરૂપ, કુરૂપ, દીર્ઘ, હ્રસ્વ, ગોળ, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ,
 વિસ્તીર્ણ, પરિમંડલ;
 કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત, હરિદ્ર, શુકલ;
 સુરભિગંધ, દુરભિગંધ;
 તિક્ત, કટુક, કષાય, અમ્લ, મધુર;
 કર્કશ, મૃદુ, ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રેક્ષ,
 અગુરુલઘુ, ગુરુલઘુ;—આ બધાં એક એક છે.

[—સ્થા૦ ૪૭]

કામગુણ પાંચ છે —

૧. શબ્દ; ૨. રૂપ; ૩. રસ; ૪. ગંધ; ૫. સ્પર્શ.

[—સ્થા૦ ૩૯૦, —સમ૦ ૫]

આ પાંચ સ્થાનમાં જીવો આસક્ત થાય છે, રક્ત થાય છે, મૂર્ચ્છિત થાય છે, ગૃહ્ધિવાળા થાય છે, લીન થાય છે અને નાશને પામે છે.

આ પાંચને બરાબર જાણ્યાં ન હોય, તેમને ત્યજ્યાં ન હોય, તો તે જીવને અહિતકર્તા, અશુભકર્તા, અસામર્થ્યકારી, અનિઃશ્રેયસકારી અને સંસારકારી થાય છે; પણ જો તે પાંચને બરાબર જાણ્યાં હોય, છોડ્યાં હોય, તો તે હિતકારી થાવત્ સિદ્ધિદાયી બને છે.

તે પાંચને ત્યજવાથી સુગતિમાં જીવ જાય છે અને ન ત્યજવાથી દુર્ગતિમાં જાય છે.

[—સ્થા૦ ૩૯૦]

આત્મા દેશથી અને સર્વથી શબ્દશ્રવણ કરે છે.

તેવી જ રીતે એ બન્ને પ્રકારે રૂપદર્શન કરે છે, ગંધને સૂંઘે છે, રસાસ્વાદ કરે છે, સ્પર્શનું પ્રતિસંવેદન કરે છે.

[—સ્થા ૮૦]

શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ બધે પ્રકારના છે.^૧—

૧. આત્મ અને અનાત્મ;
૨. ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ;
૩. કાન્ત અને અકાન્ત;
૪. પ્રિય અને અપ્રિય;
૫. મનોજ્ઞ અને અમનોજ્ઞ;
૬. મન-આમ અને અમન-આમ.

[—સ્થા ૮૩]

શબ્દ બે પ્રકારનો છે —

૧. ભાષાશબ્દ^૨; ૨. નોભાષાશબ્દ.^૩

(૧) ભાષાશબ્દના બે ભેદ છે —

૧. અક્ષરસંબંધ — અકારાદિ વર્ણરૂપ;
૨. નોઅક્ષરસંબંધ — વર્ણરૂપ નહિ એવી અવ્યક્ત ભાષા.

૧. આતોઘશબ્દ — પટહાદિનો શબ્દ;
૨. નોઆતોઘ શબ્દ — વંશરજ્જીટાદિનો રવ.

૧. આવા જ ભેદો પુદ્ગલના પણ છે — જુઓ પૃ. ૫૩૨.

૨. જ્યને ભાષાપર્યાયિ નામતુ નામકર્મ હોય છે, તેના ઉદ્યથી તે પોતાની સમીપમા રહેલા ભાષાવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોને ગ્રહીને ભાષાદ્વયે 'પરિણામે' છે, તે ભાષા. એટલે કે મનુષ્યની અક્ષરાત્મક વ્યક્ત, અને જેમાં અકારાદિ વર્ણો વિવેક નથી તેવી પણ વગેરેની અવ્યક્ત વ્યંજના તે ભાષા. જુઓ ભગ. પૃ. ૩૬૨, ૧૫૮.

૩. જ્યનો નહીં પણ અજ્યનો શબ્દ તે નોભાષા.

કુ આતોઘશબ્દના બે લેદ છે —

ઝ. તત (જે વાઘને ચામડું કે તાર બાંધ્યા હોય તેવા વાઘનો શબ્દ^૧);

ઝા. વિતત (તેથી વિપરીત તે).

(ઙ.) તતના બે પ્રકાર છે —

૧. ઘન (તાંતનો શબ્દ);

૨. શુષિર (વીણા અને ઢાલ વગેરેનો).

(ઞા.) વિતતના પણ તે જ બે લેદ છે. (અર્થાત ક્રમશઃ ભાણુક અને કાહલનો - ટીકા૦)

કુ નોઆતોઘ શબ્દના બે લેદ છે —

ઝ. ભૂષણુશબ્દ (નુપૂરાદિનો); ઝા. નોભૂષણુશબ્દ.

(ઞ) નોભૂષણુ શબ્દના બે લેદ છે —

૧. તાલશબ્દ - તાળીનો શબ્દ;

૨. લત્તિઆશબ્દ - લાતનો શબ્દ.

[ઝાલર પણ આનો અર્થ થાય; પણ ઝાલરને વાઘ ન ગણવામાં આવે, તો તેનો શબ્દ અહીં સમજવો.]

[—સ્થા૦ ૮૧]

શબ્દના દશ લેદ છે —

૧. નિહારી — ઘોષવાળો શબ્દ, જેમકે ઘાંટનો;

૨. પિહિડમ — ઘોષ વિનાનો-ઢાલ વગેરેનો;

૩. રેક્ષ — કાગડા વગેરેનો;

૪. સિન્ન — કોઢ વગેરે રોગથી ભાષામાં તોતડાપણું આવે છે તે;

૧. સામાન્ય રીતે તો ચામડું લપેટ્યુ હોય તેવાં મુદ્દગ ઢાલ આદિ જ તત કહેવાય; તાર બાંધવામાં આવ્યો હોય તેવા વાઘો વિતત કહેવાય; ઝાલર વગેરેને ઘન કહેવાય; કૂકીને વગાડાય તેવા શખ આદિને શુષિર કહેવાય. પણ ઉપર બધે કૌંસમાં જણાવેલા વિરોધ અર્થ સમજવાના છે.

૫. જજ્જરિત — વીણા વગેરેનો;
૬. દીર્ઘ^૧ — મેઘધ્વનિ—અથવા દીર્ઘવર્ણાશ્રિત;
૭. હ્રસ્વ — ટૂંર ન સંભળાય તેવો અથવા હ્રસ્વ વર્ણાશ્રિત;
૮. પૃથક્ત્વ — અનેક ભિન્ન ભિન્ન સ્વરોનું સંમિશ્રણ;
૯. કાકણી — કોયલનો સ્વર;
૧૦. કિંકિણીસ્વર — ઘંટડીનો સ્વર.

[—સ્થાન ૭૦૫]

શબ્દોત્પત્તિ બે પ્રકારે છે —

૧. પુદ્ગલોના સંઘાતથી; ૨. પુદ્ગલોના ભેદથી.

[—સ્થાન ૮૧]

સ્પર્શ આઠ છે.—

૧. કર્કશ; ૨. મૃદુ; ૩. ગુરુ; ૪. લઘુ; ૫. શીત;
૬. ઉષ્ણ; ૭. સ્નિગ્ધ; ૮. રુક્ષ.

[—સ્થાન ૫૬૬]

વર્ણ પાંચ છે —

૧. કૃષ્ણ; ૨. નીલ; ૩. લોહિત; ૪. હરિદ્ર; ૫. શુક્લ.

રસ પાંચ છે —

૧. તિક્ત; ૨. કટુક; ૩. કષાય; ૪. અમ્લ; ૫. મધુર.

[—સ્થાન ૩૬૦]

વિષપરિણામ છ પ્રકારનો છે —

૧. દષ્ટ — વીંછી વગેરે ઝેરી જંતુ કરડવાથી જે ઝેર ચડે છે તે;
૨. ભુક્ત — ઝેર ખાધું હોય અને ચડે તે;
૩. નિપત્તિત;^૧

૧. આમલી પર પડ્યું હોય તે અથવા દૃષ્ટિવિપ.

૪. માંસાનુસારી^૨
૫. શોણિતાનુસારી;
૬. અસ્થિભિન્નનુસારી.

[- સ્થા ૦ ૫૩૩]

ટિપ્પણ

૧. ધર્માસ્તિકાયના દેશપ્રદેશ :

અખડ ધર્માસ્તિકાયરૂપ રક ધ તે આ પ્રથમ ભેદ. ધર્માસ્તિકાયના પુદ્ગલરક ધની જેમ અનેક જુદા જુદા રક ધ હોતા નથી; પણ એ અખડ ધર્માસ્તિકાયમાં કોઈ એક ખડની કલ્પના કરી શકાય છે અને તે કલ્પિત અશને ધર્માસ્તિકાયનો દેશ કહી શકાય; આ બીજો ભેદ. એ જ અખડ ધર્માસ્તિકાયનો અવિભાજ્ય અશ કલ્પવામાં આવે તે પ્રદેશરૂપ ધર્માસ્તિકાય કહેવાય; આ ત્રીજો ભેદ છે. આવા અસંખ્યાત પ્રદેશોની ધર્માસ્તિકાયમાં કલ્પના થઈ શકે છે તેથી ધર્માસ્તિકાયને અસંખ્યાતપ્રદેશી રક ધ કહેવાય છે. આ જ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય વિષે પણ સમજવું.

૨. અદ્વાસમય :

અદ્વાસમય એટલે કાળ. કાળના સમયોનો સમૂહ બની શકે નહીં માટે તેને અસ્તિકાય-પ્રદેશસમૂહરૂપ કહેવામાં નથી આવતો. કાળનું આપ સૂર્યની ગતિ ઉપરથી નીકળે છે; એટલે મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ્યાં સૂર્ય ગતિ કરે છે ત્યાં જ કાળના દિવસ, સપ્તાહ, માસ ઇત્યાદિરૂપ વ્યવહારની પ્રસિદ્ધિ છે. મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર સૂર્ય સ્થિર હોવાથી ત્યાં કાળનું માપ લેવું અસંભવિત છે. પણ જો ત્યાંના જીવોને કાળનો વ્યવહાર કરવો જ હોય, તો મનુષ્યક્ષેત્રના કાળવ્યવહાર પ્રમાણે જ કરી શકે છે; અન્યથા નહિ. મનુષ્યક્ષેત્ર અને તેની બહારના સૂર્યો જુદા માનવામાં આવ્યા છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. ભગવતીસૂત્રમાં કાલના ચાર ભેદનું વર્ણન છે. - જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ ૦ ૨૧૨.

૨. આ માંસાનુસારી વગેરે ત્રણ ભેદો કાર્યભેદથી છે. માંસમાં ઊતરી જાય તે માંસાનુસારી, લોહીમાં ઊતરી જાય તે શોણિતાનુસારી અને હાડકામાં પણ પહોંચી જાય તે અસ્થિભિન્નનુસારી.

૩. સમયક્ષેત્ર :

મનુષ્યલોકને સમયક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે તે એટલા માટે કે તેમાં સૂર્યની ગતિ પરથી કાળનું માપ કાઢી તેના દિવસ, માસ, વર્ષ આદિરૂપે કાળનો વ્યવહાર થાય છે. જળદ્રીપ, તેની ફરતો લવણસમુદ્ર, અને તેની ફરતો ધાતકીખડ અને તેની ફરતો કાલોદધિસમુદ્ર અને તેની ફરતો પુષ્કરવરદ્રીપ છે. તે પુષ્કરવરદ્રીપને માનુષોત્તર પર્વત બે ભાગમાં વહેચી નાખે છે. એટલે જળદ્રીપ, લવણસમુદ્ર, ધાતકીખડ, કાલોદધિસમુદ્ર અને તેના ફરતો અર્ધો પુષ્કરવરદ્રીપ એટલું ક્ષેત્ર તે સમય-ક્ષેત્ર કહેવાય છે અને અઢીદ્રીપ પણ કહેવામાં આવે છે.

૪. અવમરાત્ર પર્વ :

અમાસ અને પૂર્ણિમા એ પર્વ કહેવાય છે. એટલે બે પક્ષ — પખવાડિયામાં તે હોય તે પણ પર્વ કહેવાય. અહીં તૃતીય પર્વથી આપાદનું કૃષ્ણપક્ષ સમજવું. તેમાં કમરા. દિવસની હાનિ થાય છે અને રાત્રિ વધે છે. સપ્તમ પર્વ એટલે ભાદરવા મહિનાનું કૃષ્ણપક્ષ. તેમાં પણ કમરા દિવસ ઘટે છે. અગિયારમું પર્વ એટલે કાર્તિક માસનું કૃષ્ણપક્ષ. તેમાં પણ કમરા દિવસ ઘટે છે અને રાત્રિ વધે છે. તે જ પ્રમાણે એક એક માસ છાદીને, કૃષ્ણપક્ષ સમજવાના છે. એટલે કે પદ્મરમાં વગેરે પર્વનો અર્થ કમરા પોષ, ફાગણ અને વૈશાખ. કૃષ્ણપક્ષ સમજવો.

૫. અતિરાત્ર પર્વ :

નીચે જણાવેલાં ચતુર્થ આદિ પર્વોમાં રાત્રિ ઘટે છે અને દિવસ વધે છે. અહીં ચતુર્થપર્વનો અર્થ છે — આપાદનું શુક્લપક્ષ. તેમાં રાત્રિ વડીને દિવસ વધવા માટે છે. આઠમું આદિ પર્વનો અર્થ કમરા ભાદ્રપદ, કાર્તિક, પોષ, ફાગણ અને વૈશાખનું શુક્લપક્ષ સમજવો. તે તે પક્ષોમાં દિવસ વધે છે અને રાત્રિ ઘટે છે.

૬. ચંદ્ર સંવત્સર :

ચંદ્ર સવત્સરમાં બાર માસ અને છ ઋતુ હોય છે. અને ૩૫૪૬૬૬ દિવસો હોય છે. ચંદ્રમાસ કૃષ્ણ અતિપદાથી શરૂ થઈ શુક્લ પૂર્ણિમાએ પૂર્ણ થાય છે અને તે ૨૯૬૬૬૬ અહોરાત્રનો ગણાય છે. તેના બમણા કરતાં એક ઋતુના દિવસ પદ્મર થાય. પણ અહીં ૬૬ ની વિવક્ષા ન કરીને માત્ર ૫૬ અહોરાત્ર જણાવ્યા છે, એમ સમજવું.

૭. યુગસંવત્સરના હોદ્દા :

જે ક્રમે અહીં ચંદ્રાદિ સવત્સર જણાવ્યા છે, તે જ ક્રમે એક યુગમાં ક્રમશઃ વર્ષ આવે છે. ચંદ્ર સવત્સર ૨૯૩૬૬ અહોરાત્રનો એક માસ એવા બાર માસે પૂર્ણ થાય છે, એટલે તેના ૩૫૪૬૬ દિવસ થાય. ખ્રીસ્તી ચંદ્રવર્ષ પણ તેટલા જ દિવસનું થાય અને ત્યાર પછી અભિવર્ધિત સવત્સર જેસે. તે ૩૧૨૨૨ અહોરાત્રનો એક માસ એવા બાર માસે પૂર્ણ થાય છે. એટલે તેના ૩૮૩૪૪ અહોરાત્ર થાય. ત્યાર પછી ૩૫૪૬૬ દિવસનો ચંદ્ર સવત્સર જેસે. તે પૂરો થાય એટલે વળી ૩૮૩૪૪ દિવસનો અભિવર્ધિત સવત્સર જેસે. તે પૂરો થાય એટલે એક યુગ પૂરો થયેા કહેવાય. તેના બધા મળી દિવસો ૧૮૩૦ થાય. અભિવર્ધિત સવત્સરમાં અધિક માસ આવે છે તેથી તે અભિવર્ધિત કહેવાય છે.

૮. બદ્ધ અને નોબદ્ધ પાર્શ્વરૂપૃષ્ઠ :

ગધવાળા પુદ્ગલો જ્યાં સુધી નાકમાં જઈને ચોંટી જાય નહીં, ત્યાં સુધી ગધ આવે નહીં; તે જ પ્રમાણે પુદ્ગલ શરીરને ચોટ નહીં, ત્યાં સુધી તેની શીતલતા કે તેની ઉષ્ણતાનું જ્ઞાન થાય નહિ. તે જ પ્રમાણે રસનું જ્ઞાન જીભ વડે જો રસયુક્ત પદાર્થ જીભે ચોટે તો જ થાય. આ ત્રણ ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત-પદાર્થો બદ્ધ-પાર્શ્વરૂપૃષ્ઠ કહેવાય છે; કારણ તેમાં શરીરના ભાગમાં સ્પર્શ અને બદ્ધતા એટલે કે ગાઢતર આલેષ આવશ્યક છે. પણ શબ્દ માટે તેમ નથી. શબ્દપુદ્ગલનો માત્ર કાન સાથે સ્પર્શ આવશ્યક છે. તેનો ગાઢતર આલેષ—બદ્ધતા—આવશ્યક નથી. તેથી શબ્દ પુદ્ગલને નોબદ્ધપાર્શ્વરૂપૃષ્ઠ કહી શકાય. આમાં નિષેધ બદ્ધતાનો ગણવેા, સ્પર્શનો નહીં. વળી આંખના વિષયભૂત પુદ્ગલો પણ નોબદ્ધ પાર્શ્વરૂપૃષ્ઠ કહેવાય; કારણ તે પુદ્ગલનો તો આંખ સાથે સ્પર્શ તેમજ ગાઢતર આલેષ આવશ્યક જ નથી. કારણ, આંખ દૂર પડેલા પદાર્થને જોઈ શકે છે. આમાં નિષેધ સ્પર્શ અને બદ્ધતા એ બન્નેનો છે તેથી તે પણ નોબદ્ધપાર્શ્વરૂપૃષ્ઠ કહેવાય. આ વિભાગ ઇન્દ્રિય-વિષયની અપેક્ષાએ કર્યો છે. પણ તે જ પ્રમાણે પુદ્ગલોનો જીવ સાથે અને પરસ્પર સ્પર્શ અને બદ્ધતા હોય કે ન હોય તે પરથી પણ તેમનો બદ્ધ-પાર્શ્વરૂપૃષ્ઠ અને નોબદ્ધ-પાર્શ્વરૂપૃષ્ઠ એવા વિભાગ થઈ શકે છે.

સ્થાનાંગ — સમવાયાંગ

ખંડ ૩ બે

ગણિતાનુયોગ

[ભૂગોળ]

લોક-અલોક

૧. લોક અને અલોકના પ્રકારો

લોક એક છે.^૧

[—સ્થા૦ ૫, —સમ૦ ૧]

અલોક એક છે.

[—સ્થા૦ ૬, —સમ૦ ૧ |

પ્ર૦ — લોક કોને કહેવો ?

ઉ૦ — જીવ અને અજીવ એ લોક છે.^૨

પ્ર૦ — લોકમાં અનન્ત શું છે ?

ઉ૦ — જીવ અને અજીવ.

પ્ર૦ — લોકમાં શાશ્વત શું છે ?

ઉ૦ — જીવ અને અજીવ.^૩

[—સ્થા૦ ૧૦૩]

લોકના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. નામલોક (કોઈ જીવ કે અજીવનું લોક એવું નામ હોય તે);

૨. સ્થાપનાલોક (લોકનું ચિત્ર તે);

૧. ચોદ સ્કન્ધ પ્રમાણે લોક વિષે બુદ્ધો પ્રકરણને અતે દિગ્ધણ ન. ૬

૨. પચાસ્તિકાચર્ય લોક કહેવાય છે. અને પચાસ્તિકાચ એ જીવ અને અજીવરૂપ છે તેથી અહીં જીવ અને અજીવને લોક કહ્યો છે.

૩. જીવ અને અજીવને દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિથી શાશ્વત સમજવા ત્રિધર્મો, પર્યાયદૃષ્ટિથી તે તે બંને અશાશ્વત જ છે.

૩. દ્રવ્યલોક (જીવાજીવ દ્રવ્યો).

લોકના ત્રણ પ્રકાર^૧ છે —

૧. જ્ઞાનલોક; ૨. દર્શનલોક; ૩. ચારિત્રલોક.

લોકના ત્રણ પ્રકાર^૨ છે —

૧. ઊર્ધ્વલોક; ૨. અધોલોક; ૩. તિર્યક્લોક.

[—સ્થા૦ ૧૫૩] -

૨. પરસ્પર વિરોધીનો સમાવેશ

લોકમાં જે કાંઈ છે તેનું વિરોધી પણ છે; જેમ કે —

૧. જીવ અને અજીવ; ૨. ત્રસ અને સ્થાવર; ૩. સંયોનિક—સંસારી અને અયોનિક—સિદ્ધ; ૪. આયુષ અને અનાયુષ; ૫. સેન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય; ૬. સવેદ અને અવેદ; ૭. સરૂપી અને અરૂપી; ૮. સપુદ્ગલ અને અપુદ્ગલ; ૯. સંસારાપન્ન અને અસંસારસમાપન્ન; ૧૦. શાશ્વત અને અશાશ્વત; ૧૧. આકાશ અને અનાકાશ; ૧૨. ધર્મ અને અધર્મ; ૧૩. બંધ અને મોક્ષ; ૧૪. પુણ્ય અને પાપ; ૧૫. આશ્રવ અને સંવર; ૧૬. વેદના અને નિર્જરા.

[—સ્થા૦ ૫૭-૫૯]

૧. આ ત્રણ ભેદો તે સામાન્ય લોકના ન સમજવા પણ ભાવલોકના સમજવા. તૃતીય સ્થાન પ્રસ્તુત હોવાથી આ પ્રમાણે ભાવલોકને જુદો પાડી તેના ત્રણ ભેદ કહ્યા છે. અન્યથા નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એમ લોકના ચાર ભેદ થાય. ઔદયિકાદિ છ ભાવોને ભાવલોક કહેવામાં આવે છે. અહીં બતાવેલાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર પણ યથાયોગ્ય ક્ષાયિકાદિ ભાવોમાં જ અતર્જીત હોવાથી તેમને ભાવલોક કહ્યા છે.

૨. આ ભેદો શ્રેત્રલોકના છે.

૩. લોકની સ્થિતિ-વ્યવસ્થા^૧

લોકસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારે છે.—

૧. આકાશ પર વાયુ; ૨. વાયુ પર ઉદધિ; ૩. ઉદધિ પર પૃથ્વી (રત્નપ્રભા આદિ.)

[—સ્થાન ૧૬૩]

લોકસ્થિતિ ચાર પ્રકારે છે —

૧-૩. ઉપર પ્રમાણે; ૪. પૃથ્વી પર^૨ ત્રસ અને સ્થાવર જીવો છે.

[—સ્થાન ૨૮૬]

લોકસ્થિતિ છ પ્રકારે છે —

૧-૪. ઉપર પ્રમાણે; ૫. જીવના આધારે અજીવ;^૩
૬. કર્મના આધારે જીવ.^૪

[—સ્થાન ૪૬૮]

લોકસ્થિતિ આઠ પ્રકારે છે.—

૧-૬. ઉપર પ્રમાણે; ૭. અજીવ જીવસંગૃહીત છે;^૫
૮. જીવ કર્મસંગૃહીત છે.^૬

[—સ્થાન ૬૦૦]

૧ બૌદ્ધ માન્યતા અનુસારમા (૮-૭૦) આ જ શબ્દોમા આપી છે.

૨. દેવવિમાનવાસી દેવો વગેરે ત્રસ પ્રાણીઓ પૃથ્વી ઉપર નથી રહેતા. સ્થાવર પણ પૃથ્વી પર બાહર સમજવા જોઈએ; કારણ કે સૂક્ષ્મ સ્થાવર તો સકલ લોકમા છે.

૩. બધા અજીવો જીવને આધારે નથી રહેતા, પણ ઔદારિકાદિ પુદ્ગલો જ રહે છે.

૪. જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મને આધારે જીવો રહે છે. પ્રાયઃ જીવો કર્મ વિના નથી હોતા. આ પૃથ્વી ઉપર રહેતા જીવો વિષે આ સમજવું, સિદ્ધ વિષે નહીં.

૫ જીવોએ અજીવનો સ્વીકાર કરેલો છે. અજીવ વિના કોઈ પણ વ્યવહાર જીવથી શક્ય જ નથી.

૬. અર્થાત્ જીવો કર્મથી બદ્ધ છે.

લોકસ્થિતિ દશ પ્રકારે છે —

૧. જીવો વારંવાર મરીને ત્યાંના ત્યાં જ ઉત્પન્ન થાય છે;

૨. જીવો નિરંતર હંમેશાં પાપકર્મ કરતા જ રહે છે;

૩. જીવો નિરંતર હંમેશાં મોહનીય કર્મ બાંધે છે;

૪. ત્રણે કાળમાં જીવ અજીવ થઈ નથી જતા અને અજીવો જીવ નથી થઈ જતા;

૫. ત્રણે કાળમાં ત્રસ અને સ્થાવર જીવો વિચ્છિન્ન નથી થતા;

૬. ત્રણે કાળમાં એવું નથી થતું કે લોક અલોક બની જાય કે અલોક લોક બની જાય;

૭. ત્રણે કાળમાં એવું નથી બનતું કે લોક અલોકમાં પ્રવેશે કે અલોક લોકમાં પ્રવેશે;

૮. જ્યાં સુધી (જેટલામાં) જીવ છે ત્યાં સુધી (તેટલો) લોક છે અને જ્યાં સુધી લોક છે ત્યાં સુધી જીવો પણ છે;

૯. જેટલામાં જીવ અને પુદ્ગલ ગતિ કરી શકે છે તેટલો લોક છે. જેટલો લોક છે તેટલામાં જીવ અને પુદ્ગલો ગતિ કરી શકે છે;

૧૦. લોકાંતના બધા ભાગમાં ખીજ સ્પર્શના સંયોગ વિનાના પુદ્ગલોને રક્ષ કરી નાબવામાં આવે છે જેથી જીવો અને પુદ્ગલો લોક બહાર જઈ શકતા નથી.

[—સ્થા. ૭૦૪]

આર કારણે જીવો અને પુદ્ગલો લોકની બહાર જઈ શકતા નથી —

૧. ગતિનો અભાવ^૧; ૨. સહાયકનો અભાવ^૨; ૩. રૂક્ષ હોવાથી^૩; ૪. લોકસ્વભાવને કારણે.^૪

[—સ્થા ૩૩૭]

૪. વિવિધ

ચાર અસ્તિકાયથી લોક સ્પૃષ્ટ-વ્યાપ્ત છે —

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. જીવાસ્તિકાય; ૪. પુદ્ગલાસ્તિકાય.

ચાર ઉત્પન્ન થતી બાહરકાયથી લોક સ્પૃષ્ટ છે —

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩. વાયુકાય; ૪. વનસ્પતિકાય.

[—સ્થા ૩૩૩]

અધોલોકમાં પાંચ બાહર છે —

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩. વાયુકાય; ૪. વનસ્પતિકાય. ૫. સ્થૂલ ત્રસ પ્રાણુ.

ઊર્ધ્વલોકમાં પણ તે જ પાંચ બાહર છે.

તિર્થંગ્લોકમાં પાંચ બાહર છે —

૧. એકેન્દ્રિય; ૨. દ્વીન્દ્રિય; ૩. ત્રીન્દ્રિય; ૪. ચતુરિન્દ્રિય; ૫. પંચેન્દ્રિય.

[—સ્થા ૪૪૪]

૧. જીવ અને પુદ્ગલનો એવો સ્વભાવ જ છે કે તેઓ લોકની બહાર અલોકમાં ગતિ કરી શકતા જ નથી.

૨. જીવ અને પુદ્ગલનો ગતિસ્વભાવ છે છતાં તે ધર્માસ્તિકાયની સહાયથી ગતિ કરે છે. લોક બહાર ધર્માસ્તિકાય નથી એટલે સહાયક ન મળવાથી ગતિ થતી નથી.

૩ લોકાન્તે જઈને પુદ્ગલો એટલા બધા રૂક્ષ થઈ જાય છે કે તે આગળ ગમત કરી શકતા નથી. જીવ પણ કર્મ પુદ્ગલ સહિત હોવાથી ગતિ કરી શકે નહિ.

૪. લોકની મર્યાદા જ એ છે કે તેની બહાર જ ગતિ શક્ય બને.

અધોલોકમાં પાંચ મહાનરક છે —

૧. કાલ; ૨. મહાકાલ; ૩. રૌરવ; ૪. મહારૌરવ;
૫. અપ્રતિષ્ઠાન.

ઉર્ધ્વલોકમાં પાંચ મહાવિમાન છે —

૧. વિજય; ૨. વૈજયંત; ૩. જયંત; ૪. અપરાજિત;
૫. સર્વાર્થસિદ્ધ.

[—સ્થા૦ ૪૫૧]

અધોલોકમાં પાંચ મહાનરક છે —

૧. કાલ; ૨. મહાકાલ; ૩. રૌરવ ૪. મહારૌરવ,
૫. અપ્રતિષ્ઠાન.

ઉર્ધ્વ લોકમાં પાંચ મહાવિમાન છે —

૧. વિજય; ૨. વૈજયંત; ૩. જયંત; ૪. અપરાજિત;
૫. સર્વાર્થસિદ્ધ.

[—સ્થા૦ ૪૫૧]

ઉર્ધ્વલોકમાં અધોલોકમાં અને તિર્યગ્લોકમાં જે શરીરવાળા (જે ભવમાં પ્રાપ્ત થતા શરીરવાળા) જીવો ચાર છે.

૧. પૃથ્વીકાયિક; ૨. અધ્કાયિક; ૩. વનસ્પતિકાયિક;
૪. સ્થૂલત્રસકાયિક (અહીં પંચેન્દ્રિય સમજવા).

[—સ્થા ૩૨૬]

અધોલોકમાં ચારથી અધિકાર થાય છે —

૧. નરક;^૧ ૨. નારકો;^૧ ૩. પાપકર્મ;^૨ ૪. અશુભ પુદ્ગલ^૩.

૧. આ બન્ને કૃષ્ણરૂપ હોવાથી અધાતું કરે જ.

૨. જ્ઞાનાવરણ, મિથ્યાત્વ એ બધા કર્મપુદ્ગલો અજ્ઞાન રૂપી ભાવાન્ધકાર કરે છે.

૩. અશુભપુદ્ગલો અધિકારરૂપે પરિણમે છે તે.

તીરછા લોકમાં ચારથી પ્રકાશ^૧ થાય છે —

૧. ચંદ્રો; ૨. સૂર્યો; ૩. મણિ; ૪. જ્યોતિ — અગ્નિ.

ઉર્ધ્વ લોકમાં ચારથી પ્રકાશ થાય છે —

૧. દેવો; ૨. દેવીઓ; ૩. વિમાન; ૪. આભરણ.

આ ત્રણ મહાન છે —

૧. જંબૂદ્વીપના પર્વતોમાં મેરુ;

૨. સમુદ્રોમાં સ્વયંભૂરમણ;

૩. કલ્પોમાં બ્રહ્મલોક.

[—સ્થા ૦ ૨૦૫]

ચારે દિશા અને વિદિશાની અપેક્ષાએ આ ત્રણ સમપ્રમાણ છે —

(૧) ૧. અપ્રતિષ્ઠાન નરક;^૨ ૨. જંબૂદ્વીપ; ૩. સર્વાર્થ-
સિદ્ધમહાવિમાન.

(૨) ૧. સીમન્તક નરક;^૩ ૨. સમયક્ષેત્ર — મનુષ્યલોક;
૩. ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા પૃથ્વી.

[—સ્થા ૦ ૧૪૮]

૧. અગુત્તરમા આભા, પ્રભા, આલોક, અવભાસ, પ્રજ્યોત — એ પ્રત્યેકના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે — તે આ ૧. ચંદ્ર, ૨. સૂર્ય, ૩. અગ્નિ, ૪. પ્રજ્ઞા. (—અગુત્તર ૦ ૪. ૧૪૧—૧૪૫)

૨. આ પ્રથમના ત્રણનો વિસ્તાર લાખ લાખ થોળન છે. સાતમી નરકમાં પાંચ નરકવાસ છે, તેમાંનો વચ્ચેનો નરકવાસ અપ્રતિષ્ઠાન નરકવાસ છે. બધા દ્વીપ અને સમુદ્રોની વચમાં આવેલો દ્વીપ જંબૂદ્વીપ છે. અને પાંચ અનુત્તરવિમાનમાનુ વચ્ચું સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન છે.

૩. આ ત્રણેનું પ્રમાણ ૪૫ લાખ થોળન છે. પ્રથમ નરકના પ્રથમ પ્રસ્તરમા સીમન્તક નરકવાસ છે. જંબૂદ્વીપથી માડી પુષ્કરવરાર્ધદ્વીપ સુધીનું ક્ષેત્ર મનુષ્યક્ષેત્ર છે અને સિદ્ધશિલાનું જ ખીચ્છુ નામ ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા પૃથ્વી છે.

લોકમાં આ ચાર સુમપ્રમાણ છે —

(૧) ૧. અપ્રતિષ્ઠાન નરક;^૧ ૨. જંબૂદ્વીપ; ૩. પાલક-
યાન વિમાન;^૨ ૪. સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાન.

(૨) ૧. સીમન્તક નરક;^૩ ૨. સમયક્ષેત્ર — મનુષ્યલોક;
૩. ઉડુવિમાન^૪ ૪. ઇષ્ટપ્રાગભારા પૃથ્વી;

[—સ્થાં ૩૨૮]

અધોલોકમાં રહેનારી આઠ દિશાકુમારી મહત્તરિકાઓ
છે —

૧. ભોગંકરા; ૨. ભોગવતી; ૩. સુભોગા; ૪. ભોગ-
માલિની; ૫. સુવત્સા; ૬. વત્સમિત્રા; ૭. વારિષેણા; ૮.
ખલાહકા.

ઉધ્વલોકમાં રહેનારી આઠ દિશાકુમારી મહત્તરિકાઓ
છે —

૧. મેઘકંરા; ૨. મેઘવતી; ૩. સુમેઘા; ૪. મેઘ-
માલિની; ૫. તોયધારા; ૬. વિગિત્રા; ૭. પુષ્પમાલા; ૮.
અનિદિતા.

[—સ્થાં ૧૪૩]

પૃથ્વી આઠ છે —

૧-૭. રત્નપ્રભા — તમતમા; ૮. ઇષ્ટપ્રાગભારા.

ઇષ્ટપ્રાગભારા પૃથ્વીનો આઠ યોજન જેટલો મધ્ય-
ભાગ ૮ યોજન જાડો છે.

૧. આ પ્રથમનાં ચાર એક લાખયોજન વિસ્તૃત છે.

૨. સૌધર્મના ઇન્દ્ર માટે પાલક નામના દેવે બનાવેલું વિમાન. આ
વિમાન શાશ્વત નથી.

૩. આ ચારનું માપ સરખું ૪૫ લાખ યોજન પ્રમાણ છે.

૪. આ વિમાન સૌધર્મના પ્રથમ પ્રસ્તરમાં આવેલું છે.

ઘણતપ્રાગ્જ્ઞાનાં નામ આઠ છે —

૧. ઘણત; ૨. ઘણતપ્રાગ્જ્ઞાના; ૩. તનુ; ૪. તનુ તનુ;
૫. સિદ્ધિ; ૬. સિદ્ધાલય; ૭. સુક્રિ; ૮. સુક્રતાલય.

[—સ્થાન ૬૪૮]

પ્રત્યેક પૃથ્વી બધી તરફથી ત્રણ વલયથી ઘેરાયેલી છે —

૧. ઘનોદધિવલય; ૨. ઘનવાતવલય; ૩. તનુવાતવલય.

[—સ્થાન ૨૨૪]

બધા ઘનોદધિ ૨૦ હજાર યોજન વિસ્તૃત છે.

[—સમન ૨૦]

જંબૂદીપના મેરુ પર્વતની દક્ષિણે આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં અતિનિકૃષ્ટ છ મહાનરક છે —

૧. લોહ; ૨. લોહક; ૩. ઉદ્દૃ; ૪. નિદ્દૃ; ૫. જરત;
૬. પર્જરત.

ચોથી પ્રકંપ્રભા પૃથ્વીમાં છ અતિનિકૃષ્ટ મહાનરક છે —

૧. આર; ૨. વાર; ૩. માર; ૪. રોર; ૫. રૌરવ;
૬. ખાડખડ.

[—સ્થાન ૫૧૫]

પૃથ્વીના એક ભાગમાં ધરતીકંપનાં ત્રણ કારણો છે —

૧. આ રત્નપ્રભા પૃથ્વી નીચે સ્થૂલ પુદ્ગલો પડે તો;
૨. કોઈ મહેશ નામનો મહોરગ પૃથ્વી નીચે કૂદાકૂદ કરે તો;
૩. નાગકુમાર અને સુવર્ણકુમારનું પૃથ્વી નીચે યુદ્ધ થાય તો.

આખી પૃથ્વીમાં ધરતીકેંપનાં ત્રણ કારણો છે^૧ —

૧. પૃથ્વી નીચેનો ઘનવાત વ્યાકુલ થાય અને તેથી ઘનોદધિ સમુદ્રમાં તોફાન મચે;
૨. કેઈ મહેશ નામનો મહોરગ દેવ પોતાનું સામર્થ્ય કેઈ શ્રમણપ્રાદ્યણને દેખાડવા માટે પૃથ્વીને ચલિત કરે;
૩. દેવાસુર સંગ્રામ થાય તો.

[—સ્થા૦ ૧૯૮]

ત્રણ સમુદ્રોનું પાણી કુદરતી પાણી જેવું સ્વાદવાળું છે —

૧. કાલોદ; ૨. પુષ્કરોદ; ૩. સ્વયંભૂરમણ.
- એ જ ત્રણ સમુદ્રમાં માછલાં અને કાચબાની ઘણુંલતા છે.

[—સ્થા૦ ૧૪૯]

આ ચાર સમુદ્ર જુદા જુદા રસવાળા છે —

૧. લવણોદ (ખારું પાણી);
૨. વરુણોદ (મદિરા જેવું માદક પાણી);
૩. ક્ષીરોદ (દૂધ જેવું પાણી);
૪. ઘૃતોદ (ઘી જેવું પાણી).

[—સ્થા૦ ૩૮૪]

મગધના યોજનનું પરિમાણ ૮ હજાર ધનુષ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૬૩૪]

જંબૂદ્વીપના ગણિતમાં કલા એટલે યોજનનો ૧૯મે ભાગ.

[—સમ૦ ૧૯]

૧. ધરતીકેંપની બૌદ્ધ માન્યતા માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨

ટિપ્પણ

૧. ચૌદ રજ્જુપ્રમાણુલોક :—

ચૌદરજ્જુ પ્રમાણુ લોક છે. અધોલોકની સાતે નરક એકેક રજ્જુ-પ્રમાણુ છે. પ્રથમ નરકના ઉપરના છેડાથી સૌધર્મયુગલ સુધીમાં એક રજ્જુ થાય છે. તેની ઉપર સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કંદપ એક રજ્જુ રોકે છે. તેની ઉપર બ્રહ્મા અને તેની ઉપર લાંતક એ બે મળીને એક રજ્જુ પ્રમાણુમાં છે. તેની ઉપર મહાશુક અને તેની ઉપર સહસ્રાર એ બે મળીને એક રજ્જુ પ્રમાણુ છે. તેની ઉપર જોડાજોડ આવેલા આનત અને પ્રાણત અને તેની ઉપર જોડાજોડ આવેલા આરણુ અને અચ્યુત—એ ચાર મળી એક રજ્જુપ્રમાણુમાં છે. ત્યાર પછી ઉપરાઉપર આવેલા નવ ગ્રેવચક એક રજ્જુ રોકે છે. તેની ઉપર આવેલા પાંચ અનુત્તર અને તેની ઉપર આવેલ સિદ્ધશિલા એ સર્વ મળી એક રજ્જુ રોકે છે. આ સર્વ મળી ચૌદ રજ્જુ થાય છે. લોકનો આકાર વૈશાખ સંસ્થાને છે, એટલે કે બન્ને હાથોને ફેડ પર રાખી અને બન્ને પગને પહોળા કરી બિભેલા પુરુષના આકાર જેવો છે. તેના ત્રણ ભાગ છે : અધોલોક, તિર્યગ્લોક અથવા મધ્યલોક અને જિર્ણલોક. અધોલોકમાં નરકો છે, મધ્યમાં દ્વીપ સમુદ્રો છે અને જિર્ણમાં દેવનાં વિમાનો તથા સિદ્ધશિલા છે.

જેન શાસ્ત્રોમાં જેમ જીવ અને અજીવને જ લોક કહ્યો છે, તેમ અગુત્તરમા લોક અનંત છે કે સાંત છે એવા પ્રશ્નના જવાબને દાખીને ભગવાન યુદ્ધે માત્ર એટલું કહ્યું કે પાંચ કામગુણ—૩૫, રસાદિ એ જ—લોક છે. અને કહ્યું કે જે મનુષ્ય એ પાંચ કામને ત્યાગે છે તે લોકના અંતે પહોંચી ત્યાં જ વિચરે છે—કલ્યાદિ. [—અગુત્તર ૦ ૬. ૩૮]

૨. ધરતીકંપ ખાખત ખૌદ માન્યતા —

ભૂકંપના અગુત્તરમા આઠ કારણ ગણાવ્યાં છે. તે આ—૧. પૃથ્વી નીચેના મહાવાયુના વાવાયી પાણી કંપિત થાય છે અને તેથી તેના પર રહેલી પૃથ્વી કંપિત થાય છે,

૨. કોઈ શ્રમણ-બ્રાહ્મણ પોતાની ઋક્ષિતા બળ વડે પૃથ્વી ભાવનાને ભાવે તેથી.

૩. અ્યારે બોધિસત્ત્વ માતાના ગર્ભમાં આવે ત્યારે;

૪. જ્યારે બોધિસત્ત્વ માતાની કૃપામાંથી બહાર આવે;
૫. જ્યારે તથાગતને અનુત્તર જ્ઞાનલાભ થાય;
૬. જ્યારે તથાગત ધર્મચક્ર પ્રવર્તવે;
૭. જ્યારે તથાગત આયુસસ્કારનો નાશ કરે;
૮. જ્યારે તથાગત નિર્વાણલાભ કરે.

[—અંગુત્તર ૮. ૭૦]

૨

દ્વીપસમુદ્રાધિકાર

૧. જંબૂદ્વીપ^૧

બધા દ્વીપ અને સમુદ્રોની વચ્ચે ગોળાકારે જંબૂદ્વીપ આવેલો છે. તેનો વ્યાસ એક લાખ યોજન અને પરિધિ ૩૧૬,૨૨૭ યોજન, ૩ ગાઉ, ૧૨૮ ધનુષ અને ૧૩૥ આંગળથી કાંઈક વધારે છે.

[—સ્થાન ૫૨; —સમ ૧, ૧૨૪]

બધા દ્વીપ—સમુદ્રો હજાર યોજન જમીનમાં ઊંડા સમજવા.

[—સ્થાન ૭૭૬]

(૧) વૃક્ષ

જંબૂદ્વીપમાં દર્શનીય બે મહાન વૃક્ષો છે—

૧. દેવકુરુમાં શાલ્મલીવૃક્ષ;
૨. ઉત્તરકુરુમાં સુદર્શન નામનું જંબૂવૃક્ષ^૨.

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. આ વૃક્ષના નામ ઉપરથી જ આ દ્વીપનું નામ જંબૂદ્વીપ પડેલું છે.

આ બંને વૃક્ષો આઠ યોજન ઊંચાં છે. તેમના મધ્ય-ભાગનો વિસ્તાર આઠ યોજન છે. અને સર્વપરિમાણુ આઠ યોજનથી કાંઈક વધારે છે.

શાલ્મલી વૃક્ષમાં ગરુડદેવ અને જંબૂવૃક્ષમાં જંબૂ-દ્વીપનો અધિપતિ અનાદત દેવ રહે છે. તે બંને દેવો ઋદ્ધિમાન અને પલ્લેપમ સ્થિતિવાળા છે.

[—સ્થાં ૮૬; ૬૩૫, —સમં ૮]

(૨) જગતી

જંબૂદ્વીપની જગતી^૧ (ફરતો કિલ્લો) આઠ યોજન ઊંચી છે. તે મધ્યભાગમાં આઠ યોજન પહોળી છે.

[—સમં ૮; —સ્થાં ૬૪૨]

જંબૂદ્વીપની વેદિકા બે ગાઉ ઊંચી છે.

[—સ્થાં ૬૧]

જંબૂદ્વીપની વેદિકા ૧૨ યોજન પહોળી મૂળમાં છે.

[—સમં ૧૨]

બધા દ્વીપ અને સમુદ્રની વેદિકા ૧૨ યોજન પહોળી છે^૨.

[—સ્થાં ૬૩]

જંબૂદ્વીપને (જગતીમાં) ચાર દ્વાર છે —

૧. વિજય (પૂર્વમાં); ૨. વૈજયંત (દક્ષિણમાં);
૩. જયંત (પશ્ચિમમાં); ૪. અપરાજિત (ઉત્તરમાં).

તે દ્વારો આઠ યોજન ઊંચાં અને ચાર યોજન પહોળાં છે; અને તેમની બારસાળની ભીંત એકએક ગાઉની

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૨. વેદિકા ૫૦૦ ધનુષ્ય પહોળી છે. પણ તે બે જગતીમાં છે તે જગતી ૧૨ યોજન મૂળમાં પહોળી હોવાથી વેદિકાને પણ મૂળમાં ૧૨ યોજન પહોળી કહી છે.

છે. તે દ્વારો સમાનાન્તરે આવેલાં છે. અને એક દ્વારથી બીજી દ્વાર ૭૬,૦૦૦ યોજનથી કાંઈક^૧ વધારે છેદું છે. તે દ્વારોમાં પદ્મોપમ સ્થિતિવાળા તે તે દ્વારના નામવાળા ચાર દેવો વસે છે.

[—સમ૦ ૭૬, —સ્થા૦ ૩૦૩, ૬૫૭]

બધા ક્ષીપ-સમુદ્રોનાં દ્વારોની ઊંચાઈ આઠ યોજન છે.

[—સ્થા૦ ૬૫૭]

વિજય દ્વારની પ્રત્યેક બાજુએ નવ ભૌમ (નગર) છે.

[—સમ૦ ૯]

(૩) મેરુપર્વત

જંબૂક્ષીપની વચમાં ગોળ મેરુપર્વત આવેલો છે. તેનાં સોળ નામો છે^૨ —

૧. મંદર; ૨. મેરુ; ૩. મનોરમ; ૪. સુદર્શન;
૫. સ્વયંપ્રભ; ૬. ગિરિરાજ; ૭. રત્નોચ્ચય; ૮. પ્રિયદર્શન;
૯. લોકમધ્ય; ૧૦. લોકનાભિ; ૧૧. અસ્ત; ૧૨. સૂર્યાવર્ત;
૧૩. સૂર્યાવરણ; ૧૪. ઉત્તર; ૧૫. દિશાદિ; ૧૬. અવતંસ.

[—સમ૦ ૧૬]

મેરુપર્વત સર્વ મળી એક લાખ યોજન પ્રમાણ ઊંચો છે. તે ૧૦૦૦ યોજન રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં ઊંડો ઊતરેલો છે. અને ૯૯,૦૦૦ યોજન જમીન ઉપર ઊંચો છે. ભૂમિસ્થાને ૧૦ હજાર યોજન પહોળો છે. ત્યાંથી જેમ જેમ ઉપર જઈએ તેમ તેમ પ્રત્યેક યોજને યોજનના અગિયારમા

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. બીજા મતે આ સોળ નામો પણ પ્રસિદ્ધ છે— ૧. મંદર, ૨. મેરુ, ૩. સુદર્શન, ૪. સ્વયંપ્રભ, ૫. મનોરમ, ૬. ગિરિરાજ, ૭. રત્નોચ્ચય, ૮. શિલોચ્ચય, ૯. 'લોકમધ્ય', ૧૦. લોકનાભિ ૧૧. સૂર્યાવર્ત, ૧૨. અસ્ત, ૧૩. દિગાદિ, ૧૪. સૂર્યાવરણ, ૧૫. અવતંસ, ૧૬. નગોત્તમ.

ભાગ જેટલો પહોળાઈમાં ઘટતો જાય છે; તેથી ઉપર ૧૦૦૦ યોજન પહોળો રહે છે.^૧

[—સ્થાન ૭૧૬; સમન ૧૦, ૧૧, ૧૨૩, ૯૯]

ધરણીતલમાં મેરુપર્વતની પરિધિ ૩૧,૬૨૩ યોજનથી કાંઈક ન્યૂન છે.

[—સમન ૩૧]

મેરુપર્વત ઉપર ૪૦ યોજન ઊંચી ગોળ ચૂલિકા છે. તે મૂળમાં આર યોજન, મધ્યમાં આઠ યોજન અને ઉપર ચાર યોજન પહોળી છે.^૨

[—સમન ૪૦, ૧૨;—સ્થાન ૩૨૦, ૬૪૦]

મેરુપર્વતના છેડાથી લવણસમુદ્ર સુધીનું અંતર બધી દિશાએ ૪૫ હજાર યોજન છે.

[—સમન ૪૫]

મેરુપર્વતના પશ્ચિમાંતથી વિજયદ્વાર પશ્ચિમાંત સુધીનું અંતર ૫૫ હજાર યોજન છે. તે જ પ્રમાણે વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત દ્વાર વિષે સમજવું.

[—સમન ૫૫]

મેરુપર્વતનું પ્રથમ કાંડ ૬૧,૦૦૦ યોજન ઊંચું છે. અને બીજું કાંડ ૩૮,૦૦૦ યોજન ઊંચું છે.^૩

[—સમન ૬૧, ૩૮]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪.

૨. મેરુ લાખ યોજન ઊંચો છે. ટોચે તેની પહોળાઈ ૧૦૦૦ યોજન છે. તે હજાર યોજનમાં ઠીક વચ્ચે આ ચૂલિકા છે. તે વૈશ્વર્થ્વનની બનેલી છે. તેના પર એક શાશ્વત ચૈત્યગૃહ આવેલું છે. આ ચૂલિકાની આસપાસ બાકીના ૯૮૮ યોજન જેટલા ભાગમાં પંડક નામનું વન છે.

૩. સપ્તર્ષ મેરુપર્વત લાખ યોજન છે. અને તેના ‘ક્ષેત્રસમાસત્રય’ પ્રમાણે ત્રણ કાંડ મનાય છે પ્રથમ કાંડ એક હજાર યોજન પ્રમાણ, દ્વિતીય કાંડ ૬૩,૦૦૦ યોજન પ્રમાણ અને તૃતીયકાંડ ૩૬,૦૦૦ યોજન પ્રમાણ;

મેરુપર્વતમાં ચાર વન^૧ છે —

૧. ભદ્રશાલ; ૨. નંદનવન; ૩. સૌમનસ; ૪. પંડકવન.

પંડકવનમાં ચાર અભિષેકશિલા^૨ છે —

૧. પાંડુકંબલશિલા; ૨. અતિપાંડુકંબલશિલા; ૩. રક્ત કંબલશિલા;—૪. અતિરક્ત કંબલશિલા.

[—સમ૦ ૩૦૨]

નંદનવનના નીચલા છેડાથી સૌગન્ધિક કાંડના^૩ નીચલા છેડાનું અંતર ૮૫૦૦ યોજન પ્રમાણ છે.

[—સમ૦ ૮૫]

નંદનવનના ઉપરના છેડાથી પંડક વનના નીચેના છેડા સુધીનું અંતર ૯૮,૦૦૦ યોજન પ્રમાણ છે.^૪

[—સમ૦ ૯૮]

પણ આ સૂત્રમાં જમીનની અંદરની ૧૦૦૦ યોજન પ્રમાણ મેરુની જગ્યાએ બાદ કરતાં માત્ર ભૂમિસ્થાનથી જે તેની ૯૯૦૦૦ યોજન પ્રમાણ જગ્યા છે તેને ગણી છે; અને તેટલા યોજન પ્રમાણ મેરુને બે કાંડમાં વિભક્ત કર્યો છે. એટલે પ્રથમ કાંડ ૬૧,૦૦૦ યોજન પ્રમાણ અને દ્વિતીયકાંડ ૩૮,૦૦૦ યોજન પ્રમાણ ગણતાં સર્વ મળી ૯૯,૦૦૦ યોજન થાય.

૧. જમીનમાંના હલર યોજન પૂરા થાય એટલે ભૂમિસ્થાને ભદ્રશાલ વન આવે છે. અને ત્યાંથી ૫૦૦ યોજન ચડીએ ત્યાં નંદન વન આવે છે. ત્યાંથી ૬૨,૫૦૦ યોજન જાયે જઈએ ત્યારે સૌમનસવન આવે છે. ત્યાંથી ૩૬,૦૦૦ યોજન ઉપર જઈએ એટલે મેરુની ટોચ પર પંડકવન આવે છે.

૨. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ ન. ૫.

૩. આ સૌગન્ધિકકાંડ રત્નપ્રલા પૃથ્વીના પ્રથમ ખર કાંડમાં આવેલ છે. ખરકાંડનાં બધાં મળી ૧૬ કાંડ છે તેમાં આઠમું સૌગન્ધિકકાંડ છે. પ્રત્યેક કાંડ એક હલર યોજન પ્રમાણ છે, એટલે રત્નપ્રલા પૃથ્વીના ૮૦૦૦ યોજન અને ૫૦૦ યોજન મેરુના (કારણ, ભૂમિસ્થાનથી નંદનવન ૫૦૦ યોજન ઉપર છે) એમ બધા મળી ૮૫૦૦ યોજન થાય.

૪. ભૂમિસ્થાનથી ૫૦૦ યોજન જાયે નંદનવન છે અને પાછું ત્યાંથી ૫૦૦ યોજન જગ્યા સુધી ચાલ્યું જાય છે. પંડકવન શિખર પર છે તેથી ૯૯,૦૦૦ હલરમાંથી એક હલર બાદ કરતાં ૯૮,૦૦૦ યોજન અંતર મળી રહે છે.

નંદનવનના પૂર્વાન્તથી પશ્ચિમાન્ત સુધીનું અંતર તથા ઉત્તરાન્તથી દક્ષિણાન્ત સુધીનું અંતર ૯૯૦૦ યોજન છે.^૧

[—સમ ૯૯]

જંબુદ્વીપના મેરુના મધ્ય ભાગમાં આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરના અને નીચેના ક્ષુદ્ર પ્રતરમાં આઠ રુચક પ્રદેશ છે, જેમને લઈને આ દશ દિશાઓ ગણાય છે^૨—

૧. પૂર્વ; ૨. પૂર્વદક્ષિણ; ૩. દક્ષિણ; ૪. દક્ષિણ-પશ્ચિમ; ૫. પશ્ચિમ; ૬. પશ્ચિમોત્તર; ૭. ઉત્તર; ૮. ઉત્તરપૂર્વ; ૯. ઉર્ધ્વ; ૧૦. અધઃ.

આ દશ દિશાનાં દશ નામ છે—

૧. ઇન્દ્રા; ૨. અગ્નિ; ૩. યમા; ૪. નૈર્ઋતી; ૫. વારુણી; ૬. વાયવ્યા; ૭. સોમા; ૮. ઇશાના; ૯. વિમલા; ૧૦. તમા.

[—સ્થા ૭૨૦]

ધરણીતલમાં રહેલા મેરુપર્વતની મધ્યમાં રહેલ રુચક-નાભિની આરે તરફ મેરુ પાંચ પાંચ હજાર યોજન પ્રમાણ પહોળો છે. (કારણ કે ત્યાં તેનો વિષ્કમ્બ ૧૦,૦૦૦ યોજન છે. એટલે મધ્ય ભાગથી બધી તરફ પાંચ પાંચ હજાર યોજન પ્રમાણ પહોળો હોય.)

[—સમ ૧૧૮]

૧. જ્યાં નંદનવન આવેલું છે ત્યાં મેરુ ૯૯૫૪૬૬ યોજન પ્રમાણ પહોળો છે. એટલે અહીં સામાન્યપણે ૯૯૦૦ કહ્યા છે એમ સમજવું.

૨. જે કેશણે મેરુપર્વત ૧૦,૦૦૦ યોજન પહોળો છે, ત્યાંથી લગભગ દશ યોજન નીચે જઈએ ત્યારે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના બે પ્રતર આવે છે. આ પ્રતરો આખા લોકમાં સૌથી ઓછા પહોળાં હોઈ ક્ષુદ્રલક કહેવાય છે. આ બન્ને પ્રતરના મધ્યમાં આવેલા ગોસ્તનાકાર ચાર ચાર પ્રદેશ છે. તે રુચક પ્રદેશ કહેવાય છે. આ પ્રદેશો પરથી જ આઠે દિશાની તથા વિદિશાની કલ્પના કરવામાં આવે છે. તે તિર્યગ્લોકની મધ્યમાં હોવાથી તિર્યગ્લોક-મધ્ય પણ કહેવાય છે.

(૪) જંબૂદ્વીપના વર્ષો—ક્ષેત્રો^૧

જંબૂદ્વીપમાં આ બધાં ક્ષેત્રો બધી રીતે સમાન માપવાળાં છે—

- (૧) ૧. મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ ભરત^૨;
૨. મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ ઐરવત.
- (૨) ૧. મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ હિમવંત^૩;
૨. મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ હિરણ્યવંત.
- (૩) ૧. મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ હરિવર્ષ^૪;
૨. મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ રમ્યગ્વર્ષ.
- (૪) ૧. મેરુપર્વતની પૂર્વે આવેલ પૂર્વવિદેહ^૫;
૨. મેરુપર્વતની પશ્ચિમે આવેલ અપર
(પશ્ચિમ) વિદેહ.
- (૫) ૧. મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ ઉત્તર^૬ કુરુ;
૨. મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ દેવકુરુ.

[—સ્થા० ૮૬]

ભરત અને ઐરવત એમની પ્રત્યેકની જીવાની^૭ લંબાઈ ૧૪૪૦૧૧૬ યોજન છે.

[—સમ० ૧૪]

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૬

૨. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૭.

૩. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૮

૪. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૯.

૫. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૦.

૬. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૧.

૭. જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાન્તે હોવાથી અર્ધચંદ્રાકાર જેવી ભરતની જ્યાં વધારેમાં વધારે લંબાઈ (પૂવ-પશ્ચિમ) છે, તે તેની જીવા. તે જ પ્રમાણે

દક્ષિણાર્ધ ભરતની^૨ જીવા લવણસમુદ્રમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ સુધી ગણવી અને તે ૬૦૦૦ યોજન લાંબી છે. (૬૭૪૮૧૬ યોજન.)

[—સમ૦ ૧૨૨]

દક્ષિણ ભરતની ધનુઃપૃષ્ઠની^૨ લંબાઈ ૬૮૦૦ યોજનથી કાંઈક ઓછી છે. (૬૬૦૭૧૬ યોજન.)

[—સમ૦ ૬૮]

હિમવંત અને હિરણ્યવંત વર્ષની પ્રત્યેકની બાહા ૬૭૫૫૧૬ યોજન લાંબી છે.^૩

[—સમ૦ ૬૭]

હિમવંત અને હિરણ્યવંત વર્ષની જીવા ૩૭૬૭૪૧૬ યોજનથી કાંઈક ઓછી લાંબી છે.

[—સમ૦ ૩૭]

ઐરવત વિષે સમજવું. અર્ધચંદ્રાકાર ધનુષની દોરી જીવા કહેવાય છે. ભરત અને હિમવત પર્વતને જુદા પાડતી લાંબી લીટી તે ભરતની જીવા; અને ઐરવત તથા શિખરીને જુદા પાડતી લાંબી લીટી તે ઐરવતની જીવા.

૧. દક્ષિણાર્ધ ભરતની જીવા એટલે ભરતવર્ષમાં આવેલ દીર્ઘ વૈતાદ્ય અને દક્ષિણ ભરતને જુદા પાડનારી લાંબી લીટી (પૂર્વ-પશ્ચિમ) સમજવી.

૨. ગોળ પ્રદાર્થનો જે અતિમ ધનુષના કામઠા જેવો ભાગ તે ધનુ-પૃષ્ઠ કહેવાય છે. ભરતવર્ષના દક્ષિણ અને ઉત્તર એવા બે ભાગ છે. તેમાં લવણસમુદ્ર અને દક્ષિણ ભરતને જુદાં પાડતી જે કામઠાના આકારે લીટી છે, તે દક્ષિણ ભરતનું ધનુ-પૃષ્ઠ. એક મતે તે ૬૭૬૬૧૬ યોજન પણ છે. જુઓ, 'લઘુભૂત્રસમાસ' —ગા૦ ૧૬૪.

૩ હિમવત અને તેની પૂર્વે આવેલ લવણસમુદ્રને જુદી પાડતી ગોળાકાર લીટી તે હિમવતના પૂર્વદિશાની બાહા. તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમની પણ બાહા સમજવી. તે જ પ્રમાણે હિરણ્યવત ક્ષેત્ર અને લવણસમુદ્રને જુદી પાડનાર લીટીઓ પણ તેની બાહા કહેવાય. આ આરેનું માપ એકસરખું છે.

હિમવંત-હિરણ્યવંતની જીવાનું ધનુઃપૃષ્ઠ ૩૮૭૪૦૧૬૯
યોજન છે.^૧

[—સમં ૩૮]

હરિવર્ષ અને રમ્યજ્વર્ષની જીવા ૭૩૬૦૧૧૬૯૯ યોજન
લાંબી છે.

[—સમં ૭૩]

હરિવર્ષ અને રમ્યજ્વર્ષની જીવાનું ધનુઃપૃષ્ઠ
૮૪૦૧૬૧૬૯૯ યોજન લાંબું છે.

[—સમં ૮૪]

હરિવર્ષ અને રમ્યજ્વર્ષનો વિસ્તાર ૮૦૦૦ યોજનથી
કાંઈક વધારે છે.

[—સમં ૮૦]

મહાવિદેહ વર્ષનો વિષ્કંભ ૩૩,૦૦૦ યોજનથી
કાંઈક વધારે છે.

[—સમં ૩૩]

દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુની જીવા ૫૩ હજાર યોજનથી
કાંઈક વધારે લાંબી છે.

[—સમં ૫૩]

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે ત્રણ વર્ષ છે —

૧. ભરત; ૨. હિમવંત; ૩. હરિવર્ષ.

જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે ત્રણ વર્ષ છે —

૧. રમ્યજ્વર્ષ; ૨. હિરણ્યવંત; ૩. ઐરવત.

[—સ્થાન ૧૬૭]

૧. હિમવત અને હિરણ્યવત એ પ્રત્યેકની જીવાનું માપ ૩૭૬૭૪૧૬૯૯
યોજન છે. અને તેટલી જીવાનું ધનુઃપૃષ્ઠ ઉપર્યુક્ત છે.

જંબૂદ્વીપમાં છ વર્ષ છે^૧—

૧. ભરત; ૨. ઐરવત; ૩. હિમવંત; ૪. હિરણ્યવંત
૫. હરિવર્ષ; ૬. રમ્યવર્ષ.

[—સ્થાન ૫૧૨]

જંબૂદ્વીપમાં સાત વર્ષ છે—

૧. ભરત; ૨. ઐરવત; ૩. હિમવંત; ૪. હિરણ્યવંત;
૫. હરિવર્ષ; ૬. રમ્યવર્ષ; ૭. મહાવિદેહ.

[—સ્થાન ૫૫૫; —સમ ૭]

જંબૂદ્વીપમાં દશ ક્ષેત્ર છે—

૧-૬. ભરત યાવત્ રમ્યવર્ષ; ૭. પૂર્વાવિદેહ; ૮.
અપરવિદેહ; ૯. દેવકુરુ; ૧૦. ઉત્તરકુરુ.

[—સ્થાન ૭૨૩]

જંબૂદ્વીપમાં મહાવિદેહ ક્ષેત્રના ચાર ભાગ છે—

૧. પૂર્વાવિદેહ; ૨. અપરવિદેહ; ૩. દેવકુરુ;
૪. ઉત્તરકુરુ.

[—સ્થાન ૩૦૨]

(૫) જંબૂદ્વીપની કર્મ-અકર્મભૂમિ^૩

જંબૂદ્વીપમાં ત્રણ કર્મભૂમિઓ છે—

૧. ભરત; ૨. ઐરવત; ૩. મહાવિદેહ.

[—સ્થાન ૧૮૩]

૧. છઠું સ્થાનક હોવાથી છ વર્ષ કલા છે. સાતમાનું વર્ષ ન સમજવું.

૨. એક જ વિદેહક્ષેત્રના આ પૂર્વાવિદેહ, અપરવિદેહ, અને દેવકુરુ તથા ઉત્તરકુરુ એવા ચાર ભાગ છે.

૩. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૨.

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે ત્રણ અકર્મભૂમિ છે —

૧. હિમવંત; ૨. હરિવર્ષ; ૩. દેવકુરુ.

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની ઉત્તરે ત્રણ અકર્મભૂમિ છે —

૧. ઉત્તરકુરુ, ૨. રમ્યગ્વર્ષ; ૩. હિરણ્યવંત.

[—સ્થા. ૧૬૭]

જંબૂદ્વીપમાં દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ વર્જિત ચાર અકર્મભૂમિ છે —

૧. હિમવંત; ૨. હિરણ્યવંત; ૩. હરિવર્ષ; ૪. રમ્યગ્વર્ષ.

[—સ્થા. ૩૦૨]

જંબૂદ્વીપમાં છ અકર્મભૂમિ છે —

૧. હિમવંત; ૨. હિરણ્યવંત; ૩. હરિવર્ષ; ૪. રમ્યગ્વર્ષ; ૫. દેવકુરુ; ૬. ઉત્તરકુરુ.

[—સ્થા. ૫૨૨]

અકર્મભૂમિના મનુષ્યોના ઉપલોગ માટે દશ પ્રકારનાં વૃક્ષો છે —

૧. મત્તાંગક — સ્વાદુ જળને પૂરું પાડનાર;

૨. ભૃત્તાંગ — ભાજન-પાત્રો પૂરાં પાડનાર;

૩. તૃયાંગ — વાજિંત્રોની ગરજ સારનાર;

૪. દ્વીપાંગ — સૂર્ય જેવા તેજસ્વી પ્રકાશના અભાવમાં દીપકનું કામ આપનાર;

૫. જ્યોતિરંગ — સૂર્ય-ચંદ્રાદિના પ્રકાશની ગરજ સારનાર;

૬. ચિત્રાંગ — અનેકરંગી પુષ્પની માળા દેનાર;

૭. ચિત્રરસાંગ — વિવિધ વાનીઓ પૂરી પાડનાર;

૮. મણ્યંગ — મણિ, રત્ન વગેરે આભૂષણો આપનાર;

૯. ગૃહાકાર — ઘરની ગરજ સારનાર;

૧૦. અનન્ન — જેથી ત્યાંના નિવાસીઓની નમ્રતા દૂર થાય તેવાં વસ્ત્ર અને ખાકીની આવશ્યકતાની પૂર્તિ કરનાર.

[—સમ ૧૦]

(૬) ચક્રવર્તીના વિજયો^૧

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા મહા-નદીની ઉત્તરે આઠ ચક્રવર્તી-વિજયો આવેલા છે —

૧. કચ્છ; ૨. સુકચ્છ; ૩. મહાકચ્છ; ૪. કચ્છકાવતી; ૫. આવર્ત; ૬. મંગલાવર્ત; ૭. પુષ્કલાવર્ત; ૮. પુષ્કલાવતી.^૨

એજ શીતા નદીની દક્ષિણે પણ આઠ ચક્રવર્તી-વિજયો છે તે આ —

૧. વત્સ; ૨. સુવત્સ; ૩. મહાવત્સ; ૪. વત્સાવતી; ૫. રમ્ય; ૬. રમ્યક; ૭. રમણિક; ૮. મંગલાવતી.^૩

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પશ્ચિમે શીતોદા નદી વહે છે તેની દક્ષિણે આઠ ચક્રવર્તીના વિજયો છે તે આ —

૧. પદ્મ; ૨. સુપદ્મ; ૩. મહાપદ્મ; ૪. પદ્માવતી; ૫. શંખ; ૬. કુસુમ; ૭. નલિન; ૮. સલિલાવતી (નલિનાવતી^૪).

એજ શીતોદા નદીની ઉત્તરે આઠ ચક્રવર્તી-વિજયો છે, તે આ —

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૩.

૨. આ વિજયમાં વર્તમાનમાં સીમધર સ્વામી નામના તીર્થંકર વસે છે.

૩. આમાં વર્તમાનમાં શ્રીયુગધરસ્વામી તીર્થંકર વસે છે.

૪. આમાં વર્તમાનમાં શ્રીબાહુસ્વામી તીર્થંકર વસે છે.

૧. વપ્ર; ૨. સુવપ્ર; ૩. મહાવપ્ર; ૪. વપ્રાવતી;
૫. વલ્ગુ; ૬. સુવલ્ગુ; ૭. ગંધિલ; ૮. ગંધિલાવતી.^૧

જંબૂદ્વીપમાં ૩૪ ચક્રવર્તી-વિજય છે તે આ પ્રમાણે —

૩૨. મહાવિદેહમાં; ૧ ભરત; ૧ ઔરવત. = ૩૪.
[—સમ૦ ૩૪]

(૭) રાજધાનીઓ

જંબૂદ્વીપમાં મેરુ પર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીની ઉત્તરે આઠ રાજધાનીઓ^૨ છે —

૧. ક્ષેમા; ૨. ક્ષેમપુરી; ૩. રિષા; ૪. રિષાપુરી;
૫. ખડ્ગી; ૬. મંજૂષા; ૭. ઔષધિ; ૮. પૌંડરિકિણી.

એ જ નદીની દક્ષિણે પણ આઠ રાજધાનીઓ^૩ છે —
તે આ —

૧. સુસીમા; ૨. કુંડલા; ૩. અપરાજિતા; ૪. પ્રભંકરા;
૫. અંકાવતી; ૬. પક્ષાવતી; ૭. શુભા; ૮. રત્નસંઘ્યા.

મેરુ પર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીની દક્ષિણે આઠ રાજધાનીઓ^૪ છે તે આ —

૧. અશ્વપુરી; ૨. સિંહપુરા; ૩. મહાપુરા; ૪. વિજયપુરા
૫. અપરાજિતા; ૬. અપરા; ૭. અશોકા; ૮. વીતશોકા.

૧. આમાં વર્તમાનમાં શ્રીસુબાહુસ્વામી તીર્થંકર વસે છે.

૨. આ આઠે રાજધાનીઓ કંમરા: પૂર્વેકા કચ્છાદિ આઠ ઉત્તર દિશાવર્તી ચક્રવર્તી-વિજયોની છે, જે પૂર્વમહાવિદેહમાં છે.

૩. આ આઠે રાજધાનીઓ વત્સાદિ આઠ દક્ષિણદિશાવર્તી વિજયોની છે, જે પૂર્વમહાવિદેહમાં છે.

૪. આ આઠે રાજધાનીઓ પક્ષાદિ આઠ દક્ષિણદિશાવર્તી વિજયોની છે, જે પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં છે.

એ જ નદીની ઉત્તરે પણ આઠ રાજધાનીઓ^૧ છે તે આ—

૧. વિજયા; ૨. વૈજયંતી; ૩. જયંતી; ૪. અપરાજિતા;
 ૫. ચક્રપુરા; ૬. ખડ્ગપુરા; ૭. અવધ્યા; ૮. અયોધ્યા.
- [—સ્થા ૬૩૭]

જ'ખૂદ્દીપમાં ભરતવર્ષમાં દશ રાજધાનીઓ^૨ છે તે આ—

૧. ચંપા (અંગદેશની); ૨. મથુરા (સૂરસેનની);
 ૩. વારાણસી (કાશીની); ૪. શ્રાવસ્તી (કુષ્ઠાલની);
 ૫. સાકેત-અયોધ્યા (કૌશલની); ૬. હસ્તિનાપુર (કુરુની);
 ૭. કાંપિલ્ય (પાંચાલની); ૮. મિથિલા (વિદેહની);
 ૯. કૌસંખી (વત્સની); ૧૦. રાજગૃહ (મગધની).
- [—સ્થા ૭૧૮]

૮. જ'ખૂદ્દીપના વર્ષધર પર્વતો

જ'ખૂદ્દીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમાન પરિમાણયુક્ત ક્રમશઃ આ બે વર્ષધર^૩ પર્વતો આવેલા છે—

૧. આ આઠે રાજધાનીઓ વગ્રાદિ વિજયોની છે, જે પશ્ચિમ મહા-વિદેહમાં ઉત્તર દિશામાં આવેલા છે.

૨. આ રાજધાનીઓમાં સામાન્ય રીતે સાધુઓનો પ્રવેશ નિષિદ્ધ છે; કારણ કે ત્યાં મન શ્વેલ કરાવનાર સ્ત્રી વગેરે વસ્તુઓ ધણી હોય. એક માસમાં એક વખત પ્રવેશ થાય ત્યાં સુધી ઠીક; પણ જે ત્રણ વાર પ્રવેશ કરે તો દોષ લાગે છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે. રાજધાનીઓ બધી મળી ૨૬ પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ અહીં દશમસ્થાનક હોવાથી દશનું ગ્રહણ છે.

૩. ભરત આદિ ક્ષેત્રોને પૃથક કરનારા પર્વતો વર્ષધર કહેવાય છે. એ છ છે, જે અહીં ગણાવેલા છે. જ'ખૂદ્દીપમાં બધાં મળી સાત ક્ષેત્રો છે એ આગળ ગણાવી દીધાં છે. તેમાં જે ક્ષેત્રની વચ્ચે એક એક વર્ષધર થાય છે — જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬. આ બધા વર્ષધર પર્વતો પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી લાંબા છે. એટલે કે બધા વર્ષધરોનો પૂર્વાંત અને પશ્ચિમાંત લવણસમુદ્ર સુધી છે.

(૧) ૧. ચુલ્લહિમવંત;^૧ ૨. શિખરી.

(૨) ૧. મહાહિમવંત; ૨. રુક્મી.

(૩) ૧. નિષધ;^૧ ૨. નીલવંત.

[—સ્થા૦ ૮૭]

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે^૨ ત્રણ વર્ષધર પર્વતો છે —

૧. ચુલ્લહિમવંત; ૨. મહાહિમવંત; ૩. નિષધ.

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની ઉત્તરે^૩ ત્રણ વર્ષધર પર્વતો છે —

૧. નીલવંત; ૨. રુક્મી; ૩. શિખરી.

[—સ્થા૦ ૧૬૭]

જંબૂદ્વીપમાં છ વર્ષધર પર્વત છે —

૧. ચુલ્લહિમવંત; ૨. મહાહિમવંત; ૩. નિષધ;
૪. નીલવંત; ૫. રુક્મી; ૬. શિખરી.

[—સ્થા૦ ૫૨૨]

જંબૂદ્વીપમાં સાત વર્ષધર છે —

૧-૬. ચુલ્લહિમવંત યાવત્ શિખરી; ૭. મંદર (મેરુ).^૪

[—સ્થા૦ ૫૫૫; —સમ૦ ૭]

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૪.

૨. જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાન્તથી ગણતાં સર્વ પ્રથમ ચુલ્લહિમવંત આવે; પરંતુ મેરુથી દક્ષિણ તરફ ગણીએ, તો નિષધ પ્રથમ આવે.

૩. મેરુથી ઉત્તર તરફ ગણતાં પ્રથમ નીલવંત આવે; પણ જંબૂદ્વીપના ઉત્તરાન્તથી ગણતાં સર્વપ્રથમ શિખરી આવે.

૪. મેરુ પર્વતને ઉમાસ્વાતી વર્ષધર નથી ગણતા. તેમને મતે છ જ વર્ષધર પર્વત છે. વર્ષધરની વ્યાખ્યા બે એવી કરીએ કે, ક્ષેત્રને વિભક્ત કરે તે વર્ષધર; તો મેરુને વર્ષધર કહી ન શકાય. કારણ, તે તો મહાવિદેહ ક્ષેત્રની મધ્યમાં છે. તે મહાવિદેહના પૂર્વ અને પશ્ચિમ એવા બે ભાગ કરે

ચુલ્લહિમવંત અને શિખરી વર્ષધરની જીવા ૨૪૬૩૨૩૬૬
યોજનથી કાંઈક વધારે લાંબી છે.

[—સમ૦ ૨૪]

નિષધ-નીલવંત વર્ષધરની જીવાની લંબાઈ ૬૪૧૫૬૬૬
યોજન છે.

[—સમ૦ ૯૪]

મહાહિમવાન અને રુકમી વર્ષધરની જીવા ૫૩૬૩૧૬૬૬
યોજન તથા ધનુઃપૃષ્ઠની જીવા ૫૭૨૬૩૬૬૬ યોજન છે.

[—સમ૦ ૫૩,૫૭]

બધા ચુલ્લહિમવાન અને શિખરી પર્વતો ૧૦૦ યોજન
ઊંચા અને ૧૦૦ ગાઉ જમીનમાં છે.

[—સમ૦ ૧૦૦]

મહાહિમવાન અને રુકમી વર્ષધરની ઊંચાઈ ૨૦૦
યોજન છે અને તે જમીનમાં ઊંડા ૨૦૦ ગાઉ છે.

[—સમ૦ ૧૦૨]

મહાહિમવાન અને રુકમીની ટોચથી સૌગન્ધિકકાંડ
(રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પ્રથમ કાંડનું આઠમું કાંડ)ના નીચેના
છેડા સુધીનું અંતર ૮૨૦૦ યોજન છે.

[—સમ૦ ૮૨]

બધા નિષધ-નીલવંત પર્વતો ૪૦૦ યોજન ઊંચા
અને ૪૦૦ ગાઉ ઊંડા છે.

[—સમ૦ ૧૦૬, —સ્થા૦ ૩૦૨]

છે તેથી પણ તેને વર્ષધર ન કહી શકાય; કારણ તેમ કહેવા જતાં દીર્ઘ-
વૈતાલ્યોને પણ વર્ષધર કહેવા જોઈએ. તે પણ ભરત અને ઐરવતને જે
ભાગમાં વહેતી નાખે છે. એટલે આ સૂત્રમાં વર્ષધરનો સામાન્ય અર્થ
ક્ષેત્રને વિશક્ત કરનાર એવા ન હોતાં બીજા જ હોવા જોઈએ.

(૯) જંબૂદ્વીપના વૈતાલ્યપર્વતો^૧

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મંદર (મેરુ) પર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમાન પરિમાણયુક્ત બે વૃત્તવૈતાલ્ય છે—

૧. હિમવંતમાં શબ્દાપાતી; ૨. હિરણ્યવંતમાં વિકટાપાતી.

એ બન્ને વૃત્તવૈતાલ્યમાં ક્રમશઃ આ બે પલ્લવસ્થિતિ-યુક્ત દેવો વસે છે—

૧. સ્વાતિ; ૨. પ્રભાસ.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મંદર (મેરુ) પર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમાન પરિમાણયુક્ત આ બે વૃત્તવૈતાલ્ય છે—

૧. હરિવર્ષમાં ગંધાપાતી; ૨. રમ્યવર્ષમાં માલ્યવાન.

એ બન્ને વૃત્તવૈતાલ્યમાં પલ્લવ સ્થિતિવાળા આ બે દેવો ક્રમશઃ વસે છે—

૧. અરુણ; ૨. પદ્મ.

(૩) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની, દક્ષિણે અને ઉત્તરે બે દ્વીર્ધવૈતાલ્ય પર્વતો છે—

૧. ભરતમાં; ૨. ઐરવતમાં.

ભરતવર્ષના દ્વીર્ધવૈતાલ્યમાં સરખા માપવાળી બે શુક્રાઓ છે અને તેમાં બે દેવો રહે છે; તે આ પ્રમાણે—

૧. તમિસ્તામાં કૃતમાલ્યક દેવ; ૨. ખંડપ્રપાતામાં નૃતમાલ્યક દેવ.

ઐરવતના વૈતાલ્યમાં પણ એ જ નામની શુક્રાઓ છે અને તેમાં એ જ નામના દેવો વસે છે.

[—સ્થા. ૮૭]

તમિસ્તા અને ખંડપ્રપાતા શુક્રા આઠ યોજન ઊંચી છે.

[—સમ. ૬૩૬]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૫.

અધી તમિસા અને ખંડપ્રપાતા ગુફા ૫૦ યોજન પહોળી છે.

[—સમ૦ ૫૦]

ચાર વૃત્તવૈતાલક છે તે આ —

૧. શબ્દાપાતી; ૨. વિકટાપાતી; ૩. ગંધાપાતી; ૪. માલ્યવાન.

તેમાં ચાર દેવો પલ્લ્યસ્થિતિવાળા વસે છે તે આ —

૧. સ્વાતિ; ૨. પ્રભાસ; ૩. અરુણ; ૪. પદ્મ.

[—સ્થા૦ ૩૦૨]

જંબુદ્વીપમાં ૩૪ દ્વીર્વૈતાલકો છે.^૨

[—સમ૦ ૩૪]

અધા દ્વીર્વૈતાલકો ૨૫ યોજન ઊંચા અને ૨૫ ગાઉ જમીનમાં હોય છે; અને મૂળમાં ૫૦ યોજન પહોળા છે.

[—સમ ૨૫. ૧૦૦, ૫૦.]

અધા વૃત્તવૈતાલકો હબ્બર યોજન ઊંચા, હબ્બર ગાઉ જમીનમાં ઊંડા, અને મૂળમાં હબ્બર યોજન પહોળા છે. તે બધે ઠેકાણે સમાન માપવાળા છે, અને પલ્લ્યકાકારવાળા છે.

[—સમ૦ ૧૧૩, —સ્થા૦ ૭૨૨]

અધા વૃત્તવૈતાલકોના ઉપરના શિખરતલથી સૌગન્ધિક કાંડના નીચેના અંત સુધીનું અંતર ૯૦૦૦ યોજન છે.

[—સમ૦ ૯૦]

અધી બાબુની વિદ્યાધરશ્રેણીઓ^૩ દશદશ યોજન વિસ્તાર વાળી છે.

૧. 'લઘુક્ષેત્રસમાસ'માં આ કંમથી જુદો કંમ છે સ્વાતિ, અરુણ, પદ્મ, પ્રભાસ. જુઓ ગાથા ૧૧૦.

૨. તે આ પ્રમાણે — ૩૨ વિજયોમાંના ૩૨ અને એક હારતમાં તથા એક ઔરવતમાં.

૩. આ વિદ્યાધર શ્રેણીઓ — એટલે વિદ્યાધરનાં નગરની હારે સમજવી. તે દ્વીર્વૈતાલકપર્વતો પર હોય છે અને તે શ્રેણીઓ ઉપર દશ યોજન જઈએ એટલે આભિયોગિકદેવોની શ્રેણીઓ આવે છે.

આભિયોગિક દેવોની શ્રેણીઓ પણ તેટલા જ વિસ્તારવાળી છે.

[—સ્થા૦ ૭૭૪]

(૧૦) જંબૂદ્વીપના વક્ષસ્કાર આદિ પર્વતો^૧

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલા દેવકુરુની પૂર્વ અને પશ્ચિમની બાબુમાં અશ્વસ્કંધ જેવા અર્ધ-ચંદ્રાકારે બે વક્ષસ્કાર^૨ પર્વતો છે —

૧. સૌમનસ; ૨. વિદ્યુત્પ્રભ.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલ ઉત્તરકુરુમાં પણ તેવા જ પૂર્વ અને પશ્ચિમની બાબુમાં બે વક્ષસ્કાર પર્વતો^૩ છે તે આ —

૧. ગંધમાદન (પશ્ચિમમાં); ૨. માલ્યવાન (પૂર્વમાં).

[—સ્થા૦ ૮૭]

જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની ચારે વિદિશાઓ ચાર^૪ વક્ષસ્કાર પર્વત છે —

૧. સૌમનસ (અગ્નિ); ૨. વિદ્યુત્પ્રભ (નૈઋત્ય);
૩. ગંધમાદન (વાયવ્ય); ૪. માલ્યવંત (ઈશાન).

[—સ્થા૦ ૩૦૨]

૧. આ વક્ષસ્કાર પર્વતો પણ વૈતાલ્ય નામે ઓળખાય છે. અહીં તેમને જુદા એટલા માટે ગણાવ્યા છે કે તે બધા એકલા મહાવિદેહમાં જ છે.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૬.

૩. ઉપર ૮૭માં સૂત્રમાં જણાવેલ જ આ પર્વતો સમજવા. તેમને વિદિશામાં બતાવવાનું કારણ એ છે કે તે ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ કે દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ એવી રીતે ફેલાયા છે કે જ્યાં અમુક વિદિશાની પ્રદક્ષિણ થાય છે.

(૧) મંદર^૧ પર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીના ઉત્તર કિનારે ચાર વક્ષસ્કાર પર્વત છે —

૧. ચિત્રકૂટ; ૨. પદ્મકૂટ (પ્રહ્લકૂટ); ૩. નલિનીકૂટ;
૪. એકશૈલ.

(૨) એ જ નદીના દક્ષિણ કિનારે આ ચાર વક્ષસ્કાર છે —

૧. ત્રિકૂટ; ૨. વૈશ્રમણ્યકૂટ; ૩. અંજનકૂટ ૪. માતંજનકૂટ.

(૩) મંદર પર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીના દક્ષિણ કિનારે આ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે —

૧. અંકાપાતીકૂટ; ૨. પદ્માપાતીકૂટ; ૩. આશી-
વિષકૂટ; ૪. સુખાવહકૂટ.

(૪) એ જ નદીના ઉત્તરના કિનારે આ ચાર વક્ષસ્કાર-
પર્વતો છે —

૧. ચંદ્રપર્વત; ૨. સૂર્યપર્વત; ૩. નાગપર્વત;
૪. દેવપર્વત.

[—સ્થા ૩૦૨]

(૧) જળદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીની ઉત્તરે પાંચ અને દક્ષિણે પાંચ વક્ષસ્કાર છે તે આ પ્રમાણે —

૧. ઉત્તરે

૨. દક્ષિણે

૧. માત્યવાન;

૧-૪. ત્રિકૂટ — માતંજન;

૨-૫. ચિત્રકૂટ — એકશૈલ

૫. સૌમનસ.

૧. મહાવિદેહમાં આવેલા (આ સૂત્રમાં જણાવેલા ૧૬) વક્ષસ્કાર પર્વતો અગે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૭.

(૨) તે જ પ્રમાણે મેરુપર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીની દક્ષિણે અને ઉત્તરે પાંચ-પાંચ વક્ષસ્કાર પર્વત છે તે આ —

૧. ઉત્તરે

૨. દક્ષિણે

૧. વિદ્યુતપ્રભ;

૧-૪. ચંદ્રપર્વત — દેવપર્વત;

૨-૫. અંકાપાતી — સુખાવહ.

૫. ગંધમાદન.

[—સ્થા ૦ ૪૩૪]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીના બન્ને ઉત્તર-દક્ષિણ કિનારા પર આઠ વક્ષસ્કાર પર્વત છે —

૧. ચિત્રકૂટ; ૨. પ્રહ્લકૂટ (પ્રહ્લકૂટ); ૩. નલિનીકૂટ; ૪. એકશૈલ; ૫. ત્રિકૂટ; ૬. વૈશ્રમણ; ૭. અંજન; ૮. માતાંજન.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીના બન્ને કિનારા પર આઠ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે —

૧. અંકાપાતી; ૨. પદ્મમાપાતી; ૩. આશીવિષ; ૪. સુખાવહ; ૫. ચંદ્રપર્વત; ૬. સૂર્યપર્વત; ૭. નાગપર્વત; ૮. દેવપર્વત.

[—સ્થા ૦ ૬૩૭]

(૧) જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીના બન્ને કિનારા પર દશ વક્ષસ્કાર પર્વત છે —

૧. માત્યવાન; ૨. ચિત્રકૂટ; ૩. વિચિત્રકૂટ; ૪. પ્રહ્લકૂટ; ૫-૧૦. યાવત સૌમનસ.

૧. પૂર્વોક્ત (૫૦ ૫૮૩-૪) સૂત્ર ૪૩૪ના બન્ને ઉત્તર-દક્ષિણના વક્ષસ્કારની બેઠ તે જ આ સૂત્રમાં દશ છે. પણ અહીં તેમનાં નામ વિષે મતભેદ જણાય છે. પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં વિચિત્રકૂટનું નામ નથી આવતું પણ તેને સ્થાને એકશૈલ નામ આવે છે. વળી આ સૂત્રમાં કંઠવિપર્યાસ પણ છે.

(૨) જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીના બન્ને કિનારા પર ૧૦ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે —

૧-૧૦. વિદ્યુત્પ્રભ યાવત્ ગંધમાદન.^૧

[—સ્થા ૭૬૮]

જંબૂદ્વીપમાં ૨૦૦ કાંચનક^૨ પર્વતો છે.

[—સમ ૧૦૨]

બધા કાંચનક પર્વતો શિખર પર ૫૦ યોજન પહોળા અને મૂળમાં ૧૦૦ યોજન પહોળા છે તથા ૧૦૦ યોજન ઊંચા અને ૧૦૦ ગાઉ ઊંડા છે.

[—સમ ૫૦, ૧૦૦]

બધા ચમક^૩ પર્વતો હજાર યોજન ઊંચા, હજાર ગાઉ ઊંડા અને મૂળમાં હજાર યોજન લાંબા-પહોળા છે.

[—સમ ૧૧૩]

સૌમનસ, ગંધમાદન, વિદ્યુત્પ્રભ અને માલ્યવાન આ વક્ષસ્કાર પર્વતો મંદર પર્વતાંતથી ૫૦૦ યોજન ઊંચા છે અને ત્યાં જ ૫૦૦ ગાઉ જમીનમાં ઊંડા છે.

[—સમ ૧૦૮]

બધા વક્ષસ્કાર પર્વતો શીતા નદી તથા શીતોદા નદી પાસે તથા મેરુપર્વતના છેડા પાસે ૫૦૦ યોજન ઊંચા અને ૫૦૦ ગાઉ ઊંડા છે.

[—સમ ૧૦૮; —સ્થા ૪૩૪]

૧. પૂર્વોક્ત સૂત્ર ૪૩૪ (૫૦ ૫૮૪)ના (૨) પ્રમાણે.

૨. ૫૦ ૫૮૫ પર જણાવેલા દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુના ૧૦ હોદોની બન્ને બાજુએ ૧૦-૧૦ કાચનક પર્વતો આવેલા છે. એટલે સર્વ મળી ૨૦૦ થાય.

૩. ઉત્તરકુરુમાં નીલવાન વર્ષધરની ઉત્તરે બન્ને કિનારે એકેક હોવાથી આ પર્વતો ચમક કહેવાય છે. મનુષ્યશ્વેત્રમાં બધા મળી પાંચ ઉત્તરકુરુના દસ ચમક પર્વતો છે.

ચિત્રકૂટ અને વિચિત્રકૂટ હજાર યોજન ઊંચા, હજાર ગાઉ ઊંડા અને હજાર યોજન મૂળમાં લાંબા-પહોળા છે.

[—સમ૦ ૧૧૩]

(૧૧) જંબૂદ્વીપમાંનાં કૂટો^૧

(૧) મંદર પર્વતની દક્ષિણે આવેલ ચુલ્લહિમવાન પર્વતમાં બે કૂટ છે —

૧. ચુલ્લહિમવાન કૂટ, ૨. વૈશ્રમણ કૂટ.

(૨) મંદર પર્વતની દક્ષિણે આવેલ મહાહિમવાન વર્ષધરમાં બે કૂટ છે —

૧. મહાહિમવાન કૂટ; ૨. વૈડૂર્ય કૂટ.

(૪) મંદર પર્વતની દક્ષિણે આવેલ નિષધ વર્ષધરમાં બે કૂટ છે —

૧. નિષધકૂટ; ૨. રુચકપ્રલકૂટ.

(૪) મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ નીલવંત^૫ વર્ષધરમાં બે કૂટ છે —

૧. નીલવંતકૂટ; ૨. ઉપદર્શનકૂટ.

૧. જંબૂદ્વીપનાં ૫૨૫ કૂટો સળાંધી જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૮.

૨. હિમવંતપર્વતનાં બધાં મળી અગિયાર કૂટો છે પણ અહીં દ્વિસ્થાનક હોવાથી માત્ર બેનું જ ગ્રહણ કર્યું છે : ચુલ્લહિમવાનકૂટમાં તો તે પર્વતનો અધિપતિ દેવ વસે છે તેથી; વૈશ્રમણ સૌથી છેલ્લું હોવાથી. એ અગિયાર કૂટોમાં પૂર્વદિશામાં સર્વ પ્રથમ સિદ્ધકૂટ છે. અને પછી કંમરા : તેની પશ્ચિમે બાકીનાં દશ કૂટો આવેલાં છે. તે જ પ્રમાણે બીજા વર્ષધરમાં પણ પૂર્વદિશામાં પ્રથમ સિદ્ધકૂટ અને તેની પછી બાકીનાં કંમરા : આવેલા છે.

૩. મહાહિમવાનનાં સર્વમળી આઠ કૂટો છે પણ બેનું જ અહીં ગ્રહણ છે. કારણ કેપર પ્રમાણે.

૪. નિષધનાં સર્વ મળી નવ કૂટ છે પણ બેનું જ ગ્રહણ કર્યું છે. કારણ માટે જુઓ કેપર.

૫. નીલવંતનાં પણ નવ કૂટમાંથી માત્ર બેનું જ ગ્રહણ કર્યું છે. કારણ માટે કેપર જુઓ.

(૫) મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ રુકમી વર્ષધરમાં બે કૂટ છે^૧—

૧. રુકમીકૂટ; ૨. મલ્લિકંચનકૂટ.

(૬) મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ શિખરી વર્ષધર પર્વતમાં બે કૂટ છે^૨—

૧. શિખરીકૂટ; ૨. તિગિચ્છકૂટ.

[—સ્થા૦ ૮૭]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની દક્ષિણે છ કૂટ છે^૩—

૧. ચુલ્લહિમવાનકૂટ; ૨. વૈશ્રમણ્યકૂટ, (૩) મહાહિમવાનકૂટ; ૪. વૈશ્વકૂટ; ૫. નિષધકૂટ; ૬. રુચકકૂટ.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે છ કૂટ છે^૪—

૧. નીલવંતકૂટ; ૨. ઉપદર્શનકૂટ; ૩. રુકમીકૂટ (૪) મલ્લિકંચનકૂટ; ૫. શિખરીકૂટ; ૬. તિગિચ્છકૂટ.

[—સ્થા૦ ૫૨૨]

ચુલ્લહિમવાનકૂટના ઉપરના છેડાથી ચુલ્લહિમવાન વર્ષધરની સમતલભૂમિ સુધીનું અંતર ૬૦૦ યોજન છે. તે જ પ્રમાણે શિખરીકૂટનું.

[—સમ૦ ૧૦૯]

૧. રુકમીના આઠમાંથી બે કૂટનું જ અહણ છે.

૨. શિખરીના ૧૧ માંથી માત્ર બે કૂટનું જ અહણ કર્યું છે. કારણ માટે જુઓ પા. ૫૮૬, નોંધ ૨.

૩. મેરુની દક્ષિણે આવેલ ત્રણ વર્ષધરમાનાં પ્રત્યેકના બળ્બે કૂટનું જ અહણ કર્યું છે તેથી છ કૂટ કહ્યાં છે.

૪. મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ ત્રણ વર્ષધરમાંનાં પ્રત્યેકનાં બળ્બે-કૂટોનું જ અહીં અહણ છે તેથી છ કૂટો થાય. તેમ કરવાનું કારણ કહેવાઈ ગયું છે.

મહાહિમવાનકૂટની ટોચથી સૌગન્ધિકા કાંડ સુધીનું અંતર ૮૭૦૦ યોજન છે.

[—સમ૦ ૮૭]

રુકમીકૂટ વિષે પણ તે જ પ્રમાણે સમજવું.

[—સમ૦ ૮૭]

મહાહિમવાનકૂટના ઉપરના છેડાથી મહાહિમવંત વર્ષધરની સમતલભૂમિ સુધીનું અંતર સાતસો યોજન છે. તે જ પ્રમાણે રુકમીકૂટ વિષે સમજવું.

[—સમ૦ ૧૧૦]

નિષધકૂટના ઉપરના છેડાથી નિષધ વર્ષધરની સમતલભૂમિ સુધીનું અંતર ૬૦૦ યોજન છે. તે જ પ્રમાણે નીલવંતકૂટનું સમજવું.

[—સમ૦ ૧૧૨]

બધાં વર્ષધરકૂટો ૫૦૦ યોજન ઊંચાં અને મૂળમાં ૫૦૦ યોજન પહોળાં છે.

[—સમ૦ ૧૦૮]

(૧) જંબૂદ્વીપના સૌમનસ વક્ષસ્કાર પર્વતનાં સાત કૂટ^૧ છે:—

૧. સિદ્ધકૂટ; ૨. સૌમનસકૂટ; ૩. મંગલાવતીકૂટ; ૪. દેવકુરુકૂટ; ૫. વિમલકૂટ; ૬. કાંચનકૂટ; ૭. વિશિષ્ટકૂટ.

૧. આ સૌમનસ ગળદતાકારે છે, અને મેરુથી દક્ષિણે આવેલ નિષધથી મેરુ સુધી ફેલાયેલો છે. તે દેવકુરુથી પૂર્વમાં આવેલો છે. તેમાં મેરુની નજદીકના ભાગમાં પ્રથમ સિદ્ધકૂટ છે અને ત્યાર પછી ક્રમશઃ નિષધ તરફ બાકીનાં કૂટો છે.

(૨) જંબૂદ્વીપના ગંધમાદન વક્ષસ્કાર પર્વતનાં સાત કૂટ^૧ છે —

૧. સિદ્ધકૂટ; ૨. ગંધમાદનકૂટ; ૩. ગંધિલાવતીકૂટ;
૪. ઉત્તરકુરુકૂટ; ૫. પરિઘકૂટ; ૬. લોહિતાક્ષકૂટ; ૭. આનંદનકૂટ.

[—સ્થા ૦ ૫૯૦]

જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતમાં ભદ્રશાલવનમાં આઠ દિશાહસ્તિકૂટ^૨ છે —

૧. પશ્ચોત્તરકૂટ; ૨. નીલવાનકૂટ; ૩. સુહસ્તિકૂટ;
૪. અંબનગિરિકૂટ; ૫. કુમુદકૂટ; ૬. પલાશકકૂટ; ૭. અવ-
તંત્રકૂટ; ૮. રોચનગિરિકૂટ.

[—સ્થા ૦ ૬૪૨]

(૩) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ મહા-
હિમવાન વર્ષધર પર્વતમાં આઠ કૂટ^૩ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. મહાહિમવાન; ૩. હિમવાન; ૪. રોહિત;
૫. હ્રી; ૬. હરિકાંતા; ૭. હરિવર્ષ; ૮. વૈદ્યૃય.

૧. આ ગંધમાદન પણ મળદતાકારે છે, મેરુની ઉત્તરે આવેલ નીલવતથી મેરુપર્વત સુધી ફેલાયેલ છે; અને ઉત્તરકુરુની પૂર્વમાં છે. મેરુની નજદીકમાં સિદ્ધકૂટ છે અને ત્યાર પછી કંમરા. નીલવતની દિશામાં બાકીનાં કૂટો છે.

૨. આ કૂટો હસ્તિના આકારે હોવાથી હસ્તિકૂટ કહેવાય છે. તે કંરિકૂટ પણ કહેવાય છે. તેમનો સ્થાનનિર્ણય આ પ્રમાણે:— શીતા નદીના ઉત્તર કિનારે પૂર્વદિશામાં પશ્ચોત્તર અને નીલવત કૂટ છે. અને ત્યાર પછીનાં કંમરા: મેરુની ચારે દિશામાં બખ્ખે આવેલાં છે.

૩. મહાહિમવાનનાં આ આઠ કૂટમા પ્રથમ સિદ્ધકૂટ પૂર્વ દિશામાં છે. અને ત્યાર પછી કંમરા: પશ્ચિમ તરફ બાકીનાં આવેલાં છે.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મંદરની ઉત્તરે આવેલ રુકમી વર્ષધરનાં આઠ કૂટ^૧ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. રુકમી; ૩. રમ્યક; ૪. નરકાંતા; ૫. બુદ્ધિ; ૬. રૌપ્ય; ૭. હિરણ્યવંત; ૮. મણિકાંચન.

[—સ્થા. ૧૪૩]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ ભરત-વર્ષમાંના દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર્વતનાં^૨ નવ કૂટ છે —

૧. સિદ્ધ;^૩ ૨. ભરત; ૩. ખંડક; ૪. માની; ૫. વૈતાઢ્ય; ૬. પુણ્ય; ૭. તમિસ્સાગુફા; ૮. ભરત; ૯. વૈશ્રમણ.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ નિષધ વર્ષધરનાં^૪ નવ કૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. નિષધ; ૩. હરિવર્ષ; ૪. વિદેહ; ૫. હ્રી; ૬. ધૃતિ; ૭. શીતોદા; ૮. અપરવિદેહ; ૯. રુચક.

૧. રુકમી વર્ષધરનાં પણ કૂટોમાં પૂર્વ દિશામાં સર્વ પ્રથમ સિદ્ધકૂટ છે અને બાકીનાં ત્યાર પછી ક્રમશઃ આવેલાં છે.

૨. બધાં મળી દીર્ઘવૈતાઢ્ય ૩૪ છે :— ૧ ભરતમાં, ૧ ઐરવંતમાં અને ૩૨ વિજયોમાંનાં ૩૨. આ પ્રત્યેક વૈતાઢ્યોમાં નવ-નવ કૂટો છે. આ સૂત્રમાં એ ૩૪ દીર્ઘવૈતાઢ્યો તથા તે સિવાયના બીજા પર્વતો જેમને નવ-નવ કૂટ છે તેવા ૫ ગણાવ્યા છે; એટલે બધા મળી ૩૯ પર્વતોનાં નવ-નવ કૂટ ગણાવ્યાં છે.

૩. બધા દીર્ઘવૈતાઢ્યમાં સર્વપ્રથમ સિદ્ધકૂટ પૂર્વદિશામાં છે અને ત્યાર પછી તેની પશ્ચિમે ક્રમશઃ બાકીનાં કૂટો આવેલાં છે.

૪. બધા વર્ષધરનું પ્રથમ કૂટ સિદ્ધ છે અને તે સર્વ પ્રથમ પૂર્વમાં આવેલ છે; અને ત્યાર પછી અનુક્રમે બીજાં હોય છે.

(૩) મેરુપર્વતના નંદનવનમાં નવ કૂટ^૧ છે —

૧. નંદન; ૨. મંદર; ૩. નિષધ; ૪. હૈમવત;
૫. રજત; ૬. રુચક; ૭. સાગરચિત્ર; ૮. વજ્ર; ૯. બલકૂટ.

(૪) જંબૂદ્વીપના માલ્યવાન વક્ષસ્કાર (ગજદંતગિરિ) પર્વતનાં નવ કૂટ^૨ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. માલ્યવાન; ૩. ઉતરકુરુ; ૪. કચ્છ;
૫. સાગર; ૬. રજત; ૭. શીતા; ૮. પૂર્ણભદ્ર; ૯. હરિસ્સહ.

(૫) જંબૂના કચ્છવિજયના દીર્ઘવૈતાલયનાં નવ કૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. કચ્છ; ૩. ખંડક; ૪. માની; ૫. વૈતાલય;
૬. પૂર્ણ; ૭. તમિસાગુફા; ૮. કચ્છ; ૯. વૈશ્રમણ.

(૬) જંબૂના સુકચ્છવિજયના દીર્ઘવૈતાલયનાં નવ કૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. સુકચ્છ; ૩. ખંડક; ૪. માની; ૫. વૈતાલય;
૬. પૂર્ણ; ૭. તમિસાગુફા; ૮. સુકચ્છ; ૯. વૈશ્રમણ.

(૭) મહાકચ્છ, (૮) કચ્છકાવતી, (૯) આવર્ત, (૧૦) મંગલાવર્ત, (૧૧) પુષ્કલ, (૧૨) પુષ્કલાવર્ત વિજયોના દીર્ઘ વૈતાલયોનાં ૯-૯ કૂટોનાં નામો ગણી લેવાં. લોક એટલો કે

૧. નંદનવનમાં ચારે દિશાએ સિદ્ધાચતનો છે અને વિદિશામાં પ્રાસાદો છે. પૂર્વના સિદ્ધાચતનની ઉત્તરે અને ઉત્તર-પૂર્વના પ્રાસાદની દક્ષિણે નંદનકૂટ છે. પૂર્વના સિદ્ધાચતનની દક્ષિણે અને દક્ષિણ-પૂર્વના પ્રાસાદની ઉત્તરમાં મંદરકૂટ છે. આ જ ક્રમે બાકીનાં કૂટોનાં સ્થાન પણ સમજી લેવાં. આ નંદનવનના બધા સિવાયના પ્રત્યેક કૂટ પર દેવીઓનો નિવાસ છે. અને બધામાં બધા નામનો દેવ વસે છે.

૨. આમાંનું અતિમ કૂટ હરિસ્સહ સહસ્રાક કૂટ કહેવાય છે. માલ્યવાન પર્વતનું સિદ્ધકૂટ મેરુની નજીક છે અને ત્યાર પછીનાં ક્રમશઃ નીલવર્ત પર્વતની દિશામાં છે.

તે તે વૈતાલ્યોનાં ફૂટનાં નામોમાં બીજું અને આઠમું તે તે વૈતાલ્યના નામવાળું સમજવું. બાકીનાં ૭ નામો કચ્છ અને સુકચ્છનાં નામો જેવાં જ સમજવાં.

(૧૩) વત્સ, (૧૪) સુવત્સ, (૧૫) મહાવત્સ, (૧૬) વત્સાવતી, (૧૭) રમ્ય, (૧૮) રમ્યક, (૧૯) રમણિક, (૨૦) મંગલાવતી — આ આઠ વિજયોના દીર્ઘવૈતાલ્યનાં ઉપર પ્રમાણે નવ-નવ ફૂટ સમજવાં. નામ પણ તે જ પ્રમાણે; બીજું અને આઠમું ફૂટ પોત-પોતાના નામનું છે.

(૨૧) જંબૂદ્વીપના વિદ્યુતપ્રલ વક્ષસ્કાર (ગજદંતગિરિ)નાં નવ ફૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. વિદ્યુત; ૩. દેવકુરુ; ૪. પદ્મ; ૫. કનક; ૬. સ્વસ્તિક; ૭. શીતોદ્ધા; ૮. સજલ; ૯. હરિકૂટ.

(૨૨) જંબૂદ્વીપના પદ્મવિજયના દીર્ઘવૈતાલ્યનાં નવ ફૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. પદ્મ; ૩. ખંડક; ૪. માની; ૫. વૈતાલ્ય; ૬. પૂર્ણ; ૭. તમિસ્રાગુફા; ૮. પદ્મ; ૯. વૈશ્રમણ.

(૨૩) સુપદ્મ, (૨૪) મહાપદ્મ, (૨૫) પદ્માવતી, (૨૬) શંખ, (૨૭) કુમુદ, (૨૮) નલિન, (૨૯) સલિલાવતી — આ વિજયોના પણ દીર્ઘવૈતાલ્યનાં નવ-નવ ફૂટો પદ્મ વિજયની જેમ સમજી લેવાં. બીજા અને આઠમા ફૂટનું નામ પોત-પોતાના નામ જેવું સમજવું.

(૩૦) વપ્ર, (૩૧) સુવપ્ર, (૩૨) મહાવપ્ર, (૩૩) વપ્રાવતી, (૩૪) વલ્ચુ, (૩૫) સુવલ્ચુ, (૩૬) ગંધિલ, (૩૭) ગંધિલાવંતી — આ વિજયોના વૈતાલ્યોનાં પણ નવ-નવ ફૂટ ઉપર પ્રમાણે સમજી લેવાં.

૧. આ ગજદંતગિરિના શિખરોમાંનું સર્વ પ્રથમ સિદ્ધ મેરુની નજીક છે અને ત્યાર પછીનાં ક્રમશઃ નિષધની દિશામાં છે.

(૩૮) જાંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે નીલવંત વર્ષધરમાં નવ કૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. નીલવંત; ૩. વિદેહ; ૪. શીતા; ૫. કીર્તિ; ૬. નારીકાંતા; ૭. અપરવિદેહ; ૮. રમ્યક; ૯. ઉપદર્શન.

(૩૯) જાંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ ઐરવત-ના દીર્ઘવૈતાલ્યમાં નવ કૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. રત્ન; ૩. ખંડક; ૪. માની; ૫. વૈતાલ્ય; ૬. પૂર્ણ; ૭. તિમિસ્રગુહા; ૮. ઐરવત; ૯. વૈશ્રમણ્ય.

[—સ્થા ૧૮૬]

વક્ષસ્કારનાં ખીખાં કૂટો સિવાયનાં બધાં હરિ (વિદ્યુતપ્રભાતું) અને હરિસ્સહ (માલ્યવાનતું) કૂટો ૧ હજાર યોજન ઊંચાં છે; અને મૂળમાં હજાર યોજન પહોળાં છે.

[—સમ ૧૧૩]

નંદનવનનાં ખાકીનાં કૂટો સિવાયનાં બધાં બલકૂટો પણ હજાર યોજન ઊંચાં અને હજાર યોજન મૂળમાં પહોળાં છે.

[—સમ ૧૧૩]

હરિ અને હરિસ્સહ સિવાયનાં વક્ષસ્કારનાં કૂટો ૫૦૦ યોજન ઊંચાં અને મૂળમાં ૫૦૦ યોજન લાંબાં-પહોળાં છે.

બલકૂટ સિવાયનાં ખાકીનાં નંદનવનનાં બધાં કૂટો પણ તે જ પ્રમાણે.

[—સમ ૧૦૮]

(૧૨) જાંબૂદ્વીપમાંના હુદો

જાંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે આવેલા —

૧. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ ૧૬.

સ્થા-૩૮

(૧) હિમવાન અને શિખરી વર્ષધર પર્વતમાં ક્રમશઃ
આ બે મહાન હ્રદ સમાન પરિમાણયુક્ત છે —

૧. પદ્મહ્રદ (હિમવાનમાં); ૨. પૌંડરિક (શિખરીમાં).

આ બે કુંડોમાં આ બે દેવતા પત્યસ્થિતિવાળી
રહે છે. —

૧. શ્રીદેવી; ૨. લક્ષ્મીદેવી.

(૨) મહાહિમવાન અને રુક્મીમાં આ બે કુંડ છે —

૧. મહાપદ્મહ્રદ ૨. મહાપૌંડરિક.

આ બે કુંડમાં આ બે દેવી પત્યસ્થિતિવાળી નિવાસ
કરે છે —

૧. હ્રીદેવી; ૨. બુદ્ધિદેવી.

(૩) નિષધ અને નીલવંતમાં આ બે કુંડો છે —

૧. તિગિચ્છહ્રદ; ૨. કેસરીહ્રદ.

તેમાં પત્યસ્થિતિવાળી બે દેવતા વસે છે —

૧. ધૃતિ; ૨. કીર્તિ.

[—સ્થાં ૮૮]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની દક્ષિણે ત્રણ મહાહ્રદ છે —

૧. પદ્મહ્રદ; ૨. મહાપદ્મહ્રદ; ૩. તિગિચ્છહ્રદ.

તેમાં ત્રણ દેવતા વસે છે, તે આ —

૧. શ્રી; ૨. હ્રી; ૩. ધૃતિ.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની ઉત્તરે ત્રણ મહાહ્રદો અને
તેમાં વસનારી ત્રણ દેવીઓ આ છે —

કુહો — ૧. કેસરી; ૨. મહાપૌંડરિક; ૩. પૌંડરિક.

દેવી — કીર્તિ; બુદ્ધિ; લક્ષ્મી.

[—સ્થાં ૧૯૭]

જંબૂદ્વીપમાં મંદરની દક્ષિણે આવેલા દેવકુરુમાં અને મંદરની ઉતરે આવેલા ઉત્તરકુરુમાં પાંચ-પાંચ હ્રદો છે,^૧ તે આ પ્રમાણે —

(૧) દેવકુરુમાં

(૨) ઉત્તરકુરુમાં

૧. નિષધ;

નીલવંત

૨. દેવકુરુ;

ઉત્તરકુરુ,

૩. સૂર્ય;

ચંદ્ર;

૪. સુલસ;

ઐરાવણ;

૫. વિદ્યુતપ્રભ.

માલ્યવાન.

[—સ્થા૦ ૪૩૪]

જંબૂદ્વીપમાં છ મહાહ્રદ છે અને તેમાં પદ્મ સ્થિતિ-વાળી દેવીઓ રહે છે.

હ્રદો

દેવી

૧. પદ્મહ્રદ;

શ્રીદેવી;

૨. મહાપદ્મહ્રદ;

હ્રીદેવી;

૩. તિગિચ્છહ્રદ;

ધૃતિદેવી;

૪. કેસરીહ્રદ;

કીર્તિદેવી;

૫. મહાપૌંડરિક;

ભુદ્ધિદેવી;

૬. પૌંડરિક.

લક્ષ્મીદેવી.

[—સ્થા૦ ૫૨૨]

તિગિચ્છ અને કેસરી હ્રદનો આયામ ૪૦૦૦ યોજન છે.

[—સમ૦ ૧૧૭]

(૧) ભરતવર્ષમાં બે પ્રપાતહ્રદ છે —

૧. ગંગાપ્રપાત હ્રદ; ૨. સિંધુપ્રપાત હ્રદ.

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨૦.

૨. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨૧.

(૨) હિમવંતવર્ષમાં બે પ્રપાતહ્રદ છે—

૧. રોહિતપ્રપાત હ્રદ; ૨. રોહિતાંશપ્રપાત હ્રદ.

(૩) હરિવર્ષમાં બે પ્રપાતહ્રદ છે—

૧. હરિપ્રપાત હ્રદ; ૨. હરિકાંતપ્રપાત હ્રદ.

(૪) મહાવિદ્વેહવર્ષમાં બે પ્રપાતહ્રદ છે—

૧. શીતાપ્રપાત હ્રદ; ૨. શીતોદાપ્રપાત હ્રદ.

(૫) રમ્યવર્ષમાં બે પ્રપાતહ્રદ છે—

૧. નરકાંતપ્રપાત હ્રદ; ૨. નારીકાંતપ્રપાત હ્રદ.

(૬) હિરણ્યવંતવર્ષમાં બે પ્રપાત હ્રદ છે—

૧. સુવર્ણકૂલપ્રપાત હ્રદ; ૨. સ્વર્ણકૂલપ્રપાત હ્રદ.

(૭) ઐરવતવર્ષમાં બે પ્રપાતહ્રદ છે—

૧. રક્તાપ્રપાત હ્રદ; ૨. રક્તાવતીપ્રપાત હ્રદ.

[—સ્થાં ૮૮]

પદ્મહ્રદ અને પૌંડરિક હ્રદ ૧૦૦૦ યોજન લાંબા છે.

[—સમં ૧૧૩]

મહાપદ્મ અને મહાપૌંડરિક હ્રદ ૨૦૦૦ યોજન લાંબા છે.

[—સસં ૧૧૫]

અંધા મહાહ્રદો દશ યોજન ઊંડા કહ્યા છે.

[—સ્થાં ૭૭૬]

અંધા સલિલકુડો (પ્રપાતહ્રદો) દશ યોજન ઊંડા છે.

[—સ્થાં ૭૭૬]

(૧૩) જંબૂદ્વીપની નદીઓ^૧

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુ પર્વતની દક્ષિણે આવેલ મહાહિમવાન વર્ષધરના મહાપદ્મ હ્રદમાંથી બે મહાનદી નીકળે છે—

૧. રોહિતા; ૨. હરિકાંતા.

(૨) તે જ પ્રમાણે નિષધ પર્વતના તિગિચ્છ હ્રદમાંથી બે મહાનદી નીકળે છે—

૧. હરિસલિલા; ૨. શીતોદા.

(૩) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલ નીલવંત વર્ષધરના કેસરી હ્રદમાંથી બે મહાનદી નીકળે છે—

૧. શીતા; ૨. નારીકાંતા.

(૪) તે જ પ્રમાણે રુકમી વર્ષધર પર્વતના મહા-પૌંડરિક હ્રદમાંથી બે મહાનદી નીકળે છે—

૧. નરકાંતા; ૨. સ્વચ્છકલા.

[—સ્થા ૦ ૮૮]

(૧) ભરતવર્ષમાં બે મહાન નદીઓ છે (જે હિમવાનના પદ્મહ્રદમાંથી નીકળે છે)—

૧. ગંગા (પૂર્વતરફ વહે છે); ૨. સિન્ધુ (પશ્ચિમ તરફ વહે છે).

(૨) હિમવંતવર્ષમાં બે મહાન નદીઓ છે જે ક્રમશઃ મહાહિમવાન વર્ષધરમાંના મહાપદ્મહ્રદમાંથી અને હિમવાનના પદ્મહ્રદમાંથી નીકળે છે—

૧. રોહિતા (પૂર્વમાં); ૨. રોહિતાંચા (પશ્ચિમમાં).

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૨૨.

(૩) હરિવર્ષમાં જે મહાન નદીઓ છે જે ક્રમશઃ નિષધના તિગિચ્છ હ્રદમાંથી તથા મહાહિમવંતના મહાપદ્મ-હ્રદમાંથી નીકળે છે —

૧. હરિસલિલા (પૂર્વમાં); ૨. હરિકાંતા (પશ્ચિમમાં).

(૪) મહાવિદેહવર્ષમાં જે મહાનદીઓ છે જે ક્રમશઃ નીલવંતના કેસરી હ્રદમાંથી તથા નિષધના તિગિચ્છ હ્રદમાંથી નીકળે છે —

૧. શીતા (પૂર્વમાં); ૨. શીતોદા (પશ્ચિમમાં).

(૫) રમ્યવર્ષમાં જે મહાનદીઓ છે જે ક્રમશઃ રુકમીના મહાપૌંડરિક હ્રદમાંથી તથા નીલવંતના કેસરી હ્રદમાંથી નીકળે છે —

૧. નરકાંતા નદી (પૂર્વમાં); ૨. નારીકાંતા નદી (પશ્ચિમમાં).

(૬) હિરણ્યવંતવર્ષમાં જે મહાનદીઓ છે જે ક્રમશઃ શિખરીપર્વતના પૌંડરિકહ્રદમાંથી તથા રુકમીપર્વતના મહાપૌંડરિકહ્રદમાંથી નીકળે છે —

૧. સુવર્ણકૂલા (પૂર્વમાં); ૨. સ્વપ્નકૂલા (પશ્ચિમમાં).

(૭) ઐરવત વર્ષમાં જે નદીઓ છે જે શિખરી પર્વતના પૌંડરિક હ્રદમાંથી નીકળે છે —

૧. રકતા નદી (પૂર્વમાં); ૨. રકતાવતી નદી (પશ્ચિમમાં).

[—સ્થા° ૮૮]

(૧) જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલા ચુલ્લ-હિમવાનપર્વતના પદ્મહ્રદમાંથી ત્રણ મહાનદીઓ નીકળે છે —

૧. ગંગા; ૨. સિંધુ; ૩. રોહિતાંશા.

(૨) મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલા શિખરી પર્વતના પૌંડરિકહૃદમાંથી ત્રણ મહાનદીઓ નીકળે છે —

૧. સુવર્ણકૃલા^૧ ૨. રક્તા; ૩. રક્તાવતી.

(૩) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની પૂર્વમાં પૂર્વમહાવિદેહમાં શીતા નદીની ઉત્તરમાં ત્રણ આંતરનદીઓ છે.^૨

૧. ગાથાવતી; ૨. દ્રહવતી. ૩. પંકવતી.

(૪) એ જ શીતા નદીની દક્ષિણે ત્રણ આંતરનદીઓ છે —

૧. તપ્તજલા; ૨. મત્તજલા; ૩. ઉન્મત્તજલા.

(૫) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની પશ્ચિમે મહાવિદેહમાં વહેતી શીતોદા નદીની દક્ષિણે ત્રણ આંતરનદીઓ છે —

૧. ક્ષીરોદા; ૨. શીતસ્રોતા; ૩. અન્તોવાહિની.

(૬) એ જ શીતોદા નદીની ઉત્તરે ત્રણ આંતરનદી આ છે —

૧. ભિર્મિમાલિની; ૨. કૈનમાલિની; ૩. ગંભીરમાલિની.

[—સ્થાન ૧૬૭.]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મંદરપર્વતની દક્ષિણે ભરતવર્ષમાં વહેતી ગંગા મહાનદીને પાંચ મહાનદી મળે છે —

૧. જમુના; ૨. સરયૂ; ૩. આદી; ૪. કોસી; ૫. મહી.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મંદરની દક્ષિણે ભરતવર્ષમાં સિન્ધુ નદીને પાંચ નદી આવી મળે છે —

૧. શતદ્રુ; ૨. વિભાસા; ૩. વિતસ્તા; ૪. ઇશિવતી; ૫. ચંદ્રભાગા.

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૩.

૨. ખંધી મળી ૧૨ આંતર નદીઓ વિદેહમાં છે. તેમને આ સૂત્રમાં ગણાવી છે.

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલ ઐરવતંની રક્તા મહાનદીને પાંચ મહાનદીઓ મળે છે —

૧. કૃષ્ણા; ૨. મહાકૃષ્ણા; ૩. નીલા; ૪. મહાનીલા;
૫. મહાતીરા.^૧

(૪) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલી ઐરવત વર્ષમાં રક્તાવતી, મહાનદીને પાંચ મહાનદી મળે છે —

૧. ઇન્દ્રા; ૨. ઇન્દ્રસેના; ૩. સુષેણા; ૪. વારિસેના;
૫. મહાભોગા.

[—સ્થા. ૪૭૦.]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં દક્ષિણે ભરતવર્ષમાં આવેલી ગંગા અને સિંધુને આ દશ નદીઓ આવી મળે છે —

(૧) ગંગાને મળનારી —

૧. યમુના; ૨. સરયુ; ૩. આદી; ૪. કૌસી; ૫. મહી.

(૨) સિંધુને મળનારી —

૬. સિંધુ (શતદ્રુ); ૭. વિતસ્તા; ૮. વિભાસા; ૯. ઇરાવતી; ૧૦. ચંદ્રભાગા.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં ઉત્તરે ઐરવતવર્ષમાં આવેલી રક્તા અને રક્તાવતી નદીઓને આ દશ નદીઓ આવી મળે છે —

(૧) રક્તાને મળનારી —

૧. કૃષ્ણા; ૨. મહાકૃષ્ણા; ૩. નીલા; ૪. મહાનીલા;
૫. તીરા.

(૨) રક્તાવતીને મળનારી —

૬. મહાતીરા; ૭. ઇન્દ્રા; ૮. ઇન્દ્રસેના; ૯. વારિસેના;
૧૦. મહાભોગા.

[—સ્થા. ૭૧૭]

૧. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જણાવેલ રક્તા અને રક્તાવતીનાં પાંચ-પાંચ નામો સાથે આગળના સૂત્રમાં જણાવેલ નામોની સંગતિ નથી.

(૧) જંબૂમાં મેરુ પર્વતની દક્ષિણે છ મહાનદીઓ છે —

૧. ગંગા; ૨. સિંધુ; ૩. રોહિતા; ૪. રોહિતાંશા;
૫. હરિસલિલા; ૬. હરિકાંતા.

(૨) મેરુ પર્વતની ઉત્તરે છ મહાનદીઓ છે —

૧. નરકાંતા; ૨. નારીકાંતા; ૩. સુવર્ણકૂલા; ૪.
રૂપ્યકૂલા; ૫. રક્તા; ૬. રક્તાવતી.

(૩) મેરુ પર્વતની પૂર્વમાં, મહાવિદેહમાં વહેતી
શીતાનદીના બન્ને કિનારે છ આંતરનદીઓ છે —

૧. ગાથાવતી; ૨. દ્રહવતી; ૩. પંકવતી; ૪. તપ્તજલા;
૫. મત્તજલા; ૬. ઉન્મત્તજલા.

(૪) મેરુ પર્વતની પશ્ચિમે મહાવિદેહમાં શીતોદા
નદીના બન્ને કિનારે છ આંતરનદીઓ છે —

૧. ક્ષીરોદા; ૨. શીતસ્રોતા; ૩. અંતઃવાહિની ૪.
ભિર્મિમાલિની; ૫. ફેનમાલિની; ૬. ગંભીરમાલિની.

[—સ્થા૦ ૫૨૨]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં સાત મહા નદીઓ છે જે પૂર્વ તરફ
વહીને લવણસમુદ્રમાં મળે છે —

૧. ગંગા; ૨. રોહિતા; ૩. હરિસલિલા; ૪. શીતા;
૫. નરકાંતા; ૬. સુવર્ણકૂલા; ૭. રક્તા.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં સાત મહાનદીઓ છે જે પશ્ચિમ
તરફ વહીને લવણસમુદ્રને મળે છે —

૧. સિંધુ; ૨. રોહિતાંશા; ૩. હરિકાંતા; ૪. શીતોદા,
૫. નારીકાંતા; ૬. રૂપ્યકૂલા; ૭. રક્તાવતી.

[—સ્થા૦ ૫૫૫; —સમ૦ ૧૪]

(૧) નિષધ વર્ષધરમાંના તિગિચ્છ હ્રદમાંથી શીતોદા મહાનદી નીકળીને ૭૪૦૦ યોજનથી કાંઈકે વધારે ઉત્તરાભિમુખ વહીને^૧ પછી ચાર યોજન લાંબા અને ૫૦ યોજન પહોળા વજ્રમય નાળચા (જીલી) વાટે^૨ પોતાના વજ્રના તળિયાવાળા પ્રપાતકુંડમાં મોટા ઘડામાંથી મોતીની ધારની જેમ મહાન ઘોષ કરતી પડે છે.

(૨) આ જ પ્રમાણે નીલવંતના કેસરી હ્રદમાંથી નીકળતી દક્ષિણાભિમુખી શીતા નદી વિષે પણ સમજ લેવું.

[—સમ૦ ૭૪]

શીતા, શીતોદા મહાનદીઓ મુખમૂલમાં (સમુદ્ર પાસે) દશ યોજન ઊંડી છે.^૩

[—સ્થા૦ ૭૭૬]

(૧) જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીની ઉત્તરે ઉલ્કૃષ્ઠી આઠ અરિહંત, આઠ ચક્રવર્તી, આઠ બળદેવ અને આઠ વાસુદેવ ઉત્પન્ન થયા છે, થાય છે અને થશે.^૨

(૨-૪) તે જ નદીની દક્ષિણે તથા મેરુની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદાની ઉત્તરે અને દક્ષિણે પણ તે જ પ્રમાણે મહાપુરુષોની ઉત્પત્તિ સમજવી.

[—સ્થા૦ ૬૩૮]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીને ઉત્તરે આ બધું આઠની સંખ્યામાં છે^૩—

૧. દીર્ઘવૈતાઢ્ય; ૨. તિમિસશુહા; ૩. ખંડપ્રપાતશુશ;

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨૪.

૨. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨૫.

૩. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨૬.

૪. કૃતમાલ્યકદેવ; ૫. નૃત્યમાલ્યકદેવ; ૬. ગંગાકુંડ; ૭. સિંધુકુંડ; ૮. ગંગા નદી; ૯. સિંધુ નદી; ૧૦ ઋષભકૂટ.

(૨) મેરુપર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદાની દક્ષિણે પણ તે જ પ્રમાણે.

(૩) શીતાની દક્ષિણે પણ તે જ પ્રમાણે છે. પણ ગંગા અને ગંગાકુંડને બદલે રક્તા અને રક્તાકુંડ તથા સિંધુ અને સિંધુકુંડને બદલે રક્તાવતી અને રક્તાવતી કુંડ સમજવા.

(૪) શીતોદાની ઉત્તરે પણ એ જ પ્રમાણે ફેરફાર સમજવાનો છે.

[—સ્થા ૬૩૯]

(૧) ગંગા અને સિંધુ મહાનદીઓ પોતપોતાના પ્રપાતકુંડમાં ૨૫ ગાઉ જેટલા વિસ્તૃત ધોધરપે મગરના મોઢા જેવા નાળચામાંથી બાણે ઘડામાંથી મોતીની ધાર થતી હોય તેમ પડે છે.

(૨) તે જ પ્રમાણે શિખરી પર્વત પરથી રક્તા અને રક્તાવતી નામની મહાનદીઓ પોતપોતાના પ્રપાતકુંડમાં પડે છે.

[—સમ ૨૫]

ગંગા, સિંધુ, રક્તા અને રક્તાવતી મહાનદીઓની દેવીના દ્વીપો આઠ-આઠ યોજન લાંબા પહોળા છે.^૧

[—સ્થા ૬૨૯]

૧. આ દેવીના દ્વીપો તે તે નદીના પ્રપાતકુંડમાં મધ્યભાગમાં હોય છે.

ગંગા, સિન્ધુ, રક્તા અને રક્તાવતીને પ્રવાહ ૨૪ કોશથી કાંઈક વધારે વિસ્તૃત છે.^૧

[—સમ ૨૪]

(૧૪) જંબૂદ્વીપના પ્રકાશકો સૂર્ય-ચંદ્રાદિ'

જંબૂદ્વીપમાં આ બધું બેની સંખ્યામાં પ્રકાશ્યું છે, પ્રકાશે છે અને પ્રકાશશે —

૧ ચંદ્ર	૧૧ પૂર્વાશ્વિની	૨૧ ઉત્તરાષાઢા
૨ સૂર્ય	૧૨ ઉત્તરાશ્વિની	૨૨ અશ્લિષી
૩ કૃત્તિકા ^૨	૧૩ હસ્ત	૨૩ શ્રવણ
૪ રોહિણી	૧૪ ચિત્રા	૨૪ ધનિષ્ઠા
૫ મૃગશિર	૧૫ સ્વાતી	૨૫ શતભિષક
૬ આર્દ્રા	૧૬ વિશાખા	૨૬ પૂર્વાભાદ્રપદ
૭ પુનર્વસુ	૧૭ અનુરાધા	૨૭ ઉત્તરાભાદ્રપદ
૮ પુષ્ય	૧૮ જ્યેષ્ઠા	૨૮ રેવતી
૯ અશ્લેષા	૧૯ મૂલ	૨૯ અશ્વિની
૧૦ મઘા	૨૦ પૂર્વાષાઢા	૩૦ ભરણી

૧. આ માપ ખગ્ગદ્વિમાંથી ગંગા અને સિન્ધુ નદીઓ તથા ચૌંડરિકમાંથી રક્તા અને રક્તાવતી નીકળે છે ત્યાંના પ્રવાહનું હોય એવો સંભવ છે. કારણ, તે નદીઓ જ્યારે પ્રપાતમાં પડે છે ત્યારે તો ૨૫ કોશ વિસ્તૃત હોય છે અને પ્રપાતકુંડમાંથી નીકળે છે ત્યારે પણ તેટલી જ વિસ્તૃત હોવાનું સાક્ષ્યમાં જણાવવામાં આવે છે.

૨. (૩) કૃત્તિકાથી માંડીને (૩૦) ભરણી સુધીનાં ૨૮ નક્ષત્રો છે. તે ચંદ્રનો પરિવાર ગણાય છે તેથી ચંદ્ર-સૂર્ય પણ તેમને ગણાવી દીધાં છે. નક્ષત્રો બધાં છે તેથી બધાં મળી જંબૂદ્વીપમાં ૫૬ નક્ષત્રો છે.

૩૧ અગ્નિ ^૧	૪૦ અર્થમન્	૪૬ વિશ્વ
૩૨ પ્રભાપતિ	૪૧ સવિતા	૫૦ બ્રહ્મા
૩૩ સોમ	૪૨ ત્વષ્ટા	૫૧ વિશ્વજી
૩૪ રુદ્ર	૪૩ વાયુ	૫૨ વસુ
૩૫ અદિતિ	૪૪ ઇન્દ્રાગ્નિ	૫૩ વરુણ
૩૬ બૃહસ્પતિ	૪૫ મિત્ર	૫૪ અજ
૩૭ સર્પ	૪૬ ઇન્દ્ર	૫૫ વિવૃદ્ધિ
૩૮ પિતૃ	૪૭ નિર્ઋતિ	૫૬ પૂષન્
૩૯ ભગ	૪૮ આપ	૫૭ અશ્વિન્
	૫૮ ચંમ	

૫૯ અંગારક ^૨	૬૦ વિકાલક	૬૧ લોહિતાક્ષ
૬૨ શનૈશ્વર	૬૩ આધુનિક	૬૪ પ્રાધુનિક
૬૫ કણુ	૬૬ કનક	૬૭ કનકનક
૬૮ કનકવિતાનક	૬૯ કનકસંતાનક	૭૦ સોમ
૭૧ સહિત	૭૨ આસસન	૭૩ કાર્યોપગ
૭૪ કબૈટક	૭૫ અજકરક	૭૬ હુકુંભગ

૧. (૩૧) અગ્નિથી માટી (૫૮) ચમ સુધીનાં ૨૮ નામો નક્ષત્રોના અધિપતિ દેવતાનાં છે—તે ક્રમશઃ સમજવાનાં છે. અન્વાન્તરમાં આ દેવોનાં નામોનો ક્રમ વિપરત રીતે પણ લેવામાં આવે છે.

૨. દીક્ષાકાર ફરીયાદ કરે છે કે, ‘અહીં પ્રસ્તુત ૮૮ ગ્રહોનાં નામો અનેક આદર્શ પુસ્તકમાં લેવા છતાં નક્કી થઈ શકતાં નથી—એટલે સૂર્યપ્રજ્વલિમાંથી જ તે ૮૮ નામોને આપું છું’ આમ કહી તેઓ સૂર્ય-પ્રજ્વલિમાંથી ૮૮ ગ્રહોનાં નામો ટાંકે છે. મારી સામે આગમોદયની આવૃત્તિ છે. તેમાં ૮૮ને બદલે ૯૦ ગ્રહોનાં નામ છે. આ ૮૮ ગ્રહો પણ ચંદ્રનો પરિવારમાં ગણાય છે. આ પણ બખ્ખે છે તેથી જ બ્રહ્માપમાં બધા મળી ૧૭૬ ગ્રહો છે.

૭૭ શંખ	૭૮ શંખવર્ણુ	૭૯ શંખવર્ણાલિ
૮૦ કંસ	૮૧ કંસવર્ણુ	૮૨ કંસવર્ણાલિ
૮૩ રુકમી ^૧	૮૪ રુકમાભાસ	૮૫ નીલ
૮૬ નીલાભાસ	૮૭ ભાસ	૮૮ ભાસરાશિ
૮૯ તિલ	૯૦ તિલપુષ્પવર્ણુ	૯૧ દગ
૯૨ દગપંચવર્ણુ	૯૩ કાક	૯૪ કાકાન્ધ
૯૫ ધન્દ્રગ્રીવ	૯૬ ધૂમકેતુ	૯૭ હરિ
૯૮ પિંગલ	૯૯ યુદ્ધ	૧૦૦ શુકલ
૧૦૧ બૃહસ્પતિ	૧૦૨ રાહુ	૧૦૩ અગસ્તી
૧૦૪ માણુવક	૧૦૫ કાલ	૧૦૬ સ્પર્શ
૧૦૭ ધુરા	૧૦૮ પ્રમુખ	૧૦૯ વિકટ
૧૧૦ વિસંધિ	૧૧૧ નિયત્લ	૧૧૨ પદ્ધિ
૧૧૩ જટિકાદિલક	૧૧૪ અરુણ	૧૧૫ અગ્નિલ
૧૧૬ કાલ	૧૧૭ મહાકાલ	૧૧૮ સ્વસ્તિક
૧૧૯ સૌવસ્તિક	૧૨૦ વર્ધમાનક	૧૨૧ પૂર્વમાનક ^૨
૧૨૨ અંકુશ ^૨	૧૨૩ પ્રલંબ	૧૨૪ નિત્યાલોક
૧૨૫ નિત્યાલોત	૧૨૬ સ્વયંપ્રભ	૧૨૭ અવંભાસ
૧૨૮ શ્રેયંકર	૧૨૯ ક્ષેમંકર	૧૩૦ આભાંકર
૧૩૧ પ્રભાંકર	૧૩૨ અપરાજિત	૧૩૩ અરત
૧૩૪ અશોક	૧૩૫ વિગતશોક	૧૩૬ વિમલ
૧૩૭ વ્યક્ત	૧૩૮ વિતથ્ય	૧૩૯ વિશાલ
૧૪૦ શાલ	૧૪૧ સુભત	૧૪૨ અનિવર્ત
૧૪૩ એકજટી	૧૪૪ દ્વિજટી	૧૪૫ કરકરિક
૧૪૬ રાજાગંલ	૧૪૭ પુષ્પકેતુ	૧૪૮ ભાવકેતુ

[-સ્થાન ૯૦]

૧. સૂર્યપ્રજ્જ્વિતના પાઠમાં પ્રથમ નીલ અને નીલાભાસ છે પણ રુકમી અને રુકમાભાસ છે.

૨. આ નામો સૂર્યપ્રજ્જ્વિતમાં નથી.

(૧૫) જંબૂદ્વીપમાં કાળ, આયુ વગેરે

(૧) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવત વર્ષમાં—

૧. અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમદ્વપમા આરાતું;
૨. વર્તમાન અવસર્પિણીના સુષમદ્વપમા આરાતું; ૩. આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમદ્વપમા આરાતું—કાલમાન બે સાગરોપમ કોટાકોટી છે.

(૨) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવત વર્ષમાં—

૧. અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમા આરામાં; ૨. વર્તમાન અવસર્પિણીના સુષમા આરામાં; ૩. આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમા આરામાં—મનુષ્યોના શરીરની ઊંચાઈ બે ગાઉ અને પરમાયુ બે પથ્ય કથું છે.

(૩) જંબૂદ્વીપમાં આ બે કુરુમાં મનુષ્યો હંમેશા સુષમ-સુષમા આરાની ઋદ્ધિ ભોગવે છે—

૧. દેવકુરુ; ૨. ઉત્તરકુરુ.

(૪) આ બે વર્ષમાં સદા સુષમાની ઋદ્ધિ મનુષ્યો ભોગવે છે—

૧. હરિવર્ષ; ૨. રમ્યવર્ષ.

(૫) આ બે વર્ષમાં મનુષ્યો હંમેશા સુષમદ્વપમાની ઋદ્ધિ ભોગવે છે—

૧. હિમવાન; ૨. હિરણ્યવાન.

(૬) આ બે વર્ષમાં મનુષ્યો હંમેશાં દ્વપમસુષમાની ઋદ્ધિ ભોગવે છે—

૧. પૂર્વવિદેહ; ૨. અપરવિદેહ.

(૭) આ બે વર્ષમાં મનુષ્યો છયે આરાની ઋદ્ધિ ભોગવે છે—

૧. ભરત; ૨. ઐરવત.

(૧) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવતવર્ષમાં—

૧. અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમા આરાનું; ૨. વર્તમાન અવસર્પિણીના સુષમા આરાનું; ૩. આગામી અવસર્પિણીના સુષમા આરાનું—કાલમાન ત્રણ સાગરોપમ કોટાકોટી છે.

(૨) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવત વર્ષમાં—

૧. અતીતઉત્સર્પિણીના સુષમસુષમા આરામાં; ૨. આ અવસર્પિણીના સુષમસુષમા આરામાં; ૩. આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમસુષમા આરામાં—મનુષ્યો ત્રણ ગાઉ જિંચા અને ત્રણ પથ પરમાયુવાળા હોય છે.

(૩) જંબૂદ્વીપના દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુના મનુષ્યો ત્રણ ગાઉ જિંચા અને ત્રણ પથ પરમાયુવાળા હોય છે.

[—સ્થા० ૧૪૩]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં ભરત-ઐરવતવર્ષમાં અતીત ઉત્સર્પિણીનો સુષમ-સુષમા આરો ચાર સાગરોપમ કોટાકોટીનો હતો.

(૨) તે જ પ્રમાણે આ અવસર્પિણીનો દુષમ-સુષમા આરો જઘન્ય ચાર કોટાકોટી છે.

(૩) તે જ પ્રમાણે આગામી ઉત્સર્પિણીનો સુષમ-સુષમા આરો ચાર સાગરોપમ કોટાકોટી થશે.

[—સ્થા० ૩૦૧]

દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના મનુષ્યો ૪૯ રાત્રિદિવસમાં યૌવન પ્રાપ્ત કરે છે.

[—સમ० ૪૯]

હરિવર્ષ અને રમ્યવર્ષના મનુષ્યો ૬૪ રાત્રિ-દિવસમાં યૌવન પ્રાપ્ત કરે છે.

[—સમ० ૬૩]

(૧૬) જાંબૂદ્વીપનાં તીર્થો^૧

જાંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષ અને ઐરવતવર્ષમાં ત્રણ તીર્થો છે—

૧. માગધ; ૨. વરદામ; ૩. પ્રભાસ.

જાંબૂદ્વીપના મહાવિદેહવર્ષના પ્રત્યેક ચક્રવર્તિવિજયમાં પણ તે જ નામનાં ત્રણ ત્રણ તીર્થો છે.

[—સ્થા. ૧૪૨]

૨. લવણસમુદ્ર^૨

(૧) લવણસમુદ્રનું માપ

લવણસમુદ્રનો ચક્રવાલવિષ્કમ્ભ ૨ લાખ યોજન છે. લવણસમુદ્રના પૂર્વાન્તથી પશ્ચિમાન્ત સુધીનું અંતર પાંચ લાખ યોજન છે.

[—સમ. ૧૨૫, ૧૨૮, —સ્થા. ૯૧]

લવણસમુદ્રનું^૩ સર્વપ્રમાણ ૧૭ હજાર યોજન છે. લવણસમુદ્રનું પાણી ૧૬ હજાર યોજન જેટલું ઊંચું વધે છે.

[—સમ. ૧૬, ૧૭]

૧. જાંબૂદ્વીપસંબધી બધાં મળી ૧૦૨ તીર્થો છે. ૩૨ વિજય અને ભરત તથા ઐરવત એ ૩૪માં ત્રણ-ત્રણ હોવાથી ૩૪×૩=૧૦૨ બધાં મળી શાય. ભરતની ગંગા પૂર્વમાં અને સિંધુ પશ્ચિમમાં લવણસમુદ્રને મળે છે ત્યાં ક્રમશઃ માગધ અને પ્રભાસ તીર્થ સમજવાં. એ માગધ અને પ્રભાસની વચ્ચે વરદામ તીર્થ હોય છે. આ ત્રણે તીર્થે સમુદ્રમાં ૧૨ યોજન દૂર આવેલાં છે. તે જ પ્રમાણે ઐરવતની રક્તા અને રક્તાવતીના સંગમ સંબધી બે અને ત્રીજું તેમની વચ્ચે સમજવું. ચક્રવર્તિવિજયોમાંનાં તીર્થો તે તે વિજયની બબે નદીઓ શીતાશીતાદાના સંગમે છે ત્યાં બે અને તેમની વચ્ચે ત્રીજું એમ સમજવાં.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૭.

૩. આ મધ્યભાગના પાણીનું માપ છે.

લવણસમુદ્રમાં (મધ્યભાગથી) બન્ને તરફ ૬૫-૬૫ પ્રદેશ પછી એકેક પ્રદેશ જેટલી ઊંડાઈ ઓછી થતી જાય છે.
[—સમ ૬૫]

લવણસમુદ્રનું ગોતીર્થક્ષેત્ર^૧ સિવાયનું ક્ષેત્ર દશ હજાર યોજન છે. તેની ઉદ્ધમાલા — ઉદ્ધશિખા પણ દશ હજાર યોજન પહોળી છે.

[—સ્થા ૭૨૦]

(૨) લવણસમુદ્રની જગતી^૨

લવણસમુદ્રમાં (જગતીમાં) ચાર દ્વાર^૩ છે —

૧. વિજય (પૂર્વમાં); ૨. વૈજયંત (દક્ષિણમાં);
૩. જયંત (પશ્ચિમમાં); ૪. અપરાજિત (ઉત્તરમાં).

આ દ્વારોનો વિષ્કંભ અને તેમનો પ્રવેશ ચાર યોજન પ્રમાણ છે. તે દ્વારોમાં ચાર મહાઋદ્ધિશાળી દેવો પથ્ય સ્થિતિવાળા અને તે તે દ્વારના નામવાળા વસે છે.^૪

[—સ્થા ૩૦૫]

લવણસમુદ્રની વેદિકા બે ગાઉ ઊંચી છે.

[—સ્થા ૬૧]

૧. બંને ખંડ તરફથી ૬૫ હજાર યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્ર જે ક્રમશઃ લવણસમુદ્રમાં નીચું નીચું થતું જાય છે, તે ગોતીર્થ કહેવાય છે.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે દિપ્તિ નં. ૨.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે દિપ્તિ નં. ૩.

૪. જગતીમાં દ્વારો સમાનાંતરે આવેલાં છે. લવણસમુદ્રની પરિધિ ૧૫૮૧૧૩૬ યોજન પ્રમાણ છે. તેમાંથી ૧૮ યોજન બાદ કરતાં ૧૫૮૧૧૨૧ યોજન રહે છે. તેને ચાર ભાગતાં ૩૯૫૨૮૦ યોજન અને ૩ કોષ આવે છે. આ એક દ્વારથી બીજા દ્વારનું અંતર છે. વિરોધ આટલે જુઓ પ્રકરણને અંતે દિપ્તિ નં. ૩.

(૩) પાતાળકળશો^૧

લવણસમુદ્રમાં જંબૂદ્વીપની વેદિકાના છેડાથી ૯૫ હજાર યોજનાંતે મોટા પાણીના ઘડા જેવા ચાર મહાપાતાળ-કળશો છે. તેમના અધિપતિ પદ્મ સ્થિતિવાળા ચાર દેવો છે —

કલ્લશો

દેવો

૧. વડવામુખ

૧. કાલ;

૨. કેયૂષ;

૨. મહાકાલ;

૩. યૂષક;

૩. વેલંબ;

૪. ઇશ્વર.

- ૪. પ્રભંજન.

[—સ્થાન ૩૦૪; —સમ ૯૫]

અથા મહાપાતાળ-કળશો વજ્રના બનેલા છે. એક લાખ યોજન ઊંડા છે. તેમની તળિયાની તથા (કાંઠે) મોઢાની પહોળાઈ દશ હજાર યોજન છે. તેઓ મધ્યમાં એક લાખ યોજન પહોળા છે. પાતાળકળશની વજ્રમય દીવાલો — એટલે કે ઠીંકરી બધે ઠેકાણે સરખી ભડી છે અને તે હજાર યોજન પ્રમાણ છે.

અથા લઘુપાતાળ-કળશો પણ વજ્રના બનેલા છે. [અને તે મહાપાતાળ-કળશો કરતાં શતાંશ નાના છે એટલે કે] તેમની વજ્રમય ઠીંકરી ૧૦ યોજન ભડી છે. તે તળિયે તથા કાંઠે ૧૦૦ યોજન પ્રમાણ પહોળા તથા મધ્યમાં હજાર યોજન પહોળા છે, અને ઊંડા પણ હજાર યોજન છે.

[—સ્થાન ૭૨૦]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૮.

(૪) વેલંધર દેવો અને આવાસપર્વતો

જંબૂદ્વીપની બાહ્ય વેદિકાના છેડાથી ચારે દિશામાં લવણસમુદ્રમાં ૪૨૦૦૦ ચોજનને અંતરે પથ્યસ્થિતિક ચાર વેલંધર નાગરાભેના^૧ નિવાસભૂત ચાર આવાસપર્વતો છે—

દેવ	પર્વત
૧. ગોસ્તુપ;	ગોન્તુપ (પૂર્વમાં);
૨. શિવ;	ઉદકલાસ (દક્ષિણમાં);
૩. શંખ;	શંખ (પશ્ચિમમાં);
૪. મનઃશિલ.	દકશીમ (ઉત્તરમાં).

અને ચારે વિદિશામાં તેટલે જ અંતરે અનુવેદાનાં ધારણ કરનાર નાગરાભેના આવાસપર્વતો છે. —

દેવ	પર્વતો
૧. કકૌટક;	૧. કકૌટક (ધિશાનમાં);
૨. વિદ્યુતપ્રભ;	૨. વિદ્યુતપ્રભ (અગ્નિમાં);
૩. કૈલાસ;	૩. કૈલાસ (નૈઋતમાં);
૪. અરુણપ્રભ.	૪. અરુણપ્રભ (વાયવ્યમાં).

[—સ્થા ૩૦૫]

વેલંધર અને અનુવેલંધર નાગરાભેના આવાસપર્વતો ૧૭૨૧ ચોજન ઊંચા છે.

[—સમ ૧૭]

લવણસમુદ્રની આશ્યંતરવેદાને ૪૨૦૦૦, ઊર્ધ્વવેદાને ૬૦ હજાર, અને બાહ્યવેદાને ૭૨ હજાર નાગરાભે ધારણ કરે છે.

[—સમ ૪૨, ૬૦, ૭૨]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૯.

જંબૂદ્વીપના પૂર્વાન્તથી ગોસ્તુપ આવાસપર્વતના પશ્ચિ-
માન્ત સુધીનું અંતર ૪૨૦૦૦ યોજન છે. તે જ પ્રમાણે
બાકીના ત્રણ આવાસપર્વતો ઉદ્દકભાસ, શંખ અને દંકસીમ
વિષે પણ તેટલું જ અંતર સમજી લેવાનું છે.

[—સમ ૪૨]

જંબૂદ્વીપના પૂર્વાન્તથી ગોસ્તુપ આવાસના પૂર્વછેડા
સુધીનું અંતર ૪૩૦૦૦ યોજન છે. તેટલું જ બાકીના
ત્રણ આવાસ વિષે.

[—સમ ૪૩]

ગોસ્તુપ આવાસપર્વતના પૂર્વના છેડાથી વડવાસુખ
મહાપાતાલકલશના પશ્ચિમાંત સુધીનું અંતર ૫૨૦૦૦
યોજન છે. તે જ પ્રમાણે ઉદ્દકભાસ અને કેયૂપનું, શંખ અને
યૂપકનું, તથા દંકસીમ અને ઇશ્વરનું પણ અંતર તેટલું જ છે.

[—સમ ૫૨]

૧. જંબૂદ્વીપથી આવાસપર્વતો ૪૨૦૦૦ યોજન દૂર છે. તેથી જંબૂદ્વીપના
પૂર્વમાં આવેલા ગોસ્તુપ પર્વતના પશ્ચિમાંત સુધીનું અંતર ૪૨૦૦૦ યોજન
છે. તે સર્વે આવાસપર્વતો લવણસચુદ્રમાં છે અને તેમનો બધાનો વિષ્કમ્બ
૧૦૨૨ યોજન છે. એટલે ગોસ્તુપના પૂર્વાત સુધીનું અંતર ૪૩૦૨૨ યોજન
થાય. તે જ પ્રમાણે હક્ષિણના, પશ્ચિમના અને ઉત્તરના આવાસપર્વતોના
ખીલ છેડાનું અંતર પણ તેટલું જ થાય. પણ અહીં ઉપરની ૨૨ યોજનની
સખ્યાને વિવક્ષામાં નથી લીધી તેથી સામાન્યપણે ૪૩૦૦૦ યોજન કહી
દીધા છે. આગળનાં સૂત્રોમાં પણ હંભરના પૂર્ણાંકને જ આપ્યો છે. એ ૨૨
યોજનને ગણ્યા નથી.

૨. જંબૂદ્વીપના છેડાથી ૯૫૦૦૦ યોજનાતે પૂર્વાદિ ચારે દિશામાં
વડવાસુખ આદિ પાતાળકળરો છે. અને ૪૨૦૦૦ યોજનાતે ૧૦૦૦ યોજન
વિષ્કમ્બવાળા આવાસપર્વતો છે, એટલે ૯૫૦૦૦—૪૩૦૦૦=૫૨૦૦૦ યોજન
આવાસપર્વત અને પાતાળકળરોનું અંતર થાય. અહીં પણ આવાસપર્વતોનો
વિષ્કમ્બ ૧૦૨૨ છે તેને બદલે ૧૦૦૦ ગણ્યો છે.

ગોસ્તુપ આવાસપર્વતના પૂર્વાન્તથી વડવાસુખ મહા-
પાતાલ-કળશના મધ્યભાગ^૧ સુધીનું અંતર ૫૭૦૦૦ યોજન
છે; તે જ પ્રમાણે ઉદકભાસ અને કેયૂપ, શંખ અને ચૂપક
તથા દક્ષીમ અને ઈશ્વર સંબંધી સમજવું.

[—સમ૦ ૫૭]

ગોસ્તુપ આવાસપર્વતના પશ્ચિમાંતથી વડવાસુખ મહા-
પાતાલ-કળશના મધ્યભાગ^૨ સુધીનું અંતર ૫૮ હજાર યોજન
છે. તે જ પ્રમાણે ચારે દિશાના આવાસ અને કળશોનું
સમજવું.

[—સમ૦ ૫૮]

મેરુપર્વતના પૂર્વાન્તથી ગોસ્તુપ આવાસના પશ્ચિમ
અંત સુધીનું^૩ અંતર ૮૭૦૦૦ યોજન છે.

મંદરપર્વતના દક્ષિણાંતથી ઉદકભાસના ઉત્તરાંત સુધીનું,
મંદરના પશ્ચિમાંતથી શંખના પૂર્વાન્ત સુધીનું અને મંદરના
ઉત્તરાંતથી દક્ષીમના દક્ષિણાંત સુધીનું અંતર પણ ૮૭૦૦૦
યોજન છે.

[—સમ૦ ૮૭]

મંદરપર્વતના પૂર્વાન્તથી ગોસ્તુપના પૂર્વાન્ત સુધીનું,
તે જ પ્રમાણે બાકીની ત્રણે દિશા સંબંધી આવાસપર્વતોનું

૧. પાતાળકળશનો વિષ્કમ્ભ દશહજાર યોજન છે એટલે મધ્યભાગ
સુધીમાં ૫૦૦૦ યોજન થાય. $૫૨૦૦૦+૫૦૦૦=૫૭$ હજાર યોજન.

૨. જો આવાસપર્વતના જળદ્રીપ તરફના છેડાથી પાતાળકળશના
મધ્યભાગ સુધીનું અંતર કાઢવું હોય, તો આવાસપર્વતના વિષ્કમ્ભના ૧૦૦૦
યોજન ઉમેરવા જોઈએ; તેથી ૫૭ હજાર+૧ હજાર=૫૮ હજાર થાય.

૩. મેરુના પૂર્વાન્તથી જળદ્રીપના પૂર્વાન્ત સુધીનું અંતર ૪૫ હજાર
યોજન છે. અને ત્યાંથી ૪૨ હજાર યોજન દૂર આવાસપર્વતો છે તેથી
 $૪૫+૪૨=૮૭$ હજાર યોજન થાય.

અંતર ૮૮૦૦૦ યોજન છે.^૧

મંદરના મધ્યભાગથી ગોસ્તુપ આવાસના પશ્ચિમાંત સુધીનું^૨ અંતર ૯૨૦૦૦ યોજન છે. જ પ્રમાણે 'બાકીની ત્રણે દિશામાં આવાસપર્વતોનું પણ સમજવું.

[—સમ૦ ૯૨]

મેરુપર્વતના પશ્ચિમાંતથી ગોસ્તુપ આવાસના પશ્ચિમાંત સુધીનું^૩ અંતર ૯૭૦૦૦ યોજન છે. તે જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ આવાસોનું સમજ લેવું.

[—સમ૦ ૯૩]

મેરુપર્વતના પશ્ચિમાંતથી ગોસ્તુપ આવાસના પૂર્વાન્ત સુધીનું^૪ અંતર ૯૮૦૦૦ યોજન છે.

તે જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ આવાસોનું.

[—સમ૦ ૯૮]

(૫) અંતરદ્વીપો

મેરુ પર્વતની દક્ષિણે આવેલા હિમવાન વર્ષધરમાંથી ઇશાન, અગ્નિ, નૈઋત્ય અને વાયવ્ય એ ચાર વિદિશામાંથી

૧. આવાસપર્વતના બીજા છેડા સુધીનું અંતર કાઢવું હોય તો પર્વતનો વિષ્કંભ ઉમેરવો જોઈએ. તેથી $૮૭ + ૧ = ૮૮$ હજાર થાય.

૨. મેરુના મધ્યભાગથી જ બુદ્ધીપના પૂર્વાન્ત સુધીનું અંતર ૫૦ હજાર યોજન છે. કારણ, મેરુનો વિષ્કંભ ૧૦ હજાર યોજન હોવાથી તેના અડધા પાંચ હજારને ૪૫ હજારમાં ઉમેરવા પડે છે. અને જ બુદ્ધીપના છેડાથી ૪૨ હજાર યોજનાતે ગોસ્તુપ આવાસપર્વતો છે. તેથી $૫ + ૪૫ + ૪૨ = ૯૨$ હજાર યોજન અંતર થાય.

૩. અહીં મેરુના પશ્ચિમાંતથી ગણવાનું છે તેથી બીજા પાંચ હજાર ઉમેરવા પડે જેથી મેરુનો સંપૂર્ણ વિષ્કંભ આવી જાય. $૧૦ + ૪૫ + ૪૨ = ૯૭$ હજાર યોજન અંતર થાય.

૪. ગોસ્તુપાદિનો વિષ્કંભ એક હજાર ગણીને ઉમેરીએ તો $૯૭ + ૧ = ૯૮$ હજાર યોજન અંતર થાય.

ચાર દાઢાઓ નીકળીને લવણસમુદ્રમાં પ્રવેશે છે. જંબૂદ્વી-
પની જગતીથી ૩૦૦ યોજન દૂર એ દાઢાઓમાં એકેક
અંતરદ્વીપ છે. તે જ પ્રમાણે જંબૂની જગતીથી ૪૦૦,
૫૦૦, ૬૦૦, ૭૦૦, ૮૦૦ અને ૯૦૦ યોજનને અંતરે
પણ અંતરદ્વીપના ચતુષ્કો (ચાર-ચાર) એ દાઢાઓ પર
આવેલા છે. એટલે કે પ્રત્યેક દાઢા પર સાત-સાત અંતર-
દ્વીપો છે. આ રીતે હિમવાનની ચાર દાઢાઓના ૨૮ અંતર-
દ્વીપો થાય. તે જ પ્રમાણે મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલા
શિખરી પર્વતની ચાર દાઢાઓ પર પણ ૨૮ અંતરદ્વીપો
છે. આમ સર્વ મળી ૫૬ અંતરદ્વીપો છે. તે સર્વે દ્વીપોમાં
દ્વીપના નામ જેવા જ નામવાળા મનુષ્યોના પ્રકારો વસે
છે. હિમવાનની ચાર દાઢાના તે અંતરદ્વીપનાં ૭ ચતુષ્કોનાં
નામ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) ૩૦૦ યોજનાંતે—

૧. એકૌરુક (ઈશાનમાં); ૨. આભાસિક (અગ્નિમાં);
૩. વૈષણિક (નૈઋતમાં); ૪. લાંચુલિક (વાયવ્યમાં).

(૨) ૪૦૦ યોજનાંતે—

૧. હયકર્ણ (ઈશાનમાં); ૨. ગજકર્ણ (અગ્નિમાં);
૩. ગોકર્ણ (નૈઋતમાં); ૪. શંકુલીકર્ણ (વાયવ્યમાં).

(૩) ૫૦૦ યોજનાંતે—

૧. આદર્શમુખ (ઈશાનમાં); ૨. મેઢમુખ (અગ્નિમાં);
૩. અયોમુખ (નૈઋતમાં); ૪. ગોમુખ (વાયવ્યમાં).

(૪) ૬૦૦ યોજનાંતે—

૧. અશ્વમુખ (ઈશાનમાં); ૨. હસ્તિમુખ (અગ્નિમાં);
૩. સિંહમુખ (નૈઋતમાં); ૪. વ્યાઘ્રમુખ (વાયવ્યમાં).

૧. જુઓ પ્રકરણને અતિ ટિપ્પણ નં. ૩૦.

(૫) ૭૦૦ યોજનાંતે —

૧. અશ્વકર્ણ (ઈશાનમાં); ૨. હસ્તિકર્ણ (અગ્નિમાં);
૩. અકર્ણ (નૈઋતમાં); ૪. કર્ણપ્રાવરણ (વાયવ્યમાં).

(૬) ૮૦૦ યોજનાંતે —

૧. ઉલ્કામુખ (ઈશાનમાં); ૨. મેઘમુખ (અગ્નિમાં);
૩. વિદ્યુન્મુખ (નૈઋતમાં); ૪. વિદ્યુદન્તમુખ (વાયવ્યમાં).

(૭) ૯૦૦ યોજનાંતે —

૧. ઘનદંત (ઈશાનમાં); ૨. લજ્જદંત (અગ્નિમાં);
૩. ગૂઢદંત (નૈઋતમાં); ૪. શુદ્ધદંત (વાયવ્યમાં).

(૧-૭) આ જ પ્રમાણે મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલા શિખરી વર્ષાધરની ચાર દાહા પરનાં સાત ચતુષ્કો એકોરુકથી માંડીને શુદ્ધદંત સુધીનાં સમસ્ત લેવાં.

[—સ્થાન ૩૦૪]

. ઘનદંત, લજ્જદંત, ગૂઢદંત, શુદ્ધદંત — આ અંતર-દ્વીપોની લંબાઈ પહોળાઈ ૯૦૦-૯૦૦ યોજન છે.

[—સ્થાન ૬૬૮]

ઉલ્કામુખ, મેઘમુખ, વિદ્યુન્મુખ, વિદ્યુદન્તમુખ — આ અંતરદ્વીપોની લંબાઈ-પહોળાઈ ૮૦૦-૮૦૦ યોજન છે.

[—સ્થાન ૬૩૦]

(૬) લવણસમુદ્રના સૂર્ય વગેરે

લવણસમુદ્રમાં આ બધું ચાર-ચારની સંખ્યામાં હતું, છે અને હશે —

૧. સૂર્ય; ૨. ચંદ્ર; ૩-૩૦. કૃત્તિકા^૧ ચાવત્ ભરણી

૧. બાહીનાં નામ માટે જુઓ પૃ. ૬૦૪.

(૨૮); ૩૧-૫૮. અગ્નિથી^૧ માંડી ચમ (૨૮); ૫૬-૧૪૬.
અંગારકથી^૨ માંડી લાવકેતુ (૮૮).

[—સ્થા૦ ૩૦૫]

મેરુપર્વતના પૂર્વાન્તથી ગૌતમદ્વીપના^૩ પૂર્વાન્ત સુધીનું
અંતર ૬૭ હજાર યોજન છે.

[—સમ૦ ૬૭]

મેરુના પશ્ચિમાન્તથી^૪ ગૌતમદ્વીપના પશ્ચિમાંત સુધીનું
અંતર ૬૯ હજાર યોજન છે.

[—સમ૦ ૬૯]

૩. ધાતકીખંડ^૪

(૧) ધાતકીખંડનું માપ અને વેદિકા

ધાતકીખંડનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ ચાર લાખ યોજન છે.

[—સમ૦ ૧૨૭; —સ્થા૦ ૩૦૬]

જંબૂદ્વીપની વેદિકાના પૂર્વાન્ત (પશ્ચિમાંત^૫) થી

૧. બાકીનાં નામ માટે જુઓ પૃ૦ ૬૦૫-૬.

૨. જંબૂદ્વીપની પશ્ચિમ દિશાની જગતીથી બાર હજાર યોજન લવણ-સમુદ્રમાં જઈએ ત્યાં સુસ્થિતનામક લવણાધિપતિના નિવાસભૂત ગૌતમ નામનો દ્વીપ છે. મેરુના પૂર્વાન્તથી જગતીનું અંતર ૫૫૦૦૦ યોજન છે એમાં લવણસમુદ્રના ૧૨૦૦૦ યોજન હમેરીએ એટલે ૬૭૦૦૦ યોજનનું અંતર મળી રહે છે. ટીકાકાર જણાવે છે કે અહીં તેમની સામે જે જે સૂત્રપુસ્તકો છે તેમાં ગૌતમ નામ નથી મળતું પણ એ અંતર પુસ્તકાંતરમાં પ્રસિદ્ધ ગૌતમદ્વીપનું જ મળી રહે છે તેથી અહીં ગૌતમદ્વીપ વિષેનું જ આ વર્તવ્ય સમજવું જોઈએ.

૩. મેરુના પશ્ચિમાંતથી જંબૂનો જગતી ૪૫ હજાર + ૧૨ હજાર લવણસમુદ્રના + ૧૨ હજાર ગૌતમનો વિષ્કંભ = ૬૯ હજાર.

૪. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩૧.

૫. અહીં સૂત્રમાં ‘પૂર્વાન્ત’ એવો પાઠ છે તે બરાબર નથી.

ધાતકીખંડના ચક્રવાલના પશ્ચિમાંત (પૂર્વાન્ત)^૧ સુધીનું અંતર^૨ સાત લાખ યોજન છે.

[—સમ૦ ૧૩૦]

ધાતકીખંડની વેદિકા એ ગાઉ બિંચી છે.

[—સ્થા૦ ૬૨]

(૨) ધાતકીવૃક્ષ તથા મેરુ^૩

ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં ધાતકીવૃક્ષ આઠ યોજન બિંચું અને મધ્ય ભાગમાં આઠ યોજન વિસ્તૃત છે. તેનું સર્વપ્રમાણ આઠ યોજનથી કાંઈક વધારે છે. તેમાં તેનો અધિપતિ સુદર્શન નામનો હેવ વસે છે. બીજું તેટલા જ પ્રમાણવાળું કૂટશાસ્ત્રમલી નામનું વૃક્ષ છે જેનો અધિપતિ ગરુડહેવ છે.

ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં મહાધાતકી નામનું વૃક્ષ છે. તેનું માપ તેટલું જ છે. અને તેમાં પ્રિયદર્શન નામનો અધિપતિ હેવ વસે છે. બીજું કૂટશાસ્ત્રમલી નામનું વૃક્ષ છે, જેનો અધિપતિ ગરુડહેવ છે.

[—સ્થા૦ ૬૪૧, ૬૨]

ધાતકીખંડના મેરુનું સર્વપ્રમાણ (બિંચાઈનું) ૮૫ હજાર યોજન છે.

[—સમ૦ ૮૫]

૧. અહીં સૂત્રમાં ‘પશ્ચિમાંત’ યાદ છે તે બરાબર નથી.

૨. સાત લાખ અંતર આ રીતે—જમ્બૂદ્વીપ ૧ લાખ+લવણ ૨ લાખ+ધાતકી ૪ લાખ=૭ લાખ યોજન થાય. પણ જાણેલ યાદ પ્રમાણે ગણીએ તો જમ્બૂદ્વીપના એક લાખ યોજન અને ધાતકીના ૪ લાખ યોજનનો સમાવેશ થાય જ નહીં. માત્ર લવણસમુદ્રના જ બે લાખ યોજન ગણાય. કારણ, જમ્બૂદ્વીપની વેદિકાનો પૂર્વાન્ત અને ધાતકીનો પશ્ચિમાંત એ બે વચ્ચે માત્ર લવણસમુદ્ર જ પડે છે.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩૨.

ધાતકીખંડના મેરુપર્વતો જમીનમાં ૧૦૦૦ યોજન ઊંડા છે. દશહજારથી ઓછા યોજન પહોળા ધરણીતલમાં અને શિખર પર એક હજાર યોજન પહોળા છે.

[—સ્થા ૦ ૭૨૧]

અથા બાહ્ય મેરુપર્વતો ૮૪૦૦૦ યોજન ઊંચા છે.

[—સમ ૦ ૮૪]

(૩) ક્ષેત્રો, પર્વતો, નદીઓ વગેરે^૧

ધાતકીખંડમાં અહીં જણાવેલ બધું યેની સંખ્યામાં છે—

૧. ભરતવર્ષ; ૨. ઐરવતવર્ષ; ૩. હિમવંતવર્ષ; ૪. હિરણ્યવંતવર્ષ; ૫. હરિવર્ષ; ૬. રમ્યવર્ષ; ૭. પૂર્વવિદેહ; ૮. અપરવિદેહ; ૯. દેવકુરુ; ૧૦. દેવકુરુમહાવૃક્ષ (કૂટ-શાલ્મલી); ૧૧. દેવકુરુમહાવૃક્ષવાસી દેવ (ગરુડદેવ); ૧૨. ઉત્તરકુરુ; ૧૩. ઉત્તરકુરુવૃક્ષ; ૧૪. ઉત્તરકુરુવૃક્ષ-વાસીદેવ; ૧૫. હિમવાન વર્ષધર; ૧૬. મહાહિમવાન વર્ષધર; ૧૭. નિષધ વર્ષધર; ૧૮. નીલવંત વર્ષધર; ૧૯. રુકમી વર્ષધર; ૨૦. શિખરી વર્ષધર.

૨૧. શબ્દાપાતી (હિમવંતસ્થિત વૃત્તવૈતાલય પર્વત);

૨૨. શબ્દાપાતીવાસી સ્વાતીદેવ;

૨૩. વિકટાપાતી (હિરણ્યવંતસ્થિત વૃત્તવૈતાલય);

૨૪. વિકટાપાતીવાસી પ્રભાસદેવ;

૨૫. ગંધાપાતી (હરિવર્ષસ્થિત વૃત્તવૈતાલય);

૨૬. ગંધાપાતીવાસી અરુણદેવ;

૧. ધાતકીખંડ પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં વહેંચાયેલો છે. તેના એ પ્રત્યેક ભાગમાં જ'બદ્ધાપ જમ ક્ષેત્રો, નદીઓ, પર્વતો વગેરે હોવાથી આખા ધાતકીખંડમાં એ બધું જ'બદ્ધાપ કરતાં બમણું થાય. કઈ કઈ વસ્તુઓ બમણી છે તે આ સૂત્રમાં જણાવ્યું છે.

૨૭. માલ્યવાનપર્વત (રમ્યઞ્વર્ષસ્થિત વૃત્તવૈતાલ્ય);

૨૮. માલ્યવાનવાસી પદ્મદેવ;

૨૯. માલ્યવાન (ઉત્તરકુરુના પૂર્વ પાર્શ્વમાં આવેલ વક્ષસ્કાર—જેજદંતગિરિ);

૩૦. ચિત્રકૂટ (શીતાના ઉત્તર કિનારે સ્થિત વક્ષસ્કાર-પર્વત);

૩૧. પદ્મકૂટ (" " ");

૩૨. નલિનીકૂટ (" " ");

૩૩. એકશૈલ (" " ");

૩૪. ત્રિકૂટ (" દક્ષિણ કિનારે ");

૩૫. વૈશ્રમણ્યકૂટ (" " ");

૩૬. અંબનકૂટ (" " ");

૩૭. માતાંબન (" " ");

૩૮. સૌમનસ (દેવકુરુના પૂર્વ પાર્શ્વમાં આવેલ ગજ-દંતગિરિ);

૩૯. વિદ્યુતપ્રભ (" પશ્ચિમપાર્શ્વમાં ");

૪૦. અંકાપાલીકૂટ (શીતોદા નદીના દક્ષિણ કિનારા પરનો વક્ષસ્કાર);

૪૧. પદ્મમાપાલીકૂટ (" " ");

૪૨. આશીવિષકૂટ (" " ");

૪૩. સુખાવહકૂટ (" " ");

૪૪. ચંદ્રપર્વત (શીતોદાના ઉત્તર કિનારા પરનો વક્ષસ્કાર);

૪૫. સૂર્યપર્વત (" " ");

૪૬. નાગપર્વત (" " ");

૪૭. દેવપર્વત (" " ");

૪૮. ગંધમાદન (ઉત્તરકુરુના પશ્ચિમ પાશ્વનો
ગજદંતગિરિ);

૪૯. ઇષ્ટકારપર્વત^૧;

૫૦. લઘુહિમવાનકૂટ^૨ (હિમવાન વર્ષધરપર્વતનું);

૫૧. વૈશ્વમણ્ડકૂટ (" ");

૫૨. મહાહિમવાનકૂટ (મહાહિમવાન વર્ષધર સંબંધી);

૫૩. વૈદ્યકૂટ (" ");

૫૪. નિષધકૂટ (નિષધ વર્ષધર સંબંધી);

૫૫. રુચકકૂટ (" ");

૫૬. નીલવંતકૂટ (નીલવંત વર્ષધર સંબંધી કૂટ);

૫૭. ઉપદર્શનકૂટ (" ");

૫૮. રુકમીકૂટ (રુકમી વર્ષધર સંબંધી);

૫૯. મણિકંચનકૂટ (" ");

૬૦. શિખરીકૂટ (શિખરી વર્ષધર સંબંધી);

૬૧. તિગિચ્છકૂટ (" ");

૬૨. પદ્મહંદ (હિમવાન વર્ષધરમાં);

૬૩. પદ્મહંદવાસી શ્રીદેવી;

૬૪. મહાપદ્મહંદ (મહાહિમવાન વર્ષધરમાં);

૬૫. મહાપદ્મહંદવાસી હ્રીદેવી;

૬૬. પૌંડરિકહંદ (શિખરી વર્ષધરમાં);

૬૭. પૌંડરિકહંદવાસી લક્ષ્મીદેવી;

૧. આ પર્વત જંગલીપર્માં નથી પણ ધાતકીમાં બેની સખ્યામાં છે. તે ધાતકીખડને પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં વિભક્ત કરે છે. બુદ્ધો પ્રકરણને અતે ટિ. નં. ૩૧.

૨. જંગલીપર્માં એક એક વર્ષધરને બખ્ખે કૂટ છે. પણ ધાતકીમાં એવા વર્ષધર બે બેની સખ્યામાં હોવાથી તેનું પ્રત્યેક કૂટ બેની સખ્યામાં યાત્ર. તે જ પ્રમાણે હંદ, તેમાં વસનારી દેવી અને પ્રપાતહંદ વિષે પણ સમજવું.

૬૮. મહાપૌંડરિકહ્રદ-(રુકમી વર્ષધરમાં);
૬૯. મહાપૌંડરિકહ્રદવાસી બુદ્ધિદેવી;
૭૦. તિગિચ્છહ્રદ (નિષધવર્ષધરમાં);
૭૧. તિગિચ્છહ્રદવાસી ધૃતિદેવી;
૭૨. કેસરીહ્રદ (નીલવંતવર્ષધરમાં);
૭૩. કેસરીહ્રદવાસી કીર્તિદેવી;
૭૪. ગંગાપ્રપાતહ્રદ (ભરતવર્ષમાં);
૭૫. સિંધુપ્રપાતહ્રદ („);
૭૬. રોહિતાપ્રપાતહ્રદ (હિમવંત વર્ષમાં);
૭૭. રોહિતાંશાપ્રપાતહ્રદ (હિમવંતવર્ષમાં);
૭૮. હરિપ્રપાતહ્રદ (હરિવર્ષમાં);
૭૯. હરિકાંતાપ્રપાતહ્રદ („);
૮૦. શીતાપ્રપાતહ્રદ (મહાવિદેહમાં);
૮૧. શીતાદાપ્રપાતહ્રદ („);
૮૨. નરકાંતાપ્રપાતહ્રદ (રમ્યવર્ષમાં);
૮૩. નારીકાંતાપ્રપાતહ્રદ („);
૮૪. સુવર્ણકૂલાપ્રપાતહ્રદ (હિરણ્યવંતવર્ષમાં);
૮૫. રુપ્યકૂલાપ્રપાતહ્રદ („);
૮૬. રક્તાપ્રપાતહ્રદ (ઐરવતવર્ષમાં);
૮૭. રક્તાવતીપ્રપાતહ્રદ („);
૮૮. રોહિતા મહાનદી^૧ (હિમવંતવર્ષમાં);
૮૯. હરિકાંતા મહાનદી (હરિવર્ષમાં);

૧. યદ્યપિ અહીં આઠ મહાનદીઓના જ નામ ગણાવ્યાં છે પણ બાકીની ગંગા, સિંધુ, રોહિતાંશા, સુવર્ણકૂલા, રક્તા અને રક્તાવતી મહાનદીઓ પણ ધાતકીખંડમાં ભેળી સંખ્યામાં છે એમ સમજી લેવી જોઈએ. અહીં આ આઠનું જ નામ લેવાનું કારણ એ છે કે, જંબુદ્વીપના (૫૦ પૃષ્ઠ) નદીપ્રકરણમાં એક એવું પણ સૂત્ર છે જેમાં આ આઠનાં નામ ગણાવ્યાં છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં તદનુસારી વક્તવ્ય છે.

૯૦. હરિસલિલા મહાનદી (હરિવર્ષમાં);
 ૯૧. શીતોદા મહાનદી (મહાવિદેહમાં);
 ૯૨. શીતા મહાનદી (");
 ૯૩. નારીકાંતા મહાનદી (રમ્યવર્ષમાં);
 ૯૪. નરકાંતા મહાનદી (");
 ૯૫. રેખ્યકૂલા મહાનદી (હિરણ્યવંતવર્ષમાં);
 ૯૬. ગાથાવતી (શીતાની ઉત્તરમાં આવેલી આંતર
 નદી);
 ૯૭. દ્રહવતી (");
 ૯૮. પંકવતી^૧ (");
 ૯૯. તપ્તજલા (શીતાની દક્ષિણે આવેલી આંતર
 નદી);
 ૧૦૦. મત્તજલા (");
 ૧૦૧. ઉન્મત્તજલા (");
 ૧૦૨. ક્ષારોદા^૨ (શીતોદાની દક્ષિણે આવેલી આંતર
 નદી);
 ૧૦૩. સિંહસ્રોતા^૩ " ;
 ૧૦૪. અન્તોવાહિની " ;
 ૧૦૫. ભિમિમાલિની (શીતોદાની ઉત્તરે આવેલ આંતર
 નદી);
 ૧૦૬. કૈનમાલિની^૪ (");
 ૧૦૭. ગંધારમાલિની (");

-
૧. અન્યાન્તરમાં આનું બીજું નામ વેગવતી પણ મળે છે.
 ૨. આનું બીજું નામ ક્ષીરોદા પણ છે.
 ૩. આનું બીજું નામ સીતસ્રોતા પણ છે.
 ૪. કોઈ ઠેકણે આ અને ગંધારમાલિનીના નામના કેમમાં વ્યત્યય
 પણ લેવા મળે છે.

૧૦૮. કચ્છ (શીતા નદીની ઉત્તરે આવેલા ચક્રવર્તિ-
વિજયો)

૧૦૯. સુકચ્છ	”	”
૧૧૦. મહાકચ્છ	”	”
૧૧૧. કચ્છકાવતી	”	”
૧૧૩. આવર્ત	”	”
૧૧૪. પુષ્કલાવર્ત	”	”
૧૧૫. પુષ્કલાવતી	”	”

૧૧૬. વત્સ (શીતા નદીના દક્ષિણ કિનારાના ચક્રવર્તિ-
વિજયો)

૧૧૭. સુવત્સ	”	”
૧૧૮. મહાવત્સ	”	”
૧૧૯. વત્સાવતી	”	”
૧૨૦. રમ્ય	”	”
૧૨૧. રમ્યક	”	”
૧૨૨. રમણિક	”	”
૧૨૩. મંગલાવતી.	”	”

૧૨૪. પદ્મ (શીતોદાની દક્ષિણે આવેલા ચક્રવર્તિવિજયો)

૧૨૫. સુપદ્મ	”	”
૧૨૬. મહાપદ્મ	”	”
૧૨૭. પદ્માવતી	”	”
૧૨૮. શંખ	”	”
૧૨૯. કુમુદ	”	”
૧૩૦. નલિન	”	”
૧૩૧. નલિનાવતી	”	”

૧૫૬. અશ્વપુરા (શીતોદા નદીના દક્ષિણના વિજયોની રાજધાનીઓ)

૧૫૭. સિંહપુરા	”	”
૧૫૮. મહાપુરા	”	”
૧૫૯. વિજયપુરા	”	”
૧૬૦. અપરાજિતા	”	”
૧૬૧. અપરા	”	”
૧૬૨. અશોકા	”	”
૧૬૩. વીતશોકા	”	”
૧૬૪. વિજયા (શીતોદા નદીના ઉત્તર કિનારાના વિજ- યોની રાજધાનીઓ)	”	”

૧૬૫. વૈજયંતી	”	”
૧૬૬. જયંતી	”	”
૧૬૭. અપરાજિતા	”	”
૧૬૮. ચક્રપુરા	”	”
૧૬૯. ખડ્ગપુરા	”	”
૧૭૦. અવધ્યા	”	”
૧૭૧. અયોધ્યા	”	”
૧૭૨. ભદ્રશાલવન (મેરુપર્વત પરના વનખંડો)	”	”
૧૭૩. નંદનવન	”	”
૧૭૪. સૌમનસવન	”	”
૧૭૫. પંડકવન	”	”
૧૭૬. પાંડુકંભલશિલા (પંડકવનમાં આવેલી ચાર અભિષેકશિલાઓ)	”	”
૧૭૭. અતિપાંડુકંભલશિલા	”	”
૧૭૮. રક્તકંભલશિલા	”	”
૧૭૯. અતિરક્તકંભલશિલા	”	”

૧૮૦. મેરુપર્વત ”

૧૮૧. મેરુપર્વતની ચૂલિકા ”

[—સ્થા ૯૨]

ધાતકીખંડમાં ૬૮ ચક્રવર્તીના વિજયો છે. તથા તેમની ૬૮ રાજધાનીઓ છે.^૧

[—સમ ૬૮]

(૪) ધાતકીખંડમાં જંબૂદ્વીપ જેવું

જ ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં મંદર પર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમપ્રમાણુ આ બે ક્ષેત્ર આવેલાં છે—

(૧) ૧. ભરત (દક્ષિણમાં); ૨. ઐરવત (ઉત્તરમાં).

(૨-૫) બાકીનું પણ જંબૂદ્વીપાધિકારપ્રમાણે (૫૦ ૫૭૦).

બા. ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં મંદર પર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમપ્રમાણુ આ બે વર્ષર છે—

(૬) ૧. ચુલ્લહિમવાન (દક્ષિણમાં); ૨. શિખરી (ઉત્તરમાં).

(૭-૮). બાકીના વર્ષધરનાં જોડકાં પણ જંબૂદ્વીપ જેમ સમજવાં (૫૦ ૫૭૭-૮).

૩ ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં મંદરની દક્ષિણે અને ઉત્તરે આ બે વૃત્તવૈતાલ્ય છે—

(૯) ૧. હિંમવંતમાં શબ્દાપાતી; ૨. હિરણ્યવંતમાં વિકટાપાતી.

૧. ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં ૩૨ વિજય અને ભરત તથા ઐરવત પણ વિજય ગણાય છે તેથી ૩૪ થાય. એટલા જ વિજયો ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં છે તેથી ૩૪×૨=૬૮ ચક્રવર્તિવિજયો સમજવા.

વળી તે તે વિજયની રાજધાની પ્રત્યેકની એક લેખે ૬૮ થાય.

એ બે વૈતાલ્યોમાં આ બે દેવો વસે છે—

૧. સ્વાતી; ૨. પ્રભાસ.

(૧૦) બીજા બે વૃત્તવૈતાલ્યો માટે પણ જંબૂદ્વીપ જેમ. (પૃ૦ ૫૮૦)

દ. ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે આવેલ દેવકુરુની પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં આ બે અશ્વસ્કંધ જેવા અર્ધચંદ્રાકારે વક્ષસ્કાર પર્વતો છે—

(૧૧) ૧. સૌમનસ; ૨. વિદ્યુતપ્રભ.

(૧૨) ઉત્તરકુરુના વક્ષસ્કાર પણ જંબૂદ્વીપ જેમ. (પૃ૦ ૫૮૨)

ચ. ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધના મેરુની દક્ષિણે અને ઉત્તરે આ બે દીર્ઘવૈતાલ્યો સમપ્રમાણ છે—

(૧૩) ૧. ભરતનો દીર્ઘવૈતાલ્ય; ૨. ઔરવતનો દીર્ઘવૈતાલ્ય.

ભરતના દીર્ઘવૈતાલ્યમાંની શુક્ર તથા તેના અધિપતિનું વર્ણન પણ જંબૂદ્વીપ પ્રમાણે (પૃ૦ ૫૮૦).

ઞ. ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે તથા ઉત્તરે બે કૂટ છે તે આ—

(૧૪) ૧. ચુલ્લહિમવાનકૂટ; ૨. વૈશ્રમણ્યકૂટ.

(૧૫-૧૬) બાકીના વર્ષધરનાં કૂટોની હંકીકત પણ જંબૂદ્વીપ જેમ. (પૃ૦ ૫૮૬)

ઋ. ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે હિમવાનપર્વત અને શિખરીપર્વતમાં આ બે મહાહલ્લ છે—

(૨૦) ૧. પદ્મહલ્લ (હિમવાનમાં); ૨. પૌંડરિક (શિખરીમાં).

તેમાં વસનારી દેવી તથા —

(૨૧-૨૨) બાકીના વર્ષધર સંબંધી હોદો તથા દેવીઓ
પણ જંબૂદ્વીપ જેમ. (પૃ૦ ૫૬૪)

ઋ. ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મેરુની દક્ષિણે આવેલા
મહાહિમવાન વર્ષધરના મહાપદ્મહ્રદમાંથી બે મહાનદીઓ
નીકળે છે—

(૨૩) ૧. રોહિતા; ૨. હરિકાંતા.

(૨૪-૨૬) બાકીના વર્ષધરની મહાનદીઓ વિષે
પણ જંબૂદ્વીપ જેમ. (પૃ૦ ૫૬૭)

૯ ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે ભરત-
વર્ષમાં બે પ્રપાત્તહ છે—

(૨૭) ૧. ગંગાપ્રપાતહ્રદ; ૨. સિંધુપ્રપાતહ્રદ.

(૨૮-૩૩) બાકીનાં ક્ષેત્રોના પ્રપાત્તહ્રદ પણ જંબૂ
જેમ. (પૃ૦ ૫૬૬)

૧૦ ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં-મેરુની દક્ષિણે આવેલ
ભરતવર્ષમાં બે મહાનદીઓ છે—

(૩૪) ૧. ગંગા; ૨. સિંધુ.

(૩૫-૪૦) બાકીના વર્ષની નદીઓ પણ જંબૂદ્વીપ
જેમ. (પૃ૦ ૫૬૭)

બી. ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં આવેલા ભરતૈરવત વર્ષમાં
(૪૧-૪૮) ૧ અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમદુષમા આરાતુ
કાલમાન બે સાગરોપમ કોટાકોટી છે. ઇત્યાદિ બધું જંબૂદ્વીપ
પ્રમાણે સમજી લેવાનું છે. (પૃ૦ ૬૦૭)

જ-ઓ તે જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ બધું સમજી લેવાનું છે.

[—સ્થા. ૯૨]

ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધના સુષમા આરાતું કાલમાન તથા સુષમસુષમાઆરાના મનુષ્યોની ઊંચાઈ તથા પરમાયુ જંબૂદ્વીપ જેમ સમજી લેવું અને દેવકુરુ તથા ઉત્તરકુરુના મનુષ્યનું પરમાયુ તથા ઊંચાઈ પણ જંબૂદ્વીપ જેમ (પૃ. ૬૦૮) સમજી લેવું. અરિહંતવંશાદિની ઉત્પત્તિ પણ તે સુજળ.

[—સ્થા. ૧૪૩]

(૧) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં આ ત્રણ કર્મભૂમિઓ છે—

૧. ભરત; ૨. ઐરવત; ૩. મહાવિદેહ.

(૨) ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધના મેરુપર્વતની દક્ષિણે ત્રણ અકર્મભૂમિઓ છે.

૧. હિમવાન વર્ષ; ૨. હરિવર્ષ; ૩. દેવકુરુ.

(૩) ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધમાં મેરુપર્વતની ઉત્તરે ત્રણ અકર્મભૂમિઓ છે—

૧. ઉત્તરકુરુ; ૨. રમ્યગ્વર્ષ; ૩. હિરણ્યવંતવર્ષ.

(૪) તે જ પ્રમાણે મેરુની દક્ષિણે ત્રણ વર્ષવરપર્વત છે—

૧. ચુલ્લહિમવાન; ૨. મહાહિમવાન; ૩. નિષધ.

(૫) તે જ પ્રમાણે મેરુની ઉત્તરે ત્રણ વર્ષવરપર્વતો છે—

૧. નીલવંત; ૨. રુકમી; ૩. શિખરી.

(૬) તે જ પ્રમાણે મંદરની દક્ષિણે ત્રણ મહાદ્વ છે—

૧. પદ્મહદ; ૨. મહાપદ્મહદ; ૩. તિગિચ્છહદ.

તેમાં ત્રણ દેવતા પદ્ય સ્થિતિવાળી વસે છે—

૧. શ્રી; ૨. હી; ૩. ધૃતિ.

(૭) તે જ પ્રમાણે મેરુની ઉત્તરે ત્રણ મહાદ્વદ અને તેમાં વસનારી ત્રણ દેવતા છે—

દ્વદ. ૧. કેસરીહ્રદ ૨. મહાપૌંડરિક; ૩. પૌંડરિક.

દેવતા. ૧. કીર્તિ; ૨. યુદ્ધિ; ૩. લક્ષ્મી.

(૮) તે જ પ્રમાણે મેરુની દક્ષિણે આવેલા ચુલ્લ હિમવાન વર્ષધરમાંથી પદ્મહ્રદમાંથી ત્રણ મહાનદીઓ વહે છે—

૧. ગંગા; ૨. સિંધુ; ૩. રોહિતાંશા.

(૯) તે જ પ્રમાણે મેરુની ઉત્તરના શિખરી પર્વતમાંથી પૌંડરિક મહાહ્રદમાંથી ત્રણ મહાનદીઓ વહે છે—

૧. સુવર્ણકૂલા; ૨. રક્તા; ૩. રક્તાવતી.

(૧૦) તે જ પ્રમાણે મેરુની પૂર્વમાં વહેતી શીતા મહાનદીના ઉત્તર કિનારા તરફ ત્રણ અતરનદીઓ છે—

૧. ગાથાવતી; ૨. દ્રહવતી; ૩. પંકવતી.

(૧૧) તે જ પ્રમાણે દક્ષિણના કિનારે ત્રણ અતરનદીઓ છે—

૧. તપ્તજલા; ૨. મત્તજલા; ૩. ઉન્નમત્તજલા.

(૧૨-૧૩) તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમમાં વહેતી શીતોદાનદીના ઉત્તર અને દક્ષિણના કિનારે ત્રણ ત્રણ અંતરનદીઓ છે—

દક્ષિણે : ૧. ક્ષીરોદ્ધા; ૨. શીતસ્રોતા; ૩. અન્તોવાહિની.

ઉત્તરે : ૧. ભિર્મિમાલિની; ૨. ફેનમાલિની; ૩. ગંભીર-માલિની.

(૧૪) ધાતકીખંડના પૂર્વધિના ભરતમાં ત્રણ તીર્થ છે—

૧. માગધ; ૨. વરદામ; ૩. પ્રભાસ.

(૧-૧૪) ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ કર્મમયિની માંડીને અત્તરનદીઓ સુધીની હકીકત સમજવી.

[—સ્થા ૧૮૩, ૧૯૭, ૧૪૨]

(૧) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં ભરતૈરવત વર્ષોમાં—

૧. અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમસુષમા આરાનું,
૨. આ અવસર્પિણીના સુષમસુષમા આરાનું જઘન્ય,
૩. આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમ-સુષમા આરાનું—

—કાલમાન ચાર સાગરોપમ કોટાકોટી છે.

(૨) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ વર્ણને ચાર અકર્મભૂમિ છે—

૧. હિમવંત; ૨. હિરણ્યવંત; ૩. હરિવર્ષ ૪. રમ્યગ્વર્ષ.

(૩) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં ચાર વૃત્તવંતાદ્ય છે—

૧. શબ્દાપાતી; ૨. વિકટાપાતી; ૩. ગંધાપાતી;

૪. માલ્યવંત.

તેમાં ચાર દેવો પલ્લવસ્થિતિવાળા વસે છે—

૧. સ્વાતી; ૨. પ્રભાસ; ૩. અરુણ; ૪. પદ્મ.

(૪) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મહાવિદેહ ચાર પ્રકારનું છે—

૧. પૂર્વવિદેહ; ૨. અપરવિદેહ; ૩. દેવકુરુ; ૪. ઉત્તરકુરુ.

(૫) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા મહાનદીના ઉત્તર અને દક્ષિણ કિનારે ચાર-ચાર વક્ત્રસ્કાર પર્વતો છે—

ઉત્તરે

૧. ચિત્રકૂટ;
૨. પદ્મકૂટ;
૩. નલિનકૂટ;
૪. એકશૈલ.

દક્ષિણે

૧. ત્રિકૂટ;
૨. વૈશ્રમણકૂટ;
૩. અંબન;
૪. માતાંબન.

(૬) તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીના બન્ને કિનારે પણ ચાર-ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે.

દક્ષિણે ૧. અંકાપાતી; ૨. પક્ષમાપાતી; ૩. આશીવિષ;

૪. સુખાવહ.

ઉત્તરે ૧. અંદ્રપર્વત; ૨. સૂર્યપર્વત; ૩. દેવપર્વત;

૪. નાગપર્વત.

(૭) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મેરુપર્વતની ચારે વિદિશામાં ચાર વક્ષસ્કાર પર્વત (ગજદંતગિરિ) છે—

૧. સૌમનસ; ૨. વિદ્યુતપ્રભ; ૩. ગંધમાદન; ૪. માત્યવાન.

(૮) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મહાવિદેહ વર્ષમાં જન્મ્ય ચાર ઋષિહત, ચાર ચક્રવર્તી, ચાર વલ્લભ અને ચાર વાસુદેવ ઉત્પન્ન થયા છે, થાય છે અને થશે.

(૯) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મેરુમાં ચાર વન છે—

૧. ભદ્રશાલવન; ૨. નંદનવન; ૩. સૌમનસવન; ૪. પાંડકવન.

(૧૦) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મેરુના પાંડકવનમાં ચાર અમિષેકશિલાઓ છે—

૧. પાંડુકંબલા શિલા; ૨. અતિપાંડુકંબલા શિલા; ૩. રક્તકંબલાશિલા; ૪. અતિરક્તકંબલા શિલા.

(૧૧) મેરુની ચૂલિકા ઉપર ચાર યોજન વિસ્તૃત છે.

(૧-૧૧) આ જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ કાલ્પી માંડીને ચૂલિકા સુધીની હકીકત સમજી લેવી.

(૧) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીના ઉત્તર તથા દક્ષિણ કિનારા તરફ પાંચ-પાંચ વસસ્કાર પર્વત છે.

ઉત્તરે	દક્ષિણે
૧. માલ્યવાનં;	૧. ત્રિકૂટ;
૨. ચિત્રકૂટ;	૨. વૈશ્રમણ;
૩. પદ્મકૂટ;	૩. અંજન;
૪. નલિનકૂટ;	૪. માતાંજન;
૫. એકશૈલ.	૫. સૌમનસ.

(૨) તે જ પ્રમાણે શીતોદા નદીના બન્ને કિનારે પણ પાંચ પાંચ વસસ્કાર પર્વતો છે —

દક્ષિણે	ઉત્તરે
૧. વિદ્યુતપ્રભ;	૧. ચંદ્રપર્વત;
૨. અંકાપાતી;	૨. સૂર્યપર્વત;
૩. પદ્મપાતી;	૩. નાગપર્વત;
૪. આશીવિષ;	૪. દેવપર્વત;
૫. સુખાવહ.	૫. ગંધમાદન.

(૩) તે જ પ્રમાણે મેરુની દક્ષિણના દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુમાં પાંચ મહાહલ છે —

૧. દેવકુરુ	૨. ઉત્તરકુરુ
૧. નિષધહલ;	૧. નીલવંતહલ;
૨. દેવકુરુહલ;	૨. ઉત્તરકુરુહલ;
૩. સૂર્યહલ;	૩. ચંદ્રહલ;
૪. સુલસહલ;	૪. ઔરાવણહલ;
૫. વિદ્યુતપ્રભહલ.	૫. માલ્યવંતહલ.

(૧-૩) ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ તે જ પ્રમાણે સમજી લેવું.

[—સ્થાન ૪૩૪]

(૧) ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધમાં છ વર્ગકર્મમૂર્તિ છે —

૧. હિમવંત; ૨. હિરણ્યવંત; ૩. હરિવર્ષ; ૪. રમ્યઞ્વર્ષ;
૫. દેવકુરુ; ૬. ઉત્તરકુરુ.

(૨) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં છ વર્ષ છે —

૧. ભરત; ૨. ઐરવત; ૩. હિમવંત; ૪. હિરણ્યવંત;
૫. હરિવર્ષ; ૬. રમ્યઞ્વર્ષ.

(૩) ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધમાં છ વર્ષઘર છે —

૧. ચુદ્ધલહિમવાન; ૨. મહાહિમવાન; ૩. નિષધ;
૪. નીલવાન; ૫. રુક્મી; ૬. શિખરી.

(૪) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે છ કૂટ છે અને ઉત્તરે પણ છ કૂટ છે —

દક્ષિણે

ઉત્તરે

૧. ચુદ્ધલહિમવાન;

૧. નીલવંત;

૨. વૈશ્રમણ;

૨. ઉપદર્શન;

૩. મહાહિમવાન;

૩. રુક્મી;

૪. વૈશ્ય;

૪. મણિકંચન;

૫. નિષધ;

૫. શિખરી;

૬. રુચક.

૬. તિગિચ્છ.

(૫) ધાતકીખંડનીપમાં પૂર્વાર્ધમાં છ મહાહિમ છે અને તેમાં છ દેવતા વસે છે —

મહાહિમ

દેવતા

૧. પદ્મ;

૧. શ્રી;

૨. મહાપદ્મ;

૨. હી;

૩. તિગિચ્છ;

૪. કેસરી;

૫. મહાપૌંડરિક;

૬. પૌંડરિક.

૩. ધૃતિ;

૪. ક્રીર્તિ;

૫. બુદ્ધિ,

૬. લક્ષ્મી.

(૬) ધાતકીખંડના મેરુની દક્ષિણે ૭ મહાનદીઓ છે અને ઉત્તરમાં પણ તેટલી જ છે —

દક્ષિણે

૧. ગંગા;

૨. સિંધુ;

૩. રોહિતા;

૪. રોહિતાંશા;

૫. હરિ;

૬. હરિકાંતા.

ઉત્તરે

૧. નરકાંતા;

૨. નારીકાંતા;

૩. સુવર્ણકૂલા;

૪. રબ્યકૂલા;

૫. રક્તા;

૬. રક્તાવતી.

(૭) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીના બન્ને કિનારે મળીને ૬ અતરનદીઓ છે; તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમની શીતોદા નદીના બન્ને કિનારે પણ ૬ અતરનદીઓ છે —

શીતાની

૧. ગાથાવતી;

૨. દ્રહવતી;

૩. પંકવતી;

૪. તપ્તજલા;

૫. મત્તજલા;

૬. ઉન્મત્તજલા.

શીતોદાની

૧. ક્ષીરોદા;

૨. સિંહસ્રોતા;

૩. અંતોવાહિની;

૪. ભિર્મિભાલિની;

૫. ક્ષેનમાલિની;

૬. ગંધીરમાલિની.

(૧-૭) તે જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ સમજી લેવું.

(૧) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં સાત વર્ષ છે —

૧. હરત; ૨. ઐરવત; ૩. હિમવંત; ૪. હિરણ્યવંત;
૫. હરિવર્ષ; ૬. રમ્યવર્ષ; ૭. મહાવિદેહ.

(૨) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં સાત વર્ષધર છે —

૧. હિમવાન; મહાહિમવાન; ૩. નિષધ; ૪. નીલવંત;
૫. રુકમી; ૬. શિખરી; ૭. મંદર.

(૩) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં સાત મહાનદીઓ પૂર્વવાહિની છે અને કાલોદને જઈ મળે છે —

૧. ગંગા; ૨. રોહિતા; ૩. હરિ; ૪. શીતા; ૫. નર-
કાંતા; ૬. સુવર્ણકૂલા; ૭. રક્તા.

(૪) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં સાત નદીઓ પશ્ચિમાભિ-
મુખી વહે છે અને લવણસમુદ્રમાં જઈ મળે છે —

૧. સિંધુ; ૨. રોહિતાંશા; ૩. હરિકાંતા; ૪. શીતોદા;
૫. નારીકાંતા; ૬. સ્વચ્છકૂલા; ૭. રક્તાવતી.

(૧-૪) ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધ વિષે પણ એમ જ સમજવું. પણ તેની પૂર્વવાહિની નદીઓ લવણસમુદ્રને અને પશ્ચિમવાહિની નદીઓ કાલોદસમુદ્રને મળે છે એ વિશેષમાં.

[—સ્થા ૦ ૫૫૫]

(૧) ધાતકીખંડની પૂર્વાર્ધની તિમિસ અને ખંડપ્રપાત શુદ્ધ આઠ યોજન ઊંચી છે.

(૨) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં શીતા મહાનદીના બન્ને કિનારે આઠ વક્ષસ્કાર પવતો છે —

૧-૮. ચિત્રકૂટ યાવત્ માતંજન (પૃ ૬૩૩).

(૩) તે જ પ્રમાણે શીતોદાને બન્ને કિનારે આઠ વક્ષસ્કાર છે —

૧-૮. અંકાપાતી યાવત્ નાગપર્વત (પૃ૦ ૬૩૪).

(૪) ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધમાં મેરુની પૂર્વમાં વહેતી શીતા અને શીતોદા નદીને બન્ને કિનારે આઠ-આઠ ચક્રવર્તિ વિજયો છે. (પૃ૦ ૬૨૫-૬).

(૫) તે વિજયોની રાજધાનીઓ પણ બન્ને નદીના બન્ને કિનારે આઠ-આઠ છે. (પૃ૦ ૬૨૬-૭).

(૬) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં શીતાની ઉત્તરે, અને દક્ષિણે તથા શીતોદાની ઉત્તરે અને દક્ષિણે —

૮. ચક્રવર્તી, ૮. અરિહંત, ૮. વાસુદેવ ઉત્પન્ન થયા છે, થાય છે અને થશે.

(૭) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં શીતા મહાનદીની ઉત્તરે —

૮. દ્વીર્ધૈવાદ્ય (વિજયોના વક્ષસ્કાર);

૮. તિમિસશુભા (વિજયોના વક્ષસ્કાર સંબંધી);

૮. ખંડપ્રપાતશુભા

૮. કૃતમાલ્યકહેવ (તિમિસ સંબંધી);

૮. નૃત્યમાલ્યકહેવ (ખંડપ્રપાત સંબંધી);

૮. ગંગાકુંડ (વિજયની ગંગાનો);

૮. સિંધુકુંડ (વિજયની સિંધુનો);

૮. ગંગા (વિજયની);

૮. સિંધુ (વિજયની);

૮. ઋષભકૂટ પર્વત (વિજયભાવી);

૮. ઋષભકૂટકહેવ,

— એ બધું છે. તથા એ બધું તેના દક્ષિણ કિનારે પણ તેટલું જ છે; પણ ગંગા અને સિંધુને બદલે રક્તા અને રક્તાવતી નદી તથા તેના કુંડો સમજવા. શીતોદાના દક્ષિણ કિનારે શીતાના દક્ષિણ કિનારા જેમ સમજવું.

(૮.) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધની મેરુની ચૂલિકા મધ્ય-ભાગમાં આઠ યોજન પહોળી છે.

(૧-૮) ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ બધું તે જ પ્રમાણે.

[—સ્થા. ૬૪૧]

(૧) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મેરુની પૂર્વે શીતા નદીના બન્ને કિનારા પર દશ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે—

૧-૧૦. માલ્યવાન યાવત્ સૌમનસ. (પૃ. ૬૨૧, ૨૭ થી ૩૮)

(૨) તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમની શીતોદા નદીના બન્ને કિનારે દશ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે—

૧-૧૦. વિદ્યુત્પ્રભ યાવત્ ગંધમાદન. (પૃ. ૬૨૧, ૩૯ થી ૪૮)

(૧-૨) ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાંય તે જ પ્રમાણે.

[—સ્થા. ૭૬૮]

૪. કાલોદસમુદ્ર

કાલોદસમુદ્રનો^૧ ચક્રવાલ વિષ્કંભ આઠ લાખ યોજન છે. તેનો પરિધિ ૯૧ લાખ યોજનથી વધારે છે.

[—સ્થા. ૬૩૧; —સમ. ૬૧]

કાલોદધિની વેદિકા બે ગાઉ જાયી છે.

[—સ્થા. ૬૩]

૧. ધાતકીખંડને વક્ષાકારે વીંટીને રહેલો સમુદ્ર તે કાલોદ સમુદ્ર કહેવાય છે. તેનો પરિધિ ૯૧૭૭૬૦૫ યોજન છે. લવણસમુદ્રની જેમ આમાં ગોતીર્થ નથી તેમ ખાતાબકળશો પણ નથી. એટલે પાણીની જડાઈમાં તથા જાંચાણમાં કયાંય ફરક પડતો નથી. તેની સર્વથેકાણે જડાઈ એક હબર યોજન છે. એ ધાતકીખંડથી ખમણા વિસ્તાર વાળો હોવાથી ૮ લાખ યોજન પહોળો છે.

૫. પુષ્કરવરદ્વીપાધી^૧

આલ્યંતર પુષ્કરાધીનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ ૮ લાખ યોજન છે. બાહ્ય પુષ્કરાધીનો પણ તેટલો જ વિષ્કંભ છે.

[—સ્થાન ૬૩૨]

પુષ્કરવરદ્વીપની વેદિકા બે ગાઉ ઊંચી છે.

[—સ્થાન ૬૩]

પુષ્કરાધીના મેરુનું માપ ધાતકીખંડના મેરુ જેટલું સમજવું (પૃ ૬૧૬—૬૨૦).

[—સ્થાન ૭૨૧]

પુષ્કરાધીના પૂર્વાધીમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલ ઉત્તર-કુરુમાં પદ્મવૃક્ષ છે તેમાં પદ્મ નામનો અધિપતિ દેવ વસે છે. દક્ષિણે આવેલ દેવકુરુમાં કૂટશાલ્મલી નામનું વૃક્ષ છે તેમાં ગરુડદેવ વસે છે.

પુષ્કરાધીના પશ્ચિમાધીમાં ઉત્તરકુરુમાં મહાપદ્મ નામનું વૃક્ષ છે તેમાં પૌંડરિક નામનો અધિપતિ દેવ વસે છે અને દેવકુરુમાં કૂટશાલ્મલી વૃક્ષ છે તેમાં ગરુડદેવ વસે છે.

[—સ્થાન ૬૩]

પુષ્કરાધીમાં અહીં જણાવેલ બધું ધાતકીખંડની જેમ બેની સંખ્યામાં છે—

૧. ભરતવર્ષ;

૨-૧૮૧. ઔરવત ચાવત મેરુપર્વતની ચૂલિકા (પૃ ૬૨૦ ઇં).

[—સ્થાન ૬૩]

પુષ્કરાધીદ્વીપમાં પણ ધાતકીખંડ જેમ ચક્રવર્તિવિજયે ૬૮ તથા તેમની રાજધાનીઓ ૬૮ છે.

[—સમ ૬૮]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩૩.

(૧) પુષ્કરાર્ધદ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમપ્રમાણ આ બે ક્ષેત્રો છે—

(૧) ૧ ભરત; ૨ ઐરવત.

ઇત્યાદિ બધી હકીકત ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ જેમ સમજવી (પૃ૦ ૬૨૮).

તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમાર્ધ વિષે પણ ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધ જેમ હકીકત સમજ લેવી (પૃ૦ ૬૩૧).

[—સ્થા૦ ૬૩]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધ તથા પશ્ચિમાર્ધની કર્મ-ભૂમિઓ તથા અકર્મભૂમિઓ વગેરેની હકીકત પણ ધાતકી-ખંડ જેમ (પૃ૦ ૬૩૧-૩) સમજ લેવાની છે.

[—સ્થા૦ ૧૮૩, ૧૯૭, ૧૪૨]

ધાતકીખંડ જેમ પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધમાં પણ આરાના કાલમાનથી માંડીને મેરુની ચલિકા સુધીની હકીકત (પૃ૦ ૬૩૩-૪) સમજ લેવી.

[—સ્થા૦ ૩૦૨]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધમાંના વક્ષસ્કારથી માંડીને મહાહ્રદની હકીકત ધાતકીખંડ જેમ (પૃ૦ ૬૩૫) સમજ લેવી.

[—સ્થા૦ ૪૩૪]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના સુષમા આરાનું કાલમાન આદિ પણ ધાતકીખંડ જેમ (પૃ૦ ૬૩૧) સમજ લેવું.

[—સ્થા૦ ૧૪૩]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધની છ અકર્મભૂમિ આદિ હકીકત (પૃ૦ ૬૩૬) પણ ધાતકીખંડ જેમ સમજવાની છે.

[સ્થા૦ ૫૨૨]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધમાંના સાત વર્ષો વગેરે હકીકત ધાતકીખંડ જેમ (પૃં ૬૩૮) સમજી લેવી.

[—સ્થાં ૫૫૫]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધની તિમિસ ગુહા વગેરેની હકીકત ધાતકીખંડ જેમ (પૃં ૬૩૮) સમજી લેવી. પણ વિશેષમાં એટલુકે પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધની પૂર્વવાહિની નદીઓ પુષ્કરોદ સમુદ્રને અને પશ્ચિમવાહિની કાલોદ સમુદ્રને મળે છે તથા પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પશ્ચિમાર્ધની પૂર્વવાહિની નદીઓ કાલોદ સમુદ્રને તથા પશ્ચિમવાહિની નદીઓ પુષ્કરોદ સમુદ્રને મળે છે.

[—સ્થાં ૬૪૧]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધની તથા પશ્ચિમાર્ધની શીતા અને શીતોદાના દશ-દશ વક્ષસ્કારોની હકીકત ધાતકીખંડ જેમ (પૃં ૬૪૦) સમજી લેવી.

[—સ્થાં ૭૬૮]

૬. સમયક્ષેત્ર^૧

સમયક્ષેત્રમાં મંદર બાદ જતાં ૬૯ વર્ષ અને વર્ષધર છે :— ૩૫ વર્ષ^૨; ૩૦ વર્ષધર^૩; ૪ ઇંધુકાર^૪ = ૬૯.

[—સમં ૬૯]

સમયક્ષેત્રમાં કુલપર્વત (વર્ષધર) ૩૯ છે તે આ :— ૩૦ વર્ષધર^૩; ૫ મેરુ; ૪ ઇંધુકાર = ૩૯.

[—સમં ૩૯]

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૩૪.

૨. જલમાં ૭, ધાતકીમાં ૧૪ અને પુષ્કરાર્ધમાં ૧૪—સર્વ મળી ૩૫ વર્ષ ભરતાં છે.

૩. જલમાં ૬, ધાતકીમાં ૧૨, પુષ્કરાર્ધમાં ૧૨—સર્વ મળી ૩૦ હિમવાન આદિ વર્ષધર છે. આમાં મેરુને ગણ્યા નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું.

૪. બે ધાતકીમાં અને બે પુષ્કરાર્ધમાં. તે પણ વર્ષધર જ કહેવાય છે. કારણકે ક્ષેત્રને વિભક્ત કરે છે.

મનુષ્યક્ષેત્રમાં બે સમુદ્ર છે —

૧. લવણ; ૨. કાલોદ.

[—સ્થા ૧૧૧]

સમયક્ષેત્રમાં આ બધું પાંચપાંચ છે —

૧. ભરત;^૧ ૨. ઐરવત; ૩-૧૮૧. હિમવંત યાવત મંદરચૂલિકા (પૃ ૦ ૬૨૦ ઇ ૦).

[—સ્થા ૪૩૪]

જંબૂદ્વીપની બહાર આ બધું ચારચાર છે —

૧. ભરત;^૨ ૨. ઐરવત; ૩-૧૮૧. હિમવંત યાવત મંદરચૂલિકા (પૃ ૦ ૬૨૦).

[—સ્થા ૩૦૬]

(૧) સમયક્ષેત્રમાં દશ કુરુ છે તે આ —

૧-૫. પાંચ દેવકુરુ;^૩ ૬-૧૦. પાંચ ઉત્તરકુરુ^૪.

(૨) સમયક્ષેત્રમાં દશ મહાવૃક્ષો છે —

૧. સુદર્શના જંબૂ (જંબૂદ્વીપના ઉત્તરકુરુમાં);

૨. ધાતકીવૃક્ષ (ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના ઉત્તરકુરુમાં);

૩. મહાધાતકીવૃક્ષ (ધાતકી પશ્ચિમાર્ધના ઉત્તરકુરુમાં);

૪. પદ્મવૃક્ષ (પુષ્કરવરાર્ધના પૂર્વાર્ધમાં ઉત્તરકુરુમાં);

૫. મહાપદ્મવૃક્ષ (પુષ્કરવરાર્ધ પશ્ચિમાર્ધના ઉત્તરકુરુમાં);

૬-૧૦. પાંચ કૂટ શાલ્મલી (પાંચે ઉત્તરકુરુમાં).

તે વૃક્ષોમાં ક્રમશઃ આ દશ દેવો વસે છે —

૧. જંબૂમાં એક, ધાતકીમાં બે અને પુષ્કરાર્ધમાં બે સર્વ મળી પાંચ — આ જ પ્રમાણે બાકીના વિષે પણ સમજવું.

૨. ધાતકીમાં બે, પુષ્કરાર્ધમાં બે — આ જ પ્રમાણે બાકી વિષે પણ સમજવું.

૩. ૧ ભરતમાં, ૨ ધાતકીમાં અને બે પુષ્કરાર્ધમાં.

૧. અનાદત; ૨. સુદર્શન; ૩. પ્રિયદર્શન; ૪. પૌંડરિક;
૫. મહાપૌંડરિક; ૬-૧૦. વેણુદેવ ગરુડ.

[—સ્થા૦ ૭૬૪]

૭. અઢીદ્વીપબાહ્ય લોક^૧

(૧) માનુષોત્તર પર્વત^૨

માનુષોત્તર પર્વતને ચારે દિશાએ^૩ ચાર^૪
શિખરો છે —

૧. રત્ન (દક્ષિણ-પૂર્વમાં); ૨. રત્નોત્તય (દક્ષિણ-
પશ્ચિમમાં); ૩. સર્વરત્ન (પૂર્વોત્તરમાં); ૪. રત્નસંતય
(પશ્ચિમોત્તરમાં.)

[—સ્થા૦ ૩૦૦]

માનુષોત્તર પર્વત મૂળમાં ૧૦૨૨ ચોજન વિસ્તૃત છે.

[—સ્થા૦ ૭૨૪]

માનુષોત્તરપર્વત ૧૭૨૧ ચોજન ઊંચો છે.

[—સમ૦ ૧૭]

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૩૫.

૨. આ પર્વત મનુષ્યક્ષેત્રબાહ્ય પુંકરવરદ્વીપાર્ધમાં ગણાય છે. તેની
પહોળાઈ ૧૦૨૨ બાહ જતાં બાકીના બાહ પુંકરવરદ્વીપાર્ધની એટલે કે
૮ લાખ-૧૦૨૨=૭૨૮૬૭૮ ચોજન પ્રમાણ છે. તેનો આકાર એટલા સિદ્ધ
જેવો છે—આગળથી ઊંચો અને પાછળથી ક્રમશઃ નીચો છે. તે ૧૭૨૧
ચોજન ઊંચો અને મૂળમાં ૧૦૨૨ ચોજન પહોળો છે. તેની પહોળાઈ ક્રમશઃ
ઘટતી જાય છે અને શિખરમાં ૪૨૪ ચોજન પહોળાઈ રહી જાય છે.

૩. સૂત્રમાં દિશા કહ્યું છે પણ વિદિશામાં જો કુદો સમજવાં.

૪. આ પર્વતમાં આ ચાર જ કુદ નથી પણ ચતુસ્થાનક હોવાથી
ચાર કલાં છે. ચારે દિશામાં પણ પ્રત્યેકમાં ત્રણ ત્રણ હોવાથી બીજાં ૧૨
કુદો પણ છે.

(૨) નન્દીશ્વર વિષે વિચાર^૧

નન્દીશ્વરદ્વીપના મંડલમાં લગભગ વચ્ચે ચારે દિશાએ ચાર અંચનકપર્વત છે—

૧. પૂર્વનો અંચનક પર્વત; ૨. દક્ષિણનો અંચનક પર્વત; ૩. પશ્ચિમનો અંચનકપર્વત; ૪. ઉત્તરનો અંચનક પર્વત.

તે પર્વતો ૮૪૦૦૦ ચોજન ઊંચા છે, અને હજાર ચોજન જમીનમાં ઊંડા છે. મૂળમાં તેઓ દશહજાર ચોજન વિસ્તૃત છે અને તદનન્તર ક્રમશઃ વિસ્તાર ઓછો ઓછો થતો જાય છે અને પછી છેવટે ઉપર એક હજાર ચોજન વિષ્કંભ રહી જાય છે. મૂળમાં તેનો પરિધિ ૩૧૬૨૩ ચોજન છે, અને ઉપર ૩૧૬૬ ચોજન છે. તે બધા મૂળમાં વિસ્તીર્ણ છે, મધ્યમાં સંક્ષિપ્ત છે અને ઉપર તત્તુ છે. અને એમ ગોપુચ્છાકાર છે. તે પર્વતો સર્વ અંજનમય છે, સ્વચ્છ છે યાવત્ દર્શનીય છે.

તે પર્વતો પર ઉપરનો સપાટ ભાગ બહુજ રમણીય છે. અને તેની મધ્યમાં ચાર સિદ્ધાયતન આવેલાં છે. તે સિદ્ધાયતનો ૧૦૦ ચોજન લાંબાં, ૫૦ ચોજન પહોળાં, ૭૨ ચોજન ઊંચાં છે.

૧. જંબૂદ્વીપથી માંડીને ગણતાં નંદીશ્વર દ્વીપ આઠમો છે:—૧. જંબૂદ્વીપ, ૨. ધાતકીપાંડ, ૩. પુષ્કરવર, ૪. વરુણવર, ૫. ક્ષીરવર, ૬. ધૃતવર, ૭. ક્ષોદ્ધવર. સાતમા ક્ષોદ્ધવરદ્વીપને વીટીને સાતમો ક્ષોદોદ્ધ નામનો સમુદ્ર રહે છે અને તેની ફરતો વલયાકારે નંદીશ્વર દ્વીપ છે. આનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ ૧૬૩૮૪૦૦૦૦૦ છે. મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર આ નંદીશ્વરમાં બાવન જિનાલયો છે અને તેથી પણ આગળ આવનાર બારમા કુંડલ અને ૨૧મા રુચકદ્વીપમાં ચાર-ચાર છે એટલે સર્વ મળી મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર ૬૪ ચૈત્યો છે.

એ સિદ્ધાયતનોને ચારે દિશાએ ચાર દ્વાર છે —

૧. દેવદ્વાર; ૨. અસુરદ્વાર; ૩. નાગદ્વાર; ૪. સુપર્ણદ્વાર.

એ ચાર દ્વારમાં તે જ નામના ચાર પ્રકારના દેવો વસે છે.

એ દ્વારની સામે ચાર મુખમંડપ છે. એ મુખમંડપની સામે ચાર પ્રેક્ષાગૃહમંડપ છે. એ મંડપોની બરાબર વચમાં ચાર વજ્રના આખાટક છે. તે આખાટક પર ચાર મણિ-પેટિકા છે. મણિપેટિકા પર ચાર સિંહાસન છે. તે ચાર સિંહાસનો પર ચાર વિજયદ્રૂધ્ય છે. તે દ્રૂધ્યની વચમાં ચાર વજ્રમય અંકુશ છે. તે અંકુશમાં મોતીની માળાની ચાર કુંભિકા છે. એ પ્રત્યેક કુંભિકા ફરતી પોતાથી અધીં જાયી ચાર ચાર અર્ધ કુંભિકાઓ છે.

એ પ્રેક્ષાગૃહમંડપની સામે ચાર મણિપીઠિકા છે. એ પીઠિકા પર ચાર ચૈત્ય સ્તૂપો છે. એ ચૈત્ય સ્તૂપની ચારે દિશાએ ચાર ચાર મણિપીઠિકાઓ છે. એ પીઠિકા પર પર્યાકાસનબદ્ધ, રત્નજ, સ્તૂપાભિમુખ ચાર જિનપ્રતિ-માઓ છે —

૧. ઋષભ; ૨. વર્ધમાન; ૩. ચન્દ્રાનન; ૪. વારિસેન.

એ ચૈત્યસ્તૂપની સામે ચાર મણિપીઠિકા છે અને તેમના પર ચાર ચૈત્યવૃક્ષ છે. એ વૃક્ષોની સામે ચાર મણિપીઠિકા છે અને તેમના પર મહેન્દ્રધ્વજ છે. એ ધ્વજોની સામે ચાર નન્દા પુષ્કરિણી છે.

એ પુષ્કરિણીઓની ચારે દિશાએ ચાર વનખંડ છે—

૧. પૂર્વમાં અશોકવન; ૨. દક્ષિણમાં સપ્તપર્ણવન;
૩. પશ્ચિમમાં ચંપકવન; ૪. ઉત્તરમાં આમ્લવન.

(૧) તેમાં જે પૂર્વદિશાનો અંચનક પર્વત છે, તેની ચારે દિશાએ ચાર નંદા પુષ્કરિણીઓ છે —

૧. નંદોત્તરા; ૨. નન્દા; ૩. આનંદા; ૪. નંદિવર્ધના.

તે નંદા પુષ્કરિણીઓ ૧ લાખ યોજન લાંબી, ૫૦ હજાર યોજન પહોળી અને હજાર યોજન ઊંડી છે.

પ્રત્યેક વાવડીની ચારે દિશાએ પગથિયાઓની ત્રણ ત્રણ હારો છે. અને હાર સામે ચાર તોરણ છે. તે પ્રત્યેક પુષ્કરિણીની ચારે દિશાએ વનખંડ છે.

એ પુષ્કરિણીઓની વચ્ચે ચાર દધિમુખ પર્વતો છે. એ પર્વતો ૬૪૦૦૦ યોજન ઊંચા છે અને એક હજાર યોજન ઊંડા છે. બધા ભાગમાં તે સમ છે. દરેકની પહોળાઈ દશ હજાર યોજન છે અને પરિધિ ૩૧૬૨૩ યોજન છે. તે પર્વતો સર્વપ્રકારના રત્નયુક્ત છે — યાવત્ દર્શનીય છે. આ દધિમુખ પર્વતો ઉપરનો ભાગ સપાટ છે. બાકીનું બધું વર્ણન અંચનક પર્વત જેમ સમજી લેવું — યાવત્ ઉત્તરમાં આગ્રવન છે.

(૨) તેમાં જે દક્ષિણનો અંચનક પર્વત છે, તેની ચારે દિશામાં ચાર નંદા પુષ્કરિણીઓ છે —

૧. ભદ્રા; ૨. વિશાલા; ૩. કુમુદા; ૪. પુંડરિકિણી.

તે પુષ્કરિણીઓ એક લાખ યોજન લાંબી છે એમ બાકીનું બધું વર્ણન પૂર્વવત્ સમજી લેવું.

(૩) તેમાં જે પશ્ચિમ તરફનો અંચનક પર્વત છે, તેની ચારે દિશામાં ચાર નંદા પુષ્કરિણીઓ છે —

૧. નંદિષેણા; ૨. અમોઘા; ૩. ગોરત્પા; ૪. સુદર્શના.

બાકીનું વર્ણન પૂર્વવત્ સમજી લેવું.

(૪) તેમાં જે ઉત્તરનો અંચનક પર્વત છે, તેની આરે દિશાએ ચાર પુષ્કરિણીઓ છે —

૧. વિજયા; ૨. વૈજયંતી; ૩. જયંતી; ૪. અપરાજિતા. બાકીનું બધું વર્ણન પૂર્વવત્ સમજ લેવું.

નન્દીશ્વરદ્વીપની મધ્યમાં ચારે વિદિશામાં ચાર રતિકર પર્વતો છે—

૧. ઉત્તરપૂર્વનો; ૨. દક્ષિણપૂર્વનો; ૩. દક્ષિણપશ્ચિમનો; ૪. ઉત્તરપશ્ચિમનો.

જે રતિકર પર્વતો ૧૦૦૦ ચોજન ઊંચા છે તથા ૧૦૦૦ ગાઉ જમીનમાં ઊંડા છે. તેઓ બધે ભાગે સમ છે. ગાદરના આકારે દરેકનો વિષ્કંભ ૧૦૦૦૦ ચોજન છે અને ૩૧૬૨૩ ચોજન પરિધિ છે. તેઓ સર્વરત્નયુક્ત છે, સ્વચ્છ છે, યાવત્ દર્શનીય છે.

(૧) તેમાં જે ઉત્તરપૂર્વમાં રતિકર પર્વત છે, તેની આરે દિશાએ ઈશાન દેવેન્દ્રની ચાર પટરાણીઓની જંબૂદ્વીપપ્રમાણ ચાર રાજધાનીઓ છે—

૧. નંદોત્તરા કૃષ્ણાની; ૨. નંદા કૃષ્ણારજિની; ૩. ઉત્તરકુરા રામાની; ૪. દેવકુરા રામરક્ષિતાની.

(૨) તેમાં જે દક્ષિણપૂર્વનો રતિકર પર્વત છે, તેમાં ચારે દિશાએ શકેન્દ્રની ચારે પટરાણીઓની જંબૂદ્વીપપ્રમાણ ચાર રાજધાનીઓ છે—

૧. સમના પદ્માની; ૨. સૌમના શિવાની; ૩. અર્ચિમાલી સતીની; ૪. મનોરમા અંબુની.

(૩) તેમાં જે દક્ષિણ પશ્ચિમનો રતિકર પર્વત છે, તેમાં ચારે દિશાએ શકેન્દ્રની ચારે પટરાણીઓની જંબૂદ્વીપપ્રમાણ ચાર રાજધાનીઓ છે—

૧. ભૂતા અમલાની; ૨. ભૂતાવતંસક અપ્સરાની; ૩. ગોસ્તૂપા નવમિતાની; ૪. સુદર્શના રોહિણીની.

(૪) તેમાં જે ઉત્તરપશ્ચિમમાં રતિકરપર્વત છે, તેમાં ચારે દિશાએ ઇશાનેન્દ્રની ચાર પટરાણીઓની જંબૂદ્વીપ-પ્રમાણ ચાર રાજધાનીઓ છે —

૧. રત્ના વસુની; ૨. રત્નોચ્ચયા વસુગુપ્તાની; ૩. સર્વરત્ના વસુમિત્રાની; ૪. રત્નસંચયા વસુધરાની.

[—સ્થાં ૩૦૭]

અધા અંચનક પર્વતો ૮૪૦૦૦ યોજન ઊંચા છે.

[—સમં ૮૪]

અધા અંચનક પર્વતો હજાર યોજન જમીનમાં ઊંડા, મૂળમાં દશ હજાર યોજન પહોળા અને શિખર પર હજાર યોજન પહોળા છે.

અધા રતિકર પર્વતો હજાર યોજન ઊંચા તથા હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડા છે. તે અધે ઠેકાણે સમાનપરિમાણુ વાળા છે, અને ઝાલરના આકારે દશ હજાર યોજન પહોળા છે.

અધા દધિમુખ^૧ પર્વતો હજાર યોજન ઊંડા છે. તે સર્વત્ર સમાન પરિમાણુવાળા તથા પટ્યંકસંસ્થાને દશ હજાર યોજન પહોળા છે, અને ૬૪ હજાર યોજન ઊંચા છે.

[—સ્થાં ૭૨૫;—સમં ૬૪]

૧, આ દધિમુખ પર્વતો અંચનક પર્વતની ચારે દિશાએ રહેલી ચાર વાવડીમાં મધ્યમાં આવેલા છે. અંચનક ચાર હોવાથી તેમની ૧૬ પુષ્ક-રિણીમાં આ દધિમુખ પર્વતો સર્વ મળી ૧૬ થાય.

નન્દીશ્વર દ્વીપની મધ્યમાં સાત દ્વીપ છે —

૧. જંબૂદ્વીપ; ૨. ધાતકીખંડદ્વીપ; ૩. પુષ્કરવરદ્વીપ;
૪. વરુણવરદ્વીપ; ૫. ક્ષીરવરદ્વીપ; ૬. ધૃતવર; ૭. ક્ષોદ્ધવર.

નન્દીશ્વર દ્વીપની મધ્યમાં સાત સમુદ્ર છે. —

૧. લવણ; ૨. કાલોદ, ૩. પુષ્કરોદ; ૪. વરુણોદ;
૫. ક્ષીરોદ; ૬. ધૃતોદ; ૭. ક્ષોદ્ધોદ.

[—સ્થા ૦ ૫૮૦]

(૩) રુચકદ્વીપ^૧

(૧) જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની પૂર્વમાં રુચકવર^૨
પર્વતમાં આઠ કૂટ છે —

૧. રિષ્ટ; ૨. તપનીય; ૩. કંચન; ૪. રજત; ૫. દિશા-
સ્વસ્તિક; ૬. પ્રલંબ; ૭. અંજન ૮. અંજનપુલક.

એ કૂટોમાં ઋદ્ધિશાળી પદ્મસ્થિતિવાળી આઠ દિશા-
કુમારીઓ વસે છે —

૧. નંદોત્તરા; ૨. નંદા; ૩. આનંદા; ૪. નંદિવર્ધના;
૫. વિજયા; ૬. વૈજયંતી; ૭. જયંતી; ૮. અપરાજિતા.

(૨) જંબૂના મેરુપર્વતની દક્ષિણે રુચકવર પર્વતમાં
આઠ કૂટ છે અને તેમાં આઠ દિશાકુમારીઓ વસે છે તે
નીચે પ્રમાણે —

૧. જંબૂદ્વીપથી ગણતા આ દ્વીપ ૨૧મો છે. નન્દીશ્વર આઠમો છે ત્યાર
પછી ૯. અરુણ, ૧૦. અરુણવરદ્વીપ, ૧૧. અરુણવરાવભાસ, ૧૨. કુંડલવર,
૧૪. કુંડલવરાવભાસ, ૧૫. અરુણોપપાત, ૧૬. અરુણોપપાતવર, ૧૭. અરુણો-
પપાતવરાવભાસ, ૧૮. શખ, ૧૯. શખવર, ૨૦. શખવરાવભાસ, ૨૧. રુચક.

૨. આ રુચકવર માનુષોત્તરની જેમ વલયાકારે રુચકદ્વીપની મધ્યમાં
આવેલો છે. એટલે અહીં જંબૂના મેરુથી ચારે દિશામાં તે હોવાથી તેનાં
કૂટો ગણાવ્યાં છે. આ રુચકવર પર્વતની ચારે દિશામાં એક એક
જિનચેત્ય છે.

કૂટો	કુમારિકાઓ
૧. કનક;	૧. સમાહારા;
૨. કંચન;	૨. સુપ્રતિજ્ઞા;
૩. પદ્મ;	૩. સુપ્રભુષ્ઠા;
૪. નલિ	૪. યશોધરા;
૫. શર્શ	૫. લક્ષ્મીવતી;
૬. દિવા	૬. શેષવતી;
૭. વૈશ્ર	૭. ચિત્રશુભા;
૮. વૈશ્વ	૮. વસુંધરા.

(૩) તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમે રુચકમાં ૮ કૂટો અને ૮ દિશાકુમારીઓ છે તે નીચે પ્રમાણે —

કૂટો	કુમારિકાઓ
૧. સ્વસ્તિક;	૧. ધલાદેવી;
૨. અમોઘ;	૨. સુરાદેવી;
૩. હિમવાન;	૩. પૃથ્વી;
૪. મંદર;	૪. પદ્માવતી;
૫. રુચક;	૫. એકનાસા;
૬. રુચકોત્તમ;	૬. નવમિતા;
૭. ચંદ્ર;	૭. સીતા;
૮. સુદર્શન.	૮. ભદ્રા.

(૪) તે જ પ્રમાણે ઉત્તરે રુચકમાં આઠ કૂટો અને આઠ દિશાકુમારીઓ નીચે પ્રમાણે —

કૂટો	કુમારિકાઓ
૧. રત્ન;	૧. અલંબુષા;
૨. રત્નોચ્ચય;	૨. મિત્રકેશી;

૩. સર્વરત્ન;	૩. પૌંડરી;
૪. રત્નસંયય;	૪. ગીતવાસની;
૫. વિજય;	૫. આશા;
૬. વૈજયંત;	૬. સર્વંગા;
૭. જયંત.	૭. શ્રી;
૮. અપરાજિત.	૮. હી.

[—સ્થાન ૬૪૩]

રુચક માંડલિક પર્વત ૮૫૦૦૦ યોજન ઊંચો છે.

[—સમ ૮૫]

રુચકવર પર્વત હજાર યોજન જમીનમાં ઊંડો, મૂળમાં દશ હજાર યોજન પહોળો અને શિખર પર હજાર યોજન પહોળો છે.

[—સ્થાન ૭૨૬]

(૪) માંડલિક પર્વતો

માંડલિક (વલયાકાર) પર્વત ત્રણ છે—

૧. માનુષોત્તર^૧ (પુષ્કરવરમાં);
૨. કુંડલવર (કુંડલદ્વીપમાં);
૩. રુચકવર^૨ (રુચકદ્વીપમાં).

[—સ્થાન ૨૦૪]

કુંડલવર પર્વત હજાર યોજન ઊંડો, મૂળમાં દશ હજાર યોજન પહોળો અને શિખર પર હજાર યોજન પહોળો છે.

[—સ્થાન ૭૨૬]

૧. માનુષોત્તર માટે પુષ્કરાધદ્વીપ અને રુચક માટે રુચકદ્વીપનું વર્ણન જોવું.

(૫) અસંખ્યાતમો જંબૂદ્વીપ^૧

વિજય^૨ રાજધાની ૧૨ લાખ યોજન લાંબી અને પહોળી છે.

[—સમ૦ ૧૨]

વિજય, વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત રાજધાનીમાં પ્રાકારો ૩૭ યોજન ઊંચા છે.

[—સમ૦ ૩૭]

(૬) અસંખ્યાતમો અરુણોદય સમુદ્ર

અસુરેન્દ્ર અમરનો તિગિચ્છ નામનો ઉત્પાતપર્વત ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો છે.^૩

[—સમ૦ ૧૭]

અસુરેન્દ્ર બલિનો રુચકેન્દ્ર^૪ ઉત્પાતપર્વત ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો છે.

[—સમ૦ ૧૭]

૧. આ દ્વીપનું નામ જંબૂદ્વીપ છે પણ તે પ્રથમ જણાવેલો જંબૂદ્વીપ ન સમજવો. આગળ જઈ દેશ્વાય દ્વીપ-સમુદ્રો વટાવી અસંખ્યાતમો આ જંબૂદ્વીપ આવે છે. પ્રથમ જંબૂદ્વીપ સાથે માત્ર આનું નામસાદૃશ્ય છે.

૨. પ્રથમ જંબૂદ્વીપની જગતીમાં પૂર્વ દિશામાં આવેલ વિજયદ્વારના પધિપતિની આ વિજયા નામની રાજધાની અસંખ્યાતમા જંબૂદ્વીપમાં ૧ જ પ્રમાણે બાકીના વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત દ્વારના તિની તે તે નામની રાજધાનીઓ પણ આ અસંખ્યાતમા માં છે.

આઠમરને મનુષ્યલોકમાં આવવું હોય ત્યારે તે આ પર્વત પર

કૂલે તેથી તેનું ઉત્પાતપર્વત એવું નામ પડ્યું છે. તે અરુણોદય

૧. ૨૧ માં ૪૨ હજાર યોજનતે આવેલ છે.

૨. ૨૮૧ માં પણ અરુણોદયમાં જ ૪૨ હજાર યોજનતે ઉત્તરમાં

ટિપ્પણ

૧. જ'બુદ્રીપ :—

લોકના ત્રણ ભાગ છે. અધોલોક, મધ્યલોક અને ઉર્ધ્વલોક. તેમાં મધ્યલોકમાં એકબીજાને વીટીને રહેલા એવા અસંખ્ય દ્રીપ-સમુદ્રો છે. તેમાં સૌની વચ્ચે આકાર જેવા ગોળાકારે જ'બુદ્રીપ આવેલા છે અને તેને વીટીને બગડી આકારે ગોળ એવા લવણસમુદ્ર છે. લવણસમુદ્રને વીટીને ધાતકીદ્રીપ છે. આમ એક સમુદ્ર અને એક દ્રીપ એમ એકબીજાને વીટીને રહેલા અસંખ્યાત દ્રીપ અને સમુદ્રો છે. અતિમ સમુદ્ર સ્વયંભૂરમણ છે તે સ્વયંભૂરમણ નામના દ્રીપને વીટીને રહેલ છે. શાસ્ત્રકારોએ અમુક દ્રીપ અને સમુદ્રનાં નામો જણાવ્યાં છે અને બાકીનાં માટે કહી દીધું છે કે જગતમાં જે કાંઈ પ્રશસ્ત છે તે નામવાળા તે તે દ્રીપ અને સમુદ્ર છે. દ્રીપનાં નામો ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે—જબ્, ધાતકીખંડ, પુષ્કર, વારુણી-વર, ક્ષીરવર, ધૃતવર, ઈશ્વરસ, નંદીશ્વર, અરુણ, ઇત્યાદિ. અને સમુદ્રનાં નામો ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે—લવણ, કાલોદધિ, અને ત્યાર પછીના બધા સમુદ્રોનાં નામો તે જે દ્રીપને વીટળાઈને રહ્યા હોય તે જ સમજવાં, એટલે પુષ્કરસમુદ્ર, વારુણીવરસમુદ્ર, ક્ષીરવરસમુદ્ર આદિ.

૨. જગતી :—

પ્રત્યેક દ્રીપ અને સમુદ્રને અતે જગતી હોય છે. આ જગતીના વિસ્તારને તે તે દ્રીપ અને સમુદ્રમાં જ-જેને તે ઘેરતી હોય—ગણવામાં આવે છે. તે વજની બનેલી હોય છે. છેક નીચે બાર યોજન પહોળી છે અને ક્રમશઃ ઘટતા ઘટતાં છેક ઉપર ૪ યોજન પહોળી રહે છે. તે જગતીની ઉપર વચ્ચે બે ગાઢ જીરૂ અને ૫૦૦ ધનુષ પહોળી વેદિકા આવેલી છે. એ વેદિકાની બન્ને બાજુએ વન આવેલું છે. આ જગતીમા સમાનાન્તરે ચાર ક્ષાર આવેલાં છે.

૩. ક્ષારોનું અંતર :—

૭૯ મું સમવાય હોવાથી ૭૯૦૦૦નો અંક આપી કાંઈક વધારે અંતર છે એમ કહ્યું; પણ ખરી રીતે ૭૯૦૫૨ યોજન, ૧ કોશ, ૧૫૩૨ ધનુષ, ૩ આંગળ અને ત્રણ ચવ અંતર જ'બુદ્રીપની જગતીમા આવેલાં ક્ષારોનું છે.

મણ પ્રત્યેક દ્વીપ અને સમુદ્રની જગતીનાં દ્વારોનું અંતર કાઢવું હોય તો તેના માટે નિયમ આ પ્રમાણે છે — હરએક જગતીમાં દ્વાર ચાર હોય છે — અને હરએક દ્વાર ચાર ચાર ચોજન પહોળું હોય છે અને બંને બાજુએ એક એક કોશની બારસાખની લીત હોય છે. — એટલે ચારે દ્વારની પહોળાઈ ૧૬ ચોજન અને ચાર દ્વારની આઠ લીંતની એક એક કોશ ગણતાં ૮ કોશ પહોળાઈ થાય, એટલે કે બે ચોજન થાય. આમ બધાં મળી ૧૮ ચોજન થાય. તે તે જગતીની એટલે કે તે તે દ્વીપ-સમુદ્રની પરિધિમાંથી આ ૧૮ ચોજન બાદ કરી તેને ચારે ભાગતાં બે ભાગ આવે, તે તે જગતીનાં દ્વારોનું પરસ્પર અંતર સમજવું. જ'બદ્વીપનાં દ્વારોનું અંતર ઉપર બતાવ્યું છે. ક્ષાતકીખંડનાં દ્વારોનું અંતર કાઢવું હોય તો આ પ્રમાણે — તેની પરિધિ ૪૧૧૦૯૬૧ ચોજન છે તેમાંથી ૧૮ બાદ કરીએ એટલે ૪૧૧૦૯૪૩ રહે; તેને ચારે ભાગતાં ૧૦૨૭૭૩૫ ચોજન, અને ત્રણ કોશ આવે — આ દ્વારોનું અંતર સમજવું; આ જ પ્રમાણે ગમે તે દ્વીપ-સમુદ્રના દ્વારનું અંતર કાઢી શકાય.

૪. મેરુપર્વત :—

ભૂમિતળથી જમીનમા જેમ જેમ જઈએ, તેમ તેમ તે ચોજનના અગિયારમા ભાગ જેટલો પ્રત્યેક ચોજને વધે છે એટલે મૂળમાં તે ૧૦૦૯૦૦૦ ચોજન પહોળો છે. સારાંશ એ છે કે મેરુ તફન નીચેથી ઉપર ચઢીએ તેમ તેમ પહોળાઈમાં ઘટતો જાય છે. અને ઉપરથી નીચે ઊતરીએ તેમ પહોળાઈમાં વધતો જાય છે. એ વધઘટનું માપ પ્રત્યેક ચોજને ૧૦૦૦ ચોજન છે એટલે અગિયાર ચોજને એક ચોજન ઘટે-વધે. આ ૧૦૦૦ અંક જેને 'ચય' કહેવામાં આવે છે તે નાણવાની રીત આ પ્રમાણે — નીચે ઉપરના વિસ્તારની બાદબાકી કરવી એટલે કે ૧૦૦૯૦૦૦ ચોજન — ૧૦૦૦ ચોજન = ૯૦૯૦૦૦ ચોજન આવે. આને જેટલી જગ્યાઈ હોય તેટલા વડે ભાગવા એટલે કે ૯૦૯૦૦૦ — ૧૦૦૦૦૦ ઉંચાઈના ચોજન = $\frac{100000}{909000} \times \frac{1}{100000} = \frac{1}{909}$ અંક. આ જ રીતે જે જે વસ્તુ સરખી રીતે ઘટી-વધતી હોય તેનો ચયાંક નીકળી શકે છે. આ ગણિતના આધારે મેરુ અમુક જગ્યાઈએ કેટલો પહોળો હશે તે નક્કી શકાય છે.

૫. અભિષેકશિલાઓ :—

પાંડુકવનના મધ્યભાગમાં ચૂલિકા આવેલી છે. તે ચૂલિકાની આરે દિશાએ ૫૦ ચોજન દૂર જિનભવનો આવેલ છે. એ જિનભવન પાસે આ અભિષેકશિલાઓ છે. પૂર્વમાં પાંડુકબલા, પશ્ચિમમાં રક્તકબલા, દક્ષિણમાં અતિપાંડુકબલા અને ઉત્તરમાં અતિરક્તકબલા છે. અતિ વિશેષણ વાળી બન્ને શિલામાં એકએક સિંહાસન અને બાકીની બન્નેમાં બબ્બે સિંહાસન છે. આ સિંહાસનો પર તે તે દિશામાં ઉત્પન્ન થનાર તીર્થ કરનો અભિષેક થાય છે. પાંડુકબલા અને રક્તકબલા પર બબ્બે સિંહાસન માનવાનું કારણ એ છે કે, પૂર્વ મહાવિદેહ અને પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં એકી સાથે કોઈ વખત બબ્બે તીર્થ કરનો જન્મ થાય તો એકી સાથે તેમનો અભિષેક થઈ શકે. ભરત અને ઐરવતમાં એક વખતે એક તીર્થ કરનો જન્મ હોય છે તેથી ઉત્તર અને દક્ષિણની શિલા પર એક એક સિંહાસન માન્યું છે.

૬. જમ્બૂદ્વીપનાં વર્ષો—ક્ષેત્રો :—

જમ્બૂદ્વીપમાં કુલ સાત વર્ષ—ક્ષેત્ર આવેલ છે. તે આ—ભરત, ઐરવત, હિમવંત, હિરણ્યવંત, હરિવર્ષ, રમ્યઞ્વર્ષ અને વિદેહ જમ્બૂદ્વીપના દક્ષિણાન્તે ભરત અને ઉત્તરાન્તે ઐરવત આવેલા છે. ભરતની ઉત્તરે હિમવંત અને હિમવંતની ઉત્તરે હરિવર્ષ આવેલા છે. આ ત્રણે ક્ષેત્રો મેરુ પર્વતની દક્ષિણે આવેલાં છે. ત્યાર પછી મેરુની આસપાસ આવેલું વિદેહ ક્ષેત્ર છે. તે બે ભાગમાં વહેવાય છે. મેરુથી પૂર્વમાં રહેલું વિદેહ પૂર્વવિદેહ કહેવાય છે. અને પશ્ચિમમાં રહેલું વિદેહ પશ્ચિમ વિદેહ કહેવાય છે. વિદેહ પછી મેરુની ઉત્તરે રમ્યઞ્વર્ષ અને તેની ઉત્તરે હિરણ્યવંત અને તેની ઉત્તરે ઐરવતવર્ષ છે. રમ્યઞ્વર્ષ, હિરણ્યવંત અને ઐરવત વર્ષ આ ત્રણે ક્ષેત્રો મેરુની ઉત્તરે આવેલાં છે. આ વિભાગ નિશ્ચય દિશાને આશ્રયે સમજવો. પણ વ્યવહાર દિશાની અપેક્ષાએ તો સર્વ ક્ષેત્રોને મેરુ ઉત્તર દિશામાં જ પડે છે. કારણ, વ્યવહારમાં દિશાને નિયમ સૂચના ઉદ્યાત્ત ઉપર અવલગિત છે. સૂર્યોદય તરફ મોટું કરી ઊભા રહેતાં ડાબી બાજુએ ઉત્તર દિશા ગણાય છે અને ભરતવર્ષના મનુષ્યને આ નિયમ પ્રમાણે ઉત્તર દિશામાં મેરુ ગણાય. ભરત ક્ષેત્રમાં સૂર્યાસ્તની જે દિશા છે, તે ઐરવતમાં સૂર્યોદયની છે તેથી ત્યાં પણ સૂર્યોદય તરફ મોટું કરતા મેરુ ઉત્તર દિશામાં જ પડે છે. આ જ પ્રમાણે બીજાં વર્ષો વિષે પણ સમજી લેવું.

આ સાતે વર્ષેની વિભક્ત કરનાર છ વર્ષધર પર્વત છે. તે બધા પૂર્વથી પશ્ચિમ લાંબા છે. તે આ—હિમવંત, મહાહિમવંત, નિષધ, નીલ, રુકમી, અને શિખરી. ભરત અને હિમવંતને હિમવંત વર્ષધર જુદા પાડે છે. હિમવંત અને હરિવર્ષને મહાહિમવંત પર્વત જુદા પાડે છે. હરિવર્ષ અને વિદેહને નિષધ પર્વત જુદા પાડે છે. વિદેહ અને રમ્યગ્વર્ષને નીલ પર્વત જુદા પાડે છે. રમ્યગ્વર્ષ અને હિરણ્યવંત ક્ષેત્રને રુકમી પર્વત જુદા પાડે છે અને હિરણ્યવંત અને ઐરવત ક્ષેત્રને શિખરી પર્વત જુદા પાડે છે.

ભરતથી માંડી મહાવિદેહ પર્વતના ક્ષેત્ર અને પર્વતનો ક્રમશઃ ઉત્તર દક્ષિણનો વિસ્તાર બમણો બમણો થતો જાય છે. તે જ પ્રમાણે ઐરવતથી મહાવિદેહપર્વત પણ સમજવું.

૭. ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રો:—

ગોળ જગદ્દીપના દક્ષિણાન્તે હોવાથી ભરતક્ષેત્રનો આકાર અર્ધચંદ્રાકાર જેવો છે. તેની પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ દિશાએ લવણસમુદ્ર છે ઉત્તર દિશાએ હિમવત પર્વત આવેલો છે ઐરવત વિષે ઠીક તેથી બિલકુલ છે—તે જગદ્દીપના ઉત્તરાન્તે હોવાથી તેને પૂર્વ—પશ્ચિમ અને ઉત્તરમાં લવણસમુદ્ર અને દક્ષિણમાં શિખરી પર્વત છે. તે પણ અર્ધચંદ્રાકારે જ છે. આ બન્ને ક્ષેત્રો પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીની લંબાઈમાં ૧૪૪૭૧૬૬ થી કાંઈક ન્યૂન યોજન પ્રમાણ અને ઉત્તર દક્ષિણની પહોળાઈમાં ૫૨૬૬૬ યોજન પ્રમાણ હોવાથી તેમને સમપ્રમાણ કહ્યાં છે.

૮. હિમવંત અને હિરણ્યવંત ક્ષેત્રો:—

હિમવંત ક્ષેત્રની પૂર્વ અને પશ્ચિમે લવણસમુદ્ર અને દક્ષિણે હિમવંત પર્વત તથા ઉત્તરે મહાહિમવંત પર્વત છે. હિરણ્યવંત ક્ષેત્રમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમે લવણસમુદ્ર છે. તેની ઉત્તરે શિખરી પર્વત અને દક્ષિણે રુકમી પર્વત છે. આ બન્ને ક્ષેત્રોના ઉત્તર-દક્ષિણના વિસ્તારનું ૨૧૦૫૬૬ યોજન પ્રમાણ માપ અને પૂર્વ-પશ્ચિમ લંબાઈનું ૩૭૬૭૪૧૫ યોજન પ્રમાણ માપ સરખું જ છે.

૯. હરિવર્ષ અને રમ્યગ્વર્ષ ક્ષેત્રો:—

હરિવર્ષની પૂર્વપશ્ચિમે લવણસમુદ્ર અને ઉત્તરે નિષધ પર્વત તથા દક્ષિણે મહાહિમવંત પર્વત આવેલો છે રમ્યગ્વર્ષની પણ પૂર્વપશ્ચિમે

લવણસમુદ્ર અને ઉત્તરે રુકમી અને દક્ષિણે નીલવંત પર્વતો આવેલા છે. આ બન્ને ક્ષેત્રોની પૂર્વ પશ્ચિમની લંબાઈનું માપ ૭૩૯૦૧૧૧૭૯ યોજન પ્રમાણ અને ઉત્તરદક્ષિણના વિસ્તારનું માપ ૮૪૨૧૧૧૬૯ યોજન પ્રમાણ સરખું જ છે.

૧૦. વિદેહ ક્ષેત્ર :—

નિષધપર્વત અને નીલવંત પર્વતની વચ્ચેનું તે ક્ષેત્ર વિદેહ કે મહાવિદેહ કહેવાય છે તેની પૂર્વ અને પશ્ચિમે તે લવણસમુદ્ર જ છે. આ વિદેહ છે તે એક જ; પણ તેની વચ્ચે મેરુપર્વત હોવાથી તેના બે વિભાગ થઈ જાય છે—પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમવિદેહ. આખું વિદેહ ક્ષેત્ર પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં લાંબું એકલાખ યોજન પ્રમાણ છે અને ઉત્તર દક્ષિણમાં પહોળું ૩૩૬૮૪૧૬૯ યોજન પ્રમાણ છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિદેહોની પહોળાઈ (ઉત્તરદક્ષિણ) તે સરખી જ છે એટલે કે યોજન ૩૩૬૮૪૧૬૯ પ્રમાણ છે. અને તેમની પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઈ પણ સરખી છે એટલે કે જાણીપના એક લાખ યોજનમાંથી મેરુપર્વતના વિસ્તારના ૧૦૦૦૦ યોજન બાદ કરતાં ૯૦૦૦૦ યોજન રહે છે. આની અડધી લંબાઈ બન્ને ક્ષેત્રની છે—એટલે કે પ્રત્યેકની ૪૫૦૦૦ યોજન પ્રમાણ છે.

૧૧. દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રો :—

આ બન્ને કુરુઓ મહાવિદેહમાં જ આવેલા છે. વિદેહની દક્ષિણે નિષધ અને ઉત્તરે નીલ પર્વત આવેલા છે. તે બન્ને પર્વતમાંથી ગબ્જતાકારે બબ્બે ગબ્જતગિરિ નીકળીને મેરુ તરફ વિસ્તાર પામેલા છે. એટલે કે એ બન્ને પર્વતની બબ્બે શાખા નીકળીને દેહ મેરુને સ્પર્શે છે. એ શાખા ગબ્જતાકારે હોવાથી બે શાખાનો આકાર અર્ધચંદ્રાકાર થાય છે. નિષધની બન્ને શાખાની વચ્ચે દેવકુરુ અને નીલની બન્ને શાખાની વચ્ચે ઉત્તરકુરુ છે. આ બન્ને ક્ષેત્રો અર્ધચંદ્રાકારે છે, અને સરખા વિસ્તારવાળા છે. વિદેહનો કુલ વિસ્તાર ૩૩૬૮૪૧૬૯ યોજન પ્રમાણ છે. તેમાંથી વચ્ચે આવેલા મેરુના દશહજાર યોજન બાદ કરતાં બાકી ૨૩૬૮૪૧૬૯ યોજન પ્રમાણ રહે છે તે બન્ને કુરુનું છે. તેનું અર્ધ કરીએ એટલે પ્રત્યેક કુરુનું સરખું પ્રમાણ મળી આવે તે આ—૧૧૮૪૨૦૮૨ યોજન પ્રમાણ. આ ઉત્તરદક્ષિણ વિસ્તારના યોજનનું માપ છે. તેને ઇંધુ કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યેક કુરુની જવા

૫૪૦૦૦ ચોજન પ્રમાણ છે. આ માપ પૂર્વપશ્ચિમના વિસ્તારનું સમજવું. અને પ્રત્યેકનું ધનુઃપૃષ્ઠ ૬૦૪૧૮૧૨ ચોજન પ્રમાણ છે. આ તેમના અર્ધ વર્તુલનું માપ સમજવું.

૧૨. કર્મ-અકર્મભૂમિ :—

અસિ (યુક્તકળા), મસિ (લેખનકળા) અને કૃષિ આ ત્રણે પ્રકારના વ્યાપારથી રહિત એવું ક્ષેત્ર તે અકર્મભૂમિ. અને જ્યાં એ ત્રણે વ્યાપાર હોય તથા જે ભૂમિમાં શલાકા—તીર્થકરાદિ—મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થતા હોય, તે ભૂમિ કર્મભૂમિ કહેવાય છે. અકર્મભૂમિના છવો મરીને દેવ થાય, અને કર્મભૂમિના છવો મરીને સર્વત્ર—નરકથી માંડીને સિદ્ધગતિ સુધી—જઈ શકે છે. બધી મળીને મનુષ્યક્ષેત્રમાં ૩૦ અકર્મભૂમિ-ઓ છે તે આ પ્રમાણે:— ૫ હિમવંત (૧ જંબૂમાં, ૨ ધાતક્રીમાં અને બે પુષ્કરાધમાં), ૫ હરિવર્ષ, ૫ દેવકુરુ, ૫ ઉત્તરકુરુ, ૫ રમ્યગ્વર્ષ અને ૫ હિરણ્યવંત. અને બધી મળી કર્મભૂમિઓ ૧૫ છે તે આ પ્રમાણે— ૫ ભરત, ૫ ઐરવત, અને ૫ મહાવિદેહ. મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર મનુષ્યો જ નથી એટલે તેમાં કર્મ-અકર્મભૂમિના વિભાગનો પ્રશ્ન જ નથી ઊઠતો.

૧૩. ચક્રવર્તીના વિજયો :—

મેરુ પર્વતની પૂર્વમાં પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમમાં પશ્ચિમવિદેહ ક્ષેત્ર છે. નીલવંત પર્વતમાંથી નીકળીને શીતા નામની મહાનદી પૂર્વમહાવિદેહ ક્ષેત્રને બરાબર સરખા ભાગે વહેતીને લવણસમુદ્રમાં જઈને મળે છે. તે જ પ્રમાણે નિષધપર્વતમાંથી નીકળી શીતાદા નામની મહાનદી પશ્ચિમ વિદેહમાંથી પસાર થઈને તેને બરાબર બે ભાગે વહેતીને લવણસમુદ્રમાં જઈ મળે છે. એટલે બે મહાવિદેહ ક્ષેત્ર સરખા ભાગમાં વહેવાઈ જાય છે. એ ચારે ભાગમાં આઠઆઠ ક્ષેત્રો આવેલાં છે. એટલે બધાં મળી બત્રીસ થાય. તેમનો વિજય ચક્રવર્તી કરે છે એટલે ચક્રવર્તિવિજય એ જ સાર્થક નામ એ ક્ષેત્રોનું છે. પ્રત્યેક વિજયની લંગાઈ (ઉત્તરદક્ષિણ) ૧૬૫૯૨૨ ચોજન અને પહોળાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) ૨૨૧૨૯ ચોજન પ્રમાણ છે.

૧૪. વર્ષધર-પર્વત :—

યુલ્લહિમત્ત-શિખરી :—જ બૃહદીપમાં દક્ષિણ દિશાથી ઉત્તર તરફ જતાં સર્વ પ્રથમ યુલ્લહિમવંત વર્ષધર છે. અને ઉત્તર દિશાથી દક્ષિણ દિશા તરફ જતાં સર્વપ્રથમ શિખરી પર્વત આવે છે. ભરતથી બમણો વિસ્તાર (ઉત્તર-

દક્ષિણ) ચુલ્લહિમવંતનો અને ઔરવતથી બમણા વિસ્તાર શિખરીનો છે. ભરત અને ઔરવતનો વિસ્તાર સરખો જ પરંતુ યોજન પ્રમાણ છે. એટલે ચુલ્લહિમવંત અને શિખરીનો વિસ્તાર ૧૦૫૨૧૨ યોજન પ્રમાણ છે. અને એ બંનેની લંબાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) ૨૪૬૩૨ યોજન સરખી જ છે. બંને પર્વતો ૧૦૦ યોજન ઊંચા છે.

મહાહિમવંત-રુકમિઃ—ચુલ્લહિમવંત વર્ષધરની ઉત્તરે તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળું હિમવંતક્ષેત્ર આવે છે અને તે ક્ષેત્રની ઉત્તરે તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળો મહાહિમવંત પર્વત આવે છે. તે જ પ્રમાણે શિખરી વર્ષધર પર્વતથી દક્ષિણે તેનાથી બમણું હિરણ્યવંત ક્ષેત્ર અને તેની દક્ષિણે તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળો રુકમી વર્ષધર આવે છે. આ બંને મહાહિમવંત અને રુકમીનો વિસ્તાર (ઉત્તર-દક્ષિણ) ૪૨૧૦૧૨ સરખો જ છે. બંનેની સરખી ઉચાઈ ૨૦૦ યોજન પ્રમાણ છે અને લંબાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) ૫૩૬૩૨ યોજન પ્રમાણ છે.

નિષધ-નીલવંતઃ—મહાહિમવંત વર્ષધરની ઉત્તરે તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળું હરિવર્ષક્ષેત્ર છે અને તેની ઉત્તરે નિષધપર્વત તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળો આવેલો છે. તે જ પ્રમાણે રુકમી પર્વતની દક્ષિણે રચગક્ષેત્ર અને તેની દક્ષિણે નીલવંત પર્વત આવેલો છે. આ બંને નિષધ અને નીલવંત પર્વતો વિસ્તાર, લંબાઈ અને ઊંચાઈમાં સમપ્રમાણ છે. તેમની લંબાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) ૯૪૧૫૬ યોજન, ઉચાઈ ૪૦૦ યોજન અને વિસ્તાર (ઉત્તર-દક્ષિણ) ૧૬૮૪૨ યોજન છે.

૧૫. વૈતાલથ પર્વતો :—

વૈતાલથ પર્વત બે પ્રકારના છે. સરતૌરવતમાં બે બે વૈતાલથો છે, તથા ૩૨ વિજયોમાં બે ૩૨ વૈતાલથો છે, તે સર્વે દીર્ઘ છે એટલે કે લાંબા છે. તેથી તે દીર્ઘ વૈતાલથ કહેવાય છે. અને તે સિવાયના ઉપર બતાવેલ શબ્દાપાતી વગેરે ચાર વૈતાલથો ગોળ છે તેથી તે વૃત્ત વૈતાલથ કહેવાય છે. સરતૌરવતના દીર્ઘ વૈતાલથો પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં લવણસુદ્રને સ્પર્શે છે. તેમાં બેચર વિદ્યાધરોના આવાસો છે. તે બંને ૨૫ યોજન ઊંચા છે. આ વૈતાલથોને કારણે સરત અને ઔરવત ક્ષેત્રના બે ભાગ થઈ જાય છે. દક્ષિણ ભરત અને ઉત્તર ભરત, તથા દક્ષિણૌરવત અને ઉત્તર ઔરવત, ૩૨ વિજયના વૈતાલથો ૫૦ યોજન લાંબા છે. તે પ્રત્યેકમાં ૧૧૦ વિદ્યાધરોનાં નગરો છે,

એટલે બધાં મળી ૩૪ વૈતાઢ્યોમાં ૩૭૪૦ નૃગરો છે. એ પ્રત્યેક વૈતાઢ્યમાં બપોળે ગુફા આવેલી છે. તેમનાં દ્વાર ચક્રવર્તી જીવે ત્યાં સુધી કે તેણે દીક્ષા ન લીધી હોય ત્યાં સુધી ઉઘાડા રહે છે. પછી બધ થઈ જાય છે. તે ગુફામાં જતી વખતે ચક્રવર્તી એકેક યોજનને અંતરે ચોતાના રત્ન વડે મડલાકારે બને તરફ લીટી દોરે છે જેથી તે ગુફાઓમાં પ્રકાશ થાય છે.

આ ૩૪ દીર્ઘ વૈતાઢ્ય સિવાયના શબ્દાપાતી આદિ ચાર વૃત્ત વૈતાઢ્યો છે, તે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હિમવંત આદિ ક્ષેત્રોની બરાબર મધ્યમાં આવેલા છે. એ ચારેય એક હજાર યોજન ઊંચા અને જડા છે.

૧૬. વક્ષસ્કાર પર્વતો :—

સૌમનસ અને વિદ્યુત્પ્રભ આ વક્ષસ્કાર પર્વતોનું બીજું નામ ગજઠત ગિરિ છે, કારણ કે તે નિષધ પર્વતમાંથી શરૂ થઈને મેરુ સુધી હાથીના હાંતની જેમ ગોળાકારે લંબાયેલા છે. આ બેની વચ્ચે દેવકુરુનો પ્રદેશ આવેલો છે. એમને અક્ષરક્રધાકાર એટલા માટે કહ્યા છે કે તે નિષધ પર્વત પાસે મૂળમાં તો ૪૦૦ યોજન ઊંચા છે પણ પછી ક્રમશઃ તેમની ઊંચાઈ વધતી જાય છે અને મેરુ પાસે તો તેમની ઊંચાઈ ૫૦૦ યોજન છે. તે મૂળમાં ૫૦૦ યોજન પહોળા અને મેરુ પાસે ખડ્ગની ધાર જેટલા પહોળા છે. પ્રત્યેક પર્વતની લંબાઈ ૩૦૨૦૬૧ યોજન છે અને અર્ધચંદ્રાકાર બનેલા બેની લંબાઈ (ધનુ-પૃષ્ઠ) ૬૦૪૧૮૧ યોજન પ્રમાણ છે.

ગધમાદન અને માલ્યવાન એ બે વક્ષસ્કાર પણ ગજઠતાકારે હોવાથી ગજઠત ગિરિ કહેવાય છે. નીલવંત પર્વતમાંથી શરૂ થઈને મેરુ પર્વત સુધી ગજઠતાકારે લંબાયા છે, એટલે બન્ને મળી અર્ધચંદ્રાકારે છે. આ બંનેની વચ્ચેનો પ્રદેશ તે ઉત્તરકુરુ છે. આ બંનેનું માપ ઉપર પ્રમાણે જ સમજવું.

૧૭. મહાવિદેહના વક્ષસ્કાર પર્વતો :—

આ સૂત્રમાં જણાવેલા બધા મળી સોળ વક્ષસ્કાર પર્વતો મહાવિદેહમાં આવેલા છે. પ્રથમના આઠ પૂર્વ મહાવિદેહમાં અને અંતિમ આઠ પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં છે. મહાવિદેહમાં ૩૨ વિજય, ૧૬ વક્ષસ્કાર અને બાર અંતર-નદીઓ છે. તેમના સ્થાનનો નિર્ણય આ પ્રમાણે છે :—મેરુના વનથી પૂર્વ દિશામાં પ્રથમ બે વિજયો છે તેમાનો એક શીતા નદીના ઉત્તર કિનારે અને બીજો દક્ષિણ કિનારે; ત્યાર પછી બે વક્ષસ્કાર પર્વત આવે છે તેમાંનો

એક શીતા નદીના ઉત્તર કિનારે અને બીજો તેના દક્ષિણ કિનારે; ત્યાર પછી વળી પાછા તે જ પ્રમાણે બે વિજય અને તેમની પછી બે અંતર-નદીઓ—તે પણ એક ઉત્તર કિનારા તરફથી વહેતી અને એક દક્ષિણ કિનારાથી વહેતી; ત્યાર પછી ફરી પાછા બે વિજય ઇત્યાદિ ક્રમ વડે પૂર્વ દિશામાં બધા મળી આઠ વક્ષરકારો આવેલા છે. તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમ વિદેહમાં પણ આઠ વક્ષરકારો આવેલા છે. એ પ્રત્યેક વક્ષરકારની પહોળાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) ૫૦૦ ચોજન છે અને લંબાઈ (ઉત્તર દક્ષિણ) ૧૬૫૯૨ ફૂટ ચોજન છે તથા એ વક્ષરકારોની જગ્યાઈ મૂળમાં નિષધ કે નીલવંત પર્વત પાસે ૪૦૦ ચોજન અને છેડે શીતા કે શીતોદા નદી પાસે ૫૦૦ ચોજન પ્રમાણ છે.

૧૮. જમ્બૂદ્વીપનાં કૂટો :

કહ એટલે શિખર, તે પર્વત સંબંધી, વૃક્ષ સંબંધી અને વન સંબંધી એમ મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે. બધાં મળી જમ્બૂદ્વીપમાં ૫૨૫ કૂટો છે તે આ પ્રમાણે—

કોનાં ?	કૂટો	જગ્યાઈ	પહોળાઈ મૂળમાં	પહોળાઈ શિખરે
૧. હિમવાન	૧૧	૫૦૦ ચો.	૫૦૦ ચો.	૨૫૦ ચો.
૨. શિખરી	૧૧	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૩ મહાહિમવંત	૮	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૪. રુકમી	૮	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૫ નિષધ	૯	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૬ નીલવંત	૯	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૭ વક્ષરકાર પર્વતો ૧૬ જે મહાવિદેહમાં છે				
પ્રત્યેકનાં ચાર-ચાર	૬૪	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૮. સૌમનસ (ગ૦ ૬૦)	૭	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૯. ગંધમાદન (,,)	૭	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૧૦. વિદ્યુત્પ્રલ (,,)	૮	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૧૧. માલ્યવાન (,,)	૮	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૧૨. નંદનવન	૮	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „

૧૩. ભદ્રશાળવન(કરિકુલ)	૮	૫૦૦	„	૫૦૦	„	૨૫૦	„
૧૪. નંદનનું બહુ							
(સહસ્રાંક કુલ)	૧	૧૦૦૦	„	૧૦૦૦	„	૫૦૦	„
૧૫. માલ્યવંતનું	૧	૧૦૦૦	„	૧૦૦૦	„	૫૦૦	„
હરિસહ (,,)							
૧૬. વિદ્યુત્પ્રભનું હરિ	૧	૧૦૦૦	„	૧૦૦૦	„	૫૦૦	„
૧૭. ભરતનો દીર્ઘ વૈતાલ્ય	૬	૨૫	કોશ	૨૫	કોશ	૧૨૧	કોશ
૧૮. ઐરવતનો દીર્ઘ વૈ	૬	૨૫	„	„	„	„	„
૧૯. વિજયોના ૩૨ વૈતાલ્ય							
પ્રત્યેકનાં નવ-નવ	૨૮૮	૨૫	„	„	„	„	„
૨૦. જંબૂવૃક્ષ	૮	૮	થો	૧૨	થો	૪	થો
૨૧. શાલ્મલીવૃક્ષ	૮	„	„	„	„	„	„
૨૨. ભરતનું ઝષભકુલ	૧	„	„	„	„	„	„
૨૩. ઐરવતનું ઝષભકુલ -	૧	„	„	„	„	„	„
૨૪. વિજયો ૩૨નાં	૩૨	„	„	„	„	„	„

૫૨૫

આ ૫૨૫ કુટોમાંનાં ૭૬ કુટોમાં (૭ કુલગિરિના—વર્ષધરેનાં ૬, ચાર ગળદંતગિરિનાં ૪, ભરતના દીર્ઘવૈતાલ્યનું ૧, ઐરવતના દીર્ઘવૈતાલ્યનું ૧, ૩૨ વિજયોનાં ૩૨, મહાવિદેહના સોળ વક્ષરકાર પર્વતનાં ૧૬, જંબૂ અને શાલ્મલીનાં ૧૬,) જિન ભવનો છે. અને બાકીનાં કુટોમાં તે તે કુટોનાં નામવાળાં દેવભવનો છે. વૈતાલ્યપર્વતોના મધ્યનાં ત્રણ-ત્રણ તથા ત્રણ સહસ્રાંક, એ કુટો સુવર્ણમય છે બાકીનાં બધાં રત્નમય કુટો છે.

૧૯. જંબૂદ્વીપના દ્રહો:

જંબૂદ્વીપમાં ૭ વર્ષધર ૫૨ ૭ મહાન દ્રહો (સરોવરો) આવેલા છે તેમાંથી મહાન ગંગાદિ નદીઓ નીકળે છે. એ ૭ દ્રહોનાં નામ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યાં છે. તે ૭ દ્રહોનું માપ કાઢવા માટે સામાન્ય નિયમ એ છે કે જે પર્વત પર તે હોય તે પર્વતની જાંઘાઈથી દશગુણી તેમની લંબાઈ અને લંબાઈથી અર્ધી પહોળાઈ તથા દશ ગોળન જાંઘાણ છે. તે આ પ્રમાણે:—

પર્વતની ઊંચાઈ	પર્વત નામ	દ્રહ નામ	હાંખાઈ ચોળન	પહોળાઈ ચોળન	ઊંડાઈ ચોળન
૧૦૦	હિમવાન	પદ્મ	૧૦૦૦	૫૦૦	૧૦
૧૦૦	શિખરી	પૌંડરિક	૧૦૦૦	૫૦૦	૧૦
૨૦૦	મહાહિમવાન	મહાપદ્મ	૨૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦
૨૦૦	રુકમી	મહાપૌંડરિક	૨૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦
૪૦૦	નિષધ	તિગિચ્છ	૪૦૦૦	૨૦૦૦	૧૦
૪૦૦	નીલવંત	કેસરી	૪૦૦૦	૨૦૦૦	૧૦

૨૦. દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના ક્ષેત્રો :—

નિષધ વર્ષધરની ઉત્તરે ૮૩૪૬ ચોળન જમીએ એટલે દેવકુરુમાં શીતોદા નદીના પૂર્વાપર કિનારે ચિત્રકૂટ અને વિચિત્રકૂટ નામના બે પર્વતો છે. ત્યાંથી પાછા ઉત્તર તરફ જમીએ એટલે શીતોદા નદીના મધ્ય ભાગમાં ૧૦૦૦ ચોળન લાંબો (દક્ષિણ ઉત્તરે) અને ૫૦૦ ચોળન પહોળો (પૂર્વ-પશ્ચિમ) અને દશ ચોળન ઊંડો નિષધ નામનો મહાકુંડ છે. તેનાથી ઉત્તરે કંમરાં તેટલેટલા ચોળનના અંતરે દેવકુરુ આદિ બાકીના મહાકુંડો આવેલા છે.

તે જ પ્રમાણે ઉત્તરકુરુના કુંડો વિષે પણ સમજી લેવાનું છે. કંરક એ છે કે તે નીલવંત પર્વતની દક્ષિણે કંમરાં આવેલા છે. અને ચિત્ર-વિચિત્ર કૂટને બદલે ચમક નામના પર્વતો પણ તેમની દક્ષિણે આવેલા છે.

૨૧. જંબૂદ્વીપના પ્રપાતકુંડો :—

મહાનદીઓ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાંથી નીકળીને, તે જે પર્વતમાંથી નીકળતી હોય તેના અર્ધ વિસ્તાર બેટલા ચોળન પસાર કરીને મગર-મચ્છના મોઢા જેવી જાણી - પરનાળમાંથી નીચે જે કુંડમાં પડે છે, તે પ્રપાત-કુંડ કહેવાય છે. એ પ્રપાતકુંડો ૧૪ છે, કારણ જંબૂદ્વીપની મહાનદીઓ — પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં બળ્લેને હિસાબે — ૧૪ છે. તે કુંડોનું તળિયું વજ્રમય હોય છે. મુખ્ય સાત ક્ષેત્રની ૧૪ મહાનદીઓ સિવાયની મહાવિદેહની ૧૨ અંતરનદીઓ અને ૩૨ વિજયોની ૬૪ નદીઓને (૬૪+૧૨=૭૬) જેમાંથી તે નીકળે છે તે કુંડો — દ્રહો તો હોય છે પણ પ્રપાતકુંડ હોતા નથી. બધા મળી ૯૦ કુંડનું માપ નીચે પ્રમાણે —

		વિસ્તાર	કંઠાઈ
ભરત-ઐરવતની નદીના	૪ પ્રમાતકુંડ	૬૦ ચોળન	૧૦ ચોળન
હિમવંત-હિરણ્યવાનની			
નદીના	૪ „	૧૨૦ „	૧૦ „
હરિવર્ધ-રમ્યવર્ધની નદીના	૪ „	૨૪૦ „	૧૦ „
મહાવિદેહની નદીના	૨ „	૪૮૦ „	૧૦ „
૧૨ અંતરનદીના	૧૨ કુંડ	૧૨૦ „	૧૦ „
૩૨ વિજયની ૬૪ નદીના ૬૪	„	૬૦ „	૧૦ „

૨૨. જાંબુદ્વીપની નદીઓ :—

જાંબુદ્વીપની મહાનદીઓ અંતરનદીઓ તથા પરિવાર નદીઓની ગણતરીનું કોષ્ટક નીચે પ્રમાણે છે—

ક્ષેત્ર	મહાનદી	પરિવારનદી
૧. ભરત	૧ ગંગા	૧૪૦૦૦
	૨ સિંધુ	૧૪૦૦૦
૨. ઐરવત	૩ રક્તા	૧૪૦૦૦
	૪ રક્તાવતી	૧૪૦૦૦
૩. હિમવંત	૫ રોહિતા	૨૮૦૦૦
	૬ રોહિતાંસા	૨૮૦૦૦
૪. હિરણ્યવત	૭ સુવર્ણકૂલા	૨૮૦૦૦
	૮ અંબિકૂલા	૨૮૦૦૦
૫. હરિવર્ધ	૯ હરિસલિલા	૫૬૦૦૦
	૧૦ હરિકાંતા	૫૬૦૦૦
૬. રમ્યવર્ધ	૧૦ નરકાંતા	૫૬૦૦૦
	૧૨ નારીકાંતા	૫૬૦૦૦
૭ મહાવિદેહ	૧૩ શીતા	૫૩૨૦૦૦ (વિદેહની મહાનદી બીજની
	૧૪ શીતોદા	૫૩૨૦૦૦ જેમ તો જે છે પણ વિજય-
	૧૫-૭૮ વિજયમાંની	માંની ૩૨ પણ મહાનદીઓ
	૬૪ નદીઓ	કહેવાય છે કારણ તે પ્રત્યેકને
	આંતરનદીઓ	ચોદસો હજાર પરિવાર છે.
	૧-૧૨ વિજયોના	વળી કુરુમાં પણ પ્રત્યેકમાં
	આંતરમાંની	૮૪૦૦૦ હજાર છે. એટલે
		શીતા શીતોદાનો પ્રત્યેકનો
		પરિવાર ૫૩૨૦૦૦ છે.)

૨૩. હહોનાં દારો અને નદીઓ :—

પદ્મહરને ત્રણ દાર છે : એક પૂર્વમાં, એક પશ્ચિમમાં અને એક ઉત્તરમાં. પ્રથમનાં એ ૬૧ યોજન વિસ્તૃત છે અને અંતિમ ૧૨૧૧ યોજન વિસ્તૃત છે. એ ત્રણે દારોમાંથી ક્રમશઃ ગંગા, સિંધુ અને શહિતાંશા નદીઓ નીકળે છે. પ્રથમની એ તો ભરતમાં જ પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં વહે છે. પણ શહિતાંશા હિમવંત વર્ષમાં પશ્ચિમ દિશાસિમુખ વહે છે.

પદ્મહરની જેમ પૌંડરિક હરને પણ ત્રણ દાર છે. એક પૂર્વમાં, એક પશ્ચિમમાં અને એક દક્ષિણમાં. પ્રથમનાં એ ૬૧ યોજન અને અંતિમ ૧૨૧૧ યોજન વિસ્તૃત છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના દારમાંથી ક્રમશઃ રક્તા અને રક્તાવતી નદી નીકળે છે, અને તે ઐરવત વર્ષમાં વહે છે. દક્ષિણ દારમાંથી સુવર્ણકૂલા નદી નીકળે છે અને તે હિરણ્યવંત ક્ષેત્રમાં પૂર્વાભિમુખ વહે છે.

પદ્મ અને પૌંડરિક હર સિવાયના બાકીના ૪ મહાહરો (મહાપદ્મ, મહાપૌંડરિક, તિગિચ્છ અને કેસરી)ને બળ્લે દાર છે. એક ઉત્તર તરફ અને બીજી દક્ષિણ તરફ. તે ચાર હરોનાં દારોનું માપ તથા તેમાંથી નીકળતી નદીઓ નીચે પ્રમાણે—

પર્વત	હર	ઉત્તરદાર	નદી	દક્ષિણદાર	નદી
મહાહિમવાન	મહાપદ્મહર	૨૫ યો.	હરિકાંતા	૧૨૧૧ યો.	શહિતા
નિષધ	તિગિચ્છ	૫૦ યો.	શીતોદ્ધા	૨૫ યો.	હરિસંહિલા
રુકમી	મહાપૌંડરિક	૧૨૧૧	રૂપ્યકૂલા	૨૫ યો.	નરકાંતા
નીલવત	કેસરી	૨૫ યો.	નારીકાંતા	૫૦ યો.	શીતા

૨૪. નદીઓનાં વહન, નાળાચાં અને જોડાઈ :—

બધા દ્રહો વર્ષાધરની મધ્યમાં જ આવેલા છે. દ્રહના પૂર્વ અને પશ્ચિમ દારમાંથી નીકળનારી નદીઓ ગંગા અને સિંધુ તથા રક્તા અને રક્તાવતી સર્વ પ્રથમ તે દારમાંથી નીકળીને દારોની દિશામાં જ ૫૦૦ યોજન વહે છે; એટલે કે પૂર્વ દારમાંથી નીકળનારી ગંગા અને રક્તા સર્વ પ્રથમ પૂર્વ દિશા તરફ જ ૫૦૦ યોજન વહે છે અને પશ્ચિમ દિશાના દારમાંથી નીકળનારી સિંધુ અને રક્તાવતી સર્વ પ્રથમ ૫૦૦ યોજન પશ્ચિમ દિશાસિમુખ વહે છે અને સહી જ પોતપોતાના ક્ષેત્રાસિમુખ વહે છે — એટલે કે ૫૦૦ યોજન પૂર્વમાં વહ્યા પછી જ ગંગા-સિંધુ નદી ભરતા-

સિમુખ અને રક્તા-રક્તાવતી ઐરવતાસિમુખ વહે છે. બાકીની બધી નદીઓ ઉત્તર કે દક્ષિણ દ્વારમાંથી નીકળે છે અને તેથી જ તે પોતપોતાના ક્ષેત્ર તરફ પ્રથમથી જ વહેવા માંડે છે. તે તે પર્વત પરની નદીઓ પોતપોતાના ક્ષેત્રની અસિમુખ દિશામાં પર્વત પર કેટલા યોજન વહે છે તે આ પ્રમાણે —

પર્વત	નદી	યોજન	કલા
હિમવાન	ગંગા-સિંધુ	૫૨૩	— ૩૬ થી અધિક
	રોહિતાંશા	૨૭૬	— ૬
શિખરી	રક્તા-રક્તાવતી	૫૨૩	— ૩૬ થી કાંઈક વધારે
	સુવર્ણકૂલા	૨૭૬	— ૬
મહાહિમવાન	રોહિતા	૧૬૦૫	— ૫
	હરિકાંતા		
રુકમી	રૂપ્યકૂલા	૧૬૦૫	— ૫
	નરકાંતા		
નિષધ	હરિસલિલા	૭૪૨૧	— ૧
	શીતોદા		
નીલવંત	નારીકાંતા	૭૪૨૧	— ૧
	શીતા		

આ પ્રમાણે પર્વત પર વહ્યા પછી તે સર્વે પોતપોતાના પ્રપાતકુંડમાં પડે છે.

બધી મહાનદીઓ — એટલે કે ૧૪ — પર્વત પરથી જ્યારે પ્રપાત-કુંડમાં પડે છે, ત્યારે વજ્રમય મગરના મોઢા જેવા નાળચા વાટે પડે છે. એ જીભી કહેવાય છે. તેને ગોમુખ પણ કહી શકાય. તેનું માપ આ પ્રમાણે —

	વિસ્તાર	જાઢાઈ	લંબાઈ
૨ ગંગા-સિંધુ	૬૬ યોજન	૬ કોશ	૨ કોશ
૨ રક્તા-રક્તાવતી			
૨ રોહિતા-રોહિતાંશા	૧૨૬ "	૧ "	૧ યોજન
૨ સુવર્ણકૂલા-રૂપ્યકૂલા			
૨ હરિસલિલા-હરિકાંતા	૨૫ "	૨ "	૨ "
૨ નરકાંતા-નારીકાંતા			
૨ શીતા-શીતોદા	૫૦ "	૪ "	૪ "

બધી એટલે કે ૯૦ મહાનદીઓની ઊંડાઈ અને વિસ્તાર નીચે પ્રમાણે—

આદિ વિસ્તાર અત વિસ્તાર આદિ ઊંડાઈ અતે ઊંડાઈ					
બરતેરવતની ૪ અને)	૬૧	૧૦	૬૨	૧	૧૦
૩૨ વિજયની ૬૪ }	૬૧	૧૦	૬૨	૧	૧૦
દ્વિમવંત-હૈરણ્યવતની-૪ }	૧૨	૧	૧૨	૧	૧૦
અને અંતર-નદી ૧૨ }	૧૨	૧	૧૨	૧	૧૦
હરિવર્ષ-રમ્યવર્ષની ૪	૨૫	૧	૨૫	૧	૫
મહાવિદેહની ૨	૫૦	૧	૫૦	૧	૧૦

૨૫. નદીઓ અને તીર્થંકર, ચક્રવર્તી વગેરે:—

શીતા અને શીતાદા નદીના બન્ને કિનારા પરના બધા મળીને ૩૨ વિજયો છે. એટલે ઉત્કૃષ્ઠી, પ્રત્યેક વિજયમાં એક એક તીર્થંકર હોય તો ૩૨ થાય. અને પ્રત્યેક કિનારા પરના આઠ-આઠ વિજયોમાં આઠ-આઠ તીર્થંકરનો સંભવ થાય. અહીં તીર્થંકરની જેમ ચક્રવર્તી અને બળદેવ-વાસુદેવની ઉત્પત્તિ પણ આઠ-આઠની સંખ્યામાં કહી છે. પણ એક સમયે વિજયોમાં ૩૨ ચક્રવર્તીનો સંભવ જ નથી; કારણ કે શાસ્ત્રકારોના જ મત પ્રમાણે મહાવિદેહમાં જ્યન્યપદે પણ ચાર વાસુદેવો તો હોય જ છે. કદી પણ ચારથી ઓછા વાસુદેવો મહાવિદેહમાં સંભવે જ નહિ. અને જ્યાં વાસુદેવ હોય ત્યાં ચક્રવર્તી હોય જ નહિ એ પણ શાસ્ત્રનો નિયમ છે. એટલે જે ચાર વિજયમાં એ વાસુદેવો હશે ત્યાં ચક્રવર્તી થશે જ નહિ. તેથી ઉત્કૃષ્ઠપદે મહાવિદેહમાં ચક્રવર્તી ૨૮ જ હોવાનો સંભવ છે. ૩૨ નો નહિ જ. વળી વિજયોમાં તીર્થંકર પણ જ્યન્યથી ચાર તો હોય જ છે. એટલે વાસુદેવ પણ ૩૨ની સંખ્યામાં વિજયોમાં કદી એકસાથે થશે નહિ પણ ૨૮ નો સંભવ છે. તે જ પ્રમાણે બળદેવ જે વાસુદેવના સહચારી જ હોય છે, તે પણ ૩૨ નહીં પણ ઉત્કૃષ્ઠી ૨૮ જ સંભવે.

૨૬. નદીઓને કિનારે આઠ આઠ:

મહાવિદેહમાં પૂર્વમાં શીતા અને પશ્ચિમમાં શીતાદા નદી વહે છે. એ નદીઓના પ્રત્યેક કિનારે આઠ વિજયો હોય છે. એટલે સર્વ મળી ૩૨ વિજય થાય. તે જ પ્રમાણે એ નદીઓના પ્રત્યેક કિનારે જે આઠ આઠની સંખ્યામાં છે તે અહીં પ્રસ્તુત છે. શીતાનદીના ઉત્તર કિનારે આઠ

વિજયો હોવાથી—અને હરેક વિજયમાં એકેક દીર્ઘવૈતાટય હોવાથી બધા મળી આઠ વૈતાટય. પ્રત્યેક વૈતાટયમાં બપ્પે ગુફા હોય છે. એક તમિસા અને બીજી ખંડપ્રપાતા. એટલે આઠ તમિસા અને અને આઠ ખંડપ્રપાતા ગુફા શીતાની ઉત્તરે થાય. વળી પ્રત્યેક ગુફાના એકેક અધિપતિ દેવ હોય છે તેથી તમિસાના કૃતમાલ્યક દેવ આઠ અને ખંડપ્રપાતાના નૃત્યમાલ્યક દેવ આઠ થાય. વળી ઉત્તરના પ્રત્યેક વિજયમાં એક ગંગા અને એક સિંધુ નદી હોય છે તેથી આઠ ગંગા અને આઠ સિંધુ થાય. પ્રત્યેક વિજયમાં એક ઋષભકૂટ હોય છે તેથી ઋષભકૂટ પણ આઠ થાય. આ જ પ્રમાણે બીજા કિનારા વિષે પણ સમજી લેવું.

૨૭ લવણસમુદ્ર :

જંબૂદ્વીપને વીંટાઈને લવણસમુદ્ર રહે છે. તે બંગડીના આકારે છે. જંબૂદ્વીપની જગતીથી ધાતકીખંડની જગતી સુધી તેની પહોળાઈ જેને ચક્રવાલ વિષ્કલ કહે છે તે બે લાખ યોજન પ્રમાણ છે. એટલે કે જંબૂદ્વીપથી તેનો વિષ્કલ ખમણો છે. જંબૂદ્વીપની ફરતો હોવાથી જંબૂદ્વીપથી ગમે તે દિશામાં ધાતકીખંડ સુધીનું તેનું અંતર ૨ લાખ યોજન જ થાય છે. એટલે જો જંબૂદ્વીપ જે વચ્ચે આવેલો છે તેના એક લાખ યોજન જોડેરીએ, તો લવણસમુદ્રના કોઈ પણ એક ધાતકીખંડ સુધી પહોંચેલા છેડાથી સામી બાજુના ધાતકીખંડ સુધીના છેડાનું અંતર પાંચ લાખ યોજન થાય. (૨+૧+૨=૫). જંબૂદ્વીપની જગતીથી ૯૫૦૦૦ યોજન સુધી ઉત્તરોત્તર પાણી ઊંડું વધતું જાય છે. ૯૫૦૦૦ યોજનાંતે તેની ઊંડાઈ એક હજાર યોજન પ્રમાણ છે. આવી એક હજાર યોજન પ્રમાણ ઊંડાઈ ૧૦૦૦૦ યોજન સુધી બરાબર રહે છે અને પછી ધાતકીખંડની જગતી સુધીના ૯૫૦૦૦ યોજનમાં ઉત્તરોત્તર ઊંડાઈ ઘટતી જાય છે. સારાંશ એ છે કે લવણસમુદ્રમાં મધ્યભાગમાં ૧૦૦૦૦ યોજન પ્રમાણમાં ૧૦૦૦ યોજન પ્રમાણ ઊંડાણ છે; અને જંબૂદ્વીપ અને ધાતકીખંડની જગતીથી જેમ જેમ લવણસમુદ્ર તરફ જઈએ તેમ ઉત્તરોત્તર ઊંડાણ વધતું જાય છે. બન્ને છેડેથી આમ ઊંડાઈ ૯૫૦૦૦ યોજન પૂર્ણ વધતી જાય છે. અને પછી મધ્યમાં દશ હજાર યોજન સમતલ રહે છે. (૯૫૦૦૦+૧૦૦૦૦+૯૫૦૦૦=૨ લાખ યોજન.) જે રીતે ૯૫૦૦૦ યોજન સુધી બન્ને તરફથી ઊંડાણ વધતું જાય છે, તે જ પ્રમાણે જેમ જેમ સમુદ્રમાં જઈએ તેમ તેમ જળવૃદ્ધિ—એટલે કે પાણીની સપાટીથી ઊંચાઈ પણ વધતી જાય છે. ૯૫૦૦૦ યોજનાંતે આવી

જલવૃદ્ધિ ૭૦૦ યોજન પ્રમાણ છે. ત્યાર પછીના ૧૦૦૦૦ યોજન પ્રમાણ સમતલ સમુદ્રમાં આ વૃદ્ધિ નથી થતી. એટલે કે તે ૧૦૦૦૦ યોજનના સમતલમાં જલવૃદ્ધિ ૭૦૦ યોજન પ્રમાણ જ કાયમ રહે છે, એટલે મધ્યભાગમાં સત્તરસો યોજન પાણીની ઊંડાઈ છે. એ જ મધ્યમાં નીચે પાતાળકળશ હોવાથી સમુદ્રનું જળ હઠાળા મારે છે તેથી તેની શિખા વધીવધીને મૂળ સપાટી પરથી એટલે કે તળિયાથી ૧૦૦૦ યોજનની ઊંચાઈ પરથી ૧૬૦૦૦ યોજન ઊંચી વધે છે. એટલે સર્વ મળી તે રચળે પાણીની ઊંડાઈ ૧૭૦૦૦ યોજન ઉલ્લેખ છે આ શિખાની પહોળાઈ દશ હજાર યોજન પ્રમાણ સમતલ નેટલી છે.

૨૮. પાતાળકળશો :—

લવણસમુદ્રમાં જે દશહજાર યોજન ચક્રવાલ વિષકમ્ભ નેટલી સમતળ ભૂમિ છે, તેમાં ચારે દિશાએ આ ચાર મહા પાતાળકળશો રહેલા છે. પૂર્વમાં વડવામુખ, પશ્ચિમમાં ચૂપ, ઉત્તરમાં, ઈશ્વર અને દક્ષિણમાં ક્યૂપ છે. વિદિશાઓ લઘુ પાતાળકળશોથી ભરાઈ નય છે. આ રીતે આખા સમુદ્રની ભૂમિ કળશોથી વ્યાપ્ત છે. પ્રત્યેક વિદિશામાં બધા મળી ૧૯૭૧ લઘુકળશો ૯ પક્ષિતમાં હોય છે. ધાતકીખડથી માંડી જંબૂદ્વીપ તરફની પક્ષિતઓમાં કંમરાઃ આ પ્રમાણે હોય છે. ૨૨૩, ૨૨૨, ૨૨૧, ૨૨૦, ૨૧૯, ૨૧૮, ૨૧૭, ૨૧૬, ૨૧૫. એટલે કે ધાતકીખડ પાસેની પક્ષિતમા ૨૧૫ પાતાળકળશો હોય છે. આમ ચાર વિદિશાના ૭૮૮૪ (૧૯૭૧×૪ = ૭૮૮૪) થાય છે. મહા પાતાળકળશના અધિપતિ દેવોની સ્થિતિ ૧, ૫૯૫ અને લઘુકળશના અધિપતિ દેવોની સ્થિતિ અર્ધપદ્મ છે

૨૯. વેલધરનાગરાણે :

લવણસમુદ્રની વેલા-ધારા-શિખાના મુખ્ય બે પ્રકાર છે: વેલા અને અનુવેલા. ચારે દિશા તરફની તથા ઊંચી તે વેલા અને વિદિશા તરફની અનુવેલા કહેવાય છે. વળી ખીણ રીતે પણ વેલાના ભેદ છે—બાહ્ય, આશ્વંતર અને ઊર્ધ્વ. આશ્વંતરને મધ્યવેલા પણ કહે છે. જંબૂદ્વીપ તરફની વેલા તે આશ્વંતર, ધાતકીદ્વીપ તરફની વેલા તે બાહ્ય અને મધ્યભાગમાં જે ઊંચી શિખા નય છે તે ઊર્ધ્વ. આ વેલાઓ પોતપોતાની મર્યાદાઓ મૂકી આગળ ન વહી નય તે માટે તેમને વેલધર કે અનુવેલધર નાગરાણે ધારણ કરી રાખે છે.

૨૦. અંતરદ્વીપોનાં અંતર :—

મૂળમાં જણાવેલ ૩૦૦, ૪૦૦ વગેરે યોજનનોતું માપ જંબુદ્વીપની ત્રણ નહક પટ્ટની જગતીથી તે તે કોપતું સમજવાનું છે. પરંતુ અર્થથી તે તે દાક્ષિણ્યસુદમાં પ્રવેશે છે, તે તે જંબુદ્વીપની જગતીના સ્થાનથી નો યોજનો વધારે જ છે. અને તે આ પ્રમાણે :— જગતીથી દાક્ષિણ્ય પર જઈએ એટલે ૩૦૦ યોજનને પ્રથમ અંતરદ્વીપ આવે. તે દ્વીપ ૩૦૦ યોજનના વિષ્કંભવાળો છે. તે પૂરે થયા પછી ૪૦૦ યોજન જઈએ એટલે કે જગતી-સ્થાનથી કનર યોજનને ૪૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળો બીજો અંતરદ્વીપ આવે. એ દ્વીપ પૂરે થયા પછી ૫૦૦ યોજન કનર જઈએ એટલે ૫૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળો ત્રીજો અંતરદ્વીપ આવે. એ દ્વીપ પૂરે થયા પછી ૬૦૦ યોજન જઈએ એટલે ૬૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળો ચોથો અંતરદ્વીપ આવે. એ પૂરે થયા પછી ૭૦૦ યોજન જઈએ એટલે ૭૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળો પાંચમો અંતરદ્વીપ આવે. એ પૂરે થયા પછી ૮૦૦ યોજન આગળ જઈએ એટલે ૮૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળો ડહો અંતરદ્વીપ આવે. એ પૂરે થયા પછી ૯૦૦ યોજન જઈએ એટલે ૯૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળો સાતમો અંતરદ્વીપ આવે. એના અને દાક્ષિણ્ય પટ્ટ પૂરી થાય છે. આમ એક દાક્ષિ જગતીથી માંડીને ૮૪૦૦ યોજન લાંબી ક્ષણમાં છે.

(૩૦૦+૩૦૦+૪૦૦+૪૦૦+૫૦૦+૫૦૦+૬૦૦+૬૦૦+૭૦૦+૭૦૦+૮૦૦+૮૦૦+૯૦૦+૯૦૦=૮૪૦૦ યોજન)

પ્રથમ ચતુષ્કનાં જણાવેલ કનરાઃ પ્રત્યેક દાક્ષિણ્ય પ્રથમ, દ્વિતીય ચતુષ્કનાં જણાવેલ ત્રિતીય—એમ ચારના ચતુષ્કનાં જણાવેલા અંતરદ્વીપો દીગે દીગે અને હોય છે, અને ૯૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળા હોય છે.

૨૧. ધાતકીખંડ :

ધાતકીખંડની પટ્ટોગાઈ (ચક્રવાલ વિષ્કંભ) ૪ લાખ યોજન છે. અને તેનો પરિધિ ૪૬૬૦૬૬૬ યોજન છે. તે ક્ષણસુદ કનરો ચૂરી આકારે ત્રીણકર રહેશે છે. તેના કુખ્ય બે ભાગ છે—પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિનાર્ધ. તે બે ભાગે વહેલી નાખનારા બે ઈંદુકાર પવનો છે. એક કનરમાં અને બીજો દક્ષિણમાં. કનરનો ઈંદુકાર ક્ષણસુદની જગતીનાં કનર દિશામાં આવેલા અપરાજિત કારથી માંડીને ધાતકીખંડની જગતીનાં કનર દિશામાં આવેલા અપરાજિત કાર સુધી લંબાયેલો છે.

તેથી તે ચાર લાખ યોજન લાંબા (ઉત્તર-દક્ષિણ) ફેલાયેલા છે. અને બીજા દક્ષિણ દિશામાં આવેલા ઈષ્ટકાર લવણસમુદ્રની જગતીમાં દક્ષિણ દિશામાં આવેલા વૈજયંત દ્વારથી માંડી ધાતકીખંડની જગતીમાં દક્ષિણમાં આવેલા વૈજયંત દ્વાર સુધી લંબાયેલા છે. આની લંબાઈ પણ ચાર લાખ યોજન છે. આમ આ બન્ને ઈષ્ટકાર પર્વતથી ધાતકીખંડનો પૂર્વાધ અને પશ્ચિમાર્ધ અલગ પડી નય છે. આ દ્વીપમાં બે મેરુ છે. એક પૂર્વાધમાં અને બીજા પશ્ચિમાર્ધમાં. એ બન્ને મેરુની આસપાસ જંબૂ-દ્વીપની જેમ ક્ષેત્રો અને પર્વતો આદિ આવેલાં છે તેથી આ દ્વીપમાં જંબૂ-દ્વીપથી એ બધું બમણું-બમણું છે. ધાતકીખંડમાં વર્ષધર અને વર્ષની રચના આ પ્રમાણે છે—એક પૈડામાં નાભિ અને તેના આરા હોય છે. અહીં નાભિ સ્થાને લવણસમુદ્ર સમજવો. પૈડાની નાભિમાંથી જેમ આરા નીકળે છે તેમ અહીં લવણસમુદ્રથી આરા જેમ બે ઈષ્ટકાર પર્વત નીકળીને ધાતકીના છેડા સુધી લંબાય છે. અને તે ધાતકીખંડના બે સરખા વિભાગ કરે છે—પૂર્વધાતકીખંડ અને પશ્ચિમધાતકીખંડ. પૂર્વ-ધાતકીખંડમાં પાછા આરાની જેમ છ વર્ષધર લવણસમુદ્રથી માંડી ધાતકીખંડના છેડા સુધી લંબાય છે. તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમાર્ધમાં પણ છ વર્ષધર પર્વતો આરાની જેમ લવણસમુદ્રથી ધાતકીખંડના છેડા સુધી લંબાય છે આમ કુલ ૧૪ આરાની જેમ પર્વતો સમજવા. એ પર્વતો ધાતકીખંડની પહોળાઈ જેટલા એટલે ચાર લાખ યોજન લાંબા છે. અને પહોળાઈમાં જંબૂદ્વીપના તે તે વર્ષધરથી બમણા છે. આ ચૌદે આરા જેવા પર્વતોની વચ્ચેનો જે ખાલી ભાગ રહે તેમાં ચૌદે ભરતાદિ ક્ષેત્રો છે. એટલે ક્ષેત્રોની લંબાઈ તો ચાર લાખ યોજન છે પણ પહોળાઈ કમરા લવણથી માંડીને ધાતકીના છેડા સુધી વધતી નય છે. વળી બધાં ક્ષેત્રોની આદિ પહોળાઈ તથા અંતિમ પહોળાઈ પ્રજ્ઞ એક સરખી નથી. તે આ પ્રમાણે :—

આદિ વિસ્તાર		અંતિમ વિસ્તાર
૧. બે ભરત	} ૬૬૨ $\frac{૧૨૯}{૨૧૨}$ યો.	૧૮૫૪ $\frac{૧૫૫}{૨૧૨}$ યો.
૨. બે ઐરવત		
૩. બે હિમવત	} ૨૬૪૫૮ $\frac{૯૨}{૨૧૨}$ યો.	૭૪૧૯૦ $\frac{૧૯૬}{૨૧૨}$ યો.
૪. બે હિરણ્યવત		

૫. બે હરિવર્ધ	}	$104733 \frac{145}{212}$ થો	$245763 \frac{187}{212}$ થો
૬. બે રમ્યવર્ધ			
૭. બે મહાવિદેહ		$823338 \frac{200}{252}$ થો	$1170048 \frac{156}{252}$ થો

૩૨. ધાતકીવૃક્ષ તથા મેરુ :

જ'બુદ્ધીપમાં એક દેવકુરુ અને એક ઉત્તરકુરુ હોવાથી તેમાં બે જ વૃક્ષો કહ્યાં છે પણ અહીં ધાતકીખંડમાં બે દેવકુરુ અને બે ઉત્તરકુરુ છે તેથી બધાં મળી ચાર વૃક્ષો થાય. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જ'બુદ્ધીપથી જે વિશેષ વાત છે તે કહી છે. બન્ને દેવકુરુમાં તો જ'બુદ્ધીપની જેમ બે શાદમલી નામનાં વૃક્ષ તથા ગરુડ દેવ સમજવા. પણ પૂર્વાર્ધના ઉત્તરકુરુમાં ધાતકી વૃક્ષ અને પશ્ચિમાર્ધના ઉત્તરકુરુમાં મહાધાતકી વૃક્ષો છે એમ અહીં બતાવ્યું છે. તેમના દેવો પણ ક્રમશઃ સુદર્શન અને પ્રિયદર્શન છે.

જ'બુદ્ધીપમાં તો માત્ર એક જ મેરુ છે. પણ ધાતકીખંડમાં પ્રત્યેક પૂર્વ અને પશ્ચિમાર્ધમાં એકેક હોવાથી—બે મેરુ છે. જ'બુદ્ધીપના મેરુથી આ મેરુઓના માપમાં ફરક છે તે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—

	જવૂનો મેરુ	ધાતકીનો મેરુ
મૂળમાં વિસ્તાર	$10040 \frac{10}{15}$	૯૫૦૦
મૂળ પર વિસ્તાર	10000	૯૪૦૦
ભૂમિ અને નંદનનું અંતર	૫૦૦	૫૦૦
નંદન અને સૌમનસવનનું અંતર	૬૨૫૦૦	૫૫૫૦૦
સૌમનસ અને પંડકનું અંતર	૩૬૦૦૦	૨૮૦૦૦
શિખર વિસ્તાર	1000	1000
મૂળમાંથી ઊંચાઈ	100000	૮૫૦૦૦
જમીનમાં ઊંડા	1000	1000

૩૩. પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધ :—

કાલોદ સમુદ્રને વલયાકારે વીટીને પુષ્કરવર દ્વીપ રહેલ છે. તેનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ ૧૬ લાખ થોજન છે. એટલે કે કાલોદના વિષ્કંભથી બમણો છે. તેના મધ્યભાગમાં વલયાકાર માનુષોત્તર પર્વત છે જે તેના બે ભાગ કરે છે : એક આલ્યંતર પુષ્કરાર્ધ અને બીજો બાહ્ય પુષ્કરાર્ધ. અહીં આલ્યંતર પુષ્કરાર્ધ એટલે કે કાલોદ નજીકનો પુષ્કરાર્ધ પ્રસ્તુત છે

કાલોદની જગતીથી બરાબર ૮ લાખ માર્કલને અંતે માનુષોત્તર પર્વત આવે છે. માનુષોત્તર પર્વતની પહોળાઈ બાહ્ય પુષ્કરાર્ધના ૮ લાખ યોજનમાં સમાવિષ્ટ સમજવી. એ આશ્વતર પુષ્કરાર્ધના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ એવા બે લાખ ઈષ્ટકાર પર્વતો ધાતકીખંડ જેમ કરે છે. અને પછી ધાતકીખંડની જેમ જ ૧૨ વર્ષધર આરાની જેમ છે અને ૧૪ ક્ષેત્રો આરાની વચ્ચે ખાલી જગ્યા રોકે છે. આ પુષ્કરાર્ધના વર્ષો અને વર્ષધરો ધાતકીખંડથી બમણા પ્રમાણવાળા છે. આ પુષ્કરાર્ધ સુધી જ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે; માનુષોત્તર પર્વતની બીજી બાજુના પુષ્કરાર્ધમાં અને તેથી આગળ કયાંય મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ નથી. તેથી અઢીદ્વીપ જેટલું મનુષ્યક્ષેત્ર કહેવાય છે. જબ, ધાતકી અને અર્ધપુષ્કર એ અઢીદ્વીપ કહેવાય છે.

૩૪. મનુષ્યક્ષેત્ર :—

અઢીદ્વીપ પ્રમાણ મનુષ્યક્ષેત્ર છે. તે સમગ્રક્ષેત્ર પણ કહેવાય છે. કારણ તેથી બહાર જ્યોતિષ્ક વિમાનો સ્થિર હોવાથી તત્કૃત કાલવિભાગ નથી. આ મનુષ્યક્ષેત્ર સર્વ મળી ૪૫ લાખ યોજન વિસ્તૃત છે—કારણ જબદ્વીપ એક લાખ, તેના ફરતો લવણ બે લાખ, અને તેના ફરતો ધાતકી ચાર લાખ, તેના ફરતો કાલોદ આઠ લાખ અને તેના ફરતો પુષ્કરાર્ધ ૮ લાખ. આમાં જબદ્વીપનું માપ તો લાખ યોજન જ ગણાય; પણ બાકીનાનું માપ બે ઉપર બતાવ્યું તેથી બમણા યોજન ગણવા બેઠેએ; કારણ તે સંવલયાકારે છે—એટલે

જબ	૧	લાખ યોજન
લવણ	૪	” ”
ધાતકી	૮	” ”
કાલોદ	૧૬	” ”
પુષ્કરાર્ધ	૧૬	” ”

—
૪૫ ” ”

એટલે કે જબદ્વીપના કોઈ પણ એક પૂર્વાંત કે ઉત્તરાંતથી પુષ્કરાર્ધના કોઈ પણ પૂર્વાંત કે ઉત્તરાંત સુધીનું અંતર ૨૨ લાખ યોજન થાય; તે જ પ્રમાણે જબદ્વીપના કોઈ પણ પશ્ચિમાંત કે દક્ષિણાંતથી પુષ્કરાર્ધના પશ્ચિમાંત કે દક્ષિણાંત સુધીનું અંતર પણ ૨૨ લાખ યોજન છે. આમ $22 \times 2 = 44$ લાખ યોજનમાં જબદ્વીપના એક લાખ યોજન ઉમેરીએ એટલે ૪૫ લાખ યોજનનું મનુષ્યક્ષેત્ર થાય.

૩૫. અઢીઢીપથી બાહ્યલોક :

આગળ કહ્યા પ્રમાણે પુષ્કરવરદ્રોપમાં મંડલાકારે માનુષોત્તર પર્વત છે. એટલે તે પર્વત મનુષ્યક્ષેત્રના કિલ્લાનું કામ આપે છે. એ કિલ્લાની બહાર એટલે કે મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર મનુષ્યોનો જન્મ તથા તેમનું મૃત્યુ નથી થતાં. મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર મનુષ્ય સિવાયના પ્રાણીઓ હોય છે. તેમાં મનુષ્યો રહી શકતા પણ નથી; કારણ તેમાં એટલી બધી ઠંડક તેમજ ઉષ્ણતા હોય છે કે તેમનું મૃત્યુ જ થાય. તેથી કોઈ દેવ પોતાના વંશી મનુષ્યને વૈર વાળવા નિમિત્તે એ પ્રદેશમાં લઈ જાય તો, અથવા વિદ્યાધરે નંદીશ્વરદ્રોપ જે મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર છે તેમાં જયા હોય, તો તે અપેક્ષાએ મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર પણ મનુષ્યનો સંભવ ધટે છે. પણ તે ક્ષેત્રનો જ પ્રભાવ એવો છે કે તેમાં કોઈ પણ મનુષ્યનાં જન્મ તથા મૃત્યુ તો કદાપિ સંભવે જ નહિ.

આ બાહ્ય લોકમાં ચંદ્રસૂર્યાદિ સ્થિર હોવાથી સમય, આવલિકાદિ રૂપે કાલનો વિભાગ નથી. માત્ર વર્તનાલક્ષણ કાલનું અસ્તિત્વ છે.

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ

અંક ૪ થો

મહાપુરુષો

સામાન્ય બાબતો

૧. મહાપુરુષો

ઋષિશાળી મનુષ્યો પાંચ પ્રકારના છે —

૧. અરિહંત; ૨. ચક્રવર્તી; ૩. બળદેવ; ૪. વાસુદેવ;
૫. અણગાર.

[—સ્થા. ૪૪૦]

ઉત્કટ પાંચ છે —

૧. દંડોત્કટ (સૈન્યે કરીને ઉત્કટ — ચક્રવર્તી; અથવા મનોદંડ આદિ ઉત્કટ વ્યાપારવાળો — સાધુ);
૨. રાજ્યોત્કટ (ચક્રવર્તી);
૩. સ્તેનોત્કટ (વધારે ચારવાળો દેશ);
૪. દેશોત્કટ (વધારે અધિકૃત દેશવાળો — ચક્રવર્તી);
૫. સર્વોત્કટ (સર્વ પ્રકારે પ્રકર્ષને પ્રાપ્ત — તીર્થંકર).

[—સ્થા. ૪૫૬]

જિન ત્રણ છે —

૧. અવધિજ્ઞાનજિન; ૨. મનઃપર્યયજ્ઞાનજિન; ૩. કેવલજ્ઞાનજિન.

તે જ પ્રમાણે કેવલી અને અરિહંત પણ ત્રણ છે.

[—સ્થા. ૨૨૦]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતૈરવતવર્ષમાં એક સમયે એક યુગમાં —

૧. પાંચ વર્ષનો એક યુગ કહેવાય છે. તેવા એક યુગમાં અરિહંતાદિની ગણતરી અહીં બતાવી છે.

૧. બે અરિહંતવંશ;^૧ ૨. બે ચક્રવર્તીવંશ; ૩. બે દશારવંશ; ૪. બે અરિહંત; ૫. બે ચક્રવર્તી; ૬. બે બળદેવ; ૭. બે વાસુદેવ; — ઉત્પન્ન થયા છે, થાય છે, અને થશે.
[—સ્થાં ૮૯]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષ અને ઐરવત વર્ષ પ્રત્યેકમાં અવસર્પિષ્ણીમાં અને ઉત્સર્પિષ્ણીમાં આ ત્રણ ત્રણ વંશ ઉત્પન્ન થાય છે —

(૧) ૧. અરિહંતવંશ; ૨. ચક્રવર્તીવંશ; ૩. દશારવંશ.

(૨) તે જ પ્રમાણે આ ત્રણ ત્રણ ઉત્તમપુરુષો ઉત્પન્ન થાય થાય છે — ૧. અરિહંત; ૨. ચક્રવર્તી; ૩. બળદેવ-વાસુદેવ.

આ જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ તથા પશ્ચિમાર્ધ વિષે અને પુષ્કરાર્ધના પૂર્વાર્ધ પશ્ચિમાર્ધ વિષે પણ સમજવું.

[—સ્થાં ૧૪૩]

ભરત અને ઐરવત વર્ષ એ પ્રત્યેકમાં હરએક ઉત્સર્પિષ્ણી અને અવસર્પિષ્ણીમાં ૫૪-૫૪ મહાપુરુષો^૨ થયા છે, થાય છે, અને થશે. તે આ પ્રમાણે —

૨૪ તીર્થંકરો; ૧૨ ચક્રવર્તીઓ; ૬ બળદેવો; ૬ વાસુદેવો.

[—સમં ૫૪]

૧. અહીં બે વંશ, વગેરે બધું બળે કહ્યું છે તે માત્ર ભરત કે માત્ર ઐરવતની અપેક્ષાએ ન સમજવું; પણ એક અરિહંત વંશ ભરતમાં અને બીજો વંશ ઐરવતમાં ઉત્પન્ન થાય છે એમ સમજવું. આ જ વ્યવસ્થા બીજી બાબતો વિષે પણ સમજ લેવી. જેમ જેમ પરંપરામાં તેમ બૌદ્ધ પરંપરામાં પણ એક સમયે એક ક્ષેત્રે એક જ ચક્રવર્તી અને તીર્થંકર હોય છે એવી માન્યતા છે. જુઓ—અંગુત્તરં ૧.૧૫.૧૦-૧૧.

૨. શલાકાપુરુષ ૬૩ ગણાય છે. ઉપર ૫૪ ગણાવ્યા છે તેમાં ૬ પ્રતિવાસુદેવ ઉમેરવાથી ૫૪+૬=૬૦ શલાકાપુરુષ થાય છે.

જંબૂદ્વીપમાં ઉત્કૃષ્ટ ૩૪ તીર્થ^૧ કરો સંભવે છે.

[—સમ૦ ૩૪]

મહાવિદેહમાં^૨ જઘન્ય ચાર તીર્થ^૩ કર, ચાર ચક્રવર્તી,^૪
ચાર બળદેવ અને ચાર વાસુદેવ હોય છે.

[—સ્થા૦ ૩૦૨]

ધાતકીખંડમાં ઉત્કૃષ્ટ ૬૮ તીર્થ^૫ કર, ૬૮ ચક્રવર્તી,^૬
૬૮ બળદેવ અને ૬૮ વાસુદેવો ઉત્પન્ન થયા છે, થાય છે,
અને થશે.

તે જ પ્રમાણે પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધમાં પણ સમજવું.

[—સમ૦ ૬૮]

૨. અરિહંતનો જન્મ વર્ણવે

૧. અરિહંતનો જન્મ; ૨. અરિહંતની પ્રવળ્યા;
૩. અરિહંતને જ્ઞાનોત્પત્તિ—

—આ ત્રણ સમયે ૧. દેવલોકમાં અજવાળું થાય છે;
૨. દેવો પૃથ્વી પર ભિતરે છે; ૩. દેવોની સભા ભરાય છે;
૪. દેવીઓ કલકલ કરે છે; ૫. દેવેન્દ્રો મનુષ્યલોકમાં

૧. જંબૂદ્વીપમાં તીર્થ કરેનો સંભવ ભરતવર્ષ, ઐરવત વર્ષ અને મહાવિદેહમાં છે. મહાવિદેહમાં ૩૨ વિજયો છે અને એ પ્રત્યેકમાં તીર્થ કરેનો સંભવ માનવામાં આવ્યો છે. એટલે ૩૨ વિજયોના ૩૨ અને ભરત તથા ઐરવતના એકેક એમ એક જ સમયે જંબૂદ્વીપમાં ૩૪ તીર્થ કરેનું અસ્તિત્વ સંભવે છે.

૨. આ વિધાન મહાવિદેહના ૩૨ વિજયોમાંથી માત્ર ચારમાં જ નો તીર્થ કર હોય ત્યારે લાગુ પડી શકે છે.

૩. ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના ૩૨ વિજય અને ઉત્તરાર્ધના ૩૨ વિજય મળી ૬૪ વિજય અને બે ભરત અને બે ઐરવત મળી ૬૮ ક્ષેત્ર—તે સૌમાં જ્યારે તીર્થ કર હોય ત્યારે ૬૮ સખ્યા થાય.

૪. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

આવે છે; ૬-૧૨. સામાનિક દેવો, ત્રાયસ્ત્રિંશદેવો, લોકપાલ દેવો, દેવોની પટરાણીઓ, પારિવારિક દેવો, સેનાપતિઓ અને આત્મરક્ષ દેવો મનુષ્યલોકમાં આવે છે; ૧૩. દેવો સિંહાસન પર બિરા થઈ બાય છે; ૧૪. દેવોનાં આસન ચલિત થઈ બાય છે; ૧૫. દેવો સિંહનાદ કરે છે; ૧૬. દેવો ચેલોત્કેષ કરે છે; ૧૭. દેવોનાં ચૈત્યવૃક્ષો ચલિત થાય છે અને ૧૮. લોકાંતિક દેવો મનુષ્યલોકમાં આવે છે. [—સ્થા૦ ૧૩૪]

૧-૩. અરિહંતજન્મ યાવત્ જ્ઞાનોત્પત્તિ; ૪. અરિહંતનું પરિનિર્વાણ —

—આ ચાર પ્રસંગે ઉપર્યુક્ત ૧૮ બાળતો બને છે. [—સ્થા૦ ૩૨૪]

૧. અહંતનું નિર્વાણ; ૨. અહંતપ્રતિપાદિત ધર્મનો વિચ્છેદ; ૩. પૂર્વગતશાસ્ત્રનો વિચ્છેદ —

—આ ત્રણ પ્રસંગે : ૧. લોકાન્ધકાર અને દેવાન્ધકાર થાય છે.^૧

[—સ્થા૦ ૧૩૪]

૧-૩. અહંત નિર્વાણ યાવત્ પૂર્વગતશાસ્ત્ર વિચ્છેદ; ૪. અગ્નિવિચ્છેદ —

—આ ચાર પ્રસંગે પણ લોકાન્ધકાર અને દેવાન્ધકાર થાય છે.

[—સ્થા૦ ૩૨૪]

૧. આ જ પ્રમાણે સુદ્ધના જન્મ વગેરે પણ સકલ લોકને હિતકર અને પ્રકાશ ફેલાવનારા તથા તેમનું મૃત્યુ પરિતાપકારી મનાય છે. ચક્રવર્તીને વિષે પણ તે જ પ્રમાણે. (અગુતર૦ ૧.૧૩; ૨.૬; ૪.૧૨૭.) વળી પ્રજામાં માનસિક પ્રકાશ પણ ફેલાય છે તેનું પણ વર્ણન છે. (૪. ૧૨૮)

૩. તીર્થ^૧ કરના અતિશયો^૧

૧. તેમના માથાના વાળ, દાઢી-મૂછ, રોમ અને નખ વધતા નથી;

૨. શરીર નિર્મલ અને નીરોગ હોય;

૩. ગાયના દૂધ જેવું સફેદ માંસ અને લોહી હોય;

૪. તેમનો શ્વાસોચ્છ્વાસ કમળની જેમ સુગંધી હોય;

૫. આહાર અને નિહાર આંખથી અદૃશ્ય હોય;

૬. આકાશમાં ધર્મચક્ર રહે;

૭. આકાશમાં છત્ર ધરાયલું રહે;

૮. આકાશમાં સફેદ ચામરો ત્રીંગાય;

૯. આકાશ જેવા સ્વચ્છ સ્ફટિકનું બનેલું પાદપીઠ સહિત તેમનું સિંહાસન હોય;

૧૦. નાની ધબબોથી સુશોભિત ઇન્દ્રધ્વજ તેમની આગળ આગળ ચાલે;

૧૧. જ્યાં જ્યાં અરિહંતો બેસે છે કે ભિલા રહે છે ત્યાં ત્યાં પત્રાદિથી યુક્ત અને ધબબોથી સુશોભિત એવું અશોકવૃક્ષ દેવો નિર્મિત કરે છે;

૧૨. જરા પ્રાછળના ભાગમાં તેમના મસ્તકપ્રદેશે તેભેમંડળની રચના થઈ જાય છે જે દશે દિશામાં પ્રકાશ ફેલાવે છે;

૧૩. પૃથ્વી સમતળ અને રમણીય બની જાય છે;

૧૪. કાંટા અધોમુખ થઈ જાય છે;

૧૫. ઋતુ સુખરૂપશી^૨ થઈ જાય છે;

૧૬. શીતળ, સુગંધી અને સુરૂપશી^૨ પવનથી બધી દિશાઓ પ્રમાર્જિત થઈ જાય છે;

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૧૭. ઝીણી ઝીણી વર્ષાથી જમીનની ધૂળ બેસી જાય છે;
૧૮. જળજળ અને સ્થળજળ પુખ્તોનો ભંધ સુધી ઢગલો
કરવામાં આવે છે;

૧૯. અમનોર શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ અને ગંધનો
નાશ થાય છે;

૨૦. મનોર શબ્દાદિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે;

૨૧. ભગવાનનો સ્વર હૃદયંગમ અને ચોજનગામી,
હોય છે;

૨૨. અર્ધભાગધી ભાષામાં ભગવાન ઉપદેશ કરે છે;

૨૩. એ અર્ધભાગધી ભાષા—આર્ય—અનાર્ય મનુષ્યોને
પશુ અને પક્ષીઓને પોતપોતાની ભાષાએ પરિણમે છે
અને તે હિતકર, સુખકર, અને મોક્ષદાયી બને છે;

૨૪. ભગવાનના પાદમૂલમાં બેસીને દેવ—અસુર આદિ
પરસ્પરના શત્રુઓ પણ શત્રુતા ભૂલી પ્રસન્ન ચિત્તે ઉપદેશ
સંભળે છે;

૨૫. અન્યતીર્થિક પ્રવચનકર્તા પણ તેમનો ઉપદેશ
સંભળવા આવે છે;

૨૬. અન્યતીર્થિકે ભગવાનના પ્રશ્નનો જવાબ આપી
શકતા નથી;

૧. આનંદે ભગવાન પુદ્ગલે કહ્યું કે, અભિષૂ નામનો આવક બ્રહ્મ-
લોકમાં છે જે પોતાનો સ્વર સહસ્રલોકધાતુ સુધી પહોંચાડી શકે છે, એ
વાત આપે કહી, પણ આપનો સ્વર કેટલે દૂર સુધી જાય છે એ તો બતાવો.
ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે આનંદ, એ તો આવક છે અને હું તથાગત છું.
મારો સ્વર તો ત્રિસહસ્રી—મહાસહસ્રી લોકધાતુ સુધી જઈ શકે છે.

[—અંગુત્તર ૦ ૩.૮૦.]

૨૭. જ્યાં જ્યાં અર્હત વિચરે ત્યાં ત્યાં ઈતિ—ઉપદ્રવનો ભય ન રહે; ૨૮. મારી ભય ન રહે; ૨૯. સ્વચક્રનો ભય ન રહે; ૩૦. પરચક્રનો ભય ન રહે; ૩૧. અતિવૃષ્ટિ ન થાય; ૩૨. અનાવૃષ્ટિ ન થાય; ૩૩. દુર્ભિક્ષ ન રહે; ૩૪. પ્રથમના રોગ પણ શમી જાય.^૧

[—સમ૦ ૩૪]

૪. તીર્થંકરોનો ઉપદેશ

ભરત અને ઐરવતવર્ષમાં પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરો સિવાયના વચલા બાવીસ તીર્થંકરો ચાતુર્થામ ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે. તે ચાતુર્થામ આ પ્રમાણે —

૧. સર્વ પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ;
૨. સર્વ મૃષાવાદથી વિરમણ;
૩. સર્વ અદત્તાદાનથી વિરમણ;
૪. સર્વ પરિગ્રહથી વિરમણ.

મહાવિદ્વેહમાં બધા તીર્થંકરો આ ચાતુર્થામ ધર્મનો જ ઉપદેશ કરે છે.

[—સ્થા૦ ૨૬૬]

પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરનું પ્રવચન પાંચ કારણે દુર્ગમ બને છે — (કારણ પ્રથમ તીર્થંકરના શિષ્યો સરલ છતાં જડ છે અને અંતિમ તીર્થંકરના શિષ્યો વક્ષ પણ છે અને જડ પણ છે.) તે આ —

૧. અગુતરમા તથાગતનું ધર્મચક્ર વિજયી કેમ નીવડે છે તે માટે બુદ્ધના પાંચ અતિશયો બતાવ્યા છે તે આ—૧. તે અર્થજ્ઞ હોય છે, ૨. ધર્મજ્ઞ હોય છે, ૩. મર્ચાદાનો જાણ હોય છે, ૪. કાલજ્ઞ હોય છે, ૫. પરિષદનો જાણ હોય છે. (૫.૧૩૧.) અકવર્તી અને તથાગતની સરખામણી માટે જુઓ પ. ૧૩૩.

૧. દુરાખ્યેય—આયાસસાધ્ય વ્યાખ્યાયુક્ત;
૨. દુર્વિભજન—પૃથક્કરણ કરવામાં કષ્ટ આપે;
૩. દુર્દર્શ—મુશ્કેલીથી સમજાવી શકાય તેવું;
૪. દુઃસહ—અનેક પરિષદો સહવા માટે કઠું છે પણ શિષ્યો તે માટે ઝટપટ તૈયાર નથી થતા;
૫. દુરનુચર—તેમના સમસ્ત ઉપદેશોનું આચરણ અતિ કષ્ટકર છે તેથી બીજા પાસે તેવા આચરણની અપેક્ષા આયાસસાધ્ય છે.

વચલા તીર્થકરોનું પ્રતિપાદન સુંગમ છે તેનાં કારણો ઉપરથી બિલટાં જ છે. તે આ — ૧. સુઆખ્યેય, ૨. સુવિભજ્ય, ૩. સુદર્શ, ૪. સુસહ, ૫. સુચર.

[—સ્થાન ૩૬૬]

અરિહંતઋષભદેવે આ અવસર્પિણીનાં ૬ સાગરોપમ કૌટાકોટીવર્ષ વીત્યા પછી તીર્થ પ્રવર્તાંયું.

[—સ્થાન ૬૬૭]

આ અવસર્પિણીના તૃતીય સુષમ-દુષમા આરાના ૮૬ પક્ષ બાકી હતા, ત્યારે ઋષભ સર્વ દુઃખનો અંત કરી મોક્ષે ગયા. અને ચોથા દુષમ-સુષમાના ૮૬ પક્ષ બાકી હતા, ત્યારે ભગવાન મહાવીર મોક્ષે ગયા.

[—સમન ૮૬]

કુલકરો-લોકવ્યવસ્થાપકો

૧. ભરતવર્ષના

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષની અતીત ઉત્સર્પિણીમાં દશ કુલકરો થઈ ગયા છે —

૧. સ્વયંજલ; ૨. શતાયુ; ૩. અનંતસેન; ૪. અમિ-
તસેન; ૫. તર્કસેન; ૬. ભીમસેન; ૭. મહાભીમસેન; ૮.
દ્વરથ; ૯. દશરથ; ૧૦. શતરથ.

[—સ્થા० ૭૬૭]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં અતીત ઉત્સર્પિણીમાં સાત કુલકર થઈ ગયા છે —

૧. મિત્રદામા; ૨. સુદામા; ૩. સુપાર્શ્વ; ૪. સ્વયં-
પ્રભ; ૫. વિમલઘોષ; ૬. સુઘોષ; ૭. મહાઘોષ.

[—સ્થા० ૫૫૬, —સમ० ૧૫૭]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં અતીત અવસર્પિણીમાં ૧૦ કુલકર^૧ થઈ ગયા છે —

૧. સ્વયંજલ; ૨. શતાયુ; ૩. અજિતસેન; ૪. અન-
ન્તસેન; ૫. કાર્યસેન; ૬. ભીમસેન; ૭. મહાભીમસેન;
૮. દ્વરથ; ૯. દશરથ; ૧૦. શતરથ.

[—સમ० ૧૫૭]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીમાં સાત કુલકર^૨ થઈ ગયા છે —

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪.

નામ	પત્ની
૧. વિમલવાહન	ચન્દ્રયશા
૨. ચક્ષુભાન	ચંદ્રકાન્તા
૩. ચશસ્વી	સુરૂપા
૪. અભિચંદ્ર	પ્રતિરૂપા
૫. પ્રસેનજિત	ચક્ષુષકાન્તા
૬. મરુદેવ	શ્રીકાન્તા
૭. નાભિ	મરુદેવી

[—સમ૦ ૧૫૭, —સ્થા૦ ૫૫૬]

વિમલવાહન કુલકર ૯૦૦ ધનુષ જિંચા હતા.

[—સ્થા૦ ૬૯૬; —સમ૦ ૧૧૨]

અભિચંદ્ર કુલકર ૬૦૦ ધનુષ જિંચા હતા.—

[—સ્થા૦ ૫૧૮; —સમ૦ ૧૦૯]

વિમલવાહન કુલકર માટે સાત પ્રકારનાં વૃક્ષો ઉપ-
લોગ માટે પેદા થયાં—

૧. મત્તાંગક — મધ દેનારાં;
૨. ભૂંગ — ભાજન દેનારાં;
૩. ચિત્રાંગ — પુષ્પમાળાઓ દેનાર;
૪. ચિત્રરસાંગ — વિચિત્ર રસો દેનાર;
૫. મહ્યંગ — આભરણ દેનાર;
૬. અનન્ન — વસ્ત્રદાયક;
૭. કલ્પવૃક્ષો — ઇચ્છિત વસ્તુ દેનાર.

[—સ્થા૦ ૫૫૬]

જૂંઘ્ઘીપમાં ભરતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્ધિણીમાં
સાત કુલકર થશે^૧—

૧. સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ બન્નેમાં આગામી ઉત્સર્ધિણીના સરખી
રીતે આ સાત ગણાવ્યા છે. પણ સ્થાનાંગમાં જ અન્યત્ર સીમંકર આદિ
૧૦ ગણાવ્યા છે. આ લેઈનું કારણ વાચનાભેદ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે?

૧. મિત્રવાહન (મૃગવાહન); ૨. સુભૂમ; ૩. સુપ્રભ; ૪. સ્વયંપ્રભ; ૫. દત્ત (શુભ); ૬. સૂક્ષ્મ (સુરૂપ); ૭. સુખંધુ.

[—સમ૦ ૧૫૮, —સ્થા૦ ૫૫૬]

જંજૂલીપમાં ભરતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં દશ કુલકર થશે—

૧. સીમંકર; ૨. સીમંધર; ૩. ક્ષેમંકર; ૪. ક્ષેમંધર; ૫. વિમલવાહન; ૬. સંભૂતિ; ૭. પ્રતિશ્રુત; ૮. દેહધનુ; ૯. દશધનુ; ૧૦. શતધનુ.

[—સ્થા૦ ૭૬૭]

૨. ઐરવતમાં

જંજૂલીપના ઐરવતવર્ષમાં દશ કુલકર આગામી ઉત્સર્પિણીમાં થશે —

૧. વિમલવાહન; ૨. સીમંકર; ૩. સીમંધર; ૪. ક્ષેમંકર; ૫. ક્ષેમંધર; ૬. દેહધનુ, ૭. દશધનુ; ૮. શતધનુ; ૯. પ્રતિશ્રુતિ; ૧૦. સુમૃતિ.

[—સમ૦ ૧૫૮]

ટિપ્પણ

[દરેક પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ અપાવાં જોઈએ; પણ આ ખડમાં પ્રથમ જે પ્રકરણનાં ટિપ્પણ અહીં લેવાં મૂક્યાં છે.]

૧. ૬૮ ચક્રવર્તી :—

ચક્રવર્તી, બળદેવ અને વાસુદેવ કદી પણ ૬૮-૬૮ની સંખ્યામાં સમાનકાલે સંભવે નહિ; એટલે આ વિધાન કાલભેદને લક્ષીને કરેલું છે એમ સમજવું જોઈએ—આવું ટીકાકાર માને છે. કારણ, એક એવો નિયમ છે કે ચક્રવર્તી જ્યાં જે કાલે હોય ત્યારે બળદેવ અને વાસુદેવનો સંભવ નથી. અને સૂત્રોમાં જ (સ્થાનાંગ સૂત્ર ૩૦૨) ઓછામાં ઓછા ચાર ચક્રવર્તી, ચાર બળદેવ અને ચાર વાસુદેવનું અસ્તિત્વ તો મહાવિદેહમાં વિજયોમા બતાવ્યું જ છે. તો પછી ચાર ચક્રવર્તી તો વિદેહમાં કોઈ ને કોઈ વિજયમાં હમેશાં રહેવાના જ; એટલે તે અપેક્ષાએ બળદેવ-વાસુદેવ ઉપલા નિયમ પ્રમાણે જ્યાં ચક્રવર્તી હશે તેવા ચાર વિજયમાં સંભવશે નહિ. એટલે તેમની ૬૮-૬૮ની સંખ્યાની સમકાલીનરૂપે કદી પૂર્તિ થશે નહિ.

આ જ વાત ચક્રવર્તી વિષે પણ છે; કારણ, ઓછામાં ઓછા ચાર બળદેવ અને ચાર વાસુદેવ કોઈ ને કોઈ વિજયમાં રહેશે જ તો ત્યાં ઉપલા નિયમ પ્રમાણે ચક્રવર્તી પણ સંભવશે નહિ; એટલે તેમની પણ સમકાલીનોની ૬૮ની સંખ્યાપૂર્તિ કદી થશે નહિ.

સંભવ છે સૂત્રકારને ઉપલો નિયમ માન્ય ન હોય. એવો પણ સંભવ છે કે એ નિયમ જૈન પુરાણકારોએ બનાવી લીધો હોય.

સૂત્ર પ્રમાણે તેમની ૬૮ સંખ્યા આ પ્રમાણે સમજવી :—ઘાતકી જે ભાગમાં છે—પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ. પૂર્વાર્ધમાં જન્મદ્વીપ પ્રમાણે ૩૪ અને પશ્ચિમાર્ધમાં પણ જન્મદ્વીપ પ્રમાણે ૩૪ની સંખ્યા સમજવી. એટલે, બન્ને મળીને ૬૮ ચક્રવર્તી વગેરે સમજવા.

૨. તીર્થંકરના અતિશયો :—

આ ૩૪ અતિશયો માટે જુઓ યોગશાસ્ત્ર-હેમચંદ્રાચાર્ય પૃ ૦ ૧૩૦. અને 'અભિધાનચિંતામણિ' ૧. ૫૬-૬૩. પ્રસ્તુત સૂત્રની ટીકામાં આચાર્ય

બૃહદ્વાચનાના આધારે બીજા વધારાના અતિશયોનું પણ વર્ણન કરે છે. વળી ૨ થી પાંચ મુધીના અતિશયોને જન્મપ્રત્યય કહે છે અર્થાત્ તેમના તે અતિશયોમાં બીજા કારણ નહિ પણ જન્મ મુખ્યપણે કારણ છે. ૨૧ થી માંડીને બધા તથા આરમ્ભો અતિશય કર્મના ક્ષયજન્ય છે. અને બાકીના દેવકૃત છે. દ્વિગંબરો થોડા ફેરફાર સાથે ૩૪ અતિશયો માને છે તેમાં ૧૦ જન્મપ્રત્યય, ૧૪ દેવકૃત, અને દશ કેવલજ્ઞાનકૃત-કર્મક્ષયકૃત છે. તે આ પ્રમાણે — ૧. અત્યંત સુંદર શરીર, ૨ અતિશય સુગંધમય શરીર, ૩. પરસેવાનો અભાવ, ૪. મલમૂત્ર રહિત શરીર, ૫. હિત, મિત અને પ્રિયવચનવાળા, ૬ અતુલ્ય બળ, ૭. દૂધ જેવું શ્વેત લોહી, ૮. શરીરમાં ૧૦૦૮ શુભ લક્ષણો, ૯. સમચતુરસ સંસ્થાન, ૧૦. વજ્રકમ્પલનારાચ શરીર, — આ દશ જન્મકૃત અતિશય છે. ૧૧. અર્ધમાગધી ભાષા, ૧૨. પ્રભુના સાંનિધ્યમાં જીવો શત્રુતા ભૂલી જાય છે, અને મિત્ર બને છે, ૧૩. ક્રિશ્નાઓની નિર્મલતા, ૧૪. આકાશની નિર્મલતા, ૧૫. બધી ઋતુના ફલ-ફૂલ તથા ધાન્યાદિની ઉત્પત્તિ, ૧૬ યોજન મુધીની જમીન દર્પણ જેવી નિર્મળ થવી, ૧૭. ભગવાનના પગ તળે કમળરચના, ૧૮. આકાશમાં જયધ્વનિ, ૧૯. મુગધી પવનનું મંદગતિએ વહેવું, ૨૦. મુગધી જલની વર્ષા, ૨૧. ભૂમિને કબ્જકશન્ય કરવી, ૨૨. બધા જીવોને આનંદ, ૨૩. ભગવાનની આગળ આગળ ધર્મચક્ર, ૨૪. જન, ચામર, ધ્વજ આદિ આઠ માંગલિક પદાર્થો, — આ ૧૪ અતિશયો દેવકૃત છે. ૨૫. એકસો યોજનમાં સુલેક્ષ, ૨૬. આકાશમાં ગમન, ૨૭. ચારે દિશામાં પ્રભુના મુખનું દર્શન, ૨૮. અદીનતા, ૨૯. ઉપસર્ગનો અભાવ, ૩૦. આહારનો અભાવ, ૩૧. બધી વિદ્યાઓનું સ્વામીપણું, ૩૨. નબ અને કેશ વધતાં નથી, ૩૩. આખના પલકારા થતા નથી, ૩૪. શરીરની છાયાનો અભાવ — આ દશ અતિશયો કેવલજ્ઞાનકૃત છે.

આહીં ખાસ ધ્યાન દેવા જેવી વસ્તુ એ છે કે અભયદેવને મતે આહાર-નિહાર આંખથી અદૃશ્ય હોય છે એ જન્મકૃત અતિશય છે. જ્યારે દ્વિગંબર મતે આવા સ્થાને આહારનો અભાવ એવો અતિશય માનવામાં આવ્યો છે અને તે જન્મકૃત નહિ પણ કેવલજ્ઞાનકૃત. આ મતભેદ સ્વેતાંબર-દ્વિગંબરના કેવલીકવલાહાર વિષયક મતભેદની યાદ આપે છે. એમ જણાય છે કે બંને પરંપરામાં આ પ્રકારના ૩૪ અતિશયોની કલ્પના બંને સંપ્રદાયના તદ્દન જુદા પડ્યા પછીની છે. સ્વેં મતે અર્ધમાગધીમાં

ઉપદેશ અને તેનું સાર્વજનિકરણે પરિણમન એ એ અતિશયો કર્મક્ષયકૃત માનવામાં આવ્યા છે. જો ખાચ નહીં તો બોલે કેમ એવા પ્રશ્નના જવાબમાં દિગ્બરશાસ્ત્રકારોએ યુક્તિ એ આપી છે કે ભગવાનના ભામહલમાંથી દિવ્ય ધ્વનિ નીકળે છે અને તેને દેવો અર્ધભાગધીમાં પરિણત કરે છે. અને તે જ ભાષા પછી સર્વભાષારૂપે પરિણત થાય છે. આને તે જ પ્રકારની બૌદ્ધ માન્યતા સાથે સરખાવવા જેવી છે.

હેમચંદ્રના મતે પણ ૩૪ અતિશયોનું વિભાજન જુદી રીતે છે અને અતિશયોના નામમાં પણ ભેદ છે. જન્મકૃત જેને તે સહોત્થ એવું નામ આપે છે એ ચાર છે. અહીં તેમની અભયદેવ સાથે લગભગ સમાનતા છે. ૧૧ અતિશયો કર્મક્ષયજ છે. આ અગિયારમાં અભયદેવસ મત બધા નથી આવી જતા. પણ ભાષાની બાબતમાં અભયદેવ અને હેમચંદ્ર એક છે. ત્યાર પછી હેમચંદ્રે ૧૯ અતિશયો દેવકૃત બતાવ્યા છે. અભયદેવને મતે દેવકૃત ૧૫ છે. આમાં હેમચંદ્રે એક ચારે તરફ મુખ દેખાય છે એ દેવકૃત અતિશય ગણાવ્યો છે પણ તે દિગ્બરોને મતે કેવલજ્ઞાનકૃત છે. બીજા એક અતિશય ત્રણ કોટની રચના—દેવકૃત બતાવ્યો છે—આનું નામનિશાન દિગ્બરોમાં નથી. શ્વેતાંબરમાં પણ ૩૪ ની ગણતરીમાં એ આવતો નથી.

અતિશયો વિષે બીજા પણ મતભેદો મૂળ, અભયદેવ, હેમચંદ્ર અને દિગ્બરોમાં છે. તે સ્વયં વિચારી લેવા.

સામાન્ય રીતે એટલું કહી શકાય કે ૩૪ અતિશયોનું વિભાજન કરતી વખતે કોઈ એક નિશ્ચિત સિદ્ધાન્ત રાખીને આ વિભાજન કરવામાં નથી આવતું. કહેવા ખાતર જન્મ વગેરે કારણ સૌએ બતાવ્યાં છે પણ અમુક અતિશય અમુક જ વર્ગમાં કેમ આવે—એના સમર્થનમાં જોઈએ તેવી પ્રબળ દલીલો નથી. એ વિભાજન સ્વેચ્છાચારી જણાય છે. વળી મૂળ સમવાયાંગમાં આનું વિભાજન નથી એ પણ બતાવે છે એ વિભાજન પછીના કાળનું છે.

૩. કુલકરો :—

સ્થાનાંગમાં આ દશ કુલકરો અતીત ઉત્સર્પિણીના ગણાવ્યા છે. જ્યારે સમવાયાંગમાં અતીત ઉત્સર્પિણીના માત્ર સાત ગણાવ્યા છે. બન્નેના નામમાં તફાવત છે પણ સમવાયાંગ જે દશ નામો અતીત અવસર્પિણીનાં ગણાવે છે, તે નામો સાથે માત્ર.જેને બાદ કરીએ તો બધાં બરાબર મળી રહે છે: અહીં સ્થાનાંગમાં ઉત્સર્પિણીને બદલે અવસર્પિણી

પાઠ રાખ્યો હોય તે વધારે સંગત છે. કારણ સ્થાનાંગમાં જ અન્યત્ર હસ્તર્પિણીના માત્ર સાત જ (આથી વધુ નહીં જ) ગણાવ્યા છે અને એ જ નામો સમવાયાંગમાં પણ છે. એટલે આ નામો અતીત અવ-સર્પિણીના ગણવા જોઈએ. સમવાયાંગ સાથે જે જે નામોનો ભેદ છે તે વાચનાભેદ ગણવો જોઈએ એમ મને લાગે છે.

એક એવા સમયની કલ્પના કરવામાં આવી છે જે પ્રથમ સુષમ-સુષમા આરો કહેવાય છે. ત્યારે લોકોમાં કોઈ પણ જાતનાં સામાજિક, રાજકીય કે આર્થિક બંધનો હતાં નહિ. સૌ પોત-પોતાના રાજ હતા. ખાવા-પીવાની તથા પહેરવા-ઓઢવાની લોકોને ચિંતા હતી જ નહિ. તેઓ જાડ નીચે રહેતા અને પૃથ્વી પર સૂતાં-જેસતા. ખાવા-પીવા માટે પણ બધું વૃક્ષો પૂરું પાડતાં. આબૂપણે પણ વૃક્ષજન્ય જ હતાં. આમ બધી વસ્તુઓ વૃક્ષમાથી જ મળતી હોવાથી તે વૃક્ષો. કલ્પવૃક્ષ—ઇચ્છિત આપનારાં—કહેવાતાં. આવાં દસ ઉત્તમ પ્રકારનાં કલ્પવૃક્ષો પ્રથમ આરામા હતાં.

તે સમયનાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ આમ માત્ર કુદરત-જીવી હોવાથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત અને મુક્ત તથા મુક્તિપ્રાપ્ત હતા. તે બધા સ્વભાવે જ અલ્પકામી હતાં. અલ્પપરિગ્રહી તો ખરા જ, પણ કોઈ પણ ચીજ ઉપર મમતા રાખવી એ તેમના સ્વભાવથી જ વિરુદ્ધ હતું. તેથી તે સમયમાં ગાય, બળદ, હાથી, અશ્વ—એ બધા જનવરો હતાં તેમનો કદી તેઓ ઉપયોગ કરતાં નહિ.

આર્થિક વ્યવહાર જેવું કંઈ હતું નહિ. તેથી આજની જેમ શેઠ-ચાકર, માલિક-ગુલામ, રાજ-પ્રજા એવો કોઈ પણ જાતનો વ્યવહાર તે સમયમાં હતો નહિ. એટલું જ નહિ પણ આજના સામાજિક વ્યવહારો-માત-પિતા, ભાઈ-બેન, વહુ, પુત્રવધૂ, ઇત્યાદિ પણ એટલા બધા રૂઢ નહિ કે તેઓ એકબીજા પ્રત્યે માત્ર તેવા સંબંધે આકર્ષાય.

એ સમયમાં આજની જેમ રાજચાળા ફાટી નીકળવાથી મૃત્યુ—અથવા બીજી પીડાનો ભય લોકોને હતો જ નહિ. આમ તેઓ આતંક વિનાના, બાધા વિનાના, ઉપદ્રવ વિનાના માત્ર સુખ જ સુખ ભોગવતા.

જે જોડ સાથે જન્મે તે જ પતિ-પત્ની રૂપે રહે. અને જ્યારે મરવાના છ માસ પાછી રહે ત્યારે પાછું એક યુગલને પેદા કરે—તેમાં એક પુરુષ હોય અને એક સ્ત્રી. તે પાછાં પતિ-પત્ની રૂપે જીવન વિતાવે.

તેઓ નવા જન્મેલા યુગલની શુશ્રૂષા માત્ર ૪૨ દિવસ જ કરે અને તેટલા જ દિવસમાં આજનાં પક્ષીઓની જેમ નવું જીવલ યૌવન પ્રાપ્ત કરી માતાપિતાથી સ્વતંત્ર થઈ પોતાની જીંદગી વિતાવે. તેમનું મૃત્યુ માત્ર બગાસા કે ઉધરસથી થાય. એથી વિશેષ પીડાકારક નહિ. આવો એ પ્રથમ આરો છે. એ પ્રથમ આરાનાં વર્ષો જેમ જેમ પસાર થતાં જાય છે, તેમ પૃથ્વીનાં રસકંસ ઓછાં થતાં જાય છે. આમ આ જ પ્રકારે ખીબ આરામાં યુગલિક ધર્મ જ પ્રવર્તે છે. પ્રથમ સુખમ-સુખમ આરાનાં ચાર કોઠાકોટી સાગરવર્ષ અને ખીબ સુખમા આરાનાં ત્રણ કોઠાકોટી સાગરવર્ષ પસાર થયે જ્યારે ત્રીજો સુખમ-દુષમા આરો બે કોઠાકોટી સાગરવર્ષનો બેસે છે, ત્યારે તે યુગલિકોના શરીરની સ્થિતિ, તેમના આધારભૂત વૃક્ષાની સ્થિતિ, તેમનાં આશ્રયસ્થાન પૃથ્વીની સ્થિતિ પ્રથમ કરતાં અત્યંત હીન દશાએ પહોંચી હોય છે. અને જ્યારે આ ત્રીજા આરાનો અંતિમ ત્રીજો ભાગ શરૂ થાય છે, (આ આરાના ત્રણ ભાગ છે; પ્રત્યેક ભાગ — ૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬ આટલા વર્ષનો હોય છે; આવા બે ભાગ વીત્યા જ્યારે ત્રીજો તેટલા જ વર્ષનો ભાગ શરૂ થાય ત્યારે) સ્પષ્ટપણે યુગલ ધર્મની પડતીની નિશાનીઓ જણાય છે. એ વખતે યુગલિયાઓમાં પોતાની આવશ્યક ચીજોની તાણ તેમને પડે છે અને પરિણામસ્વરૂપે વાફવિવાહ શરૂ થાય છે — મારાતારાની ભાવના ધર ધાલવું શરૂ કરે છે. એજ વખતે જે તેમની વ્યવસ્થા કરનારા મનુષ્યો કંમશઃ ઉત્પન્ન થાય છે તે કુલકરો કહેવાય છે. આમાંનો પ્રથમ કુલકર જ્યારે ત્રીજા આરાનો ૩૫ પદ્ય જેટલો ભાગ બાકી રહે છે ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે. અને ત્યાર પછી ધર્મચક્રની પ્રવૃત્તિ કરનારા પ્રથમ તીર્થંકર તથા રાજચક્રની વ્યવસ્થા કરનાર ચક્રવર્તી ઉત્પન્ન થાય છે. અને ત્યાર પછી ચોથા આરામાં બાકીના ૨૩ તીર્થંકર અને બળદેવ વાસુદેવ વગેરે શલાકા પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે. પાંચમી અને છઠ્ઠી આરામાં તેવા કોઈ મહાપુરુષ ઉત્પન્ન થતા નથી.

આ પ્રમાણે અત્યંત સુખની દશામાં અને અત્યંત દુઃખની દશામાં મહાપુરુષોના જન્મને અવકાશ નથી એમ ફક્ત યાચ છે. પણ જ્યારે સુખદુઃખ મધ્યમ પ્રમાણનું હોય છે, ત્યારે તેઓ જન્મ લે છે.

૪. આ અવસર્પિણીના કુલકર :—

આ કુલકરો વિષે વિશેષ નણવાની ઇચ્છાવાળાએ આવશ્યક નિયુક્તિ
ગા. ૧૪૬ થી ભેડું. કુલકરોનું કામ ખાસ કરી દડનીતિ નિર્ધારણ કરવાનું

હોય છે. કુલકરોના સમયમાં માત્ર ત્રણ પ્રકારની દંડનીતિ છે — હકાર, મક્કાર અને ધિક્કાર. પ્રથમ જે કુલકરના સમયમાં માત્ર હકાર નીતિ હોય છે; તૃતીય અને ચતુર્થ કુલકરના સમયમાં હકાર અને મક્કાર બંને હોય છે; અને પાંચમાથી સાતમા સુધીના ત્રણેને ત્રણે નીતિ હોય છે.

કોઈમાં કોઈ વિવાદ થાય ત્યારે કુલકર પાસે પહોંચે એટલે કુલકર અપરાધીને માત્ર એટલું જ કહે કે, ‘હે, હા!’ અર્થાત્ ‘અહો તે’ આવું જ કહ્યું’ — આ વચન જ દંડનું કામ કરતું અને અપરાધી લજ્જિત થઈ જતો. ત્યાર પછી એ નીતિથી કામ ન ચાલ્યું એટલે નવી દંડનીતિ મક્કારની શરૂ થઈ — તેમાં અપરાધીને ‘હા!’ થી પતે તેમ ન હોય ત્યાં ‘તું આમ ન કર’ એ અર્થમાં ‘મા!’ એટલું કહેવાથી તેનો દંડ થયો હોય તેમ તે લજ્જિત થઈ જતો. સમય જતાં આ નીતિ પણ અધૂરી લાગી તેથી આગળ હપર ધિક્કાર દેવાની નવી દંડનીતિ શરૂ થઈ. પછી જેનો જેવો અપરાધ — ત્રણમાંથી કોઈ એક નીતિથી દંડ દેવામાં આવતો.

જબ્બીપ્રજ્ઞપિતમા સાતને બદલે આ અવસર્પિણીમાં ૧૫ કુલકર થયાનો ઉલ્લેખ છે. તે વાચનાએદે સમજણ બેઈએ. જુઓ જબ્બીપ્રજ્ઞપિત દ્વિતીય વક્ષરકાર.

દ્વિગંબરોમાં ૧૪ કુલકર માન્યા છે જબ્બીપ્ર ૩૦ જેવાં જ નામ છે; માત્ર તેમાંથી એક ઋષભને નથી ગણ્યા. અને નામાનુક્રમમાં થોડો ભેદ છે જુઓ ‘સિદ્ધાન્તસંગ્રહ’ પૃ. ૧૮.

તીર્થંકરો

૧. ભરતવર્ષની વર્તમાન અવસર્પિણીના તીર્થંકરો

હેવાધિહેવો-તીર્થંકરો^૧ ૨૪ છે, જે આ ભરત-વર્ષમાં આ અવસર્પિણીમાં થઈ ગયા છે.

[—સમ. ૨૪]

૧. તીર્થંકરનાં પૂર્વજાનનાં નામ	૨. તીર્થંકરનાં નામ	૩. તીર્થંકરોની માતાનાં નામ
૧. વજ્રનાભ; ^૨	ઋષભ;	મરુદેવી; ^૩
૨. વિમલ;	અજિત;	વિજયા;
૩. વિમલવાહન;	સંભવ;	સેના;

૧. તીર્થંકરો વિષેની બૌદ્ધ માન્યતા માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. હિંગબર મતે ધણાં નામોમાં ફેરફાર છે. તેમને મતે ચોવીસ નામો આ પ્રમાણે છે :- વજ્રનાભિ, વિમલવાહન, વિપુલવાહન, મહાબલ, અતિબલ, અપરાજિત, નંદિષેણ, પદ્મનાભિ, મહાપદ્મ, પદ્મગુહ્ય, નલિનપ્રભ, પદ્મોત્તર, પદ્મસેન, પદ્મરથ, દશરથ, મેઘરથ, સિંહરથ, ધનપતિ, વૈશ્રાભ, હરિવર્મા (શ્રીધર્મા), સિદ્ધાર્થ, સુપ્રતિષ્ઠિત, આનંદ, નંદ. ‘અભિધાનરાજેન્દ્ર’માં પાકાંતર નોંધ્યો છે, તેની આ નામો સાથે બહુ સમાનતા છે.

૩. નામોમાં મતભેદ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૪. ધર્મસિંહ;	અભિનંદન;	સિદ્ધાર્થ;
૫. સુમિત્ર;	સુમતિ;	મંગલા;
૬. ધર્મમિત્ર;	પદ્મપ્રભ;	સુસીમા;
૭. સુંદરબાહુ;	સુપાર્થ;	પૃથ્વી;
૮. દીર્ઘબાહુ;	ચંદ્રપ્રભ;	લક્ષ્મણ;
૯. યુગબાહુ;	સુવિધિ પુષ્પદંત;	રામા;
૧૦. લશ્મબાહુ;	શીતલ;	નન્દા;
૧૧. દિત્ત;	શ્રેયાંસ;	વિષ્ણુ;
૧૨. ઇન્દ્રદંત;	વાસુપૂજ્ય;	જયા;
૧૩. સુંદર;	વિમલ;	શ્યામા;
૧૪. માહેન્દ્ર;	અનન્ત;	સુથશા;
૧૫. સિંહરથ	ધર્મ;	સુવ્રતા;
૧૬. મેઘરથ;	શાંતિ;	અચિરા;
૧૭. રૂપી;	કુંથુ; ^૧	શ્રી;
૧૮. સુદર્શન;	અર; ^૨	દેવી;
૧૯. નંદન;	મલ્લિ; ^૩	પ્રભાવતી;
૨૦. સિંહગિરિ;	મુનિસુવ્રત;	પદ્મા;
૨૧. અદીનશત્રુ;	નમિ;	વપ્રા;

૧. કુયુનાથ, દિગંબર મતે.

૨. અરહનાથ, દિગંબર મતે.

૩. -મલ્લિ એ સ્ત્રીરૂપે તીર્થંકર થયા એ જ્ઞેતાગ્બર મતે આશ્ચર્યકારી ઘટના મનાય છે. પણ દિગંબરો તેમને પુરુષ જ માને છે. બૌદ્ધો પણ સ્ત્રી અર્હંત કે ચક્રવર્તી ન થઈ શકે એમ માને છે. — અંગુત્તર ૧.૧૫.૧૨-૧૩.

૨૨. શંખ;	નેમિ;	શિવા;
૨૩. સુદર્શન;	પાર્શ્વ;	વામા;
૨૪. નંદન.	વર્ધમાન.	ત્રિશલા.

[—સમ૦ ૧૫૭
(ગા. ૧૧-૧૪)]

[—સમ૦ ૨૪; ૧૫૭
(પૃ૦ ૧૩૬ ન)]

[—સમ૦ ૧૫૭
(ગા૦ ૬-૧૦)]

૪. તીર્થકરોના
પિતાનાં નામ

૫. તીર્થકરોનાં
દીક્ષાસ્થાન

૬. પ્રથમ ભિક્ષા
દેનાર

૧. નાભિ;^૧

વિનીતા;^૨

શ્રેયાંસ;^૩

૨. જિતશત્રુ;

અયોધ્યા;

બ્રહ્મહત્ત;

૩. જિતારિ;

શ્રાવસ્તી;

સુરેન્દ્રહત્ત;

૪. સંવર;

અયોધ્યા;

ઇન્દ્રહત્ત;

૧. દિગંબરમાં જે ભેદ છે તે આ પ્રમાણે—૩. દ્વંદ્વરાજ (જિતારિ),
૫. મેઘસ્થ, ૬. ધરણ્ય, ૭. સુપ્રતિષ્ઠિત, ૧૭. સૂર્યસેન.

પતાનાં નામ માટે જુઓ આવ૦ નિર્ણ૦ ગા૦ ૩૮૭-૮.

૨. કાણે ક્યાં દીક્ષા લીધી તે માટે જુઓ આવ૦ નિર્ણ૦ ગા૦ ૨૫૧.
ત્ર્યંબકદેવની જન્મભૂમિ ધક્ષવાકુભૂમિ છે, પણ દિગંબર મતે અયોધ્યા.
દિગંબરોએ જન્મ અને દીક્ષાસ્થાન એક જ માન્યાં છે. અરિષ્ટનેમિની
જન્મભૂમિ સૌર્યપુર પણ દીક્ષાભૂમિ કારકા; બાકી સર્વ તીર્થકરોની જન્મ-
ભૂમિ તે જ દીક્ષાભૂમિ છે. અરિષ્ટનેમિની જન્મભૂમિ ઉત્તરપુરાણમાં કારાવતી
અને હરિ૦માં સૌર્યપુર છે.

૩. જુઓ આવશ્યકનિર્ણ૦—ગા૦ ૩૨૭-૩૨૯. દિગંબર મતે જે
તક્ષવત છે તે આ પ્રમાણે—૧. શ્યામ (હરિવંશપુરાણને મતે), ૧૧. સુનંદ
૧૨. સુંદર (જય), ૧૩. વિશાખ (હ૦), ૧૪. વિશાખ (ધર્મસિંહ),
૧૫. ધન્યસેન (સુમિત્ર), ૧૬. ધર્મમિત્ર (હ૦), ૧૭. ધર્મમિત્ર (અપરાજિત),
૧૮. નંદિવેણ (હ૦), ૧૯. નંદિવેણ (વૃષભસેન), ૨૦. વૃષભસેન (હત્ત),
૨૧. હત્ત (વરહત્ત), ૨૨. વરહત્ત (નૃપતિ).

૫. મેઘ;	અયોધ્યા;	પદ્મ;
૬. ધર;	કૌશામ્બી;	સોમદેવ;
૭. પ્રતિષ્ઠ;	વારાણસી;	માહેન્દ્ર;
૮. મહાસેન;	ચન્દ્રપુરી;	સોમહત્ત;
૯. સુગ્રીવ;	કાકેન્દ્રી;	પુષ્ય;
૧૦. દેહરથ;	ભદ્રિલપુર;	પુનર્વસુ;
૧૧. વિષ્ણુ;	સિંહપુર;	નંદ;
૧૨. વસુપૂજ્ય;	અમ્બા;	સુનંદ;
૧૩. કૃતવર્મા;	કાંપિલ્યપુર;	જય;
૧૪. સિંહસેન;	અયોધ્યા;	વિજય;
૧૫. ભાલુ;	રત્નપુર;	ધર્મસિંહ;
૧૬. વિશ્વસેન;	ગજપુર (હસ્તિનાપુર);	સુમિત્ર;
૧૭. સૂર;	ગજપુર;	બ્યાઘ્રસિંહ;
૧૮. સુદર્શન;	ગજપુર;	અપરાજિત;
૧૯. કુમ્ભ;	મિથિલા;	વિશ્વકુસેન;
૨૦. સુમિત્ર;	રાજગૃહ;	બ્રહ્મહત્ત;
૨૧. વિજય;	મિથિલા;	દિત્ત;
૨૨. સમુદ્રવિજય;	દ્વારકા; ^૧	વરહત્ત;
૨૩. અશ્વસેન;	વારાણસી;	ધન્ય;
૨૪. સિદ્ધાર્થ.	કુંડપુર.	બહુલ.
[—સમ૦ ૧૫૭ ગા૦ ૫૫૭]*	[—સમ૦ ૧૫૭ (ગા૦ ૨૨)]	[—સમ૦ ૧૫૭ (ગા૦ ૨૧-૨૮)]

૧. જુઓ પા. ૬૬૮ ની ફૂટનોટ નં. ૨.

૭. ચૈત્યવૃક્ષ	૮. ^૧ કલ્યાણકર્તા નક્ષત્રો	૯. પાલખી ^૨
૧. ન્યઐધ; ^૩	[ઉત્તરાષાઢા] ^૪ [અભિજિત]	સુદર્શના;
૨. સક્રિતપણ્ડ;	[રોહિણી-મૃગશીર્ષ] ^૫	સુપ્રભા;
૩. શાલ;	[મૃગશીર્ષ-આર્દ્રા] ^૬	સિદ્ધાર્થા;
૪. પ્રિયક;	[૧-૪. અભિજિત - પ. પુષ્ય] ^૭	સુપ્રસિદ્ધા;
૫. પ્રિયંશુ;	[૧-૪. મઘા; પ. પુનર્વસુ] ^૮	વિજંયા;
૬. છત્રાલ;	ચિત્રા;	વૈજયંતી;
૭. શિરીષ;	[૧-૪. વિશાખા; પ. અનુરાધા] ^૯	જયંતી;
૮. નાગવૃક્ષ;	[૧-૪. અનુરાધા; પ. જ્યેષ્ઠા] ^{૧૦}	અપરાજિતા;

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. દિગંબરોને મતે પ્રથમની ત્રણ અને ૨૨ તથા ૨૪મી ને છાદીને સર્વત્ર નામાંતર મળે છે; એટલું જ નહિ, પણ બન્ને દિગંબર પુરાણોમાં પણ મતભેદ છે.

૩. દિગંબર મતે જે તફાવત છે તે આ પ્રમાણે— ૨. વિષમચ્છદ, ૪. સરલ ૬. પિયંશુ, ૭. શીરસ, ૯. સાલી, ૧૨. જયંતી, ૧૪. દીર્ઘપણ્ડ, ૨૨. મેઘશૃંગ.

૪. ઋષભદેવને અવન, જન્મ, રાજપ્રાપ્તિ, દીક્ષા અને જ્ઞાનોત્પત્તિ— આ પાંચ પ્રસંગે ઉત્તરાષાઢા હતુ, પણ મોક્ષને પ્રસંગે અભિજિત હતું. — ‘લોકપ્રકાશ’ ૩૨, ૬૦.

૫. પ્રથમનાં ચાર કલ્યાણક રોહિણીમાં અને પાંચમું મૃગશીર્ષમાં સમજવું.— ‘લોકપ્રકાશ’ ૩૨, ૩૨૦-૨૧.

૬. પ્રથમનાં ચાર મૃગશીર્ષમાં અને પાંચમું આર્દ્રામાં. — ‘લોકપ્રકાશ’ ૩૨, ૩૪૬-૭.

૭. ‘લોકપ્રકાશ’ ૩૨. ૩૭૦. ૭૨. ૮. ‘લોકપ્રકાશ’ ૩૨. ૩૯૭.

૯. ‘લોકપ્રકાશ’ ૩૨, ૪૪૯. ૧૦. ‘લોકપ્રકાશ’ ૩૨. ૪૭૭.

૬. માલિ;	મૂલ;	અરુણપ્રભા;
૧૦. પલાશ;	પૂર્વાષાઢા;	ચંદ્રપ્રભા;
૧૧. તિંદુક;	[૧ - ૪. શ્રવણ; ૫. ધનિષ્ઠા] ^૧	સૂર્યપ્રભા;
૧૨. પાટલ;	[૧ - ૪. શતભિષા; ૫ ઉં ભાદ્રપદા] ^૨	અગ્નિ;
૧૩. જાંબૂ;	ઉત્તરા ભાદ્રપદા;	સુપ્રભા;
૧૪. અશ્વત્થ;	રેવતી;	પંચવલ્ગા;
૧૫. દધિવલ્ગા;	પુષ્ય;	સાગરદત્તા;
૧૬. નંદિવલ્ગા;	ભરણી;	નાગદત્તા;
૧૭. તિલક;	કૃત્તિકા;	અભયકરા;
૧૮. આમ્ર;	રેવતી;	નિર્વૃત્તિકરા;
૧૯. અશોક;	[૧ - ૪. અશ્વિની; ૫. ભરણી] ^૩	મનોરમા;
૨૦. ચંપક;	શ્રવણ;	મનોહરા;
૨૧. બકુલ;	અશ્વિની;	દેવકુરા;
૨૨. વેતસ;	ચિત્રા;	ઉત્તરકુરા;
૨૩. ધાતકી;	વિશાખા;	વિશાલા;
૨૪. શાલ.	હસ્તોત્તરા. (ઉત્તરા ક્રાંત્યુની)	ચંદ્રપ્રભા.
[- સમ ૧૫૭ (ગા. ૩૩-૫)]	[- સ્થા ૪૧૧]	[- સમ ૧૫૭ (ગા. ૧૫-૧૭)]

૧. 'લોકપ્રકાશ' ૩૨. ૫૪૭. ૨. 'લોકપ્રકાશ' ૩૨. ૫૭૦.

૩. 'લોકપ્રકાશ' ૩૨. ૭૭૦.

૧૦. પ્રથમ શિષ્ય ^૧	૧૧. પ્રથમ શિષ્યા ^૨	૧૨. કેટલા સાથે દીક્ષા	૧૩. વર્ણ
૧. ઋષભસેન	બ્રાહ્મી	૪૦૦૦	[પીત] ^૩
૨. સિંહસેન	કેલ્યુ	૧૦૦૦	[„]
૩. ચારુ	સ્થામા	૧૦૦૦	[„]
૪. વજ્રનાભ	અજિતા	૧૦૦૦	[„]
૫. અમર	કાશ્યપી	૧૦૦૦	[„]
૬. સુવ્રત	રતિ	૧૦૦૦	પદ્મગૌર (રક્ત)
૭. વિદર્ભ	સોમા	૧૦૦૦	[પીત]
૮. કિન્ન	સુમના	૧૦૦૦	ચન્દ્રગૌર (શ્વેત)
૯. વરાહ	વારણી	૧૦૦૦	„
૧૦. અનાંદ	સુલસા	૧૦૦૦	[પીત]

૧. કિંગખરમાં જે નામોમાં તક્ષવત છે તે આ પ્રમાણે—૫. અમર, ૬. વજ્રઅમર, ૭. બલિ, ૯. વેદર્ભ, ૧૦. અનાગાર, ૧૧. કુંથુ, ૧૪. જય, ૧૬. ચક્રાયુધ, ૧૮. કુંથુ, ૧૯. વિશાખ, ૨૦. મહિલ, ૨૧. સૌમક, ૨૩. સ્વયંભૂ, ૨૪. ઇન્દ્રમતિ.

૨. કિંગખર મતે બ્રાહ્મી, ભાવિતા અને ચંદ્રના સિવાય બધાં નામ જુદાં છે. તે આ પ્રમાણે—૨. પ્રકુબ્જ, ૩. ધર્માર્ચા, ૪. મરુષેલા, ૫. અનંતમતી, ૬. રતિષેલા, ૭. મીનાર્ચા, ૮. વરુણા, ૯. ઘોષાર્ચા, ૧૦. ધારણા, ૧૧. ધારણા, ૧૨. સેના, ૧૩. પદ્મા, ૧૪. સર્વશ્રી, ૧૫. સુવ્રતા, ૧૭. હરિષેલા, ૧૮. પક્ષિલા, ૧૯. બંધુષેલા, ૨૦. પુષ્પહતા, ૨૧. મંગલા, ૨૨. રજમતી, ૨૩. સુલોચના.

૩. કિંગખર મતે સુચાર્થનો નીલ અને મહિલાનાથનો સુવર્ણપીત છે. એ સિવાય બેદ નથી. આવશ્યક નિર્ણયિત ગાંઠ ૩૭૬-૩૭૭માં તીર્થંકરોના વર્ણ વિષે કહ્યું છે.

૧૧. ગોસ્તુભ	ધારણી	૬૦૦ ^૧	[પીત]
૧૨. સુધર્મ	ધરણી	૧૦૦૦	પદ્મગૌર
૧૩. મંદર	શિવા	૧૦૦૦	[પીત]
૧૪. યશ	શુચિ	૧૦૦૦	[„]
૧૫. અરિષ્ટ	અંબુકા	૧૦૦૦	[„]
૧૬. ચક્રાધ	ભાવિતો	૧૦૦૦	[„]
૧૭. સ્વયંભૂ	રક્ષિતા	૧૦૦૦	[„]
૧૮. કુંભ	રક્ષિતા	૧૦૦૦	[„]
૧૯. ઇન્દ્ર	અંધુમતી	૩૦૦ ^૨	પ્રિયંશુસમ(નીલ)
૨૦. કુંભ	પુષ્પવતી	૧૦૦૦	નીલોત્પલ (કૃષ્ણ)
૨૧. શુભ	અમલા	૧૦૦૦	[પીત]
૨૨. નરકસ	ચક્ષિણી	૧૦૦૦	નીલોત્પલ
૨૩. દિન્ન	પુષ્પચૂલા	૩૦૦ ^૩	પ્રિયંશુસમ
૨૪. ઇન્દ્રભૂતિ	ચંદના	એકલા ^૪	[પીત]
[-સમ૦ ૧૫૭		[-સમ૦ ૧૫૭	[-સ્થા૦
(ગા. ૩૬-૪૧)]	[-સમ૦ ૧૫૭	(ગા. ૨૪-૫);	૧૦૮]
	(ગા. ૪૨-૪)]	[-સમ૦ ૧૦૬,	
		-સ્થા૦ ૫૨૦	
		૨૨૬]	

૧. આવશ્યક નિર્ણયિતમાં ગા. ૨૪૬-૨૪૭માં કેટલાએ સાથે દીક્ષા લીધી એ બતાવ્યું છે. દિગંબરમાં હંપુનાં મતે વાસુપુત્રે ૬૭૬ સાથે અને હંપુના મતે ૬૦૦ સાથે દીક્ષા લીધી.

૨. ઉત્તરપુરાણના મતે ૩૦૦ સાથે અને હંપુના મતે ૬૦૬ સાથે મદિકાએ દીક્ષા લીધી.

૩. પાર્શ્વે હંપુના મતે ૬૦૬ અને હંપુના મતે ૩૦૦ સાથે દીક્ષા લીધી.

૪. ઉત્તરપુરાણના મતે મહાવીરે એકલાએ અને હંપુના મતે ૩૦૦ સાથે દીક્ષા લીધી.

૧૪. ઊંચાઈ

૧૫. ગૃહસ્થ પર્યાયર

૧. ૫૦૦ધનુષ [-સમ૦ ૧૦૮; -સ્થા. ૪૩૫]	૮૩લાખપૂર્વ [-સમ૦ ૮૩]
૨. ૪૫૦ " [-સમ૦ ૧૦૭]	૭૧ " [-સમ૦ ૭૧]
૩. ૪૦૦ " [-સમ૦ ૧૦૬]	૫૯ " [-સમ૦ ૫૯]
૪. ૩૫૦ " [-સમ૦ ૧૦૫]	[૪૯ લાખપૂર્વ ૮ પૂર્વાંગ]
૫. ૩૦૦ " [-સમ૦ ૧૦૪]	૩૯ લાખપૂર્વ ૧૨ પૂર્વાંગ
૬. ૨૫૦ " [-સમ૦ ૧૦૩]	૨૯ " ૧૬ "
૭. ૨૦૦ " [-સમ૦ ૧૦૨]	૧૯ " ૨૦ "
૮. ૧૫૦ " [-સમ૦ ૧૦૧]	૯ " ૨૪ "
૯. ૧૦૦ " [-સમ૦ ૧૦૦]	૧ " ૨૮ "]
૧૦. ૬૦ " [-સમ૦ ૬૦]	૭૫૦૦૦ પૂર્વ [-સમ૦ ૭૫]
૧૧. ૮૦ " [-સમ૦ ૮૦]	[૬૩ લાખ વર્ષ
૧૨. ૭૦ " [-સમ૦ ૭૦]	૧૮ લાખ વર્ષ (કુમારાવસ્થા)
૧૩. ૬૦ " [-સમ૦ ૬૦]	૪૫ લાખ વર્ષ
૧૪. ૫૦ " [-સમ૦ ૫૦]	૨૨૧ લાખ વર્ષ
૧૫. ૪૫ " [-સમ૦ ૪૫]	૭૧ લાખ વર્ષ]
૧૬. ૪૦ " [-સમ૦ ૪૦]	૭૫૦૦૦ વર્ષ [-સમ૦ ૭૫]

૧. આવશ્યક નિયુક્તિ - ગા. ૩૭૮-૩૮૦માં ઊંચાઈનું વર્ણન છે.

૨. આવશ્યક નિયુક્તિમાં ગૃહસ્થપર્યાયનું વર્ણન છે [-ગા. ૨૬૬-૩૨૧] તેના આધારે અહીં ખૂટતા ખાનાંની પૂર્તિ કરી છે. તથા જ્યોત્સો 'લોકપ્રકાશ'. સર્ગ ૩૨, સ્લો. ૩૭૬, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૩૭, ૪૮૨, ૫૫૨, ૫૭૫, ૫૯૯, ૬૨૨, ૭૨૩, ૭૪૬, ૭૭૪, ૮૦૨, ૮૨૪, ૮૬૩. અહીં સમવાયાનમાં પાશ્વિનાથ માટે 'ઝગરાવાસમચ્છે વસિતા' એવો પાઠ છે. તેનો સામાન્ય અર્થ 'ધરમાં વાસ કરીને' એવો હોય છે—એ પરણ્યા ન હતા એ સર્વસંમત છે. ભગવાન મહાવીર વિષે પણ એ જ પાઠ છે, પણ તેના અર્થમાં વિવાહ થાય; કારણ સ્વેન તેમને પરણ્યા હતા તેમ માને છે, જ્યારે દ્વિગં તેમ નથી માનતા.

૧૭. ૩૫ ધનુષ	[—સમ૦ ૩૫]	[૭૧૨૫૦ વર્ષ
૧૮. ૩૦ ”	[—સમ૦ ૩૦]	૬૩૦૦૦ વર્ષ
૧૯. ૨૫ ”	[—સમ૦ ૨૫]	૧૦૦ વર્ષ (કુમારાવસ્થા)
૨૦. ૨૦ ”	[—સમ૦ ૨૦]	૨૨૧૧ હજાર વર્ષ
૨૧. ૧૫ ”	[—સમ૦ ૧૫]	૭૧૧ હજાર વર્ષ
૨૨. ૧૦ ”	[—સમ૦ ૧૦;	૩૦૦ વર્ષ (કુમારાવસ્થા)]
	—સ્થા૦ ૭૩૫]	

૨૩. ૯ હાથ	[—સમ૦ ૯]	૩૦ વર્ષ
૨૪. ૭ ”	[—સમ૦ ૭]	” { [—સમ૦ ૩૦]

૧૬. સર્વાંશુ

૧૭. ગણ અને ગણધર

૧. ૮૪ લાખ પૂર્વ	[—સમ૦ ૮૪]	[૮૪ ગણ, ૮૪ ગણધર]
૨. [૭૨ લાખ પૂર્વ		૬૦, ૬૦ [—સમ૦ ૬૦]
૩. ૬૦ ”		[૧૦૨, ૧૦૨
૪. ૫૦ ”		૧૧૬, ૧૧૬
૫. ૪૦ ”		૧૦૦, ૧૦૦
૬. ૩૦ ”		૧૦૭, ૧૦૭]

૧. આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં [—ગા૦ ૨૮૮-૨૯૧] ગણ અને ગણધરોની સંખ્યા આપી છે. જેની સંખ્યા સ્થાન —સમ૦માં નર્થી મળી તે આવશ્યક નિર્યુક્તિના આધારે પૂરી કરી છે. પણ જણાય છે કે સૂત્રપરપરા અને આ નિર્યુક્તિમાં સંખ્યાની બાબતમાં થોડો ફેરફાર છે. આવ૦ નિર્યુ૦ માં સુવિધિથી કુટુંબ સુધીની સંખ્યા ક્રમશઃ નીચે પ્રમાણે છે જે પ્રસ્તુત સૂત્રોથી વિરુદ્ધ છે — ૮૮, ૮૧, ૭૭, ૬૬, ૫૫, ૫૦, ૪૩, ૩૬, ૩૫, અને પાશ્વૈના ૮ ને બદલે નિર્યુક્તિમાં ૧૦ છે. પ્રસ્તુતમાં નિર્યુક્તિ અને દિગંબરો લગભગ એકમત છે જ્યારે અન્યત્ર મતભેદ છે. દિગંબર મતે ક્રમશઃ સૌની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે — ૮૬, ૬૦, ૧૦૫, ૧૦૩, ૧૧૬, ૧૧૦, ૬૫, ૬૩, ૮૮, ૮૧, ૭૭, ૬૬, ૫૫, ૫૦, ૪૩, ૩૬, ૩૫, ૩૦, ૨૮, ૧૮, ૧૭, ૧૧, ૧૦, ૧૧.

સ્થા-૪૫

૭. ૨૦	”]	૯૫, ૯૫	[—સમ૦ ૯૫]
૮. ૧૦ લાખ પૂર્વ	[—સ્થા૦ ૭૩૫]	૯૩, ૯૩	[—સમ૦ ૯૩]
૯. [૨ લાખ પૂર્વ		૮૬, ૮૬	[—સમ૦ ૮૬]
૧૦. ૧	”]	૮૩, ૮૩	[—સમ૦ ૮૩]
૧૧. ૮૪ લાખ વર્ષ	[—સમ૦ ૮૪]	૬૬, ૬૬	[—સમ૦ ૬૬]
૧૨. [૭૨ લાખ વર્ષ		૬૨, ૬૨	[—સમ૦ ૬૨]
૧૩. ૬૦	”	૫૬, ૫૬	[—સમ૦ ૫૬]
૧૪. ૩૦	”]	૫૪, ૫૪	[—સમ૦ ૫૪]
૧૫. ૧૦	” [—સ્થા૦ ૭૩૫]	૪૮, ૪૮	[—સમ૦ ૪૮]
૧૬. [૧	”]	૯૦, ૯૦	[—સમ૦ ૯૦]
૧૭. ૬૫૦૦૦ વર્ષ	[—સમ૦ ૬૫]	૩૭, ૩૭	[—સમ૦ ૩૭]
૧૮. [૮૪૦૦૦	”]	[૩૩, ૩૩	
૧૯. ૫૫૦૦૦ વર્ષ	[—સમ૦ ૫૫]	૨૮, ૨૮	
૨૦. [૩૦૦૦૦	”]	૧૮, ૧૮	
૨૧. ૧૦ હજાર વર્ષ	[—સ્થા૦ ૭૩૫]	૧૭, ૧૭	
૨૨. ૧૦૦૦ વર્ષ	[—સમ૦ ૧૧૩; —સ્થા૦ ૭૩૫]	૧૧, ૧૧	
૨૩. ૧૦૦ વર્ષ	[—સમ૦ ૧૦૦]	૮, ૮	[—સમ૦ ૮; —સ્થા૦ ૬૧૭]
૨૪. ૭૨ વર્ષ	[—સમ૦ ૭૨]	૬, ૧૧	[—સ્થા૦ ૬૮૦; —સમ૦ ૧૧]

૧. હરિવંશ પુરાણને મતે ૭૨ વર્ષ સર્વાયુ મહાવીરનું છે પણ ઉત્તરપુરાણને મતે ૭૦ વર્ષ સર્વાયુ છે—તેથી તે પ્રમાણે તેમનો ૩૦ વર્ષ કુમારકાલ અને ૪૦ વર્ષ શ્રમણપર્યાય ગણાય. તીર્થંકરોના સર્વાયુકાલની ગણતરી આવશ્યક નિર્ણયિત ગાં ૩૨૫-૩૨૭માં છે.

૩. તીર્થંકરો

૭૦૭

૧૮. અમણી ^૧	૧૯. અમણી ^૨	૨૦. શ્રાવિકા ^૩
૧. ૮૪૦૦૦[-સમ ૮૪] [૩ લાખ		[૫૫૪૦૦૦
૨. [૧ લાખ	૩૩૦૦૦૦	૫૪૫૦૦૦
૩. ૨ „	૩૩૬૦૦૦	૬૩૬૦૦૦
૪. ૩ „	૬૩૦૦૦૦	૫૨૭૦૦૦
૫. ૩૨૦૦૦૦	૫૩૦૦૦૦	૫૧૬૦૦૦
૬. ૩૩૦૦૦૦	૪૨૦૦૦૦	૫૦૫૦૦૦
૭. ૩ લાખ	૪૩૦૦૦૦	૪૯૩૦૦૦
૮. ૨ાા „	૩૮૦૦૦૦	૪૯૧૦૦૦
૯. ૨ „	૩૦૦૦૦૦	૪૭૧૦૦૦
૧૦. ૧ „	૧૨૦૦૦૦	૪૫૮૦૦૦

૧. અમણીની સંખ્યા આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં ગાં ૨૭૮-૨૮૧માં છે, તદ્દનુસાર ખૂટતાં ખાવા ભર્યાં છે આશ્વર્થ છે આ વિષે દિગંબર શ્રૈતાંબરનો કોઈ મતભેદ નથી

૨. આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં અમણીની સંખ્યા બતાવી છે પણ શાંતિનાથની ત્યાં ૮૬૦૦૦ નહિ પણ ૬૧૬૦૦ બતાવી છે [-નિર્યુક્તિ ગાં ૨૮૨-૨૮૫] દિગંબરને મતે કંમશા આ પ્રમાણે—૩૫૦૦૦૦, ૩૨૦૦૦૦, ૩૨૦૦૦૦ (૩૩૦૦૦૦), ૩૩૦૦૦૦, ૩૩૦૦૦૦, ૪૨૦૦૦૦, ૩૩૦૦૦૦, ૩૮૦૦૦૦, ૩૮૦૦૦૦, ૧૨૦૦૦૦, ૧૦૬૦૦, ૧૦૩૦૦, ૧૦૮૦૦૦, ૬૨૪૦૦, ૬૦૦૦૦, ૬૦૩૫૦, ૬૦૦૦૦, ૫૫૦૦૦, ૫૦૦૦૦, ૪૫૦૦૦, ૪૦૦૦૦, ૩૫૦૦૦, ૬૦૦૦ (૪૦૦૦).

૩. દિગંબર મતે બધી જ સંખ્યામાં ફેરફાર છે. ‘લોકપ્રકાશ’ના સર્ગ ૦ કરના આધારે અહીં બાકીનાં ખાના ભર્યાં છે. પણ તેમાં પાર્શ્વની શ્રાવિકાની સંખ્યા ૩૩૬૦૦૦ નોંધી છે. આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં [ગાં ૨૮૬] આ સંખ્યા પ્રથમાનુયોગથી ભણી લેવાનું કહ્યું છે. મહાયગિરિ દીકામાં સમવાયંગ સમત જ પાર્શ્વની શ્રાવિકાની સંખ્યા આવે છે. દિગંબર મતે તીર્થંકરોની શ્રાવિકાની સંખ્યા આ પ્રમાણે—૧-૮. પાંચ-પાંચ લાખ, ૯-૬૦ પુ. પાંચ લાખ, અને ૬૦ પુ. ૪ લાખ, ૧૦-૧૬. ચાર-ચાર લાખ, ૧૭-૨૪. ત્રણ-ત્રણ લાખ.

૧૧. ૮૪૦૦૦	૧૦૬૦૦૦	૪૪૮૦૦૦
૧૨. ૭૨૦૦૦]	૧૦૩૦૦૦	૪૩૬૦૦૦
૧૩. ૬૮૦૦૦[—સમ૦ ૬૮]	૧ લાખ	૪૨૪૦૦૦
૧૪. [૬૬૦૦૦	૧૦૦૮૦૦	૪૧૪૦૦૦
૧૫. ૬૪૦૦૦	૬૨૪૦૦]	૪૧૩૦૦૦
૧૬. ૬૨૦૦૦	૮૬૦૦૦[—સમ૦ ૮૬]	૩૯૩૦૦૦
૧૭. ૬૦૦૦૦	[૬૦૬૦૦	૩૮૧૦૦૦
૧૮. ૫૦૦૦૦	૬૦૦૦૦	૩૭૨૦૦૦
૧૯. ૪૦૦૦૦	૫૫૦૦૦]	૩૭૦૦૦૦
૨૦. ૩૦૦૦૦	૫૦૦૦૦[—સમ૦ ૫૦]	૩૫૦૦૦૦
૨૧. ૨૦૦૦૦	૪૧૦૦૦[—સમ૦ ૪૧]	૩૪૮૦૦૦
૨૨. ૧૮૦૦૦]	૪૦૦૦૦[—સમ૦ ૪૦]	૩૩૬૦૦૦
૨૩. ૧૬૦૦૦[—સમ૦ ૧૬]	૩૮૦૦૦[—સમ૦ ૩૮]	૩૨૭૦૦૦
[—સમ૦ ૧૨૬]		
૨૪. ૧૪૦૦૦[—સમ૦ ૧૪]	૩૬૦૦૦[—સમ૦ ૩૬]	૩૧૮૦૦૦
[૨૧. શ્રાવક ^૧]	૨૨. વાદીઓ ^૨	૨૩. જિન-કેવળી ^૩
૧. [૩૦૫૦૦૦	[૧૨૬૫૦	[૨૦૦૦૦
૨. ૨૬૮૦૦૦	૧૨૪૦૦	,, (૨૨૦૦૦)
૩. ૨૬૩૦૦૦	૧૨૦૦૦	૧૫૦૦૦
૪. ૨૮૮૦૦૦	૧૧૦૦૦	૧૪૦૦૦

૧. શ્રાવકોની સંખ્યાની સૂચના આપે તેવું એક પણ સૂત્ર સ્થાનાંગ-સમવાયાંગમાં નથી. તેથી આ આખું ખાતું કૌસમાં મૂક્યું છે. સંખ્યા 'લોકપ્રકાશ'—સર્ગ ૩૨ને આધારે આપી છે. દ્વિગંબરોની પરંપરા પ્રમાણે શ્રાવકોની બધી સંખ્યામાં ફેર છે.

૨. દ્વિગંબરોને મતે વાદીઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે —

૧. ૨૦૭૫, ૨. ૧૨૪૦૦, ૩. ૬૦૫૦ ૧૨૦૦૦, ૬૦૫૦ ૧૨૧૦૦,
૪. ૧૧૦૦૦, ૫. ૧૦૪૫૦, ૬. ૯૬૦૦ ૬૦૫૦ ના મતે અને ૯૦૦૦ [—ચાલુ

૫. ૨૮૧૦૦૦	૧૦૪૫૦ (૧૦૬૫૦)	૧૩૦૦૦
૬. ૨૭૬૦૦૦	૯૬૦૦]	૧૨૦૦૦
૭. ૨૫૭૦૦૦	૮૬૦૦ (-સમ૦૮૬)	૧૧૦૦૦
૮. ૨૫૦૦૦૦	[૭૬૦૦ . . ૧૦૦૦૦]	
૯. ૨૨૯૦૦૦	૬૦૦૦	૭૫૦૦ [-સમ૦૭૫]
૧૦. ૨૮૬૦૦૦	૫૮૦૦	[૭૦૦૦
૧૧. ૨૭૬૦૦૦	૫૦૦૦	૬૫૦૦
૧૨. ૨૧૫૦૦૦	૪૭૦૦ (૪૨૦૦)	૬૦૦૦
૧૩. ૨૦૮૦૦૦	૩૬૦૦ (૩૨૦૦)	૫૫૦૦
૧૪. ૨૦૬૦૦૦	૩૨૦૦	૫૦૦૦

-આણ] હંપું ના મતે, ૭. હંપું ૮૬૦૦, હંપું ૮૦૦૦, ૮. ૭૬૦૦, ૯. ૬૬૦૦ હંપું, ૭૬૦૦, હંપું, ૧૦. ૫૭૦૦, ૧૧ ૫૦૦૦, ૧૨. ૪૨૦૦, ૧૩. ૩૬૦૦ ૧૪. ૩૨૦૦, ૧૫. ૨૮૦૦, ૧૬. ૨૪૦૦, ૧૭. ૨૦૫૦ હંપું, ૨૦૦૦ હંપું, ૧૮. ૧૬૦૦, ૧૯. ૧૪૦૦ હંપું, ૨૨૦૦ હંપું, ૨૦ ૧૨૦૦, ૨૧. ૧૦૦૦, ૨૨. ૮૦૦, ૨૩. ૬૦૦, ૨૪. ૪૦૦. શ્વેતાંબરસમત વાઢીની સંખ્યાપૂર્તિ 'લોક-પ્રકાશ'ના ૩૨મા સર્ગાનુસાર કરી છે. તેમાં સુપાર્થની સંખ્યા ૮૪૦૦ ગણી છે સમવાયમાં પ્રમાણે ૮૬૦૦ નહીં

૩. દિગંબરીને મતે જિન-કેવળીની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે—

૧. ૨૦૦૦૦, ૨. ૨૦૦૦૦, ૩. ૧૫૦૦૦, ૪. ૧૬૦૦૦, ૫ ૧૩૦૦૦, ૬. હંપું ના મતે ૧૨ હંબર અને હંપું ના મતે ૧૨૮૦૦, ૭. હંપું ૧૧૦૦૦, હંપું ૧૧૩૦૦, ૮. ૧૦૦૦૦, ૯. ૭૫૦૦, ૧૦ ૭૦૦૦, ૨૧ ૬૫૦૦, ૧૨. ૫૦૦૦, ૧૩. ૫૦૫૦, ૧૪ ૫૦૦૦, ૧૫. ૪૫૦૦, ૧૬. ૪૦૦૦, ૧૭. ૩૨૦૦. ૧૮. ૨૮૦૦, ૧૯. હંપું ૨૬૫૦, હંપું ૨૨૦૦, ૨૦. ૧૮૦૦, ૨૧. ૧૬૦૦, ૨૨. ૧૫૦૦, ૨૩. ૧૦૦૦, ૨૪. ૭૦૦

અહીં 'લોકપ્રકાશ'ના આધારે નોંધી છે. તેમાં સુવિધિનાથની ૭૪૦૦ જણાવી છે, ત્યારે સમવાયમાં ૭૫૦૦ દિગંબર મતે પણ તેટલી જ છે કુચુની 'લોકપ્રકાશ'માં ૩૨૦૦ છે

૧૫. ૨૦૪૦૦૦	૨૮૦૦	૪૫૦૦
૧૬. ૨૬૦૦૦૦	૨૪૦૦	૪૩૦૦]
૧૭. ૧૭૬૦૦૦	૨૦૦૦	૩૨૩૨ [-સમ૦૩૨]
૧૮. ૧૮૪૦૦૦	૧૬૦૦	[૨૮૦૦
૧૯. ૧૮૩૦૦૦	૧૪૦૦	૨૨૦૦
૨૦. ૧૭૨૦૦૦	૧૨૦૦	૧૮૦૦
૨૧. ૧૭૦૦૦૦	૧૦૦૦]	૧૬૦૦
૨૨. ૧૬૬૦૦૦	૮૦૦[-સ્થા૦૬૫૧; ૧૫૦૦]	
	-સમ૦૧૧૧]	
૨૩. ૧૬૪૦૦૦	૬૦૦[-સ્થા૦૫૨૦; ૧૦૦૦[-સમ૦૧૧૩]	
	-સમ૦૧૦૬]	
૨૪. ૧૫૬૦૦૦]	૪૦૦[-સ્થા૦૩૮૨; ૭૦૦[-સમ૦૧૧૦	
	-સમ૦૧૦૬]	

૨૪. અવધિજ્ઞાની ^૧	૨૫. મનઃપર્યાયી ^૨	૨૬. અતુલશીખૂવી ^૩
૧. [૬૦૦૦]	[૧૨૬૫૦	[૪૭૫૦
	(૧૨૭૫૦)	

૧. 'લોકપ્રકાશ' અને દિગંબર પરપરામાં જરાય મનસેદ નથી પણ સૂત્ર અને 'લોકપ્રકાશ'માં છે તે આ પ્રમાણે. ૧૭. ૨૫૦૦, ૧૯. ૨૨૦૦, ૨૧. ૧૬૦૦. એટલે કે, અજિતનાથને છાંડીને બધામાં લેદ છે. વાદીની સંખ્યાથી માંડીને આ ત્રણેયમાં એમ દેખાય છે કે, 'લોકપ્રકાશ' અને સૂત્રકાર જુદા પડે જ છે. લોકપ્રકાશકારે જે સંખ્યાઓ અહીં નોંધી છે તે તેમણે 'સત્તરિસયઠાણ' તેમજ 'પ્રવચનસાર'ના આધારે જ નોંધી છે. સભવ છે એ પરપરા કોઈ જુદી જ વાચનાની હોય.

જ્ઞાતાંમાં મલ્લિકના અવધિજ્ઞાની ૨૦૦૦ કલા છે.

૨. આ સંખ્યા લોકપ્રકાશ પ્રમાણે આપી છે. સૂત્ર અને તેમાં લેદ આ છે. ૧૭. ૩૩૪૦, ૧૯. ૧૭૫૦, અને જ્ઞાતામાં ૧૯. ૮૦૦ કલા છે.

તીર્થ કરેના મનઃપર્યાયજ્ઞાનીઓની સંખ્યા દિગંબર મતે :—

૧. ૨૦૭૫૦, ૨. ૧૨૪૫૭ ઉંપુ, ૧૨૪૦૦ હંપુ, ૩. ૧૨૧૫૦ ઉંપુ, [—આહુ

૨. ૬૪૦૦	૧૨૫૫૦	૩૭૨૦
[-સમ૦ ૬૪, ૧૧૩]		
૩. [૬૬૦૦	૧૨૧૫૦	૨૧૫૦
૪. ૬૮૦૦	૧૧૬૫૦	૧૫૦૦
૫. ૧૧૦૦૦-	૧૦૪૫૦	૨૪૦૦
૬. ૧૦૦૦૦	૧૦૩૦૦	૨૩૦૦
૭. ૬૦૦૦	૬૧૫૦	૨૩૫૦
૮. ૮૦૦૦	૮૦૦૦	૨૦૦૦
૯. ૮૪૦૦	૭૫૦૦	૧૫૦૦
૧૦. ૭૨૦૦	૭૫૦૦	૧૪૦૦
૧૧. ૬૦૦૦	૬૦૦૦	૧૩૦૦
૧૨. ૫૪૦૦	૬૦૦૦	૧૨૦૦
૧૩. ૪૮૦૦	૫૫૦૦	૧૧૦૦
૧૪. ૪૩૦૦	૫૦૦૦	૧૦૦૦
૧૫. ૩૬૦૦	૪૫૦૦	૬૦૦]

-આદિ] ૧૨૦૦૦ હોયુ, ૪ ૧૧૬૫૦, ૫ ૧૦૪૦૦, ૬. ૧૦૩૦૦ હોયુ, ૧૦૬૦૦ હોયુ, ૭ ૬૧૫૦ હોયુ, ૮ ૬૦૦૦ હોયુ, ૯. ૮૦૦૦, ૧૦. ૭૫૦૦ હોયુ, ૧૧. ૬૦૦૦, ૧૨. ૬૦૦૦, ૧૩. ૫૫૦૦, ૧૪ ૫૦૦૦, ૧૫ ૪૫૦૦, ૧૬ ૪૦૦૦, ૧૭. ૩૩૦૦ હોયુ, ૩૩૫૦ હોયુ, ૧૮. ૨૦૫૫, ૧૯. ૧૭૫૦ હોયુ, ૨૦. ૧૫૦૦ હોયુ, ૨૧. ૧૨૫૦ હોયુ, ૨૨. ૬૦૦ હોયુ, ૨૩. ૭૫૦, ૨૪. ૫૦૦.

૩. દિગંબર મતે તીર્થંકરોના ચતુર્દશ પૂર્વધારીઓની સંખ્યા આ પ્રમાણે—૧ ૪૭૫૦, ૨ ૩૭૫૦, ૩ ૨૧૫૦, ૪. ૨૫૦૦, ૫. ૨૪૦૦, ૬ ૨૩૦૦, ૭. ૨૩૩૦ હોયુ, ૮. ૨૦૦૦, ૯. ૧૫૦૦, ૧૦. ૧૪૦૦, ૧૧. ૧૩૦૦, ૧૨. ૧૧૦૦, ૧૩. ૧૧૦૦, ૧૪. ૧૦૦૦, ૧૫ ૬૦૦, ૧૬. ૮૦૦, ૧૭. ૭૦૦, ૧૮. ૬૧૦, ૧૯. ૫૫૦, ૨૦. ૫૦૦, ૨૧. ૪૫૦, ૨૨. ૪૦૦, ૨૩. ૩૫૦, ૨૪. ૩૦૦.

‘લોકપ્રકાશ’માં—૧૬ ૮૦૦ એ લેદ છે. બાકીની સંખ્યા તેના આધારે જ લખી છે.

૧૬. ૩૦૦૦]	૪૦૦૦]	[૬૩૦૦-સમ૦૬૩]
૧૭. ૬૧૦૦[-સમ૦૬૧]	૮૧૦૦[-સમ૦૮૧]	[૬૭૦
૧૮. [૨૬૦૦]	[૨૫૫૧]	૬૧૦
૧૯. ૫૬૦૦[-સમ૦૫૬]	૫૭૦૦[-સમ૦૫૭]	૬૬૮
૨૦. [૧૮૦૦]	[૧૫૦૦	૫૦૦
૨૧. ૩૬૦૦[-સમ૦૩૬]	૧૨૫૦ (૧૨૬૦)	૪૫૦
૨૨. [૧૫૦૦	૧૦૦૦	૪૦૦[-સ્થા૦ ૩૮૧]
૨૩. ૧૪૦૦	૭૫૦	૩૫૦[-સમ૦ ૧૦૫]
૨૪. ૧૩૦૦]	૫૦૦]	૩૦૦[-સમ૦ ૧૦૪;
		-સ્થા૦ ૨૩૦]

૨૭. વૈકુવિકો^૧ ૨૮. અનુત્તરોપપાતિક^૨ ૨૯. અંતર^૩

૧. [૨૦૬૦૦	[૨૨૬૦૦]	—
૨. ૨૦૪૦૦	બાણમાં નથી	[૫૦ લાખ કરોડ સાગર
૩. ૧૬૮૦૦	”	૩૦ ”]

૧. દિગંબર મતે વૈકુવિકોની સંખ્યા આ પ્રમાણે—૧. ૨૦૬૦૦, ૨. ૨૦૪૦૦ હંપુ, ૨૦૪૫૦ હંપુ, ૩. ૧૬૮૦૦ હંપુ, ૧૬૮૫૦ હંપુ, ૪. ૧૬૦૦૦, ૫. ૧૮૪૦૦, ૬. ૧૬૮૦૦ હંપુ, ૧૬૩૦૦ હંપુ, ૭. ૧૫૩૦૦ હંપુ, ૧૫૧૫૦ હંપુ, ૮. ૧૪૦૦૦ હંપુ, ૧૦૪૦૦ હંપુ, ૯. ૧૩૦૦૦, ૧૦. ૧૨૦૦૦, ૧૧. ૧૧૦૦૦, ૧૨. ૧૦૦૦૦, ૧૩. ૯૦૦૦, ૧૪. ૮૦૦૦, ૧૫. ૭૦૦૦, ૧૬. ૫૦૦૦, ૧૭. ૫૧૦૦, ૧૮. ૪૩૦૦, ૧૯. ૨૬૦૦ હંપુ, ૧૪૦૦ હંપુ, ૨૦. ૨૨૦૦, ૨૧. ૧૫૦૦, ૨૨. ૧૧૦૦, ૨૩. ૧૦૦૦, ૨૪-૬૦૦.

૨. દિગંબર મતે અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારા શિષ્યોની સંખ્યા આ પ્રમાણે—૧-૩. ૨૦૦૦૦, ૪-૮. ૧૨૦૦૦, ૯-૧૩. ૧૧૦૦૦, ૧૪-૧૮. ૧૦૦૦૦, ૧૯-૨૩. ૮૮૦૦, ૨૪. ૬૦૦૦. ઉપર બાણાવેલી સિવાયની સંખ્યા લોકપ્રકાશકાર કહે છે કે બાણમાં નથી. લોકપ્ર. ૩૨-૧૦૬૬.

૩. બે તીર્થંકર વચ્ચેનું અંતર કેટલું એ આ ખાનામાં બતાવ્યું છે. બુદ્ધો આવશ્યક નિર્ધારિત મલયગિરિ ૫૦ ર૪૧, ગા. ૨-૧૭.

૩. તીર્થંકરો

૭૧૩

૪. ૧૬૦૦૦	”	૧૦ ”[—સ્થાં ૦૭૩૦]
૫. ૧૮૪૦૦	”	૯ ”[—સ્થાં ૦૬૬૪]
૬. ૧૬૧૦૮	”	[૬૦ હજાર કરોડ સાગર
૭. ૧૫૦૩૦	”	૯ ”
૮. ૧૪૦૦૦	”	૬૦૦ કરોડ સાગર
૯. ૧૩૦૦૦	”	૬૦ કરોડ સાગર
૧૦. ૧૨૦૦૦	”	૬ કરોડ સાગર
૧૧. ૧૧૦૦૦	”	૧ કરોડ સાગરમાં ૧૦૦ સાગર અને ૬૬૨૬૦૦૦ વર્ષ ઓછા
૧૨. ૧૦૦૦૦	”	૫૪ સાગર
૧૩. ૯૦૦૦	”	૩૦ સાગર
૧૪. ૮૦૦૦	”	૯ સાગર
૧૫. ૭૦૦૦	”	૪ સાગર]
૧૬. ૬૦૦૦	”	૩ સાગરમાં કૃપલ્ય ન્યૂન[—સ્થાં ૦૨૨૮
૧૭. ૫૧૦૦	”	[૩ પલ્ય
૧૮. ૭૩૦૦	”	૩ પલ્યમાં હજાર કરોડ વર્ષ ઓછાં
૧૯. ૨૬૦૦	”	હજાર કરોડ વર્ષ
૨૦. ૨૦૦૦	”	૫૪ લાખ વર્ષ
૨૧. ૫૦૦૦	”	૬ લાખ વર્ષ
૨૨. ૧૫૦૦]	[૧૬૦૦	૫ લાખ વર્ષ
૨૩. ૧૧૦૦[—સમ૦૧૧૪]	૧૨૦૦]	૮૩૭૫૦ વર્ષ
૨૪. ૭૦૦[—સમ૦૧૧૦]	૮૦૦[—સમ૦૧૧૧; ૨૫૦ વર્ષ]	

—સ્થાં ૬૫૩]

૨. તીર્થંકરો વિષે વધુ માહિતી

(૧) સામાન્ય

જિનેન્દ્રોને પ્રથમ ભિક્ષા દેનારા વિશુદ્ધ અધ્યવસાયી થઈને ભક્તિપૂર્વક હાથ જોડીને તેમને ભિક્ષા આપે છે.^૧

લોકનાથ ઋષભને દીક્ષા લીધા પછી એક વર્ષ પછી પ્રથમ ભિક્ષા મળી અને બાકીના^૨ તીર્થંકરોને બે દિવસ પછી ભિક્ષા મળી.

ઋષભદેવને પ્રથમ ભિક્ષામાં ઇશ્વરસ મળ્યો અને શેષ તીર્થંકરોને સરસ ખીર^૩ મળી.

તીર્થંકરોને જ્યારે પ્રથમ ભિક્ષા મળી ત્યારે શરીર ઠંડાઈ જાય તેટલા ધનની વૃદ્ધિ થઈ.^૪

બધા તીર્થંકરોનાં ચૈત્યવૃક્ષો^૫ ધન-પતાકા તથા તોર-ભોથી શણગારેલાં હોય છે અને સુર, અસુર તથા ગરુડદેવોથી પૂજિત હોય છે.

વર્ધમાનનું શાલ ચૈત્યવૃક્ષ ૩૨ ધનુષ ભંચું હતું અને ઋષભનું ત્રણ ગાઉ ભંચું હતું. શેષ તીર્થંકરોનાં ચૈત્યવૃક્ષો સ્વશરીરથી બારગણાં ભંચ્યાં સમજાવેલાં.

૧. આવ૦ નિર્ધ૦ ગા૦ ૩૩૦.

૨. જુઓ આવશ્યક નિર્ધ૦ ગાથા ૩૪૨. દિગંબર મતે બાકીના તીર્થંકરોમાંથી કોઈને ત્રણ દિવસ અને કોઈને ચાર દિવસ પછી ભિક્ષા મળી છે.

૩. જુઓ આવશ્યક નિર્ધ૦ ગા૦ ૩૪૩. દિગંબર મતે બાકીના તીર્થંકરોને માત્ર ક્ષીર જ નહીં પણ દૂધનાં નાના પ્રકારનાં પકવાન્ન મળ્યાં હતાં.

૪. આવ૦ નિ૦ ગા૦ ૩૪૪.

૫. આ વૃક્ષો નીચે તીર્થંકરને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

તીર્થંકરોનાં પ્રથમ શિષ્યો તથા શિષ્યાઓ ઉચ્ચ-કુલનાં^૧ ઉચ્ચ વંશનાં, વિશુદ્ધવંશનાં અને ગુણવાન હોય છે.

[—સમ૦ ૧૫૭]

દેવલોકમાંથી વ્યવન કરી ગર્ભમાં આગમન, જન્મ, દીક્ષા, કેવલ જ્ઞાન-દર્શન લાભ અને મોક્ષ આ પાંચ માંગ-લિક^૨ પ્રસંગે મહાવીર સિવાયના તીર્થંકરોનું ચિત્રાદિ નક્ષત્ર સમજવું અને ભગવાન મહાવીરને વ્યવન, ગર્ભાપહરણ,^૩ જન્મ, દીક્ષા અને કેવલ જ્ઞાનદર્શનનો લાભ — આ પાંચ માંગલિક પ્રસંગે હસ્તોત્તરા નક્ષત્ર સમજવું. [તેમને નિર્વાણનું નક્ષત્ર સ્વાતી હતું.]

[—સ્થા૦ ૪૧૧]

તીર્થંકરોના પિતા ઉચ્ચવાળા તથા વિશુદ્ધ કુળ અને વંશના હોય છે અને ગુણવાન હોય છે.

જગતવત્સલ તીર્થંકરોની પાલખીઓ અધી ઋતુને યોગ્ય છાયાવાળી હોય છે. આગળ મનુષ્યો તથા પાછળ અસુરેન્દ્રો, સુરેન્દ્રો અને નાગેન્દ્રો એ પાલખીને વહન કરે છે. વાહક દેવોનાં કુંડલો તથા આભૂષણો દેવો સ્વયં

૧. અહીં તો બધા ગણધરોને અને મુખ્ય શિષ્યાઓને ઉચ્ચ કુલના જણાવ્યા છે. ભગવાન મહાવીરના અગિયાર ગણધર બ્રાહ્મણ હતા, એટલે તેમનું કુલ પણ બ્રહ્મ જ માનવું જોઈએ. પણ ભગવાનના ચરિત્રમાં ગર્ભાપહરણની ઘટના તો એટલા માટે જ બની કહેવાય છે કે બ્રાહ્મણ કુળ હલકું મનાવુ હતું. (આ૦ નિ૦ ગા૦ ૪૫ ભા૦) એટલે આવાં કથનો સામેલ છે અને તેમા સપ્રદાયવાદ કામ કરે છે તેમ સમજવું જોઈએ.

૨. ભગવાન શુદ્ધતા જીવનના આવા ચાર માંગલિક પ્રસંગો—જન્મ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, ધર્મચક્રપ્રવર્તન અને નિર્વાણ છે. તે બધાં થયા હોય તે તે સ્થાન દર્શનીય છે, એમ અંશુતરમાં કહ્યું છે (૪-૧૧૮)

૩. દિગંબરો આ ઘટના નથી માનતા.

વિક્રિયા કરી નિયજાવી છે છે. પૂર્વમાં દેવો, દક્ષિણે નાગો,
પશ્ચિમમાં અસુરો તથા ઉત્તરમાં ગરુડો તેને વહન કરે છે.
[—સમ૦ ૧૫૭]

અન્યલિંગ, ગૃહસ્થલિંગ કે કુલિંગ અવસ્થામાં કોઈ
તીર્થ કરે દીક્ષા લીધી નથી પણ બધાએ એક વસ્ત્ર સાથે
દીક્ષા લીધી છે.^૧

સુમતિએ ઉપવાસ કર્યા વગર, વાસુપૂજ્યે એક ઉપવાસ
કરીને, પાર્શ્વ અને મલ્લિએ ત્રણ ઉપવાસ કરીને અને
બાકીનાએ બે ઉપવાસ કરીને દીક્ષા લીધી છે.^૨

[—સમ૦ ૧૫૭]

જંબૂદ્વીપના ભરતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીના ૨૭
તીર્થ કરોને^૩ સૂર્યોદય વખતે કેવળ જ્ઞાન અને દર્શન ઉત્પન્ન
થયાં છે. તે^૪ સર્વે પૂર્વ ભવમાં એકાદશાંગધારી હતા.

૧. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા૦ ૨૪૯ તથા 'લોકપ્રકાશ'
૩૨-૬૯૯થી, દિગ્બર મતે બધાએ નમ્રાવસ્થામાં દીક્ષા લીધી છે.

૨. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા૦ ૨૫૦. દિગ્બર મતે ઋષભે
૬ માસ, સુમતિએ ત્રણ, વાસુપૂજ્યે ઉપવાસ વિના, અનન્તનાથથી કુટુ-
નાથ સુધીનાઓએ (ઉત્તરપુરાણને મતે) ત્રણ (અને હંપુર્ણને મતે બે),
મલ્લિએ (હંને મતે) બે, મુનિસુમતે (હંને મતે) ત્રણ, નેમિએ (હંને
મતે) ત્રણ, મહાવીરે (હંને મતે) ત્રણ અને બાકીનાઓએ બે ઉપવાસ
કરી દીક્ષા લીધી.

૩. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા૦ ૨૭૫. પ્રથમના તેવીસ લેવા,
જેમને પૂર્વાર્ક્ષમાં કેવળજ્ઞાન થયું હતું. મહાવીરને પશ્ચિમાર્ક્ષમાં થયું છે.
ટીકાકાર એક મતાંતર ટાંકે છે કે ૨૨ ને દિવસના પૂર્વભાગમાં અને મલ્લિ
તથા મહાવીરને દિવસના અંતિમભાગમાં થયું છે. દિગ્બરમતે આ સમય
વિષે મતભેદ છે, જે અહીં નોંધતો નથી.

૪. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા૦ ૨૫૮. પણ તેમાં ઋષભદેવને
બાર અગત્ય જ્ઞાન હતું છે. દિગ્બરો આ વિષે એમ માને છે કે ઋષભ ૧૧
અંગ અને ૧૪ પૂર્વના ભણકાર હતા.

અને ઋષભદેવ ચતુર્દશપૂર્વાધારી હતા. તે સર્વે પૂર્વાલવમાં માંડલિક રાજા હતા અને ઋષભ ચક્રવર્તી હતા.

[—સમ૦ ૨૩]

ત્રણ ચક્રવર્તી તીર્થ'કર થયા^૨—

૧. શાંતિ; ૨. કૃશ્ણ; ૩. અર.

[—સ્થા૦ ૨૩૧]

વિમલ પછી ૪૪ યુગપ્રધાન પુરુષ સુધી મોક્ષનો સંભવ બરાબર હતો.

[—સમ૦ ૪૪]

અરિષ્ટનેમિ પછી ૮ યુગપ્રધાન પુરુષ સુધી મોક્ષનો સંભવ હતો અને તેમની દીક્ષા પછી બે વર્ષે જ સાધુઓ મોક્ષે ગયા છે.

[—સ્થા૦ ૧૨૦]

મહાવીર પછી ત્રણ યુગપ્રધાન પુરુષ સુધી મોક્ષનો સંભવ રહ્યો.^૩

[—સ્થા૦ ૨૨૬]

પાંચ તીર્થ'કરોએ કુમારવાસમાં રહી દીક્ષા લીધી તે આ^૪ :— ૧. વાસુપૂજ્ય; ૨. મલ્લિ; ૩. અરિષ્ટનેમિ; ૪. પાર્શ્વ; ૫. વીર.

[—સ્થા૦ ૪૭૧]

૧. આ વિષે દિગ્ગજો પાંચ આમ જ માને છે.

૨. જુઓ આ૦ નિ૦ મા૦ ૨૪૫. તેમાં કહ્યું છે કે બાકીના તીર્થ'કરો માંડલિક રાજા હતા.

૩ ઋષભ પછી અસંખ્યાત યુગપ્રધાન, પાર્શ્વની પછી ચાર યુગપ્રધાન, મહાવીર પછી ત્રણ, નેમિ પછી ૮ અને અન્ય પછી સંખ્યાત 'લોક-પ્રકાશ'—૩૨. ૧૧૦૫, ૧૧૦૬.

૪. કુમારવાસ શબ્દના અર્થના મતભેદ અંગે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૪.

૧૯ તીર્થ કરે અગારવાસમાં રહી દીક્ષા લીધી.

[—સમ૦ ૧૯]

ઋષભદેવ અને અંતિમ તીર્થ કર વર્ધમાનનું અંતર
૧ સાગરોપમ કોટાકોટી છે.

[—સમ૦ ૧૩૫]

ઋષભે ૬૩ લાખ પૂર્વ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું અને
પછી અણુગાર થયા.

[—સમ૦ ૬૩]

ચંદ્રપ્રભ છ માસ છન્નસ્થપણે રહી કેવલજ્ઞાન-દર્શન
પામ્યા.

[—સ્થા૦ ૫૨૦]

અરિષ્ટનેમિ ૫૪ દિવસ છન્નસ્થપણે રહી કેવળી થયા.

[—સમ૦ ૫૪]

અરિષ્ટનેમિ દેશન્યૂન ૭૦૦ વર્ષ કેવળી રહી મોક્ષે ગયા.

[—સમ૦ ૧૧૦]

પાર્શ્વ ૭૦ વર્ષ શ્રમણરૂપે રહી સિદ્ધ-બુદ્ધ થયા.

[—સમ૦ ૭૦]

મદ્વિલ તીર્થ કર^૧ મળી સાતે પ્રવ્રજ્યા એક સાથે લીધી—

૧. મદ્વિલ—વિદેહરાજની કન્યા (મિથિલાનગરી);

૨. પ્રતિબુદ્ધ—ધક્ષવાકુ રાજા (સાકેતનગરી);

૩. ચંદ્રચંદ્રાચ—અંગરાજ (ચંપાનગરી);

૪. રુકમી—કુણ્ડાલાધિપતિ (શ્રાવસ્તી);

૫. શંખ—કાશિરાજ (વારાણસીનગરી);

૬. અદીનશત્રુ—કુરુરાજ (હસ્તિનાપુર);

૭. જિતશત્રુ—પાંચાલરાજ (કાંપિલ્યનગરી).

[—સ્થા૦ ૫૬૪]

૧. મદ્વિલ તીર્થ કર વિષે દિગંબરશ્વેતાંબર મતભેદ માટે બુદ્ધો
પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ ન. ૫.

પાર્શ્વના આઠ ગણ હતા. તેમના આઠ ગણધરો હતા તે આ—
૧. શુભ; ૨. શુભઘોષ; ૩. વસિષ્ઠ; ૪. પ્રહ્યાચારી;
૫. સોમ; ૬. શ્રીધર; ૭. વીરભદ્ર; ૮. યશ.

[—સમ૦ ૮]

પાર્શ્વના આઠ ગણ અને આઠ ગણધર છે તે આ છે—

૧-૬. શુભ-શ્રીધર; ૭. વીર્ય; ૮. ભદ્રયશ.

[—સ્થા૦ ૬૧૭]

પાર્શ્વના ૧૦૦૦ શિષ્યો સર્વ દુઃખનો નાશ કરી
મોક્ષે ગયા.

[—સમ૦ ૧૧૩]

(૨) મહાવીર

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પૂર્વે છઠ્ઠાભવમાં^૧ જ્યારે
પોદિલ હતા ત્યારે એક કરોડ વર્ષ સુધી શ્રમણભાવે રહી
સહસ્રારકંઠ્યમાં સર્વાર્થવિમાનમાં દેવરૂપે ઉત્પન્ન થયા હતા.

[—સમ૦ ૧૩૪]

ભગવાન મહાવીરનો ગર્ભ ૮૨ દિવસનો થયો ત્યાર
પછી ગર્ભાપહરણ થયું હતું.^૨

[—સમ૦ ૮૨]

ભગવાન મહાવીરના ગર્ભનું અપહરણ ૮૨ દિવસ
વીત્યે ૮૩મે દિવસે થયું હતું.

[—સમ૦ ૮૩]

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનું સંઘયણ વજ્રઝપલ નારાય
અને સંસ્થાન સમયતુરસ હતું. તેઓ સાત હાથ ઊંચા હતા.

[—સ્થા૦ ૫૬૮, —સમ૦ ૭]

૧. ૭ ભવની ગણતરી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬.

૨. આવશ્યક નિર્ણયિત—ભાષ્ય ગાથા ૪૮. પૃ. ૨૫૪.

ભગવાન મહાવીરે નિર્જલા બે ઉપવાસ કરી દીક્ષા લીધી. તે જ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનદર્શનની ઉત્પત્તિ વખતે તથા મુક્તિ વખતે પણ તેમને બે ઉપવાસ હતા.

[—સ્થાં ૫૩૧]

ભગવાન મહાવીરે વર્ષાકાલનો^૧ એક માસ અને વીસ દિવસ વીત્યા પછી ૭૦ દિવસ બાકી હતા ત્યારે વર્ષાવાસ કર્યો.

[—સમં ૭૦]

સૂક્ષ્મસંપરાયમાં ભગવાન ૧૭ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ કરે છે તે આ —

૧. આભિનિષેધિકજ્ઞાનાવરણ; ૨. શ્રુતજ્ઞાનાવરણ; ૩. અવધિજ્ઞાનાવરણ; ૪. મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણ; ૫. કેવલજ્ઞાનાવરણ; ૬. ચક્ષુર્દર્શનાવરણ; ૭. અચક્ષુર્દર્શનાવરણ; ૮. અવધિદર્શનાવરણ; ૯. કેવલદર્શનાવરણ; ૧૦. સાતાવેદનીય; ૧૧. યશઃકીર્તિનામકર્મ; ૧૨. ઉચ્ચગોત્ર; ૧૩. દાનાંતરાય; ૧૪. લાભાંતરાય; ૧૫. ભોગાન્તરાય; ૧૬. ઉપભોગાન્તરાય; ૧૭. વીર્યાન્તરાય.

[—સમં ૧૭]

ક્ષીણભોહ ગુણુસ્થાને ભગવાને મોહનીય સિવાયની સાત કર્મપ્રકૃતિઓ વેદી.

[—સમં ૭]

ભગવાન મહાવીરે છક્ષસ્થાવસ્થાની અંતિમ રાત્રિએ દશ મહાસ્વપ્નો^૨ બેયાં અને તેઓ જાગી ગયા, તે આ —

૧. ચોમાસું ચાર માસનું ગણાય છે. તેના દિવસ ૧૨૦ તેમાંથી ૫૦ દિવસ જતાં બાકી ૭૦ બચે — એટલે કે ચોમાસું પૂરું થવાને ૭૦ દિવસ બાકી હતા ત્યારે તેમણે ચોમાસાનો નિયતવાસ સ્વીકાર્યો. આ તિથિ ભાદરવા સુદ પાંચમ સમજાવી. જે આજકાલ સાંવત્સરિક પર્વને નામે ઓળખાય છે.

૨. ભગવાન બુદ્ધના જીવનમાં પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના પૂર્વે પાંચ મહાસ્વપ્નની દર્શનનો ઉદ્દેશ્ય છે. બુદ્ધચર્યા પૃં ૧૪; અંગુત્તર ૫, ૧૯૬.

પ્રસ્તુત સ્વપ્નનું વર્ણન ભગવતીમાં પણ છે. ૧૬. ૬. પૃં ૬૪૪.

૧. લયંકર તાલપિશાચનો પરાજય; ૨. શુકલ પાંખ-
વાળો એક મહા પુસ્કોકિલ; ૩. વિચિત્ર રંગવાળી પાંખ
સહિત પુસ્કોકિલ; ૪. મોટી રત્નમાળાની ભેડ; ૫. શ્રેષ્ઠ
શ્વેત ગાયો; ૬. કૂસોથી ઢંકાયેલું પદ્મસરોવર; ૭. સહસ્ર તરંગી
મહાસાગરને માત્ર હાથથી તરી ગયા; ૮. તેજસ્વી સૂર્ય;
૯. વૈદ્યમંથ્રિવર્ણના પોતાના આંતરડાથી મહા માનુષોત્તર
પર્વતને વીંટાયેલો ભેયો; ૧૦. મેરુપર્વતના શિખર પરના
શ્રેષ્ઠ સિંહાસન પર પોતાને બેઠેલા ભેયા.

આ સ્વપ્નોનાં ફળ નીચે પ્રમાણે છે —

૧. તાલપિશાચના પરાજયનો અર્થ એ છે કે તેમણે
મોહનીય કર્મોનો સમૂળ ઉચ્છેદ કર્યો.

૨. શુકલપુસ્કોકિલથી એ સૂચિત થાય છે કે તેઓએ
શુકલ ધ્યાનમાં આરોહણ કર્યું.

૩. વિચિત્ર પુસ્કોકિલનું દર્શન એ તેમની સ્વસમય
અને પરસમયના પ્રતિપાદનથી અનેક રંગી બનેલ દ્વાદ-
શાંગીની પ્રરૂપણાનું સૂચક હતું.

૪. રત્નમાળાની ભેડીનો એ અર્થ છે કે તેમનો
ઉપદેશ અગાર ધર્મ અને અણગાર ધર્મ એવા બેડલારૂપ થયો.

૫. શ્વેત શ્રેષ્ઠ ગાયોનું દર્શન તેમના શ્રમણ, શ્રમણી,
શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વર્ણી સંઘનું સૂચક હતું.

૬. પદ્મસરોવરનું દર્શન લવનવાસી, વાણવ્યંતર,
ભ્યોતિષી અને વૈમાનિક એમ ચાર પ્રકારના દેવોના
પ્રતિપાદનનું સૂચક છે.

૭. મહાસાગર તરી ગયા એ તેમના સંસારસાગર
તરી જવાની સૂચના હતી.

૮. તેજસ્વી સૂર્ય તેમના અનન્ત જ્ઞાન અને દર્શન રૂપ પ્રકાશની સૂચના હતી.

૯. માનુષોત્તર પર્વતનો પોતામાં સમાવેશ એ દેવ-મનુષ્યો સર્વ તેમનો યશ ગાવાના હતા તેની સૂચના હતી.

૧૦. મેરુશિખર પર સિંહાસને બેઠેલા પોતાને જોયા તેનો અર્થ એ છે કે તેઓ દેવ-મનુષ્યો વગેરેની સભામાં બેસીને ધર્મપ્રવચન કરવાના હતા.

[—સ્થાં ૭૫૦]

ભગવાન મહાવીર એક જ દિવસમાં એકાસને રહી ૫૪ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ્યા.

[—સમં ૫૪]

આ અવસર્પિણીના ૨૪ તીર્થંકરોમાં છેલ્લા શ્રમણ ભગવાન મહાવીર એકલા જ (કોઈની સાથે નહિ) સિદ્ધ પુદ્ગલ, મુક્ત થયા અને સર્વદુઃખથી રહિત થયા.^૧

[—સ્થાં ૫૩]

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સાધિક ૪૨ વર્ષ શ્રમણરૂપે રહી સિદ્ધ થયા.

[—સમં ૪૨]

ભગવાન મહાવીરના સમવસરણુનું વર્ણન શરૂઆતથી માંડીને સુધર્મ ગણધરની શિષ્યપરંપરા આગળ ચાલી અને બાકીના ગણધરોની શિષ્યપરંપરા આગળ ન ચાલી એ બધું કલ્પ પ્રમાણે સમજી લેવું.^૨

[—સમં ૧૫૭]

૧. જુઓ આવશ્યક નિર્ણયિત ગાથા ૩૩૦.

૨. સમવસરણની વક્તવ્યતા માટે જુઓ બૃહત્કલ્પ ગાં ૧૧૭૬—૧૨૧૭ અને આવશ્યક નિર્ણયિત ગાં ૫૪૩—૫૬૫.

(૩) મહાવીરના ગણધરો

ભગવાન મહાવીરના નવ ગણ^૧ હતા —

૧. ગોદાસગણ; ૨. ઉત્તર બલિસ્સહગણ; ૩. ઉદ્દેહ ગણ; ૪. ચારણગણ; ૫. ઉરુવાટિકગણ; ૬. વર્ષવાટિકગણ; ૭. કામધિકગણ; ૮. માનવગણ; ૯. કૌટિકગણ;

[—સ્થાં ૬૮૦]

ભગવાન મહાવીરના ગણધરો ૧૧ હતા^૨ — .

૧. ઇન્દ્રભૂતિ; ૨. અગ્નિભૂતિ; ૩. વાયુભૂતિ; ૪. વ્યક્ત; ૫. સુધર્મ; ૬. મંડિત; ૭. મૌર્યપુત્ર; ૮. અકંપિત; ૯. અચલબ્રાતા; ૧૦. મેતાર્ય; ૧૧. પ્રભાસ.

[—સમં ૧૧]

સ્થવિર ઇન્દ્રભૂતિ ૬૨ વર્ષ સર્વાયુ લોગવી સિદ્ધ થયા.

[—સમં ૬૨]

સ્થવિર અગ્નિભૂતિએ ૪૭ વર્ષ ગૃહસ્થભાવે રહી દીક્ષા લીધી.^૩

[—સમં ૪૭]

સ્થવિર અગ્નિભૂતિ ૭૪ વર્ષ સર્વાયુ લોગવી સિદ્ધ થયા.

[—સમં ૭૪]

આર્ય સુધર્મ ૧૦૦ વર્ષ સર્વાયુ વિતાવી મુક્ત થયા.

[—સમં ૧૦૦]

સ્થવિર મંડિતપુત્ર ૮૩ વર્ષ સર્વાયુ વિતાવી મુક્ત થયા.

[—સમં ૮૩]

૧. જુઓ આવં નિં ગાં ૨૬૦, ૨૬૧. ગણ એટલે જેની વાચના, ક્રિયા અને આચાર સરખાં હોય તેવા શ્રમણોનો સમૂહ. ભગવાનના ગણ ૯ હતા અને ગણધર ૧૧ હતા એટલે એમ માનવું બઠએ કે તેમના ગણનાં બે યુગલો સરખી વાચનાદિવાળાં હતાં.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે દિગ્ધા ૧. ૭.

૩. આવં નિર્ધું ગાથા ૬૫૦મા ૪૬ વર્ષ કહ્યાં છે.

સ્થવિર મંડિતપુત્ર ૩૦ વર્ષ દીક્ષા પાળી મોક્ષે ગયા.

[—સમ૦ ૩૦]

સ્થવિર મૌર્યપુત્રે ૬૫ વર્ષ ગૃહસ્થરૂપે રહી દીક્ષા લીધી.

[—સમ૦ ૬૫]

સ્થવિર મૌર્યપુત્ર ૬૫ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી સિદ્ધ થયા.

[—સમ૦ ૬૫]

સ્થવિર અકંપિત ૭૮ વર્ષ સર્વાયુ વિતાવી મુક્ત થયા.

[—સમ૦ ૭૮]

સ્થવિર અચલબ્રાતા ૭૨ વર્ષ સર્વાયુ વિતાવી મુક્ત થયા.

[—સમ૦ ૭૨]

(૪) મહાવીરના સમકાલીનો

ભગવાન મહાવીરના તીર્થમાં નવ જીવોએ^૧ તીર્થંકર નામ-ગોત્ર બાંધ્યું—

૧. શ્રેણિક; ૨. સુપાન્ધ; ૩. ઉદાયી; ૪. પોદ્દિલ અણુગાર; ૫. દેહાયુ; ૬. શંખ; ૭. શતક; ૮. સુલસા શ્રાવિકા; ૯. રૈવતી.

[—સ્થા૦ ૬૯૧]

ભગવાન મહાવીરે આઠ રાજાઓને^૨ ઘર છોડાવી દીક્ષા લીધી—

૧. વીરાંગક; ૨. વીરચંદ્ર; ૩. સંજય; ૪. એભુયક રાજષિ; ૫. સેય; ૬. શિવ; ૭. ઉદાયન; ૮. શંખકાશિવર્ધન.

[—સ્થા૦ ૬૯૧]

૧. આ નવ વિષે વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૮.

૨. આ આઠ રાજાઓ વિષે માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૯.

ભગવાન મહાવીરના ૫૩ શ્રમણો^૧ એકેક વર્ષ શ્રમણ-
ભાવે રહી અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયા.

[—સમ૦ ૫૩]

૩. ભરતવર્ષની ઉત્સર્પિણીની ચોવીસી

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં^૨
ચોવીસ તીર્થંકર થશે :—

નામ	પૂર્વભવનું નામ ^૩
૧. મહાપદ્મ	શ્રેણિક (રાજગૃહનેા રાજ)
૨. સૂરહેવ (સુરાહેવ) ^૪	સુપાશ્વ ^૫ (મહાવીરના કાકા)
૩. સુપાશ્વ ^૬	ઉદક
૪. સ્વયંપ્રભ	પોદિલ અણુગાર
૫. સર્વાનુભૂતિ	દેહાયુ
૬. દેવશ્રુત (દેવગુપ્ત)	કાર્તિક
૭. ઉદક	શંખ
૮. પેઠાલપુત્ર	નંદ
૯. પોદિલ	સુનંદ

૧. ભગવાન મહાવીરના શ્રમણો જે અનુત્તરોપપાતિકમાં ગયા તેમનું
વર્ણન અનુત્તરોપપાતિકમાં છે. અત્યારે જે રૂપમાં એ સૂત્ર ઉપલબ્ધ છે, તે
પ્રમાણે આ મુનિઓની સંખ્યા ૩૩ છે, વળી તેમનો આમણપર્યાય અહીં
જણાવ્યા પ્રમાણે એક વર્ષ નહિ પણ વધારે જ તેમાં જણાવ્યો છે. સભવ
છે અનુત્તર૦માં પણ વાચનાભેદ હોય.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૦.

૩. પૂર્વભવનાં નામ અગે વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણને
અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૧.

૪. જે નામો કૌંસમાં મૂક્યાં છે તે ‘લોકપ્રકાશ’ ગત સમવાયંગ-
માંથી ઉદ્ધૃત ગાથાના પાઠાતર છે.

૧૦. શતક	શતક
૧૧. મુનિસુત્રત સર્વવિદ્	દેવકી
૧૨. અમમ	સત્યકી
૧૩. નિષ્કષાય	વાસુદેવ (કૃષ્ણ)
૧૪. નિષ્પુલાક	બળદેવ
૧૫. નિર્મમ	રોહિણી
૧૬. ચિત્રગુપ્ત	સુલસા
૧૭. સમાધિ	રેવતી
૧૮. સંવર	શતાલિ
૧૯. અનિવૃત્તિ	ભયાલિ
૨૦. વિજય	ક્રીપાચન
૨૧. વિમલ	કૃષ્ણ
૨૨. દેવોપપાત	નારદ
૨૩. અનંતવિજય (અનંતવીર્ય)	અંબડ
૨૪. ભદ્ર ^૧	સ્વાતિ બુદ્ધ

આ તીર્થકરોનાં ૨૪ પિતા, ૨૪ માતા, ૨૪ પ્રથમ શિષ્યો, ૨૪ પ્રથમ શિષ્યા, ૨૪ પ્રથમ ભિક્ષાદાયક અને ૨૪ ચૈત્યવૃક્ષો થશે.

[—સમ૦ ૧૫૮]

૧. સમવાયાંગસૂત્રમાં જે પાઠ મળે છે તેમાં આ નામ નથી. પણ 'લોકપ્રકાશ'માં સમવાયાંગની ગાથા ઉદ્ધૃત કરેલી છે તેમાં આ નામ છે. ત્યાં અતિમ પદ આમ છે — 'બળત્તવિરિણ મહેતિ ચ' અને સમવાયાંગમાં 'બળત્તવિજય ચ' છે. પણ જો ભદ્ર નામ ન ગણીએ તો સમવાયાંગમાં ૧૧ માં મુનિસુત્રતનું સર્વવિદ્ એવું વિશેષણ છે તેને નામ ગણવાથી ૨૪ની સંખ્યા પૂરી થઈ જશે.

હે આર્ય, આગામી ઉત્સર્પિણીમાં ચાતુર્યમ ધર્મની પ્રજ્ઞાપના કરીને સિદ્ધ થનારા નવ છે^૧ :—

૧. કૃષ્ણવાસુદેવ; ૨. રામ બળદેવ; ૩. ઉદક પેઢાલપુત્ર^૨; ૪. પુલ્હિલ; ૫. શતકગાથાપતિ; ૬. દારુકનિર્ઞન્થ; ૭. સત્ય-નિર્ઞન્થીપુત્ર; ૮. શ્રાવિકાબુદ્ધ અંબકપરિત્રાજક; ૯. સુપાર્શ્વનામની પાર્શ્વપત્યા આર્યા.

[—સ્થા ૦ ૬૬૨]

૪. ભાવી તીર્થંકર વિમલવાહન

હે આર્ય! રાબા શ્રેણિક ભિંભિસાર મરીને ત્રીજી સીમંતક નરકમાં ૮૪૦૦૦ વર્ષ સ્થિતિવાળા નારકરૂપે ઉત્પન્ન થશે. નરકમાં તે અત્યંત કૃષ્ણ વર્ણનો થશે અને ત્યાં અત્યંત વેદના ભોગવશે. યથાકાલ નારકરૂપે રહી આગામી ઉત્સર્પિણીમાં આ જ જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં વૈતાલ્ય પર્વતની સમીપમાં પુરૂદેશમાં શતદ્વાર નામના નગરમાં સન્મતિ કુલકરની ભદ્રા નામની ભાર્યાની કૂખે ગર્ભમાં

૧. આ નવમાર્થી છઠ્ઠો દારુક નિર્ઞન્થ અને નવમી સુપાર્શ્વ એ બેનાં નામ સમવાચાગમાં જે ૨૪ તીર્થંકરના પૂર્વભવનાં નામની ગણતરી કરી છે તેમાં મળતાં નથી. એ વાચનાલેક્ષને કારણે જ માનવું જોઈએ. અથવા દીકાકારે જે ખુલાસો કર્યો છે કે આ બધાને તીર્થંકર ન ગણવા — એ માની લેવું.

૨. સૂત્રકૃતાંગના બીજા શ્રુતસ્કંધમાં સાતમા નાલન્દીય અધ્યયનમાં જે કથા છે તે આ ઉદકની જ સમજાવી. તેઓ પ્રથમ પાર્શ્વ પરપરાના સાધુ હતા. તેમણે ગૌતમ સાથે પ્રથમ શ્રાવકના અહિંસામત વિષે ચર્ચા કરી અને ભગવાન મહાવીરને એ વિષે શું કહેવાનું હતું તે બરાબર સમજી લીધું. પછી તેઓ મહાવીરના મન્તવ્યમાં આદરવાળા થયા તેથી ગૌતમ તેમને ભગવાન પાસે લઈ ગયા. એટલે તેમણે પાંચયામનો ધર્મ સ્વીકાર્યો. સૂત્રકૃતાંગ મૂળ તેમ જ નિર્ધુક્તિમાં તેમના વિષે આ સૂત્રમાં જણાવેલ હકીકત કહી નથી.

પુરુષરૂપે ઉત્પન્ન થશે. ૯ માસ અને ૭૫ દિવસ વીત્યે ભદ્રા રાત્રે સુકુમાર સર્વાંગસંપૂર્ણ બાળકને જન્મ આપશે.

તેના જન્મની રાત્રિએ શતદ્વાર નગરમાં અંદર અને બહાર પક્ષ અને રત્નની વર્ષા થશે; તેથી તેનાં માતા-પિતા એ બાળકનું બારમે દિવસે મહાપક્ષ એવું નામ રાખશે.

જ્યારે બાળક ૮ વર્ષનો થશે ત્યારે માતા-પિતા તેનો મહારાજ્યાભિષેક કરશે અને ત્યાર પછી મહાપક્ષ ગુણવાન રાજાની જેમ યોગ્યતાપૂર્વક રાજ્યશાસન કરશે. તેના રાજ્ય-શાસન કાળમાં પૂર્ણભદ્ર અને મહાભદ્ર નામના બે દેવો આવીને તેની સેવાનો ભાર સંભાળી લેશે. આથી નાગરિકો તેનું દેવસેન એવું બીજું નામ પાડશે.

ત્યાર પછી મહાપક્ષને એક શ્વેત શંખ જેવો શ્રેષ્ઠ હાથી સાંપડશે. રાજા એ શ્રેષ્ઠ હાથી પર બેસી શતદ્વાર નગરમાં આમતેમ ફરશે, એટલે વળી ગામના નાગરિકો તેનું વિમલવાહન એવું ત્રીજું સાર્થક નામ પડશે.

ત્યાર પછી તે વિમલવાહન રાજા બધાં મળી ૩૦ વર્ષ ગૃહસ્થાવાસ લોગવી માતાપિતા વગેરેની રજા લઈ સંબુદ્ધ થઈને મોક્ષમાર્ગમાં પ્રસ્થાન કરશે. તે વખતે દેવો તેની કલ્યાણકારી વાણીમાં પ્રશંસા કરશે, તેનું અભિનંદન કરશે. ત્યાર પછી ગામ બહારના સુભૂમિભાગ ઉદ્યાનમાં એક દેવદૂષ્ય થઈ જાય કરી તે પ્રવ્રજ્યા લેશે; અને બાર વર્ષ પર્યંત શરીરની પરવા કર્યા વિના જે કોઈ દેવી, માનુષી કે તિર્યંચસંબંધી ઉપસર્ગો આવશે તેમને સ્વચ્છ રીતે સમ-ભાવપૂર્વક સહન કરશે. પછી તે ભગવાન વિમલવાહન ચાલવામાં સમિતિવાળા યાવત્ પ્રજાચારી થશે અને નિર્મમ, નિષ્પરિગ્રહી, લેપ વગરના, જેમ કાંસાના વાસણમાં કાંઈ ન

ચોટે તેવી રીતે તદ્દન સ્નેહ વગરના થશે ચાવત્ ભાવના અધ્યયનમાં જે ભગવાન મહાવીર વીર કહેવામાં આવ્યું છે તેવા, ઘી હોમવાથી તેજસ્વી થયેલા અગ્નિ જેમ જ્ઞાનાદિ ગુણો વડે તેજસ્વી, શંખની જેમ નિર્મલ, જીવની જેમ અપ્રતિહતગતિ, ગગન જેમ નિરાલંબન, વાયુની જેમ અપ્રતિબદ્ધ, શારદ જલ જેમ શુદ્ધ અંતઃકરણયુક્ત, પદ્મપત્ર જેમ લેપ વિનાના, કાચખાની જેમ ગુપ્તેન્દ્રિય, પક્ષીની જેમ બંધનમુક્ત, ખડ્ગના શીંગડા જેમ એકાકી, ભાદુંડ પક્ષીની જેમ અપ્રમત્ત, હાથીની જેમ શૂર, વૃષભ જેમ બળવાન, સિંહ જેમ દુર્ધર્ષ, મેરુ જેમ અકપ, સાગર જેમ ગંભીર, ચંદ્ર જેમ શીતલ, સૂર્ય જેમ ઉજ્જવલ, કનકની જેમ રૂપવાન અને પૃથ્વી જેમ સર્વ સ્પર્શને સહન કરનાર થશે. તે ભગવાનને પછી કોઈ અડંબ, પોતજ કે અવગ્રહ એ કોઈનો પ્રતિબંધ નહિ રહે. તેઓ નિરાકુલ ભાવે સંયમ-પૂર્વક જ્યાં ઇચ્છશે ત્યાં વિહાર કરશે. આમ અનુત્તર જ્ઞાન-દર્શનપૂર્વક ઉચિત રીતે વિહાર કરતાં કરતાં ઋણુતા, મૃદુતા, લઘુતા, ક્ષમા, નિર્લોભ, ગુપ્તિ, સત્ય, સંયમ, તપોગુણ, શૌચરૂપી પરિનિર્વાણના માર્ગ પર વિહાર કરતાં કરતાં ધ્યાનાવસ્થામાં અપ્રતિહત અનુત્તર કેવલ જ્ઞાન-દર્શન તેમના આત્મામાં પ્રકટ થશે. એટલે તેઓ જિન, અર્હત ભગવાન થશે. તે કેવળી સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, દેવમનુષ્ય આદિ બધા જીવોના પર્યાયને જાણનાર અને દેખનાર થશે તથા સંપૂર્ણ લોકમાં સર્વ જીવોની આગતિ-ગતિ, સ્થિતિ, અવન, ઉપપાદ, તર્ક, મનોગત ભાવ, ભોજન, કૃત્યો, અને પરિસેવના જાણશે દેખશે, અને તે પૂજ્ય યોગ્ય ભગવાન જીવોનું પ્રકટપણે થતું, ગુપ્તપણે થતું બધું મન વચન અને કાયાનું કાર્ય સંપૂર્ણ લોકના સર્વ જીવોનું જાણશે દેખશે. આમ તેમનું સંપૂર્ણ

જીવન ભગવાન મહાવીરના જેવું (‘ભાવના’ અધ્યયનમાં જે વર્ણવવામાં આવ્યું છે તેવું) વ્યતીત થશે.

ભગવાન મહાવીરની જેમ તેઓ પણ પાંચ મહાવ્રત અને તેમની ભાવનાનો અને છ જીવનિકાયના સંયમનો ઉપદેશ કરતાં કરતાં વિહાર કરશે. તે આ પ્રમાણે :—

“હે શ્રમણ નિર્ગન્થો ! મેં જેમ નિર્ગન્થોને એક આરંભસ્થાન બતાવ્યું છે, તેમ તે વિમલવાહન તીર્થ કર પણ એક આરંભસ્થાનનો ઉપદેશ કરશે.

“મેં જેમ પ્રેમબંધન અને દ્વેષબંધન કહ્યાં છે, તેમ તે પણ કહેશે.

“મેં જેમ મનદંડ વચનદંડ અને કાયદંડ બતાવ્યાં છે, તેમ તે પણ એ ત્રણ દંડ કહેશે.

“તેવી જ રીતે મારી જેમ તે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયની; શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ એ પાંચ કામગુણની; પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય એ છ જીવકાયની; સાત ભયસ્થાનની; આઠ મહસ્થાનની; નવ બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિની; દશ શ્રમણધર્મની—એમ યાવત્ ૩૩ આશાતનાની વિમલવાહન પણ પ્રરૂપણા કરશે.

“વળી મેં શ્રમણધર્મમાં નગ્નભાવ, મુંડભાવ, અસ્નાન, અદંતધોવન, અછત્રત્વ, વાહન ન વાપરવાનું, ભૂમિશય્યા, ફલકશય્યા, કાષ્ઠશય્યા, કેશલોચ, બ્રહ્મચર્યવાસ, પરધરપ્રવેશ, યાવત્ મળે કે ન મળે પણ ભિક્ષાજીવન એ બધું શીખવ્યું છે, તેમ તે વિમલવાહન પણ શીખવશે.

“વળી જેમ મેં સદૌષ આહારનો નિષેધ કર્યો છે, તેમ તે પણ નિષેધ કરશે.

“વળી જેમ શ્રમણોને પ્રતિક્રમણયુક્ત પાંચમહાવ્રતનો અચેલધર્મ મેં બતાવ્યો છે, તેમ તે પણ બતાવશે. વળી પાંચ અણુવ્રત, સાત શિક્ષાવ્રત એમ બાર વ્રતો શ્રાવકનાં બતાવ્યાં છે, તેમ તે પણ બતાવશે.

“મેં જેમ ભિક્ષુઓ માટે શય્યાતરપિંડ અને રાજપિંડનો નિષેધ કર્યો છે, તેમ તે પણ કરશે.

“વળી મારે જેમ નવ ગણુ અને અગિયાર ગણુધર છે, તેમ તેમને પણ હુંશે.

“વળી જેમ મેં ત્રીસ વર્ષ ગૃહસ્થપર્યાયમાં ગાળી અને દીક્ષા લીધી તથા બાર વર્ષ અને સાડા છ માસ છદ્ધસ્થપર્યાય પાળી કેવલ-જ્ઞાન દર્શનનો લાભ કર્યો, અને ૩૦ વર્ષમાં સાડા છ માસ કમ કેવલીરૂપે રહી, એમ કુલ ૪૨ વર્ષ શ્રમણપર્યાય ભોગવી સર્વ મળી ૭૨ વર્ષ આયુ ભોગવી, હું સિદ્ધ, ખુદ્ધ અને મુક્ત થઈ સર્વ દુઃખનો નાશ કરીશ, તેમ તે વિમલવાહન પણ તેટલાં જ વર્ષો ગૃહસ્થાવાસ, છદ્ધસ્થાવસ્થા, શ્રમણપર્યાય ભોગવી સિદ્ધ, ખુદ્ધ અને મુક્ત થશે.”

ટૂંકમાં જે શીલસમાચાર ભગવાન મહાવીરનો હતો, તે જ પ્રમાણે વિમલવાહનનો સમજ લેવાનો છે.

[—સ્થા ૬૬૩]

અરિહંત મહાપદ્મ ૮ રાજ્યોને દીક્ષા આપશે —

૧. પદ્મ, ૨. પદ્મગુહ્મ, ૩. નલિન, ૪. નલિનગુહ્મ, ૫. પદ્મોદ્ધત, ૬. ધનુરુદ્ધત, ૭. કનકરથ, ૮. ભરત.

[—સ્થા ૬૨૫]

૫. ઐરવતવર્ષની ચોવીસી

જંબૂદ્વીપના ઐરવત વર્ષના ૨૪ તીર્થકરો આ પ્રમાણે છે—

વર્તમાન અવસર્પિણીમાં

આગામી ઉત્સર્પિણીમાં

૧. ચંદ્રાનન	સુમંગલ
૨. સુચંદ્ર	સિદ્ધાર્થ
૩. અગ્નિસેન	નિર્વાણ
૪. નંદિષેણુ	મહાયશ
૫. ઋષિદત્ત	ધર્મધ્વજ
૬. વ્યવહારી (વ્રતધારી)	શ્રીચન્દ્ર
૭. સોમચંદ	પુષ્પકેતુ
૮. સુકિતસેન	મહાયન્દ્ર
૯. અજિતસેન	શ્રુતસાગર
૧૦. શિવસેન	પુણ્યઘોષ
૧૧. દેવશર્મા	મહાઘોષ
૧૨. નિક્ષિપ્તશસ્ત્ર	સત્યસેન
૧૩. અસંજવલ	શૂરસેન
૧૪. અનન્તક	મહાસેન
૧૫. ઉપશાંત	સર્વાનન્દ
૧૬. શુભિસેન	દેવપુત્ર
૧૭. અતિપાશ્વર્	સુપાશ્વર્
૧૮. સુપાશ્વર્	સુવ્રત
૧૯. મરુદેવ	સુકેશલ
૨૦. ધર	અનંતવિજય
૨૧. શ્યામકેાષ્ઠ	વિમલ
૨૨. અગ્નિસેન	ઉત્તર
૨૩. અગ્નિપુત્ર	મહાબલ
૨૪. વારિષેણુ	દેવાનન્દ

ટિપ્પણ

૧. તીર્થંકરો વિષેની ઔદ્ધ માન્યતા :-

અંગુત્તરમાં ભૂતકાળમાં સાત વીતરાગ એવા તીર્થંકરો થઈ ગયા છે એમ કહી તેમનાં નામ ભગવાન યુદ્ધે ગણાવ્યાં છે. આ સાતે માટે જેમણે બહુમાન પ્રદર્શિત કર્યું તેઓ દેવલોકમાં ગયા અને જેમણે તેમની નિન્દા કરી તેઓએ બહુ અપુણ્ય ઉપાર્જિત કર્યું છે, એમ પણ ત્યાં જણાવ્યું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે, બૌદ્ધ પક્ષ ભગવાન યુદ્ધને જ પ્રથમ તીર્થંકર નથી ગણતા; તેમની પહેલાં પણ સાત તીર્થંકર થઈ ગયા એમ તેઓ માને છે. તેઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે—૧. સુનેત, ૨. સુગપકખ, ૩. અરનેમિ, ૪. કુદાંક, ૫. હત્થિપાલ, ૬. ભેતિપાલ, ૭. અરક. —અંગુત્તર ૭. ૬૯

અંગુત્તર (૭. ૭૦) માં અરક તીર્થંકરના ઉપદેશનો નમૂનો આપ્યો છે. જૈનશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ ‘સમયં ગોવમ મા પમાયદ’ વાળા અધ્યયનમાં જીવનની ક્ષણિકતા બતાવવાને જે ઉપમાઓનો ઉપયોગ થયો છે, તેવી જ ઉપમા વાપરીને મનુષ્યને સચ્ચરિતમાં વાળવાની કોશીશ અરકે પણ કરી છે.

અરકના સમયની સ્થિતિ વિષે વર્ણન કરતાં યુદ્ધભગવાન કહે છે કે, અરક તીર્થંકરના સમયમાં ૬૦ હજાર વર્ષનું મનુષ્યોનું આયુ હતુ. ૫૦૦ વર્ષની કુમારી પરણાવવા યોગ્ય ગણાતી. એ સમયમાં મનુષ્યોને ખાધા છ બતની જ હતી: શીત, ઉષ્ણ, બૂખ, તરસ, પેશાબ કરવો પડે તે, અને મલોત્સર્ગ કરવો પડે તે. —આ સિવાય રોગ જેવું કશું હતુ જ નહિ. આટલી થોડી પીડા અને આટલું લાગુ આયુ છતાં અરકે ઉપદેશ આપ્યો કે મનુષ્યનું આયુ બહુ દૂર છે તેમાં વળી અનેક પ્રકારનાં દુઝો છે — ઇત્યાદિ.

આ વર્ણન જૈન તીર્થંકર અરનાથના સમયને લાગુ પાડી શકાય કે નહિ, એ એક પ્રશ્ન છે. જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેમનું આયુ ૮૪ હજાર વર્ષ છે અને તેમના પછીના મદ્ધિલનું આયુ ૫૫ હજાર વર્ષ છે. એટલે પૌરાણિક રીતે ગણીએ તો આ સમય અર અને મદ્ધિલની વચ્ચેનો કહેવો જોઈએ. કારણ, અરકના સમયમાં આયુ ૬૦ હજાર વર્ષ બતાવ્યું છે. છતાં — આ ફેરને બાદ કરીએ તો પણ જૈન યુદ્ધ ઉલ્કચના વર્ણન પરથી એટલું તો તારવી

શકાય કે અર કે અરક નામની કોઈ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ શ્રમણ પરંપરામાં અવશ્ય થઈ હોવી જોઈએ.

૨. દિગંબર મતે માતાઓનાં નામમાં મતભેદ :—

દિગંબર મતે તીર્થંકરની માતાઓનાં નામમાં ભેદ છે. તે આ નામોથી જણાઈ આવશે—૧. મરુદેવી, ૨. વિજયસેના ૩. સુષેણા, ૪. સિદ્ધાર્થી, ૫. મંગલા, ૬. સુસીમા, ૭. પૃથ્વીસેના, ૮. લક્ષ્મણા, ૯. જયરામા (રામા), ૧૦. સુનંદા, ૧૧. નંદા (વિષ્ણુશ્રી), ૧૨. જયાવતી (પાટલા), ૧૩. જયશ્યામા (રામાં), ૧૪. રામાં (રેવતી), ૧૫. સુપ્રભા (સુવ્રતા), ૧૬. એરા, ૧૭. શ્રીકાતા (શ્રીમતી), ૧૮. મિત્રસેના, ૧૯. પ્રભવતી (રક્ષિતા), ૨૦. સોમા (પદ્માવતી), ૨૧. વપ્પિલા (વપ્રા), ૨૨. સિવાદેવી, ૨૩. વામાદેવી, ૨૪. પ્રિયકારિણી ત્રિશલા. અહીં દિગંબરોમાં પણ મતભેદ છે. જે ઉત્તર અને હરિપુરાણમાં સરખાં નામો છે, ત્યાં બીજી નામ કૌંસમાં નથી મૂક્યું; પણ જ્યાં વિરોધ છે ત્યાં હરિવરાપુરાણ સંમત નામ કૌંસમાં મૂક્યું છે અને ઉત્તરપુરાણનું બહાર રાખ્યું છે. આગળ પણ આ જ ક્રમે સમજાવું.

માતાઓનાં નામ માટે જુઓ આવૃત્તિ ૦ ગાં ૩૮૫-૩૮૬.

૩. કલ્યાણકર્તા નક્ષત્રો :—

જે તીર્થંકરોને એક જ નક્ષત્ર—અવન, જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાનદર્શન-પ્રાપ્તિ અને મોક્ષ—એ પાંચે માંગલિક પ્રસંગે હોય છે, તે આ ખાનામાં જણાવ્યું છે. ભગવાન મહાવીરને પાંચ કલ્યાણકર્તા આ ગણવાનાં છે—અવન, ગર્ભાપહરણ, જન્મ, દીક્ષા, અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ. દિગંબરોને મતે ગર્ભાપહરણની ઘટના બની નથી તેથી મહાવીરનાં પાંચ કલ્યાણકર્તા અન્ય તીર્થંકરો જેમ જ ગણવાનાં છે. દિગંબરોને મતે નક્ષત્રો આ પ્રમાણે છે :—

(૧) ઋષભનાં—૧. ઉત્તરાષાઢા, ૨. ઉત્તરાષાઢા, (૭૦ પુંના મતે અભિજિત), ૩. ઉત્તરાષાઢા, ૪ x, ૫. ઉત્તરાષાઢા.

(૨) અજિતનાં—૧-૫. રોહિણી.

(૩) સંભવનાં—૧. મૃગશિર, ૨. ૭૦ પું મતે મૃગશિર, ૭૦ પું મતે જ્યેષ્ઠા, ૩-x, ૪. મૃગશિર, ૫. ૭૦ પું મૃગશિર, ૭૦ પું જ્યેષ્ઠા.

(૪) અભિનંદનનાં—૧-૫. પુનર્વસુ.

(૫) સુમતિનાં—૧-૫. મધા.

(૬) પદ્મપ્રભનાં—૧. ચિત્રા, ૨. હં પું ના મતે મધા, હં પું ના મતે ચિત્રા, ૩. ચિત્રા, ૪. ચિત્રા, ૫ ચિત્રા.

(૭) સુપાર્શ્વનાં—૧-૪. વિશાખા, ૫. અનુરાધા.

(૮) ચન્દ્રપ્રભનાં—૧. જ્યેષ્ઠા, ૨-૪. અનુરાધા, ૫. જ્યેષ્ઠા.

(૯) પુષ્પદંતનાં—૧. મૂલ, ૨. મૂલ, ૩. x, ૪. મૂલ, ૫. મૂલ.

(૧૦) શીતલના—૧-૫. પૂર્વાષાઢા.

(૧૧) શ્રેયાંસના—૧-૪. શ્રવણ, ૫. ધનિષ્ઠા.

(૧૨) વાસુપૂજ્યનાં—૧-૨. શતભિષક, ૩-૪. વિશાખા, ૫. વિશાખા, હં પું ના મતે અને અશ્વિની હં પું ના મતે.

(૧૩) વિમલના—૧-૪. ઉત્તરાશાઢપદા, ૫. ઉત્તરાષાઢા હં પું ના મતે અને ઉત્તરાશાઢપદા હં પું ના મતે.

(૧૪) અનન્તના—૧. રેવતી, ૨. x, ૩. રેવતી, ૪. રેવતી, ૫ x.

(૧૫) ધર્મનાથનાં—૧. રેવતી, ૨-૫. પુષ્ય.

(૧૬) શાંતિનાથનાં—૧-૩. ભરણી, ૪. x, ૫. ભરણી.

(૧૭) કુથુનાં—૧-૫ કૃત્તિકા.

(૧૮) અરના—૧. રેવતી, ૨. રોહિણી હં પું ના મતે, ૩-૪. રેવતી ૫. રેવતી હં પું ના મતે, રોહિણી હં પું ના મતે.

(૧૯) મદિક્ષનાં—૧-૪. અશ્વિની, ૫. ભરણી.

(૨૦) મુનિસુવ્રતનાં—૧-૫. શ્રવણ.

(૨૧) નમિના—૧. અશ્વિની, ૨. હં પું ના મતે સ્વાતી, હં પું ના મતે આશ્વિની, ૩-૪. અશ્વિની, ૫. અશ્વિની.

(૨૨) નેમિનાથનાં—૧. ઉત્તરાષાઢા, ૨-૫. ચિત્રા.

(૨૩) પાર્શ્વનાં—૧-૨. વિશાખા, ૩ x, ૪. વિશાખા, ૫. વિશાખા.

(૨૪) મહાવીરનાં—૧. ઉત્તરાષાઢા, ૨. ઉત્તરાષાઢાશુની, ૩. ઉત્તરા, ૪. હસ્તોત્તરા (ઉત્તરાષાઢાશુની), ૫. સ્વાતી.

ચોકડી છે ત્યાં એમ સમજવું કે પુરાણમાં ત્યાં નક્ષત્રનો ઉલ્લેખ નથી.

આવશ્યક નિયુક્તિમાં કોને કઈ તિથિએ જ્ઞાન થયું તે વર્ણવ્યું છે માં ૨૬૩ થી.

૪. 'કુમારવાસ' ના અર્થ વિષે મતભેદ :—

- પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં દીકાકાર પોતાની પરંપરા પ્રમાણે કુમારવાસનો અર્થ અરાજભાવ અર્થાત્ કુવર હતા અને દીક્ષા લીધી (નહી) કે કુવારા હતા

અને દીક્ષા લીધી) એવો કરે છે; અને ‘અગારવાસ મળ્હે વસિતા’નો અર્થ કરે છે કે જેઓ ચિરકાલપર્યંત રાત્રી કરતાં ઘરમાં રહ્યા અને પછી દીક્ષા લીધી. પ્રથમ સ્થાનાંગમાં કુમારવાસનો અર્થ કુંવર કર્યો છે એટલે અહીં સમવાયાંગમાં અગારવાસનો અર્થ એ ચીને રાત્રી કરવો પડ્યો છે એ તો હીવા જેવું સ્પષ્ટ છે. અન્યથા સીધો અર્થ એટલો થઈ શકતો કે જેઓ ગૃહસ્થ હતા તેવા ૧૯ તીર્થ કર હતા.

કુમારવાસનો અર્થ ‘કુંવારા’ પણ થઈ શકે છે— કારણ દિગમ્બર પરંપરા પ્રમાણે અહીં જે નામ ગણાવ્યાં છે તે સૌ બાલબ્રહ્મચારી મનાય છે. વળી એ શબ્દનો અર્થ કુંવર કરવા માટે પણ દલીલ તો છે જ. તે આ પ્રમાણે:—આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં (ગાં ૨૪૩-૨૪૫) સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે એ પાંચનો અભિષેક થયો નહિ અને તેમણે દીક્ષા લીધી; જ્યારે બાકીના ૧૯ રાત્રી બન્યા અને તેમાંના ત્રણ તો ચક્રવર્તી હતા. આ વર્ણન ધ્યાનમાં રાખીએ તો કુંવર એવો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. પણ છતાં કુંવર એ શું કુંવારો ન હોય એ પ્રશ્ન તો રહે જ છે. અને એ નક્કી કરવાનું રહે જ છે કે આવશ્યક નિર્યુક્તિકારને તેમના વિવાહ વિષે શું અભિપ્રેત હતું ?

એક ગાથા (૨૪૮)માં નિર્યુક્તિકારે એમ કહ્યું છે કે વીર વગેરે પાંચે પ્રથમ વયમાં દીક્ષા લીધી; અને બાકીનાં ૧૯ જણાંએ મધ્યમ વયમાં. ટીકાકાર અહીં પ્રથમ વયનો અર્થ કુમારવલક્ષણ અને મધ્યમવયનો અર્થ ઔવન-લક્ષણ કરે છે.

એક બીજી ગાથા (૨૫૫) માં નિર્યુક્તિકાર સ્પષ્ટ કહે છે કે ‘ગામાયારા વિસયા નિસેવિયા તે કુમારવજ્જેહિ’. આનો સીધો અર્થ એ છે કે જેમણે ઇન્દ્રિયોના વિષયો—ભોગો ભોગવ્યા તેઓ કુમાર સિવાયના સમજવા. અર્થાત્ જે વીર વગેરે પાંચ જણાંએ કુમારવાસમાં દીક્ષા લીધી તેમણે વિષયો ભોગવ્યા નથી. ‘ગામાયારા’ શબ્દનો ખોલે પણ અર્થ નિર્યુક્તિકાર કરે છે — ‘જેમણે જે જે આમાકર વગેરે વિષયો—સ્ત્રીમાં વિહાર કર્યો તે કહેવું.’ આ હપરથી એક વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘ગામાયારા’ એ શબ્દના ભે અર્થો કરવાની પરંપરા નિર્યુક્તિ બેટલી બ્દની છે. અને તેના મૂળમાં પણ ‘કુમારવાસ’ના કુમાર શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મચારી હોવો કે નહિ તે વિષેનો મતભેદ છે.

એક પરંપરામાં જેમને કુમાર કહ્યા હતા તેમને જ બ્રહ્મચારી પણ કહ્યા હતા. પરંતુ નિર્યુક્તિની પહેલાં પણ પાંચ કુમારમાંથી પણ મહાવીર જેવાના વિવાહની વાત સ્વીકારવામાં આવી હતી; તેથી ‘ગામાચારા’ એ શબ્દના જે અર્થ કરવા પડ્યા. પ્રથમની પરંપરાનું અનુસરણ દિગંબરોમાં થયું છે, અને બીજાનું શ્વેતાંબરોમાં. જુઓ ‘લોકપ્રકાશ’ ૩૨-૧૦૦૪.

આગળ મહાવીર ચરિત્ર જે નિર્યુક્તિની એક દ્વારગાથામાં (૪૫૮) સંગૃહીત કર્યું છે, તેમાં વિવાહ અને અપત્ય શબ્દ છે. એટલે એમ કહી શકાય કે ભગવાન મહાવીરને નિર્યુક્તિકાર વિવાહિત માનતા હતા. ભગવાન મહાવીરના વિવાહનો જૂનામાં જૂનો ઉદ્દેશ્ય કલ્પસૂત્રમાં છે, જે પ્રથમ ભદ્રબાહુ-કર્તૃક મનાય છે. અને નિર્યુક્તિ દ્વિતીય ભદ્રબાહુકર્તૃક છે. એટલે નિઃશંક એમ માની શકાય કે નિર્યુક્તિકારે ભગવાન મહાવીરને વિવાહિત જ માન્યા છે.

વસ્તુતઃ બન્યું એમ લાગે છે કે એક એવી પરંપરા રહી કે જેની સૂચના આ સ્થાનાગનું સૂત્ર પણ આપે છે, કે પાંચ તીર્થંકરો કુમાર હતા. આ કુમારનો અર્થ કરતી વખતે જે પરંપરા પડી: એકને મતે કુમારનો અર્થ માત્ર કુંવારા જ હોવો જોઈએ — એથી તે પરંપરાવાળાએ તીર્થંકરોના વિસ્તૃત ચરિત્ર લખતી વખતે પાંચનાં ચરિત્રો જ એવાં લખ્યાં કે તેમના જીવનમાં વિવાહની ઘટના આવે જ નહિ. તેથી તેમની પ્રસિદ્ધિ બ્રહ્મચારી તરીકે તે પરંપરા પ્રમાણે થઈ. આ પ્રથમ પરંપરા ખાસ કરી દિગંબરગ્રંથોમાં છે. જ્યારે બીજી પરંપરાએ પાંચ તીર્થંકરો કુમાર હતા તેનો અર્થ એવો કર્યો કે તેઓ કુવર હતા — તેમણે રાગ્ય કર્યું ન હતું — તેમને મતે આ વાક્યમાં વિવાહ કરવા ન કરવાની હકીકત સમાવિષ્ટ જ ન ગણવી જોઈએ. તેથી તેમણે એ હકીકત ધ્યાનમાં રાખીને જ તેમનાં ચરિત્રો લખ્યા છે તેથી તેમની પ્રસિદ્ધિ તે પરંપરા પ્રમાણે એવી થઈ કે એ પાંચનો અભિષેક થયો ન હતો. આ માન્યતા શ્વેતાંબર ગ્રંથોમાં છે.

વિવાહની બાળતમાં શ્વેતાંબર કથાગ્રંથોમાં જે મલ્લિક અને નેમિના જ અવિવાહિત હોવાની પ્રસિદ્ધિ છે — તેનો જૂનો આધાર શો છે તે જણાયું નથી. માત્ર કથાગ્રંથો ઉપરથી કશું નક્કી કરી શકાય નહિ. કારણ જમાલિનું પ્રાચીન ચરિત્ર જે ભગવતીમાં આપ્યું છે તે પણ ભગવાન મહાવીરના વિવાહની પુષ્ટિ નથી કરતું; જ્યારે બાકીના બધા કથાગ્રંથો તેને ભગવાનનો જમાઈ લેખે છે.

આ વિષે વધુ ઊઠાણોહ મેં જમાલિ વિષેની નોટમાં કર્યો જ છે. પણ આ બધી હકીકતને જવા દઈએ અને પ્રસ્તુતમાં શો અર્થ કરવો એ વિચારીએ. સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગનાં પ્રસ્તુત બંને સૂત્રો સાથે રાખીને વાંચીએ તો સીધો અર્થ એટલો જ નીકળે છે કે પાંચ બાલબ્રહ્મચારી હતા અને ૧૯ વર્ષાએ વિવાહ કર્યો. અહીં સમવાયાંગમાં ૧૯ માટે ‘અગારવાસ’ કહ્યો છે, એ હકીકત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. જો આપણી સામે માત્ર સ્થાનાંગનું પાંચના કુમારવાસ ત્રિષેનું સૂત્ર હોય તો શંકાને અવકાશ રહે છે કે કુમારનો અર્થ શો કરવો. પણ સાથે સમવાયાંગમાં એગણીસનેઃ અગારવાસ (નહિ કે નૃપતિત્વ) કહેનાર સૂત્ર મૂકીએ, તો એમ જ કહેવું પડે છે કે ત્યાં કુમારનો અર્થ બાલબ્રહ્મચારી જ લેવો જોઈએ. અને બાકીનાનો વિવાહિત. આ પ્રમાણે દ્વિગબરોની માન્યતાને પણ આગમિક આધાર છે જ એમ માનવું પડે છે.

૫. મલ્લિક તીર્થંકર વિષે મતલોહ :—

દ્વિગબરો મલ્લિકને પુરુષ જ માને છે જ્યારે શ્વેતામ્બર મતે પૂર્વભવમાં ખીલ મિત્રો સાથે કપટ કરી વધારે તપસ્યા કરી હોવાથી તે કપટના કળ-રૂપે ખીલે મિત્રો રાખના કુમારપણે ઉત્પન્ન થયા ત્યારે એ રાત્રની કુંવરી-પણે ઉત્પન્ન થયા, અને આગળ જતાં તીર્થંકર થયા. સ્ત્રીરૂપે તીર્થંકર થયા તે પણ શ્વેતામ્બર મતે આશ્ચર્યઘટના જ છે. સામાન્ય નિયમ તો એવો જ છે કે પુરુષ જ તીર્થંકર થાય. જુઓ ‘લોકપ્રકાશ’ સર્ગ ૩૨, મલ્લિકચરિત્ર અને સર્ગ ૩૨, શ્લોક ૧૦૦૭.

મલ્લિકના પૂર્વભવના નામ વિષે વિવાદ છે. સત્તરિસચક્રાણ નામના શ્વેતામ્બર ગ્રંથમાં તેમનું નામ શ્રમણ બતાવ્યું છે જે દ્વિગબરના વૈશ્રમણ સાથે મળે છે, અને જ્ઞાતામાં જ્યાં મલ્લિકચરિત્ર છે ત્યાં પૂર્વભવનું નામ મહાબલ એવું આપ્યું છે.

મલ્લિકના ચરિત્ર માટે જુઓ આ માળાનું ‘ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ’.

૬. મહાવીરના અથમ છ ભવ :—

ટીકાકાર છ ભવની ગણતરી આવી રીતે ગણાવે છે :— પોદ્દિલ નામના રાજકુમાર થયા તે એક ભવ. ત્યાંથી દેવ થયા તે ખીલે ભવ. ત્યાંથી વ્યવી છત્રા નગરીમાં નંદન નામે રાજપુત્ર થયા તે ત્રીજો ભવ. ત્યાંથી પાછા દેવ-

લોકે ગયા તે ચોથો ભવ. ત્યાથી અવી દેવાન દાના ગર્ભમાં આવ્યા તે પાચમો ભવ અને ત્યાથી ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કુક્ષિમાં અપહરણ વડે આવી જન્મ લીધો તે છઠો ભવ. આ છઠાને પ્રથમ ગણીએ તો પોદ્ધિલ છઠું ભવ થાય. આ સિવાય બીજી રીતે ગણતરી કરવા જતાં મેળ બેસે નહીં. માટે જ આવી ગણતરી કરી છે, એમ દીકાકાર હમેરે છે.

પણ આવશ્યકનિર્ધુક્તિમા જ્યા પૂર્વભવાધિકાર છે ત્યાં નંદનના પ્રસંગે તેણે પોદ્ધિલ પાસે દીક્ષા લીધી એમ કહ્યું છે. એટલે કે નંદન મહેલાનો ભવ પોદ્ધિલ નહીં પણ પોદ્ધિલ તે નંદનના ગુરુ હતા અને તેના પૂર્વમાં તો ક્રમશઃ દેવ અને ત્રિચમિત્ર ચક્રવર્તી હતા. જુઓ ગાં ૪૪૮થી.

૭. મહાવીરના ગણધરો :—

આ બધા ગણધરો બ્રાહ્મણ હતા. અને મધ્યમ પાવામાં ચક્ષુ નિમિત્તે ભેગા થયા હતા. ભગવાન જ્યારે ત્યાં પહોંચ્યા અને ગામમાં જ્યારે તેમના વિષે વાતો થવા માંડી, ત્યારે આ બ્રાહ્મણો પણ તેમની પાસે ગયા અને પોતપોતાની શાંકા તેમણે તેમની સામે મૂકી. તેમનું યોગ્ય સમાધાન થવાથી તે સૌએ તેમની પાસે દીક્ષા લીધી અને તેમના અનુયાયીઓએ પણ દીક્ષા લીધી. તે જ સૌ સૌનો પ્રથમ પરિવાર સમજવો. તેમના અગ્નિ માટે જુઓ આવશ્યકનિર્ધુક્તિ ગાં ૫૬૨થી. તેઓમાં મુખ્ય ઇન્દ્રભૂતિ હતા. ગણધરોની વિરોધ હમીકવ નીચે પ્રમાણે છે :—

૧. નામ	૨. ગોત્ર	૩. માતા
૧. ઇન્દ્રભૂતિ	ગૌતમ	પૃથ્વી
૨. અગ્નિભૂતિ	"	"
૩. વાયુભૂતિ	"	"
૪. વ્યઠા	ભારદ્વાજ	વારુણી
૫. મુધર્મા	અગ્નિવૈશ્ય	ભદ્રિલા
૬. મહિતપુત્ર	વાશિષ્ઠ	વિજયા
૭. મૌર્ધપુત્ર	કાશ્યપ	"
૮. અકપિત	ગૌતમ	જયંતી
૯. અચલબ્રાતા	હારિતાચન	નદા
૧૦. મેતાર્થ	કૌલિન્ય	વરુણદેવી
૧૧. પ્રભાસ	"	અતિભદ્રા

૪. પિતા	૫. ગૃહસ્થક્રશા	૬. છદ્ધસ્થક્રશા
૧. વસુભૂતિ	૫૦ વર્ષ	૩૦ વર્ષ
૨. ”	૪૬	૧૨
૩. ”	૪૨	૧૦
૪. ધનમિત્ર	૫૦	૧૨.
૫. ધનમિલ	૫૦	૪૨
૬. ધનદેવ	૫૩	૧૪
૭. મૌર્ય	૬૫	૧૪
૮. દેવ	૪૮	૯
૯. વસુ	૪૬	૧૨
૧૦. કંત	૩૬	૧૦
૧૧. બલ	૧૬	૮
૭. કેવલીક્રશા	૮. સર્વાયુ	૯. શિષ્યપરિવાર
૧. ૧૨	૯૨	૫૦૦
૨. ૧૬	૭૪	”
૩. ૧૮	૭૦	”
૪. ૧૮	૮૦	”
૫. ૮	૧૦૦	”
૬. ૧૬	૮૩	૩૫૦
૭. ૧૬	૯૫	”
૮. ૨૧	૭૮	૩૦૦
૯. ૧૪	૭૨	”
૧૦. ૧૬	૬૨	”
૧૧. ૧૬	૪૦	”

૮. નવ છવો :—

૧. શ્રેણિક :— ભગવાન બુદ્ધ અને ભગવાન મહાવીર બન્નેનો સમ-કાલીન રાજા શ્રેણિક હતો. તેનું બીજું નામ બિબિસાર પણ છે. તે રાજગૃહનો રાજા હતો. તે તીર્થંકર થવાનો તે કયા સ્થાનાંગ સૂત્રમાં (૬૯૩) વિસ્તારથી આપી છે. તેનો અનુવાદ આ ભાગમાં જ આગળ છે ત્યાંથી ભેઈ લેવો.

ખન્યું એવું લાગે છે કે તે પ્રથમ ભગવાન મહાવીરનો ભક્ત હશે. પણ પછી ભગવાન યુદ્ધનો ભક્ત થયો હોય. તેના કૃણ સ્વરૂપે તેને જૈન કથાશ્રન્થોમા નરકમાં જવું પડ્યું છે.

૨. સુપાર્શ્વ :—ભગવાન મહાવીરના કાકા જે સુપાર્શ્વ નામે હતા, તે જ આ છે એમ દીકાકાર જણાવે છે. ભાવી ચોવીસીમા તે બીજા તીર્થંકર થશે અને તેમનું નામ સુરદેવ હશે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે આગમોમાં આમના વિષે વિશેષ કાંઈ હકીકત મળતી નથી. માત્ર આ બે જ વાત મળે છે. આચારાંગમાં તેઓ ભગવાનના કાકા હતા તે જણાવ્યું છે અને પ્રસ્તુતમાં તે તીર્થંકર થશે તે. આ સિવાય તેમના વિષે આગમો મૌન છે.

૩. ઉદ્દાપી :—કોણિકનો પુત્ર. એણે જ્યારે કોણિક મરી ગયો ત્યારે પાટલીપુત્ર વસાવ્યું. તે પર્વને દિવસે સાધુઓને બોલાવીને પૌષધવ્રત ધારણ કરતો હતો. તેના શત્રુના પુત્રે સાધુના વેષમાં બાર વર્ષ રહી, તે જ્યારે પૌષધમાં હતો ત્યારે તેની હત્યા કરી હતી. સમવાયાંગમાં જ્યાં ભાવી તીર્થંકરનાં પૂર્વભવના નામો ગણાવ્યા છે ત્યાં ઉદ્દાપી નહીં પણ ઉદ્ધ-ઉદ્ધકનું નામ ગણાવ્યું છે અને તે ઉદ્ધક પેદાશપુત્ર હોવાનો સંભવ છે.

૪. પૌદ્વિલ — એક તો પૌદ્વિલ અનુત્તરમાં ગયો છે તેની કથા અનુત્તરૌપપાતિકમાં આપી છે. તેણે ૩૨ પત્નીઓને છોડીને દીક્ષા લીધી હતી પણ તે તો મહાવિદેહમાંથી સિદ્ધ થવાનો છે એટલે આ પૌદ્વિલ કોઈ બીજો જ સમજવો જોઈએ.

૫. દેહાધુ. — દીકાકાર જણાવે છે કે આ અપ્રતીત છે. એટલે કે તેમને ખબર નથી કે આ કોણ હશે.

૬-૭. શખ અને શતક — દીકાકારે શખ અને શતકને આવસ્તીના આવકો જણાવ્યા છે. ભગવતીમા (૧૨ ૧, પૃ. ૨૨૦) શખની કથા આવે છે ત્યાં બીજું નામ શતક નહીં પણ પુષ્કલી જણાવ્યું છે. એટલે મેળ બેસાડવાને માટે દીકાકાર કહે છે કે પુષ્કલી એ શતકનું જ બીજું નામ હતું.

પણ ભગવતીના મૂળમાં તો શખ વિષે ભગવાને એમ કહ્યું છે કે તે મહાવિદેહમાં સિદ્ધબુદ્ધ થશે તેના તીર્થંકર થવા ન થવા વિષે ત્યાં કશો ઉલ્લેખ નથી. વળી પુષ્કલી વિષે તો ત્યાં કાંઈ જ કહ્યું નથી એટલે દીકાકારે આ શખ-શતકનો મેળ કઈ રીતે બેસાડ્યો એ સમજવું નથી. જણાય છે કે નામસાદૃશ્ય ઉપરથી દીકાકારે આ કલ્પના કરી છે.

૮ સુલસા :—રાજગૃહના પ્રસેનજિત રાજાના નામ નામના સારથિની પત્ની સુલસા હતી. એક વખત તેનો પતિ પુત્રાથે ઇન્દ્રની પ્રાર્થના કરતો

હતો; ત્યારે તેણીએ કહ્યું કે તમારે પુત્ર જ નેઈનો હોય તો ખીજને પરણો. પતિએ જવાબ આપ્યો, ‘મારે તો તારાથી પુત્ર થાય એ પુત્રનો જ ખપ છે. ખીજનો નહીં.’ એક વખત ઇન્દ્ર દેવસભામાં સુલસાની પ્રશસ્તા કરતો હતો તે સાંભળી એક દેવ તેની પરીક્ષા કરવા આવ્યો. દેવને નમસ્કાર કરીને તેણીએ કહ્યું, ‘શું નેઈએ, કેમ આવ્યા છો?’ દેવે કહ્યું, ‘તમારા ઘરમાં લક્ષપાક તૈલ છે તેનો મારે ખપ છે.’ તેણી ચટ દઈને તે મહામૂલ્ય તૈલ આપવા ભીડી. લાવીને આપવા નય છે ત્યાં દેવે વિધાના બળે કચોળાને ફેડી નાખ્યું. ફરીથી લાવી અને ફરીથી ફેડી નાખ્યું. એમ ત્રણ વાર દેવે પાત્ર ફેડી નાખ્યું છતાં સુલસાના ભાવમાં પરિવર્તન થયું જ નહીં. એટલા જ હર્ષથી વળી પાછું દેવા માટે લેવા ગઈ. આ નેઈને દેવ ખુશ થયો. અને તેણીને ૩૨ ગોળાઓ આપીને કહ્યું કે આ ખાજે જેથી તને ૩૨ સુલક્ષણા પુત્રો થશે. અને જ્યારે મારી જરૂર પડે ત્યારે મને બોલાવજે. દેવ તો ચાલ્યો ગયો. સુલસાએ વિચાર્યું ‘મારે ૩૨ પુત્રો શું કરવા છે? આ ૩૨ ગોળાના પ્રભાવથી એક જ સારો પુત્ર થાય તો ખસ. એમ વિચારી તેણીએ બધી ગોળા એક સાથે ખાધી. ખાધી તો ખરી પણ તેણીનું ચેટ ૩૨ પુત્રોના પ્રભાવમાં વધવા માંડ્યું. આથી તેણી બહુ દુઃખી થઈ અને દેવને આદ્ય કર્યો. દેવે વિધાના બળે કષ્ટ નિવારી ૩૨ લક્ષણવંતા પુત્રોનો સુખપ્રસવ કરાવ્યો.

૯. રેવતી :— ભગવતીરાજમાં પ્રસિદ્ધ છે તે, જેણે ભગવાનને ઔષધ આપ્યું હતું. ૧૦ ૧૫, ૫૦ ૩૦૦. પણ ભગવતીમાં તેના ચરિત્રમાં તીર્થ કર થવાનો ઉલ્લેખ નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવું નેઈએ.

૯. આઠ રાજાઓ :—

આમાના સાત નામો એક અખૂરી ગાથામાં આવ્યાં છે. કોઈ પણ પ્રતમાં ખૂરી ગાથા લેવામાં આવી નથી પણ ‘તદ્ સંલે કાસિતવદ્ધનય’ આટલું ઉમેરવાથી આ ગાથા ખૂરી થાય છે એમ દીકાકાર જણાવે છે.

૧. ૨. ૩. વીરાંગક, વીરચરા અને સંજયને વિષે દીકાકાર જણાવે છે કે ‘એ ત્રણે પ્રતીત છે.’ પણ તેમના ચરિત્ર વિષે મને વિશેષ માહિતી મળતી નથી. એટલે અહીં આપી નથી.

૪. એણેયક મ્હેતાગ્ની નગરીના રાજા પ્રદેશીનો કોઈ સંબંધી હશે એમ દીકાકારની કલ્પના છે. પણ રાજપ્રસોયમ ૧આને વિષે કોઈ હકીકત નથી.

૫. સેય આમલકપ્પા નગરીનો રાજા. તેની નગરીમાં જ્યારે ભગવાન આવ્યા ત્યારે સૂર્યામહેવે નાટક કર્યું હતુ તે કથા પ્રસિદ્ધ છે. જુઓ રાજ-પ્રશ્નોય. પણ તેણે દીક્ષા લીધાની વાત રાજપ્રશ્નોયમાં નથી.

૬ શિવરાજપિંની કથા ભગવતીમાં વિભગજ્ઞાની તરીકેની પ્રસિદ્ધ જ છે. તે હસ્તિનાપુરનો રાજા હતો. ભગવતી ૨૦ ૧૧. ૬૦ ૯, ૫૦ ૨૦૮.

૭. ઉદાયન વીતભયનો રાજા. ભગવાન મહાવીર તેનો દીક્ષા લેવાનો અભિપ્રાય જાણી ચંપામાંથી વીતભય આવ્યા અને તેણે દીક્ષા લીધી. તેની માદીએ તેના પુત્ર અભયને બદલે બાણેજ કેસી આવ્યો, અને કેસીએ જ તેને ભિક્ષામાં વિધાન આપ્યું અને તે મરી ગયો. તેના આવા મૃત્યુની હકીકત ભગવતીમાં નથી, જ્યાં તેનું વિસ્તૃત ચરિત્ર આપ્યું છે. ભગવતી ૧૩. ૬. ૫૦ ૨૨૯.

૮. રાખ અંતકુંડરામાં (૬. ૧૬) કાશીરાજ તરીકે અલકપ્પને જાણાવ્યો છે. તેની દીક્ષા વિષે પણ તેમાં ઉલ્લેખ છે. એટલે દીકાકાર રાખનું બીજું નામ અલકપ્પ હોય તેવી કલ્પના કરે છે.

૧૦. આચારી ઉત્સર્ગિણીના તીર્થંકર :—

આ ચોવીસી ઉત્સર્ગિણીની હોવાથી અવસર્ગિણીની ચોવીસીથી બ્યુલ્કમે બધું વર્ણન સમજી લેવું આયુ, બિચાર્, ગણ, ગણધર, પરિવાર વગેરે બધું ઉત્સર્ગી ચોવીસીના પ્રથમ તીર્થંકરનું અવસર્ગિણીના અંતિમ જેવું હોય. અર્થાત્ આ ચોવીસીના પ્રથમ પક્ષનાભનું વર્ણન વર્ધમાન જેવું. આ ચોવીસીના બીજા તીર્થંકર સૂરદેવનું વર્ણન ગત ચોવીસીના રૂઝમાં પાકના જેવું. ઇત્યાદિ ક્રમે આ ચોવીસીના છેલ્લા અનંતવિજયનું વર્ણન ગત ચોવીસીના પ્રથમ નક્ષત્ર જેવું સમજી લેવું.

અહીં તીર્થંકરોના નામનો જે ક્રમ ગણાવ્યો છે તથા તેમના પૂર્વ-ભવનાં જે ક્રમે નામો ગણાવ્યાં છે તેમાં બહુ જ મતભેદ છે. લોકપ્રકાશકારે આ નામોનો ક્રમ જુદો જ રીતે આપ્યો છે તેનો આધાર શ્રી વીગચરિત્રમાંથી ઉદ્ધરેલ દીવાળી-કલ્પ છે તેમ તેઓ જણાવે છે. વળી તેમણે જિનપ્રભસૂરકૃત પ્રાકૃત દીવાળી-કલ્પના આધારે પણ જે મતભેદ છે તે પણ ત્યાં ટાક્યો છે. પ્રવચનસાર અને સમવાયાંગનો ક્રમ એક જોવા છે. જુઓ લોકપ્રકાશ સર્ગ-૩૪. શ્લોક ૨૯૬ થી.

દિગંધર પરપરામાં અનાગત ચોવીસીનાં નામ આ પ્રમાણે છે :—

૧. શ્રીમહાપક્ષ, ૨. સુરદેવ, ૩. સુપાર્શ્વ, ૪. સ્વયં પ્રભુ, ૫. સર્વાત્મભૂ, ૬.

શ્રીદેવ, ૭. કુલપુત્રદેવ, ૮. લિંગદેવ, ૯. પ્રૌષ્ઠિલદેવ, ૧૦. જયકીર્તિ, ૧૧. મુનિસુવ્રત, ૧૨. અરહ, ૧૩. નિષ્પાપ, ૧૪. નિષ્કપાપ, ૧૫. વિપુલ, ૧૬. નિર્મલ, ૧૭. ચિત્રગુપ્ત, ૧૮. સમાધિગુપ્ત, ૧૯. સ્વચંદ્ર, ૨૦. અનિવ્રત, ૨૧. જયનાથ, ૨૨. શ્રીવિમલ, ૨૩. દેવપાલ, ૨૪. અનન્તવીર્ય.

દિગંબરોમા તો અતીત ચોવીસીનાં નામ પણ મળે છે. જુઓ જૈન સિદ્ધાન્ત સંગ્રહ પૃ ૦ ૧૯.

૧૧. પૂર્વભવનાં નામ :—

અહીં જણાવેલામાથી પ્રથમના જે, ચોથો, પાંચમો, સાતમો, દશમો, સોળમો અને સત્તરમો — આઠલા વિષે આગળ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે કે એ જીવોએ ભગવાન મહાવીરની હયાતીમાં તીર્થ કર નામકર્મ બંધાવ્યું. જુઓ પૃ ૦ ૭૨૪. બાકીના વિષે જે કાંઈ હકીકત મળે છે તે આ પ્રમાણે — જુઓ લોકપ્રકાશ સર્ગ ૩૪, ૩૪૫થી.

સત્યક્રી :— ચેટક રાજની પુત્રી સુન્યેષ્ઠાએ ચારિત્ર અંગીકાર કરી ઉપાશ્રમમાં નગ્નાવસ્થામાં આતાપના લેવા માંડી. તે જ વખતે પેઢાલ નામનો વિદ્યાસિદ્ધ પરિવ્રાજક ત્યાં આવી ચડ્યો. તેણે જોયું કે આવી બ્રહ્મચારિણીથી જે પુત્ર થાય તો તે મારી વિદ્યા શીખવાને પાત્ર થાય ખરો. એમ વિચારી તેણે ત્યાં વિદ્યાબળે ધૂમાડો કરી તેણીને વ્યામોહ પમાડીને બીજનિરૂપ કર્યો. કાળક્રમે સુન્યેષ્ઠાને પુત્ર થયો. તે જ આ સત્યક્રી. તેના બાપ પરિવ્રાજકે માતા પાસેથી બાળકનું હરણ કર્યું અને તેને પોતાની વિદ્યાઓ આપી. એ સત્યક્રીએ પૂર્વભવમાં શેહિણી વિદ્યાની સાધના કરી હતી. એ સાધના આ ભવમાં પૂર્ણ થઈ તેથી શેહિણી વિદ્યા તેના લલારમાં વિવર કરીને તેના શરીરમાં પ્રવેશી. આ વિવર તે તેનું ત્રીજું નેત્ર થયું. તેથી તે ત્રિનેત્રનામે પણ ઓળખાય છે. કાળક્રમે તેણે પોતાના બાપને પણ મારી નાખ્યો, અને વિદ્યાધરેન્દ્ર પોતે બન્યો. અને એ જ મહાદેવ-શંકર એવા નામે લોકમાં પ્રસિદ્ધિને પામ્યો.

તેણે પોતાની વિદ્યાના બળે સર્વ જિનેશ્વરોને નમસ્કાર કર્યા અને પ્રભુ પાસે નાટ્યક્રિયા કરી.

વાસુદેવ :— દારકાના અધિપતિ કૃષ્ણ, પ્રસિદ્ધ જ છે. તેમણે નેમિનાથના અઢાર હજાર મુનિઓને વિધિવત્ નમન કર્યું તેના કળ સ્વરૂપે તીર્થ કર નામકર્મ બંધાવ્યું કહેવાય છે.

વસુદેવહિંદીના મતે તે ત્રીજી નરકમાથી નીકળી પછી શતદ્વાર નગરમાં માંડલિક રાજ થશે અને ત્યાં ચારિત્ર અગીકાર કરી તીર્થંકર નામકર્મ પામશે એમ સમજાવું.

બળદેવ :—કૃષ્ણના મોટાભાઈ બળદેવ પ્રસિદ્ધ છે. તે આ ન સમજવા. કારણ તે તો જ્યારે કૃષ્ણ તીર્થંકર હશે ત્યારે તેમના શાસનમાં સુકિતલાભ કરવાના છે એવી કથા છે.

અંબડ :—એ પરિત્રાજક હતો. તે ભગવાનની દેશના સાંભળીને શ્રાવક થયો. અને પછી ભગવાને પોતાની સુખશાતાના સમાચાર સુદસાને આપવાનું કહ્યું ત્યારે તેને આશ્ચર્ય થયું કે આ તે કેવી બાઈ કે ખુદ ભગવાન સદેશો કહેવરાવે. તેણે વિવિધ રીતે સુલસાની પરીક્ષા કરી અને ધર્મ-લક્ષિતમાં પોતે પણ દૃઢ થયો.

ઔપપાતિકમા અબડચરિત્રમા તે મહાવિદેહમાં સિદ્ધ થશે એમ કહ્યું છે તેથી પ્રસ્તુત અંબડ કોઈ બીજો જ સમજવો જોઈએ.

આ સિવાયના બાકીના વિષે કશી માહિતી મળતી નથી.

ઉદક :—એક ઉદ્યાનીનું નામ આવે છે જેણે તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાજીયું છે. તે જ આ ઉદક સમજવો કે નહીં એ એક પ્રશ્ન છે. કારણ ત્યાં દીકાકારે જણાવ્યું છે કે તે કોણિકનો પુત્ર હતો. વળી પૃ. ૭૨૭ પર એમ આવશે કે ઉદક પેદાલપુત્ર આગામી ઉત્સર્જિણીમાં ચાતુર્યામની પ્રરૂપણ કરશે. તો તે પ્રમાણે તે ઉદકને પણ તીર્થંકર ગણવો જોઈએ. અને એ તો પાર્શ્વનુયાયી સાધુ હતો.

અહીં ઉદક સખ્દથી ઉદક પેદાલપુત્ર જો ન લઈએ, તો પછી સ્થાનાંગ ગત એ સૂત્રની શી ગતિ યાચ ? વળી જો ઉદ્યાનીને ન ગણીએ તો પણ સ્થાનાંગ સૂત્રનો બાધ છે જ. વધારે સભવ ઉદક પેદાલપુત્રનો છે. કારણ કોણિકપુત્રનું નામ ઉદ્યાની છે.

સભવ છે કે સ્થાનાંગની અને સમવાયાંગની વાચનાના ભેદને કારણે આમ બન્યું હોય કે સમવાયાંગ પ્રમાણે માત્ર ઉદક જ ધષ્ટ હોય અને ઉદ્યાની નહીં, જ્યારે સ્થાનાંગ પ્રમાણે બન્ને.

ચક્રવર્તીઓ

૧. ચક્રવર્તી વિષે સામાન્ય

જાંબૂદ્રીપના ભરતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીમાં બાર ચક્રવર્તીઓ^૧ થઈ ગયા છે તેમની હકીકત આ પ્રમાણે^૨—

નામ	પિતા ^૩	માતા ^૪	સ્ત્રીરત્ન
૧. ભરત	ઋષભ	સુમંગલા	સુભદ્રા
૨. સગર	સુમિત્રવિજય	યશોમતી	ભદ્રા
૩. મધવા	સમુદ્રવિજય	ભદ્રા	સુનંદા
૪. સનતકુમાર	અશ્વસેન	સહદેવી	જયા
૫. શાંતિ	વિશ્વસેન	અચિરા	વિજયા
૬. કુંથુ	સૂર	શ્રી	કૃષ્ણશ્રી
૭. અર	સુદર્શન	દેવી	શૂરશ્રી
૮. સુભૂમ	કૃતવીર્ય	તારા	પદ્મશ્રી

૧. જેમ ભુદ્ધને તેમ ચક્રવર્તીને પણ બહુજનને હિતકર્તા અને આશ્ચર્યકર માન્યો છે. અંગુત્તર ૨. ૫. કમરાઃ સાત ચક્રવર્તી થયા. સાતમા ચક્રવર્તીએ ચક્રવર્તીવ્રતનું પાલન ન કર્યું, તેથી તેનું ચક્રરત્ન અંતર્ધાન થઈ ગયું, અને તેથી લોકોમાં અસતોષ અને નિર્ધનતા વધવા માંડ્યાં. પરિણામ-સ્વરૂપ બધાં પાપો મનુષ્યોમાં આવ્યાં. છેવટે નરસહારની હદે મનુષ્યો પહોંચી ગયા. આવું જૈનસમત અવસર્પિણીને મળતુ વર્ણન કરી બૌદ્ધોમાં પછી ઉત્સર્પિણીને મળતું વર્ણન છે. દીધં સુત ૨૬.

૨. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગાં ૩૭૪ થી.

૩. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગાં ૩૬૯-૪૦૦.

૪. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગાં ૩૯૮.

૬. મહાપદ્મ	પદ્મોત્તર	જવાહી	વસુધરા
૧૦. હરિષેણુ	મહાહરિ	મેરા	દેવી
૧૧. જય	વિજય	વપ્રા	લક્ષ્મીવતી
૧૨. પ્રહ્લદન્ત	પ્રહ્લ	ચુલ્લની	કુરુમતી

[—સમ૦ ૧૫૮]

જંબૂદ્વીપના ભરતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં
બાર ચક્રવર્તી થશે તે આ —

૧. ભરત; ૨. દીર્ઘદન્ત; ૩. ગૂઢદન્ત; ૪. શુદ્ધદન્ત;
૫. શ્રીપુત્ર; ૬. શ્રીભૂતિ; ૭. શ્રીસોમ; ૮. પદ્મ; ૯. મહાપદ્મ;
૧૦. વિમલવાહન; ૧૧. વિમૂલવાહન; ૧૨. વરિષ્ઠ.

આ બાર ચક્રવર્તીનાં ૧૨ માતા, ૧૨ પિતા, અને
બાર સ્ત્રીરત્નો થશે.

[—સમ૦ ૧૫૮]

બે ચક્રવર્તીઓએ કામલોગને છોડ્યા નહિ અને
તેથી મરીને સાતમી નરકે અપ્રતિષ્ઠાન નરકમાં ઉત્પન્ન
થયા છે તે આ —

૧. સુભૂમ; ૨. પ્રહ્લદન્ત.

[—સ્થા૦ ૧૧૨]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં દશ રાજધાનીઓમાં દશ
રાજાઓએ દીક્ષા લીધી, તે આ —

૧. ભરત; ૨. સગર; ૩. મઘવા; ૪. સનતકુમાર;
૫. શાંતિ; ૬. કુંથુ; ૭. અર; ૮. મહાપદ્મ; ૯. હરિષેણુ;
૧૦. જય.

[—સ્થા૦ ૭૧૮]

૧. બૌદ્ધોમા પણ એક ભાવી ચક્રવર્તી રાખતુ નામ આવે છે. દીર્ઘ૦
સુત ૨૬.

૨ આવશ્યકનિર્ણય — ગા૦ ૪૦૧.

ભરતચક્રવર્તી^૧ ૫૦૦ ધનુષ ઊંચા હતા.

[—સમ૦ ૧૦૮]

ભરતચક્રવર્તી^૧ ૭૭ લાખ પૂર્વ સુધી કુમારપણે રહી
મહારાજ્યાભિષેક પામ્યા.^૨

[—સમ૦ ૭૭]

ભરતચક્રવર્તીએ ૬ લાખ પૂર્વવર્ષ રાજ્ય કર્યું અને
પછી અણુગાર થયા.

[—સમ૦ ૧૨૬; —સ્થા૦ ૫૧૬]

ભરતચક્રવર્તી^૧ ૮૩ લાખ પૂર્વ વર્ષ ગૃહસ્થપણે રહી જિન
થયા અને કેવલજ્ઞાન દર્શન પામ્યા.

[—સમ૦ ૮૩]

ભરત ૮૪ લાખ પૂર્વવર્ષ સર્વાયુ ભોજી ગયા.

[—સમ૦ ૮૪]

ભરત પછી આ આઠ યુગપ્રધાનપુરુષોએ મુક્તિલાભ
કર્યો —

૧. આદિત્યચક્ર; ૨. મહાયચક્ર; ૩. અતિબલ; ૪. મહા-
બલ; ૫. તેજોવીર્ય; ૬. કાર્તવીર્ય; ૭. દંડવીર્ય; ૮. જલવીર્ય.

[—સ્થા૦ ૬૧૬]

સગર ચક્રવર્તી^૧ ૪૫૦ ધનુષ ઊંચા હતા.

[—સમ૦ ૧૦૭]

સગર ચક્રવર્તીએ ૭૧ લાખ પૂર્વ વર્ષ ગૃહસ્થપણે રહી
પ્રજાજ્ઞા લીધી.

[—સમ૦ ૭૧]

હરિષેણ ચક્રવર્તીએ ૮૬૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

[—સમ૦ ૮૬]

૧. ચક્રવર્તીઓના પ્રમાણ માટે જુઓ આવ૦ નિં ૩૬૨, ૩૬૩.

૨. ચક્રવર્તીઓના આયુ માટે જુઓ આવ૦ નિં ૩૬૫, ૩૬૬.

હરિષેણ ચક્રવર્તીઓ ૬૭૦૦ વર્ષમાં કાંઈક ન્યૂન વર્ષ ગૃહસ્થપણે રહી દીક્ષા લીધી.

[—સમ૦ ૬૭]

બ્રહ્મહત્ત ચક્રવર્તી ૭ ધનુષ ભિચો હતો. તેણે ૭૦૦વર્ષ પરમાયુ લોગ૦યુ અને મરીને સાતમી અપ્રતિષ્ઠાન નરકમાં ઉત્પન્ન થયો.

[—સ્થા૦ ૫૫૩]

જંબૂદ્વીપના ઐરવત વર્ષમાં પણ આગામી ઉત્સર્પિણીમાં બાર ચક્રવર્તી, તેમની બાર માતા તેમના બાર પિતા અને તેમનાં બાર સ્ત્રીરત્નો થશે.

[—સમ૦ ૧૫૮]

૨. ચક્રવર્તિની ઋક્ષિ^૧

નવ યોજનના વિસ્તારવાળા નવ મહાનિધિઓ ચક્રવર્તી^૧ રાજાને હોય છે તે આ પ્રમાણે —

૧. નૈસર્ગ મહાનિધિ — આમાં નિવેશ, ગ્રામ, આકર, નગર, પટ્ટન, દ્રોણમુખ, મહાંબ, સ્કંધાવાર અને ગૃહોનો સમાવેશ થાય છે.

૨. પાંડુક મહાનિધિ — આમાં ગણાય તેવી, ભરાય તેવી, તોળાય તેવી અને મપાય તેવી સર્વ ધન-ધાન્યાદિ વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે.

૩. પિંગલમહાનિધિ — આમાં સર્વપ્રકારનાં પુરુષોનાં, સ્ત્રીઓનાં, હાથીઓનાં અને ઘોડાઓનાં આભૂષણોનો સમાવેશ થાય છે.

૧. ચક્રવર્તી વિષેના ચાર આશ્ચર્ય ધર્મ માટે જુઓ અ.ગુ. ૪. ૧૩૦. અને તેની અભિરૂપતા, દીર્ઘાયુતા, નીરોગતા, અને સર્વપ્રિયતા — આ ચાર ઋક્ષિ માટે જુઓ દીધ૦ સુ. ૧૭.

૪. સર્વરત્નમહાનિધિ — આમાં સાત એકેન્દ્રિય અને સાત પંચેન્દ્રિય શ્રેષ્ઠ રત્નોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

૫. મહાપદ્મ મહાનિધિ — આમાં સર્વ પ્રકારનાં રંગેલાં અને સફેદ વસ્ત્રોની નિષ્પત્તિ થાય છે.

૬. કાલ મહાનિધિ — પ્રભને હિતકારી એવું અતીત તથા અનાગતનું ત્રણ ત્રણ વર્ષનું કાલજ્ઞાન, સો શિલ્પો અને કર્મનો સમાવેશ આમાં થાય છે.

૭. મહાકાલ મહાનિધિ — આમાં લોહું, રૂપું, સોનું, મણિ, સ્ફટિક, મોતી, પ્રવાલ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે.

૮. માણુવક મહાનિધિ — આમાં યોદ્ધાઓ, તેમનાં શસ્ત્રો અને બખ્તરો, યુદ્ધનીતિ અને ઢંડનીતિનો સમાવેશ થાય છે.

૯. શંખ મહાનિધિ — આમાં નાટ્યવિધિ, નાટકવિધિ તથા ચારના પ્રકારનાં કાવ્ય અને વાદ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

આ નવે મહાનિધિઓ આઠ ચક્ર પર પ્રતિષ્ઠિત છે, આઠ યોજન ઊંડા છે, નવ યોજન પહોળા છે અને બાર યોજન લાંબા છે. તેમનો આકાર પેટીના જેવો છે. તે સર્વે ગંગા નદીના મુખ આગળ આવેલા છે. તે કનકત્તા અનેલા અને વૈશ્ણવમણિના બારણાવાળા છે અને વિવિધ રત્નોથી ભરપૂર છે. તે બધાને ચંદ્રસ્પર્શ જેવું ગોળ ચક્રનું ચિહ્ન હોય છે. તે તે નિધિના નામવાળા તથા પદ્ય સ્થિતિવાળા દેવતાઓ એ નિધિઓના અધિપતિ છે; પણ તેમને તેમાંનું કાંઈ વેચવાનો અધિકાર નથી. આ બધા નિધિઓ ચક્રવર્તીની માલીકીના ગણાય છે.

પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને આઠ કાકિણી રત્નો હોય છે જે એરણુ પર પડેલાં હોય છે. તે રત્નો આઠ સુવર્ણપ્રમાણુ હોય છે અને છ તળ તથા બાર ખૂણાવાળાં હોય છે.

[—સ્થાન ૧૩૩]

પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને આ સાત એકેન્દ્રિય રત્નો હોય છે—

૧. ચક્ર; ૨. છત્ર; ૩. ચામર; ૪. દંડ; ૫. અસિ; ૬. મણિ; ૭. કાકિણી.

પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને આ સાત^૧ પંચેન્દ્રિય રત્નો હોય છે—

૧. સેનાપતિ; ૨. ગાથાપતિ; ૩. વર્ધકી; ૪. પુરોહિત; ૫. સ્ત્રી; ૬. અશ્વ; ૭. હસ્તી.

[—સ્થાન ૫૫૮; —સમ ૧૪]

પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને ૬૪ સેરનો (લટનો) મણિમુક્તાનો હાર હોય છે.

[—સમ ૧૪]

૧. બૌદ્ધોએ પણ આને મળતાં જ ચક્રવર્તીનાં સાત રત્ન માન્યાં છે. ચક્રરત્નની ઉત્પત્તિ તથા વિજયગાથા પણ લગભગ સરખી છે. દીધન મુત ૧૭.

વળી ચક્રવર્તીનું ચક્રરત્ન પાછું કેમ નથી વળતું અને વિજયી કેમ નીવડે છે તેનાં પાંચ કારણો અગ્રુતરમા (પ.૧૩૧) બતાવ્યા છે.—૧. ચક્રવર્તી અર્થજ્ઞ હોય છે, ૨. ધર્મજ્ઞ હોય છે, ૩. મર્યાદાશીલ હોય છે, ૪ કાલજ્ઞ હોય છે, ૫. પરિવ્રજને બાણનાર હોય છે.

કામીબનોને—૧. હસ્તી, ૨. અશ્વ, ૩. મણિ, ૪. સ્ત્રી, અને ૫. શૃંગપતિ—એ પાંચ રત્નોનો પ્રાદુર્ભાવ દુર્લભ જણાય છે; પણ ખરી રીતે તો આ પાંચ રત્નોનો પ્રાદુર્ભાવ દુર્લભ છે:—૧. તથાગત, ૨. ધર્મ વિનયનો દેશક, ૩. ધર્મવિનયનો જ્ઞાતા, ૪. ધર્મ વિનયને સ્વીકારનાર, અને ૫. કૃતજ્ઞ. અંગુ ૫.૧૪૪.

પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને—

૪૮૦૦૦ પદ્મન, ૭૨૦૦૦ શ્રેષ્ઠ પુર, ૯૬ કરોડ આમ હોય છે.

[—સમ૦ ૪૮, ૭૨, ૯૬]

૫

બળદેવ—વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ

૧. ભરતવર્ષના આ આવસર્પિણીના^૧

જંબૂદ્વીપના ભરતવર્ષમાં આ આવસર્પિણીમાં થઈ ગયેલા બળદેવ—વાસુદેવોની હકીકત આ પ્રમાણે છે—

૧. બળદેવનો પૂર્વભવ ૨. વાસુદેવનો પૂર્વભવ ૩. પૂર્વભવના ધર્માચાર્ય

૧. વિશ્વનંદી	વિશ્વભૂમિ	સંભૂત
૨. સુખન્ધુ	પર્વતક	સુભદ્ર
૩. સાગરદત્ત	ધનદત્ત	સુદર્શન
૪. અશોકલલિત	સમુદ્રદત્ત	શ્રેયાંસ
૫. વરાહ	ઋષિપાલ	કૃષ્ણ
૬. ધર્મસેન	પ્રિયમિત્ર	ગંગદત્ત
૭. અપરાજિત	લલિતમિત્ર	આશાકર
૮. રાજલલિત	પુનર્વસુ	સમુદ્ર
૯. —	ગંગદત્ત	દ્રમસેન

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૪. પૂર્વભવની નિકાનભૂમિ	૫. નિકાનનું કારણ	૬. બળદેવ ^૧	૭. વાસુદેવ ^૨
૧. મથુરા	ગાય	અચલ	ત્રિપૃષ્ઠ
૨. કનકવસ્તુ	દૂત	વિજય	દ્વિપૃષ્ઠ
૩. શ્રાવસ્તી	સંગ્રામ	ભદ્ર	સ્વયંભૂ
૪. પોતન	સ્ત્રી	સુપ્રભ	પુરુષોત્તમ
૫. રાજગૃહ	રંગમાં પરાજય	સુદર્શન	પુરુષસિંહ
૬. કાકંદી	ભાર્યાનુરાગ	આનંદ	પુરુષપુકારિક
૭. કૌશાંબી	ગોષ્ઠી	નંદન	દત્ત
૮. મિથિલા	પરજીવિ	પદ્મ	નારાયણ
૯. હસ્તિનાપુર	માતા	રામ	કૃષ્ણ ^૩

૮. બળંવાસુ ના પિતા ^૪	૯. બળદેવની માતા ^૫	૧૦. વાસુદેવની માતા ^૬	૧૧. પ્રતિવાસુદેવ
૧. પ્રભાપતિ	ભદ્રા	મૃગાવતી	અશ્વગ્રીવ
૨. બ્રહ્મ	સુભદ્રા	ઉમા	તારક
૩. સોમ	સુપ્રભા	પૃથ્વી	મેરક
૪. રુદ્ર	સુદર્શના	સીતા	મધુકૈટભ
૫. શિવ	વિજયા	અમૃતા	નિશુલ
૬. મહાશિવ	વૈજયંતી	લક્ષ્મીમતી	બલિ

૧. આવ૦ નિર્યુક્તિભાષ્ય ગા. ૪૧.

૨. " " ગા. ૪૦.

૩. " " ભાષ્ય ૪૨. આ બળદેવ વાસુદેવોનાં નગરો ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે-પોતન, દ્વારકા, દ્વારકા, દ્વારકા, અશ્વપુર, ચક્રપુર, વારાણસી, રાજગૃહ, મથુરા.-આવ૦ નિં ૪૦૮.

૪. આવશ્યક નિં ગાં ૪૧૧. નિર્યુક્તિ ગાથામાં રુદ્ર પછી સોમનું નામ છે.

૫. " " " ૪૧૦.

૬. " " " ૪૦૬.

રથા.-૪૮

૭. અગ્નિશિખ	જયંતી	શેષમતી	પ્રહ્લાદ
૮. દશરથ	અપરાજિતા	કૈકેયી	રાવણુ
૯. વસુદેવ	રોહિણી	દેવકી	જરાસંધ

[—સમ ૧૫૮; —સ્થા ૦ ૬૭૨]

આ બળદેવ—વાસુદેવો દશારવંશના મંડન જેવા છે. તેઓ ઉત્તમ છે, મધ્યમ છે, પ્રધાન છે. વળી તેઓ ઓજસ્વી, તેજસ્વી, બલશાલી, અને સુશોભિત શરીરવાળા છે. તેઓ કાંત, સૌમ્ય, સુલગ, પ્રિયદર્શન, સુરૂપ, અને સુખશીલ છે. તેમની પાસે સૌ કોઈ સુખે પહોંચી શકે છે. બધા લોકો તેમનાં દર્શન ઝાંખે છે. તેઓ મહાબળી છે. તેઓ અપ્રતિહત અને અપરાજિત છે. શત્રુને મર્દન કરનાર છે. હજારો શત્રુનું પણ માન ગાળી નાખે તેવા છે. દયાળુ, અમત્સરી, અચપલ અને અચંડ છે. મૃદુ, મંજુલ અને હસીને પાતચીત કરનાર છે. તેમની વાણી ગંભીર, મધુર અને સત્ય હોય છે. તેઓ વત્સલ છે, શરણુઓ અ છે. તેમનું શરીર લક્ષણ અને ચિહ્નયુક્ત સર્વાંગસુંદર છે. તે ચંદ્રની જેમ શીતળ છે, અનલસ છે. પ્રકાંડ ઢંડનીતિવાળા છે, ગંભીરદર્શનવાળા છે. બળદેવ તાલધ્વજ અને વાસુદેવ ગરુડધ્વજ છે. તેઓ મહાધનુષ્યનો ટંકાર કરનાર છે. મહાન બલના સમુદ્ર જેવા છે. રણાંગણમાં દુર્ધર ધનુર્ધરો છે. તેઓ ધીર પુરુષો છે અને યુદ્ધમાં કીર્તિ મેળવનારા છે. મહાન કુલમાં પેદા થયેલા છે. વજના પણ ટુકડા કરી નાખે તેવા બળવાન છે. તેઓ અર્ધ લરતના અધિપતિ હોય છે. તેઓ સૌમ્ય છે; રાજવંશના તિલક સમાન છે, અજિત છે, અજિતરથ છે. બળદેવ હાથમાં હળ રાખે છે. વાસુદેવો ધનુષ રાખે છે; વળી વાસુદેવ શંખ ચક્ર, ગદા, શક્તિ અને નંદક ધારણ કરે છે; તેમના મુકુટમાં શ્રેષ્ઠ

ઉજ્જવલ શુક્લ વિમલ કૌસ્તુભમણિ હોય છે; કાનમાં કુંડલ હોય છે તેથી મુખ શોભી રહે છે; તેમની આંખો કમલ જેવી છે; તેમની છાતીમાં એકાવલી હાર લટકી રહ્યો હોય છે; તેમને શ્રીવત્સનું લાંછન છે. સર્વ ઋતુમાં સંભવે તેવાં પંચરંગી મુગધી સુંદર ફૂલોની માળા તેમના ગળામાં શોભે છે. તેમનાં અંગોપાંગમાં ૮૦૦ પ્રશસ્ત ચિહ્ન શોભે છે. મહમત્ત શ્રેષ્ઠ ગજેન્દ્ર જેમ લલિતગતિ તેઓ હોય છે. કૌંચ પક્ષીના મધુર અને ગભીર શારદ સ્વર જેવો તેમનો નિનાદ છે. બળદેવો નીલ અને વાસુદેવો પીત વસ્ત્રો પહેરે છે. તેઓ તેજસ્વી, નરસિંહ, નરપતિ, નરેન્દ્ર છે. તેઓ નરવૃષભ છે અને દેવરાજ ઇન્દ્ર જેવા છે. રાજલક્ષ્મીથી શોભિત એઓ રામ અને કેશવ બન્ને ભાઈઓ હોય છે.

એ નવ વાસુદેવમાંથી એક સાતમા નરકમાં, પાંચ છઠ્ઠામાં, એક પાંચમામાં, એક ચોથામાં અને એક કૃષ્ણ ત્રીજા નરકમાં ગયા છે^૧.

બળદેવો નિદાન કરતા નથી. બધા વાસુદેવો નિદાન કરે છે. રામ (બળદેવ) બિધ્વંગામી અને કેશવો (વાસુદેવ) અધોગામી હોય છે^૨.

આઠ રામ મુક્તિમાં ગયા અને એક પ્રહલોકમાં ગયા છે. તે એકને હજી ગર્ભમાં રહેલું પડશે અને પછી તે સિદ્ધ થશે^૩.

ક્રીતિપુરુષ વાસુદેવોના પ્રતિથતુ તેમની સાથે ચક્રયુદ્ધ કરે-છે અને છેવટે સ્વચક્રથી જ હણાઈ જાય છે^૪.

[- સમ૦ ૧૫૮; - સ્થા૦ ૬૭૨]

૧. આવ. નિ૦ ગા૦ ૪૧૩.

૨. „ „ ૪૧૫.

૩. „ „ ૪૧૪.

૪. „ ભાષ્ય ગા૦ ૪૩.

અચલ બળદેવ ૮૦ ધનુષ ઊંચો^૧ હતો.

[—સમ૦ ૮૦]

વિજય બળદેવ ૭૩ લાખ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી
સિદ્ધ થયો.^૨

[સમ૦ ૭૩]

સુપ્રભ બળદેવ ૫૧ લાખ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી
સિદ્ધ થયો.

[—સમ૦ ૫૧]

નંદન બળદેવ ૩૫ ધનુષ ઊંચો હતો.

[—સમ૦ ૩૫]

રામ બળદેવ ૧૦ ધનુષ ઊંચો હતો.

[—સમ૦ ૧૦]

રામ બળદેવ ૧૨૦૦ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી દેવ થયો.

[—સમ૦ ૧૨]

ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ ૮૦ ધનુષ ઊંચા હતા; અને તેમણે
૮૦ લાખ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

[—સમ૦ ૮૦]

ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ ૮૪ લાખ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી મરીને
અપ્રતિષ્ઠાન નરકમાં ઉત્પન્ન થયા.

[—સમ૦ ૮૪]

સ્વયંભૂ વાસુદેવે ૬૦ વર્ષ વિજયમાં લીધાં.

[—સમ૦ ૬૦]

પુરુષોત્તમ વાસુદેવ ૫૦ ધનુષ ઊંચા હતા.

[—સમ૦ ૫૦]

૧. બળદેવ અને વાસુદેવના શરીરના પ્રમાણ માટે જુઓ આ૦ નિ૦
ગા૦ ૪૦૩.

૨. બળદેવ અને વાસુદેવના આયુ માટે જુઓ આ૦ નિ. ૪૦૫, ૪૦૭

પુરુષસિંહ વાસુદેવ દશ લાખ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી છઠ્ઠી તમા નરકમાં ઉત્પન્ન થયો.

[—સ્થાન ૭૩૫]

પુરુષસિંહ વાસુદેવ દશ લાખ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી પાંચમી નરકમાં ઉત્પન્ન થયો.

[—સમ ૧૩૩]

દત્ત વાસુદેવ ૩૫ ધનુષ ભિંચો હતો.

[—સમ ૩૫]

વાસુદેવ કૃષ્ણ ૧૦ ધનુષ ભિંચા હતા. તે હજાર વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી ત્રીજી વાલુકાપ્રભા નરકમાં ઉત્પન્ન થયા.

[—સમ ૧૦;—સ્થાન ૭૩૫]

કૃષ્ણ વાસુદેવની આઠ મહારાણીઓ ભગવાન અરિષ્ટ-નેમિ પાસે દીક્ષા લઈ મોક્ષે ગઈ—

૧. પદ્માવતી; ૨. ગૌરી; ૩. ગાંધારી; ૪. લક્ષ્મણા;
૫. સુસીમા; ૬. જામ્બવતી; ૭. સત્યભામા; ૮. રુક્મિણી.

[—સ્થાન ૬૨૬]

૨. ભરતવર્ષના સાતી બળદેવાદિ

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં બળદેવ-વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવો થનાર છે, તે આ પ્રમાણે —

બળદેવ	વાસુદેવ	પ્રતિશત્રુ
૧. જયંત	નંદ	તિલક
૨. વિજય	નન્દમિત્ર	લોહજંઘ
૩. ભદ્ર	દીર્ઘબાહુ	વજ્રજંઘ
૪. સુપ્રભ	મહાબાહુ	કેસરી
૫. સુદર્શન	અતિબલ	પથરાજ
૬. આનંદ	મહાબાહુ	અપરાજિત

૭. નંદન	બલભદ્ર	ભીમ
૮. પદ્મ	દ્વિપૃષ્ઠ	મહાભીમ
૯. સંકર્ષણ	ત્રિપૃષ્ઠ	સુગ્રીવ

આ બળદેવ-વાસુદેવોના નવ પિતા, બળદેવની નવ માતા, વાસુદેવની નવ માતા પણ ઉત્પન્ન થશે.

એમના પૂર્વભવ, પૂર્વભવના નવ આચાર્યો, પૂર્વભવમાં નવ નિદાનભૂમિ અને નવ નિદાનનાં કારણો પણ થશે.

[—સમ૦ ૧૫૮]

૩. ઐરવતના બળદેવાદિ

જંબૂદ્વીપના ઐરવતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં નવ બળદેવ-વાસુદેવના પિતા, નવ બળદેવની માતા, નવ વાસુદેવની માતા ઉત્પન્ન થશે. તેમનું વર્ણન ભરતના બળદેવ-વાસુદેવ જેમ સમજી લેવું. તેમના પૂર્વભવો, ૯ પૂર્વભવના આચાર્યો, પૂર્વભવની નવ નિદાનભૂમિ, પૂર્વભવમાં નવ નિદાનકારણો એ બધું પણ થશે.

[—સમ૦ ૧૫૮]

ટિપ્પણ

૧. ૧૩ શલાકા પુરુષ :— તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બળદેવ-વાસુદેવ-પ્રતિવાસુદેવ આ ૧૩ શલાકા પુરુષ ભરતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીમાં કાળક્રમે કેવી રીતે થયા અને કોણ કોનું સમકાલીન હતું તે નીચેના નકશા પરથી સમજશે. આ નકશો આવશ્યક નિર્ધારિત વગેરે અન્યના દીકારો આપે છે તે પ્રમાણે છે—

૧. તીર્થંકર ૨. ચક્રવર્તી ૩. બળદેવ ૪. વાસુદેવ ૫. પ્રતિવાસુદેવ

૧. ૧ ઋષભદેવ ૧ ભરત

૨. ૨ અબ્જિતનાથ ૨ સગર

૩. ૩ સંભવનાથ

૪. ૪ અભિન દન
 ૫. ૫ સુમતિનાથ
 ૬. ૬ પદ્મપ્રભ
 ૭. ૭ સુપાર્શ્વનાથ
 ૮. ૮ ચદ્રપ્રભ
 ૯. ૯ સુવિધિનાથ
 ૧૦. ૧૦ શીતળનાથ
 ૧૧. ૧૧ શ્રેયાસનાથ ૧ અચલ ૧ ત્રિપૃષ્ઠ ૧ અશ્વઘ્રીવ
 ૧૨. ૧૨ વાસુપૃથ્વ ૨ વિજય ૨ દ્વિપૃષ્ઠ ૨ તારક
 ૧૩. ૧૩ વિમલનાથ ૩ ભદ્ર ૩ રવચક્ષુ ૩ મેરક
 ૧૪. ૧૪ અનંતાનાથ ૪ સુપ્રભ ૪ પુરુષોત્તમ ૪ મધુકેટલ
 ૧૫. ૧૫ ધર્મનાથ ૫ સુદર્શન ૫ પુરુષસિંહ ૫ નિશુભ
 ૧૬. ૩ મધવા
 ૧૭. ૪ સનત્કુમાર
 ૧૮. ૧૬ શાંતિનાથ ૫ શાંતિનાથ
 ૧૯. ૧૭ કુંથુનાથ ૬ કુંથુનાથ
 ૨૦. ૧૮ અરનાથ ૭ અરનાથ
 ૨૧. ૬ આનંદ ૬ પુરુષપુંડરિક ૬ બલિ
 ૨૨. ૮ સૂક્ષ્મ
 ૨૩. ૭ નંદન ૭ દત્ત ૭ પ્રહ્લાદ
 ૨૪. ૧૯ મહિલાનાથ
 ૨૫. ૨૦ સુનિસુવ્રત ૯ મહાપદ્મ
 ૨૬. ૮ પદ્મ (લક્ષ્મણ) ૮ નારાયણ (રામ) ૮ રાવણ
 ૨૭. ૨૧ નમિનાથ ૧૦ હરિષેણ
 ૨૮. ૧૧ જય
 ૨૯. ૨૨ નેમિનાથ ૯ રામ (બળદેવ) ૯ કૃષ્ણ ૯ જરાસંધ
 ૩૦. ૧૨ બ્રહ્મદત્ત
 ૩૧. ૨૩ પાર્શ્વ
 ૩૨. ૨૪ વર્ધમાન

૬

સામાન્ય મહાપુરુષો.

અંગવંશના ૭૭ રાજાઓએ ઘર છોડી દીક્ષા લીધી.

[—સમ૦ ૭૭]

બાહુબલિ, બ્રાહ્મી અને સુંદરી ૮૪ લાખ પૂર્વ વર્ષ
સર્વાયુ લોગવી સિદ્ધ બુદ્ધ અને મુક્ત થયા.

[—સમ૦ ૮૪]

બાહુબલિ, બ્રાહ્મી અને સુંદરી ૫૦૦ ધનુષ ઊંચાં હતાં.

[—સ્થા૦ ૪૩૫]

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ

ખંડ ૫

સંધ્યવસ્થા

૧

સંઘવ્યવસ્થા

૧. સંઘ

સંઘ ચતુર્વિધ^૧ છે —

૧. શ્રમણો; ૨. શ્રમણીઓ; ૩. શ્રાવકો; ૪. શ્રાવિકાઓ.

[—સ્થા. ૩૬૩]

૨. પ્રવ્રજ્યા^૨

નિર્ગ્રન્થ કે નિર્ગ્રન્થીને નીચેનું બધું પૂર્વ અને ઉત્તર
એ બે દિશાભિમુખ રહી કરવું કલ્પે:—

૧. પ્રવ્રજ્યાદાન (વિધિપૂર્વક રજોહરણાદિ આપવું તે);

૨. મુંડન;

૩. શિક્ષાદાન (સૂત્ર, અર્થ અને તદ્દુભય શીખવારૂપ
'ગ્રહણ-શિક્ષા' તથા પ્રતિલેખના વગેરેની વિધિ શીખવારૂપ
'આચરણ-શિક્ષા');

૪. ઉપસ્થાપન (નવા દીક્ષિતને પ્રથમ સામાયિક વ્રત
આપે છે અને પછી કાલાંતરે યોગ્યતા જોઈને પાંચ મહા-
વ્રતની વડી દીક્ષા આપે છે તે);^૩

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૩. બૌદ્ધસંઘમાં પણ પ્રથમ પ્રવ્રજ્યા-શ્રામણેર થાય છે અને પછી
ઉપસપ્ત-શિક્ષા થાય છે. શ્રામણેરનું જથ્થું આયુ ૧૫ અને શિક્ષનું
જથ્થું આયુ ૨૦ હોવું જોઈએ. જૈન સંઘમાં જથ્થું આયુ આઠ છે. જુઓ
વિનય. ૫૦ ૧૧૮-૧૧૯. પંચવસ્તુક ગા. ૫૦. ઉપસ્થાપના વિધિ માટે
જુઓ ગા. ૬૧૨ થી.

૫. સંલોગ - સહલોજન;

૬. સંવાસ - સહવાસ;^૧

૭. સ્વાધ્યાયનો ઉદ્દેશ (અંગાદિ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાનો ઉપદેશ આપવો તે);

૮. સમુદ્દેશ (અભ્યસ્ત શાસ્ત્રને વધારે સ્થિર કરવાનો ઉપદેશ આપવો તે);

૯. અનુસાપન (અભ્યસ્ત શાસ્ત્રને સમ્યક્પ્રકારે ધારણ કરવાનો અને ઘીઝને શીખવવાનો ઉપદેશ);

૧૦. પાપકર્મની આલોચના (ગુરુ સમક્ષ અપરાધોનું નિવેદન);

૧૧. પ્રતિક્રમણ (અશુભ અધ્યવસાય છોડી શુભ અધ્યવસાય ધારણ કરવા તે);

૧૨. નિંદા (આત્મસાક્ષીએ વ્રતના અતિચારોની જુગુપ્સા કરવી તે — પશ્ચાત્તાપ);

૧૩. ગર્હા (ગુરુસમક્ષ પોતાના દોષ માટે પશ્ચાત્તાપ);

૧૪. વિકુટન (અતિચારને દૂર કરવો તે);

૧૫. વિશુદ્ધિ;

૧૬. તે નહીં કરવાની પ્રતિજ્ઞા;

૧૭. યથાયોગ્ય તપઃકર્મ પ્રાયશ્ચિત્તનો સ્વીકાર;

૧૮. અને મારણાંતિક સંલેખના—ભાતપાણીનો પરિત્યાગ કે પાદપોષગમન^૨ સ્વીકારી મરણ નિરપેક્ષ થઈ કાલ્યાપન.

પ્રવ્રજ્યા, મુંડન, શિક્ષા, ઉપસ્થાપન, સંલોગ અને સંવાસ આ ત્રણ વિષે ન કહેવે —

૧. પ્રવ્રજ્યાથી માંડીને સવાસુ સુધીના ૭ દ્રવ્યકલ્પો કહેવાય છે. જુઓ બૃહત્કલ્પ ગા. ૪૧૩.

૨. પાદપોષ એટલે વૃક્ષ જેમ સ્થિર રહી ભાતપાણીનો ત્યાગ તે પાદપોષગમન.

૧. પંડક (નપુસક);^૧
૨. વાતિક (જનને દ્રિયમાં વિકાર થતાં મૈથુન કર્યા વિના શાંત ન થઈ શકનારો);^૨
૩. કલીબ (જનને દ્રિયના વિકારમાત્રથી જેને વીર્યપાત થાય છે તે).^૩

[—સ્થા ૦ ૨૦૨]

પ્રવ્રજ્યા ત્રણ છે —

- (૧) ૧. ઇહલોક-પ્રતિબદ્ધા (આ લોકમાં જ સારું ખાવા-પીવાનું મળે એ અભિલાષથી લેવાતી દીક્ષા);^૪
૨. પરલોક-પ્રતિબદ્ધા^૫ (અત્યારે સંયમ પાળીશું તો પરલોકમાં અવર્ણનીય કામભોગની પ્રાપ્તિ થશે એવા આશયથી લેવાતી);
૩. ઉભયપ્રતિબદ્ધા.

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. દીકાકાર અહીં પાઠાંતરે વ્યાધિત — રોગી એવો રાખ્ઠ પણ બતાવે છે.

૩. વાતિક અને કલીબ જે વીર્યસ્રાવને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે તે નપુસક બની જાય છે. વિપક્ષદર્શન માત્રથી વીર્યપાત થાય તો તે દષ્ટિ-કલીબ; તે જ પ્રમાણે રાખ્ઠશ્રવણથી થાય તો રાખ્ઠકલીબ; તે જ પ્રમાણે સ્પર્શ માત્રે કે નિમંત્રણ માત્રે વીર્યપાત થાય તો આદિગ્રંથકલીબ અને નિમંત્રણકલીબ — એવા કલીબના ચાર ભેદ છે. આ સિવાય પણ ખીન્ન ઘણા પ્રકારના નપુસકો શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા છે. વિશેષ માટે જુઓ બૃહત્કલ્પ ગા ૦ ૫૧૩૮ થી.

બૌદ્ધ સંઘમાં પણ પંડક અને નપુસક (બંને લિંગવાળો) ને પ્રવ્રજ્યા દેવાની મનાઈ છે જુઓ વિનય ૦ પૃ ૦ ૧૨૫, ૧૨૮. પંડક કેવી રીતે ભિક્ષુ-સંઘને કુશીલ બનાવે છે તેનું વર્ણન વિનય અને બૃહત્કલ્પનું લગભગ સરખું છે.

૪. આવી દીક્ષા લેનાર જ્યારે વધી પડ્યા ત્યારે ભગવાન બુદ્ધે તેમનું નિયંત્રણ કરવા માટે અમુક નિયમો બનાવ્યા. વિનય ૦ પૃ ૦ ૧૦૭.

- (૨) ૧. પુરતઃપ્રતિબદ્ધા (પુત્રાદિ કરતાં શિષ્ય-પરિવાર
સારે એવી ભાવી શિષ્યોની આશાથી લેવાતી);
૨. માર્ગતઃપ્રતિબદ્ધા (દીક્ષા તો લે, પણ પૂર્વ-
સ્નેહીનો સ્નેહ તૂટે નહીં);
૩. ઉભયતઃપ્રતિબદ્ધા;
- (૩) ૧. પીડા આપીને આપવામાં આવતી;
૨. ભગાડીને આપવામાં આવતી;
૩. સંભાષણ કરીને આપવામાં આવતી.
- (૪) ૧. ગુરુસેવાર્થે લેવાતી પ્રમજ્જ્યા;
૨. ઉપદેશના પ્રભાવથી લેવાતી-દેવાતી;
૩. સંકેત પ્રમજ્જ્યા (શરતમાં ઊતરીને જેમકે
'દ્વલ્લાણુ દીક્ષા લેશે તો હું લઈશ' એવી રીતે
લેવાતી).

પ્રમજ્જ્યા ચાર છે.

- (૧) ૧-૩. ઉપર પ્રમાણે;
૪. અપ્રતિબદ્ધા (માત્ર ચારિત્રની પાલના માટે
લેવાતી, જેનું ધ્યેય મોક્ષ સિવાય બીજું કંઈ ન હોય);
- (૨) ૧-૩. ઉપર પ્રમાણે;
૪. અપ્રતિબદ્ધા.
- (૩) ૧. પીડા આપીને આપવામાં આવતી;^૧
૨. ભગાડીને આપવામાં આવતી;^૨
૩. ઉપદેશ આપીને આપવામાં આવતી;^૩

૧. અહીં બીજો પાઠ પણ છે, જેનો અર્થ થાય — 'પોતાનું શારીરિક
કે વિદ્યાબળ દેખાડી પ્રભાવમાં લાવી દેવાતી દીક્ષા.'

૨. બીજો અર્થ : કોઈ દૂષણ કરીને આપવામાંથી આવતી.

૩. અહીં બીજો પાઠ મળે છે જેનો અર્થ થાય — 'દાસત્વમાંથી છાડાવી
દીક્ષા આપવી તે.'

૪. પરિતૃપ્ત કરીને આપવામાં આવતી.

(૪) ૧-૩. ઉપર પ્રમાણે;

૪. વિહંગગતિ પ્રવ્રજ્યા (જેનું સૌ કોઈ મરી ખૂટયું હોય તેવા એકાકીની દીક્ષા).

(૫) ૧. નટખાદિતા (સંવેગશૂન્ય હોવા છતાં નટની પેઠે બાહ્ય વેશ લબવી આહારપ્રાપ્તિ માટે લેવાતી);

૨. ભટખાદિતા (પોતાના બળનું ભટની જેમ પ્રદર્શન કરીને અથવા આડંબરપ્રિય થઈ ભિક્ષા મેળવનારની પ્રવ્રજ્યા);

૩. સિંહખાદિતા (સિંહની પેઠે હકનું ખાતો હોય તેમ તથા હર વિના કે હીનતાનો ભાવ લાગ્યા વિના કે બીજે દૂર લઈ ગયા વિના મળે ત્યાં જ ખાઈ લેનારની દીક્ષા);

૪. શૂગાલખાદિતા (શિયાળની પેઠે ભાગ્યવશાત્ આ તો મળ્યું છે એમ હીનતાના ભાવથી તથા દૂર લઈ જઈને ખાય તેની દીક્ષા).

(૬) કૃષિ ચાર પ્રકારની છે—

૧. એક વખત વાવવું પડે તેવી (જાર બાજરાની);

૨. વારંવાર વાવવું પડે તેવી (ચોખાની);

૩. એક વખત નીંદવું પડે તેવી;

૪. વારંવાર નીંદવું પડે તેવી.

પ્રવ્રજ્યા પણ કૃષિની જેમ ચાર પ્રકારની છે.^૧

૧. (૧) વ્યક્ષા બાવીસ તીર્થ કરના સાધુઓને એક વખત સામાયિક ચારિત્ર આપવું પડતું અને તે ચાવજીવ રહેતું, તે પહેલા પ્રકારની ખેતી જેવું ગણાય. (૨) મહાવ્રતમા દોષ લાગ્યા હોય તેથી ફરી નવેસર પાંચ મહાવ્રતનું આરોપણ કરવું પડે તે બીજા પ્રકારની ખેતી જેવું ગણાય (પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ કરના સમયમાં નવદીક્ષિતને અતિચાર ન હોય છત

(૭) ૧. ધાન્યના ઢગલા જેવી (કચરો કાઢી નાખી ધાન્યનો ખળામાં ઢગલો કરાય છે તેવા નિર્દોષચારિત્ર રૂપી);

૨. ખળામાં હવામાં ઉડાડવામાં આવે છે અને પછી જે ઢગલો થાય છે તે ધાન્ય જેવી (જેને પછી શુદ્ધ કરવામાં થોડા પ્રયત્નની જ આવશ્યકતા રહે છે);

૩. ઠેરે ખૂંદીને તૈયાર કરેલા ધાન્યના ઢગલા જેવી (જેને હલ્લુ તદ્દન શુદ્ધ કરવા શ્રમ અને સમયની અપેક્ષા છે તેવી);

૪. લાણીને ખળામાં નાખેલા ધાન્યના ઢગલા જેવી (જેને તો હલ્લુ બધું જ સાફ કરવાનું પાકી છે).

[—સ્થા. ૩૫૫]

પ્રવ્રજ્યાના દશ પ્રકાર છે.^૧—

૧. સ્વેચ્છાથી કે પરેચ્છાથી (છંદા);

૨. રોષથી;

૩. હારિદ્ર્યથી;

૪. સ્વપ્નથી કે સ્વપ્નમાં;

૫. પ્રતિશ્રુતા (પૂર્વે આપેલાં વચન અનુસાર);

૬. સ્મરણ કરાવવાથી (પૂર્વવૃત્તાંત યાદ કરાવવાથી);

૭. રોગથી;

૮. અનાદરથી;

૧૩ી દીક્ષાદય છેદ્યારિત્ર આપવામાં આવે છે, તે પણ આમાં ગણાય.)
(૩) એક વખત અતિયાર લાગતાં આલોચના કરી લેવી તે ત્રીજી. અને
(૪) અનેક વાર અતિયાર લાગતાં અનેક વાર આલોચનાદિ શુદ્ધિ કરવી પડે તે ચોથી ખેતી જેવી બાણવી.

૧. આનાં ઉદાહરણોના વર્ણન માટે બુચ્ચો પ્રકરણને અતિ ટિપ્પણ નં. ૪.

૯. દેવદ્વારા પ્રતિબોધ પામી;
૧૦. પુત્રપ્રેમથી.

[—સ્થા ૭૧૨]

૩. આચાર્યોપાધ્યાય

આચાર્ય ચાર પ્રકારના છે^૧—

- (૧) ૧. પ્રવ્રજ્યાચાર્ય હોય પણ ઉપસ્થાપનાચાર્ય ન હોય;^૨
૨. ઉપસ્થાપનાચાર્ય હોય પણ પ્રવ્રજ્યાચાર્ય ન હોય;
૩. પ્રવ્રજ્યાચાર્ય હોય અને ઉપસ્થાપનાચાર્ય પણ હોય;
૪. પ્રવ્રજ્યાચાર્ય ન હોય અને ઉપસ્થાપનાચાર્ય પણ ન હોય તે ધર્માચાર્ય;^૩
- (૨) ૧. ઉદ્દેશનાચાર્ય હોય પણ વાચનાચાર્ય^૪ ન હોય;
૨. વાચનાચાર્ય હોય પણ ઉદ્દેશનાચાર્ય ન હોય;

૧. વ્યવહારસૂત્ર ૭૦ ૧૦ સૂત્ર ૧૨ માં આચાર્યના ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે : (૧) પ્રવ્રજ્યાચાર્ય, (૨) ઉપસ્થાપનાચાર્ય અને (૩) ધર્માચાર્ય.

૨. સામાયિકારોપણરૂપ પ્રવ્રજ્યા આપે તે પ્રવ્રજ્યાચાર્ય; અને ઉપસ્થાપના—પાંચ મહાવ્રતના આરોપણરૂપ વડીલીક્ષા આપે તે ઉપસ્થાપનાચાર્ય.

૩. જોણે કોઈને ઉપદેશ આપી દીક્ષા માટે ઉમેદવાર બનાવ્યો હોય પણ પ્રવ્રજ્યા કે ઉપસ્થાપના પોતે ન કર્યા હોય તે ધર્માચાર્ય.

૪. ‘તું હવે અમુક ભણવાનો અધિકારી છે’ એવો શાસ્ત્રપઠનનો અધિકાર આપનાર આચાર્ય તે ઉદ્દેશનાચાર્ય, અને શાસ્ત્રનું પઠન કરાવે તે વાચનાચાર્ય.

૩. ઉદ્દેશનાચાર્ય હોય અને વાચનાચાર્ય પણ હોય;

૪. ઉદ્દેશનાચાર્ય ન હોય અને વાચનાચાર્ય પણ ન હોય.^૧

[—સ્થાં ૩૨૦]

૪. ગણી કેવા હોય ?

ગણીની આઠ સંપત્તિ છે^૨ —

૧. આચારસંપત્તિ, ૨. શ્રુતસંપત્તિ; ૩. શરીરસંપત્તિ; ૪. વચનસંપત્તિ; ૫. વાચનાસંપત્તિ; ૬. મતિસંપત્તિ; ૭. પ્રયોગ (એટલે વાદવિષયક) સંપત્તિ; ૮. સંગ્રહ (અર્થાત્ ક્ષેત્ર, ફલક આદિના સ્વીકારની યથોચિતતા સમજવા રૂપી) સંપત્તિ.

[—સ્થાં ૬૦૧]

છ સ્થાનયુક્ત અણુગાર ગણુ ધારણુ કરી શકે :—

૧. શ્રદ્ધાળુ; ૨. સત્યવાન; ૩. મેધાવી; ૪. બહુશ્રુત; ૫. શક્તિમાન; ૬. અલ્પાધિકરણ — કલેશરહિત.

[—સ્થાં ૪૭૫]

૧. અર્થાત્ કોઈને ધર્મોપદેશ આપીને દૂર રહેનાર ધર્માચાર્ય. તે પોતે દીક્ષા નથી આપતા કે બાણ્તર કરાવતા નથી.

૨. સમાન શીલાચારવાળા સાધુનો સમુદાય તે ‘ગણ’ તે ગણના નાયક તે ‘ગણી’ અર્થાત્ આચાર્ય. તેની સંપત્તિ ગુણવૈભવ માટે જુઓ દશાશ્રુતરકંધ ૪ દશા. આ જ પ્રમાણે બૌદ્ધ મતે ઉપસંપાદકના ગુણ માટે જુઓ વિનય ૦ પૃં ૧૧૦.

આ આઠ સંપત્તિના ચાર ચાર ભેદો માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૫. આચાર્યોપાધ્યાયના અતિશયો ૮

ગણુને વિષે આચાર્યોપાધ્યાયના પાંચ અતિશય છે^૧ :—

૧. આચાર્યોપાધ્યાય ધૂળવાળા પગ ઉપાશ્રયમાં લાવી બીજા પાસે ઝટકાવરાવે કે લૂંછાવે તો પણ મર્યાદાનુ ઉલ્લંઘન નથી ગણાતું.

૨. આચાર્યોપાધ્યાય મળભૂતનો ઉત્સર્ગ અથવા તેની શુદ્ધિ ઉપાશ્રયમાં કરે તે પણ મર્યાદાનુ ઉલ્લંઘન નથી ગણાતું.

૩. આચાર્યોપાધ્યાય ઇચ્છે તો વૈયાવૃત્ત્ય કરે અને ન ઇચ્છે તો ન કરે તો પણ મર્યાદાનુ ઉલ્લંઘન નથી ગણાતું.

૪. આચાર્યોપાધ્યાય ઉપાશ્રયમાં એક રાત કે બે રાત એકલા રહે તો પણ અતિક્રમણ નથી થતું.

૫. આચાર્યોપાધ્યાય ઉપાશ્રયની બહાર ગમે ત્યાં એક રાત કે બે રાત એકલા રહે તો પણ અતિક્રમણ નથી.

[—સ્થા ૦ ૪૩૮]

આચાર્યોપાધ્યાયના ગણુને વિષે સાત અતિશય છે :—

૧-૫. ઉપર પ્રમાણે; ૬. ઉપકરણની વિશેષતા; ૭. ભક્તપાનની વિશેષતા.

[—સ્થા ૦ ૫૭૦]

૬. કલહકર્તા કરણો અને નિવારણ

ગણુમાં પાંચ કારણે આચાર્યોપાધ્યાય કલહ કરાવે :—

૧. ગણુમાં રહેનારા શ્રમણોને સમ્યક્ રીતે આજ્ઞા વા નિષેધ ન કરે;

૨. વયોજ્યેષ્ઠ વા જ્ઞાનાદિથી જ્યેષ્ઠ સાધુને યોગ્ય રીતે વંદનકર્મનો પ્રયોગ ન કરે;

૧. વ્યવહારસૂત્ર ઉ ૬, સૂ. ૨ મા આ જ સૂત્ર છે, અને તેનો વિસ્તાર વ્યવહારસાધ્યમાં છે.

૩. કાલક્રમે જેને વાચના આપવાની હોય તેને તે પ્રમાણે આપે નહિ;^૧

૪. ગણુમાં ગ્દાન અને શૈક્ષ્યની સેવા કરવાની વ્યવસ્થા હીક ન કરે;

૫. ગમે તેમ આજ્ઞા લઈને કે લીધા વિના વિહરવા દે.

[—સ્થા૦ ૩૯૬]

આચાર્યોપાધ્યાય પાંચ કારણે ગણુમાંથી કલહ ટાળી શકે :—

૧-૫. ઉપયુક્તથી ઊલટી રીતે વર્તે તો.

[—સ્થા૦ ૩૯૬]

આચાર્યોપાધ્યાય સાત કારણે ગણુનો સંગ્રહ કરી શકે :—

૧. સમ્યક્ પ્રકારે આજ્ઞા વા નિષેધનો પ્રયોગ કરે;

૨. સમ્યક્ પ્રકારે વયોજ્યેષ્ઠ કે જ્ઞાનજ્યેષ્ઠને વંદન-કર્મ કરે;

૩. કાલક્રમે વાચનાયોજ્યને વાચના આપે ;

૪. ગણુમાં રોગી અને શૈક્ષ્યની સેવાની વ્યવસ્થા કરે;

૫. સ્વચ્છંદવિહારને રોકે;

૬. ઉપકરણ સમ્યક્ પ્રકારે મળે તેવી ગોઠવણ કરે;

૭. મળેલાં ઉપકરણની સમ્યક્ પ્રકારે રક્ષાનો પ્રબંધ કરે.

આચાર્યોપાધ્યાય સાત કારણે ગણુનો સંગ્રહ ન કરી શકે :—

૧-૭. ઉપરથી ઊલટું વર્તન હોય તો.

[—સ્થા૦ ૫૪૪]

૧. વાચના આપવાના કાળક્રમની વિગતો માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬.

૭. ગણુ છોડવાનાં કારણો

પાંચ કારણે આચાર્યોપાધ્યાય ગણુ છોડી ચાલ્યા જાય^૧ :—

૧. તેમની આજ્ઞા કે નિષેધ ગણુમાં ન પળાતાં હોય;
૨. વયોજ્યેષ્ઠ કે જ્ઞાનજ્યેષ્ઠ શ્રમણોને વંદન ન કરે;
૩. યથાકાલે શ્રુતની વાચના ન આપે;
૪. પોતાના ગણુની કે અન્યના ગણુની સાધ્વીમાં આસક્ત થાય;

૫. પોતાના સગાસંબંધી ગણુથી બહાર ગયા હોય તેમનો સંગ્રહ અને ઉપકાર કરવા ખાતર.

[—સ્થા ૦ ૪૩૯]

સાત કારણો બતાવી ગણુ છોડવાની રજા માગી ગણુને છોડીને જાય તે આ^૨—

૧. મને સર્વ ધર્મ પસંદ છે;
૨. મને અમુક ધર્મ તો ગમે છે પણ અમુક નથી ગમતા;
૩. સર્વ ધર્મમાં મને સંશય છે;
૪. અમુકમાં મને સંશય છે અને અમુકમાં નથી;
૫. સર્વ ધર્મ દેવા ચાહું છું;

૧. વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૭.

૨. જે વિષયની પોતાને લેવા-દેવાની ઇચ્છા હોય તેનું પાત્ર પોતાના ગણમાં ન હોય, તો જ્યાં તે પાત્ર હોય ત્યાં જવા માટે આચાર્ય પાસે ગણમાંથી છૂટા થવાની રજા માગવી જોઈએ અને પછી જઈ જોઈએ. અથવા સાધનાની ઉચ્ચતા સ્વીકારવી હોય—જેવી કે એકલવિહારી પ્રતિમા—તો પણ ગણુ છોડવાની રજા લઈ જઈ શકે છે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને કારણે ગણુ છોડવાની રજા છે અન્યથા નહિ. જુઓ બૃહત્કલ્પ—૬૦ ૪, સૂ. ૨૦-૨૮.

૬. અમુક ધર્મ જેવા ચાહું છું અને અમુક જેવા નથી ચાહતો;

૭. એકલવિહાર પ્રતિમા સ્વીકારી વિચરવા ઇચ્છું છું.
[—સ્થા૦ ૫૪૧]

૮. શિષ્ય અને સ્થવિર

અતેવાસી ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. પ્રવ્રજ્યાશિષ્ય હોય પણ ઉપસ્થાપનાશિષ્ય ન હોય;
૨. ઉપસ્થાપનાશિષ્ય હોય પણ પ્રવ્રજ્યાશિષ્ય ન હોય;
૩. પ્રવ્રજ્યાશિષ્ય હોય અને ઉપસ્થાપનાશિષ્ય પણ હોય;
૪. પ્રવ્રજ્યાશિષ્ય પણ ન હોય અને ઉપસ્થાપનાશિષ્ય પણ ન હોય.
- (૨) ૧. ઉદ્દેશનાશિષ્ય હોય પણ વાચનાશિષ્ય ન હોય;
૨. વાચનાશિષ્ય હોય પણ ઉદ્દેશનાશિષ્ય ન હોય;
૩. ઉદ્દેશનાશિષ્ય હોય અને વાચનાશિષ્ય પણ હોય;
૪. ઉદ્દેશનાશિષ્ય ન હોય અને વાચનાશિષ્ય પણ ન હોય.

[—સ્થા૦ ૩૨૦]

સ્થવિરની ત્રણ ભૂમિ છે^૧ :—

૧. જાતિસ્થવિર (૬૦ વર્ષના);
૨. શ્રુતસ્થવિર (સ્થાનાંગ-સમવાયાંગને ધારણ કરે તે);

૧. જુઓ વ્યવહારસૂત્ર ૬૦ ૧૦, સૂત્ર ૧૫.

૩. પર્યાયસ્થવિર (વીસ વર્ષનો શ્રમણપર્યાય જેનો થઈ ગયો હોય તે).

[—સ્થા૦ ૧૫૬]

શૈક્ષની ત્રણ ભૂમિ છે^૧ :—

૧. ઉત્કૃષ્ટ છ માસ; ૨. મધ્યમ ચાર માસ; ૩. જઘન્ય સાત રાત્રી.

[—સ્થા૦ ૧૫૬]

૬. અનુજ્ઞા વગેરે

અનુજ્ઞાના^૨ ત્રણ ભેદ છે :—

૧. આચાર્ય આપે તે; ૨. ઉપાધ્યાય આપે તે; ૩. ગણી આપે તે.

તે જ પ્રમાણે સમનુજ્ઞા,^૩ ઉપસંપદા^૪ અને પરિત્યાગ^૫ વિષે સમજવું.

[—સ્થા૦ ૧૭૪]

૧. જુઓ વ્યવહારસૂત્ર ૬૦ ૧૦, સૂત્ર ૧૬.

૨. શાસ્ત્રપંક્તની આજ્ઞા કે અધિકાર તે અનુજ્ઞા. તેના હાથક ભેદથી ત્રણ ભેદ સમજવા.

૩. સર્વગુણસંપન્ન (જુઓ વ્યવહાર ૬૦ ૩.) એવા આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને ગણી જે અનુજ્ઞા આપે તે તે સમનુજ્ઞા કહેવાય છે. તેના પણ હાથકભેદ ત્રણ ભેદ છે. અહીં દીકાકાર પ્રાકૃત શબ્દ સમણનાનો સમનોજ્ઞા એવા સંસ્કૃત પ્રતિશબ્દ સૂચવી વિકલ્પે સાધુના ત્રણ પ્રકાર પાડે છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને ગણી. અને કુલ્યકાદિ ખીન્ન સાધુઓનું અસ્તિત્વ છતાં ત્રિસ્થાનકાધિકાર હોવાથી વિવક્ષિત નથી એમ જણાવે છે. પણ તેમણે પ્રથમ અર્થ કર્યો છે તે વધારે સગત લાગે છે.

૪. પોતાનો ગણ છોડી ખીન્ન ગણની વ્યક્તિને આચાર્યાદિ માને તે.

૫. આચાર્ય વગેરે પોતાનો ગણ છોડે તે.

૧૦. દુષ્ટ શિષ્યો^૧

(૧) ગુરુની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક — પ્રતિકૂલ છે :—

૧. આચાર્ય પ્રત્યનીક; ૨. ઉપાધ્યાયપ્રત્યનીક;
૩. સ્થવિરપ્રત્યનીક.

(૨) ગતિની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક છે :—

૧. ઇહલોકપ્રત્યનીક; ૨. પરલોકપ્રત્યનીક; ૩. ઉભયલોકપ્રત્યનીક.

(૩) સમૂહની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક છે :—

૧. કુલપ્રત્યનીક (એકાચાર્યની સંતતિ તે કુલ);
૨. ગણપ્રત્યનીક (ત્રણ ત્રણ કુલ મળીને ગણ);
૩. સંઘપ્રત્યનીક (સર્વશ્રમણસમૂહ તે સંઘ).

(૪) અનુકંપાની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક છે :—

૧. તપસ્વીપ્રત્યનીક; ૨. ગ્લાનપ્રત્યનીક; ૩. શૈક્ષપ્રત્યનીક.

(૫) ભાવપ્રત્યનીક ત્રણ છે :—

૧. જ્ઞાનપ્રત્યનીક; ૨. દર્શનપ્રત્યનીક; ૩. ચારિત્રપ્રત્યનીક.

(૬) શ્રુતપ્રત્યનીક ત્રણ છે :—

૧. સૂત્રપ્રત્યનીક; ૨. અર્થપ્રત્યનીક; ૩. તદુભયપ્રત્યનીક.

[—સ્થા ૧૦ ૨૦૮]

૧૧. વ્યવહાર

વ્યવહાર પાંચ પ્રકારનો^૨ છે :—

૧. આગમવ્યવહાર; ૨. શ્રુતવ્યવહાર; ૩. આજ્ઞાવ્યવહાર;
૪. ધારણાવ્યવહાર (ગીતાર્થે કરેલ વ્યવહારનો પ્રસંગ યાદ

૧. આહું સૂત્ર ભગવતીમાં છે : ૧૦ ૮, ૬૦ ૮, ૫૦ ૧૫૭.

૨. આ સૂત્ર ભગવતીમાં પણ છે : ૧૦ ૮, ૬૦ ૮, ૫૦ ૧૫૫. જુઓ વ્યવહારસૂત્ર ૬૦ ૧૦, સુ. ૩. વિશેષ વિગતો માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૮.

કરી તેવે પ્રસંગે વર્તવું તે); ૫. છતવ્યવહાર (રૂઢિથી ચાલ્યો આવતો).

જ્યાં સુધી કેઈ પણ વિષયમાં આગમથી વ્યવસ્થા મળી શકતી હોય ત્યાં સુધી તે આગમનો આશ્રય લઈ વ્યવહાર કરવો જોઈએ. જે વિષયમાં આગમ ન હોય તેમાં શ્રુતાનુસારી વ્યવહાર કરવો. અને શ્રુત પણ ન હોય તેમાં આજ્ઞાનો આશ્રય લેવો; આજ્ઞા પણ ન હોય તો ધારણાનો આશ્રય લેવો અને ધારણા પણ ન હોય તો છતનો આશ્રય લઈ વ્યવહાર કરવો. આમ આગમાદિથી વ્યવહાર ચલાવવો જોઈએ. જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ પડે ત્યારે ત્યારે આમ આગમાદિ વ્યવહારનો સમ્યક્ પ્રકારે આશ્રય લઈ પ્રવૃત્તિ કરે. છે તેઓ જિનાજ્ઞાના સમ્યક્ આરાધક થાય છે.

[—સ્થા૦ ૪૨૧]

૧૨. કલ્પ

કલ્પસ્થિતિ (સાધુના આચારની મર્યાદા)^૧ત્રણ પ્રકારની છે:—

(૧) ૧. સામાયિકકલ્પસ્થિતિ (સામાયિક વિષેના આચારની મર્યાદા);^૨

૨. છેદોપસ્થાપનિકા કલ્પસ્થિતિ (અસુક વખત પછી પાંચ મહાવ્રતોના આરોપણરૂપ ચારિત્રની મર્યાદા);

૩. નિર્વિંશમાના કલ્પસ્થિતિ (પરિહારવિશુદ્ધિ તપ સ્વીકારનારની મર્યાદા);

૧. સાધુઓનો આચાર કલ્પસૂત્રમાં પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે. તદનુસારે અવસ્થાન તે પણ કલ્પસ્થિતિ કહેવાય. દશ કલ્પોની વ્યાખ્યા માટે જુઓ પંચારાત્ર ૧૭મું.

૨. આ તથા પછીના છેદોની સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અતિ ટિપ્પણ નં. ૯.

- (૨) ૧. નિર્વિઘ્ન કલ્પસ્થિતિ (પારિહારિક તપસ્યા પૂરી કરનારની આચારમર્યાદા);
 ૨. જિનકલ્પસ્થિતિ (ગચ્છથી બહાર જઈ તપસ્યાપૂર્વક જીવન વિતાવનારની મર્યાદા);^૧
 ૩. સ્થવિરકલ્પસ્થિતિ (ગચ્છવાસી આચાર્યાદિની આચારમર્યાદા).^૨

[—સ્થા૦ ૨૦૬]

કલ્પસ્થિતિ છ પ્રકારની છે^૩ :—

૧—૬ ઉપયુક્ત.

[—સ્થા૦ ૫૩૦]

કલ્પના પરિમન્થુ (ઘાતક) છ છે^૪ :—

૧. સંયમનો પરિમન્થુ કૌકુચિત^૫ છે;
૨. સત્યવચનનો પરિમન્થુ મૌખ્ય^૬ છે;
૩. ઇર્ષાપાંથકીનો પરિમન્થુ ચક્ષુર્લોલુપતા છે;
૪. એષણાગોચરીનો પરિમન્થુ તિંતિણિક છે, (ભિક્ષા-ચર્યામાં ઇષ્ટ વસ્તુ ન મળતાં ખિન્ન થઈ ગમેતેમ ખોલવું તે);
૫. મુક્તિમાર્ગનો પરિમન્થુ ઇચ્છા-લોભ છે.
૬. મોક્ષમાર્ગનો પરિમન્થુ લોભથી નિદાન કરવું તે છે. કારણ, સર્વત્ર ભગવાને અનિદાનતાની પ્રશંસા કરી છે.

[—સ્થા૦ ૫૨૬]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૦

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૧.

૩. બૃહત્કલ્પ ઉ. ૬, સુ. ૧૪.

૪. બૃહત્કલ્પ ઉ. ૬, સુ. ૧૩.

૫. પોતાના સ્થાને નર્તિકાની જેમ નાચ્યા કરે તે સ્થાનકોકુચિત—કુચેષા. હાથથી કાંકરા ફેંકે ઇત્યાદિ શરીર વડે કરાતી કુચેષા તે શરીર-કોકુચિત. અને મોઢેથી સીટી વગાડે અગર ખીખને હસાવે તેવું બાણે તે ભાષાકોકુચિત.

૧૩. સમાચારી^૧

સમાચારી દશ પ્રકારની છે^૨—

૧. ઇચ્છાકાર ('આપની ઇચ્છા હોય તો કરું-કરો' એમ કહેવું તે);

૨. મિથ્યાકાર ('મારું દુષ્કૃત્ય મિથ્યા થાયો' એમ કહેવું તે);

૩. તથાકાર ('આપનું કહેવું યથાર્થ છે' એમ કહેવું તે);

૪. આવશ્યિકા ('આવશ્યક કાર્ય છે' કહી બહાર જવું તે);

૫. નૈષેધિષ્ઠી (બહાર જઈ આવ્યા બાદ, હવે હું ગમન-વ્યાપાર બંધ કરુ છું એમ કહેવું તે);

૬. આપૃચ્છના (બધી ક્રિયાઓ કરતાં ગુરુને પૂછવું તે);

૭. પ્રતિપૃચ્છા (પહેલાં રજા ન મળી હોય તેવી ક્રિયા માટે નિમિત્ત હોતાં ફરી પૂછવું તે);

૮. છંદના (લાવેલી ભિક્ષામાંથી કોઈને ભેદતું હોય તો હો એમ કહેવું તે);

૯. નિમંત્રણ (લાઓ ન હોય પણ ભિક્ષાદિ લાવી આપવા પૂછવું તે).

૧૦. ઉપસંપદા (જ્ઞાનાદિ અર્થે ગચ્છછોડીને અન્ય સાધુને આશ્રયે રહેવું તે).

આ દશ પ્રકારની સમાચારી કાલના વિષયમાં કહી છે.^૩

[—સ્થા. ૭૪૬]

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૨.

૨. દશ પ્રકારની વિશેષ સમન્વૃત્તી માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૩.

૩. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૪.

૧૪. સંભોગ-વિસંભોગ

સંભોગ^૧ (અર્થાત્ સમાન સમાચારીવાળા ભિક્ષુઓનું સાથે મળીને ભોજન આદિ) તેના બાર પ્રકાર છે:—

૧. ઉપધિ (વસ્ત્રપાત્રાદિ); ૨. શ્રુત (શ્રુતની વાચના);
૩. ભક્તપાન; ૪. અંજલિપ્રગ્રહ (હાથ જોડી નમસ્કાર કહેવા);
૫. દાન (શિષ્યનું); ૬. નિકાચન (નિમન્ત્રણ); ૭. અભ્યુત્થાન (માન આપવા આસનેથી ઊભા થવું); ૮. કૃતકર્મ (વંદન);
૯. વૈયાવૃત્યકરણ (સેવાચારી); ૧૦. સમવસરણ (સાધુઓનો મેળો); ૧૧. સંનિષધા (આસન); ૧૨. કથાપ્રબન્ધન (વાદ).

[—સમ૦ ૧૨]

શ્રમણ નિર્ગન્થના મૃષાઆચારને પોતે જોયો હોય કે ખીજા શ્રદ્ધેય જન પાસેથી સાંભળ્યો હોય તો તે વિષે વધારેમાં વધારે ત્રણ વખત આલોચનાનો અવસર દેવો. પણ પછી સંભોગને તોડી વિસંભોગ કરે તો આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન નથી ગણાતું.

[—સ્થા૦ ૧૭૩]

પાંચ કારણે શ્રમણનિર્ગન્થ સાંભોગિક સાધર્મિકને વિસંભોગિક બનાવે તો અતિક્રમણ નથી:—

૧. અકૃત્યસેવન કર્યું હોય;

૧. આનું વિસ્તારથી વિવેચન નિશીયસૂત્રના પાંચમા ઉદ્દેશના ભાષ્યમાં છે. આ ગાથા નિશીયભાષ્યમાં છે. વ્યવહારભાષ્યમાં ૬૦ ૫ માં ભાષ્ય ગા૦ ૪૭માં સંભોગના છ પ્રકાર ઓળખાદિ ગણાવ્યા છે. અને અહીં ગણાવેલા બાર ભેદોને ઓષ સંભોગના ઉપભેદ રૂપે ગણાવ્યા છે. ભેદ ગણના કરતી ગાથાઓ (ગા૦ ૪૯-૫૦) આ જ છે. અને ગા૦ પર માં નિશીયનો પંચમ ઉદ્દેશ જોવાની ભલામણ છે. સંભોગનો સામાન્ય અર્થ એ છે કે સમાન સમાચારી વાળા ભિક્ષુઓનો સાથે મળીને ભોગ તે સંભોગ. તેના ઉપધિ આદિ વિષયભેદે બાર ભેદ સમજવા. તે ભેદોની સમજ માટે બુદ્ધો પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૫.

૨. અકૃત્ય કર્યા છતાં આલોચના ન લે;
૩. આલોચના કર્યા છતાં પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે;
૪. પ્રાયશ્ચિત્ત લે પણ પાર પાડે નહિ;
૫. ‘અરે! આ સ્થવિરો જ વારંવાર આચારનું અતિક્રમણ કરી અકૃત્યો કરે છે તો મારું તેઓ શું કરવાના હતા?’ એમ કહે.

[—સ્થાન ૩૬૮]

આ નવ સાધર્મિક સાથે સંભોગ તોડી વિસંભોગ કરે તો અતિક્રમણ નથી :—

૧. આચાર્યપ્રત્યનીક; ૨. ઉપાધ્યાયપ્રત્યનીક; ૩. કુલ-પ્રત્યનીક; ૪. ગણપ્રત્યનીક; ૬. સંઘપ્રત્યનીક; ૭. જ્ઞાનપ્રત્યનીક; ૮. દર્શનપ્રત્યનીક; ૯. ચારિત્રપ્રત્યનીક.

[—સ્થાન ૧૧૧]

૧૫. નિર્ગ્રન્થ-નિર્ગ્રન્થીના નિયમો

નિર્ગ્રન્થ ચાર કારણે નિર્ગ્રન્થી સાથે બોલે તો અતિક્રમણ નથી :—

૧. માર્ગ પૂછવો હોય; ૨. માર્ગ દેખાડવો હોય;
૩. અશનપાનાદિ દેતો હોય; ૪. અશનપાનાદિ દેવ-રાવતો હોય.

[—સ્થાન ૨૬૦]

નિર્ગ્રન્થો પાંચ કારણે નિર્ગ્રન્થીઓ સાથે એક ઠેકાણે સ્થાન, શય્યા, અને નિષદા કરે તો અતિક્રમણ નથી :—

૧. કોઈ નિર્ગ્રન્થો અને નિર્ગ્રન્થીઓ જેમાંથી જલદી નીકળી ન શકાય, જેમાં ખીબની આવબલ થતી ન હોય તેવા વેરાન લાંબા ગળાવાળા કોઈ જંગલમાં આવી ચઢ્યા હોય તો;

૨. કોઈ ગ્રામ, નગર કે શહેર વગેરેમાં અમુકને ઉપાશ્રયની સગવડ મળી હોય પણ ખીજને કોઈ પણ પ્રકારે સગવડ ન મળી હોય તો તેવે સમયે એકત્ર સ્થાન આદિ કરે તો;

૩. નાગકુમાર કે સુપર્ણકુમારાવાસમાં જવ્યા મળી હોય તો;

૪. જો ચોરો આવી નિર્ઝંત્રીનાં કપડાં લઈ જાય તેવું હોય તો;

૫. જો યુવાનો નિર્ઝંત્રી સાથે મૈથુન સેવવા આવે એવો ડર હોય તો.

અચેલ નિર્ઝંત્ર એકલો હોય તો સચેલ નિર્ઝંત્રી સાથે પાંચ કારણે રહે તો અતિક્રમણ નથી^૧ :—

૧. વિક્ષિપ્તચિત્ત હોય; ૨. દૃપ્તચિત્ત હોય; ૩. ચક્ષા-વિષ્ટ હોય; ૪. ઉન્માદી હોય; ૫. નિર્ઝંત્રીએ જેને દીક્ષા અપાવી હોય.

[—સ્થા. ૪૧૭]

પાંચ કારણે શ્રમણનિર્ઝંત્ર નિર્ઝંત્રીને પકડી રાખે કે ટેકો આપે તો અતિક્રમણ નથી :—

૧. જો કોઈ પશુ કે પક્ષી નિર્ઝંત્રીને મારતું હોય;

૨. દુર્ગા કે વિષમમાર્ગથી નિર્ઝંત્રી પ્રસ્ખલિત થતી હોય કે પડી જતી હોય;

૩. નિર્ઝંત્રી કાદવકીચડમાં ફસાઈ ગઈ હોય કે લપટી પડતી હોય તો;

૪. નિર્ઝંત્રીને નાવમાં ચડાવવી હોય કે તેમાંથી ઉતારવી હોય;

૫. જો નિર્ઞન્થી ક્ષિપ્તચિત્તા, દૃપ્તચિત્તા, યક્ષાવિષ્ટા, ઉન્માદી, ઉપસર્ગચુક્રતા, સાધિકરણા, સપ્રાયશ્ચિત્તા, ચાવત જેણે ભક્તપાનનો ત્યાગ કર્યો હોય તેવી, અથવા અર્થભત^૧ હોય તો.

[—સ્થાન ૪૩૭]

છ કારણે નિર્ઞન્થ નિર્ઞન્થીને પકડી રાખે કે ટેકો આપે તે અતિક્રમણ નથી^૨—

૧. ક્ષિપ્તચિત્તા હોય; ૨. દૃપ્તચિત્તા હોય; ૩. યક્ષાવિષ્ટા હોય; ૪. ઉન્માદી હોય; ૫. ઉપસર્ગ આવી પડ્યા હોય; ૬. સાધિકરણા હોય.

[—સ્થાન ૪૦૬]

નિર્ઞન્થ અને નિર્ઞન્થીઓ છ કારણે સાથે મળીને કાલગત (મૃત્યુ પામેલા) સાધર્મિક પ્રત્યે સમાદર બતાવે તો અતિક્રમણ નથી :—

૧. અંદરથી બહાર કાઢવું હોય; ૨. એકદમ બહાર કાઢવું હોય; ૩. બાંધવું હોય; ૪. જાગરણ કરવું હોય; ૫. અનુસાપન કરવું હોય; ૬. મૂંગામૂંગા સાથે જાય તો.

[—સ્થાન ૪૭૭]

૧૬. વાચના

આ ચારને વાચના આપવી નહિ^૩ :—

૧. અવિનીત; ૨. વિકૃતિપ્રતિબદ્ધ; ૩. બેલગામ કોપવાળો; ૪. માયી.

૧. જેને તેનો પતિ અગર ચોર સંયમમાર્ગથી પતિત કરવાની કોશીશ કરતા હોય તેવી.

૨. જુઓ બૃહત્કલ્પ ઉ૦ ૬, સૂત્ર ૧૦-૧૫.

૩. સરખાવો બૃહત્કલ્પ ઉ૦ ૪, સૂ૦ ૧૦, ૧૧.

આ ચારને વાચના આપવી :—

૧. વિનીત; ૨. વિકૃતિમાં પ્રતિબદ્ધ ન હોય; ૩. કોપ જેના કાળૂમાં હોય; ૪. અમાયી.

[—સ્થા૦ ૩૨૬]

આ ત્રણને વાચના આપવી નહિ.^૧ :—

૧. અવિનીત; વિકૃતિમાં પ્રતિબદ્ધ; ૩. ક્રોધ જેના કાળૂમાં ન હોય.

આ ત્રણને વાચના આપવી :—

૧. વિનીત; ૨. વિકૃતિમાં પ્રતિબદ્ધ ન હોય; ૩. ક્રોધ જેના કાળૂમાં હોય.

પાંચ કારણે સૂત્રવાચના આપે :—

૧. સંગ્રહાર્થે; ૨. ઉપગ્રહાર્થે; ૩. નિર્જાર્થે; ૪. મને સૂત્ર સ્પષ્ટ થશે એમ માની; ૫. ભવિષ્યમાં સૂત્રનો વિચ્છેદ ન થાય તે માટે.

પાંચ કારણે સૂત્ર શીખે :—

૧. જ્ઞાનાર્થે; ૨. દર્શનાર્થે ૩. ચારિત્રાર્થે; ૪. મિથ્યા-ભિનિવેશ છોડવા માટે; ૫. યથાવસ્થિત પદાર્થજ્ઞાનાર્થે.

[—સ્થા૦ ૪૬૮]

૧૭. આશાતના

આશાતના ૩૩ છે :—

૧. શિષ્ય રત્નાધિકની પાસે થઈ જાય તો (એવી રીતે કે તેનું કપડું અડી જાય તેવી રીતે ઘસીને ચાલે);
૨. શિષ્ય રત્નાધિકની સામે થઈ જાય તો;
૩. શિષ્ય રત્નાધિકની બાબુએ થઈ જાય તો;

૧. આજ સૂત્ર બૃહત્કલ્પમાં છે. ૭૦૪, સૂ. ૧૦, ૧૧.

૪-૬. તે જ પ્રમાણે પાસે ઊભો રહે આદિ;

૭-૯. તે જ પ્રમાણે પાસે બેસે આદિ;

૧૦-૧૧. ગુરુની સાથે મલોત્સર્ગ કરવા ગયો હોય છતાં તેમના પહેલાં શુચિકર્મ કરે અને ગમનાગમનની આલોચના કરે;

૧૨. રાત્રે રાત્રિક પૂછે કે કોણ જાગે છે ત્યારે જાગતાં છતાં જવાબ ન આપે;

૧૩. કોઈ નવી વાત રાત્રિકને પ્રથમ ન કહેતાં બીજાને કહે;

૧૪-૧૭. ગોચરીનું પ્રથમ આલોચન, દર્શન, નિમં-ત્રણ, અને દાન ગુરુને ન કરે પણ બીજાને કરે;

૧૮. ગોચરીમાંથી સારું સારું પોતે ખાઈ જાય;

૧૯. પ્રયોજને આચાર્ય બોલાવે ત્યારે જવાબ ન આપે;

૨૦. રાત્રિક બોલાવે એટલે તેને સંભળાવે કે શું મને જ જોયો છે, તે વારે વારે મને જ બોલાવો છો ?

-આમ હલકાં વચન સંભળાવે;

૨૧. રાત્રિક બોલાવે એટલે ‘પ્રથમ પ્રણામ કરું છું’, કહેવાને બદલે ‘શું કામ છે ?’ કહે;

૨૨. રાત્રિક કાંઈ કહે એટલે જવાબ આપે કે ‘તમે કોણ એવું કહેનાર ?’

૨૩. ‘તું શ્વાનાદિની સેવા કેમ નથી કરતો’ આમ જ્યારે આચાર્ય કહે ત્યારે જવાબ આપે કે ‘તમે કેમ નથી કરતા ?’

૨૪. ધર્મકથાની સાવધાન થઈ અનુમોદના ન કરે;

૨૫. ગુરુ ધર્મકથા કરતા હોય ત્યારે વચ્ચે કહે કે ‘અરે આ તો તમે ભૂલી ગયા’;

૨૬. ધર્મકથાની વચ્ચે બોલી વિદ્ધ કરે;

સ્થા-૫૦

૨૭. ‘હવે ભિક્ષાનો સમય થઈ ગયો છે’ એમ કહી
ધર્મકથાની પરિષદને લાંગી નાખે;

૨૮. એકની એક વાત પરિષદ સામે કહે;

૨૯. રાત્રિકના શયનાસનને પગથી ઘસીને પણ
મિથ્યાદુષ્કૃત ન હે;

૩૦. ગુરુના આસન પર બેસે;

૩૧. ગુરુથી ઊંચા આસને બેસે, સૂએ, ઊભો રહે;

૩૨. બરાબરના આસને બેસે;

૩૩. આસન પર બેઠાં બેઠાં જ ગુરુને જવાબ આપે.^૧
[—સમ૦ ૩૩]

૧૮. વંદના^૨

કૃતકર્મ^૩ બાર આવર્તવાળું કહ્યું છે—જેમકે, ‘બે અવનત,
યથાભત, બાર આવર્ત, ચાર શિર (અર્થાત્ શિરોનમન),

૧. આ જ સૂત્ર દશાશ્વતરકથમાં ત્રીજી દશામાં છે.

૨. વંદના માટે સાધુ અને સાધ્વીઓએ રત્નાધિક હોય તેને વંદન કરવું જોઈએ એવો નિયમ છે પણ સાધ્વીઓએ તો સર્વ સંયતોને રત્નાધિક હોય કે નહિ વંદન કરવું જ જોઈએ. આમ કરવાનું કારણ એ બતાવ્યું છે કે બધા જિનોના તીર્થમાં ધર્મ તો પુરુષપ્રધાન જ છે વળી સ્ત્રીઓ તુચ્છ હોય છે તેથી જો પુરુષ એવો સાધુ તેને નમસ્કાર કરે તો તેને ગર્વ થડે છે અને પછી સાધુથી કોઈ પણ બાબતમાં જરા પણ હરતી નથી વળી ધર્મ એ પુરુષપ્રણીત છે અને પુરુષો જ તેની રક્ષા કરી શકે છે. વળી સ્ત્રીઓને વંદન કરવું તે લોકવિરુદ્ધ છે. બીજાં બધાં કારણો જે અહીં ગણાવ્યાં છે તે સાચા હશે કે નહિ, પણ લોકાચારની વિરુદ્ધ ગણાય માટે વંદન ન કરવું એ કારણ મૂળ છે. અને એ જ કારણે વંદનનો મુખ્ય-પણે નિષેધ કર્યો છે. ભગવાન બુદ્ધ પણ એ પ્રકારનો નિયમ બનાવતી વખતે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે સ્ત્રીઓને પુરુષો વંદન ન કરે. આધ્યાત્મિક માર્ગમાં પણ જો લોકસગ્રહની દૃષ્ટિ હોય તો મોટા પુરુષો પણ પ્રબળ લોકાચારનો વિરોધ નથી કરી શકતા એનું એક આ ઉદાહરણ ગણી શકાય. જુઓ બૃહત્કલ્પ ૭. ૬ અને વિનયપિટક પૂ૦ ૫૧૬-૨૨; ઉપદેશમાલા ગા૦ ૧૫; પંથવસ્તુ ગા. ૧૫૪.

ત્રણ ગુપ્તિ, એ પ્રવેશ અને એક નિષ્ક્રમણ—આ બધું કૃતિકર્મમાં આવશ્યક છે'.^૧

[—સમ૦ ૧૨]

ટિપ્પણ

૧. ચતુર્વિધ સંઘ :—

જેન કથાનકોમાં કયાંય એવી વાત ભેવામાં નથી આવી કે કથારેય પણ કોઈ તીર્થ કરે સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજ્યા લેવાનો નિષેધ કર્યો હોય. એટલે સઘ હંમેશાં ચતુર્વિધ જ મનાયો છે. બૌદ્ધ પરંપરામાં આથી ઊલટું ભેવામાં આવે છે. બૌદ્ધસઘમાં સર્વપ્રથમ સિક્ષુ, ઉપાસક અને ઉપાસિકા એમ ત્રિવિધ સંઘ હતો. બુદ્ધ ભગવાનની માસી મહાપ્રજ્ઞપતિ ગૌતમીએ જાતે ભગવાનને સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજ્યા લેવાની અનુમતિ આપવા બહુ જ વિનવ્યા પણ બુદ્ધે અનુમતિ આપી નહિ. આથી ગૌતમી બહુ જ ખિન્ન થયા અને અશ્રુભર્યા નયને પાછા ફર્યા. ભગવાનના મુખ્ય શિષ્ય આનંદે જ્યારે તેમની આ સ્થિતિ જોઈ, ત્યારે તેમણે પણ બુદ્ધને એ બાબતમાં વિનવતી કરી. પ્રથમ તો બુદ્ધ એ વિષે રાજ થયા નહિ. પછી આનંદે વાત ફેરવાને એમ પૂછ્યું, “તો શુ ભગવાન, સ્ત્રીઓ આપના બતાવેલ ધર્મને અનુસરી ઉત્કૃષ્ટ ફળને પામી શકે છે કે નહિ? ભગવાને આનો ઉત્તર હકારમાં આપ્યો. એટલે આનંદે વળી પાછુ ગૌતમીને પ્રવ્રજ્યાની અનુમતિ આપવા કહ્યું. બુદ્ધે ગૌતમીની સામે આઠ મોટી શરતો મૂકી. તેમાંની મુખ્ય તો એ હતી કે, સિક્ષુણીની પ્રવ્રજ્યા ગમે તેટલી લાખી હોય છતાં તે જ દિવસે પ્રવ્રજિત થયેલા સિક્ષુને તે વફન કરશે. ગૌતમીએ આ બધી શરતો મંજૂર રાખી અને સ્ત્રીઓને પણ પ્રવ્રજ્યા લેવાનો અધિકાર મેળવ્યો. પણ બુદ્ધને આ દુઝ્યું નહિ—એટલે છેવટે તેમણે આનંદને કહ્યું કે, આ સઘમાં મેં સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજિત થવાની અનુમતિ તો આપી છે, પણ તેનું ફળ એ આવશે કે સઘમાં

૧. પાર આવર્તના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૬.

હવે માત્ર ૫૦૦ વર્ષ પર્થેત જ શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પળાવાનો સંભવ છે. જો આમ ન થયું હોત, તો સધની શુદ્ધિ બરાબર હંબર વર્ષ ટકી રહેત. આગળ જતાં ગૌતમીએ ભગવાન પાસે પેલાં કડક નિયમને દીલો કરવા વિનંતી કરી પણ ભગવાને કહ્યું કે, એ બની શકે નહિ. કારણ, અન્યતીર્થિકામાં પણ ભિક્ષુઓ ભિક્ષુણીઓને વંદન કરતા નથી; તો તથાગત-ધર્મમાં તે કેમ બને? જુઓ વિનયપિટક—પૃ. ૫૧૬-૫૨૨; અંગુત્તર ૮. ૫૧. જૈન સંધમાં પણ ભિક્ષુણીઓ માટે એ નિયમનું પાલન બરાબર અત્યાર સુધી ચાલ્યું આવ્યું છે, અને હજી તેમાં પરિવર્તન થયું નથી. જુઓ બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય ગા. ૪૪૧૬-૨૦; ઉપદેશભાષા—ગા. ૧૫; પંચવસ્તુ ગા. ૧૫૪. સેનપ્રશ્નમાં તો સ્ત્રી કેવળી થઈ ગઈ હોય તો પણ તેને લોકાનુસરણ કરીને સાધુ વંદન ન કરે, એમ લખ્યું છે.—સેનપ્રશ્ન. ૪. ૪૦.

૨. પ્રશ્નજ્ઞા :—

મોક્ષ પ્રતિ ગમન તે પ્રશ્નજ્ઞા. એટલે કે આરંભ અને બાહ્ય આદ્યંતર પરિશ્રદ્ધતા ત્યાગ કરવો તે. જેને પ્રશ્નજ્ઞા સ્વીકારવી હોય તે ગુરુ પાસે ઉપસ્થિત થાય છે, અને પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે. અથવા આવેલ વ્યક્તિને ગુરુ પ્રયોજન પૂછે છે. દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા બાળી તેની પરીક્ષા કરે છે. આ પરીક્ષાકાલ સામાન્ય રીતે ૭ માસનો છે. પછી ચોથા કાલે ગુરુ તેને ચૈત્યવંદન આદિ શીખવે છે અને ક્રમશઃ સામાયિક પ્રતિક્રમણાદિ શીખવે છે. આ સૂત્રકાન-વિધિ કહેવાય છે. ત્યાર પછી વીતરાગપૂર્ણ કરીને તે ગુરુની સામે ઉપસ્થિત થાય છે, અને તે સમયે ગુરુ બીજા સાધુઓની સાથે ચૈત્યવંદન કરે છે. ત્યાર પછી શૈક્ષ પોતાને પ્રશ્નજ્ઞા આપવા ગુરુને વિનંતી કરે છે. એટલે ગુરુ તેને બીજા થઈને પાત્ર નમસ્કારરૂપ મંગલ કરી, રજેહરણ —જે જૈનલિંગ છે—તે સમર્પિત કરે છે. વળી પાછો શૈક્ષ પ્રણામપૂર્વક મુંડ કરવાની ગુરુને વિનંતી કરે છે. એટલે ગુરુ પણ પંચનમસ્કારપૂર્વક ત્રણ વાર થોડા થોડા કેશનો લોચ કરે છે. ત્યાર પછી ક્રમશઃ સામાયિકા-રોપણ અને વાસક્ષેપ થાય છે. દ્વંકમાં પ્રશ્નજ્ઞાવિધિ એ પ્રમાણે છે. નિશ્ચયનયે તો આવી લાંબી વિધિ વગર પણ પ્રશ્નજ્ઞા થઈ શકે છે; પણ વ્યવહારનયે આ વિધિ છે એમ સમજવું. આ વ્યવહારવિધિને અવલંબવામાં ન આવે, તો શાસનની એક વ્યવસ્થા જે સ્થપાઈ છે તે ન રહે; માટે તેહું અવલંબન પણ આવશ્યક છે.—જુઓ પંચવસ્તુક પૃ. ૧-૩૭.

બૌદ્ધધર્મમાં પ્રવ્રજ્યાવિધિ આ પ્રકારે છે — ૧. જ્ઞપ્તિ—કોઈ બિશ્વ સધ સમક્ષ ભિભો થઈ કહે કે અમુક વ્યક્તિ અમુકની પાસેથી ઉપસંપદાની ઇચ્છા રાખે છે, તો સધ તેની અનુજ્ઞા આપે. ૨. અનુશ્રાવણ—“સંઘ અમુક વ્યક્તિને અમુક પાસે ઉપસંપન્ન સ્વીકાર કરે છે, કોઈને વાધો તો નથી ને ? હોય તે બોલે” —આણું કોઈ બિશ્વ ત્રણ વાર સંઘ સમક્ષ બોલે. ૩. ધારણા—“બધા ચૂપ છે એટલે અમુકની ઉપસંપદાનો સધને સ્વીકાર છે એમ હું સમજી છું” —આમ બોલે એટલે સમજી લેવાનું કે પ્રવ્રજ્યા થઈ થઈ ચૂકી. આ જ્ઞપ્તિ, અનુશ્રાવણ, ધારણાનો વિધિ તો જ થાય જો શેક્ષ આવી બિશ્વસધની સમક્ષ ઉપસંપદાની ચાચના કરે કે, ‘ભત્તો ! સધ પાસે મારી ઉપસંપદાની ચાચના કરું છું.’ —જીઓ વિનય—૫૦ ૧૦૫.

૩. પંડક-નપુંસકાદિ :—

પંડક-નપુંસકનાં લક્ષણો શાસ્ત્રમાં બતાવ્યાં છે—જેમકે, તે સ્ત્રીસ્વભાવ હોય છે. તેના સ્વર અને વર્ણમાં સામાન્ય પુરુષ અને સ્ત્રી કરતાં વિલક્ષણતા હોય છે તેની જનનેદ્રિય લાબી હોય છે. તેની વાણી મૃદુ હોય છે. તે મૂતરે છે ત્યારે અવાજ થાય છે અને ક્ષીણ વળતાં નથી. પંડકના મુખ્ય બે ભેદ છે : દૂષિતવેદ અને ઉપધાતપંડક દૂષિતવેદપંડક બે ભત્તના છે, પણ તેમનું સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે, તેઓ સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને સાથે સંગ ચાહે છે. જેનાથી અપત્ય-સંતાન પેદા થઈ શકે તે આસક્તિદૂષિતવેદ પંડક કહેવાય છે અને જેનાથી સંતાન પેદા થઈ જ ન શકે તે ઉપસક્તિ પંડક કહેવાય છે.

ઉપધાતપંડકના બે ભેદ છે. વેદોપધાતપંડક અને ઉપકરણોપધાતપંડક. અત્યંત કામાસક્તિથી સંલોગ કરવાથી કાલક્રમે અસામર્થ્ય આવે છે તે વેદોપધાતપંડક કહેવાય છે, અને કોઈ કારણથી જનનેદ્રિયને કાપી નાખવામાં આવે તો તે ઉપકરણોપધાત પંડક કહેવાય છે.

પંડકને દીક્ષા એટલા માટે નથી દેવાની કે તેને જ્યારે વેદોદય થાય છે, ત્યારે તે અનાત્યાર કર્યા વિના રહી શકતો નથી. એટલે તે સ્વ અને પર પક્ષે દૂષણ પેદા કરે છે. અને એ રીતે આખા સધમાં અનાત્યારનું વાતાવરણ કેલાવી દે છે.

૪. પ્રવ્રજ્યાના પ્રકારોનાં ઉદાહરણો :

પ્રવ્રજ્યાના આ ભેદોનું વર્ણન પચકલ્પ ભાષ્યમાં છે. ચોતાને જ ખરેખર વૈરાગ્ય હોય અને દીક્ષા લે તો તે રત્નેચ્છાથી લીધેલી, અને વૈરાગ્ય

ન હોય છતાં બીજાના અભિપ્રાય માત્રથી લે તો તે પરેચ્છાથી લીધેલી કહેવાય. સ્વેચ્છાના ઉદાહરણ તરીકે ગોવિંદ વાચકનું ઉદાહરણ છે. ગોવિંદ વાચકની કથા આવી છે: તે પ્રથમ બૌદ્ધ હતા, અને જૈન ગ્રંથોના રહસ્યને જાણવા ખાતર કપટથી જૈન સાધુ બનીને જૈન આચાર્ય પાસે ભણવા આવ્યા હતા. પણ ભણતાં ભણતાં જ તેમનું મતપરિવર્તન થયું અને તેમણે પોતાની વાત આચાર્યને કહી અને સ્વેચ્છાથી જૈન દીક્ષા અંગીકાર કરી. એટલે આ ગોવિંદ વાચકની દીક્ષા સ્વેચ્છા-સ્વીકૃત દીક્ષાનું દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડે છે. આ જ ગોવિંદાચાર્ય એક નિર્ધુક્તિ રચી કહેવાય છે જે ગોવિંદ નિર્ધુક્તિ કહેવાય છે. કથાના વિસ્તાર માટે જુઓ ઉપદેશપદ ગાં ૨૮૫.

પરેચ્છાના ઉદાહરણ તરીકે સુંદરીનન્દની કથા છે. તે આ પ્રમાણે: નાસિક્ક નામના નગરમાં નંદ નામનો વાણિયો રહેતો હતો. તેની સુંદરી નામની સ્ત્રીમાં તે અત્યંત આસક્ત હોવાથી તેને લોકો સુંદરીનંદ કહેતા. તેના ભાઈ જે સાધુ થઈ ગયા હતા તેમને પોતાના ભાઈની આ દશાની જાણ થઈ અને તેથી તેમણે પોતાના ભાઈને સુંદરીથી દૂર કરવાનું વિચાર્યું. તેઓ તેને ઘરે ભિક્ષા લેવા ગયા. ઘરનાં સૌએ તેમને ખૂબ ભાવથી ભિક્ષા આપી. તેમની પાસેનું એક પાત્ર તેમણે પોતાના ભાઈને આપી સાથે ચાલવા કહ્યું. ભાઈ સમજ્યો કે મુનિ હમણાં પાત્ર લઈ લેશે અને રત્ન આપશે. પણ તેઓ તો તેને રત્ન આપે જ નહિ. સુંદરીનંદને પોતાની પત્નીનો વિયોગ ખટકવા લાગ્યો. સાધુ બ્રાતાએ સંસારની માયા વિષે ધણું સમજાવ્યું પણ તેને વૈરાગ્ય જાગે જ નહિ. તેથી પોતાની વિદ્યાના બળે પ્રથમ તો તેમણે વાનરયુગલ દેખાડ્યું. તેમાં વાનરી વિષે પૂછ્યું કે આ કેવી રૂપવતી છે? ત્યારે તેણે કહ્યું કે અરે આ તો કાળી છે. એટલે સાધુએ દેવ-યુગલ ઉત્પન્ન કરી બતાવ્યું. અને કહ્યું, જો આવી અપ્સરાથી પણ સુંદરી શું વધારે સુંદર છે? ત્યારે અપ્સરાનું રૂપ જોઈને તે અનર્થ જ ગયો અને પૂછવા લાગ્યો, આની સુંદર સ્ત્રી શાથી મળે. એટલે સાધુએ કહ્યું, ધર્માચરણ કર — દીક્ષા લે તો એવી અનેક મળે, આ સાંભળી તેણે દીક્ષા લીધી. આ દૃષ્ટાન્તમાં તેના ભાઈની પ્રમત્ત દેવાની ઇચ્છા જ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, તેથી આ પરેચ્છાનું ઉદાહરણ સમજવું. કથા માટે જુઓ ઉપદેશપદ ગાં ૪૧.૧

રોષને કારણે લીધેલી પ્રમત્ત્યાનું ઉદાહરણ: રથવીરપુર નગરમાં એક શિવમૂર્તિ નામનો મસ્તક રહેતો હતો. રાત્રીએ તેનું ધરાક્રમ જોઈને તેને

મથુરા જીતવા મોકલ્યો — પણ તે પૂછવું ભૂલી ગયો કે કઈ મથુરા જીતવી, થાહમથુરા કે મથુરા? એટલે તેણે બન્ને મથુરા જીતીને રાત્રને જણાવ્યું. રાત્રએ ખુશ થઈને તેને ચથેચ્છ વિહારની છૂટ આપી. એટલે તે મોડી રાત સુધી પણ ધરે આવે નહિ. તેની પત્ની બિચારી દુઃખી થઈ ભગતી રહે. આખરે તેણીએ સામુને એ હકીકત જણાવી. એટલે તે રાત્રે સાસુએ તેણીને સુવાડી ‘દીધી અને ભગરણ કર્યું’. મોડી રાત્રે શિવભૂતિ આવ્યો એટલે માએ કહ્યું કે, મારે તારું કામ અત્યારે નથી. ત્યાં બિધાડા કમાડ જીએ ત્યાં ભ. આથી શિવભૂતિને બહુ રોષ થયો અને રોષમાં ને રોષમાં તે એક ઉપાશ્રયમાં દાખલ થયો, અને આચં કૃષ્ણને દીક્ષા દેવા જણાવ્યું. તેમણે માતાની આજ્ઞા ન હોવાથી ના પાડી. એટલે તેણે સ્વયંલેાય કર્યો આથી આચં કૃષ્ણે તેને ક્ષિત્ર આપ્યું અને સૌ સાથે વિચરવા લાગ્યા. આ રોષથી લેવાતી દીક્ષાનું ઉદ્દાહરણ છે. જીએ આવશ્યક નિયુક્તિભાષ્ય ગાં ૧૪૫ ની ટીકા, અથવા વિરોધાવશ્યક ભાષ્ય ગાં ૨૫૫૧ ની ટીકા.

દારિદ્ર્યને કારણે લીધેલી : એક લાકડહારો દારિદ્ર્યથી ખૂબ પીડાતો હતો. એક ત્રાવકે તેને ધર્મોપદેશ કર્યો એટલે તેણે સાધુ પાસે દીક્ષા લીધી. આ ઉદ્દાહરણ આ પ્રજ્ઞયા માટે પ્રસિદ્ધ છે.

સ્વપ્નથી કે સ્વપ્નમાં લીધેલી : આના ઉદ્દાહરણ તરીકે પુષ્પચૂલાની કથા છે. આની કથા આ પ્રમાણે છે ‘‘પુષ્પકેતુ નામનો રાત્ર હતો તેની રાણી પુષ્પવતીથી તેને એકસાથે બે બાળક થયાં પુત્રનું નામ પુષ્પચૂલ રાખ્યું અને પુત્રીનું નામ પુષ્પચૂલા. નાનપણથી જ ભાર્ષ-બહેનનો અત્યંત રનેહ હતો. અને જેમ જેમ તે મોટાં થયાં તેમ તેમ વધતો જ આવ્યો. પુત્રી ઉમરલાયક થઈ એટલે રાત્રએ વિચાર્યું આ ભાર્ષ-બહેનનો પ્રેમ એવો ગાઢ છે કે બન્ને પરસ્પરના વિયોગને સહન નહિ કરી શકે આથી બીજે નહિ પરણાવતાં તેણે તે ભાર્ષ-બહેનનો જ વિવાહ કરી દીધો. આ ઘટનાથી રાણી બહુ દુઃખી થઈ અને દીક્ષા લઈ સમ્યક્ પાળી સ્વર્ગે ગઈ. ત્યાં તેને પોતાની પુત્રીના ઉદ્દારનો વિચાર આવ્યો. એટલે પ્રથમ તેણીને સ્વપ્નમાં નરક દેખાડ્યું, અને પછી સ્વર્ગ. નરકનું દુઃખ અને સ્વર્ગનું સુખ જોઈને તેણે એક જૈન સાધુને પૂછ્યું કે, જીવો નરકમાં શાથી ભય અને સ્વર્ગમાં શાથી? મુનિએ કહ્યું, વિષયાસક્તિ સદૃશ પાપોથી જીવો નરકે ભય છે, અને વિષયને ત્યજવાથી જીવો સ્વર્ગમાં ભય છે. આ સાંલણી તેણીએ પિતા અને પતિની આજ્ઞાથી દીક્ષા લીધી. જીએ ઉપદેશપદ ગાં ૧૩૦.

પ્રતિશ્રુતા : એ દેવોએ અવધિજ્ઞાનથી જોયું કે પોતે એક બ્રાહ્મણના ધરે પુત્રયુગલરૂપે ઉત્પન્ન થવાના છે. એટલે તેઓ પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે ફાંફાં મારતા તે બ્રાહ્મણ પાસે શ્રમણરૂપ ધરીને આવ્યા અને તેને તેમણે ધર્મોપદેશ કરી જૈનશ્રાવક બનાવ્યો. બ્રાહ્મણે વાતવાતમાં ‘પૂછ્યું’ ‘મારે પુત્ર થશે કે નહિ?’. શ્રમણરૂપધારી દેવોએ જવાબ આપ્યો ‘તારે પુત્રયુગલ થશે પણ તેઓ બન્ને કુમારાવસ્થામાં જ દીક્ષા લઈ લેશે. માટે તેમને મુખે મુખે દીક્ષા લેવા દેજે; કશો અંતરાય કરીશ નહિ.’ બ્રાહ્મણે એ વસ્તુને સ્વીકારી (પ્રતિશ્રુત કરી). આમ તેની પાસે સ્વીકૃતિ લઈને તેઓ અતર્ધાન થઈ ગયા. કાળક્રમે બ્રાહ્મણને પુત્રો થયા. પણ પુત્રમોહને કારણે તેણે તેમને શીખવ્યું કે શ્રમણો તો રાક્ષસ જેવા હોય છે અને માંસ ખાય છે. માટે કદી તેમનો સંગ કરવો નહિ. આથી તે પુત્રો સાધુઓથી ડરતા હતા. એક વખત બન્યું એમ કે તેઓ ફરવા નીકળ્યા હતા. તેટલામાં દુરથી શ્રમણો આવતા જોયા. તેઓ કરીને બીજી આશ્રયસ્થાન નહિ હોવાથી ઝાડ પર ચડી ગયા. શ્રમણો પણ ઝાડ નીચે વિશ્રામ કરી ઝાળી ઉધારી જમવા બેઠા. ઉપરથી પેલાઓએ જોયું કે આ તો માંસ જેવું કશું ખાતા નથી; અમારા જેવા સાદો જ ખોરાક ખાય છે. એમ વિચારતાં વિચારતાં તેમને ભતિસ્મરણ થયું. એટલે પછી માતા-પિતાની આજ્ઞા લઈ તેમણે દીક્ષા લીધી અને તેમને પણ સમજાવી દીક્ષા લીધી. આ પ્રતિશ્રુતાનું ઉદાહરણ છે.—જુઓ ઉત્તરાધ્યય અં ૧૪ની નિર્ણયિકા.

સ્મરણ કરાવવાથી :— મલ્લીકુંવરીએ તેમના પર આસક્ત થયેલા રાજાઓને પૂર્વભવનું વૃત્તાંત યાદ આપી દીક્ષા લેવા રાજ કર્યા, તે આ પ્રમજ્જ્યાનું ઉદાહરણ સમજવું. કયા માટે જુઓ જ્ઞાતાધર્મકથાંગ—મલ્લી—અધ્યયન ૮મું.

રોગી :— ચોથા ચક્રવર્તી સનત્કુમારના રૂપની પ્રશંસા ઇન્દ્રે કરી તેથી એ દેવો તેનું રૂપ જોવા મૃત્યુલોકમાં આવ્યા. તે સ્નાન કરવાની તૈયારી કરતા હતા તે વખતનું પણ તેનું રૂપ જોઈને તેઓ ચકિત થયા, અને પોતાનો અથળો રાખને કહ્યો. એટલે રાજાએ ગર્વમાં આવી કહી, મારું ખરું રૂપ તો મારી સભામાં હું બેઠો હોઉં ત્યારે જોવા આવજો. પછી તે દેવો સભામાં હાજર થયા પણ રાજા તરફ જોઈ તેમણે જરા મોહું કંટાળું કશું. એટલે રાજાએ તેમ ફરવાનું કારણ પૂછ્યું. દેવોએ રાજાને

કહ્યું કે, અત્યારે આપના શરીરમાં રોગો ઉત્પન્ન થયા છે તેથી પ્રથમના બેતું રૂપ તમારુ અત્યારે નથી; આ બેઈને અમે ખિન્ન થયા છીએ. રાજાને આ વચનો સાંભળી વૈરાગ્ય આણ્યો અને તેણે દીક્ષા લીધી. આ રોગને કારણે દીક્ષા લીધાનું ઉદાહરણ છે.

દીક્ષા લેવાથી જીવક કોમારભૂત્યની ચિકિત્સાનો લાભ મળશે એમ ધારી ધણી રોગીઓ બૌદ્ધ દીક્ષા લેવા મડયા. એ બાણી ભગવાન બુદ્ધે રોગીને દીક્ષા આપવી નહિ, એવો નિયમ કર્યો. જુઓ - વિનય પૃ. ૧૧૫.

જનાદરથી:—જેના પિતા તો પોતે ગર્ભમાં હતો ત્યારે જ મરી ગયા અને માતા જન્મ પછી તરત જ—એવો નદીષેણ પોતાના મુમાને ત્યાં બેઠેથી હતો, અને તેનું બધું કામ એક નોકરની જેમ કરતો હતો. એટલે લોકોમાં કથાંચ તેને આદર મળતો નહિ. આવી રીતે અનાદર પામીને તે બહુ દુઃખી થતો. તેને સમજાવવા તેના મામાએ કહ્યું કે, ભલે બીજા તને પોતાના કન્યા ન આપે, પણ હું તો મારી પુત્રી તને આપીશ. પણ તેના નસીબે તેની પુત્રીઓએ પણ તે કુરૂપ હોવાથી પરણવા ના પાડી. આથી નિરાશ થઈને તે મરવાનો વિચાર કરતો હતો તેવામા એક સાધુ તેને મળ્યા અને દીક્ષા આપી. આ અનાદરથી લેવાયેલ દીક્ષાનું ઉદાહરણ છે.—જુઓ ઉપદેશપદ ગા. ૬૧૮થી.

દેવ દ્વારા પ્રતિવેદ પામીને — આના ઉદાહરણ તરીકે મેતાર્થની કથા પ્રસિદ્ધ છે. મેતાર્થ પૂર્વ ભવમા પુરોહિતપુત્ર હતો. અને તેનો મિત્ર રાજપુત્ર હતો. બન્નેને સાગરચદ્ર નામના રાજપુત્રના કાકાએ કપટથી દીક્ષા લીધી. રાજપુત્ર તો કાકા બાણી ગમ ખાઈ ગયો; પણ પુરોહિતના મનમાથી કાટો ગયો નહિ. બન્ને મરીને દેવ થયા, અને સકેત કર્યો કે જે પ્રથમ મરીને મનુષ્યલોકમાં જાય તેને બીજાએ બોધ આપવો. પુરોહિતપુત્ર પ્રથમ જ અધવીને હલકા કુળમાં જન્મ્યો પણ તેને એક શેઠાણીએ પોતાની તે જ વખતે જન્મેલી પુત્રી આપીને લઈ લીધો. તેના વિવાહ વખતે દેવ બોધ આપવા આવ્યો પણ તે સમજ્યો નહિ, તેથી દેવે તેની હલકા કુળમાં જન્મવાની હકીકત સૌને કહી દીધી. આથી તે દીક્ષા લેવા રાજ તો થયો પણ કહ્યું કે મારો આ અવર્ણવાદ થયો તેનાથી મુક્ત કરવાની પ્રથમ તારી ફરજ છે. ગમે તે પણ પ્રકારે જો રાજકન્યા મને મળે નો મારી આમર પાછી બધાય. પછી બાર વરસ તેની સાથે લગ્નજીવન વિતાવી હું દીક્ષા અવશ્ય લઈશ. આ સાંભળી દેવે

તે વાત મંબૂર કરી અને પોતાના દિવ્ય પ્રભાવથી તેની સંપત્તિ વધારીને તથા મોટા મોટા મહેલ ઊભા કરીને અભયકુમારને ખાતરી કરાવી આપી કે તેને દેવની સહાય છે. તેથી રાત્રીએ અભયના કહેવાથી પોતાની પુત્રી તેને પરણાવી. બાર વરસ થયા એટલે ફરી પાછો દેવ હાજર થયો. આ વખતે તેની પત્નીએ બીજા બાર વરસ દેવ પાસે માગી લીધાં. આમ ચોવીસ વર્ષને અંતે તેણે દીક્ષા લીધી. એક વખત તે ભિક્ષા લેવા એક સોનીને ઘરે ગયો. તેટલામાં સોનીની ગરહાબરીમાં કૌચ પક્ષીએ સોનાના જવના ફાણા ગળી લીધા. સોનીને શક ગયો અને 'પૂછ્યું' પણ 'મેતાયે' નાણવા છતાં કહ્યું નહિ એટલે તેણે તેના માથે ચામડાનો પટો પલાળીને કસીને બાંધ્યો અને તેને તડકે ઊભો રાખ્યો. સમય જતાં ચામડું સકેત્યાયું અને મેતાયેને ભયંકર વેદના થવા મડી અને તેની આંખો પણ નીકળી પડી. આ વેદના તેણે સમભાવપૂર્વક સહન કરી અને મોક્ષે ગયો. દરમિયાન કૌચ પક્ષીએ મોટી વખી કાઢ્યાં. આ જોઈ સોનીને ખૂબ જ પસ્તાવો થયો. પણ વખત વહી ગયો હતો. જુઓ. આવશ્યકનિર્ધુક્ત ગાં ૮૬૯-૮૭૦.

પુત્રપ્રેમથી : વજ્રવામી જ્યારે ગર્ભમાં હતા ત્યારે જ તેમના પિતાએ દીક્ષા લઈ લીધી હતી. જ્યારે તેમનો જન્મ થયો ત્યારે કોઈએ કહ્યું કે આના પિતાએ દીક્ષા ન લીધી હોત તો કેવું સારું થાત. આ સાંભળી તેમને પૂર્વભવ યાદ આવ્યો. તેથી દીક્ષા લેવાના પોતાના સંકલ્પને કારણે તેમણે રાત્રી દિવસ રેવા માંડ્યું. માતાએ કંઠાળીને જ્યારે પોતાનો સાધુ એવો પતિ ધનગિરિ તથા ભાઈ આર્ય સમિત ભિક્ષા માગવા નીકળ્યા ત્યારે પતિને કહ્યું કે, આને આટલા દિવસ મેં પાળ્યો, હવે તું પાળ. આમ કહીને નાના છ માસના વજ્રને આપી દીધો. સાધુએ એ લઈ લીધો, અને આર્ય સિંહગિરિને સોંપી દીધો. પછી શ્રાવિકાઓએ તેને મોટો કર્યો. મોટો થયો એટલે માતા સુનંદાને પુત્રની લાલસા નાગી. એટલે રાજદરબારમાં જઈ પુત્ર પોતાને પાછો મળે એવી માગણી કરી. રાત્રીએ કહ્યું, સભામાં એ બાળકને સૌ બોલાવે; જેની પાસે એ જાય એની પાસે રહે. માતાએ તેને બોલાવ્યો પણ તે ગયો નહીં; પણ સાધુ પાસે ગયો. આથી છેવટે સુનંદાએ પણ વિચાર્યું કે પોતે પણ દીક્ષા લઈ લે તો સારું. આમ પુત્રપ્રેમને કારણે દીક્ષા લેનાર આ સુનંદાનું ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધ છે. — આવશ્યકનિર્ધુક્ત ગાં ૭૬૪.

૫. ગાણીની સંપત્તિના ભેદો :—

આચારસંપત્તિ ચાર છે : ૧. સદૈવ આચારમાં સમાધિશીલ હોય; ૨. પોતાની બકાઈનો ભાવ ન હોવો; ૩. અનિચત વિહાર, ૪. શરીર અને મનથી નિર્વિકારી.

શ્રુતસંપત્તિ ચાર પ્રકારે છે : ૧. બહુશ્રુતતા; ૨. પરિચિતસૂત્રતા; ૩. વિચિત્રસૂત્રતા. ૪. સૂત્રોચ્ચારની વિશુદ્ધિ.

શરીરસંપત્તિના ચાર પ્રકાર : ૧. શરીરની સમપ્રમાણતા; ૨. સ્વચ્છ આવે તેવા અંગોનો અભાવ; ૩. બધી ઇન્દ્રિયોની પૂર્ણતા; ૪. સહનનની સ્થિરતા.

વચનસંપત્તિના ચાર પ્રકાર : સૌ તેમના વચનને સ્વીકારે તે આદેયવચનતા; ૨. મધુરવચનતા; ૩. માધ્યસ્થભરી વાણી, ૪. અસદ્વિગ્રહ વાણી.

વાચનાસંપત્તિના પણ ચાર પ્રકાર. ૧. જાણીને ઉદ્દેશન, ૨. જાણીને સમુદ્દેશ—શિષ્ય શાસ્ત્રને પચાવી શકશે નહિ તે જાણીને વધારે પાકું કરવાનું કહેવું તે, ૩. પરિનિર્વાધ્ય વાચના—પ્રથમનું પાકું કરાવીને જ આગળ વાચના આપવી તે, ૪. અર્થનિર્વાપણા—પૂવાપર સંગતિ સમજાવીને અર્થકથન કરવું તે.

મતિસંપત્તિ : ૧. અવગ્રહ, ૨. ઈછા, ૩. અવાચ અને ૪. ધારણા ભેદે ચાર પ્રકારની છે.

પ્રયોગ એટલે વાદવિષયક સંપત્તિના ચાર ભેદ ૧. વાદ કરવાનું સામર્થ્ય છે કે નહિ તે તપાસવું—આત્મપરિજ્ઞા, ૨ પુરુષપરિજ્ઞાન—પ્રતિવાદી કયા મતનો છે તે જાણવું તે, ૩. ક્ષેત્રપરિજ્ઞાન; ૪. વસ્તુપરિજ્ઞાન. અહીં વસ્તુનો અર્થ રાત્ન-અમાત્ય વગેરે સલાસદો સમજવા એમ ટીકાકાર કહે છે. પણ જો તેનો અર્થ વિષયપરિજ્ઞાન એમ કયો હોય તો ?

સગ્રહ અર્થાત્ સ્વીકાર તદ્વિષયક સંપત્તિના ચાર ભેદ :—૧. ક્ષેત્ર-સંપત્તિઆ ક્ષેત્ર મારા શિષ્યસમુદાયને યોગ્ય છે કે નહિ તે જાણવાની શક્તિ, ૨. પાદપીઠ, ફલક વગેરે કેટલાં જોઈશે તેનું જ્ઞાન, ૩. ક્યારે સ્વાધ્યાય અને ક્યારે ભિક્ષા એવો સમયવિભાગ કરવાની શક્તિ; ૪. ચચોચિત વિનય વિષયક.

૬. વાચનાનો કાલક્રમ :—

વાચના આપવાનો કાલક્રમ આ પ્રમાણે છે—ત્રણ વર્ષના શ્રામણ-પર્યાયવાળાને આચારપ્રકટપાઠ્યન; ચાર વર્ષનાને સૂત્રકૃતાંગ; પાંચ વર્ષનાને દશા-કલ્પ-વ્યવહાર; આઠ વર્ષનાને સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ, દશ વર્ષનાને વ્યાખ્યા-પ્રજ્ઞાપ્તિ; અગિયાર વર્ષનાને ખુદિયાવિમાણવિકસિતિ આદિ પાંચ અધ્યયનો; બાર વર્ષનાને અરુણોપપાતાદિ પાંચ અધ્યયનો; તેર વર્ષનાને કુત્યાનશ્રુતાદિ ચાર; ૧૪ વર્ષનાને આશીવિષભાવના; ૧૫ વર્ષનાને દૃષ્ટિવિષભાવના; ૧૬ આદિ ક્રમશઃ વર્ષોમાં ક્રમશઃ ચારણ ભાવના, મહાસ્વર્ણ ભાવના, તેજો-નિસર્ગ; ૧૯ વર્ષનાને બારમું દૃષ્ટિવાદ નામનું અંગ, અને વીસ વર્ષ પૂરાં થાય એટલે સર્વ શ્રુતનો અધિકારી સમજવો. જુઓ વ્યવહારસૂત્ર ક્રો ૧૦.

૭. ગણુ છોડવાનાં કારણો :—

(૧) શિષ્યોનો મોટો સમુદાય એવો હોય જે દોષભાગી હોય. પણ બહુમતીને કારણે આચાર્યનું કાંઈ પણ કહેવું ન માનતા હોય તો આચાર્ય પોતે ગણુ છોડીને ચાલ્યા જાય. આ કારણે જ્યારે તેમને ગણુ છોડી જવાનું હોય ત્યારે રાત્રે જાના-માના નીકળી જાય. માત્ર કાંઈ ગૃહસ્થને કહે કે હું અમુક જગ્યાએ જઈ છું. એટલે જે શિષ્યોને ફરી તેમનું સરણુ લેવું હોય તે સુખે લઈ શકે—બૃહત્કલ્પ ગાં ૧૨૭૩.

(૨) આચાર્યે પણ પ્રતિક્રમણ અને ક્ષામણા વખતે જેનો વિનય કરવો યોગ્ય હોય તેવા વયોજ્યેષ્ઠ કે જ્ઞાનજ્યેષ્ઠનો વિનય કરવો જોઈએ. પણ જો તે આચાર્યપણાના અભિમાનને લઈને તેમ ન કરે, તો પછી ગચ્છમાં બીજાને પણ તેવું વર્તન કરવું ફાવે; માટે આવો નિયમ છે કે તેવા આચાર્યે પોતાનો ગણુ છોડી દેવો જોઈએ.

(૩) જેટલું શ્રુત પોતે જાણતો હોય તેની વાચના પોતાના શિષ્યોને આપવી જ જોઈએ; તેમાં આજસ નહિ કરવી જોઈએ. જો આમ કરે તો તેણે ગણુ છોડી દેવો જોઈએ,

(૪) કર્મની ગતિ ન્યારી છે તેથી આચાર્ય છતાં વિષયરાગ ન ગયો હોય તો આવું બનવા પામે છે, એટલે આ એપ પાછા પોતાના ગણુમાં ન ફેલાય માટે ગણુ છોડી દેવો એ હિતાવહ છે.

(૫) કોઈ સગાએ ત્રીશા લીંચી હોય પણ તે કોઈ કારણે ગણુ છોડીને ચાલ્યા જાય. ને તેમને પાછા મેળવવા માટે પોતાને ગણુ છોડવો

પડે તો છાદીને તેમનો સંગ્રહ અને ઉપકાર કરે. ઉપકાર તો તેમને વસ્ત્ર વગેરે સામગ્રી પૂરી પાડવાથી થાય છે.

૮. પાંચ પ્રકારના વ્યવહાર:—

(૧) આગમ એટલે જ્ઞાન વ્યવહારના બે ભેદ છે: પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. પ્રત્યક્ષમાં અવધિ, મન પર્યાય અને કેવલજ્ઞાનથી જે વ્યવહાર થાય છે તેનો, અને પરોક્ષમાં આગમનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં પણ ચતુર્દશપૂર્વી, દશપૂર્વી, નવપૂર્વી અને ગદ્યહસ્તી આ શ્રુતધરો જે વ્યવસ્થા આપે તે આગમરૂપ પરોક્ષ વ્યવહાર કહેવાય છે.—વ્યવહાર સાધ્ય ૬૦ ૧૦, ગાં ૨૦૧-૨૦૬. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની જેમ આ શ્રુતધરો પણ આગમિક વિષયમાં પ્રમાણભૂત જ્ઞાન ધરાવે છે, તેથી તેઓને પણ પ્રમાણભૂત માનવા ભેઈએ.—ગાં ૨૧૧.

(૨) આગમથી વ્યતિક્રિત જે આચારાંગાદિ છે તે શ્રુત. નવપૂર્વ વગેરે જે ઉપર કલાં તે પણ શ્રુત તો છે જ, પણ તેની વિશેષતા એ છે કે તે અતીન્દ્રિયદર્શી પુરુષથી જ ઠીક સમજી શકાય છે, માટે તે આગમ કહેવાય છે અને બાકી શ્રુત કહેવાય છે એવા શ્રુતને ધારણ કરનાર પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેનો વ્યવહાર કરે તે શ્રુતવ્યવહાર.

(૩) અગીતાર્થને કોઈ ગૂઢપદોમાં આલોચના કહે અને તે ગીતાર્થ પાસે જઈ સમજાવે એટલે તે પણ તેવાં પદોથી શુદ્ધિકૃત કરે—તે આજ્ઞા.

(૪) ગીતાર્થે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલાદિ ભેઈને અમુક પ્રકારે શુદ્ધિ કરી હોય તેવી જ રીતે પ્રસંગ આવતાં તે ચાદ કરીને શુદ્ધિ કરવી તે ધારણા વ્યવહાર

(૫) સૂત્રમાં વિહિત ન છતાં જે વ્યવહાર ૩૬ ચર્ચ ગયો હોય તદનુસારે શુદ્ધિ કરવી કરાવવી તે.

૯. કલ્પસ્થિતિના ભેદો:—

(૧) સામાયિક વિષેના આચારની મર્યાદાને સામાયિક કલ્પસ્થિતિ કહે છે. તે આ પ્રમાણે—પ્રથમ અને ચરમ તીર્થ કરના સાધુઓને સામાયિક અલ્પદાલીન હોય છે. કારણ શૌક્ષ્ણ્ય પૂરે થયા પછી છોદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર આપવામાં આવે છે. વચલા તીર્થ કરના,

સાધુઓનું સામાયિકચારિત્ર જીવન ધર્મતજ હોય છે. વચલા તીર્થ'કરના સાધુઓને પોતાના સામાયિકચારિત્રની આ મર્યાદાઓ છે—૧. જેના ઘેર ઊતર્યા હોય તેના ભોજનપાનનો પરિહાર, ૨. ચાર મહાવ્રતનું પાલન, ૩ વંદના કરવી, ૪. જેણે પોતાનાથી પહેલાં વ્રત અંગીકાર કર્યા હોય તેને મોટો માનવો. આ ચાર કલ્પનું પાલન તો અવશ્ય કરવું જ જોઈએ. અને આ ચાર સિવાય બાકીના છ કલ્પ વિષે અનિયમ હોય છે. તે આ—૧. પોતાના માટે બનેલ ભોજનપાન લે પણ ખરા અને ન પણ લે; ૨. તે જ પ્રમાણે રાજપિંડ વિષે; ૩. જ્યારે દોષ લાગ્યો હોય ત્યારે જ પ્રતિક્રમણા કરે, અન્યથા નહિ; ૪. વર્ષાવાસ સિવાયના મહિનાઓમાં એક ઠેકાણે મહિનાથી વધારે રહે પણ ખરા અને ન પણ રહે; ૫. વર્ષાવાસનો પણ નિયમ નહિ; ૬. નમ્નતાનો પણ નિયમ નહિ.

પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ'કરના અનુયાયીઓને માટે આ પ્રકારનો સામાયિક કલ્પ નથી.

(૨) પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ'કરના સમયમાં અમુક વખત પછી પાંચ મહાવ્રતોનું આરોપણ કરવારૂપ હેતુપર્યાપનીય ચારિત્ર આપવામાં આવે છે, તેની મર્યાદાઓ આ પ્રમાણે છે—૧. આયેલકચ અર્થાત્ નમ્નતા, ૨. પોતાના માટે બનેલ પાનભોજનનો ત્યાગ, ૩. જેને ત્યાં ઊતર્યા હોય તેના પાન-ભોજનનો ત્યાગ, ૪. રાજપિંડનો ત્યાગ, ૫. વંદનાવ્યવહાર, ૬. પાંચ મહાવ્રતની પાલના, ૭. જેને પાંચ મહાવ્રતનું આરોપણ પ્રથમ થયું હોય તેને મોટા માનવાની પ્રથા, ૮. દોષી હોય કે નિર્દોષ પણ સવારસાંજ પ્રતિક્રમણ અવશ્ય કરવું, ૯. ચાતુર્માસ સિવાયના દિવસોમાં એક માસથી વધારે કથાંચ રહેવું નહિ, ૧૦. અને ચાતુર્માસ વર્ષાઋતુમાં કરવું. આ દશે નિયમો અવશ્ય પાળવા જોઈએ, એવી આ કલ્પની મર્યાદા છે. આયેલકચના બે અર્થ કરવામાં આવ્યા છે : અદ્વપવસ્ત્રતાને પણ આયેલકચ કહી શકાય અને નમ્નતાને પણ. શ્વેતાંબરો આ બન્ને અર્થને માને છે, ત્યારે દિગંબરો માત્ર નમ્નતાને જ.

(૩) જેઓ પરિહાર-વિશુદ્ધિ તપને સ્વીકારીને રહ્યા હોય તે નિર્વિશમાન કહેવાય છે. તેઓને યોગ્ય જે મર્યાદા તે નિર્વિશમાના કલ્પસ્થિતિ. તેમની મર્યાદા આવી છે :—નવ સાધુઓની મંડળી બનીને પરિહારવિશુદ્ધિક ચારિત્રને અંગીકાર કરે છે—તેમાં એક વાચનાચાર્ય

બને છે અને ચાર નિર્વિંશમાન અર્થાત્ તપસ્યા કરનારા અને ચાર તેમની સેવા કરનારા — અનુચર બને છે. છ માસ પર્થત નિચમ પ્રમાણે તપ કર્યા પછી નિર્વિંશમાન અનુચર બને છે અને અનુચર નિર્વિંશમાન બને છે. તેઓ પણ છ માસ પર્થત તપસ્યા કરે છે. ત્યાર પછી વાચનાચાર્ય છ માસ પર્થત તપસ્યા કરે છે અને યાજ્ઞીના બધા અનુચર બને છે અને તેઓમાનો કોઈ એક વાચનાચાર્ય જેઓ તપસ્યા નથી કરતા તેઓ પણ રોજ આચબિલ તો કરે જ છે. આમ ૧૮ માસનો આ પારિહારિક કલ્પ છે.

પારિહારિક તપસ્યામાં ઉપવાસ આ પ્રમાણે છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં જઘન્ય એક ઉપવાસ, મધ્યમ બે ઉપવાસ અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ ઉપવાસની મર્યાદા છે. શીતઋતુમાં જઘન્ય બે, મધ્યમ ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ ચાર ઉપવાસની મર્યાદા છે. અને વર્ષાઋતુમાં જઘન્ય ત્રણ, મધ્યમ ચાર અને ઉત્કૃષ્ટ પાંચ ઉપવાસની મર્યાદા છે. આમા પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે જઘન્યાદિને સ્વીકારીને તપસ્યા શરૂ કરે. ઉપવાસ બે ત્રણ વગેરે જે લીધા હોય તેના પારણે અભિગ્રહ ધરી આબેલ કરવાતુ હોય છે અને વળી પાછા ઉપવાસ—આમ છ માસ પર્થત કરે. જુઓ — પ્રવચનસારોદ્ધાર ગાં ૬૦૨થી.

આ પારિહારિક પોતાનો આ કલ્પ પૂરો થયા પછી પાછા પોતાના ગચ્છમાં આવી પણ નય છે; અને નથી આવતા તો જિનકલ્પને સ્વીકારે છે.

પારિહારિકોની યોગ્યતામા ચારિત્રશુદ્ધિ આવશ્યક છે જ તદુપરાત નવપૂર્વનું જઘન્ય શ્રુતજ્ઞાન પણ આવશ્યક છે તથા વ્યવહાર અને કલ્પ તથા પ્રાયશ્ચિત્તના પારગામી હોવા નેઈએ. અને અવસર્પણીમા ત્રીભ કે ચોથા અને ઉત્સર્પણીમા બીભ, ત્રીભ કે ચોથા—આરામા જન્મેલ હોવા નેઈએ.

આ પારિહારિક ચારિત્રને અંગીકાર કરનારા વિષે વિસ્તારથી બજાવા ઇચ્છનારે ચોથો કર્મગ્રંથ (સંઝ્ઞેત) ગાં ૧૨મી જોવી. અથવા પંચવસ્તુ ગાં ૧૪૮પથી. તેમા જિનકલ્પીનું વર્ણન છે. તે જ થોડા ફેર સાથે પારિહારિકને લાગુ પડે છે. જુઓ જુહ્તકલ્પ ગાં ૧૪૨પથી.

૧૦. જિનકલ્પ:—

ગચ્છથી બહાર જઈને તપસ્યાપૂર્વક જીવન વિતાવનારનો કલ્પ તે જિનકલ્પ, તેમની મર્યાદા તે જિનકલ્પરિચિતિ.

જિનકલ્પનો સ્વીકાર ગમે તે ગમે ત્યારે નથી કરી શકતું પણ પ્રથમ તો ગચ્છમાં રહીને અને ગચ્છમાં સાધુઓનો સંગ્રહ કરીને જ જિનકલ્પીના આચારનું પાલન કરવું પડે છે. તે આ :— આહારની સાત પ્રકારની એણા છે તેમાંથી માત્ર પાંચ પ્રકારની એણાની છૂટ છે અને તેમાં પણ એક અશન એક પાનનો અભિગ્રહ ધારણ કરવો જોઈએ. જિનકલ્પ બે પ્રકારનો છે—પાણિપાત્ર અને સપાત્ર, તથા સચેલ અને અચેલ. તેમાંથી જે પ્રકારની તેને ઇચ્છા હોય તેવો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અને ગચ્છમાંથી નીકળતાં પહેલાં પણ ગચ્છમોહ, ઉપધિમોહ, વિગયમોહ, શય્યાદિનો મોહ એ બધાને સમ્યક્ પ્રકારે ત્યાગવા જોઈએ; હ્રુપુ—સુકું ખાવાની ટેવ પાડવી જોઈએ; અને પ્રશસ્ત ભાવનાઓનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વળી ઊંડડા આસનની ટેવ પાડવી જોઈએ કારણ જિનકલ્પીને નિષદ્ધા તો છે જ નહિ. એટલે સદૈવ ઊંડડા આસને જ રહેવું પડે છે. આવી તંચારી કર્યા પછી યોતાના સંધને કે ગણને ભેગો કરી તીર્થ કર સમક્ષ, અને તે ન હોય તો ગણધર, તે પણ ન હોય તો ચૌદપૂર્વી, તે ન હોય તો અભિન્ન દશપૂર્વી અને તે પણ ન હોય તો વટવૃક્ષ જેવા કોઈ વૃક્ષ સમક્ષ જિનકલ્પનો અંગીકાર કરે. અને તે વખતે સર્વ કોઈને ખમાવે. પછી યોતાના સ્થાને જેને આચાર્ય સ્થાપિત કર્યો હોય તેને પણ ઉપદેશ આપે કે, સમ્યક્ પ્રકારે ગચ્છની અનુપાલના કરજો. આમ કહી પક્ષીની જેમ સર્વ કોઈ છોડી એકલો માત્ર પાત્ર લઈને એકાંતમાં નીકળી પડે છે. તૃતીય ચોરસી મુધી વિહાર કરે અને ચોથી ચોરસીમા તે જ્યાં હોય ત્યાં જ વાસ કરે. અને કંમશ માસ પર્વત રહેવા લાચક ક્ષેત્ર મળે એટલે ત્યાં વાસ કરે છે. જિનકલ્પી વિશે વિચાર નીચેના દ્વારથી કરવામાં આવ્યો છે—

૧. શ્રુત—જન્ય શ્રુતજ્ઞાનમાં નવમા પૂર્વની આચાર નામની વસ્તુ અને ઉત્કૃષ્ટ સિત્ત દશપૂર્વી હોય.

૨. સંહનન—વજ્રપક્ષનારાચ સંહનન હોવું જોઈએ.

૩. ઉપસર્ગ—ગમે તેવા આવે છતાં સંહન કરે; પણ પ્રતિકાર કરવાની ઇચ્છા ન કરે.

૪. વેદના—બે પ્રકારે : (૧) આલ્યુપગમિકા—પ્રત્યેક દિવસે હોય કરે તે અને તેના જ જેવી સ્વયંસ્વીકૃત આતાપના તપ વગેરેથી થતી. તપ પારિહારિક પ્રમાણે સમજવાનું છે. તથા (૨) જરા અને કર્મપાકજન્ય વેદના તે ઔપકમિકા.

૫. એકલો—તેની સાથે બીજો કોઈ ન હોય.

૬. સ્થિતિ—જ્યાં મલ-મૂત્રનો ત્યાગ કરે છે તે જગ્યા વિજન હોય અને ત્યાં જ બે વસ્ત્રોની જરૂર ન હોય તે ફેંકી દે છે. ગમે તેમ થાય પણ સાધુને અયોગ્ય ભૂમિમાં મલમૂત્રનો ત્યાગ ન કરે.

૭. વસતિ—નિવાસસ્થાન જેવું મળે તેવું જ વાપરે, આદિતમાં પણ તેનાં બારણાં બંધ ન કરે. તેમ જ ત્યાંનાં દર વગેરે બંધ ન કરે, અને તેને વિષે જરા પણ મમત્વ ન રાખે.

૮. વસતિનો માલિક જો તેમને શિષ્યામણુ આપે કે, ‘તમારે મકાનમાં આમ રહેવું અને આમ ન રહેવું, આ મળમૂત્ર ત્યાગવાની જગ્યા છે અને આ નથી, કેટલો કાળ રહેશો? આ તો તમે વાપરજો અને આ નહિ, મકાનની સંભાળ રાખજો ગાય-ઢોર આવે નહિ, કોઈ પડી જાય તે સમુંદરને’—આહું કહે તો તે વસતિમાં રહેવાનો વિચાર સરખો પણ ન કરે. વળી જેમાં બલિ દેવાતો હોય, દીવો બળતો હોય, કોઈ પ્રકારનો અગ્નિ આદિથી પ્રકારા હોય, વળી કોઈ પાડોશી શૃંગર્ય આવીને કહે કે અમારા ઘરની પણ જરા સંભાળ રાખજો, વળી તમે કેટલા જણા અહીં રહેશો એમ કોઈ પૂછે—તો પણ એ વસતિમાં જિનકલ્પી ન રહે.

૯. શિક્ષાચર્યા—તૃતીય પોરસીમાં પૂર્વેક્તિ પ્રકારે લે—દ્વખીસૂઝી.

૧૦. શિક્ષુની કોઈ પ્રતિમા સ્વીકારતા નથી. આંગેલ પણ કરતા નથી. કારણ હિમેશાં નિર્લેપ વસ્તુ લેવાની મર્યાદા જ આ કલ્પની છે.

૧૧. જ્યાં માસકલ્પ કર્યો હોય ત્યાં ગામને છ પંક્તિમાં વહેંચી નાખે અને પ્રત્યેક દિવસ અકેક પંક્તિમાં શિક્ષા માગે.

૧૨. એક જ મકાનમાં જિનકલ્પીઓ રહે તે ઉત્કૃષ્ટથી સાત રહે. પણ તેઓ પરસ્પર વાતચીત ન કરે.

૧૩. ક્ષેત્ર—જિનકલ્પીના જન્મનું ક્ષેત્ર અને જ્યાં તેણે જિનકલ્પનો સ્વીકાર કર્યો હોય તેવું ક્ષેત્ર કર્મભૂમિ જ છે. અકર્મભૂમિમાં તેમનો જન્મ અગર જિનકલ્પનો સ્વીકાર હોતો નથી. પણ જો દેવ વગેરે કોઈ જીહાવી સર્વ જાય તો અકર્મભૂમિમાં પણ લાભે.

૧૪. કાલ—અવસર્પિણીમાં જન્મની આપેક્ષાએ તૃતીય અને ચોથો આરો; પણ સદ્ભાવ પાંચમાં પણ હોય. અને ઉત્સર્પિણીમાં જન્મ તો બીજી ત્રીજી અને ચોથામાં સહવે પણ જિનકલ્પનો સ્વીકાર ત્રીજી-ચોથામાં જ કરે.

સ્થા-૫૧

૧૫. ચારિત્ર—પ્રથમ જે ચારિત્રમાથી કોઈ પણ એક હોય તો સ્વીકાર કરી શકે છે. સ્વીકાર કર્યા પછી તો સૂક્ષ્મસંપન્ન રિ પણ હોય.

૧૬. તીર્થ—તીર્થ ચાલતુ હોય ત્યારે જ.

૧૭. પર્યાય—જન્મથી માંડીને ૨૯ વર્ષ ઓછામાં ઓછાં જોઈએ અને સાધુપર્યાય ૨૦ વર્ષનો.

૧૮. આગમ—તત્ત્વ શ્રુત જિનકલ્પ સ્વીકાર્યા પછી ભણે નહિ. પૂર્વાધીતનો સ્વાધ્યાય કરે.

૧૯. વેદ—સૌવેદ સિવાયનો હોય અને સ્વીકારે; સ્વીકાર્યા પછી સવેદ અગર અવેદ. અવેદ એ ઔપશમિક સમજવો; કારણ જિનકલ્પીને ક્ષપકશ્રેણી નથી. અને તે ભવમાં કેવળજ્ઞાન પણ થતું નથી.

૨૦. કલ્પ—સ્થિતકલ્પમાં પણ હોય અને અસ્થિત કલ્પમાં પણ હોય. દ્વશમાથી ચાર જે વચલા તીર્થ કરના સમયમાં હોય છે, તે અસ્થિત કલ્પ; અને ફરી જે પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ કરના સમયમાં હોય છે, તે સ્થિતકલ્પ. —જીઓ પૃ. ૭૬૭ ટિપ્પણ નં. ૯.

૨૧. લિંગ—સ્વીકાર કરે ત્યારે તે દ્રવ્ય અને ભાવ બન્ને લિંગ હોય; પણ પછી કદાચ દ્રવ્ય લિંગ ન પણ હોય, —જો ચાર લઈ જાય અથવા જીર્ણ થઈ જાય તો.

૨૨. લેશ્યા—જ્યારે સ્વીકારે ત્યારે ત્રણ પ્રશસ્ત લેશ્યા હોય; પણ પછી તો બધીનો સભવ છે. પણ અપ્રશસ્તમાં તે લાંબા કાળ ન રહે તેમ તેની તે અતિસૂક્ષ્મ પણ ન હોય.

૨૩. ધ્યાન—જ્યારે ધર્મધ્યાનમાં હોય ત્યારે સ્વીકારે; પણ સ્વીકાર્યા પછી આર્તાદિ ધ્યાન પણ સંભવે. કારણ, કર્મની ગતિ વિચિત્ર છે. પણ આર્ત રોદ્ધ ધ્યાન તેને ખાસ બંધક નથી થતા, કારણ કુશલ પરિણામ તેના ઉદામ હોય છે.

૨૪. ગણના—એક સમયમાં જિનકલ્પને સ્વીકારનારા ઉત્કૃષ્ટ શત પૃથક્, —૯૦૦ લાભે. પણ પૂર્વપ્રતિપત્ત તો સહસ્રપૃથક્—૯૦૦૦ લાભે.

૨૫. અભિગ્રહ—જિનકલ્પ એ જ જીવનપર્યંતનો એક અભિગ્રહ હોવાથી બીજા અલ્પકાલીન અભિગ્રહો હોતા નથી. વળી તેને ગાયરચર્યામાં બીજાની જેમ કોઈ અપવાદને સ્થાન નથી એટલે તેનું પાલન જ વિશુદ્ધિકર છે.

૨૬. પ્રવ્રજ્યાદિ—કોઈની પ્રવ્રજ્યા અને મુંઠન કરતો જ નથી. કોઈને અવશ્ય દીક્ષા લેશે એવો ધારી ઉપદેશ આપે છે પણ પછી દીક્ષા માટે સંવિગ્ન સાધુ પાસે મોકલી આપે છે.

૨૭. પ્રાયશ્ચિત્ત—મનથી પણ ને કોઈ સૂક્ષ્મ અતિચાર થયો હોય તો જ્યન્ય પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ચાર ગુરુભાસનું છે:-

२८. निष्प्रतिकर्म—आंभना भेलने पणु काढवा नथी तो पणु
शरीरबिकित्वा तो करे शेना ?

૨૬. કારણ—જેમ પીલ સાધુઓ જ્ઞાનાદિના કારણે અપવાદ-
માર્ગ^૧ સેવન કરે છે, તેમ જિનકલ્પીને કોઈ એવા કારણસર અપવાદ-
^૨ ૧. ૪ સેવન ન થાય છે.

૩૦. તૃતીય ચોરસી—તેમનો શિક્ષાકાલ અને વિહારકાલ છે અને બાકીના વખતમાં કાયાત્પર્ગની પાલના છે. ચાલવાની શક્તિ ન હોય તો નિત્યવિહાર ન કરે પણ એક ક્ષેત્રમાં વધારે તો રહે જ નહિ.

૩૧. સમાચારી—સાધુસમાચારીના ફર બોલ છે તેમાંથી—(૧) આવશિયકી—કર્ચાઈક બહાર જવાનું હોય ત્યારે ‘જવું આવશ્યક છે’ એમ કહેવું તે, (૨) બહારથી પાછા ફરી ‘હવે મારે માટે ગમન નિષિદ્ધ છે’ એમ કહેવું તે, (૩) મિથ્યાકાર,—કોઈ સ્ખલના થઈ હોય તો ‘આ મારું દુષ્કૃત્ય મિથ્યા થાઓ’ એમ કહેવું તે, (૪) આપ્રચ્છા—પોતાના કાર્યની રત્ન માંગવી તે, (૫) ઉપસપદા—એ પ્રકારની છે: સાધુ પાસે અને શુદ્ધસ્થ પાસે; તેમાંથી શુદ્ધસ્થને સ્થાન નિમિત્તે પૂછવું અને રત્ન લેવી તે જિનકલ્પીને હોય; પણ જ્ઞાનાદિ નિમિત્તે ખીબ સાધુ પાસે આજ્ઞા માંગી રહેવાની ઉપસપત્ તેમને ન હોય.—આ પાંચ સિવાયની ખીબ સમાચારી જિનકલ્પીને નથી હોતી.

પારિશ્રવિક માટે પણ આ બધો વિચાર સરળો જ છે, પણ જે લેઈ છે તે નીચે પ્રમાણે—

આ પારિહારિકો જિનની પાસે જ તેવું ચારિત્ર અંગીકાર કરે છે અને જવન્યથી એકથી ત્રણ ગચ્છો આણું ત્રત અંગીકાર કરે છે. પારિહારિકંતુ પારણ આંગેલથી છે જ્યારે જિનકલ્પ માટે તેમ નથી. પારિહારિક કલ્પ અલ્પકાલીન પણ છે ને તેઓ કલ્પ પૂરો થયા પછી સ્થવિર કલ્પમાં પાછા આવે, અને નવજીવ પણ છે ને તેઓ પૂરો થયા પછી જિનકલ્પમાં આવે અગર ફરી ફરીને તે જ કલ્પ સ્વીકારે. આ સિવાય ખીને પણ ભેદ છે તે જિજ્ઞાસુએ નોંઠ લેવે।.

ખૂટકકલ્પમાં જિનકલ્પનું જે વર્ણન છે તે મેં અહીં સંક્ષેપમાં ઉતાર્યું છે તેથી તેનાં દ્વારો અને અહીં ગણાવેલાં દ્વારોમાં ભેદ આવે તે સ્વાભાવિક છે. જુઓ ખૂટકકલ્પ ગા. ૧૧૩૨ થી. પંચવસ્તુ ગા. ૧૩૬૮ થી.

૧૧. સ્થવિરકલ્પ :—

આચાર્યાદિ જે ગચ્છવાસી હોય છે તે સ્થવિર કહેવાય છે. તેમની જે આચારમર્યાદા તે સ્થવિરકલ્પસ્થિતિ. તે આ પ્રમાણે—(૧) વિધિ-પૂર્વક પ્રવ્રજ્યા લેવી તે, (૨) ત્યાર પછી પ્રતિદિનકૃત્યનો અને શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, (૩) શાસ્ત્રના અર્થનું ગ્રહણ, (૪) અનિચતવાસ—ચાતુર્માસ સિવાયના દિવસોમાં એક માસથી વધારે ક્યાંઈ ન રહેતાં દેશદર્શન કરવું, (૫) નિષ્પત્તિ—વિહાર દરમિયાન નવા નવા યોગ્ય શિષ્યોને દીક્ષા આપી સાધુ બનાવવા અને વિહરવું—તે વખતની મર્યાદા આ પ્રમાણે :— ૧. આચાર્ય, ૨. ઉપાધ્યાય, ૩. સિક્ષુ, ૪. સ્થવિર અને ૫. શૈક્ષ આમ પાંચ વર્ગમાં સંપૂર્ણ સાધુસમુદાય વહેંચાઈ જાય છે. (૬) વિહાર—કયું ક્ષેત્ર સાધુસમુદાય માટે વિહરવા યોગ્ય છે અને કયું નથી એની તપાસ કરીને પછી તે તે ક્ષેત્રોમાં વિહાર કરવો. અને તે વેળાએ ઉપધિ કોણ કેવી રીતે ઉપાડે એ બધી મર્યાદા, અને ઉપાશ્રયમાં કેમ પ્રવેશવું અને સિક્ષા માટે કેમ નીકળવું ઇત્યાદિના નિયમોનું પાલન, (૭) સમાચારી—ઇચ્છાકાર, મિથ્યાકાર આદિ દ્વારવિધ સમાચારીનું પાલન તથા બીજા નાના મોટા જે નિયમો હોય તેમનું પણ પાલન. વિસ્તાર માટે જુઓ ખૂટકકલ્પ ભાષ્ય—ગા. ૧૪૪૬ થી.

૧૨. સમાચારી :—

જુઓ ભગવતી શા. ૨૫, ઉ. ૭, પૃ. ૧૪૪. આ જ દશ સમાચારીનું વર્ણન ઉત્તરાધ્યયન અ. ૨૬માં વ્યુત્ક્રમે છે. પણ તેની નિયુક્તિની ગાથામાં આ જ ક્રમે છે (ગા. ૪૮૨ થી). આવશ્યક નિયુક્તિમાં તો પ્રસ્તુત-સૂત્રગત ગાથાઓ જ છે—ગા. ૬૬૫ થી. ખૂટકકલ્પ ગા. ૧૩૭૮માં તથા ૧૬૨૩માં આ દશ સમાચારી ગણાવી છે અને તદુપરાંત ગા. ૧૩૮૧ થી તથા ૧૬૨૪ થી ચક્રવાલ સમાચારીનું વર્ણન છે, તેમાં પ્રથમ જિનકલ્પીને યોગ્ય અને પછી સ્થવિરકલ્પીઓને યોગ્ય સમાચારીનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. વળી જુઓ પંચાશક ૧૨મું. શિષ્યાચરિત ક્રિયાકલાપ તે સમાચારી. તેના ત્રણ ભેદ છે—૧. ઓધસમાચારી—અર્થાત્ સામાન્ય સમાચારી જે ઓધનિયુક્તિમાં

પ્રસિદ્ધ છે તે; ૨. દશધા સમાચારી — તે અહીં સૂત્રમાં ગણાવેલી ઇચ્છા-કારાદિ. અને ૩. પદ્ધતિભાગ સમાચારી — તે છેદસૂત્રોમાં છે. તેમાં વર્તમાન-કાળના જીવોને ઉપકારી થાય એ દૃષ્ટિએ, તેઓ પૂર્વનો અભ્યાસ તો કરી શકે તેમ રહ્યું ન હોવાથી, નવમા પૂર્વની તૃતીય આચાર નામની વસ્તુમાંથી ૨૦મા ઓષ નામના પ્રાણતમાંથી જે આચારની સંકલના કરવામાં આવી છે, તે ઓષનિયુક્તિ નામે ઓળખાય છે. અને દશધા સમાચારી એ ઉત્તરાધ્યયનના ૨૬મા અધ્યયનના સારરૂપ છે. પદ્ધતિભાગ સમાચારી પણ નવમા પૂર્વમાંથી સંકલિત કરવામાં આવી છે. આ ૦ નિ ૦ ગા ૦ ૬૬૫.

૧૩. સમાચારીના દશ લેહો :—

(૧) કોઈ કારણસર કાંઈક કરવા કોઈને કાંઈ કહેવું હોય ત્યારે ‘ઇચ્છાકાર’નો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ખીલે પણ તેને કહેવામાં આવ્યું ન હોય છતાં કોઈનું કાંઈ કરવા ચાહતો હોય તો તેણે પણ ‘ઇચ્છાકાર’નો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ઇચ્છાકાર એટલે સ્વેચ્છાથી કરવું. તેનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે ‘આપની મરજી હોય તો મારું આ કસો’ (મારી કાંઈ બળજોરી નથી.) અથવા—‘હું આપની ઇચ્છા હોય તો આપનું અમુક કામ કરી આપુ.’ (તે કરવામાં મારી કાંઈ બળજોરી નથી.)

ખરી રીતે તો ઉત્સર્ગપદે પોતાની શક્તિ હોય ત્યાં સુધી તો ખીલને કોઈ કામ માટે કહેવાનું જ નથી. પણ જો તે પોતે કરવાને શારીરિક કે માનસિક દુર્બલતાને કારણે અશક્ત હોય અથવા તે કામ કેમ કરવું તે જાણતો જ ન હોય, તો જ ખીલને વિનતી કરવી એવો અપવાદમાર્ગ છે. કોઈ જ્ઞાનને મદદ કરવી હોય તો પણ તેની રત્ન લઈને જ કરવી જોઈએ. કારણ, સભવ છે તે મદદ ન જ ચાહતો હોય. આવી સહાય લેવાની વિનતી પણ રત્નાધિકને તો કરાય જ નહિ. સાધુઓની એ સામાન્ય મર્યાદા જ છે કે તેમણે કોઈની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કરવું નહિ. તેથી જ આ ‘ઇચ્છાકાર’ને સમાચારીમાં સ્થાન છે. ઓચાચ વગેરેની સેવા કરવી હોય તો પણ ઇચ્છાકારપૂર્વક જ કરવી જોઈએ. વળી આચાર્યે પણ શિષ્ય પાસેથી સેવા લેવી હોય તો તેમણે પણ ઇચ્છાકારનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. નિર્ગ્રન્થ શાસનમાં કોઈ પણ કામ માત્ર હુકમથી કે બલાત્કારથી કરવા-કરાવવાનું છે જ નહિ. આ તો ઉત્સર્ગ-માર્ગ સમજવો. પણ જો શિષ્યો અવિનીત જ હોય અને પ્રથમ ઇચ્છાકારથી

ન માને, તો આજ્ઞાપ્રયોગ અને તે પણ ન માને તો પછી બલપ્રયોગની પણ ફટ છે. આવશ્યક નિં ગાં ૬૬૮થી.

(૨) સંયમમાર્ગમાં કાંઈક રખાવના થઈ હોય—અતિચાર લાગ્યો હોય તો ‘આ મારું દુષ્ટત મિથ્યા થાઓ’ એવું કહેવું તે મિથ્યાકાર છે. પણ પોતાનું દુષ્ટત મિથ્યા તો જ થાય—અર્થાત્ દુષ્ટત્યનું કટુક ફળ તો જ ન મળે, જો તે મિથ્યાકાર દેવાની સાથે ફરી પાછો મન-વચન-કાયાથી એ કૃત્ય કરે નહિ, કરાવે નહિ, અને અનુભવે નહિ. અન્યથા એ મિથ્યાકાર અસત્યવાદ અને માયારૂપ—ઠપટરૂપ બની જાય છે અને ભલકું તેથી બીજાં વધારાનાં કટુક ફળો ભોગવવાં પડે છે. એટલે મિથ્યાકાર દેવારૂપ પ્રતિકમણ તો જ સફળ બને, જો ફરી તેવું કર્મ ન કરે. નિર્ધુક્તિકારે ‘મિથ્યાદુકકટ’ એ પદના પ્રત્યેક અક્ષરનો પણ મનોરંજક અર્થ બતાવ્યો છે—આવં નિં ગાં ૬૮૩થી.

(૩) કલ્પાકલ્પનો જેને નિશ્ચય હોય, પાંચ મહાવ્રતમાં જે સ્થિર હોય, સંયમ અને તપથી જે આદ્ય હોય તેવા સુચમીએ—વાચના લેતી વખતે, ઉપદેશ સાંભળતી વખતે, સૂત્રાર્થનું કથન થાય ત્યારે—‘આપનું કહેવું અવિતથ છે’ અર્થાત્ સત્ય છે એમ કહેવું તે ‘તથાકાર’ કહેવાય છે. આવં નિં ગાં ૬૮૮-૮૯.

(૪) અવશ્યકરણીય હોવાથી આવશ્યિકી અને નૈષેધિકી બન્ને અર્થાતઃ એક જ છે; પણ ગમન વખતે જે અવશ્યકરણીય છે તે આવશ્યિકી, અને આગમન વખતે પાપપ્રવૃત્તિનો નિષેધ કરવારૂપ જે અવશ્યકરણીય છે તે નૈષેધિકી—એવા ગમનાગમન દ્વત તેના બે ભેદ પડે છે. ભિક્ષાચર્યા વગેરે આવશ્યક કાર્ય હોય ત્યારે ગુરુ આજ્ઞાથી—‘આવશ્યક કાર્ય છે.’ એમ કહી બહાર જવું તે આવશ્યિકીક્રિયા. સામાન્ય રીતે એવો નિયમ છે કે સાધુએ એકાગ્ર થઈ પ્રસાંત ભાવે રહેવું જોઈએ. અને અપવાદ માર્ગે આવશ્યક કાર્ય હોય તો જ સ્વસ્થાન છોડી જવું જોઈએ. એટલે જતી વખતે આ આવશ્યિકી કહેવાની હોય છે. આવશ્યકકાર્યની ગણતરીમાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનું સાધક જે કાર્ય હોય તે આવે છે. બાકીના નહિ. એટલે બાકીના કાર્ય વખતે ‘આવશ્યિકી’નો પ્રયોગ કરે તો ભલટો કર્મબધ થાય છે. અને ઉપર્યુક્ત આવશ્યક કાર્ય પ્રસંગે પ્રયોગ કરે, તો નિર્દોષ છે. આવં નિં ગાં ૬૯૧થી.

(૫) આવશ્યકી કરીને વસતિ બહાર ગયેલ સાધુ ન્યારે પાછા ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશે છે ત્યારે કહે છે કે, ‘પાપપ્રવૃત્તિનો હવે નિષેધ કરુ છું,’ અગર ‘હવે મારો ગમનવ્યાપાર બંધ કરું છું.’ આ નૈષેધિકી છે. પણ જો એમ કહીને ખરેખર તે અસહ્યોગથી નિવૃત્ત થાય તો જ તેની નૈષેધિકી સફલ છે, અન્યથા નહિ વળી ન્યારે ગુરુ પાસે જવું હોય ત્યારે પણ નૈષેધિકી કરીને જ જવું જોઈએ. — આવશ્યક નિં ૫૦ ગાં ૬૯૫થી.

(૬) શિષ્યે ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ સિવાયની બધી ક્રિયા ગુરુને પૂછીને જ કરવી જોઈએ. એટલે કાંઈ પણ કરવું હોય તો ગુરુને પૂછવું કે, ‘હું આ કાર્ય કરુ ?’ તે આપૃચ્છના કહેવાય છે. આવં નિં ૫૦ ગાં ૬૯૭.

(૭) પ્રતિપૃચ્છા એટલે ગુરુએ જે કામ કરવાનો પ્રથમ નિષેધ કર્યો હોય, તે જો પ્રબલ પ્રયોજન હોય અને કરવાની રત્ન માગવી હોય તો તે પ્રતિપૃચ્છા કહેવાય છે. અહીં આવશ્યક નિર્યુક્તિનો પાકાંતર છે જેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—કે ગુરુએ જે કરવાનું કહી રાખ્યું હોય તે કાર્ય કરવાની શરૂઆત કરતાં પહેલાં ગુરુને કહેવું કે તે હું કરુ છું—એ પ્રતિપૃચ્છા કહેવાય છે—આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગાં ૬૯૭.

(૮) પોતે જે શિક્ષામાં લાવ્યો હોય તેમાથી ખપ હોય તો લેવાનું શૈક્ષ સાધુને આમત્રણ આપવું તે છદ્દના. જેમ કે, હું અમુક અમુક અશન-પાન લાવ્યો છું તેમાથી કોઈની કાંઈ લેવાની ઇચ્છા હોય તો લો.

(૯) શિક્ષા પોતે ન લાવ્યો હોય પણ નિમત્રણ કરવું કે હું તમારા માટે અમુક અશન-પાન લાવી આપુ તે નિમત્રણા. આને બદલે ઉત્તરાધ્યયનમાં અભ્યુત્થાન સમાચારી છે જેનો અર્થ ગુરુપૂજ છે.—જુઓ ઉત્તરાધ્યયન અં ૨૬, ગાં ૭. આવશ્યક નિં ૫૦ ગાં ૬૯૭.

(૧૦) ઉપસપદા બે પ્રકારની છે. શૃહસ્થના આશ્રયસ્થાનમાં રહેવું તે શૃહસ્થોપસપદ્મ અને જ્ઞાન દર્શન તથા ચારિત્ર અર્થે અન્ય સાધુના આશ્રયે સ્વગચ્છને છોડીને રહેવું તે સાધૂપસપદા કહેવાય છે. અહીં બીજી પ્રસ્તુત છે. આવશ્યકનિં ૫૦ ગાં ૬૯૮થી.

૧૪. કાલિવિષયક અનુયોગદ્વાર :—

કોઈ પણ સૂત્રની વ્યાખ્યાનાં કારો—અનુયોગનાં કારો આ ચાર છે—ઉપક્રમ, નિલેખ, અનુગમ, અને નય. તેમાં અનુગમ—વ્યાખ્યાનના બે પ્રકાર છે : સૂત્રાનુગમ અને નિર્યુક્ત્યનુગમ નિર્યુક્ત્યનુગમના પાછા

ત્રણ પ્રકાર છે : ૧. નિલેપનિર્યુક્ત્યનુગમ, ૨. ઉપોદ્ધાત નિર્યુક્ત્યનુગમ, અને ૩. સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમ. તેમાં ઉપોદ્ધાત નિર્યુક્ત્યનુગમ—એટલે કે શાસ્ત્રોત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ —નાં દ્વારો ઉદ્દેશ, નિર્દેશ આદિ બધાં મળી ૨૬ છે. (નિં ગાં ૧૩૭-૧૩૮) તેમાં પાંચમું દ્વાર કાલ વિષયક છે. અને એ પ્રસંગે આ સમાચારીની ચર્ચા હોવાથી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે ‘કાલના વિષયમાં કહી છે.’—જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગાં ૬૬૭.

૧૫. સંભોગના બાર પ્રકાર :—

(૧) ઉપધિ : વસ્ત્રપાત્રરૂપ ઉપધિને જ્યાં સુધી દોષશુદ્ધ લે ત્યાં સુધી બીજા સંભોગિક સાથે સંભોગિક રહી શકે છે. પણ જો અશુદ્ધત્વ ગ્રહણ કરે કરે અને કહેવામાં આવે તો પ્રાયશ્ચિત્ત લે તો સંભોગાહં છે. પણ આવી રીતે ત્રણ વાર ભૂલ કરે ત્યાં સુધી જ સંભોગાહં છે. ચોથી વાર ભૂલ કરે તો પછી તેને મંડળાથી અલગ જ કરવો જોઈએ; પછી ભલે તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું હોય. તે જ પ્રમાણે જો મંડળાથી અલગ હોય તેવા વિસંભોગિક-પાર્શ્વસ્થ કે સંયતી સાથે તે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ ઉપધિની એવણા કરે તો ત્રણ વાર માફ થાય પણ પછી વિસંભોગાહં ગણવો. તે જ પ્રમાણે ઉપધિના ગ્રહણની જેમ ઉપધિના પરિકર્મ અને પરિભોગ વિષે પણ સંભોગિક અને વિસંભોગિકની વ્યવસ્થા સમજી લેવી.

(૨) શ્રુત :— સંભોગિક કે બીજા ગચ્છમાંથી ઉપસંપન્ન થયેલને વિધિપૂર્વક જો વાચના આપતો હોય તો શુદ્ધ ગણાય; પણ જો શ્રુતની વાચના અવિધિપૂર્વક સંભોગિકને કે ઉપસંપન્નને કે અનુપસંપન્ન વગેરેને કરતો હોય, તો ત્રણ વાર તો માફ છે પણ પછી તો પ્રાયશ્ચિત્ત લે તો પણ વિસંભોગાહં જ સમજવો.

(૩) ભક્ષતપાન :— આની વ્યવસ્થા ઉપધિ જેમ જ સમજવી— પણ ઉપધિમાં જ્યાં પરિકર્મ અને પરિભોગ હવું, ત્યાં ભોજન અને દાન સમજવું.

(૪) અંજલિપ્રગ્રહ :— સંભોગિકોને અને સવિગ્ન એવા અસં-ભોગિકોને હાથ જોડી ‘ક્ષમાશ્રમણોને નમસ્કાર’ એમ કહેવારૂપ અંજલિ-પ્રગ્રહ કરે તો શુદ્ધ છે. પણ જો પાર્શ્વરથાદિને તે પ્રમાણે કરે, તો પૂર્વ જેમ ત્રણ વાર માફ પણ પછી વિસંભોગાહં સમજવો.

(૫) દાન :— સંભોગિકને કે અન્યસંભોગિકને પોતાના શિષ્યો આપવા તે શુદ્ધ છે. પણ તેમા શરત એ છે કે, જેઓ પોતાના શિષ્યોને વજ્રપાત્રાદિથી ભરપૂર ન રાખી શકતા હોય તેટલા જ કારણે તેમને શિષ્ય ન મળતા હોય તેવાને જ આપે તો; અને જો કારણ વિના વિસંભોગિકને અગર પાર્શ્વસ્થને શિષ્યો આપે તો પૂર્વવત્ વિસંભોગાહં.

(૬) નિકાચનાઃ — નિકાચના, છન્દના, અને નિમન્ત્રણા એ પર્યાયો છે. સંભોગિકને શમ્બા, ઉપધિ, આહાર, શિષ્યદાન, સ્વાધ્યાય — આદિનું નિમન્ત્રણ આપે એ શુદ્ધ છે, પણ વિસંભોગિકને કે પાર્શ્વસ્થને તેમ કરે તો પૂર્વવત્ વિસંભોગાહં સમજવો.

(૭) અભ્યુત્થાનઃ — એટલે આવનારને માન આપવા ખાતર પોતાના આસનને છાડી દેવું તે. આને વિષે પણ પૂર્વ જેમ સંભોગિક — વિસંભોગિકની વ્યવસ્થા સમજ લેવી.

(૮) કૃતિકર્મઃ — વિધિપૂર્વક વંદન કરે તો શુદ્ધ; પણ અવિધિથી કરે તો પૂર્વવત્ વિસંભોગાહં. જો અશક્ત હોય તો માત્ર સૂત્રોચ્ચારણથી પણ વંદન થઈ શકે છે. અને તે શુદ્ધ ગણાય છે.

(૯) વૈથાવૃત્ત્યકરણુઃ — આહાર — ઉપધિ આદિ દેવાથી, મહામૂત્ર ત્યાગવાનું ખાતર દેવાથી, કલેશ ધટાડવાથી, સહાય આપી ઉપચાર કરવાથી વૈથાવૃત્ત્ય — સેવા થાય છે. આ વિષયમાં પણ સંભોગાસંભોગની વ્યવસ્થા સમજ લેવી.

(૧૦) સમવસરણુઃ — જિનસ્નાન, સ્થયાત્રા, પટ્ટયાત્રા આદિ કારણે જે દેહાણે અનેક સાધુ ભોગ થાય તે સમવસરણુ. આથી આ પ્રકારના સાધુઓના અન્ય ઉપાશ્રય પણ સમજ લેવા જોઈએ. જેમકે વર્ષાવગ્રહ-વર્ષાવાસનો ઉપાશ્રય, ઋતુખર્જાવગ્રહ, વૃદ્ધનાસાવગ્રહ આદિ. આવા અવગ્રહો — ઉપાશ્રયોના પણ જે ભેદ છે. સાધારણાવગ્રહ અને પ્રત્યેકાવગ્રહ. જુદા જુદા ગચ્છના સાધુએ મળી અવગ્રહ માગ્યો હોય તે સાધારણાવગ્રહ અને કોઈ એક જ ગચ્છના સાધુએ માગ્યો હોય તે પ્રત્યેકાવગ્રહ. એ ઉપાશ્રયોમાં જાણી-જોઈને જો કોઈ શિષ્ય ચોરી કરે અથવા વજ્રાદિની ચોરી કરે તો સંભોગિક હોય કે અન્યસંભોગિક પણ તે વિસંભોગાહં જ સમજવો. વળી જો અબલતા ચોરી કરી હોય અને કક્ષા છતાં પાછુ ન વાળે તો પણ વિસંભોગાહં જ સમજવો.

(૧૧) સંનિષદા:— વિશેષ પ્રકારનું અનુકૂળ આસન તે સંનિષદા. આના વિષયમાં સંલોગાસ લોગની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે:— સન્નિષદાગત કોઈ આચાર્ય નિષદાગત સંલોગિક આચાર્ય સાથે લે શ્રુતનું પરિવર્તન કરે તે શુદ્ધ છે. પણ લે અન્યસંલોગિક, પાર્શ્વેસ્થ, સાધ્વી કે ગૃહસ્થની સાથે તે પ્રકારે બેસી શ્રુતનું પરિવર્તન કરે તો પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય છે. આસન ઉપર બેસીને સૂત્રાર્થ પૂછે અગર આલોચના કરે તો પણ પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય છે. પૂર્વવત્ ત્રણ વાર માફ પછી વિસંભોગાહ.

(૧૨) કથાપ્રખંધન:—કથા એટલે વાદાદિ. તે પાંચ પ્રકારે છે. તેને પ્રખંધથી કરવી, તે કથાપ્રખંધન. કથાના પાંચ પ્રકાર આ છે—૧. વાદ—છલ જ્ઞતિના પ્રયોગ વિના પંચાવયવ કે ત્ર્યવયવ વાદકથી વાદી કે પ્રતિવાદી દ્વારા પોતાના મતનું સમર્થન કરવું પણ દુષ્ટિ સત્યાન્વેષણની જ હોય તે વાદ કહેવાય છે, વીતરાગકથા એ વાદકથા છે. ૨. જલ્પ—લે વાદમાં છલજ્ઞતિનો પ્રયોગ કરે તો તે જલ્પ કહેવાય છે. ૩. જે કથામાં એક જણ જ પોતાનો પક્ષ કરે છે, બીજો પોતાનો કોઈ પણ પક્ષ નહિ મૂકતાં માત્ર દૂષણ જ આપે છે, તે વિતંડાકથા છે. ૪. પ્રકીર્ણકથા—આમાં ઉત્સર્ગમાર્ગની કથા અથવા દ્રવ્યારિતકનયાશ્રિત કથાનો સમાવેશ છે. ૫. નિશ્ચયકથા—એ અપવાદમાર્ગની કથા અથવા પર્યાયારિતકનયાશ્રિત કથા છે.

તેમાં પ્રથમની ત્રણ શ્રમણી સાથે સાધુએ ન કરવી જોઈએ. પણ લે શ્રમણી સાથે કરે, તો પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાગી છે. પૂર્વવત્ ત્રણ વાર માફ પણ ચોથી વાર પ્રાયશ્ચિત્ત લે તો પણ વિસંભોગાહ સમજવો.

૧૩. કૃતિકર્મના આર આવર્તો:—

મૂળમાં અવતરણમાં ટાંકેલી ગાથા આવશ્યક નિર્ચુકિતની છે. ગા. ૧૨૦૨. અને ત્યાર પછીની ગાથાઓમાં આની સમજણ આપી છે અને કહ્યું છે કે આ પ્રમાણે ૨૫ આવશ્યકથી પરિશુદ્ધ લે વંદના કરવામાં આવે, તો તે શીઘ્ર નિર્વાણ પામે અથવા વિમાનવાસી દેવ થાય.

સુશુરુને વંદના—“ધમ્મામિ ખમાસણો ! વંદિહ જલણિજ્જાએ નિસીહિયાએ. અણુજ્જાહ, મે મિક્કજ્જાહ, નિસીહિ અહોકાયં કાયસંકાસં. ખમણિજ્જાએ લે કિલામે. અપ્પકિલંતાણં બહુસુલેણં લે દિવસે વંધકતો ? જત્તા લે ? જલણિજ્જાંય લે ?” ઇત્યાદિ પાઠથી જે વખત કરવાની હોય છે.

તેમાં ‘ધૃત્વામિ ખમાસમણો’થી માંડી ‘મિહગ્ગહ’ સુધીના પાઠનેો અર્થ એ છે કે ‘હું પાપથી દૂર થઈ આપને વંદન કરવા ચાહું છું તો આપ પરિમિત અવગ્રહ આપો (ચોડી જગ્યા આપની પાસે આપો)’. એટલે કે આ અવગ્રહચાચનાની ક્રિયાનો સૂચક પાઠ છે. આટલા પાઠમાંથી ‘અણુભણ્ણહ’ પદ આવે એટલી વારમાં એક વખત પોતાના શરીરને અર્ધ અવનત કરવાનું હોય છે. આ એક અવનત કહેવાય છે અને તે જ પ્રમાણે ફરી વંદના કરતો હોય ત્યારે પણ ફરી અવનત થવાનું હોય છે —આમ કૃતિકર્મમાં જે અવનત છે.

દીક્ષા લેતી વખતે શિષ્યની અથવા જન્મતી વખતે બાળકની જેવી મુદ્રા — અર્થાત કપાલ પર જે હાથ ધરી નમ્રતા ધારણ કરવી તે — હોય છે તે ચથાન્નત કહેવાય છે. વંદના વખતે આ એક ચથાન્નત મુદ્રા હોવી નોઈએ.

અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરવાની ચાચના પછી તે મળે એટલે કલક આસને ખેરી બન્ને હાથ લાંબા ગુરુની દિશામાં રાખી પછી ગુરુના ચરણમાં બન્ને હાથે સ્પર્શ કરી ઉપયુક્ત પાઠમાંથી ‘અ’ અક્ષર નીચા અવાજે કહી ત્યાંથી હાથ ઊંચકી પોતાના લલાટના મધ્યભાગે સ્પર્શ કરતાં ‘હો’ અક્ષરનો ઊંચેથી ઉચ્ચાર કરવો. આમ ‘અહો’ શબ્દના ઉચ્ચારમાં એક આવર્ત થયું. તે પ્રમાણે ‘કાય’ શબ્દોચ્ચારમાં પણ એક આવર્ત કરવું અને તે જ પ્રમાણે ‘કાયસ કાસ’માંના ‘કાય’ના ઉચ્ચારણ વખતે પણ એક આવર્ત કરવું. —આ ત્રણ આવર્ત થયા. ત્યાર પછી જ્યારે ‘જત્તા ભે?’ ઇત્યાદિ આવે ત્યારે ‘જ’ અક્ષરનો મહોચ્ચાર કરી ગુરુ ચરણે કરસસ્પર્શ કરવો. અને ‘ત’ના મધ્યમોચ્ચાર વખતે ત્યાંથી બન્ને હાથ ઊંચકી બન્ને હાથ અધ્ધર ઊંચા રાખવા અને ‘ભે’ અક્ષર ઊંચા અવાજે બોલતાં કપાલના મધ્યભાગે હાથને અડાડવા. આ એક આવર્ત. તે જ પ્રમાણે ‘જ’ ‘વ’ ‘ણિ’ એ ત્રણ અક્ષર બોલતાં બીજી આવર્ત અને તે જ પ્રમાણે ‘જ્ઞ’ ‘ચ’ ‘ભે’ આ ત્રણ અક્ષર બોલતાં ત્રીજી આવર્ત કરવું — આમ એક વંદનમાં બધા મળી છ આવર્ત થયા. અને જ્યારે બીજી વાર વંદના કરવાની હોય ત્યારે પણ ફરી છ આવર્ત કરવાના હોય છે એટલે બધા મળી કૃતિકર્મના બાર આવર્ત થાય.

અવગ્રહમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ક્ષામણા કરતી વખતે શિષ્ય અને આચાર્યનાં બન્નેનાં મળી જે શિરોનમન અને તે જ પ્રમાણે બીજી વંદના પ્રસંગે પણ — એટલે ચાર શિરોનમન.

શિષ્ય જ્યારે વંદન કરતો હોય ત્યારે મન, વચન અને કાયને સંયમમાં રાખવાં જોઈએ એ ત્રણ શુભિતિ.

પ્રથમ વંદન વખતે અવગ્રહયાચના કરી પ્રવેશ કરવો અને તે જ પ્રમાણે દ્વિતીય વંદન વખતે — આમ બે પ્રવેશ થાય.

આવશ્યિકી કરીને અવગ્રહથી પ્રથમ વંદન કર્યા પછી બહાર જઈ તે નિષ્ક્રમણ — એક જ છે. કારણ, બીજી વંદના પછી બહાર ન જતાં તેમના પાદમૂલમાં રહીને જ સૂત્રસમાપ્તિ કરવાની હોય છે. — આ પ્રમાણે વંદનાનાં ૨૫ આવશ્યક છે.

દેશાનાંગ — સમવાયાંગ

અંક ૬૬૦

પુરુષપરીક્ષા

૧

પુરુષના પ્રકારો

૧. બે લેહ અને ત્રણ લેહ

(૧) યુદ્ધ અને મૂઢ^૧

યુદ્ધ બે છે:—

૧. જ્ઞાનયુદ્ધ; ૨. દર્શનયુદ્ધ.

મૂઢ બે છે:—

૧. જ્ઞાનમૂઢ; ૨. દર્શનમૂઢ.^૨

—સ્થા. ૧૦૪]

યુદ્ધ ત્રણ છે:—

૧. જ્ઞાનયુદ્ધ ૨. દર્શનયુદ્ધ^૪ ૩. આરિત્રયુદ્ધ^૪

મૂઢ ત્રણ છે:—

૧. જ્ઞાનમૂઢ ૨. દર્શનમૂઢ ૩. આરિત્રમૂઢ.^૫

[—સ્થા. ૧૫૬]

૧. આની સાથે અંશુતરની (૪. ૮૬) ચતુર્થા સરખાવવા જેવી છે — (૧) અવનત અને અવનત; (૨) અવનત અને ઉન્નત, (૩) ઉન્નત અને અવનત, (૪) ઉન્નત અને ઉન્નત.

આ જ વસ્તુ પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપ્તિમાં પણ છે. (૪ ૨૦)

૨. જૈનોમાં જેમ પ્રત્યેકયુદ્ધાદિ પ્રસિદ્ધ છે, તેમ જોક્ષોમાં પણ યુદ્ધ બે પ્રકારના છે:— તથાગતયુદ્ધ અને પ્રત્યેકયુદ્ધ. — અંશુતર. ૨. ૬. ૫.

૩. જોક્ષોમાં દર્શનમૂઢને દષ્ટિવિપત્ત કહે છે. જુઓ પુદ્ગલ-પ્રજ્ઞાપ્તિ ૨, ૬.

૪. પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપ્તિગત શીલસંપત્ત અને દષ્ટિસંપત્તની આની સાથે તુલના કરવા જેવી છે. — ૨. ૧૯.

૫. આને પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપ્તિમાં શીલવિપત્ત કહ્યો છે. (૨, ૬.)

(૨) ત્રણ ભેદો

પુરુષ ત્રણ પ્રકારના છે :—

- (૧) ૧. નામપુરુષ; ૨. સ્થાપનાપુરુષ; ૩. દ્રવ્યપુરુષ.
- (૨) ૧. જ્ઞાનપુરુષ; ૨. દર્શનપુરુષ; ૩. ચારિત્રપુરુષ.
- (૩) ૧. વેદપુરુષ; ૨. ચિદ્ધનપુરુષ; ૩. અભિલાષપુરુષ
- (૪) ૧. ઉત્તમપુરુષ; ૨. મધ્યમપુરુષ; ૩. જઘન્યપુરુષ.

ઉત્તમપુરુષ ત્રણ પ્રકારના છે —

૧. ધર્મપુરુષ (અરિહંતાદિ); ૨. ભોગપુરુષ (ચક્રવર્તી);
૩. કર્મપુરુષ (વાસુદેવ).

મધ્યમ પુરુષના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. ઉગ્રો; ૨. ભોગો; ૨. રાજન્યો.

જઘન્ય પુરુષના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. કાસો; ૨. ભૂતક; ૩. ભાગીદાર.

[—સ્થા૦ ૧૨૮]

લોકમાં નિઃશીલ, અવિરત, નિર્ગુણ, નિર્મર્યાદ, પૌષ્ઠોપવાસ તથા પ્રત્યાખ્યાન વિનાના એવા મરીને સાતમી નરકે જનારા ત્રણ છે —

૧. રાજા; ૨. માંડલિક; ૩. મહારાણી કુટુંબી.

લોકોમાં સુશીલ, વ્રતી, સદ્ગુણી, મર્યાદાશીલ, પ્રત્યાખ્યાન તથા પૌષ્ઠોપવાસવાળા, એવા મરીને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારા ત્રણ છે —

૧. પરિત્યક્તકર્મા રાજા; ૨. પરિ૦ સેનાપતિ;
૩. પરિ૦ પ્રશાસ્તા.

[—સ્થા૦ ૧૫૦]

પુરુષ ત્રણ પ્રકારના છે —

૧. સૂત્રધર; ૨. અર્થધર; ૩. તદુભયધર.

[—સ્થા૦ ૧૬૬]

(૩) પુરુષ ત્રિભંગી

પુરુષના ત્રણ પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. સુમના^૧—કાંઈક કરીને રાજી થનાર;
૨. દુર્મના—કાંઈક કરીને દુઃખી થનાર;
૩. તટસ્થ—કાંઈક કરે તેનો હર્ષ કે શોક નહિ કરનાર.

- (૨) અ. ૧. ક્યાંઈક ગયા પછી રાજી થનાર;
૨. ક્યાંઈક ગયા પછી દુઃખી થનાર;
૩. ક્યાંઈક ગયા પછી મધ્યસ્થ—તટસ્થ રહેનાર.

- આ. ૧. ક્યાંઈક જતાં જતાં રાજી થનાર;
૨. ક્યાંઈક જતાં જતાં દુઃખી થનાર;
૩. ક્યાંઈક જતાં જતાં તટસ્થ રહેનાર.

- ઇ. ૧. ક્યાંઈક જવાનું હોય તો રાજી થનાર;
૨. ક્યાંઈક જવાનું હોય તો દુઃખી થનાર;
૩. ક્યાંઈક જવાનું હોય તો તટસ્થ રહેનાર.

ઈ. ચ. ક. ઉપર ગમનક્રિયા વિષે સુમના, દુર્મના, અને તટસ્થ એવા ભેદો ત્રણે કાળાશ્રયી કરવામાં આવ્યા છે, તે જ પ્રમાણે ગતિનિષેધના—એટલે કે ‘ન ગયો માટે રાજી થનાર’, ઇત્યાદિ ભેદો સમજી લેવા.

(૩-૨૨) આ જ પ્રમાણે નીચેની ક્રિયાઓ વિષે વિધિ તેમજ નિષેધને લઈને ત્રણે કાળાશ્રયી ભેદો સ્વયં બનાવી લેવા —

૧. આવવું, ૨. ઊભા રહેવું, ૩. બેસવું, ૪. હિંસા કરવી, ૫. છેદન કરવું, ૬. ખોલવું, ૭. ભાષણ કરવું, ૮. દેવું, ૯. ખાવું, ૧૦. પ્રાપ્ત કરવું, ૧૧. પીવું, ૧૨. સૂવું,

૧. આ ત્રણ ભેદો સાથે (૧) નિરાશ, (૨) આશાવાળો, અને (૩) વિગતાશ—આ ભેદો સરખાવા જેવા છે. પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપિતિ ૩,૧.

૧૩. લઙ્કુ, ૧૪. છત્તુ, ૧૫. હાર્કુ, ૧૬. સાંભળુ, ૧૭.
રૂપદર્શન કરુ, ૧૮. સૂંઘુ, ૧૯. રસાસ્વાદ લેવો, ૨૦.
સ્પર્શ કરવો.

[- સ્થા ૧૬૦]

૨. પુરુષની ચતુર્ભંગીઓ

(૧) ઉન્નત અને પ્રણત

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે.

- (૧) ૧. કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતમના - તેનું મન
પણ ઉન્નત હોય;
૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રણતમના - તેનું મન નીચું
હોય - નીચમના હોય;
૩. કોઈ પ્રણત - નીચો હોય પણ ઉન્નતમના હોય;
૪. કોઈ પ્રણત હોય અને નીચમના હોય.
- (૨) ૧. કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતસંકલ્પી હોય;
૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રણતસંકલ્પી હોય - હીન
સંકલ્પી હોય;
૩. કોઈ પ્રણત હોય પણ ઉન્નતસંકલ્પી હોય;
૪. કોઈ પ્રણત હોય અને પ્રણતસંકલ્પી હોય.
- (૩) ૧. કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતપ્રજ્ઞ હોય;
૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રણતપ્રજ્ઞ હોય;
૩. કોઈ પ્રણત હોય પણ ઉન્નતપ્રજ્ઞ હોય;
૪. કોઈ પ્રણત હોય અને પ્રણતપ્રજ્ઞ હોય.
- (૪) ૧. કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતદષ્ટિ હોય;
૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રણતદષ્ટિ હોય;
૩. કોઈ પ્રણત હોય પણ ઉન્નતદષ્ટિ હોય;
૪. કોઈ પ્રણત હોય અને પ્રણતદષ્ટિ હોય.

- (૫) ૧. કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નત શીલાચારયુક્ત હોય.
 ૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રભુત શીલાચાર વાળો હોય;
 ૩. કોઈ પ્રભુત હોય પણ ઉન્નત શીલાચારવાળો હોય;
 ૪. કોઈ પ્રભુત હોય અને પ્રભુત શીલાચારવાળો હોય.
- (૬) ૧. કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતવ્યવહારી હોય;
 ૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રભુતવ્યવહારી હોય;
 ૩. કોઈ પ્રભુત હોય પણ ઉન્નતવ્યવહારી હોય;
 ૪. કોઈ પ્રભુત હોય અને પ્રભુતવ્યવહારી હોય.
- (૭) ૧. કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતપરાક્રમી હોય;
 ૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રભુતપરાક્રમી હોય;
 ૩. કોઈ પ્રભુત હોય પણ ઉન્નતપરાક્રમી હોય;
 ૪. કોઈ પ્રભુત હોય અને પ્રભુતપરાક્રમી હોય.

[—સ્થા ૨૩૬]

(૨) શુદ્ધ-અશુદ્ધ

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. કોઈ પુરુષ શુદ્ધ હોય અને શુદ્ધમના હોય;
 ૨. કોઈ પુરુષ શુદ્ધ હોય પણ અશુદ્ધમના હોય;
 ૩. કોઈ પુરુષ અશુદ્ધ હોય પણ શુદ્ધમના હોય;
 ૪. કોઈ પુરુષ અશુદ્ધ હોય અને અશુદ્ધમના હોય.
- (૨) ૧. કોઈ પુરુષ શુદ્ધ હોય અને શુદ્ધસંકલ્પી હોય;
 ૨. કોઈ પુરુષ શુદ્ધ હોય પણ અશુદ્ધસંકલ્પી હોય;
 ૩. કોઈ પુરુષ અશુદ્ધ હોય પણ શુદ્ધસંકલ્પી હોય;
 ૪. કોઈ પુરુષ અશુદ્ધ હોય અને અશુદ્ધસંકલ્પી હોય.

(૩-૭) તે જ પ્રમાણે શુદ્ધપ્રજ્ઞ, શુદ્ધદષ્ટિ, શુદ્ધ શીલાચાર
યુક્ત, શુદ્ધવ્યવહારી અને શુદ્ધપરાક્રમી પુરુષોની
પણ ચતુર્ભંગીઓ ઘટાવી લેવી.

[—સ્થા० ૨૩૬]

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. કોઈ શુચિ હોય અને શુચિમના હોય;
૨. કોઈ શુચિ હોય પણ અશુચિમના હોય;
૩. કોઈ અશુચિ હોય પણ શુચિમના હોય;
૪. કોઈ અશુચિ હોય અને અશુચિમના હોય.
- (૨-૭) આ જ પ્રમાણે શુચિ-અશુચિની સાથે સંકંપ,
પ્રજ્ઞા, દષ્ટિ, શીલાચાર, વ્યવહાર અને પરાક્રમ —
એ શબ્દો મેળવી બાકીની ચતુર્ભંગીઓ ઉપર
પ્રમાણે બનાવી લેવી.

[—સ્થા० ૨૪૧]

(૩) સાચો-જૂઠો

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. કોઈ પુરુષ પ્રથમ સાચો હોય અને પછી પણ
સાચો હોય;
૨. કોઈ પ્રથમ સાચો હોય પણ પછી જૂઠો નીવડે;
૩. કોઈ પ્રથમ જૂઠો હોય પણ પછી સાચો બને;
૩. કોઈ પ્રથમ જૂઠો અને પછી પણ જૂઠો હોય.
- (૨) ૧. કોઈ સાચો હોય અને સત્યપરિણત હોય — સાચા
પરિણામ — અધ્યવસાયયુક્ત હોય;
૨. કોઈ સાચો હોય પણ અસત્યપરિણત હોય — તેનાં
પરિણામ જૂઠાં-અસત્ય હોય;
૩. કોઈ જૂઠો હોય પણ સત્યપરિણત હોય;
૪. કોઈ જૂઠો હોય અને અસત્યપરિણત હોય.

- (૩) ૧. કોઈ સાચો હોય અને સત્યરૂપ — સત્યમય હોય;
 ૨. કોઈ સાચો હોય પણ અસત્યરૂપ હોય;
 ૩. કોઈ જૂઠો હોય પણ સત્યરૂપ હોય;
 ૪. કોઈ જૂઠો હોય અને અસત્યરૂપ હોય.
- (૪) ૧. કોઈ સાચો હોય અને સત્યમના હોય;
 ૨. કોઈ સાચો હોય પણ અસત્યમના હોય;
 ૩. કોઈ જૂઠો હોય પણ સત્યમના હોય;
 ૪. કોઈ જૂઠો હોય અને અસત્યમના હોય.
- (૫-૧૦) તે જ પ્રમાણે સાચા-જૂઠા સાથે સત્યસંકલ્પ, સત્ય-પ્રજ્ઞા, સત્યદર્શિ, સત્યશીલાચાર, સત્યવ્યવહાર, અને સત્યપરાક્રમ — આ શબ્દો બેડીને ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

[—સ્થા ૦ ૨૪૧]

(૪) ભદ્ર-અભદ્ર, દોષદર્શી આદિ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. કોઈ પુરુષ પ્રથમ પરિચયે ભદ્ર લાગે પણ સહવાસે અભદ્ર જણાય;
 ૨. કોઈ પુરુષ પ્રથમ પરિચયે અભદ્ર લાગે પણ સહવાસથી ભદ્ર જણાય;
 ૩. કોઈ પુરુષ પ્રથમ પરિચયે ભદ્ર લાગે અને સહવાસે પણ ભદ્ર જણાય;
 ૪. કોઈ પુરુષ પ્રથમ પરિચયે પણ અભદ્ર જણાય અને સહવાસે પણ અભદ્ર જણાય.
- (૨) ૧. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ જુએ પણ ખીજના દોષ ન જુએ;
 ૨. કોઈ પોતાના દોષ ન જુએ પણ ખીજના જુએ;

૩. કોઈ પોતાના દોષ જુએ અને ખીજના દોષ પણ જુએ;
૪. કોઈ પોતાના દોષ ન જુએ અને ખીજના પણ દોષો ન જુએ.
- (૩) ૧. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ પ્રકાશે છે પણ ખીજના દોષો પ્રકાશતો નથી;
૨. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ ન પ્રકાશે પણ ખીજના દોષ પ્રકાશે છે^૧;
૩. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ પ્રકાશે છે અને ખીજના પણ પ્રકાશે છે;
૪. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ પ્રકાશતો નથી અને ખીજના પણ દોષો પ્રકાશતો નથી.
- (૪) ૧. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ શાંત કરે છે પણ ખીજના દોષ શાંત નથી કરતો;
૨. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષો શાન્ત નથી કરતો પણ ખીજના શાંત કરે છે;
૩. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષો શાંત કરે છે અને ખીજના દોષો પણ શાંત કરે છે;
૪. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ શાંત નથી કરતો અને ખીજના પણ શાંત નથી કરતો.^૨
- (૫) ૧. કોઈ અભ્યુત્થાન કરે પણ અભ્યુત્થાન કરાવે નહિ;
૨. કોઈ અભ્યુત્થાન કરાવે પણ કરે નહિ;
૩. કોઈ અભ્યુત્થાન કરે અને કરાવે પણ;

✓૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે

દિપ્તણ નં. ૧.

✓૨. " "

" "

" "

" નં. ૨.

૪. કોઈ અભ્યુત્થાન કરે પણ નહિ અને કરાવે પણ નહિ.
- (૬) ૧. કોઈ વંદન કરે છે પણ કરાવતો નથી;
 ૨. કોઈ વંદન કરતો નથી પણ કરાવે છે;
 ૩. કોઈ વંદન કરે પણ છે અને કરાવે પણ છે;
 ૪. કોઈ વંદન કરતો પણ નથી અને કરાવતો પણ નથી.
- (૭) ૧. કોઈ સત્કાર કરે છે પણ સત્કાર કરાવતો નથી;
 ૨. કોઈ સત્કાર કરાવે છે પણ કરતો નથી;
 ૩. કોઈ સત્કાર કરે છે અને કરાવે પણ છે;
 ૪. કોઈ સત્કાર કરતો નથી અને કરાવતો પણ નથી.
- (૮) તે જ પ્રમાણે સન્માન વિષે ચતુર્થાંગી.
- (૯) તે જ પ્રમાણે પૂજા વિષે ચતુર્થાંગી.
- (૧૦) ૧. કોઈ વાચના આપે છે પણ વાચના લેતો નથી;
 ૨. કોઈ વાચના લે છે પણ વાચના આપતો નથી;
 ૩. કોઈ વાચના લે છે અને આપે પણ છે.
 ૪. કોઈ વાચના લેતો પણ નથી અને આપતો પણ નથી.
- (૧૧-૧૩) તે જ પ્રમાણે સૂત્રાર્થનું ગ્રહણ, પ્રશ્ન પૂછવો^૧, જવાબ આપવો એ વિષે પણ ચતુર્થાંગીઓ સમજી લેવી.
- (૧૪) ૧. કોઈ પુરુષ સૂત્રધર હોય પણ અર્થધર ન હોય^૨;
 ૨. કોઈ પુરુષ સૂત્રધર ન હોય પણ અર્થધર હોય;
 ૩. કોઈ પુરુષ સૂત્રધર હોય અને અર્થધર પણ હોય;

✓ ૧. ખીજી પરંપરા સાથેની સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણ અંતે

✓ ૨. " " " " " નં. ૩.

૨. " " " " " નં. ૪.

૪. કોઈ પુરુષ સૂત્રધર ન હોય અને અર્થધર પણ ન હોય.

[—સ્થા° ૨૫૫]

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

૧. કોઈ પુરુષ પ્રકટ દોષ સેવે પણ ગુપ્ત દોષ ન સેવે;
૨. કોઈ પ્રકટ દોષ ન સેવે પણ ગુપ્ત દોષ સેવે;
૩. કોઈ પ્રકટ સેવે અને ગુપ્ત પણ સેવે;
૪. કોઈ પ્રકટ દોષ ન સેવે અને ગુપ્ત પણ ન સેવે.

[—સ્થા° ૨૭૨]

(૫) દીન-અદીન

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. કોઈ પુરુષ બહારથી દીન હોય અને અંદરથી પણ દીન હોય;
૨. કોઈ બહારથી દીન હોય પણ અંદરથી અદીન હોય;
૩. કોઈ બહારથી અદીન હોય પણ અંદરથી દીન હોય;
૪. કોઈ પુરુષ બહારથી અદીન અને અંદરથી પણ અદીન હોય.

- (૨) ૧. કોઈ પુરુષ દીન હોય અને દીનપરિણુત હોય;
૨. કોઈ પુરુષ દીન હોય પણ અદીનપરિણુત હોય;
૩. કોઈ પુરુષ અદીન હોય પણ દીનપરિણુત હોય;
૪. કોઈ પુરુષ અદીન હોય અને અદીનપરિણુત હોય.

- (૩) તે જ પ્રમાણે દીનરૂપની ચતુર્ભંગીઓ ઘટાવી લેવી.

- (૪) ૧. કોઈ પુરુષ દીન હોય અને દીનમના હોય;

૨. કોઈ પુરુષ દીન હોય અને અદીનમના હોય;
૩. કોઈ પુરુષ અદીન હોય પણ દીનપરિણત હોય;
૪. કોઈ પુરુષ અદીન હોય અને અદીનપરિણત હોય.

(૫-૧૭) તે જ પ્રમાણે દીનસંકલ્પી, દીનપ્રજ્ઞ, દીનદંષ્ટિ, દીન-શીલાચાર, દીનવ્યવહાર, દીનપરાક્રમી, દીનવૃત્તિ, દીનજાતિ, દીનભાષી, દીનાવભાસી, દીનસેવી, દીન-પર્યાય, અને દીનપરિવાર પુરુષોની પણ ચતુર્ભંગી ઘટાવી લેવી.

[—સ્થા૦ ૧૭૬]

(૬) આર્ય-અનાર્ય

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. કોઈ પુરુષ દ્રવ્યથી આર્ય હોય અને ભાવથી પણ આર્ય હોય;
૨. કોઈ દ્રવ્યથી આર્ય પણ ભાવથી અનાર્ય હોય;
૩. કોઈ દ્રવ્યથી અનાર્ય હોય પણ ભાવથી આર્ય હોય;
૪. કોઈ દ્રવ્યથી અનાર્ય હોય અને ભાવથી પણ અનાર્ય હોય.

(૨-૧૭) તે જ પ્રમાણે આર્યપરિણત, આર્યરૂપ, આર્યમના, આર્યસંકલ્પી, આર્યપ્રજ્ઞ, આર્યદંષ્ટિ, આર્યશીલા-ચાર, આર્યવ્યવહારી, આર્યપરાક્રમી, આર્યવૃત્તિ, આર્યજાતિ, આર્યભાષી, આર્યાવભાસી, આર્યસેવી, આર્યપર્યાય, આર્યપરિવાર પુરુષોની પણ ચતુર્ભંગી ઘટાવી લેવી.

[—સ્થા૦ ૨૮૦]

૧. બૌદ્ધ પરપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૫.

(૬) કૃશ અને દંઢ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. કોઈ દ્રવ્યથી કૃશ હોય અને ભાવથી પણ કૃશ હોય;
 ૨. કોઈ દ્રવ્યથી કૃશ હોય પણ ભાવથી દંઢ હોય;
 ૩. કોઈ દ્રવ્યથી દંઢ પણ ભાવથી કૃશ હોય;
 ૪. કોઈ દ્રવ્યથી દંઢ હોય અને ભાવથી પણ દંઢ હોય.
- (૨) ૧. કોઈ ભાવથી કૃશ હોય અને કૃશશરીરી પણ હોય;
 ૨. કોઈ ભાવથી કૃશ હોય પણ દંઢશરીરી હોય;
 ૩. કોઈ ભાવથી દંઢ હોય છતાં કૃશશરીરી હોય;
 ૪. કોઈ ભાવથી દંઢ હોય અને દંઢશરીરી પણ હોય.
- (૩) ૧. કોઈ કૃશશરીરીને જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત થાય પણ દંઢશરીરીને જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત નથી થતું;
 ૨. કોઈ દંઢ શરીરીને જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે પણ કૃશશરીરીને નથી થતું;
 ૩. કોઈ કૃશશરીરીને પણ જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઈ દંઢ શરીરીને પણ જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે;
 ૪. કોઈ કૃશશરીરીને પણ જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત નથી થતું અને કોઈ દંઢશરીરીને પણ પ્રાપ્ત નથી થતું.

[- સ્થા. ૨૮૩]

(૭) સ્વાર્થી-પરાર્થી

પુરુષના પ્રકાર ચાર છે —

- (૧) ૧. કોઈ કંઈ કરનાર હોય;
 ૨. કોઈ કંઈ અને અણકંઈ ઉભય કરનાર હોય;
 ૩. કોઈ સૌવસ્તિક - મંગલપાઠી હોય

૪. કોઈ પ્રધાન હોય — સૌનો ઉપરી હોય.

(૨) ૧. કોઈ પોતાનો ભવાન્ત કરે પણ પરનો ભવાન્ત ન કરે.

૨. કોઈ પરનો ભવાન્ત કરે પણ પોતાનો ભવાન્ત ન કરે;

૩. કોઈ પોતાનો ભવાન્ત કરે અને પરનો પણ ભવાન્ત કરે;

૪. કોઈ પોતાનો ભવાન્ત ન કરે અને પરનો પણ ભવાન્ત ન કરે.

(૩) ૧. કોઈ પોતે અંધારામાં હોય પણ બીજાને અંધારામાં ન નાખે;

૨. કોઈ બીજાને અંધારામાં નાખે પણ પોતે અંધારામાં ન રહે;

૩. કોઈ પોતે પણ અંધારામાં હોય ને બીજાને પણ અંધારામાં નાખે;

૪. કોઈ પોતે પણ અંધારામાં ન હોય અને બીજાને પણ અંધારામાં ન નાખે.

(૪) ૧. કોઈ આત્મદમન કરે પણ પરનું દમન ન કરી શકે;

૨. કોઈ પરનું દમન કરી શકે પણ આત્મદમન ન કરે;

૩. કોઈ આત્મદમન કરે અને પરનું પણ દમન કરે;

૪. કોઈ આત્મદમન ન કરે અને પરનું દમન પણ ન કરે.

[—સ્થાન ૨૮૭]

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે—

૧. કોઈ પોતા પૂરતો સમર્થ હોય પણ બીજા માટે સામર્થ્યહીન હોય;

૨. કોઈ બીજા માટે સામર્થ્ય ધરાવે પણ પોતા પૂરતો અસમર્થ હોય;
૩. કોઈ સ્વ અને પર બન્નેની અપેક્ષાએ સમર્થ હોય;
૪. કોઈ સ્વ અને પર બન્નેની અપેક્ષાએ સામર્થ્ય-હીન હોય.

[—સ્થા. ૨૮૬]

(૮) દોષી વગેરે

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

(૧) ૧. પ્રકટપણે દોષ સેવનાર; ૨. ગુપ્તપણે દોષ સેવનાર; ૩. પ્રત્યુત્પન્નનંદી (ઇષ્ટ અવસ્થા આવે તેમાં આનંદ માનનારા); ૪. નિઃસરણુનંદી (બહિષ્કારમાં આનંદ માનનારા).

(૨) ૧. ભરત જેવા ઉત્તરોત્તર ઉદયવાળા;
૨. પ્રહ્લદત્ત જેવા ઉદય પામી અસ્ત થનારા;
૩. હરિકેશ જેવા અસ્ત પછી ઉદય પામનારા;
૪. કાલવ્યાધ જેવા ઉત્તરોત્તર અસ્ત પામનારા.

(૩) ૧. ઉચ્ચ અને ઉચ્ચચ્છંદી; ૨. ઉચ્ચ અને નીચ-ચ્છંદી; ૩. નીચ અને ઉચ્ચચ્છંદી; ૪. નીચ અને નીચચ્છંદી.

[—સ્થા. ૨૯૨, ૩૧૫, ૩૧૮]

(૯) વિશ્વાસી-અવિશ્વાસી

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

(૧) ૧. કહે કે વિશ્વાસ કરું છું અને વિશ્વાસ કરે પણ ખરા;
૨. કહે કે વિશ્વાસ કરું છું પણ વિશ્વાસ કરે નહિ;
૩. કહે કે વિશ્વાસ નથી કરતો પણ વિશ્વાસ કરતો હોય;
૪. કહે કે વિશ્વાસ નથી કરતો અને કરે પણ નહિ.

- (૨) ૧. પોતાના પર વિશ્વાસ રાખે પણ બીજા પર નહિ;
 ૨. બીજા પર વિશ્વાસ રાખે પણ પોતા પર રાખે નહિ;
 ૩. પોતા પર વિશ્વાસ રાખે અને બીજા પર પણ વિશ્વાસ રાખે;
 ૪. પોતા પર વિશ્વાસ ન રાખે તેમ બીજા પર પણ વિશ્વાસ ન રાખે.
- (૩) ૧. વિશ્વાસ સંપાદન કરવા ચાહે અને કરી પણ શકે;
 ૨. વિશ્વાસ સંપાદન કરવા ચાહે પણ અવિશ્વાસનું ભાજન ખાતે;
 ૩. અવિશ્વાસનું ભાજન ખાતે માગે પણ વિશ્વાસ યોગ્ય ખાતે;
 ૪. અવિશ્વાસનું ભાજન ખાતે માગે અને ખાતે પણ ખરા.
- (૪) ૧. કોઈ પોતે વિશ્વાસમાં આવી શકે પણ બીજાને વિશ્વાસમાં લાવી ન શકે;
 ૨. કોઈ બીજાને વિશ્વાસમાં લાવી શકે પણ પોતે વિશ્વાસમાં આવી ન શકે;
 ૩. કોઈ પોતે વિશ્વાસમાં આવે અને બીજાને પણ લાવી શકે;
 ૪. કોઈ પોતે વિશ્વાસમાં ન આવી શકે અને બીજાને પણ વિશ્વાસમાં લાવી ન શકે.

[—સ્થા. ૩૧૨]

(૧૦) જાતિસંપન્ન આદિ

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. જાતિસંપન્ન હોય પણ કુલસંપન્ન ન હોય;
 ૨. કુલસંપન્ન હોય પણ જાતિસંપન્ન ન હોય;

૩. જાતિસંપન્ન હોય અને કુલસંપન્ન પણ હોય;
 ૪. જાતિસંપન્ન ન હોય અને કુલસંપન્ન પણ ન હોય.

(૨) તેવી જ રીતે જાતિસંપન્ન અને બલસંપન્નની ચતુર્ભંગી.

(૩) જાતિ અને રૂપની ચતુર્ભંગી.

(૪) જાતિ અને શ્રુતની ચતુર્ભંગી

(૫) જાતિ અને શીલની ચતુર્ભંગી.

(૬) જાતિ અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.

(૭) કુલ અને બલની ચતુર્ભંગી.

(૮) કુલ અને રૂપની ચતુર્ભંગી.

(૯) કુલ અને શ્રુતની ચતુર્ભંગી.

(૧૦) કુલ અને શીલની ચતુર્ભંગી.

(૧૧) કુલ અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.

(૧૨) બલ અને રૂપની ચતુર્ભંગી.

(૧૩) બલ અને શ્રુતની ચતુર્ભંગી.

(૧૪) બલ અને શીલની ચતુર્ભંગી.

(૧૫) બલ અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.

(૧૬) રૂપ^૧ અને શ્રુતની ચતુર્ભંગી.

(૧૭) રૂપ અને શીલની ચતુર્ભંગી.

(૧૮) રૂપ અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.

(૧૯) શ્રુત અને શીલની ચતુર્ભંગી.^૨

(૨૦) શ્રુત અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.

(૨૧) શીલ અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.

[-સ્થા ૦ ૩૨૦]

૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે

ટિપ્પણ નં. ૬.

૨. ”

”

”

ટિપ્પણ નં. ૭.

(૧૧) સેવા કરનાર

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. પોતાની સેવા કરે પણ બીજાની નહિ;
 ૨. બીજાની સેવા કરે પણ પોતાની નહિ;
 ૩. પોતાની સેવા કરે અને બીજાની પણ કરે;
 ૪. પોતાની સેવા ન કરે અને બીજાની પણ ન કરે.
- (૨) ૧. સેવા કરે પણ સામી સેવાની આશા ન રાખે;
 ૨. બીજો પોતાની સેવા કરે એમ આંધે પણ પોતે બીજાની સેવા ન કરે;
 ૩. સેવા કરે અને સામી સેવાની આશા રાખે;
 ૪. સેવા ન કરે અને સામી સેવાની આશા પણ ન રાખે.
- (૩) ૧. કામ કરી આપે પણ માનની અપેક્ષા ન રાખે;
 ૨. માનની અપેક્ષા રાખે પણ કામ ન કરી આપે;
 ૩. કામ કરી આપે અને માન પણ આંધે;
 ૪. કામ પણ ન કરે અને માન પણ ન આંધે.
- (૪) ૧. તેવી જ રીતે ગણકાર્ય કરે પણ માન ન આંધે એની પણ ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.
- (૫) તેવી જ રીતે ગણસંગ્રહ કરે પણ માન ન આંધે તેની ચતુર્ભંગી.
- (૬) ગણની શોભા વધારે પણ માન ન આંધે તેની ચતુર્ભંગી.
- (૭) ગણની શુદ્ધિ કરે પણ માન ન આંધે તેની ચતુર્ભંગી.
- (૮) ૧. રૂપ જવા દે પણ ધર્મ ન જવા દે;
 ૨. ધર્મ જવા દે પણ રૂપ કાયમ રાખે;
 ૩. રૂપ પણ રાખે અને ધર્મ પણ રાખે;
 ૪. રૂપ પણ ન રાખે અને ધર્મ પણ ન રાખે.

- (૯) તેવી જ રીતે ધર્મ જવા દે પણ ગણુને ન છોડે
ઇત્યાદિ ચતુર્ભંગી.
- (૧૦) તેવી જ રીતે પ્રિયધર્મ હોય પણ દૃઢધર્મ ન
હોય ઇત્યાદિ ચતુર્ભંગી.

[- સ્થા ૦ ૩૨૦]

(૧૨) સ્વાર્થી-પરાર્થી, સુગત-દુર્ગત આદિ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. સ્વાર્થી હોય પણ પરાર્થી ન હોય;
૨. પરાર્થી હોય પણ સ્વાર્થી ન હોય;
૩. સ્વાર્થી પણ હોય અને પરાર્થી પણ હોય;
૪. સ્વાર્થી પણ ન હોય અને પરાર્થી પણ ન હોય.
- (૨) ૧. કોઈ પ્રથમ દુર્ગત હોય અને પછી પણ દુર્ગત હોય;
૨. કોઈ પ્રથમ દુર્ગત હોય પણ પછી સુગત હોય;
૩. કોઈ પ્રથમ સુગત હોય પણ પછી દુર્ગત હોય;
૪. કોઈ પ્રથમ સુગત હોય અને પછી પણ સુગત હોય.
- (૩) ૧. કોઈ દુર્ગત હોય અને દુર્ગત પણ હોય;
૨. કોઈ દુર્ગત હોય પણ સુવ્રત હોય;
૩. કોઈ સુગત હોય પણ દુર્ગત હોય;
૪. કોઈ સુગત હોય અને સુવ્રત પણ હોય.
- (૪) ૧. કોઈ દુર્ગત હોય અને દુઃપ્રત્યાનંદી (ઉપકારનો
બદલો મળે તોય આનંદ નહિ માનનાર) હોય;
૨. કોઈ દુર્ગત હોય પણ સુપ્રત્યાનંદી હોય;
૩. કોઈ સુગત પણ દુઃપ્રત્યાનંદી હોય;
૪. કોઈ સુગત અને સુપ્રત્યાનંદી હોય.

૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે બુદ્ધો પ્રકરણને અતિ
ટિપ્પણ નં. ૮.

- (૫) ૧. કોઈ દુર્ગત હોય અને પાછો મરીને દુર્ગતિમાં જવાનો હોય — દુર્ગતિગામી હોય;
 ૨. કોઈ દુર્ગત હોય પણ સુગતિગામી હોય;
 ૩. કોઈ સુગત હોય પણ દુર્ગતિગામી હોય;
 ૪. કોઈ સુગત હોય અને સુગતિગામી પણ હોય.
- (૬) ૧. દુર્ગત હતો અને દુર્ગતિમાં ગયો;
 ૨. દુર્ગત હતો પણ સુગતિમાં ગયો;
 ૩. સુગત હતો પણ દુર્ગતિમાં ગયો;
 ૪. સુગત હતો અને સુગતિમાં ગયો.
- (૭) ૧. કોઈ પ્રથમ પણ તમ-અજ્ઞાની હોય અને પછી પણ તમ-અજ્ઞાની હોય^૧;
 ૨. કોઈ પ્રથમ તમ પણ પછી જ્યોતિ-જ્ઞાની થાય;
 ૩. કોઈ પ્રથમ જ્યોતિ પણ પછી તમ;
 ૪. કોઈ પ્રથમ જ્યોતિ અને પછી પણ જ્યોતિ.
- (૮) તે જ પ્રમાણે તમ અને તમબલની ચતુર્ભંગી ઘટાવી લેવી.
- (૯) તે જ પ્રમાણે તમ અને તમબલમાં રતિ પામનારની ચતુર્ભંગી ઘટાવી લેવી.
- (૧૦) ૧. કોઈ પરિજ્ઞાત-કર્મા હોય અર્થાત્ કર્મબંધનાં કારણભૂત બાહ્ય જેતી આદિકાર્યોને તથા દીધેલો હોય, પણ પરિજ્ઞાત-સંજ્ઞ ન હોય અર્થાત્ આહાર-રસંજ્ઞા આદિ અભિલાષાઓનો ત્યાગ કરેલો ન હોય.
 ૨. કોઈ પરિજ્ઞાત-સંજ્ઞ હોય પણ પરિજ્ઞાત-કર્મા ન હોય;

૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૯.

૩. કોઈ પરિજ્ઞાત-કર્મા હોય અને પરિજ્ઞાત-સંસાર પણુ હોય;
 ૪. કોઈ પરિજ્ઞાત-કર્મા પણુ ન હોય અને પરિજ્ઞાત-સંસાર પણુ ન હોય.
- (૧૧) ૧. કોઈ પરિજ્ઞાત-કર્મા હોય પણુ પરિજ્ઞાત-ગૃહસ્થાવાસ ન હોય – અર્થાત્ ઘરખાર છોડેલો ન હોય;
૨. કોઈ પરિજ્ઞાત-ગૃહસ્થાવાસ હોય પણુ પરિજ્ઞાત-કર્મા ન હોય;
 ૩. કોઈ પરિજ્ઞાત-કર્મા હોય અને પરિજ્ઞાત-ગૃહસ્થાવાસ પણુ હોય;
 ૪. પરિજ્ઞાત-કર્મા પણુ ન હોય અને પરિજ્ઞાત-ગૃહસ્થાવાસ પણુ ન હોય.
- (૧૨) તે જ પ્રમાણે ‘પરિજ્ઞાત-સંસાર હોય પણુ પરિજ્ઞાત-ગૃહસ્થાવાસ ન હોય’ ઇત્યાદિ ચતુર્ભંગી પણુ સમજી લેવી.
- (૧૩) ૧. ઇહાર્થી^૧ હોય પણુ પરલોકાર્થી^૧ ન હોય;
૨. પરલોકાર્થી^૧ હોય પણુ ઇહાર્થી^૧ ન હોય;
 ૩. ઇહાર્થી^૧ પણુ હોય અને પરલોકાર્થી^૧ પણુ હોય;
 ૪. ઇહાર્થી^૧ ન હોય અને પરલોકાર્થી^૧ પણુ ન હોય.
- (૧૪) ૧. કોઈ એકાદ ગુણની વૃદ્ધિ કરે પણુ બીજા એકાદ ગુણની હાનિ કરે^૧;
૨. કોઈ એકાદ ગુણની વૃદ્ધિ કરે પણુ એ ગુણની હાનિ કરે;

૧. બોદ્ધ પરમરા સાથે સરખામણી માટે બુદ્ધો પ્રકરણને અતે ઇપ્પણ નં. ૧૦.

૩. કોઈ બેની વૃદ્ધિ કરે પણ એકની હાનિ કરે;
૪. કોઈ બેની વૃદ્ધિ કરે અને બેની હાનિ કરે.

[—સ્થા૦ ૩૨૭]

(૧૩) હ્રી-સત્ત્વ આદિ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

૧. કોઈ હ્રી-સત્ત્વ હોય અર્થાત્ લક્ષ્મણને કારણે પરાક્રમ દાખવી શકે;
૨. કોઈ હ્રી-મનઃસત્ત્વ હોય અર્થાત્ કોઈ લક્ષ્મણને કારણે મનમાં જ પરાક્રમનો ભાવ લાવી શકે, કામમાં નહિ;
૩. કોઈ ચલ-સત્ત્વ હોય અર્થાત્ કોઈ એવો હોય જે પોતાનું પરાક્રમ ટકાવી શકે નહિ;
૪. કોઈ સ્થિર-સત્ત્વ હોય.

[—સ્થા૦ ૩૩૦]

(૧૪) ઘા કરનાર, શ્રેયસ્કરઆદિ

પુરુષના ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. ઘા કરે પણ ઘાને સાફ ન કરે;
૨. ઘાને સાફ કરે પણ ઘા ન કરે;
૩. ઘા કરે અને ઘાને સાફ પણ કરે;
૪. ઘા ન કરે અને ઘાને સાફ પણ ન કરે.
- (૨) તે જ પ્રમાણે ‘ઘા કરે પણ ઘાની રક્ષા ન કરે’ ઇત્યાદિ ચતુર્ભંગી સમજવી.
- (૩) તે જ પ્રમાણે ‘ઘા કરે પણ ઘાનો રોધ ન કરે’ ઇત્યાદિ ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.
- (૪) ૧. કોઈ શ્રેયસ્કર હોય અને ઉત્તરોત્તર શ્રેયસ્કર રહે;
૨. શ્રેયસ્કર હોય પણ ઉત્તરોત્તર પાપી બનતો જાય;

૩. કોઈ પાપી હોય પણ ઉત્તરોત્તર શ્રેયસ્કર બને;
 ૪. પાપી હોય અને ઉત્તરોત્તર પાપી બનતો બય.
- (૫) ૧. કોઈ ભાવથી શ્રેયસ્કર હોય પણ દ્રવ્યથી શ્રેયસ્કર સંદેશ હોય;
 ૨. કોઈ ભાવથી શ્રેયસ્કર હોય પણ દ્રવ્યથી પાપી સંદેશ હોય;
 ૩. કોઈ ભાવથી પાપી હોય પણ દ્રવ્યથી શ્રેયસ્કર સંદેશ હોય;
 ૪. કોઈ ભાવથી પાપી હોય અને દ્રવ્યથી પણ પાપી સંદેશ હોય.
- (૬) ૧. શ્રેયસ્કર હોય અને શ્રેયસ્કર મનાય;
 ૨. શ્રેયસ્કર હોય અને પાપી મનાય;
 ૩. પાપી હોય અને શ્રેયસ્કર મનાય;
 ૪. પાપી હોય અને પાપી મનાય.
- (૭) ૧. ભાવથી શ્રેયસ્કર હોય પણ દ્રવ્યથી શ્રેયસ્કર સંદેશ મનાય;
 ૨. ભાવથી શ્રેયસ્કર હોય પણ દ્રવ્યથી પાપી સંદેશ મનાય;
 ૩. ભાવથી પાપી હોય પણ દ્રવ્યથી શ્રેયસ્કર સંદેશ મનાય;
 ૪. ભાવથી પાપી હોય પણ દ્રવ્યથી પાપી સંદેશ મનાય.
- (૮) ૧. પ્રજ્ઞાપક હોય પણ પ્રભાવક ન હોય;^૧
 ૨. પ્રભાવક હોય પણ પ્રજ્ઞાપક ન હોય;
 ૩. પ્રજ્ઞાપક હોય અને પ્રભાવક પણ હોય;
 ૪. પ્રજ્ઞાપક ન હોય અને પ્રભાવક પણ ન હોય.

૧. પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપ્તિ (૪. ૭) માં આને લગભગ મળતી ધર્મકથિકની ચતુર્ભંગી આપી છે.

- (૯) ૧. પ્રજ્ઞાપક હોય પણ એષણાભી ન હોય;
 ૨. એષણાભી હોય પણ પ્રજ્ઞાપક ન હોય;
 ૩. પ્રજ્ઞાપક હોય અને એષણાભી પણ હોય;
 ૪. પ્રજ્ઞાપક ન હોય અને એષણાભી પણ ન હોય.
 [—સ્થાન ૩૪૪]

(૧૫) નિષ્કૃષ્ટ-અનિષ્કૃષ્ટ, બુધ-અબુધ આદિ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. પ્રથમ નિષ્કૃષ્ટ-તપસ્યાથી કૃશશરીરી અને પછી પણ નિષ્કૃષ્ટ^૧;
 ૨. પ્રથમ નિષ્કૃષ્ટ પણ પછી અનિષ્કૃષ્ટ;
 ૩. પ્રથમ અનિષ્કૃષ્ટ પણ પછી નિષ્કૃષ્ટ;
 ૪. પ્રથમ અનિષ્કૃષ્ટ અને પછી પણ અનિષ્કૃષ્ટ.
- (૨) ૧. નિષ્કૃષ્ટ-કૃશશરીરી અને નિષ્કૃષ્ટાત્મા-અદ્યપકષાથી;
 ૨. નિષ્કૃષ્ટ અને અનિષ્કૃષ્ટાત્મા;
 ૩. અનિષ્કૃષ્ટ અને નિષ્કૃષ્ટાત્મા;
 ૪. અનિષ્કૃષ્ટ અને અનિષ્કૃષ્ટાત્મા.
- (૩) ૧. બુધ-સત્ક્રિયાશીલ-અને બુધ-વિવેકી;
 ૨. બુધ-સત્ક્રિયાશીલ પણ અબુધ-અવિવેકી;
 ૩. અબુધ-અસત્ક્રિયાશીલ પણ બુધ-વિવેકી;
 ૪. અબુધ-અસત્ક્રિયાશીલ અને અબુધ-અવિવેકી.
- (૪) ૧. બુધ અને બુધહૃદય;
 ૨. બુધ અને અબુધહૃદય;
 ૩. અબુધ અને બુધહૃદય;
 ૪. અબુધ અને અબુધહૃદય.

૧. બોદ્ધ પરપરાની સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૧.

- (૫) ૧. આત્માનુકંપી પણ પરાનુકંપી નહિ;
 ૨. પરાનુકંપી પણ આત્માનુકંપી નહિ;
 ૩. આત્માનુકંપી અને પરાનુકંપી;
 ૪. આત્માનુકંપી ન હોય અને પરાનુકંપી પણ ન હોય.

[—સ્થા૦ ૩૫૨]

(૧૬) મિત્ર-અમિત્ર, મુક્ત-અમુક્ત આદિ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. કેઈ મિત્ર-સંસારીમિત્ર હોય અને કેઈ મિત્ર કલ્યાણમિત્ર પણ હોય;
 ૨. કેઈ સંસારીમિત્ર હોય પણ કલ્યાણમિત્ર ન હોય;
 ૩. કેઈ અમિત્ર સંસારમાંઅમિત્ર પણ કલ્યાણ-મિત્ર હોય;
 ૪. કેઈ અમિત્ર સંસારઅમિત્ર અને કલ્યાણઅમિત્ર હોય.
- (૨) ૧. કેઈ અંતઃકરણથી મિત્ર હોય અને મિત્રરૂપ — બાહ્યાચારથી પણ મિત્ર હોય;
 ૨. કેઈ અંતઃકરણથી મિત્ર હોય પણ અમિત્રરૂપ — બાહ્યાચારમાં અમિત્રરૂપ હોય;
 ૩. કેઈ અમિત્ર અંતઃકરણથી હોય પણ બાહ્યાચારે મિત્ર હોય;
 ૪. કેઈ અમિત્ર અંતઃકરણથી હોય અને બાહ્યાચારે પણ અમિત્ર હોય.
- (૩) ૧. કેઈ દ્રવ્યથી મુક્ત હોય અને ભાવથી પણ મુક્ત હોય;
 ૨. કેઈ દ્રવ્યથી મુક્ત હોય પણ ભાવથી મુક્ત ન હોય;

૩. કોઈ દ્રવ્યથી અમુક્ત હોય પણ ભાવથી મુક્ત હોય;
 ૪. કોઈ દ્રવ્યથી અમુક્ત હોય અને ભાવથી પણ અમુક્ત હોય.
- (૪) ૧. કોઈ મુક્ત હોય અને મુક્તરૂપ હોય અર્થાત્ મુક્ત જેવો દેખાય પણ ખરો;
૨. કોઈ મુક્ત હોય પણ અમુક્તરૂપ હોય અર્થાત્ મુક્ત જેવો દેખાય નહિ.
 ૩. કોઈ અમુક્ત હોય પણ મુક્તરૂપ હોય;
 ૪. કોઈ અમુક્ત હોય અને અમુક્તરૂપ પણ હોય.

[—સ્થાન ૩૬૬]

૩. પાંચ ભેદો

પુરુષના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. હ્રીસત્ત્વ — લગ્નજન્ય પરાક્રમવાળો;
૨. હ્રીમનઃસત્ત્વ — લગ્નજથી મનમાં પરાક્રમવાળો;
૩. અલસત્ત્વ — અસ્થિર પરાક્રમવાળો;
૪. સ્થિરસત્ત્વ;
૫. ઉદયનસત્ત્વ — વર્ધમાન, પરાક્રમવાળો.

[—સ્થાન ૪૫૨]

ટિપ્પણ

૧. ઓદ્ધ પરંપરામાં સત્પુરુષ—અસત્પુરુષ:—સરખાવો અગ્રુતર (૪, ૭૩). આ ચાર લક્ષણથી અસત્પુરુષને ભણવો — (૧) વગર પૂછ્યે પણ જે બીજાના દોષ કહી આપે — જે પૂછ્યું હોય તો પછી કહેવું જ શુ ? (૨) બીજાના ગુણ વિષે પૂછવા છતાં મૌન રહે તો પછી વગર પૂછ્યે તો શેનો કહે ? (૩) ચોતાના દોષ વિષે પૂછવા છતાં જોલે નહિ — તો પછી વગર પૂછ્યે તો ચોતાનો દોષ શેનો કહે ?

(૪) પોતાની પ્રશંસા તો વગર પૂછ્યે પણ કરવા મંડી જાય —
તો પૂછવામાં આવે તો શું શું ન કહે ?

સત્પુરુષનાં લક્ષણ આથી ભિન્ન છે —

(૧) ખીજના દોષને પૂછવા છતાં પ્રકટ ન કરે.

(૨) ખીજની પ્રશંસા વગર પૂછ્યે પણ કરે.

(૩) પોતાના દોષને વગર પૂછ્યે પણ કહી આપે.

(૪) પોતાની પ્રશંસા તો પૂછવા છતાં પણ ન કરે.

ખીજ એક પ્રસંગે નિંદા-પ્રશંસાનો વિષય લઈને જ આ પ્રમાણે ચતુર્ભંગી ગાઈવી છે.

(૧) કોઈ એવો હોય છે જે નિંદા પુરુષની યોગ્યકાળે નિંદા કરે છે પણ પ્રશંસા યોગ્યની પ્રશંસા નથી કરતો.

(૨) કોઈ એવો હોય છે જે પ્રશંસા યોગ્યની યોગ્યકાળે પ્રશંસા તો કરે છે પણ નિંદાની નિંદા નથી કરતો.

(૩) કોઈ એવો હોય છે નિંદા કે પ્રશંસા કાંઈ કરતો નથી.

(૪) કોઈ એવો હોય છે જે નિંદાની નિંદા અને પ્રશંસા યોગ્યની પ્રશંસા પણ યોગ્ય કાળે કરે છે.

આ ચારમાં શ્રેષ્ઠ કોણ એવા પ્રશ્નના જવાબમાં પૌદ્વિલ પરિવાજકે કહ્યું કે ત્રીજા નંબરનો ઉપેક્ષાશીલ મનુષ્ય જ ચારમાં શ્રેષ્ઠ ગણવો જોઈએ. પણ ભગવાન બુદ્ધે તેની એ વાત માન્ય ન રાખી અને કહ્યું કે ચોથા નંબરનો મનુષ્ય — શ્રેષ્ઠ છે કારણ તે કાલક્ષ છે — અર્થાત્ કયે વખતે શું કરવું અને શું ન કરવું તે તે જાણે છે. અંગુત્તર ૪.૧૦૦. આને મળતો વિષય પુગ્ગલમાં પણ છે — ૪. ૧૫, ૧૬, ૧૭.

૨. ધૌર્ધ્વ પરંપરા સાથે સરખામણી :— સરખાવો પુદ્ગલ-પ્રજ્ઞપિત (૪.૧) — (૧) અસત્ પુરુષ કોણ ? જે પોતે હિંસક હોય, નૂકો હોય, ચોર હોય, વ્યસની હોય અને વ્યભિચારી હોય.

(૨) અસત્પુરુષતર કોણ ? જે પોતે પણ ઉપર્યુક્ત દુર્ગુણવાળો હોય અને ખીજને પણ એ દુર્ગુણોના રસિયા બનાવે છે.

(૩) સત્પુરુષ કોણ ? જે પોતે અહિંસક હોય, સાચો હોય, ચોરી કરનાર ન હોય, નિર્વ્યસની હોય અને અભિચારી હોય.

(૪) સત્પુરુષતર કોણ ? જે પોતે સદ્ગુણી તો હોય પણ ખીજને પણ સદ્ગુણી બનાવવામાં પ્રયત્નશીલ હોય.

આ સિવાય એ જ ગ્રંથમાં (૪, ૨) પાપ, પાપતર, કલ્યાણ અને કલ્યાણતર — આ પ્રમાણે પણ પુરુષના ચાર ભેદ પાડી તેની સમજ ઉપર પ્રમાણે જ આપી છે.

એ જ પ્રમાણે — પાપધર્મ, પાપધર્મતર, કલ્યાણધર્મ અને કલ્યાણધર્મતરની (૪,૩) પણ સમજ તેમાં આપી છે.

૩. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :— આથી એક બુદ્ધ જ પ્રકારની ચતુર્ભંગી પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપિત (૪,૬)માં છે તે આ પ્રમાણે —

(૧) કોઈ એવો હોય છે જે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે તો ઉત્તર આપતાં ઠીક તો કરે પણ સંગત જ ઉત્તર આપે.

(૨) કોઈ એવો હોય છે જે પ્રશ્નનો ઉત્તર સંગત નહિ પણ અસંગત જ આપે છે અને તે પણ શીઘ્રતાથી.

કોઈ એવો હોય છે જે પ્રશ્નનો ઉત્તર શીઘ્ર આપે છે અને સંગત પણ આપે છે.

૪. કોઈ એવો હોય છે જે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં ઠીક પણ કરે છે અને સંગત ઉત્તર પણ નથી આપતો.

૪. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :— આની સાથે અંગુત્તરની (૪,૧૪૦) આ ચતુર્ભંગી સરખાવો —

(૧) કોઈ વાદી એવો હોય જે અર્થ જાણે પણ વ્યંજન — રાખે ન જાણે;

(૨) કોઈ વાદી એવો હોય છે જે વ્યંજન જાણે પણ અર્થ ન જાણે.

(૩) કોઈ વાદી એવો હોય છે જે વ્યંજન અને અર્થ બંને જાણે.

(૪) કોઈ વાદી એવો હોય છે જે વ્યંજન કે અર્થ કશું ન જાણે.

૫. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :— અંગુત્તરમાં આર્થ-વ્યવહારના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે — (૧) ૧. અદૃષ્ટને અદૃષ્ટ કહે; ૨. અશ્રુતને અશ્રુત કહે, ૩. અમતને અમત કહે, ૪. અવિજ્ઞાતને અવિજ્ઞાત કહે. (૨) ૧. દૃષ્ટને દૃષ્ટ કહે; ૨. શ્રુતને શ્રુત કહે, ૩. મતને મત કહે; ૪. વિજ્ઞાતને વિજ્ઞાત કહે.

તેથી વિપરીત અનાય વ્યવહારના ચાર પ્રકાર છે — અદૃષ્ટને દૃષ્ટ કહે — ઇત્યાદિ (— અંગુત્તર — ૪, ૨૪૭, ૨૪૮ ઇત્યાદિ)

૬. ખૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :— અંગુત્તરમાં એક આવી ચતુર્થંગી પણ મળે છે —

- (૧) રૂપ પ્રમાણ અને રૂપ પ્રસન્ન;
- (૨) ઘોષ પ્રમાણ અને ઘોષ પ્રસન્ન;
- (૩) રુક્ષ પ્રમાણ અને રુક્ષ પ્રસન્ન;
- (૪) ધર્મ પ્રમાણ અને ધર્મ પ્રસન્ન.

(— અંગુત્તર ૪, ૬૫)

આ જ વસ્તુ પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપ્તિમાં પણ છે. (— ૪, ૨૨).

૭. ખૌદ્ધ પરંપરા ૨ સાથે સરખામણી :— આ ચતુર્થંગીની સાથે અંગુત્તર (૪, ૬) ની નીચેની ચતુર્થંગી સરખાવવા જેવી છે —

(૧) કોઈએ શ્રુતજ્ઞાન થોડું સંપાદન કયું હોય પણ આચરણમાં જરાય ન ઉતાર્યું હોય;

(૨) કોઈએ થોડું પણ શ્રુત મેળવીને તેના અર્થને સમજીને આચરણમાં ઉતાર્યું હોય;

(૩) કોઈએ શ્રુતજ્ઞાન તો ખડું મેળવ્યું હોય પણ તેના અર્થને વિચારીને આચરણમાં જરાય ન મૂક્યું હોય;

(૪) કોઈ ખડુશ્રુત હોય અને શ્રુતને આચરણમાં પણ ઉતાર્યું હોય.

શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞાની પૂર્ણતા અને અપૂર્ણતા આદિની પણ — ચતુર્થંગીઓ છે — અંગુ. ૪, ૧૩૬, ૧૩૭.

૮. ખૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :— આની સાથે સરખાવો અંગુત્તરની (૪, ૬૫) ચતુર્થંગી —

- (૧) જે ન યોતાનું હિત કરે છે ન પરનું;
- (૨) જે પરનું હિત કરે છે પણ યોતાનું નહિ;
- (૩) જે યોતાનું હિત કરે છે પરંતુ પરનું નથી કરતો;
- (૪) જે સ્વ-પર બંનેનું હિત કરે છે.

આ ચારે જાતના મનુષ્યોની વિવિધ રીતે વ્યાખ્યા પણ અંગુત્તરમાં (૪, ૯૬, ૯૭, ૯૮, ૯૯; ૫, ૧૭, —૨૦) કરવામાં આવી છે.

આ સૌમાં શ્રેષ્ઠ છે જે સ્વ-પર બંનેનું હિત કરે છે. (અંગુ. ૪, ૯૫).

આવી ચતુર્થંગી પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપ્તિમાં પણ છે ૪. ૨૩.

૯. ખૌદ્દ પરંપરા સાથે સરખામણી — અગ્રુત્તરમાં આને મળતી જ ચતુર્થ'ગી છે તે આ પ્રમાણે — (૧) તમ અને તમપરાયણ — જે નીચ-કુલમાં જન્મ લે એટલે બધી રીતે દુખી હોય, હલકો હોય પણ તેનાં કાર્યો પણ જે હલકાં હોય તો તે આ કાર્યમાં ગણવેા;

૨. તમ અને જ્યોતિપરાયણ — નીચ કુલમાં જન્મવા છતાં જે સુચરિત હોય.

૩. જ્યોતિ અને તમપરાયણ — ઉચ્ચ કુલમાં જન્મે છતાં જે દુશ્ચરિત હોય.

૪. જ્યોતિ અને જ્યોતિપરાયણ — ઉચ્ચકુલમાં જન્મે અને સુચરિત પણ હોય. ૪.૮૫

આ જ વસ્તુને પુરુષગણપ્રજ્ઞામાં પણ કહી છે. ૪. ૧૬.

૧૦. ખૌદ્દ પરંપરા સાથે સરખામણી : — આની સાથે અગ્રુત્તરની (૪. ૧૩૬) ચતુર્થ'ગી સરખાવવા જેવી છે — (૧) કોઈ એવો હોય છે જે શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞાને પૂર્ણતાએ નથી પહોંચાડતો, (૨) કોઈ એવો હોય છે જે શીલની પૂર્ણતા સાધે, પણ સમાધિ અને પ્રજ્ઞાની નહિ, (૩) કોઈ એવો હોય છે જે શીલ-સમાધિને પૂર્ણતાએ પહોંચાડે પણ પ્રજ્ઞાને નહિ; (૪) કોઈ એવો હોય છે જે શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ ત્રણેની પૂર્ણતા સાધે છે.

આ જ પ્રમાણે ખીલ એક ચતુર્થ'ગી પણ છે તેમાં તે જ શુણ્ણને લઈને શુરુતા વગેરેનો વિચાર છે — (૪. ૧૩૭)

૧૧. ખૌદ્દ પરંપરા સાથે સરખામણી : — અહીં મૂળ સ્થાનાગમાં ' ણિક્કે ણામ ણો ણિક્કે ' માત્ર છે તેનો અર્થ મેં દીકાનુસાર કર્યો છે. અને પ્રાયઃ સર્વત્ર મેં એમ જ કયું છે. પણ આ જ ચતુર્થ'ગીને અગ્રુત્તરની નીચેની ચતુર્થ'ગી સાથે મેળવીને વાંચીએ, તો એક નવા જ અર્થની સ્કૃતિ થાય છે —

(૧) કોઈ એવો હોય છે જે કાયથી નિકૃષ્ટ — દાન્ત પણ ચિત્તથી અનિકૃષ્ટ — અદાન્ત હોય,

(૨) કોઈ એવો હોય જે કાયથી અનિકૃષ્ટ પણ ચિત્તથી નિકૃષ્ટ હોય,

(૩) કોઈ કાયથી અને ચિત્તથી અનિકૃષ્ટ હોય;

(૪) કોઈ કાયથી અને ચિત્તથી નિકૃષ્ટ હોય.

આ ચારે ભગની સમજણ અગ્રુત્તરમાં વિસ્તારથી આપવામાં આવી છે. (— અગ્રુત્તર ૪. ૧૩૮)

પુરુષવિશેષના ભેદો

ભૂતક - આકરના ચાર ભેદ છે —

૧. દહાડિયો (દિવસમાં અમુક કલાક કામ કરે અને અમુક પૈસા આપવા - એવો નિયમ કરી કામ કરનાર);
૨. યાત્રાભૂતક (યાત્રામાં સાથે કામ કરવા લીધેલ હોય તે);
૩. ઉચ્ચતાભૂતક (માસિક પગારથી કામ કરનાર નિયમિત નોકર);
૪. કબ્બાડભૂતક (બિધડું કામ કરનાર માણસ).

[- સ્થા. ૨૭૧]

શૂરના ચાર પ્રકાર છે —

૧. ક્ષમાશૂર (અરિહંતો); ૨. તપઃશૂર (અણુગાર);
૩. દાનશૂર (કુબેર); ૪. યુદ્ધશૂર (વાસુદેવો).

[- સ્થા. ૩૧૭]

પુત્રો ચાર પ્રકારના છે —

૧. અતિભત (પિતાને ટપી જાય તેવો); ૨. અનુભત (પિતાની ઘરોઝરી કરે તેવો); ૩. અવભત (પિતાથી સંપત્તિ વગેરેમાં હીન); ૪. કુલાંગાર.

[- સ્થા. ૨૪૦]

મેઘ ચાર પ્રકારના છે —

૧. પેદા કરે પણ સફલ ન કરે; ૨. સફલ કરે પણ પેદા ન કરે; ૩. પેદા કરે અને સફલ પણ કરે; ૪. પેદા પણ ન કરે અને સફલ પણ ન કરે.

માતાપિતા પણ મેઘની જેમ ચાર પ્રકારનાં છે.

[—સ્થાન ૩૪૬]

મેઘ ચાર પ્રકારના છે —

૧. દેશવર્ષી પણ સર્વવર્ષી નહિ; ૨. સર્વવર્ષી પણ દેશવર્ષી નહિ; ૩. દેશવર્ષી અને સર્વવર્ષી; ૪. દેશવર્ષી પણ નહિ, સર્વવર્ષી પણ નહિ.

તેવી જ રીતે રાજા પણ ચાર પ્રકારના છે —

૧. દેશાધિપતિ હોય પણ સર્વાધિપતિ ન હોય;
૨. સર્વાધિપતિ હોય પણ દેશાધિપતિ ન હોય;
૩. દેશાધિપતિ હોય અને સર્વાધિપતિ પણ હોય;
૪. દેશાધિપતિ ન હોય અને સર્વાધિપતિ પણ ન હોય.

[—સ્થાન ૩૪૬]

પુત્ર ૬૨ છે —

૧. આત્મજ (પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલ); ૨. ક્ષેત્રજ (માતામાં પિતાના વીર્યથી નહીં પણ ધીજના વીર્યથી થયેલો); ૩. કત્તક (પુત્ર તરીકે કોઈને અપાયેલો); ૪. વિનયિત (શિષ્ય); ૫. ઔરસ (જેના ઉપર પુત્ર જેવો કોઈને સ્નેહ હોય તે); ૬. મૌખર (માત્ર ખુશામત ખાતર પોતાને કોઈનો પુત્ર કહેતો હોય); ૭. શોંઘીર (શૌર્યને પ્રતાપે કોઈનો પ્રેમ જાગરિત કરી શકે તેવો); ૮. સંવર્ધિત (અનાથપુત્ર); ૯. ઔપચારિક (દિવ્યતારાધનાજન્ય) અથવા અવચારિક (સેવક); ૧૦. ધર્માન્તેવાસી.

[—સ્થાન ૭૬૨]

તરવૈયા ચાર છે—

- (૧) ૧. સમુદ્ર તરવા ચાહે અને સમુદ્રને તરી જાય;
 ૨. સમુદ્ર તરવા ચાહે અને ગોબ્ધ તરે;
 ૩. ગોબ્ધ તરવા ચાહે અને સમુદ્ર તરે;
 ૪. ગોબ્ધ તરવા ચાહે અને ગોબ્ધ તરે.
- (૨) ૧. સમુદ્ર તરી જાય પણ સમુદ્રે વિશાદ પામે;
 ૨. સમુદ્ર તરી જાય પણ ગોબ્ધે વિશાદ પામે;
 ૩. ગોબ્ધ તરી જાય અને સમુદ્રે વિશાદ પામે;
 ૪. ગોબ્ધ તરી જાય અને ગોબ્ધે વિશાદ પામે.

[—સ્થાન ૩૫૬]

આજીવક (આજીવિકા ચલાવનાર) પાંચ પ્રકારના છે—

૧. જાતિઆજીવક (સ્વજાતિનાં ગુણગાન ગાઈને આજીવિકા ચલાવે); ૨. કુલઆજીવક; ૩. કર્મઆજીવક (વંશપરંપરાથી ચાલ્યો આવતો ધંધો જે શીખવો ન પડે—તેના વડે કર્માણી કરનાર); ૪. શિલ્પઆજીવક (આચાર્ય પાસે શીખ્યા વિના ન આવડે તેવું કામ—તે કરીને કર્માણી કરનાર); ૫. લિંગઆજીવક (વેશજીવી).

[—સ્થાન ૪૦૭]

જાતિઆચાર્ય મનુષ્યો છ પ્રકારના છે—

૧. અંગઘ; ૨. કલંદ ૩. વૈદેહ; ૪. વૈદિક; ૫. હારિત; ૬. ચુંચુણ.

આ છયે ઇંદ્ર્ય જાતિના સમજવા.

૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

કુલઆર્ય મનુષ્યો છ પ્રકારના છે —

૧. ઉગ્ર; ૨. લોગ; ૩. રાજન્ય; ૪. ઇક્ષ્વાકુ; ૫. શાપૃ; ૬. કૌરવ.

[—સ્થાન ૪૯૭]

મૂલ ગોત્ર સાત છે —

૧. કાશ્યપ; ૨. ગૌતમ; ૩. વત્સ; ૪. કૃત્સ; ૫. કૌશિક; ૬. માંડવ્ય; ૭. વાશિષ્ઠ.

તેમાં જે કાશ્યપ છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. કાશ્યપ; ૨. શાંડિલ્ય; ૩. ગૌલ્ય; ૪. બાલ; ૫. મૌજ્ઞકી; ૬. પર્વપ્રેક્ષકી; ૭. વર્ષકૃષ્ણ.

તેમાં જે ગૌતમો છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. ગૌતમ; ૨. ગાર્ગ્ય; ૩. ભારદ્વાજ; ૪. અંગિરસ; ૫. શર્કરાભ; ૬. ભક્ષકાભ; ૭. ઉલ્કાત્માભ.

તેમાં જે વત્સો છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. વત્સ; ૨. આગ્નેય; ૩. મૈત્રિક; ૪. સ્વામિલી; ૫. શૈલક; ૬. અસ્થિસેન; ૭. વીતકર્મ.

તેમાં જે કૃત્સ છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. કૃત્સ; ૨. મૌદ્ગલાયન; ૩. પિંગલાયન; ૪. કૌંડિન્ય; ૫. મંડલી; ૬. હારિત; ૭. સૌમ્ય.

તેમાં જે કૌશિક છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. કૌશિક; ૨. કત્યાયન; ૩. શાલંકાયણ; ૪. ગોલિકાયણ; ૫. પાક્ષિકાયણ; ૬. આગ્નેય; ૭. લૌહિલ્ય.

તેમાં જે માંડવ્ય છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. માંડવ્ય; ૨. અરિષ્ઠ; ૩. સંમુક્ત; ૪. તૈલ; ૫. એલાપત્ય; ૬. કાંડિલ્ય; ૭. ક્ષારાયણ.

તેમાં જે વાશિષ્ઠ છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. વાશિષ્ઠ; ૨. ઉન્નયન; ૩. બરેકૃષ્ણ; ૪. વ્યાઘ્રા-
પત્ય; ૫. કૌણ્ડિન્ય; ૬. સંશી; ૭. પારાશર.

[—સ્થાં ૫૫૧]

વનીપક (યાચક) પાંચ છે.

૧. અતિથિ; ૨. કૃપણ; ૩. પ્રાદ્મણ; ૪. શ્વાન;
૫. શ્રમણ.

[—સ્થાં ૪૫૪]

ટિપ્પણ

૧. ધૌહ પદપદ સાથે સરખામણી :—આની સાથે અંગુતર
(૭-૧૫) ની સખ્તભંગી સરખાવવા જેવી છે તે આ —

- (૧) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે જે એક વાર ડૂબે અને ડૂબેલો જ રહે;
- (૨) કોઈ પુરુષ સ્નાન તો કરે પણ પાછો ડૂબી જાય;
- (૩) કોઈ પુરુષ સ્નાન કરી સ્થિર થાય છે;
- (૪) કોઈ પુરુષ સ્નાન કરી અવલોકન કરે છે;
- (૫) કોઈ પુરુષ સ્નાન કરી તરવા માટે છે;
- (૬) કોઈ પુરુષ સ્નાન કરી પ્રતિગાહપ્રાપ્ત હોય;
- (૭) કોઈ પુરુષ સ્નાન કરી તરી જઈને પાર પામી રથલ પદ આવી
ભીસે રહે છે.

પુરુષની ઉપમાઓ

૧. વૃક્ષની તથા વૃક્ષ સંબંધીની ઉપમા

પુરુષના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. પત્રોપેત વૃક્ષ જેવા; ૨. પુષ્પોપેત વૃક્ષ જેવા;
૩. ફલોપેત વૃક્ષ જેવા.

[—સ્થાન ૧૨૮]

વૃક્ષ ચાર પ્રકારનાં છે —

૧. પત્રોપેત; ૨. પુષ્પોપેત; ૩. ફલોપેત; ૪. છાયોપેત.
- પુરુષ પણ વૃક્ષ જેમ ચાર પ્રકારના છે —

[—સ્થાન ૩૧૩]

વૃક્ષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી ભર્યું હોય છે અને ભાવથી પણ ભર્યું હોય છે;
૨. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી ભર્યું પણ ભાવથી નીચું હોય છે;
૩. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી નીચું હોય છે પણ ભાવથી ભર્યું હોય છે;
૪. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી નીચું હોય છે અને ભાવથી પણ નીચું હોય છે.
- (૨) ૧. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી ઉન્નત હોય છે અને ભાવથી ઉન્નતપરિણામી હોય છે;
૨. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી ઉન્નત હોય છે પણ ભાવથી નીચપરિણામી હોય છે;

૩. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી નીચું હોય છે પણ ભાવથી ઉન્નતપરિણામી હોય છે;

૪. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી નીચું હોય છે અને ભાવથી પણ નીચપરિણામી હોય છે.

(૩) તે જ પ્રમાણે ઉન્નતરૂપની ચતુર્ભંગી સમજ લેવી.

(૪) ૧. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી સીધું હોય અને ભાવથી પણ સીધું હોય;

૨. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી સીધું પણ ભાવથી વાંકું હોય;

૩. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી વાંકું હોય અને ભાવથી સીધું હોય;

૪. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી વાંકું હોય અને ભાવથી પણ વાંકું હોય.

(૫) તે જ પ્રમાણે સીધું - પરિણતની ચતુર્ભંગી સમજ લેવી.

(૬) તે જ પ્રમાણે સીધું - રૂપની સમજ લેવી;

આ છયે પ્રકારની ચતુર્ભંગીઓ વૃક્ષની ઉપમાએ પુરુષની પણ સમજ લેવી. જેમકે —

(૧) ૧. કોઈ પુરુષ વૃક્ષની જેમ દ્રવ્યથી ઊંચો હોય અને ભાવથી પણ ઊંચો હોય;

૨. કોઈ પુરુષ વૃક્ષની જેમ દ્રવ્યથી ઊંચો હોય પણ ભાવથી નીચો હોય;

૩. કોઈ પુરુષ વૃક્ષની જેમ દ્રવ્યથી નીચો હોય પણ ભાવથી ઊંચો હોય.

૪. કોઈ પુરુષ વૃક્ષની જેમ દ્રવ્યથી નીચો હોય અને ભાવથી પણ નીચો હોય.

આ જ પ્રમાણે બાકી પાંચ પુરુષ ચતુર્ભંગીઓ પણ ઘટાવી લેવી.^૧

કોર (મંજરી) ચાર પ્રકારના છે —

૧. આંખાનો કોર; ૨. તાલનો કોર; ૩. વલ્લિનો કોર; ૪. - મેઢૂવિષાણુનો (ગાઠરના શીંગડા જેવી વનસ્પતિનો) કોર.

પુરુષો પણ એ ચાર કોર જેમ ચાર પ્રકારના છે.

[—સ્થા૦ ૨૪૨]

પત્ર ચાર છે —

૧. અસિપત્ર (તરવાર); ૨. કરપત્ર (કરવત); ૩. કુર-પત્ર (છરી); ૪. કલગ્નચીરિકા (શસ્ત્ર).

આ ચાર પત્રોપમ પુરુષ પણ ચાર છે.

[—સ્થા૦ ૩૪૬]

પુષ્પ ચાર પ્રકારનાં છે —

૧. રૂપસંપન્ન હોય પણ ગંધસંપન્ન ન હોય;
૨. ગંધસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૩. રૂપસંપન્ન પણ હોય અને ગંધસંપન્ન પણ હોય;
૪. રૂપસંપન્ન ન હોય અને ગંધસંપન્ન પણ ન હોય.

પુષ્પની જેમ પુરુષ પણ ચાર પ્રકારના છે —

૧. રૂપસંપન્ન હોય પણ શીલસંપન્ન ન હોય;
૨. શીલસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૩. રૂપસંપન્ન હોય અને શીલસંપન્ન પણ હોય;
૪. રૂપસંપન્ન ન હોય અને શીલસંપન્ન પણ ન હોય.

[—સ્થા૦ ૩૨૦]

[—સ્થા૦ ૨૩૬]

૧. એક બીજા પ્રકારે વૃક્ષની ચતુર્ભંગીની ઉપમા પુરુષને આપવામાં આવી છે. — પુદ્ગલપ્રકાશિત ૪, ૨૧.

ફળ ચાર પ્રકારનાં છે^૧ —

૧. કાચું હોય પણ થોડું મધુર હોય;
૨. કાચું હોય છતાં પાકાની જેમ મધુર લાગે;
૩. પાકું હોય છતાં થોડું મધુર લાગે;
૪. પાકું હોય અને પાકાની જેમ મધુર લાગે.

પુરુષ પણ ફળની જેમ ચાર પ્રકારના હોય છે.

[—સ્થા. ૨૫૩]

૨. વસ્ત્રની ઉપમા

- (૧) ૧. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી શુદ્ધ હોય અને ભાવથી પણ શુદ્ધ હોય;
૨. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી શુદ્ધ હોય પણ ભાવથી અશુદ્ધ હોય;
૩. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી અશુદ્ધ હોય પણ ભાવથી શુદ્ધ હોય;
૪. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી અશુદ્ધ હોય અને ભાવથી પણ અશુદ્ધ હોય.

(૨) ૧-૪. તે જ પ્રમાણે શુદ્ધ-પરિણતની ચતુર્ભંગી.

(૩) ૧-૪. તે જ પ્રમાણે શુદ્ધ-રૂપની ચતુર્ભંગી.

વસ્ત્ર જેવા પુરુષો પણ હોય છે તેથી તેમની પણ ઉપર પ્રમાણે વસ્ત્રની ઉપમા ઈર્ષ ત્રણ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી જેમકે —

૧. આને મળતી આગ્રની ઉપમા પુરુષને અંગુત્તરનિકાય (૪.૧૦૬)માં આપી છે. તે આ પ્રમાણે:— (૧) કાચી કેરી હોય પણ વર્ણ પાકી જેવા હોય; (૨) પાકી કેરી છતાં વર્ણ કાચી જેવા હોય; (૩) કાચી કેરી હોય અને વર્ણ પણ કાચીના જેવા; (૪) પાકી કેરી હોય અને વર્ણ પણ પાકીના જેવા. કોઈ મનુષ્ય રૂપ રંગે ઠીક હોય પણ આર્થ સત્ય વિષે કશું ન જાણતો હોય તો તે પ્રથમ કેરી જેવા — ઇત્યાદિ સ્વયં સમજી લેવું. આ જ વિષય પુદ્ગલ-પ્રજ્ઞપિત્રમાં પણ આવ્યો છે. (૪.૧૦).

- (૧) ૧. કોઈ પુરુષ વસ્ત્ર જેમ દ્રવ્યથી શુદ્ધ હોય અને ભાવથી પણ શુદ્ધ હોય;
 ૨. કોઈ પુરુષ વસ્ત્ર જેમ દ્રવ્યથી શુદ્ધ હોય પણ ભાવથી અશુદ્ધ હોય;
 ૩. કોઈ પુરુષ વસ્ત્ર જેમ દ્રવ્યથી અશુદ્ધ પણ ભાવથી શુદ્ધ હોય;
 ૪. કોઈ પુરુષ વસ્ત્ર જેમ દ્રવ્યથી અશુદ્ધ હોય અને ભાવથી પણ અશુદ્ધ હોય.

(૨-૩) આ જ પ્રમાણે વસ્ત્ર જેમ શુદ્ધ-પરિણત અને શુદ્ધ-રૂપની પણ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.
 [—સ્થા. ૨૩૬]

- (૧) ૧. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી શુચિ હોય અને ભાવથી પણ શુચિ હોય;
 ૨. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી શુચિ હોય પણ ભાવથી અશુચિ હોય;
 ૩. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી અશુચિ હોય પણ ભાવથી શુચિ હોય;
 ૪. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી અશુચિ હોય અને ભાવથી પણ અશુચિ હોય.

વસ્ત્રની ઉપમા દર્શ પુરુષની^૧ પણ ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.

[—સ્થા. ૨૪૧]

૧. પુદ્ગલપ્રજ્ઞપ્તિમાં કાશીમાં બનેલા વસ્ત્રની ઉપમા આપી પુરુષના ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે અને કહ્યું છે કે, કાશીનું વસ્ત્ર નવું હોય, જરા ભૂતું હોય (મધ્યમ હોય) કે સાત ભૂતું હોય તો પણ એ વર્ણવાન અને મહા-મૂલ્ય ગણાય છે, તેમ કોઈ ચારિત્રમાર્ગમાં નવો, મધ્યમ હોય કે વૃદ્ધ હોય પણ તે પ્રશંસાયોગ્ય જ છે. (૩. ૧૧).

૩. કૂટગૃહની ઉપમા

કૂટગૃહ ચાર પ્રકારનાં છે —

૧. પ્રથમ ગુપ્ત હોય અને પછી પણ ગુપ્ત હોય;
 ૨. પ્રથમ ગુપ્ત હોય પણ પછી અગુપ્ત હોય;
 ૩. પ્રથમ અગુપ્ત હોય પણ પછી ગુપ્ત હોય;
 ૪. પ્રથમ અગુપ્ત હોય અને પછી પણ અગુપ્ત હોય.
- આ કૂટગૃહની જેમ પુરુષો પણ ચાર પ્રકારના છે.
- [—સ્થા० ૨૭૫]

કૂટાકાર શાલાના ચાર પ્રકાર છે —

૧. કેઈ ગુપ્ત હોય અને ગુપ્તદ્વાર હોય;
૨. કેઈ ગુપ્ત હોય અને અગુપ્તદ્વાર હોય;
૩. કેઈ અગુપ્ત હોય અને ગુપ્તદ્વાર હોય;
૪. કેઈ અગુપ્ત હોય અને અગુપ્તદ્વાર હોય.

કૂટાકાર શાલાની જેમ સ્ત્રીઓના પણ ચાર પ્રકાર છે —

૧. કેઈ ગુપ્ત હોય અને ગુપ્તેન્દ્રિય હોય;
૨. કેઈ ગુપ્ત હોય અને અગુપ્તેન્દ્રિય હોય;
૩. કેઈ અગુપ્ત હોય અને ગુપ્તેન્દ્રિય હોય;
૪. કેઈ અગુપ્ત હોય અને અગુપ્તેન્દ્રિય હોય.

[—સ્થા० ૨૭૫]

૪. શંખ, ધૂમશિખા, અને વનખંડ

શંખક — શંખ ચાર પ્રકારના છે —

૧. વામ અને વામાવર્ત; ૨. વામ, અને દક્ષિણાવર્ત;
૩. દક્ષિણ અને વામાવર્ત; ૪. દક્ષિણ અને દક્ષિણાવર્ત.

શંખક જેમ પુરુષની પણ ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.

[—સ્થા० ૨૮૬]

(૧) ધૂમશિખા ચાર છે —

૧. વામ અને વામાવર્ત; ૨. વામ અને દક્ષિણાવર્ત;
૩. દક્ષિણ અને વામાવર્ત; ૪. દક્ષિણ અને દક્ષિણાવર્ત.

(૨) અગ્નિશિખાના પણ ઉપર પ્રમાણે ચાર પ્રકાર છે.

(૩) વાતમંડલિકાના પણ એ જ ચાર પ્રકાર છે.

તેવી જ રીતે સ્ત્રીની^૧ પણ ઉપર પ્રમાણે ત્રણ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

[—સ્થા૦ ૨૮૬]

વનખંડ ચાર છે —

૧. વામ અને વામાવર્ત; ૨. વામ અને દક્ષિણાવર્ત;
૩. દક્ષિણ અને વામાવર્ત; ૪. દક્ષિણ અને દક્ષિણાવર્ત.
પુરુષના પણ વનખંડ જેમ ચાર પ્રકાર છે.

[—સ્થા૦ ૨૮૬]

૫. ભાગ, યાન, યુગ્ય આદિ

ભાગ ચાર પ્રકારના છે—

- (૧) ૧. પહેલાં સીધો અને પછી પણ સીધો;
૨. પહેલાં સીધો અને પછી વાંકો;
૩. પહેલાં વાંકો પણ પછી સીધો;
૪. પહેલાં વાંકો અને પછી પણ વાંકો.

૧. અશુત્તરભંગ ભાગ્યાની સંખ્યાની જતાવી છે. (૧) વધકસમા, (૨) ચોરસમા, (૩) અત્યસમા — અકર્મકામા, આજસી, ચૂડી, દુરુક્તવાદિની ઇત્યાદિ લક્ષણવાળી, (૪) માતૃસમા, (૫) લગ્નિનીસમા, (૬) સખીસમા, (૭) દાસીસમા. (૭-૫૬).

૨. અશુત્તરમાં (૪. ૧૬૧ થી) પ્રતિપદા (ભાગ) વિષે જુદી રીતે જ ચતુર્ભંગીઓ ગોઠવવામાં આવી છે.

- (૨) ૧. પહેલાં અને પછી ક્ષેમ;
 ૨. પહેલાં ક્ષેમ પણ પછી અક્ષેમ;
 ૩. પહેલાં અક્ષેમ પણ પછી ક્ષેમ;
 ૪. પહેલાં અને પછી અક્ષેમ.

- (૩) ૧. ક્ષેમ અને ક્ષેમરૂપ;
 ૨. ક્ષેમ અને અક્ષેમરૂપ;
 ૩. અક્ષેમ અને ક્ષેમરૂપ;
 ૪. અક્ષેમ અને અક્ષેમરૂપ.

માર્ગની જેમ પુરુષની પણ ચતુર્ભંગી સમજ લેવી.

[—સ્થાન ૨૮૬]

યાન ચાર પ્રકારનાં છે —

- (૧) ૧. પહેલાં યુક્ત-જોડેલું અને પછી પણ યુક્ત-જોડેલું;
 ૨. પહેલાં યુક્ત અને પછી અયુક્ત;
 ૩. પહેલાં અયુક્ત અને પછી યુક્ત;
 ૪. પહેલાં અયુક્ત અને પછી પણ અયુક્ત.

- (૨) ૧. યુક્ત અને યુક્તપરિણત; ૨. યુક્ત અને અયુક્ત-પરિણત; ૩. અયુક્ત અને યુક્તપરિણત; ૪. અયુક્ત અને અયુક્તપરિણત.

- (૩) ૧. યુક્ત અને યુક્તરૂપ; ૨. યુક્ત અને અયુક્તરૂપ;
 ૩. અયુક્ત અને યુક્તરૂપ; ૪. અયુક્ત અને અયુક્તરૂપ.

- (૪) ૧. યુક્ત અને શોભાયુક્ત ૨. યુક્ત અને શોભારહિત;
 ૩. અયુક્ત અને શોભાયુક્ત; ૪. અયુક્ત અને શોભારહિત.

- (૫-૮) યાનની જેમ સુચ્ય (જે જોડવામાં આવે અશ્વાદિ) ની પણ ચાર ચતુર્ભંગીઓ સમજ લેવી.

(૬-૧૨) યાનની જેમ અશ્વની પણ ચાર ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

(૧૨-૧૬) યાનની જેમ હાથીની પણ ચાર ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.

સારથી ચાર પ્રકારના છે —

- (૧૭) ૧. યોક્તા હોય પણ મોક્તા ન હોય;
૨. મોક્તા હોય પણ યોક્તા ન હોય;
૩. યોક્તા હોય અને મોક્તા પણ હોય;
૪. યોક્તા ન હોય અને મોક્તા પણ ન હોય.

(૧૮) યુગ્મની ચર્ચા ચાર પ્રકારની છે —

૧. માર્ગે જાય પણ ઉન્માર્ગે ન જાય; ૨. ઉન્માર્ગે જાય પણ માર્ગે ન જાય; ૩. માર્ગે જાય અને ઉન્માર્ગે પણ જાય; ૪. માર્ગેય ન જાય અને ઉન્માર્ગેય ન જાય.

(૧-૧૮) પુરુષની પણ યાન, યુગ્મ, અશ્વ, હાથી, સારથી અને-યુગ્મચર્ચાની જેમ ૧૮ ચતુર્ભંગીઓ છે.

[—સ્થા. ૩૨૦]

૬. મેઘ, દડો

મેઘ ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. ગળે પણ વરસે નહિ^૧; ૨. વરસે પણ ગળે નહિ; ૩. ગળે પણ અને વરસે પણ; ૪. ગળે પણ નહિ અને વરસે પણ નહિ.

૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે [૬૫૫] નં. ૧.

- (૨) ૧. ગળે પણ વિદ્યુત ન કરે; ૨. વિદ્યુત કરે પણ ગળે નહિ; ૩. ગળે પણ અને વિદ્યુત પણ કરે; ૪. ગળે પણ નહિ અને વિદ્યુત પણ કરે નહિ.
- (૩) ૧. વરસે પણ વિદ્યુત ન કરે; ૨. વિદ્યુત કરે પણ વરસે નહિ; ૩. વરસે પણ અને વિદ્યુત પણ કરે; ૪. વરસે પણ નહિ અને વિદ્યુત પણ કરે નહિ.
- (૪) ૧. કાલમાં વરસે પણ અકાલમાં ન વરસે;
૨. અકાલમાં વરસે પણ કાલે ન વરસે;
૩. કાલે વરસે અને અકાલે પણ વરસે;
૪. કાલે ન વરસે અને અકાલે પણ ન વરસે.
- (૫) ૧. ક્ષેત્રમાં વરસે પણ અક્ષેત્રમાં ન વરસે;
૨. અક્ષેત્રમાં વરસે પણ ક્ષેત્રમાં ન વરસે;
૩. ક્ષેત્રમાં વરસે અને અક્ષેત્રમાં પણ વરસે;
૪. ક્ષેત્રમાં ન વરસે અને અક્ષેત્રમાં પણ ન વરસે.

મેઘની જેમ પુરુષની પણ પાંચ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

[—સ્થા ૦ ૩૪૬]

ગોળા-દડા ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. મદનનો દડો; ૨. લાખનો દડો; ૩. લાકડાનો દડો; ૪. માટીનો ગોળો.
- (૨) ૧. લોહનો દડો; ૨. ત્રપુનો દડો; ૩. તાંબાનો દડો; ૪. સીસાનો દડો.
- (૩) ૧. રૂપાનો દડો; ૨. સોનાનો દડો; ૩. રત્નનો દડો; ૪. વજનો દડો.

ઉપર્યુક્ત દડા જેવા પુરુષો પણ છે એટલે તેમની જેમ પુરુષની પણ ત્રણ ચતુર્ભંગી ઘટાવી લેવી.

[—સ્થા ૦ ૩૪૮]

૭. ત્રિકષણ

ત્રિકષણ^૧ ચાર પ્રકારના છે —

(૧) ૧. જાતિસંપન્ન; ૨. કુલસંપન્ન; ૩. બલસંપન્ન
૪. રૂપસંપન્ન.

(૨) કોઈ ત્રિકષણ —

૧. જાતિસંપન્ન હોય પણ કુલસંપન્ન ન હોય;
૨. કુલસંપન્ન હોય પણ જાતિસંપન્ન ન હોય;
૩. જાતિસંપન્ન પણ હોય અને કુલસંપન્ન પણ હોય;
૪. જાતિસંપન્ન ન હોય અને કુલસંપન્ન પણ ન હોય.

(૩) કોઈ ત્રિકષણ —

૧. જાતિસંપન્ન હોય પણ બલસંપન્ન ન હોય;
૨. બલસંપન્ન હોય પણ જાતિસંપન્ન ન હોય;
૩. જાતિસંપન્ન હોય અને બલસંપન્ન પણ હોય;
૪. જાતિસંપન્ન ન હોય અને બલસંપન્ન પણ ન હોય.

(૪) કોઈ ત્રિકષણ —

૧. જાતિસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૨. રૂપસંપન્ન હોય પણ જાતિસંપન્ન ન હોય;
૩. જાતિસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ હોય.
૪. જાતિસંપન્ન પણ ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ ન હોય.

(૫) કોઈ ત્રિકષણ —

૧. કુલસંપન્ન હોય પણ બળસંપન્ન ન હોય;

૧. ઔદ્ધ પરપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે
ટિપ્પણ નં. ૨.

૨. બળસંપન્ન હોય પણ કુલસંપન્ન ન હોય;
૩. કુલસંપન્ન હોય અને બળસંપન્ન પણ હોય;
૪. કુલસંપન્ન ન હોય અને બળસંપન્ન પણ ન હોય.

(૬) કોઈ ઋષભ —

૧. કુલસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૨. રૂપસંપન્ન હોય પણ કુલસંપન્ન ન હોય;
૩. કુલસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ હોય;
૪. કુલસંપન્ન ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ ન હોય.

(૭) કોઈ ઋષભ —

૧. બળસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
 ૨. રૂપસંપન્ન હોય પણ બળસંપન્ન ન હોય;
 ૩. બલસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ હોય;
 ૪. બલસંપન્ન ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ ન હોય;
- પુરુષની ૭ ચતુર્ભંગીઓ પણ ઋષભ પ્રમાણે સમજી લેવી.

[સ્થા. ૨૮૧]

૮. હાથી-સિંહ-પક્ષી

હાથી^૧ ચાર પ્રકારના છે —

(૧) કોઈ હાથી —

૧. ભદ્ર હોય; ૨. મન્દ હોય; ૩. મૃગ હોય; ૪. સંકીર્ણ હોય.

૧. અંશુતરમાં રામના હાથીના ચાર ગુણ બતાવ્યા છે : શ્રોતા, હંતા, ક્ષિન્તા, અને ગન્તા. ૪-૧૧૪.

અને ચારમાં રક્ષિતા નામનો પાંચમો ગુણ ઉમેરી પાંચ પણ બતાવ્યા છે. -અંશુ. ૫-૧૪૦

૧. મધુગોળીના જેવી પીળી આંખવાળો, કુમશઃ પાતળું થતું જતું એવા સુંદર દીર્ઘ પૂંછડાવાળો, અગ્રભાગમાં ઉન્નત અને ધીર અને સર્વ અંગોથી સમપ્રમાણ એ ભદ્ર હાથી સમજવો.

૨. અસ્થિર, મોટી ખડખડચડી આમડી વાળો, મોટા માથાવાળો અને પૂંછવાળો, મોટા નખ અને દાંતવાળો, સિહના જેવી પીળી આંખવાળો મંદ હાથી જાણવો.

૩. પાતળી સૂંઢવાળો, પાતળો, પાતળી આમડીવાળો, નાના દાંત અને નખવાળો, ડરપોક, ત્રસ્ત, ઉદ્વિગ્ન, અને ત્રાસ આપનાર મૃગ હાથી સમજવો.

૪. ઉપયુક્ત ત્રણેમાંથી થોડાંથોડાં લક્ષણ જેમાં મળી આવે એ સંકીર્ણ હાથી જાણવો.

ભદ્રને શરદમાં, મંદને વસંતમાં, મૃગને હૈમન્તમાં અને સંકીર્ણને હૈમેશાં મદ ચડે છે.

(૨) કોઈ હાથી —

૧. ભદ્ર હોય અને ભદ્રમના પણ હોય;

૨. ભદ્ર હોય પણ મંદમના હોય;

૩. ભદ્ર હોય પણ મૃગમના હોય;

૪. ભદ્ર હોય પણ સંકીર્ણમના હોય.

(૩) કોઈ હાથી —

૧. મંદ હોય પણ ભદ્રમના હોય;

૨. મંદ હોય અને મંદમના હોય;

૩. મંદ હોય પણ મૃગમના હોય;

૪. મંદ હોય પણ સંકીર્ણમના હોય.

(૪) કોઈ હાથી —

૧. મૃગ હોય પણ ભદ્રમના હોય;
૨. મૃગ હોય પણ મંદમના હોય;
૩. મૃગ હોય અને મૃગમના હોય;
૪. મૃગ હોય પણ સંકીર્ણમના હોય.

(૫) કોઈ હાથી^૧ —

૧. સંકીર્ણ હોય પણ ભદ્રમના હોય;
૨. સંકીર્ણ હોય પણ મંદમના હોય;
૩. સંકીર્ણ હોય પણ મૃગમના હોય;—
૪. સંકીર્ણ હોય અને સંકીર્ણમના હોય.

હાથીની જેમ પુરુષની પણ પાંચ ચતુર્ભંગીઓ સમજ લેવી.

[—સ્થા. ૨૮૧]

૧. કોઈ સિંહની જેમ દીક્ષા લે અને સિંહની જેમ પાળે;
૨. કોઈ સિંહની જેમ દીક્ષા લે પણ શિયાળ જેમ પાળે;
૩. કોઈ શિયાળ જેમ દીક્ષા લે પણ સિંહ જેમ પાળે;
૪. કોઈ શિયાળ જેમ દીક્ષા લે અને શિયાળ જેમ પાળે.

[—સ્થા. ૩૨૭]

૧. રાત્રીને અયોગ્ય હાથીના પાંચ દોષો બતાવ્યા છે —

(૧) રૂપક્ષમ ન હોય, (૨) શબ્દક્ષમ ન હોય, (૩) ગન્ધક્ષમ ન હોય, (૪) રસક્ષમ ન હોય અને (૫) સ્પર્શક્ષમ ન હોય. તે જ પ્રમાણે ભિક્ષુ પણ એ પાંચ દોષ હોય તો અનુત્તર ધર્મને પામે નહિ એ વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે — અંગુ. ૫.૧૩૯.

પક્ષી ચાર પ્રકારનાં છે—

૧. સ્વરસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૨. રૂપસંપન્ન હોય પણ સ્વરસંપન્ન ન હોય;
૩. રૂપસંપન્ન અને સ્વરસંપન્ન હોય;
૪. રૂપસંપન્ન ન હોય અને સ્વરસંપન્ન ન હોય.

પુરુષના પણ પક્ષી જેમ ચાર પ્રકાર છે.

[—સ્થા. ૩૧૨]

૯. સેના

સેના ચાર પ્રકારની છે—

- (૧) ૧. જય પામે પણ હાર પામે નહિ;
૨. પરાજય પામે પણ જય પામે નહિ;
૩. જય પણ પામે અને પરાજય પણ પામે;
૪. જય પણ ન પામે અને પરાજય પણ ન પામે.
- (૨) ૧. જય પામ્યા પછી ફરીથી જય પામે;
૨. જય પામ્યા પછી ખીણ વાર હારી જાય;
૩. પરાજય પામ્યા પછી જય પામે;
૪. પરાજય પામ્યા પછી ફરી વાર પણ પરાજય પામે.

૧. અંગુત્તર નિઠાયમાં ઉઠેલી ઉપમા પણ પુરુષને આપવામાં આવી છે—

(૧) ઊંડું ખોદે પણ રહે નહિ; (૨) રહે પણ ઊંડું ખોદે નહિ; (૩) રહે પણ નહિ અને ઊંડું ખોદે પણ નહિ; (૪) ઊંડું ખોદે પણ ખરે અને રહે પણ ખરે.

જે મનુષ્ય ધર્મ, વિનય આદિ ગ્રન્થોને તો ભણે પણ આર્થ સત્યને ન સમજે તે પ્રથમ ઉદર જેવો છે. આવી રીતે ખીણ પણ સ્વયં સમજી લેવા. (—અંગુત્તર ૪.૧૦૭). આ જ વિષય પુદ્ગલપ્રજ્ઞપિત્તમાં પણ આવ્યો છે. (૪.૯.)

સેનાની જેમ ઉપર પ્રમાણે પુરુષની પણ એ ચતુર્ભંગીઓ સમજા લેવી.

[સ્થા. ૨૬૨]

૧૦. કંથક

કંથક ચાર પ્રકારના છે—

- (૧) ૧. પહેલાં આકીર્ણ અને પછી પણ આકીર્ણ;
 ૨. પહેલાં આકીર્ણ પણ પછી અવિનીત;^૧
 ૩. પહેલાં અવિનીત પણ પછી આકીર્ણ;
 ૪. પહેલાં અવિનીત અને પછી પણ અવિનીત.
- (૨) ૧. આકીર્ણ હોય અને ચાલ પણ આકીર્ણની;
 ૨. આકીર્ણ હોય પણ ચાલ અવિનીતની;
 ૩. અવિનીત હોય પણ ચાલ આકીર્ણની;
 ૪. અવિનીત હોય અને ચાલ પણ અવિનીતની.
- (૩) ૧. જાતિસંપન્ન હોય અને કુલસંપન્ન ન હોય;
 ૨. કુલસંપન્ન હોય અને જાતિસંપન્ન ન હોય;
 ૩. જાતિસંપન્ન હોય અને કુલસંપન્ન પણ હોય;
 ૪. જાતિ સંપન્ન ન હોય અને કુલસંપન્ન પણ ન હોય.
- (૪) તેવી જ રીતે જાતિસંપન્ન હોય અને બલસંપન્ન ન હોય તેની ચતુર્ભંગી.
- (૫) જાતિસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન ન હોય — એની ચતુર્ભંગી.

૧. અંશુતરમાં (૮. ૧૪) બહુક અથ્થ — અવિનીત અથ્થના આઠ દોષ બતાવ્યા છે. અને તે જ પ્રમાણે અવિનીત ભિક્ષુના પણ આઠ દોષ બતાવ્યા છે.

- (૬) જાતિસંપન્ન હોય અને જયસંપન્ન ન હોય —
તેની ચતુર્ભંગી.
- (૭) કુલસંપન્ન હોય અને બલસંપન્ન ન હોય — તેની
ચતુર્ભંગી.
- (૮) કુલસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન ન હોય — તેની
ચતુર્ભંગી.
- (૯) કુલસંપન્ન હોય અને જયસંપન્ન^૧ ન હોય — તેની
ચતુર્ભંગી.
- (૧૦) બલસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન ન હોય — તેની
ચતુર્ભંગી.
- (૧૧) બલસંપન્ન હોય અને જયસંપન્ન ન હોય — તેની
ચતુર્ભંગી.
- (૧૨) રૂપસંપન્ન હોય અને જયસંપન્ન ન હોય તેની
ચતુર્ભંગી.

કંથકની જેમ પુરુષની પણ ૧૨ ચતુર્ભંગીઓ સંમળ
લેવાની છે.

[—સ્થા. ૩૨૭]

૧. દીકાકારની સામેની પ્રતિમા જયસંપન્ન એવો પાઠ લાગે છે. કારણ
તેમણે તેનો અર્થ પણ એ જ રીતે કર્યો છે. અંગુત્તર નિકાય (૪. ૧૧૨,
૩. ૯૪, ૧૩૭ ઇત્યાદિ)માં સર્વત્ર અશ્વના પ્રસંગે તેને જયસંપન્ન નહિ
પણ જયસંપન્ન — વેગવાન કહ્યો છે. અંગુત્તરમાં અશ્વના ચાર ગુણ
બતાવ્યા છે — ઝંજીરતા, જવ, ક્ષાતિ, અને શીર્ષ. — જુઓ ૪. ૧૧૨.

વળી વર્ણ, બલ, જવ, આરોહપરિણાહ — એ ચાર ગુણો પણ બતાવ્યા
છે અને અશ્વની જેમ પુરુષ પાંચે વર્ણ ગુ, બલ ગું ઇત્યાદિ પણ વિસ્તારથી
સંમળવ્યું છે. — અંગુ. ૪. ૨૫૬ થી. ઉપર્યુક્તમાં મૃદુતા મેળવી અશ્વના
પાંચ ગુણો બતાવ્યા છે. — અંગુત્તર. ૫. ૨૦૩; ૯. ૨૨.

સ્થા—૫૫

૧૧. કુંભ

કુંભના ચાર પ્રકાર^૧ છે —

- (૧) ૧. પૂર્ણ અને પૂર્ણ; ૨. પૂર્ણ અને તુચ્છ; ૩. તુચ્છ અને પૂર્ણ; ૪. તુચ્છ અને તુચ્છ.
- (૨) ૧. પૂર્ણ અને પૂર્ણવિભાસી; ૨. પૂર્ણ અને તુચ્છવિભાસી; ૩. તુચ્છ અને પૂર્ણવિભાસી; ૪. તુચ્છ અને તુચ્છવિભાસી.
- (૩) ૧. પૂર્ણ અને પૂર્ણરૂપ; ૨. પૂર્ણ અને તુચ્છરૂપ; ૩. તુચ્છ અને પૂર્ણરૂપ; ૪. તુચ્છ અને તુચ્છરૂપ.
- (૪) ૧. પૂર્ણ પણ હોય અને પ્રિયાર્થ હોય; ૨. પૂર્ણ પણ હોય અને હલકો હોય; ૩. તુચ્છ હોય પણ પ્રિયાર્થ હોય; ૪. તુચ્છ હોય અને હલકો હોય.
- (૫) ૧. પૂર્ણ હોય પણ ચૂતો હોય; ૨. પૂર્ણ હોય પણ ચૂતો ન હોય; ૩. તુચ્છ હોય અને ચૂતો હોય; ૪. તુચ્છ હોય પણ ચૂતો ન હોય.

કુંભની જેમ પુરુષોની પણ પાંચ ચતુર્ભાંગી સમજવી.

[—સ્થાન ૩૬૦]

કુંભના ચાર પ્રકાર છે —

૧. મધુકુંભ અને ઢાંકણું પણ મધુરું;
૨. મધુકુંભ પણ ઢાંકણું ઝેરી;
૩. ઝેરનો કુંભ પણ ઢાંકણું મધુરું;
૪. ઝેરનો કુંભ અને ઢાંકણું પણ ઝેરી.

૧. બૌદ્ધ પરંપરાની સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

પુરુષના પણ કુંભની જેમ ચાર પ્રકાર છે —

૧. જેના હૃદયમાં પાપ અને કલેશ નહિ અને જેની જીભ પણ મધુરભાષિણી હૃંમેશાં હોય — તે પુરુષને મધુકુંભ અને મધુરા ઢાંકણાવાળો સમજવો.
૨. જેનું હૃદય પાપી ન હોય અને કલેશી ન હોય પણ જેની જીભ કટુકભાષિણી હોય તે પુરુષને મધુકુંભ અને ઝેરી ઢાંકણાવાળો સમજવો.
૩. જેનું હૃદય કલેશી પણ જીભ મધુરભાષિણી હોય તે પુરુષને વિષકુંભ પણ મધુરા ઢાંકણાવાળો સમજવો.
૪. જેનું હૃદય કલેશી અને જીભ પણ કટુકભાષિણી હોય તે પુરુષને વિષકુંભ અને ઝેરી ઢાંકણાવાળો સમજવો.^૧

[સ્થા ૦ ૩૬૦]

૧૨. પાણી

પાણી ચાર પ્રકારનું છે —

- (૧) ૧. ઉત્તાન અને ઉત્તાન^૨; ૨. ઉત્તાન અને ગંભીર;
૩. ગંભીર અને ઉત્તાન; ૪. ગંભીર અને ગંભીર.

પાણીની જેમ પુરુષ પણ ચાર પ્રકારના છે —

૧. ઉત્તાન અને ઉત્તાનહૃદય; ૨. ઉત્તાન અને ગંભીરહૃદય; ૩. ગંભીર અને ઉત્તાનહૃદય; ૪. ગંભીર અને ગંભીરહૃદય.

૧. અહીં પુદ્ગલપ્રજ્ઞપિત્તા — ગૂચભાણી, પુષ્પભાણી, અને મધુભાણી — પુરુષના આ ત્રણ પ્રકાર સરખાવવા લેવા છે. (૩. ૪)

૨. આ ૪ શબ્દોમાં પુદ્ગલપ્રજ્ઞપિત્ત (૪.૧૨) માં ઉદ્દક્કહુદ્દ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે અને તે પ્રમાણે પુરુષની ચતુર્થ ગી ધરાવી છે.

- (૨) ૧. ઉત્તાન અને ઉત્તાનાવભાસી; ૨. ઉત્તાન અને ગંભીરાવભાસી; ૩. ગંભીર અને ઉત્તાનાવભાસી; ૪. ગંભીર અને ગંભીરાવભાસી.

પુરુષના પણુ તે જ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર છે —

- (૧-૨) સમુદ્રની પણુ પાણીની જેમ છે ચતુર્ભંગીઓ સમજવી.

અને સમુદ્રની જેમ પુરુષની પણુ છે ચતુર્ભંગીઓ સમજવી.

[—સ્થા. ૩૫૮]

૧૩. કંટ, મ્રણુ

કંટ — સાદડી ચાર પ્રકારની છે —

૧. સુંબની (તૃણવિશેષની); ૨. વાંસની પટ્ટીની; ૩. ચામડાની; ૪. કાંબળાની.

પુરુષ પણુ ચાર પ્રકારના છે —

૧. કોઈ સુંબની સાદડી જેવા;
૨. કોઈ વાંસની પટ્ટીની સાદડી જેવા;
૩. કોઈ ચામડાની સાદડી જેવા;
૪. કોઈ કાંબળાની સાદડી જેવા.

[—સ્થા. ૩૪૬]

મ્રણુ — ઘા ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. અંતઃશલ્યવાળા અને બાહ્ય શલ્યવાળા નહિ;
૨. બાહ્યશલ્યવાળા પણુ અંતઃશલ્યવાળા નહિ;

૧. આ પ્રકારની પ્રક્રમણા ભગવાને ગૌતમને જ્યારે મોક્ષ માટે અધીર બોલા ત્યારે કરી છે અને કહ્યું કે તું કાંબળાની સાદડી જેવો શિષ્ય છે. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ દીકા પૃ. ૩૮૭ ચ.

૩. અંતઃશલ્યવાળા નહિ અને બાહ્યશલ્યવાળા;

૪. અંતઃશલ્યવાળા, નહિ અને બાહ્યશલ્યવાળા
પણ નહિ.

(૨) અંતઃદુષ્ટ પણ બાહ્ય દુષ્ટ નહિની ચતુર્ભંગી.

ત્રણની જેમ પુરુષની પણ એ ચતુર્ભંગીઓ સમજ લેવી.

[સ્થા. ૩૪૪]

૧૪. આચાર્ય વગેરેની ઉપમા

કરંડિયા ચાર પ્રકારના છે —

૧. ચાંડાલનો; ૨. વેશ્યાનો; ૩. ગાથાપતિનો; ૪. રાજાનો.

આચાર્ય^૧ ચાર પ્રકારના છે —

૧. ચાંડાલના કરંડિયા જેવા; ૨. વેશ્યાના કરંડિયા જેવા; ૩. ગાથાપતિના કરંડિયા જેવા; ૪. રાજાના કરંડિયા જેવા.

[સ્થા. ૩૪૮]

દ્વલ ચાર પ્રકારનાં છે —

૧. આમળાં જેવું મધુર હોય; ૨. ક્ષાક્ષા જેવું મધુર હોય; ૩. ક્ષીર જે મધુર હોય; ૪. ખાંડ જેવું મધુર હોય.

૧. અંગુત્તરમાં શાસ્ત્ર-ધર્મદેશકના પાંચ પ્રકાર બતાવ્યા છે — (૧) અપરિશુદ્ધશીલ હોય અને પોતાને પરિશુદ્ધશીલ માને, (૨) અપરિશુદ્ધાણ્ય હોય અને પરિશુદ્ધાણ્ય પોતાને માને, (૩) અપરિશુદ્ધધર્મદેશક હોય અને પરિશુદ્ધધર્મદેશક પોતાને માને, (૪) અપરિશુદ્ધ વ્યાકરણી હોય અને પોતાને પરિશુદ્ધવ્યાકરણી માને, (૫) અપરિશુદ્ધજ્ઞાન-દર્શની હોય પણ પરિશુદ્ધજ્ઞાન-દર્શની પોતાને માને. પણ ભગવાન જીવ પોતાને એ પાંચેથી વિપરીત બતાવે છે. (પ. ૧૦૦)

શાસ્ત્રતાના એક બીજી રીતે પણ ભેદ વર્ણવવામાં આવે છે. જુઓ પુદ્ગલ. ૩, ૧૬.

આચાર્ય પણ કૃણની જેમ ઉપર પ્રમાણે ચાર પ્રકારના છે.

[—સ્થા. ૩૨૦]

વૃક્ષ ચાર પ્રકારનાં છે —

- (૧) ૧. શાલજાતિનું હોય અને શાલપર્વાચી હોય;
 ૨. શાલજાતિનું હોય અને એરંડપર્વાચી હોય;
 ૩. એરંડજાતિનું હોય પણ શાલપર્વાચી હોય;
 ૪. એરંડજાતિનું હોય અને એરંડપર્વાચી હોય.

- (૨) ૧. શાલજાતિનું અને શાલપરિવારવાળું;
 ૨. શાલજાતિનું અને એરંડપરિવારવાળું;
 ૩. એરંડજાતિનું અને શાલપરિવારવાળું;
 ૪. એરંડજાતિનું અને એરંડપરિવારવાળું.

તેવી જ રીતે આચાર્યની^૧ પણ બે ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

- (૧) જેમ શાલવૃક્ષોની મધ્યમાં રહેલું મોટું શાલવૃક્ષ શોભે છે તેમ સુંદર શિષ્યોની વચ્ચે સુંદર આચાર્ય શોભે છે.
 (૨) એરંડવૃક્ષોની વચ્ચે જેમ શાલવૃક્ષ દીપે છે, તેમ સુંદર આચાર્ય અસુંદર શિષ્યોમાં દીપે છે.
 (૩) જેવી શાલવૃક્ષોની વચ્ચે એરંડની સ્થિતિ છે તેમ સુંદર શિષ્યોની વચ્ચે અસુંદર આચાર્યની છે.
 (૪) જેવો એરંડા વચ્ચે એરંડ તેમ અસુંદર શિષ્યોની વચ્ચે અસુંદર આચાર્ય દેખાય છે.

[—સ્થા. ૩૪૬]

૧. બીજા પરંપરાની સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪.

મત્સ્ય ચાર પ્રકારનાં છે —

૧. અનુકૂળ સોતે તરનાર^૧; ૨. પ્રતિકૂળ સોતે તરનાર;
૩. અંતે તરનાર; ૪. મધ્યમાં તરનાર.

લિક્ષુઓ^૧ પણ મત્સ્ય જેમ ચાર પ્રકારના છે.

[—સ્થાન ૩૪૯]

મત્સ્ય પાંચ છે —

- ૧-૪. ઉપર પ્રમાણે; ૫. સર્વચારી.

લિક્ષુ પણ મત્સ્ય જેમ પાંચ પ્રકારના છે.

[—સ્થાન ૪૫૩]

પક્ષી ચાર પ્રકારનાં છે —

૧. નીકળી શકે પણ પરિવ્રજ્યા ન કરી શકે;
૨. પરિવ્રજ્યા કરી શકે પણ નીકળી ન શકે;
૩. નીકળી શકે અને પરિવ્રજ્યા પણ કરી શકે;
૪. નીકળી શકે નહિ અને પરિવ્રજ્યા પણ કરી શકે નહિ.

લિક્ષુઓ પણ તે જ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના છે.

[—સ્થાન ૩૫૧]

ધુણુ (કીટવિશેષ) ચાર પ્રકારના છે —

(૧) કોઈ ધુણુ —

૧. ત્વચા ખાનાર; ૨. છાલ ખાનાર; ૩. કાષ્ઠ ખાનાર;
૪. સાર ખાનાર હોય છે.

૧. ખોદ્ધ પરપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫.

ભિક્ષુઓ પણ એ ઘુણ જેમ ચાર પ્રકારના છે, તેમાં —

૧. ત્વચા ખાનાર ઘુણના જેવા ભિક્ષુનું તપ સાર ખાનાર ઘુણના જેવું છે;

૨. છાલ ખાનાર ઘુણના જેવા ભિક્ષુનું તપ કાષ્ઠ ખાનાર ઘુણના જેવું છે;

૩. કાષ્ઠ ખાનાર ઘુણના જેવા ભિક્ષુનું તપ છાલ ખાનાર ઘુણના જેવું છે;

૪. સાર ખાનાર ઘુણના જેવા ભિક્ષુનું તપ ત્વચા ખાનાર ઘુણના જેવું છે.

[—સ્થા૦ ૨૪૩]

એક સ્ત્રીનું બીજી સ્ત્રી સાથે અને એક પુરુષનું બીજા પુરુષ સાથેનું અંતર ચાર પ્રકારનું છે —

૧. કેઈ પણ બે લોકડાંના અંતર જેવું;

૨. કેઈ પણ બે પક્ષના અંતર જેવું;

૩. કેઈ પણ બે લોહાંના અંતર જેવું;

૪. કેઈ પણ બે પથ્થરના અંતર જેવું.

[—સ્થા૦ ૨૭૦]

ટિપ્પણ

૧. ખોદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :— આ જ શબ્દોમાં આ ચતુર્થાંગી અંગુતર (૪.૧૦૧) માં પણ છે. સ્થાનાંગમાં મેઘની આ ઉપમાથી પુરુષચતુર્થાંગી સમજી લેવાની ભલામણ છે; જ્યારે અંગુતરમાં એ પ્રત્યેક ભંગને પુરુષમાં ઘટાવી પણ દીધી છે, તે આ પ્રમાણે —

૧. બહુ બોલે પણ કરે કંઈ નહિ; ૨. કરે પણ બોલે નહિ; ૩. બોલે પણ નહિ અને કરે પણ નહિ; ૪. બોલે પણ ખરો અને કરે પણ ખરો.

વળી આ ગર્ભન અને વર્ષણની ચતુર્થંગીને બીજી રીતે પણ ધરાવી છે. (અંગુ ૪.૪૦૨). આ જ વિષય પુદ્ગલપ્રજ્ઞપિત્તમાં પણ આવ્યો છે. (૪.૮).

૨. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :—અહીં જણાવેલી ઋષ-ભની ચતુર્થંગીઓથી એક જુદા પ્રકારની જ ચતુર્થંગી અંગુત્તર (૪.૧૦૮) માં બતાવવામાં આવેલી છે, તે આ—

૧. કોઈ સંકેત એવા હોય છે જે ચેતાના ટોળાની ગાય સામે તો ચડ હોય છે પણ બીજી ગાય સામે ચડ નથી હોતો—તેમ કોઈ પુરુષ એવો હોય છે જે ચેતાની પરિવહમાં તો ચડ હોય છે પણ અન્નણી પરિવહમાં નહિ ઇત્યાદિ. આ જ વિષય પુદ્ગલપ્રજ્ઞપિત્તમાં પણ છે. (૪. ૧૩.)

૩. બૌદ્ધ પરંપરાની સરખામણી :—એક બીજા પ્રકારે અંગુત્તર (૪. ૧૦૩)માં કુંભની ઉપમાથી પુરુષની ચતુર્થંગી ધરાવી છે—

૧. તુચ્છ—બાકી હોય પણ ઢાંકણું હોય.
૨. ભર્યો હોય પણ ઢાંકણું ન હોય.
૩. તુચ્છ હોય અને ઢાંકણું પણ ન હોય.
૪. ભર્યો હોય અને ઢાંકણું પણ હોય.

વેશભૂષા વગેરે બાહ્ય આકાર તો ઠીક હોય પણ આર્થસત્યની સમજ જરા પણ ન હોય તે પ્રથમ કુભના જેવો. આર્થસત્યની સમજ પૂરી હોય પણ બાહ્ય આકાર પ્રકાર પ્રસન્ન ન હોય તે બીજા કુભ જેવો. બાહ્ય આકાર દગધકા વિનાનો અને આંતરિક પ્રજ્ઞા પણ નહિ તે ત્રીજા કુભ જેવો અને જે બાહ્યાકારે પણ ઠીક અને પ્રજ્ઞાએ પણ ઠીક તે ચોથા કુભ જેવો.

આ જ વિષય પુદ્ગલપ્રજ્ઞપિત્તમાં પણ છે. (૪. ૧૧).

૪. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :—

પ્રસ્તુત સ્થાનાંગના સૂત્રને બરાબર મળતી ચતુર્થંગી અંગુત્તરમાં છે જુઓ ૪. ૧૦૬. અને આને મળતી પુરુષની ચતુર્થંગી પુદ્ગલપ્રજ્ઞપિત્તમાં છે—૪. ૨૧.

અહીં અંગુત્તર (૪. ૯૧) ની આ ચતુર્થંગી પણ સરખાવવા જેવી છે—

(૧) ચેતો અસુર હોય અને તેનો પરિવાર પણ અસુર હોય—અર્થાત્ સ્વયં દુઃશીલ હોય અને તેનો પરિવાર પણ દુઃશીલ હોય.

(૨) થોતે અમુર હોય પણ તેના પરિવાર દેવ હોય અર્થાત્ થોતે દુઃશીલ હોય પણ તેના પરિવારમાં બધાં મુશીલ હોય.

(૩) થોતે દેવ પણ તેના પરિવાર અમુર હોય.

(૪) થોતે દેવ હોય અને પરિવાર પણ દેવ હોય.

આ વિષે વધુ વિચાર યશોવિજયજીએ પણ કર્યો છે. જુઓ—સિદ્ધાન્તરહસ્ય સ્તવન દાલ સાતમી. ગૂર્જરસાહિત્ય સંગ્રહ—પૃ૦ ૨૬૩.

૫. બોદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :—અંગુનરનિકાય (૪.૫) માં પુરુષના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે : અનુસ્રોતગામી, પ્રતિસ્રોતગામી, સ્થિતાત્મા અને પારંગત. જેઓ સાંસારિક કામભોગોમાં ફર્યા રહે છે તે અનુસ્રોતગામી. જે સાંસારિક કામભોગોને વશ નથી થતો પણ હ્રિદયે પર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે અને પરિપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તે પ્રતિસ્રોતગામી છે. જેણે ક્લેશોનો નાશ કર્યો હોય અને ચિત્તને જેણે વશમાં કર્યું હોય અને સમાહિતેન્દ્રિય હોય તે સ્થિતાત્મા છે. જેણે સકલ કર્મોનો નાશ કર્યો છે, જે ચિત્તવિમુક્તિ અને પ્રજ્ઞાવિમુક્તિને અનુભવે છે, જે વેદજ્ઞ છે, બ્રહ્મચારી છે તે પારંગત છે.

જે એવો અભિગ્રહ ધરે કે ઉપાશ્રયથી નીકળીને જે ક્રમે ગૃહસ્થોનાં ધર રસ્તામાં આવે તે જ ક્રમે શિક્ષા માંગવી, તે અનુસ્રોતગામી. શિક્ષાક્ષેત્રના અંતમાં જઈને ઉપાશ્રય તરફ આવતાં જે ક્રમે ધરો આવે તે ક્રમે શિક્ષા માગનાર તે પ્રતિસ્રોતગામી. પ્રાંતભાગમાં શિક્ષા લેનાર તે અંતચારી અને મધ્યભાગમાં શિક્ષા લેનાર તે મધ્યચારી શિક્ષુ કહેવાય છે.

સ્થાનાંગ - સમવાયંગ

ખંડ-૭મો

વિવધ

વ્યાકરણ

શુદ્ધ વાગ્નયોગ^૧ દશ પ્રકારનો છે—

૧. ચકારાનુયોગ—વાક્યમાં આવતા ‘ચ’ (અને) શબ્દનો વિચાર;
૨. મકારાનુયોગ—વાક્યમાં આવતા ‘મા’ (મત) શબ્દનો વિચાર;
૩. અપિકારાનુયોગ—‘અપિ’ (પણ) શબ્દનો વિચાર;
૪. સેકારાનુયોગ—આનન્તર્યાદિ સૂચક ‘સે’ (અથ) શબ્દનો વિચાર;
૫. સાયંકારાનુયોગ—‘ઠીક’ એ અર્થમાં વપરાતા ‘સાયં’ વિષે વિચાર;
૬. એકત્વાનુયોગ—એકવચન વિષે વિચાર;
૭. પૃથક્ત્વાનુયોગ—દ્વિવચન અને બહુવચનનો વિચાર;
૮. સંયૂથાનુયોગ—સમાસ વિષે વિચાર;
૯. સંક્રાંભિતાનુયોગ—વિભક્તિવચનના વિપર્યાસ વિષે વિચાર;
૧૦. સિદ્ધાન્તયોગ—સામાન્ય વાત કહી પછી તેનો ક્રમ, કાલ વગેરેની અપેક્ષાએ ભેદ કરી વિચાર કરવો તેના વિષે વિચાર.

[—સ્થાન ૭૪૪]

૧. વાક્યાર્થનો નહિ પણ પદાર્થબોધ વિષયક વિચાર તે.

વચન વિલક્ષિત આઠ છે^૧—

૧. નિદેશો પ્રથમા—તે, આ, હું;
૨. ઉપદેશો દ્વિતીયા—આ કરો, તે લાણી;
૩. કરણમાં તૃતીયા^૨—તેનાથી કે મારાથી લવાયું કે કરાયું;
૪. સંપ્રદાને ચતુર્થી^૩—નમસ્કાર સ્વાહા એના યોગમાં;
૫. અપ્રાદાને પંચમી—તેમાંથી કે આમાંથી લે કે હટાવ;
૬. સ્વસ્વામી ભાવમાં છઠી—જે આનો કે તેનો ગયેલો છે;
૭. સન્નિધાનાર્થમાં સાતમી—તેમાં, ત્યારે, છતે, એ અર્થમાં;
૮. આમંત્રણી આઠમી^૪—એ! હે! જીવાન!

[—સ્થા૦ ૬૦૯]

વચન ત્રણ છે —

- (૧) ૧. એકવચન; ૨. દ્વિવચન; ૩. બહુવચન.
- (૨) ૧. સ્ત્રીવચન; ૨. પુંવચન; ૩. નપુંસકવચન.
- (૪) ૧. અતીતવચન; ૨. પ્રત્યુત્પન્નવચન; ૩. અનાગતવચન.

[—સ્થા૦ ૧૯૩].

૧. આ સૂત્ર ચતુર્યોગમાં—૧૨૯ મું છે.

૨. આ ઉદાહરણ જે કે કર્તારિ તૃતીયાનું છે પણ કારકની પ્રવૃત્તિ વિવક્ષાધીન હોવાથી કર્તાને જે કરણની વિવક્ષા કરીએ તો કરણનું ઉદાહરણ બની શકે.

૩. વૃક્ષવૈચાકરણો આને આઠમી કહે છે. અર્વાચીન અને મધ્યકાલીનો તો આનો સમાવેશ પ્રથમામાં જ કરે છે.

સ્વરમંડલ

સ્વર સાત કહ્યા છે^૧ —

નામ	સ્થાન	કોણે બોલે ?	અર્થ
૧. ષડ્જ	અગ્રબિહ્વા	મયૂર	મૃદંગ
૨. ઋષભ	છાતી	કૂકડો	ગોમુખી (વાદ્ય)
૩. ગાંધાર	કંઠ	હંસ	શંખ
૪. મધ્યમ	મધ્યબિહ્વા	ગાય-ધેટાં	ઝાંઝર
૫. પંચમ	નાસિકા	કેયલ	ગોધિકા (કુસુમકાલમાં)
૬. ધૈવત (રૈવત)	દંતોષ્ઠ	કૌચ	ઢોલ
૭. નિષાદ	મસ્તક	ગજ	મહાભેરી

એ સાત સ્વરનાં સાત લક્ષણો છે —

૧. ષડ્જસ્વરવાળા મનુષ્યને શ્રવિકા મળી રહે છે. તેનું કામ નિષ્ફળ જતું નથી. તેને ગાયો, મિત્રો અને પુત્રોની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી નારીને વલ્લભ થાય છે.

૨. ઋષભસ્વર હોય તેને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તે સેનાપતિ બને છે, અને તેને ધનલાભ થાય છે. વળી વસ્ત્ર, ગંધ, અલંકાર, સ્ત્રી, શયનઆદિ મળે છે.

૩. ગાંધારસ્વરવાળા ગીતશુક્તિજ્ઞ, પ્રધાનશ્રવિકાવાળા, કવિઓ, કળાજ્ઞો, પ્રજ્ઞાશીલો અને ખીબ ખીબ શાસ્ત્રજ્ઞો હોય છે.

૧. સ્થાનાંગુલ આ આયુ સૂત્ર અનુયોગમાં શબ્દશઃ છે (સૂ. ૧૨૮).

૪. મધ્યમસ્વરવાળા ખાધેપીધે સુખી રહે છે અને દાન કરે છે.

૫. પંચમસ્વરવાળા રાજા હોય છે, શૂર હોય છે. લોકસંગ્રહી હોય છે અને ગણનાયકો હોય છે.

૬. ધૈવત (રૈવત) સ્વરવાળા શાકુનિકો, કબ્જિયાળા, વાગુરિકો, શૌકરિકો અને માછીમારો હોય છે.

૭. નિષાદસ્વરવાળા ચાંડાલો, મલ્લો અને ખીબા બધા પાપકર્મીઓ તથા ગોઘાતક ચોર હોય છે.

સાતેય સ્વરોને ત્રણ ત્રણ ગ્રામ હોય છે —

૧. ષડ્જગ્રામ; ૨. મધ્યમગ્રામ; ૩. ગાંધારગ્રામ.

(૧) ષડ્જગ્રામની સાત મૂર્છના છે —

૧. મંગી; ૨. કૌસ્વીય; ૩. હરિ; ૪. રજની;
૫. સારકાંતા; ૬. સારસી; ૭. શુદ્ધષડ્જ.

(૨) મધ્યમગ્રામની સાત મૂર્છના છે —

૧. ઉત્તરમંદા; ૨. રજની; ૩. ઉત્તરા; ૪. ઉત્તરાસમા;
૫. આશોકાંતા; ૬. સૌવીરા; ૭. અલીરુ.

(૩) ગાંધારગ્રામની સાત મૂર્છના છે —

૧. નંદી; ૨. ક્ષુદ્રિમા; ૩. પૂરિમા; ૪. શુદ્ધગાંધારા;
૫. ઉત્તરગાંધારા; ૬. સુષ્કુતરઆયામા; ૭. ઉત્તરાયતા
કોટિમાતસા.

સાતે સ્વરો કયાંથી ઉત્પન્ન થાય છે? નાલિથી.

ગેયની યોનિ કઈ છે? ગીતરુતયોનિક છે.

કેટલા સમયનો ઉચ્ચવાસ છે? પાદના સમય
જેટલા હોય.

ગેયના આકાર ત્રણ છે અને તે આ પ્રમાણે —

પ્રથમ મંદથી શરૂ કરે અને મધ્યમાં ક્રમશઃ વધારે અને અંતે પાછો ઓછો કરે એમ ત્રણ આકાર બને છે.

ગેયના છ દોષ, આઠ ગુણ, ત્રણ-વૃત્ત અને બે લઘુતિઓ — આ જે સમ્યક્ પ્રકારે જાણતો હોય તે સુશિક્ષિત રંગ મધ્યે ગાય.

હે ગાયક! આ છ દોષો આવે તે રીતે ન ગાજે —

૧. લયાકુલ થઈ ગાણું; ૨. ઉતાવળા થઈ ગાણું;
૩. દૂંકાવીને ગાણું; ૪. તાલબદ્ધ ન ગાણું; ૫. કાકસ્વર
કાઢી ગાણું; ૬. સાનુનાસિક વર્ણોન્નિચાર કરી ગાણું.

ગેયના ગુણ આઠ છે —

૧. પૂર્ણ; ૨. રક્ત; ૩ અલંકૃત; ૪. વ્યક્ત; ૫.
અવિસ્વર; ૬. મધુર; ૭. સમ; ૮. સુકુમાર.

વળી આ પણ ગુણો છે —

૧. ઉરવિશુદ્ધ, કંઠવિશુદ્ધ અને શિરોવિશુદ્ધ — જે
ગવાય;

૨. મૃદુ અને ઘૂંટી શકાય તેવાં પદો વાળું;

૩. તાલબદ્ધ અને પ્રતિક્ષેપબદ્ધ.

૪. સાત સ્વરથી સમ.

વળી આ પણ ગુણો છે —

૧. નિર્દોષ; ૨. સારયુક્ત; ૩. હેતુયુક્ત; ૪. અલંકૃત;
૫. ઉપસંહારયુક્ત; ૬. સોતપ્રાસ; ૭. મિત; ૮. મધુર.

ત્રણ વૃત્ત આ છે —

૧. સમ; ૨. અર્ધસમ; ૩. સર્વત્ર વિષમ.

ભણિતિ આ બે છે —

૧. સંસ્કૃત; ૨. પ્રાકૃત.

આ બેને ઋષિઓએ પ્રશસ્ત ગણી છે. અને ગીત
આ બન્ને ભાષામાં ગવાય છે.

મધુર કેણુ ગાય છે? સ્થામા.

ખર કેણુ ગાય છે? કાલી.

રુક્ષ કેણુ ગાય છે? કાલી.

ચતુર કેણુ ગાય છે? ગૌરી.

વિલંબયુક્ત કેણુ ગાય છે? કાણુ.

દ્રુત કેણુ ગાય છે? અંધા.

વિસ્વર કેણુ ગાય છે? પિંગલા.

સ્વરો સાત પ્રકારે સમ છે —

૧. તંત્રિસમ; ૨. તાલસમ; ૩. પાદસમ; ૪. લયસમ;
૫. ગ્રહસમ; ૬. શ્વાસોચ્વાસસમ; ૭. સંચારસમ.

સ્વર સાત, ગ્રામ ત્રણ, મૂર્છના ૨૧, અને તાન
૪૯ છે — ગ્રામ આ સ્વરમંડલ^૧ પૂર્ણ થયું.

[—સ્થા° ૫૫૩]

૧. કોઈ પ્રકરણ જ આ સૂત્રમાં ઉતારી લીધું લાગે છે.

કળાઓ

કળાઓ ૭૨ છે^૧ —

૧. લેખ; ૨. ગણિત; ૩. રૂપ; ૪. નાદ્ય; ૫. ગીત;
૬. વાદિત; ૭. સ્વરગત; ૮. પુષ્કરગત; ૯. સમતાલ; ૧૦.
ધૂત; ૧૧. જનવાદ; ૧૨. પોકખચ્ચ (પાસા રમવાની કળા);
૧૩. અષ્ટપદ; ૧૪. દગમૃત્તિકા; ૧૫. અન્નવિધિ; ૧૬.
પાનવિધિ; ૧૭. વસ્ત્રવિધિ; ૧૮. શયનવિધિ; ૧૯. આર્યા;
૨૦. પ્રહેલિકા; ૨૧. માગધિક; ૨૨. ગાથા; ૨૩. શ્લોક; ૨૪.
ગંધયુક્તિ; ૨૫. મધુસિક્કથ; ૨૬. આભરણવિધિ; ૨૭. તરણી-
પ્રતિકર્મ; ૨૮. સ્ત્રીલક્ષણ; ૨૯. પુરુષલક્ષણ; ૩૦. હયલક્ષણ;
૩૧. ગજલક્ષણ; ૩૨. ગૌણલક્ષણ; ૩૩. કુર્કુટલક્ષણ; ૩૪.
મિંદચલક્ષણ; ૩૫. ચક્રલક્ષણ; ૩૬. છત્રલક્ષણ; ૩૭. દંડ-
લક્ષણ; ૩૮. અસિલક્ષણ; ૩૯. મણિલક્ષણ; ૪૦. કાકિણી-
લક્ષણ; ૪૧. ચર્મલક્ષણ; ૪૨. ચંદ્રલક્ષણ; ૪૩. સૂર્યચરિત;
૪૪. રાહુચરિત; ૪૫. ગ્રહચરિત; ૪૬. સૌભાગ્યકર; ૪૭.
દૌર્ભાગ્યકર; ૪૮. વિદ્યાગત; ૪૯. મંત્રગત; ૫૦. રહસ્યગત;
૫૧. સભાસ; ૫૨. ચાર; ૫૩. પ્રતિચાર; ૫૪. વ્યૂહ; ૫૫.
પ્રતિવ્યૂહ; ૫૬. સ્કંધાવારમાન; ૫૭. નગરમાન; ૫૮.
વસ્તુમાન; ૫૯. સ્કંધાવારનિવેશ; ૬૦. વસ્તુનિવેશ; ૬૧.
નગરનિવેશ; ૬૨. ઇશિસ્થ; ૬૩. છટ્ટપ્રવાદ; ૬૪. અન્વશિક્ષા;
૬૫. હસ્તિશિક્ષા; ૬૬. ધનુર્વેદ; ૬૭. હિરણ્યપાક; ૬૮. સુવર્ણ-

૧. આના વિવરણ તથા તુલના માટે જુઓ 'ભગવાન મહાવીરની
ધર્મકથાઓ'ની ટિપ્પણી.

પાક; મણિપાક; ધાતુપાક; ૬૮. બાહ્યયુક્, દંડયુક્, મુષ્ટિયુક્, યષ્ટિયુક્, યુક્, નિયુક્, યુક્નિયુક્, સૂત્રખેલ; ૬૯. નાલિકા-ખેલ, વર્તખેલ, ધર્મખેલ, ચર્મખેલ; ૭૦. પત્રછેલ, કટકછેલ; ૭૧. સજીવનિર્ણય; ૭૨. શકુનરૂત.

[—સમ૦ ૭૨]

નાટ્યના ૩૨ ભેદ છે^૧ —

[—સમ૦ ૩૨]

વાદના ચાર પ્રકાર છે^૨ —

૧. તત-ઢાલ વગેરે પહોળાં વાદો;
૨. વિતત-વીણા વગેરે તાંતુ વાદો;
૩. ઘન-ઝાંઝ વગેરે નક્કર વાદો;
૪. શુષિર-શંખ વગેરે પોલાં વાદો.

નાટ્યના ચાર પ્રકાર છે^૩ —

૧. અચિત; ૨. રિચિત; ૩. આરભટ; ૪. ભિસોલ.

ગેય ચાર પ્રકારનું છે^૪ —

૧. ઉત્ક્રિષ્ટ; ૨. પત્રક (પાદવૃક્); ૩. મંદ;
૪. રોચિંદ્ય (રોચિત).

માત્ય (પુષ્પની રચના)ના ચાર પ્રકાર છે —

૧. અન્થિમ-દોરો નાખી ગૂંથીને બનાવેલી માળા;
૨. વેષ્ટિમ-વીંટીને બનાવેલ પાઘડી-મુકુટ;

૧. આના વિવરણ માટે જુઓ — રાજપ્રમીય સૂત્ર કંડિકા ૬૬.

૨. રાજપ્રમીયમાં પણ આ ચાર ભેદ બતાવ્યા છે. કંડિકા-૮૫.

૩. ૩૨ પ્રકારના નાટકમાંથી અનુક્રમે ૨૫, ૨૬, ૨૮ અને ૨૯મું નાટક. જુઓ રાજપ્રમીય કંડિકા-૮૩. વળી નૃત્યના ભેદમાં પણ આ જ ચાર ભેદ ગણાવ્યા છે. રાજ૦ ૮૭.

૪. આ જ ચાર ભેદ રાજપ્રમીયમાં પણ બતાવ્યા છે. કંડિકા-૮૬.

૩. પૂરિમ-વાંસડાની સળીના પાંજરાને લરીને
બનાવેલ;

૪. સંઘાતિમ-ગુચ્છ.

અલંકાર ચાર પ્રકારના છે —

૧. કેશાલંકાર; ૨. વસ્ત્રાલંકાર; ૩. માધ્યાલંકાર;
આલસરણાલંકાર.

અભિનય ચાર પ્રકારનો છે^૧ —

૧. દાર્શનિક; ૨. પ્રાત્યંતિક; ૩. સામાન્યતોપ-
નિપાતનિક; ૪. લોકમધ્યાવસાનિક.

[—સ્થાન ૩૭૪]

બ્રાહ્મીલિપિનું^૨ લેખવિધાન ૧૮ પ્રકારે છે —

૧. બ્રાહ્મી; ૨. યવની; ૩. દોષઉપકરિકા; ૪. ખરોટ્ટિકા;
૫. ખરશાવિકા; ૬. પ્રહારાતિગા; ૭. ઉચ્ચત્તરિકા; ૮.
અક્ષરપૃષ્ઠિકા ૯. લોગવતિકા; ૧૦. વૈણ્વિકા; ૧૧. નિહલુ-
વિકા; ૧૨. અંકલિપિ; ૧૩. ગણિતલિપિ; ૧૪. ગંધર્વલિપિ;
૧૫. આદર્શલિપિ; ૧૬. માહેશ્વરી; ૧૭. દામિલલિપિ;
૧૮. બોલિંદલિપિ.

[—સૂત્ર ૧૮]

૧. આ ચાર ભેદો રાજપ્રત્યયમાં છે. જુઓ કડિકા ૮૮.

૨. અન્યત્ર લિપિના ૧૮ ભેદો ગણાવ્યા છે. વિરોધાવશ્યક દીકા
ગાન ૪૬૪. અહીં ગણાવેલ બ્રાહ્મીલિપિના લેખવિધાનના ભેદો પ્રજ્ઞાપના
પદ પ્રથમમાં છે. સૂત્રમાં ૧૮ હોવાનું લખ્યું છે પણ ભૂતલિપિને મેળવતાં
ગણતરીએ ૧૯ થાય છે અને તે જ પ્રમાણે મૂળ સમવાચાંગ છપાવનારે
પણ ૧૯ અંક મૂક્યા છે. પણ અનુવાદકે ભૂતલિપિને કોષ્ટકમાં મૂકી છે.
દીકાકાર કહે છે કે થોડે આ વિષે કશું નજરમાં નથી.

બ્રાહ્મી લિપિમાં ૪૬ માતૃકા અક્ષરો^૧ છે.

[—સમ૦ ૪૬]

૪

સંખ્યાન

એકેક ચાર^૨ છે—

૧. દ્રવ્ય; ૨. માતૃકાપદ; ૩. પર્યાય; ૪. સંગ્રહ.

[—સ્થા૦ ૨૯૭]

કતિ^૩ ચાર છે—

૧-૪ ઉપર પ્રમાણે.

[—સ્થા૦ ૨૯૮]

સંખ્યાન (ગણિત) ચાર છે—

૧. પ્રતિકર્મ^૪ (સરવાળો); ૨. વ્યવહાર (શ્રેણી વગેરેનો વ્યવહાર); ૩. રઙ્ગૂ (ક્ષેત્ર ગણિત); ૪. રાશિ (ત્રિરાશી).

[—સ્થા૦ ૩૩૮]

સંખ્યાન દશ છે—

૧-૪. ઉપર પ્રમાણે; ૫. કલાસવર્ણ^૫ (કલા-અંશના સમીકરણનું ગણિત); ૬. શુણ્યાકાર; ૭. વર્ગ^૬ (તે રકમને તે રકમથી શુણ્યતા આવે તે); ૮. ઘન; ૯. વર્ગવર્ગ^૭

૧. આ ૪૬ અક્ષરોની સંભાવના ટીકાકાર આ પ્રમાણે કરે છે. બધા 'અ'થી માંડીને સ્વરો (પણ નં નં લૂ લૂ અને ળ આટલા વર્જિત કરવા) અને ક્ષ સહિત વ્યંજન—એટલે વિસર્ગ અને અનુસ્વાર સહિત બાર સ્વર, ૨૫ વર્ગીય સ્પર્શ વ્યંજનો, ૪ ચ, ૨, લ, વ (અંતસ્થ), શે, સ, ષ, હ, ક્ષ=૪૬.

૨. વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૩. કતિ=કેટલા. દ્રવ્ય વિષે કેટલાનો પ્રશ્ન કરવો તે કતિદ્રવ્ય. એ જ પ્રમાણે બીજા વિષે.

(વર્ગનો વર્ગ); ૧૦. કાકચ (કરવતથી લાકડાને છેદવાનું ગણિત).

[—સ્થા૦ ૭૪૭]

વ્યાવહારિક^૧દંડ ૯૬ આંગળ સમજવો.

તે જ પ્રમાણે ધનુષ, નાલિકા, યુગ અને અક્ષ તથા સુસલિનુ માપ સમજવું.^૨

[—સમ૦ ૯૬]

ચાર ગાઉનો^૩ એક યોજન છે.

[સમ૦ ૪]

પૂર્વ પછીની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર ૮૪ લાખથી ગણા કરીને કાઢવી^૪ યાવત્ શીર્ષપ્રહેલિકા.

[—સમ૦ ૮૪]

ટિપ્પણ

૧. દ્રવ્ય વગેરે :—એક સખ્યાવાળું તે અકેક. તેમાં દ્રવ્ય સામાન્ય દૃષ્ટિએ તો એક જ છે—પણ ભેદદૃષ્ટિએ એક સચિત્ત એક અચિત્ત અને એક મિત્ર એમ ત્રણ ભેદ છે. જૈનશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ ત્રિપદી—બધુ

૧ જે દડથી ગાઉ વગેરેનું માપ નીકળે તે વ્યાવહારિક દંડ. પણ માપ જેનાથી ન કાઢવું હોય તે અવ્યાવહારિક દંડ તો ગમે તેવડો હોય. ૨૪ આંગળનો એક હાથ અને એવા ચાર હાથનો એક દંડ છે. તેથી $૨૪ \times ૪ = ૯૬$ આંગળનો વ્યાવહારિક દંડ થાય.

૨. દંડ, ધનુષ વગેરે બધાને ચાર હાથ પ્રમાણ કહ્યા છે. એ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૧૩૩.

૩. ૨૦૦૦ ધનુષનો એક ગાઉ. અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૧૩૪.

૪. ચોરાસી લાખ વર્ષ પ્રમાણ એક પૂર્વાંગ છે. અને ૮૪ લાખ પૂર્વાંગ પ્રમાણ એક પૂર્વ છે. ત્યાર પછીની સખ્યાનાં નામો આ પ્રમાણે છે : તુટિતાંગ, તુટિત, અટ્ટાંગ, અટ્ટ, અવવાંગ, અવવ, દ્વદ્વકાંગ, દ્વદ્વક, ઉત્પક્ષાંગ, ઉત્પક્ષ, પક્ષાંગ, પક્ષ, નલિનાંગ, નલિન, અર્થનિપૂરાંગ, અર્થનિપૂર, અયુતાંગ, અયુત, નયુતાંગ, નયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, અને શીર્ષપ્રહેલિકા. અનુયોગ૦ ૧૧૫, ૧૩૮.

ઉત્પન્ન થાય છે, વ્યય પામે છે અને ધ્રુવ છે — એ માતૃકાપદ કહેવાય છે. અથવા અ, આ, ઇ, ઈ ઇત્યાદિ બધાં શાસ્ત્રના આધારભૂત હોવાથી એ પણ માતૃકાપદો કહેવાય છે. એક પર્યાય તે પર્યાયિકક. તેમાં જ્યારે વિશેષાની વિવક્ષા ન હોય ત્યારે વર્ણ, રસ વગેરે અને વિશેષાની વિવક્ષા હોય ત્યારે કાળો પીળો આદિ. સંગ્રહદષ્ટિથી જે એક તે સંગ્રહેકક — જેમ કે ધકનો દાણો એક હોય તો પણ એકવચને પ્રયોગ થાય છે; અને ધર્મનો ઢગલો પડ્યો હોય તો પણ ધર્મ છે, એમ એક વચનથી વ્યવહાર થાય છે.

૫

શ્રેણી

શ્રેણી સાત કહી છે^૧ —

૧. ઋજુ-આયતા; ૨. એકતઃ વક્રઃ; ૩. દ્વિધાવક્રઃ;
૪. એકતઃ ખા; ૫. દ્વિધાખા; ૬. ચક્રવાલા; ૭. અર્ધ-ચક્રવાલા.

[-સ્થા ૦ ૫૮૧]

ટિપ્પણ

૧. શ્રેણીના લેહોઃ—(૧) સરલ અને લાંબી શ્રેણી તે ઋજુ-આયતા. જ્યારે જીવો અને પુદ્ગલો બિધ્વલોક્થી અધોલોક્માં અગર અધોલોક્થી બિધ્વમાં અથવા તે જ પ્રમાણે અન્ય પ્રકારે સીધી રેખાએ ગતિ કરે છે, ત્યારે તે સીધી રેખા તે ઋજુ-આયતા શ્રેણી છે.

૧. જુઓ ભગવતી શા ૨૫, કા ૩, પૃ ૦ ૫૦૧.—એમાં સાત લેહ શ્રેણીના ગણાવ્યા છે. તદુપરાંત એ જ શતકમાં શ્રેણી વિષે વિવિધ રીતે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આકાશપ્રદેશની પંક્તિ—તે શ્રેણી કહેવાય છે. તેના આવા સાત લેહ જીવ-પુદ્ગલની ગતિને આશ્રિત સમજવા લેઈએ. અન્યથા આકાશપ્રદેશની શ્રેણીઓ તો બધી સીધી જ છે. તેના લેહોના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

(૨) જ્યારે જીવ કે પુદ્ગલો ઝનુગતિએ ગમન કરતા હોય અને આગળ જઈ બીજી શ્રેણીમાં ગતિ કરવાનું શરૂ કરે, ત્યારે તેમના એ ગમનમાં એક વાંક લેવો પડે છે; તેથી જે શ્રેણી થઈ તે એકતઃવક્ર કહેવાય. જેમ કે કોઈ એક જીવ અધોલોકમાં પૂર્વ દિશામાં મરે છે અને તેની ઉત્પત્તિનું સ્થાન ઉર્ધ્વલોકમાં પશ્ચિમ દિશામાં છે; તો પ્રથમ તે ઝનુગતિથી ઉર્ધ્વલોકની પૂર્વ દિશામાં પહોંચશે અને ત્યાંથી સીધી પશ્ચિમમાં જશે. આ પ્રમાણે તેને પશ્ચિમમાં પહોંચવા માટે એક વાંક લેવો પડે છે.

(૩) જે શ્રેણીમાં જે વાંક હોય તે દ્વિધા વક્ર — જેમકે જીવ ઉર્ધ્વલોકના અગ્નિ ખૂણામાં મૃત્યુ પામ્યો; પણ જો તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન અધોલોકમાં વાયવ્ય ખૂણામાં હોય, તો પ્રથમ તો તે તિર્થંગતિથી નિર્જાતીમાં જાય છે, અને ત્યાંથી તિર્થંગતિથી વાયવ્યમાં પહોંચે છે.

(૪) જે શ્રેણીમાં એ તરફ લોકનાડી સિવાયનું ખ એટલે આકાશ હોય તે એકતઃખા કહેવાય. ત્રસજીવો તો ત્રસનાડીમાં જ હોય એટલે એમને જો તે ત્રસમાં ઉત્પન્ન થવાના હોય તો — આ એકતઃખા શ્રેણીના ત્રસ ગ આવતો નથી. પણ સ્થાવરજીવો અને પુદ્ગલો તો ત્રસનાડી બહાર પણ છે. તેથી તેમને આવી ગતિનો ત્રસ ગ આવે છે. કોઈ એવો ત્રસનાડી બહારનો જીવ જો ત્રસનાડીમાં ઉત્પન્ન થવાનો હોય, તો આ એકતઃખા શ્રેણી થાય છે. પ્રથમ તો તે જીવ ત્રસનાડી બહાર હોય ત્યાંથી સીધો ત્રસનાડીના ડાબા કે જમણા પડખે આવે છે. અને પછી ત્રસનાડીમાં તે પડખે અગર જો બીજે પડખે જવાનું હોય તો તે પ્રમાણે જે ત્રણ વગેરે વાંક લઈને નિયત સ્થાને ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ પ્રમાણે પુદ્ગલની પણ ગતિ થઈ શકે.

(૫) જે શ્રેણીમાં જે વખત ત્રસનાડી બહારનું આકાશ હોય તે દ્વિધાખા કહેવાય. ત્રસનાડીની ડાબી બાજુએ બહાર રહેલો જીવ જો જમણી બાજુએ બહાર ઉત્પન્ન થવાનો હોય તો આ શ્રેણી અને છે પ્રથમ તો તે જે બાજુએ હશે તે બાજુથી લોકનાડી — ત્રસનાડીમાં પ્રવેશશે અને પછી ત્રસનાડીમાં ગતિ કરી તેની બહાર નીકળી બીજી બાજુએ ઉત્પન્ન થશે. આ પ્રમાણે પુદ્ગલ પણ કરી ગતિ શકે છે.

(૬) ચક્રવાલ ગતિ જીવને નથી હોતી પણ પરમાણુને હોય છે. ચક્રવાલ ગતિ એટલે ગોળાકારે — ભ્રમરી ખાઈને ગતિ કરતી તે.

(૭) અર્ધચક્રવાલ એટલે અર્ધગોળ — આ પણ પરમાણુને હોય છે.

પરચૂરણ

૧. ઉત્પાદ - વ્યય

ઉત્પાદ એક છે, વિગતિ-વિકૃતિ-વિગમ એક છે.^૧

[—સ્થા ૦ ૨૨, ૨૩]

આનન્તર્ય પાંચ પ્રકારનું છે^૨—

૧. ઉત્પાદાનન્તર્ય; ૨. વ્યયાનન્તર્ય; ૩. પ્રદેશાનન્તર્ય;
૪. સમયાનન્તર્ય; ૫. સામાન્યાનન્તર્ય.

[—સ્થા ૦ ૪૬૨]

છેદન પાંચ પ્રકારનું છે^૩ —

૧. ઉત્પાદન છેદન; ૨. વ્યય છેદન; ૩. બંધ છેદન;
૪. પ્રદેશ છેદન. ૫. દ્વિધાકાર છેદન.

[—સ્થા ૦ ૪૬૨]

૨. અદ્વૈતવૃષ્ટિ-મહાવૃષ્ટિનાં કારણો

ત્રણ કારણો અદ્વૈતવૃષ્ટિ થાય છે^૪—

- (૧) ૧. તે તે પ્રદેશમાં જલયોનિના છવો કે પુદ્ગલો જલરૂપે
ઘણાં પરિણત થતાં નથી;

૧. સરખાવો—તીર્ણિમાનિ શિવલ્લે સલ્લતસ્સ સલ્લતલ્લલ્લણાનિ । કત્તમાનિ—
તીર્ણિ? । વપ્પાદો પવ્વાયતિ, વયો પવ્વાયતિ, ઠિતસ્સ અવ્વયત્ત પવ્વાયતિ ।
તીર્ણિમાનિ શિવલ્લે અસંલ્લતસ્સ અસંલ્લતલ્લલ્લણાનિ । કત્તમાનિ તીર્ણિ? । ન વપ્પાદો
પવ્વાયતિ, ન વયો પવ્વાયતિ, ન ઠિતસ્સ અવ્વયત્ત પવ્વાયતિ । અગુત્તર—૩. ૪૭.

૨. વિગતોના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૩. વિગતોના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૪. આને મળતાં જ પાંચ કારણો બતાવી ભગવાન બુદ્ધ કહે છે કે, આ
વર્ણના અંતરાયના કારણોને જ્યોતિષીઓ નથી જાણતા. અગુત્તર ૫. ૧૯૭.

૨. દેવ, નાગ, યક્ષ અને ભૂતોની સમ્યગ્ આરાધના ન કરી હોય;
૩. જલના પુદ્ગલોને વાયુ ખીજે ખેંચી જાય—કે વીંખી નાખે.

(૨) ત્રણ કારણે મહાવૃષ્ટિ થાય છે—

૧. તે તે પ્રદેશમાં જલયોનિના જીવો કે પુદ્ગલો ઘણા પરિભ્રમણમાં પરિણત થાય;
૨. દેવ, નાગ, યક્ષ, અને ભૂતોની સમ્યગ્ આરાધના કરી હોય;
૩. ખીજા પ્રદેશમાં વરસનાર વાદળોને વાયુ તે તે પ્રદેશમાં ખેંચી લાવે અને તે તે પ્રદેશનાં વાદળોને વીંખી ન નાખે.

[—સ્થા૦ ૧૭૬]

૩. આશ્ચર્ય

દશ આશ્ચર્ય કહ્યાં છે —

૧. ઉપમર્ગ; ૨. ગર્ભાંડરણ; ૩. સ્ત્રીતીર્થ; ૪. અભવ્ય પરિષદ—અયોગ્ય પરિષદ; ૫. કૃષ્ણનું અપરકંકાગમન;
 ૬. ચંદ્રસૂર્યનું આકાશથી ઊતરવું; ૭. હરિવંશ કુલોત્પત્તિ;
 ૮. અમરોતપાત; ૯; એકસો આઠ સિદ્ધ; ૧૦. અસંયતપૂજા.
- આ આશ્ચર્યો અનન્તકાલે થાય છે.

[—સ્થા૦ ૭૭૭]

૧. જે ઘટના સામાન્ય રીતે ન અને પણ વિશેષ પરિસ્થિતિમાં બની ગઈ હોય એટલે અદ્યુત જણાય, તે આશ્ચર્ય કહેવાય છે. આ દશમાંથી પાંચ તો—૧, ૨, ૪, ૬, ૮ ભગવાન મહાવીરના તીર્થમાં જ બન્યાં છે. પાંચમું નેમિનાથના તીર્થમાં, ૯મું ઋષભના તીર્થમાં, ૩જી મલ્લિકનાથના તીર્થમાં, ૧૦મું સુવિધિના તીર્થમાં અને ૭મું શીતલના તીર્થમાં સમજવું. જુઓ લોકપ્રકાશ સર્ગ—૩૨, ૧૦૩૧-૧૦૩૪.

વિગેનોના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૪. સૂતેલો કેવી રીતે જાગે

પાંચ કારણો સૂતેલો જાગી જાય —

૧. શબ્દથી; ૨. સ્પર્શથી; ૩. ભૂખથી; ૪. નિદ્રાક્ષય થયે; ૫. સ્વપ્નદર્શન થયે.

[—સ્થા૦ ૪૩૬]

૫. અનન્ત — અનન્ત

અન્ત (અર્થાત્ નિર્ણય — પાર — પરમરહસ્ય) ત્રણ છે —

૧. લોકાન્ત (લૌકિક અર્થશાસ્ત્રાદિનું રહસ્ય); ૨. વેદાન્ત (વેદ-ઋગ્ગાદિનું રહસ્ય); ૩. સમયાન્ત (જૈન સિદ્ધાંતનું રહસ્ય).

[—સ્થા૦ ૨૧૬]

અનન્ત પાંચ પ્રકારનું છે^૧ —

(૧) ૧. નામ અનન્તક; ૨. સ્થાપના અનન્તક; ૩. દ્રવ્યાનન્તક; ૪. ગણનાનન્તક; ૫. પ્રદેશાનન્તક.

(૨) ૧. એકતઃ અનન્તક; ૨. દ્વિધા અનન્તક; ૩. દેશવિસ્તાર અનન્તક; ૪. સર્વવિસ્તાર અનન્તક; ૫. શાશ્વતાનન્તક.

[—સ્થા૦ ૪૬૨]

અનન્તક દશ છે —

૧-૧૦. ઉપર્યુક્ત.

[—સ્થા૦ ૭૩૧]

૬. વૈદક શાસ્ત્ર

રોગ ચાર પ્રકારનો છે^૨ —

૧. વાતજન્ય; ૨. પિત્તજન્ય; ૩. શ્લેષ્મજન્ય; ૪. સંનિપાતજન્ય.

૧. વિગતોના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અતિ ટિપણ નં. ૪.

૨. સરખાવો “રોગના બે ભેદ છે—(૧) કાચિક અને (૨) ચેતસિક”.

—અંગુ. ૪, ૧૫૭.

ચિકિત્સાનાં ચાર અંગ છે —

૧. વૈદ્ય; ૨. ઔષધ, ૩. રોગી; ૪. પરિચર્યા.

[—સ્થા० ૩૪૩]

ચિકિત્સક (વૈદ્ય) ચાર પ્રકારનો છે —

૧. પોતાની ચિકિત્સા કરે પણ ખીજની ન કરે; ૨. ખીજની ચિકિત્સા કરે પણ પોતાની ન કરે; ૩. ખીજની ચિકિત્સા ન કરે અને પોતાની પણ ન કરે; ૪. પોતાની ચિકિત્સા કરે અને ખીજની પણ કરે.

[—સ્થા० ૩૪૪]

રોગોત્પત્તિનાં નવ કારણ છે —

૧. અત્યશન; ૨. અહિતાશન; ૩. અતિનિદ્રા; ૪. અતિજગરણ; ૫. મૂત્રાવરોધ; ૬. મલાવરોધ; ૭. અધ્વગમન — રસ્તે ચાલવાથી થાક લાગે તો; ૮. પ્રતિકૂલ ભોજન; ૯. કામવિકાર.

[—સ્થા० ૬૬૭]

૭. દંડનીતિ વગેરે

દંડનીતિના સાત પ્રકાર છે —

૧. હક્ષાર^૧; ૨. મક્ષાર; ૩. ધિક્ષાર; ૪. પરિલાપણ (અપરાધીને ઠપકો દેવો — “અહીંથી જઈશ નહીં” — તે); ૫. મંડલબંધ (ક્ષેત્રમર્યાદા કરી તેથી બહાર ન જવાની આજ્ઞા); ૬. ચારક — કેદ; ૭. છવિચ્છેદ^૨ — હસ્ત, પાદ વગેરે કાપી નાખવા.

[—સ્થા० ૫૫૭]

૧. પ્રથમની ત્રણ નીતિ વિષે જુઓ મહાપુરુષ ખંડમાં ટિપ્પણી. આવ૦ નિં ૭ાં ૧૬૪ થી.

૨. અંતિમ ચાર ભરતરાજના વખતથી શરૂ થઈ છે. આવ૦ નિં ૭ાં ૧૬૬ અને મૂળલાખ્ય ગા. ૩. કોઈને મતે આ ચારમાંથી પ્રથમની બે સમયના સમયમાં અને અંતિમ બે ભરતના સમયમાંથી શરૂ થઈ એમ કહે છે.

અર્થયોનિ ત્રણ છે —

૧. સામ; ૨. દંડ; ૩. ભેદ.

[—સ્થા૦ ૧૮૫]

આત્મરક્ષા ત્રણ છે —

૧. ધાર્મિક બાબતોથી પ્રેરણા લઈ; ૨. મૌન લઈ; ૩. ભીંતને બીજી એકાંત જગ્યાએ ચાલ્યા જઈ.

[—સ્થા૦ ૧૭૨]

ટિપ્પણ

૧. આનન્તર્યના ભેદો :— સાતત્ય, અવિચ્છેદ, અવિરહ એ બધા એકાર્થક છે.

(૧) સતત જીવોની ઉત્પત્તિ તે ઉત્પાદાનન્તર્ય — જેમકે નરકગતિમાં લલ્લુટ અસખ્યાત સમય સુધી સતત નારકો ઉત્પન્ન થાય છે. પછી ઉત્પાદ-વિરહ કાળ આવે છે.

(૨) તે જ પ્રમાણે વ્યય-અર્થાત્ મૃત્યુ વિષે સમજી લેવાનું.

(૩) પ્રદેશાનન્તર્ય (૪) સમયાનન્તર્ય.

(૫) ઉત્પાદાદિ કોઈ વિશેષની વિવક્ષા ન હોય ને જે સામાન્ય સાતત્ય તે સામાન્યાનન્તર્ય.

૨. છેદનના ભેદો :—

(૧) નવીન પર્યાયની ઉત્પત્તિથી જવાદિ દ્રવ્યોના પૂર્વ પર્યાયની અપેક્ષાએ છેદ-નાશ થાય છે, તેથી તે ઉત્પાદ છેદન.

(૨) પૂર્વ પર્યાયના વ્યય-નાશથી જવ આદિ દ્રવ્યનું જે છેદન વ્યય-વિગમ-નાશ થયો તે વ્યય છેદન.

(૩) જીવના કર્મબંધનો નાશ અને પુદ્ગલરકંધથી અમુક પરમાણુના સંબંધનો નાશ તે બંધછેદન.

(૪) જવાદિ દ્રવ્યના પ્રદેશનો બુદ્ધિથી વિભાગ કરવો તે પ્રદેશ છેદન.

(૫) જવાદિને બે વિભાગમાં કરવું, તે દ્વિધાકાર છેદન.

૩. આશ્ચર્યોના ભેદો :—

(૧) તીર્થ કરોને કેવળજ્ઞાન પછી ઉપસર્ગો નથી થતા પણ ભગવાન મહાવીરને થયા — ગેરાલાલે તેજોદેશ્યા મૂકી અને ભગવાનને દેહપીડા થઈ,

તે હપસગં પ્રસિદ્ધ જ છે. જીઓ ભગવતી શતક ૧૫, પૃં ૨૯૪. દિગંબર કથાનકોમાં આ ગોશાળાનો પ્રસંગ નથી આવતો.

(૨) ગર્ભહરણ ધટના એ ભગવાન મહાવીરના જીવનની જ છે. બીજી કોઈ આવી ધટના બની નથી એટલે એ અદ્ભુત મનાય છે—જીઓ આચારાગ ૨, ૧૫, અને આવશ્યક નિં ભાષ્ય ગાં ૪૭ થી. પણ ભગવતીમાં જ્યાં દેવાનંદનો પ્રસંગ છે ત્યાં ભગવાને તેણીને ખરી માતા જણાવી છે, પણ ગર્ભહરણધટનાનો ઉલ્લેખ નથી એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે, ભગવતી ૧૦ ૫, ઉં ૩૩, પૃં ૨૫૯. દિગંબરો આ ધટના માનતા નથી.

(૪) જૈનિક ગામની બહાર જંજીવાલિંકા નદીના કાંઠે શાલવૃક્ષની નીચે ભગવાન મહાવીરને કેવળજ્ઞાન હત્યન્ન થયા પછી રાત્રે તે મહાસેન નામના ઉદ્યાનમાં ગયા ત્યાં દેવોએ તેમની જ્ઞાનોત્પત્તિને ઉત્સવ કર્યો. કુતુહલવશ અનેક લોકો આવ્યા. ભગવાને દેશના નીધી પણ કોઈએ ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું નહિ. આથી તેમની પ્રથમ દેશના નિષ્ફલ ગર્ભ—એટલે તેમની પ્રથમ પરિવ્રજાને અભવ્ય કહી છે. આ પણ એક આશ્ચર્યકર ધટના છે. જીઓ આવશ્યકનિં ગાં ૫૩૮. ત્યાર પછી ભગવાન મધ્યમ અપાપામાં ગયા અને ત્યાં ગણધરૈને દીક્ષા દીધી.

(૫) ધાતકી ખડના ભરતની અપરક કાના નિવાસી પશ્ચરાળે દેવની મહદંથી પાડવભાર્યાં દ્રૌપદીનું અપહરણ કર્યું હતું. તે લેવા માટે કૃષ્ણ ત્યાં ગયા એ પણ અદ્ભુત ધટના છે—જીઓ જ્ઞાતાધર્મકથા—અવરકંકા અધ્યયન ૧૬ મું.

(૬) ભગવાનની હ્રસ્વસ્થાવસ્થામાં ચદ્ર અને સૂર્ય બન્ને પોતાના શાશ્વત વિમાન સાથે આવ્યા અને દર્શન કર્યા, એ પણ એક આશ્ચર્ય ધટના બની છે. આ ધટના કોશાળીમાં બની હતી. આવશ્યકનિયુંક્રિ ગાં ૫૧૬.

(૭) કોશાળી નામની નગરીમાં સમુખ નામનો રાજા હતો. તેણે કોઈ વીરય નામના માણસની સુદર પત્ની વનમાલા હરી લઈ પોતાના રાણીવાસમાં રાખી; અને બન્ને સુખે રહેવા લાગ્યાં. વીરય વનમાલાના વિયોગમાં ગાંડા બેલો થઈ આમ તેમ ફરવા માડ્યો અને અતે બાલ-તપસ્વી થયો. એક દિવસ તેની એવી રિયતિ રાજા સમુખે અને રાણી વનમાલાએ લેઈ. અને બન્નેને એકસાથે પશ્ચાત્તાપ થયો કે આ બિચારો

આપણે જ કારણે આવી દુર્દશાને પામ્યો. એટલામાં તે બન્ને પર વીજળી પડી અને તેઓ મરી ગયાં. આમ મરતી વખતે બન્ને સ્વેગ દશામાં હોવાથી મરીને હરિવર્ષમાં યુગલિયા થયાં. પેલો વીરય તાપસ પણ મરીને વ્યંતરદેવ થયો. તેણે વિભંગજ્ઞાનથી જોયું તો પેલું યુગલ મુખે કીડા કરી વિચરતું હતું. એટલે પોતાનું પૂર્વ વૈર ચાઢ કરીને તેઓની ભિચારી પોતાની દિવ્ય શક્તિથી ૧૦૦ ધનુષ કરી દીધી અને તે યુગલને ભરતવર્ષમાં ચંપામાં લાવીને મૂકી દીધું, અને વ્યસની બનાવ્યું જેથી નરકે જાય. ચંપાનો ઇક્ષ્વાકુ વંશનો રાજા અપુત્ર મરી ગયો હતો એટલે એ યુગલને રાજા-રાણી બનાવી દીધા. એ હરિ નામનો રાજા અને હરિણી નામની રાણીના નામે ઓળખાયાં. તેમનો જ વંશ ચાલ્યો તે હરિવંશ. જુઓ વસુદેવ હિંદી પૃ. ૩૫૬.

(૮) અસુરરાજ ચમરે ભગવાન મહાવીરના શરણમાં રહી પોતાથી ઉપરના સૌધર્મ દેવલોકમાં વિકૃત્વ કરીને ત્યાંના દેવાને ત્રાસ આપ્યો અને તેની વેદિકા પર પોતાનો પગ મૂક્યો. આથી શકેન્દ્ર કોપાગ્રમાન થયો અને તેણે વજનો પ્રહાર કર્યો, પણ તે ભગવાનના પાદમૂલમાં વૈક્રિયરૂપનો ઉપસહાર કરીને પડ્યો તેથી તેનું વજ કાંઈ કરી શક્યું નહિ, ભગવાનની શરણમાં ગયેલા ચમરને શકે ક્ષમા કરી. આ ઘટનાનું શૈચક વર્ણન ભગવતીમાં છે. આ પ્રસંગ ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત નામે ઓળખાય છે અને તે અદ્ભુત એટલા માટે છે કે અસુરોની સૌધર્મ સુધી જવાની ઘટના અનંતકાળે એકાદ વખત જ બને છે. અને તે પણ અરિહંત જેવા મહાપુરુષની સહાયતા હોય તો. જુઓ ભગવતી શા. ૩, લ. ૩, પૃ. ૧૬૭.

(૯) ભગવાન ઋષભદેવની સાથે ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષની અવગાહના વાળા ૧૦૮ જણાએ સિદ્ધિગમન કર્યું. આ પણ એક આશ્ચર્ય જ છે. આ ઘટના આશ્ચર્યકર મનાય છે.

પણ આવશ્યક નિર્ધારિતમાં (ગા. ૩૩૩ અને ૪૩૪) ઋષભે દશ હજાર સાથે નિર્વાણગમન કર્યું એમ કહ્યું છે. તેની સંગતિ શી ?

(૧૦) સંચત તો પૂનહ છે જ પણ અસંચતની પૂન થાય એ આશ્ચર્ય લેખાણું જોઈએ. આમ સુવિધિના તીર્થમાં આ અવસર્પિણીમાં બન્યું છે. તેથી તે આશ્ચર્યઘટના ગણાવી છે.

૪. અનંતકના લોકો :— (૧) અનંતક એવું જેનું નામ હોય તે નામ અનંતક.

(૨) કોઈ પણ વસ્તુમાં અનન્તની આરોપણા કરવી તે સ્થાપના અનંતક.

(૩) ગણવા યોગ્ય જે અનંત દ્રવ્યો તે દ્રવ્યાનંતક.

(૪) અનન્ત એવી જે સખ્યા તે ગણનાનંતક.

(૫) અનંત પ્રદેશો તે પ્રદેશાનન્તક.

(૧) એક દીર્ઘતાની અપેક્ષા કરીને જે અનંત હોય તે એકતઃ અનંતક = એક શ્રેણીનું ક્ષેત્ર.

(૨) લંબાઈ-અને પહોળાઈ એમ બે અપેક્ષાથી જે અનંત તે દ્વિધાઅનંતક = પ્રતરક્ષેત્ર.

(૩) કુચકથી માંડીને જે પૂર્વા આદિ કોઈ એક દિશામાં દેશનો વિસ્તાર હોય, તેના પ્રદેશની અપેક્ષાએ તે દેશવિસ્તારાનંતક કહેવાય.

(૪) સર્વાકારા એ અનંત પ્રદેશી હોવાથી સર્વવિસ્તરાનન્તક.

(૫) અનાદિઅનંત જીવાદિદ્રવ્ય અનંત સમયની સ્થિતિવાળું છે તેથી તે શાશ્વતાનંતક.

સમવાયાંગને અંતે

આવી રીતે આ શાસ્ત્રમાં કુલકર્વંશ, તીર્થંકર્વંશ, ચક્રવર્તીવંશ, દશાર્વંશ, ગણધર્વંશ, ઋષિવંશ, યતિવંશ, મુનિવંશ કહેવામાં આવ્યા છે. અને આ શ્રુત, શ્રુતાંગ, શ્રુતસમાસ, શ્રુતસ્કંધ, સમવાય, સંખ્યા, સમસ્તાંગ, અથવા અધ્યયન ભગવાને કહ્યું છે — એમ હું (સુધર્મા) કહું છું.

[—સમ૦ ૧૫૬]

શીખદસ્તુતિ

અકતિસ ચિત ૪૨૮
 અકક'ણ્તા ૨૫
 અકક'ણ્ ૬૧૭
 અકર્મબૂમિ ૨૦૨, ૪૦૨, ૫૭૩, ૫૭૪,
 ૬૩૧, ૬૪૨, ૬૬૦
 અકર્મબૂમિક ૩૨૩
 અકર્માશિ ૨૮૬
 અકપાય ૧૦૬, ૧૭૩
 અકપાયી ૧૭૪
 અકરમાત્ ૪૬; -કંડ ૪૧૫, -ભય ૪૧૭
 અક'રૂચક ૧૬
 અકપિત ૭૨૩-૨૪, ૭૩૬
 અકામનિજ'રા ૬૬
 અકામમરણ ૨૬૨
 અકાયિક ૧૭૨, ૧૭૫
 અકાંત ૫૩૨
 અકિંચનતા ૨૬૪
 અકિચાયતન ૪૪૫
 અકુશલ ૩૦; -ધર્મ ૨૮
 અકુળનતા ૨૫
 અકૃતજ્ઞતા ૨૬
 અકૃપણશુકલ ૬૩, -વિપાત્રી ૬૩
 અક્રિયા ૩૬, ૧૦૬; -મિચ્છાત્ ૩૬;
 -વાદ ૬૭, -વાતી ૨૩૪, ૨૬૭,
 ૩૩૫, ૪૩૬, ૪૪૫, ૪૪૭-૮
 અક્ષ ૮૮૭, -નિકુર ૧૬૫, -નિકુરાંગ
 ૧૬૫
 અક્ષમા ૭૫

અક્ષર ૨૩૩, -પૃષ્ઠિકા ૮૮૫, -સંબંધ
 ૫૪૫
 અક્ષોભ્ય ૩૨૬
 અગતિ ૪૧૭-૬, -સમાપન ૧૬૩,
 ૧૬૫, ૨૦૫
 અગરતી ૬૦૬
 અગાર ૨૮૦, ૭૨૧, -વાસ ૭૩૮,
 -સામાયિક ૧૦૮
 અગીતાર્થ ૧૪૧
 અગ્રુપિત ૪૨
 અગ્રુલધુ -નામ ૮૨, -પરિણામ ૫૩૩;
 -સ્પર્શપરિણામ ૫૩૪
 અગ્નિ ૩૮, ૪૬૫, ૫૫૬, ૫૬૬, ૬૦૫,
 ૬૧૮, ૭૦૧; -કુમાર ૧૧૭, ૩૫૬,
 ૪૦૦, ૪૨૧, ૪૫૩, ૪૮૨, -કુમા-
 રેન્દ્ર ૪૮૧, -પુત્ર ૭૩૨; -પ્રવેશ
 ૩૮૨; -મૂર્તિ ૭૨૩, ૭૩૬; -માણવ
 ૪૮૧, ૪૮૪; -વિચ્છેદ ૬૮૨;
 -વૈશ્ય ૭૩૬, -વૈશ્રમણ ૫૨૫;
 -શિખ ૪૮૧, ૪૮૪, ૭૫૪, -સેન
 ૭૩૨
 અગ્ન્યર્થ ૪૭૪, ૪૭૫
 અગ્ન્યર્થાભ ૩૬૬, ૪૭૬
 અગ્રળીજ ૧૬૮
 અગ્રમહિષી ૪૬૬
 અગ્રમાહિષી ૩૬૨
 અગ્રાહ ૫૩૬
 અગ્રિલ ૬૦૬

અધાતી કર્મ ૧૦૬
 અચરમ ૧૭૩, ૨૦૩
 અચરિમ ૪૨૮
 અચક્ષુર્દર્શન ૨૭૯; -આવરણ ૭૪
 અચક્ષુર્દર્શની ૧૭૪
 અચક્ષુરિન્દ્રિય સંવર ૧૦૬
 અચક્ષ ૩૨૬, ૭૫૩, ૭૫૬; -બલદેવ
 ૭૫૬; -ભાતા ૭૨૩, ૭૨૪, ૭૩૬
 અચિત્ત ૩૬૧, ૩૬૮, ૪૩૩; -વાયુ ૧૬૭
 અચિન્તનીય ૨૭
 અચિરા ૭૪૬
 અચેક્ષ ૧૧૬; -ધર્મ ૭૩૧
 અચેક્ષક ૩૧૦
 અચૌર્ય ૨૦૯
 અચિન્ત્યપુદ્ગલ ૫૩૫
 અચ્યુત ૪૨, ૯૬, ૩૬૬, ૪૦૫, ૪૨૩,
 ૪૨૪, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૪, ૪૭૦,
 ૪૭૨, ૪૭૭-૯, ૪૮૧, ૪૮૩,
 ૪૮૫, ૪૯૦, ૪૯૪-૫, ૫૧૧;
 -અવતરસક ૩૭૨
 અજ ૬૦૫
 અજકરક ૬૦૫
 અજવીયિ ૪૬૭
 અજિત ૬૬૬, ૭૦૨, ૭૫૮; -સેન
 ૬૮૭, ૭૩૨
 અજ્ઞ ૧૬૩-૮, ૧૭૧, ૨૩૪, ૨૩૬,
 ૩૩૪, ૪૩૬, ૪૪૫, ૫૫૩-૬, ૫૬૩;
 -અસ્તિકાય ૫૧૮-૯; -મિત્રક
 ૩૬; -ભેદ ૫૧૮; -કાય ૧૬૭, ૫૧૯,
 -કાયારંભ ૩૮; -ક્રિયા ૪૧૦;
 -રાશિ ૫૧૮; -અભિગમ ૪૧૯
 અજ્ઞવન ૩૭
 અજ્ઞૈન ૧૮૮
 અજ્ઞોગીકેવલી ૦ ૨૬૪

અજ્ઞાતચારી ૧૪
 અજ્ઞાન ૩૬-૭, ૪૩, ૧૧૬, ૨૬૫; -ક્રિયા
 ૩૬; -વાદી ૨૩૪, ૪૩૯, ૪૪૫, ૪૫૬
 અજ્ઞાની ૧૭૩, ૧૭૫
 અઙ્ગ ૧૬૫, ૮૮૭; -અંગ ૧૬૪, ૮૮૭
 અટ્ટાલિકા ૪૨૧
 અઙ્ક ૩૬૪
 અઙ્કીદ્રિયમાલ્યલોક ૪૭૬, ૬૪૫
 અણુગાર ૨૯, ૩૦, ૧૩૯, ૧૪૦, ૨૮૦,
 ૩૦૦, ૩૧૭, ૬૬૯, ૭૨૧, ૭૨૪,
 ૭૭૦; -માર્ગ ૨૬૩; -સામાયિક
 ૧૦૮; -શ્રુત ૨૫૯
 અણુપણ્ડિત ૪૮૨
 અણુમત ૧૦૮, ૧૨૨, ૭૩૧
 અતથ્યજ્ઞાનાનુયાય ૧૬૯
 અતિકાય ૪૮૨
 અતિક્રમ ૨૩
 અતિક્રમણ ૩૨૧
 અતિક્રાન્તપ્રત્યાખ્યાન ૧૧૯
 અતિચાર ૨૩
 અતિભ્રત ૮૪૪
 અતિથિ ૮૪૮
 અતિપાશ્વ ૭૩૨
 અતિપાંડુકબલશિલા ૬૨૭, ૬૩૪
 અતિબલ ૭૪૮, ૭૫૭
 અતિભદ્રા ૭૩૬
 અતિચાનગૃહ ૧૬૬
 અતિરક્તકબલશિલા ૫૬૮, ૬૨૭
 અતિરાત્ર ૫૨૬; -પર્વ ૫૪૯
 અતિશય ૧૧૦, ૧૨૩, ૬૮૫
 અતિશેષ ૨૭૨
 અતિસંપન્ન ૮૨૯
 અતિરથવિર ૭૭૪
 અતીત ૫૨૦-૧; -અવસર્પિણી ૬૮૭;

-ઉત્સર્ગિણી ૬૮૭, -અક્ષા ૫૩૦
અતીર્થકરસિદ્ધ ૧૮૮
અતીર્થસિદ્ધ ૧૮૮
અદ્વૈત ૧૦૬
અદ્વૈતાદ્વાન ૩૭, ૧૨૪, ૧૩૩, -પ્રત્યય
૪૧૫, -વિરમણ ૩૨, ૧૦૭, ૧૧૧,
૧૧૨, ૧૨૬, ૩૦૦
અદ્વાઈ ૫૩૬
અદ્વિતિ ૬૦૫
અદ્વાન ૮૨૪
અદ્વાનમના ૮૨૫
અદ્વાનપરિણત ૮૨૪
અદ્વાનશત્રુ ૬૯૭, ૭૧૮
અદ્વાનપદ ૨૫૮
અદ્વાકાંક્ષા ૫૨૧
અદ્વાપ્રત્યાખ્યાન ૧૨૦
અદ્વાયુ ૭૩, ૩૪૬
અદ્વામિશ્રક ૩૬, ૪૦
અદ્વાસમય ૫૧૮, ૫૪૮
અદ્વૈતપ્રકાશવાદી ૪૪૮
અધ: ૨૭૧, ૫૬૬
અધમ ૪૪૭
અધર્મ ૩૭, ૫૨, ૫૨૦, ૫૨૪, -દાન
૬૩, -પ્રતિમા ૬, -યુક્ત ૨૨૪;
-અસ્તિકાય ૧૬૩, ૧૬૭, ૧૬૮,
૨૭૪, ૫૧૮-૨૦, ૫૪૮, ૫૫૭
અધિકદોષ ૨૩૦
અધિકરણ ૬૧૧
અધિકરણિકા ૪૧૫
અધિપતિ
અધિવાસના ૧૨૧
અધો ૪૧૬, - ગૌરવપરિણામ ૮૨;
-લોક ૪૪૬, ૪૫૭, ૫૧૪, ૫૫૪,
૫૫૭, ૫૫૮, ૫૬૦

અધ્યયન ૨૩૩
અધ્યવપૂરક ૩૩૬
અધ્યવસાય ૩૪૭
અનગ્ન ૫૭૫, ૬૮૮
અનપ્રાપ્ત ૨૫
અનભિગૃહિત ૫૧
અનર્થ ૫૩૬
અનર્તિત ૩૧૬
અનર્થદ્વં ૪૬, ૪૧૫, ૪૨૬
અનવકાંક્ષવૃત્તિકા ૪૧૫
અનવકાંક્ષાપ્રત્યયા ૪૧૩, ૪૧૪
અનવરથાપ્ય ૧૫૪, -પ્રાચક્ષિત ૧૪૪;
-અર્થ ૧૩૪
અનશન ૧૨૮
અનંત ૪૪૮, ૫૫૩, ૬૯૭, ૭૫૬, ૮૬૨;
-સેન ૬૮૭; -જ્ઞાની ૬૫, -નાથ
૭૧૬; -મિશ્રક ૩૬; -વિજય
૭૨૬, ૭૩૨; -વિજ્ઞાન ૪૪૫; -વીર્ય
૭૨૬, ૭૪૪; -વૃત્તિતાનુપ્રેક્ષા ૧૫૩;
-સિદ્ધ ૧૮૮; -અનુભવી ૭૬,
૨૧૧, ૩૨૪
અનંતક ૭૩૨, ૮૬૬
અનંતર ૨૪૬, -અવગાટ ૧૬૩ ૧૬૫,
૨૦૫
અનાકાંક્ષાપ્રયુક્ત ૧૭૩
અનાકારા ૫૫૪
અનાગત ૫૨૦.૫૨૧, -પ્રત્યાખ્યાન ૧૧૬;
-અક્ષા ૫૩૦
અનાગારપ્રત્યાખ્યાન ૧૨૦
અનાચરણ ૭૬
અનાચાર ૨૩. ૨૬
અનાચીર્ણ ૫૨
અનાત ૫૩૨
અનાતમઆવર્તની ૨૬

અનાત્મા ૫૧૮
 અનાદૃત ૫૬૫, ૫૪૫
 અનાદૈય નામ ૮૪
 અનાથપ્રવ્રજ્યા ૨૬૩
 અનાનુગમિક ૨૬૮
 અનાનુબંધી ૩૧૯
 અનાબાધ ૨૮
 અનાભિગ્રહિક ૫૧, ૫૨, ૨૭૮
 અનાભોગપ્રતિસેવના ૧૩૨
 અનાભોગપ્રત્યયા ૪૧૩
 અનાભોગ બકુશ ૨૮૮
 અનાભોગવૃત્તિકા ૪૧૫
 અનાભોગિક ૫૨
 અનાભોગિક મિથ્યાત્વ ૫૨
 અનાયુક્તપ્રમાણતા ૪૧૩; —આદાનતા ૪૧૩
 અનાયુષ ૫૫૪
 અનારંભ ૨૮, ૨૯૬
 અનારંભી ૭
 અનારાધક ૨૮૫, ૨૮૬
 અનાથ ૩૨૦, ૮૨૫, —અવહાર ૮૪૧
 અનાલાપ ૫૧
 અનાશાતના ૩૪૪
 અનાહારક ૧૭૩, ૪૨૬
 અનિકૃષ્ટ ૮૩૭
 અનિત્યાનુપ્રેક્ષા ૧૫૨
 અનિદાનતા ૨૪
 અનિન્દ્રિય ૧૭૨, ૧૭૫, ૪૨૬, ૫૫૪
 અનિર્હારિમ ૩૮૩
 અનિવર્ત ૬૦૬
 અનિવૃત્તિ ૭૨૬, ૭૪૪; —કરણ ૧૦૦;
 —ગાદર ૯૨, ૧૦૩
 અનિશ્ચિત અવગ્રહ ૨૨૨
 અનિશ્ચિત હિપધાન ૧૭

અનિષ્ટ ૫૩૨
 અનિસૃષ્ટ ૩૩૯
 અનીક ૪૭૬, ૪૯૦
 અનુકંપા ૭૭૬; —દાન ૬૩
 અનુગમન ૩૪૪
 અનુગ્રહ ૧૪૭
 અનુભૂત ૮૪૪
 અનુજ્ઞા ૭૭૫
 અનુજ્ઞાત ૩૧૦
 અનુજ્ઞાપન ૩૧૫, ૭૬૪
 અનુજ્ઞાપની ૩૧૫
 અનુજ્ઞાપિત પાનભોજન ૧૧૨
 અનુતાર ૯૫, ૧૦૫, ૨૭૨, ૩૭૮. ૪૦૨, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૮૦, ૫૧૦, ૫૧૨, —ચરિત્ર ૨૭૨; —જ્ઞાન ૨૭૨; —તપ ૨૭૨; —દર્શન ૨૭૨; —મહાન ૪૨૧, —વાસી ૪૦૫; —વિજ્યાદિ ૪૪૧, ૪૪૨; —વિમાન ૨૪૨, ૩૬૭, ૪૬૯, ૪૭૨, ૪૭૮, ૭૧૨, ૭૨૫, —વીર્ય ૨૭૨; —ઉપપાતિક દશા ૨૩૧, ૨૪૨, ૨૫૭; —ઔપપાતિક ૨૫૬, ૩૨૬, ૪૦૪, ૪૭૭
 અનુદ્ધાતિક ૧૪૩
 અનુપરતકાયક્રિયા ૪૧૧
 અનુપાલનાશુદ્ધ ૧૧૬
 અનુપ્રેક્ષા ૧૪૭, ૧૫૨
 અનુબંધ ૯૩
 અનુભાવ ૮૮, ૯૩; —અદ્ય બહુત્વ ૫૯; —હૃદયરણોપક્રમ ૫૮; —ક્રિયા-શમનોપક્રમ ૫૮; —કર્મ ૫૬, ૫૭, —નામનિધતાયુ ૮૦; —નિકાચિત ૬૦, —નિધત ૫૬; —બન્ધનોપક્રમ ૫૭; —વિપરિણામનોપક્રમ ૫૮
 અનુભાવણશુદ્ધ ૧૧૯

અનુમતિત્યાગ ૨૮૫
 અનમાન ૨૨૬, ૨૭૬; —નિરાકૃત ૨૩૦
 અનુયોગ ૧૬૯, ૨૪૮, ૨૫૦, ૨૬૧,
 ૨૭૫, ૩૩૭, ૮૭૬; —અત ૨૬૦,
 —દ્વાર ૧૬૪, ૨૩૨, ૨૪૧, ૩૩૮,
 ૮૦૭, ૮૮૭
 અનુયોગી પ્રશ્ન ૧૪૮
 અનુરાધા ૪૬૩, ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૯.
 ૫૦૮, ૬૦૪, ૭૦૦
 અનુલ્લાપ ૫૧
 અનુલ્લોમ પ્રશ્ન ૧૪૮
 અનુલ્લાપ ૫૧
 અનુવીચિ ભાષણ ૧૧૨
 અનુવેલ્લેષર નાગરાજ ૬૧૨
 અનુવ્રજન ૩૪૪
 અનુશાસન ૧૪૭
 અનુશાસિત ૨૨૪
 અનુઆવણ ૭૮૯
 અનુસ્રોતગામી ૮૭૪
 અનેકજીવ ૪૪૮
 અનેકવાની ૨૬૭, ૩૩૬, ૪૩૯
 અનેકસિદ્ધ ૧૮૯
 અનેકાંતવાદ ૩૩૮
 અન્તાવાહિની ૫૬૯, ૬૦૧, ૬૩૨, ૬૩૭
 અન્નકથા ૪૪
 અન્નપુણ્ય ૫૪ ૫૫
 અન્નવિધિ ૮૮૩
 અન્યતીર્થિક ૯૦, ૯૭, ૧૬૭, ૨૬૬,
 ૬૮૪
 અન્યજ્ઞાનચારી ૧૪
 અન્યલિંગ ૭૧૬, —સિદ્ધ ૧૮૯
 અન્યોન્યક્રિયા ૨૫૯
 અપ્ ૪૦૮; —કાય ૬૩, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૯૨,
 ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૨૧૫, ૪૧૬,

૪૪૦, ૫૫૭, —કાયારંશ ૩૮
 અપકર્ષ ૭૫
 અપકાન્તિ ૯૯
 અપનાધ્યભલ ૪૩૫
 અપધ્યાન ૨૫
 અપરકંકા ૨૬૦
 અપરવિદેહ ૫૭૦, ૫૭૩, ૫૯૦, ૫૯૩,
 ૬૦૭, ૬૨૦, ૬૩૩
 અપરા ૫૭૬, ૬૨૭
 અપરાજિત ૩૪૯, ૩૬૭, ૪૭૨, ૪૭૮,
 ૫૫૮, ૫૬૫, ૫૬૭, ૬૦૬, ૬૧૦,
 ૬૫૩, ૬૫૪, ૬૯૯, ૭૫૨, ૭૫૭
 અપરાજિતા ૪૮૯, ૫૭૬, ૫૭૭, ૬૨૬,
 ૬૨૭, ૬૪૯, ૬૫૧, ૭૦૦, ૭૫૪
 અપરિગ્રહ ૨૦૯
 અપરિગ્રહી ૭
 અપરિણત ૧૬૩, ૧૭૧, ૧૯૫, ૩૪૧
 અપરિત સંસારી ૪૨૭
 અપરિસ્ત્રાવી ૨૮૯
 અપર્યાપ્ત ૧૯૫, ૨૦૫, ૪૨૬
 અપર્યાપ્તક ૧૭૩
 અપર્યાપ્ત નામ ૮૩
 અપર્યાપ્ત નારક ૩૪૯
 અપર્યાપ્તીત ૫૩૨
 અપરાધ ૧૩
 અપશ્ચાતાપી ૧૩૬
 અપહૃત્ય ૨૯૮; —સૂચક ૨૯૭
 અપાનક તપઃક્રમ ૪૩૫
 અપાત્ર ૨૨૩; —વિચય ૧૫૧, —અનુ-
 પ્રેક્ષા ૧૫૩
 અપાશ્ચર્યતા ૨૫
 અપિકારાનુયોગ ૮૭૭
 અપુદ્ગલ ૫૫૪
 અપુરુષવાદ ૧૩૩

અપૂર્વકરણ ૧૦૦; —ગુણસ્થાન ૧૦૩
 અપેક્ષા ૧૭૧
 અપ્રજ્ઞાત ૫૩
 અપ્રતિપાતી ૨૬૮, ૨૭૮
 અપ્રતિબદ્ધ ૭૬૬
 અપ્રતિષ્ઠાન ૪૨૧, ૫૧૭, ૫૫૮, ૭૪૭,
 ૭૫૬
 અપ્રતિસંહીન ૨૧૧, ૨૧૩
 અપ્રતિસંવેદી ૪૪૪
 અપ્રત્યાખ્યાન ૭૯, ૪૧૧; —કથાય ૮૯;
 —ક્રિયા ૨૫૯, ૪૧૪; —કોધાદિ ૨૧૧
 અપ્રદેશી ૫૩૬
 અપ્રમત ૩૦, ૧૦૬; —સંચત ૯૧, ૧૦૨
 અપ્રમાદ ૧૭, ૩૦, ૨૬૩; —પ્રતિલેખના
 ૩૧૯
 અપ્રમાર્ગન—અસંચમ ૨૯૮
 અપ્રશસ્ત કાયવિનય ૧૪૬
 અપ્રશસ્ત ભાવના ૬૭
 અપ્રશસ્ત મનોવિનય ૧૪૫
 અપ્રશસ્ત વચનવિનય ૧૪૫
 અપ્રશ્ન ૨૪૪
 અપ્રાવૃત્ત ૧૬
 અગ્રિય ૫૩૨
 અપ્રીતિકોષધાત ૩૦૮
 અપ્સરા ૪૮૯, ૬૫૦
 અબદ્ધિક ૨૬૭, ૩૩૫
 અબાધા ૯૬; —કાલ ૮૭, ૯૬
 અબુધ ૮૩૭; —હૃદય ૮૩૭
 અબ્જા ૪૨, ૫૪; —વિરમણ ૧૦૭
 અભઅસેન ૨૫૬
 અભદ્ર ૮૨૧
 અભયકર ૭૦૧
 અભયદાન ૯૪
 અભયદેવ ૨૫૫, ૪૬૫, ૬૯૧, ૬૯૨

અભાવસિદ્ધિ ૧૬૩
 અભાવ્ય ૧૭૮, ૪૨૬; —જીવ ૮૮, ૧૭૮;
 —નારક ૧૭૮; —પરિષદ ૮૯૧
 અભાષક ૧૭૩, ૪૨૭
 અભાષિત ૫૨
 અભિગમરુચિ ૨૭૯
 અભિગમસમ્યક્દર્શન ૨૭૮
 અભિગૃહિત ૫૧
 અભિગ્રહ ૧૪, ૨૮૩
 અભિચન્દ્ર ૫૨૫, ૬૮૮
 અભિચારકર્મમંત્ર ૧૪૪
 અભિચી (અભિજિત) ૬૦૪, ૭૦૦
 અભિભૂતિ ૧૮૧
 અભિજિત ૪૬૩-૫, ૪૬૮, ૫૦૮, ૭૦૦
 અભિધાનચિંતામણિ ૬૯૦
 અભિધાનરાજેન્દ્ર ૫૦, ૬૯૬
 અભિધ્યા ૭૬
 અભિનંદન ૬૯૭, ૭૫૯
 અભિનય ૮૮૫
 અભિભૂ ૬૮૪
 અભિમાન ૭૫
 અભિલાપ પુરુષ ૮૧૬
 અભિલાપ ૪૧૬
 અભિવર્ધિતમાત્ર ૫૨૬
 અભિવર્ધિત સંવત્સર ૪૬૧, ૫૨૬-૨૮,
 ૫૩૦
 અભિષેકશિલા ૫૬૮, ૬૩૪, ૬૫૭
 અભિષેક સભા ૪૯૮, ૫૧૩
 અભિસમાગમ ૨૭૧
 અભીક્ષુ અવગ્રહયાત્રા ૧૧૨
 અભેદ ૫૩૬
 અભોક્તા ૨૨૩
 અભ્યાખ્યાન ૪૨
 અભ્યાખ્યાન વિવેક ૧૦૭

અભ્યાસાસન ૩૪૪
 અભ્યાહુત ૩૩૬
 અભ્યુત્થાન ૩૪૪, ૭૮૦, ૮૨૨
 અબ્રસ રિથત ૩૬૫
 અમત્સરિતા ૬૮
 અમધ્ય ૫૩૬
 અમન ૫૦, -આમ ૫૩૪
 અમનોજ ૫૩૨
 અમમ ૭૨૬
 અમલકંદપા ૩૩૧
 અમલા ૬૫૦, ૭૦૩
 અમાત્ય ૬૪
 અમાથી ૧૩૬; -પાત્ર ૨૫
 અમિતગતિ ૪૮૧, ૪૮૪
 અમિતવાહન ૪૮૧, ૪૮૫
 અમિતસેન ૬૮૭
 અમિત્ર ૮૩૮, -રૂપ ૮૩૮
 અમુક્ત ૮૩૮
 અમુદ્ધમ છવ ૨૬૬
 અમૂત ૩૭
 અમૃતા ૭૫૩
 અમોલ ૬૫૨
 અમોલા ૬૪૮
 અમોસલી (અમોસલી) ૩૧૬
 અમ્લ ૫૪૪
 અમન ૧૬૪
 અમુત ૧૬૫, ૮૮૭; -અમ ૧૬૫, ૮૮૭
 અયોગતા ૧૦૬
 અયોગી ૧૭૨, ૧૭૪, -કેવલી ૬૨ ૧૦૬
 અયોધ્યા ૫૭૭, ૬૨૭ ૬૬૮-૬૬
 અયોનિક ૫૫૪
 અયોમુખ ૬૧૬
 અર ૬૬૭, ૭૧૭, ૭૪૬ ૭૪૭, ૭૫૮
 અરક ૭૩૩

અરત ૬૦૬
 અરતિ ૧૧૬
 અરનાય ૭૩૩
 અરનેમિ ૭૩૩
 અરસછવ ૧૫
 અરસાહારી ૧૫
 અરહ (અર્હત) ૭૪૪
 અરિહત ૨૬, ૬૮, ૨૦૩, ૨૫૦, ૨૭૪,
 ૩૪૭, ૩૬૧, ૪૫૩, ૬૦૨, ૬૩૪,
 ૬૩૬, ૬૭૬, ૬૮૦, ૬૮૩, -અમ
 ૬૮૧, ૬૮૨, -જ્ઞાનોત્પત્તિ ૬૮૧;
 -પ્રમત્ત્યા ૬૮૧, -વશ ૬૩૧, ૬૮૦
 અરિષ્ટ ૪૭૪, ૭૦૩, ૮૪૭
 અરિષ્ટનેમિ ૭૧૭, ૭૧૮
 અરુણ ૪૭૪, ૫૮૦, ૫૮૧, ૬૦૬, ૬૩૩,
 ૬૫૧; -દ્વીપ ૪૬૫, ૬૫૧, -દેવ
 ૬૨૦; -પ્રભ ૬૧૨; -પ્રભા ૭૦૧;
 -વર ૪૭૮, -વરાવભાસ ૬૫૧;
 -આભા ૨૮૨, ૩૬૬; -ઉત્તરા-
 વતસક ૩૬૬; -ઉદયસમુદ્ર ૬૫૪,
 -ઉદયસમુદ્ર ૪૬૫; -ઉપપાત ૨૫૮
 ૬૫૧; -ઉપપાતવર ૬૫૧. -ઉપ-
 પાતવરાવભાસ ૬૫૧
 અરૂપી ૫૫૪
 અર્થિ ૧૬૭, ૩૭૪, ૩૬૬, ૪૭૪; -માલિ
 ૩૬૬, ૪૭૪, ૪૮૮, ૪૮૬, ૬૮૬
 અર્થ ૨૦, ૪૩, ૨૬૫, ૮૪૧, -કથા
 ૪૩; -કંડ ૪૬, ૪૧૫, ૪૨૬, -ધર
 ૮૧૬, ૮૨૩, -નિપૂર ૮૮૭, -નિપૂ-
 રાંગ ૮૮૭, -પ્રત્યગીક ૭૭૬, -યોનિ
 ૮૬૪, -વિનિશ્ચય ૨૦, -અતથમ
 ૧૨; -અવશ્ય ૨૧૬
 અર્ધચક્રવાલ ૮૮૮
 અર્ધચક્રવાલા ૮૮૮

અર્ધચન્દ્રાકાર ૪૭૦
 અર્ધનારાચ સંહનન ૪૦૮
 અર્ધપર્થકા ૧૭, ૩૪૩
 અર્ધિતાનર્ધિતાનુયોગ ૧૬૯
 અર્ધપુદ્ગલ ૧૭૬; -પરાવર્ત ૧૭૬
 અર્ધપેટા ૩૦૩
 અર્ધમાગધી ૬૮૪, ૬૯૧
 અર્ધસત્ય ૧૦૯
 અર્ધમન્ ૬૦૫
 અર્ધત્ ૯૨, ૬૮૫; -નિર્વાણ ૬૮૨
 અર્ધત્ ૨૮૯
 અલક્ષ્ય (અલક્ષ) ૭૪૩
 અલસી ૩૯૪
 અલંકાર ૮૮૫; -સમા ૪૯૮, ૫૧૩
 અલંબુષા ૬૫૨
 અલ્પાત ૧૯૭
 અલ્પાભ ૧૧૬
 અલ્પિત ૩૦૯
 અલીકવચન ૩૦૧
 અલેશ્ય ૧૭૩
 અલેશ્યી ૧૭૫
 અલોક ૨૩૪, ૪૫૫, ૫૫૬; -આકાર ૫૨૦
 અલોકતા ૧૭
 અલ્પબહુત્વ ૫૯ ૬૩
 અલ્પલેપા ૩૦૪, ૩૦૯
 અલ્પવૃદ્ધિ ૮૯૦
 અલ્પાધિકરણ ૩૧૭
 અલ્પાયુકર્મબંધ ૬૯
 અલ્પચેષ્ટકથા ૧૮
 અવક્રાંતવ્યસયિત ૪૨૮
 અવગાહરૂચિ ૧૫૧
 અવગાહના ૩૯૯, ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૪,
 ૪૦૬, ૪૪૧, ૪૪૩; -ગુણ ૫૨૦;
 -નામનિધતાયુ ૮૦; -શ્રેણી ૨૪૮

અવગૃહીત ૩૦૮-૯
 અવગૃહીતા ૩૦૪
 અવગ્રહ ૨૨૦, ૨૨૨; -પ્રતિમા ૩૦૫;
 -મતિ ૨૨૨; -ચાચન ૧૧૨; -સીમા
 પરિજ્ઞાન ૧૧૨; -અનુજ્ઞાપન ૧૧૨
 અવચન ૫૧
 અવળત ૮૪૪
 અવર્તસ ૫૬૬; -કક્ષ ૫૮૯
 અવધિ ૨૧૮; -જ્ઞાન ૩૩, ૭૭, ૨૧૭,
 ૩૧૬, ૩૬૪; -જ્ઞાનજિન ૬૭૬;
 -જ્ઞાનદર્શન ૪૪૯, ૪૫૦; -જ્ઞાના-
 વરણીય ૭૩; -જ્ઞાની ૬.૧૭૫, ૧૭૬,
 ૨૬૭, ૨૭૩, ૩૨૫; -દર્શન ૩૩,
 ૨૭૯; -દર્શનાવરણ ૭૪; -દર્શની
 ૧૭૪; -પદ ૨૬૭; -મરણ ૩૮૬
 અવધ્યા ૫૭૭
 અવભાસ ૬૦૬
 અવમરાત્નિક ૨૮૬
 અવમરાનયર્વ ૫૨૫ ૫૪૯
 અવમાન ૧૧૬, ૨૭૫
 અવમોદય ૧૨૮, ૧૨૯
 અવધ્યા ૬૨૭
 અવધ્યપ્રવાહ ૨૪૯
 અવર્ણવાહ ૧૦, ૨૧, ૨૭, ૬૮
 અવલિત ૩૧૯
 અવલિંબ ૧૬૭
 અવવ ૧૬૫, ૮૮૭; -અંગ ૧૬૫, ૮૮૭
 અવસર્પિણી ૧૬૫, ૨૫૧, ૩૫૯, ૪૦૪,
 ૫૨૧, ૫૨૨, ૫૩૦, ૬૦૭, ૬૦૮,
 ૬૩૩, ૬૮૬, ૬૮૭
 અવસ્થિત ૪૭૬
 અવાય ૧૫૯, ૨૨૦, -મતિ ૨૨૨
 અવિદ્યા ૩૫; -આશ્રવ ૩૫; -નિરોધ
 ૧૨૧

અવિનય ૩૬, ૫૨
 અવિનિત ૮૬૪
 અવિભાગ્ય ૫૩૬
 અવિરત સમ્યક્ષિ ૯૧, ૧૦૦
 અવિરતિ ૩૫, ૩૮, ૧૩૩
 અવિશ્વાસી ૮૨૮
 અવિસવાદ ૧૦૯
 અવેદ ૧૭૨, ૫૫૪
 અવેદક ૧૭૪
 અવ્યક્તિક ૨૬૬; -નિહનવ ૩૩૧
 અવ્યવસિત ૨૫
 અવ્યાપાધ ૪૭૪
 અમત ૩૫
 અશન ૩૭૮
 અશની ૪૮૭
 અશબલ ૨૮૯
 અસરણાનુપ્રેક્ષા ૧૫૨
 અસારીરી ૧૭૩, ૧૭૫ ૨૮૯
 અસાશ્વત ૫૫૪
 અશુચિ ૮૨૦; -મના ૮૨૦
 અશુદ્ધ ૮૧૬; -મના ૮૧૬, -સંકલ્પી ૮૧૬
 અશુભ ૫૫૮, -દીર્ઘાયુભ ૬૯; -નામ ૮૪; -નામકર્મ ૭૩; -વિપાકી ૬૦, -શબ્દ ૫૪૪; -અનુપ્રેક્ષા ૧૫૩, -અનુભવી ૬૦
 અશોક ૬૦૬, ૭૦૧
 અશોકા ૪૮૭ ૫૦૬, ૬૨૭, -વન ૬૪૭. -૪૬ ૬૮૩; -સલિત ૭૫૨
 અશ્રુતનિશ્રિત ૨૧૯
 અશ્વ ૭૫૧, ૮૫૭; -કર્ણ ૬૧૭, -ગ્રીવ ૭૫૩, ૭૫૬, -પુરા ૫૭૬; -પુરી ૬૨૭, -મિત્ર ૨૬૬, ૩૩૨, ૩૩૩
 -મુખ ૬૨૬, -સિક્ષા ૮૮,

-સેન ૬૯૬, ૭૪૬
 અશ્વત્થ ૪૫૩, ૭૦૧
 અશ્વિન ૬૦૫
 અશ્વિની ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૮, ૫૦૮, ૬૦૪, ૭૦૧
 અશ્વેષા ૪૬૪ - ૬૬, ૪૬૮, ૬૦૪
 અશ્વોક્તિય ૪૧૭
 અષ્ટઅષ્ટમિકા ૩૧૬
 અષ્ટાપ્ ૮૮૩
 અષ્ટાંગનિમિત ૧૪૪
 અષ્ટાંગિક માર્ગ ૯૨
 અસત્પુરુષ ૮૩૯
 અસત્ય ૪૨, ૨૦૬; -પરિણત ૮૨૦; -મના ૮૨૧; -મૂષા ૧૦૬; -મૂષામન:પ્રયોગ ૪૩૦; -મૂષા વચનપ્રયોગ ૪૩૦; -૩૫ ૮૨૧
 અસમર્થ ૮૨૮
 અસમાધિ ૩૨, ૩૩; -સ્થાન ૪૨, ૨૫૭
 અસમારભ ૩૮, ૨૯૬
 અસંકલ્પ ૨૩, ૩૦૨
 અસંખ્યાત ૧૬૮
 અસંખ્યજ્ઞી ૪૦૮, ૪૦૯
 અસંસારવ ૪૪૪
 અસંજ્ઞી ૧૭૪, ૪૨૬, ૪૪૪
 અસંદિગ્ધ અવગ્રહ ૨૨૨
 અસંયત ૧૭૪, -પૂર્ણ ૮૯૧
 અસંયમ ૨૯૬-૯૬
 અસરભ ૩૮, ૪૮, ૨૧૧, ૨૨૬
 અસંવત બાકુશ ૨૮૮
 અસંસર્ગકથા ૧૮
 અસંસારસમાપ્ત ૫૫૬
 અસંસૃષ્ટ ૩૦૪
 અસંસ્કૃત ૨૬૨
 અસાતા ૭૪; -વેદનીય ૭૨, ૮૮ ૧૨૫

અસ્વાધ્યાય ૧૫૦

અસાધુ ૩૭

અસિ ૭૫૧

અસિઙ્ગ ૧૭૨

અસિપત્ર ૪૫૪, ૮૫૧

અસિલક્ષણ ૮૮૩

અસુર ૪૩૬, ૪૬૭, ૭૧૪;—કુમાર

૧૭૭, ૧૭૮, ૩૫૩, ૪૦૮, ૪૦૯,

૪૧૦, ૪૨૧, ૪૪૧, ૪૫૩—૪, ૪૮૧,

૪૯૫;—કુમારેન્દ્ર ૪૮૧;—દ્વાર ૬૪૭

—ઇન્દ્ર ચમર ૪૮૩, ૬૫૪;—ઇન્દ્ર

ધરણ ૪૮૩;—ઇન્દ્ર બલિ ૪૮૩, ૪૮૬

અસ્ત ૫૬૬

અસ્તિ—અને અસ્તિ સાધક ૨૨૬;—અને

નિષેધ સાધક ૨૨૬;—કાય ૧૬૭,

૫૧૯;—કાયધર્મ ૧૨, ૧૩;—ના-

સ્તિપ્રવાહ ૨૪૯, ૨૬૨

અસ્થિ ૩૯૪;—મિંબ ૩૯૪, —સેન ૮૪૭;

—સ્તંભ ૪૬

અસ્થિરનામ ૮૩

અહમેન્દ્ર ૪૭૦, ૪૮૦, ૫૧૨

અહંભાવ ૭૭

અહિતકર્તા ૨૬

અહિતકારી ૨૫

અહિંસા ૨૦૯

અહોતુ ૨૨૭, ૨૨૮

અહોરાત્ર ૧૬૪, ૫૨૧

અંકકાંડ ૫૧૬

અંકલિપિ ૮૫૫

અંકાપાતી ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૩૬;—કૂટ

૫૮૩, ૬૨૧

અંકાવતી ૫૭૬, ૬૨૬

અંકુશ ૩૭૧, ૬૦૬, ૬૪૭

અંકુશપ્રલંબ ૩૭૧

અંગ ૨૮, ૨૩૧, ૨૬૫;—ચૂલિકા ૨૫૮;

—પ્રવિષ્ટ ૨૧૯, ૩૨૫; બાર ૨૩૬,

૭૧૬;—આહ ૨૧૯, ૩૨૫;—ચૂન

૩૨૮

અગરાશ ૭૧૮

અંગવંશના ૭૭ રાજ્યો ૭૬૦

અગાર ૧૯૭

અંગારક ૪૬૮, ૬૦૫, ૬૧૮

અંગિરસ ૮૪૭

અંગુત્તરનિકાય ૫ ૮, ૧૧, ૧૮, ૨૩,

૨૭, ૩૦, ૩૧, ૩૫, ૪૧, ૪૪,

૪૬, ૫૨, ૫૫, ૬૧, ૭૭, ૯૨-૭,

૧૨૧, ૧૨૨, ૧૬૦, ૧૮૧, ૨૦૧,

૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૪૪,

૨૮૧, ૨૮૩, ૩૦૧, ૩૦૩, ૩૨૪,

૩૩૫, ૩૩૭, ૪૧૭, ૪૨૦, ૪૩૫,

૪૪૪, ૪૫૩, ૫૫૫, ૫૫૯, ૫૬૩,

૬૮૦, ૬૮૨, ૬૮૪, ૬૮૫, ૬૯૭,

૭૧૫, ૭૨૦, ૭૩૩, ૭૪૬, ૭૫૧,

૮૧૫, ૮૩૯, ૮૪૧, ૮૪૨, ૮૪૩,

૮૪૮, ૮૫૨, ૮૫૫, ૮૬૨-૫,

૮૭૨-૪, ૮૯૦

અંગુષ્ઠ પ્રમાણ ૪૧૨

અંગુષ્ઠ પ્રશ્ન ૨૫૮

અચનક પર્વત ૬૪૬, ૬૪૮, ૬૪૯,

૬૫૦

અચિત ૮૮૪

અન્ય ૩૭૨, ૪૮૫, ૬૩૩, ૬૩૫, ૬૫૧;

—કાંડ ૫૧૬-૧૭;—કૂટ ૫૮૩, ૬૨૧;

—ગિરિકૂટ ૫૮૬;—પુલક ૬૫૧;

—પુલકકાંડ ૫૧૬

અન્યા ૫૧૪

અન્યલિંગ ૩૪૪

અન્યુકા ૭૦૩

અભૂ ૨૫૬, ૪૮૬, ૬૪૯
 અહ ૨૫૬, ૨૬૦, ૩૨૨-૨૩, ૩૩૬,
 ૩૯૨, ૪૧૮-૧૯; -સૂક્ષ્મ: ૧૯૯
 અત ૮૯૨
 અતકૃત ૨૨
 અતકૃદંશા ૨૩૧, ૨૪૧, ૨૫૬-૫૭, ૩૨૬,
 ૭૪૩
 અતર્કિયા ૩૮૫-૮૬
 અતચારી ૧૪
 અતજીવી ૧૫
 અતરતદ્વી ૬૩૩, ૬૩૭, ૬૬૬
 અતરબિંકા ૨૬૭
 અતરાય ૭૦-૧, ૭૩, ૩૬૮
 અતરિક્ષ ૨૬૫
 અંતર્દ્વીપ ૨૦૨-૩, ૬૧૫-૧૬, ૬૭૨
 અંતર્દ્વીપક ૩૨૩
 અંત:શબ્દ્યમરણ ૩૮૭
 અતાહારી ૧૫
 અતેવાસી ૭૭૪
 અતોવાહિની ૬૨૪
 અધ ૩૨૪
 અધકાર ૧૬૬, ૧૯૬
 અધારુ ૮૨૭
 અંબ ૪૫૪
 અબહ ૭૨૬, ૭૪૫
 અંબરિષ ૪૫૪
 અંબબ ૮૪૬
 અમકર ૧૬૫
 આકાશ ૧૬૩, ૪૭૬, ૫૨૦, ૫૫૪, ૫૫૫,
 -પદ ૨૪૮; -પ્રતિષ્ઠિત ૫૧૪;
 -અનત ૪૪૪; -આન આયતન
 ૪૪૪; -અસ્તિકાય ૧૬૭, ૧૬૮,
 ૨૭૪, ૫૧૮, ૫૨૦, ૫૪૮; -અતર
 ૧૬૬, ૫૧૪

આકિંચનતા ૧૨૦
 આક્રીર્ણ ૨૬૦, ૮૬૪
 આકોશ ૭૫, ૧૧૬
 આક્ષેપણી ૧૮
 આખાઠક ૬૪૭
 આખ્યાન ૩૨૬
 આખ્યાયક ૨૬૪
 આખ્યાયિકા ૨૩૬, -નિમિત્ત ૩૬
 આગમ ૧૩૬, ૨૨૬, ૨૭૬
 આગમનગૃહ ૩૧૫
 આગમભવહાર ૭૭૬
 આગામી ઉત્સર્પિણી ૬૮૮, ૬૮૬, -ના .
 તીર્થ"કર ૭૪૩
 આગામી નિરોધ ૭૩
 આગ્નેય ૮૪૭
 આગ્રાચણી ૨૬૧
 આચરણ ૭૬૩
 આચારિક ૧૫
 આચાર ૧૭, ૧૮, ૩૫, ૨૩૧, ૨૫૨,
 ૨૬૦; -દંશા ૨૫૬, ૨૫૭, -પાલન
 ૩૪, -પ્રકલ્પ ૨૫૨, ૨૫૪, -શારત
 ૨૩૩, -સમાધિ ૩૪; -સંપત્તિ ૭૭૦;
 -અંગ ૨૭, ૧૦૬, ૨૫૨, ૨૫૫,
 ૨૫૬, ૩૨૫, ૩૪૪, ૮૬૫, -અંગ-
 નિર્ધુક્તિ ૪૫
 આચાર્ય ૨૧, ૬૬, ૧૨૭, ૧૩૦, ૧૩૭,
 ૩૨૧, ૩૪૪, ૪૫૩, ૭૬૬, ૮૬૬,
 ૮૭૦, -પ્રત્યનીક ૭૭૬, ૭૮૧;
 -ભાષિત ૨૫૮, -વિપ્રતિવર્તી
 ૫૨૮, -હિપાધ્યાય ૬૮, ૭૬૮,
 ૭૭૧, ૭૭૨ -હિપાધ્યાયના અતિ-
 શય ૭૭૧
 આચીર્ણ ૫૨
 આચિક્ષ ૩૩૬

આભતિ ૧૦, ૧૩૭, -સ્થાન ૨૫૭
 આજીવ ૩૪૦
 આજીવક ૩૩૭, ૮૪૬
 આજીવિક ૧૨૮, ૨૪૮
 આજીવિકાભય ૪૧૭
 આજ્ઞા ૧૩૬
 આજ્ઞાપત્રી ૪૧૩
 આજ્ઞારુચિ ૧૫૧, ૨૭૯
 આજ્ઞાવિયય ૧૫૧
 આજ્ઞાબ્યવહાર ૭૭૬
 આણત ૩૬૬, ૩૭૨, ૩૭૬, ૪૦૫, ૪૮૩
 આતપ ૧૬૬, ૫૨૫; -નામ ૮૩
 આતાપક ૧૬
 આતાપના ૪૩૫
 આતુરપ્રતિસેવના ૧૩૨
 આતોલશબ્દ ૫૪૫, ૫૪૬
 આત ૫૩૨
 આત્મ ૪૪૫; -જ ૮૪૫; -દમન ૮૨૭;
 -દોષોપસંહાર ૧૭; -પ્રતિષ્ઠિત
 ૫૧૪; -પ્રવાહ ૨૪૯, ૨૬૨, ૩૩૦;
 -ભાવ ૨૮; -ભાવવતી ૨૬; -રક્ષ
 ૪૭૯; -રક્ષા ૮૯૪; -સ્થિત ૪૨૯;
 -અદ્વેત ૩૩૫; -અનુકંપી ૮૩૮
 આત્મા ૭, ૧૦૬, ૧૨૧, ૧૭૨, ૨૧૬,
 ૨૨૩, ૨૭૨, ૩૮૧, ૪૧૨, ૪૪૯;
 -આભિનિયોધિક અજ્ઞાની ૧૭૬;
 -ઉત્કર્ષ ૬૭, ૭૫; -હિપનીત
 ૨૨૪
 આત્ય તિક મરણ ૩૮૭
 આદર્શ મુખ ૬૧૬
 આદર્શલિપિ ૮૮૫
 આદાનનિદેશણ સમિતિ ૧૧૨
 આદાનભય ૪૧૭
 આદિગ્ધ ક્લીબ ૭૬૫

આદિત્ય માસ ૫૨૭
 આદિત્યશ ૭૪૮
 આદિત્ય સંવત્સર ૫૩૦
 આદી પદ્ધત્, ૬૦૦
 આદેયનામ ૮૪
 આદેયસર્વ ૧૭૦
 આધિકરણિકી ૪૧૧
 આધાકર્મ ૩૩૮
 આધુનિક ૬૦૫
 આધ્યાત્મિક ૪૧૫
 આનત ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૭૦,
 ૪૭૨, ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૮૧, ૫૧૦,
 ૫૧૧
 આનપ્રાણ ૧૬૪, ૫૨૧
 આનંતર્ય ૮૯૦; -ના ભેદ ૮૯૪
 આનંદ ૨૫૭, ૩૦૩, ૪૯૨, ૫૨૫, ૬૮૪,
 ૭૦૨, ૭૫૩, ૭૫૭
 આનંદનકટ ૫૮૯
 આનંદા ૬૪૮, ૬૫૧
 આનાયનિકા ૪૧૫
 આનુગમિક ૨૬૮
 આનુગામિક ૧૯
 આનુપૂર્વી નામ ૮૩
 આપ ૪૦૯, ૬૦૫
 આપત્તિપ્રતિસેવના ૧૩૨
 આપૃચ્છના ૭૭૯
 આપ્કાયિક ૧૭૫
 આભરણ ૫૫૯; -અલંકાર ૮૮૫; -વિધિ
 ૮૮૩
 આભંકર ૩૬૮, ૩૭૩, ૬૦૬; -પ્રભંકર
 ૩૬૮
 આભાસિક ૬૧૬
 આભાસ્વર ૪૪૪
 આભિગ્રહિક ૫૧, ૫૨, ૨૭૮

આસિનિબોધિક ૮૭, ૬૫, ૨૧૭, ૨૧૬,
૨૨૧; -જ્ઞાનાવરણી ૭૩; -જ્ઞાની
૧૭૫, ૧૭૬
આભિનિવેશિક ૫૨, -મિથ્યાત્વ ૫૨
આભિયોગિકદેવ ૬૭, ૫૮૧, ૫૮૨
આભિયોગિકી ૬૭
આભિયોગી ૬૭
આભિયોગ્ય ૪૭૬
આભોગબદ્ધ ૨૮૮
આભ્યંતર ૧૨૬; -પરિવાર ૪૬૬,
-પરિવદ્ ૩૬૨; -પર્વદા ૪૬૬
આબ્યુપગમિકી વેદના ૬૧
આમલકપા ૭૪૩
આમિષદાન ૯૪
આમિષાવર્ત ૪૫
આમ્ર ૭૦૧, -વન ૬૪૭
આમ્લ ૪૦૬
આચામક ૩૦૬
આયુ ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૧૯૧, ૩૪૬, ૩૪૭,
૩૬૮, -કર્મ ૭૩, ૮૧, -પરિણામ
૮૧; -પ્રધ ૭૬
આયુર્વેદ ૨૬૪
આયુષ ૫૫૪
આર ૫૬૧
આરણ્ય ૩૬૬, ૪૦૫, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૪૧
૪૪૨ ૪૪૪, ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૭૭, ૪૭૮,
૪૮૩, ૪૬૪, ૫૧૧, -અવત સક ૩૭૨
આરભટ ૮૮૪
આરભટા ૩૧૮
આરભ ૭, ૩૮, ૫૭, ૨૬૬, -કથા
૪૪; -કરણ ૪૩૧, -ત્યાગ ૨૮૫;
-ત્યાગી ૨૮૪
આરંભકમિશ્રદાયપ્રયોગ ૪૩૦
આરસિકા ૪૧૫

આરંભિકી ૪૧૨, ૪૧૪
આરંભી ૭, ૪૧૪
આરા ૬૬૨; -ગુ કાલમાન ૬૩૦
આરામ ૧૬૬
આરાધક ૧૩૭, ૧૪૩, ૨૮૬
આરાધના ૨૨, ૨૫૧
આરોગ્ય ૨૮
આરોપણ ૨૫૩; -પ્રાયશ્ચિત્ત ૧૩૧
આર્જવ ૧૧, ૧૩, ૧૪
આર્તશ્ચાન ૧૫૦
આર્દ્રીય ૨૫૬
આર્દ્ર ૪૬૪, ૪૬૫, ૫૦૮, ૬૦૪, ૭૦૦
આર્થ ૮૨૫; -ક્ષેત્રમાં જન્મ ૪૫૨,
-અતિ ૮૨૫, -દૃષ્ટિ ૮૨૫; -પરા-
કર્મી ૮૨૫; -પરિણત ૮૨૫,
-પારવાર ૮૨૫, -પર્થિય ૮૨૫,
-પ્રજ્ઞ ૮૨૫; -ભાષી ૮૨૫; -મના
૮૨૫; -વૃષ ૮૨૫; -વૃત્તિ ૮૨૫;
-અવહાર ૮૪૧; -અવહારી
૮૨૫, -શીલાચાર ૮૨૫; -સ કલ્પી
૮૨૫, -સેત્રી ૮૨૫; -રક્ષિત ૩૩૫,
૩૩૭; -વજ ૩૩૭, -સમિત ૭૬૪
આચો ૮૮૩
આર્ચાવહારી ૮૨૫
આર્ચોપસથ ૨૮૩
આલા ૪૮૬
આલાપ ૫૧
આલાપક ૩૩૨
આલોક ૧૬, ૩૪; -નાજન ભોજન ૧૧૧
આલોચના ૧૭, ૭૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૬,
૧૪૦, -અર્ધ ૧૩૦, ૧૩૨, ૧૩૪
આવતારિકાલયન ૪૬૮
આવની ૨૫૨, ૨૫૬
આવરણ ૨૬૫, ૨૭૦
આવર્ત ૪૫, ૩૭૧, ૩૭૫, ૪૮૫, ૫૨૫,

૫૭૫, ૫૯૧, ૬૨૫; -વાળું ૭૮૬
 આવલિકા ૧૬૪, ૨૭૫, ૪૭૫, ૫૧૦, ૫૨૧
 આવશ્યક ૪૩, ૪૯, ૬૪, ૭૭, ૭૮, ૧૧૮,
 ૨૧૯, ૩૦૦, ૩૨૬, ૩૨૮; -કર્તવ્ય
 ૩૧; -ચૂલિં ૫૧; -ચૂલિં કાર ૩૨૮,
 -નિર્ચુક્તિ ૧૦૯, ૧૫૯, ૩૨૭,
 ૩૩૦, ૩૩૪, ૩૩૮, ૫૧૨, ૬૯૪,
 ૭૦૨-૭, ૭૧૨, ૭૧૪, ૭૧૬, ૭૧૯,
 ૭૨૨, ૭૨૩, ૭૩૯, ૭૪૬-૯,
 ૭૫૫, ૮૦૪, ૮૦૬-૮, ૮૬૮, ૮૯૩;
 -નિર્ચુક્તિભાષ્ય ૭૯૧, ૮૯૫, ૮૯૬;
 -બૃહદ્વૃત્તિ ૧૭; -વ્યતિરિક્ત ૨૧૯
 આવશ્યિકા ૭૭૯
 આવાપ ૨૨૨, -કથા ૪૪
 આવાસ ૩૦૫, ૪૨૧-૩, ૪૪૪, ૪૯૫;
 -યવંત ૬૧૨
 આવીચિત્રમણ ૩૮૬
 આશંસાપ્રયોગ ૭૮
 આશા ૬૫૩; -કર ૭૫૨; કાન ૬૩
 આશાતના ૨૫૭, ૪૩૩, ૭૩૦, ૭૮૪;
 -પારાંચિક ૧૪૫
 આશીવિષ ૪૬, ૨૦૧, ૬૩૪, ૬૩૫;
 -ક્રૂદ ૫૮૩, ૬૨૧
 આશ્ચર્ય ૮૯૧; -ના ભેદો ૮૯૪
 આશ્રમ ૧૬૫
 આશ્રવ ૩૫, ૩૮, ૫૫, ૧૬૮, ૨૪૫,
 ૨૫૪, ૨૫૮, ૪૪૫, ૫૫૪; -દ્વાર ૩૫
 ૧૦૬, ૧૧૮, ૧૪૧; -નિરોધ ૩૫
 આસ્ત્રેષા ૫૦૮
 આષાઢ ૨૬૬, ૩૩૧, ૩૩૨
 આસક્તિ ૧૨૦
 આસન ૧૬, ૩૪૩; -અનુપ્રદાન ૩૪૪;
 -અધિગ્રહ ૩૪૪
 આસસન ૬૦૫

આસન્નવલ્લ ૭૩૨
 આસુર ૪૦, ૫૦, ૬૭; -યોગ્ય કર્મ ૬૭
 આસુરી ૬૭; -ભાવના ૬૭
 આસેવના ૧૨૦
 આહરણ ૨૨૩; -તદ્દેશ ૨૨૩, ૨૨૪;
 -તદોષ ૨૨૩, ૨૨૪
 આહાર ૩૦૩, ૩૪૭, ૩૭૩-૭૮, ૩૮૧, ૪૧૯
 આહારક ૮૫, ૧૭૩, ૩૮૮, ૩૮૯, ૪૦૧-૩,
 ૪૦૬-૭, ૪૨૬; -શરીરી ૧૭૫;
 -શરીરકાયપ્રયોગ ૪૩૧
 આહારપદ ૩૮૧
 આહારપરિક્ષા ૨૫૬
 આહારભાંડમાત્રનિક્ષેપણ સમિતિ ૧૧૩
 આહાર સંજ્ઞા ૪૧૬
 આંતરિક્ષા ૧૪૯
 આળો ૮૫૧
 ઇત્વર કાલિક ૨૯૫
 ઇત્વરિક પ્રતિક્રમણ ૧૪૨
 ઇન્દ્ર ૪૫, ૧૯૪, ૩૭૨, ૪૨૫, ૪૫૬, ૪૭૩,
 ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૮૩, ૪૯૧, ૪૯૩,
 ૪૯૮, ૫૦૦, ૫૧૨, ૬૦૫, ૭૦૩;
 -કાંત ૩૭૨; -ઔવ ૬૦૬; -હંત
 ૬૯૭, ૬૯૮; -ખલ ૩૮૩, -શૂતિ
 ૭૦૩, ૭૨૩, ૭૩૯; -સેના ૬૦૦;
 -સ્થાવર કાય ૧૯૪; -અગ્નિ ૬૦૫;
 -અધિષ્ઠિત ૪૮૦, ૪૮૬, ૫૬૯,
 ૬૦૦; -જિતરાવતંસુક ૩૭૨
 ઇન્દ્રા ૪૫૪
 ઇન્દ્રિય ૩૫, ૨૧૦, ૨૨૧; -પરિભાષ
 ૨૦૬; -વિષય ૨૨૧
 ઇક્ષ્વાકુ ૭૧૮, ૮૪૭
 ઇચ્છા ૭૬; -કાર ૭૭૬; -પરિભાષ
 ૧૦૮; -લોભ ૭૭૮
 ઇદમ ભતિ ૮૪૬

ઈલાહેવી ૧૫૨
 ઇબત ૧૫૮, ૫૬૧, -પ્રાચ્યારા ૧૫૮,
 ૪૪૪, ૫૬૦; ૫૬૧, -પ્રાચ્યારા
 પુત્રી ૫૫૯
 ઇબ્રાહીમ ૬૪૩, -પર્વત ૬૨૨
 ઇબ્રાહીમીય ૨૬૨
 ઇબ્ર ૫૩૨
 ઇલ્લોહ ૭૮, -પ્રતિબદ્ધા ૭૬૫, -પ્રત્ય-
 નીક ૭૭૬; -સાય ૪૧૭
 ઇલાથી ૮૩૪
 ઇલાલ ૪૮૯
 ઇલિની મરણ ૩૮૭
 ઇરાવતી (ની) ૩૦૦, ૫૯૬, ૬૦૦
 ઇર્ષા ૨૫૬, -પથ ૪૧૫, -પથિષ્ટી
 ૪૧૫, -સમિતિ ૩૨, ૧૧૧, ૧૧૩
 ઇર્ષા ૨૬
 ઇરાન ૪૧. ૧૬૬, ૨૧૫, ૩૬૮,
 ૪૦૬, ૪૨૩, ૪૨૪ ૪૪૧ ૪૪૪,
 ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૭૬, ૪૭૮, ૪૭૯,
 ૪૮૧, ૪૮૩, ૪૮૫, ૪૮૬, ૪૯૦,
 ૪૯૧, ૪૯૪, ૪૯૭, ૫૧૦, ૫૧૧,
 ૫૨૫ -૬૬૫ ૩૬૨, ૪૮૩
 -અવતારક ૪૭૭ -ઈર્ષ ૬૫૦
 ઇરાના ૫૬૯
 ઇર્ષ ૩૩૬, ૪૪૫, ૪૪૮, ૪૮૨, ૬૧૧,
 ૬૧૩-૪, -વાની ૪૪૫, -હૈલુક ૬૭
 ઇર્ષા ૧૬૬-૫૦૦
 ઇર્ષા ૨૨૦, -મતિ ૨૨૨
 ઇર્ષ ૮૧૬ ૮૪૭, -તપ ૧૨૮
 ઇર્ષ ૮૨૮, -કુલ ૭૧૫, -છદી ૮૨૮.
 -તાબુતક ૮૪૪, -તરિકા ૮૮૫
 -વંશ ૭૧૫
 ઇર્ષારપ્રતિકમણ ૧૪૨
 રથા.-૫૮

ઈર્ષાર વિધિ ૨૫૬
 ઇર્ષાર સમિતિ ૧૧૩
 ઇર્ષવાસક ૪૨૬
 ઇર્ષવાસનામ ૮૩
 ઇર્ષવાસનિશ્ચાસ ૨૫૮
 ઇર્ષાતક ૨૫૬
 ઇર્ષાતકમો ૩૦૪
 ઇર્ષ ૪૭૭, ૫૬૦
 ઇર્ષવાટિકગણ ૭૨૩
 ઇર્ષ ૬૭૬
 ઇર્ષકુક ૧૬, -આસનિક ૧૬, ૧૨૬
 ઇર્ષાલિક ૨૧૬, ૩૨૬
 ઇર્ષા ૫૨૨
 ઇર્ષાનિશ્ચાસ ૬૬
 ઇર્ષાપ્ત ૮૮૪, -ચારી ૧૪, -આન ૨૬૦
 ઇર્ષમપુરુષ ૬૮૦, ૮૧૬
 ઇર્ષા ૪૮૮
 ઇર્ષ ૪૧૬, ૫૬૬, ૫૬૬, ૭૩૨, ૮૪૧;
 -કુરા ૬૪૬, ૭૦૧; -કુરુ ૩૫૬,
 ૬૦૪, ૪૦૫, ૫૬૪, ૫૭૦, ૫૭૩,
 ૫૭૪, ૫૬૧, ૫૬૫, ૬૦૭, ૬૦૮,
 ૬૨૦. ૬૩૧, ૬૩૩, ૬૩૫,
 ૬૩૬, ૬૪૧, ૬૫૬ -કુરુકુ
 ૫૮૬, -કુરુકુ ૬૨૦, -કુરુકુ-
 વાસીદેવ ૬૨૦ -કુરુકુ ૩૩૫,
 -ગાંધારા ૮૮૦, -ગુલા ૨૮૦;
 -ગુલાપ્રતિસેવના ૧૩૧ -પુરાણ
 ૭૦૩, ૭૦૮, ૭૦૬, ૭૧૧, ૭૧૨, ૭૧૬,
 -પૂર્વ ૫૬૬, -પૂર્વ ૫૬, ૭૬,
 ૮૬-૮૬ -પાલિસહગણ ૭૦૩,
 -મંદા ૮૮૦. -વંશિય ૪૪૩
 ઇર્ષ ૮૮૦
 ઇર્ષાધ્યયન ૪, ૧૧, ૧૮, ૨૭, ૩૮,
 ૪૦, ૪૩, ૪૫, ૭૮, ૧૧૧, ૧૧૬,

૧૧૮, ૧૨૫, ૧૨૮, ૧૩૯, ૧૪૪,
 ૧૪૭, ૧૫૯, ૧૬૮, ૨૧૪, ૨૬૨,
 ૨૭૯, ૩૨૬, ૭૯૨, ૮૦૪, ૮૦૫;
 -નિર્ધુક્તિ ૩૪, ૪૩, ૩૨૭
 ઉત્તરાક્ષાંશુની ૪૬૫, ૪૬૮, ૫૦૮,
 ૬૦૪, ૭૦૧
 ઉત્તરાભાદ્રપદા ૪૬૪-૬, ૪૬૮, ૭૦૧;
 ઉત્તરાયણ ૪૬૧, ૪૬૨, ૫૦૪, ૫૦૭;
 -ગત ૪૫
 ઉત્તરાયતા ૮૮૦
 ઉત્તરાધ્વના અધિપતિ ૪૮૧
 ઉત્તરાષાઢા ૫૦૮, ૬૦૪, ૭૦૦, ૪૬૪,
 ૪૬૫, ૪૬૯
 ઉત્તરાસમા ૮૮૦
 ઉત્તાન ૩૪૩, ૮૬૭; -હ્રેય ૮૬૭
 ઉત્થાન ૪૩૬
 ઉત્પન્નમિશ્રક ૩૯
 ઉત્પન્નવિગતમિશ્રક ૩૯
 ઉત્પલ ૧૬૫, ૩૭૨, ૮૮૭
 ઉત્પલા ૪૮૭
 ઉત્પલાંગ ૧૬૫, ૮૮૭
 ઉત્પાત ૨૬૪, ૨૬૫; -પર્વત ૪૯૭,
 ૪૯૬, ૬૫૪
 ઉત્પાદ ૧૬૯, ૨૬૧, ૮૯૦; -છેદન
 ૮૯૦
 ઉત્પાદન ૨૩૨; -દોષ ૩૩૯; -ઉપધાત
 ૩૦૭
 ઉત્પાદ પૂર્વ ૨૪૯
 ઉત્પાદ વિશુદ્ધિ ૩૦૭
 ઉત્પાદાનન્તર્થ ૮૯૦
 ઉત્સર્પિણી ૧૬૫, ૨૫૧, ૩૫૯, ૪૦૪,
 ૫૨૧, ૫૨૨, ૫૩૦, ૬૦૭, ૬૦૮,
 ૬૩૩, ૬૮૦
 ઉત્તરવેદિમ ૩૦૬

ઉદ્ધક ૭૨૫, ૭૪૫; -મર્ષ ૩૯૫; -જ્ઞાન
 ૨૬૦; -ચેદાક્ષપુત્ર ૭૨૭, ૭૪૧;
 -ભાસ ૬૧૨, ૬૧૩; -માસા ૬૧૦;
 -રાગિ ૪૬; -રેખા ૪૬; -ક્ષદ ૮૬૭;
 -આત્માશ ૮૪૭
 ઉદ્ધિ ૧૬૬, ૫૫૫; -કુમાર ૧૭૭, ૩૫૭,
 ૪૨૧, ૪૫૩, ૪૮૧, ૪૯૫; -કુમારેન્દ્ર
 ૪૮૧
 ઉદ્ય ૬, ૫૭, ૧૦૫
 ઉદ્ય (ઉદ્ધક) ૭૪૧
 ઉદ્યન ૮૩૯
 ઉદ્ધકદેવ ૭૪૪
 ઉદ્ધાયન ૭૨૪, ૭૪૧
 ઉદ્ધાયી ૭૨૪, ૭૪૩
 ઉન્નીરણા ૫૭, ૬૦, ૬૨, ૭૧, ૧૦૫,
 ૩૯૮, -ઉપક્રમ ૫૭, ૫૮
 ઉદ્ગમ ૨૫૬
 ઉદ્ગમ ૨૩૨; -દોષ ૩૩૮; -વિશુદ્ધિ
 ૩૦૭; -ઉપધાત ૩૦૭
 ઉદ્ગ્રહ (ઉદ્ગ્રહ) ૫૬૧
 ઉદ્દિષ્ટત્યાગ ૨૮૫
 ઉદ્દિષ્ટભક્ત ત્યાગી ૨૮૫
 ઉદ્દેશ ૩૪૪
 ઉદ્દેશનકાલ ૨૩૩
 ઉદ્દેશનાચાર્ય ૭૬૯
 ઉદ્દેશના સિધ્ધ ૭૭૪
 ઉદ્દેહગણ ૭૨૩
 ઉદ્ધૃતા ૩૦૪
 ઉદ્ધિમિત્ત ૩૯૨, ૪૧૮ - ૯
 ઉદ્ધિમિત્ત ૩૩૯
 ઉદ્ધાન ૧૬૬; -ગ્રહ ૧૬૭
 ઉદ્ધૈયોતનામ ૮૩
 ઉદ્ધવર્તના ૩૮૨, ૩૯૩, ૪૪૧; -દર્શક
 ૪૪૧

ઉદ્વલન ૮૯

ઉદ્ભવ ૪૫૨

ઉન્નત ૮૧૮;—દષ્ટિ ૮૧૮;—પરાક્રમી
૮૧૯;—પ્રજ્ઞ ૮૧૮;—મના ૮૧૮;
—વ્યવહારી ૮૧૯;—શીલાચાર્યુક્ત
૮૧૯;—સ કલપી ૮૧૮;—આવર્ત ૪૫

ઉન્નય ૭૫

ઉન્નામ ૭૫

ઉન્નતજ્ઞા ૫૯૯, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨,
૬૩૭

ઉન્માદ ૨૬

ઉન્માદી ૨૭

ઉન્માન ૧૬૬, ૨૭૫

ઉન્માગ ૩૭;—દેશના ૬૮

ઉન્મિત્ર ૩૪૧

ઉપકરણ ૧૨૮, ૧૨૯;—પ્રશ્નિધાન ૪૩૧;
—અકુશ ૨૮૮;—સચમ ૨૯૪;—
સંલીનતા ૩૧૦;—સુપ્રશ્નિધાન ૪૩૨

ઉપક્રમ ૨૦, ૨૧

ઉપકલેશ ૨૩

ઉપક્રમપ્રતિમા ૨૫૯

ઉપક્રાંત ૩૦૬-૮;—નામ ૮૨;—નિમિત્ત ૩૯

ઉપચયન ૬૦, ૬૨, ૬૩, ૭૧, ૩૯૮

ઉપદર્શન ૫૯૩, ૬૩૬;—કૃત ૫૮૬-૭,
૬૨૨

ઉપદેશપદ ૯૪, ૭૯૦

ઉપદેશમાલા ૭૮૮, ૭૮૯

ઉપદેશરહસ્ય ૯૪

ઉપદેશરુચિ ૨૭૯

ઉપધાનપ્રતિમા ૩૧૨, ૩૪૫

ઉપધાનશ્રુત ૨૫૨, ૨૫૯

ઉપધિ ૭૬, ૧૨૬, ૩૯૮, ૭૮૦;—ધારણ
૧૨૯;—સ કલેશ ૩૦૨

ઉપનિષદ્ ૩૩૬

ઉપનીત ૨૩૦

ઉપન્યાસોપનય ૨૨૩, ૨૨૫

ઉપપત્તિ ૨૨૩

ઉપપાત ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૫૮, ૨૫૮, ૩૯૪,
૩૯૭, ૪૪૧, ૪૯૮;—જન્મ ૩૯૪;
—કંડક ૪૪૧;—નિરહકાલ ૪૪૧;
—સલા ૪૯૭, ૫૧૩

ઉપમા ૨૫૮

ઉપમાન ૨૨૬, ૨૭૬, ૩૨૬

ઉપમા સત્ય ૧૧૦, ૧૨૩

ઉપયોગ ૯૫, ૧૭૧;—પરિણામ ૨૦૬

ઉપરુદ્ધ ૪૫૪

ઉપવાસ ૩૦૬, ૩૪૧-૩, ૭૧૬, ૭૨૦

ઉપશમ ૧૦૪, ૫૨૫

ઉપશમક ૯૨, ૧૦૪

ઉપશમન ૫૭;—ઉપક્રમ ૫૭, ૫૮

ઉપશમિત ક્ષીરણ ૩૦૨

ઉપશાંત ૭૩૨;—કપાચ ૨૯૩;—મોહ
૮૯, ૯૨, ૧૦૪

ઉપસર્ગ ૧૧૪, ૧૨૫, ૮૯૧, ૮૯૪;
—અધ્યયન ૧૨૫;—પરિણા ૨૫૯

ઉપસ પદા ૭૭૫, ૭૭૬;—એણી ૨૪૮

ઉપસ પત્ર ૭૬૩

ઉપસ્થાપનાચાર્ય ૭૬૯

ઉપસ્થાપના શિષ્ય ૭૭૪

ઉપાખ્યાયિકા ૨૩૯

ઉપાદાન ૩૧૫

ઉપાધિ ૨૩૨

ઉપાધ્યાય ૬૬, ૧૨૭, ૧૫૫, ૩૨૧, ૩૪૪,
૪૫૧;—પ્રત્યનીક ૭૭૬, ૭૮૧;
—વિપ્રતિવર્તી ૨૫૮

ઉપાનહ ૪૩૫

ઉપાય ૨૨૪

ઉપાલભ ૧૪૭, ૨૨૪

ઉપાશ્રય ૧૨૬, ૩૦૫, ૩૧૫;—સંકલેરા
૩૦૨

ઉપાસક ૨૮૩;—કથા ૨૩૧;—દશા ૨૩૬,
૨૫૫, ૨૫૭;—પ્રતિમા ૨૫૭;
—શ્રાવક ૨૩૬

ઉપાહુત ૩૦૮

ઉપેક્ષા ૨૬૮;—સંયમ ૨૬૭

ઉભયતઃપ્રતિબદ્ધા ૭૬૬

ઉભયપ્રતિબદ્ધા ૭૬૫

ઉભયલોક ૭૮;—પ્રત્યનીક ૭૭૬

ઉમા ૭૫૩

ઉમાસ્વાતિ ૨૩, ૩૫, ૫૫, ૧૧૧, ૧૧૬,
૧૫૬, ૧૬૮, ૨૧૬, ૩૩૮, ૪૩૮, ૫૭૮

ઉરગવીથિ ૪૬૭

ઉરપરિસર્પ ૩૨૩, ૪૦૫, ૪૪૨

ઉરભીચ ૨૬૨

ઉર્જન્ત ૮૪૮

ઉલ્કામુખ ૬૧૭

ઉલ્કાપ ૫૧

ઉલ્લુકા ૩૩૩;—તીર ૨૬૬, ૩૩૩

ઉલ્લુક ૩૩૪

ઉષ્ણ ૧૧૬, ૩૬૦, ૩૬૫, ૪૩૮, ૫૪૪

ઉદ્ધર ૮૬૩

ઉદ્ધર ૪૫૩

ઉનાતિરિક્ત મિથ્યા દર્શન પ્રત્યય ૪૧૨
જિર્વા ૨૭૧, ૪૧૬, ૫૬૬;—ગૌરવ ખરિ-
ણામ ૮૧;—લોક ૪૪૬, ૪૫૭, ૪૭૨,
૫૫૪, ૫૫૭, ૫૫૮, ૫૫૯, ૫૬૦

ભૂમિમાલિની ૫૬૬, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨,
૬૩૭

ભૂચંગોત્ર ૭૩, ૮૭

ઋગ્વેદિક ૨૦

ઋગ્વેદાચારા ૮૮૮

ઋગ્વેદ ૨૪૬

ઋગ્વેદા ૧૩, ૧૫૩, ૨૭૨

ઋગ્વેદાવ ૧૭

ઋગ્વેદમતિ ૨૧૮

ઋગ્વેદસૂત્ર ૨૬૧, ૨૭૭, ૫૧૪

ઋગ્વેદ ૧૬૪, ૫૨૭-૮;—માસ ૫૨૮;
—સંવત્સર ૫૨૬

ઋક્ષિ ૨૦૩, ૪૩૬, ૪૫૬, ૬૦૭;

—ગૌરવ ૪૭;—વાળો ૪૦૩;

—શાલી મનુષ્ય ૬૭૬

ઋષભ ૧૮૮, ૫૨૫, ૬૪૬-૭, ૬૮૬,

૭૧૪ ૭૧૭, ૭૧૮, ૭૫૮, ૮૫૬,

૮૭૮, ૮૯૧, ૮૯૩;—કૂટ ૬૦૩:

કૂટપર્વત ૬૩૬, —પુર ૨૬૬, ૩૩૦;

—નારાચસ હનન ૪૦૮;—સેન

૭૦૨;—સેના ૧૮૪;—અનીક ૪૬૪

ઋષિ ૪૮૨;—દત્ત ૭૩૨;—દાસ ૨૫૭;

—પાલ ૭૫૨;—પાલક ૪૮૨;

—ભાષિત ૨૫૮, ૨૬૨, —વાહીન્દ્ર ૪૮૨

એકક ૮૮૬

એકચક્ષુ ૨૦૬, ૩૨૪

એકજાટી ૬૦૬

એકતઃખા ૮૮૮-૯

એકતઃવકા ૮૮૮-૯

એકત્વ ૧૫૭;—વિતર્ક અવિચારી ૧૫૨

એકત્વાનુયોગ ૮૭૭

એકનાસા ૬૫૨

એકલવિહાર પ્રતિમા ૩૧૭

એકલ વિહારી ૧૨૭;—પ્રતિમા ૭૭૩

એકલાહી ૨૬૭, ૩૩૫, ૪૩૬, ૪૪૮

એકશરીરી ૪૦૦

એકશૌલ ૫૮૩, ૬૨૧, ૬૩૩, ૬૩૫

એકસિદ્ધ ૧૮૬

એકસો આઠ સિદ્ધ ૮૯૧
 એકાદશાંગ ધારી ૭૧૬
 એકાનુપ્રેક્ષા ૧૫૨
 એકાર્થિક ૨૩૦, - પદ ૨૪૮ - અનુ-
 યોગ ૧૬૯
 એકેન્દ્રિય ૬૨, ૭૬, ૧૭૫, ૧૯૧-૨,
 ૨૯૧, ૨૯૮, ૩૯૧, ૪૦૧, ૪૨૭,
 ૪૩૯, ૪૪૧, ૪૪૩, ૫૫૭, - રત્ન
 ૭૫૧, - જું વૈદિક ૪૦૨
 એકાદશ ૬૧૬-૭
 એલેયક ૭૨૪, ૭૪૨
 એરડ ભતિ ૮૭૦
 એરડપર્યાયી ૮૭૦
 એલાપત્ય ૮૪૭
 એવ ભૂત ૨૪૯, ૨૭૭
 એમણા ૨૩૨, - કૃષ્ણાત ૩૦૭; - જીવી
 ૮૩૭, - દોષ ૩૪૦, - વિશુદ્ધિ ૩૦૭,
 - સમિતિ ૩૨, ૧૧૧, ૧૧૩
 એરવત ૫૦, ૫૦૬, ૫૩૬, ૫૩૮, ૫૭૦,
 ૫૭૨, ૫૯૩, ૬૦૭, ૬૦૯, ૬૨૦,
 ૬૨૮, ૬૩૦, ૬૪૧-૨, ૬૪૪, ૬૫૮,
 ૬૮૯, - ના બલદેવાદિ ૭૫૯, - ના
 ચોવીશી ૭૩૨, - વીચિ ૪૬૭,
 - સૂચ ૫૦૩,
 એરાવણ ૪૯૪, ૫૬૫, - કદ ૬૩૫
 એર્યાપચિકી ૪૧૦
 એશ્વર્યમદ ૭૭
 એમ ૯૮, - નિર્ધુક્તિ ૧૩૯, ૮૦૪, ૮૦૫;
 - સમાચારી ૮૦૪, - સજ્ઞા ૪૧૭
 એળ ૪૪૦
 એરસ ૮૪૫
 એરૈદિક ૧૨૫
 એત્યત્તિકી ૨૨૦

ઓદૈયિક ૪૩૭
 ઓદારિક, ૮૫, ૧૫૦, ૩૯૯-૪૦૧, ૪૦૪,
 ૪૦૬-૭, - મિત્ર ૩૮૯, - મિત્ર-
 શરીરનો પ્રયોગ ૪૩૦, - યોગ
 ૩૮૯; - શરીરકાચ પ્રયોગ ૪૩૦;
 - શરીરી ૧૭૫
 ઓદૈશિક ૩૩૮
 ઓપકમિક ૧૨૫
 ઓપકમિકી ૬૧
 ઓપચારિક વિનય ૩૪૪
 ઓપનિધિક ૧૫
 ઓપપાતિક ૧૮, ૩૯૨, ૪૧૬, ૭૪૫
 ઓપમિકકાલ ૫૩૦
 ઓપચાચિતક ૮૪૫
 ઓપરામિક ૪૩૭, - સમ્યક્ત્વી ૧૦૧
 ઓપધિ ૫૭૬, ૬૨૬
 કચ ૪૯૩, ૪૯૫, ૫૭૫, ૫૮૧, - કાવતી
 ૫૭૫, ૫૮૧, ૬૨૫; - વિનય ૫૮૧
 કટ ૮૬૮
 કટકચ્છેય ૮૮૪
 કટુક ૫૦૬, ૫૪૪
 કલ્ ૬૦૫
 કતિ ૮૮૬
 કતિસચિત ૪૨૮
 કથા ૪૩, ૬૬, ૨૩૯, ૩૨૬, - પ્રેમ ધન ૭૮૦
 કચ ૨૬૩
 કદળ ૪૫૫
 કનક ૫૯૨, ૬૦૫, ૬૫૨, - નક ૬૦૫;
 - રથ ૭૩૧, - લતા ૪૮૭, - વિતાનક
 ૬૦૫, - સંતાનક ૬૦૫
 કનકા ૪૮૭, ૪૪૮
 કપાટ ૩૮૮
 કપ્પાડ ભૂતક ૮૪૪
 કમલપ્રણા ૪૮૭

કમલા ૪૮૭

કરકરિક ૬૦૬

કરણ ૨૦, ૫૭, ૨૧૪, ૫૧૦, ૪૨૯,
૪૩૧;—સત્ય ૩૦૦;—અનુયાયી ૧૬૯

કરપત્ર ૮૫૧

કરંદિયા ૮૬૯

કર્ણતા ૨૫

કર્ણ ૫૪૪

કર્કોટક ૬૧૨

કર્ણપ્રાવરણ ૬૧૭

કર્ણિકાર ૪૫૩

કર્ણ ૧૬૫

કર્ણક ૬૦૫

કર્મ ૬, ૧૯, ૨૪, ૪૯, ૫૬, ૫૭, ૬૦,
૬૭, ૭૦, ૭૨, ૯૧-૩, ૧૬૦, ૨૫૮,
૩૩૪, ૩૩૫, ૪૩૬, ૫૫૫;—આજીવક
૮૪૬;—ઉપક્રમ ૫૭;—અન્ય ૪૫,
૫૨, ૫૬, ૬૮-૭૦, ૮૪, ૮૬-૮,
૯૬, ૯૮, ૨૧૪, ૨૫૧;—અયન ૬૦;
—નિરોધ ૯૨;—નિષેધ ૮૭;—પુરુષ
૮૧૬;—પ્રકૃતિ ૫૯, ૬૧, ૨૬૩,
૩૯૮, ૭૨૦;—પ્રવાહ ૧૧૬, ૨૪૯,
૩૩૫;—ફલ ૩૩૨;—બંધ ૫૭, ૯૬,
૨૯૧;—બાધિકાર ૩૩૫;—ભૂમિ
૨૨૦, ૬૩૩, ૬૪૨, ૬૬૦;—ભૂમિજ
૩૨૩;—રજ ૩૭;—રૂપ ૨૭૦;
—વિપાક ૨૭, ૨૪૫, ૨૫૫, ૨૬૦;
—વિશુદ્ધિ માર્ગ ૯૧;—સત્તા ૮૮;
—સમુદાય ૬૧;—સંગૃહીત ૫૫૫;
—સ્થિતિ ૮૭,—ઉપધિ ૩૯૮

કલથી ૩૯૪

કલમ્બ ચીરિકા ૮૫૧

કલક ૪૨, ૭૫;—નાં કારણ ૭૭૧;
—વિવેક ૧૦૭;—શીલતા ૬૭

કલંદ ૪૬૮

કલા ૨૬૫, ૫૬૨, ૮૮૩;—સર્વાર્થ ૮૮૬

કલાય ૩૯૪

કલક ૭૬

કલપ ૧૩૦, ૧૩૩, ૨૬૩, ૪૬૯, ૪૭૦,

૪૭૬, ૭૨૨, ૭૭૭;—ના પરિમંથુ

૭૭૮;—વિમાન ૨૨;—વિમાનાવાસ

૧૬૬;—વૃક્ષ ૪૫૨, ૬૮૮, ૬૯૩;

—સૂત્ર ૩૩૦, ૭૩૭;—સ્થિતિના

ભેદો ૭૯૭;—અતીત ૪૭૦;—ઉપ-

પન્ન ૪૬૯

કલ્પિકા ૧૩૨

કલ્પિત ૩૨૬

કલ્યાણકર્તા નક્ષત્ર ૭૩૪

કલ્યાણમિત્ર ૮૩૮

કલ્પેભ્ય ૪૩૯-૪૦

કલાય ૩૫, ૪૩, ૪૫, ૫૩, ૭૯, ૧૨૬,

૧૨૮, ૧૪૧, ૧૫૮, ૨૦૬, ૨૧૧-૨,

૪૦૬, ૪૧૦, ૫૪૪;—કુશીલ ૨૮૮

—૯;—પરિણામ ૨૦૬;—પ્રમાદ ૪૩;

સમુદ્ધાત ૩૮૮, ૩૮૯;—સંકલેશ

૩૦૨

કલ્પન ૬૫૧-૨

કલ્પ ૪૫૫

કલ્પ ૪૩૮

કલ્પ ૮૬૪

કલ્પ ૧૯૯

કલ્પ ૬૭

કલ્પ ૩૭૦;—ઓવ ૩૭૦

કલ્પ ૬૦૬;—વર્ણ ૬૦૬;—વર્ણાશ્રમ ૬૦૬

કલ્પ ૬૦૬

કલ્પણી ૫૪૭

કલ્પદી ૬૯૯, ૭૫૩

કલ્પાન્ધ ૬૦૬

કાઠિણી ૭૫૧, -લક્ષણ ૮૮૩

કાત્યાયન ૮૪૭

કાપિલીય ૨૬૨

કાપોત લેશ્યા ૨૧૩

કાપોત લેશ્યા ૧૭૫

કામ ૨૦, ૨૮, ૪૩, ૨૬૫, ૪૨૬;

-કથા ૪૩, -ગુણ ૫૪૪, ૭૩૦;

-દેવ ૨૫૭, -દ્રુમ ૪૭૩, -લોગી

૩૧; -ભોમ મિથ્યાચાર વિરમણ

૧૨૨; -વિનિયય ૨૦; -સૂત્ર

૨૬૫; -અભિલાષ ૬૮, -આશાસા

૭૮; -આશા ૭૬, -આસ્રવ ૩૫,

-ઋક્ષિક ગણ ૭૨૩

કામ ૩૫, ૫૧, ૧૬૩, ૧૬૩, ૩૪૫,

૪૪૪, -અગુપ્તિ ૪૩૨, -અનુભુ-

ક્તા ૩૮, -અસત્તમ ૨૬૮,

-અસવર ૪૮; -ઋણુતા ૧૦૬,

-કલેશ ૧૨૮, ૧૨૯, -ગુપ્તિ ૧૧૪,

૪૩૨, -ચિકિત્સા ૨૬૪, -દંડ ૪૬,

૪૩૦, ૭૩૦, -પરિચારક ૪૧;

-પુણ્ય ૫૪, -પ્રણિધાન ૪૩૧,

-પ્રયોગક્રિયા ૩૬, -યોગ ૨૧૬,

૩૨૪-૫, -યોગી ૧૭૪, -વિનય

૧૪૬; -વ્યાપાર ૫૧; -સમન્વાહાર

૩૦૦; -સ કલેશ ૩૦૨, -સત્તમ

૨૬૪, ૨૬૭, -સવર ૧૦૭,

-સુપ્રણિધાન ૪૩૧-૨; -સ્થિતિ

૩૪૫-૬; ઉત્સર્ગ ૧૬, ૧૪૩

કાચિક ૪૩૫

કાચિકી ૪૧૧, ૪૧૫

કારણ ૨૨૬, -દોષ ૨૨૬-૩૦

કારિત નિમિત્તકરણ ૩૪૪

કારુણ્યદાન ૬૩

કાર્તવીર્ય ૭૪૮

કાર્તિક ૨૫૭, ૭૨૫

કાર્તિક ૮૫, ૧૭૫, ૩૮૬, ૪૦૦-૧,

૪૦૪, ૪૦૬, ૪૦૭, -શરીરી ૧૭૫;

-સવત્સર ૫૨૬, -ઉન્નિમ્ન ૪૦૭

કાર્મિકી ૨૨૦

કાર્યસેન ૬૮૭

કાર્યોપમ ૬૦૫

કાલ ૧૬૭, ૧૭૧, ૨૩૫, ૨૭૬, ૩૫૩,

૩૭૨, ૩૭૬, ૪૨૧, ૪૫૪, ૪૪૫,

૪૮૨, ૪૮૫, ૪૮૭, ૫૧૬-૨૧,

૫૩૧, ૫૩૭-૪૩, ૫૪૮, ૫૫૮,

૬૦૬, ૬૧૧, ૬૩૪, ૮૦૭, -અવ-

ગાહના ૪૦૬, -અબહુપુત્ર ૨૫૭

-પાલ ૪૮૩, ૪૮૭, ૪૮૪, ૪૬૬,

-પ્રમાણ ૨૭૫, -મહાનિધિ ૭૫૦,

-વાદી ૪૪૫; -વ્યાધ ૮૨૮,

-સયોગ ૪૧૬, -સંસાર ૧૬૦;

-આદિ ૪૪૭, -ઉદ ૪૫૬, ૬૩૮,

કાલ ૪૮૬

કાલાગુરુ ૪૨૨

કાલાસ્ત્રવેધિપુત્ર ૧૨૧

કાલિક ૨૧૬, ૩૨૬, -મૃત ૩૩૭

કાલી ૭૫૪

કાલ્ય ૨૬૩

કાશિ ૮૫૩, -સજ ૭૧૮, ૭૪૩

કાશ્યપ ૭૩૬, ૮૪૭

કાશ્યપી ૭૦૨

કાસ ૬૦૬

કાંક્ષા ૨૫, ૨૬, ૩૦, ૭૬

કાંગ ૩૬૪

કાચનક પર્વત ૫૮૫

કાચનકુટ ૩૬૬, ૫૮૮

કાડ ૫૬૭

કાંડિલ્ય ૮૪૭

કાંત પ૩૨
 કાંપિલ્ય ૩૨૬, ૩૩૨, ૫૭૭, ૬૯૯
 કિન્નર ૪૦૦, ૪૫૫, ૪૮૨, ૪૯૧, ૪૯૨:
 -ધન્દ્ર ૪૮૨, ૪૮૮
 કિલિવધ ૭૬
 કિલિવધિક ૩૬૭, ૪૭૬
 કિલિવધીદેવ ચોગ્ય ક્રમ ૬૮
 કિંકણી ૨૨૨ ૫૪૭
 કિંક મ ૨૫૭
 કિંપુરુષ ૪૦૦, ૪૫૫, ૪૮૨, ૪૮૮,
 ૪૯૧, ૪૯૨; -ધન્દ્ર ૪૮૮
 કીર્તિ ૫૯૩, ૫૯૪; -દેવી ૫૯૫, ૬૨૩
 કીલિકા ૪૦૮
 કુક્કુટ લક્ષણ ૮૮૩
 કુલ્લાલ નગરી ૩૨૦
 કુલ્લાલાધિપતિ ૭૧૮
 કુલ્લિમાલ્હાર ૬૮
 કુનિકાપણ ૩૩૪
 કુલ્સ ૮૪૭
 કુદાલ ૭૩૩
 કુબ્જ સંસ્થાન ૪૦૯
 કુભાંડેન્દ્ર ૪૮૨
 કુમાર પ્રવ્રજિત ૩૩૦
 કુમારભૂત્ય ૨૬૪
 કુમારલિપ્તુ ૨૫૬
 કુમારવાસ ૭૧૭, ૭૩૫
 કુમારાવસ્થા ૭૦૪
 કુમાર્ગ ૩૭
 કુમુદ / ૩૭૧-૨, ૫૭૫, ૬૨૫; -હૃદ
 ૫૮૬; -ગુહમ ૩૭૨
 કુમુદા ૬૪૮
 કુરુ ૨૦૩, ૬૪૪; -મતી ૭૪૭; -રાજ
 ૭૧૮
 કુરુક ૭૬

કુરુપ ૫૪૪
 કુલ ૧૨૭, ૧૩૮, ૩૪૪, ૩૯૨, ૮૩૦;
 -આજ્ઞતક ૮૪૬; -આર્થ ૮૪૭;
 -કર ૬૮૭, ૬૮૯, ૬૯૨, ૬૯૪;
 -કરગંડિકા ૨૫૮, -કોટિ ૩૯૨,
 ૩૯૩; -ગચ્છ ૧૩૫; -પર્વત ૬૪૩;
 -પુત્રદેવ ૭૪૪; -પ્રત્યનીક ૭૭૬,
 ૭૮૧; -મદ ૭૭; -વચન ૩૦૧;
 -સંપન્ન ૧૩૯, ૮૨૯, -સ્થવિર ૧૩;
 -અંગાર ૮૪૪
 કુલિંગ ૭૧૬
 કુશલ ૩૦; -ધર્મ ૨૮
 કુશીલ ૨૮૭, -નિર્ગ્રંથ ૨૮૮, -પરિભાષા
 ૨૫૯
 કુસુંભ ૩૬૪
 કુડકોલિક ૨૫૭
 કુંડપુર ૬૯૯
 કુડલ ૬૪૬; -વરદ્વીપ ૪૯૭, ૬૫૧, ૬૫૩;
 -વરાવભાસ ૬૫૧
 કુડેલા ૫૭૬, ૬૨૬
 કુચુ ૪૯૧, ૬૯૭, ૭૦૬, ૭૧૬, ૭૧૭,
 ૭૪૬-૭, ૭૫૯
 કુંદુરુક ૪૨૨
 કુલ ૨૬૦, ૨૮૦, ૪૫૪, ૬૯૬, ૭૦૩,
 ૮૬૬, ૮૭૩
 કુંભિકા ૬૪૭
 કુંજનતા ૨૫
 કુટ ૭૬, ૧૬૬, ૬૨૯, ૬૩૬, ૬૫૧, ૬૫૨,
 -ગૃહ ૮૫૪, -શાહમલી ૬૧૯, ૬૪૧,
 ૬૪૪; -સ્થ નિત્ય ૧૭૦, -અગાર
 ૧૬૬; -અગારશાલા ૮૫૪
 કુર્મોક્ત ૩૯૧
 કૃતપ્રતિકૃતિ ૩૪૪
 કૃતમાલ્યક ૫૮૦ -દેવ ૬૦૩

कृतमाहयदेव ६३६
 कृतयुग्म ४३६, - राशि ४३६
 कृतवर्म ६६६
 कृतवीर्य ७४६
 कृतप्रतर्कर्म २८३
 कृतसाभायिक २८३
 कृतिकर्म ७८०, ७८६; - ना नार आवर्त
 ८१०
 कृत्तिका ४६४-६, ४६८, ५०८, ६०४
 ६१७, ७०१
 कृत्तना २५४
 कृष्ण ८४८
 कृश ८२६; - शरीरी ८२६
 कृशासाहृत् २०४
 कृषि ३६६, ३७२-३, - आवर्त ३६६,
 - हट ३६६; - धौष ३६६; - ध्वज
 ३६६; - प्रभा ३६६, - युक्ता ३६६;
 - क्षेप्य ३६६; - वर्ण ३६६; - रा ग
 ३६६, - सृष्ट ३६६
 कृष्ण ६३, ४०६, ५४४, ७२६, ७४४,
 ७५२-३, ७५५, ७५६, ८६५,
 - तु अपरक कागमन ८६१, - भाक्षिक
 १७६, ४२८, ४५७, - राशि ४७३
 - ४, - राहु विमान ५०२, - क्षेप्य
 २१३, - क्षेप्य १७५; - शुक्लमिश्र
 ६३, - विधात्री ६३, ७२७, ७५७,
 - श्री ७४६, - अक्षिजति २०४,
 कृष्णा ४८६, ६००, ६४६; - रजनी ६४६
 कृष्णोत्तरावत सके ३६६
 कृतुल्लूत २४८
 कृतुमती ४८८
 कृत ४६८
 कृत्य ६११, ६१३, ६१४

कुवलेक्षण ६-७, ३३, २१७, २७२, ३१६,
 ३२७, ३४४, ७१६; - दर्शन लाभ
 ७१५; - आवरणी ७३०
 कुवलेक्षानी १७५, २७३, ४८०
 कुवलेक्षान ३३, २७६, ७२०
 कुवलेक्षानावरणी ७४
 कुवलेक्षानी १७४
 कुवलेक्षमुद्घात १६८, ३८८
 कुवली ६२, १७६, २७२-४, २८६,
 ६७६, - कुवलाक्षार ६६१; - क्षीण-
 कषाय २६३; - क्षीणकषाय वीतराग
 स मम २६४, - भूराक्ष ३३, ३८७
 कुश ३६४
 कुशव वासुदेव ७५५
 कुशाक्षकार ८८५
 कुशी-गोतम स वाह १११
 कुसरी ५६४, ६३७, ६६७, ७५७, - ह
 ५६४-५, ६२३, ६३२
 कुक्षी ७५४
 कुलास ६१२
 कुटिकगण ७२३
 कुटिमातसा ८८०
 कुटीसहित प्रत्याभ्यान ११६
 कुक्ष ४२२
 कुक्षिक ७४१
 कुक्षरा ३६४
 कुप ७५; - शीलता ६७
 कुमलप्रस २५८
 कुर (मजरी) ८५१
 कुलपाल ४८३, ४८४
 कुशिका ३२०
 कुसुमी ५७७
 कुसी ५६६ - ६००
 कुडिम ३३२

કૌકુચિત ૭૭૮
 કૌતુકકરણ ૬૮
 કૌરવ ૮૪૭
 કૌરવીય ૮૮૦
 કૌશામ્બી ૬૯૯, ૭૫૩
 કૌશિક ૩૩૪, ૮૪૭
 કૌડિન્ય ૭૩૯, ૯૪૭ - ૮
 કન્દિતેન્દ્ર ૪૮૨
 કાકય ૮૮૭
 કિંચમાણુ કૃત ૩૨૮
 કિંચા ૩૫, ૨૭૦, ૩૩૩, ૩૩૮, ૩૪૪,
 ૪૧૦, ૪૧૫, ૮૧૭, - રુચિ ૨૭૯;
 -આવરણ ૭૫ ૨૬૯; -વાહી ૨૩૪,
 ૩૩૫, ૪૩૯, ૪૪૫; -વિશાલ પ્રવાહ
 ૨૪૯; -સ્થાન ૪૯, ૨૫૯, ૪૧૫
 કીડા ૩૪૮
 કીત ૩૩૯
 કોષ ૨૬, ૩૫, ૪૨, ૪૫-૬, ૫૩-૪,
 ૬૧, ૭૫, ૭૮, ૭૯, ૨૧૧-૨, ૩૪૦,
 ૩૯૯, ૪૨૯, ૭૩૦; -કથાચી ૧૭૪;
 -નિમિત્ત ૩૯; -પ્રત્યયા ૪૧૪;
 -વિવેક ૧૦૭, ૧૧૨, ૩૦૦; -સંજ્ઞા
 ૪૧૬; -હિત્તિ ૪૪૭
 ક્ષીબ ૭૬૫
 કલેશ ૨૩
 ક્ષણ ૧૬૪, ૨૭૫
 ક્ષણિકવાહી ૪૪૮
 ક્ષત્ર ૬૮૩
 ક્ષયક ૯૨, ૧૦૪
 ક્ષમા ૧૧, ૧૩-૪, ૨૫, ૧૫૩, ૨૭૨,
 ૩૦૦; -શીલ ૧૩૯; -શૂર ૮૪૪
 ક્ષય ૬, ૫૭, ૧૦૪; -કૃપશમ ૬
 ક્ષાયિક ૪૩૭; -સમ્યક્ત્વી ૧૦૧;
 -સમ્યક્શની ૪૮૦

ક્ષાયોપશમિક ૨૧૮, ૨૬૭, ૪૩૭;
 -સમ્યક્ત્વી ૧૦૧
 ક્ષાર ૩૮; -તન્ત્ર ૨૬૪; -અયણ ૮૪૭
 ક્ષાંતિ ૨૫
 ક્ષિપ્રગતિ ૪૮૪
 ક્ષીણમોહ ૯૨, ૧૦૪; -ગુણસ્થાન ૭૨૦;
 -ગુણસ્થાનત્રતી ૮૯
 ક્ષીરવર ૬૪૬; -ક્રીપ ૬૫૧
 ક્ષીરોદ ૫૬૨, ૬૫૧
 ક્ષીરોદા ૫૯૯, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨, ૬૩૭
 ક્ષુદ્રપ્રાણી ૨૦૦
 ક્ષુદ્રિકામોક પ્રતિમા ૩૧૨
 ક્ષુદ્રિકા વિમાન વિભક્તિ ૨૫૮, ૨૬૨
 ક્ષુદ્રિકા સર્વતોભદ્રા ૩૪૧
 ક્ષુદ્રિમા ૮૮૦
 ક્ષુધા ૧૧૬, ૪૩૮; -વેદનીય ૪૧૬
 ક્ષુરપત્ર ૮૫૧
 ક્ષુરપ્રસંસ્થાન ૪૨૧
 ક્ષુલ્લિકા ૩૪૨
 ક્ષેત્ર ૧૭૧, ૨૩૫, ૨૭૫-૬, ૫૧૯,
 ૫૩૧, ૫૩૭-૪૩, ૫૭૦, ૬૨૦, ૬૪૨;
 -જ ૮૪૫; -પ્રમાણ ૨૭૫; -સંસાર
 ૧૯૦, -આર્થ ૨૦૩; -અવગાહના
 ૪૦૬
 ક્ષેમપુરી ૫૭૬, ૬૨૬
 ક્ષેમકર ૬૦૬, ૬૮૯
 ક્ષેમધર ૫૮૯
 ક્ષેમા ૫૭૬, ૬૨૬
 ક્ષોદ્ધવર ૬૨૬, ૬૫૧
 ક્ષોદોદ ૬૪૬
 ક્ષોભક પ્રમ ૨૫૮
 અઘાસ ૩૮
 અઙ્ગ ૪૩૫; -પુરા ૫૭૭, ૬૨૭
 અઙ્ગી ૫૭૬, ૬૨૬

ખરશાવિકા ૮૮૫
ખરરવર ૪૫૫
ખરોષ્ટ્રિકા ૮૮૫
ખલ્લક અથ ૮૬૪
ખલ્લકીય ૨૬૩
ખંડક ૫૬૦-૬૩
ખંડપ્રપાત ૫૮૦, ૬૩૮; -ચુકા ૬૦૨, ૬૩૯
ખાડખડ ૫૬૧
ખાદિમ ૪૭૮
ખિસિત વચન ૩૦૨
ખેચર ૩૨૩, ૪૪૨
ખેટ ૧૬૫
ખોટક ૩૧૬, ૩૨૦
ખોટાં તોલ-માપ ૬૮
ગચ્છવાસી ૮૦૪
ગજકર્ણ ૬૧૬
ગજકંતજિરિ ૫૬૧-૨
ગજપુર ૬૬૬
ગજસક્ષાલ્ ૮૮૩
ગજવીચિ ૪૬૭
ગજસુકુમાર ૩૮૫
ગજનીક ૪૬૧, ૪૬૪
ગજ ૧૧, ૧૨૭, ૧૩૫, ૧૭૧, ૩૪૪,
૭૧૬, ૮૩૧, ૮૩૨, -છાડવાનાં
કારણો ૭૭૩, ૭૬૬; -નવ ૭૩૦
ગજકાર્થ ૮૩૧
ગજધર ૨૧, ૩૨૫, ૭૧૫, ૭૧૬, ૭૨૩,
૭૩૧, ૭૩૬, ૮૬૫; -મંડિકા ૨૫૦;
-નાં માતા પિતા ૭૩૬, ૭૪૦;
-ની છત્રરથ દશા ૭૪૦; -ની કેવલી
દશા ૭૪૦; -નું આયુ ૭૪૦, -નો
શિષ્ય પરિવાર ૬૪૦,
ગજધર્મ ૧૩
ગજનાનન્તાક ૮૬૨

ગણપ્રત્યનીક ૭૭૬, ૭૮૧
ગણસેદ ૩૪
ગણસંગ્રહ ૭૭૨, ૮૩૧
ગણરથનિર ૧૩
ગણિત ૨૭૫, ૮૮૩; -લિપિ ૮૮૫;
-સૂક્ત ૨૦૦; -અનિયોગ ૫૫૧,
-અનુયોગ ૧૬૬, ૩૩૭
ગણિષ્ટક ૨૩૧, ૨૫૧, ૨૫૫
ગણી ૪૫૧, ૭૭૦, -ની મંદિ ૪૩૩;
-ની સ પતિ ૨૫૭, ૭૭૦, ૭૬૫;
ગતિ ૨૦૭-૮, ૪૧૭-૨૦, ૪૩૮, ૪૫૬,
૭૭૬; -નામ કર્મ ૮૨; -નામ નિધ-
તાયુ ૮૦; -નિષેધ ૮૧૭;
-પરિણામ ૮૧, ૨૦૬, ૫૩૩,
-પર્યાય ૪૧૬; -પ્રતિષ્ઠા ૪૩૮;
-મધન પરિણામ ૮૧, -રતિક ૬૦;
-સમાપત્ત ૧૬૩, ૧૬૫, ૨૦૫
ગત્વાપ્રેત્યાગતા ૩૦૪
ગદ્ય ૨૬૩
ગમ ૨૩૩
ગમન ૨૩૧; -ક્રિયા ૮૧૭, -ગુણ ૫૨૦
ગરમ પાણી ૩૦૬
ગરુડદેવ ૫૬૫, ૬૧૬, ૬૪૧, ૭૧૪
ગરુડોપપાત ૨૫૮
ગર્જન ૮૭૩
ગર્જતોય ૪૭૪, ૪૭૫
ગર્જા ૩૬૬; -માં આગમન ૭૧૫
ગર્ભા ૨૦૨, ૩૨૨, ૩૫૬, ૪૦૨, ૪૦૬,
૪૧૦, ૪૩૦, ૪૪૧, ૪૪૨
ગર્ભાકરણ ૮૬૧, ૮૬૫
ગર્ભાકરણ ૭૧૫, ૭૧૬
ગર્વ ૭૫
ગર્હા ૨૪, ૧૩૫, ૧૪૨-૩, ૭૬૪
ગવેષણા ૨૭૨

ଗଢ଼ନ ୭୬

ଗଂ ୩୬୬, ୩୩୩, -୧୮ ୭୫୨

ଗଂ ୩୩୩ ୩୩୩, ୫୫୭, ୫୫୮, ୬୦୧, ୬୦୩,
୬୩୦, ୬୩୨, ୬୩୭-୬; -୬୩୩ ୬୦୩,
୬୩୬; -୩୩୩ ୬୫୫ ୫୫୫, ୬୨୩,
୬୩୦

ଗଂ ୩୩୩ ୨୫୧

ଗଂ ୨୧୦, ୨୭୪, ୪୦୬, ୪୫୧, ୫୧୬,
୫୪୪, ୫୪୫; -୫୪୪ ୪୪୪; -ନାମ ୮୨;
-୫୫୫ ୫୩୩-୪; -୫୫୫ ୫୮୨,
୫୮୫, ୬୨୨, ୬୩୩-୫, ୬୪୦,
-୫୫୫ ୫୮୬, -୫୫୫ ୫୫୫ ୫୫୫
୫୮୬

ଗଂ ୫୦୦, ୪୫୫, -୫୫୫ ୫୫୫;
-୫୫୫ ୮୮୫; -୫୫୫ ୫୫୫; -୫୫୫
୫୫୫, ୫୫୫; -୫୫୫ ୫୫୫; -୫୫୫
୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫ ୮୮୩

ଗଂ ୫୫୫ ୫୮୫, ୬୨୦, ୬୩୩

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫, ୫୫୫, ୬୨୬

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫, ୫୫୫, ୬୨୬, -୫୫୫
୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫; ୮୬୭, - ୫୫୫ ୫୫୫,
୬୦୧, ୬୨୪, ୬୩୨, ୬୩୭; -୫୫୫
୮୬୭

ଗଂ ୮୮୩

ଗଂ ୨୫୫, ୨୬୦, ୮୮୩; -୫୫୫ ୫୫୫,
୮୬୬; -୫୫୫ ୫୫୫, ୬୦୧, ୬୨୪,
୬୩୨, ୬୩୭

ଗଂ ୨୬୩

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫

ଗଂ ୮୪୭

ଗଂ ୫୫୫ ୮୬୬; - ୫୫୫ ୮୮୦

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୮୮୩; -୫୫୫ ୫୫୫, ୫୮୮, -୫୫୫
୫୫୫, ୫୫୫; -୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫, ୫୫୫, ୫୫୫, ୫୫୫, ୫୫୫,
୫୫୫-୫୫୫, ୫୫୫; -୫୫୫ ୫୫୫,
୫୫୫, -୫୫୫ ୫୫୫; -୫୫୫ ୫୫୫;
-୫୫୫ ୫୫୫; -୫୫୫ ୫୫୫ ୫୫୫;
-୫୫୫ ୫୫୫, ୫୫୫; -୫୫୫ ୫୫୫;

ଗଂ ୫୫୫ ୮୮୬

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫, ୫୫୫, ୫୫୫, ୫୫୫;
- ୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫, ୫୫୫; -୫୫୫ ୫୫୫; -୫୫୫
୫୫୫; -୫୫୫ ୫୫୫, ୫୫୫, -୫୫୫
୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫, ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫; -୫୫୫ ୫୫୫, -୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫ ୫୫୫ ୫୫୫

ଗଂ ୫୫୫, ୮୮୫; -୫୫୫ ୫୫୫ ୮୮୫;

- ୫୫୫ ୮୮୫; -୫୫୫ ୮୮୫

ગેહાકાર વૃક્ષ ૫૨૫
 ગોકર્ણ ૬૧૬
 ગોચર ચર્ચા ૩૦૩
 ગોચરી ૨૩૧, ૭૮૫
 ગોતીર્થ ક્ષેત્ર ૬૧૦
 ગોત્ર ૭૦-૭૨, ૩૬૮, ૮૪૭; -કર્મ ૭૩
 ગોત્રાસ ૨૫૬
 ગોદાસગણ ૭૨૩
 ગોદોહિકા ૧૬
 ગોપુરચારિકા ૪૨૨
 ગોમુખ ૬૧૬
 ગોમૂત્રિકા ૩૦૩
 ગોરસ વિકૃતિ ૩૭૬
 ગોલિકાયણ ૮૪૭
 ગોવિંદ વાચક ૭૮૦
 ગોવીણિ ૪૬૭
 ગોરાલક ૧૨૮, ૨૦૪, ૨૪૯, ૪૩૪
 ગોરીખંચદન ૪૨૨
 ગોષ્ઠાભાક્ષિ ૨૬૭, ૩૩૫
 ગોષ્ઠી ૭૫૩
 ગોસ્તુભ ૭૦૩
 ગોસ્તુપ ૬૧૨-૩, ૬૧૫, ૬૪૮, ૬૫૦
 ગોળ ૫૪૩
 ગોળચણા ૩૯૪
 ગોળા ૮૫૮
 ગોળાકાર ૪૭૫
 ગૌણ લક્ષણ ૮૮૩
 ગૌતમ ૩, ૪, ૨૬, ૭૦, ૮૦-૧, ૧૪૮, ૧૮૮, ૨૧૪, ૩૨૨, ૩૩૦, ૩૪૬, ૩૮૧, ૪૬૭, ૪૦૯, ૪૨૦, ૪૨૨, ૪૩૭, ૭૩૯, ૮૪૭, ૮૬૮; -કેશી ૨૬૩, -દ્વીપ ૬૧૮
 ગૌરવ ૪૭; -દાન ૬૩
 ગૌરી ૭૫૭

ગૌતમ ૮૪૭
 ગ્રન્થ ૨૫૯
 ગ્રન્થિમ ૮૮૪
 ગ્રહ ૪૫૬, ૪૬૭, -ચરિત ૮૮૩
 ગ્રહણ ૩૧; -શિક્ષા ૭૬૩, -સમ ૮૮૨
 ગ્રામ ૧૩, ૧૬૫, ૮૮૦, ૮૮૨, -સ્થવિર ૧૩
 ગ્રોભ ૫૨૭
 ગ્રેવેયક ૪૨૩-૪, ૩૬૭, ૩૭૬-૮, ૪૦૪-૫, ૪૨૩-૪, ૪૪૧-૨, ૪૬૬-૪૭૨, ૪૭૭-૮, ૪૮૦, ૫૧૦, ૫૧૨
 ગ્લાન ૧૨૭, ૩૪૪, -નિર્ગ્રન્થ ૩૦૬; -પ્રત્યગીક ૭૭૬
 ઘટ ૩૬૩
 ધન ૪૪૬, -દંત ૬૧૭; -વાત ૧૬૬, ૪૭૯, ૫૧૪, ૫૬૨, ૮૮૪-૬; -વાત-વલય ૫૬૧, -વિદ્યુતા ૪૫૪, ૪૮૬, ધનિષ્ઠા ૬૦૪
 ધનોદધિ ૧૬૬, ૪૭૯, ૫૧૪, ૫૧૬, ૫૬૧, ૫૬૨, -વલય ૫૬૧
 ધર્મા ૫૧૪
 ધા કરનાર ૮૩૫
 ધાત ૪૮૨
 ધાતીકર્મ ૧૦૫
 ધ્રુણ ૮૭૧
 ધત્વર ૬૪૬, ૬૫૧
 ધર્તાદ ૫૬૨, ૬૫૧
 ધૌરતપ ૧૨૮
 ઘોષ ૧૨૮, ૧૬૬, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૪, ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૫
 દ્રાણેન્દ્રિય ૨૧૦, -અસ વર ૪૮; -નિગ્રહ ૩૦૦, -સાગોપરતિ ૧૧૩; -સંવર ૧૮૭, -સાતા ૭૪
 ઘોકારાનુયોગ ૮૭૭

અક ૭૫૧; -ધરમહિકા ૨૫૦; -પુરા
પૃથ્થ, ૬૨૭; -રત્ન ૭૪૬; -લક્ષણ
૮૮૩

અકવર્તી ૨૦૩, ૩૪૭, ૩૬૧, ૪૫૩,
૪૮૦, ૫૭૫, ૬૦૨, ૬૩૪, ૬૩૬,
૬૬૬, ૬૭૬-૬૮૧, ૬૮૫, ૬૯૦,
૭૧૭, ૭૪૫, ૭૪૬, ૭૫૬; -વ શ
૬૮૦; -વિજય પૃથ્થ, ૫૭૬, ૬૦૬,
૬૨૮, ૬૩૬, ૬૬૦, ૬૮૦; -ના
પિતા ૭૪૬; -ની ઝલ્લિ ૭૪૬; -ની
માતા ૭૪૬; -નાં નામો ૭૪૬; -નું
ઐરત્ન ૭૪૬; -વિષે સામાન્ય ૭૪૬

અકવાલ -વિષ્કંભ ૬૦૬, ૬૪૦-૧,
-સમાચારી ૮૦૪; -ગતિ ૮૮૬

અકવાલા ૮૮૮

અકાધ ૭૦૩

અક્ષુ: ૨૪, -દર્શન ૧૭૪, ૨૭૬, -દર્શના-
વરણ ૭૪; -અસંવર ૪૮; -ઈન્દ્રિય
૨૧૦; -ઈન્દ્રિયનિઘ્ન ૩૦૦;
-ઈન્દ્રિય રાગોપરતિ ૧૧૩; -ચોક્ષ-
પતા ૭૭૮; -સાતા ૭૪

અક્ષુઠકાંતા ૬૮૮

અક્ષુખ્યાન ૬૮૮

અતુરંગ ૨૬૨

અતુરિન્દ્રિય ૬૨, ૬૦, ૧૭૫-૬, ૧૬૧-૩,
૨૦૦, ૨૧૫, ૨૬૨, ૨૬૬, ૩૨૨,
૩૬૦, ૩૬૩, ૪૦૦-૧, ૪૦૮-૬,
૪૧૮-૬, ૪૨૨, ૪૪૦-૨, ૫૫૭

અતુદૈશપૂર્વધારી ૭૧૭

અતુર્યકર્મત્રય ૮૬, ૬૮, ૧૭૧, ૨૦૪, ૭૬૬

અતુરિંધ સંધ ૭૮૭

અતુરકાણ ૫૪૪

અતુરપદ ૨૦૦

અમર ૪૨૪, ૪૮૧, ૪૯૦-૬, ૪૯૮-૬,
૭૦૨; -અંચા ૪૯૭-૮, -ઈન્દ્ર
૪૯૭, -કિત્તાત ૮૬૧

અચન ૬૧, ૬૨, ૭૦, ૩૬૮

અચક્ષુકરણાનુયોગ ૧૬૬, ૩૩૭

અચક્ષુ વિધિ ૨૬૩

અચમ ૧૭૩, ૨૦૩, -શરીર ૧૫૮;
- શરીરી ૩૪૬, ૩૮૧

અચિમ ૪૨૮

અમ' ખેલ ૮૮૪

અમ'પક્ષી ૨૦૧

અમ' લક્ષણ ૮૮૩

અર્ચા ૧૧૬

અલન પ્રતિધાત ૫૩૫

અલસત્વ ૮૩૫, ૮૩૬

અલિત ૫૩૫

અંડ કૌશિક ૧૧૫

અંડા ૪૬૬-૫૦૦

અંકના ૭૦૩

અંદ્ર ૨૫૮, ૩૬૮, ૪૫૬-૭, ૪૬૧,
૪૬૪, ૪૬૭, ૪૮૦, ૪૮૨, ૪૮૮,
૪૯૦, ૫૦૦-૩, ૫૦૮, ૫૫૬, ૫૬૫,
૬૦૪, ૬૧૭; -કાંત ૩૬૮; -કાંતા
૬૮૮; -કૃદ ૩૬૮; -ગૌર ૭૦૨;
-છાયા ૭૧૮; -દિવસ ૫૨૬, -વજ
૩૬૮; -પર્વત ૬૨૧, ૬૩૪-૫,
૫૮૩; -પુરી ૬૯૬; -પ્રજ્ઞાપિત
૨૬૩, ૪૬૫; -પ્રભ ૩૬૮, ૬૯૭,
૭૧૮, ૭૫૬; -પ્રભા ૪૮૮, ૭૦૧;
-ભાગા ૫૬૬-૬૦૦; -મડલ ૪૬૩;
-મા ૨૬૦, ૩૨૬; -માસ ૫૨૬;
-મશા ૬૮૮; -લક્ષણ ૮૮૩; -લેચ
૩૬૮; -ની વધધટ ૫૦૨; -વણ
૩૬૮; -વર્ષ ૫૨૭; -ચૂંચ ૩૬૮;

—સંવત્સર ૪૬૧, ૫૨૭-૯, ૫૪૯;
—સૂર્યનું આકાશમાંથી ભિતરવું ૮૯૧,
—સુષ્ટ્ર ૩૬૮; —હ્રદ ૬૩૫
અદ્રાનન ૬૪૭, ૭૩૨
અદ્રાલ ૩૬૯, ૪૭૪
અદ્રાવત ૩૬૮
અદ્રોતરાવતસંક ૩૬૮
અંપક ૪૫૫, ૭૦૧; —વન ૬૪૭
અપા ૫૭૭, ૬૯૯, ૭૪૩
આતુમ્મહારાજિક ૪૫૩
આતુર્માસધર્મ ૬૮૫, ૭૨૭, ૭૪૫
આતુર્માસિક અતુદ્ધાતિક ૨૫૩
આતુર્માસિક ઉદ્ધાતિક ૨૫૩
આયોનન ૩૭૨
આમર ૪૩૫, ૭૫૧
આર ૮૮૩
આરક ૮૯૩
આરણ ૨૦૩; —ગણ ૭૨૩, —દેવ ૫૧૭
આરરિથતિક ૯૦
આરિકા ૪૨૨
આરિત્ર ૨૦, ૨૨-૪, ૩૪, ૧૦૬,
૧૫૫, ૧૫૯, ૨૦૬, ૨૭૬, ૨૮૧,
૨૮૫, ૩૨૧, ૩૪૫, ૪૫૨, ૮૩૦;
—ઋષિ ૪૩૩; —ધર્મ ૧૨-૩,
૨૧-૨, ૨૮૦; —નાશ ૬૭, —પરિ-
ણામ ૨૦૬. —પુરુષ ૮૧૬, —પુલાક
૨૮૭, —પ્રત્યનીક ૭૮૧, ૭૭૬,
—પ્રાપ્તિ ૧૩૬; —પ્રાયશ્ચિત્ત ૧૨૬;
—મલ ૪૩૫, —મેહિની ૪૫, —મુદ્ધ
૧૦, ૮૧૫, —મોધિ ૧૦, —મૂઢ ૮૧૫,
—મોહ ૧૦૧, —મોહનીય ૭૨, ૭૯,
—ભોક ૫૫૪, —વિનય ૧૪૫;
—વિરાધના ૨૩; —સમાધિ ૩૪૪,
—સંકલેશ ૩૦૨; —સંપન્ન ૧૩૯,

—સંપન્નતા ૩૦૦; —આચાર ૨૩૨,
૨૯૦, —આરાધના ૨૨; —ધન્દ
૪૮૦; —ઉપધાત ૩૦૮
આરુ ૭૦૨
આરોપપત્ર ૯૦
આર્વાક ૩૩૬, ૩૩૭, ૪૪૮
આવલ ધોવણ ૩૦૬
આંડાલ ૮૬૯
આદિકથ ૭૫
ચિકિત્સક ૮૬૩
ચિકિત્સા ૨૬૪, ૩૪૦, ૪૩૫, ૮૬૩
ચિત્ત ૨૮, ૨૫૭, —સમાધિ ૩૨;
—અક્ષેત ૩૩૬
ચિત્ર ૪૮૪, —કનકા ૪૫૪; —કૃત્ર ૫૮૩,
૫૮૬, ૬૨૧, ૬૩૩, ૬૩૫, ૬૩૮,
—ગુપ્ત ૭૨૬, ૭૪૪; —ગુપ્તા ૪૮૭,
૬૫૨, —પક્ષ ૪૮૪; —રસાંગ ૫૭૪,
૬૮૮, —રસવૃક્ષ ૫૨૫, —સભૂત ૨૬૨;
—અંચ ૫૭૪, ૬૮૮, —અગવૃક્ષ
૫૨૫, —અતરંગાદિકા ૨૫૧
ચિત્રા ૪૫૪, ૪૬૫-૬, ૪૬૯, ૪૮૯,
૫૦૮, ૬૦૪, ૭૦૦-૧,
ચિહ્ન પુરુષ ૮૧૬
ચુલ્લની ૭૪૭
ચુલ્લ શતક ૨૫૭
ચુલ્લ હિમવત ૫૭૮, ૬૨૮, ૬૩૧,
૬૩૬, ૬૬૦, —કૃત્ર ૫૮૬, ૫૮૭, ૬૨૯
ચુચુણ ૮૪૬
ચૂર્ણ ૩૪૦
ચૂર્ણી ૨૨૭, ૩૩૦, —કાર ૨૮૮,
—અત ૩૨૯
ચૂલ ૨૬૨
ચૂલણિપિતા ૨૫૭
ચૂલવત્યુ ૨૫૧, ૨૬૧

ચૂલિકા ૧૬૫, ૨૪૮, ૨૫૨, ૨૫૬,
૫૬૭, ૬૩૪, ૬૪૧, ૮૮૭; -વસ્તુ
૨૬૧-૨, ૨૪૬

ચૂલિકાંગ ૧૬૫, ૮૮૭

ચેટક ૭૪૪

ચેતના ૬૨

ચેલોક્ષેપ ૬૮૨

ચૈત્ય ૩૩૩, ૬૪૬. -ચૂક્ષ ૪૫૩, ૪૫૫,
૬૪૭, ૬૮૨, ૭૧૪; -રતાંભ ૪૬૮,
-સ્ત્રૂપ ૬૪૭

ચોરકથા ૪૮

ચોરસાકાર ૪૭૫

ચોરી ૪૨, ૫૪, ૨૦૬

ચૌહપૂર્વી ૩૩૦

ચૌહ રાજ્ય ૫૬૩

ચવન ૩૮૨, ૪૫૨, ૭૧૫

ચ્યુતાચ્યુત ઇંછી ૨૪૮

છત્ર ૪૩૫, ૭૫૧; -લક્ષણ ૮૮૩

છત્રાભ ૭૦૦

છત્રસ્થ ૨૦૬, ૨૭૩, ૨૭૪; -મરણ
૩૮૭, -ત્રીતરાગ ૮૬; -ક્ષીણકથાગ
૨૬૩

છત્રપ્રવાહ ૮૮૩

છદિત ૩૪૧

છવિ ૪૧; -છદ ૮૬૩

છદના ૭૭૬

છદોત્પત્તના ૩૪૪

છાગસ્થિક સમુદ્ધાન ૩૮૮

છાયા ૧૬૬, ૫૦૫

છિદ્ર ૪૦૭; -પ્રેક્ષી ૧૩૫

છેદન ૪૩૭, ૮૬૦; -ભેદ ૮૬૪

છેદાહ ૧૩૪

છેદોપસ્થાપનિકા કદપરિચિતિ ૭૭૭

છેદોપસ્થાપનીય ૭૬૮

છેદોપસ્થાપ્ય સંચમ ૨૯૫

જગતી ૪૫૫, ૫૬૫, ૬૧૦, ૬૫૫

જથ્થા પુરુષ ૮૧૬

જથ્થા પુરુષ

જટિકાદિલક ૬૦૬

જનપદ કથા ૪૪

જનપદસાથ ૧૧૦, ૧૨૨

જનવાહ ૮૮૩

જન્મ ૩૬૪, ૭૧૫

જમઈએ ૨૫૬

જમાલિ ૨૫૭, ૨૬૬, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૩૦,
૭૩૭-૮

જમુના ૩૨૦, ૫૬૬

જથ્થ ૬૬૬, ૭૪૭, ૭૫૬; -સ પાન ૮૬૫

જથ્થ ૩૪૬, ૩૬૭, ૩૭૮, ૪૭૮, ૫૫૮,
૫૬૫, ૫૬૭, ૬૧૦, ૬૫૩-૪, ૭૫૩,
૭૫૭

જથ્થ ૪૮૬, ૫૭૭, ૬૨૭, ૬૪૬,
૬૫૧, ૭૦૦

જયકીર્તિ ૭૪૩

જયનાથ ૭૪૪

જયા ૬૬૭, ૭૪૬

જરત ૫૬૧

જરા ૪૩૮

જરાયુજ ૩૬૨, ૪૧૮-૬

જરાસંધ ૭૫૪, ૭૫૬

જર્જરિત ૫૪૭

જલ ૪૮૪; -કાંત ૪૮૧, ૪૮૪; -કાચિક
૪૦૧; -ચર ૩૨૩, ૩૬૩, ૪૦૫;

-ચરી ૩૨૩; -પ્રેક્ષ ૪૮૧, ૪૮૪;

-પ્રવેશ ૩૮૨; -રત ૪૮૪

જલ્લ ૧૧૬

જવજવ ૩૬૩

જવસંપન્ન ૮૬૫

જવાબ આપવો ૮૨૩

જગમિત્ર ૩૧૦-૧

જગોલી ૨૬૪

જઘાચારણ ૨૦૩

જઘમતી ૭૫૭

જઘ્ ૭૦૧; -વૃક્ષ ૫૬૪

જઘ્દ્રીપ ૨૦૧-૨, ૩૫૯, ૪૦૪, ૪૫૭,

૪૬૦, ૪૬૩, ૪૬૭, ૫૦૧-૫,

૫૦૭-૮, ૫૫૯ ૫૬૪, ૫૭૩, ૬૪૬,

૬૫૧, ૬૫૪, ૬૫૫, ૬૭૯, ૬૮૧,

૬૮૭, -ના વક્ષરહાર ૫૮૨, ૫૮૪;

-ના કુટ્ટ ૫૮૬, ૬૬૩; -ના વૈભવ

૫૮૦; -ના ક્ષ ૫૯૩, ૬૬૪;

-ના નહીયો ૫૯૭, ૬૬૬; -ના

કાળ, આયુ આદિ ૬૦૭; -ના

દીર્ઘ ૬૦૬; -ના પ્રકારક સૂર્ય-

ચંદ્રાદિ ૬૦૪; -નો ઔરવતવર્ષ

૭૪૬; -ના વર્ષધર ૫૭૭; -ના

વર્ષ-શ્રેણ ૬૫૭, -ના પ્રપાતકુલ

૬૬૫; -પ્રજ્ઞાપિત ૨૬૩, ૪૫૮, ૬૯૫

જાતકપ્રકાશ ૫૧૬

જાતા ૪૯૯, ૫૦૦

જાતિ ૭૯, ૪૭૯, ૮૩૦; -આર્થ ૮૪૬,

-આજીવક ૮૪૬; -નામકર્મ ૮૨;

-નામ નિધતાયુ ૮૦; -મઠ ૭૭;

-સપ્ત ૧૩૯; -સ્થવિર ૧૩

જારેકૃષ્ણ ૮૪૮

જાવજીવ પ્રતિકમાણી ૧૪૨

જિતરાત્રુ ૬૯૮, ૭૧૮

જિતારિ ૬૯૮

જિતેન્દ્રિયતા ૨૫

જિન ૬૬, ૯૨, ૨૭૪, ૨૮૯, ૬૭૯;

-કલ્પ ૭૯૯, -કલ્પરિચિતિ ૭૭૮,

-કલ્પી ૧૫૫; -ચૈત્ય ૬૫૧;

સ્થા-પદ

-પ્રતિમા ૬૪૭; -પ્રવચન ૩૦, ૩૨૭;

જિનશબ્દ ૧૨૨, ૧૫૯, ૨૧૬, ૩૨૭-૮

જિનેન્દ્ર ૭૧૪

જિહ્વા ૧૬૫

જિહ્વન્દ્રિય ૨૧૦; -નિમ્બ ૩૦૦;

-પ્રતિસંહીનતા ૧૨૮, -રાગો-

પરતિ ૧૧૩

જીત ૧૩૯; -ઔવહાર ૭૭૭

જીમૂત ૧૬૫

જીવ ૧૧, ૩૦, ૩૭, ૬૦-૩, ૮૫-૬,

૧૬૩-૮, ૧૭૧, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬,

૨૦૬, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૨૫, ૨૩૪,

૨૩૫, ૩૩૪-૬, ૩૭૩, ૩૮૧,

૩૯૩, ૩૯૮, ૪૦૭, ૪૨૬, ૪૩૬,

૪૪૧, ૪૪૫, ૪૪૭, ૪૪૮, ૫૫૩-૬,

૫૬૩, ૫૭૦-૧, ૫૭૯; -અથવા

અજીવ ૨૭૧; -કામ ૭૩૦, -ક્રિયા

૪૧૦; નિકાચ ૨૫-૬, ૧૬૫;

-કંઠક ૧૭૮, -પરિણામ ૬૯,

૨૦૬; -પ્રાદેશિક ૨૬૬, ૩૩૦;

-સેક ૧૭૨, -મિત્રક ૩૯; -ચોનિ

૪૪૧, -રાસિ ૧૬૪, -લક્ષણ ૧૭૧;

-વર્ગણ ૧૭૬, -સગૃહીત ૫૫૫;

-સમાસ ૯૮; -સ્પૃહ ૪૦૭;

-અજીવમિત્રક ૩૯, -અજીવ-

વિશાકિત ૨૬૩; -અભિગમ ૪૧૬;

-અસ્તિકાચ ૧૬૭, ૧૭૧, ૫૫૭

જીવનબ્યાપાર ૨૮૧

જીવન રિચિતિ ૩૪૫

જીવિતાયાસા પ્રયોગ ૭૮

જીવિતાયા ૭૭

જીગૃહ્સા ૭૯, ૩૧૦

જીહ્વ ૪૩૬, ૮૨૦

જોતિપાલ ૭૩૩

જૈન ૪૯, ૫૧-૫૨, ૧૨૨, ૧૬૩, ૧૭૦
૧૮૯, ૨૭૮, ૩૨૭, ૩૩૫, ૩૩૬;
-લિંગ ૩૨૭; -શાસ્ત્ર ૩૩૭;
-સિદ્ધાંતસંગ્રહ ૨૮૫

જેઠા ૭૬

જ્ઞાપિત ૭૮૯

જ્ઞાત ૨૨૩, ૩૨૬

જ્ઞાતા (ધર્મકથાંગ) ૧૮, ૨૬૦, ૭૧૦,
૭૯૨, ૮૯૫

જ્ઞાતિ ૪૪૭; -કથા ૪૪

જ્ઞાતૃ ૮૪૭; -ધર્મકથા ૨૩૧, ૨૩૭

જ્ઞાન ૩, ૨૦, ૨૪, ૩૪-૬, ૧૫૫, ૧૫૯
-૬૦, ૨૦૯, ૨૧૬-૭, ૨૭૬, ૨૮૫,

૩૨૧, ૩૨૫, ૩૩૮, ૪૬૬, ૭૨૨;

-જ્ઞાત્રિ ૪૩૩; -કર્તા ૧૭૧, ૨૭૨,

૨૭૪; -પરિણામ ૨૦૬; -પુરુષ

૮૧૬; -પુલાક ૨૮૭; -પ્રત્યનીક

૭૭૬, ૭૮૧; -પ્રવાહ ૨૪૯; -પ્રાપ્તિ

૧૩૬, ૭૧૫, -પ્રાચક્ષિત ૧૨૯;

-ભલ ૪૩૫; -શુદ્ધ ૧૦, ૮૧૫;

-બોધિ ૧૦; -મૂલ ૮૧૫; -લોક

૫૫૪; -વિનય ૧૪૪; -વિરાધના

૨૩; -સંકલેશ ૨૩, ૩૦૨; -સંપન્ન

૧૩૯; -સંપન્નતા ૩૦૦; -અભિ-

ગમ ૪૧૯; -આચાર ૨૩૨, ૨૯૦;

-આરાધના ૨૨; -આવરણ ૬,

૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૯૪, ૧૪૭,

૩૯૮; -ઈન્દ્ર ૪૮૦, -કલ્પાત્તિ ૬૮૨;

-કૃષ્ણાત ૩૦૮

જ્ઞાની ૧૭૩

જ્યેષ્ઠા ૪૬૪-૬, ૪૬૯, ૫૦૮, ૬૦૪, ૭૦૦

જ્યોતિ ૫૦૧, ૫૫૯, ૮૩૩, ૮૪૩;

-પરાયણ ૮૪૩; -રસકાંઠ ૫૨૫;

જ્યોતિરંગ ૫૭૪; -વૃક્ષ ૫૨૫;

જ્યોતિશ્ચક્ર ૪૫૬

જ્યોતિષી ૧૭૭, ૩૨૨, ૪૧૦, ૪૪૧-૩,

૪૫૬, ૪૭૯-૮૦, ૫૦૦, ૫૦૧, ૭૨૧

જ્યોતિષક ૮૦, ૯૦, ૩૬૦, ૩૮૨, ૩૬૮,

૪૦૦-૧, ૪૦૬, ૪૨૩, ૪૩૨, ૪૫૩,

૪૮૮; -ઈન્દ્ર ૪૬૪, ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૯

જ્યોત્સ્ના ૧૬૬

ઝાકળ ૩૯૫

ઝાડની છાલ ૩૧૧

ટીકાકાર ૬૪, ૯૦, ૧૫૬, ૧૬૪,

૧૬૭, ૧૭૦, ૨૦૩, ૨૦૭, ૨૨૮,

૨૨૯, ૨૩૩, ૨૩૭, ૨૪૫, ૨૫૪,

૨૫૫, ૨૫૮, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૫,

૨૮૫, ૩૨૬, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૬,

૩૩૭, ૩૪૩-૪, ૩૪૬, ૩૯૦,

૪૫૯, ૪૬૦, ૪૬૫-૭, ૪૭૫,

૬૦૫, ૭૩૯, ૭૪૩, ૮૬૫

તત્ત્વત દોષ ૨૨૯-૩૦

તત્ત્વત સંસૃષ્ટ કલ્પક ૧૫

તદ્વસ્થ ૮૧૭

તત ૫૪૬, ૮૮૪

તત્ત્વતરી ૪૫૩

તત્ત્વ ૫૫, ૧૦૬

તત્ત્વત્સૂત્ર ૫, ૬, ૨૩, ૩૫, ૪૨, ૫૩,

૫૫, ૬૩, ૬૮-૭૧, ૮૭, ૯૪,

૧૦૬, ૧૦૮, ૧૧૧, ૧૧૪, ૧૧૬,

૧૨૨, ૧૨૪, ૧૨૮, ૧૫૦, ૧૬૩,

૨૦૮, ૨૮૬, ૩૩૮, ૪૩૭, ૪૭૦,

૪૭૪ ૪૭૯; -ભાષ્ય ૫૧, ૧૧૨,

૧૧૬

તથાકાર ૭૭૯

તથાગત ૪૩૫; -શુદ્ધ ૮૧૫; -શાસ્ત્ર ૩૧

તથ્યજ્ઞાનાનુયોગ ૧૬૯

તથ્યવાદ ૨૬૦

તદ્વસ્થવસ્તુક ૨૨૫

તદુભયધર ૮૧૬
 તદુભય પ્રત્યનીક ૭૭૬
 તદુભયાઈ ૧૩૦, ૧૩૩
 તદુભવમરણ ૩૮૨, ૩૮૭
 તદ્દરેલુંક ૨૨૫
 તદ્વ્યતિરિક્તામિથ્યાદર્શનપ્રત્યય ૪૧૨
 તનુ ૧૫૮, ૫૬૧; -તનુ ૫૬૧; -વાત
 ૧૬૬, ૫૧૪; -વાત વલય ૫૬૧
 તપ ૩, ૧૩-૪, ૨૪, ૨૬, ૩૪, ૧૨૮,
 ૧૫૬, ૮૭૫; (ખાણ ૧૨૮;)
 -આચાર ૨૩૨, ૨૬૦
 તપનીય ૬૫૧
 તપબલ ૪૩૫
 તપમહ ૭૭
 તપમાર્ગ ૨૬૩
 તપશૂર ૮૪૪
 તપસમાધિ ૩૪
 તપસ્યા ૩, ૬૮, ૧૬૦, ૩૪૧
 તપસવી ૬૬, ૧૨૭, ૩૪૪, -પ્રત્યનીક
 ૭૭૬
 તપોપધાન ૨૩૨
 તપોઈ ૧૩૩, ૧૩૪
 તપોલેશ્યા ૪૩૪
 તપ્તજલા ૫૬૬, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨,
 ૬૩૭
 તમ ૧૬૬, ૪૨૫, ૫૧૫ ૮૩૩, ૮૪૩,
 -પરાયણ ૮૪૩; -પ્રભા ૫૬૦; -બલ
 ૮૩૩
 તમરકાય ૧૬૬, ૪૭૩, ૪૭૮
 તમસ્તમસ ૪૨૫, ૫૧૫, ૫૬૬
 તમિસ્ર ૫૮૦; -ગુફા ૫૬૦-૨
 તમવૈયો ૮૪૬
 તમ્ભૂ પ્રતિકર્મ ૮૮૩
 તમ્ભતન ૩૮૨

તર્ક ૨૨૨; -સેન ૬૮૭
 તલ ૩૬૪
 તન્નિસમ ૮૮૨
 તાન ૮૮૨
 તારક ૭૫૩, ૭૫૬, -અહ ૪૬૭
 તારકા ૪૮૮
 તારા ૪૫૬, ૪૬૮-૯, ૭૪૬; -મંડલ ૫૦૧
 તાલ ૮૫૧; -રાખ ૫૪૬; -પિશાચ
 ૭૨૧; -સમ ૮૮૨
 તાવતિસ ૪૫૩
 તિક્ત ૪૦૬, ૫૪૪
 તિગિજી ૩૪૨, ૩૭૨, ૬૩૬-૭, ૬૫૪;
 -ફટ ૪૬૫, ૫૮૭, ૬૨૨; -ફહ
 ૫૬૪, ૫૬૫, ૬૨૩
 તિતિક્ષા ૧૭
 તિનિશલતાસ્તમ્ભા ૪૬
 તિમિસ્ર (તિમિસ્રા) ૬૩૮, -ગુહા ૫૬૩,
 ૬૦૨, ૬૩૬, ૬૪૩
 તિરવ્જાન ૪૪
 તિર્થંક ૨૭૧, ૪૧૬, -ગૌરવ પરિણામ
 ૮૨; -લોક ૪૨૩, ૪૪૩, ૪૪૬,
 ૫૦૧, ૫૫૪, ૫૫૮
 તિર્થંચ ૪૦, ૬૨, ૬૬, ૧૭૫, ૧૭૬,
 ૧૬૧-૨, ૨૦૦, ૩૨૩, ૩૫૬, ૪૧૮,
 ૪૨૬, ૪૭૬; -મતિ ૪૬, ૨૦૭,
 ૩૮૧, ૩૬૭; -નો આહાર ૩૮૦;
 -પથેન્દ્રિય ૬૦, ૩૪૬-૪૭,
 ૩૮૨, ૪૧૪, ૪૧૭, ૪૨૦, ૪૨૨,
 ૪૨૭-૮, ૪૩૦-૨, ૪૩૬, ૪૪૦;
 -યોગ્યકર્મબંધ ૬૮, -સંસાર
 ૧૬૧
 તિર્થંચી ૧૭૬, ૧૬૨
 તિલ ૬૦૬, -પુષ્પવર્ષ ૬૦૬; -જેઠક ૩૦૬
 તિલક ૧૫૭, ૭૦૧

તિષ્ઠ્યુષ્ઠ ૨૬૬, ૩૩૦, ૩૩૧

તિતિલુક ૭૭૮

તિદુક ૭૦૧

તીરછાલોક ૫૫૬

તીર્થ ૧૮૮, ૬૦૮, ૬૮૬, ૭૨૪

તીર્થ ૨૧, ૮૭, ૨૫૦, ૩૨૭, ૩૩૦,

૩૪૪, ૫૧૨-૩, ૬૬૬, ૬૮૧, ૬૯૬,

૭૧૫-૮, ૭૨૨, ૭૨૪-૫, ૭૩૩-૪,

૭૫૮, ૭૬૭; -ગડિકા ૨૫૦;

-ગૃહસ્થપર્યાય ૭૦૪; -નામકર્મ

૮૪, ૭૪૪; -તું પ્રતિપાદન ૬૮૬;

-તું અંતર ૭૧૨, -ના આવક ૭૦૮;

-નાં માતાપિતા ૬૯૬; -તું પૂર્વલવનું

નામ ૬૯૬; -નો વર્ણ ૭૦૨; -તું

દીક્ષાર્થાન ૬૯૮; -નાં કલ્યાણક

નક્ષત્ર ૭૦૦; -ના મનઃપર્યાયજ્ઞાની

૭૧૦; -તું સર્વાયુ ૭૦૫; -ના

વાદીઓ ૭૦૮; -ની ઊચાર્થ ૭૦૪;

-ની આવિકા ૭૦૭; -ની અમણી

૭૦૭; -ના પિતા ૬૯૮, ૭૧૫;

-ની પાલખી ૭૧૫; -ના ચતુર્દશ-

પૂર્વી ૭૧૦; -ના ગણ -ગણધર

૭૦૫; -ની કેટલા સાથે દીક્ષા

૭૦૨; -ના પ્રથમશિષ્યો ૭૦૨; -ના

અવધિજ્ઞાની ૭૧૦; -ને પ્રથમ બિક્ષા

દેનાર ૬૯૮; -નો ઉપદેશ ૬૮૫;

-ની પાલખી ૭૦૦; -ના જિન

કેવલી ૭૦૮; -નાં ચૈત્યવૃક્ષ ૭૦૦;

-ના વૈકુલિક ૭૧૨; -ની માતાઓ

૭૩૪; -નાં નામો ૬૯૬; -ના

પ્રથમ શિષ્ય ૭૦૨; -ના અતિરાય

૬૮૩, ૬૯૦; -ની વિશેષ માહિતી

૭૧૪; -નાં હાડકાં ૪૯૮; -ના

અમણ ૭૦૭; -ના અનુત્તરોપપાતક

૭૧૨; -ના સિદ્ધ ૧૮૮; -ની બૌદ્ધ-

માન્યતા ૭૩૩

તુઢિકા ૪૯૬-૫૦૦

તુઢિકા ૪૯૬-૫૦૦

તુમ્બ ૨૬૦

તુમ્બા ૪૯૬, ૫૦૦

તુરુષુ ૪૨૨

તુલસીવૃક્ષ ૪૫૫

તુલા સંક્રાન્તિ ૪૬૦

તુલેર ૩૯૪

તુષિત ૪૭૪, ૪૭૫

તુષોદ્ધ ૩૦૬

તુસિત ૪૫૩

તુગિકા ૪

તુલુરુ ૪૯૪

તુર્ચાગ ૫૭૪

તુલુ વનસ્પતિ ૧૯૮-૯

તુલુ ૨૫૧ ૧૧૬

તુમ્બા ૭૬

તેહકાય ૪૪૦

તેજ ૨૧૫, ૪૦૬, ૪૮૪; -શિખ ૪૮૪;

-શૌચ ૧૩

તેજસ્ ૪૦૮; -કાંત ૪૮૪; -કાય ૬૩,

૧૭૭, ૧૯૨, ૧૯૪-૫, ૩૯૦, ૪૧૬;

-કાચારલા ૩૮; -કાયિક ૧૭૫,

૪૦૧, ૪૧૮; -પ્રભ ૪૮૪; -સેશ્યા

૨૧૩, ૨૧૫, ૪૫૨; -સેશ્યી ૧૭૫;

-મંડલ ૬૮૩; -નીર્થ ૭૪૮

તેતલી ૨૬૦

તેન્દુક ૪૫૫; -ચૈત્ય ૩૨૮

તેયલી ૪૯૨

તેજસ ૮૫, ૧૭૫, ૪૦૦-૭, ૪૪૩-૪;

-અવગાહના ૪૪૪; -સેશ્યા ૪૩૩-૪;

-શરીરી ૧૭૫; -સમુદ્ધાત ૩૮૮

તેલ ૮૪૭
 તોયધારા ૫૬૦
 તોરણ ૧૬૬, ૪૨૨
 ત્યાગ ૧૩, ૧૪, ૧૨૦, ૨૬૪
 ત્રસ ૧૬૧, ૧૬૪, ૫૫૪-૬, -કાય
 ૬૩, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૫, ૪૧૮;
 -કાયારણ ૩૮; કાયિક ૧૭૫,
 -નાડી ૪૩૮, -નામ ૮૩
 ત્રાયચ્છિંશદેવ ૪૭૯, ૪૯૯, ૫૦૦, ૬૮૨
 ત્રિકૂટ ૫૮૩, ૬૨૧, ૬૩૩, ૬૩૫
 ત્રિકોણ ૫૪૪, -આકાર ૪૭૫
 ત્રિચક્ષુ ૨૧૦
 ત્રિનેત્ર ૭૪૪
 ત્રિપૃષ્ઠ ૭૫૩, ૭૫૬, ૭૫૮-૯
 ત્રિશરણ ૧૨૨
 ત્રિશક્ષા ૬૯૮, ૭૭૯
 ત્રીન્દ્રિય ૬૨, ૯૦, ૧૭૫-૯, ૧૬૧-૨,
 ૨૦૦, ૨૧૫, ૨૬૨, ૨૬૯, ૩૫૮,
 ૩૬૦, ૩૬૩, ૪૦૦-૧, ૪૦૮-૯,
 ૪૧૮-૯, ૪૨૨, ૪૪૦-૨, ૫૫૭;
 -અપચિત્ ૧૬૩, -પચિત્ ૧૬૩
 ત્રુટિત ૧૬૪, ૮૮૭, -અંગ ૧૬૪, ૮૮૭,
 -અંગવૃક્ષ. ૫૨૪
 ત્રેશશિક ૨૪૯, ૨૬૧, ૨૬૭, ૩૩૪
 ત્ર્યેલયુગ્મ ૪૩૬
 ત્ર્યેલયુગ્મ ૪૩૬
 ત્વચા ૧૯૯
 ત્વરિતગતિ ૪૮૪
 ત્વષ્ઠા ૬૦૫, ૫૨૫
 ઠંડસીમ ૬૧૨-૪
 ઠક્ષા ૪૯૩, ૪૯૨
 ઠક્ષણ ૪૧૯, ૫૬૯, -પશ્ચિમ ૫૬૯,
 -અચન ૪૬૧-૬૨, ૫૦૪-૭;
 -અધના અધિપતિ ૪૮૧

ઠાત ૬૮૯, ૭૪૦, ૭૫૩, ૭૫૬;
 -વાસુદેવ ૭૫૭
 ઠાતક ૮૪૫
 ઠાતિ ૧૫, ૩૦૬, ૩૧૫-૬, ૩૪૩
 ઠામિયુગ્મપર્વત ૬૪૮, ૬૫૦
 ઠામિયુગ્મ ૪૫૩, ૭૦૧
 ઠામનશીલ ૧૩૯
 ઠાપ ૭૫, ૩૩૧, -પ્રતિસેવના ૧૩૨
 ઠાપિકા ૧૩૨
 ઠાપન ૨૦, ૨૨-૪, ૩૪, ૩૫, ૭૮,
 ૧૧૬, ૧૫૫, ૧૫૬, ૨૧૭, ૨૭૬,
 ૨૭૮, ૨૮૫, ૩૨૧, ૩૨૭, ૭૧૬,
 ૭૨૨, -ઠાપિકા ૪૩૩, -ઠાપિકા
 ૩૪૪; -પરિણામ ૨૦૬; -પુરુષ
 ૮૧૬; -પુલાક ૨૮૭, -પ્રતિમા
 ૨૮૫, -પ્રત્યનીક ૭૮૧, ૭૭૬;
 -પ્રત્યયા ૪૧૫, -પ્રાપ્તિ ૧૩૬;
 -પ્રાયશ્ચિત્ ૧૨૬, -પાલ ૪૩૫;
 -પુષ્ક ૧૦, ૮૧૫, -પોષિ ૧૦
 -પોષિની ૪૫, -પૂર્વ ૮૧૫; -પોષિ
 ૧૦૦, -પોષિનીય ૬, ૭૨, -પોષિ
 ૫૫૪; -વિનય ૧૪૪, -વિરાધના
 ૨૩, -આવક ૨૮૩, -સ કલેશ
 ૩૦૨; -સ પત્ન ૧૩૯, -સ પત્નતા
 ૩૦૦, -આચાર ૨૩૨, ૨૬૦,
 -અભિગમ ૪૧૬, -આરાધના ૨૨,
 -આવરણ ૭૦-૧, -આવરણીય
 ૬૫ ૭૪, -આવરણી ૩૯૮, ૭૨;
 -ઠંદ ૪૮૦, -કપાલ ૩૦૮
 ઠવપરિણામ ૧૯૬
 ઠાઠાઠામિકા ૩૧૭
 ઠાઠાળુ ૬૮૯
 ઠાપુર ૨૬૭, ૩૩૫
 ઠાપરથ ૬૮૭, ૭૫૪

ક્રશ વર્ગણા ૧૮૧
 ક્રશવૈકાલિક ૩૪, ૪૫, ૭૭, ૧૦૬,
 ૧૦૮, ૧૪૪; -ચૂર્ણિ ૨૨૬;
 -નિર્ચુકિત ૧૦૬, ૩૨૬
 ક્રશશ્રમણ ધર્મ ૭૩૦
 ક્રશા ૨૬૩, ૩૪૮
 ક્રશારગડિકા ૨૫૦
 ક્રશારમંડલ ૨૫૮
 ક્રશારવશ ૬૮૦
 ક્રશાશ્રતરકંધ ૩૨-૩, ૬૪, ૨૮૪,
 ૩૦૦, ૩૪૪
 ક્રહાડિયો ૮૪૪
 કંડ ૪૯, ૬૨, ૩૮૮, ૪૨૯-૩૦, ૭૫૧,
 ૮૫૭, ૮૬૪; -નીતિ ૬૬૫, ૮૬૩;
 -યુક્ત-૮૮૪; -લક્ષણ ૮૮૩ -વીર્ય
 ૭૪૮, -સમાહાન ૪૯, -આયતિક
 ૧૬, ૧૨૬; -ઉત્કંઠ ૬૭૯
 કંડક ૯૦, ૧૮૮, ૨૧૧-૨, ૨૮૦,
 ૩૪૯, ૩૭૩, ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૦૭,
 ૪૧૪, ૪૧૫, ૪૧૭, ૪૨૭
 કંભ ૭૬
 કંશમશક ૧૧૬
 કાઢા ૬૧૬
 કાન ૬૩, ૯૪, ૭૮૦; -શર ૮૪૪
 કામકુદ્ધી (કામર્દ્ધિ) ૪૯૪
 કામિલલિપિ ૮૮૫
 કાયક ૩૪૦
 કારુકનિર્ઝન્ય ૭૨૭
 કારુસ્તભ ૪૬
 કાષ્ઠાન્તિક ૮૮૫
 કાવકવ ૨૬૦
 કાસ ૮૧૬; -વાદ ૧૩૩
 કિંકુમાર ૧૭૭, ૩૫૮, ૪૨૧
 કિંગ્ ૩૪૪

કિંગમ્બર ૯૮, ૧૧૨, ૧૨૪, ૨૪૮,
 ૨૬૧, ૨૮૫, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૩૦,
 ૩૩૮, ૬૬૧-૨, ૬૬૬-૮, ૭૦૨-૪,
 ૭૦૮, ૭૧૦-૨, ૭૧૪-૬, ૭૩૪,
 ૭૩૭, ૭૪૩-૪, ૮૫૫
 કિનક્ષાય પરપ
 કિનમાન ૫૦૭
 કિનવૃદ્ધિ પર૬
 કિત ૬૯૭, ૬૯૯, ૭૦૨-૩
 કિવસ પરપ-૬
 કિવા ૪૦
 કિવાકર ૬૫૨
 કિવામૈથુનત્યાગ ૨૮૫
 કિશા ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૬૫, ૫૬૬, ૫૬૯;
 -કુમાર ૪૫૩; -કુમારી ૪૫૪,
 ૫૬૦, ૬૫૧, ૬૫૨; -કુમારેન્દ્ર
 ૪૮૧; -સૌવરિતક ૩૭૨; -સ્વરિતક
 ૬૫૧; -હરિતકૂટ ૫૮૯
 કીક્ષા ૧૨૭, ૪૫૨, ૭૧૫-૬, ૭૨૦, ૮૬૨
 કીધનિકાય ૨૦૪-૫, ૪૩૫, ૭૪૬-૭,
 ૭૪૯-૫૦
 કીન ૮૨૪; -ભતિ ૮૨૫ -દક્ષિ ૮૨૫;
 -પરાક્રમી ૮૨૫; -પરિણત ૮૨૪;
 -પરિવાર ૮૨૫; -પર્યાય ૮૨૫;
 -પ્રજ્ઞ ૮૨૫; -ભાષી ૮૨૫; -મના
 ૮૨૪; -રૂપ ૮૨૪; -શૃતિ ૮૨૫;
 -વ્યવહાર ૮૨૫; -શીલાચાર ૮૨૫;
 -સંકલ્પી ૮૨૫, -અવભાસી ૮૨૫;
 કીપાંગ ૫૭૪; -વૃક્ષ પરપ
 કીર્ષ ૫૪૫, ૫૪૭; -ગોરવપરિણામ
 ૮૨; -હંત ૭૪૭; -દશા ૨૫૬,
 ૨૫૮; -બાહુ ૬૯૭, ૭૫૭; -વૈતા-
 દેય ૫૭૯-૮૧, ૬૦૨, ૬૨૯, ૬૩૯;
 -આયુ ૨૮; -આયુકર્મબંધ ૬૯

દુર્લભ ૬૦૫
 દુર્લભિગધ ૫૪૪
 દુર્લભનીત ૨૨૪
 દુર્ગત ૨૦૮, ૮૩૨
 દુર્ગતિ ૨૦૮, ૨૦૯, ૮૩૩; -ગામિ
 ૮૩૩
 દુર્ભાષિકા પુખ્તમિત્ર ક્રીડા
 દુર્ભાગનામ ૮૪
 દુર્ભાના ૮૧૭
 દુર્ભા ૧૧; -બોધિ ૪૨૮
 દુર્ભાભતા ૧૧
 દુર્ભત ૮૩૨
 દુર્ભાક્ષ ૩૨૦
 દુષ્ટ ૧૫૪, -ની ક્રિયા ૪૧૨; -પારાચિક
 ૧૪૪, -શિષ્ય ૭૭૬
 દુષ્ટપ્રતિધાન ૪૩૧-૩૨
 દુષ્ટત્યાન ઠી ૮૩૨
 દુષ્ટ ૨૯, -વિષાક ૨૪૫; -શિષ્યા ૩૦;
 આત્મની ગવેષણા ૩૪૪
 દુષ્ટપ્રયુક્ત કાચ ૩૮; -ક્રિયા ૪૧૧
 દુષ્ટપ્રયુક્ત મન ૩૮
 દુષ્ટપ્રયુક્ત વચન ૩૮
 દુષ્ટમ દુષ્ટમા ૫૨૨
 દુષ્ટમ સુષ્ટમા ૫૨૧-૨૨, ૬૦૭-૮
 દુષ્ટમા ૫૨૨; -દશ લક્ષણ ૫૨૪,
 -સાત લક્ષણ ૫૨૩
 દુસ્વર નામ ૮૪
 દુતિ ૩૩૯
 દુઃ ૬૦૬, -પંચવર્ણ ૬૦૬; -મૂર્તિકા
 ૮૮૩
 દુઃ ૮૨૬; -ધનુ ૬૮૯, -રથ ૬૮૭,
 ૬૯૯, -રથા ૪૯૯-૫૦૦; -સાધિક
 ૧૫, -શરીરી ૮૨૬, -આયુ
 ૭૨૪-૫, ૭૪૧

દુષ્ટાંત ૨૨૩, ૨૩૭, ૩૨૬
 દુષ્ટિ ૧૮૩, ૮૨૦, -કલીળ ૭૬૫; -પથ
 ૫૦૫, -વર્ણા ૧૭૮, -વાદ ૧૮,
 ૨૩૧, ૨૩૩, ૨૪૮, ૨૬૦-૧, ૩૩૭;
 -વિષ્ણ ૮૧૫, -વિષ્ણસિ ૪૯,
 ૪૧૫; -સપ્ત ૮૧૫, -સપ્તતા
 ૨૪; -સયોગી વર્ણા ૧૮૩
 દેવ ૨૧, ૪૦, ૪૭, ૫૦, ૬૨, ૬૬,
 ૧૩૮, ૧૭૫-૭, ૧૯૧-૨, ૨૭૦,
 ૩૨૩, ૩૬૨, ૩૪૫-૬, ૩૭૩-૮,
 ૩૯૨, ૪૧૮, ૪૨૯, ૪૩૩-૪,
 ૪૩૬, ૪૮૬, ૬૪૧, ૬૪૭, ૬૮૧,
 ૭૪૦; -ગતિ ૮૫, ૨૦૭, ૩૮૧;
 ૩૯૭, -તમ ૧૯૬, -દર્શન ૩૩;
 -દેવક ૪૧૯, -દ્વાર ૬૪૭;
 -નિકાય ૪૭૫, -પરિશોભ ૪૭૪;
 પરિષા ૪૭૪, -પર્વત ૫૮૩,
 ૬૨૧, ૬૩૪-૫, -પાલ ૭૪૪;
 -પુત્ર ૭૩૨, -યોગ્યકર્મભ ૬૯;
 -મર્ષિ ૨૫૮, ૪૩૩, ૪૫૧,
 -મર્ષિ ૫૧૨, -સોલ ૪૬, ૧૩૭,
 ૧૩૮, ૪૨૪, ૪૫૦, ૪૭૮, ૪૭૯,
 ૬૮૧, -બૃહ ૧૯૬, -શિષ્યા ૫૧૩,
 -શર્મા ૭૩૨; -શ્રુત ૭૨૫, -સભા
 ૫૧૩, -સસાર ૧૯૧, સેન ૭૨૮;
 -સેન્ય ૪૯૦, -રિયતિ ૪૪૯;
 અધિદેવ ૪૫૩, -અરણ્ય ૧૯૬;
 -અસુરસંગ્રામ ૫૬૨, -અધિકાર
 ૧૯૬, ૬૮૨, -ઈન્દ્ર ૩૬૮, ૪૭૨,
 ૪૭૮, ૪૮૦, ૫૧૩, ૬૪૮, ૬૮૧
 દેવકી ૭૨૬, ૭૫૩
 દેવકુરા ૬૪૯, ૭૦૧
 દેવકુરુ ૩૫૯, ૪૦૪, ૪૦૫, ૫૬૪, ૫૭૦,
 ૫૭૩-૪, ૫૯૨, ૫૯૫, ૬૦૭, ૬૦૮,

૬૨૦, ૬૩૧, ૬૩૩-૬, ૬૪૧, ૬૪૪,
૬૫૯; -ઠિતરકુરુના સ્તં ૬૬૫;
-કુલ પ૮૮; -મહાવૃક્ષ ૬૨૦; -મહા-
વૃક્ષવાસી દેવ ૬૨૦; -સ્તં ૬૩૫

દેવતા ૬૩૨

દેવહતા ૩૩૦

દેવહતા ૨૫૬

દેવાનંદ ૭૩૨

દેવાનંદા ૭૩૯

દેવી ૪૦, ૧૭૬, ૩૬૨, ૩૬૪, ૪૪૭,

૪૭૮, ૪૮૯, ૫૫૮, ૬૩૦, ૬૮૧,

૬૯૭, ૭૪૬

દેવોપમાન ૭૨૬

દેશ ૫૧૮-૯; -કથા ૪૩, ૪૪, ૨૭૨;

-કાલજાતા, ૩૪૪; -ધાતી ૯૪;

-જનકથા ૪૪; -જ્ઞાનાવરણી ૭૨;

-ત્યાગી ૩૭; -દર્શનાવરણી ૭૨;

-નેપથ્યકથા ૪૪; -વિકલપકથા

૪૪, -વિરત ૧૦૧; -અધિપતિ

૮૪૫; -અવકાશિક ૨૮૨; -ઠિલકે

૬૭૯

દેહમાન ૪૪૧

દેવકિલિવધ ૬૭

દોઃખ્યાસા ૪૮૮-૯

દોષ ૧૨૧, ૩૦૬, ૨૩૦, ૮૨૪; -ઉપ-

કરિકા ૮૮૫; -દર્શી ૮૨૧;

-વિશુદ્ધિ ૨૩૨;-

દોષી ૮૨૮

દૌર્ભાગ્યકર ૮૮૩

દ્યુત ૨૫૨, ૭૫૩, ૮૮૩; -પ્રમાદ ૪૩

દ્રમસેન ૭૫૨

દ્રવ્ય ૩૮, ૧૬૩, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨,

૨૩૫, ૨૭૫, ૩૩૪, ૫૧૯, ૫૩૧,

૫૩૬, ૫૩૮-૪૩, ૮૨૫-૨૬,

૮૩૬, ૮૩૮, ૮૮૬, ૮૮૭, ૮૯૨;

-અવગાહના ૪૦૬; -ચક્ષુ ૨૦૯;

-ધર્મ ૧૨; -પુરુષ ૮૧૬; -પ્રમાણ

૨૭૫, ૨૭૬; -રૂપ ૩૩૨; -લેશ્યા

૨૦૪, ૨૧૪; -લોક ૫૫૪, -શાસ્ત્ર

૩૮; -સંસાર ૧૯૦; -સત્ય ૧૦૯;

-અનુયોગ ૧૬૯, ૩૩૭; -આચાર્ય ૬

૩૩૮; -ધર્મ ૫૧૨-૩

દંહવતી ૫૯૯, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨,

૬૩૭

દુઃખ ૩૭૨, ૪૯૧-૯૩; -પત્ર ૨૬૨

દ્રોણમુખ ૧૬૫

દ્રૌપદી ૮૯૫

દ્વાદશાંગ ૧૨૫, ૨૫૧, ૭૨૧

દ્વાપરયુગ ૪૩૯; -રાશિ ૪૩૯

દ્વાર ૧૬૬, ૫૬૫, ૬૧૦, ૬૪૭ ૬૫૫,

દ્વારકા ૬૯૮-૯, ૭૪૪

દ્વારાવતી ૬૯૮

દ્વિકાવર્ત ૨૪૯

દ્વિગૃહ્ણિદશા ૨૫૬

દ્વિચક્ષુ ૨૦૯, ૩૨૪

દ્વિજાટી ૬૦૬

દ્વિધાકાર જીવન ૮૯૦

દ્વિધાખા ૮૮૮-૯

દ્વિધાવકા ૮૮૮-૯

દ્વિપૃષ્ઠ ૭૫૩, ૭૫૮-૯

દ્વિપ્રતિચક્ષુ ૨૪૯

દ્વીનિદ્રય ૬૨, ૭૯, ૯૦, ૧૭૫-૯,

૧૯૧-૨, ૨૦૦, ૨૧૫, ૨૯૧,

૨૯૮, ૩૨૨, ૩૨૫, ૩૯૦, ૩૯૮,

૪૦૦-૧, ૪૦૯, ૪૧૮-૯, ૪૨૨,

૪૨૭-૮, ૪૩૮, ૪૪૦-૩, ૫૫૭,

-અપચારિત ૧૯૩; -પચારિત ૧૯૩

દ્વીપ ૧૬૬, ૪૯૫, ૬૫૧; -કુમાર ૧૭૭,

૩૫૭, ૪૨૧, ૪૫૩, ૪૮૫-૬;
 -સમુદ્રાધિકાર ૫૩૪, -સમુદ્રોપ-
 પતિ ૨૫૮; -સાગર પ્રક્ષપિત ૨૬૩
 દ્વીપાચન ૭૨૬
 દ્વેષ ૪૨, ૪૩, ૫૩, ૬૧, ૭૫, ૩૬૬,
 -નિશ્ચિત ૩૬, -પ્રત્યયા ૭૭, ૪૧૪
 -૧૫; -અધ ૫૩; -અધન, ૭૩૦,
 -પ્રત્યયા મૂર્છા ૭૮, -વિવેક ૧૦૭
 દ્વેષિ ૨૬૬
 દ્વન ૩૭૨, ૪૩૫, -ગિરિ ૭૬૪; -ગુપ્ત
 ૩૩૩; -હત ૭૫૨, -દેવ ૭૪૦;
 -મિત્ર ૭૪૦; -આદ્યતા ૨૮
 દ્વનિષ્ઠા ૪૬૫-૬૬, ૪૬૮, ૫૦૮, ૭૦૧
 દ્વનુ ૪૫૫, -પૃષ્ઠ ૫૭૧, ૫૭૬; -સિદ્ધત
 ૭૩૧
 દ્વનુર્વેદ ૮૮૩
 દ્વનુષ ૮૮૭
 દ્વન્ય ૨૫૭, ૬૬૬
 દ્વનિમલ ૭૪૦
 દ્વર ૬૬૬, ૭૩૨
 દ્વરણ ૪૨૫, ૪૮૧, ૪૮૬-૭, ૪૯૦-૩,
 ૪૯૬, ૪૯૬-૫૦૦; -પ્રભા ૪૯૬
 દ્વરણી ૭૦૩
 દ્વરતીક ૫ ૫૬૩
 દ્વરતી કપન ૫૬૧-૨
 દ્વર્ત ૫, ૭-૮, ૧૨-૧૩, ૨૦-૨૧, ૪૩,
 ૫૨, ૬૮, ૧૨૨, ૨૫૬ ૩૪૪, ૫૧૬,
 ૫૪૪, ૬૬૭, ૭૫૬, ૮૩૧, -અનાદર
 ૪૩, -કથા ૧૮, ૧૪૭, ૨૩૬,
 -કથાનુચિત ૧૬૬, ૩૩૭, -કથિક
 ૮૩૬, -ખેલ ૮૮૪, -ચક ૬૮૩,
 -ચક્રપ્રવર્તન ૭૧૫; -ચિતા ૩૨,
 -દાન ૬૩, ૬૪, -આન ૧૫૦-૨,
 ૨૭૨; -અવળ ૭૩૨; -પુરુષ ૮૧૬;

-પ્રતિમા -૬૬; પ્રવચન ૭૨૨
 -પ્રાપ્તિ ૧૧; -મિત્ર ૬૬૬; -સુચિ
 ૨૮૦; -વાદ ૨૬૦; -વિચ્છેદ ૬૮૨
 -વિનિશ્ચય ૨૦; -સ ગ્રહ ૫૨; -સિંહ
 ૬૬૭, ૬૬૬, -સેન ૭૫૨, -આચાર્ય
 ૮, ૪૫૦, ૭૬૬, -અન્તેવાસી ૮૪૫,
 -આરાધક ૧૧; -અસ્તિકાય ૧૨,
 ૧૬૩, ૧૬૭-૮, ૨૭૩-૪, ૫૧-૨૦,
 ૫૪૮, ૫૫૭
 દ્વાતકી ૭૦૧, -અડ ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૬૩,
 ૫૦૨, ૬૧૮, ૬૨૮, ૬૩૩, ૬૩૭,
 ૬૪૦-૪૨, ૬૪૬, ૬૭૨, ૬૮૧;
 -અડદ્વીપ ૨૦૨, ૬૫૧; -ગું માપ
 ૬૧૮; -શક્ષા ૬૧૬, ૬૪૪, ૬૭૪
 દ્વાતુપાક ૮૮૪
 દ્વાતી ૩૩૬
 દ્વાન્ય ૪૩૫
 દ્વારણ ૩૧
 દ્વારણા ૧૩૬, ૨૨૦, ૭૮૬, -મતિ .
 ૨૨૨; -અવહાર ૭૭૬
 દ્વિકાર ૮૬૩
 દ્વિરા ૬૦૬
 દ્વિત ૨૫૬
 દ્વિમકેતુ ૬૦૬
 દ્વિમપ્રભા ૩૫૨, ૫૧૪, ૫૧૭
 દ્વિમશિખા ૮૫૪-૫
 દ્વિમસ ૩૬૫
 દ્વિતિ ૩૧૭, ૫૬૦, ૫૬૪, ૬૩૨, ૬૩૭;
 -દેવી ૫૬૫, ૬૨૩; -મતિ ૧૭
 દ્વિવત ૮૭૬
 દ્વિયાન ૧૭, ૧૨૬, ૧૫૦
 દ્વિવરાહ ૪૫૭
 દ્વિવ્ય ૧૬૬
 દ્વિશત્ર ૪૫૬, ૪૬૩, ૪૬૫-૬૬,

-અદ્યૈયગ પ૦૯; -મંડલ પ૦૧;
 -માસ પ૨૭-૮; -સંવત્સર પ૨૮-૯
 નગર ૧૬૫; -કથા ૪૪; -ધર્મ ૧૩;
 -નિવેશ ૮૮૩; -માન ૮૮૩;
 -સ્થવિર ૧૩
 નત ૩૭૨
 નદી ૬૨૦, ૬૬૭, ૬૬૯; -વહન, નાળયાં,
 જિંડાઈ ૬૬૭; -કિનારો ૬૬૯
 નપુંસક ૧૯૧, ૨૨૬, ૩૨૩, ૭૮૯; -રૂપ
 ૩૯૫; -વેદ ૭૯, ૩૨૨; -વેદક ૧૭૪;
 -વેદનીય ૮૭; -લિંગસિદ્ધ ૧૮૯
 નમસ્કાર પુણ્ય ૫૪
 નમિ ૨૫૭, ૬૯૭, ૭૫૯; -પ્રજ્ઞા ૨૬૨
 નય ૨૪૯, ૨૬૧, ૨૭૬, ૩૩૭;
 -વિચારણા ૩૩૭; -આભાસ ૩૩૮;
 -આશ્રિત ૩૩૨
 નયુત ૧૬૫, ૮૮૭; -અંગ ૧૬૫, ૮૮,
 નરક ૧૭૬, ૨૦૮-૯, ૩૮૧, ૩૯૭
 ૪૨૧, ૪૨૫, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૪,
 ૫૧૪-૧૭, ૫૫૮; -ગતિ ૮૬, ૨૦૭,
 -પાલ ૫૧૫; -વિભક્તિ ૨૫૨,
 -સાતમીમાં જનારા ૮૧૬;
 -આવાસ ૪૨૦, ૪૨૧, ૪૨૫
 નરકાંતા પ૯૦, ૫૯૭-૯૮, ૬૦૧, ૬૨૪,
 ૬૩૭-૩૮; -પ્રપાતલું ૫૯૬, ૬૨૩
 નરહત ૭૦૩
 નરદેવ ૪૫૩
 નરેન્દ્ર ૩૭૦; -કાંત ૩૭૦; -હિતરા-
 વતંસક ૩૭૦
 નલિન ૧૬૫, ૩૭૧, ૩૭૨, ૫૭૫,
 ૫૯૨, ૬૨૫, ૬૫૨, ૭૩૧, ૮૮૭;
 -ફૂટ ૬૨૩, ૬૨૫; -ગ્રહમ ૩૭૨,
 ૭૩૧; -અંગ ૧૬૫, ૮૮૭

નલિનાવતી ૫૭૫, ૬૨૫
 નલિનીફૂટ ૫૮૩, ૬૨૧
 નવગણ ૭૩૧
 નવતત્ત્વ ૫૫, ૧૦૬
 નવનવમિકા ૩૧૭
 નવપદાર્થ ૨૩૪
 નવબ્રહ્મચર્ય ૨૫૯, ૭૩૦
 નવમપૂર્વ ૮૦૫
 નવમિતા ૪૮૮, ૪૮૯, ૬૫૦, ૬૫૨
 નંદ ૩૭૧, ૩૭૫, ૬૯૯, ૭૨૫, ૭૫૭;
 -કાંત ૩૭૧; -ફૂટ ૩૭૧; -જ્યોત્
 ૩૭૧; -પ્રેક્ષ ૩૭૧; -મિત્ર ૭૫૭;
 -લેશ્ય ૩૭૧; -વત્સ ૨૦૪; -વર્ણ
 ૩૭૧; -ચૂંક ૩૭૧; -ચૂંક ૩૭૧
 નંદન ૪૯૨, ૫૯૧, ૬૯૭, ૬૯૮, ૭૩૮
 -૯, ૭૫૩, ૭૫૮-૫૯; -વન ૫૬૮
 -૯, ૬૨૭, ૬૩૪; -અક્ષરેવ ૭૫૬
 નંદનીપિતા ૨૫૭
 નંદા ૬૪૮-૯, ૬૫૧, ૬૯૭, ૭૩૯;
 -પુષ્કરિણી ૬૪૭, ૬૪૮
 નંદિ આવર્ત ૩૭૧
 નંદિ ધોષ ૩૭૦
 નંદિતાવર્ત ૪૮૫
 નંદિવર્ણ ૭૦૧
 નંદિવર્ધન ૨૫૬
 નંદિવર્ધના ૬૪૮, ૬૫૧
 નંદિભેશ્ય ૨૫૬, ૭૩૨, ૭૯૩
 નંદિભેણા ૬૪૮
 નંદી ૭૭, ૮૮૦; -ફૂટ ૨૬૦; -સૂત્ર
 ૨૧૬ ૨૬૧
 નંદીશ્વર ૬૪૬, ૬૫૧
 નંદોત્તર ૪૯૨-૩

નંદોત્તરા ૧૪૮-૬, ૧૫૧; -અનત સક
૩૭૧

નંદાવર્ત ૨૪૮-૬, ૩૭૧, ૪૭૩

નાગ ૩૩૩; -કુમાર ૭૭, ૧૭૭,
૨૮૨, ૩૫૫, ૪૦૦, ૪૨૧, ૪૨૨,
૪૫૩, ૪૮૧, ૪૮૫, ૫૬૧, -કુમા-
રેન્દ્ર ૪૮૧, ૪૮૬-૭, -હંતા ૭૦૧;
-દ્વાર ૩૪૭, -પર્વત ૫૮૩, ૬૨૧,
૬૩૪-૫, ૬૩૬, -રાજા ૬૧૨,
-રૂક્ષ ૪૫૫, ૭૦૦

નાઠ ૮૮૩, ૮૮૪, -સૈન્ય ૪૬૨;
-અનીક ૪૬૧, ૪૬૪

નાનાત્મસદ્ધા ૪૪૪

નાનાપ્રેમદ્વેષ ૩૭

નાભિ ૬૮૮, ૬૯૮; -રાજ ૪૫

નામ ૭૦, ૩૬૮; -અનન્તકં ૮૬૨,
-ઈન્દ્ર ૪૭૬; -કર્મ ૭૧, ૭૬, ૮૨
-૮૬; -ગોત્ર ૭૨૪, -પુરુષ ૮૧૬,
-લોક ૫૫૩; -સત્ય ૧૦૬-૧૦,
-૧૧૨, -સર્વ ૧૭૦

નારક ૪૭, ૬૧-૬૨, ૭૦, ૮૦, ૯૦,
૧૭૮, ૧૭૯, ૨૧૪, ૨૮૦, ૩૨૨,
૩૩૨, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૯, ૩૮૧
-૮૨, ૩૬૨, ૩૬૪, ૩૬૮-૪૦૧,
૪૦૬, ૪૦૮-૯, ૪૧૭, ૪૧૮,
૪૨૬-૩૨, ૪૩૭-૪૦, ૪૪૩,
૫૧૪-૧૫, ૫૫૮; -આદ્યાર ૩૮૦;
-નું કુંડ ૪૪૨, -ચૌગ્યકર્મ બંધ
૬૮; -સ્થિતિ ૩૫૦

નારકી ૬૯

નારક ૭૨૬

નારાય ૪૦૮

નારાયણ ૭૫૩

નારીકાંતા ૫૬૩, ૫૬૭-૮, ૬૦૧, ૬૨૪,
૬૩૭-૮; -પ્રધાનકુંડ ૫૬૬, ૬૨૩

નાલ્દીય ૨૫૬

નાલિકા ૮૮૭, -એલ ૮૮૪

નારિત અને અસ્તિ સાધક ૨૨૭

નારિત અને નિષેધ સાધક ૨૨૭

નાસ્તિક ૩૩૫, ૪૩૬, ૪૪૮

નિદા ૨૪, ૧૩૫, ૭૬૯

નિશુભા ૪૮૬

નિસરણ નદી ૮૨૮

નિકાચન ૭૮૦

નિકાચિત ૬૦, ૩૩૫

નિકાય ૩૨૪, ૩૪૫

નિકૃતિ ૭૭, -ભાવ ૬૮

નિકૃષ્ટ ૮૩૭, ૮૪૩; -આત્મા ૮૩૭

નિક્ષિપ્ત ૩૪૦; -ચારી ૧૪; -શા
૭૩૨

નિક્ષેપણ સમિતિ ૩૨

નિગમ ૧૬૫; -કથા ૪૪

નિગમન ૬૫

નિમ્લહોષ ૨૨૯

નિત્યદોષ ૨૩૦

નિત્યાલોક ૬૦૬

નિત્યોદ્યોત ૬૦૬

નિર્દુલ્લ (નિર્દુલ્લ) ૫૬૧

નિદાન ૩૫, ૬૮, ૭૭૮, -મરણ ૩૮૨;
-શલ્ય ૧૩૬

નિદ્રા ૪૨, ૪૩, ૭૪, ૧૫૪

નિદ્રાનિદ્રા ૭૪

નિધત્ત ૫૬

નિધિ ૪૩૫

निमंत्रण ७७६
 निमंत्रणाकली ७६५
 निमित्त २६४, ३४०, ४३५; -द्वि-
 जवन ६७
 निम्मानरति ४५३
 नियतवाही २६७, ३३७, ४३६, ४४६
 नियति ४४५-६
 नियन्त्रित प्रत्याख्यान ११६
 नियम २३२
 नियहल ६०६
 निखाण्ड ७८
 निखुल ८८४
 निरंशा ४८६
 निरन्वय विनाशी १७०
 निरपलाप १७
 निरवशेष १७०; -प्रत्याख्यान १२०
 निराक्षमनता ३७
 निर्झति ६०५
 निर्झन्ध १४, २५, ६१, ६७, १४८-९,
 २७२, २८५-८६, ३०१, ३१०-
 ११, ३१६, ३२०, ३२१, ७८१-२;
 -निर्झन्धीना नियमो ७८१;
 -प्रवचन २६
 निर्झरा ३४, ६०-६३, ७१, ६८,
 ११७, १२६, १६८, ३६८, ४४५;
 -स्थान १२६
 निर्झय १६
 निर्भम ७२६
 निर्भल ७४४
 निर्भाल नाम ८४
 निर्भितवाही २६७, ४३६, ४४८
 निर्युक्ति १२५, १४३, २३३, ३२८-९,
 ३४४; -कार ७७, ११६

निर्दोषता १३
 निर्वर्तन ३६६; -अधिकरक्षिणी ४११
 निर्वाण ४, १५६, ७१५, ७३२
 निर्वापकथा ४४
 निर्विकृतक १५
 निर्विचिह्नित २६
 निर्विशमानाकल्पस्थिति ७७७
 निर्विष्टकल्पस्थिति ७७८
 निर्वेदनी १८, १६
 निर्धारिभ ३८३
 निर्धारि ५४६
 निर्द्वैत ६७
 निवासस्थान ३०५
 निवृत्तिकरा ७०१
 निवृत्ति ग्राह्य ६१, १०३; -स्थानवर्ती ८६
 निशीथ २३३, २५२, २५६; -अध्ययन २५४
 निशुष ७५३, ७५६
 निश्वावचन २२४
 निषधा १६; -स्वाध्यायभूमि ११६
 निषध ५७८, ५६०, ५६१, ५६५, ६३१,
 ६३६, ६३८; -कृत ५८६, -८७, ६२२;
 -नाक्षत्र ६६१; -पर्वत ४५७;
 -वर्षधरपर्वत ५१६, ६२०; -कृत
 ६३५
 निषाह ८७६
 निषेक ६६; -रचना ६६
 निषेधाय ७२६, ७७४
 निष्कमण्ड २८
 निष्कानकथा ४४
 निष्पाप ७४४
 निष्पुलाक ७२६
 निष्प्रतिकर्मता १७

નિસર્ગરુચિ ૧૫૧, ૨૭૯
 નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન ૨૭૯
 નિસુલ્લિકા ૪૧૫
 નિહલ્લવિકા ૮૮૫
 નિહ્નવ ૨૬૬, ૩૨૭
 નીચ ૮૨૮, -ગોત્ર, ૭૩; -ચંદ્રી ૮૨૮;
 -મના ૮૧૮
 નીલ ૪૦૬, ૫૪૪, ૬૦૬; -કંઠ ૪૯૨,
 -લેશ્યા ૨૧૩, -લેશ્યા ૧૭૫; -આભિ-
 ભતિ ૨૦૪, -હિતપદ ૭૦૩
 નીલવત ૪૫૭, ૫૭૮, ૫૯૩, ૫૯૫, ૬૩૧,
 ૬૩૮, -ફેલ ૫૮૬-૮૭, ૬૨૨, -પર્વત
 ૫૦૬, -વર્ષધર ૫૧૬, ૬૨૦, -હ્રદ
 ૬૩૫
 નીલવાન ૬૩૬; -ફેલ ૬૮૯
 નીલા ૬૦૦; -આભાસ ૬૦૬
 નૂમ ૭૬
 નૃત્તમાલક ૫૮૦
 નૃત્યમાલ્યકદેવ ૬૦૩, ૬૩૯
 નેમિ ૬૯૮, ૭૧૬, ૭૩૭, ૭૫૯; -નાથ
 ૭૪૪, ૮૯૧
 નેગમ ૨૭૬, ૩૩૮, ૫૧૪
 નૈપુણ્ય ૪૩૫
 નૈયાયિક ૩૩૬
 નૈરયિક ૧૬૬, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૯૧-૨;
 -સસાર ૧૯૧, -આવાસ ૧૬૬
 નૈર્ઝતિ ૫૬૯
 નૈષલિક ૧૬, ૧૨૯,
 નૈષેધિકી ૨૫૯, ૭૭૯
 નૈસર્ગમહાનિધિ ૭૪૯
 નૈસુલ્લિકા ૪૧૩
 નોઆક્ષરસંબદ્ધ ૫૪૫
 નોઆપરિત ૧૭૩
 નોઆપર્યાપ્તક ૧૭૩

નોઆમમ્ય ૧૭૪
 નોઆસક્ષી ૧૭૪
 નોઆતોલ ૫૪૬; -શબ્દ ૫૪૫
 નોઈન્દ્રિય ૪૮; ૨૧૦, -સાતા ૭૪
 નોકષાય ૮૯; -વેદનીય ૭૯
 નોકેવલ્લજ્ઞાન ૨૧૭-૧૮
 નોઆરિત્રાચાર ૨૯૦
 નોઆશ્વાસક ૪૨૬
 નોજીવ ૩૩૪
 નોજ્ઞાનાચાર ૨૯૦
 નોદર્શનાચાર ૨૯૦
 નોપરમાણ્ય ૫૩૧
 નોપર્યાપ્તક ૧૭૩
 નોપૃથ્વીકાય ૪૧૭
 નોબદ્ધપાર્શ્વરૂપ ૫૩૨
 નોબાદર ૧૪૭
 નોભવ્ય ૧૭૪
 નોભાપારાબ્દ ૫૪૫
 નોબુપણ્ય ૫૪૫
 નોસક્ષી ૧૭૪
 નોસયત ૧૭૪
 નોસૂક્ષ્મ ૧૭૪
 ન્યગ્રોધ ૭૦૦; -પરિમંડલ ૪૦૯
 ન્યાય ૧૬૦, -દર્શન ૪
 ન્યાયાવતાર ૨૨૩
 પક્ષદોષ ૨૩૦
 પક્ષી ૨૦૧, ૩૨૩, ૮૬૦, ૮૬૩, ૮૭૧
 પ્રજ્ઞાપાતી ફેલ ૫૮૩, ૬૨૧
 પન્થરત (પ્રજ્ઞરત) ૫૬૧
 પટિલસક્ષી ૪૪૪
 પટિલેલ્લ ૩૧૦
 પલ્લપલ્લેન્દ્ર ૪૮૨
 પતય ૪૮૨, -પાત ૪૮૨; -ઈન્દ્ર ૪૮૨
 પતગવીયિકા ૩૦૪

પતન ૧૬૫

પત્ર ૧૯૯, ૮૫૧

પત્રક ૮૮૪

પત્રછેદ ૮૮૪

પથરાળ ૭૫૭

પદ ૨૩૩; -વિભાગ સમાચારી ૮૦૫

પદાર્થ ૧૬૩, ૪૪૫; -નવ ૨૩૪

પદ્ધિ ૬૦૬

પદ્મ ૧૬૫, ૩૭૦-૨, ૩૭૪-૭૫,

૫૮૦, ૫૮૧, ૫૮૨, ૬૨૫, ૬૩૩,

૬૩૬, ૬૪૧, ૬૫૨, ૬૯૯, ૭૩૧,

૭૪૭, ૭૫૩, ૭૫૮, ૮૮૭; -કાંત

૩૭૦; -કૂટ ૩૭૦, ૫૮૩, ૬૨૧,

૬૩૩, ૬૩૫; -ગુહ્ય ૩૭૨, ૭૩૧;

-ગૌર ૭૦૨, ૭૦૩; -દેવ ૬૨૧;

-જ્વળ ૩૭૦; -પ્રભ ૩૭૦, ૬૯૭,

૭૫૬; -લેશ્ય ૩૭૦; -લેશ્યા ૨૧૩;

-લેશ્યી ૧૭૫; -વર્ણ ૩૬૦; -વૃક્ષ

૬૪૧, ૬૪૪; -મૃગ ૩૭૦; -શ્રી

૭૪૬; -સુરોવર ૭૨૧; -સૂક્ષ્મ ૩૭૦;

-શુદ્ધ ૫૯૪, ૫૯૫, ૬૩૧; -શુદ્ધવાસી

શ્રી દેવી ૬૨૨; -અંગ ૧૬૫, ૮૮૭

પદ્મા ૪૮૮, ૪૮૯, ૬૪૬; -વતી ૫૭૫,

૫૭૬, ૫૯૨, ૬૨૫, ૬૨૬, ૬૫૨,

૭૫૭; -આવર્ત ૩૭૦; -હિતર

૭૪૭; -હિતર કૂટ ૫૮૬; -હિતરા-

વર્તસક ૩૭૦; -હિત્વ ૭૩૧

પદ્મ ૨૬૩

પનકસૂક્ષ્મ ૧૯૯

પન્નગ ૩૯૩

પલંકર (પ્રભંકર) ૩૬૯

પરમર્દિ ૭૫૩

પરપરા ૨૪૯; -અવગાહ ૧૬૩, ૧૯૫,

૨૦૫; -સિદ્ધ ૧૮૯

પરક્રિયા ૨૫૯

પરજીવ ૨૩૪

પરતંત્ર ૨૪૯; -તા ૪૩૮

પરદમન ૮૨૭

પરનિમિત્તવસવત્તિ ૪૫૩

પરપડિત ૪૩૫

પરપરિતાપ ૬૭

પરપરિવાહ ૪૨, ૭૫; -વિવેક ૧૦૭

પરમ શુક્લાભિભત્તિ ૨૦૪

પરમાણુ ૪૩૬, ૫૧૯, ૫૩૧, ૫૩૬

પરમાધાર્મિક ૪૫૪

પરમાયુ ૩૫૯, ૬૩૧

પરલોક ૧૯, ૩૪, ૭૮, ૪૩૯, ૪૪૮;

-નથી એમ કહેનારા ૨૬૭; -પ્રતિ-

બદ્ધા ૭૬૫; -પ્રત્યનીક ૭૭૬;

-સચ ૪૧૭, -અર્થી ૮૩૪

પરવૈયાવૃત્તકર્મપ્રતિમા ૩૧૪, ૩૪૩;

પરસમય ૨૩૪-૫

પરસ્થિત ૪૨૯

પરાક્રમ ૪૩૬, ૪૩૮, ૮૨૦

પરાધાત ૩૪૭; -નામ ૮૩

પરાનુકંપી ૮૩૮

પરાથી ૮૨૬, ૮૩૨

પરાવર્ત ૪૫

પરાસર ૮૪૮

પરિકર્મ ૨૪૮, ૨૬૧

પરિકર્મોપાધાત ૩૦૭

પરિકુચના પ્રાચક્ષિત ૧૩૨

પરિગૃહીતદેવી ૩૬૨

પરિગ્રહ ૭, ૩૭, ૪૨, ૫૪, ૧૨૭ ૨૦૯,

૩૯૮; -ત્યાગ ૨૮૫; -વિરમણ

૩૨, ૧૦૭, ૧૧૧, ૧૨૬, ૩૦૦;

-સંજ્ઞા ૪૧૬

પરિગ્રહિત્રી ૪૧૨

પરિગ્રહી ૭
 પરિધક્ષ ૫૮૬, ૬૩૪, ૬૩૫
 પરિચારણ ૪૦-૧
 પરિચારણા ૪૪૬-૫૦, ૫૩૫; -ઝહિં
 ૪૩૩,
 પરિક્ષા ૧૨૬
 પરિક્ષાતકર્મા ૮૩૩-૩૪
 પરિક્ષાત શૃંઘળાવાસ ૬૩૪
 પરિક્ષાતસક્ષ ૮૩૩
 પરિક્ષત ૧૬૩, ૧૭૧, ૧૬૫; -અપરિક્ષત
 ૨૪૫, ૨૬૧
 પરિક્ષમનશીલ ૧૭૦
 પરિક્ષામ ૨૦૬, ૫૩૩
 પરિક્ષામી ૧૭૦, -નિત્ય ૧૭૦
 પરિત ૧૭૩, -સંસારી ૪૨૭
 પરિતાપનિકા ૪૧૧
 પરિત્યકત કર્મા રાજ ૮૧૬
 પરિત્યકત પ્રશસ્તા ૮૧૬
 પરિત્યકત સેનાપતિ ૮૧૬
 પરિત્યાગ ૭૭૫
 પરિનિર્વાણ ૧૫૬-૭, ૬૮૨
 પરિનિવૃત્ત ૧૫૬
 પરિપતન ૫૩૬
 પરિક્ષામણ ૮૬૩
 પરિમંડલ ૫૪૪
 પરિમિત ૪૪૮
 પરિમિતપિંડપાતિક ૧૫
 પરિવર્જન ૧૨૧
 પરિવર્તના ૧૪૭, ૧૫૨
 પરિવર્તિત ૩૩૬
 પરિવાર ૨૬, -નદી ૬૬૬; -મૂતરેવ ૪૭૪
 પરિમાળ ૩૩૪

પરિચાલન ૫૩૬
 પરિષદ ૪૬૭, ૪૬૯-૫૦૦
 પરિસેવના પ્રાયશ્ચિત્ત ૧૩૦
 પરિહરણ કોષ ૨૨૬
 પરિહરણોપધાત ૩૦૭
 પરિહાર વિશુદ્ધિ ૭૬૮, -સંયમ ૨૬૫
 પરીવર્તક ૫૧૬
 પરીત મિશ્રક ૩૬
 પરીપદ ૧૦૬, ૧૧૬, ૨૬૧, ૩૧૦
 પરુષ વચન ૩૦૨
 પરોક્ષ ૨૧૭, ૩૨૫
 પરોક્ષ જ્ઞાન ૨૧૬
 પર્ય ૬૧ ૧૭
 પર્યવળતલેશ્ય ૩૮૪
 પર્યાપ્ત ૧૬૫, ૪૦૩, ૪૨૬, ૪૪૨
 પર્યાપ્તક ૧૭૩
 પર્યાપ્ત નામ ૮૩
 પર્યાપ્ત નરક ૩૪૬
 પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાચિક ૨૦૫
 પર્યાપ્ત ૨૬, ૧૭૧, ૨૩૩, ૨૩૫, ૨૭૫,
 ૮૮૬; -અથેષ્ઠ ૨૮૫, -રૂપ ૩૩૨,
 -લધુ ૨૮૬, -સ્થવિર ૧૩, ૭૭૫;
 -અતીત ૫૩૨; -અચિક ૩૩૮
 પર્યુપાસના ૩
 પર્યુપાસના કલ્પ ૨૫૭, ૩૨૧
 પર્યાત ૬૨૦
 પર્યાતક ૭૫૨, -રાજિ ૪૬
 પર્યાપ્તકાકી ૮૪૭
 પર્યાપ્તી ૧૬૮
 પર્યા ૪૬૬-૫૦૦
 પદારા ૪૫૩, ૭૦૧

પલાશ કુલે ૫૮૯

પલ્લ ૩૫૦

પલ્લોપમ ૧૬૫, ૫૩૦

પલ્લતેતિય ૨૫૭

પશ્ચિમ ૪૧૯, ૫૬૯; -દ્વારિકા ૪૬૫;
-કિતર ૫૬૯

પંકપ્રભા ૩૫૨, ૪૨૫, ૫૧૪, ૫૬૧

પંકવતી પલ્લ, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨, ૬૩૭

પંચકલપભાષ્ય ૭૮૯

પંચમ ૮૭૯

પંચમહાવ્રત ૨૫, ૧૨૧

પંચરૂપિક ૩૯૫

પંચવર્ણી ૭૦૧

પંચવસ્તુ ૭૮૬, ૭૮૮, ૮૦૪

પંચવસ્તુક ૭૬૩, ૭૮૮, ૭૯૯

પચ્ચીલ ૧૨૨

પચ્ચસમિતિ ૧૨૫

પંચાશક ૮૦૪

પંચાસ્તિકાચ ૫૫૩

પચ્ચિન્દ્રિય ૬૨ ૧૭૫-૭, ૧૯૧-૨, ૨૧૫,
૨૯૨, ૨૯૯, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૪૨,
૫૫૭; -અસંજ્ઞી અપર્યાપ્ત ૧૯૩;
-અસંજ્ઞી પર્યાપ્ત ૧૯૩; -તિર્થંચ
૧૭૯ ૨૦૦, ૨૧૮, ૨૮૦, ૩૯૪,
૪૦૦, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૪૨-૩; -વધ
૬૮; -વૈકિંચ શરીર ૪૦૨; -સંજ્ઞી
અપર્યાપ્ત ૧૯૩; -સંજ્ઞી પર્યાપ્ત
૧૯૩; -રત્ન ૭૫૧

પડક ૭૬૫; -વન ૪૪૩, ૫૬૮, ૬૨૭, ૬૩૪

પડિતમરણ ૩૮૪, ૩૮૭

પાક્ષિક સંયોગીવર્ગણા ૧૮૫

પાક્ષિકાચણ ૮૪૭

પાખંડ ૧૩

પાટલ ૭૦૧

પાટલીપુત્ર ૭૪૧

પાઠ (ખોટા) ૪૬૦

પાણાબિ ૨૬૨

પાણી ૬૯, ૮૬૭

પાતાળકલશ ૪૪૩, ૬૧૧, ૬૭૧

પાત્ર ૧૨૯, ૧૫૬, ૨૫૯, ૩૧૧; -પ્રતિમા
૩૧૮

પાચકા ૩૬૮

પાદપોષગમ ૨૮૩, ૩૮૩, ૩૮૭

પાદસમ ૮૮૨

પાદોષપદ ૨૪૮

પાન ૩૭૮

પાનક ૩૦૬

પાનકથા ૪૪

પાનવિધિ ૮૮૩

પાનૈષણા ૩૦૫

પાપ ૫૪, ૫૫, ૧૬૮, ૪૪૫, ૫૫૪;

-કર્મ ૬૧, ૬૨, ૯૦, ૧૧૭, ૧૪૨,

૫૫૬, ૫૫૮; -કર્મની આલોચના

૭૬૪; -ચયન ૬૨-૩; -પુણ્ય ૫૪;

-પુણ્ય અને સંયમ ૧૬, ૨૪૧,

૨૪૨, ૨૪૫; -શ્રમણ ૨૬૩; -શ્રુત

૨૬૪, ૨૬૫; -સ્થાન ૪૨, ૧૦૭

૪૨૯

પાપી ૮૩૬

પાચદ્વળ ૪૯૧-૫

પારમાર્થિક ૩૨૫

પારંગત ૮૭૪

પારાચિક ૧૫૩; -પ્રાયશ્ચિત્ત ૧૪૪;

-અર્હ ૧૩૪

પારિશ્રુતિકા ૪૧૪
 પારિશ્રુતિકા ૪૩૭
 પારિશ્રુતિકા ૨૨૧
 પારિતાપનિકા ૪૧૫
 પારિશ્રુતિકા ૪૭૨, ૪૭૬; -વિમાન ૪૭૩
 પારિશ્રુતિકા ૪૭૬
 પારિશ્રુતિકા ૩૨
 પાર્શ્વ ૪, ૧૨૧, ૬૬૮, ૭૦૪, ૭૦૭,
 ૭૧૬, ૭૧૭, ૭૧૬, ૭૫૬, -૨૫૫
 ૫૫૦; -અપત્તિ ૭૨૭
 પાલક ૪૭૩, ૪૭૭, -માન વિમાન ૫૬૦
 પાવા ૭૩૬
 પાપાશ્રુતિકા ૪૬
 પાદ્મ ૨૬૨
 પાત્થાલ રાજ ૭૧૮
 પાંકુકંબલશિલા ૫૬૮, ૬૨૭
 પાંકુકંબલ ૬૩૪
 પાંકુકંબલનિધિ ૭૪૬
 પિતા ૪૪૭
 પિતૃ ૬૦૫, -અર્થ ૩૬૪
 પિપાસા ૧૧૬, ૪૩૮
 પિશાચ ૪૫૫, -ઈન્દ્ર ૪૮૨, ૪૮૭, ૫૦૦
 પિહિત ૩૪૦
 પિંગલ ૬૦૬; -મહાનિધિ ૭૪૬, -અમન
 ૮૪૭
 પિંડિમ ૫૪૬
 પિરૈયલ્લા ૨૫૬, ૩૦૪, ૩૦૮-૬
 પીત ૭૦૨-૩
 પુટ્ટિલ ૭૨૭
 પુત્ર ૫૪-૫૫, ૧૬૮, ૪૪૫, ૫૫૪,
 ૫૬૦; -વૈષ ૭૩૨; -પાપ ૧૬૮, ૩૩૫
 ૪૪૭; -અષ્ટક ૫૫
 રથા-૬૦

પુત્ર ૪૩૫, ૮૪૪-૪૫
 પુત્રા ૪૮૮
 પુદ્ગલ ૧૬૩, ૨૩૫, ૫૩૧-૩૨, ૫૩૫
 -૩૬, ૫૪૩, ૫૫૬, ૫૫૮, -૫૨-
 માણ ૨૭૪, -પરાવર્ત ૫૨૧, ૫૩૦;
 -પરિશ્રુતિકા ૫૩૩, ૫૩૪, -પ્રતિધાત
 ૫૩૫; -વર્ગ ૫૩૬, -સ્કંધ
 ૫૩૬-૭, -અસ્તિકાંચ ૧૬૭, ૫૧૬,
 ૫૩૧, ૫૫૭
 પુગ્ગલપ્રતિ ૮૧૫, ૮૧૭, ૮૩૬, ૮૪૦,
 ૮૪૧-૩, ૮૫૧-૩, ૮૬૩, ૮૬૭, ૮૭૩
 પુનર્વત્સુ ૪૬૪-૬૬, ૫૮, ૬૦૪,
 ૬૬૬, ૭૦૦, ૭૫૨
 પુરત. પ્રતિબદ્ધ ૭૬૬
 પુરાણશાસ્ત્ર ૪૩૫
 પુરિમા ૩૧૬, -અર્ધક ૧૫
 પુરુષ ૧૬૧, ૩૨૩, ૪૪૬, ૪૪૮, ૮૭૨;
 -કાર ૪૩૬-૮, -ની ઉપમાઓ
 ૮૪૬, -વિશેષના ભેદો ૮૪૪;
 -ની ત્રણ પ્રકાર ૮૧૫-૬, -ની
 ત્રિભાગી ૮૧૭, -ની ચતુર્ભાગી
 ૮૧૮; -પુરુષિક ૭૫૩, -૨૫ ૩૬૫;
 -લક્ષણ ૮૮૩, -વિદ્યા ૨૬૨;
 -વેદ ૭૬, ૩૨૨, -વેદક ૧૭૪,
 -વેદનીય ૮૭, -સિંહ ૭૫૩,
 ૭૫૬, -સિંહ વાસુદેવ ૭૫૭;
 ઉત્તમ વાસુદેવ ૭૫૩, ૭૫૬, ૭૫૬
 પુરોહિત ૪૪૬, ૪૮૦, ૭૫૧
 પુલકકાંડ ૫૧૫, ૫૧૬
 પુલક ૨૮૬, ૨૮૬, -નિર્મળ ૨૮૭
 પુલ્લિંગ સિંહ ૧૮૬
 પુલ્કરગત ૮૮૩

पुष्करवर ६४६; -क्षीप २०२, ३५८,
 ६५१; -क्षीपार्ध ६४१, ६७४, ६८१
 पुष्करार्ध ४०४, ४५६, ५०२; -क्षीप
 ६४२
 पुष्करिणी १६६, ४४३
 पुष्करोष्ठ ५६२, ६४३, ६५१
 पुष्कल ५६१; -संवर्त १६५
 पुष्कलावती ५७५, ६२५
 पुष्कलावर्त ५७५, ५६१
 पुष्प १६६, ३७२, ८५१
 पुष्पक ४७३
 पुष्पकान्त ३७२
 पुष्पकेतु ६०६, ७३२, ७६१
 पुष्पचूला ७६१
 पुष्पचूला ७०३, ७६१
 पुष्पहंत ४६४
 पुष्पवज्र ३७२
 पुष्पप्रभ ३७२
 पुष्पमाला ५६०
 पुष्पदेश ३७२
 पुष्पवती ४८८, ७०३, ७६१
 पुष्पवर्ण ३७२
 पुष्पशृंग ३७२
 पुष्पसिद्ध ३७२
 पुष्पसूक्ष्म १६६
 पुष्पावशीर्ष ५१०
 पुष्पावर्त ३७२
 पुष्पोत्तरावर्तसक ३७२
 पुष्प ४६५-६, ५०८, ६०४, ६६६, ७००-१
 पुष्प ३७०
 पुष्ट ३७०
 पुष्टक ७८६

पुष्टरिक्त २५६, ३७१-२; -गुल्म ३७२;
 -ज्ञान २६०
 पुष्टरिक्ता ६४८
 पुष्टदेश ७२७
 पुष्टकोकिल ७२१
 पुष्प ८२३
 पुष्परासाप्रयोग ७८
 पुष्पसंकार २६
 पुष्टिकर्म ३३८
 पुष्टकक्षय १८१
 पुष्टि ८८५
 पुष्टिमा ८८०
 पुष्ट ४८१, ४८४, ५६१-३, -साद ४८२
 ५८१, ७२८
 पुष्ट १६४, २४६, २६१, ४१६, ५२१,
 ६५६, ८०५, ८८७; -कृतकर्म
 ७८५ ६७; -गत २४८, २४६, २६०
 -१; -गतशास्त्रिनो विच्छिन्न ६८२;
 -हृष्टि ५६६; -क्षारिक ४६५;
 -भावना धर्माचार्य ७५२; -पश्चात्
 सरेतव ३४०; -विदेह ५७०, ५७३,
 ६०७, ६२०, ६३३; -अग १६४,
 ५२१; ८८७
 पुष्टिहृष्टिनी ४६४-६८, ५०८, ६०४
 पुष्टिसादपदा ४६४-६८, ५०८, ६०४
 पुष्टिषादा ४६४-६६, ४६६, ५०८,
 ६०४, ७०१
 पुष्ट ६०५
 पुष्टमानक ६०६
 पुष्टनी ३१५
 पुष्टा २२४

પૃથક્ત્વ ૫૪૭, -નિતકં અવિચારી
૧૫૨; -અનુયોગ ૮૭૭
પૃથ્વી ૧૫૮, ૧૬૬, ૨૧૫, ૪૦૮, ૪૦૯,
૪૪૪, ૪૯૦, ૫૦૧, ૫૧૪, ૫૫૫,
૬૫૨, ૬૯૭, ૭૩૬, ૭૫૩, -કાચ
૩૮, ૬૩, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૯૨,
૧૯૪, ૧૯૫, ૪૦૧, ૪૧૭-૧૬,
૪૪૦-૧, ૪૪૪, ૫૫૭; -કાચિક
૧૭૫, ૧૭૬, ૪૦૮; -પ્રતિષ્ઠિત
૫૧૪; -રાજિ ૪૬; -રેખા ૪૬;
-શૌચ ૧૩

પૃષ્ઠભાગિક ૧૫

પૃષ્ઠિની ક્રિયા ૪૧૨

પેદા ૩૦૩

પેદાલ ૭૪૪, -પુત્ર ૭૨૫, ૭૪૫

પેદલક ૩૨૫

પેશુચ ૪૨; -વિવેક ૧૦૭

પેાકમુચ્ચ ૮૮૩

પેાકશાલ ૩૩૪

પેાક્ટિક ૩૨૬, ૭૧૬, ૭૨૪-૫, ૭૩૮-૬,
૭૪૧

પેાતજ ૩૨૨-૩, ૩૬૨, ૪૧૮-૬

પેાતન ૭૫૩

પૌરિક પદ્મ-૫, ૬૨૬, ૬૩૨, ૬૩૭,
૬૪૧, ૬૪૫, -હ્રદ ૬૨૨

પૌરિકિણી ૫૭૬, ૬૨૬

પૌરુરી ૬૫૩

પૌરુષી છાયા ૪૫૬-૬૦

પૌષધ ૨૮૩; -છપવાસ ૨૮૩, ૨૮૫,
-છપવાસ નિરત ૨૮૩

પ્રકારા ૫૫૬

પ્રકીર્ણક ૪૭૬

પ્રવૃત્તાનુયોગ ૨૬૬

પ્રકૃતિ ૭૦; -અદ્ય બહુત્ત ૫૬;
-કદીરણોપક્રમ ૫૮; -કપશમનોપ-
ક્રમ ૫૮; -કર્મ ૫૬, -નિકાચિત
૬૦; -નિધત્ત ૫૬; -પદ્મ ૫૩, ૬૩;
-અપ્રનોપક્રમ ૫૭; -વિષરિણામ-
નોપક્રમ ૫૮

પ્રવૃક્ષીતા ૩૦૪, ૩૦૬

પ્રચલા ૭૪, -પ્રચલા ૭૪

પ્રચ્છના ૧૪૭

પ્રભાવિત ૧૬૪, ૬૦૫, ૭૫૩

પ્રજ્ઞાત ૫૩

પ્રજ્ઞાતિ ૧૮, ૨૬૨

પ્રજ્ઞા ૧૬૦, ૧૧૬, ૩૪૮, ૮૨૦; -કયા
૧૮, -પદ ૮૩૬; -અલ ૪૩૫

પ્રજ્ઞાપના ૪૫, ૧૦૬, ૧૫૫, ૧૬૪, ૨૧૪,
૨૬૭, ૩૪૬, ૩૮૧, ૪૩૭, ૪૪૧,
૫૧૮, ૮૮૫

પ્રગ્વલન ૪૪૬

પ્રણત ૮૧૮, -હિ ૮૧૮; -પરાક્રમી
૮૧૬, -પ્રજ્ઞ ૮૧૮, -મના ૮૧૮;
-અવહારી ૮૧૬; -શીલાચાર ૮૧૬
-સ કદપી ૮૧૮

પ્રણામ ૨૪૬

પ્રણિધાન ૪૩૧, ૪૩૨

પ્રણિધિ ૧૭

પ્રણીત આહાર વર્જન ૧૧૩

પ્રણોદનગતિ ૨૦૭

પ્રતિકર્મ ૮૮૬

પ્રતિક્રિયનતા ૭૬

પ્રતિક્રમણ ૨૪, ૫૨, ૧૩૦, ૧૩૫, ૧૪૧,
૧૪૨, ૭૩૧, ૭૬૪, -અર્થ ૧૩૦,
૧૩૨, ૧૩૪

પ્રતિગ્રહ ૨૪૮
 પ્રતિધાત ૪૩૮
 પ્રતિવ્યાર ૮૮૩
 પ્રતિજ્ઞા ૩, ૧૧૯, ૨૮૩, ૭૬૪
 પ્રતિદ્વાર ૪૨૨
 પ્રતિનિભ ૨૨૫
 પ્રતિપત્તિ ૨૩૩
 પ્રતિપદા ૮૫૫
 પ્રતિપૃષ્ઠા ૧૫૨, ૭૭૯
 પ્રતિષ્ઠ ૭૧૮
 પ્રતિમા ૨૮૩, ૩૧૨, ૩૧૪, ૩૧૮, ૩૪૩
 ૩૪૪; -ધારી ૨૮૫, ૩૧૫, -સ્થાયી
 ૧૬, ૧૨૯
 પ્રતિમાન ૨૭૫
 પ્રતિરૂપ ૪૮૨, ૪૮૮
 પ્રતિરૂપા ૬૮૮
 પ્રતિલેખના ૩૧૫, ૩૧૮; -પ્રમાદ ૪૩
 પ્રતિલોભ ૨૨૪
 પ્રતિવાસુદેવ ૬૮૦, ૭૫૩, ૭૫૮
 પ્રતિબૂહ ૮૮૩
 પ્રતિશત્રુ ૭૫૭
 પ્રતિશ્રુત ૬૮૯
 પ્રતિષેવણા ૧૩૨
 પ્રતિષ્ઠ ૬૯૯
 પ્રતિસંલીન ૨૧૧, ૨૧૩
 પ્રતિસંલીનતા ૧૨૮, ૩૪૫
 પ્રતિસેવના ૧૨૧, ૧૩૦; -કુશીલ ૨૮૮;
 -પારાચિક ૧૫૪
 પ્રતિસ્તોતગામી ૮૭૪
 પ્રતીનિ ૨૬, ૩૦
 પ્રતીત્ય ૪૧૫; -સત્ય ૧૧૦, ૧૨૨;
 -સમુત્પાદ ૪

પ્રત્યક્ષ ૧૯, ૨૧૭, ૨૨૬, ૨૭૬, ૩૨૫;
 -નિશકૃત ૨૩૦
 પ્રત્યગીક ૭૭૬
 પ્રત્યાખ્યાન ૧૦, ૧૭, ૧૦૮, ૧૧૮-૧૧૯,
 ૧૨૦, ૨૬૨, ૩૮૩, ૩૮૭; -પૂર્વ
 ૨૫૨; -પ્રવાદ ૨૪૯; -આવરણ
 ૭૯, ૮૯, ૨૧૨; -અષ્ઠક ૧૧૮
 પ્રત્યુત્પન્ન દોષ ૨૩૦, ૨૬૮, ૨૭૮
 પ્રત્યુત્પન્ન નાંદી ૮૨૮
 પ્રત્યુત્પન્ન વિનાશી ૭૩, ૨૨૪
 પ્રત્યુપકાર ૮; -દાન ૬૩
 પ્રત્યુપેક્ષા ૩૧૦
 પ્રત્યેકગુણ ૮૧૫
 પ્રત્યેક વનસ્પતિ ૪૪૦, ૪૪૧
 પ્રત્યેક શરીર ૪૦૭; -નામ ૮૩
 પ્રત્યેકસિદ્ધ ૧૮૯
 પ્રથમ શિષ્ય ૭૧૫
 પ્રદેશ ૬૩, ૧૬૮, ૧૭૨, ૩૩૭, ૫૧૮,
 ૫૧૯, ૫૩૬; -અદ્ય બહુત્વ ૫૬;
 -ઠીકીરણોપક્રમ ૫૮; -ઠીપશમનોપ-
 ક્રમ ૫૮; -કર્મ ૫૬-૭; -ઉદ્દત ૮૯૦,
 -નામનિધતાયુ ૮૦; -નિકાચિત
 ૬૦, -નિધતા ૫૬; -નિષ્પન્ન ૨૭૫;
 -અધનોપક્રમ ૫૮, -વિપરિણામ-
 નોપક્રમ ૫૬; -અનન્તક ૮૯૨;
 આનન્તર્ય ૮૯૦
 પ્રદુગ્ધ ૧૬૫
 પ્રદ્વેષપ્રતિસેવના ૧૩૨
 પ્રધાન ૪૫૪
 પ્રપંચા ૩૪૮
 પ્રપાતહ્રદ ૫૬૫, ૬૩૦
 પ્રપંકર ૩૬૮, ૪૭૪, ૬૦૬

પ્રભ કરા ૪૮૮-૯, ૫૭૬, ૬૨૬
 પ્રભાળ ૪૨૫, ૪૫૪, ૪૮૧-૨, ૪૮૫,
 ૬૧૧
 પ્રભ ૪૮૪, -કાંત ૪૮૪
 પ્રભાવક ૮૩૬
 પ્રભાવતી ૨૫૮, ૬૯૭
 પ્રભાસ ૩૬૬, ૩૭૨, ૫૮૦, ૫૮૧,
 ૬૦૬, ૬૨૬, ૬૩૨-૩૩, ૭૨૩,
 ૭૩૬, -દેવ ૬૨૦
 પ્રમત્તસચત ૯૧, ૧૦૨, ૪૦૩
 પ્રમાણ ૨૩૧, ૨૭૫, -કાલિ ૫૧૧;
 -સ વત્સર ૫૨૮, ૫૨૯
 પ્રમાદ ૩૦-૧, ૩૫, ૪૨, ૪૩; -પ્રતિ-
 લેખના ૩૧૮, -પ્રતિસેવના ૧૩૨,
 -સ્થાન ૨૬૩
 પ્રમાજ્ઞાસચમ ૨૯૭
 પ્રમુખ ૬૦૬
 પ્રમુત ૧૬૫, ૮૮૭, -અગ ૧૬૫, ૮૮૭
 પ્રયોગ ૪૮, ૨૧૬, ૪૩૧, -ક્રિયા ૩૬,
 ૪૧૫, -પરિણત ૫૩૨; -સ પતિ
 ૭૭૦
 પ્રલબ ૩૭૨, ૫૨૫, ૬૦૬, ૬૫૧
 પ્રલાપ ૫૧
 પ્રવચન ૧૮, ૨૧, -માતા ૧૧૩, ૧૨૫,
 -વાત્સલ્ય ૨૫, -સાર ૭૧૦, -સારો-
 ક્ષાર ૪૨, ૪૩, ઉદ્દભાવના ૨૫
 પ્રવાહ ૨૪૬
 પ્રવાહી ૧૬૬
 પ્રવિવેક કથા ૧૮
 પ્રમથા ૫, ૨૫, ૭૬૩, ૭૬૫-૬,
 ૭૬૮, ૭૮૮, -દાન ૭૬૩, -ના
 પ્રકારો ૭૮૬, -શિષ્ય ૭૭૪,
 -આચાર્ય ૭૬૬

પ્રમાજ્ઞા ૩૪૪
 પ્રશસ્તકાચવિનય ૧૪૫
 પ્રશસ્તમનોવિનય ૧૪૫
 પ્રશસ્તવચનવિનય ૧૪૫
 પ્રશસ્તમત ૨૩૨
 પ્રશસ્તાસ્થવિર ૧૩
 પ્રશસ્તદોષ ૨૨૬
 પ્રમ ૧૪૮, ૨૩૭, ૨૪૪, ૮૨૩, ૮૪૧;
 -ના ઉત્તર ૭૨૨, -પ્રત્યયા ૪૧૫,
 -વ્યાકરણ ૧૮૬, ૧૦૮ ૧૧૧,
 ૨૩૧, ૨૪૪, ૨૫૬, -આકરણ
 દશા ૨૫૮, -અપ્રમ ૨૪૪
 પ્રસવણ પ્રતિક્રમણ ૧૪૨
 પ્રસર્પક ૪૫૧
 પ્રસેનજિત ૩૨૬, ૬૮૮
 પ્રસ્તર ૪૭૦, ૪૭૧, ૪૭૩
 પ્રસ્તાર ૧૩૩
 પ્રસ્થાપિતા ૨૫૩
 પ્રસ્ફેટના ૩૧૬
 પ્રહારાતિકા ૮૮૫
 પ્રહેલિકા ૮૮૩
 • પ્રહલાદ ૭૫૪, ૭૫૬
 પ્રાકૃત ૨૧, ૮૮૨
 પ્રાચારા ૩૪૮, -ગતિ ૨૦૭
 પ્રાણપત્ય ૧૬૪, ૫૨૫
 પ્રાણ ૪૨, ૩૩૬, ૩૭૨, ૪૦૫, ૪૨૩-૪,
 ૪૪૧-૨, ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૭૭-૬,
 ૪૮૧, ૪૮૩, ૪૮૫, ૪૬૧, ૪૬૫,
 ૫૧૦-૧
 પ્રાણભૂત ૨૬૬
 પ્રાણસૂક્ષ્મ ૧૬૬
 પ્રાણાતિયાત ૩૭, ૫૪, ૬૬, ૧૩૩;

-ક્રિયા ૪૧૧, ૪૧૫; -નિરમણ	પ્રેમ ૪૨; -ત્યાગ ૧૦૭, -નિશ્ચિત ૩૬;
૧૦૭, ૧૨૬, ૩૦૦	-પ્રત્યયા ૭૭, ૪૧૪-૫, -ખંધન
પ્રાણાયુપ્રવાહ ૨૪૯	૭૩૦
પ્રાતીત્યક્રી ૪૧૨-૩	પ્રેષ્યપરિત્યાગી ૨૮૪
પ્રાત્યચિક ૧૯	પ્રોષ્ઠક ૩૨૬
પ્રાત્યતિક ૮૮૫	પ્રોષ્ઠિલદેવ ૭૪૪
પ્રાદુઃકરણ ૩૩૯	ફલ ૮૫૨, ૮૬૯, -ધર્મ ૧૩.
પ્રાદેષિકા ૪૧૫	ફલિકોપહૃત ૩૦૮
પ્રાદેષિક્રી ૪૧૧	ફલ્યુ ૭૦૨
પ્રાધુનિક ૬૦૫	ફૂલ ૧૯૯
પ્રાભૂત ૨૫૧, ૨૫૨; -પ્રાભૂતિકા ૨૫૧;	ફેનમાલિની ૫૯૯, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨,
-અપ્રાભૂત ૨૫૧	૬૩૭
પ્રાભૂતિકા ૩૩૯	બકુલ ૭૦૧
પ્રામિત્ય ૩૩૯	બકુસ ૨૮૬
પ્રાયશ્ચિત ૨૪, ૧૨૯-૩૦, ૧૩૨, ૧૩૪,	બકુશ નિર્મન્ય ૨૮૮
૧૩૬, ૧૪૩, ૨૫૨, ૭૬૪; -કરણ	બત્રીસી ૯૪
૧૭	બાહ ૩૩૫; -પાશ્વ ૨૫૪ ૫૩૨
પ્રાચટ ૩૨૦, ૫૨૭,	બલ ૪૩૫-૩૬, ૪૮૧, ૪૯૦-૯૩,
પ્રાસાદ ૪૫૪	૪૯૮-૯, ૬૫૪, ૭૪૦, ૭૫૩,
પ્રાતચારી ૧૪	૭૫૯, ૮૩૦; -હૃદ ૫૯૧; ૫૯૩;
પ્રાંતજીવી ૧૫	-દેવ ૨૦૩, ૩૪૭, ૬૦૨, ૬૩૪,
પ્રાંતાહારી ૧૫	૬૭૯, ૬૮૦-૧, ૭૨૬, ૭૪૫,
પ્રિય ૫૩૨; -દર્શન ૫૬૬, ૬૧૯, ૬૪૫,	૭૫૭-૮; -દેવગડિકા ૨૫૦; -દેવનો
-દર્શના ૩૨૯; -ધર્મ ૮૩૨;	પૂર્વભવ ૭૫૨; -દેવની માતા
મિત્ર ૭૫૨	૭૫૩; -દેવ-વાસુદેવ ૩૬૧; -દેવ
પ્રિય કર ૪૭૧	વાસુદેવ-પ્રતિવાસુદેવ ૭૫૨; -નિ-
પ્રિયગ્રુ ૭૦૦; -સમ ૭૦૩	દાનનું કારણ ૭૫૩; -નિદાનભૂમિ
પ્રિયક ૭૦૭	૭૫૩; -ભદ્ર ૩૩૨; ૭૫૮; -મદ
પ્રીતિમના ૪૭૩	૭૭; -વીર્ય ૪૩૮, ૭૪૮; -શ્રી
પ્રેક્ષાગૃહમંડપ ૬૪૭	૩૩૪; -સંપત્ત ૮૩૦
પ્રેક્ષાસંયમ ૨૯૭-૮	
પ્રેતશય્યા ૩૧	બલા ૩૪૮

બલાહકા ૫૬૦

બહુપુત્રી ૨૫૮

બહુપુત્રિકા ૪૮૮

બહુભાગિક ૨૪૯

બહુમાન ૩૪૪

બહુરત ૨૬૬, ૩૨૮, ૩૨૯

બહુરૂપા ૪૮૮

બહુલ ૨૪૯, ૬૯૯

બહુશ્રુત ૬૬; -પૂજા ૨૬૨

બહુશ્રુતતા ૫૧૭

બાંદી ૩૬૪

બાંધ ૫૩, ૫૭, ૬૦, ૬૨, ૭૧, ૭૯.

૧૦૫, ૧૬૪, ૨૫૮, ૩૯૮, ૪૪૫,

૫૫૪; -ઉદ્દન ૮૯૦; -દશા ૨૫૬,

૨૫૮

બાંધન ૪૩૮, -નામકર્મ ૪૩૮, -પરિ-
ણામ ૫૩૩; -મોક્ષ ૩૩૫-૬૫૬મ
૫૭,

બાંધુમતી ૭૦૩

બાંદર ૧૭૪, ૧૯૫, ૪૨૨, ૫૩૧, ૫૫૭;

-અપચિત ૧૯૩, -આકાશ ૩૫૮;

-તેજસ્કાય ૧૯૭, ૩૫૮; -નામ

૮૩, -પચિત ૧૯૩, -વન-

સ્પતિ ૧૯૮, ૩૫૮, ૪૦૫; -વાયુ-

કાય ૧૯૭, ૩૫૮; -સપરાય

સરાગસમ ૨૯૨-૩

બાર અગ ૨૩૬, ૭૧૬

બાર પ્રત ૭૩૧

બાલ ૩૪૮, ૮૪૭; -તપાકર્મ ૬૯;

-પડિત-મરણ ૩૮૪, ૩૮૭;

-મહાચારી ૬૫; -મરણ ૩૮૪,

૩૮૭

બાહા ૫૭૧

બાહુમ્મ ૨૪૪, ૨૫૮

બાહુબલિ ૭૬૦

બાહુચુક ૮૮૪

બાહુ તપ ૧૨૮

બાહુ પરિષદ ૩૬૨, ૪૯૯

બાહુબાંધમાત્રોપધિ ૩૯૮

બાહુબાહુનુયોગ ૧૬૯

બાંધ ૬૧

બિંદુસાર ૨૬૧

બિંદુરૂપ ૩૯૫

બિંદુસાર ૭૪૦

બીજ ૧૯૯, -રુચિ ૨૭૯, -સહ ૧૯૮;

-સૂક્ષ્મ ૧૯૯

બીમલ ૪૨૯

બુદ્ધ ૮, ૧૦, ૧૧, ૨૭, ૨૮, ૩૦-૧,

૬૪, ૬૭, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૫૭,

૧૬૦, ૨૦૪, ૨૮૩, ૩૩૦, ૩૩૫,

૩૩૭, ૪૬૮, ૫૧૨, ૬૦૬, ૬૮૨,

૬૮૪, ૭૧૫, ૭૨૦, ૭૩૩, ૭૪૬,

૭૬૫, ૭૮૭, ૮૧૫, -ચર્ચા ૭૨૦;

-બાંધિત જ્ઞાન ૨૬૪; -બાંધિત

સિદ્ધ ૧૮૯

બુદ્ધિ ૨૨૦, ૫૯૦, ૫૯૪, ૬૩૨, ૬૩૭,

-દેવી ૫૯૪, ૫૯૫, ૬૨૩

બુધ ૫૦૧, ૮૩૭, -હૃદય ૮૩૭

બુદ્ધકલ્પ ૨૧, ૬૭, ૧૩૨, ૧૩૩,

૧૪૩, ૧૫૩-૪, ૩૧૧, ૩૨૦,

૭૨૨, ૭૬૫, ૭૭૮, ૭૮૬, ૭૯૯,

૮૦૪, -ભાષ્ય ૧૬, ૧૪૪, ૭૮૮

બુદ્ધસમહસીસૂત્ર ૪૮૯

બુદ્ધદાચના ૬૯૧

બૃહસ્પતિ ૪૬૮, ૫૦૧, ૬૦૫, ૬૦૬
 બે શરીરવાળા ૫૫૮
 બેશરીરી ૪૦૦
 બાદિક ૩૨૮
 બાધિ ૧૦, ૧૧; -લાભ ૯
 બાલિદંભિપે ૮૮૫
 બૌદ્ધ ૪, ૨૮, ૩૫, ૪૧, ૪૨, ૪૪,
 ૪૬, ૪૯, ૫૨, ૫૫, ૫૬, ૬૨,
 ૬૩, ૧૦૮, ૧૬૦, ૨૬૫, ૨૮૧,
 ૩૨૪, ૩૩૬, ૩૩૭, ૫૫૫, ૫૬૨,
 ૫૬૩, ૬૮૦, ૬૯૨, ૬૯૬, ૬૯૭,
 ૭૩૩, ૭૪૭, ૭૫૧, ૭૬૫, ૭૮૯,
 ૮૨૫, ૮૩૩, ૮૩૪, ૮૩૭, ૮૪૧
 -૪૩, ૮૪૬, ૮૪૮, ૮૫૭, ૮૫૯,
 ૮૭૦-૪; -અંથ ૧૮; -પરપર
 ૮૩૬, -મત ૩૩૬; -શાસ્ત્ર ૩૩૫;
 -સંધ ૩૩૭, ૭૬૩
 બ્રહ્મ ૧૫૮, ૧૬૪, ૩૩૬, ૩૭૦,
 ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૪૮, ૪૬૧, ૪૬૫,
 ૫૨૫, ૭૪૭, ૭૫૩; -કાથિક
 ૪૪૪, ૪૫૩; -કાંત ૩૭૦; -કૃદ
 ૩૭૦; -ગુપ્તિ ૧૧૦; -ચક્ર
 ૪૩૫; -ચર્ચ ૫, ૧૩-૧૪, ૪૨,
 ૨૦૯, ૨૮૫, ૭૩૦; -ચર્ચઅધ્યયન
 ૨૫૨, -ચારી ૨૮૪, ૭૧૬, -હત
 ૬૯૮, ૬૯૯, ૭૪૭, ૭૪૯, ૮૨૮;
 -દ્વન ૩૭૦; -પ્રભ ૩૭૦, -લેચ
 ૩૭૦; -લોક ૪૧, ૩૬૫, ૩૬૮,
 ૪૦૫, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૭૦, ૪૭૨-૩,
 ૪૭૬-૭૯, ૪૮૧, ૪૮૩, ૪૮૫,
 ૫૧૦, ૫૧૧, ૫૫૬, ૬૮૪, ૭૫૫;
 -લોકાવતસક ૩૭૦; -વૃણ

૩૭૦; -મૃગ ૩૭૦; -શીચ ૧૩;
 -સૃષ્ટ ૩૭૦; -સ્થાવરકાય ૧૬૪
 બ્રહ્મા ૬૦૫
 બ્રહ્મદ્રવ ૩૩૫;
 બ્રહ્માવતસક ૧૫૮
 બ્રહ્માવત ૩૬૦
 બ્રહ્મોત્તર ૩૭૫
 બ્રહ્મોત્તરાવતસક ૩૭૦
 બ્રાહ્મણ ૨૧૦, ૨૫૬, ૮૪૮; -કુલ ૭૧૫
 બાક્ષી ૭૦૨, ૭૬૦, ૮૮૫, ૮૮૬
 ભક્તકથા ૪૩, ૪૪
 ભક્તપાન ૧૬૬, ૧૨૮, ૨૩૨, ૭૮૦;
 -સંકલિત ૩૦૨
 ભક્તપ્રત્યાગયાન ૩૮૩, ૩૮૭
 ભક્તભોજનકથા ૨૭૨
 ભક્તિ ૩૪૪
 ભક્ષકાભ ૮૪૭
 ભગ ૬૦૫
 ભગવતી (સાર) ૫, ૨૨, ૨૪, ૪૫,
 ૪૮, ૪૯, ૫૧, ૭૫, ૭૦, ૭૯,
 ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૧૬, ૧૧૮, ૧૧૯,
 ૧૨૧-૧૨૨, ૧૨૫, ૧૩૨, ૧૩૬,
 ૧૪૩, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૫૦,
 ૧૬૦, ૧૬૭, ૧૭૨, ૧૯૩-૬,
 ૨૦૧-૩, ૨૦૬, ૨૧૦, ૨૧૪,
 ૨૧૭, ૨૨૭, ૨૩૧, ૨૩૬-૭,
 ૨૬૦, ૨૬૮, ૨૯૫, ૩૨૯, ૩૩૦,
 ૩૩૫, ૩૪૯, ૪૩૬, ૪૫૭, ૪૮૬,
 ૪૯૫, ૪૯૭, ૫૧૮, ૫૧૯, ૫૨૧,
 ૫૨૬, ૫૩૦, ૫૩૨, ૫૩૪, ૫૩૭,
 ૫૪૭, ૭૨૦, ૭૩૭, ૭૪૧, ૭૪૩,
 ૭૭૬, ૮૦૪, ૮૬૫, ૮૬૬

ભગવાન (મહાવીર) ૩, ૭૦, ૮૦,
૯૧, ૨૧૪, ૩૨૨, ૩૨૬, ૩૮૧,
૩૩૩, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૯૩, ૩૯૭,
૪૦૮-૯, ૪૨૦, ૪૩૦, ૪૬૭,
૮૬૮, ૮૯૧, —ના દશ ઉપાસક
૨૩૬, —ની ધર્મકથાઓ ૨૩૭,
૭૩૮, ૮૮૩, —નો સ્વર ૬૮૪

ભગાલી ૨૫૭

ભટખાદિતા ૭૬૭

ભણિતિ ૮૮૨

ભદ્રિલા ૭૩૬

ભદ્ર ૩૭૧, ૭૨૬, ૭૫૩, ૭૫૭, ૭૫૯,
૮૨૧, ૮૬૦, ૮૬૧, —પ્રકૃતિ ૬૮

ભદ્રબાહુ ૧૫૯, ૨૫૦, ૭૩૭

ભદ્રશાલ ૫૬૮, —વન ૫૮૯, ૬૨૭, ૬૩૪

ભદ્રા ૩૧૨, ૩૧૪, ૬૪૮, ૬૫૨, ૭૨૭
૭૪૬, ૭૫૩

ભદ્રિકપુર ૬૬૯

ભદ્રોત્તર પ્રેતિમા ૩૧૪, ૩૪૨

ભદ્રોત્તરાવત સંક ૩૭૧

ભય ૨૯, ૭૬, ૪૩૮, —કથા ૪૪, —કાન
૬૩, —પ્રતિસેવના ૧૩૨, —વિવેક
૧૧૨, —સંજ્ઞા ૪૧૬, —સંચાન ૪૧૭,
૭૩૭

ભયાલિ ૭૨૬

ભરણી ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૮,
૫૦૮, ૬૦૪, ૬૧૭, ૭૦૧

ભરત ૫૦૪, ૫૦૬, ૫૭૦, ૫૭૨, ૫૯૦,
૬૦૭, ૬૨૮, ૬૩૦, ૬૩૬, ૬૩૮,
૬૪૨, ૬૪૪, ૬૫૮, ૭૩૧, ૭૪૬,
૭૪૭, ૭૫૮, ૮૨૮, ૮૬૩, —ચક્ર-
વર્તી ૩૮૫, ૭૪૮

ભરતવર્ષ ૫૭૭, ૬૦૯, ૬૨૦, ૬૪૧,
૬૮૭, —ના ભાવી બહદેવદિ ૭૫૭,
—ની ઉત્સર્ગિણીની ચોવીશી ૭૨૫

ભરતસૂર્ય ૫૦૩

ભરતૈરવત ૩૫૯, ૪૦૪, ૬૦૭, ૬૭૯
ભર્તા ૮

ભવ ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૧, ૩૪૫, ૩૬૮;
—ધારણીય ૩૮૯, ૪૦૨, ૪૦૫,
૪૦૬, ૪૪૩

ભવનપતિ ૬૭, ૮૦, ૯૦, ૧૭૭, ૧૭૯
૨૧૫, ૨૮૦, ૩૨૨, ૩૪૬, ૩૮૨,
૩૯૮, ૩૯૯, ૪૦૧, ૪૦૬, ૪૦૮,
૪૦૯, ૪૧૭, ૪૨૩, ૪૨૬, ૪૩૦-
૨, ૪૩૮-૯, ૪૪૧, ૪૪૩, ૪૫૩,
૪૫૪, ૪૭૯-૪૮૧, ૪૮૩, ૫૦૦,
૭૨૧

ભવનવાસી મન્દ ૪૮૬

ભવનાવાસ ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૮૬

ભવપ્રત્યય ૨૧૮, ૩૨૫

ભવસિદ્ધિ ૧૯૩

ભવરિયતિ ૩૪૫-૬

ભવાની ૬૨૭

ભવાન્ત ૭૩, ૩૪૬

ભવાશ્રવ ૩૫

ભવ્ય ૧૫૭, ૧૭૪, ૧૭૮, ૧૯૩, ૪૨૬;
—શ્રવ ૮૯, ૧૭૮, —દ્રવ્યદેવ ૪૫૩,
—નારક ૧૭૮; —અભવ્ય ૧૮૧

ભગસૂક્ત ૨૦૦

ભાગીદાર ૮૧૬

ભાદ્રપદા ૫૦૮, ૭૦૧

ભાનુ ૬૬૯

ભારત વર્ષ ૨૦૧

ભારદ્વાજ ૭૩૯, ૮૪૭

ભારવાહક ૨૮૨

ભારે કર્મી ૨૮૫

ભાર્યા ૮૫૫

ભાર્યાનુરાગ ૭૫૩

ભાવ ૩૮, ૧૪૨, ૧૭૧, ૨૭૬, ૪૩૭,
૫૧૯, ૫૨૦, ૫૩૧, ૫૩૮-૪૩,
૮૨૫, ૮૨૬, ૮૩૬, ૮૩૮, -અનુ-
જ્યુકતા ૩૮; -અવગાહના -૪૦૬,
-જ્યુતા ૧૦૯; -કેતુ ૪૮૯, ૬૦૬,
૬૧૮

ભાવચક્ષુ ૨૦૯

ભાવધર્મ ૧૨

ભાવદેવ ૪૫૩

ભાવના ૧૦૬, ૧૧૧, ૧૨૧, ૧૨૪,
૧૨૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૭૨૯, ૭૩૦

ભાવપ્રત્યનીક ૭૭૬

ભાવપ્રમાણ ૨૭૬

ભાવલેશ્યા ૨૦૪, ૨૧૪

ભાવલૌક ૫૫૪

ભાવશાસ્ત્ર ૩૮

ભાવશુદ્ધ ૧૧૯

ભાવસંસાર ૧૯૦

ભાવસત્ય ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૨૩, ૩૦૦

ભાવિત ૩૭૧

ભાવિતા ૭૦૧

ભાવિતાત્મ ૫૨૫

ભાવિતાભાવિતાનુયોગ ૧૬૯

ભાવેન્દ્ર ૪૮૦, ૫૧૩

ભાષક ૧૭૩, ૪૨૭

ભાષા ૫૦, ૧૦૯, ૨૩૨, ૩૦૧, ૩૧૫,
૫૪૫; -અધ્યયન ૧૦૯, ૨૫૯;

-અનુજ્યુકતા ૩૮; જ્યુતા ૧૦૯;

પર્યાપ્ત ૪૨૭; -વચ્ય ૨૬૦;

-શબ્દ ૫૪૫; -શુદ્ધિ ૧૦૯;

-સમિતિ ૩૨, ૪૫, ૧૧૩

ભાષિત ૫૨

ભાષ્ય ૧૪૩, ૧૫૩, ૧૫૪, ૩૨૮, ૫૧૨;
-કાર ૧૦૯

ભાસ ૬૦૬; -રાશિ ૬૦૬

ભાસુર ૩૬૯

ભાગિક ૩૧૦-૧

ભિક્ષા ૩૦૫; -ચર્યા ૧૨૮; -જીવન
૭૩૦

ભિક્ષુ ૪૫, ૩૪૫, ૮૭૧-૨; -પ્રતિમા
૨૫૭, ૩૧૪-૧૭, ૩૪૩

ભિક્ષિલ ૩૭૨

ભિક્ષ્યા ૭૬

ભિન્ન ૫૪૬; -પિંડપાતિક ૧૫;
-અનુયોગ ૮૭૭

ભિસોલ ૮૮૪

ભીમ ૪૮૨, ૭૫૮; -સેન ૬૮૭

ભુજગવતી ૪૮૮

ભુજગા ૪૮૮

ભુજંગ ૪૫૫

ભુજગરિસર્પ ૩૨૩; ૩૯૩, ૪૪૨

ભુવનપતિ ૪૪૨

ભૂગોલ ૫૫૧

ભૂત ૪૫૫; -ગ્રહા ૩૩૪; -ગ્રામ ૧૯૨;

-વાહ ૨૬૦; -વાદીન્દ્ર ૪૮૨;

-વિદ્યા ૨૬૪; -અવતંસક ૬૫૦

ભૂતા ૪૯૦, ૬૫૮

ભૂતાનંદ ૪૨૫, ૪૮૧, ૪૮૪, ૪૮૬,
૪૮૭, ૪૯૨, ૪૯૩, ૪૯૬

ભૂતિકર્મ ૧૮, ૪૩૫
 ભૂમિદાન ૪૩૫
 ભૂતેન્દ્ર ૪૮૨, ૪૮૮
 ભૂમધ ૫૨૫
 ભૂમિ(અકર્મભૂમિ) ૨૦૨, ૪૦૨, ૫૭૩,
 ૫૭૪, ૬૩૧, ૬૪૨, ૬૬૦, -(કર્મ
 ભૂમિ) ૨૦૨, ૬૩૩, ૬૪૨, ૬૬૦
 ભૂપણ શબ્દ ૫૪૬
 ભૂતકે ૮૧૬, ૮૪૪
 ભૂતાંગિ ૫૭૪, -વૃક્ષ ૫૨૪
 ભુમ ૬૮૮
 ભેદ ૫૩૫, ૫૩૬, ૮૯૪
 ભેદન ૪૩૭
 ભેદ પરિણામ ૫૩૩
 ભોમ ૨૮, ૪૩૮, ૮૧૬, ૮૪૭
 ભોમ'કર ૫૬૦
 ભોમ પુરુષ ૮૧૬
 ભોમવતિકા ૮૮૫
 ભોમવતી ૫૬૦
 ભોમમાલિની ૫૬૦
 ભોગાશા ૭૬
 ભોળનો પરિણામ ૩૭૯
 ભૌમ ૨૬૬, ૪૭૩
 ભૌમેય નગર ૪૨૨-૨૩
 ભૌમેય વિહાર ૫૧૬, ૫૧૭
 મકાર ૮૯૩
 મગ ૩૯૪
 મગધ ૫૬૨
 મધવા ૭૪૬
 મધા ૪૬૪-૬૬, ૪૬૮, ૫૦૮, ૫૧૫,
 ૬૦૪, ૭૦૦, -રાજી ૪૭૪

મહિગમનિકા ૪૯, ૯૭
 મહા ૧૬૫
 મણિ ૫૫૯, ૭૫૧, -કંચન ૬૩૬,
 -ફલ ૫૮૭, ૬૨૨, કાચન ૫૯૦;
 -નામ ૩૩૩, -ચાક ૮૮૪, -પેટકો
 ૬૪૭, -લક્ષણ ૮૮૩, -અમ
 ૫૭૫, ૬૮૮; -અમ વૃક્ષ ૫૨૫
 મતિઅજ્ઞાનક્રિયા ૩૬
 મતિજ્ઞાન ૬, ૧૫૯, ૨૨૦, ૩૪૪
 મતિજ્ઞગદોષ ૨૨૯
 મતિસંપત્તિ ૭૭૦
 મત્તજલા ૫૯૯, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨,
 ૬૩૭
 મતાંગક ૫૭૪, ૬૮૮
 મતાંગકવૃક્ષ ૫૨૪
 મત્સ્ય ૨૦૧, ૩૨૨, ૮૭૧
 મથુરા ૫૭૭, ૭૫૩
 મદ ૪૩, ૭૫, ૭૭, ૪૮૬, ૪૮૬;
 -સ્થાન ૭૭, ૭૩૦
 મદ્યકે ૧૬૭
 મધ અને પ્રમાદસ્થાન વિરમણ ૧૨૨
 મધપ્રમાદ ૪૨
 મધ્યાપાર ૨૮૧
 મધુકૃષ્ણ ૮૬૬
 મધુકૃષ્ણ ૭૫૩, ૭૫૬
 મધુર ૪૦૬, ૫૪૪
 મધુસિક્ત ૮૮૩
 મધ્યપ્રદેશ ૧૬૮, ૫૧૬
 મધ્યમ ૮૭૯, -અપાપા ૮૯૫; -આમ
 ૮૮૦, -પરિવર્ત ૩૬૨, ૪૯૬; -પુરુષ
 ૮૧૬, -માર્ગ ૩૩૬; પ્રતિપાદન
 ૩૩૬

મધ્યમા ૫૨૨

મન ૩૫, ૫૦, ૩૩૩, અગ્રિપિત ૪૩૨,

-અસંયમ ૨૬૮, -આમ ૫૩૨;

-ગુપ્તિ ૧૧૧, ૧૧૩; -દંડ ૪૬,

૪૩૦, ૭૩૦, -પરિચારક ૪૨,

-પ્રયોગક્રિયા ૩૬; -પ્રણિધાન

૪૩૧; -યોગ ૫૦, ૨૧૬, ૩૨૪,

૩૨૫; -યોગી ૧૭૪, -વિનય ૧૪૫,

-સંયમ ૨૬૫, ૨૬૭, -સંવર ૧૦૭,

-સંકેલશ ૩૦૨; સમન્વાહાર

૩૦૦, -સુપ્રણિધાન ૪૩૧-૨,

મન.પર્યાય ૩૩, ૨૧૭, ૨૧૮, ૩૧૬,

૩૪૪; -ગિન ૬૭૬, -જ્ઞાનાવરણી

૭૩, -જ્ઞાની ૬, ૧૭૫, ૧૭૬

મન:શીલ ૬૧૨

મનુ ૩૬૮

મનુષ્ય ૪૬, ૪૭, ૫૦, ૬૨, ૬૮, ૯૦,

૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૯૧, ૧૯૨,

૨૦૧-૩, ૨૧૮, ૩૨૩, ૩૪૬-૭,

૩૫૬, ૩૮૨, ૩૮૮, ૩૯૪, ૪૦૧,

૪૦૨, ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૧૭-૨૦,

૪૨૨, ૪૨૬, ૪૩૧, ૪૩૬, ૪૪૦,

૪૪૨-૪, ૪૫૮, ૬૦૮, ૬૧૬,

૬૩૦; -ક્ષેત્ર ૪૫૬, ૫૦૨, ૬૪૩,

૬૪૪, ૬૭૫; -ગાત્રે ૨૦૭, ૨૦૮,

૩૯૭; -દંડક ૪૧૫; -સંવ ૪૫૨;

-લોક ૧૩૮, ૪૫૦-૧, ૪૭૦, ૫૧૫,

૫૫૬; -યોગ્યકર્મભધ ૬૮; -શ્રેણી

૨૪૮; -સંસાર ૧૯૧; -આહાર

૩૮૦; -ઈન્દ્ર ૪૮૦;

મનોહા ૫૩૨

મનોરમા ૬૪૬, ૭૦૧

મનોહર ૩૭૦, ૪૭૧, ૪૭૩, ૫૬૬

મનોહરા ૭૦૧

મન્યાન ૩૮૬

મરણ ૩૮૧-૫, ૩૮૭; -કાલ ૫૨૧;

-ભય ૪૧૭; -અનિતક સંલેખના

૭૬૪; -આશંસા ૭૮; -આશા

૭૭

મરુત ૪૭૪

મરુદેવ ૬૮૮, ૭૩૨

મરુદેવી ૧૮૬, ૩૮૬, ૬૮૮, ૬૮૯

મલયગિરિ ૭૧૨; -ટીકા ૭૦૭

મલ્લિનાથ ૮૬૧

મલ્લી ૨૬૦, ૬૬૭, ૭૦૨, ૭૧૦,

૭૧૬-૮, ૭૩૩, ૭૩૭ ૭૫૬;

-કુંવરી ૭૬૨; -તીર્થ કંર વિષે

મતલેદ ૭૩૮

મસારગદલકાંડ ૫૧૫

મસૂર ૩૯૪

મસ્તુલિંગ (મનુ હુંગ) ૩૯૫

મહતી ૩૪૨; -ભદ્રોત્તર ૩૪૩; -મોક

પ્રતિમા ૩૧૩, -વિમાન વિભક્તિ

૨૫૮; -સર્વતોભદ્રા ૩૪૧-૪૨

મહત્તરિકા ૪૫૪, ૫૬૦

મહર્ષિ ૨૧

મહાઅધ્યયન ૨૬૦

મહાધકાર ૧૬૬

મહાકવ્ય ૫૭૫, ૫૯૧, ૬૨૫

મહાકવ્ય ૪૮૮

મહાકાવ્ય ૪૮૨, ૪૮૮

મહાકાવ્ય ૩૫૩, ૩૭૨, ૪૨૧, ૪૫૪,

૪૮૨, ૪૮૫, ૪૮૭, ૫૫૮, ૬૦૬,

૬૧૧; -પાલ ૪૬૬; -પ્રભ ૪૬૬

મહાકુમુદ ૩૭૧	મહાપુરિઃ ૩૭૧
મહાકૃષ્ણ ૬૦૦	મહાપુરુષોક્તિ ૭૨૧
મહાકલ્પલેખ ૪૮૨	મહાપૌરુષ ૫૯૪-૫, ૬૨૩, ૬૩૨, ૬૩૭, ૬૪૫
મહાગિરિ ૩૩૩	મહાપ્રભાતિ ગૌતમી ૭૮૭
મહાગ્રહ ૪૬૭, ૫૮૯	મહાપ્રભા ૩૬૯
મહાધામ ૩૬૯, ૩૭૦, ૪૫૫, ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૫, ૪૯૦, ૭૩૨	મહાભક્તિ ૭૩૨, ૭૪૮
મહાચન્દ્ર ૭૩૨	મહાભાલ ૭૫૭
મહાતીરા ૬૦૦	મહાભદ્ર ૩૭૧, ૭૨૮
મહાદામ્બી (મહાદામર્જી) ૪૯૪	મહાભદ્રા ૩૧૨-૩૧૪
મહાદેવ ૭૪૪	મહાભીમ ૪૮૨, ૪૮૮, ૭૫૮
મહાદ્રુમ ૨૭૨, ૪૯૧, ૪૯૩	મહાભીમચેત ૬૮૭
મહાધાતમી ૬૧૯, ૬૪૪	મહાભોગ્યા ૬૦૦
મહાન ૫૫૯	મહામાઠર ૪૯૪
મહાનન્દિઆવર્ત ૩૭૧	મહામેષ ૧૯૬
મહાનન્દિઆવર્ત ૪૮૫	મહામોહનીય રથાન ૬૪
મહાનદી ૬૩૦, ૬૬૬	મહામોહમલાયન ૬૭
મહાનરક ૫૫૮, ૫૬૧	મહાચરા ૭૩૨, ૭૪૮
મહાનલિન ૩૭૧	મહાચાન ધોષ ૧૬૦
મહાનિર્ભરા ૧૨૬-૭	મહારમ ૬૮
મહાનિમિત્ત ૨૬૬	મહારણી કુટુંબી ૮૧૬
મહાનીલા ૬૦૦	મહારાણી ૪૮૬-૮૯, ૫૦૦, ૫૭૫
મહાપક્ષ ૩૭૧, ૫૯૨, ૫૯૪, ૫૯૫, ૬૨૨, ૬૨૫, ૬૩૧, ૬૩૭, ૬૪૧, ૭૨૫, ૭૨૮, ૭૩૧, ૭૪૭, ૭૫૯; -મહાનિધિ ૭૫૦, -પક્ષ ૬૪૪	મહારિષિ ૪૯૨
મહાપરિણા ૨૫૨, ૨૫૯	મહારૌરવ ૩૫૩, ૪૨૧, ૫૫૮
મહાપર્વવચ્ચાન ૧૨૬-૭	મહાલોહિતાક્ષ ૪૯૧
મહાપાતાલ ૪૪૪, -પથરા ૬૧૧	મહાવચ્ચ ૫૭૫, ૫૯૨, ૬૨૫
મહાપુરા ૫૭૬, ૬૨૭	મહાવચ્ચ ૫૭૬, ૫૯૨, ૬૨૬
મહાપુરુષ ૪૮૮, ૬૭૭, ૬૭૯, ૬૮૦	મહાવચ્ચ ૪૯૪
મહાપુરુષ ૩૭૦	મહાવિકૃતિ ૩૭૯
	મહાવિદેહ ૫૦૨, ૫૦૬, ૫૭૩, ૬૩૧, ૬૩૮, ૬૮૧, ૬૮૫; -નો વચ્ચરકાર ૬૬૨, -વચ્ચ -૬૦૯

મહાવિમાન ૫૫૮; -વિભક્તિ ૨૬૨
 મહાવીરભાષિત ૨૫૮
 મહાવીરવિવાહ ૩૩૦
 મહાવીર ૪, ૧૧, ૧૪, ૨૯, ૩૨, ૧૧૫,
 ૨૩૭, ૨૮૨, ૩૦૫, ૩૨૭-૩૩,
 ૬૮૬, ૭૦૪, ૭૦૬, ૭૧૫-૨૦,
 ૭૨૨, ૭૨૯-૩૦, ૭૩૪, ૭૪૦,
 ૭૪૩, -ના ગણધર ૭૨૩, ૭૩૯;
 -ના ગણ ૭૨૩; -ના પૂર્વ છ ભવ
 ૭૩૭, -ના પ૩ શ્રમણો ૭૨૫; -ના
 સમકાલીનો ૭૨૪; -સ્તુતિ ૨૫૯;
 -સ્વામીનો આચારધર્મ ૨૩૧
 મહાવૃક્ષ ૬૪૪
 મહાવૃષ્ટિ ૮૯૦
 મહાવ્રત ૨૫, ૨૬, ૧૦૮, ૧૨૧,
 ૭૩૦-૧, ૭૬૩
 મહાચાતક ૨૫૭
 મહાશિવ ૭૫૩
 મહાશુક ૪૧, ૩૬૬, ૩૭૧, ૪૦૫,
 ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૭૬,
 ૪૭૭, ૪૮૧, ૪૮૩, ૪૯૦
 મહાશ્વેત ૪૮૨, ૪૯૪
 મહાસાગર ૭૨૧
 મહાસામાન ૩૭૧
 મહાસેન ૬૯૯, ૭૩૨
 મહાસૌદામ ૪૯૧
 મહાસ્વપ્ન ૭૨૦
 મહાહરિ ૭૪૭
 મહાહુદ ૬૨૯, ૬૪૨
 મહાહિમવત ૫૭૮; -રુકમી ૬૬૧
 મહાહિમવાન ૫૮૯, ૬૩૧, ૬૩૬, ૬૩૮;
 -દેહ ૫૮૬-૮, ૬૨૨; -વર્ષધર
 ૬૨૦

મહિત ૩૭૨, ૩૭૬
 મહિષાનીક ૪૯૧, ૪૯૩
 મહી ૩૨૦, ૫૯૯, ૬૦૦
 મહેન્દ્ર ૫૧૦, ૫૧૧; -ધ્વજ ૬૪૭
 મહેશ ૫૬૧, ૫૬૨
 મહેશ્વર ૪૮૨
 મહોરગ ૪૫૫, ૫૬૧, ૫૬૨; -ધ્વજ
 ૪૮૨; -ધ્વજ અતિકાય ૪૮૮
 મખલી ૨૦૪
 મગલ ૪૬૮, ૫૦૧
 મંગલા ૬૯૭
 મંગલાવતી ૫૭૫, ૫૬૨, ૬૨૫; -દેહ
 ૫૮૮
 મંગલાવર્ત ૩૭૦, ૫૭૫, ૫૬૧
 મંગી ૮૮૦
 મંજુષા ૫૭૬, ૬૨૬
 મંડન ૭૫
 મંડલ ૪૫૭-૮, ૪૬૦-૬૨, ૫૦૩-૫;
 -ખંધ ૮૯૩
 મંડલી ૮૪૭
 મહિતપુત્ર ૭૨૩-૪, ૭૩૯
 મંડુક ૨૦૧
 મંત્ર ૨૬૪, ૩૪૦; -ગત ૮૮૩; -શૌચ
 ૧૩; -અનુયોગ ૨૬૬
 મંદ ૮૬૦, ૮૮૪; -હાથી ૮૬૧
 મંદર ૨૫૮, ૫૬૬, ૫૭૮, ૫૯૧,
 ૬૩૮, ૬૫૨, ૭૦૩; -ચૂલિકા ૬૪૪
 મંદા ૩૪૮
 માગંદી ૨૬૦
 માગધ ૬૦૯, ૬૩૨
 માગધિક ૮૮૩
 માધવતી ૪૭૪, ૫૧૫

માઠર ૪૬૪
 માણવક ૪૬૮, ૬૦૬, -મહાનિધિ ૭૫૦
 માણ્વિક ૪૮૨, ૪૮૮
 માતંગ ૨૫૭, -વિદ્યા ૨૬૪
 માતળ ૬૩૩, ૬૩૫, ૬૩૮; -હૃદ
 ૫૮૩, ૬૨૧
 માતા ૪૪૭, ૭૫૩
 માતા-પિતા ૮, ૮૪૫
 માતૃ-અંગ ૩૬૫
 માતૃકાઅક્ષર ૮૮૬
 માતૃકાનુયોગ ૧૬૯
 માતૃકાપદ ૨૪૮, ૨૬૧, ૮૮૬
 માન ૩૫, ૪૨, ૪૫, ૪૬, ૫૩-૪, ૬૧,
 ૭૫, ૭૮, ૭૯, ૨૧૧, ૨૭૫, ૩૯૯,
 ૪૨૯, ૭૩૦, -પ્રત્યયા ૪૧૪-૫,
 -વિવેક ૧૦૭, -૩૦૦; -સંજ્ઞા ૪૧૬
 માનવ ૪૦, -ગણ ૭૨૩
 માનસ ૪૬૩
 માની ૫૬૦-૩
 માની ૫૬૦-૩
 માનુષીગર્ભ ૩૬૫
 માનુષોત્તર ૩૬૮, ૬૪૫, ૬૫૩, ૭૨૧,
 ૭૨૨
 માયા ૪૨, ૪૫, ૬૭, ૫૩, ૫૪, ૬૧,
 ૭૬, ૭૮, ૭૯, ૧૩૫, ૨૧૧, ૩૯૯,
 ૭૩૦, -કથાથી ૧૭૪; -નિશ્ચિત
 ૩૯, -પ્રત્યય ૪૧૨-૫; -મુખાત્યાગ
 ૧૦૮, -વિવેક ૧૦૭, ૩૦૦, -રાહ્ય
 ૧૩૯
 માયાની ૬૮, -ચૃત્તિકા ૪૧૪
 માર ૫૬૧
 મારણાન્તિક ૧૭, ૩૮૮-૯, ૪૪૪,

-સહનશીલતા ૩૦૦; -આરાધના
 ૧૭, -સમુદ્ધાત ૪૦૪
 મારુત ૪૦૦
 માર્ગ ૩૭, ૬૮, ૨૫૬, ૮૫૫, -અંતરાય
 માર્ગતઃ પ્રતિબદ્ધ ૭૬૬
 માર્દવ ૧૩-૪
 માલકાર ૪૬૧
 માલિકયા ૪૪
 માલિ ૭૦૧
 માલિપદ્ધત ૩૩૬
 માલ્ય ૩૭૨, ૮૮૪, -વંત ૫૮૨, ૫૮૫,
 ૬૩૩, -વંતહૃદ ૬૩૫; -વાન
 ૫૮૧, ૫૯૧, ૫૯૫, ૬૩૪, ૬૩૫,
 ૬૪૦, -વાનપર્વત ૬૨૧; -અલકાર
 ૮૮૫
 માપતુષ ૫૨
 માસ ૧૬૪
 માસિક અનુદ્ધાતિક ૨૫૩
 માસિક ઉદ્ધાતિક ૨૫૩
 માહાત્મ્યકથા ૪૪
 માહૈન્દ્ર ૪૧, ૧૬૬, ૩૬૫, ૩૬૮, ૩૭૦,
 ૩૭૫, ૪૨૩-૪, ૪૪૧-૨, ૪૭૦,
 ૪૭૨-૩, ૪૭૬-૭, ૪૭૯, ૪૮૧,
 ૪૮૩, ૪૮૫, ૪૯૧, ૪૯૫, ૫૨૫,
 ૬૯૭, ૬૯૯, -કલ્પ ૪૭૩; -કર્ત
 ૩૭૧; ભવ ૩૭૦; -ઉત્તરાવતસક
 ૩૭૧
 માહૈશ્વરી ૮૮૫
 માગલિકપ્રેસ ૭૧૫
 માંડલિક ૬૫૩, ૭૪૫, ૮૧૬, -પર્વત
 ૬૫૩, -રાત્ર ૭૧૭
 માંડવ્ય ૮૪૭
 માંડુક્ય ૨૬૦

भांस ३६५; -व्यापार २८१
 भिनगा ४८७
 भितनाही २६७, ३३६, ४३६, ४४८
 भित्र ४३५, ५२५, ६०५, ८३८; -डेपी
 ६५२; -द्वेष प्रत्यय ४१५; -इप
 ८३८; -नाहन ६८६; -श्री ३३१
 मिथिला २६६, ५७७, ६६६, ७५३
 मिथ्या ४८; -कार ७७६; -ज्ञान ५, १६६;
 -त्व ३५, ३७, ४३, ५१, १४१,
 ४१०, -त्वमोहनीय ७८; -दर्शन ४२
 ७८, २७८. दर्शनप्रत्यय - ४१२;
 दर्शन वृत्ति ४१४-५; -दर्शनशब्द
 १३६, ४२६; -दृष्टि ५१, ६१, ६८,
 १७३, ३२०, ४२७; -दृष्टि तिर्य्य
 ४१४, -दृष्टिनारक ४१४; -दृष्टि-
 क्षवतपति ४१४, -प्रवचन २६५;
 अक्षिनिवेश २६, -अक्षिनिवेश
 प्रश्न १४८; -अचि ७८
 मिश्र ४८, ३६१, ३६८, ४३३, -मत
 ३३६; -परिणत ५३२; -वचन ३६
 मिथयलक्षण ८८
 भीभांसा १६०
 मुकुट ४३५
 मुक्त १५७, ८३८, -इप ८३६; -आक्षय
 १५८, ५६१,
 मुक्ति १३-४, १५३, १५८, २०८, २७२
 मुष्मन्डप ६४७
 मुगपक्ष ७३३
 मुहुमुपी ३४८
 मुह्य २७०; -एव २६६
 मुनिमुप्रत ६६७, ७१६, ७२६, ७४४;
 ७५६

मुमुंर १६७
 मुशल ४२२
 मुष्टियुद्ध ८८४
 मुसल ८८७
 मुमुंरी ४२२
 मुहूर्त २७५, ५२१, ५२५; -चिंताभक्षि
 ५२५
 मुंड २८६-६०
 मुंडन ७६३
 मूढ १०, ५०८, ८१५
 मूर्छना ८८०, ८८२
 मूर्छा ७६, ७७
 मूल १६६, ४६४-६, ४६६, ६०४, ७०१;
 -कर्म ३४०, -गुण २८०; -नय
 २७६, ३३८; -गुणप्रतिरोधना
 १३१; प्रकृति ५६; -प्रथमानुयोग
 २५०; -पीठ १६८, ३६४; -भाष्य
 ३२६, ३३०; -भाष्यकार ३२८;
 -अर्ह १३४
 मृग ८६०
 मृगगारिका २६३
 मृगवाहन ६८६
 मृगशिरः ४६८
 मृगशीर्ष ४६५, ४६६, ५०८, ७००
 मृगसिर ६०४
 मृगहाथी ८६१
 मृगवीथि ४६७
 मृगापुत्र २५६
 मृगावती ७५३
 मृतज्व ४०७
 मृदु ५४४
 मृदुकाक्षिणी ४४

मृदुता १३, १५३, २७२
 मृषा ३८; -भाषा १०६; -भनःप्रयोग
 ४३०; -वचनप्रयोग ४३०; -वाह
 ३७, ५४, ६६, १३२-३; -वाह
 प्रत्यय ४१५, -वाह विरमण ३२,
 १११, १२२, १२६, ३००,
 -विरमण १०७
 मेघ १६५, ३६६, ८४५, ८५७, -हरा
 ५६०, -गर्जना ४५०; -माहिनी
 ५६०, -मुष ६१७; -रथ ६६७,
 -रात्रि ४७४; -वती ५६०
 मेघविषाण ८५१
 मेतार्थ ७२३, ७३६, ७६३
 मेधा ३१७, ४८६
 मेरा ७४७
 मेर ४५५, ५०१, ५५६, ५६६, ६१६,
 ६४१, ६४३, ६५३, ६५६, ६७४,
 -बुद्धि ६२८; -वर्ष ५०३,
 ५६६, ६१४, ६१५, ६१८, ६२८,
 ६४१, ६५६, ७२१, -शिर ७२२
 मेघसंज्ञा ४६०
 मेघमुष ६१६
 मेत्रिक ८४७
 मेथुन ३७, ४०, १४४, २०६; -विरमण
 ३२, १२६, ३००, ४६६; -संज्ञा
 ४१६
 मोक्ष १५५, १५६, १६०, १६८, २४१,
 २५८, ३३५-६, ४४५, ४४८,
 ५५४, ७१५, -भार्ग १५५, २६३,
 ३१६
 मोह १०, १०५, -नीय ७०-२, ३६८,
 ५५६, -नीयकर्म ६४, ७५,
 ८७, ८८, ८६, ४१६, ७२१;
 -नीयस्थान ६४, २५७
 मथा -६१

मोक्ष ८४
 मोक्ष ७७८
 मोक्षविषाण ८४७
 मोक्षारी १४
 मोक्ष ७४०; -पुत्र ७२३-४, ७३६
 मोक्ष ८४७
 मोक्ष ३४०
 यक्ष ६६, ४४५; -आविष्ट ११७, ५३५;
 -आवेष्टान्य २६; -छन्द ४८२;
 -छन्द पूर्यभद्र ४८८
 यक्षिणी ७०३
 यक्षवेदि २०
 यक्षीय २६३
 यति ४४७, -धर्म १०६
 यथाभावात् २१२, २४६, -आदिन
 २०६, २६६, ४८०
 यथाप्रवृत्तिकरण १००
 यथायुनिर्वात्तिकाक्ष ५२१
 यथासूक्ष्मनिर्वात्त २८६
 यथासूक्ष्मपुष्पाक्ष २८७
 यथासूक्ष्मपुष्पाक्ष २८८
 यद्वत्ता ४४७
 यन्त्र ४२२
 यम ४८३, ४८७, ४८६, ६०५, ६१८;
 -प्रक्ष ४६६
 यमक ५५८
 यमा ५६६
 यमुना ६००
 यवनी ८८५
 यवमध्ययदप्रतिभा ३१३
 यवेदि ३०६
 यरा ७०३, ७१६
 यशस्वी ६८८
 यशस्वीतिनाम ८४, ८७

ચરોધર ૪૯૨
 ચરોધરા ૬૫૨
 ચરોમતી ૭૪૬
 ચરોવિજય ૯૪, ૪૮૪
 ચલ્લિયુક્ત ૮૮૪
 ચાચના ૧૧૬
 ચાચની ૩૧૫
 ચાત્રાભૂતક ૮૪૪
 ચાચાતથ્ય ૨૫૯
 ચાન ૮૫૫, ૮૫૬, -કથા ૪૪
 ચાપક ૨૨૬
 ચામ ૭, ૪૫૩
 ચાવજીવિક ૨૬૫
 ચુક્તિસેન ૭૩૨
 યુગ ૧૬૪, ૫૨૭, ૬૭૯, ૮૮૭; -પ્રધાન
 પુરુષ ૭૧૭; -આહુ ૬૯૭
 યુગલ ૬૯૩
 યુગલિક ૬૯૪
 યુગસવત્સર ૫૨૮, ૫૫૦
 યુગ્મ ૪૩૯, ૪૪૦
 યુગ્મ ૮૫૫, ૮૫૬, ૮૫૭
 યુક્ત ૮૮૪; -કથા ૪૪; -નિયુક્ત ૮૮૪;
 -શૂર ૮૪૪
 યુપક ૬૧૧-૪
 યોગ ૧૭, ૩૫, ૧૨૬, ૧૪૨, ૨૧૬,
 ૨૦૩, ૩૨૪, ૩૪૦, ૩૮૯, -દુઃપ્રભિ-
 ધાન ૪૩, -પારણામ ૨૦૬; -યોજન
 ૨૩૨; -વહન ૩૩૧, -વાહિતા ૨૪;
 -શાસ્ત્ર ૬૯૦; -સંગ્રહ ૧૭, -સત્ય
 ૧૧૦, ૧૨૩, ૩૦૦; -અનુયોગ ૨૬૬
 યોજન ૮૮૭; -પરિમાણ ૫૬૨
 યોનિ ૩૯૨, ૩૯૩, ૪૪૦
 યોનિદ્વાર ૪૪૦
 યોનિવિચ્છેદ ૩૯૩

યોનિસંગ્રહ ૩૯૧, ૩૯૨
 રક્તકંબલશિલા ૬૨૭
 રક્તચક્ર ૪૨૨
 રક્તા ૬૦૧, ૬૩૭, ૬૩૮; -નદી ૫૯૮-૬
 ૬૩૨, ૬૩૭-૮; -પ્રપાતજેદ ૫૯૬,
 ૬૨૩; -વતી ૫૯૮, ૬૦૧, -વતી-
 પ્રપાતજેદ ૫૯૬, ૬૨૩
 રક્ષિતા ૭૦૩
 રજ ૧૨૬
 રજત ૫૯૧, ૬૫૧
 રજની ૮૮૦
 રજોહરણ ૩૧૧
 રજભૂ ૮૮૬
 રત ૪૯૪
 રતિ ૭૮, ૪૯૩, ૭૦૨, ૮૩૩; -અરતિ
 ૪૨; -અરતિ ત્યાગ ૧૦૮; -કર-
 પર્વત ૬૪૬-૫૦; -પ્રભા ૪૮૮;
 -સેના ૪૮૮
 રત્ન ૨૮૫, ૨૯૩, ૬૪૫, ૬૫૨, -કાંઠ
 ૩૧૫, ૫૧૬, -પુર ૬૯૬; -પ્રભા
 ૩૪૯-૫૧, ૪૨૧, ૪૨૨, ૪૨૩,
 ૪૨૫, ૪૪૧, ૪૫૬, ૪૬૯, ૪૮૮,
 ૪૯૭, ૫૧૪-૧૭, ૫૬૦; -માલા
 ૭૨૧; -સંચય ૬૪૫, ૬૫૩; -સંચયા
 ૫૭૬, ૬૨૬, ૬૫૦
 રત્ના ૬૫૦
 રત્ની ૪૮૬, ૪૯૦
 રત્નોચ્ચય ૫૬૬, ૬૪૫, ૬૫૦, ૬૫૨
 રથનભી ૨૬૩
 રથનીરપુર ૭૯૦
 રથાનીક ૪૯૧, ૪૯૪, ૪૯૨
 રમણિક ૫૭૫, ૫૯૨, ૬૨૫
 રમણીય ૩૭૦
 રમ્ય ૩૭૦, ૫૭૫, ૫૯૨, ૬૨૫

રમ્યકૃ ૩૭૦, ૫૭૫, ૫૯૦, ૫૯૨-૩,
૬૨૫
રમ્યકૃત્રી ૨૦૩
રમ્યવર્ષ ૫૭૦, ૫૭૨, ૫૭૪, ૬૦૭,
૬૦૮, ૬૨૦, ૬૨૬, ૬૩૧, ૬૩૩,
૬૩૮, ૬૫૮
રસ ૨૧૦, ૪૦૬, ૫૧૯, ૫૪૪, ૫૪૫;
-મોરવ ૪૭; -ધાત ૧૦૩, -જ
૩૬૨, ૪૧૮; -પરિણામ ૫૩૩-૪,
-પરિભાગ ૧૨૮
રસનેન્દ્રિય અસ વર ૪૮
રસનેન્દ્રિય સ વર ૧૦૭
રસનેન્દ્રિયસાતા ૭૪
રસાયન ૨૬૪
રહસ્યગત ૮૮૩
રમ્યાં પરાજય ૭૫૩
રભા ૪૮૬
રાક્ષસ ૪૦, ૪૪૫, ૫૨૫, -ઈન્દ્ર ૪૮૨,
-ઈન્દ્ર ભીમ ૪૮૮
રાગ ૪૩, ૫૩, ૬૧, ૭૭, ૩૯૯, -બધ
૫૩
રાજ ૧૧, ૪૪૭, -અત.પુર ૩૨૧;
-કથા ૪૩, ૪૪, ૨૭૨
રાજત્વક્રિ ૪૩૩
રાજગૃહ ૩૩૦, ૩૩૨-૩, ૫૭૭, ૬૯૯
૭૪૦, ૭૫૩
રાજન્ય ૮૧૬, ૮૪૭
રાજધાની ૧૬૫, ૧૬૬, ૪૯૭, ૫૭૬,
૫૭૭, ૬૨૮, ૬૩૯, ૬૪૧, ૬૪૯, ૬૫૦
રાજપિંડ ૭૩૧
રાજપ્રતી ૭૪૨-૩, ૮૮૫
રાજગલ ૬૦૬
રાજર્ષિ ૭૨૪
રાજલક્ષિત ૭૫૨

રાજા ૮૧૬, ૮૪૫, ૮૬૯, -ઓને દીક્ષા
૨૨૪
રાજિ ૪૮૬, ૪૯૦
રાજ્યાશ્રય ૬૫
રાજ્યોત્કટ ૬૭૯
રાજનિક ૩૩, ૨૮૫, ૭૮૫
રાત્રિ ૫૨૫, ૫૨૬, -ભુક્તિ ૨૮૫, -માન
૫૦૭, -સોજન ૧૪૪
રામ ૨૫૮, ૭૫૩, -મુત ૨૫૭, -પુત્ર
૩૨૬, -ખલદેવ ૭૨૭, ૭૫૫-૬,
૭૫૯; -રક્ષિતા ૪૮૯, ૬૪૯
રામા ૪૮૯, ૬૪૯, ૬૯૭
રાવણ ૭૫૪, ૭૫૯
રાશિ ૧૬૪, ૮૮૬
રાષ્ટ્રધર્મ ૧૩
રાષ્ટ્રસ્થિતિ ૧૩
રાહુ ૬૦૬, -ચરિત ૮૮૩, -વિમાન ૫૦૨
રિશિત ૮૮૪
રિષ્ટ ૩૭૨, ૪૭૪-૫, ૪૭૮, ૪૮૫, ૪૯૨,
૬૫૧, -કાંડ ૫૧૬, -વિમાન ૪૭૩
રિષ્ટા ૫૧૪, ૫૭૬, ૬૨૫, -પુરી ૫૭૬,
૬૨૬
રિષ્ટાભ ૩૬૯
રુકમણી ૭૫૭
રુકમાભાસ ૬૦૬
રુકમી ૫૭૮, ૫૯૦, ૬૦૬, ૬૩૧, ૬૩૬,
૬૩૮, ૭૧૮; -કૂટ ૫૮૭, ૬૨૨;
-વર્ષધર ૬૨૦
રુચક ૫૬૯, ૫૯૦, ૫૯૧, ૬૩૬, ૬૫૧,
૬૫૨, -કૂટ ૫૮૭, ૬૨૨, -દ્વીપ
૬૪૬, ૬૫૧; -પ્રદેશ ૧૬૮, -પ્રભકૂટ
૫૮૬, -માલિની ૫૬૯; -માંડલિક
ધર્વત ૬૫૩; -વર ૬૫૧, ૬૫૩;
-ઈન્દ્ર ૪૯૬, ૬૫૪; -હિતમ ૬૫૨

રુચિ ૭૮, ૨૭૬; -હીન ૩૦
 રુચિર ૩૭૦, ૩૭૨; -કાંત ૩૭૦; -હૃદ
 ૩૭૦; -જ્વળ ૩૭૦; પ્રભ ૩૭૦;
 વર્ણ ૩૭૦, -લેશ્ય ૩૭૦; -શૃંગ
 ૩૭૦ -મૃષ્ટ ૩૭૦; -આવર્ત ૩૭૦;
 -કિતરાવત સહ ૩૭૦;
 રુદ્ર ૪૫૪, ૬૦૫, ૭૫૩; -સેન ૪૬૨-૩
 રુક્ષ ૫૪૪, ૫૪૬; -ચારી ૧૪; -જીવ
 ૧૫; -આહારી ૧૫
 રૂપ ૨૧૦, ૨૫૬, ૪૫૪, ૪૮૪, ૫૪૪-૫,
 ૮૩૦, ૮૩૧, ૮૮૩; -કાંત ૪૮૪;
 -કાંતા ૪૫૪, ૪૮૬; -પરિચારક
 ૪૧; -પ્રભ ૪૮૪; -પ્રભા ૪૫૪,
 ૪૮૬, -પ્રમાણ ૮૪૨; -પ્રસન્ન
 ૮૪૨; -મદ ૭૭; -વતી ૪૫૪,
 ૪૮૬, ૪૮૮; -સત્ય ૧૧૦, ૧૧૨;
 -સંજ્ઞા ૪૪૪; -સંપન્ન ૮૫૧
 રૂપા ૪૮૬, -અંશ ૪૮૪; -અંશા
 ૪૫૪, ૪૮૬
 રૂપી ૬૬૭; -જીવ ૨૬૬, ૨૭૦
 રૂચ્યકુલા પ૬૭, પ૬૮, ૬૦૧, ૬૨૪,
 ૬૩૭, ૬૩૮; -પ્રપાતહ્રદ પ૬૬, ૬૨૩
 રેવતી ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૮, ૪૬૯, ૫૦૮,
 ૬૦૪, ૭૦૧, ૭૨૪, ૭૨૬, ૭૪૨
 રેગ ૧૧૬; -કલ્પતિ ૮૬૩
 રેચનગિરિકૂટ પ૮૯
 રેર પ૬૧
 રેવિંદ્ય ૮૮૪
 રેષ ૭૫
 રેહગુપ્ત ૩૩૪
 રેહણી વિદ્યા ૭૪૪
 રેહિણી ૨૬૦, ૨૬૬, ૪૬૪-૬, ૪૬૮,
 ૪૮૮, ૪૮૯, ૫૦૮, ૬૦૪, ૬૫૦,
 ૭૦૦, ૭૨૬, ૭૫૪

રેહિત પ૮૬; -પ્રપાતહ્રદ પ૬૬
 રેહિતા પ૬૭, ૬૦૧, ૬૩૦, ૬૩૭,
 ૬૩૮; -પ્રપાતહ્રદ ૬૨૩, -મહાનદી
 ૬૨૩; -અંશા પ૬૭, પ૬૮, ૬૦૧,
 ૬૩૨, ૬૩૭, ૬૩૮; -અંશા
 પ્રપાતહ્રદ ૬૨૩
 રૌદ્ર ૪૨૬, ૫૨૫; -ધ્યાન ૧૫૦, ૧૫૧
 રૌચ્ય પ૬૦
 રૌરવ ૩૫૩, ૪૨૧, ૫૫૮, ૫૬૧
 લક્ષણ ૨૬૫; -સવત્સર ૫૨૮-૯
 લક્ષ્મણા ૬૬૭, ૭૫૭
 લક્ષ્મી પ૬૪, ૬૩૨, ૬૩૭, -દેવી પ૬૪,
 પ૬૫, ૬૨૨; -મતી ૭૫૩; -વતી
 ૭૪૭, ૬૫૨
 લગ્નશાસ્ત્રી ૧૬, ૧૨૬
 લઘુ ૫૩૩, ૫૪૪ -લેનસમાસ પ૮૧;
 -તા નમતા ૧૩; -તા ૨૭૨; -પરાક્રમ
 ૪૬૪; -પાતાલિકલેશ ૬૧૧; -માસ
 ૨૫૩; -હિમવાન કૂટ ૬૨૨
 લગ્ન ૩૧૦, -દાન ૬૩
 લક્ષિઆશા પ૪૬
 લખિય ૪૫૨; -રૂપ ૬૫
 લચન ૫૪; -સૂક્ષ્મ ૧૬૬
 લચસમં ૮૮૨
 લલિતમિત્ર ૭૫૨
 લવ ૧૬૪, ૨૭૫, ૫૨૧, ૫૨૫
 લવણ ૩૮, ૬૪૪, ૬૫૧; -સમુદ્ર ૪૬૩,
 ૫૦૨-૫૦૫, ૫૦૮, ૫૬૧, ૬૦૮,
 ૬૧૦, ૬૧૨, ૬૧૬, ૬૭૦; -નુ
 માપ ૬૦૯, -ની જગતી ૬૧૦; -ના
 સૂચ ૬૧૭, -કિંદ પ૬૨
 લવાલવ ૧૭
 લષ્ટકત ૬૧૭
 લષ્ટળાહ ૬૬૭

લાઘવ ૧૩, ૧૪

લાભ ૨૬; -મદ ૭૭, -આશા સા ૭૮
લાંતક ૩૬૫, ૩૬૮, ૪૨૩, ૪૦૫, ૪૨૪,
૪૪૧, ૪૪૨, ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૭૬-૯,
૪૮૩, ૪૮૫, ૪૯૦, ૪૯૪, ૫૧૧,
૬૧૬, -કાપિષ્ઠ ૩૭૧

લિપિ ૮૮૫

લિપ્ત ૩૪૧

લિંગ આજીવક ૮૪૬

લિંગપરાચિક ૧૫૪

લિંગપુત્રાક ૨૮૭ /

લૂપક ૨૨૬

લેખ ૮૮૩, -વિધાન ૮૮૫

લેખ્યા ૧૮૧, ૧૮૩, ૧૮૫, ૨૦૩, ૨૦૬,
૨૧૩, ૪૩૪, ૪૫૭, -અધ્યયન ૨૧૪,
૨૬૩, -પરિણામ ૨૦૬; -વર્ગણા
૧૮૦

લોક ૨૩૪, ૩૭૧, ૪૩૬, ૪૪૮, ૪૫૫,
૫૦૧, ૫૫૪, ૫૫૬, ૫૬૩, ૬૪૫,
-કાંત ૩૭૧, ૪૫૫; -કૂટ ૩૭૧,
-તમ ૧૯૬, -દ્રવ્ય ૧૭૧, ૫૧૯,
૫૩૧, -નાડી ૧૬૬; -નાભિ ૫૬૬,
-પાલ ૪૭૨, ૪૮૩, ૪૮૫, ૪૮૭,
૪૮૯, ૪૯૦, ૪૯૬, ૪૯૭, ૪૯૯-
૫૦૦, ૬૮૨, -પ્રકાશ ૫૨, ૧૫૦,
૭૦૦, ૭૦૪, ૭૦૭-૧૨, ૭૧૬,
૭૧૭, ૭૨૬, ૭૩૭, ૮૯૧, -પ્રકાશ
કાર ૭૧૨, -પ્રતિપચ્છ ૧૫૮, -પ્રભ
૩૭૧; -મિત્રસાર ૨૪૯, ૨૬૨,
-સાવના ૨૭, -સંધ્ય ૫૬૬, -મંચા-
વસાનિક ૮૮૫, -રૂપ ૩૭૧, -સેશ્ય
૩૭૧; -વર્ણ ૩૭૧, -વિજય ૨૫૨,
૨૫૯, -શ્રુત ૩૭૧, -સજ્ઞા ૪૧૬,
-સૂષ્ટિ ૩૭૧, -સ્થિતિ ૨૩૫, ૨૫૫,

૨૫૬, -સ્વભાવ ૫૫૭, -હિત ૩૬૮;
-આકાશ ૫૨૦; -અગ્રચૂલિકા
૧૫૮, -અત ૮૯૨, -અતિકંઠવ
૪૭૩, ૪૭૪, ૪૭૮, ૫૧૨, ૬૮૨;
-અતિકંઠવિમાન ૪૭૪, -અન્ધકાર
૧૯૬, ૬૮૨, -અભિગમ ૨૬૮-૯;
-અથોક ૨૩૫, ૫૨૦, ૫૫૩,
-આવર્ત ૩૭૧, -અસ્તિકાંચ ૧૬૮,
-કૃતરાવત સક ૩૭૧, -કૃપચાર
વિનય ૧૪૫-૬

લોભ ૩૫, ૪૨, ૪૫, ૪૭, ૫૩, ૫૪,
૬૧, ૭૬, ૭૮, ૭૯, ૨૧૧, ૩૯૯,
૭૩૦, -કંપાય ૧૦૪, -કંપાયી ૧૭૪,
-નિમિત્ત ૩૯, -પ્રત્યય ૪૧૫,
-પ્રત્યયા ૪૧૪; -વિવેક ૧૦૭,
૧૧૨, ૩૦૦, -વેદનીય ૪૧૬,
-સજ્ઞા ૪૧૬, -આશા સા ૭૮

લોમપક્ષી ૨૦૧

લોલ ૫૬૧

લોલુક ૫૬૧

લોહબંધ ૭૫૭

લોહિત ૪૦૬, ૫૪૪, -અક્ષ ૪૪૧, ૬૦૫,
-અક્ષકાંડ ૫૧૫-૬, -અક્ષકૂટ ૫૮૯,
-અભિભાતિ ૨૦૪

લોહી ૩૯૫

લૌકિક ૨૦, -મત ૪૬૫

લોમ ૨૬૫

લૌહિત્ય ૮૪૭

વર્ધર ૩૭૧, -કૂટ ૩૭૧ -કાંત ૩૭૧;
-પ્રભ ૩૭૧, -રૂપ ૩૭૧, -વર્ણ
૩૭૧, -સેશ્ય ૩૭૧, -સૂષ્ટિ ૩૭૧;
-શ્રુત ૩૭૧, -કૃતરાવત સક ૩૭૧
વક્ષરકાર ૫૮૩, ૫૯૨, ૬૨૯, ૬૩૩, ૬૩૫,
૬૪૦, ૬૪૨, -પર્વત ૬૩૪, ૬૬૨

વચન ૩૫, ૫૦, ૮૭૮; -અગ્રુપિ ૪૩૨;
 -અસંવર ૪૮, ૨૯૮; -ગ્રુપિ
 ૧૧૧, ૧૧૩, ૪૩૨; -દંડ ૪૯, ૪૩૦,
 ૭૩૦; -પુણ્ય ૫૪; -પ્રણિધાન
 ૪૩૧, -પ્રયોગ ક્રિયા ૩૬; -યોગ
 ૨૧૬, ૩૨૪, ૩૨૫; -યોગી ૧૭૪;
 -વિકલપ ૫૧; -વિનય ૧૪૫,
 -વિભક્તિ ૮૭૮; -સંદર્ભ ૩૦૨;
 -સંપત્તિ ૭૭૦; -સચમ ૨૯૪,
 ૨૯૭, -સંવર ૧૦૭; -સમન્વાહાર
 ૩૦૦; -સુપ્રણિધાન ૪૩૧, ૪૩૨
 વળ ૩૭૭, ૩૭૫, ૫૯૧; -આવર્ત ૩૭૦;
 -ઋષભ નારાયણ જનન ૪૦૮,
 ૭૧૯, -કાંડ ૫૧૫-૧૬, -કાંત
 ૩૭૦, -કૃત ૩૭૦, -નાભ ૬૯૬,
 ૭૦૨, -મન્ધ ૭૫૭, -મધ્યયદ
 પ્રતિમા ૩૧૩; -રૂપ ૩૭૦; -ઋષભ-
 નારાય સ્થયણી ૧૫૫; -લેશ્ય
 ૩૭૦, -વર્ણ ૩૭૦, -શ્રંગ ૩૭૦;
 -સૂત્ર ૩૭૦; -સ્વામી ૭૬૪;
 -કિતરાવત સંક ૩૭૦
 વડ ૪૪૫
 વડવામુખ ૬૧૧, ૬૧૩-૪, -પાતાલ ૫૧૭
 વડેસા (વતસા) ૪૯૮
 વતસ ૫૭૫, ૫૯૨, ૬૨૫, ૮૪૭, -મિત્રા
 ૫૬૦
 વતસાવતી ૫૭૫, ૫૯૨, ૬૨૫
 વધ ૧૧૬ ૨૯૧, ૨૯૮
 વન ૧૬૬, ૫૬૮; -ખડ ૧૬૬, ૪૨૨,
 ૮૫૪, ૮૫૫, -માલ ૩૭૨
 વનસ્પતિ ૪૦૧, ૪૦૯, ૪૪૧; -કાય
 ૬૩, ૧૭૭, ૧૯૨, ૧૯૪-૫, ૨૧૫,
 ૪૦૮, ૪૧૮-૯, ૫૫૭, -કાચારંભ
 ૩૮, -કાચિક ૧૭૫ ૧૭૬

વળીપક ૩૪૦, ૮૪૮
 વપ્ર ૬૭, ૪૫૩, ૫૭૬, ૫૯૨, ૬૨૬
 વપ્રા ૬૬૭, ૭૪૭; -વતી ૫૭૬, ૫૯૨,
 ૬૨૬
 વય ૭
 વરદન્ત ૬૯૮
 વરદામ ૬૦૯, ૬૩૨
 વરાહ ૭૦૨, ૭૫૨
 વરિષ્ઠ ૭૪૭
 વરુણ ૪૭૪, ૪૮૩, ૪૮૫, ૪૮૭, ૪૮૯,
 ૪૯૦, ૫૨૫, ૬૦૫, -પ્રભ ૪૯૬;
 -મતી ૭૩૯, -વરદ્વીપ ૬૫૧, -કેહ
 ૫૬૨, ૬૫૧; -ક્રિપાત ૨૫૮
 વર્ગચૂલિકા ૨૫૮
 વર્ગણા ૧૭૬, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૧, ૧૮૨,
 ૧૮૪-૮, ૫૩૭, ૫૩૮
 વર્ગવર્ગ ૮૮૬
 વર્ણ ૪૦૬, ૫૧૯, ૫૪૭, -નામ ૮૨;
 -પરિણામ ૫૩૩-૩૪; -વાદ ૩૪૪
 વર્તખેલ ૮૮૪
 વર્તમાન ૫૨૦-૧, -કિતપાદ ૨૪૯
 વર્ધકી ૭૫૧
 વર્ધમાન ૧૬૮, ૬૦૬, ૬૪૭, ૬૫૯,
 ૬૯૮, ૭૧૪, ૭૧૮
 વર્ષ ૧૬૪, ૧૬૬, ૫૨૧, ૫૭૦, ૬૪૩;
 -કૃષ્ણ ૮૪૭, -ધર ૬૪૩, -ધરકૃષ્ણ
 ૫૮૮; -ધરવર્ત ૧૬૬, ૬૬૦;
 -ચાકિકગણ ૭૨૩
 વર્ષણ ૮૭૩
 વર્ષાકાલ ૭૨૦
 વર્ષારકત ૫૨૭
 વર્ષાવાસ ૭૨૦
 વલ્લભરણ ૩૮૨, ૩૮૭
 વલ્લય ૭૬, ૧૬૬

વહગુ ૫૭૬, ૫૯૨, ૬૨૬

વહશમાચાર્ય ૩૩૬

વહિલ ૮૫૧

વશાર્તમરણ ૩૮૨, ૩૮૭

વશીકરણ ૬૬, ૨૬૬

વસત પેર૭

વસિષ્ઠ ૭૧૯

વસુ ૩૩૦, ૪૮૬, ૬૦૫, ૬૫૦, ૭૪૦;

-માત્રા ૪૮૬; -ગુપ્તા ૬૫૬; -દેવ

૭૫૪; -દેવહિત્રી ૮૬૬; -પૂત્ય

૬૬૬, -ભૂતિ ૭૪૦; -મતી ૪૮૮;

-મિત્રા ૪૯૯, ૬૫૦

વસુધરા ૪૮૭, ૪૮૬, ૬૫૦, ૬૫૨,

૭૪૭

વસ્તુ ૧૬૩, ૨૪૯, ૨૫૨, ૨૬૧; -દોષ

૨૨૬, ૨૩૦, -નિવેશ ૮૮૩; -માન

૮૮૩; -વિદ્યા ૨૬૫

વસ્ત્ર ૧૨૬, ૨૫૬, ૩૧૦-૧૧; -ની

જીયમા ૮૫૨, -કયા ૪૪, -દાપીવૃક્ષ

૫૨૫, -પુણ્ય ૫૪, -પ્રતિમા ૩૧૭;

-ત્રિધિ ૮૮૩, -અલ કાર ૮૮૫

વર્ણ ૪૭૪

વચનતા ૭૬

વજ્રલ ૪૫૩

વહન ૩૪૪, ૮૨૩

વહના ૭૮૬

વશા ૫૧૪

વશીષ્ઠનિકા ૩૯૧

વાક ૫૦, -અનુયોગ ૮૭૭

વાચક ૩૪૪

વાચના ૧૪૭, ૧૫૨, ૨૩૨, ૨૪૫,

૩૨૭, ૩૪૪, ૪૦૩, ૭૧૦, ૭૨૩,

૭૮૩, ૭૮૪, ૮૨૩; -આચાર્ય ૭૬૬;

-અનુસારી ૩૨૬, -નો કાલકમ

૭૯૬, -એક ૬૬૩, ૬૯૫, ૭૨૫,

૭૨૭, -શિષ્ય ૭૭૪, -સ પતિ ૭૭૦

વાજકરણ ૨૬૪

વાજ્યવંતર ૮૦, ૯૦, ૩૬૦, ૪૦૬,

૪૨૨, ૪૨૮, ૪૫૫, ૫૧૬, ૫૧૭,

૭૨૧

વાજારસી ૫૭૭, ૬૯૯

વાત ૩૬૬, ૩૭૩, -કાંત ૩૬૬;

-કુમારેન્દ્ર ૪૮૨; -કુટ ૩૬૬, -લ્લ

૩૬૬; -પરિશોભ ૧૬૬, ૪૭૪;

પરિચ ૧૬૬; -પરિશોભ ૧૬૬;

-પરિધા ૪૭૪; -પ્રભ ૩૬૬, -લેશ

૩૬૬; -વર્ણ ૩૬૬; -મૂળ ૩૬૬;

-સુષ્ઠ ૩૬૬; -રક ૧૬૬; -આવત

૩૬૬, -ઉત્તરાવત સંક ૩૬૬

વાતિક ૭૬૫

વાહ ૨૫૮; -ના દોષ ૨૨૬, -વિદ્યા ૪૩૫;

વાહિત ૮૮૩

વાહી ૨૩૪, ૮૪૧, -સમવસરણ ૪૩૬

વાલ ૮૮૪

વાપી ૧૬૬

વામનસરથાન ૪૦૯

વામા ૬૯૮

વાયવ્યા ૫૬૬

વાયુ ૬૩, ૧૭૭, ૧૯૨, ૧૯૪, ૧૯૫,

૨૦૦, ૨૧૫, ૨૭૪, ૩૩૮, ૪૦૧,

૪૦૬, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૪૦, ૪૪૨,

૪૬૪, ૫૨૫, ૫૫૫, ૬૦૫, -કાચા-

રણ ૩૮; -કાચિક ૧૭૫; કુમાર

૩૫૬, ૪૦૦, ૪૧૮, ૪૨૧, ૪૨૫,

૪૫૩, ૪૫૪, -ભૂતિ ૭૨૩, ૭૩૬;

-વૈદિક ૪૪૩

વાર ૫૬૧

વારિષેણ ૭૩૨

વારિષ્ઠ્યા ૫૬૦-
 વારિસેન ૬૪૭
 વારિસેના ૬૦૦
 વારુણી ૫૬૯, ૭૦૨, ૭૩૯
 વાર્તિક ૨૬૫
 વાલ ૩૯૪
 વાલ્મી વાચના ૩૨૮
 વાલુક ૪૫૫
 વાલુકાપ્રભા ૩૫૧, ૩૫૨, ૫૧૪, ૭૫૭
 વાલુકારાજી ૪૬
 વાસિષ્ઠ ૪૮૧, ૪૮૪, ૭૩૯, ૮૪૭, ૮૪૮
 વાસુદેવ ૨૦૩, ૩૪૭, ૬૦૨, ૬૩૯,
 ૬૭૯-૮૧, ૭૨૬, ૭૪૪, ૭૫૩,
 ૭૫૫, ૭૫૭, ૭૫૮; -ના પિતા
 ૭૫૩; -ની માતા ૭૫૩; -ના
 પૂર્વભવ ૭૫૨; -કૃષ્ણ ૭૫૭,
 -ગડિકા ૨૫૦; -હિંદી ૭૪૫
 વાસુપૂજ્ય ૬૯૭, ૭૦૩, ૭૧૬, ૭૧૭,
 ૭૫૯
 વિકટ ૬૦૬; -આપાતી ૫૮૦, ૫૮૧,
 ૬૨૦, ૬૨૮, ૬૩૩
 વિકથા ૪૩, ૪૪, ૨૭૫; -અનુયોગ ૨૬૫
 વિકલેન્દ્રિય ૪૧૪, -જીવ ૩૯૧
 વિકાલક ૬૦૫
 વિકુટન ૭૬૪
 વિકુર્વા ૪૦, -ઋષિ ૪૩૩
 વિકુર્વા ૩૮૧, ૩૮૯, ૩૯૪, ૪૪૯,
 ૪૫૦
 વિકૃતિ ૩૭૮
 વિક્રિયા ૪૬૯
 વિક્ષિપ્તતા ૩૧૯
 વિક્ષેપણી ૧૮-૯
 વિગતમિશ્રક ૩૯
 વિગતશોક ૬૦૬

વિગતિ ૮૯૦
 વિગ્રહ ૧૬૬, ૪૩૮; -ગતિ ૨૦૮, ૪૨૬;
 -ગતિ સમાપ્ત ૪૦૦
 વિચિકિત્સા ૨૫, ૨૯, ૩૦
 વિચિત્ર ૪૮૪; -ફટ ૫૮૬, -પક્ષ ૪૮૪
 વિચિત્રા ૫૬૦
 વિજય ૧૬૬, ૩૬૭, ૪૭૨, ૪૭૮,
 ૫૫૮, ૫૬૫, ૬૧૦, ૬૫૩, ૬૫૪,
 ૬૯૯, ૭૨૬, ૭૪૭, ૭૫૩, ૭૫૭
 -૯; -દૂષ્ય ૬૪૭, -દ્વાર ૫૦૨,
 ૫૬૭; -પુરા ૫૭૬, ૬૨૭, -અલદેવ
 ૭૫૬
 વિજયા ૪૮૯, ૫૭૭, ૫૨૭, ૬૪૮, ૬૫૧,
 ૬૯૬, ૭૦૦, ૭૩૯, ૭૪૬, ૭૫૩;
 -રાજધાની ૬૫૪
 વિજ્ઞાન ૩, -અર્થેત ૩૩૬
 વિતત ૫૪૬, ૮૪૪, -પક્ષી ૨૦૧
 વિતથ ૬૦૬
 વિતરતા ૫૮૯-૬૦૦
 વિત્રોટન ૧૩૫
 વિદ્વર્ત ૭૦૨
 વિદેહ ૫૬૦, ૫૬૩, ૬૫૯, -રાજની
 કન્યાઓ ૭૧૮
 વિદ્યા ૧૫૫, ૩૩૪, ૩૪૦; -ગત ૮૮૩;
 -ચારણ ૨૦૩; -અતિશય ૨૪૪;
 -ધર ૨૦૩; -ધરણી ૫૮૧;
 -અનુપ્રવાદ ૨૪૯, ૨૬૨;
 -અનુયોગ ૨૬૬; -ધરેન્દ્ર ૭૪૪
 વિદ્યુત ૪૮૬, ૪૯૦, ૫૯૨; -કુમાર
 ૧૭૭, ૩૫૫, ૪૨૧, ૪૮૧, -કુમારી
 ૪૫૪; -કુમારેન્દ્ર ૪૮૧, -પ્રભ
 ૫૮૨, ૫૯૫, ૬૧૨, ૬૨૧, ૬૨૯,
 ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૪૦, -પ્રભણ્ણ ૬૩૫;
 -દન્તમુખ ૬૧૭; -મુખ ૬૧૭

सूचि

विद्युता ४८७

विद्वान् १७१

विनय ३७२

विनय ४, १७, ३६, ५२, १२६, १४४, २३१, ३३०, ३३७, ३४४, ३४६, ५१२, ५२५, ७६३, ७६५, -पिष्टक

५१२, ७८६, ७८८, ७८९; -वादी २३४, ४३६, -वेद्यावृत्त्य ३४४

-शिक्षिता ६८; -शुद्ध ११६; -श्रुत १६२, -संभल १३६, -समाधि ३४

विध्य ५३६

विनयित ८४५

विनिर्मातक ४४४

विनिश्चय २०

विनीता ६६८

विनोदना १२१

विन्य ३३५

विपश्चिन्ना ५७, -नोषकं ५७८,

-अनुपेक्षा १५३

विपाक ६३, ६६, -विनय १५१, -श्रुत

२३१, २४५

विपुल ७४४, -भक्ति २१८

विप्रलम्ब श्रेणी २४८

विप्रत्ययिक २४६

विप्रलम्ब ५१

विषय २७२-१, -ज्ञान १७६, २६८,

-ज्ञानिक्या ३६, -ज्ञानी १७६

विषय निष्पन्न २७५

विषाया ५६६

विषाया ३६६, ३७२, ४७३, ६०६,

६६६, ६६७, ७१७, ७२६, ७३२,

७५६, -कूट ५८८, -वाहन ६८८,

६८६, ६६६, ७२७, ७२८, ७३०,

७४७

विमला ४८७, ६८८, ५६६

विमर्शप्रतिरोधना १३२

विमान ३६८, ३७३-६, ४२३, ४७०-२,

४७६, ४७८, ५०१, ५१०, ५५६;

-मर्द्धि ४३३; -सु, स्वयं ४७५;

-वासी ४५३, -आक्षर ४५२;

-आवास ४२३-४

विमुक्ति २५८-६, -कथा १८, -ज्ञान-

कथन कथा १८

विमोह २५२, २५६

विनाह ७५, २२८, २५८

विनय ३६१; -शुद्ध ३१५

विरताविरत ६१, १०१

विरति १०६

विरसल्य १५

विरसाहारी १५

विरहकाल १५८, ३६७

विराधक १३२

विराधना २३, २५१

विराधि ६०५

विवेक २७२, -प्रतिभा ३१२, ३४५;

-आह १३३-४

विशाया ४६४-४६६, ४६६, ५०८,

६०४, ७००, ७०१

विशाल ३७२, ४८२, ६०६

विशाला ६४८, ७०१

विशिष्ट ५८८

विशुद्धि ३०७, ३०८, ७६४

विशेष २३०, ३३४, -दृष्टि ३३६

विशेषावश्यक ४५, ६६, १०६, १२२

२१६, ३२५, ३३८, ७६१, -दीक्षा

८८५

विशेष २४, १३५

विश्रुत ३७२

વિશ્વ ૬૦૫	વીર ૩૬૯, ૭૧૭; -કાંત ૩૬૯; -કૃષ્
વિશ્વકર્મેન ૫૨૫, ૬૬૯	૩૬૯; -ગત ૩૬૯; -વળ ૩૬૯;
વિશ્વનદી ૭૫૨	-પ્રભ ૩૬૯; -ભદ્ર ૭૧૯; -ચરા
વિશ્વભૂમિ ૭૫૨	૭૪૨; -ચરા ૭૨૪, -કેશ્ય ૩૬૯;
વિશ્વસેન ૬૬૯, ૭૪૬	-વર્ણ ૩૬૯; -મૃગ ૩૬૯; -શ્રેણી
વિશ્વાસી ૮૨૮	૩૬૯; -સૂત્ર ૩૬૯; -અગક ૭૨૪,
વિષ ૩૮, -કૃષ્ ૮૬૭, -પરિણામ ૫૪૭.	૭૪૨; -આવર્ત ૩૬૯; -આસન
-ભક્ષણ ૩૮૨, -વ્યાપાર ૨૮૧	૩૪૩; -આસનિક ૧૬, ૧૨૬;
વિષય ૪૩, ૨૧૦, -કુષ્ ૧૫૪, -પરિણામ	-ઉત્તરાવત સ્થક ૩૬૯
૩૭૯; -પ્રમાદ ૪૩	વીર્ય ૨૪૯, ૨૫૬, ૩૧૭, ૪૩૬, -પ્રવાહ
વિષ્કભ ૪૫૮	૨૬૧-૨; -મલ ૪૩૫; -આચાર
વિષ્ણુ ૩૨૬, ૬૦૫, ૬૬૭, ૬૬૯	૨૩૨, ૨૯૦; -આરભકથા ૧૮
વિસધિ ૬૦૬	વૃક્ષ ૫૬૪, ૮૪૯, ૮૭૦ -ની ઉપમા
વિસભોગ ૭૮૦	૮૪૯; -મૂળ ૩૧૫, -વિકૃત્ત્વા ૩૬૦
વિસંવાદનાયોગ ૩૮	વૃત્ત ૮૮૧; -વૈતાલ્ય ૫૮૦, ૫૮૧,
વિસાભોગિક ૭૮૦	૬૨૮
વિસાત ૩૭૨	વૃત્તિ ૨૬૫
વિસામા ૨૮૨	વૃક્ષવ્યાખ્યા ૩૦૬
વિસુદ્ધિમગ્ન ૭૫	વૃદ્ધિ ૪૧૯
વિસ્તારરુચિ ૨૭૯	વૃષભ ૪૬૩, -વીથિ ૪૬૭
વિસ્તીર્ણ ૫૪૪	વેદવેદક ૨૩૩
વિસ્રસાપરિણત ૫૩૩	વેણુદારી ૪૮૧, ૪૮૪, ૪૬૨
વિહંગગતિનામ ૮૩	વેણુદેવ ૪૮૧, ૪૮૪, ૪૬૨, -ગરુડ
વિહંગગતિપ્રવ્રજ્યા ૭૬૭	૬૪૫
વિહલ્લ ૩૨૬	વેતસ ૭૦૧
વિહાત ૪૮૨	વેદ ૨૦૬, ૩૨૨; -પરિણામ ૨૦૬;
વિહાર ૩૨૧; -પ્રતિમા	-પુરુષ ૮૧૬
વીછી ૨૦૧	વેદકસમ્યક્ત્વ ૮૮
વીતકર્મ ૮૪૭	વેદન ૪૩૭; -ભય ૪૧૭
વીતરાગતા ૩૦૦	વેદના ૬૦-૬૨, ૭૧, ૩૪૭, ૩૯૮,
વીતરાગસંયમ ૨૬૨, ૨૬૩	૪૩૭-૮, ૫૧૫, ૫૫૪; -પદ ૪૪૭;
વીતરાગાવસ્થા ૧૦૫	-સમુદ્ધાત ૩૮૮, ૩૮૯; -સૂત્રન
વીતરીકા ૫૭૬, ૬૨૭	શીલતા ૩૦૦
વીથિ ૪૬૭	વેદનીય ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૩૯૮

સૂચિ

વેદાન્ત ૩૩૬, ૮૬૨

વેદિકા ૧૬૬, ૫૬૫, ૬૧૦, ૬૧૮-૬,

૬૪૦-૧

વેદધરદેવ ૬૧૨

વેદધર તાગરાળ ૬૭૧

વેદધરોપપાત ૨૫૮

વેદાંજ ૪૫૪, ૪૮૧-૨, ૪૮૫, ૬૧૧

વેદા ૧૬૬

વેદ્યા ૮૬૬

વેદિમ ૮૮૪

વેદિય ૩૮૬, ૩૯૬, ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૪,

૪૦૬-૭, ૪૪૩, ૪૭૬, ૫૩૫;

-રાત્રીર ૨૧૬, ૨૭૦, ૪૨૦; -રાત્રીરી

૧૭૫, -સંકુલપાત ૩૮૮-૬

વેદિક ૮૫, -નિલ્લવ ૩૩૩

વેદિકમિશ્રણરીરકાલપ્રયોગ ૪૩૦

વેદિકમિશ્રણરીરકાલપ્રયોગ ૪૩૦

વેદિકમિશ્રણરીરકાલપ્રયોગ ૪૩૦

વેદિકમિશ્રણરીરકાલપ્રયોગ ૪૩૦

વેદિકમિશ્રણરીરકાલપ્રયોગ ૪૩૦

વેદિકમિશ્રણરીરકાલપ્રયોગ ૪૩૦

વેદિકમિશ્રણરીરકાલપ્રયોગ ૪૩૦

વેદિકમિશ્રણરીરકાલપ્રયોગ ૪૩૦

વેદિકમિશ્રણરીરકાલપ્રયોગ ૪૩૦

વેદિકમિશ્રણરીરકાલપ્રયોગ ૪૩૦

વેદાનિક ૬૧, ૭૦, ૮૦-૧, ૮૭, ૯૦,

૧૬૬, ૧૭૮, ૧૭૯, ૨૧૫, ૨૮૦,

૩૨૨, ૩૩૨, ૩૬૮, ૩૮૨, ૪૨૭,

૪૦૦, ૪૧૦, ૪૧૪, ૪૨૩, ૪૨૭,

૪૩૮-૪૦, ૪૪૪, ૪૫૩, ૪૬૬,

૪૭૦, ૪૭૮-૮૧, ૪૮૫, ૫૦૦, ૭૨૧;

-વિમાનપ્રસાર ૫૧૦, -આવાસ

૧૬૬, -કર્મ ૪૮૬; -તી દિશતિ

૩૬૦

વેદાનુસ ૧૨૬, ૧૪૬, ૩૪૪, -કરણ

૭૮૦

વેદાનુસ ૩૬૬, ૪૭૪

વેદાનુસ ૩૬૬, ૪૭૪

વેદાનુસ ૩૬૬, ૪૭૪

વેદાનુસ ૩૬૬, ૪૭૪

વેદાનુસ ૩૬૬, ૪૭૪

વેદાનુસ ૩૬૬, ૪૭૪

વેદાનુસ ૩૬૬, ૪૭૪

વેદાનુસ ૩૬૬, ૪૭૪

વેદાનુસ ૩૬૬, ૪૭૪

વેદાનુસ ૩૬૬, ૪૭૪

વેદાનુસ ૩૬૬, ૪૭૪

વેદાનુસ ૩૬૬, ૪૭૪

વેદાનુસ ૩૬૬, ૪૭૪

વેદાનુસ ૩૬૬, ૪૭૪

વેદાનુસ ૩૬૬, ૪૭૪

વેદાનુસ ૩૬૬, ૪૭૪

વેદાનુસ ૩૬૬, ૪૭૪

વેદાનુસ ૩૬૬, ૪૭૪

વેદાનુસ ૩૬૬, ૪૭૪

વેદાનુસ ૩૬૬, ૪૭૪

વ્યવસાય ૧૬, ૨૦, -સંભા ૪૬૮, ૫૧૩

વ્યવસિત ૨૫

વ્યવહાર ૧૮, ૧૩૬, ૨૬૩, ૨૭૬, ૩૩૮,

૫૧૪, ૭૭૬, ૭૯૭, ૮૨૦, ૮૮૬,

-નિશ્ચય ૩૩૮, -સાખ્ય ૧૩૦, ૧૩૪,

૧૩૬, ૭૭૧, ૭૯૭; -સત્ય ૧૧૦,

૧૨૩, -સૂત્ર ૩૪૫, ૭૬૬, ૭૭૧, ૭૭૬

વ્યવહારિકકાલ ૧૬૫

વ્યવહારી ૭૩૨

વ્યાકરણ ૮૭૭

વ્યાખ્યાચૂલિકા ૨૫૮

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિત ૨૩૧, ૨૩૬, ૨૬૦

વ્યાધિમુખ ૬૧૬

વ્યાધિસિદ્ધ ૬૬૬

વ્યાધ્યાપત્ય ૮૪૮

વ્યાધિ ૪૩૮

વ્યાધાર ૪૧૦

વ્યાવર્ત ૨૪૬, ૩૭૧, ૪૮૫

વ્યાવહારિક ૬૬ ૮૮૭

વ્યાવૃત્તિ ૧૨૦

વ્યુત્ક્રાંતિ ૪૧૬

વ્યુત્સર્ગ ૧૭, ૧૨૬, ૨૭૨; -પ્રતિમા

૩૧૨; -અર્થ ૧૩૩-૪

વ્યૂહ ૮૮૩

મથ ૮૬૮

મત ૧૦૬, ૨૮૫, ૭૩૧

મીઠી ૩૬૩

મીઠ ૨૫૬

મીઠાલપુત્ર ૨૫૭

મીઠુનરુત ૮૮૪

મીઠિ ૩૧૭, -પર્ણ ૪૫૩

મીઠ ૩૬૨, ૪૮૩, ૪૮૫, ૪૮૬, ૪૯૦,

૪૯૪, ૪૯૫, ૪૯૭, ૫૦૦; -દેવેન્દ્ર

૪૯૩; -પ્રેક્ષ ૪૯૭; -સંદ્ર ૩૬૨

મીઠ ૪૮૬

મીઠ ૩૧૧, ૩૬૪

મીઠ ૭૨૪, ૭૨૭, ૭૪૧; -ગાથાપતિ

૭૨૭

મીઠની ૪૨૨

મીઠુ ૫૬૬, ૬૦૦

મીઠાર ૭૨૭, ૭૨૮, ૭૪૫

મીઠનુ ૬૮૬

મીઠમિષ્ટ ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૬૮, ૫૦૮, ' ૬૦૪

મીઠમિષા ૭૦૧

મીઠરથ ૬૮૭

મીઠવર્ષ ૫૨૧

મીઠાધુ ૬૮૭

મીઠાલિ ૭૨૬

મીઠેરા ૪૫૪

મીઠેરાદિઅર્થ ૫૦૧

મીઠેર ૪૬૮, ૬૦૫; -સવત્સર ૫૨૮

મીઠલ ૨૫૭, ૩૦૦

મીઠ ૨૧૦, ૨૫૬, ૨૭૪, ૨૭૭, ૫૪૪,

૫૪૫, ૫૪૬; -કલીબ ૭૬૫; -નય

૩૩૮, ૫૧૪; -પરિચારક ૪૧;

-પરિણામ ૫૩૩; -અર્થેત ૩૩૬;

-અર્થેતવાદી ૪૪૮; -આપાતી ૫૮૦,

૫૮૧, ૬૨૦, ૬૨૮, ૬૩૩, -કૃતપતિ

૫૪૭

મીઠનકથા ૪૪

મીઠનપુણ્ય ૫૪

મીઠનવિધિ ૮૮૩

મીઠા ૧૧૬, ૨૩૨, ૨૫૬, -તરપિંડ

૭૩૧, -પ્રતિમા ૩૧૭

મીઠ ૧૨૨

મીઠ ૫૨૭

મીઠીર ૧૧, ૮૫, ૩૬૬, ૪૦૦, ૪૦૧

- ૪૦૬-૮, ૪૪૧; -નામકર્મ ૮૨,
 -અધનનામ ૮૨, -બકુસ ૨૮૬,
 ૨૮૮; -રહિતજીવ ૨૭૪, -સધાત-
 નામ ૮૨; -સપત્તિ ૭૭૦, -અગ્ર-
 પાંચ ૮૨; -અવગાહના ૪૦૫;
 કૃત્યપત્તિ ૩૬૬, -કૃપધિ ૩૬૮
 શકંરાભ ૮૪૭
 શકંરાપ્રભા ૩૫૧, ૫૧૪
 શલાકાપુરુષ ૬૮૦, ૭૫૮
 શલ્ય ૧૩૬, -હત્યા ૨૬૪
 શશી ૬૫૨
 શશુલીકર્ણ ૬૧૬
 શસ્ત્ર ૩૮, ૨૦૫, -પરિણા ૨૫૨, ૨૫૬,
 -વાણિજ્ય ૨૮૧
 શંકર ૭૪૪
 શાકા ૨૫, ૨૬, ૩૦, ૫૭૫, ૬૦૬, ૬૨૫,
 ૬૬૮, ૭૧૮, ૭૪૧, ૭૪૩, ૭૨૪
 શકિત ૩૪૦; -પ્રતિસેવના ૧૩૨
 શાખ ૬૧૨-૧, ૭૨૫, ૮૮૪, -કાશિ-
 વર્ધન ૭૨૪, -પાલ ૪૮૩-૪;
 -મહાનિધિ ૭૫૦; -વર ૬૫૧;
 -વચાવભાસ ૬૫૧; -વૃક્ષ ૬૦૬,
 -વૃક્ષાભિ ૬૦૬; -આવર્ત ૩૬૧
 શાખા ૧૬૬
 શાતા ૨૫૮
 શાયની ૩૪૮
 શાશ્વ ૩૭૨, ૬૦૬, ૭૦૦, ૭૦૧, -અત્ય-
 વૃક્ષ ૭૧૪, -અતિ ૮૭૦, -પચાપી
 ૮૭૦
 શાલ કાયલ્ ૮૪૭
 શાલાકય ૨૬૪
 શાલિભદ્ર ૨૫૭
 શાક્ષી ૩૬૩
 શાક્ષમલી ૪૫૩, -વૃક્ષ ૫૬૪
 શાશ્વત ૫૫૪, -અશાશ્વતાનુયોગ ૧૬૬
 શાસ્ત્રશ્રવણ ૩
 શાંકરવેદાંત ૧૬૦
 શાહિલ્ય ૮૪૭
 શાતિ ૪૩૫, ૬૬૭, ૭૦૭, ૭૧૭
 ૭૪૬-૭, ૭૫૬
 શાંત્યાચાર્ય ૧૨૫
 શિક્ષાદાન ૭૬૩
 શિક્ષાપ્રત ૭૩૧
 શિખરી ૫૭૮, ૬૧૬-૭, ૬૨૮, ૬૩૧,
 ૬૩૬, ૬૩૮, ૬૬૦; -ફૂલ ૫૮૭,
 ૬૨૨; -વર્ષધર ૬૨૦
 શિરીષ ૪૫૩, ૭૦૦
 શિલ્પ ૧૬૪, ૪૩૫, -આજીવક ૮૪૬;
 -રચાવરકાય ૧૬૪
 શિવ ૬૧૨, ૭૨૪, ૭૫૩, -ભૂતિ ૭૬૦;
 -રાજર્ષિ ૭૪૩; -સેન ૭૩૨
 શિવા ૪૮૬, ૬૪૬, ૬૬૮, ૭૦૩
 શિશ્ય ૭૧૫, ૭૭૪
 શિષ્યા ૭૧૫
 શીત ૧૧૬, ૩૬૦, ૩૬૫, ૪૩૮, ૫૪૪;
 -ઓતા ૫૬૬, ૬૦૧, ૬૩૨
 શીતલ ૬૬૭, ૭૫૬, ૮૬૧
 શીતા ૫૭૫, ૫૮૩, ૫૬૧, ૫૬૩, ૫૬૭,
 ૫૬૬, ૬૦૨, ૬૩૭, -પ્રપાતહૃદ
 ૫૬૬, ૬૨૩
 શીતોદા ૫૭૫, ૫૮૩-૪, ૫૬૦, ૫૬૨,
 ૫૬૭-૮ ૬૦૨, ૬૨૪, ૬૩૪,
 ૬૩૭-૮, ૬૪૦, -પ્રપાતહૃદ ૫૬૬,
 ૬૨૩
 શીતોષ્ણ ૩૬૦, ૩૬૫
 શીતોષ્ણિક ૨૫૬
 શીતોષ્ણીય ૨૫૨
 શીર્ષ પ્રહેલિકા ૧૬૫, ૮૮૭, -અંગ
 ૧૬૫, ૮૮૭

શીલ ૧૬૦, ૮૩૦; -કથા ૧૮, -વિપત્ત
૮૧૫, -મત ૨૮, ૨૮૨; -સંપત્ત
૮૧૫, ૮૫૧; -આચાર ૮૨૦
શુક ૨૫૮, ૩૭૧, ૩૯૪, ૪૨૩-૪, ૬૬૭,
૪૬૮, ૪૭૧-૨ ૪૭૮, ૪૭૯, ૪૮૫,
૫૦૧, ૫૧૦
શુક્લ ૯૩, ૪૦૬, ૫૪૪, ૬૦૬, -ધ્યાન
૧૫૦, ૧૫૨-૩, ૭૨૧, -પશુ ૪૫૭;
-પાક્ષિક ૧૭૯, ૪૨૮; -લેશ્યા
૨૦૬, ૨૧૩, -લેશ્યી ૧૭૫;
વિપાકી ૯૩; -અભિભતિ ૨૦૪
શુચિ ૧૭, ૭૦૩, ૮૨૦, -મના ૮૨૦
શુદ્ધ ૮૧૬; -ગાધારા ૮૮૦; -દંત ૬૧૭,
૭૪૭, -દંષ્ટિ ૮૨૦; -પરાક્રમી ૮૨૦;
-પ્રજ્ઞ ૮૨૦, -મના ૮૧૬, -વ્યવહારી
૮૨૦, -શીલાચારયુક્ત ૮૨૦, -ષડ્ગ
૮૮૦; -સ કલ્પી ૮૧૬, -અશુદ્ધ
અહ્ય ૨૩૨; -ઔષધિક ૧૫;
-ઉપહૃત ૩૦૯
શુભ ૩૬૮, ૩૭૩, ૭૦૩, ૭૧૬, -કાન
૩૬૮, -કૃષ્ણ ૪૪૪, -ગન્ધ ૩૬૮;
-શોષ ૭૧૬, -દીર્ઘાયુષ ૭૦;
નામ ૮૪; -નામકર્મ ૭૩; -ભોગ
૨૮, -લેશ્ય ૩૬૮; -વર્ણ ૩૬૮,
વિપાકી ૬૦; -શબ્દ ૫૪૪, -સ્પર્શ
૩૬૮; -અનુભવી ૬૦
શુભા ૪૮૬, ૫૭૬, ૬૨૬
શુભાવિનય ૩૪૪
શુભિર ૫૪૬, ૮૮૪
શૂર ૮૪૪; -સેન ૭૩૨
શૃંગાલખાદિતા ૭૬૭
શૃંગાર ૪૨૯
શૈલક ૨૬૦
શૈભમતી ૭૫૪

શૈભવતી ૬૫૨
શૈક્ષ ૩૧, ૩૪૪, ૭૭૫, -પ્રત્યનીક ૭૭૬
શૈલક ૮૪૭
શૈલપાલ ૪૮૩, ૪૮૪
શૈલરતમ્ભા ૪૬
શૈલા ૫૧૪
શૈલેશીકરણ ૧૫૨
શૈક ૭૯, ૪૩૮, ૪૫૨
શૈલિત ૩૯૪
શૈલર ૮૪૫
શૈવ્ય ૧૩
શૈર્વ ૨૫૬
શ્યામ ૪૫૬; -ક્રોધ ૭૩૨
શ્યામા ૬૯૭, ૭૦૨
શર્ક્ષા ૨૬-૩૦, ૨૭૮, ૩૧૭; -બલ ૪૩૫
શર્ક્ષાનશુદ્ધ ૧૧૯
શમણ ૧૩, ૨૩, ૨૪, ૨૧૦, ૨૩૪,
૭૬૩, ૮૪૮; ધર્મ -૭૩૦; નિર્મત્ય
૧૨૭, ૧૩૫, ૩૦૩, ૩૦૫, ૩૧૫,
૩૨૧, ૪૩૪, ૭૮૨; -આદ્યાણ ૩,
૨૬૯ -૭૧, ૩૨૧, ૪૩૩, ૪૩૪,
૪૫૦; -અગવાન મહાવીર ૨૬;
-મૂત ૨૮૫; -ઉપાસક ૨૮૧-૨,
૨૮૬, -ઉપાસિકા ૨૮૬
શમણી ૭૬૩
શવણ ૩૧, ૪૬૫-૬, ૪૬૮, ૫૦૮,
૬૦૪, ૭૦૧
શાવક ૧૦૧, ૨૮૪, ૩૪૫, ૭૩૧, ૭૬૩
શાવરતી ૨૬૬, ૩૨૮, ૩૩૬, ૫૭૭, ૬૯૮
૭૫૩
શાવિકા ૭૬૩, -શુદ્ધ અંબડપરિમાજક
૭૨૭
શ્રી ૫૬૪, ૬૩૨, ૬૩૬, ૬૫૩, ૬૯૭,
૭૪૬; -કાંત ૩૭૧, ૩૭૫, ૬૮૮,

સૂચિ

-ગુપ્ત ૩૩૪; -ચન્દ્ર ૭૩૨, -દામ
 ગંડ ૩૭૨; -દેવ ૭૪૪, -દેવી ૨૫૮,
 ૫૬૪, ૫૬૫, ૬૨૨, -ધર ૭૧૬;
 -પુત્ર ૭૪૭ -મૂર્તિ ૭૪૭, -મહા-
 મુદ્રમ ૭૪૩, -મહિત ૩૭૧; -વત્સ
 ૨૭૬, ૩૭૨, ૪૭૩, -વિમલ ૭૪૪,
 -સુભાષ્ટ રાખી ૫૭૬; -સોમ
 ૭૪૭, -સોમનસ ૩૭૧
 સુત ૨૧, ૨૬, ૬૬, ૧૨૬, ૧૩૬, ૪૫૨,
 ૭૮૦; ૮૩૦, -અજ્ઞાન કિયા ૩૬;
 -અજ્ઞાની ૧૭૬; -કેવલી ૪૮૦;
 -જ્ઞાન ૨૨, ૨૧૭ ૨૧૬, ૩૨૫,
 ૩૪૪, -જ્ઞાનાવરણી ૭૩; -જ્ઞાની
 ૬, ૧૭૫, ૧૭૬; -ધર્મ ૧૨, ૧૩,
 ૨૧, ૨૨; -નિશ્ચિત ૨૧૬; -પ્રેત-
 નીક ૭૭૬, -મદ ૭૭; -વ્યવહાર
 ૭૭૬; -સમ્પત્તિ ૭૭૦, -સાગર
 ૭૩૨, -ચંદ્ર ૨૩૩, ૨૫૬, -ચંદ્રિત
 ૧૩, ૭૭૪
 શ્રેણિક (કિલિસાર) ૭૨૪, ૭૨૫,
 ૭૨૭, ૭૪૦
 શ્રેણી ૮૮૮; -શેફ ૮૮૮
 શ્રેયસ્કર ૮૩૫
 શ્રેયસ્કર ૬૦૬
 શ્રેયાસ ૬૬૭, ૬૬૮, ૭૫૨, ૭૫૬
 શ્રોત્રેન્દ્રિય ૧૦૬, ૨૧૦; -અસવર ૪૮,
 -નિમ્ન ૩૦૦, -સામોપવિત ૧૧૩;
 -સાલા ૭૪
 શ્લોક ૮૮૩
 રવાળ ૮૪૮
 રાસોપાસ ૩૪૭, ૩૭૩-૮, ૮૦૨
 રમેત ૪૮૨, ૪૬૪, -કંક ૪૬૨, -ગાય
 ૭૨૧;
 રમેતવિકા ૨૬૬

રમેતાંબર ૧૨૪, ૩૨૮, ૩૩૦, ૬૬૧,
 ૬૬૨, ૭૦૪, ૭૦૬, ૭૩૭
 રમેતાંબી ૭૪૨
 મુદ્રામુદ્ર ૨૪૮
 મુદ્રામુદ્ર ૨૬૭, ૩૩૪
 મુદ્રા ૮૭૬; -ગાય ૮૮૦
 મુદ્રાપાત્ર ૧૭૩
 મુદ્રાપાત્ર ૧૭૨
 મુદ્રા ૫૨૫
 મુદ્રાપાત્ર ૭૦૦
 મુદ્રા ૭૪૬, ૭૪૭, ૭૫૮
 મુદ્રા ૩૬૧, ૩૬૪, ૪૩૩; -આહાર
 ત્યાગી ૨૮૪, -ત્યાગ ૨૮૫
 મુદ્રા ૫૬૨
 મુદ્રા-નિર્ણવ ૮૮૪
 મુદ્રાપાત્ર ૧૬૭
 મુદ્રા ૧૬૩ -મુદ્રા ૮૩૬
 મુદ્રાપાત્ર ૫૨૫
 મુદ્રા ૪૮૬, ૬૪૬
 મુદ્રા ૪૮૬
 મુદ્રા ૩૪૪, ૮૨૩; -મુદ્રા ૧૧૬;
 -આસાસામયોગ ૭૮
 મુદ્રાપાત્ર ૭૧૦, ૭૩૮
 મુદ્રા ૫૭, ૮૮
 મુદ્રા ૧૩, ૧૪, ૧૦૬, ૧૧૦, ૧૨૨,
 ૨૦૬, ૩૧૭, ૩૨૬, ૫૨૫, ૭૨૬,
 ૭૪૪, -દ્વિ ૮૨૧, -નિર્મયીપુત્ર
 ૭૨૭; -પરાક્રમ ૮૨૧; -પરિણત
 ૮૨૦; -પ્રજ્ઞા ૮૨૧, -પ્રવાહ ૨૪૬,
 ૨૬૨, -ભામા ૭૫૭, -ભામા ૧૦૬;
 -મન પ્રયોગ ૪૩૦; -મના ૮૨૧;
 -મુદ્રા ૩૬, ૧૦૬, -મુદ્રા મન પ્રયોગ
 ૪૩૦, -મુદ્રા વચન પ્રયોગ ૪૩૦;
 -મુદ્રા ૧૧૦, ૧૨૩;

—ବ୍ୟୟ ପ୍ରୟୋଗ ୪୩୦; —ଘବହାର
୮୨୧; —ଶିଳାଆର; ୮୨୧; —ସୈନ
୭୩୨; —ସଂକଳ୍ପ ୮୨୧
ସମ୍ବାବାସ ୪୪୪
ସହଗତି ୨୦୯
ସହଗୁଣନାଶ ୨୬
ସହୋପପନ୍ନାୟ ୧୬୮
ସମାପ୍ତମାର ୪୧, ୧୬୬, ୩୬୪, ୩୬୮,
୩୮୬, ୪୦୨, ୪୨୩, ୪୨୪, ୪୪୧
—୪, ୪୭୦, ୪୭୩, ୪୭୬, ୪୮୫,
୪୯୦, ୪୯୫, ୫୧୦, ୫୧୧, ୭୪୬—୭,
୭୯୨; —ଭାଣ୍ଡେ ୪୦୫; —ଅବତଂସକ
୩୬୯
ସନ୍ନିବେଶ ୧୬୫
ସନ୍ନିହିତ ୪୮୨
ସନ୍ମତି କୁଳକର ୭୨୭
ସନ୍ମାନ ୩୪୪, ୮୨୩
ସମୁଦ୍ବିଧ ୫୫୪
ସମ୍ବେଦନାବନ ୬୪୭
ସମ୍ବେଦନାବିଧି ୩୧୬
ସମ୍ବଳ ୪୫୪
ସମ୍ବା ୪୯୭—୮
ସମ୍ବାସ ୮୮୩
ସମ୍ବିଧ ୨୬୨
ସମ ୩୬୯, ୩୭୪, ୮୮୨
ସମାପ୍ତମାର ୪୦୯, ୪୧୦, ୪୪୩, ୭୧୯
ସମତାଳ ୮୮୩
ସମନା ୬୪୯
ସମାପ୍ତମାର ୭୭୫
ସମାପାୟତା ୧୬
ସମାପ୍ତମାର ୩୬୯
ସମାପ୍ତମାର ୫୫୯—୬୦
ସମାପ୍ତମାର ୨୪୯, ୨୭୭
ସମାପ୍ତମାର ୫୫୫

ସମାପ ୧୬୦, ୧୬୪, ୨୫୯, ୨୭୫, ୩୩୩,
୫୨୧, ୫୨୫; —କ୍ଷେତ୍ର ୫୨୦, ୫୪୯,
୫୫୯, ୬୪୩; —ସ୍ୱାଧୀନତା ୪୩୫;
—ଆତ ୮୯୨; —ଆନନ୍ଦାର୍ଥ ୮୯୦
ସମାପ୍ତମାର ୨୧, ୨୫୯, ୩୧୧, ୪୩୯,
୭୨୨, ୭୮୦
ସମାପ ୨୩୧, ୩୩୪, —ଆଂଶ ୧୧୧,
୧୬୪, ୨୩୫, ୩୩୦, ୪୬୫
ସମା ୫୨୧
ସମାପାରୀ ୭୭୯, ୮୦୪, ୮୦୫
ସମାପି ୧୭, ୩୨, ୩୪, ୧୬୦, ୨୫୯,
୩୫୫, ୭୨୬; —କଥା ୧୮; —ଗୁପ୍ତ
୭୪୪; —ପ୍ରତିମା ୩୧୨, ୩୪୬;
—ଫଳ ୪୩୫; —ସ୍ଥାନ ୩୨, ୪୨,
୨୫୭, ୨୬୩
ସମାପ ୨୪୯
ସମାପି ୧୦୬, ୨୩୨, ୨୬୩
ସମାପ ୩୮, ୨୬୬; —କରଣ ୪୩୧
ସମାପାରୀ ୬୫୨
ସମାପି ୪୯୯, ୫୦୦
ସମାପି ୧୧୪, ୧୨୫
ସମାପ୍ତମାର କ୍ରିୟା ଅପ୍ରତିପାତୀ ୧୫୨
ସମାପ୍ତମାରୀ ୨୬୭, ୩୩୭, ୪୩୯ ୪୪୮,
ସମାପ୍ତମାର ୨୭୦
ସମାପ୍ତମାର ୩୬, ୪୧୫
ସମାପ୍ତମାର ୫୫୫ ୨୦୧
ସମାପ୍ତମାର ୩୮୮—୯, ୩୯୪. ୪୧୯, ୪୪୯
ସମାପ୍ତମାର ୩୪୪; —୭୬୪
ସମାପ୍ତମାର ୨୩୩
ସମାପ୍ତମାର ୧୬୬, ୩୨୬, ୬୪୪, ୭୫୨,
୮୬୮; —କଥା ୭୫୨; —ପାଳିତ ୨୬୩;
—ବିଷୟ ୬୯୯, ୭୪୬
ସମାପ ସମ୍ବ ୧୧୦
ସମାପି ୧୬୪

સમ્યક્ષ્વ ૫, ૧૦૬, ૨૫૨, ૨૫૬, ૪૧૦, /

૪૨૭

સમ્યક્ પરાક્રમ ૩૧

સમ્યક્ પ્રયત્ન ૩૧

સમ્યગ્દર્શન ૭, ૭૮, ૨૭૮

સમ્યગ્દૃષ્ટિ ૧૭, ૮૭, ૯૬, ૧૭૩, ૪૦૩,

૪૧૪, ૪૨૭

સમ્યગ્ મિથ્યાદર્શન ૭૮, ૨૭૮

સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિ ૯૧, ૯૯, ૧૭૩

સમ્યગ્ મિથ્યાક્રુષિ ૭૮

સમ્યગ્ ક્રુષિ ૭૮

સમ્યગ્ યોગ ૩૧

સમ્યગ્ વાદ ૨૬૦

સયોગી ૧૭૨; -કેવલી ૯૨, ૯૮,

૧૦૫, ૨૬૪

સયોનિક ૫૫૪

સરચૂ ૩૨૦, ૫૯૯, ૬૦૦

સરસ્વ ૩૯૪

સરસ્વતી ૪૮૮

સરાગ સમ્યગ્દર્શન ૨૭૯

સરાગ સંયમ ૬૯, ૨૬૨

સરૂપી ૫૫૪

સરૈવર ૧૬૬

સર્પ ૨૦૧, ૬૦૫

સર્વ ૧૭૦; -અકતાકાન વિરમણ ૧૦૮;

-કામવિરતિ ૧૭, -કર્મિ જીવ

૨૬૯, ૨૭૧; -ગા ૬૫૩; -ધાતી

૯૪; -જીવસુખાવહ ૨૬૦; -જ્ઞાના-

વરણી ૭૨; -દર્શનાવરણી ૭૨,

-ધર્મ-તીર્થ ૬૬, -ધરિઅહ વિરમણ

૧૦૮; -પ્રાણાતિપાત વિરમણ ૧૦૮,

-ભદ્ર ૪૭૧; -મૃધાવાહ વિરમણ

૧૦૮; ૬૪૫, ૬૫૩; -મૈત્રુન

વિરમણ ૧૦૮; -રૂપ મહાનિધિ

સ્થા-૬૨

૭૫૦, -રૂપા ૬૫૦, -રૂપા ૨૫૮;

-આત્મચૂ ૭૪૩; -અધિપતિ ૮૪૫;

-અહી ૫૩૦; -આનંદ ૭૩૨;

-અનુભૂતિ ૭૨૫; -અર્થવિમાન

૭૧૬, અર્થસિદ્ધિ (ક) ૧૧૧, ૧૨૪,

૩૪૬, ૩૬૭, ૩૭૮, ૪૪૧, ૪૭૨,

૪૭૭, ૫૨૫, ૫૫૮-૯, ૮૧૬;

-ઉત્કટ ૬૭૯

સર્વતોષદ ૨૪૬, ૩૭૧, ૪૭૩

સર્વતોષદા ૩૧૨, ૩૧૪; -પ્રતિમા ૩૪૧

સહિસાવતી ૫૭૫, ૫૯૨

સલેશ ૧૭૩

સવિતા ૬૦૫

સવેદ ૧૭૨

સશરીરી ૧૭૩

સહદેવી ૭૪૬

સહસાકારપ્રયોગ ૧૩૨

સહસોદાહ આચરક ૨૫૬

સહસવર્ષ ૫૨૧

સહસાર ૪૧, ૩૬૬, ૪૦૫, ૪૨૩,

૪૨૪, ૪૪૧-૨, ૪૪૪, ૪૭૦, ૪૭૨,

૪૭૬-૪૮૫, ૪૯૧, ૪૯૫, ૫૧૦,

૫૧૧, ૭૧૬; -અવતંસક ૩૭૨

સહ પતિ બ્રહ્મા ૫૧૨

સહિત ૬૦૫

સંકર્ષણ ૭૫૮

સકીર્ણ હાથી ૮૬૧

સકેતક પ્રત્યાખ્યાન ૧૨૦

સકેત પ્રમળ્યા ૭૬૬

સકંભ ૫૬

સકંભ ૨૩૧, ૫૩૫

સંક્રમણદોષ ૨૨૬

સંક્રમિતાનુયોગ ૮૭૭

સંકિલ્પ લેશ્ય ૩૮૪

ସଂକ୍ଷେପ ୨୩, ୩୦୨
 ସଂକ୍ଷେପ ୧୮; -ବିଧି ୨୭୯
 ସଂକ୍ଷେପିତଶା ୨୫୯, ୨୫୮
 ସଂକ୍ଷେପ ୨୫୮, ୨୭୯; -ହିତିକ ୧୫
 ସଂକ୍ଷେପାତକାଳ ୧୯୫
 ସଂକ୍ଷେପାତ ବର୍ଷାଧିକ ୪୦୨
 ସଂକ୍ଷେପାନ ୪୩୫, ୮୮୯
 ସଂକ୍ଷେପୋଦ୍ୟାମ ୧୭
 ସଂକ୍ଷେପ ୮୮୯; -ଜ୍ଞାନ ୯୩, -ସଂପତ୍ତି
 ୭୭୦
 ସଂକ୍ଷେପାତ ୨୪୦, ୨୭୯, ୩୩୮, ୫୧୪
 ସଂକ୍ଷେପ ୨୧, ୯୮, ୧୨୨, ୧୨୭, ୩୪୪,
 ୭୨୧, ୭୬୩; -ଧର୍ମ ୧୩; -ପ୍ରାକୃତିକ
 ୭୭୯, ୭୮୧; -ବ୍ୟବସ୍ଥା ୭୯୩;
 -ସ୍ଥାପନ ୧୩
 ସଂକ୍ଷେପ ୪୦୮, ୭୧୯
 ସଂକ୍ଷେପ ୨୯୦
 ସଂକ୍ଷେପାତ ୩୧୧
 ସଂକ୍ଷେପ ୫୩୫
 ସଂକ୍ଷେପାତ ୮୮୫
 ସଂକ୍ଷେପାତ ୮୮୨
 ସଂକ୍ଷେପ ୨୯୩, ୭୨୪, ୭୪୨
 ସଂକ୍ଷେପ ୨୨୨, ୪୧୯-୭, ୪୪୪
 ସଂକ୍ଷେପ ୧୭୪, ୪୨୯, ୮୪୮; -ଜ୍ଞାନ ୩୩;
 -ପ୍ରାକୃତିକ ୮୦; -ମନୁଷ୍ୟ ୮୦
 ସଂକ୍ଷେପ ୭୯, ୮୯, ୨୧୨
 ସଂକ୍ଷେପାତ ୧୮
 ସଂକ୍ଷେପ ୨୮
 ସଂକ୍ଷେପ ୩୧୫
 ସଂକ୍ଷେପ ୭୮୦
 ସଂକ୍ଷେପାତ ୪୧୦
 ସଂକ୍ଷେପାତ ୧୯୫
 ସଂକ୍ଷେପ ୧୯୫
 ସଂକ୍ଷେପ ୩୦୪

ସଂକ୍ଷେପ ୯୯୯, ୭୫୮
 ସଂକ୍ଷେପ ୨୪୯
 ସଂକ୍ଷେପ ୯୮୯, ୭୫୨; -ବିକ୍ରୟ ୨୫୮
 ସଂକ୍ଷେପ ୭୯୪, ୭୮୦; -ନା ୫୫୨ ୮୦୮;
 -ବିକ୍ରୟ ୭୮୦
 ସଂକ୍ଷେପାତ ୧୯୪
 ସଂକ୍ଷେପ ୩୧୯
 ସଂକ୍ଷେପ ୮୪୭
 ସଂକ୍ଷେପ ୧୯୯, ୨୦୦, ୩୨୨-୩, ୩୯୨,
 ୪୧୮; -କ୍ଷେପାତ ୩୫୯; -ବିକ୍ରୟ
 ୩୫୯; -ବିକ୍ରୟା ୨୫୫୨ ୪୪୨;
 -ବିକ୍ରୟ ୪୪୨; -ବିକ୍ରୟା ୫୫୨
 ୩୨୨, ୩୪୧ ୩୯୦, ୪୦୯, ୪୪୧;
 -କ୍ଷେପାତ ୩୫୮; -ମନୁଷ୍ୟ ୨୦୨,
 ୩୨୨, ୩୯୦-୧, ୪୦୯, ୪୧୦, ୪୪୧
 ସଂକ୍ଷେପାତ ୧୮
 ସଂକ୍ଷେପ ୧୭୪, ୨୯୧, ୪୦୩; -ମନୁଷ୍ୟ
 ୪୩୧-୨; -ସଂକ୍ଷେପ ୧୨୨; -ସଂକ୍ଷେପ
 ୧୭୪
 ସଂକ୍ଷେପ ୩, ୧୩, ୧୪, ୧୧୮, ୨୯୧-୭,
 ୩୮୫; -ଧର୍ମ ୪୪୮; -ସଂକ୍ଷେପ ୯୯
 ସଂକ୍ଷେପ ୨୪୯; -ସଂକ୍ଷେପ ୮୭୭
 ସଂକ୍ଷେପାତ ୧୮୧
 ସଂକ୍ଷେପାତ ୪୧୧
 ସଂକ୍ଷେପାତ ୧୩୧
 ସଂକ୍ଷେପ ୩୮, ୨୯୯; -କ୍ଷେପ ୪୩୧
 ସଂକ୍ଷେପ ୧୨୮
 ସଂକ୍ଷେପାତ ୩୦୮
 ସଂକ୍ଷେପ ୫୧
 ସଂକ୍ଷେପ ୧୨୭, ୨୮୩
 ସଂକ୍ଷେପ ୧୯୪, ୫୨୭-୮
 ସଂକ୍ଷେପ ୫, ୧୭, ୧୦୯, ୧୨୧, ୧୯୮, ୨୪୫,
 ୨୫୮, ୪୪୫, ୫୫୪, ୯୯୮, ୭୨୯
 ସଂକ୍ଷେପ ୮୪୫

संवांस ४०-४१, ७६४
 सवृत ६७, ३६१; -अकुरा २८८;
 -विचरत ३६१
 सवेग १७
 सवेह ५५४
 सवेहनी १८-६
 सशय ४३
 सशयित ५१; -मिथ्यात्व ५२
 संसक्ततप कर्म ६७
 ससार २४, १५५, १६०; -प्रतिग्रह
 २४८; -सागर ७६१; -अनुपेक्षा
 १५२; -आपत्त ५५४
 ससारी १७६, १६१; -मित्र ८३८
 संसृष्ट ३०४; -कल्पिक १४; -विपक्षत
 ३०६
 संसोक्ति ३०६
 संस्कृत ८८२
 संस्थान ४०२, ४०६, ४४२, ५३४;
 -नाम ८२, २५७, ४४१; -परिष्कार
 ५३३; -विषय १५१
 संस्वेदय ३६२, ४१८
 संस्तुत ३४०
 साक्षात्पर्ययुक्त १७३
 साक्षित-अर्थोक्त्या ५७७
 सागर ३२६, ३५१, ३६८, ३७३,
 ५६१; -काल ३६८; -चित्र ५६१;
 -हस्त ७५२; -हस्ता ७०१; -विषय
 १६५, ३६७, ५३०
 सागर प्रत्यापमान १२०
 सागारिक भोजन ३००
 साया परिष्कार ८२०
 सायु ४३६
 सात ३७२; -तत्त ५५, -क्षीपसमुद्-
 प्रभा ४४८; -वाही २६७,
 ३३६-७, ४३६, ४४८; -शिक्षाप्रत
 ७३१; -सप्तक २५६

साता ७४, ३७६; -गौरव ४७;
 -वेहनीय ७२, ८८
 सातियोग ७६
 साक्षिस्थान ४०६
 साधर्मिक १२७, १४४, ३४४
 साधर्म्य ३२६
 साधारण वनस्पति ४४०
 साधारण शरीरनाम ८३
 साधु ३७, १२७, १३६, २०३, ३३१
 सानुकेरता ६८
 साक्षिपातिक ४३७
 साम ८६४
 सामन्तोपनिषा ४१५
 सामन्तोपनिषाति ४१५
 सामर्थ्यहीन ८२७
 सामवेदिक २०
 सामाचार्य २६३ ; ८०४
 सामान ३७१, ३७२, ३७६
 सामागिक ४७६, ४६०, ४६६, ५००,
 ६८२
 सामान्य ६८, ३३४, ४४८, ४८२
 सामान्यतोपनिषातनिक ८८५
 सामान्य दृष्टि ३३६
 सामागिक २०, १०८, १२१, २८२,
 २८३, २८५, २६५, ३२६, ३४५,
 ७६७, -कल्प स्थिति ७७७, ७६७;
 -मत्त ७६३, -सुयम २६५
 सामुदायिक २६६; -निर्णय ३३२
 सायंकानुयोग ८७७
 सारकाता ८८०
 सारशी ८५७
 सारसी ८८०
 सारस्वत ४७४, ४७५
 साक्षिपिकायिता २५७

સાસ્વાદન સમ્યગ્ દ્રષ્ટિ ૯૧, ૯૯
 સાંખ્ય ૧૬૦, ૩૩૭, ૪૪૮
 સાંજવલ્લભ ૭૫
 સાંપરાધિકી ૪૧૦
 સાંલોગિક ૩૪૪, ૭૮૦
 સાંમોહ ૬૭
 સાંમોહી ૬૭
 સાંવત્સરિક ૭૨૦
 સાંખ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ ૩૨૫
 સિદ્ધ ૪, ૯૨, ૧૦૬, ૧૫૬-૮, ૧૭૨,
 ૧૭૫-૬, ૩૮૬, ૫૬૧, ૫૮૬-૯૩:
 -ક્રૂટ ૫૮૮-૯; -ગતિ ૧૫૮, ૨૦૮,
 ૩૮૧, ૩૯૭; -અર્જ ૨૪૮. -ઐશ્વરી
 ૨૪૯

સિદ્ધસેન ૩૨૭, ૩૩૮
 સિદ્ધાંતસંગ્રહ ૬૯૫
 સિદ્ધાંતતન ૭૪૬
 સિદ્ધાંત ૬૯૯, ૬૯૭, ૭૦૦, ૭૩૨
 સિદ્ધિ ૧૫૬, ૧૫૮, ૫૬૧; -વિગ્રહગતિ
 ૨૦૮

સિચાલ ૮૬૨
 સિંધુ ૫૯૭, ૫૯૮, ૬૦૦, ૬૦૧, ૬૩૦,
 ૬૩૨, ૬૩૭, ૬૩૮, ૬૩૯; -કુડ
 ૬૦૩, ૬૩૬; -નદી ૬૦૩; -પ્રપાત
 -હ્રદ ૫૯૫, ૬૨૩, ૬૩૦

સિંહ ૩૬૧, ૮૬૦, ૮૬૨; -કાંત ૩૬૧;
 -આહિતા ૭૬૭, -ગતિ ૪૮૪;
 -ગિરિ ૬૯૭, ૭૬૪; -નાદ, ૪૩૫,
 -પુર ૬૯૯; -પુરા ૫૭૬ ૬૨૭,
 -મુખ ૬૧૬; -રથ ૬૯૭; -વિક્રમ-
 ગતિ ૪૮૪; -વીત ૩૭૧; -શય્યા ૩૧;
 -સેન ૬૯૯, ૭૦૨; -સેનાપતિ ૯૪;
 -સ્રોતા ૬૨૪, ૬૩૭; -આસન ૬૪૭

સીતા ૬૪૨, ૭૫૩
 સીમંકર ૬૮૯
 સીમંતક ૫૧૭, ૫૫૯
 સીમધર ૬૮૯
 સુઅધીત ૧૨
 સુકચ્છ ૫૭૫, ૬૨૫
 સુદાલ ૩૭૨
 સુકલમાં જન્મ ૪૫૨
 સુદૃષ્ટિ ૩૬૯
 સુકોશલ ૭૩૨
 સુક્ષેત્રકૃત્સ્ન ૨૫૮
 સુખ ૨૮; -નિદ્રા ૩૧; -લાલજી ૯૮;
 -વિપાક ૨૪૬; -શય્યા ૨૯, ૩૧;
 -આવહ ૬૩૪-૫૦; -આવહકૃટ

૫૮૩, ૬૨૧

સુગત ૨૦૮-૯, ૮૩૨
 સુગતિ ૨૦૮-૯, ૮૩૩; -ગામી ૮૩૩
 સુગ્રીવ ૪૯૨, ૬૯૯, ૭૫૮
 સુધૌષ ૩૬૯-૭૦
 સુધૌષા ૭૮૮
 સુચન્દ્ર ૭૩૨
 સુભતા ૪૮૭
 સુન્યેષ્ઠા ૭૪૪
 સુતપરિચિત ૧૨
 સુતરાઈ ૪૧૦-૧
 સુદર્શન ૨૫૭, ૪૮૧, ૪૯૨, ૫૬૪,
 ૫૬૬, ૬૧૯, ૬૪૫, ૬૫૨, ૬૯૭
 -૯, ૭૪૬, ૭૫૨-૪, ૭૫૭, ૭૫૯
 સુદર્શના ૩૨૯, ૪૮૭, ૬૪૪, ૬૪૮,
 ૬૫૦, ૭૦૦, ૭૫૩
 સુધર્મ (મૌ) ૪૪૨, ૪૫૫, ૭૦૩, ૭૨૩,
 ૭૩૯; -સલા ૪૯૭-૮, ૫૧૩;
 -અવતસક ૩૬૮
 સુધ્યાત ૧૨

સુનંદ ૩૭૧, ૬૯૬, ૭૨૫
 સુનંદા ૪૮૭, ૭૪૬, ૭૬૪
 સુનક્ષત્ર ૨૫૭
 સુનેત ૭૩૩
 સુપદ્મ ૩૭૦, ૬૨૫, ૫૯૨, ૫૭૫
 સુપથકુમાર ૭૭, ૩૫૬, ૪૦૦, ૪૨૧,
 ૪૫૩, ૪૮૧, ૪૮૫, ૪૮૬; -ઈન્દ્ર
 ૪૮૧
 સુપથદ્વાર ૬૪૭
 સુપાથ ૬૬૭, ૭૦૬, ૭૨૪, ૭૨૫,
 ૭૩૨, ૭૪૧, ૭૪૩, ૭૫૬
 સુપાથા ૭૨૭
 સુપુષ્પ ૩૭૨
 સુપુત્ર ૩૭૦
 સુપ્રલિધાન ૪૩૧, ૪૩૨
 સુપ્રતિભાક્ષ ૪૮૧
 સુપ્રતિષ્ઠાભ ૩૬૬, ૪૭૪
 સુપ્રત્યાનદી ૮૩૨
 સુપ્રભુક્ષા ૬૫૨
 સુપ્રભ ૪૮૪, ૪૮૬, ૭૫૩, ૭૫૬-૭,
 ૭૫૬; -કાત ૪૮૪
 સુપ્રભા ૪૮૬, ૭૦૦-૧
 સુપ્રસિદ્ધા ૭૦૦
 સુપ્રીત ૫૨૫
 સુભદ્રુ ૬૮૬, ૭૫૨
 સુભક્ષ ૩૭૦
 સુભગનામ ૮૪
 સુભગા ૪૮૮
 સુભદ્ર ૩૭૧, ૭૫૨
 સુભદ્રા ૩૧૪, ૪૮૭, ૭૪૬, ૭૫૩
 સુભૂમ ૫૮૬, ૭૪૬, ૭૪૭, ૭૫૬
 સુભોગા ૫૬૦
 સુભતિ ૬૮૬, ૬૯૬-૭, ૭૧૬, ૭૫૬
 સુભનસ ૪૭૧

સુમના ૪૮૭, ૭૦૨, ૮૧૭
 સુમગલ ૭૩૨
 સુમગલા ૭૪૬
 સુમિત્ર ૬૬૬, ૬૬૭, -વિગચ ૭૪૬
 સુમેધા ૫૬૦
 સુચરા ૬૬૭
 સુર ૭૧૪; -દેવ ૭૪૩
 સુરભિભાષ ૫૪૪
 સુરાદેવ ૨૫૭
 સુરાદેવી ૬૫૨
 સુરપ ૪૮૨, ૪૮૮, ૫૪૪
 સુરપા ૪૫૪, ૪૮૬, ૬૮૮
 સુરેન્દ્રદેવ ૬૬૮
 સુલભભાષિ ૪૨૮
 સુલસ ૫૬૫, -ઈન્દ્ર ૬૩૫
 સુલસા ૭૦૨, ૭૨૪, ૭૨૬, ૭૪૧, ૭૪૫
 સુવજ ૩૭૦
 સુવત્સ ૪૮૨, ૫૭૫, ૫૬૫, ૬૨૫
 સુવત્સા ૫૬૦
 સુવપ્ર ૫૭૬, ૫૬૨, ૬૨૬
 સુવર્ણ ૪૮૬, -કુમાર ૧૧૭, ૨૮૨;
 ૫૬૧; -કૃષ્ણ પ્રપાતજ્ઞ ૫૬૬, -કૃષ્ણ
 ૫૬૮, ૫૬૯, ૬૦૧, ૬૩૨, ૬૩૭,
 ૬૩૮; -કૃષ્ણપ્રપાતજ્ઞ ૬૨૩; -પાક
 ૮૮૩, -પીત ૭૦૨
 સુવદ્યુ ૫૭૬, ૫૬૨, ૬૬૨
 સુવાકચશ્ચિક્ષ ૧૦૬
 સુવાત ૩૬૬
 સુવિક્રમ ૪૬૨
 સુવિધિ ૧૭, ૮૬૫, -નાથ ૭૦૬, -પુષ્પ-
 ૬૮૬, ૭૫૬
 સુવિશાલ ૪૭૧
 સુવિસાત ૩૭૨
 સુવીર ૩૬૬

સુપ્રત ૬૦૬, ૭૦૨, ૭૩૨, ૮૩૨

સુપ્રતા ૬૬૭

સુશાલ ૩૭૨

સુશ્રામણ્યતા ૨૫

સુશ્રુત ૨૬૪

સુધમદુષમા ૫૨૧, ૫૨૨

સુધમસુધમા ૩૪૬, ૪૦૪, ૫૨૧, ૫૨૨,

૬૩૧, ૬૩૩, ૬૮૬, ૬૯૩, ૬૯૪

સુધમાઆરો ૫૨૧, ૫૨૨, ૬૦૭-૮,

૬૩૧, ૬૪૨, ૬૯૪; -નાં દશ લક્ષણ

૫૨૪; -નાં સાત લક્ષણ ૫૨૩

સુધિર ૩૭૨

સુધેણા ૬૦૦

સુધુતરઆયામા ૮૮૦

સુસાબર ૩૬૮

સુસામાન ૩૭૧

સુસીમા ૫૭૬, ૬૨૬, ૬૯૭, ૭૫૭

સુસૂર ૩૬૯

સુસૂચી ૩૭૦

સુસ્વર ૩૭૦; -નામ ૮૪

સુસ્વરા ૪૮૮

સુહસ્તીકૂટ ૫૮૯

સુંદર ૬૯૭, -ખાહુ ૬૯૭

સુંદરી ૭૬૦; -નન્દ ૭૬૦

સુંસમા ૨૬૦

સૂક્ષ્મ ૧૭૪, ૧૯૫, ૧૯૯, ૫૩૧, ૬૮૯.

-અપર્યાપ્ત ૧૯૨; -ક્રિયા અનિવૃત્તિ

૧૫૨; -નામ ૮૩; -પર્યાપ્ત ૧૯૩;

-સપરાય ૯૨, ૧૦૪, ૭૨૦;

-સપરાય સંયમ ૨૯૫; -સપરાય

સરાગસંયમ ૨૯૨

સૂતેલો કેવી રીતે જાગે ૮૯૨

સૂત્ર ૨૬૫, ૨૪૮, -૯, ૨૬૧, ૪૬૦;

-કૃત ૨૩૧, ૨૩૪; -કૃતનિર્ધુક્તિ

૩૪; -કૃતાંગ ૭, ૩૪, ૪૨, ૪૯, ૫૧,

૫૫, ૭૭, ૭૮, ૯૪, ૧૨૫, ૨૫૫,

૨૫૯, ૨૬૦, ૩૩૫-૬, ૭૨૭; -ખેલ

૮૮૪; -ધર ૮૧૬, ૮૨૩; -પ્રત્યનીક

૭૭૬; -રુચિ ૧૫૧, ૨૭૯; -વાચના

૭૮૪; -શ્રુતધર્મ ૧૨; -અર્થ ૮૨૩

સૂર ૩૬૯, ૭૪૬; -કાંત ૩૬૯-૭૦; -કૂટ

૩૬૯; -દેવ ૭૨૫; -જ્વળ ૩૬૯;

-પ્રેક્ષ ૩૬૯-૭૦; -ક્ષેશ ૩૬૯,

૩૭૦; -વર્ણ ૩૬૯; -શૃંગ ૩૬૯;

-શ્રી ૭૪૬; -સૂક્ષ્મ ૩૬૯, ૩૭૦;

-આલ ૩૬૯; -આવર્ત ૩૬૯;

-કિતરાવતસંક ૩૬૯

સૂચી ૨૫૮, ૩૭૦, ૪૫૬-૪૬૩, ૪૮૨,

૪૮૯, ૪૯૦, ૫૦૦, ૫૦૧-૨, ૫૦૪

-૫, ૫૦૭, ૫૫૯, ૫૯૫, ૬૦૪,

૬૧૭, ૬૯૯, ૭૨૨; -કૂટ ૭૩૦;

-ચરિત ૮૮૩; -તાપ ૫૦૨-જ્વળ

૩૭૦; -પર્વત ૫૮૩, ૬૨૧, ૬૩૪-

૫; -પ્રજ્ઞાપિત ૨૬૩, ૬૦૫, ૬૦૬;

-પ્રેક્ષા ૪૮૯, ૭૦૧; -મંડલ ૪૫૭,

૪૫૮, ૪૫૯, ૪૬૩, ૫૦૩; -વર્ણ

૩૭૦; -વિમાન ૪૫૮; -શૃંગ ૩૭૦;

-ક્રંદ ૬૩૫; -આલ ૪૭૪; -અવ-

તરણ ૫૬૬; -આવર્ત ૩૭૦, ૫૬૬;

કિતરાવતસંક ૩૭૦; -ક્રંદ ૫૦૫

સેકારાનુયોગ ૮૭૭

સેનપ્રેમ ૭૮૮

સેના ૬૯૬, ૮૬૩; -કથા ૪૪; -પતિ

૪૯૧-૩, ૭૫૧

સેન્દ્રિય ૧૭૨, ૪૨૬, ૫૫૪

સેય ૭૨૪, ૭૪૩

સેવા ૩૨૧, ૮૩૧

સેવાર્ત ૪૦૮

सैन्य ४६१, ४६३
 सोपष्टम ३४७
 सोम ४८३, ४८५, ४८७, ४८९-६०,
 ४९५, ४९७, ६०५, ७१६, ७५३;
 -अह ७३२, -हत्त ६९६; -हैव
 ६९६; -प्रक्ष ४९६
 सोमा ४८६, ५६६, ७०२
 सोमिल २५७
 सोमन्धिक कंड ५१५, ५६८, ५७६
 सोमन्धिका ५८८
 सोमामिनी ४५४, ४८६
 सोमामी ४६१
 सोधर्म ४१, १३७, १६६, २१५, २३६,
 २८२, ३६०, ३६२, ३६८, ४०६,
 ४२३-४, ४४१, ४६६, ४७०,
 ४७२-३, ४७६, ४७८, ४७९,
 ४८०-३, ५१०-१, ५६०,
 -अवतृप्तक ४७३, ४७७
 सोमाय्यकर ८८३
 सोमनस ४७१, ४७३, ५६८, ५८२,
 ५८५, ६२६, ६३१, ६३४-५,
 ६४०; -हूट ५८८, -वक्षरकार ५८८;
 -वन ६२७, ६३४
 सोमना ६४६
 सोम्य ८४७
 सोम्यपुर ६६८
 सोमस्तिक २४६, ६०६, ८२६
 सोम्वीरक ३०६
 संके १६६, ५१६; ५३१, ५३८, ५४३;
 -भीज १६८; -आवारनिवेश ८८३
 स्थलथर ३२३, ३६३
 स्थानकवासी ५२
 स्तल ७५
 स्तनितकुमार १७७, ४४१, ४६५; -सन्द
 ४८२

स्तमित ३२६
 स्तेनोक्त ६७६
 स्तोत्र १६४, ५२१
 स्थानधि ७४, १५४
 स्त्री २१, ११६, १६१, ३२३, ७५१,
 ७५३, ८५४-५, ८७२; -कथा ४३,
 ४४, २७२; -कथावर्णन ११२;
 -तीर्थ ८६१; -ने प्रमन्या ७८७;
 -परिक्षा २५६, २८१ ३६१; -२५
 ३६५; -लक्ष्म ८८३; -लिथसिद्ध
 १८६; -वेड ७६, ३२२; वेडक १७४
 स्थलथरी ३२३
 स्थविर १३, ३३, १२७, २५८, ३२५,
 ३४४, ४४७, ७७४; -कल्प ८०४;
 -कल्पस्थिति ७७८; -५५ २५८;
 -प्रत्यनीक ७७६; -वाही १६०
 स्थडिल ३४
 स्थान २३१, ३१८, -शुद्ध ५२०
 स्थानातिष्ठ १६
 स्थानाथतिक १२६
 स्थानांगशास्त्र २३५, २५५, ३२८, ३३०,
 ३४५, ३५७, ४२१, ४५३
 स्थापक २२६
 स्थापना ३३६; -सर्व १७०, -अनंतक
 ८६२, -सन्द ४८०; -कर्म २२४;
 -पुरुष ८१६; -सत्य १०६, ११०,
 १२२; -क्षोक ५५३
 स्थापिता २५४
 स्थावर ६०, १७७, १६१, १६४, ३२२,
 ४१८, ४२२, ५५४-६; -हाथ १६३,
 १६४, ३५८, ३६०, ३६६, ४०८,
 -नाम ८३
 स्थितात्मा ८७४
 स्थिति ६३, ६५, २८२, ३४५, ३७४,

૩૭૬, ૪૩૮; -કીરીશ્લોપક્રમ ૫૮;
-અહપળહુત્વ ૫૯; -હિપશમનોપક્રમ
૫૮; -કર્મ ૫૬; -ધાત ૧૦૩; -નામ-
નિધતાયુ ૮૦, -નિકાચિત ૬૦;
-નિધતા ૫૬; -પરિણામ ૮૧;
-ખંધ ૫૩; -ખંધનોપક્રમ ૫૭;
-ખંધનપરિણામ ૮૧; -લેશ્ય ૩૮૪;
-વિપરિણામનો પક્રમ ૫૮

સ્થિરનામ ૮૩

સ્થિરસત્ત્વ ૮૩૫, ૮૩૯

સ્થૂલ ૫૩૧; -અદ્વતાદાન વિરમણ
૧૦૮; -ત્રસ ૧૯૪; -પ્રાણાતિપાત-
વિરમણ ૧૦૬, -મૂષાવાદવિરમણ
૧૦૮

સ્નાતક ૨૮૭, ૨૮૯, ૪૪૮, -નિર્ગન્ધ
૨૮૯

સ્નાન ૩૦

સ્નિગ્ધ ૫૪૪

સ્નેહ ૩૮; -વિકૃતિ ૩૭૯, -સ્પૃક્ષમ ૧૯૯
સ્પર્શ ૯૨, ૨૧૦, ૩૪૭, ૪૦૬, ૫૧૯,
૫૪૪-૬, ૬૦૬; -નામ ૮૨;
-નેન્દ્રિય ૨૧૦, -નેન્દ્રિયઅસંવર
૪૮, -નેન્દ્રિય સંવર ૧૦૭;
-નેન્દ્રિયસાતા ૭૪, -પરિચારક ૪૧;
-પરિણામ ૫૩૩-૪; -ધન્દ્રિયનિગ્રહ
૩૦૦; -ધન્દ્રિયરાગોપરતિ ૧૧૩

સ્પૃષ્ઠ ૩૩૫, -અસ્પૃષ્ઠ ૨૪૯, -શ્રેણી ૨૪૮

સ્ફુટા ૪૮૮

સ્મૃતિ ૪૩૫; -ખલ ૪૩૫, -અંશ ૪૩

સ્વાક્ષાદ ૩૩૮

સ્વકૃત દોષ ૨૩૦

સ્વદારસ તોષ ૧૦૮

સ્વપ્ન ૨૫૮, ૨૬૫; -નું ક્ષલ ૭૨૧;
દર્શન ૩૨, ૨૭૯, -અન્ટિકપ્રતિ-
મણ ૧૪૨

સ્વભાવ ૪૪૫-૬; -વાહી ૪૪૬

સ્વચંચલ ૬૮૭

સ્વચંપ્રભ ૫૬૬, ૬૦૬, ૬૮૯, ૭૨૫

સ્વચંપ્રભુ ૭૪૩

સ્વચંભૂ ૩૬૯, ૩૭૪, ૭૦૩, ૭૫૩,
૭૫૯, -રમણ ૩૬૯, ૪૪૩-૪, ૫૫૯,
૫૬૨; -વાસુદેવ ૭૫૬

સ્વચસંભુક્ષ ૧૮૮

સ્વર ૨૬૫, ૭૮૯, ૮૮૨, -ગત ૮૮૩

સ્વરમડલ ૮૭૯, ૮૮૨

સ્વરૂપવર્ણન ૨૮૬

સ્વર્ગ ૨૦૯

સ્વલક્ષણદોષ ૨૨૯

સ્વવચનનિરાકૃત ૨૩૦

સ્વલિંગસિદ્ધ ૧૮૯

સ્વસમય ૨૩૪-૬, ૨૪૮

સ્વસિદ્ધાંત ૨૪૯, ૨૬૧

સ્વસ્તિક ૫૬૨, ૬૦૬, ૬૫૨

સ્વહસ્તિકા ૪૧૫

સ્વાતી ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૬૯, ૫૦૮, ૫૮૦,
૫૮૧, ૬૦૪, ૬૨૯, ૬૩૨, ૭૧૫;

-દેવ ૬૨૦; -યુક્ષ ૭૨૬

સ્વાદિમ ૩૭૮

સ્વાધ્યાય ૩૪, ૧૨૯, ૧૪૭, ૧૪૮,
૧૪૯, ૭૬૪

સ્વામિલી ૮૪૭

સ્વાર્થી ૮૨૬, ૮૩૨

સ્વાર્હસ્તિકી ૪૧૩

હંકકાર ૮૯૩

હતિપાલ ૬૩૩

હયકર્ણ ૬૧૬

હયલક્ષણ ૮૮૩

હયવીથિ ૪૬૭

હયાનીક ૪૯૧, ૪૯૪

હરિ પૃથ્વ, ૫૦૬, ૬૩૬-૮, ૮૪૦;
-કાંતા ૪૮૧, ૪૮૪, ૫૨૭-૮,
૬૦૧, ૬૨૩, ૬૩૦, ૬૩૭-૮,
-કાંતાપ્રપાતક ૫૬૬, ૬૨૩, -કૃ
૫૬૨; -ક્રેશ ૮૨૮, -ક્રેશી ૨૬૨,
-પ્રપાતક ૫૬૬, ૬૨૩

હરિણેશમેધી ૪૬૪-૫

હરિતમુક્ત ૧૯૯

હરિદ્ર ૪૦૬, ૫૪૪, -અભિભાતિ ૨૦૪

હરિશદ્ર ૫૫, ૬૪, ૧૧૮

હરિવર્ધ ૫૭૦, ૫૭૨, ૫૭૫, ૫૮૬,
૫૯૦, ૬૦૭-૮, ૬૨૦, ૬૩૧,
૬૩૩, ૬૩૬, ૬૩૮, ૬૫૮

હરિવશ ૨૦૩, ૨૫૦, -કુસીતપ્રતિ ૮૬૧

હરિવશપુરાણ ૬૬૪, ૬૦૩, ૭૦૬,
૭૦૮-૯, ૭૧૧-૨, ૭૧૬

હરિષેણચક્રવર્તી ૭૪૭-૯, ૭૫૯

હરિસહિલા ૫૬૭, ૫૯૮, ૬૦૧, ૬૨૪

હરિસહ ૪૮૧, ૪૮૪, ૫૬૧, ૫૬૩

હરુકર્મી ૨૮૬

હસ્ત ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૮, ૫૦૮ -૬૦૪,
-કર્મ ૧૪૩-૪, -હિતરા ૭૦૧

હસ્તિકર્મ ૬૧૭

હસ્તિનાપુર ૫૭૭, ૭૪૩, ૭૫૩

હસ્તિમુખ ૬૧૬

હસ્તિશિક્ષા ૮૮૩

હસ્તી ૭૫૧

હસમર્કકાંડ ૫૧૫

હાડકાં ૨૫૪

હાથ ૮૮૭

હાથી ૮૫૭, ૮૬૦, ૮૬૧

હાનિ ૪૧૯

હાયાની ૩૪૮

હાર ૨૫૮

હારિત ૮૪૬, ૮૪૭, -અચન ૭૩૯

હારિય ૭૬, ૪૮૨; -નિશિત ૩૯; -વૃતિ
૪૮૨; -વિવેક ૧૧૨

હિસા ૪૨, ૨૦૬, ૨૯૮, -દંડ ૪૯,
૪૧૫

હિત ૮૪૨, -કર્તા ૨૬, -કારી ૨૫

હિમવત ૨૦૩, ૫૮૦, ૫૭૨, ૫૭૪,
૬૨૬, ૬૩૩, ૬૩૬, ૬૩૮, ૬૪૪,
૬૫૮

હિમવાન ૫૮૬, ૬૦૭, ૬૧૬, ૬૩૧,
૬૫૨, -વર્ધધર ૬૧૫

હિરણ્યપાક ૮૮૩

હિરણ્યવત ૨૦૩, ૫૭૦-૨, ૫૭૪,
૫૯૦, ૬૩૩, ૬૩૬, ૬૩૮, ૬૪૮;
-વર્ધ ૬૨૦, ૬૩૧

હિરણ્યવાન ૬૦૭

હીમમાન ૨૬૮

હીલિત વચન ૩૦૨

હુડસરયાન ૪૦૬

હુદ્દ ૧૬૫, ૮૮૭, -અગ ૧૬૫, ૮૮૭

હુદ્ ૨૨૫-૭, ૨૨૬, -હોધ ૨૨૬;

-વાદ ૨૬૦

હુમત ૫૨૭

હુમઅન્દ્રાચાર્મ ૬૯૦, ૬૯૨

હુમક ૩૬૫, -ગર્ભ ૩૬૫

હુમવત ૫૬૧

હુદ ૬૩૦, ૬૩૨, -ના દાર ૬૬૭

હુરવ ૫૪૪, ૫૪૭, -ગૌરવપરિણામ ૮૨

હુ ૪૮૮, ૫૮૬, ૫૯૦, ૫૯૪, ૬૩૨,

૬૩૭, ૬૫૩, -દેવી ૫૬૪, ૫૬૫,

-૬૨૨; -ગણ ૪૩૫; -ગા.સાવ

૮૩૫, ૮૩૬; -સાવ ૮૩૫, ૮૩૬